

“સાંભળનારને પ્રિય સાગરો કે અપ્રિય તેનો વિચાર ન કરતાં
 જે દરેકમાં નિતનીજ શિખામયુદ્ધ છે તેજ આ સંસાર
 માં સાચો સદાયક છે.”—મહાભારત

અમદાવાદમાં “સરતુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય”માં
 લિલ્લુ-અખંડાનંદના પ્રગંધથી મુદ્રિત.

આવાહન

હે દીન દુર્ગળ ભારતના લયને હરનાર મુરારિ ! તમે ફરીથી એક વાર પધારો.

ભારતનું શૌર્ય, પરાક્રમ અને તેનું અનુપમ ઐશ્વર્ય, બધાંજ તેને એકે પછી એકે છોડી ગયાં છે અને તેમની જગ્યાએ મોહ અને આત્મદ્રોહ વાસો કર્યો છે. આને બાઈ બાઈની ખરવા કરતા નથી.

સૌ ભયભીત અવસ્થામાં દિવસ ગુજારે છે. તેમના કપાળ ઉપર કલંકના ઘર લાગ્યા છે. તેઓ અત્યંત દુઃખી કંગાલ અવસ્થામાં અને જૂઝમરામાં દોહાલા દહાડા કાઢે છે.

દેશનું હિત દોહને જરાએ સૂઝતું નથી. અમે વિચાર-શક્તિ ખોઈ બેઠા છીએ અને પરાયા લોકોની ઠાકરે ચઢીએ છીએ. સારા માણસોનું અપમાન થઈ રહ્યું છે, અને ચારે દિશાએ પાપ અને અધર્મનું સામ્રાજ્ય મંડાયું છે.

ધર્મની અવનતિ થઈ ચૂકી છે; કૃધર્મ વ્યાપી ગયો છે. “દેશહિત એ પરમધર્મ છે” એ સૂત્રને અમે વિસરી ગયા છીએ.

માટે હે મુરારિ ! તમે ફરીથી એક વાર પધારો અને સમાનતા, મૈત્રી, સ્વાધીનતા, સ્વદેશપ્રેમ, ઐક્ય, નિષ્કામ કર્મ-યોગ અને નીરસ્તાનો આરા દેશમાં પ્રચાર કરો !

અંકિમચંદ્ર લાહિડી

સમર્પણ

અપાર સ્નેહ—સમતાની ખાણરૂપ પરમ-
પૂજ્ય પિતાશ્રી રામકમલ લાહિડી
તથા પરમપૂજ્ય માતૃશ્રી આનંદ-
કાલીદેવીનાં ચિરસ્મરણીય
અમૃતતુલ્ય પવિત્ર નામે,
ભક્ત તથા અશ્રુજળ
સહિત આ ગ્રંથ સ-
મર્પણ કરું છું.
બંકિમચંદ્ર લાહિડી

#

શુદ્ધિપત્ર

૫૪ પંક્તિ અશુદ્ધ

૩	૨	આગલો
૨૪	૧૩	એકલો યુદ્ધવિદ્યાની
૩૮	૧૭	રગ્ગની
૪૩	૩૦	છટયો
૬૦	૨૯	વપની
૮૫	૨૭	ડખી
૯૭	૩૪	વિદ્યાર્થી જીવનનું
૧૦૩	૧૫	કાધ
૧૦૭	૧૪	કામાસક્તિ
૧૨૯	૨૪	દંકો
૧૩૮	૪	માર હોઠે
૧૪૯	૧૪	પ્રાતઃસ્મરણીય
૧૫૧	૧૯	છટવા
૧૬૮	૫	બતાવવા
૧૮૦	૧	ઉદ્યોગપર્વ
૧૯૮	૮	છટો
૨૨૯	૧	૫-મીઠમપર્વ
૨૬૦	૧૪	સ્વાધીનતાની
૨૭૨	૧૭	યત્ન
૨૭૮	૧૧	આનાદિ
૨૭૯	૯	આત્મોત્સર્ગ
૨૮૪	૨૮	નાછટકે
૨૯૫	૧૦	સા માર્યા
૩૦૨	૭	બાકી
૩૦૩	૩૧	પક્ષના
૩૦૬	૧	૬ દ્રોણપર્વ
૩૧૯	૨૮	મને
૩૩૧	૧૫	દ્રોણાચાર્યનો
૩૩૨	૧	૭ કર્ણપર્વ
૩૪૧	૧	૮ શલ્યપર્વ
૩૫૦	૨૩	એટલે સાએ
૩૫૬	૧	૯ સૌતિક પર્વ

શુદ્ધ

આટલો
યુદ્ધવિદ્યાની
રગ્ગ
છટયો
વર્ષની
કૂખી
વિદ્યાર્થી જીવનનું
કોધ
કામાસક્તિ
દૂકો
મારા હોઠે
પ્રાતઃસ્મરણીય
છટવા
બતાવવા
૫-ઉદ્યોગપર્વ
છટો
૬-મીઠમપર્વ
સ્વાધીનતાની
યત્ન
અનાદિ
આત્મોત્સર્ગ
નાછટકે
સૌ માર્યા
બાકી
પક્ષની
૭ દ્રોણપર્વ
તેને
દ્રોણાચાર્યનો
૮ કર્ણપર્વ
૯ શલ્યપર્વ
એટલે સૌએ
૧૦ સૌતિક પર્વ

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અર્થ
૩૬૫	૧	૧૦ શ્લોકો પર્વ
૩૭૬	૨૮	મુજ
૩૮૫	૧	૧૧ શાંતિપર્વ
૪૦૮	૩૨	"કાયભો"
૪૦૮	૩૩	સેવાનંદ
૪૧૭	૬	તાત્પર્ય
૪૨૨	૫	ધોયળુ
૪૨૬	૩૧	મનુસદિના
૪૩૧	૬	વેદો
૪૩૫	૨૩	છંદ
૪૩૬	૭	જેતું
૪૪૪	૧૭	કવચિત્રીએ
૪૫૭	૨૮	યાગવલ્ક્ય
૪૫૭	૩૧	લેવો
૪૫૯	૩૨	આયલેંડ
૪૬૦	૨૩	સમુદ્ર સમુદ્ર
૪૮૦	૩૪	શ્રીમદ્ભાગવત

શુદ્ધ
૧૧ શ્લોકો પર્વ
મુજ
૧૨ શાંતિપર્વ
"કાયભો"
સેવાનંદ
તાત્પર્ય
ધોયળુ
મનુસદિના
વેદો નથી
છંદ
જેતું તે
કવચિત્રીએ
યાગવલ્ક્ય
લેવો
આયલેંડ
સમુદ્ર
શ્રીમદ્ભાગવત

આ પછીનાં પૃષ્ઠોનું શુદ્ધિપત્ર અપાયું નથી તે વાચકે ધ્યાને
 સુધારી લેવા વિનંતિ છે.

હાલ અર્ધા મૂલ્યે મઠવાનાં

પુસ્તક તથા સ્થળ

નીચેનાં પુસ્તકો ૧૯૯૦ ના અગાઉ માસથી નીચેનાં સ્થળોમાં અર્ધા મૂલ્યે મળશે.

અમદાવાદ-સરતુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યોત્સવ, ડૉ. ભદ્ર પારે.

મુંબઈ-સરતુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યોત્સવ ડૉ. કાલ્યાદેવી રેડ, હાથી બિલ્ડિંગમાં ત્રીજે માળે.

વડોદરા-પુસ્તકાલય સદાગત સહકારી મંડળ લિમિટેડ, ડૉ. રાવપુરા.

મુરત-શુક્લ દયાશંકર ભાઈશંકર. મંત્રી સેવામંડળ, બાલાજી રોડ, ડૉક્ટર રામલાલનો ખાંગો.

ભરૂચ-પંડ્યા ચંદુલાલ અમૃતલાલ ઠેકાણું શેફરજિયાની બહાર લખપતિની ચાલમાં.

ભાવનગર-છોટાલાલ ત્રિભોવનદાસ, ઠેકાણું મેતા શેરીમાં.

ખીજાં સ્થળો-ત્યાંના એકથી વધુ સન્નનોને રેલ્વે રસ્તે એકથી વધુ પ્રતો ભેગી મંગાવવી હોય તેમણે તે મતલબનો પત્ર, દરેકના નામ હામ અને સહી સાથે, તથા ત્યાંના સ્કુલ માસ્તર, તલાટી અથવા તેા વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકની ભલામણ સાથે લખી મોકલવો.

કિંમત ઉપરાંત પેકીંગ વગેરેના પાંચ આના અને ખંગાળા ૧૦ શેરથી મોટા પારસલ માટે આઠ આના વધુ મોકલવા તથા રેલ્વે સ્ટેશનનું નામ અને રેલ્વેરીસીટ મોકલવાનું શિરનામું પણ લખવું.

હાલ અર્ધા મૂલ્યે મળતાં પુસ્તકો	કદ ધૃત્ય	પૃષ્ઠ- સંખ્યા	પૂરી કિંમત	અર્ધા કિંમત
શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ	૬૧૧×૧૦	૧૩૯૨ ૪૧	૨) =
" " ...	"	બેભાગના ૪૧૧	૨૧ =	
શ્રીદાસબોધ	૫×૯	૬૪૮ ૨	૧)
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	૫×૯	૮૨૮ ૨	૧)
ભગવતી ભાગવત...	૬૧૧×૧૦	૮૬૪ ૪૧	૨૧
શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત	૫૧×૮	૬૫૦ ૨૧	૧૧
શ્રીરામકૃષ્ણ ચરિત્ર	૫×૯	૫૦૦ ૧૧	૦૧૧

સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ ભો	૫૧૧૪૮૧	૫૭૫ રા	૧)૨
" " ગ્રંથ ૨ ભો	૫૧૧૪૮૧	૬૦૦ રા	૧)૨
" " ભા. ૮ ભો	૫૪૬૧૧૧	૫૮૪ રૂ	૧)
" " ભા. ૧૧ ભો	૫૪૬	૪૮૦ ૧૧૨	૦૧૧
" " ભા. ૧૨-૧૩ ભો	"	૫૧૬ ૧૧	૦૧૧
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૨ ભો	૫૪૮૧	૫૮૦ રા	૧)૨
" " ગ્રંથ ૩ ભો	૫૧૧૪૮૧	૫૨૮ રૂ	૧)
" " ગ્રંથ ૪ ભો	"	૬૪૦ રૂ	૧)
છાત્રમની વાણી ગ્રંથ ૧ ભો	... ૫૪૬	૨૬૦ રૂ	૦૧
" " ગ્રંથ ૨ ભો	... ૫૪૬	૪૦૦ ૧૧	૦૧૧
" " ગ્રંથ ૩ ભો	... ૫૪૬	૨૭૦ રૂ	૦૧
અખાની વાણી	... ૫૪૮	૫૦૦ ૧૧	૦૧૧
બંદિત નિબંધમાળા	... ૫૧૪૮	૫૬૦ ૧૧૧	૦૧૧૨
હંડીવાર્તાઓ-ગ્રંથ ૨ ભો...	... ૫૪૬	૫૭૬ ૧૧	૦૧૧
ગુપ્તસામર્થ્ય અને ગુપ્તહિ	... "	૪૦૦ રૂ	૦૧
ભાગ્યના મુદ્રાઓ	... "	૫૬૪ ૧૧	૦૧૧
નેપાલીયન બોનાપાર્ટ	... ૫૧૪૮૧	૮૪૦ રૂ	૧૧
શિવાજી હત્રપતિ	... ૫૧૧૪૬	૫૨૮ રા	૧)૨
ગ્રામ્ય અક્ષર	... ૫૧૪૮૧	૩૫૨ ૧૧	૦૧૨
કુસ્તીમ મહાત્માઓ	... ૫૧૪૭૧૧	૫૬૪ ૧૧૧	૦૧૧૨
ધર્મતત્ત્વ (સાદુ)	... ૫૧૪૮	૨૪૮ ૦૧	૦૧
મુખ્યધર્મ નીતિકથા	... ૫૪૬૧૧૧	૧૧૨ ૦૧	૦)૨૧
મહાભારત ચિત્રાવલી	... ૭૧૪૧૦ ૨૬ ચિત્રો	૧૭	૦૧
રામાયણ ચિત્રાવલી	... ૭૧૪૧૦ ૩૨ ચિત્રો	૧૭	૦૧
ભજન ચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત	૫૪૬	૪૦૮ ૧૧	૦૧૧
ઉપદેશ સારસંગ્રહ...	... ૫૪૬	૩૧૨ રૂ	૦૧
મહાન સાધવીઓ...	... ૫૪૬	૪૨૦ ૧૧	૦૧૨
સ્વામી ભારતચરિત્ર નવા વિજય			
કૃષ્ણ ગોસ્વામી	... ૫૪૬	૪૩૨ ૧૧	૦૧૧
શુભસંગ્રહ ભાગ ૩ ભો	... ૬૧૧૪૧૦	૪૩૨ ૧૧	૦૧૧
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-બે ગ્રંથમા	૬૧૧૪૧૦	૧૫૩૦ ૧૦૭	૫)
આર્યસિપદ	... ૬૧૧૪૧૦	૮૫૬ રૂ	૧૧
વૈદ્યક ગ્રંથધી વિચારો અથવા			
આર્યસિપદનો ઉમેરો	૫૪૬	૭૮૦ ૧૧	૦૧૧
દયાળુ માતા	... ૫૪૬૧૧૧	૧૬૦ રૂ	૦)૧૧
પ્રભુમય જીવન	... ૫૪૬૧૧૧	૨૦૦ ૦૧	૦)૨

મૂળ પંચરત્નભગવદ્ગીતા સ્થૂલાક્ષર ૫૦૫૭	૩૭૫ ૧૫ = ૦૧
” ” ” ” મધ્યાક્ષર ૩૦૫૫	૩૨૫ ૦૧ = ૦૧
” ” ” ” નાનાઅક્ષર ૩૦૫૫	૨૦૦ ૦૧ = ૦)૧
મૂળ મોટી ભગવદ્ગીતા સ્થૂલાક્ષર ૫૪૬૧	૨૨૦ ૦૧ = ૦૧
” ” ” ” મધ્યમાક્ષર ૩૦૫૫	૧૮૫ ૦૧ = ૦)૧

સૂચના—ઉપરની કિંમત અમદાવાદના કાર્યાલય માટેની સમજવાની છે. મુંબઈ ઇં બેંકારના સ્થળોએ અર્થ જોગુ વધુ લેવાશે.

નીચેનાં પુસ્તકોની કિંમત પહેલેથીજ ઓછી રાखेलી હોઈ તે નીચે જણાવેલી કિંમતે મળશે.

- શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—શ્લોક તથા ગુજરાતી સરનાર્થ સાથે
મુધરેલી નવી ૧૧ મી આવૃત્તિ છપાય છે.
- શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—માત્ર સરનાર્થવાળી આવૃત્તિ ૩૫૫, ૨૭૨, ૦) =
- શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—શ્લોક તથા ગુજરાતી અર્થ સાથે—મોટા અક્ષર
૫૪૬૧, ૨૫૬, ૦ = સાદું પૂઠું ૦
- શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—શ્રીધરી ટીકાનુસાર ૩૦૫૫, ૪૮૦, ૦ =
- શ્રીપંચરત્નગીતા—ગુ. સરનાર્થ સાથે
મોટા અક્ષર ૫૪૬, ૫૦૦, ૦ =
- શ્રીપંચરત્નગીતા—ગુ. સરનાર્થ સાથે
મધ્યમ અક્ષર, ૩૦૫૬, ૭૨૦, ૦ =

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

નદી જવાના રસ્તે, ભદ્ર પાસે—અમદાવાદ
કાલ્યાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ—મુંબઈ-૨

પ્રકાશકલું નિવેદન

“મહાભારત મંજરી” નામનું આ પુસ્તક “વિવિધ ગ્રંથમાળા”નું સં. ૧૬૮૬-૯૦ ના વર્ષનું ત્રીજું પુસ્તક છે.

આને મહાભારતનું નામ કોણે આપ્યું હોય તે અમારું જોડે. હિંદુ જાતિમાં જે જે પ્રાચીન ગ્રંથો મહત્વના અને ઉપકારક માન્યા છે તેમાં આ ગ્રંથ પ્રથમ શ્રેણીના પૂરવાર થઈ ચૂક્યો છે. એજ મહાભારત ગ્રંથેથી વિશાળ જ્ઞાનનાં સુંદર અને સુગંધમય પુષ્પો વીરળીને તેના સારરસ આ ગ્રંથ, તેના મૂળ લેખકે યોગ્ય છે અને એ રીતે ગ્રંથકર્તાએ તેનું “મહાભારત મંજરી” એવું નામ સાર્થક કરી આપ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં ગુંધાચેલી મંજરીઓ સુંદર અને સુગંધમય છે અને હરકોણે તેના તરફ આકર્ષણ થાય એવી તેની રચના છે. તેની આવી રચના કરવામાં ગ્રંથકર્તાએ મૂળ મહાભારત ઉપરાંત બીજા મળુ અનેક હાસ્યગ્રંથોનાં પ્રમાણો આપ્યાં છે અને એ રીતે મહાભારતના અને આધુનિક કાળની સરસ તુલના કરી છે. એજ ગ્રંથના રચનાત્રાનુવાદપૂર્વક આ ગ્રંથની ગ્રંથ યોગ્ય છે.

આ ગ્રંથમાં મૂળ ગ્રંથકારે આપેલાં ટિપ્પણીમાં પર્વોમાંના અપાયો અને તેના સ્તોત્રોનું, અત્ર તરફથી પ્રકટ થયેલ મહાભારતના સ્તોત્રો વગેરે સાથે મળનાપણું નહિ આવે. કારણકે મૂળગ્રંથકારે તે તે હાંમેણે બંગાળમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ સંસ્કૃત તેમજ બંગાળી મહાભારતને આધારે આપ્યાં છે.

જ્યાં આ અનુવાદ લેવાર કરનારાઓ પૈકી શ્રી. સેવાનંદજી જે જે ટિપ્પણી છે તે આપ્યાં છે તે તે ટિપ્પણીને છે તેઓશ્રીનું નામ જોડેલું જણાયું અને તે નિવાચનાં અન્ય ટિપ્પણી મૂળગ્રંથકારનાં પોતાનાં છે.

હવેનું પુસ્તક વી. પી. દાસ એકેશરી તે પિયે અન્ય પૃથ્થક લખ્યું છે તે તરફ આકર્ષણથી આપણે જોડીને જણાવવાનું કે તેમાં જણાવેલી વિગત સંબંધે પોતાને કઈ લખવું હોય તે તે જખતસર લખી જણાવવા વિનંતિ છે.

અન્ય અપાયેલ ગુદિપત્ર મુખ્ય સુધારા પછીજ પુસ્તક ૧. મનું છે.

અનુક્રમણિકા

૧-આદિ પર્વ

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	પર્યવસન	૮
૨	પાંડવોનો જન્મ	૧૩
૩	બીજાને ગારગનો પ્રયત્ન	૧૬
૪	બ્રાહ્મદેવ	૨૧
૫	કૌરવો અને પાંડવો અસ્ત્રવિદ્યા શીખે છે.	૨૪
૬	મદાલીન કલ્યાણાર્થે	૧૦
૭	યુધિષ્ઠિરનો સુપરાજ તરીકે અભિષેક	૩૩
૮	કલિફળનો ઉપરોધ	૩૫
૯	સાક્ષાગૃહમાં આગ	૩૭
૧૦	દુર્દશાની પરાક્રાણ	૮૧
૧૧	કૌપદીનો રથપંચર	૪૫

૨-સમા પર્વ

૧	પાંડવોએ ઇદ્રપ્રસ્થ વસાવ્યું.	૫૨
૨	અર્જુન અને સુભદ્રાનું લગ્ન	૫૬
૩	ખાંડવદાહ	૫૯
૪	સક્ષાગૃહની રચના	૬૨
૫	મગધરાજ જરાસંધ	૬૫
૬	શૂળશૂર્ય યજ્ઞ	૭૨
૭	પહેલી વારનો લુગાર	૭૭
૮	બીજી વારનો લુગાર	૮૯

૩-વન પર્વ

૧	ભારતનાં તપોવન	૯૩
૨	મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને મહાત્મા વિદુર	૧૦૩
૩	દ્રાપદીની પંજવણી	૧૦૮
૪	નળ-દમયન્તી	૧૧૩
૫	પાંડવોની તીર્થયાત્રા	૧૨૦
૬	યુધિષ્ઠિર અને નાગરાજ	૧૨૪
૭	ઈશ્વર	૧૨૭
૮	કલિયુગનું વર્ણન	૧૨૯
૯	ધર્મવ્યાધ	૧૩૪

6.2

[illegible]

२-विनायक ग्रंथ

[illegible]

၂၃-၁၂-၁၉၅၅ ခုနှစ်

[illegible]

五一劳动节 祝。

[Faint handwritten notes or bleed-through from another page are visible.]

0-2-0 2-2

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined by the method of Arar and Collins (1971) using a Shimadzu 1010 UV-Visible Spectrophotometer. The concentration of chlorophyll was expressed in mg/L.

• 45

૧-શલ્ય પર્વ

૧ શલ્યનો વધ	૩૪૧
૨ ભીમે દુર્યોધનની ભાંધ હાંગી નાખી.	૩૪૫

૧૦-સૌન્તિક પર્વ

૧ નિશાચુદ્ધ	૩૫૬
૨ દુર્યોધનનો દેહાંત	૩૫૯
૩ અશ્વત્થામાને સળ	૩૬૨

૧૧-સ્ત્રી પર્વ

૧ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો વિલાપ	૩૬૪
૨ ધૃતરાષ્ટ્રે કુરુક્ષેત્રમાં જવું	૩૭૧
૩ સ્ત્રીઓની રમરોળ	૩૭૪
૪ સૌના અંતિમ સંસ્કાર	૩૮૧

૧૨-શાન્તિ પર્વ

૧ યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક	૩૮૪
૨ રાજાના ધર્મ	૩૮૭
(૧) રાજાના ધર્મનો સારાંશ	૩૮૮
(૨) મંત્રીઓ	૩૯૦
(૩) સરકારી અમલદારો	૩૯૦
(૪) જસૂસો	૩૯૦
(૫) લોકમત	૩૯૦
(૬) મુકદ્દમા	૩૯૫
(૭) જ્યૂરી (જાંચ)ની પ્રથા	૩૯૬
(૮) વકીલો	૩૯૬
(૯) અપીલ	૩૯૭
(૧૦) કોર્ટ ઓફ વૉર્ડ્સ (પાલ્યપાલક કચેરી)	૩૯૭
(૧૧) સાક્ષીઓ	૩૯૭
(૧૨) રાજાને પણ સળ	૩૯૭
(૧૩) કેળવણી	૩૯૮
(૧૪) અન્દાજપત્ર અથવા બજેટ	૩૯૮
(૧૫) ધનવૃદ્ધિ	૩૯૯
(૧૬) રાજા કયારે કરજ કરી શકે ?	૩૯૯
(૧૭) દુષ્ટકાળ	૩૯૯
(૧૮) સરકારી વેરા અથવા કર	૩૯૯
(૧૯) કૃષિ	૪૦૦
(૨૦) વેપાર	૪૦૧

વિષય

પૃષ્ઠ

(૨૧) દરિયાઈ વેપાર	૪૦૧
(૨૨) ભાગીદારી વેપારી પેટીઓ	૪૦૧
(૨૩) શિપચટ્ટા	૪૦૨
(૨૪) પશુપાલન અને પશુચિકિત્સા	૪૦૨
(૨૫) કૃષાણુ આદિ	૪૦૩
(૨૬) ખાનગર અને રેતી	૪૦૩
(૨૭) દિનક પ્રાણીઓ	૪૦૩
(૨૮) ભાગતી દહેરાન	૪૦૩
(૨૯) ગામડાં	૪૦૪
(૩૦) દારૂ	૪૦૪
(૩૧) પ્રજાની નિંદુરતા	૪૦૫
(૩૨) અશુદ્ધ, વિભાસ્ય અને અગા	૪૦૫
(૩૩) પ્રજામત્સાહ શાસ્ત્રનિર્ણય	૪૦૫
(૩૪) કિલ્લા	૪૦૬
(૩૫) આયુધખંડાર અને મુદ્દસામગ્રી	૪૦૬
(૩૬) નૈન્ય	૪૦૬
(૩૭) મુદ્દ	૪૦૭
(૩૮) યાત્રીપણ	૪૦૮
(૩૯) શુદ્ધમાનો અર્થ	૪૦૮
૩ આપદધર્મ	૪૧૦
હર અને ખિલાડીની ભેટી	૪૧૨
૪ શુદ્ધમાત્ર	૪૧૫
(૧) શારિરિકમાત્ર	૪૧૫
(૨) રાજ પ્રકારના કર્મો	૪૧૬
(૩) અપ્રત્યક્ષ	૪૧૬
(૪) મત્સ્ય	૪૧૭
(૫) મેનને અગ્રિક સામે મેનું કહેવું	૪૧૭
(૬) મેનને પ્રિય સામે મેનું કહેવું	૪૧૮
(૭) મેનને મેનું	૪૧૮
(૮) મેનને અને મેનને	૪૧૮
(૯) મેનને અને મેનને	૪૧૮
(૧૦) મેનને અને મેનને	૪૧૮
(૧૧) મેનને મેનને	૪૧૮
(૧૨) મેનને મેનને	૪૧૮
(૧૩) મેનને મેનને	૪૧૮
(૧૪) મેનને મેનને	૪૧૮

૫ વિવિધ વિષય	૪૨૨
(૧) મનુષ્યસમાજ	૪૨૨
(૨) સગાં અથવા કુટુંબીઓ	૪૨૨
(૩) પિતા...	૪૨૨
(૪) ભાઈ	૪૨૩
(૫) પુત્ર	૪૨૩
(૬) માતા	૪૨૩
(૭) ભગિની	૪૨૩
(૮) પત્ની	૪૨૪
(૯) સ્ત્રીજાતિ	૪૨૬
(૧૦) પડદાનો રિવાજ	૪૨૬
(૧૧) વીરાંગનાઓ	૪૩૧
(ક) વેદના યુગમાં	૪૩૧
(ખ) મહાભારતના યુગમાં	૪૩૧
(ગ) બૌદ્ધ યુગમાં	૪૩૨
(ઘ) અર્વાચીન યુગમાં	૪૩૨
(ઙ) બંગાળી વીરાંગનાઓ	૪૩૩
(૧૨) સ્ત્રીઓ છત્રી અને પગરખાં વાપરતી...	૪૩૪
(૧૩) હુન્નરકળા	૪૩૫
(ક) ચિત્રકળા	૪૩૫
(ખ) પુરુષો ગાતા, નૃત્ય કરતા અને નાટ્યપ્રયોગ કરતા.	૪૩૫
(ગ) સ્ત્રીઓ ગાતી, નૃત્ય કરતી અને નાટ્યપ્રયોગ કરતી...	૪૩૬
(ઘ) સ્ત્રીપુરુષો એકઠાં મળીને ગાતાં, નાચતાં અને નાટ્યપ્રયોગો કરતાં.	૪૩૭
(ઙ) બંગાળાની સ્ત્રીઓમાં પણ નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યનો પ્રચાર હતો.	૪૩૯
(૧૪) સ્ત્રીકેળવણી	૪૪૦
(ક) વેદના યુગમાં	૪૪૦
(ખ) મહાભારતના યુગમાં	૪૪૧
(ગ) બૌદ્ધ યુગમાં	૪૪૨
(ઘ) અર્વાચીન યુગમાં	૪૪૩
(ઙ) બંગાળાની વિદ્વાન સ્ત્રીઓ	૪૪૪
(ચ) સ્ત્રીકેળવણીની ખામીનું પરિણામ	૪૪૬

વિષય	પૃષ્ઠ
(૧૫) લોકશિક્ષણ	૪૪૭
(ક) વેદના યુગમાં	૪૪૭
(ઁ) મહાભારતના યુગમાં	૪૪૯
(ગ) બૌદ્ધ યુગમાં	૪૫૦
(ઘ) અર્વાચીન યુગમાં	૪૫૧
(ઙ) બંગાળીઓ	૪૫૨
(ચ) લોકશિક્ષણની ખામીનું ફળ	૪૫૩
(૧૬) મહત્ત અને 'ફરજીયાન ફેગવણી'	૪૫૪
(૧૭) શિક્ષણના વિષયો	૪૫૪
(૧૮) આર્યો સિંધુ નદી ઓળંગતા	૪૫૫
(૧૯) સમુદ્રપર્યટન	૪૫૬
(ક) વેદના યુગમાં	૪૫૬
(ઁ) મહાભારતના યુગમાં	૪૫૭
(ગ) બૌદ્ધ યુગમાં	૪૫૯
(ઘ) અર્વાચીન યુગમાં	૪૬૦
(ઙ) ભારતવાસીઓએ બનાવેલાં વડાણ	૪૬૨
(ચ) બંગાળીઓએ બનાવેલાં વડાણ	૪૬૩
(છ) બંગાળીઓનું સમુદ્રપર્યટન	૪૬૪
(જ) તે વિશે પડિતોનો અભિપ્રાય	૪૬૫
(ઝ) સમુદ્રપર્યટન વિરદની દલીલોનો જવાબ	૪૬૬
(ઞ) સમુદ્રપર્યટન બંધ થવાનાં માઠાં પરિણામ	૪૬૭
(૨૦) વિદેશગમન	૪૬૯
(૨૧) જાતિભેદ	૪૭૨
(ક) પશ્ચિમની પ્રજાઓના અને હિન્દુઓના પૂર્વજો અસહ એક હતો.	૪૭૨
(ઁ) હાલના હિન્દુઓ પણ અનેક જાતિઓના મિશ્રણમાંથી જન્મ્યા છે.	૪૭૩
(ગ) જાતિ વિશે મહાભારત વચ્ચેનો મત	૪૭૩
(ઘ) વેદના યુગમાં જાતિભેદ ન હતો.	૪૭૪
(ઙ) ચાર વર્ણ	૪૭૫
(ચ) શાકાહાર કેણું ?	૪૭૬
(છ) એક જ માણસનો એક પુત્ર એક જાતિનો અને બીજો પુત્ર બીજી જાતિનો ગણાતો.	૪૭૮
(જ) શાકાહાર પિતા અને કનિય માતાના પુત્રો શાકાહાર ગણાયા છે.	૪૭૯
(ઝ) કનિય પિતા અને શાકાહારીમાતાના પુત્રો કનિય ગણાયા છે.	૪૮૦

- (૨) અરપૃથ્થ જ્ઞાતિઓં ક્યારથી છિપંચ થઈ ? ૫૦૪
- (૩) એ વિશે પડિતોનો મત ... ૫૦૬
- (૪) ભરતખંડના એક પુરુષો જ્ઞાતિભેદને માનતા ન હતા. ... ૫૦૭
- (૫) તો પછી આટલી બધી ન્યાતોના વાડા શા ... માટે હોવા ભોધ્યો ? ... ૫૦૭
- (૨૨) લગ્ન ... ૫૦૮
- (૬) અસવર્ણ લગ્ન શાસ્ત્રમંત્ર છે. ... ૫૦૮
- (૭) દિંદુઓને સાબ પ્રમાણે કાઈ પંથુ જ્ઞાતિની કન્યાને પરણવાની છૂટ છે. ... ૫૦૯
- (૮) દિંદુસમાજમાં અસવર્ણ લગ્ન કરવાનો રિવાજ હતો તેના દાખલા ... ૫૧૨
- (અ) વેદના યુગમાં ... ૫૧૨
- (આ) મહાભારતના યુગમાં ... ૫૧૨
- (ઇ) બાદ યુગમાં ... ૫૧૪
- (ઈ) અર્ધજાતિના યુગમાં ... ૫૧૪
- (૯) પ્રતિભોમ વિવાહ પણ થતા તેના દાખલા ૫૧૫
- (૧૦) દિંદુઓ અનાથ જ્ઞાતિની કન્યાઓ પરણતા તેના દાખલા ... ૫૧૬
- (૧૧) દિંદુઓ યવન વગેરે કૌટુંબી જ્ઞાતિની સ્ત્રીને પરણતા તેના દાખલા. ... ૫૧૮
- (૧૨) બંગાળના બ્રાહ્મણો અને કાશ્યપો કેને નથી પરણ્યા ? ... ૫૨૦
- (૧૩) આ બાબતમાં કાશ્યપો શું કહે છે ? ... ૫૨૦
- (૧૪) નવા દામદા ... ૫૨૨
- (૧૫) દસઠી વર્ણની કન્યા ઊંચી વર્ણના વરને પરણે એટલે તે ઊંચી વર્ણની ગણાય ... ૫૨૩
- (૧૬) કલિયુગમાં અસવર્ણ લગ્નો નિરોધ નથી. ૫૨૪
- (૧૭) લગ્ન દેવ સ્વર્ગ કન્યાના માતા પિતા ... ૫૨૪
- (૧૮) સૌવમ્ય પ્રવેશ કર્યા બાદ લગ્ન થતા. ... ૫૨૭
- (અ) વેદના યુગમાં ... ૫૨૭
- (આ) મહાભારતના યુગમાં ... ૫૨૭
- (ઇ) બાદ યુગમાં ... ૫૨૮
- (ઈ) અર્ધજાતિના યુગમાં ... ૫૨૮
- (૧૯) મોદલગ્ન ... ૫૨૯
- (અ) વેદના યુગમાં ... ૫૨૯

[illegible]

(ગ)	અમુક ન્યાતનું પાણી દેશના એક ભાગમાં પીવાય અને ખીજામાં ન પીવાય ...	૫૯૧
(ઘ)	નાતરીઆ નાતના હાથનું પાણી પણ પીવાય છે.	૫૯૩
(ઙ)	ગંગાજળ	૫૯૩
(ચ)	મુસલમાનના હાથનું પાણી	૫૯૩
(છ)	વધારે આશ્ચર્યની વાત	૫૯૪
(જ)	દહીં.	૫૯૪
(૨૭)	ખાવાની ચીજો	૫૯૫
(૨૮)	શરીર	૫૯૫
(૨૯)	રોજગાર	૫૯૬
(૩૦)	તોપ બંદુક વગેરે	૫૯૬
(ક)	બંદુક	૫૯૭
(ખ)	તોપ	૫૯૮
(ગ)	ફાટી નીકળે એવાં યંત્રો	૬૦૦
(ઘ)	પાશ્ચાત્ય પંડિતોના મત	૬૦૦
(ઙ)	દારૂગોળો	૬૦૧
(ચ)	સૂરોખાર અને ગંધક	૬૦૧
(છ)	ગેસ (ઝેરી વાયુ)	૬૦૨
(જ)	સળગી ઉઠે એવા પદાર્થ અને ઝેર	૬૦૨
(૩૧)	દેશાચાર	૬૦૩
(૩૨)	પુરુષાર્થ	૬૦૬
(૩૩)	હિંદુઓની ઉદાર ભાવના	૬૧૦
(૩૪)	આસ્તિકો અને નાસ્તિકો	૬૧૨
(૩૫)	મહાભારતનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રો ક્યારે થઇ ગયાં ?	૬૧૫
(૩૬)	કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનો કાળનિર્ણય	૬૧૫
(૩૭)	મહાભારતની રચનાનો સમય	૬૧૬
(૩૮)	હિંદુઓની વસાહતો આખા જગતમાં હતી. ...	૬૧૯
(ક)	સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પ્રમાણ	૬૧૯
(ખ)	પશ્ચાત્ય પંડિતોના અભિપ્રાય... ..	૬૨૩
(ગ)	હિન્દુઓએ એશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપમાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં હતાં.	૬૨૩
(ઘ)	ગ્રીસમાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન	૬૩૦
(ઙ)	રશિયામાં , ,	૬૩૧
(ચ)	જર્મનીમાં , ,	૬૩૧
(છ)	સ્વેડિનિનેવિયામાં , ,	૬૩૨

વિષય

પૃષ્ઠાંક

(ક) ઉચ્ચકક્ષામાં હિંદુઓનાં સંસ્થાન ...	૧૩૩
(દ) પ્રાચીનકક્ષામાં હિંદુઓનાં સંસ્થાન...	૧૩૪
(પે) દાંત્યોપકક્ષામાં હિંદુઓનાં સંસ્થાન	૧૩૫
(જો) દાંત્યોપકક્ષામાં હિંદુઓનાં સંસ્થાન	૧૩૫
(ઝો) સિવામમાં હિંદુઓનાં સંસ્થાન ...	૧૩૫
(ઝે) હિંદી મહાસાગરના સમુદ્રમાં હિંદુઓનાં	

સંસ્થાન ... ૧૩૫

(ઝઃ) લંકામાં હિંદુઓનાં સંસ્થાન ...	૧૩૫
------------------------------------	-----

(ઝ-૧) ચીનમાં ,, ,, ...	૧૩૬
------------------------	-----

(ઝ-૨) જાપાનમાં ,, ,, ...	૧૩૬
--------------------------	-----

(ઝ-૩) અમેરિકામાં ,, ,, ...	૧૩૭
----------------------------	-----

(ગ) હિંદુઓને વિવેકપાંચાત્ય પડિતોના અભિપ્રાય	૧૩૮
---	-----

(૩૬) બંગાળી અને બંગાળીઓ ...	૧૪૧
-----------------------------	-----

(ક) બંગાળી એક પ્રાચીન દેશ છે. ...	૧૪૧
-----------------------------------	-----

(લ) બંગાળી પ્રાચીન કાળથી સુસભ્ય છે. ...	૧૪૨
---	-----

(ગ) બંગાળીઓનું જ્ઞાન ...	૧૪૩
--------------------------	-----

(ઘ) બંગાળીઓએ બનાવેલી તોપો અને બંદુકો	૧૪૪
--------------------------------------	-----

નીતિશૂરો ...	૧૪૫
--------------	-----

(ક) શાસ્ત્ર ...	૧૪૫
-----------------	-----

(લ) સત્ય ...	૧૪૭
--------------	-----

(ગ) સત્ય ...	૧૪૮
--------------	-----

(ઘ) દર્મ ...	૧૪૮
--------------	-----

(ઙ) મિત્ર ...	૧૫૦
---------------	-----

(ચ) પુત્ર ...	૧૫૦
---------------	-----

(હ) સ્ત્રી ...	૧૫૧
----------------	-----

(ઝ) ખેતીવાડી ...	૧૫૧
------------------	-----

(ઞ) ધન ...	૧૫૧
------------	-----

(ટ) જ્ઞાનબળ ...	૧૫૨
-----------------	-----

(ડ) હિંદુશા ...	૧૫૩
-----------------	-----

(ઢ) દર્મ ...	૧૫૩
--------------	-----

૧૩-અનુશાસન પર્વ

૧ બોધનો દેવતાત્વ ...	૧૫૪
----------------------	-----

૧૪-અશ્વમેધ પર્વ

૧ અશ્વમેધ પર્વ ...	૧૫૮
--------------------	-----

ગ્રંથકારનું નિવેદન

મહાભારત એક સુંદર પુષ્પવાટિકા છે. પણ ધણી લાંબા મતથી જે વાડી દેખરેખ વગરની સતી પડી હોય તેમાં માડી ખસું વગેરે ઉગીને જંગલ જેવી બની જાય છે, તેવું આ મહાભારતનું પણ થયું છે.

જે મહાભારતની અંદર અનેક સ્થાને ઉત્તમ પ્રકારના સુંદર ભાવો જુલ્યા છે, કેટલાએ અનુપમ ઉપદેશો ભર્યા છે, કેટલીએ દિલની સાચો કહી છે તેજ મહાભારતમાં પાછી નહિ દાને સામગ્રી શકાય, નહિ દોષને કહી શકાય તેમ નહિ કોઇને વાંચી સંભળાવાય એવી કેટલી બધી ગંદી, અસ્પૃશ્ય વાનો પણ છે ! જે મહાભારતમાં અનેક સ્થાને સતીત્વના મદિમાની મુકાકેટ પ્રચંડા કરી છે તેજ મહાભારતમાં સતીત્વનું ખૂન કરે એવી વાતો પણ છે.

જે દુર્યોધનને મહાભારતને પાને પાને બપુંકર પાપી તરીકે ચીનયો છે, જેને વેદવ્યાસે, ભીષ્મદેવે, દ્રોણાચાર્યે, વિદુરે, રાજ્યે અરે ! જેને તેનાં મમાં માળાપે પણ—મહાપાપી કહીને બોલ્યો છે, તેજ દુર્યોધનની જાંઘનું ટાડકું બાંગી ગયા પછી શું થયું ? મહાભારત કહે છે કે “તેના ઉપર આકાશમાંથી પવિત્ર અને મુમધમુક્ત પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી, મધેવોં મનોહર વાદ્ય વગાડ્યા હાલ્યા, આમ્રસાચો તેનાં યશોમાન માત્રા લાગી, અને સિદ્ધગણેએ તેને પુષ્કળ ધન્યવાદ દીધો. કૃષ્ણ અને પાંડવોના બીજા બધા મિત્રો દુર્યોધનનું આત્મ સન્માન થયેલું જોઈને આતિશય લજવાઇ ગયા.”

પણ આવશ્ય મોટા મહાભારતમાં કોઈ પણ જગ્યાએ દુર્યોધનના વચનો જરા જેટલો પણ ઉલ્લેખ નથી. તેને હાથે દોષ સારું કામ થયું હોય એવો એક દાખરો પણ નથી; છતાં મહાભારતમાં એવું પણ કહ્યું છે કે તે મુઝા બાદ રવર્તે ગયો. ત્યારે આ બધું પ્રદિપ્ત નહિ તો બીજું શું હોય ? ધર્મનો જગ અને પાપનો દાપ, એ મહાભારતનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. પણ હોંશ આપણી પાસે જે મહાભારત છે તેમાં તો એ ઉપદેશ ઉપર એકસામકું પાણી જ કરી વળ્યું છે, તે તદ્દન અર્થ વગરનો થઈ ગયો છે.

દોષ કદાચ એવી દલીલ કરે કે દુર્યોધન રણમેદાનમાં લડનાં ઘડનાં જ મુઝો માટે રચે ગયો, ત્યારે કણું પણ મુદ્દના મેદાનમાં પુદ કરનાં જ મરણો હતો ને ? છતાં તેને કેમ નરકની પ્રાપ્તિ થઈ ? વળી કહ્યું તો મહાભારતમાં અનેક જગ્યાએ પરમ ધાર્મિક, મહાદાનેશ્વરી, અને સત્પરણપણ તરીકે વખાણો છે. મહાભારતને જ

આધારે દુર્યોધનના કરતાં કર્ણનું ચારિત્ર્ય અનેકગણું ચઢીઆવું હતું એ ઉધારું છે.

અને જેની કોઈની સાથે પણ સરખામણી ન થઈ શકે એવા કૃષ્ણના ચરિત્રનું કેમ છે ? મહાભારતમાં જુદી જુદી જગ્યાએ તેમના સ્વભાવનાં જુદાં જુદાં-પરસ્પર વિરોધી-ચિત્રો જોવામાં આવે છે. એક જગ્યાએ તેમને વિશે લખ્યું છે કે “કૃષ્ણ ક્રમ, ક્રોધ, અર્થ, લોભ, હિંસા, હેતુવાદ અથવા એવા બીજા કોઈ પણ કારણસર કદી પણ ધર્મનો ત્યાગ કરતા ન હતા. ત્યાં ધર્મ ત્યાં કૃષ્ણ, અને ત્યાં કૃષ્ણ ત્યાંજ વિજય.” એજ મહાભારતમાં પાછું બીજે ઠેકાણે એવું લખ્યું છે કે તે સર્વગુણસંપન્ન અસાધારણ પુરુષ યુધિષ્ઠિરને તેના ગુરુને મારવાનું ઉત્તેજન આપવા માટે જૂઠું જોડ્યા હતા. આ વાત મહાભારતમાં પાછળથીજ ઘૂસી ગઈ હોવી જોઈએ.

યુધિષ્ઠિરનું પણ તેવું જ છે. મહાભારતના આરંભમાં જ લખ્યું છે કે “વેદવ્યાસે પાંચ પાંડવોની સત્યનિષ્ઠાનું અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની દુષ્ટતાનું વર્ણન કર્યું છે.” યુધિષ્ઠિરને વેદવ્યાસ અને સંજય તો વખાણે જ છે, પરંતુ શકુનિએ અને ગાંધારી રાણીએ પણ તેમની સત્યપરાયણતાનાં અને ધાર્મિકતાનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં છે. કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ થયું તે પહેલાં થોડા વખત અગાઉ જ દૌરવોની સભામાં બીજાદેવે યુધિષ્ઠિરના અનુપમ ચારિત્ર્યનું જે સુંદર ચિત્ર દોર્યું હતું, તે આ પુસ્તકના વિરાટપર્વના બીજા અધ્યાયમાં દાખલ કર્યું છે. આના કરતાં વધારે પ્રશંસા માણસની કોઈ દિવસ થઈ નથી અને થવાની પણ નથી. એ જ પ્રસંગે યુધિષ્ઠિરની સત્યપરાયણતાની બાળ-તમાં દ્રોણાચાર્યે જે એકરાર કર્યો છે તેને પણ ઉપલા જ અધ્યાયમાં સ્થાન આપ્યું છે. દ્રોણાચાર્ય પડ્યા તેની આગલી રાતે તેમના સાળા અને મિત્ર કૃપાચાર્યે કહ્યું હતું કે “ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર બ્રહ્મનિષ્ઠ, સત્યવાદી, જિતેન્દ્રિય અને ધર્મની આજ્ઞાઓનું નિયમિત રીતે પાલન કરનાર છે. તેમના બીજા ભાઈઓ પણ ધર્મને અનુસરે છે.” તેજ રાત્રે દ્રોણાચાર્ય પણ જોલી ગયા હતા કે “પાંડવો યથાવિધિ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરે છે.”

ત્યાર પછી દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં પડ્યા ત્યારબાદ શું થયું તે જોઈએ. દ્રોણ પડ્યા તેને ત્રીજેજ દિવસે તેમના પુત્ર મહાવીર અશ્વ-ત્યાગાએ યુધિષ્ઠિર રાગની સાથે સુલેહ કરવાનો ખાસ ભાર મૂકીને આગ્રહ કરતાં દુર્યોધનને કહ્યું હતું કે “યુધિષ્ઠિર રાગ નિરંતર પ્રગ્નું હિત કરવામાન નથી રહે છે.” ત્યારે હવે સલાહ એ થાય છે કે જો યુધિષ્ઠિરે જૂઠું જોડીને, દેવો કરીને દ્રોણને મરાવ્યા હોત તો તેમના મરણ પછી ત્રીજેજ દહાડે તેમનોજ પુત્ર યુધિષ્ઠિરની સાથે સંધિ

મધ્યકારુ નિવેદન

કરાવવા માટે આગતો આમદ કરેજી શામાટે? પોતાના પ્રિય પિતાને
અન્યાયથી દગાથી ધાન કરાવનારને કોઈ પણ રીતે તેના કૃત્યનો યોગ્ય
બદલો અપાવવાને બદલે તેની સાથે સહિ કરાવવાની અશ્વત્થામા
પેરથી કરે એ માની સહાયજ નહિ.

અશ્વત્થામા કાંઈ છેકજ પૈરજીતિ વગરનો કામાપરાધમ્મ માણુમ
ન હતો. પોતાની વૈરજીતિથી ઉસ્કેરાઇને તેણે પોતાના પિતાનો વધ
કરનાર ધુટ્ટુઅને તેની ધાવણીમાં પેસાને રાત્રે ઉંધતોજ મારી
નાખ્યો. વૈરજીતિના આવેશમાં તેણે -પાય-અ-વાયનો વિવેક બોયો
હતો અને તેથી તે આવું ઘોર પાપકર્મ કરવા પ્રેરાયો હતો.

વળી દ્રોણનો વધ થયો તેને ત્રીજેજ દિવસે કૃપાચાચ પોને
બોલ્યા હતા કે "પાંડવો સાધુ પુરુષ છે." તેને પાંચમે દિવસે વેદ-
ધ્યાને અશ્વત્થામાને કહ્યું હતું કે "યુધિષ્ઠિર રાગ અધર્મની સદાય
હદને યુદ્ધમાં છાંચા દેવેટના નથી." તેજ દિવસે તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને
કહ્યું હતું કે "પાંડવોએ તમારો એક રતિપૂર પણ અપરાધ
કર્યો નથી."

દ્રોણનો વધ થયા પછી ત્યારે દુર્યોધન પણ માથો ગયો. ત્યારે
માણુશય્યા પર પડ્યા પડ્યા પરમ ધાર્મિક પુરુષ બીશ્મદેવ પોતાની
માણુશય્યાની અસલ વેદના બોગથી રક્ષા હતા. તેમણે પણ એ વેદના
કર્તા કરના યુધિષ્ઠિર સત્યનિષ્ઠાવાન છે, ધર્મપરાયણ છે, એવી
ની પારવતરની પ્રશંસા કરી હતી. તેમના તે વખતના હિદયાર
પુસ્તકના શાંતિપર્વના ત્રીજા પ્રકરણમાં લેવામાં આવશે. વળી
તેવે માણુત્યાગ કર્યો તે કાણેજ તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે "યુધિષ્ઠિર
શુભવત્સલ, શુદ્ધ મનવાળા અને ધર્મરાગ છે." આ બધી
માન્યા તેની સાથે સબધ કરાવતી બીજી પણ ધણી બાબતો વિશે
પૂર્વક વિવેચન કર્યું છે તે બધું વાચક વધારવાને લેઈ સકે.

પાંડવ પાપ કર્યું હતા પણ મહામારગમાં ઘણે કેટલાં એવા પણ હિંસ્રજ
ધિગિર પાપ કર્યું હતું અને તે વાપના બદલામાં તેમને
શનિ પણ કરવું પડ્યું હતું ત્યાર આવા કથનને પ્રલિખ
નહિ ?

મરે, પાંચાચ દરમિયાન યાત્રી લેખ છે - "મહાભારતના
સા. ૧૧ છે તે નવવર્ણનોપવાની અને આત્મ નીતિ છે.
પન નહિન વેદથી દર નુધી હવાના હવા આત્મની
સકે તેટલી દર નથી રહેલેના તમે નીતિનો નવજ
કરે છે તે રીતે જિવિત વગેરે નીતિ નિદને

ગુણ ઉપર મોહિત થઇને લખે કે “કૃષ્ણનું ચરિત્ર પવિત્રતામાં અને સર્વગુણસંપન્નતામાં અજોડ છે!”

યજ્ઞો જે કૃષ્ણનું અને યુધિષ્ઠિરનું ચરિત્ર નિંદાને પાત્ર હોત તો ઋષિમુનિઓ તેમના મહિમાનાં વખાણ કરે ખરા? હિંદુઓના પ્રત્યેક ઘરમાં લોકો રોજ સવારમાં ઉઠીને તેમનાં નામનું સ્મરણ કરે છે તેવું અને જ કેમ? અને ઋષિમુનિઓ હિંદુમાત્રને તેમનાં પુણ્યનામનું પ્રભાતમાં સ્મરણ કરવાનું કહે પણ શા માટે?

પુણ્યશ્લોકો નલો રાજા પુણ્યશ્લોકો યુધિષ્ઠિરઃ ।

પુણ્યશ્લોકા ચ વૈદેહી પુણ્યશ્લોકો જનાર્દનઃ ॥

સાહિત્યસત્રાટ અંકિમયંદ્રના અભિપ્રાય મુજબ મહાભારતની અંદર ત્યાં ત્યાં કૃષ્ણે જહું જોતવાની સલાહ આપી હતી અને યુધિષ્ઠિરે જહું જોતીને દ્રોણાચાર્યનો વધ કરાવ્યો હતો એવું લખેલું ત્યાંમાં આવે તે અધુર પ્રક્ષિપ્ત છે. આના પુરાવામાં તેમણે પોતાના “કૃષ્ણ ચરિત્ર” નામના અનુપમ ગ્રંથમાં પુષ્કળ દલીલો રજૂ કરી છે. આમે પણ એના સંબંધમાં થોડાંક ચૂંટી કાઢેલાં પ્રમાણ આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત મહાભારતનો આવી જતનો અંશ પ્રક્ષિપ્ત છે એવું માનિત થાય છે. દ્રોણાચાર્યનો કેવી રીતે વધ થયો તેની ખરી વિગત આમે સ્પષ્ટરૂપે આપી છે.

જે મહાભારતમાં અર્જુનના અપૂર્વ બ્રાતૃસ્નેહનાં વખાણ કર્યાં છે તે જ મહાભારતમાં પાછી તેની બ્રાતૃદોષની પરાકાષ્ઠાનું પણ વર્ણન કર્યું છે. મહાભારતમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે “અર્જુને યુધિષ્ઠિરને સંકેતમાં ન દીધા તેથી તે અત્યંત વ્યાકુળ થઇને તેમની ખગર કાઢી મારે પોતાની છાત્રપીમાં ગયો. તેણે તેમને કર્ણનાં આણેથી અંગેક જગ્યાએ ધમકાતો જખમને લીધે બહુ દુઃખી હાલતમાં પથારીમાં સોજી દીધા. અત્યંત મુર્ખામાં પણ અર્જુન કર્ણને મારી શક્યો નથી એમ વળાંકે તેરમે તેના આક્રિય ધનુષ્યની નિંદા કરી. તે સાંભળતાં કર્ણને જ અર્જુન નજરેર દિવામને તેમને મારવા ઉભો થયો અને તેમનો કદ જગરના અજમલ ટુંકારા સંભળાવવા લાગ્યો. છેવટે કૃષ્ણે તેને સંભારીને કહ્યું. વાળે...” યુધિષ્ઠિર તે વખતે એવા દુઃખી હાલતમાં હતો કે તે નિંદાને કોઈ પરવા માગુમનું અગર કહણ હૈયાનું નહોતું. એણે તેમને કહી બંધ, તેવે વખતે અર્જુન તેમને મારવા નિર્ણય લીધો કે કહ્યો અર્જુનના પત્ર? અને ગાડીવની નિંદાવળાંકે તેમને કહ્યું કે કહ્યું તે નિંદાવાળું ટીપ્પણીએ અને એણે અર્જુનના અભિમાનને મોડીવની નિંદા કરી હતી છતાં અર્જુનને તેમને મારવા નહોતું. આ અધુ પ્રક્ષિપ્ત નિ

શું હોય ?

અંકિમચંદ્ર સખે છે કે મહાભારતની અંદર પુષ્કળ ભાગ પાછ-
ધૂરી ગએલો છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એ વાત સર્વાનુમતે
કરે છે. મહાભારત વાંચનાં જ આ વસ્તુચિન્નિ દીવાની ન્યોન
જાણી આવે છે. આ પુસ્તક વાંચી જોનાં પાત્ર તેની સૌને
ચરો. તેમને આત્રી ચરો કે સુધિગિરના જેવી આદર્શ ચારિત્ર-
વ્યક્તિ દેઈ બીજી રેઘ ચઈ નથી તેમ કાઈ પણ દેશના સાહિત્ય-
ની કૃષ્ણનામાં પણ જન્મી નથી.

કાઈ પણ રીતે દેશનું દિન સધાય એવો પ્રયત્ન કરવાની આ
ભાવ્ય દેશના પ્રયત્નકારોની દુરજ છે. દેશના તરણ વર્ગની આગળ
આદર્શ ચરિત્રો ધરવાથી એ હેતુ સિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. સંસ્કૃત
સાહિત્યમાં આદર્શ સ્ત્રીપુરુષોની તો ખોટ નથી. પણ એટલા એક
ત્રણ ચરિત્ર જુદા. જુદા સમયમાં, જુદી જુદી વ્યક્તિઓને હાથે
જે જુદા જુદા હિદેશથી વર્ણવાએલું દોષથી તેના ઉપર કાંઈ કાંઈ
રેષા હલકના હાથ સાગી ગએલા છે કે તે આજે આદર્શ ચરિત્ર
મીડિ જન્મતની આગળ મૂકી શકાય એવું રજૂ નથી. ત્યારે શું
બાપમે એવાં ચરિત્રોને છેક છોડીજ દેવાં ? જો છોડી દઈએ છીએ
તો આ વિશાળ ભારતના અનુપમ અને વિરાટ પર્વતાકાર સાહિત્ય-
માંથી કપિયે પંદર આના જેટલા સાહિત્યને તો દરિયામાંજ દેંદી
દેવાનું કરે છે. વળી એ ચરિત્રોનો અસંખ્ય હિંદુ જનતા ઉપર
એટલો બધો પ્રભાવ પડી ગયો છે કે તેમને છેક દેંદી દેવાનું પણ
અસંભવિત છે. તેમને હિંદુઓના હૃદયમાંથી ખરોડી શકાય એમ છે
જ નહિ. ત્યારે હવે આદર્શ ચરિત્રો ભાવવાં ક્યાંથી ? પરદેશનાં આદર્શ
ચરિત્રોથી એ ખોટ પૂરી પડે એમ પણ નથી. પરદેશનાં ચરિત્ર ગમે
તેવાં હોય તોપણ વિદેશી આદર્શનો પ્રભાવ આપણા સ્વદેશના આદર્શ
જેટલો ભોક્ષનાં હૃદય અને મન ઉપર પડે નહિ. સ્વદેશપ્રેમી સુવક-
સુવનીઓ ઉપર તો તેમની હાથ પડેજ શી રીતે ? જેથી કરીને
ભોક્ષામાં સાચી સ્વદેશવતસલતા જાગી હોય અને અધોગતિએ ગએલા
ભારતની સગવળ અને સર્વાંગીન ઉત્થાનિ અને કલ્યાણ ચાલ એવો
ખરા હૃદયથી પ્રયત્ન કરવાની હાલના પ્રયત્નકારોની દુરજ છે. અને તે
ખાંટ તો આ દેશનાં સ્ત્રીપુરુષોની આગળ આ દેશનાજ આદર્શ સ્ત્રી-
પુરુષોનાં ચરિત્રોને આદર્શ સ્વરૂપમાં ધરવાં જોઈએ. તો પછી પ્રાચીન
કાળની સખ ચરિત્રમૂર્તિઓ જે કામડા, કાબર અને ચામાચીડિયાના
મળના હાથથી ખરડાઈ ગએલી છે તેમને ધોઈને સાફ કરીને ભોક્ષાની
અર્ચના માટે પ્રસ્તુત કરવાનીજ રહી.

આ હિદેશને અનુલક્ષીને મૂળ મહાભારતમાંથી સમગ્રી એક
કરીને તેને વર્તમાન સમયમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું સ્વરૂપ આપ

આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. મહાભારતમાં જે જે સુંદર, ગ્રંથલુ કર્યા જેવું અને દેશહિતના સાધનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું અમે દીધું તે બધું આ પુસ્તકમાં વીણી વીણીને લખ્યું છે. મહાભારતમાં અનેક દેકાણે વેરાએલી છૂટી જવાઈ રત્નકણિકાઓ બ્યાંથી મળી આવી ત્યાંથી લઈ લઈને એકઠી કરી છે. એકલા મહાભારતમાંથી જ નહિ પણ હરિવંશ, વેદ, ઉપનિષદ, દર્શન, યૌદ્ધત્રયો, રામાયણ, યોગ-વાસિષ્ઠ, મનુ, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઉશના, અગિરા, યમ, આપસ્તંબ, સંવર્ત, કાત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર, વ્યાસ, શંખ, લિખિત, દક્ષ, ગૌતમ, શતાતપ અને વસિષ્ઠ વગેરેની વીસ સ્મૃતિઓ, ભાગવત, વાયુ, સ્કન્દ વગેરે પુરાણો, ચરકસંહિતા, ચાણક્યનું નીતિ-શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, પુરોહિતદર્પણ, તદ્દુપરાંત અનેક અંગ્રેજી અને બંગાળી ગ્રંથો તથા દૈનિક માસિક અને સાપ્તાહિક પત્રિકાઓ, એ બધામાંથી અમે વિવિધ સામગ્રીનો સંગ્રહ કરીને પ્રાચીન ભારતની રાજનીતિ, ધર્મ અને સમાજનું ચિત્ર અંકિત કરીને તેની ભારત વાસીઓને ભેટ કરી છે.

અનેક બાબતોનું દેહ વેદના કાળથી માંડીને વર્તમાન થું સુધીનું સળંગ અને અખંડ વર્ણન કર્યું છે. વેદના સમયથી આદ્ય નિક સમયના તમામ ઋષિમુનિઓ, બ્રાહ્મણો, લોકવર્ગ અને શાસ્ત્રો બધાં જ અમને આત્યંત ઉદાર માલૂમ પડ્યાં છે. ઉદારતા એ હિન્દુ જાતિનો લક્ષણગત સ્વભાવ જ હતો, છતાં શાસ્ત્રોમાં હાલ આપાં અનુદાર અને સંકીર્ણ વચનો પણ નેધએ છીએ તેવું શું કારણ હશે? એનો એક જ ઉત્તર હોઈ શકે કે એ બધાં જ વચનો પાછળ પેસી ગએલાં છે. અમે વેદના કાળથી માંડીને વર્તમાન સમય સુધી દરેક બાબતનું જે રીતે વર્ણન કર્યું છે તે જોતાં કોઈજ એમ ના કહી શકે કે અનુદારતા એ હિન્દુ જાતિનું લક્ષણ હતું અને તેમ શાસ્ત્રોમાં જે ઉદાર વચનો છે તે જ પ્રક્ષિપ્ત છે. વળી મહાભારત અગાઉના અને તેની પછીના સમયને બાદ કરીને જો એકલા મહાભારતના સમયની જ પરિસ્થિતિનો હેવાલ આપત તો વિષય અધૂરો જાત અને તેથી કોઈને તૃપ્તિ થાત નહિ.

આપણાં ઉદાર શાસ્ત્રોમાં કયા કયા જમાનામાં અને શાં કારણોને લીધે અનુદાર ભાવો ઘૂસી ગયા છે તેની પણ અમે ૨ પુસ્તકમાં યોગ્ય સ્થળે ચર્ચા કરી છે.

‘જે સર્વને માટે અત્યંત હિતકર હોય તેજ સત્ય છે અને તે ધર્મ છે’ આવા વિશુદ્ધ અને કન્યાણુકારી મંત્રનો ભારતેજ સૌ પહેલો પ્રચાર કર્યો છે. અને સૌથી પ્રથમ ભારતેજ તેનો અર્થ કર્યો છે. જે દિવસથી ભારતના લોકોએ જૈનકાળની એ શિક્ષાને (સારે મૂકી, હિતવાદનો ભાગ કર્યો, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિને રત્ન આપ

વિવેકબુદ્ધિ ખોઈ બેઠા અને દેશાચારના શુભામ બન્યા તે દિવસથી તેમનું કમરઠાઃ અવસ્થાતન થવા માંડ્યું છે અને તે ક્યારે અટકશે ને તો પ્રશ્નને અખર ! જે અજ્ઞાનના શુભામ છે, વહેમ અને રૂઢિચોના શુભામ છે, સમાજના અને દેશાચારના શુભામ છે—સર્વના જ શુભામ છે, તેમનાં જન ઉપરથી શુભામીના બોલો શી રીતે દૂર થાય અને સ્વાધીનતા તરફ તેમને આદરભાવ શી રીતે પ્રકટે ? ..

પ્રાચીન હિન્દુ સભ્યતા કેટલીક બાબતોમાં ધણીજ નિંદાને પાત્ર હતી, એ વાત પણ સાચી છે. મનુષ્યની કાંઈ પણ કૃતિમાં હમેશાં અપૂર્ણતા અને ખામીઓ તો હોય જ. અત્યારે આપણે જૂનકાળનેજ આદર્શ માનીને તેનુંજ અર્થ અનુસરણ કરવું જોઈએ એવું અમે કહેતા જ નથી. વીસમી સદીમાં જૂનકાળને ધણે દૂર પાછળ મૂકી દીધો છે અને ખૂબ આગળ દૃષ્ટ કરી છે. તોપણ અમારું કહેવું એ છે કે જારન સમસના દિનનો વિચાર કરીને દેશ કાળ અને પાત્રનો વિવેક કરીને સમયને અનુકૂળ શુધ્ધ કરી લેવા જરૂરના છે. જે જારનવારને કરીથી ઉત્તરવસ થયા અને ઔરવથી શોભતો જોયો આપણે ઈચ્છતા હોઈએ તો ઉદારતા, સમાનતા, મિત્રી અને સ્વાધીનતાની પૂરેપૂરી જરૂર છે. એ સિવાય જારનની ઉત્પત્તિનો અંજલ નથી, આશા પણ નથી.

સંકૃત સાહિત્યના અંકારમાં—કાણે મંદિરે કોને માટે !—જારનના જૂનકાળના ઔરવનાં કેટલાંએ સ્મૃતિચિહ્નો પડ્યાં છે, પણ જે દેશના લોકોને તેમના જૂનકાળનો મદિગા જાણવાની કશી પડીજ નથી, પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ વાંચવાની દરકાર નથી તે દેશની ઉત્પત્તિની આશાજ શી ? તેમના ઇતિહાસની સાર્થકતા જ શી ? ત્યારે જૂનકાળના ઇતિહાસના પ્રકાશ વડે ભવિષ્યના માર્ગ ઉપર અજાણ્ય પડે ત્યારે તો તે ઇતિહાસની સાર્થકતા ઘણું કહેવાય.

જારનની કરી પાછી ક્યારે ઉત્પન્ન અને ઉત્તરવસ અવસ્થા થશે, ક્યારે જારનનાં સમાજનાં જનતામાં પાછાં ચલાનાં થશે તે કોઈ જાણતું નથી; તોપણ અમે ત્યારે પણ તે ઉત્તરવસ દિવસ ઉત્તરે જ દેશો, એ આશાને હૃદયમાં ધારણ કરીને લેખક આ પ્રયે લખવા નેપાથ થયાં છે. આ આ વર્ષના પરિચયને લીધે તેની નંદુરમીને નાશ થવા પડ્યો છે. તોપણ જે આ પુસ્તક અધિવિષયને દૂર કરવામાં કેટલાં ઉદારતા, માન્ય, મિત્રી અને સ્વાધીનતાની કરીથી પ્રાપ્ત થઈને રહેવામાં કાંઈ પણ સદાચક રહે તે તેના જન જ પરિચય સૂચક લેખકો.

મહાભારત મંજરી

પ્રાચીન ભારતની રાજનીતિ,
ધર્મ અને સમાજનું ચિત્ર

૧-આદિપર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-પૂર્વસૂચન

"યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ।" આ મહાવાક્યમાં મહર્ષિ વેદ વ્યાસે પ્રકટ કરેલા અતિ ઉન્નતવલ્લ પ્રકાશનું આપણે દર્શન કરીએ છીએ. એ પ્રકાશનાં કિરણની સાથે સાથે તેમણે કેટલાંએ શ્રીપુરુષોને ભારતની રંગભૂમિ ઉપર મોકલ્યાં છે !
જીવન-વનમાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં ત્યારે કેાંઈ પ્રવાસી કાજળ જેવી કાળી ભયંકર રાત્રિના ઘેર અધકારમાં સપડાઈ જાય છે અને તેની પૂંઠે લાગેલા મદૂરિપુઓથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે પેલાં શ્રીપુરુષો ઉપર જતાવેલા પ્રકાશની મદદથી તે ભૂલા પડેલા અને મુંઝાઈ ગયેલા પ્રવાસીને તેને ખરે રસ્તે વાળી દે છે. ત્યારે એ કલ્પનાદેવિ ! તું અમને મદદ કર, કે જેથી તારી પાંખ ઉપર ચઢીને અમારાં માનસનેત્રો વડે તે શ્રીપુરુષોનાં દર્શન કરીએ. કદાચ તેમની દૃષ્ટાથી અમને પણ અમારા અરે માર્ગ હાથ લાગી જાય !

એક જમાનો એવો હતો કે ભારતવર્ષમાં જ્યાં ત્યાં તપોવનો હતાં એ તપોવનોમાં કેટલાંએ ઋષિમુનિઓ પોતા-પોતાનાં શ્રી, પુત્ર અને દુહાઓની સાથે પ્રસન્નચિત્તે અને

એથી કરીને પુસ્તકમાં અનેક જગ્યાએ ખોડખાંપણ રહી ગઇ હશે તે સર્વ વાચક ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

ખેદની વાત છે કે મૂળ મહાભારતમાં જેનું નામનિશાન પણ નથી એવી કેટલીએ વાતો વ્યાસજીએ પ્રાકૃત મહાભારતમાં ઘૂસાડી દીધી છે. એ બધી જ ઠંડા પહોરની ગપ છે. તે એટલી બધી છે કે તેમનો ઉલ્લેખ કરવા જતાં એક બીજો મોટો અંથ લખવો પડે. તોપણ નમૂના દાખલ તેમાંની કેટલીકનો આ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ અંથ કંઈક દૂરના સ્થળે છપાતાં સમજાયું છે કે બધા અંથો જે છપાવવા હોય, તો ખૂબજ ખર્ચમાં ઉતરવું પડે. તેથી વેદ, દર્શન, પુરાણ વગેરે અનેક વિષયો ટાળી તથા આ નિવેદનને પણ કુંકાવી દઇ આ અંથને વર્તમાન સ્વરૂપમાં છપાવવો પડ્યો છે. એમાં પણ ખૂબ ખર્ચ થયો છે.

આ અંથના વાચનથી વાચક એટલું તો જરૂર જોઇ શકશે કે અત્યાર સુધી પ્રાચીન હિન્દુ સમાજને વિષે આપણે જે ધારણા કરતા આવ્યા છીએ તેનો મોટો ભાગ ભૂલભરેલો છે. એની અમે અનેક સાબિતીઓ પણ આપી છે. માટેજ હવે આપણે સૌ મળીને ગાઇએ કે:-

“ભૂતકાળનાં ખંડિયેરનો નાશ થતો જોઇને તમે ગભરાઓ છો શા માટે? પ્રલયની વિપત્તિ એ તો નવા યુગના જન્મની પ્રસવવેદના છે. નિર્જીવ અને કદરૂપાનો નાશ કરતો કરતો નવયુગ પધારે છે. x x x તે ચિરસુંદર લગવાનને જૂનું ભાંગીને નવું ઘડતાં આવડે છે. માટે સૌ તેનો જયજયકાર ગાઓ.”*

આવારિયા (પૂર્ણિયા)

તા. ૨૫ શ્રાવણ ૧૩૩૧ બંગાળ } અંકિમચંદ્ર લાહિડી

મહાભારત મંજરી

પ્રાચીન ભારતની રાજનીતિ,
ધર્મ અને સમાજનું ચિત્ર

૧-આદિપર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-પૂર્વસૂચન

“યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ।” આ મહાવાક્યમાં મહર્ષિ વેદ વ્યાસે પ્રકટ કરેલા અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાશનું આપણે દર્શન કરીએ છીએ; એ પ્રકાશનાં કિરણની સાથે સાથે તેમણે ઠેઠલાંએ શ્રીપુરુષોને ભારતની રંગભૂમિ ઉપર મોકલ્યાં છે ! જીવન-વનમાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં ત્યારે કેાઇ પ્રવાસી કાળજી નેવી કાળી ભયંકર રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં સંપડાઈ જાય છે અને તેની ખૂંઠે લાગેલા પદ્મિપુષ્પોથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે પેલાં શ્રીપુરુષો ઉપર જતાવેલા પ્રકાશની મહદથી તે ભૂણા પડેલા અને મુંઝાઈ ગયેલા પ્રવાસીને તેને ખરે રસ્તે વાળી દે છે. ત્યારે એ કદ્દનાદેવિ ! તું અમને મદદ કર, કે નેથી તારી પાંખ ઉપર ચઢીને અમારાં માનસનેત્રો પડે તે શ્રીપુરુષોનાં દર્શન કરીએ. કદાચ તેમની કૃપાથી અમને પણ અમારા ખરા માર્ગ હાથ લાગી જાય !

એક જમાનો એવો હતો કે ભારતવર્ષમાં ત્યાં ત્યાં તપોવનો હતાં એ તપોવનોમાં ઠેઠલાંએ ઋષિમુનિઓ પાત-પાતાનાં શ્રી, પુત્ર અને કુટુંબોની સાથે પ્રસન્નચિત્તે અને

હસતે મુખે કર્મ અને ધર્મની આલોચના કરવામાં જીવન વ્ય-
તીત કરતા હતા ! નૈમિષારણ્યની અંદર ગોમતી નદીને કાંઠે
એણું એક તપોવન હતું.* ત્યાં વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને તપો-
વૃદ્ધ મહર્ષિ શોનકે બાર વર્ષનો યજ્ઞ માંડ્યો હતો, તે જીવાને
ધણા ઋષિમુનિઓ ત્યાં આવતા હતા. એક દિવસ +સૂત
કુળના મહર્ષિ સૌતિ ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમનું પૌરાણિક
નામ ઉચ્ચવ્રવા હતું. સૌએ તેમનો ખૂબ પ્રેમથી આદરસત્કાર
કર્યો, અને જેવવાને આસન આપ્યું. તે જોડા પછી સૌએ
તેમને કહ્યું કે અમે પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી કોઈ આશ્ચર્ય-
કારક કથા અમને કહી સંભળાવો. તે ઉપરથી સૌતિ મધુર
સ્વરે કહેવા લાગ્યા:-

“આ બારતવર્ષમાં કોઈ માછીમારને ઘેર ઘણીજ રૂપાળી દન્યા હતી. તેનું નામ મત્સ્યગંધા અથવા સત્યવતી હતું. તેને કૌમાર અવસ્થામાં એક પુત્ર થયો હતો, જેને તેના પિતા પરાશર ઋષિના આશ્રમમાં તે મૂકીને ચાલી આવી હતી. તે રૂંધે કાળો હતો અને યમુના નદીની વચ્ચે આવેલા એક દીપમાં તેનો જન્મ થયો હતો તે ઉપરથી તે આગળ જતાં મૃષ્ણદેવાયન કહેવાયો. એ છોકરો વખત જતાં વેદવેદાંગ વગેરે તમામ શાસ્ત્રો બાળીને મહાપંડિત તરીકે પંકાતો થયો. તેણે વેદના વિજ્ઞાન કર્યા તે ઉપરથી તેને “વેદ વ્યાસ” એવી પદવી મળી.

“ એજ દૃષ્ટાંતપાત્રને અથવા વેદવ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રના મન્થ પછી ત્રણ વર્ષ સુધી અવિરત પરિશ્રમ કરીને મહાભારત લખેલા અર્થ દ્રવ્યોના એ અર્થ તેમણે પોતાના વૈશંપાયન

[illegible]

— १३३३ दिनांक २२ जून १९७३ को मानव संसाधन, लुगो मन्त्रालय, काठमाडौं, नेपाल, पृष्ठ ६६, पृष्ठ १०, अनुसूचिता, १०-११

[illegible]

વગેરે શિષ્યોને બ્રહ્માબ્ધો. જનમેજય રાજાએ જ્યારે સર્પયજ્ઞ માંડ્યો તે વખતે વેશ'પાથને આ મહાભારતની કથા કરી હતી. મેં તે વખતે ત્યાં બેસીને 'સાંભળી હતી તેજ કથા ધું તમને કહી સંભળાવીશ. તેના કરતાં વધારે મનોહર અને આશ્ચર્યકારક કથા બીજી અને ચોથી જાહેર જોમ નથી.

“ પ્રાચીન ગ્રંથમાં આ દેશમાં ભરત નામનો એક
રાજા હતો. તે શંકુતલા અને દુધ્યન્ત રાજાનો પુત્ર થાય.
તેના નામ ઉપરથી જ આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ પડ્યું છે.
તેના વંશજોનું ભારતવંશનું મહાવૃત્તાન્ત આ ગ્રંથમાં વર્ણવ્યું
છે, માટે તે મહાભારત કહેવાય છે. વળી તેનું આણું નામ
રાખવાનું બીજું પણ એક કારણ છે. એનું મહારા અને
મૌરવ વેદના કર્તાઓ વધારે છે તેટલા માટે પણ. એ મહા-
ભારત કહેવાય છે. x મણા એને પાંચગો વેદ પણ કહે છે.
આ મહાભારત ગ્રંથમાં વેદ વ્યાસે ઈશ્વર, ધર્મ, કર્મ અને
જ્ઞાન, શોભ, તપશ્ચર્યા, વેદ, વેદાંત, વેદાંગ, દર્શન, પુરાણ,
ઉપન્યાસ, ઇતિહાસ, અર્થ-રહસ્ય, રાજનીતિ, સમાજનીતિ,
તીર્થ, બૃજોજવિદ્યા, જાવિધ્યનું સૂચન, શુદ્ધવિદ્યા, સ્વદેશકર્મ

દહાદે બાંને દુદોધનની વાંધનું દાહકું ભાંગી નાખ્યું તે દિવસે કૃષ્ણ
 બાલરાગને કહ્યું હતું કે "દેવે કસિયુગનો આરંભ થયો ચુક્યો છે એમ
 નહીં માનવો." (રામ્યપર્વ, ૧૦-૨૨.) દરિયંશમાં લખ્યું છે કે એક
 વાર કૃષ્ણ બાંના દના કે "આપુ જમાનાને કસિયુગન જનસુતો." (દરિયંશમાં બાંને એક દેરાને એવું લખ્યું છે કે "કૃષ્ણ કસિયુગમાં
 જન્મ્યા દના." (દરિયંશ, વિષ્ણુપર્વ, ૫૭-૬૨. ૭૧-૭૬) શ્રીમદ્
 ભાગવતમાં કહ્યું છે કે "કૃષ્ણ કસિયુગમાં પ્રકટ થયા દના." (સ્કંધ
 ૧૦, ૧૧૦ પદ-૪૦) કદાચ કુરુગુ અને સ્વરૂપસાધના મન પ્રમાણે
 સુધેવેનાં શક કસિયુગના પદોમાંથી સોમનાં વર્ષ સુધી ગણ્યા દને
 (મિત્રાણી. આપ.૮, ૧૩૨૭, પૃ. ૨૪૩) વચ્ચેનિહિર વગેરે પ્રસિદ્ધ વર્ષો
 વિધાનિ. અને રાજવર્ષોના નામના કાળોમાંના કાળોમાંના કાળો કહીને
 પશ્ચિમ કાળે છે કે કસિયુગના. ૧૫૭ વર્ષ પીત્ત. ૫૮૬ રોચકા. ૮૦૦
 વાજ વર્ષ કો. (રામ્યપર્વે ૬. નામ ૧ કા ૫૮. ૧૧) આ દિવસ
 રાખા. ૨૪૬ છે કે એટલે. ૧૫૭ અને ૫૮૬ બધા કસિયુગના
 વર્ષોને કહી અને બાંના ૧૫૭ કસિયુગના કાળ. ૫૮૬
 કાળો કહીને કાળો કાળ કહીને કાળો કાળ કહીને કાળો કાળ કહીને

વગેરે જે જે વિષયો જાણવા જેવા છે તે ગદ્યાનો સાર સમાવી દીધો છે. તેમણે એ ગ્રંથ દ્વારાઃ પાંચ પાંડવોની સત્ય નિષ્ઠાનું અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોના દુરાચારીપણાનું વર્ણન કરતાં જણાવી દીધું છે કે ધર્મ વડે ઉન્નતિ થાય છે અને અધર્મથી હુમેશાં અધોગતિજ થાય છે. આર્યાવર્તની અંદર જેમ ગંગા અને યમુનાના વિપુલ પ્રવાહ એકત્ર થઈને પોતાના નિર્માળ જળ વડે સૌનાં ચિત્તને તૃપ્ત કરતા કરતા આખરે સાગરને જઈ મળે છે અને આખા દેશને કૃષ્ણદ્રુપ, રસાળ અને અમૃદ્ધિમાન બનાવે છે, તેમ મહાભારતની અદ્ભુત કાવ્ય-ચરિતા શ્રોતાનાં ચિત્તનું રંજન કરતી, તેમનાં હૃદયમાં અનેક પ્રકારના જ્ઞાનનું સિંચન કરતી, અને તેમનાં મનને ઉદાર અને ઉન્નત કરતી વહા જ કરે છે. કોકિલાનો ટહુકાર સાંભળ્યા પછી જેમ કાગડોનો કર્કશ સ્વર સાંભળવાની ઇચ્છા મળી નથી, તેમ મહાભારતની પુણ્યકથા કાને પડ્યા પછી ખીણું કાંઈ જ સાંભળવું ગમતું નથી. આ ઇતિહાસરૂપી પ્રદીપ મોહરૂપી અધકારનો નાશ કરતો અણિલ વિશ્વને અજ-વાળી રહ્યો છે.”

આ પ્રમાણે સૌતિ મુનિએ મહાભારતનો મહિમા ગાવા માંડ્યો. એ મહાભારતના મહાવનમાં વિચરણ કરતાં કરતાં અમને તેમાંનાં જે પુષ્પ પત્ર વગેરે માતૃભૂમિના પૂજનને યોગ્ય જણાયાં તે ગદ્યાને અમે યત્નપૂર્વક વીણી વીણીને એકત્ર કર્યાં છે-જે જુદી જુદી જગ્યાએ વેરાએણાં હતાં તેમને એક જગ્યાએ એકઠાં કર્યાં છે. તે ઉપરાંત અમારા પોતાના મનમાંની દર્વાદલની પાંદરીઓ ઉમેરીને માતૃભૂમિને અમે સદૃશને માટે અર્ચા તૈયાર કરીને આ પુસ્તકરૂપી તરુવૃક્ષમાં સર્યો છે. પણ અમારા જેવા દીન કંયાલના હાથ-નાં હુણત અર્થે માતૃભૂમિના પૂજનને યોગ્ય ગણાય ખરા?

પ્રકરણ ૨ જી-પાંડવોનો જન્મ

યુગના દિવસ વહી જાય છે, પણ તેમનું સ્મરણ મન-
માંથી ખસતું નથી. હાલના દિવ્દહી પ્રાંતના મધ્યભાગમાં
પ્રમુખાને કિનારે ઈન્દ્રપ્રસ્થ નામનું એ મનોહર નગર હતું
તે આજે હ્રામ થઈ ગયું છે. તેના ઇશાન કોણમાં હસ્તિનાપુર
નામનું અનુપમ સુંદર મહાનગર હતું તે પણ નાશ પામ્યું-
છે, ભારતવર્ષના ચિત્રપટ ઉપરથી બેઠેનાં નામ જૂંસાઈ ગયાં
છે, છતાં પણ આજે તેમનાં ગાદીમાં મળી ગયેલાં સ્મૃતિ-
ચિહ્નોને જોઈને પ્રવાસીનું હૈયું ભરાઈ આવે છે, ભરતના
વંશમાં કોઈ હસ્તી નામનો રાજા થઈ ગયેલો તેણે હસ્તિનાપુર
નગર વસાવ્યું કહેવાય છે. ત્યાં રાજ્ય કરતાં કરતાં તેના
વંશમાં કુરુ વંશ્યો અને પછી કુરુના વંશમાં શાન્તનુ
નામનો પ્રસિદ્ધ નરપતિ થઈ ગયો. એ શાન્તનુ એક દિવસ
વનમાં ચિકારે નીકળી પડ્યો હતો ત્યાં તેણે એક ઘણી રૂપાળી
કન્યા દીઠી. વનમાંજ તેણે તેની સાથે લગ્ન કર્યું. તેનું નામ
ગંગા હતું એણે કહેવાય છે. મહાભારતમાં તેનાં માતાપિતા
વિશે કશો ઉલ્લેખ નથી. એમ કરતાં કરતાં ગંગાએ એક
પછી એક સાત પુત્રોને જન્મ આપ્યો; પણ તેણે તેમને
જોને પાણીમાં ડૂબાડીને મારી નાખ્યા. પછી તેણે કન્યાને
આદ્યા પુત્રને જન્મ આપ્યો ત્યારે શાન્તનુએ તેને મારવા
ન દીધા. એ ઉકરાનું નામ દેવવ્રત પડ્યું; પણ ગંગા આથી
રાજતા ઉપર ઘણી ક્રોધે ભરાઈ અને તે રાજાનો સંગ છાડીને
પાતાળા પુત્રને લઈને ચાલતી થઈ. આ બનાવને ઘણાં વર્ષ
ગીતી ગયા પછી શાન્તનુ રાજા એક વાર દુરીથી ચિકારે
નીકળ્યો હતો ત્યાં ગંગા તેની પાસે આવી અને દેવવ્રતને
તેના હાથમાં સોંપી ગઈ. આ બધી હદીશ ઉપરથી આદ્ય-
શાહ માણસ પડે છે કે, ગંગા કોઈ વનવાસી અનાથની
પુત્રી દોષી એઈએ. એ દેવવ્રત પાછળથી સ્ત્રીમનના નામથી
પ્રસિદ્ધ થયો. ત્યારપછી શાન્તનુ રાજા વળી એક માછીમાર-
ની છે. રાંદીને પકડ્યો હતો અને તેને પટે તેને ચિરાંત અને

વિચિત્રવીર્ય નામના જે પુત્ર થયા હતા. લીધ્મ સૌથી મોટો હોવા છતાં પોતાના પિતાના મરણ પછી પોતે ગાદીએ ન બેસતાં તેણે પોતાના નાના ભાઈ ચિત્રાંગદને ગાદીએ બેસાડ્યો; પણ દ્વંક સુદતમાંજ તે કોઈ લડાઈમાં માર્યો ગયો. એટલે લીધ્મે વિચિત્રવીર્યને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેનું પણ અકાળે મરણ નીપજ્યું. તેના મરણ પછી તેની જે રાણીઓએ અને એક દાસીએ અનુક્રમે ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર નામના ત્રણ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. તેઓ વેદવ્યાસથી વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓને પેટે જન્મેલા એટલે વિચિત્રવીર્યના ક્ષેત્રજ પુત્રો કહેવાય. લીધ્મદેવે તેમને પોતાના સગા દીકરાની પેઠે જતન કરીને ઉછેર્યા. તેઓ બધા વેદવેદાંગ વગેરે તમામ શાસ્ત્રો ભણ્યા અને યુવાન થયા. ત્યારે લીધ્મે ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધાર દેશના રાજા શકુનિની બહેન ગાંધારીની સાથે પરણાવ્યો.* ગાંધારી રાણી એવી પતિવ્રતા હતી કે જ્યારે તેણે બાળ્યું કે મારો પતિ તો જન્મથીજ આંધળો છે ત્યારે તેણે પોતાની આંખો ઉપર પાટા બાંધીને પોતાની રાજ્યપ્રીતિ અંધત્વ વહોરી લીધું.+ તેણે મનમાં એવો જ વિચાર કર્યો કે જે સુખ મારો પતિ ન લોગવી શકે તે મારાથી લોગવાય જ કેમ ? ત્યાર પછી લીધ્મે પાંડુને કુન્તી અને માદ્રી નામની બે સ્ત્રીઓ પરણાવી. કુન્તી કૃષ્ણની કોઈ થાય અને માદ્રી બાહ્લિક દેશમાં આવેલા મદ્ર નગરના રાજા શલ્યની બહેન થાય.= ત્યારપછી દેવક નામના રાજાની કોઈ શૂદ્રની કન્યાને પેટે જન્મેલી પુત્રીની સાથે વિદુરનું લગ્ન કર્યું.+ તેઓ બધાં પરણ્યાં ત્યારે આર્યાં જુવાન ભેધ જેવાં હતાં. ભરતખંડમાં તે વખતે બાળલગ્નની પ્રથા ન હતી,† અને બાળલગ્ન કર-

* આદિપર્વ, અ. ૧૦૯

+ પ્રાચીન ગાંધાર તેજ હાલનું અફઘાનીસ્તાનમાં આવેલું કંદહાર શહેર.

+ આદિપર્વ, ૧૧૦-૧૪

= આદિપર્વ, ૧૧૩-૨,૩. બાહ્લિક દેશને હાલમાં બાલુચિસ્તાન કહેવાય છે અને અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરમાં આવેલો છે.

+ આદિપર્વ, ૧૧૬-૧૨

† અતઃ સંજયમ્ આજ પુરતસ્તના શાન્તિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “સૌત્રમઃ પ્રવેશ ક્યો આદ લક્ષ્મ યના” એ વિષય જોવો.

પાની વાતને કાઈ જાણતું પણ ન હતું.

હવે ધૃતરાષ્ટ્ર મોટા છતાં પણ આંખે આંધળો હતો તેથી હિન્દુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે ગાદીનો અધિકારી ગણાય નહિ.† આથી કરીને રાજાએ મળીને પાંડુને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે પોતાનાં શૌર્ય અને ધરાકર્મ વડે સારી કીર્તિ સંપાદન કરી. વિદુર જન્મથી સદ્ર હોવા છતાં તે મહાભારતમાં કૌરવ અથવા દુરુના વંશમાં જન્મેલ હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના બાઈ તરીકે જ ઓળખાય છે.‡ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ લગભગ પોતાના જોટલા ઘરડા વિદુરને પોતાના યોજામાં બેસાડતો, તેનું માથું સૂંઘતો અને “બાઈ બાઈ” કહીને ખૂબ પ્રેમથી તેનો આદર કરતો.†† રાજા સુધિષ્ઠિર અને તેના બાઈએ તેમજ મહા અભિમાની દુર્યોધન રાજા પણ તેને પગે પડતા.* ભરતખંડમાં અમુલના વારામાં ઉચ્ચનીચ એવા જ્ઞાતિભેદ હતા જ નહિ.‡‡ વિદુર અતિશય ધર્મપરાયણ, વેદોને જાણનાર, તમામ શાસ્ત્રોમાં પારંગત, અતિ લીક્ષ્ણુ બુદ્ધિસંપન્ન અને આખા કુરુવંશમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ તરીકે મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.† તે સમયે કેળવણીનાં દ્વાર પણ તમામ જ્ઞાતિઓને માટે ખુલ્લાં હતાં= વિદુરનું તેના આસ્ત્રિયના પ્રતાપે તે સન્માન વખતના સારા સારા સામુઓ અને સન્નનો પણ કરતા હતા. પાંડુએ ઘણા લાંબા વખત સુધી રાજ્ય હોગમથું, ઘણા રેશ છતીને મોટા વિશાળ રાજ્યનો સમ્રાટ થયો. છતાંજેલા દેશોમાંથી પુષ્કળ દોલત ખેંચી લાવીને તેણે હસ્તિનાપુરના ધનસંદારને ભરપૂર કર્યો.‡ ત્યાર પછી ધૃતરાષ્ટ્ર અને

† મનુસંહિતા, ૬-૨૦૧.

‡ ઉદ્યોગપર્વ, ૮૬-૭. વનપર્વ, ૬-૫, ૨૫. આદિપર્વ, ૧૦૬-૨૮.

†† વનપર્વ, અ. ૬

* શાંતિપર્વ, ૧૪૫-૧, ૨, વનપર્વ, ૨૫૬-૭, ૮.

‡ આના સંબંધમાં આજ પુસ્તકના સાતિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “જાતિભેદ” એ વિષય જોવો.

† આદિપર્વ, અ. ૧૦૯. સમાપર્વ, ૭૩-૧૫. ૪૬-૪૩. ૫૦-૧૦, ૧૧.

= આના સંબંધમાં શાંતિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “કુળ-વધૂ”નો વિષય જોવો.

‡ ઉદ્યોગપર્વ, ૧૪૮-૮

વિદુરને રાજ્યનો વહીવટ સોંપીને પાંડુ પોતાની જોડે રાણી-
ઓને લઈને હિમાલય પર્વત ઉપર વનવિહાર કરવા ગયો.
ત્યાં તેને કેટલાક સિદ્ધ મહર્ષિઓએ કહ્યું કે “આ જોડે
રાણીઓને પેટે નિષ્પાપ પુત્રોનો જન્મ થશે.”*

આ વાતને કેટલોક સમય વીત્યા બાદ પેલા ઋષિઓનું
વચન ફળ્યું. હિમાલયના પ્રદેશમાં આવેલા એક પવિત્ર
તપોવનમાં કુન્તીએ યુધિષ્ઠિર, ભીમ ઉદ્દે વૃકોદર અને અર્જુન
ઉદ્દે ધનંજય, એ નામના ત્રણ પુત્રોને અનુક્રમે જન્મ આપ્યો.
અને માદ્રીને નકુલ તથા સહદેવ નામના બે જોડીઆ છોકરા
અવતર્યા—એ પાંચે છોકરા પાંડુના પોતાના વીર્યના નહિ
પણ તેની સ્ત્રીઓને પેટે અવતરેલા હોવાથી ખરી રીતે તેના
ક્ષેત્રજ પુત્રો જ કહેવાય છે. તેઓ બધા હિમાલયના પ્રદેશમાં
જ ઉછરીને મોટા થયા. એવામાં પાંડુ રાજાનું મૃત્યુ થયું.
માદ્રી તેમની પાછળ સતી થઈ અને કુન્તી પાંચે છોકરાઓને
લઈને દુઃખના દહાડા કાઢવા લાગી.

પછી ઋષિઓ તેમને બધાંને હસ્તિનાપુર તેડી લાવ્યા.
યુધિષ્ઠિર પાંડુની ગાદીનો કાયદેસર હકદાર તો કહેવાય, પણ
લાયક ઉમ્મરનો નહિ હોવાથી આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રના હાથમાં
નાણુટકે રાજ્યવહીવટ સોંપવો પડ્યો. વિદુરે પણ પ્રધાનનું
પદ લીધું અને સંજય તેના હાથ નીચે રહીને સુખ્ય અમા-
ત્ય તરીકે કારભાર કરવા લાગ્યો. x સંજયનો જન્મ સૂતના
કુળમાં થયો હતો અને તે જૂળ બુદ્ધિમાન, જ્ઞાની અને ધર્મશ
પુરુષ હતો. મહાભારતમાંજ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે
“મહાભારતના અઘરા અઘરા શ્લોકોનો ભાવાર્થ કોઈ જાણનાર
હોય તો એકલા વેદવ્યાસ અને તેમના પુત્ર શુકદેવ, અને
વખતે સંજયને ખબર હોય તો હોય પણ ખરી.” સંજયના
અસાધારણ પાંડિત્યનો આ એક પુરાવો છે.

ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારી રાણીને પેટે દુર્યોધન, દુઃશાસન

* આ.દિપવં, ૧૨૦-૨૮. પાંચે પાંડવો તદ્દન નિષ્પાપ હતા એ
તે. આ. પ્રમાણે મહાભારતમાં આરંભથીજ કહ્યું છે.

પ્રસન્ન.પર્વ, ૫૧-૨૧. ૪૬-૮૩. ૫૩-૧૫ વ્યાસશ્રીઓ, રામ-
સીતાદેવો અને હનુમાનની કથા કરનાર. આ વિદુરને મરીમ સિખારી
જોડે. રામદેવે છે તેને મહાભારતનો જરૂરિયાત અધાર નથી.

વગેરે સો દીકરા અને દુઃશલા નામની એક દીકરી થઈ હતી. વળી વૈશ્ય બંતિની એક દાસીને. ચેટે તેને યુયુત્સુ નામનો પુત્ર હતો. વિદુર પણ ઘણા દીકરાઓનો બાપ થયો હતો. આ સૌમાં મુધિષ્ઠિર મોટો હતો. લીમ અને દુર્યોધન બેઉનો જન્મ એકજ દિવસે થયો હતો. એ બધાજ દૌરવ કહેવાય છે તોપણ પાંડુના અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને એકબીજાથી જુદાં પાડીને ઝાળખાવવાને માટે લોકો એકને પાંડવ અને બીજાને દૌરવ કહેવા લાગ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પોતાની મુત્રી દુઃશલાને સિન્ધુદેશના રાજા જયદ્રથ વેરે પરણાવી હતી.

દુવે પાંચે પાંડવો અને દૌરવો બધા એકબીજાની સાથે રમવા-ખેલવા લાગ્યા. એ બધામાં બીમ સૌથી બળવાન નીવડ્યો. તે એવો જબરો હતો કે દુર્યોધનના સાથે સો વાઘઓથી પણ તેને મર્યાદા વળાતું નહિ; છતાં પણ તેઓ એકબીજાને મૂળ ચાહતા, એકબીજાને માટે મરી પડતા, તેમના જેટલા માયાળુએ. કાંઈ નહિ અને તેમના જેટલા લોકજાણીએ કાંઈ નહિ ! x

x હોમજ પુત્ર વિને અહીં કેટલુંક વિવેચન કરવાની જરૂર છે. સમાજમાં કાંઈ કાંઈ વાર ચોક્કસ પ્રકારના સંભોગોને લીધે વસ્તીમાં વધારો કરવાની બાર જરૂર ઉભી થાય છે. એક પ્રાચીન કાળમાં આર્યોની જે સાખા પુરોષ તરફ વળી અને ત્યાં પોતાનાં સરેશ્વર જન્માત્મા તેઓમાં પણ નિયંત્રણ દિવાળ ચાલતો હતો. ખ્રિસ્તની પૂર્વે આદ્યમાં સદામાં મીસ દેશના રપાર્ડો સહેરના મેવસીઓને લાંબા વખત સુધી બચકર લગાઈ લાગી પડેલી અને તેથી તેમની વસ્તીમાં ઘણો ધરાડો થઈ ગયો. તે દિવસની વસ્તીમાં એકદમ વધારો કરવાને સારૂ રપાર્ડોની રાષ્ટ્રીય ધારાસભાએ દેશના પુરાણને કાંઈ પણ રીતે ધનુષમાં ધનુઃ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની રમ્મ આપી હતી અને એ રીતે રપાર્ડોને પોતાના પુત્રોની સંખ્યામાં અને તેમના સારીરિક બળમાં વધારો થયો હતો. (એન્જિલન્ટ હિસ્ટરી પૃષ્ઠ. ૧૮૪) હેન્સા પુરોષીય મુદને સૌંપ વખતીમ. એકદમ ઘટાડો થઈ જવાથી અન્યારે એનો એક પ્રમ ના હાથે હોતો થયો છે. આ પછી દેશમાં પણ એક વર મહાબળ-વાન પરચુરમે હોધન. આનેટમ આવી જન્મે જન્મનરારેન. આ સુત્રિય જાતિને નિર્મજ કરી નખી ત્યારે દેશના દિવને નરે મુદન કુસમ દેવ એક દેશનક સુત્રિયનું સખ્યનું રમે તેમ હોતી વન :

પ્રકરણ ૩ જી—ભીમને મારવાનો પ્રયત્ન

હવે કુન્તી રાણી પોતાનાં સુખ અને આરામને વિસારે મૂંઝીને પોતાના અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને ઉછેરીને મોટા કરવા લાગી. તે ઉપરાંત ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી વગેરે પોતાનાથી મોટાંઓની સેવા કરવાનું પણ ચૂકતી ન હતી. તેથી કરીને સૌ ઠોઠને મોઢથી હમેશાં તેનાં વખાણજ થતાં.

એમ કરતાં કરતાં દુર્યોધનના જાણવામાં આવ્યું કે રાજ્યના અને રાજ્યવૈભવના હકદાર તો પાંડવો છે અને રાજ્યાસને તો યુધિષ્ઠિરજ એસવાનો ત્યારે તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, અરે! અમે સો ભાઈઓ છીએ છતાં શું અમારે આ પાંચ જણના તાળામાં અને તેમની મહેરબાની ઉપરજ છવવાનું? માત્ર મોટી સંખ્યાથી કશું વળતું નથી તે વાત દુર્યોધન સમજી શક્યો ન હતો. આપણે બધા હજી કયાં પૂરું સમજ્યા છીએ? એમ કરતાં કરતાં તે સોચે સો ભાઈઓના મનમાં પાંડવોને માટે રોમેરોમમાં દ્રેષ વ્યાપી ગયો. પછી દુર્યોધને પોતાના ભાઈ દુઃશાસનની અને મામા શકુનિની સલાહ મુજબ એવો ઘાટ ઘડ્યો કે પ્રથમ બળવાન ભીમને મારી નાખવો અને પછી તેના ચારે ભાઈઓને કેદ કરીને રાજ્ય પોતાને કબજે કરી લેવું. ત્યાર પછી દુર્યોધન પોતાના

કરવાની જરૂર ઉભી થઈ હતી. હવે આને માટે કયો ઉપાય કાયદેસર છે અને કયો કાયદાવિરુદ્ધ છે તેનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો તે વિષે ભીષ્મપર્વમાં “ભગવદ્ગીતાની ભૂમિકા” એ નામના પ્રકરણમાં અમે વિવેચન કર્યું છે. જનસંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી પ્રાચીન આર્યોએ નિયોગનો રિવાજ ચાલુ રાખ્યો હતો એ વાત તો ઉઘાડીજ છે. પ્રથમ વીસ પ્રકારના પુત્રો કહેવાતા; પછી ઘડીને બાર પ્રકારના થયા (અનુશાસન પર્વ, અં ૪૯, મનુસંહિતા—અં ૯, શ્લો ૧૫૯, ૧૬૦) પછી ત્યારે વસ્તી વોઢએ તે કરતાં વધી ગઈ ત્યારે માત્ર બેઠ પ્રકારના પુત્રો (ઔરસ અને દત્તક) કાયદેસર ગણાતા થયા. અત્યારે આપણા દેશમાં ગરીબાઈ અને મૃત્યુ જે ત્વરાથી પોતાને ધંધો ચલાવી રહ્યાં છે તે જોતા એ બે પ્રકારના પુત્રોનો પણ થોડાજ વખતમાં લોપ થઈ જશે.

પિતાની રજા લઇને પોતાના તમામ ભાઈઓની સાથે ગંગા-કિનારે જલકીડા કરવા ગયો.

રાજકુમારોને માટે ગંગાને કિનારે મુંઢર ઘર અને વિહારાવાન રચાયા હતાં. ઘરની અંદર ચારે બાજુએ નાના પ્રકારના કુવારામાંથી જળધારાઓ ઉડતી હતી. અસલ આપણા દેશમાં બલ બલનાં યત્રો જનતાં હતાં=આજે હુ-ર્યોધને ભીમના ઉપર અતિશય પ્રીતિ બતાવીને તેને પોતાની સાથેના સાથે જ ફેરવ્યો અને પોતાને હાથે જ તેને ભાત ભાતનાં પકવાતોના ડોળીઆ ખવરાવ્યા. પછી તેને ગંગામાં જલકીડા કરવા તેડી ગયો. થોડી જ વારમાં ભીમ એકાએક ગેશુદ્ધ થઈને નદીના સાઠામાં ચત્તોપાટ પડી ગયો. એટલે તેના હાથપગ જકડીને તેને ગંગાના ઉંડા પાણીમાં ફેંકી દઈને હુર્યોધન એકલો મુકામ પર ચાલ્યો આવ્યો.

તેની સાથે ભીમને ન દીઠાં એટલે મુદિષિર બેળાકળો બની ગયો અને પોતાના બીજા ભાઈઓને લઈને હસ્તિના-પુર પાછો આવ્યો. ઘેર આવીને માતાને પૂછ્યું કે ભીમ એકલો તો ઘેર નથી આવ્યો આવ્યો? તેણે કહ્યું કે તે તો આવ્યો જ નથી ત્યારે ત્યારે ભાઈઓ બોલી ઉઠ્યા: “મા! ત્યારે તો નહીં તેને મારી જ નાખ્યો.” એ સાંભળતાં જ કુન્તી રાઈ પડી. તેને રડતી સાંભળીને દીનબંધુ વિદુર ઢોઢી આવ્યા, તેમણે સૌની વાત સાંભળી લીધા પછી કહ્યું કે “તમે મનમાં જરાએ ફિકરચિન્તા કર્યો નહિ. મને વિશ્વાસ છે કે ભીમ સામે તમે ઘેર પાછો આવશે. તમે આ બનાવને લઈને હવે વધારે ધાંધલ મચાવ્યો નહિ; નહિ તો હુર્યોધન વળી પાછો તમને કાંઈ ને કાંઈ ઉપદ્રવ કરશે.”

થોડા દિવસમાં જ ભીમ હસ્તિનાપુરમાં આવીને ઉભો રહ્યો. તેને જીવતો આવેલો જોઈને તેની મા અને ભાઈઓના હૃદયો ખાર રહ્યો નહિ.

પણ હુર્યોધનના મનને શું થયું હશે? તેના માથા ઉપર તો બધું આલમાંથી વીજળી જ તટી પડી. તે વિચાર

* અનુવર્ણ, ૧૨૮-૪૦

= આના સંબંધમાં આ પ્રસંગના ચાંનિર્વર્ણના પાંચમા અધ્યાયમાં “૪૩” વિશેનો લેખ જોવો.

કરવા લાગ્યો કે “અરે ! આવું હજાહલ ઝેર અને ગંગાનો અતિ વેગવાન પ્રવાહ—ખેડ ફેકટ ગયાં ? મુઆને નદીનાં મગર માછલાંએ પણ સૂંધ્યો નહિ ! પણ પાણી એ વિષનો ઉતાર છે, એ વાતજ દુર્યોધન ભૂલી ગયો. પરંતુ દુર્યોધન કાંઈ હારી નય એવો ન હતો. વળી પાછી તેણે મિઠાઈ તૈયાર કરાવી અને તેમાં કાતીલમાં કાતીલ ઝેર ભર્યાં. ભીમ-ને આ વાતની યુયુત્સુએ જાણ કરી હીધી તોપણ તે ચેત્યો નહિ, અને દુર્યોધનના પ્રેમથી લોળવાઈને ઝેરવાળી મિઠાઈ પેટ ભરીને હોઈઆં કરી ગયો. આમ છતાં તેને કશું જ થયું નહિ. તે બધુંજ ઝેર હજમ કરી ગયો. ત્યારે દુર્યોધને એક દિવસ ભીમ ઉઘી ગયો હતો ત્યાં જઈને તેને આખે શરીરે ઝેરી નાગ કરડાવ્યો. x છતાં પણ એ ભીમને તો ઉની આંચ પણ ન લાગી. તે નાગનું ઝેર પણ હજમ કરી ગયો, છતાં દુર્યોધનની આંખ ન ઉઘડી. ઉઘડે જ દેવી રીતે ? પડ્વિયુ જેને પોતાની ખાંધ ઉપર બેસાડીને નાચી રહ્યા હોય અને જેને વારંવાર કહ્યા કરતા હોય કે “અમે જ તને અમારા બળ-થી રાંજ્યાસન ઉપર બેસાડીશું” તેને જ્ઞાન થાય જ શી રીતે ?

તે દિવસથી ભીમ અસાધારણ બળીઓ બનવા લાગ્યો. હઃશાસન, શકુનિ વગેરે પોતાના નજીકના સગાઓની સાથે નિરંતર મસલત કરીને ભીમનો નાશ કરવાની એક બાબુએ દુર્યોધન ચેષ્ટા કરતો ગયો, ત્યારે બીજી બાબુએ વિદુરે નિરપ-રાધી પાંડવોનો પક્ષ લીધો. તે તેમને વળતોવળત ચેતવણી આપતા, મદદ કરતા અને બધી રીતે તેમને સાચવી લેતા. આથી તેમના ઉપર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અને દુર્યોધન બેઉ નારાજ થયા; પણ તેમના કોપની બાળમાં કોઈ વાર તેમના સર્વસ્વ-નો નાશ થશે તેનો વિદુરે વિચાર સરખો પણ મનમાં આવ્યો નહિ. એજ મહાપુરુષનું લક્ષણ છે. કોઈ નબળા ઉપર સબળો જીલમ કરતો હોય તો તેમનાથી તે દેખી ખમાતું નથી. તેઓ હમેશાં નિર્દોષ અને નિર્બળ માણસોનાજ પક્ષમાં ઉભા રહે છે. તેઓ તે વળતે પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરતા નથી, પોતાના વ્યક્તિગત લાભહાનિનો વિચાર કરતા નથી. તેમની નજર તો માત્ર પારકાના અને દેશના હિત ઉપર જ હોય છે.

તેમનાં તમામ કાર્યો માત્ર શુદ્ધ કર્તવ્યબુદ્ધિ વડે જ પ્રેરાતાં હોય છે. જે દહાડે આ દેશમાં આવા ઉત્કૃષ્ટ આદર્શનું પુનઃ અનુસરણ થશે તે દિવસથીજ તેની ઉત્પત્તિ થવા માંડશે. તે અગાઉ તો ઉત્પત્તિની આશા રખાય જ કેવી રીતે ?

પ્રકરણ ૪ થું-ભીષ્મદેવ

મહાભારતના કાવ્યપદ ઉપર ભીષ્મદેવનું ચિત્ર અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ અને મનોહર રીતે અંકિત થયું છે. આકાશમાં સૂર્યચન્દ્ર રહેશે ત્યાં સુધી ભારતના ઘરેઘરમાં તેમનાં યશો-ગાન ગવાયા કરશે; તેમનું અસલ નામ તો દેવવ્રત હતું. ભીષ્મ એ તેમની પદવી હતી. શાન્તનુ રાજાના પુત્રોમાં તે સૌથી વડા હતા. નાનપણમાં વેદ, વેદાન્ત વગેરે તમામ શાસ્ત્રો ભણી-ગણીને તેમણે ખૂબ વિદ્યા અને જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. જુવાનીમાં યુદ્ધવિદ્યા ભણીને ચોદા તરીકે આખા ભરતખંડમાં યોતાની દીર્ઘિનો ઠંકો વગાડ્યો હતો; પણ તેમનાં અગ્રાધ જ્ઞાન અને અસાધારણ સૌર્યના કરતાં તેમની અસામાન્ય પિતૃભક્તિએજ તેમને ચિરસ્મરણીય અને ચિર-કાળપૂજ્ય બનાવ્યા છે.

તેમનો પિતા એક દિવસ ચિકારે નીકળ્યો. પશુઓની પાછળ એક વનમાંથી બીજા વનમાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં ક્રમણ કરતો કરતો તે યમુના નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે એક અપૂર્વ લાવણ્યવતી યુવતીને ઘાટની હોદી ફેરવતી દીઠી. તે વટેમાર્ગીઓને નદીને એક કાંઠેથી બીજા કાંઠે લઈ જતી હતી. તેના શરીરમાંથી કમળની મીઠી ખુશબો નીકળતી હતી. તેને જોઈને રાજા મોહિત થઈ ગયો-પાણી પાણી યઈ ગયો, અને તેનું નામકામ પૂછવા લાગ્યો. યુવતી બોલી: "હું માછીની દીકરી છું, મારું નામ સત્યવતી."

મહર્ષિ વેદવ્યાસ અગાઉ આ યુવતીને પેટેજ જન્મ્યા હતા. શાન્તનુ રાજા તરતજ સ્વીકૃષ્ટો તે કન્યાના પિતા પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે, તમારી પુત્રી સત્યવતીને મારી સાથે પરણાવો. માછી બોલ્યો કે "રાજાજી ! તમારી વાત તો સોના

મહોર જેવી છે. એથી મારા ઘરની શોભા વધશે; પણ મારી દીકરીના પુત્રનેજ ગાદી આપવી પડશે એ વાત તમને કળૂક છે?" રાજા બોલ્યો: "એ વાત નહિ ણને. ગાદીએ તો મારે વડો પુત્ર દેવવ્રત જ બેસે." એટલે માછી બોલ્યો કે "ત્યારે મારી દીકરીને પરણવાની આશા પણ છોડીજ દેજો." આથી રાજા નિરાશ થઈને ઉદાસ મને ઘર તરફ પાછો ફર્યો.

એમ કરતાં આ વાત આખરે દેવવ્રતને કાને આવી. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે શા માટે મારી ખાતર મારા પિતા આટલા દુઃખી થાય? તેમનાં ગ્રંથ અને મમતાનું શું આવું જ પરિણામ આવવું ઘટે? દેવવ્રતે તેને તેજ ધડીએ પોતાનો ધર્મ શો છે તે ભેઈ લીધું અને પોતાના કર્તવ્યને નિશ્ચય કરી નાખ્યો. જરા પણ વળત ગુમાવ્યા વગર દેવવ્રતે તે માછીના ઘરનો રસ્તો લીધો અને તેની આગળ પેલી જૂની વાત છેડી. માછી કહે: "તમારી વાતને અમે વધાવી લઈએ છીએ; પણ શરત એટલી કે મારી દીકરીના દીકરાને જ રાજ્ય આપવું પડશે." દેવવ્રત કહે: "એમાં શું મોટી વાત છે? જાઓ, હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે મારે કેાઈ દિવસ મારા પિતાના રાજ્યની ઉપર નજર પણ ન કરવી." ચાલાક માછી હસી પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે "તમે તો કદાચ તમારો હક્ક જતો કરો, પણ તમારા છોકરા થાય તેઓ શાના છોડે?" ત્યારે યુવાન રાજકુમારે હસતે મોઢે કહ્યું કે "હું બીજી પ્રતિજ્ઞા એવી લઉં છું કે મારે કદી લગ્નજ ન કરવું." આ ઉત્તર સાંભળીને તે માછી વિસ્મય પામ્યો અને છક થઈ ગયો. તેણે તરત જ સત્યવતીને ઘરમાંથી તેડાવી સત્યવ્રતે તેને મા કહીને બોલાવી અને તેને પોતાના રથમાં બેસાડીને હસ્તિનાપુર તેડી લાવ્યો. પછી શાન્તનુ રાજાએ તેન સાથે લગ્ન કર્યું. અસલ હિન્દુઓમાં કેાઈ પણ ન્યાતનો પુરુષ કેાઈ પણ ન્યાતની કન્યા સાથે પરણી શકતો. *

પછી દેવવ્રતે લીધેલી લીખ્મપ્રતિજ્ઞાની સૌને જાણ થઈ. શાન્તનુ રાજાએ તેને આ પ્રતિજ્ઞા લેવા માટે "લીખ્મ" એવી પદવી આપી અને 'તારી પોતાની દેહત્યાગ કરવાની

* આના સંબંધમાં શાંતિપર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં "લગ્ન" એ મથાળાનો વિષય બેવો.

નહિ થાય ત્યાં સુધી તારું મરણ નહિ થાય' એવું
વરદાન આપ્યું. પછી લીખે આજીવન બ્રહ્મચર્યમત પાળ્યું.

સત્યવતી રાણીને જે પુત્ર થયા. તેમનાં નામ ચિત્રાંગદ
અને વિચિત્રવીર્ય હતાં, તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ.
શાન્તનુ રાજાના મરણ પછી લીખે તેમને જોઈને વારાફરતી
ગાદીએ બેસાડયા અને તેઓ નાની ઉંમરના હોવાથી સત્ય-
વતીની અનુમતી લઈને લીખે રાજ્યવહીવટ કરવા માંડ્યો.
તેમણે જીવતા સુધી પગારદાર અમાત્યની માફક રાજ્યની
સેવા કરી. તે દરમ્યાન તેમણે પોતાનો કંકડો ખરો કરવાની
કદી પણ જીદ લીધી ન હતી. તેમને પોતાને રાજ્યાસને
બેસવાનો વારો ન આવ્યો તેથી તેમના મનને કોઈ દહાડો
સંતાપ કે ગ્વાનિ થયાં નથી. ઉઠતું પોતે રાંછપુશીથી
લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરી શક્યા છે તે જાણીને આત્મ-
સંતોષપૂર્વક પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા. તેમણે
પોતાના પિતાના સુખને માટે પોતાના હકનું અને અંગત
સુખના બલિદાનનો જ્યારે જ્યારે તેમને વિચાર આવતો હશે
ત્યારે ત્યારે તેમને ભારે આનંદ થતો હશે.

વિચિત્રવીર્ય મરી ગયો ત્યારે હસ્તિનાપુરની ગાદી પાછી
ખાલી પડી, અને કુરુવંશનો સંતાનને અભાવે ધ્વંસ થવાનાં
ચિન્ન દેખાવા લાગ્યાં. તે વખતે બધા નગરવાસીઓ, પુરો-
હિતો, આચાર્યો, અમાત્યો, બ્રાહ્મણો અને સેવકવર્ગ તમામ
જાતના હોકા ભીખને રાજા થવાનો અત્યંત આશ્રદ કરવા
લાગ્યા; પણ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. છેવટે
સત્યવતી રાણી પોતે જ તેમને આશ્રદપૂર્વક કહેવા લાગી
કે તમે હવે લગ્ન કરો અને રાજા થાઓ; પણ તે તો હમેશાં
એકનો એકજ જવાબ આપતા કે "માતાજી ! તમારા દસ
વખતે જે પ્રતિજ્ઞા મેં લીધી છે તેનો હું કદાપિ પણ ભંગ
કરનાર નથી. પૃથ્વી ગંધ વગરની થાય, જલ રસ વગરનું
થાય, વાયુ સ્પર્શ વિનાનો થાય, સૂર્ય કદાપિ નિસ્તેજ થઈ
જાય તોપણ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા હું છોડનાર નથી. સત્યની
અરખામણીમાં કુરુવંશ અને કૌરવોનું રાજ્ય કયો વિસાતમાં
નથી. સત્યના મૂલ્યની સાચે સરખાવતાં તેમનું મૂલ્ય એક
કાદી જેટલું પણ નથી."

એવા ભીષ્મદેવને ધન્ય છે ! તેમનાં ચારિત્ર્યને પણ ધન્ય છે ! જેણે પોતાનું ચારિત્ર્ય સાચવ્યું છે તેણે જગત છત્યું છે.

પ્રકરણ ૫ મું—કૌરવો અને પાંડવો અસ્ત્રવિદ્યા શીખે છે.

પાંડવ અને કૌરવ જેઉ કુટુંબના રાજકુમારો પ્રથમ દ્રુપાચાર્યની પાસે નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્રો અને યુદ્ધવિદ્યા લણ્યા. ત્યાર પછી તેઓ વધારે ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ લેવા માટે મદાવીર દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય થયા. તે જમાનામાં ચોક્કા તરીકે દ્રોણાચાર્યનું સ્થાન એકલા ભીષ્મથી જ ઉતરતું હતું. તેમનો યશ આંખનીને કર્ણ વગેરે અનેક વીરો તેમના ઉપર ફિદા હતા અને તેમને કાંઈ જ દેખવાયા હતા.

અર્જુન રાત્રે એકલો એકલો એકલો યુદ્ધવિદ્યાની તાલિમ લેતો હતો. આઘેના એકાન્ત સ્થાનમાં જઈને કોઈ વાર અંધા રામાં નિશાનગાણનો અભ્યાસ કરતો તો કોઈ વાર જેઉ હાથે એકસરખી ત્વરાથી ગાણુ ફેંકવાની ટેવ પાડતો. એમ કરતાં ધનુર્વિદ્યામાં અર્જુન અને કર્ણ, અને ગદાયુદ્ધમાં ભીમ અને દુર્યોધન મૌને માથે ટપી જાય એવા નીવડ્યા.

એક દિવસ આ બધા રાજકુમારો વનમાં શિકાર ગેલવા નીકળી પડ્યા. ત્યાં અર્જુને જોયું તો એકલવ્ય નામનો કોઈ નિષાદ જનિતો છેકરો ગાણુની અખંડ ધારા વર્ષાવી રહ્યો હતો. અને તેના ધનુષ્યની પણ્છનો રણકાર એકસરખી રીતે લગભગ સંભળાયાજ કરતો હતો. તેણે ઘેર આવીને આચાર્યને આ વન કરતાં કહ્યું કે “ગુરુદેવ ! આપ તો એવું કહેતા હતા કે ધનુર્વિદ્યામાં મારુંજ સ્થાન શ્રેષ્ઠ છે; પણ આજે હું એકાંતે તે આપને શિષ્ય એકલવ્ય માતા કરતાં પણ વધી જાય એવો છે.” આ સંભળીને આચાર્ય અર્જુનની માથે તે વનમાં ગયે અને ગુરુદક્ષિણના બદલામાં એકલવ્યની પાસે તેનું જમણું હાથનું અંગૂઠું દાન માગ્યું. એકલવ્યે તરત જ તેને દાન કર્યું હતું. અંગૂઠું દાન માગ્યું. એકલવ્યે તરત જ તેને દાન કર્યું હતું. અંગૂઠું દાન માગ્યું. એકલવ્યે તરત જ તેને દાન કર્યું હતું.

ને અર્પણ કર્યો. પોતાના હાથમાંથી ધડધડાટ લોહી વહી જતું હતું તેના તરફ તેણે નજર સરખી પણ કરી નહિ. ત્યાં જ કાંઈ ઉભા હતા તે બધા આ દેખાવ જોઈને રતબધ થઈ ગયા. અર્જુન અને આચાર્યે તો ત્યાંથી ચાલ્યા આવ્યા અને એક-લવ્ય પાછો પોતાની બાકીની આંગળીઓ વડે બાણ ફેંકવાનો અભ્યાસ કરવા મંડ્યો. એમ કરતાં કરતાં અભ્યાસ અને પ્રયત્ન વડે તે થોડાજ વખતમાં મોટો ધનુર્ધર ગણાવા લાગ્યો. અભ્યાસ વડે શું નથી થઈ શકતું, પણ આજે આપણા દેશમાં અભ્યાસ કરવાની લગનીજ કોને લાગી છે ?

પછી એક વાર દ્રોણાચાર્યને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવાનું મન થયું. તેમણે માટીનું એક પક્ષી બનાવીને તેને એક ઝાડની ડાળી ઉપર ગોઠવ્યું. પછી યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધન, કૃષ્ણ વગેરે તમામ વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે પેલા પક્ષીના માથાનું નિશાન તાઠો. તેમણે ફરકે પોતપોતાનાં બાણ તેના તરફ તાઠ્યાં ત્યારે તેમને દ્રોણાચાર્યે પૂછ્યું કે “જોહો, તમારી નજરે અત્યારે શું શું દેખાય છે ?” યુધિષ્ઠિર, દુર્યોધન અને કૃષ્ણ વગેરે બોલ્યા કે, “અમે પેલા પક્ષીને, સામેના ઝાડને અને આપને જોઈએ છીએ.” આ જવાબ સાંભળીને આચાર્ય તેમના ઉપર ઘણા નારાજ થયા. પછી છેવટે તેમણે અર્જુનને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું કે, પેલા પક્ષીની સામે બાણ તાકીને ઉભો રહે. તે બ્યારે બાણનું નિશાન તાકીને ઉભો ત્યારે તેને પણ આચાર્યે પેલા સવાલ પૂછ્યો. એટલે અર્જુન બોલ્યો કે “મને તો અત્યારે એકલા પક્ષી સિવાય બીજું કંઈજ દેખાતું નથી.” આ જવાબ સાંભળીને આચાર્ય ઘણા ખુશ થયા અને બોલ્યા કે હવે તું એ પક્ષીનું માથું ઉડાવી દે. અર્જુનનું બાણ તેજ શણે ધનુષ્યમાંથી છૂટ્યું અને તે પક્ષીનું માથું ઉડાવીને ચાલતું થઈ ગયું.

ત્યાર પછી એક દિવસ દ્રોણાચાર્યે રાજસભામાં જમીને કહ્યું કે “રાજકુમારોનું બહુતર હવે પૂરું થયું છે.” એ સાંભળીને ઓએ પોતાનો હાથ જાહેર કર્યો.

પછી બીજાદેવે રાજકુમારોની છેલ્લી પરીક્ષા લેવાનું દર્શાવ્યું. એક વિશાળ મેદાનમાં સુર્યોશિત્ર માંચડો ઝાંધાયો અને તંબુ, શમીઆણા વગેરે ઉભા કરવામાં આવ્યા. નગરવાસીઓનાં

ટોળેટોળાં ત્યાં આવી આવીને એકઠાં થવા લાગ્યાં. આને દ્રોણ-
આર્યના સદ્દેહ વાળ, સદ્દેહ પોશાક, સદ્દેહ જનોઈ, સદ્દેહ રૂની
ઝેણુ જેવી તેમની દાઢીના વાળ, સદ્દેહ પુષ્પોની માળા અને
સદ્દેહ ચંદનના લેપથી શોભતા તેમના શ્યામળ દેહ તરફ સૌનું
લક્ષ ખેંચાયું હતું.* ત્યારપછી ધૃતરાષ્ટ્રે રાજા, ભીષ્મદેવ,
વિદુર, સંજય અને કૃપાઆર્ય વગેરે મહાન વ્યક્તિઓ પણ
ત્યાં આવીને પોતાના આસને બેઠી. ગાંધારી રાણી અને કુન્તી-
દેવી પણ આવી પહોંચ્યાં. બીજી રાણીઓ પણ પોતપોતાની
પરિચારિકાઓ સહિત આવીને માંચડા ઉપર બેઠી. તે વખતેના
દેખાવ જોઈને જાણે સુમેરુ પર્વતના શિખર ઉપર દેવાંગનાઓ
બેઠી હોય એમ લાગતું હતું.† તે જમાનામાં આર્યોમાં
પડદાનો રિવાજ દાખલ થયો ન હતો.

સમય જતાં આખી રંગભૂમિ જનમેદનીથી ચીકાર
ભરાઈ ગઈ. રાજકુમારો તેમનાં સારામાં સારા વસ્ત્રાલંકાર
પહેરીને પોતાનું અપૂર્વ રણકૌશલ બતાવવા લાગ્યા. ભીમ
અને દુર્યોધન ગદાયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓ કૃત્રિમ યુદ્ધ કરતાં
કરતાં અંતે ખરેખરા લડીજ પડ્યા. એકબીજાના ઉપર
યથાશક્તિ ગદાના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એ જોઈને તેમને વારવા
માટે દ્રોણાચાર્યે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને મોકલ્યો. દુર્યો-
ધનનો મિત્રજ તો આ વખતે છેકજ તપી ગયો હતો. તેના
કરતાં ઉતરતા દરજ્જાનો ભીમ તેના જેવા રાજકુમારના અંગ
ઉપર પ્રહાર કરે તે જોઈને તે અભિમાની રાજકુમાર ક્રોધથી
લાલચોળ બની ગયો હતો.

આ પ્રસંગે અર્જુને પણ પોતાનું અદ્ભુત યુદ્ધચાતુર્ય
બતાવીને સૌને છક કરી નાખ્યા. કોઈ વાર દોડતા રથમાં
બેસીને તો કોઈ વાર પૂરપાટ દોડતા घोडा ઉપર ચઢીને તો
કોઈ વાર જમીન ઉપર ઉભા રહીને તે શરધારા વર્ષાવવા
લાગ્યો અને ધારેલું નિશાન વીંધતો ગયો. ત્યાં એકઠા થએલા
બધાજ એકે અવાજે તેના ચાતુર્યનાં વખાણુ કરવા લાગ્યા.
તે જોઈને પણ દુર્યોધન ઉભો ને ઉભો સળગી ઉડ્યો.

* આદિપર્વ, ૧૩૮-૧૯. દ્રોણાચાર્ય આ વખતે પણ પ્રહાર હતા.

† આદિપર્વ, ૧૩૮-૧૯. વળી આના મંઅધમા શાન્તિપર્વના
પાંચમા પ્રકરણમાં “પડદાનો રિવાજ” એ મથાળા હિંદુઓના વિષય બનેલા.

એવામાં ત્યાં કણ્વે આવી પહોંચ્યો. તેણે અર્જુનના ઉપર એક તીક્ષ્ણ દષ્ટિપાત કરીને કહ્યું કે "ઉભો રહે, ઉભો રહે; મારા કરતાં પછી હું વધારે સુદક્ષીણ બતાવું ત્યારે ખરો." એમ કહીને તેણે નાના પ્રકારનું રણનૈપુણ્ય બતાવવા માંડ્યું. તે જોઈને દુર્યોધન એટલો બધો ખુશ થઈ ગયો કે તે કણ્વને બેસી પડ્યો અને જોડ્યો કે "આજે તું આવી પહોંચ્યો તે જાણે મારો સોનાનો સૂરજ ઉગ્યો. જાસ, આજથી હું તારો જ મું. કૌરવોનું આખું રાજ્ય જ તારું ચોતાનું છે એમજ બાળજો. તું તેનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરજો અને મારા શત્રુ-જ્ઞાનોં શ્રેષ્ઠાં કાળોં કરજો."

આ વચન સાંભળીને કણ્વે કુલાઈ ગયો. તેણે અર્જુનને પકાર કરીને કહ્યું કે "આજ આવી જ. આજે તો હું તારું ટોક્કું જ હાવી દઈશ. તારામાં પાણી હોય તો મારી સાથે દન્દ્યુદ કરવા તૈયાર થા." આ જાણીને દુર્યોધન કણ્વને પાનો શ્રદ્ધા વધા લાગ્યો. જોતજોતામાં રંગભૂમિ સુદક્ષેત્રના રૂપમાં દેરવાઈ ગઈ અને લડનારના સામસામા એ પક્ષ પડી ગયા. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન દ્રુપાધાર્યે જોઈ લીધું કે આ તો અંદર અંદર કપાઈ મરવાનો વખત આગ્યો. તેમણે તરત જ સૌની આગળ આવીને કણ્વને કહ્યું કે "રાજપુત્રો કાઈ દિવસ નીચ વંશના માણસ સાથે દન્દ્યુદ કરેજ નહિ. પહેલાં તો તું કોનો છાકો છે, કોના કુળમાં જન્મ્યો છે તે જ કહે. પછી તારી સાથે અર્જુને દન્દ્યુદ કરવું ચોખ્ખું છે કે નહિ તે વિચારી શું."

આ સાંભળીને કણ્વનું મોઢું ઉતરી ગયું. દુર્યોધનના શનમાં હોયો વિચાર આગ્યો કે જો કણ્વ અને અર્જુન દન્દ્યુદ કરે તો અજયથીને અત્યારેજ કણ્વે અર્જુનને પૂરો કરી નાખે અને તેજ પછીજે પાંડવોનો સૌમાન્યસૂચી આયમી મધ્ય અને પછી હું તરત નિશ્ચિંત થઈ જાઉં. તે ઉપરથી તે યાત્રી કાઢીને અર્ધસદિન આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો કે "આચાર્ય કહે છે તેજ કરતે જો દન્દ્યુદ થઈ શકતું હોય તો હું કણ્વને અજયથી અજ દેશનો રાજા બનાવી દઉં મું. દરે તે જો રાજા તરીકે અર્જુનની સાથે દન્દ્યુદ કરવા જે-આ છે તેની કોઈથીના કહેવાયે નહિ" દુર્યોધનનો હૈરો દેશની સાથે જ તેના હૈરો કણ્વને સન્નિવિષ્ટ

કરવા માટે જોઈતી સામગ્રી ત્યાં આગળ લઈને હાજર થયા અને ત્યાં ને ત્યાં જ કર્ણનો અંગ દેશના રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક પણ થઈ ગયો. અંગ દેશનું રાજ્ય કર્ણને આપી દેતાં પહેલાં દુર્યોધને પોતાના પિતાની રજા માગવાની પણ દરકાર કરી નહિ. તેના પિતાએ પણ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો નહિ. પુત્રને વખતસર અંકુશમાં ન રાખવાથી કેટલાએ છોકરા આગળ જતાં વંધી ગયા છે ! પછી તો તેમણે તેમના બાપને પણ ગણકાર્યા નથી અને પોતાની સાથે બાપને પણ પાયમાલ કરી દીધા છે !

કર્ણના વૃદ્ધ પિતા સૂત જાતિના અધિરથ સારથિએ સાંભળ્યું કે મારો લાડકવાયો દીકરો કર્ણ તો રાજા થઈ ગયો એટલે દોડતો દોડતો તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને હર્ષ-ચ્છેદો થઈને “ઓ કર્ણ ! ઓ મારા કર્ણ !” એમ બોલતો બોલતો ત્યાં મહાસભાની વચ્ચેવચ્ચે આવીને ઉભો રહ્યો. કર્ણ આ વખતે પોતાના ગરીબ બાપનો ઈનકાર ન કર્યો, પણ તેના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવીને તેને વંદન કર્યું. પોતાના દીકરાને રાજગાદી મળી. દીકરો ખરેખર રાજા થયો તે જાણીને તે ગરીબ પિતાનો હરખ આજે માતો ન હતો. તેણે દીકરાને પોતાની બાથમાં લીધો અને તેને છાતી સરસો દબાવ્યો.

ખીજી બાજુએ કર્ણ આવ્યો ત્યારથી જ કુન્તીદેવી તેના તરફ મીટ માંડીને જોઈ રહી હતી. તેને જોતાં તેની આંખ ધરાતી ન હતી. તેના ઉપરથી નજર ખસેડી લેવાની તેને ઇચ્છા થતી ન હતી. પછી જ્યારે કર્ણ અને અર્જુન સામસામા લડવા તૈયાર થયા ત્યારે તો તેને મૂર્છા આવી ગઈ. વિદુર અને તેની દાસીઓએ તેના મુખ ઉપર ચન્દન-વાણું પાણી છાંટવા માંડ્યું. થોડી વાર પછી તેની મૂર્છા વળી અને તેને ભાન આવ્યું. હવે બિચારી કુન્તીદેવી બોલ્યા ચાલ્યા વગર શોકાતુર બનીને બેસી રહી. અરે ! કર્ણ અને અર્જુનને લડી મરતા અટકાવવાનો કોઈ ઉપાય જ નહિ હોય એવો વિચાર કરવા લાગી.

આ તરફ કર્ણનાં અહંકાર અને તોછડાઈભરેલાં વચ્ચનો સાંભળીને ભીમ છેડાઈ પડ્યો. તે બોલી ઉઠ્યો કે “અલ્યા તું એક સાધારણ રથ હાંકનારનો છોકરો આવડો મિનજ શું

જોઈને કહે છે ? અર્જુનની તલવારને માટે તારા જેવાની
ગરદન ચોગ્ય નથી.” આ સાંભળીને દુર્યોધનથી શી રીતે
સ્વપ રહેવાય ? તે બોલ્યો : “હવે રહેવા દે, રહેવા દે. તારી
મોટાઈ અમે બાણીએ છીએ. તમે પાંચ બાધઓ કેના પેટના
છો તે અમારાથી કાંઈ અબણ્યું છે કે ?” આ સાંભળીને પાંચ
પાંડવો ગઈ ઉઠ્યા, અને ઝટ લઈને સામસામા લડનારાની
બે ટોળી બની ગઈ અને અખાઝપી પર આવી ગયા. એટલામાં
સૂર્ય આશમી ગયો. એટલે નાછૂટકે આ કષ્ટઆએ વધારે ઉશ્
સ્વસ્થ ન પડ્યું અને લડાઈ પતી ગઈ. પછી દુર્યોધન કણ્વનો
હાથ પકડીને અહઃકારથી છાતી કાઢીને રંગબૃમ્મિ છોડીને ચાલતો
થયો. તે દિવસથી કણ્વ પાંડવોનો કટ્ટો વૈરી થયો. એથી કરીને
તે દુર્યોધનનો મિત્ર અને સલાહકાર બન્યો. તે, યકુનિ અને
દુઃશાસન વગેરે મળીને દુર્યોધનની નીચ પ્રવૃત્તિઓના મૂળમાં
બદલ્યાહરૂપી પાણી સીંચીને તેમને ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યા.
દુશ્મનગતિના જેવું ખામખાલીતું દ્વાર બીજું એકે નથી.

પ્રકરણ ૬ ઠું—મહાવીર દ્રોણાચાર્ય

નિઃસ્વાર્થપરાયણ નિષ્કામ પ્રાદાણોના વંશમાં પણ મોટા મોટા મહાવીરો પેદા થયા હતા તે શું આજ દેશ હશે પરશુરામ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, દ્રોણાચાર્ય—એ બધાની ઝોલાદ શું આ દેશમાંથી સદાને માટે નાશ પામી છે? તેમ ન હોય તો આજે આ દેશની આટલી અવનતિ થાય જ કેમ?

દ્રોણાચાર્ય ભરદ્વાજ મુનિના પુત્ર થાય. તે તેમના જમાનામાં અસાધારણ યોદ્ધા ગણાતા હતા. પરશુરામની પાસેથી પ્રહ્લાસ વગેરે અશ્વશસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરીને તેમણે યોદ્ધા તરીકે અપૂર્વ નામના મેળવી હતી.

કૃપાચાર્ય અને તેમની એક બહેન ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના દરબારમાં પોષાતાં હતાં. દ્રોણે કૃપાચાર્યની તે બહેન સાથે લગ્ન કર્યું અને તેમને અશ્વત્થામા નામનો એક પુત્ર થયો.

પણ દ્રોણાચાર્ય અત્યંત નિર્ધન હતા. એક દિવસ કોઈ ધનવાનનો છોકરો દૂધ પીતો હશે તે જોઈને અશ્વત્થામાએ દૂધ પીવાની હઠ લીધી. દ્રોણાચાર્ય આખા ગામમાં ભટકી વળ્યા, પણ કોઈએ તેમને છાંટેા દૂધ ન આપ્યું. ત્યારે કેટલાક છોકરાઓએ પાણીમાં આટો ડોહીને તે અશ્વત્થામાને આપ્યો અને કહ્યું કે લે, આ દૂધ છે; પી જા. અશ્વત્થામા તેને દૂધ સમજીને પી ગયો અને ખુશ ખુશ થઈ ગયો. તે ખતાવીને છોકરા દ્રોણની મરકરી કરવા લાગ્યા કે છોકરાને દૂધ પાવા જેટલી પણ તમારામાં શક્તિ નથી એ શું? આ સાંભળીને દ્રોણને ઘણું લાગી આવ્યું અને તેમણે તે ક્ષણથી જ પૈસા કમાવાની પેરવી કરવા માંડી.

દ્રોણ આજીવિકાની શોધમાં નીકળ્યા તો ખરા, પણ જવું ક્યાં? પાંચાલ દેશનો રાજકુમાર દ્રુપદ એક વાર માર્ગ સાથે લણતો હતો અને અમે લણતા ત્યારે તે મને “દોસ્ત દોસ્ત !” કહીને બોલાવતો હતો. હું મોટો થઈશ ત્યારે તને માફ અહિં રાજ્ય આપી દઈશ, એવું પણ તે મને કહેતો હતો. આજે તે રાજ થયો છે. તેની પાસે જઈ તે “ધારે નહિ તો ઓછામાં ઓછું માફ દારિદ્ર તો ફેડાય

ગર નહિ જ રહે. આવો વિચાર કરીને દ્રોણ દ્રુપદની પાસે ગયા. તેની રાજસભામાં જઈને દ્રોણે તેને “મિત્ર” કહીને બોલાવ્યો. એટલે તે તો ઉઠ્યો તપી ગયો. તે બોલ્યો, “તારા જેવા મૂર્ખ બેઠીઆનો હું મિત્ર થઈ શકું નહિ. જેમ ધર-વીર અને કાયરની મેત્રી હોય નહિ, તેમ નિર્ધન અને ધન-વાનની મેત્રી પણ ન હોય. તું પહેલો રાજા થા અને પછી રાજાની સાથે દોરતી કરવા આવજે.” આટલું કહીને તેણે દ્રોણાચાર્યનું અપમાન કરીને તેમને સભામાંથી કાઢી મૂક્યા. તેમના જેવા મહાવીરને આશ્ચર્ય આપીને પોતે પણ તેમની મદદ-થી સુરક્ષિત થાત તે દ્રુપદ રાજા અહંકારના ઘેનમાં ભૂલી ગયો.

ત્યાંથી નીકળીને દ્રોણાચાર્ય હસ્તિનાપુર આવ્યા. અને ઠાંધ ન બાંધે એમ કૃપાચાર્યનાં ઘરમાં જરાઈ રહ્યા. પણ શીખદેવને તે વાતની બાજુ થતાં તેમને રાજસભામાં તેડા-વ્યા અને તેમનું બારે સન્માન કર્યું. શુભવાનની કદર તો શુભવાન હોય તેજ કરે ને? ત્યાર પછી પાંડવ અને કૌરવ રાજકુમારોની દેળવણીની જવાબદારી શીખદેવે તેમને સોંપી.

એ કાર્ય દ્રોણાચાર્યે દેવું સરસ રીતે બજાવ્યું તે તો આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. રાજકુમારો હવે બધી ઉતર્યા હતા તેથી દ્રોણાચાર્યે તેમની પાસે ગુરુદક્ષિણા માગી. તેમણે કહ્યું કે “મારે બીજી દક્ષિણા જોઈતી નથી. તમે દ્રુપદ રાજાને કેદ કરીને માંડી આગળ ખટોં કરો. એટલીજ દક્ષિણા માગું છું.” વિદ્યાથીઓ કળૂલ થયા અને મોટું લશ્કર લઈને પાંચાલ દેશ છૂટવા નીકળી પડ્યા.

પણ અહંકારથી છઠ્ઠી ગએલા કૌરવો દ્રુપદ રાજાની સાથે લડવામાં ગદીળ એવા પાંડવોની દરકાર રાખે જ શાના? એ તેમનાથી બને જ કેમ? તેમણે પાંડવોનું અપમાન કરીને તેમને બાજી જોઈને પાછળ રહેવા હીધા અને એકલા કૌરવો-એ જ દ્રુપદ રાજા ઉપર હુમલો કર્યો. પણ તેમને માર ખાઈ-ને પાછા હડવું પડ્યું ત્યારે પાછા વાળીઆની જેમ મૂછ નીચી કરીને પાંડવોની મદદ માગવા આવ્યા. પાંડવોએ જોયું કે હવે દુર્યોધન અને કર્ણનું શુભાન ઉતરી ગયું છે ત્યારે તેઓ આગળ થયા અને દ્રુપદના ઉપર ભારે શોર્ય ઢાળવીને આક્ર-મણ કર્યું. અણનની સાથે લડતાં દ્રુપદની હાર થઈ અને

ભીમે તેના સૈન્યનો કચ્ચડઘાણ કાઢી નાખ્યો. પછી દ્રુપદ રાજાને દેદ કરીને તેઓ દ્રોણાચાર્યની પાસે ઘસડી લાવ્યા. x દ્રોણ બોલ્યા: “રાજન્ ! બય રાખશે નહિ. ક્ષત્રિયનાં વચન માખણ જેવાં નરમ અને મીઠાં હોય છે, પણ તેમનું હૃદય અશ્વની ધારના જેવું કાતીલ હોય છે. અમારાં બ્રાહ્મણોનાં વચન તીખાં તમતમતાં ખરાં, પણ અમારાં હૈયાં જોયાં હોય તો માખણના જેવાં નરમ, જરા વારમાં પીગળી જાય એવાં. * ક્ષમા કરવી એ બ્રાહ્મણોનો જાતિસ્વભાવ છે, પણ તમે તો રાજાની સાથેજ દોસ્તી કરો અને ગરીબના સામે જુઓ એવા નથી માટે ગંગાને ઉત્તરકિનારે જેટલું તમારું રાજ્ય છે તેટલું મારા કળજમાં રાખીને દક્ષિણકિનારાનું બાકીનું રાજ્ય તમને પાછું આપું છું. કેમ, હવે તો તમે મારી સાથે મૈત્રી કરવા કબૂલ થશો ને ? ” દ્રુપદ રાજાએ જોયું કે બધુંજ રાજ્ય હાથમાંથી જવા બેઠું છે ત્યારે અડધું જાય તો જતું કરીને બાકીનું અડધું સાચવી લેવું એમાંજ ડહાપણ છે. તેથી તેણે ઉપર ઉપરથી સભ્યતા અને મૈત્રીનો દેખાવ કરીને પોતાનું અડધું રાજ્ય લઈને ત્યાંથી રજા લીધી.

પણ દ્રુપદ રાજા દ્રોણાચાર્યનો ખરા અંતઃકરણથી થોડો જ મિત્ર થયો હતો ? તે તેમનો મિત્ર થાયજ કેવી રીતે ? આ અપમાનનું કેવી રીતે વેર વાળવું તેનાજ વિચાર તેના મનમાં રાતદિવસ ઘોળાયા કરતા હતા. અપરિતૃપ્ત વેરનો અગ્નિ તેના હૃદયમાં રાતદિવસ ધગધગ્યા કરતો હતો. એવામાં તેને ઘેર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામનો અગ્નિ જેવા રંગનો એક પુત્ર જન્મ્યો. ત્યાર પછી દ્રૌપદી નામની એક પુત્રી થઈ. એ બેઉનો જન્મ થયો તે પહેલાં તેને શિખંડી નામનું એક સંતાન તો હતુંજ. એ શિખંડી અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બેઉ દ્રોણાચાર્યની પાસેજ યુદ્ધવિદ્યા શીખીને અસાધારણ યોદ્ધામાં ગણાવા લાગ્યાં. † પોતાને આવાં પરાક્રમી અને બળવાન સંતાન હોવાથી દ્રુપદ રાજા પાછો બળવાન બની ગયો. બાપનું કુળ અજ- વળે તેજ સંતાન બાકીનાં તો છાણમાંના કીડા જેવાં.

x આદિપર્વ, ૧૮૮-૬૧.

* ઉદ્યોગપર્વ, ૧૯૧-૧.

† આદિપર્વ, ૨-૧૨૩

પ્રકરણ ૭ મું—યુધિષ્ઠિરનો યુવરાજ તરીકે અભિષેક

યૌવનમાં પ્રવેશ કરતાં યુધિષ્ઠિરનું અંગણળ અને
અંતિ ભેદ પૂરણહારમાં ખીલી નીકળ્યાં. શુદ્ધ સોનાના
ચની ઢાળદીના જેવો તેમના ચરીરનો વર્ણ હતો. નેત્ર લાંબાં
અને જરાક રતાશપડતાં હતાં. નાસિકા ઉત્તત હતી અને
ખાખા ચરીરનો ઘાટ સિંહના જેવો હતો. તેમને જોનારનાં
નેત્ર તેમના ઉપર જ દરી જતાં. તે ઉપરાંત તે સ્થિર બુદ્ધિ-
વાળા, ગંભીર પ્રકૃતિના, અત્યવાદી અને નિતેન્દ્રિય હતા.
સૌ કોઈ તેમને “ ધર્મરાજ ” કહીને બોલાવતા. ભીમના
ચરીરનો વર્ણ પણ યુધિષ્ઠિરના જેવો જ હતો. પણ તેની
છાતી પહોળી, ખભા કોઈ માતેલા સાંઠના ખભા જેવા
માંસલ અને બાહુ બધે લોખંડની સોગળ જેવા હતા. અર્જુન
રંગે જરા સ્થામળો, કમળ જેવાં નેત્રવાળો અને સિંહના જેવી
બળવાન બુલ્લવાળો હતો. તેની છાતી પણ ખૂબ પહોળી હતી.
નકુલ પણ રંગે સ્થામળો, રત્નમંડી આંખો અને મોટી બુલ્લ-
વાળો હતો. અહંદેવના રૂપની તો કાંઈ મધુરાજ ન હતી.
બધા ભાઈઓ એકબીજા ઉપર ખૂબ પ્રીતિ રાખતા હતા
અને પોતાનાથી જે જે મોટા હોય તેમની આમન્યા રાખતા.
રાજ્યની દૈવત યુધિષ્ઠિરના ધર્માચરણ ઉપર, ભીમના શૂરા-
તન ઉપર અને અર્જુનના સ્વભાવની મીઠાશ ઉપર વારી જતી.
સંશોધમાં કહીએ તો પાંચે પાંડવો પ્રભુને ખૂબ વહાવા હતા.

આ બધી વાત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના
બસૂસોની મારફતે બાણી ગયો હતો. તે બધુતો હતો કે
રાજ્ય તો દાયદેસર પાંડુવુંજ કહેવાય તેથી હવે બધા મળીને
તેના પુત્રને ગાદીએ બિસાડી દે તો કાંઈ તેમને રોકાય એમ
છે? તે કરતાં હું જાનેજ મારે હાથે યુધિષ્ઠિરનો યુવરાજ
તરીકે રાજ્યભિષેક કરાવી દઉં તો હાલ તો માથા ઉપર
આવતી વિપત્તિને જરાક બાબુએ ખસેડી ચકાવ પછી લાગ
જોઈને સાવધાનતાપૂર્વક જે વખતે જે કરવું ઘટે તે કરી

લેવાશે. આવો-વિચાર કરીને અંધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરનો યુવરાજ તરીકે અલિપેક કરાવ્યો અને પ્રજાને જાહેર કયું કે મારા પછી યુધિષ્ઠિર જ ગાદીએ બેસશે.

પણ આથી દુર્યોધન કેવી રીતે સંતુષ્ટ થાય ? તેનું મન કેમ કરી આલ્યું રહે ? કારણ કે યુધિષ્ઠિરમાં જે જે અદ્વિગુણો હતા તેનાથી ધરાધર ઉલટા ગુણ અથવા દુર્ગુણ દુર્યોધનમાં હતા. તે અંધ પ્રકૃતિનો, ઉદ્વેગ સ્વભાવવાળો, દોષના પણ અંકુશમાં રહે નહિ એવો, હિંસાપરાયણ, અદેખો, ખારીલો, અભિમાની અને પાપી હતો. તે પોતાના બાપના ઉપર ખૂબ નારાજ થયો અને સાથે સાથે પાંડવોનો કદો વેરી જાવો.

રાજ્યના ઉપર ભયંકર ઉલ્કાપાત થવાનો છે અથવા દાવાનળ સળગી ઉઠવાનો છે તેના તો બધાને જ ભણકાર વાગતા હતા; પણ તેને ખાજવાનો કશો ઉપાય નથી જાણીને સૌ જે થાય તે ગુપગુપ જોયા કરતા હતા. એક દિવસ ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની રાજસભા ભરીને બેઠો હતો. ત્યાં દુર્યોધન વગેરે સૌ હાજર હતા. એવામાં દ્રોણાચાર્યે અર્જુનને કહ્યું કે “મેં તને આટલી બધી વિદ્યા ભણાવી તેની મને શુરુ દક્ષિણ આપ.” અર્જુન કહે કે “ બોલો, શું જોઈએ ?” એટલે આચાર્ય બોલ્યા કે “ દોઢ વાર રણમેદાનમાં આપણે મેને સમસામા યુદ્ધ કરવાનો વખત આવે ત્યારે તું મને તારો બરોબરીનો ગણીને મારી સાથે લઈજો, એટલીજ દક્ષિણ મારું હું.” આ વાત અર્જુને આખરે લાચારીથી કબૂલ કરી. ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આવી મર્યાદા કરવાની આચાર્યની શી મનલગ હશે ? દુર્યોધન વિચાર કરવા લાગ્યો કે ભલેને, તેમાં શું થઈ ગયું ? કહ્યું તે. મારા પક્ષમાં છે ને ? પછી શી ફિકર છે ?

અર્જુન, વિદુર, અન્ય વગેરે શાણા માણસો દ્રોણાચાર્યની મર્યાદા કરવા લાગ્યા; પણ દ્રુપદશી વ્યક્તિની મીઠી નરમ શીખનાર માર્તન્દેવે દોઢ કરોડ પાપને રસ્તેથી પાછો વળ્યો છે.

પ્રકરણ ૮ મું-કલ્પિકનો ઉપદેશ

અધરાજ ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને આજ્ઞા કરી કે જાઓ, દિગ્વિજય કરી આવો; એટલે તેમણે અનેક યુદ્ધો લડીને અને ઘણા ઘણા રાજ્યોને જીતીને કૌરવરાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. પારકાં રાજ્યોમાંથી પુષ્કળ દોલત ઘસડી લાવીને દરિતના પુત્રના તિલોરી સંટાર ભરપૂર કર્યા. પણ તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને સંતોષ ન થયો. તેણે જ્યારે જોયું કે ઠાઠ પણ લડાઈમાં પાંડવોએ હાર ખાધી નહિ, પાંચમાંનો એકાદ પણ મરાયો નહિ, વળી તેમના શૌર્ય અને પરાક્રમને લીધે તેમના તેજમાં ઉલટો વધારો થયો છે અને લોકોમાં જ્યાં ત્યાં મનાંજ વખાણ થાય છે ત્યારે તેની આંખમાંથી ઉધ સહા-માટે ચાલી મળ અને ચિન્તાને લીધે તેનું હૃદય નિરંતર દિવન રહેવા લાગ્યું. તેને હવે એમ જ લાગ્યું કે પાંડવોને લડાઈમાં મોકલીને મેં મોટી ભૂલ કરી.

ઉપરે તેણે પોતાના મુખ્ય મંત્રી કલ્પિકને એકાંતમાં તેડાવીને તેની આગળ પોતાના હૃદયનો ભાર ઠાલવ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે બોલ્યો: “હે દ્વિજોત્તમ! પાંડવોની દરરોજ ચઢતી-ઠગી થતી જોઈને મને તેમની અદેખાઈ આવે છે. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવું કે સંધિ કરવી; એ બેમાંથી શું યોગ્ય છે તે કહો. હું તમારી સલાહ મુજબ વર્તીશ.”

મંત્રીએ જવાબ આપ્યો: “રાજાજી! હું તમારી આગળ મારો સાથો અભિપ્રાય બહાર કહું છું, પણ તેથી મારા ઉપર નારાજ થતા નહિ. તમારે હવેયાં દુશ્મનના ઘરનાં છિદ્રોને જ યોજતા રહેવું, પણ તમારા ઘરનાં છિદ્ર કોઈની નજરે પડવા દેવાં નહિ. જો કોઈ તમારું છિદ્ર બાહ્યે જશે તો પહેલા તરી જ નજાણા પડશે. હાથમાં લીધેલું કામ પૂરું કર્યા વગર દહાપિ પડતું મૂકવું નહિ. શત્રુ ઘણું જગવાન બની ગયો છે. તેમણે તો તેને ખાંધે બેસાડીને ફરવો અને ઉપરે જ્યારે બરાબર લાગ આવે અને ખરબરો વખત આવે ત્યારે ત્યારે તેને પચરા સારું અપમાનને મારી નાખવો. આંધજા:

પ્રકરણ ૯ મું-લાક્ષાગૃહમાં આગ

આ પ્રમાણે સલાહ આપીને મુખ્ય મંત્રી તો ચાલ્યો ગયો; પણ તેના મથા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ઉંડા વિચારમાં દૂબી ગયો. તેના બસસોચે તેને બાણ કરી હતી કે “નગરના લોકો અંદર અંદર વાત ચેવે છે કે ધૃતરાષ્ટ્ર તો જન્મ્યો ત્યારનોજ આંધળો છે. એટલા માટે તો તેને પહેલેથીજ ગાદીએથી દૂર રાખ્યો હતો. ત્યારે હમણાં તે શા અધિકારથી રાજ્ય કરે છે? પાંડુની ગાદીનો હકદાર વારસ તો યુધિષ્ઠિર છે. ચાલો, આપણે સૌ મળીને તેનેજ ગાદી ઉપર બેસાડી દઈએ.” x અસહના વખતમાં રાજાની પસંદગી કરવાનો અધિકાર પ્રજાનોજ હતો.* દુર્યોધનને કાને પણ એવીજ વાત આવી હતી. તેથી તેણે દુઃશાસન, શત્રુનિવોરેની સાથે મસલન કરીને આખરે શું કરવું તે નક્કી કર્યું. ત્યાર પછી તે પોતાના બાપને તેના એકાંત અંટમાં જઈ મળ્યો અને તેની આગળ મનની બધી વાત કહી નાખી. એવડે તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને ખૂબ આમહ કરીને કહ્યું કે પાંડવોને કુન્તીદેવીની સાથે વારણાવત નગરમાં મોકલાવી દો. આંધળા રાજાએ જવાબ આપ્યો: “બાપુ! જે વિચાર તારા મનમાં આવ્યો છે તે જ મારા મનમાં પણ આવે છે. પણ એ ઘણું પાપી વિચાર છે એમ બધીને તેને બોલી નાખવા મારી છલ ઉપડતી ન હતી.” +

ધૃતરાષ્ટ્ર મમ્ત્વનો દરબાર ભરાયો છે. સભામાં સૌના સાંભળતા તેણે સુધિહિરને ઘણા મીઠા શ્વરે કહ્યું: "જેઠા ! વાસુદેવ તને નગરી પણ જોવા જેવી છે. વળી ત્યાં પાશુપત ઉત્સવ પણ ધનાર છે. માટે તમે પાંચ ભાઈઓ અને તમારાં માતૃશ્રી ત્યાં જઈ આવો."†

४ अथ विषयः यत्न-वृत्तिः ।

1. 2019년 1월 1일부터 2020년 12월 31일까지
 2. 2021년 1월 1일부터 2022년 12월 31일까지

$$= \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = \frac{1}{2}$$
$$2. \text{ } \vec{a} = \begin{pmatrix} 1 \\ 2 \\ 3 \end{pmatrix}, \vec{b} = \begin{pmatrix} 2 \\ 1 \\ 3 \end{pmatrix}, \vec{c} = \begin{pmatrix} 3 \\ 1 \\ 2 \end{pmatrix} \Rightarrow \vec{a} + \vec{b} + \vec{c} = \begin{pmatrix} 6 \\ 6 \\ 6 \end{pmatrix} = 6 \cdot \begin{pmatrix} 1 \\ 1 \\ 1 \end{pmatrix} = 6 \cdot \vec{1}$$

યુધિષ્ઠિરે જવાળ આખ્યો: “આપ અમારા પિતાની જગ્યાએ છો. આપ જેમ કહેશો તેમ અમે કરીશું.”

પછી પાંચે લાઇઓ સૌની રજા લઇને વારણાવત જવા નીકળ્યા. વિદુર પણ તેમની સાથે થયો. રસ્તે ચાલતાં તેણે યુધિષ્ઠિરને x મ્લેચ્છ લાપામાં કહ્યું: “પોતે લોખંડ નથી અને છતાં જે શરીરનો નાશ કરે છે, તેને જેઓ ઝોળખે છે અને તેમાંથી બચવાના ઉપાય બાળે છે તેમને તેમના શત્રુઓ કાંઈ જ કરી શકતા નથી. તે પદાર્થ એવો છે કે તે ઘાસ અને લોકડાનો નાશ કરી શકે છે, પણ લોંચરાની અંદર ભરાઈ બેઠેલા માણસનો તેનાથી વાંકો વાળ પણ થઈ શકતો નથી. જે આંખો ઉઘાડી રાખીને ચાલે છે તે જ દિશા અને રસ્તો જોઈ શકે છે. રસ્તે ચાલતાં રસ્તાની માહિતી મળી રહે છે. તારાઓ ઉપરથી દિશાની ખબર પડે છે. ધૈર્યહીન માણસ કદી મોટાઈ મેળવી શકતો નથી. યુધિષ્ઠિરે તેજ લાપામાં જવાળ આખ્યો કે હું સમજી ગયો છું. એટલે પછી વિદુર સૌની રજાની લઇને અતિ ઉદાસ ચિત્તે તેમનાથી છૂટા પડ્યા.

પછી કુન્તીદેવીએ યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે હમણાં તને વિદુર શું કહી ગયા ? યુધિષ્ઠિરે જવાળ દીધો કે તે આપણને ચેતવવા આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે ‘લોંચરામાં રહેનારને આગ કશી ઇજા કરી શકતી નથી અને ચારે દિશાએ ભ્રમણ કર્યાથી વાટની ઘાટની બધાની ખબર પડી જાય છે.’

આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુરોચન નામના એક મંત્રીને અગાઉથીજ વારણાવત મોકલાવ્યો હતો. તે મ્લેચ્છ જાતિનો હતો. તેણે પાંડવોનો ખૂબ ઠાઠમાઠથી સત્કાર કર્યો. તેમને એક સુંદર મકાનમાં ઉતારો આપ્યો અને તેમને વાસ્તે ખાવા-પીવાની તથા સર્વ પ્રકારના આરામની બહુ ઉત્તમ જોગવાઈ કરી દીધી. પાંડવોએ પણ ત્યાંના ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણના લોકોની અને નગરના સૂળાની વારાફરતી

x પાશ્વાત્ય પડિતો એવું અનુમાન કરે છે કે જે મ્લેચ્છ લાપાનો અહીં ઉલ્લેખ છે તે ગ્રીક લાપા હોવી જોઈએ.

÷ આદિપર્વ, ૧૮૧-૧૧. તે પણ ગ્રીક હતો એવું ધણા અનુમાન કરે છે.

તેમને ઘેર જઈ જઈને મુલાકાત લીધી અને કસોને શણકાર્યા. આ બાબતો ધૃતરાષ્ટ્રની આસાં મુજબ પુરોચને એક મોટો મહેલ તૈયાર કરાવ્યો, અને હજી દિવસ બાક પાંડવોને તે મહેલમાં રહેવાને આજ્ઞા તેડી ગયો. મુખિધિરે તે મકાનને તપાસીને ખાતરી કરી લીધી કે તે લાખ, ગંધક, શણ, ઘાસ, ચરખી અને ઘી વગેરે બંધ સજાગી ઉઠે એવા પદાર્થો વડે બનાવેલું છે.

તેમણે આ વાત સીમને કહી ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો કે “જો એમજ હોય તો આપણે આ મકાનમાં રહેવુંજ ન ભયભી.” પણ મુખિધિરે કહે, “કુર્યોધન દુષ્ટ, સત્તાવાળો અને પેસેટકે તેમજ માણસે પૂરો છે; ત્યારે આપણે પેસેટકે કંગાલ છીએ અને આપણી કુમકે આવીને ઉભું રહે એવું પણ ઠાંઈ નથી. આપણે અહીંથી નાસી જઈશું તોપણ તે ચોતાનાં માણસોની મારફતે આપણો ઘાટ ઘડાવી નાખશે. આપણાથી બારે પહોર અને બત્રીસે ઘડી કેવી રીતે સાવધાન રહેવાય?” પછી ઉઠે જાય તેમ કરીને ત્યાંજ રહેવું એવું તેમણે નક્કી કર્યું. પાંડવો દિવસના તો આજે એક વનમાં તો કાલે બીજા વનમાં એમ દરરોજ શિકારે નીકળી પડતા અને રાત પેલા મકાનમાં બહુ સાવધાનીપૂર્વક પસાર કરતા. એમ કરતાં કરતાં તેમને અહીં આજે એક વરસ વીતી ગયું.

ત્યાર પછી એક દિવસ એક અબાણ્યો માણસ મુખિધિરની પાસે એકાન્તમાં જઈને તેમને કહેવા લાગ્યો કે “મને મહાત્મા વિદુરે તમારી પાસે મોકલ્યો છે. તે તમને એક જાણમાં મિત્રવણી આપે છે તે ઉપરથી તમે સમજી લેજો કે હું તેમનોજ માણસ છું. હું મુરંજ ખોદવાનો પંથો કડું છું. વિદુરે તમને કહેવડાવ્યું છે કે આ મકાન લાખનું બનાવેલું છે, અને આપણા અધારીઓની ચોરસની રાતે પુરોચન તેને અગ લગાડનાર છે. તે દિવસ હવે જ. રો. દર નથી.”

પાંડવોના મનમાં વિશ્વાસ ઉપજે તે વસ્તે એજ મકાનના એક બીજા જાણમા પુરોચન પણ કહેવા લાગ્યો. પેલે મુરંજ ખોદનાર બીજા એક ચોરસના નામ અરખાટ નામના તેમ મુરંજ ખોદવા મોકલે. પછી એક વન કુન્દિતિત્વ નામ

તેઓ તેના ઘરના એક શાગમાં રહેવા લાગ્યાં. અહીં તેમણે તેમનાં નામકામ છપાવ્યાં અને શુભ વેચે રહ્યા. તેઓ આજીવનનાં ગામોમાં દોઢાને ખાસજો બાપજો લટકીને બિલ્લા માગી લાવતા અને તેમ કરીને તેઓ પોતાનું તેમજ પોતાની માયાજી માતાનું પેટ ભરતા. હવે તેમનાં કપડાં કાઢી જવાથી તેઓ મૃગચર્મ અને વટકલ પહેરવા લાગ્યા. માથે પણ વાજ વધી જઈને ખાસી જટા બની ગઈ હતી, અને શરીર પણ રખડી રખડીને મેલાં થઈ ગયાં હતાં. આજે તેમના અચ્છના રૂપરંગનું નામનિશાન રહ્યું ન હતું કે જેથી કોઈ તેમને જાણખી કાઢે. પોલીસોં સગાંઓના જીવમને લીધે આજે તેઓ જંગલોં માણસના જેવું જીવન ગુજારતા થયા હતા. તેમને માથે દુઃખ અને સંકટ પડવામાં કરી કયાંય રહી ન હતી. પણ દુઃખની સાછળ સુખ આપ્યું આવે છે. દુઃખ એ સુખનો જન્મદાતા પિતા છે. સંસારમાં જો દુઃખ ન હોત તો સુખને પેલા કરતજ કોણ ? મનુષ્યને ઉત્તેજિત કરીને તેને આગળ ધપાવત પણ કોણ ? ખરેખર, દુઃખના જેવો એકે ગુરુ નથી.

એક દિવસ કુન્તી અને તેનો બીજો દીકરો બીમ બેઠ ઘેર હતાં અને બાકીના બાઈઓ બિલ્લા માગવા ગયા હતા. એવામાં પેલા પ્રાહ્લણના ઘરના અંદરના બાગમાં રડારોળ થઈ રહી. તે સાંભળીને કુન્તી ઉતાવળે પગલે ત્યાં ગઈ. જુએ જો તો પેલા પ્રાહ્લણ અને તેની સ્ત્રી બેઠ રડતાં હતાં. પ્રાહ્લણી બોલીઃ “આજે તો દુઃખ મારો જીવ આપીશ. દોઢો પોતાના સુખને માટે સ્ત્રી પુત્ર વગેરેની કામના કરે છે. જો સ્ત્રી અગર પુત્ર વટે તે કામના સફળ ન થાય તો પછી તેવાં સ્ત્રીપુત્ર જીવતાં હોય તોયે શું અને ન હોય તોયે શું ? ” પ્રાહ્લણ બોલ્યો, “ના, ના, હું નહિ દુઃખ મારો જીવ આપીશ. આ ગામની આવી માદી હાલત જોઈને હું તો તને ક્યારનોએ કદા કરતો હતો કે ચાલ, આપણે બીજો નામ જતા રહીએ; પણ તારાથી તારા બાપન ધનના મોહ ન છડ્યો અને મારી વાત તેં કાને ગણકરી નહિ ત્યારે હું હવે ”

“ સભાગીને કુન્તીએ જીવ કુળ થઈને તેમને કહ્યું કે ધનુ છે શું તે તે કદ ન્યારે પ્રાહ્લણ બોલ્યો. ” અહીં એક - ૬૪ - ૬૬ એમ તે તેને બાપને વારને રોજ એક

એક માણસ અને પુષ્કળ ભાત શાક વગેરે આપવાં પડે છે હવે આજે અમારો વારો આવ્યો છે.” કુન્તી બોલી, “તે રખે ફિકર કરતાં. મારે પાંચ દીકરા છે, તેમાંથી એકને તમા જગ્યાએ મોકલું તો કેમ?” પ્રાદ્યણને તો આ વાત સાંભળી શરીરે કમકમાટી આવી ગઈ. તે બોલ્યો, “શું હું મારો જ અચાવવાને સાડા બીજાને મારી નાંખાવું? ના, ના, એવું કા મારે હાથે કદાપિ થનાર નથી.” ત્યારે ડાશી બોલી, “તમ મનમાં લગારે લય ન રાખવો. મારો બીજો દીકરો એ છે કે રમત માત્રમાં તે રાક્ષસની મૂડી મચડી નાખશે. આ વાત તમારે કોઈને કહેવી નહિ.” ત્યારે પ્રાદ્યણે કે ભલે તેમ થવા દો. પછી કુન્તીનો બીજો પુત્ર ભીમ કે વેલા વખતે ખાવાની પુષ્કળ સામગ્રી લઈને પેલા રાક્ષસ ઘેર પહોંચી ગયો અને ત્યાં જઈને પોતેજ બધું ખાવા મ ગયો. રાક્ષસે આવીને તેને એક લાત મારી તોપણ ભ ખાવાનું પડતું મૂક્યુંજ નહિ. તે તો પહેલાંની માફક ખા જ ગયો. અસલ કોઈ પણ જાતિનો માણસ કોઈ પણ જાત માણસનું રાંધેલું અગર અડકેલું ખાઈ શકતો. ખાઈ પછી બેઠે જણ સામસામા ખાજયા. ભીમે તે રાક્ષસને જ ઉપર પટકયો અને તેના વાંસા ઉપર ચઢી બેઠો. પછી એક હાથે તેની ચોટલી પકડી અને બીજે હાથે તેણે કસેલા લંગોટનો પટો પકડીને તેના શરીરને ધનુષ્યની જેમની તેને મારી નાખ્યો. તે દિવસથી તે શહેરના માથ એક મોટી વિપત્તિ ટળી.

ભીમ આવું કપડું જોખમ ખેડવા જવાનો છે, એ સાંભળીને સૌથી મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરે માને કહ્યું: “મા, આવી વિપત્તિના મોઢામાં ધકેલી દેવો ચોગ્ય નથી. એના એ ઉપર જ આપણો બધાનો આધાર અને મુખ્ય આશા કુન્તીએ જવાબ દીધો: “આ કુટુંબે આપણને આશરો આ આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. જે આપણા ઉપર ઉપકાર તેને તેનો બદલો આપવોજ જોઈએ. પોતાના ઉપર જે ઉપકાર કર્યો હોય તેના કરતાં અનેકગણો બદલો વાળે તે

આના સંબંધમાં શાંતિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “પાંચ સિંહ” એ મથાળા હેઠળનો વિષય જોવો.

નામ માણસ. સમાજની મુખ્યવર્યાનો આધાર પરોપકાર-
તિના ઉપરજ રહેલો છે. દારૂડીઆ, ચોર અને પ્રદાહત્યારાઓ-
પણ માફી મળી શકે છે પરંતુ કૃતદ્ધન માણસને કદી મુક્તિ
મળતી નથી. કૃતાને ચશ કેવો, રહેવાનું કામ કેવું અને સુખ પણ
કેવું ? ખોતાના ઉપર દાહજે કરેલો ઉપકાર ભૂલી બાય તેને
જરૂર પ્રદાહત્યાતું ફળ લોગવવું પડે છે.” જે સ્ત્રીનું હૃદય આવું
ઉત્તર અને આવું ઉદાર હોય તેના પુત્રોનાં ચરિત્ર પણ ઉત્તમવંદ
હોય એમાં આશ્ચર્ય શું ? આપણે દેશની માતાઓને હીણી અ-
વસ્થામાં રાખીને તેમની પાસેથી ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન પુત્રોની
આશા રાખીએ છીએ ! કેટલી મૂર્ખાઈ ! આપણા હાથમાં હીરા
માણેકની ખાણ ખોદવાનું બળન હોય ત્યારે છાપરે લાગેલાંકાંકો-
ળાં તુંબકામાંથી રત્નો મેળવવાની આશા રાખીએ તેના જેવું છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું-દ્રૌપદીનો સ્વયંવર

હજી તો માત્ર ઉવાનો જ ઉદય થયો છે અને અરુણના
પ્રકાશથીજ પૂર્વ દિશાના આકાશને અંગણે રંગભેરંગી
રાધીઆ પુરાવા લાગ્યા છે. જુદા જુદા રંગની નાની નાની
વાદળોઓ જાણે નાની નાની પરીઓ હોય તેમ ભૂરી, લાલ,
પીળી ઓઢણીઓ ઓઢીને રાજપુત્રીનું લગ્ન એવા નીકળી પડી
હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

આને કુપદ રાજ્યની રાજધાની પૂર કાઠમાઠથી રાણ-
મારાઈ હતી સહેરમા મોટા ઉંચા દરવાજાઓ અને કમાનો
સ્થાપિત હતો અને તેન ઉપર બેસીને દ્વારદારીમાં વગાડનારા
નાના પ્રકારના વાદળા કે મળ અને ગંભીર સૂરની મેળવણી
કરીને સહેરન. ઉપર બાજે અમૃતને છંદકાવ કરી રહ્યા હોય
એવું સર્ગીજ મનવર. લગ્ન દત્ત સ્ત્રીઓ પુરુષ સૌ પેના
પોતાના લગ્ન મ લગ્ન વજ્ર ઉકાળ પહેરીને નવકુમરીને
સ્વદેશ ભેળવે નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ
દત્ત રાજધાની નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ
તેની નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ નવ

અંદર ઠેકાણે ઠેકાણે ઉંચા ઉંચા ધુરજ હતા અને ધુરજની નીચે દરવાજા હતા. એ દરવાજાઓમાં થઇને ત્રેક્ષક શ્રીપુરુષો સાત માળના ચોપૂણીઆ રાજમહેલની વચ્ચે આવેલા વિશાળ આંગણામાં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં આગળ સ્વયંવરને માટે મંડપ રચાયેલો હતો. એ મંડપની આજે અપૂર્વ શોભા થઇ રહી હતી. નાના પ્રકારની રસિક કારીગરી કરીને તેને પુષ્પનાં તોરણો, પતાકાઓ અને હીરામાણિકથી સુંદર રીતે શણગાર્યો હતો. આવનારાઓ આવતા ગયા તેમ તેમ પોતપોતાના દર-જાને યોગ્ય આસનો ઉપર બેસતા ગયા. દ્રુપદ રાજા બંતે આજે સૌને આવકાર આપવા ઉભો હતો.

થોડાક સમય બાદ શરીરે ઉંચો, પહોળી છાતીવાળો અને બળતા અંગારા જેવા રંગનો મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સુંદર વસ્ત્રાલંકાર સજીને સભામંડપમાં આવ્યો. તેની પાછળ જ હાથણીના જેવી ધીરી ચાલે ચાલતી દ્રૌપદી આવી અને પોતાનો મોટો ભાઈ જ્યાં ઉભો હતો ત્યાં જઈને ઉભી રહી. સૌનાં નેત્ર હવે તેના તરફ ખેંચાયાં અને તેની અપૂર્વ અંગ-કાન્તિનું સૌ નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યાં. બધાંને તે વળતે એવું જ લાગ્યું કે આવું રૂપ મનુષ્યનું તો હોયજ નહિ. એ કેઈ અપ્સરા અથવા દેવલોકની કન્યા હશે. તેને જોતાં જોતાં સૌને પોતાની બાતનું વિસ્મરણ થઇ ગયું અને તેને માટે પોતાના પ્રાણ આપવા પડે તો પ્રાણ આપવા સૌ રાજી હતા.

દ્રૌપદીના શરીરનો વર્ણ ભૂરા કમળની પાંદડી જેવો આંખને ગમે તેવો હતો. મંદ મધુર સ્મિતથી તેના બે પાકાં બિંબાકુળ જેવા રતુમડા હોઠ જરા જરા વિકસી રહ્યા હતા. તેનાં નેત્ર કમળની પાંખડી જેવાં વિશાળ હતાં. વાળ કાળા અને વાંકડીઆ હતા. શરીરના એકે એક નાના મોટા અવયવ ઘાટીકા અને લાવણ્યવાળા હતા. યૌવનની ભારતીના વેગથી તેનું રૂપ તેના શરીરમાંથી ઢળી પડતું હતું, અને તેનાથી તેનું આજુ શરીર રૂપમય બની ગયું હતું.

પડી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મેઘના જેવા ગંભીર સ્વરે બોલવા લાગ્યોઃ “નૃપતિયો ! આ તમારી સામે ધનુષ્ય છે તેના ઉપર પશુછ ચડાવેને. ઉપર આકાશમાં એક યંત્ર ગોડવ્યું છે તેના છિદ્રમાં ચડેને બાણ વડે યંત્રની ઉપર મૂકેલા લક્ષ્યને જે વીધશે

વાથી જમીન ઉપર પટકાઈજ પડયા. આ રીતે રામજી
લોંઠા પડીને લજવાઈ જઈને નીચું મોઢું કરીને પેતા
જગ્યાએ પાછા જવા લાગ્યા. પછી તો કોઈની આગળ આવવા
ની હિંમત જ ન ચાલી અને એમને એમ ઘણો વખત
નીકળી ગયો. ત્યારે છેવટે જે બેઠકો ઉપર ગ્રાહાણો બે
હતા તેમાંથી શરીરે ઉંચો, રંગે શ્યામળો, બળવાન, સું
શરીરવાળો એક જણ ઉભો થયો અને સિંહની ચાલે આવી
રૂઆળભેર નિશાન તાકવાની જગ્યાએ જઈને ઉભો. ખૂબ
મુરત દુપદ રાજકુમારી તરફ એક મનોહર દૃષ્ટિપાત કરી
તેને કૂલની માફક તે પ્રચંડ ધનુષ્ય ઉપાડ્યું અને આંખ
પટકાનમાં તેની પાણી ચઢાવીને ટંકાર કર્યો. તેના ધનુષ્ય
માંથી બીજાનોનાં બેઝે એક બાણ છૂટ્યું અને તેનાથી પે
તાના બીજાઈને જમીન પર તૂટી પડ્યું.

પ્રજ્વલે મનિલાલોગે મંગલ ધ્વનિ કરીને તેના પ
કમળે જાણી રહ્યું અને ગગનનાં શુભ અને મધુર વાણી
જાણી જાયો. સ્વામિનાથની દ્રોપદી કર્પણેર આગળ આવી ગ
દાસજીએ કરતામાં સફળ થયેલા પુરુષને ગળે વરમાળા પ
કમળે તેને પિતાના પત્નિ તરીકે તેણે પસંદ કર્યો. પ્રાદ્યો
એ સ્વામિનાથને કહ્યો. તેણે એમ સમજ્યા કે આમારામાંથી મ
જાણે આજે રાત્રી સંવત્સર છતી ગયો.

[illegible]

હતી હતી. તે મહાવ્રતનો તેણે આ ક્ષણથી જ આરંભ
 પો. આ અસાધારણ નારીના વિચિત્ર જીવનના ઇતિહાસનાં
 હવે એક પછી એક આપણાં નેત્ર સમક્ષ આવતા જશે
 તેમ આપણને અપાર આનંદસાગરમાં ડૂબાવી દેશે.

હવે એક બાલુએ નાસીપાસ થએલા રાજાએ અને બીજા
 બાલુએ પેલા વિજયી બ્રાહ્મણ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ મંડાયું.
 આ લડાઈમાં તેની કુમઠે ઉભો રહેનાર એકલો તેનો વચટ
 માર્ધ જ હતો. કણ, દુર્યોધન, શક્ય વગેરે રાજાઓ આ બ્રાહ્મ-
 ણની સાથે લડાઈમાં ઉતર્યા, પણ તે બધાએ હાર ખાધી અને
 શીલે માટે અપદ્ધિતિ* વહોરીને પાછા હટ્યા. પરંતુ ફરી
 વાર પાછા ભેગા થઈને તેના ઉપર તુટી પડ્યા. ત્યારે કૃષ્ણે
 તેમને કહ્યું કે 'આ બ્રાહ્મણકુમાર. ધર્માનુસાર. દ્રૌપદીનો પતિ
 થયો છે. માટે હવે તમે તેની સાથે લડો તે અન્યાય કહે-
 વાય.' એટલે બધા નીચી નજરે ત્યાંથી ચાલતા થયા.

હવે પેલા બે ભાઈ દ્રૌપદીને લઈને એજ નગરની બહાર
 એક કુંભારને ઘેર ગયા. ત્યાં તેમની માતા પણ હતી. વચલા
 ભાઈએ બહાર રહ્યાં રહ્યાંજ ખૂબ ધાડી, "બા, બા, બે તો
 ખરી ! અમે આજે શિક્ષામાં શુ' લાભ્યા હોઈશું ?" માએ
 ઘરમાં રહ્યાં રહ્યાંજ જવાબ આપ્યો કે જે લાભ્યા હો તે પાંચે
 ભાઈ લોગવળે. એમ બોલતી બોલતી તે બહાર આવી ત્યારે
 તો આ બધું જોઈને હર્ષ અને વિસ્મયથી ગાંડી ઘેલી બની ગઈ.

થોડી વાર પછી ત્રીજો માટો ભાઈ ઘેર આવ્યો ત્યારે
 ટાશીએ તેને કહ્યું : "હું જોયા બપયા વગર બોલીને એક માટી
 ભૂલ કરી બેઠી છું. મેં કહ્યું કે 'જે લાભ્યા હો તે પાંચે ભાઈ
 લોગવળે.' હવે મારા બોલની આમન્યા જળવાય અને દ્રૌપદીને
 પાપ ન લાગે એવો રસ્તો તું શોધી કાઢ."*

ત્યાર પછી બધાંએ ખૂબ ચર્ચા કર્યા પછી નક્કી થયું
 કે બધા ભાઈઓએ દ્રૌપદીને પરણવું.

એવામાં કૃષ્ણ અને બલરામ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને
 પોતે કાણ છે તે કહ્યું. કૃષ્ણની સાથે તેમણે આ પહેલીજ
 વારનું મિલન હતું ત્રીજી માટા ભાઈએ કૃષ્ણને પૂછ્યું, "તમે
 અમને કેવી રીતે જોગખ્યા ?" કૃષ્ણે હસીને જવાબ દીધો,

* આદિપર્વ, ૧૯૧, ૪-૫.

“રાખથી ઢંકાએલો અગ્નિ કાંઈ છૂંચો રહે ? જગતમાં તમારા સિવાય આવું પરાક્રમ કરનાર છે જ કોણ ?” પછી થોડી વાર બીજી કેટલીક વાતચીત કર્યા બાદ કૃષ્ણે તેમને કહ્યું: “હવે અમે અહીં વધારે વાર રહીશું તો સૌ તમે કોણ છો તે જાણી જશો.” એમ કહી કૃષ્ણ અને બલરામ ત્યાંથી ઉડીને પોતાના તંબુ તરફ આદ્યા ગયા.

બીજે દહાડે સવારમાં દ્રુપદ રાજાનો પુરોહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે સૌથી મોટા ભાઈને કહ્યું: “દ્રૌપદીએ વરમાળા કોને પહેરાવી તેની અખર ન હોવાથી દ્રુપદ રાજા ઘણી ચિન્તામાં છે.” યુધિષ્ઠિરે હસીને ઉત્તર આપ્યો: “દ્રુપદ રાજાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જે લક્ષ્યલેહ કરશે તેને હું મારી પુત્રીનું કન્યાદાન આપીશ. મારા ત્રીજા ભાઈએ એ શસ્ત્ર પ્રમાણે લક્ષ્યલેહ કર્યો છે. હવે અમારી જાત, કુળ, ગોત્ર, એ બધાનું તમારે કામ જ શું છે ?”*

ત્યાર પછી તરત જ એક રાજદૂત આવીને તેમને રાજ્ય-ધાનીમાં તેડી ગયો. દ્રુપદ રાજાએ તેમને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો તે કહો. તેના જવાબમાં સૌથી મોટા ભાઈએ પોતાનો બધો આગલો ઇતિહાસ કહ્યો અને છેવટે ઉમેર્યું કે “પુરોચન અમને લાક્ષાગૃહમાં બાળી મૂકવા માગતો હતો તેટલા માટે લીમે તેનાજ સૂવાના ઓરડાને પહેલી આગ લગાડી અને અમે બધા ભાઈઓ અમારી મા સાથે સુરંગને રસ્તે ત્યાંથી નાસીને જંગલમાં પેઠા. તેજ રાત્રે એક નિષાદ જાતિની સ્ત્રી તેના પાંચ છોકરાઓની સાથે ખૂબ દારૂ પીને એજ મકાનમાં એક જગ્યાએ બેહોશ હાલતમાં સૂતી હતી. સવારે તેમનાં બળેલાં મુકા જડયાં તે ઉપરથી આંધળો રાજા એમ સમજી બેઠો કે અમે જ બાળી મુક્યા છીએ. ત્યાંથી નાઠા નાઠા અમે એકચક્ર નગરી-આવીને રહ્યા અને ત્યાંથી આવીને અર્બુને લક્ષ્યલેહ કર્યો છે.

આ સાંભળીને દ્રુપદ રાજાના હૈયામાં હર્ષ માયો નહિ તેણે તરત જ આ સમાચાર અંતઃપુરમાં કહેવડાવ્યા એટલે શ્રીવર્ગમાં પણ આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.

પછી યુધિષ્ઠિરે દ્રુપદ રાજાને કહ્યું: “અમારી માતાની અમને આજ્ઞા છે કે અમારે પાંચે ભાઈઓએ દ્રૌપદીની સાથે

પરણવું.” એ સાંભળીને દુપદરાજ સ્તબ્ધ બની ગયો. તે બોલ્યો, “તમે આવા ધાર્મિક છો છતાં આવી અવધિત વાત કેમ કરો છો ?” સુધિષ્ઠિરે કહે, “માતા એજ પરમ શુભ છે. તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ ધર્મ છે, વળી અગાઉ પણ સાત તપસ્વી ઋષિઓ જટીલા નામની એક સીને પરણ્યા હતા. એ સિવાય બીજા પણ દસ બાઈઓ એક ઋષિની કન્યાને પરણ્યા હતા. x એવામાં ત્યાં વેદવ્યાસ આવી પહોંચ્યા તેમણે પણ સુધિષ્ઠિરની વાતને ટેકો આપ્યો. #

પછી પાંચે જાણ્યોનાં લગ્ન બારે ઠાઠમાડ સાથે થયાં.
રાજા અણેઠે જાણ કમવાર દ્રોપદીને પરણ્યો તેથી તેમના
લગ્નનો સમારંભ પાંચ દિવસ સુધી ચાલ્યો. દુપદ રાજાએ
તેમને પુષ્કળ ધન, ભાતભાતનાં રત્નો અને બીજાં નાના પ્રકારનાં
વાચસ્વીલાં પહેરામણીમાં આપ્યાં. કૃષ્ણે પણ તેમને પુષ્કળ
સુવર્ણ તથા બીજી કિંમતી વસ્તુઓની ભેટ કરી. આ રીતે
પાંચેવાએ પારવગરનાં સંકટ વેઠ્યા પછી છેવટે તેમને એક
બળવાન રાજાની સહાય મળી. તેમની નીકા તોફાની સમુદ્રનાં
મોજાંના ધક્કા ખાતી ખાતી આખરે એક અનુપમ રાજાની
પ્રાપ્તિ કરીને એક જંદર આગળ આવીને લાંગરી.

* आदिपर्व, १६१-१४, १५, १६.

ક દીબેદમા દહ બધા બાર્મ મગાને એકજ સીને પરણે છે.
(દીબેદ, ધી મીરડાનિયસ, ઓ મધિર્મ હ'ન દીબેદ. એન્ડ્રાઈકસોપીડીઆ
મીડાનીકા-હમી આગ્રનિ, ખંદ, ૨ પૃ. ૮૨૩.) નેપાગમાં પણ દહ આરિયાજ
માણુ છે. (મોડર્ન રિવ્યુ-૧૯૧૦) દિમાસવની કેટલીક પદાડી ભતોમા
દહ આવીજ નાનના ત્રમ માય છે (નીવીકીનસન હ'ન એન્ડ્રાપન્ટ
હ-ડીઆ ૪-૧૨૦) દિલાનુ ભાનનના કુર્મ માન્યમા એક સ્ત્રી એક કન્યા
વધાન કુન સેને એકી વખતે પંડલી સ-હે (મોડર્ન રિવ્યુ, મે ૧૯૧૧
પૃ ૧૧૬) નાયન ભૂકેની આભાના એક સ્ત્રીન ધાનુ પાનિ હાય છે
(મોડર્ન ૧-૪ = ૫૦ પ-૬) અલ્ગ દિન મધે પાનમના મકેનજ
લાદસુ નિપનિ અમે = ૩ ૧-૧૦૦ મા મધુ ભા-એ ૧-૧ એકજ સ્ત્રીન
પાનમના: ૫ = ૬૦ દિન ને એક ૧-૧૦૦, ૫ ૫૬. કેટલીક
ભાન ન ૫૦. ૫ અમે)

1. 1950년 1월 1일 기준 전국 인구는 3,500만 명으로, 이 중 1,500만 명이 농민이었다.
 2. 1950년 1월 1일 기준 전국 인구는 3,500만 명으로, 이 중 1,500만 명이 농민이었다.
 3. 1950년 1월 1일 기준 전국 인구는 3,500만 명으로, 이 중 1,500만 명이 농민이었다.
 4. 1950년 1월 1일 기준 전국 인구는 3,500만 명으로, 이 중 1,500만 명이 농민이었다.
 5. 1950년 1월 1일 기준 전국 인구는 3,500만 명으로, 이 중 1,500만 명이 농민이었다.

૨-સમા પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-પાંડવોએ ઈંદ્ર પ્રસ્થ વસાવ્યું.

હવે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજને તથા બીજા બધાને ખબર પડી ગઈ કે પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં બળી મુઆ એ વાત જોટી હતી; અને હવે તો તેઓ દુષ્ટ રાજની પુત્રીને પરણીને એક બળવાન રાજની મદદ મેળવવા લાગ્યશાળી થયા છે. ત્યારે હવે શત્રુનો નાશ કરવાનો વધારે સહેલો અને નિર્ભય ઉપાય શો, તેનો તેઓ બધા વિચાર કરવા લાગ્યા. દુષ્ટ દુર્યોધનનો અભિપ્રાય એવો હતો કે વળી પાછો તેમની સાથે બંધુભાવનો દેખાવ કરીને અગાઉ જે કંઈ હતું તેનું પુનરાવર્તન કરવું. ત્યારે કર્ણ જોડ્યો: “પાંડવો ત્યારે નાના હતા તે વખતે તમે આ બધાજ ઉપાય અજમાવ્યા હતા, પણ તેમાં તમારું કંઈ વળ્યું નહિ. ત્યારે હવે તો તેઓ મોટા અને બળવાન બન્યા છે હવે તો તેમના ઉપર ખુલ્લેખુલ્લો હુમલો કરીને તેમને કાઢી ક્યાં વગર બીજો ઉપાયજ હું દેખતો નથી.” ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ જોડ્યો: “મારો અને તારો જોડનો એકજ અભિપ્રાય છે.” પાંડવો રખેને વિદુર પોતાના મનની વાત જાણી જાય તેટલા માટે કોઈ વાર પાંડવોની તરફેણમાં પણ એકાદ જે વાત કહી નાખતો.

એક વાર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ પોતાનો દરબાર ભરીને બેસી હતો તેવામાં લીંમદેવે કહ્યું: “રાજશ્રી ! પાંડવોને રાજ્ય અડધો હિસ્સો આપવો જોઈએ. તેમ નહિ કરો તો જોડમાં એકઠે મુખી થવાના નથી. મારે તો તમે અને તેઓ જોડ બન્યા છે. ખાસ કરીને તો આ રાજ્યજ તેમના આપવું છે. ઉપરાંત તેઓ કાંઈ જેવા તેવા નથી; પણ બળવાન લડવૈયા.

દાવીર પુરો છે. તેમની સાથે લડવા જેટલું બળ હું કાઢી શકીશ નથી; અને કાઢનાથી તેમની આંખમાં ધૂળ પડી જાય તેની નથી.” આટલું કહ્યા પછી લીધે દુર્યોધન તરફ દિશા કરીને કહ્યું કે “આ સંસારમાં યશ એજ મોટામાં મોટી સંપત્તિ છે. જે યશસ્વી થાય છે તેજ ચિરંજીવ બને છે, જેણે યશ નથી મેળવ્યો તેનું જીવન કાઠ છે. તે જીવતો હોય તોયે ॥ અને મરે તોયે શું ! માટે તું યશ મેળવવા તરફ લક્ષ આપતો જા. લાશાગૃહ બળી ગયું તેનાથી તારા નામને બારે બારે લાગ્યો છે, માટે હજી કાંઈ ધર્મકાર્ય કર કે જેથી તારું નામ લોકો યાદ કરે.” આંધળો ધૃતરાષ્ટ્ર તો એમજ સમજ્યો કે આ બધું લીધેજે મનેજ કહ્યું.

દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા: “રાજાને વાજળી સલાહ આપવી એ જ અમારો ધર્મ છે. એટલા માટે હું કહું છું કે લીધેજે જે કહે છે તે જ આપે કરવું ઉચિત છે.”

કર્ણ બોલી ઉઠ્યો: “રાજાધિરાજ ! લીધેજે અને આચાર્ય આપનું જ અજ્ઞાન ખાય છે છતાં પણ જેથી આપને જ નુકસાન થાય એવીજ સલાહ હંમેશાં આપને આપ્યા કરે છે. તેઓ મોઢથી આપનું દિત કરવાનો કેળાવ કરે છે, પણ કાર્યમાં તો પાંડવોનું જ લાભ લાઠે છે.”

આ સંમળીને આચાર્ય બોલ્યા: “કર્ણ ! તું આવું બોલે છે તે સાઈ નથી કરતો, તારા મનમાં પાંડવોને માટે વેર છે, તું તેમની હંમેશાં મનથી હિંસા કરે છે તેથીજ તારા મોંમાંથી આવા બોલ નીકળી જાય છે. મેં જે કહ્યું છે તે સાચુંજ કહ્યું છે અને અમારી સલાહ નહિ માનો તો યાદ રાખજો કે આખા કૌરવવંશમાંથી કાંઈ જીવતો રહેનાર નથી.”

પછી વિદુરે તો આવેગપૂર્ણ અને જુરસાદાર જાણી આપ્યું: “રાજાજી ! લીધેજે અને દ્રોણાચાર્યના કરવા કયો તમારો વધારે દિગ્વિન્વત છે તે જણાવ્યો ! તેમના જેવો પુરિમાન અને કોઈ વીર પુરુષ કોણ છે તે તો હું જાણું ! અને તેઓજ કહે છે કે પાંડવોને લડાઈમાં જીતવાના નથી. ખરી વાત એ છે કે જેમના એક જ જુએ ૧૨૬૪ અને બીજા બાજુએ ૬૫૦, ૬૫૦, ૬૫૦ સુધી નિજાં જો બેસે મેળ કરે છે તેમને હરાવવા જેવી રીતે ! વળી હવે તો ૬૫૬

રાજા તેમનો સસરો થયો છે અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા શિખંડી તેમના સાળા થયા છે. બલરામ અને સાત્યકિ તેમની કુમકે છે અને કૃષ્ણ તેમના મિત્ર અને ખાસ સલાહકાર છે. આવા સ્વજનોવાળા પાંડવોને હરાવે એવો કોણ છે ? જેના પક્ષમાં કૃષ્ણ ઉભા છે તેનોજ જય થશે, એ તમે ખાતરીથી માની લેજો. તમે દુર્યોધન કર્ણ અને શકુનિનું કલું કરો છો, પણ તેઓ અધાર્મિક, બુદ્ધિવગરના અને હજી છોકરમતના છે. તમારે તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું ઘટે નહિ. લાક્ષાગૃહને લાગેલી આગથી તમારા ઉપર ભારે કલંક ચોટયું છે. હવે એ કલંક તમારે ધોધ નાખવું જોઈએ.”

હવે આંધળો રાજા સમજી ગયો કે જ્યાં બધાજ પાંડવોના તરફ ફરી ખેઠા છે ત્યાં પછી એકલા કર્ણનું શું ચાલવાનું છે ? એટલે તે નરમ મીઠે અવાજે બોલ્યો : “વિદુર ! તમે બધા કહો છો તેમજ કરીશ. તમે પાંડવો પાસે જઈને તેમને ધન, રત્ન અને અલંકારોની ભેટ આપીને રાજી કરો અને તેમનો મારા તરફથી ખૂબ લાવપૂર્વક સત્કાર કરીને અહીં તેડી લાવો. લાક્ષાગૃહમાં એકાએક આગ લાગી અને તેમાં તેમના જીવને કશી આંચ ન આવી એ કાંઈ માફ થોડું સફલાગ્ર્ય છે ?”

આ સાંભળીને વિદુરને ભારે સંતોષ થયો અને તેજ સમયે પાંચાલ દેશ જવા ઉપડી ગયા. ત્યાં જઈને પાંડવોને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના તરફથી ધન, અલંકાર અને રત્ન વગેરેની ભેટ કરી. પછી દ્રુપદ કૃષ્ણ અને બલરામની અનુમતિ લઈને પાંચે ભાઈઓ દ્રૌપદી અને કુન્તીની સાથે હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યા. તેમને જોઈને તમામ પ્રજાજનોએ ભારે હર્ષ જાહેર કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું : “તમને હું અડધું રાજ્ય કાઢી આપું છું. હવે તમે બધા ખાંડવપ્રસ્થમાં જઈને રહો કે જેથી તમારે અને દુર્યોધનને કશો ઝઘડોજ ન થાય.”

ખાંડવપ્રસ્થ એ તો યમુનાને કિનારે આવેલું મોટું જંગલ જ હતું. પાંડવોએ ત્યાં જઈને પહેલું જંગલ સાફ કયું અને કૃષ્ણ તથા બલરામની મદદથી તેની અંદર એક મુંદર શહેર રચાવવા લાગ્યા. હજારો કારીગરો અને મજૂરો તેજ રોજ કામે વળગી પડ્યા. મોટી પહોળી સડકો, રોનકદાર હવેલીઓ, ફરવા હરવાના બગીચા, ચિત્રશાળાઓ, જળા-

એ, એ બધું જ તૈયાર થઈ ગયું. નગરની આગ્રથામ દોડી
 યાચો અને દોડની ચારે બાજુએ હીલી આંધ, મોઢાવી,
 હવેએ એ નગરની અંદર જાનજાતનાં અગ્રથામને મોટો
 ડાર લયો અને તરેહતરેહનાં ચત્રો મોઢાવી દીધાં. દેશ-
 ના વેપારીઓ, કારીગરો અને બીજા લોકોને આકર્ષીને
 નગર બનાવ્યું. એ પ્રમાણે જે સ્થાન એક વાર નિર્જન
 બન્યું હતું ત્યાં ધીરજ, ખાંડ અને અવિરત પરિશ્રમને પરિ-
 શ્રમે ચોઠાજ વખતમાં એક મોટું નગર ઉભું થઈ ગયું. પછી
 તેનું અસલ નામ આંડવપ્રસન્ન હતું તે બદલીને તેને “ઈન્દ્ર-
 પ્રસન્ન” એવું ગૌરવવાળું નામ આપ્યું. x એ ઈન્દ્રપ્રસન્ને તદ્દયે
 જાણે કેટલાએ સૈન્ય વીવી ગયા છે. આજે માટી અને પૂજા
 સેવાય તેમાંનું કોઈ જ રહ્યું નથી તોપણ જ્યારે પુરાણા હિન્દીના
 મધ્યભાગમાં યુદ્ધારૂને લઈ જઈને અસલ અહીં ઈન્દ્રપ્રસન્ન
 નગર હતું એવું જ્યારે તેને સોમિયા, બતાવે છે. ત્યારે તેનું
 હેતુ કશું જ નથી અને નેત્ર બીનાં માય છે.

ત્યાર પછી પાંડવોએ બીજા ઘણા દેશ છોડીને પોતાના
 બાહુબળના પ્રતાપે એક મોટું સામ્રાજ્ય ઉભું કર્યું. આખો
 પંચજન્ય પ્રાંત તેની અંદર સમાઈ જતો હતો. તેના તેજ
 આગળ તેમના બાપદાદાનું હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય પણ બાંધ્યું
 પડી ગયું. હવે તે રાજ્યની પાંડવોને જરા જેટલી પણ દર-
 કાર ન હતી. તેમનું લક્ષ્ય તો હવે કૃષિ, હુતરઉદ્યોગ અને
 આપારને વિકાસ કરીને આ નવા રાજ્યની ઉન્નતિ કરવામાં
 જ ચોંટ્યું હતું. પોતાની પ્રજાના કલ્યાણ ઉપરજ નજર રાખી-
 ને તેઓ રાજ્યવહીવટ ચલાવે જતા હતા. પ્રજા પણ ચારે
 બાજુએથી તેમના યશના પદ્મ સાંભળીને મનમાં ખૂબ
 રાજી થતી હતી. જગતમાં જેમનો યશ ગવાય તેમના છત્ર-
 તરને જ મન્ય છે.

* આદિપર્વ, ૨૦૭-૩૪, ૩૫.

x આદિપર્વ, અ. ૨૦૭

પ્રકરણ ૨ જી—અર્જુન અને સુભદ્રાનું લગ્ન

ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંચ પાંડવોએ પોતાને માટે એક એવો નિયમ કરી રાખ્યો હતો કે જ્યારે પણ ગમે તે કોઈ બાઈ દ્રૌપદીની સાથે એકાન્તમાં બેઠો હોય ત્યારે ત્યાં જવું નહિ અને જે કોઈ આ નિયમનો ભંગ કરે તેણે ખાર વર્ષ વનવાસ કરવો. એક વાર લૂંટારાની એક ટોળી કોઈ બ્રાહ્મણની ગાયો હાંકી લઈ ગઈ. બ્રાહ્મણ અર્જુનની પાસે ફરિયાદ કરવા આવ્યો. હવે આ વખતે યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદી શસ્ત્રભંડારમાં બેઠાં હતાં. અર્જુનને હથિયાર લેવાને માટે ત્યાં ગયા વગર છૂટકોજ ન હતો. તેથી તેણે ત્યાં જઈને પ્રથમ તો મોટા ભાઈને નમસ્કાર કર્યા અને પછી હથિયાર લઈને બહાર નીકળી ગયો. બ્રાહ્મણની ગાયોને લૂંટારાના હાથમાંથી છોડવીને તેને પાછી આપી. તેના ભાઈઓએ તેને ઘણાં સમજાવ્યો તોપણ તે સત્યનું પાલન કરવાના ઉદ્દેશથી ખાર વર્ષ વનવાસ કરવાને માટે નીકળી પડ્યો.

એ ખાર વર્ષ દરમિયાન તે અનેક તીર્થ જોઈ વળ્યો. ગંગા નદી ત્યાં આગળ સંસુદ્રને મળે છે તે દેશના અનાય નાગ જાતિના રાજાની વિધવા પુત્રી ઉલૂપી સાથે તેણે લગ્ન કર્યું. અસહ આપણા દેશમાં વિધવાવિવાહનો રિવાજ હતો.* ત્યાંથી નીકળીને મણિપુર ગયો અને ત્યાંની રાજકુમારી ચિત્રાંગદાને પરણ્યો. તે પણ અનાય જાતિની કન્યા હતી. ત્યાર પછી તે પશ્ચિમ તરફ વળ્યો અને પશ્ચિમસંસુદ્રને કાંઠે આવેલાં તીર્થો અને રાજ્યોની તેણે મુલાકાત લીધી. અસહ સંસુદ્રયાત્રાનો પણ કોઈ નિયેધ કરતું ન હતું.† એમ કરતાં કરતાં તે દારકા આવી પહોંચ્યો. અર્જુન ત્યાં રહ્યો તે દરમિયાન દેવતાક પર્વત ઉપર એક ઉત્સવ થયો અને ત્યાં પુષ્કળ

* અનાય નાગધર્મી રાજાની પર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “વિધવાવિવાહ” એ અધ્યયન હેતુએ વિધવા લેવા.

† અર્જુન, ૧૨૮-૧૨૯.

અનાય નાગધર્મી રાજાની પર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “સંસુદ્રયાત્રા” એ અધ્યયન હેતુએ વિધવા લેવા.

શ્રીયુધિષ્ઠિર નિઃશંકે અપણે હરીફરીને મોજ કરવા લાગ્યા. તેમની સાથે દૃષ્ટ્યની સાવધી બહેન સુભદ્રા પણ આવી હતી. તે ઘણી રૂપાળી અને મનમોહક સુવર્ણ હતી. અર્જુનની નજર તેના ઉપર પડી. બેઉ જણ વચ્ચે તાણામૈત્રિક રચાયું અને બેઉ જોડ-બીજા ઉપર મોહિત થયાં. બેઉમાંથી કોઈ કશું બોલ્યાં શાલ્યાં નહતાં, છતાં બેઉએ જોડબીજાને પોતાના દિલની વાત કહી દીધી હતી. આ વાતે શાલ્યાક દૃષ્ટ્યની નજર બહાર ન હતી. હવે પોતાનો મનોરથ શી રીતે પાર પાડવો તેની યુક્તિ તેમણે પોતાના પ્રિય મિત્ર અર્જુનને બતાવી દીધી.

અર્જુન દૃષ્ટ્યનાજ રથમાં બેસીને શિકારને બહાને કારકાની બહાર નીકળી ગયો. તેજ વખતે રૈવતક પર્વત ઉપરના ઉત્સવમાંથી ઘેર પાછી ફરતી સુભદ્રા તેને રસ્તામાં જ મળી ગઈ. સુભદ્રાને તો ગમતી જ વાત છે. જોમ જાણીને અર્જુને તેને પોતાના રથમાં બેંચી લીધી. અને તરત જ પોતાના દેશ તરફ પૂરવેળે રથને હંકારી મૂક્યો.

આ સમાચાર વાણવેળે કારકા પહોંચી ગયા. ગાંધા યાકવો હથિયાર સજીને મુદ્દ કરવા તૈયાર થઈ ગયા. ત્યારે બલરામ કહે કે “તમે બધા મુદ્દ કરવા તો જાઓ છો, પણ દૃષ્ટ્ય બોલ્યા શાલ્યા વગર બેસી રહ્યા છે તે બુદ્ધિ છે ને ? પહેલાં તેમનો અભિપ્રાય શો છે તે જાણી લેવો અને પછી જે કરવું ઘટે તે કરો.” ત્યારે શ્રી દૃષ્ટ્યને પૂછવા લાગ્યા. દૃષ્ટ્ય કહે કે “આપણે પૈસાના લાલચુ નથી તે અર્જુન જાણે છે, તેથી આપણને પૈસાથી શાંત કરીને આપણા કુટુંબની કન્યાને પરણવાની તેણે વાત કરી નહિ. અને કન્યાને તે આજકાલ કોઈ વેચે છે ? વળી કન્યા કોઈ ઢોર નથી, ગાય નથી કે તેને દાનમાં અપાય. જોવા કન્યાદાનને પણ આજ કોઈ પસંદ કરતું નથી. જો છોકરીનો સ્વયંવર કરાવીએ તો તેમાં પણ અર્જુનને વરે કે ન વરે એ નક્કી ન થઈ શકાય. જોટલે બધી જાણુનો સામટો વિચાર કરીને જ અર્જુન તેને ઉપાડી ગયો છે. તેથી કરીને તેણે આપણા કુળને અપમાન પહોંચાડ્યું નથી. ઉલટું, તેણે આપણી શોભામાં વધારો

* મૂળમાં “ભામિની” શબ્દ છે, પણ વર્ધમાન રાગ કુટુંબવાળી આદ્યતિમાં તેનો અનુવાદ કરતા “સાલિલાયા” શબ્દ ચોખ્યો છે.

x આદિપર્વ, ૨૨૧-૪.

કર્યો છે. તે એક તો રાજકુમાર છે, મહાપરાક્રમી છે અને
 ક્ષત્રિય જાતિના ભૂપણરૂપ છે. એટલે તે ગંધી રીતે સુભદ્રાને
 પરણવાને લાયક છે. મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે આપણે
 તેમને પાછાં તેડી લાવીને તેમને પરણાવી દેવાં જોઈએ.” હવે
 કૃષ્ણના અભિપ્રાયની કોણ વિકલ્પ પડે? એટલે આખરે તેમનું
 જ કહ્યું થયું, અને અર્જુન તેના મામાની દીકરીને પરણે
 થોડા વખત પછી તેની ખાર વરસની પ્રતિજ્ઞાની મુદત પણ પૂરી
 થઈ એટલે તે સુભદ્રાને લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થ પાછો આવ્યો. સુભદ્રાએ
 દ્રૌપદાને હસતે મોઢે પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું: “હું તમારી દાસી
 થવા આવી છું.” કદાચ આ મંત્ર તેને કૃષ્ણે જ શીખવ્યો હશે.

દ્રૌપદી પણ તેને હસતે મોઢે ભેટી પડી અને તેને
 આશીર્વાદ આપ્યો કે “તારા પતિનો કોઈ હરીફ ન હો.”

પછી કૃષ્ણ અને ળલરામ ખૂબ હીરામાણેક, સુવર્ણ વગેરે
 ની ભારે પહેરામણી લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવી પહોંચ્યા. તેમને
 જોઈને પાંડવોના આનંદની અવધિ ન રહી. કૃષ્ણ તો ત્યાં રહ્યા,
 પણ ળલરામ સ્વદેશ પાછા ગયા. સુધિષ્ઠિરે તેમને જતી વખતે
 ખૂબ હીરા માણેક વગેરે ગ્રેમની ભેટ તરીકે અર્પણ કર્યા.

આવા શુભ સંમિલનથી સર્વને પારવગરનો સંતોષ થયો.
 માત્ર એક જ વ્યક્તિએ અર્જુનની સાથે ખૂબ ખાંડાખેડ કરવા
 માંડયા. અર્જુન પણ વેગભરે ધસી આવતા વાવાઝોડાનું તોફાન
 જોઈને ચેતી ગયો અને તેણે પોતાના એવી જ જાતના ધીમ
 સુંદાની વાતજ પેટમાં દળાવી રાખી.* ઘણા દિવસ ધમ્મા-
 ચક્રી ચાલી. ઉવટે અર્જુને જ તેના હાથપગ પકડીને પોતા-
 ની હાર કબૂલ કરીને તેની સાથે સુલેહ કરી. ત્રીના હાથ-
 પગ પકડીને તેને મનાવવાની પ્રથા આ દેશમાં પહેલેથી જ
 ચાલી આવે છે. પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ યોધગોળ કરશે તો તેનો
 જનો દત્તિકાસ પણ શેષી કાઢશે. કહેવત છે કે:-

અસાધુકે કારિયાદે પ્રમાને મેઘદન્વરે ।

દમ્વત્યાઃ કલ્પે ચૈવ સદ્ગરંમે ન્નુક્રિયા ॥૪

પ્રકરણ ૩ જી-ખાંડવદાહ

હવે આપણે ફરતા ફરતા મહાભારતની મનોહર પુખ-
ટિકામાંથી એક ભયંકર કાંટાવાળી ઝાડીમાં આવી ચઢીએ
છીએ. તેના મધ્યભાગમાં ઉગેલા ઉંચા વૃક્ષનાં ટુકડાંથી
બેઠેલા દેખાતાં પારિજાત વગેરે પુષ્પોનો ત્યાગ કરીને અમે
માત્ર બૂધ, મોંગરો એવાં પ્રકૃતિનાં સુંદર સુંદર પુષ્પો જે
વૃક્ષની આસપાસ ઉંચાં છે તેમનેજ અમે અમારી ફૂલ-
છાજમાં ભર્યાં છે.

ખાંડવ એક મોટું જંગલજ હતું તે તો અમે અમાઉ
કહી ગયા છીએ. તેના ઘોઠાક સામને સાફ કરાવીને ત્યાં ધન્વ-
પ્રસ્થ નગર વસાવાયું હતું. બાકીનો ભાગ તો હજી પહેલાંના
જેવોજ જંગલમય હતો. તેમાં તમામ જાતનાં અગણિત
સાંની પશુઓ રહેતાં હતાં. એક દિવસ કૃષ્ણ અને અર્જુન
યમુનાને કિનારે બેઠા હતા ત્યાં એક ઉંચો ગૌર વર્ણનો
મહાતેજસ્વી બ્રાહ્મણ તેમની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો.
કે તમે આ જંગલને બાળી મૂકો. એક જણ આ કામ
કરવા કમૂલ થયા. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે પહેલાં પણ
આ જંગલને બાળવાના ઘણી વાર પ્રયત્ન થયા હતા, પણ
અતિ વૃદ્ધિને લીધે બની શક્યું ન હતું.† બીજો ઠેકાણો એવું

પહેરમાં, આકાશમાં વરસાદ ચડી આવે ત્યારે, અને વરવડના કણ્ડામાં
શરમાનમા તો ખૂબ ધમ્માચક્રી મચી રહે છે; પણ છેવટે ત્યારે તેનો
અમત્ત થાય છે ત્યારે નહિ જેવું જ કામ કરીને બધું પતી જાય છે.
બહાર બહાર હડે ત્યારે પડેલા તો બેડે ખૂબ ખૂબ બરાડા પાડીને
માથા ભટકાવે છે, પણ એવી રીતે માથા ભટકાવે છે કે બેમાથી
કાઠને જરાયે વાગે નહિ. કાપીને ઘેર આદિ હોય ત્યારે પણ પણ
કાપીએને નોનગ દેવાય છે, પણ બધા આવે ત્યારે દરેકને કટકો કટકો
હરડે આપીને રજા આપવામાં આવે છે. સચારમાં વરસાદ ચડી આવે
ત્યારે જરા તરા ખાટા થઈને વાદળા વેરાઈ જાય છે અને વરવડ
હડે ત્યારે તો શુ થાય છે તેની અમને એકલાને નહિ પણ આખા
આસમને ખબર છે.

— આદિપર્વ ૨૨૨-૨૦૫/૩૩

— આદિપર્વ ૨૨૩-૮, ૯

લખ્યું છે કે દેશના લાલને ખાતર કૃષ્ણ અને અર્જુને મળીને
એ જંગલ ખાળી મૂક્યું. x તે ઉપરથી લાગે છે કે આ
વિશાળ જંગલનાં રાત્રી પશુઓ રાત્રે નીકળીને ખેતરનો પાક
ઉભડતાં હશે, ગાયો વગેરેને મારી ખાતાં હશે અને લોકોને
પણ કોઈ કોઈ વાર મારતાં હશે અથવા ઉપદ્રવ કરતાં હશે;
તેથી જો એ જંગલને ખાળીને ચોખ્ખું કરી નાખ્યું હોય તો
દેશ નિર્ભય થાય અને વળી તેટલો ભાગ ખેતીવાડીના કામમાં
આવે તો દેશની દોલત વધે. આવો વિચાર કરીને કૃષ્ણ અને
અર્જુને આ કામ કર્યું હોયું જોઈએ. વળી ઇન્દ્રપ્રસ્થ જેવી
રાજધાનીની નજીકમાંજ આવું મોટું જંગલ હોય એ પણ
ઈચ્છવા જેવું તો નહિજ; તેથી કરીને જંગલને ખાળી મૂક-
વાનો વારંવાર પ્રયત્ન થયો તેનાં આવાં આવાં કારણ હોવાનો
સંભવ છે. પશ્ચિમના પ્રાંતોમાં મોટાં મોટાં જંગલને જ્યારે
ખાળવાં હોય છે તે વખતે એ કામને માટે લોકો ઉનાળાનોજ
વખત પસંદ કરે છે. ઉનાળામાં જ્યારે પશ્ચિમનો પવન
જેસલેર ફૂંકાતો હોય તે વખતે જો આગ લગાડી હોય તોજ
તે આખા જંગલમાં ફેલાઈ જાય છે. એ સિવાય તેને ખાળવા-
નો ખીજો ઉપાયજ નથી. હવે જાને છે એવું કે તેવજ
વખતે વરસાદની હેલી પણ શરૂ થાય છે. આથી કરીને મોટાં
જંગલને ખાળવાનું કામ ઘણુંજ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

કૃષ્ણ અને અર્જુન જ્યારે ખાંડવ વનને ખાળવા કબૂલ
થયા ત્યારે તે બ્રાહ્મણે અર્જુનને ગાંડીવ નામનું અનુપમ
મોટું ભારે ધનુષ્ય, બે મોટાં બાણનાં ભાથાં અને એક રથ
આપ્યો. કૃષ્ણને ગદા અને ચક્ર આપ્યાં. એ ચક્રની ખુબી
એવી હતી કે તેને ફેંકવાથી તે ગોળ ગોળ ધૂમવા માંડતું
અને શત્રુને મારીને પાછું ફેંકનારના હાથમાં આવીને ઉભું રહેતું. =

x આદિપર્વ, ૨૩૪-૫.

= આદિપર્વ, ૨૨૫-૨૭. આશરે ૩૦-૩૧ વયની વાત ઉપર
મારા એક સ્વર્ગસ્થ મિત્ર રેવરંડ પંચાનન વિશ્વાસ આસ્ટ્રેલિયા જઈ
આવ્યા હતા. તે મને વાત કરતા હતા કે ત્યાંના અસલી જંગલી
લોકો આવું હથિયાર હજી વાપરે છે. તેઓ એવી કુશળતાથી એ
હથિયાર ફેંકે છે કે તે ગોળ ચક્કર ખાતું ખાતું જઈને શત્રુનું ડાકું
કાપીને પાછું ફેંકનારના હાથમાં આવીને ઉભું રહે છે. તે ત્યાંથી

આ જંગલને જે જોકે તમકુશી આજ લગાડી દે થ લે.
જંગલી જાનવરો જેમની અંખ્યાનો ત્યાં થાયજ ન દેના મે
વધાં ખીજી ઘાણુએથી નાસી જાય તો તેથી વનને માણ
મૂકવાનો હેતુ મૂક્યા થાય નહિ. તેથી કરીને કુદી અને
જાણુને તે જંગલને ખમી ઘાણુએથી જોડી વખતે અવંકર
આગ લગાડી દીધી; તોપણ ધણાં જાનવર તેમાંથી છટકી જવા
લાગ્યાં. ત્યારે કુદી અને જાણુને એક જણ કાદે વેગથી
હોટવા રથમાં બેસીને જંગલની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવા
લાગ્યા; અને જાનવરો જેમ જેમ બહાર નીકળતાં મળ્યાં, તેમ
તેમ તેમને મારી મારીને આગમાં હોમતા ગયા. આ જાન-
વરો અડધાં હાએલાં નાસી છટીને જંગલની બહાર મરી જાય
તો તેમનાં ગુરહાં સડે અને આસપાસનાં પ્રાણીની લેવા બગાડે.
લોભાસું હોવાથી વારંવાર વરસાદનાં આપટાં પણ વૃદ્ધી પડતાં,
પણ આ બે જણે જોવી અવંકર આગ લગાડી દેતી કે વર-
સાદના આપથી પણ તે હોલવાઈજ નહિ. આ પ્રમાણે પૂરા પંદર
દિવસ સુધી રાતદહાડો એક પગવાર પણ વિસામી લીધા
વગર મહેનત કરીને આખું જંગલ બાળીને સાફ કરી નાખ્યું.
આ દેશોપકારને લીધે તેમની સૌ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. દેશો-
પકાર કરવાથી જે યશની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની તોલે કંઈ
પણ આવે એમ નથી.

પ્રકરણ ૪ થું—સલાગૃહની રચના

એક વાર કૃષ્ણ અને અર્જુન યમુનાને કિનારે બેઠા હશે એવામાં ત્યાં મયદાનવ તેમની આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. તેણે અર્જુનને વિનમ્ર ભાવે કહ્યું, “આપે મને ખાંડવ દાંડ વખતે બળી મરતો ઉગાર્યો તેના બદલામાં મને આપની કાંઈક સેવા કરવાની ઇચ્છા છે.” અર્જુન બોલ્યો: “મારે હાથે આપતું કાંઈક લાલું થયું માટે આપે પણ તેનો બદલો વાળવો જોઈએ, એવો વિચાર કરીને આપ આવ્યા છો તેથી કરીને હું આપની પાસેથી કશોજ બદલો લઈ શકું નહિ. આપના મનમાં ઉપકારનો બદલો વાળવાની ઇચ્છા થઈ તેથી મને બદલો મળીજ ગયો, એમ માનીને હું સંતુષ્ટ થયો છું.” તોપણ ‘મને કાંઈ મારા લાયક કામસેવા બતાવોજ બતાવો’ એવું જ્યારે મયદાનવ ફરી ફરીને કહેવા લાગ્યો ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે “મારે બદલો કૃષ્ણને પ્રિય લાગે એવું એકાદ કામ કરી આપો અને તેથી આપે મારું પ્રિય કાર્ય કયું એમ હું માની લઈશ.” એટલે પછી મયદાનવે કૃષ્ણને પૂછ્યું કે ‘બાલો, તમને પ્રિય લાગે એવું હું શું કરું?’ પણ કૃષ્ણને તો નહોતો લોભ કે નહોતો મોહ. તેમને પોતાને માટે કાંઈજ જોઈતું ન હતું. પછી તેમણે થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું કે “જો મને પ્રિય લાગે એવું કેંઈ કાર્ય કરવાની તમારી ઇચ્છાજ હોય તો યુધિષ્ઠિર રાજાને માટે એક સુંદર સલાગૃહ રચી આપો. એવું સલાગૃહ બાંધી આપો કે જગતમાં જેનો જોડો ન હોય.” આથી મયદાનવ ઘણો રાજી રાજી થઈ ગયો અને તે ઘડીએજ તેણે તેની ચોજનાનો નકશો કાઢીને તેમને બતાવ્યો. પછી તે બોલ્યો કે “હિમાલયમાં પુષ્કળ રત્નો, સુવર્ણ અને રક્તિકના પથ્થર છે. તેના વડે મારે આ સલાગૃહ બાંધવું છે. હું તે બધું લાવવા માટે હિમાલય જવા ઉપડી જઈ છું.” એટલું કહીને તેણે બેઠીની રજા લીધી. મયદાનવ એક શ્રેષ્ઠ સ્થાપત્યવિશારદ શિલ્પી (મોટા મોટા મહેલ બાંધનાર ઇન્જનેર) હતો.

પછી કૃષ્ણે દારકા જવાનો વિચાર જણાવ્યો અને જવાનો

દિવસ નક્કી કર્યો. તેમણે સૌની વિદાય લઈને પોતાના રથમાં બેસવા માંડ્યું ત્યારે યુધિષ્ઠિર તે રથનાં સારથિની પાસેની બેઠક ઉપર બેસી ગયા, અને તેના હાથમાંથી ઘોડાની લગામ પૂંથવી લઈને પોતેજ તે રથ હાંકવા લાગ્યા, અને અર્જુન તે રથની વચ્ચેવચ્ચે ઉભો ઉભો સદૈવ સાંભરેલી જાણ લાગ્યો. શીમ, નકુલ, સહદેવ તથા નગરના ઘણા ઘણા લોકો કૃષ્ણના રથની પ્રાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સૌ બે ગાઉ સુધી આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણે તેમને સૌને કહ્યું કે હવે ઘણું થયું. તમે બધા બેઠોંથી પાછા વળો. વળી પાછો આવીશ." ત્યારે યુધિષ્ઠિર તેમને ભેટયા; તેમને માથે સુગંધ કપડું, અને રત્ન આપી. કૃષ્ણનો રથ હવે પૂરજંડપથી જવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી તે દેખાયો ત્યાં સુધી પાંડવો તેના તરફ દેખર દેખર જોઈ રહ્યા. તે દેખાતો બંધ થયો ત્યારે કૃષ્ણના ગુણ સંભારતા સંભારતા તેઓ ઉદાસ ચિત્તે કૃષ્ણ વગર સૂનાં સૂનાં થઈ ગયેલા તેમના ઘર તરફ પાછા ફર્યા.

જેનું મન ઉત્તર થયેલું હોય ॥ તેઓનાથી પોતાના ઉપર થયેલા ઉપકારનો બદલો વાળ્યા વગર રહેવાતું જ નથી. અર્જુનના આભાર નીચે આવેલો મય દાનવ થોડા વખતમાં જ ઈન્દ્રપ્રસ્થ પાછો આવ્યો. અને તેણે અર્જુનને "દેવહત્ત" નામનો એક શંખ અને શીમને એક ભયંકર ગદા ભેટ તરીકે આપ્યાં. પછી તે સભાગૃહની રચના કરવા મંડી ગયો. દ્વંજયે કારીમરો દરેકજ તેની દેખરેખ નીચે કામ કરવા લાગ્યા. થોડ મહિનાના હાગટ પરિશ્રમ પછી આ કામ પૂર્ણ થયું ત્યારે તેણે યુધિષ્ઠિર રાજાને ખબર પહોંચાડી કે સભાગૃહ તૈયાર થઈ ગયું છે. પછી યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓ અને પ્રધાનમંત્રી સાથે તે જોવા ગયા અને તેની રચના જોઈને સૌને અતિ દુર્ગ અને વિશ્વમય પેદા થયાં.

મય દાનવે પ્રથમ પાંચ દબાર હાથ લાંબો અને તેટલોજ પહોળો એક ચતુષ્કોણ કર્યો હતો અને તેના મધ્ય ભાગમાં સુંદર સભાગૃહ રચ્યું હતું. તે જેટલું સ્વચ્છ અને ખાખી વગરનું હતું. તેટલુંજ મણિ, મોતી, સ્ફટિક, સુવર્ણ અદિથી શુભ્રમાણ્યું હતું. તેની દિવાલો ઉપર વૃક્ષલત્તા અને પત્રો વગેરેની જાત જાતની આકૃતિઓ દોતરી કાઢીને

સ્વાર્થ ઉપરજ નજર રાખે છે. પણ તમે તો કામ કોષ વગેરેથી પર છો. તમારામાં કોઈ પણ જાતની સ્વાર્થવૃત્તિનો અંશ પણ નથી. તમે આ મહાયજ્ઞની બાબતમાં પૂરેપૂરું જાન ધરાવો છો. માટે માફ જેથી શુભ થાય એવી સલાહ આપો છું તમારી સલાહ મુજબજ વર્તીશ.”

કૃષ્ણ બોલ્યા: “રાજાજી ! તમે તમામ પ્રકારના શુભ લાંઠાર છો તેથી આવો યજ્ઞ તમને જ કરવો શોભે. પણ રાજ સૂય કરવાનો અધિકાર એકલા સમ્રાટને જ હોય છે; તમે હજી સમ્રાટ થયા નથી. અત્યારે સમ્રાટને સ્થાને મગધરાજ બેસાડો છે. પોતાના બાહુબળ વડે બીજા તમામ રાજાઓને પરાજિત કરીને તે સમ્રાટ થઈ બેઠો છે. મહાબળવાન શિશુપાળ તેને સેનાપતિ છે. x બંગ, યુદ્ધ અને કિરાત જાતિના મોટા મોટા બળવાન રાજાઓ તેનાજ પક્ષમાં છે. † વળી બીજા પણ ઘણા પરાક્રમી, ચૂરા અને બળવાન રાજાઓની તેને મદદ છે કેટલાક રાજાઓ તો તેના બુદ્ધિમ અને ઉપદ્રવથી કાયર થઈ પોતાનાં રાજપાટ છોડીને નાસી ગયા છે, મેં પોતે પણ તે ત્રાસથી ટરીને માફ પ્રિય બાપુતી મથુરાનું રાજ્ય છોડી દૂર દારકાનો આશ્રય લીધો છે તે તમે ક્યાં નથી જાણતા ? એ દુષ્ટે દદ રાજાઓને પોતાના પર્વતના ઉપરના કિલ્લા પાંદીવાન બનાવી રાખ્યા છે, અને બીજા ચૌદ જૂટે છે ટલા એ તેના હાથમાં આવશે તો શંકરને પ્રસન્ન કરવા માટે જમા રાજાઓનું યજ્ઞમાં બલિદાન ચઢાવવાનો વિચાર કરી રહ્યો છે. જે કોઈ આ પાપકાર્ય અટકાવશે તેને ભારે પ

x મગધરાજની દક્ષિણ દિશાએ ગંગા નદી, ઉત્તર દિશા દિશાએ પર્વત, પશ્ચિમ દિશાએ ગંધા નગરી અને પૂર્વદિશાએ દે નદી આવેલાં હતાં. એ રાજ્ય હાલના બિહાર પ્રાંતનો એક ભાગ હતો. † સમ્રાટને ૧ જા અને ૧૮મા અબ્યાયમાં બેસાડવાના જન નામ આપેલું છે. તે વેદનાં બહુવ છે કે તેની માતા બેસા ની એક મહા દાસી હતી તેને મગધ દેશના રાજા બુદ્ધિધન એ દીને અને બુદ્ધિધનને પોતાના પુત્રની મદદ ઉઠેલો હતો. ‡ મગધ રાજ્ય પણ આ રાજ્યને ટીકે. મગધ એ આદિપર્વના આ નામના કાલે રાજ્ય તે દેશને હાલ કોણે બતાવ્યું છે.

૧. મગધ રાજ્ય, ૧૮-૨૨

૨. મગધ રાજ્ય, ૨૧-૨૨

મગશે. આ 'લુલ્હમી' રાજાને 'તાંગે' કરનાર જ આગળ જતાં
પ્રસાદપદ સોગવશે. આવો દુષ્ટ, અધર્મી અને કૌર્ષને પણ
લેખવે નહિ એવો મહાન્ધ રાજા જ્યાં સુધી હોવતો હશે ત્યાં
સુધી તમારો રાજસૂય યજ્ઞ કાઢ કાળે સાંજોપાંગ સફળ થવાનો
નથી અને તે સફળ થાય એવી તમારે આશા પણ રાખવી નહિ."

દુષ્ટનું આ કથન સાંભળીને સુધિષ્ઠિર રાજાનું મોઢું
ઉતરી ગયું. તેમણે કહ્યું: "દુષ્ટ! તમને જ ક્યારે જરાસંધને
આટલો બધો જય લાગે છે ત્યારે અમે જે તમારા આગ્રિત
અને અનુગત છીએ તેમનું તો ગળું જ શું? ત્યારે હવે હું
રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો વિચાર આજથી છોડી દઉં છું."*

ત્યારે સુધિષ્ઠિરને ઉત્સાહ આપવાને વાસ્તે લીમ અને
ગર્જુન ગઈ ઉઠ્યા. લીમ બોલ્યો: "જેઓ છેક જ પુરુષત્વ
વગરના હોય અથવા જેઓ પોતે બળહીન અને સાધન-
હીન હોવા છતાં બળીઆની સાથે બાકળી બાંધતા હોય તેઓ
બેઠ ઘાઠા વખતમાં જ ગામો જાય છે; પણ પોતે અંદપ
શમિમાન હોવા છતાં હમેશાં સાવધાનપણે આત્મરક્ષણ કરતા
રહીને તમામ પ્રકારની રાજનીતિનો ઉપયોગ કરીને બળવાન-
ની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરે તો તે બળવાન શત્રુને પણ હરાવી
શકે છે; તો પછી આપણે જરાસંધને કેમ ન પહોંચી વળી-
એ? હું કહું છું કે હું એકલો તે કદને પૂરા કરી નાખીશ."

ગર્જુન બોલ્યો: "સંસારમાં ઉંઘ્યા કુળને લોકો વખાણે
છે, પણ શીર્ષ પરાક્રમ વગેરે શુભાની આગળ ખાલી ઉંચું
કુળ આ દિસાબમાં? ઉંઘ્યા ખાનદાન કુળમાં જન્મેલો માણસ
પણ જે દાયર અને વીર્યહીન હોય, શુભહીન હોય તો પછી
તેના કુળની ખાનદાની ક્યાં રહી? તેથી ઉઘડું કૌર્ષનો જન્મ
દાયર લોકોના કુળમાં થયો હોય છતાં તે પોતે શીર્ષ વીર્ય
વગેરે શુભકુળની વટે અને જુલમમારોના જુલમમાથી પોતાના
રેશનો દિદાર કરે તો તેનું જયા લોકો સન્માન કરે છે કે નહિ?
સારાંચકે, કુળનો ખાનદાની કદી પણ પુરુષાર્થ અને પરાક્રમ-
ની તોલે આવતી નથી હું મારા પુરુષાર્થ વટે એ જુલમી-
નો જલ જાલ્લીશ માર તમે રજા આપો એટલી જ વાર."

ત્યારે પછી કૃષ્ણે કહ્યું: “જરાસંધ ઘણોજ બળવાન છે એ વાત સાચી છે, પણ તેથી કરીને તેના બુદ્ધમનો અને તેનાથી લોકોને થતા ત્રાસનો જો આપણે અંત નહિ આણીએ તો એ કામ બીજા કોઈથી થાય એમ છે? બધો વખત પોતાની બતનીજ સલામતીનો વિચાર કરીને કોઈએ બુદ્ધમગારના પંજમાંથી પોતાના દેશને કદી છોડાવ્યો છે ખરો? બતરણુ માણસોએ કદી પોતાના દેશમાં સુખશાંતિની સ્થાપના કરી છે? અમર થઈને તો કોણ જન્મે છે? જો એક વાર મરવાનું નિર્માણજ થયું છે તોપણ પરોપકાર કરતાં કરતાં કેમ ન મરવું? આપણી પોતાની નળણી બાબુને દૂપારીને દુશ્મનની નળણી બાબુ શોધી કાઢીને તે રસ્તે તેના ઉપર હુમલો કરીશું તો આપણે નહિ ક્ષાવીએ? કોઈ ધનુર્ધર બાણ મારે તો તેથી કદાચ એકજ માણસ મરે તો મરે અથવા ન પણ મરે; પણ યુદ્ધિમાન માણસ પોતાના યુદ્ધિબળ વડે જીતે અને તેના રાજ્યને જોઈને ઉમળાની નાણે. આખા જગતના તમામ યોદ્ધાઓ કદાચ લેવા થાય તોપણ જરાસંધને ખુદ્દેખુદ્દી લડાઈમાં ઘણું કરીને ન હારવાય પરંતુ એને પણ યુદ્ધિબળથી મ્હાત કરી શકાય એમ હું માનું છું.”

કૃષ્ણની વાતથી યુધિષ્ઠિરને ઘણો સંતોષ થયો. તેમણે કહ્યું: “કૃષ્ણ! તમારાજ કહેવાથી અને તમારે જ બરોસે હું આ પ્રસ્તાવને સંમતિ આપું છું અને મારા પ્રાણથી પણ અધિક વડે હા એ લાઈએને તમારા હાથમાંજ સોંપું છું.”

પછી સીમ અને અર્જુનને પોતાની સાથે લઈને કૃષ્ણ, દ્રુપદ, વૈભવ, નીલવંશ અને આદત્તા આદત્તા અર્યુ અને ગંડકી એ એ નદીઓ એ બંનીને મિથિલા સુધી આવી પહોંચ્યા. ત્યાર પછી સીમ અને કૃષ્ણ નદીને પાંચે પાર જઈને પૂર્વ તરફ એ બંને વચ્ચે અને એમ કરતાં કરતાં મગધરાજ્યની સરહદ પહોંચી. દેવદત્ત દિવસ બાદ મગધની રાજધાનીની પાસેના પર્વત ઉપર આવી ઉભા અને ત્યાં રજાં રજાં તે નગરની દેવતા અને બીજા જાતની જોઈને છક વહ જવા.

કૃષ્ણ પોતાની રીતે: “આ મિથિલા નગરીની આસપાસ આવીને બેઠા, વરહ, દુષ્યત, અર્ષિમિરિ અને વૈભવ

નામના પાંચ પર્વતો કેવા શોભાયમાન દેખાય છે ? બંને તેઓ એકબીજાના હાથ પકડીને સજડાસજડી ઉભા ઉભા દુરંતી કિદડાની માફક મગધની રાજધાની ગિરિનજનું કેવું રક્ષણ કરી રહ્યા છે ! કૂલોઢી છવાઈ ગએલાં લોમવૃક્ષના સમૂહથી એ બધાય પર્વતો કેવા ઢંકાર્યા ગયા છે ! કેવાં કેવાં હીલાંછમ વૃક્ષો અને શુદ્ધમલતાઓથી આખો પર્વત ભરાઈ ગયો છે ! જાડે જાડે અને વેલીઓને પાંદડે પાંદડે પુષ્પોના લૂમળા કેવા લટકી રહ્યા છે ! નગરમાં કેવી કેવી બબ્બ હવેલી-ઓ દેખાય છે ! કેવા તાબતમાબ સુખી લોકો આગતેમ કરીને મોજ કરે છે ! ઠેકાણે ઠેકાણે કેવા કેવા ઉત્સવ થઈ રહ્યા છે ! સૈન્યની દેટલી બધી છાવણીઓ ગોઠવાઈ ગઈ છે ! જળાશયની પણ અહીં જોટ નથી. પ્રકૃતિદેવી બંને આ નગરનું રક્ષણ કરવાને માટે તેને જોળામાં લપેને બેઠી હોય એવી દેખાય છે. મહર્ષિ ગૌતમનો અર્ધાંજ આશ્રમ હતો. અસલ એક વાર અંગ અને જંગ દેશના પરાક્રમી અને બળવાન રાજાઓ આ જ આશ્રમમાં રહીને કેવો કેવો આનંદ લોગવી જતા હતા !

પણ તેઓ દોડના દરવાજામાં થઈને ન જતાં પર્વત ઉપરથી ઉતરીને નગરમાં પેલા, ત્રણે જણ સ્નાતક બ્રાહ્મણના વેશમાં હતા. શરીરે અન્ધન લગાડ્યું હતું અને ગળામાં પુષ્પની માળાઓ પહેરી હતી. તેઓ જરાસંધની પાસે ગયા એટલે તરત જ તેણે તેમનું યથોચિત સન્માન કર્યું. કૃષ્ણ બોલ્યા : “ રાજાજી ! આ મારા સાથીઓને મત હોવાથી અડધી રાત્રિ બ્યતીત થતા સુધી તેઓ મોત ધારણ કરનાર છે.” જરાસંધે

• સપ્તાર્ષ, ૨૧-૭ ત્યાર પછી મગધના રાજા શિશુનાગે શિશુની પૂર્વે માનમાં નૈરામાં આ ગિરિનજ નગરમાં પોતાની રાજધાની બનાવી હતી. એના વંશના પાંચમા ગણ બિંબસારે શિશુની પૂર્વના છઠા નૈરામાં નરી રાજધાની વસાવી. ગિરિનજના હજી પણ પર્યટની પ્રાચીન દિવાલના અડધેર છે તેને તપાસી એના પુરાતત્ત્વ-વેત્તાઓ આદરણ કરે છે કે તે શિશુની પૂર્વના છઠા નૈરામાં બધાવેલી દિવાલના અવશેષ દોષ એક એ. આગની ઝોરો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન દિવાલ એ જ છે. મગધરાજના ન પાડીના રજાએ, પ્રથમ નૈરામાં નૈરામાં (દોડના નજીક) અને ત્યાર પછી પાડની પુ. ૧૮૫૫) આ પોતની મગધની ૯૬ ૨૫૦.

(ગિરિનજ ૬૦૬-૬૦૭ પ. ૧૭, ૧૮, ૧૯-૧)

તેમને યજ્ઞશાળામાં ઉતારે આપ્યો.

મધરાત થતાં જરાસંધ તેમને ઉતારે ગયો. તે બોલ્યોઃ
“સ્નાતકે ગ્રાહ્યો પુષ્પની માળા પહેરે નહિ. વળી તમે મારો
સત્કાર પણ ગ્રહણ કરતા નથી. તેથી તમે કોણ છો અને કેમ
આવ્યા છો તે કહો.”

કૃષ્ણે જવાબ દીધોઃ “હું કૃષ્ણ છું અને મારી સાર્થક
છે તેમાંનો એક ભીમ અને ણીજો અર્જુન છે. તમે રાજા છો
છતાં તમે ઘણા ભલા અને સાધુચરિત રાજાઓને જાંદીખાને
પૂરી રાખ્યા છે. વગરવાંકે તમે તેમની સ્વાધીનતા છીનવી
લીધી છે. તમે તમારા પોતાના બળના શુભાનમાં તેમને ફેટલા
લાંબા વખત સુધી ટેદ કરી રાખ્યા છે ! આ સ્થિતિ અસહ્ય
છે. આના કરતાં વધારે ગેરકાયદે કામ બીજું શું હોઈ શકે ?
મનુષ્યનું બલિદાન દેવું એ તદ્દન અધર્મી કૃત્ય છે. જુલમ-
ગારના જુલમનું બીજું વધારે ભયંકર દૃષ્ટાંત અમે કહી
શકતા નથી. જુલમગારને જુલમ કરતો અટકાવવો એ દરેકનું
દર્મ્ય છે. લેઓ તેમને નથી અટકાવતા તેઓ પણ એ
જુલમના અટકતરા મદદગાર તરીકે પામના ભાગીદાર થાય
છે અને અધર્મના ખારામાં પડે છે. એટલા માટે તમારા આ
જુલમમાંથી ત્યાગ દેશને ઉગારવાના ઉદ્દેશથી અમે અહીં
આવ્યા છીએ. કાં તો તમે પેલા રાજાઓને દેદાનામાંથી
મુક્ત કરો અથવા તો અમારા ત્રણમાંથી તમારી મરજીમાં
આવે તેની સાથે મદદયુદ્ધ કરીને તમારું ગોત માગી લ્યો.”

જિંદને જિંદની સાથેજ લડવું ગમે. ભીમનું મોઝા
પહેલવાન જેવું બળવાન શરીર જોઈને જરાસંધે તેની સાથે
લડવાનું પસંદ કર્યું, અને પછી એક ચોદાઓની કુસ્તી શરૂ
કર્તા. એકેના પગાર સાંજણીને નગરના લોકો દોડી આવ્યા.
સરસ્વતીનાં એકે જણ પાનપેનાના પ્રતિસ્પર્ધીને પકડીને
પેડીને એક પર પડેલાની ચેપટા કરવા લાગ્યા; પણ એકે
સાથે કેકે ફરવા નહિ. કનિષ્ઠ મારાની પ્રતિપક્ષથી શુદ્ધ
મન થઈને સતુર્ગમ્યની રાત્રિ સુધી ચોદ દિવસ લગભગ
ગરબે ગાળી દેવા વગર સેકન્ડરાઈ રીને લડ્યાજ ગયા.
તેમના જીવન દરમિયાન અસહ્ય ધનું બળવાન છતાં યદી
અને એ ત્રણ બંધાઈ રહ્યાં ગયાં. બીજા તેને ઉચકીને

કુંભારના ચક્રની માફક ખૂણ ભેરથી ધૂમાળ્યો અને એ રીતે તેને દીલોદસ કરી નાખીને ઉંચકે લોંચ પર પછાડ્યો. તે જોવા જમીન ઉપર પડ્યો તેવોજ સીમે તેના વાંસા ઉપર ચોતાના લીંચણનો ભાર દઇને તેની કરોડ ઝાંઝી નાખી અને તેના શરીરને ચીરીને એ ઉલા કદડા કરી નાખ્યા. આ રીતે સીમને હાથે જરાસંધ માર્યો ગયો.

ત્યાંથી દૃષ્ટ્ય, સીમ અને અર્જુન ત્રણે જણ સીધા બંદી-જાનામાં ગયા અને જતાંવારનેજ બધા દેહીજોને એકઠાં છૂટા કરાવ્યા. જરાસંધના પુત્ર અહરવે તેમનું ઉપરી-પાતું કબૂલ કર્યું અને નાજરાણામાં પુષ્કળ સોનું તથા રત્નો વગેરે અર્પણ કર્યાં. તેમણે મગધની ગાદી ઉપર તો તેનેજ બેસાડ્યો. પછી દૃષ્ટ્ય સર્વને લઈને ખૂણ આનંદ કરતા કરતા ત્યાંથી પાછા ફર્યા, અને વખતસર ઇંદ્રપ્રસ્થ આવી પહોંચ્યાં. તે આત્મા એટલે તરતજ ઇંદ્રપ્રસ્થમાં વિજયોત્સવ ધવા લાગ્યો. સુધિષ્ઠિર રાજાએ બંદીખાનામાંથી છૂટા ચઢેલા રાજાઓ તરફ ધાયોગ્ય મેત્રી અને ઔજન્ય દર્શાવ્યાં. પણ દૃષ્ટ્યનાં-તો પોને મેઠિ પુષ્કળ વખાણ ધવા લાગ્યાં, આવું અત્યંત વિષમ ૧૪ તેમણે એટલું સહેલાઈથી સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું હતું અને જીલ્લમગારના પંથમાંથી આખા દેશને ઉગાર્યો હતો કે તે જોતાં અસાધારણ વીર પુરુષ તરીકે લોકોમાં તેમની ગણના ધવા લાગી. તેમણે કરેલા દરોપકારને લીધે તેમનો ઉજાવલ યશ જાસ્તના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફેલાઇ ગયો. શુભ વગર દોષને કદી યશની પ્રાપ્તિ થઈ છે? આજે હજારો વર્ષ થયાં જેનો યશ લોકો ગાયાજ કરે છે તે કાંઈ શુભ વગર બને ખરું? દૃષ્ટ્ય આખા જાસ્તના એકેએક પ્રાંતમાં પૂજાય છે તે શાથી? તેમના અસામાન્ય શુભને લીધેજ. એનુંજ નામ સીરપૂત.

સુધિષ્ટિરતું નિમંત્રણ મળવાથી કૃષ્ણ પોતાના ભાઈઓ
 વગેરે સહિત ઉદ્ગ્રસ્થ આવી લાગ્યા. નકુલ હસ્તિનાપુર મધ્યે
 શીખમ, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે કોરવેને અને નગરના સીવર્ગને
 તેડી લાગ્યો. પ્રહલ્યોનો સત્કાર કરવાનું કામ સુધિષ્ટિરે અશ્વ-
 ત્યામાને સોંપ્યું. દેશદેશથી આવેલા રાજાઓની જરૂરીઆતો
 પૂરી કરવાનું અર્ધ કામ અતિ પ્રવીણ અને ચતુર સંજયને
 માથે આપ્યું. જેની જેની પાસેથી ભેટનજરાણું વગેરે આવે
 તેનો સ્વીકાર કરવાનું કામ દુર્યોધન રાજાને સામે આપ્યું.
 વિદોહીની કૃપાચાર્યને મુવર્ણ, હીરામાણેક વગેરે મૂલ્યવાન
 વસ્તુઓના ભંડારની રક્ષા કરવાનું કામ મળ્યું. સાધારણ લોક-
 વર્ગમાંથી આવેલા પદોણાઓને ખવડાવવા પીવડાવવાનું કામ
 દુઃશાસનને સોંપ્યું. મહામરગાં થનારા અચાગ ખર્ચની
 વ્યવસ્થા અને દિસાળની જવાબદારી મહાત્મા વિદુરે પોતાને
 માથે લઈ લીધી. તેમના હાથ નીચે દરેક જુદા જુદા વિભા-
 ગમાં અનેક કાર્યકર્તાઓ ગોઠવાઈ ગયા. ભીષ્મદેવ અને
 દ્રોણાચાર્ય યજ્ઞને લગતાં તમામ કામ ઉપર દેખરેખ રાખતા
 હતા. અને કૃષ્ણ સુદર્શન ચક્ર અને ગદા લઈને યજ્ઞના સંર-
 થકે થવા નીમાયા હતા.

પછી ભારે ધામધૂમ સાથે યજ્ઞનો સમારંભ થયો. વેદ-
 ગ્રાંથ અને બીજા કેટલાંયે ઋષિમુનિઓ યજ્ઞના કામમાં રોકાયા
 હતા. દેશદેશના રાજાઓ પોતપોતાના રથાલા સ.થે આવી
 પહોંચ્યા હતા. દરેક જણ પોતપોતાના મુલકના ખાસ પદાધી
 તથા હીરા મુવર્ણ વગેરે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ભેટ તરીકે અર્પણ
 કરવા લેતા આવ્યા હતા. એ જમુ લેતા લેતા દુર્યોધન રાજા
 હાથ દુ ખવા આવ્યા, અને તે બધી જુદાં જુદાં વસ્તુઓ તા
 માટે માટે દેવતા અંકે હો ગયા

એમ દેવતા દેવતા આજામેક દેવતા દેવતા ને દેવતા
 કૃષ્ણ પોતાના કાલે રાખેને નાનકે રીતે નુકસાન
 થઈ જાય તે બંદે સુધારા ના ના ના ના ના ના
 જમન જમન જમન ને દેવતા ના ના ના ના ના
 નમન નમન ને દેવતા ના ના ના ના ના ના

અર્જુન તેમની ડાળા જમણી ધાન્યુએ ઉભા ઉભા પંખો
કરવા લાગ્યા; અને નકુલ સહદેવ હાથમાં સફેદ ચામર લઈ
પાંચે ધાન્યુએ ઉભા રહ્યા. હાજર રહેલા નૃપતિયો તેમને
વંદન કરીને તેમનું ઉપરીપાણું બહાર કરવા લાગ્યા.

પછી ભીષ્મદેવે બોલ્યા: “યુધિષ્ઠિર ! આટલા બધા રાજ્યો તમારે ત્યાં આવ્યા છે તેમનો સૈનો તમારે સત્કાર કરવો જોઈએ. તેમનું દરેકનું પૂજન કરીને અકકેકો અર્ધ આપવો જોઈએ. પણ જો બધા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ હોય તેનું સૌથી પહેલું પૂજન કરીને તેને સૌથી મુખ્ય અર્ધ આપવો જોઈએ તમારો ધર્મ છે.”

ત્યારે યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: “પિતામહ! આ બધામાં કોણ શ્રેષ્ઠ છે? સૌથી પહેલા અર્ધ્યને માટે કોણ ચોખ્ખું છે?”

ભીષ્મદેવ યોદ્યા: “જેમ ગ્રહમંડળમાં સૂર્ય છે તેમ
રાવણચોમાં કૃષ્ણ છે.”*

તે ઉપરથી સુધિષિરની આજ્ઞાનુસાર સહદેવે કૃષ્ણનું પૂજન કર્યું અને સાથી શ્રેષ્ઠ અર્ધ્ય તેમને અર્પણ કર્યો. કૃષ્ણે તેનો અંગીકાર કર્યો પણ ખરો.

તે જોતાંની વારજ ચેદિરાજ શિશુપાળ ક્રોધથી લાલ-
ચાળ બની ગયો. તે ભરી સભા વચ્ચે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહેવા
લાગ્યો: “તમે છેકજ નાદાન છો. લીધ્મની અકકલ પણ મારી
ગઈ લાગે છે. તમે શું સમજીને કૃષ્ણને શ્રેષ્ઠ અર્ધ અર્પણ
કર્યો? જો તમારે કોઈ વયોવૃદ્ધની પૂજા કરવી હતી તો
તેના પિતા અહીં હાજર છે. તેમની પૂજા કેમ ન કરી?
કૃષ્ણ તમારો હિતચિંતક છે એમ જાણીને તમે તેનું પૂજન
કહું હોય તો દ્રુપદરાજ અહીં બેઠા છે છતાં તમે કૃષ્ણનું પૂજન
મા માટે કહ્યું? જો તમે તેનું વેદશાસ્ત્રના જાણનાર તરીકે
પૂજન કહું હોય તો વેદવ્યાસ તેનાથી કાંઈ કમ છે કે તેના-
ને મૂંઝીને તમે કૃષ્ણની પૂજા કરી? જો તમે તેને વીરપુરુષ
તરીકે પૂજ્યો હોય તો લીધ્મ, કહ્યું, એકલવ્ય અને બીજા

4-11-2017

अथ चत्वारि विधानाः सन्ति । तेषां प्रथमं विधानं अस्ति । अथ चत्वारि विधानाः सन्ति । तेषां प्रथमं विधानं अस्ति ।

લગતા વીર પુરુષો અહીં બેઠા છે છતાં કૃષ્ણનીજ પૂજા સ્વાનું કાંઈ કારણ ?

ત્યાર પછી શિશુપાળ રાત્રી ચાળ આંખો ઠાઠીને કૃષ્ણને હેવા લાગ્યો: “અને અમે જધા બહી બેઠા છીએ છતાં આ જન સ્વીકારવાની તે ક્ષિપતજ કેમ ચલાવી ? કે પછી કોઈ મુદ્ર ફૂતરાને ધીમે દરીએ જડે અને તે જેમ ચાટવા મંડી અથ તેમ તે પશુ કહ્યું ? તું વળી રાજાજ ક્યારનો ? આંધળો કહેશે કે મેં અમુક રૂપ જોયું ત્યારે તે જેમ હાંસીને પાત્ર યાય છે તેમ તું પશુ રાજા ન હોવા છતાં રાજાને યોગ્ય પૂજનો સ્વીકાર કરીને હાંસીને પાત્ર યાય છે.”

છેવટે શિશુપાળ બીજા કેટલાક રાજાઓને ઉશ્કેરીને ચત્રમાં ભંગાણું પડાવવાનું કારસ્તાન કરવા લાગ્યો. તેને સમજાવીને કોઈ પાઠવાને સુધિહિરે ઘણા પ્રયત્ન કરી જોયો, તેના પુષ્કળ કાલાવાંલા પલ્લુ કયાં, પરંતુ બધુંજ ફાકેટ ગયું. ત્યારે બીજામહેવે સૌ સાંભળી ચક્રે જોવા ઉઠ્યા સ્વરે કહ્યું કે “હું પૂછું છું કે મનુષ્યસમાજમાં કૃષ્ણના કરતાં શું સુખમાં કોણ ચલીઆતો છે ? કયા, નમ્રતા, જ્ઞાન, યોગ, બળ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, જો તમામ શુભો કૃષ્ણની અંદર પૂર્ણમાત્રાએ વિરાજે છે. જેવા તે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તેવાજ તે યોદ્ધાઓના મજા શિરોમણિ છે. અત્યારે અહીં હાજર રહેલાઓમાંથી કોઈ મંજુ જાણતમાં તેમની સરગ્રાઈ કરી ચક્રે જોવો કોણ છે તે તો હું જાણું.”

ત્યારે તો શિશુપાળ બીજામહેવનું પશુ અપમાન કરવા લાગ્યો. તે જોઈને કૃષ્ણથી રહેવાયું નહિ. બેટલામાં તો શિશુપાલે તેમને કહ્યું કે ચાલ, ઉભો થા. મારી સાથે લડવા તૈયાર થઈ જા. ત્યારે કૃષ્ણે જધા સાંભળે એમ બોલવા માંડ્યું. તે બોલ્યા: “આ કુદરે એક વાર દ્વારકાને આગ લગાડી હતી. મારા પિતાના અશ્વમેધ યજ્ઞ વળતે યજ્ઞનો ચોટો ચોરી ગયો હતો. વપસ્વી અકૂરની ઓને ઉપાડીને નાઠો હતો. તેને મારી દેઈને દિકરા બાળીને તેના આવા આવા અનેક ઉપદ્રવો ને હું સાંખી રહ્યો છું. આજે હવે તેને છોડનાર નથી.” એમ કહીને ચોતાના ચક્ર વડે તેનું માથું ધટથી છુટું કરી નાખ્યું. કૃષ્ણનીજ પૂજા થતી.

તે મુજો એટલે તેના પક્ષના ળીજા જાધા રાજાઓ પણ ઠંડાગાર થઈ ગયા અને શિશુપાળનીજ નિંદા કરતા થઈ ગયા. મનુષ્ય કેવું વિચિત્ર પ્રાણી છે !

યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી તેમના ભાઈઓએ શિશુપાળના મૃતદેહને અગ્નિદાહ કરીને તેની અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા કરી અને તેના પુત્રનોજ ચેદિના રાજા તરીકે અભિષેક કરાવ્યો.

આ યજ્ઞ વખતે દરરોજ હજારો રસોઈઆ રાતદિવસ રાંધ્યાજ કરતા, પીરસનારા પીરસ્યાજ કરતા અને અસંખ્ય માણસોની પંગતો જમ્યાજ કરતી. દ્રૌપદી મોંમાં અન્નનો ઢાણો મૂક્યા વગર રાતદિવસ એકસરજો પરિશ્રમ કરીને રસોડાની દેખરેખ રાખતી અને કોઈ લૂલાં લંગડાં પણ ભૂખ્યાં રહ્યાં નથી એવી ચોકસાઈ કરી લીધા પછીજ તે મોઢામાં અનાજનો કેળીઓ મૂકતી. x આ બધું જોઈને કુન્તીદેવીના આનંદની અવધિજ ન રહી.

આખરે રાજસૂય યજ્ઞ પૂર્ણ થયો. હવે પાંડવોના સુખમાં કાંઈ મણા ન રહી. આખા ભરતખંડના રાજાઓ યુધિષ્ઠિરની સમ્રાટ તરીકે આણુ માનવા લાગ્યા—એકલો ભરતખંડજ નહિ પણ આખા એશિયા ખંડનો મોટો ભાગ તેના છત્ર નીચે આવી ગયો. તેના કુશળ રાજ્યવહીવટને લીધે તેનું આખું સામ્રાજ્ય સમૃદ્ધ થવા લાગ્યું. તેના રાજ્યમાંથી અનાવૃષ્ઠિ, અતિવૃષ્ઠિ, ચોરલૂંટારાનો ત્રાસ, વ્યાધિની વિપત્તિ, એ બધામાંથી કોઈનું પણ નામનિશાન ન રહ્યું. દ્રૌપદીને તેના પતિઓથી પાંચ પુત્રો થયા. યુધિષ્ઠિરને એક ળીજા રાણી હતી તે પણ એક પુત્રની માતા થઈ. ભીમની રાક્ષસી સ્ત્રીને ઘટોત્કચ નામનો પુત્ર થયો અને તે ળીજા વાર કાશીના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો. તેને પેટે પણ તેને એક પુત્ર થયો હતો. અર્જુનને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંની સુભદ્રા અભિમન્યુની, ઉલૂપી ધરાવાનની અને મણિપુરની રાજકુમારી બાણુવાહનની માતા થઈ. નકુલને પણ ળીજા એક સ્ત્રી હતી. તેને પેટે પણ એક પુત્ર થયો અને સહદેવ તેના મામાની દીકરીને પરણીને એક દીકરાનો બાપ થયો હતો. યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈઓ પ્રતિ અથાગ પ્રેમપ્રીતિ રાખતા હતા, અને તેમના મહાબળવાન ભાઈઓ પણ મોટા

ભાઈના ઉપર અનન્ય પ્રેમ રાખીને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા. દુકંમાં એ પાંચે ભાઈઓ જાતુરનેહના આકર્ષણે રૂપ હતા. સૌ એજ વિચાર કરવા લાગ્યા કે પાંચ પાંડવોના જેવો મુખી અને ભાગ્યવંત પુરુષ આ સંસારમાં કોઈ હશે ખરો? પણ કાળનું ચક્ર સદાએ ફરતું જ રહે છે; તેના તરફ કોઈનું ધ્યાન જતું જ ન હતું. મુખ અને દુઃખની વચ્ચે માત્ર સવા આંગળનું જ ઉદ્ડું છે, એ મુદ્દાની વાત તો બધાજ ભૂલી ગયા હતા.

પ્રકરણ ૭ મું-પહેલી વારનો જુગાર

રાજસૂય યજ્ઞ પૂર્ણ થયો એટલે બધા પોતપોતાને ઘેર પાછા ફર્યા. એકલો દુર્યોધનજ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રહ્યો રહ્યો મુષ્ટિ-ધરના સભાગૃહને બધે ફરી ફરીને જોવા લાગ્યો. તે જેમ જેમ જોતો ગયો, તેમ તેમ તેને ફરી ફરીને જોવાનું મન થતું બધું અને તેના હૃદયમાં લોભ, ઇર્ષા વગેરેનો ઉદય થવા લાગ્યો. એક દિવસ ત્યાં ફરતાં ફરતાં તે પેલા રક્ષતિકના કૃત્રિમ જળાશય આગળ જઈ પહોંચ્યો અને તેને ખરખરું જળાશય ધારીને તેણે પોતાનું પોતિયું ઉંચું ઊંચું. પછી જ્યારે તેને ખબર પડી કે આ તો પાણી નથી ત્યારે તે જગી ગયો અને ધરમનો માથો નીચું જોવા લાગ્યો. વળી એક દિવસ બીજે ઠેકાણે સ્વસ્થ પાણીથી બરેલો હોજ હતો, તે પણ રક્ષતિકનોજ હશે એમ ધારીને તે તેના ઉપર ઘડને ચાલવા ગયો એટલે તેનાં ટપડાં પછળી ગયાં. તે જોઈને પાંડવોના સેવકો દસી પડ્યા. ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ પણ દસવા લાગ્યા. મુષ્ટિધરે તરતજ તેને વાસ્તે કોરાં વજ્ર મંઝાવી દીધાં. મર્ષિત દુર્યોધનને તો આ વાત હાલોહાલ લાગી ગઈ. વળી એજ સભાગૃહમાં એક ઠેકાણે એક મોટો આયનો હતો. દુર્યોધન તેને દરવાજે ધારીને જોવા જવા ગયો તેણે તે આયનાની સાથે તેણે માથું બટકાકાંચુ પાડવોનો રાજસૂય યજ્ઞ અને તેમની ચટ્ટી કળા જોઈને તે એક તો જગી ગયોલો દને. જ તેમાં આવાં આવાં અવમાનને હીરે અગ્નિમા ઘી રેડાવું અને તેના

મનમાં ઈર્ષ્યાની આગ ભડકાડાટ બળના લાગી.÷

ત્યારપછી એક દિવસ દુર્યોધન અને તેનો મામા શકુનિ બેઠે હસ્તિનાપુર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં દુર્યોધને પોતાના મામાને કહ્યું કે “ પેલા અમાગીઆ પાંડવો એક દિવસ મારી બીકે બિખારીની હાલતમાં જંગલે જંગલે ભટકતા હતા તે આજે આખા ભારતવર્ષના સમ્રાટ ધર્મ બેઠા ! હું એમ ધારતો હતો કે તેમના રાજસૂય યજ્ઞ વળતેજ જંગ મંડાશે અને તેથી મારા મનોરથ પૂર્ણ થશે. પણ તેવુંએ કાંઈ થયું નહિ અને યજ્ઞ પણ નિર્વિધને પાર પડી ગયો. તેમનું સભાગૃહ ભેવા જતાં મારે એટલું અપમાન, એટલી શરમ, એટલી લાંછના વેઠવાં પડ્યાં છે કે તે હું મરતા સુધી ભૂલીશ નહિ. માટેજ હું વિચાર કરી રહ્યો છું કે ભીષ્મદેવ વગેરેને મદદમાં લઈને તેમનો ઘાટ ઘડી નાખું. જો તેમ થાય તો તેમનું સભાગૃહ, ઐશ્વર્ય અને સામ્રાજ્ય બધુંએ ધૂળધાણી થઈ જાય.”

શકુનિએ હસીને જવાબ દીધો: “કૃષ્ણ, પાંચ પાંડવો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને શિખંડી, એ બધાને યુદ્ધમાં હરાવવા એ તદ્દન અસંભવિત કામ છે. તેઓ અજેય છે,× તોપણ એક રસ્તો અજમાવવા જેવો છે. યુધિષ્ઠિરને ઘૂત રમવાનો બહુ શોખ છે, પણ રમી જાણતો નથી.” તું તારા બાપની સલાહ લઈને તેને પાસા વડે ચોપાટ રમવાનું તેડું મોકલ. હું તેને દગો કરીને હરાવી દઈશ.* તું કહીશ તો તેનું રાજ્ય, ઐશ્વર્ય અને દ્રોપદીને સુદ્ધાં છતી લઈને તારા હાથમાં આપી દઈશ. ”

એટલે દુર્યોધન તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો. મામા ભાણેજની યોજના રસ્તે ચાલતાં ચાલતાંજ ઘડાઈ ગઈ. દુર્યોધને બાપની પાસે જઈને કહ્યું: “રાજાજી! પાંડવોને આ રાજસૂય યજ્ઞમાં એટલી દોલત અને બીજી એટલી બધી કિંમતી ચીજો મળી છે કે તેનો કહેતાં પારજ ન આવે. હિમાલયની કેટલી કેટલી પહાડી જાતિઓએ કીડીઓએ ખોદી કાઢેલા ‘પિપીલકા’ નામના સુવર્ણના ઢગલેઢગલા તેમને ભેટ કર્યા છે.† લંકા-

÷ સભાપર્વ, ૧-૧૩૪.

× સભાપર્વ, ૪૯-૧૫, ૧૬.

* સભાપર્વ, ૪૯-૮૦

† સભાપર્વ, ૫૨-૪. ગ્રામીન કાળમાં ભરતખંડના સુવર્ણની

હીપના હોઠોએ અમુદ્રના સાર જેવાં ગણાતાં વેદ્યમંત્રિ અને બીજાં જાત જાતનાં મોતીની પાંદવોને લેટ કરી છે. x પાંદવોને એવાં એવાં અમુદ્ર રત્નો પ્રાપ્ત થયાં છે કે તેનાં તો આપના ખર્ચનામાં પણ નથી. સુર પુરુષો. કહે છે કે ‘શત્રુ’ અનુપમ ઐશ્વર્ય ભેળને જેમના હૃદયને ધક્કો ન લાગતો હોય તેમને અધમ જાણવા.’

આમ છતાં પણ આંધળો રાજા મૃતરાષ્ટ્રે કાંઈજ જાણ્યો નહિ. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે ‘વાત-તો ખરી છે. શત્રુની ચઢતી કેળા ભેળને ખુદિમાન વ્યક્તિએ હાથ ભેડીને ખેંસી રહેલું ઉચિત નથી. પણ ત્યારે કરવું શું ? શત્રુ ઘણા બળવાન થઈ ગયા છે. ઉપરે શત્રુની જોડી ઉઠ્યો : “મહારાજ ! શી ફિકર છે ? આપ સુધિધિરને ઘૂલ રમવાનું નિમંત્રણ મોકલાવો. પછી જુઓ, હું ઘણી સહેલાઈથી તેની પાસેથી તેનું સર્વસ્વ છતી લઉં છું કે નહિ ?”

પ્રથમ તો આ વાત મૃતરાષ્ટ્રને ગળે ઉતરી નહિ. પણ

હકીકતો બહુ દૂર દૂરના દેશોના સોડોના. જાણવામાં આવી ગઈ હતી. ખ્રિસ્તની પૂર્વે પાંચમી સદાબ્દિમાં દેરોડોટસ નામનો ગ્રીક ઇતિહાસકાર લખી ગયો છે કે “ભારતમાં સુવર્ણના દગલેદગલા છે. જમ્યા-બધ સોનું ત્યાંની ખાણોમાંથી નીકળે છે. વળા કંટક સોનું ત્યાંની નદીઓના પ્રવાહની સાથે નણાઈ આવે છે અને કંટક ત્યાંનાં વેરાન રણમાંથી મળી આવે છે. સોનું મેળવવાનું જે છેલ્લું સ્થાન કમ્પુતેને વિષે એવો હકીકત છે કે સિવાજના કરતાં કદમાં મોટી એવી કોડીઓ રેલીની સાથે સોનાની બૂટ્ટી પણ બહાર ખોદી લાવે છે. પછી તે કોડીઓ જ્યારે બીજા વાર માટી ખોદવા માટે કોપમાં ખેંસી જાય છે ત્યારે લોકો સપાટાખંધ સોનાની રજના દગલામાંથી જેટલું લેવાય તેટલું સાંભરી સાંભરીને ઉંટ ઉપર લાદીને ત્યાંથી જોમ નસાય તેમ નામી જાય છે. કારણ કે પેઢી કોડીઓને જે ખજાર પડે તો પેલા માણસોના બાર વાગી જાય.” ત્યારપછી ખ્રિસ્તની પૂર્વે ચોથા સદાબ્દમાં મગધરાજ સન્ન્યમના સમયના ગ્રીક યાજ્ઞન મેગાસ્થિનિસે પણ આ કોડીઓએ વ્યાખ્યા સોનાની વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પર્વતોમાં વસના દિગ્ગજ કદના જંગલી માનવીઓ સોનાની રજ ખોદી લાવના દરે તેમને દુરથી લોકોને લોકોએ તેમને કોડીઓ ગ્રાની લીધા હોવા જોઈએ.

x સંસ્કૃત, ૫૨-૩૫, ૩૬. હજી પણ ત્યાંના દરિયામાંથી મોતી કાઢવા આવે છે.

દુર્યોધન એક વાર જે જીદ લે તે છોડે એવો ન હતો. તેણે કહ્યું: x“જો આપ મારું આટલું કહેણું નહિ માનો તો હું આપઘાત કરીશ.” ત્યારે આખરે થાકીને ધૃતરાષ્ટ્રે હા કહી.

વિદુરને આ વાતની ખબર પડી ગઈ. તેણે તરતજ દોડી આવીને વૃદ્ધ રાજાના પગ ઉપર પોતાનું માથું મૂકી દીધું અને અત્યંત નમ્રતાથી કરુણ સ્વરે કહ્યું: “મહારાજ ! હું આપના ચરણે વળગીને આપને વિનવું છું કે આપ આ દૂતકીડાને રજો સંમતિ આપી બેસતા. તેમાંથી સગાંસગાંને કલહ ઉત્પન્ન થશે અને તમામ પ્રકારની પાયમાલીનું ખીજ વવાશે. ઓ રાજાજી ! આવા કામમાં કદી હાથ ધાલતા નહિ.”

પણ આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રે તેની સલાહ ન ગણકારી. તે બોલ્યો: “તમે આજે ને આજેજ ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈને યુધિષ્ઠિરને દૂત રમવાનું નોતડું આપી આવો.” મહાત્મા વિદુર આ સાંભળીને રડી પડ્યા. તે બોલ્યા: “હાય ! હાય ! હવે આ કુળનો અંત આવ્યોજ નાણજો.” છેવટે ત્યાંથી ઉઠીને વિદુર ભીષ્મદેવની પાસે ગયા, પણ તેનુંએ કશું કૃપા આવ્યું નહિ ત્યારે આખરે રાજાની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને વિદુર અતિ ઉદાસ ચિત્તે ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા અને યુધિષ્ઠિરને બધી વાતથી વાકેફ કર્યા.

બીજેજ દિવસે પાંચે પાંડવો અને દ્રૌપદી અનેક દાસ-દાસીઓને લઈને હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યાં. દ્રૌપદીનું રૂપ અને બાદશાહી ઠાઠ જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરાની વહુઓ મનમાં ને મનમાં અદેખાઈથી બગીને ખાક થવા લાગી, અને તેમની અદેખાઈનો ચેપ તેમણે તેમના પતિ અને પુત્રોને પણ લગાડ્યો.

બીજે દિવસે પાંડવો રાજસભામાં પધાર્યા કે તરતજ અધીરા થએલા શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે ચાલો આપણે દૂત રમીએ. પ્રથમ તો યુધિષ્ઠિરે દૂતકીડાની ખૂબ નિંદા કરી અને સાંભળીને લુચ્ચો શકુનિ બોલ્યો કે “જો તમને ડર લાગતો હોય તો રમશોજ નહિ.” તેના ઉત્તરમાં યુધિષ્ઠિર

x સંજ્ઞા.પર્વ, ૪૬-૪૭.

કીડા રમવાને ત્રણ કનકાર અને એક જાનની ધોળા યોગ્ય એટલા ત્રણ મનસાએ તેના અટકાવ કરેલા ન હોવાથી, ૪-૪૧-૪૨.

મને દોઈ પણ દામમાં દોઈ જાડીન દરે તે હું ફરી
 ની હતો નથી, એ બધે મારી હમેશની નીતિ છે.
 ડી જુડીયોનો આગલ થયો, તે વખતે ત્યાં ફુલ, ખૂ
 રીમ, ફોલ, ફલ, અમર, મા, વિહર, સંભવ બધા
 યાદા પુરો હાથર હતા આમું સજાતુ પ્રેમીથી
 મરડે બહુ હતું. યુનિ પચા ફેલાં ફેલાં જ બેસતો
 જુએ હું જાણતો છું અને મનુ પણ તેમજ.
 પોતાની ફેલાવ અને સત્સંદર બહુજે રાજાહતી
 મેં મૂક્યા તથા અને બહુજ મેંડે બેઠા. જેમ જેમ
 મયા, તેમ તેમ તે ધીરજ સ્તબ્ધ તથા અને તેમની
 જાહેર મારી તથા હમી જે પ્રમાણે તેમણે છેલ્લે
 જે પિત્તાનું આમું વિશાળ સામ્રાજ્ય, વખાન સત્સંદર,
 એ અને અજાયબ હાલતીએ બહુજ જુલજુલું.
 જે પમોઆ વિદુથી મેંવાયું નહિ. તેમણે અજાયબ
 રાહને કહ્યું: "મળા પડેલ મણુએ મને જેમ હતા દિગ્ગમી
 થી, તેમ આજ મારી જાણ દિગ્ગમી તર સંસ્કારા નથી.
 હવાર થયો છું, નિરુપાય બન્યો છું તેમણે જનિજનને
 મવાઈ કીને હું અપને ફરી ફરીને કહું છું કે હજી આજ
 જ હામ છે હી હો. મારી ફરોપન તે દિગ્ગમી અને અદિગ
 મું તેમ જાન થાય જુમાની બેઠો છે. ત્રંક જેમ હજી પીને
 પીડામાંથી મળે છે નાં છે, તેમ ફરોપન કરે
 પીડાનજ પમ ફેલા ફેલાયે મળવા બેઠો છે. જે તેમ જાણ
 મારવા છે, જેમના વટે તેમું પેડાનું મુખ થાય જેમ
 છે, તેમનેજ તે પિતાનથી આજા ફેરે છે. તે પેડાના જાડે
 જેનેજ પિતાના યતુ બનઈ રહ્યા છે. અરેરે ! આજ
 ફેલાયેનું જાણના વગર બેઠો છે. પણ મહાદુષ્ટ ! અજ
 જે હાનું જાણ મનુ ફેલા ન હોયે એવું હું આજે
 કહી રહી છું મુનિ તેમ ફેલાઈયામાં બેઠો બધ
 છે તે અજાણે તે રાજ રાજ થય છે. પણ તેમ પચા
 મારે જાણ સંસ્કાર હાલત કાલીડ જાણની મજા
 રાહ તે જાણને રાજ રાજ નથી આ જુડીયામાંથી
 જાણ ફેલાવને આજ રાજ અને છેલ્લે મુલ જાણે
 તે જાણ ફેલા રાજ નથી કરેરે ! રાજ પડિમા

દુર્યોધન નેક વાર ને હુક લે તે હોટે એવો ન હતો. તેણે કહ્યું: “તો આપ મારું આટલું કરોજ નહિ માનો તો હું આપવાત કરીશ.” ત્યારે આખરે થાકીને ધૃતરાષ્ટ્રે હા કહી.

વિદુરને આ વાતની ખબર પડી ગઈ. તેણે તરતજ દોડી આવ્યો અને રાજાના પગ ઉપર પોતાનું માથું મૂકી દીધું અને અત્યંત નમ્રતાથી કરુણ રીતે કહ્યું: “મહારાજ ! હું આપના ચરણે વળગીને આપને વિનવું છું કે આપ આ દૂતકીડાને રાખે સંગતિ આપી બેસતા. તેમાંથી સગાંસગાંનો કલહ ઉત્પન્ન થશે અને તમામ પ્રકારની પાપમાલીનું ખીજ વધશે. ઓ રાજાજી ! આવા કામમાં કદી હાથ ધાલતા નહિ.”

પણ આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રે તેની સલાહ ન ગણકારી. તે બોલ્યો: “તમે આવો ને આવોજ ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈને યુધિષ્ઠિરને દૂત રમવાનું નોતરું આપી આવો.” મહાત્મા વિદુર આ સાંભળીને રડી પડ્યા. તે બોલ્યા: “હાય ! હાય ! હવે આ કુળનો અંત આવ્યોજ નાણજો.” છેવટે ત્યાંથી ઉઠીને વિદુર ભીષ્મદેવની પાસે ગયા, પણ તેનુંએ કશું કુળ આવ્યું નહિ ત્યારે આખરે રાજાની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને વિદુર અતિ ઉદાસ ચિત્તે ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા અને યુધિષ્ઠિરને બધી વાતથી વાકેફ કર્યા.

ખીજેજ દિવસે પાંચે પાંડવો અને દ્રૌપદી અનેક હાસ-હાસીઓને લઈને હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યાં. દ્રૌપદીનું રૂપ અને બાદશાહી ઠાઠ જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરાની વહુઓ મનમાં ને મનમાં અદેખાઈથી બળીને ખાક થવા લાગી, અને તેમની અદેખાઈનો ચેપ તેમણે તેમના પતિ અને પુત્રોને પણ લગાડ્યો.

ખીજે દિવસે પાંડવો રાજસભામાં પધાર્યા કે તરતજ અધીરા થએલા શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે ચાલો આપણે દૂત રમીએ. પ્રથમ તે યુધિષ્ઠિરે દૂતકીડાની ખૂબ નિંદા કરી. તે સાંભળીને શકુનિ બોલ્યો કે “જો તમને ડર લાગતો હો”

હિ.” તેના ઉત્તરમાં યુધિષ્ઠિર

x

બોલ્યા: "મને દોઢ પણ કામમાં કોઈ આજ્ઞાન કરે તો હું કદી પાછી પાની કરતો નથી, એ બધે મારી હંમેશની નીતિ છે."

પછી છૂતકીડાનો આરંભ થયો. તે વખતે ત્યાં ધૂતરાટ્ટ રાજ, ભીખ, દ્રોણ, કર્ણ, અશ્વત્થામા, વિદુર, સંજય બધાજ મોટા મોટા પુરુષો હાજર હતા. આખું સભાગૃહ પ્રેક્ષકોથી ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું. શકુનિ પાસા ફેંકતાં ફેંકતાંજ બોલતો કે "આ જીભો, હુંજ છૂતવાનો છું" અને ચતુર્થ પણ તેમજ, મુધિધિર પોતાની દોલત અને રત્નભંડાર બધુંજે વારાફરતી શસ્ત્રમાં મૂકતા ગયા અને બધુંજ ખોઈ બેઠા; જેમ જેમ હારતા ગયા, તેમ તેમ તે ધીરજ ગુમાવતા ગયા અને તેમની અક્ષત બહેર મારી જવા લાગી. એ પ્રમાણે તેમણે છેલ્લે સરવાળે પોતાનું આખું વિશાળ સામ્રાજ્ય, તમામ રત્નભંડાર, સંપત્તિ અને અસંખ્ય દાસદાસીઓ બધુંજ ગુમાવ્યું.

હવે ધર્માત્મા વિદુરથી રહેવાયું નહિ. તેમણે આંધળા ધૂતરાટ્ટને કહ્યું: "મરવા પડેલા માણસને ગળે જેમ કંવા ઉતરતી નથી, તેમ આપ મારી ખરા કિંતની વાત સાંભળતા નથી. હું લાચાર થયો છું, નિરુપાય બન્યો છું તોપણ અવિધ્યનો વિચાર કરીને હું આપને ફરી ફરીને કહું છું કે હજી આપ આ કામ છોડી દો. મારો દુર્યોધન તો કિંત મું અને અકિંત મું તેનું જ્ઞાન સાવ ગુમાવી બેઠો છે. ગ્રાંઠ જેમ દારૂ પીને પોતાનાંજ શીંગડાં ભાંગી નાખે છે, તેમ દુર્યોધન આજે પોતાનાજ પગ ઉપર કુહાડો મારવા બેઠો છે. જે તેના ખરા મદદગાર છે, જેમના વડે તેનું પોતાનું શુભ થાય એમ છે, તેમનેજ તે પોતાનાથી અળગા કરે છે. તે પોતાના બાઈ-બોનેજ પોતાના શત્રુ બનાવી રહ્યો છે. અરેરે ! આખા કુરુવંશનું સત્યાનાશ વાળવા બેઠો છે. પણ મહારાજ ! આપ એકે કાગડાની ખાતર આવું કુકર્મ ન કરો એજ હું આપને કદી રહ્યો છું. શકુનિ તેની કપટકીડામાં છૂત્યો જાય છે તે બધીને તે વાળ તાળ થાય છે: પણ તેના પાસા આખરે આપનું સર્વનાશ કરનાર કાલીક બાણની ગરજ આર્યો તે આપ કેમ ગમણ થકતા નથી ? આ છૂતકીડામાંથી બચેર દુરમનાવટનો આરંભ થશે અને છેવટે શુદ્ધ જનમશે તે આપ કેમ બેધ થકતા નથી ? અરેરે ! કયો જુદિમાન

માણસ સૂતેલા સિંહને છ'છેડીને જગાડે ? હું આપને કહું છું કે શકુનિ જ્યાંથી આવ્યો છે ત્યાં તેને પાછો મોકલાવી દો તે પર્વતના ઉંદરને પર્વતમાંજ ભરાઈ જવા દો અને કુરુ કુળને બચાવી લો.”

આ સાંભળીને દુર્યોધન ક્રોધથી લાલચોળ બની ગયો. તે વિદુરના ઉપરજ ઉતરી પડ્યો અને તેને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચ સ્વરે બોલવા લાગ્યો: “અમે આજ સુધી સાપનેજ દૂધ પાઈને પોષ્યો છે ! તમે ધાર્મિક હોવાનો ઢાંગ કરો છો, ધર્મનો વેશ પહેરીને લોકોને છેતરો છો, અને અમને જેથી હાનિ થાય એવાંજ કામ રાતદિવસ કરતા રહો છો. અમારા શત્રુઓને લાલ ધાય એવી એવી સલાહ આપ્યા કરો છો. અમે અમારા શત્રુઓને હરાવીને લાલ મેળવ્યો છે તે તમારાથી ખમાતું નથી. અમારું હિત શામાં છે અને અહિત શામાં છે તે અમે તમને પૂછતા નથી. અમારામાં પૂરતી અકલ છે. અમારું હિત અહિત અમે જરાબર કામજોઈએ. તમારા જેવા નિર્લજ્જ માણસનું મોહું પણ અમે તેવા માગતા નથી. તમારી મરજીમાં આવે ત્યાં ભલે તમે સાચ્યા બલો.”

ધૃતરાષ્ટ્રે પણ દીકરાને વાર્યો નહિ. વિદુરને હાડોહાડ અપમાન લાગ્યું; પણ તે બધું ગળી જઈને નીચું મોહું કરીને બેસી રહ્યા એક વાર મનમાં એમ પણ લાગ્યું કે બહીંથી ઉડીને ચાલ્યો જઈ, પણ વળી બીજો વિચાર આવ્યો કે બેસીશ તો હજીએ એ લોકોનું કાંઈક ભડું કરી શકીશ. સીમ્મ અને ઘીમ્મ બધા દુર્યોધનનો આવો દોર જોઈને ચોતપોતનાં ચેટાં સીવીને બેસી રહ્યા—કોઈની કશું કહેવાની હિંમત ચાલી નહિ.

વળી પાછી વીજ વાર દુનક્રીયા શરૂ થઈ. યુધિષ્ઠિરની દુહિ, સન, અર્ધએ આજે છેકજ હરાઈ ગયાં હતાં. તેના શત્રુઓ તેને જેમ નચાવતા તેમ તે નચવા લાગ્યા. દુષ્ટ શકુનિ બોલ્યો: “યુધિષ્ઠિર ! આ વખતે યજ્ઞમાં શું મૂકશો ?” મહાત્મ્ય ચક્રવર્તી યુધિષ્ઠિર પાસે હવે યજ્ઞમાં મૂકવા જેવું રહ્યું છે શું ?” ત્યારે યુધિષ્ઠિરે અધીન થઈને પોતાના ભાઈ-એને વચાદરની યજ્ઞમાં મૂક્યા અને તેમને પણ હારી બેઠા.

પછી તેમણે પોતાની જાતને શરતમાં મૂકી અને તેમાંજે હાર્યા. ત્યારે શકુનિ બોલ્યો: “હવે દ્રૌપદીને શરતમાં મૂકો. હવે તમારી પાસે બીજું રહ્યું છે શું ?” યુધિષ્ઠિરે તરતજ દ્રૌપદીને શરતમાં મૂકી અને તેને પણ હારી બેઠા. આંધળો. ધૃતરાષ્ટ્ર અધીરો થઈને પૂછવા લાગ્યો: “કેણે જીત્યું ? કેણે જીત્યું ?” શકુનિ બોલ્યો: “આપજ. વળી બીજું કેણે જીત્યું ? દ્રૌપદીને પણ જીતી લીધી છે.” એટલે તો તે આંધળો એટલો. હરખમાં આવી ગયો કે હોહો હોહો કરીને મોટેથી હસવા લાગ્યો. દુર્યોધનના હેપામાં હરખ માયો નહિ એટલે તે સભામાં ઉભો થઈને નાચવા ફરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે આનંદના અસીમ વાવાઝોડાના વેગથી આખું કુરુકુળ ડોલી ઉઠ્યું. પણ તેઓ ભણતો ન હતા કે તેથી તેમનાં મૂળીઆંજ ઉખડી જવા લાગ્યાં હતાં.

હવે દુર્યોધને એક સેવકને આજ્ઞા કરી કે જા, દ્રૌપદીને સભામાં તેડી લાવ. તેણે દ્રૌપદી પાસે જઈને તેને બાધી વાત કહી. દ્રૌપદી બોલી: “પહેલાં તું સભાને પૂછી આવ કે યુધિષ્ઠિરે મારા પહેલાં પોતાની જાતને શરતમાં મૂકી હતી કે નહિ ? અને તેમણે જો તેવુંજ કશું હોય તો મને શરતમાં મૂકવાનો તેમને અધિકાર રહ્યો હતો કે નહિ ?” ફરતે સભામાં આવીને આ વાત બહાર કરી. દુર્યોધન તો ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈને સાનજ બૂલી ગયો. તેણે દુઃશાસનને કહ્યું: “તું જઈને દ્રૌપદીને તેડી લાવ. આ પાંચ પાંડવોનો તું જરાએ ઠર રાખીશ નહિ.”

આવી આજ્ઞા થતાંજ દુઃશાસન તો હરખાતો હરખાતો ત્યાંથી ચાલતો ગયો, અને ઠેઠ શણીવાસમાં પહોંચી ગયો. દ્રૌપદી તેનું ભયંકર સ્વરૂપ જોઈને પોતાના માથા ઉપર આવી પડેલી વિપત્તિનું મહત્ત્વ કળી ગઈ અને ધૃતરાષ્ટ્રના ઘરની સ્ત્રીઓનો અશરો લેવા ત્યાંથી નાઠી. પણ પાપી દુઃશાસને જરાએ ન અચકાતાં તેનો ચોટલો પકડ્યો. તેણે એમ પણ કહ્યું કે હું રજસ્વલા છું, એકજ વચ્ચેર છું, તે દુષ્ટના પુષ્કળ ઠાલાવાલ્ય કર્યા; પણ બધુંજ ફેકડ ! દુઃશાસન તેનો ચોટલો પકડીને તેને ઘસટવા લાગ્યો અને બોલતો ગયો: “તું રજસ્વલા હોય, એકજ વચ્ચે પહેરીને બેઠી હોય કે નહિ હોય

તેમાં મારે શું ? હું તને સભામાં ઘસડી ગયા વગર રહેનાર નથી. તું અત્યારે અમારી દાસી છે.”

દ્રૌપદીની આંખ ભરાઈ આવી. તે ઉંચે સ્વરે રડવા લાગી, સૌની મદદ માગવા લાગી. ગાંધારી રાણીને પણ દિલમાં દયા ન આવી. ધૃતરાષ્ટ્રના ઘરની ખીણ સ્ત્રીઓ પણ કશુંજ ન બોલી. દુરાચારી દુઃશાસન દ્રૌપદીને ચોટલો પકડીને તેને ઘસડતો ઘસડતો સભામાં લઈ આવ્યો. ત્યાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય વગેરે મહારથીઓ બેઠા હતા. તેના સસરા જેવો ધૃતરાષ્ટ્ર, આ બધું જાણ્યા છતાં બેઠો બેઠો હસતો હતો. આટલા બધામાંથી દ્રોણે તે લાચાર, અસહાય, નિરપરાધી રાજકુમારી ઉપર દયા બતાવી નહિ. ત્યારે બિચારી પાંચાલી રડતી રડતી દુઃશાસનને કહેવા લાગી, “આ રાજાની અંદર મારા આટલા બધા પડીયો બેઠા છે, તેમના દેખતાં તું મને વસ્ત્ર વિનાની કરતો નહિ. મને મારા પતિજીએ શરતમાં મૂકી હોય તોપણ હું મારે મોઢયો તેમની નિંદા કરી શકતી નથી. તોપણ હું પૂછું છું કે, આવડી મોટી સભા આવા ઘોર અત્યાચારને સાંજે છેજ કેમ ? ત્યારે તો હવે મને સમજાય છે કે કૌરવકુળ ધર્મ વગરનું બની ગયું છે, અને દાત્રિયો તેમના ધર્મભાગમાંથી બચી ગયા છે.” તે આંખમાંથી દુઃશાસન તેના ચોટલાને વધારે તોરધી આવડે. મારીને ખેંચવા લાગ્યો. દ્રૌપદી આ પીડાથી મૂર્ચ્છિત થવા જેવી થઈ ગઈ.

કર્ણ દુઃશાસનને કહેવા લાગ્યો : “ પાંચ પાંચ ધણીને પરજીનાર તે વર્ષી હતી શાની ? તેને સભામાં નગ્ન કરવામાં કશુંજ સાપ નથી. તું આ પાંચ પાંડવોને અને દ્રૌપદીને વસ્ત્ર-રહિત કરી નાખ.” કોટલે કેડી પોતાના શરીરને સ્પર્શ કરે એ પહેલે પાંચ પાંડવોએ તમામ કપડાં પોતાને હાથેજ ઉતારીને ધૃતરાષ્ટ્રની આગળ જઈને મૂકી દીધાં.

પછી ભીષ્મ, કમકમ ટી ઉપગતને એવું કૃત્ય શરૂ થયું. દ્રૌપદીના આંગ ઉપર માત્ર એકજ હાથનું હાતું. કર્ણના કહે વધી હજી દુઃશાસન તેને ખેંચી કાઢવા લાગ્યો, અને ભર-સભામાં તેને નગ્ન કરવાને તેનું પોતાનું બધુંજ જોર અજમાવવા લાગ્યો. તેના રક્તના ઘાવાળાં વસ્ત્ર તરફ આંખોથી આંધીને હોયોય, દુઃશાસન અને કર્ણ તેની હલકી મરકરી

કરવા લાગ્યા. દ્રૌપદી રહવા લાગી, તેને આવડે તેટલી રીતે આત્મ સ્વરે કહેતું વિલાપ કરવા લાગી. ધૃતરાષ્ટ્ર, શ્યમ, દ્રોણ વગેરેની આગળ દુઃખભર્યા અપાળે કામા માગવા લાગી. વગી તેણે પાંડવો તરફ એક અમુલ્યો નજર નાખી. તમે પણ મારા આ ઘટીએ બચાવ કરવા નથી એમ જાણું તેમને દહેલી હોય તેમ તેમની સામે જોવા લાગી, તેમને વિનવવા લાગી. પોતાની પ્રિય પત્નીનું આવું આંખે ન જોઈ શકાય એવું અપમાન થતું જોઈને પાંડવોથી કેમ બેસી રહેવાય ? પણ જ્યારે જ્યારે તેમાંનો કોઈ જાણક હોય નીચા થતો જોઈએ શુધિષ્ઠિર તેને આંખનો ઇસારો કરીને બેસાડી દેતા તેથી પાંડવો નીચી મૂડી કરીને બેસી રહ્યા અને પોતાના અસાધારણ ધર્મનો પરિચય કરવા લાગ્યા.

હવે દ્રૌપદીની ખરાબમાં ખરાબ હાલત થવા લાગી. દુઃશાસન તેના અંગ ઉપરતું વજ્ર જેવી ઠાઠવાને માટે તેનું બધુંજ જોર અજમાવી રહ્યો હતો. જોઈએ દ્રૌપદીની પાસે પોતાની લગ્નજાને સાચવવાનો બીજો એક પણ ઉપાય નહિ હોવાથી એકજ લાચાર હાલતમાં આવી જઈને તેણે તે કીન-દુઃખીઆરાના આધારને, વિપત્તિને વિદારનારને પોતાના તમામ દુહયના બળ અને આવેગથી પોકાર કરવા માંડ્યો. આ વખતે તેનું મન, તેના ચિત્તની વૃત્તિઓ, તેના પ્રાણની ગતિ, બધાં એકજ વિષયમાં સ્થિર થઈ ગયાં અને જેમ કોઈ મહાયોગી પૂર્ણ સમાધિમાં ઈશ્વરનું અનન્ય ભાવે ચિંતન કરે તેમ દ્રૌપદીને પણ આ વિપત્તિના યોગે કરીને ચિત્તની પૂર્ણ એકાગ્રતા સાધ્ય થઈ ગઈ. તેને એકલાનેજ આત્મસમર્પણ કરીને, મનના બીજા બધા બ્યાપારને મનમાંથી તદ્દન દાઢી નાખીને દ્રૌપદી એક અપૂર્વ, અનિર્વચનીય ભાવસમુદ્રમાં ડબી ગઈ. દુઃશાસન તેનાથી થાય તેટલું જોર કરીને તેનું વજ્ર જેવવા લાગ્યો, પણ તે છતાં તેનાથી દ્રૌપદીનું વજ્ર છૂટ્યુંજ નહિ અને તેને નમ્ર કરી શક્યોજ નહિ. છેવટે તે પાપી પોતેજ યાદીને ત્યાંથી આવો ગયો અને પોતાને શરીરે વળેલો પર-સેવો લૂછવા માંડ્યો.

જ્યારે પાપીઓએ જોયું કે તેમણે મારેલી સુરાઈ તો નજ નર આવી ત્યારે કહેું દુઃશાસનને કહેું: “આ દાસીને

આપણે ઘેર મૂકી આવ.” ત્યારે ફરી પાછો તે હુદ્ર દ્રૌપદીને તેનો ચોટલો પકડીને જોયવા લાગ્યો. તે રડતી ગઇ અને કહેતી ગઇ: “જરા વાર થોભી જા. હું મારી એક ફરજ બજાવવાની ભૂલી ગઇ છું.” એટલું કહીને તેણે સભામાં બેઠેલા બધા વડીલોને સન્માનપૂર્વક પ્રણામ કરીને કહ્યું: “મને મારો ચોટલો પકડીને એણે એવી અકળાવી નાંખી કે તેથી અહીં આવતાં વારનેજ આપને સૌને વંદન કરવાનું મારાથી બની શક્યું નહિ. મારો એટલો અપરાધ આપ દરગુજર કરશો. હવે હું આપને સૌને એટલુંજ પૂછું છું કે હું અણુજીતાએલી છું કે જીતાએલી છું?”

ભીષ્મ બોલ્યા: “તે તો હું જાણતો નથી, પણ હું તો એટલું જાણી ગયો છું કે આ વંશનાં હવે પુણ્ય પરવારી ગયાં છે, તેનું આવીજ બન્યું છે.” છતાં પણ દ્રૌપદી તો એનો એજ સવાલ ફરી ફરીને પૂછતીજ રહી. ત્યારે ભીષ્મ બોલ્યા: “યુધિષ્ઠિર ધર્માત્મા છે. ભલે તે પોતેજ તારા સવાલનો જવાબ આપે.”

યુધિષ્ઠિર હવે શો જવાબ આપે? શકુનિએ દગો કરીને તેમને હરાવ્યા હતા તેની તો કશીજ સાબિતી હતી નહિ. તેથી કરીને કાંઈજ ન બોલતાં નીચું માથું કરીને પોતે બેસી રહ્યા, પણ વિદુરથી હવે બોલ્યા વિના ન રહેવાયું. તે બોલ્યા: “યુધિષ્ઠિરે પ્રથમ પોતાની બતને શરતમાં મૂકી હતી અને તેમાં તે હાર્યા એટલે પછી કોઈ પણ વસ્તુ અગર વ્યક્તિ ઉપરથી તેમનો અધિકારજ ઉઠી ગયો. તેથી કરીને વાસ્તવિક રીતે દ્રૌપદીને શરતમાં મૂકવાનો તેમને હકજ ન હતો અને વળી દ્રૌપદી તેમની એકલાની નહિ પણ પાંચે ભાઈઓની સ્ત્રી છે તે બેતાં યુધિષ્ઠિરથી તેને શરતમાં મૂકી શકાયજ નહિ.”

એટલે તો કર્ણુ તરતજ ધૂધવી ઉઠ્યો, “દાસની પાસે જે કાંઈ હોય તે બધાજ ઉપર તેના માલિકોનો હક છે. પાંડવો કોરવોના દાસ થયા છે તેથી તેમની સ્ત્રી પણ કોરવોની દાસીજ ગણાય.” ત્યાર પછી દ્રૌપદી તરફ કંટાક્ષ કરીને બોલ્યો: “આ બધામાંથી જે તારી નજરમાં આવે તેની તું રખાત થઈ શકે છે. દાસીને તેમાં પાપ લાગે નહિ.”

આ સાંભળીને પાપી દુર્યોધનને વળી વાંદરાને નીસરણી

મળવા જેવું થયું. તેણે પોતાની ડાળી જાંઘ ઉપરથી ધોતિયું ખસેડીને ટ્રાપદીને તે બતાવી અને તેના તરફ દુષ્કાશરેલા કટાક્ષ નાખવા લાગ્યો. સભામાં તેનો આપ તથા બીજા ઘણા પહોંચો એકા સ્તા છતાં તે લેશ માત્ર પણ લજવાયો નહિ.

હવે લીમનો મિજાજ તેના હાથમાં ન રહ્યો. તે સભા વચ્ચે ઉભો થઈને ગળું ઉઠયો; કે “અરે પાપી દુર્યોધન! તું યાદ રાખજે, એક વાર સુદમાં તારી એજ જાંઘને હું મારી ગદાના પ્રહારથી સાંગી નાખીશ અને તને મારી નાખીશ. બો દુઃશામન! તું પણ એઈ લેજે. રણમેદાનની વચ્ચે તારી છાતી ચીરીને તારા હોદીના ઘુંટડા હું જો ન પીઉં તો હું લીમ નહિ. આ મારી લયંકર પ્રતિજ્ઞા સૌ કાન કંઈને સાંભળી લેજો. આ સભામાં જે જે એકા છે તે બધાને હું કહું છું. તમે આ લીમણ પ્રતિજ્ઞાના સાક્ષી છો.”

એજ વખતે ધૃતરાષ્ટ્રના અંતઃપુરમાંથી એકકમ પુષ્કળ શ્રીઆળ અને ગધેરાં જૂંદી ઉઠ્યાં અને લયંકર આકૃતિવાળાં પંખીઓ એવો કંઠાર અવાજ કરવા લાગ્યાં કે ધૃતરાષ્ટ્ર મૂંઝા ઉઠયો. લીમના કહેવાથી, વિદુરની સાચી સત્તાકથી જે જીમારો વળ્યો ન હતો, કુકાર્ય કરતાં અટક્યો ન હતો તેનો અત્યારે લયને લીધે સાન ઠેકણે આવી ગઈ. તેણે એકકમ પોતાનું સ્વરૂપ, ગળાનો અવાજ બધુંજ દેખી નાખ્યું અને અત્યંત દોષભરત તથા અપુર સ્વરે તેમજ જાણે તેના હેયામાંથી પ્રેમ અને માફવ ઉભરાઈ જતાં હોય તેમ તે ટ્રાપદીને કહેવા લાગ્યો: “પાંચાલિ! મારી પુત્રવધૂઓમાં તું સૌથી વડી છે; તું સર્વથી એક છે; તું સતી છે; તું પરમ ધાર્મિક છે, તું મારી પાસેથી જે તારા મનમાં આવે તે માગી લે. તું જે માગીશ તે આપીશ.” એસો હવે જાડનાં મૂંઝીઆં ઉમેડ્યા પછી તેની ટોચનાં પાંદડાં ઉપર પાળી છાંટવા લાગ્યો.

ટ્રાપદી બોલો: “રાજા! જો હું માગું તે આપતા દે તો હું જો વરદાન માગું છું કે મુષિહિર રાજા દાનુત્વમાંથી છટા થાય.” આંધળો હવે દેખતો થવા આગ્યો હતો. તે બોલ્યો: “જો વરદાન તો તને આમુજ, પણ તું બીમું કાંઈ માગી લે. તું કાંઈ એકજ વરદાનને માટે ચોખ્ખું નથી.”

ત્યારે ટ્રાપદી બોલો કે “રાજા! હવે ત્યારે એવું વર

દાન આપો કે મારા ણીજા ચાર પતિઓ પણ દાસત્વમાંથી છૂટા થાય.” ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો: “ભલે તેમ; પણ હજી કંઈ ત્રીજી વસ્તુ માગી લે. તારા જેવી પુત્રવધૂને જે વરદાન આપ્યા છતાં હું ધરાયો નથી. હજી તને વધારે આપવાનું મને મન થાય છે.”

દ્રૌપદી બોલી: “મહાત્મન! લોભથી ધર્મનો નાશ થાય છે, એટલા માટે હું ત્રીજું વરદાન માગતીજ નથી. મારા પતિઓ માઠામાં માઠી હાલતે પહોંચ્યા હતા. તેઓ અત્યારે દાસત્વમાંથી મુક્ત થાય એટલે ંસ. મારે એથી વધારે કંઈજ જોઈતું નથી. તેઓ છૂટા થઈને સત્કાર્ય દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકશે.”

તેના આવા ઉદ્દગાર સાંભળીને આખી સભા વિસ્મય પામી. ઘણાના મનમાં એવું થયું કે દ્રૌપદીના જેવી મૂર્ખ કંઈ નહિ. પોતાનું સામ્રાજ્ય, ઐશ્વર્ય એ બધુંજ પાછું લઈ લેવાનો આવો કેવો સરસ લાગ તેણે હાથમાં આવેલો ગુમાવ્યો!

પાંડવોની આટલી દુર્દશા કરીને, તેમને આટઆટલું દુઃખ થઈને પણ હજી કંઈ ધરાયો ન હતો. તે હવે તેમની મશ્કરી કરતાં બોલ્યો: “બાપડા પાંડવોને આખરે તેમની બેરીજ સહાય થઈ.”

પણ યુધિષ્ઠિર કંઈના આ કટાક્ષ તરફ લક્ષ ન આપતાં ઉભા થઈને ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે ગયા અને તેની આગળ હાથ જોડીને ઉભા ઉભા બોલવા લાગ્યા: “રાજાજી! આપ આજેજ નહિ પણ સદાકાળ અમારા સૌના સુરખી અને માલિક છો, અને અમે આપના સહાનાજ દાસ છીએ. હવે અમે આપની શી સેવા બળવીએ તે કહો.”

ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર ઘણાજ મીઠે સ્વરે બોલ્યો: “બેટા યુધિષ્ઠિર! તારું કલ્યાણ થાઓ. હવે તને મારી આજ્ઞા છે કે તું તારી સ્ત્રીને લઈને તારા પોતાના રાજ્યમાં જા અને સુખેથી રાજ્ય ચલાવ. મારા આટલા મોટા બહોળા કુટુંબમાં તું એકલોજ જ્ઞાની અને ધાર્મિક છે. જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાંજ ક્ષમાવૃત્તિ છે અને જે શત્રુતાના બદલામાં મૈત્રી આપે છે તેજ સાચો મહાત્મા છે’ આટલી વાત યાદ રાખજે.”

પ્રકરણ ૮ મું—બીજી વારનો જુગાર

પાંડવોને તેમનું શુભાવેશું રાત્રી પાછું મળ્યું તેથી દુર્યોધન વગેરે પણ જ નિરાશ થયા. તેમણે અંદર અંદર મસતક કરીને વળી પાછું નવું કાવતરું ઘડી કાઢ્યું. બધું નક્કી થયા બાદ દુર્યોધન પોતાના બાપને કહેવા લાગ્યો કે “રાજાજી ! તમે જોમ ન સમજતા કે પાંડવો આ અપમાન મરતી વખતે પણ જૂઠી જાય. દ્રોપદીની જે સત્તામણી થઈ છે, તેનું જે અપમાન થયું છે તે તો અમારા લોકો વગર બીજા કશાથી ધોવાય જોવું નથી. તમે તેમને દામા કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, પણ તેની તેમને અસર થાય જોમ રખે માની લેતા. થોડા વખતમાંજ તમે સાંભળશો કે પાંડવો મહાન સૈન્યની જમાવટ કરે છે અને યુદ્ધની મોટા પાયા ઉપર તૈયારી કરીને આપણી સાથે યુદ્ધ કરવા સજ્જ થઈને ઉભા છે. તે વખતે અમારે શું કરવું ? અમારે અમારો બચાવ શી રીતે કરવો તે કહો. મારેજ હું કહું છું કે તેમને બીજી વાર દૂત રમવાનું નોતરું મોકલો. આ વખતે જો તેમની પાસે જોવી શરત કરાવીશું કે જે હારે તે મૃગચર્મ ધારણ કરીને બાર વરસ વનવાસ લેશે, ત્યાર પછી જોક વરસ કોઈ પણ જોકાંત સ્થળમાં શુભ રીતે રહે. તે દરમ્યાન જો જોળખાઈ જાય તો વળી પાછાં બીજા બાર વરસ વનવાસમાં અને જોક વરસ શુભ નિવાસમાં ગાળે. આ પ્રમાણે તેમને શરતમાં બાંધી લીધા પછી તેમને દરારીને આપણા બુદ્ધિબળ વડે પાંડવોનો કાંટો કાઢી નાખીશું વળી એ તોર વચસમા આપણે જોઈએ તેટલું સૈન્ય અને યુદ્ધસામગ્રી એકઠા કરી લઈશું, જેથી કરીને તેમની સાથે છેવટે લડવુજ પડે તોપણ આપણે તેમને હાલેલાઈથી હરાવી શકીએ. હે બુદ્ધિમાન રાજા ! અમારા આ પ્રસ્તાવને પૂતકારી કાઢીને અમને હું ખસમુદ્રમાં ધકેલી મૂકશો નહિ.” વિચારદીન અથ રાજાએ સંમતિ આપી આ વાત સામળીને બોધ, દ્રાણ, અધ્યત્મ ના, કૃપાચાર્ય, વિદુર, સજ્જય, બાહુલીક, બ્રહ્મિયો વગેરે ધૃતરાષ્ટ્રના વિરુદ્ધ અને યુધિષ્ઠિર નામના જે પુત્રોએ તેમજ ધૃતરાષ્ટ્રની ગામના હાજર રહેલા અનેક સર્વોચ્ચ

એ તેનો ભારે વિરોધ કર્યો. છેવટે રાણી ગાંધારી પણ સભામાં આવી અને કહેવા લાગી કે “હે રાજા! દુર્યોધન જન્મ્યો તેજ ધડીએ વિદુરે કહ્યું હતું કે આ છોકરો આખા વંશનો નાશ કરાવશે, તે તમે શું ભૂલી ગયા? ધર્માત્મા વિદુરનું વચન કદી ખોટું પડવાનું નથી. માટે હું કહું છું કે દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવો પડે તો તેમ કરીને પણ આવડા મોટા ફળને નાશના મુખમાંથી ઉગારી લો. અરેરે! પાંડવોને છાંટે-ડવાનું સાહસ અકલ્પવાળો માણસ તો કરેજ નહિ. હોદવાઈ ગયોલા અગ્નિને ફરીથી સંદેશી આપવાનું કોને મન થાય? અન્યાયખરેલા ઉપાય વડે મેળવેલું ઐશ્વર્ય કદી પણ લાંબો વખત ટકતું નથી. સહાર્ય વડે, સહુપાય વડે જે ઐશ્વર્ય મેળવ્યું હોય તેજ ઐશ્વર્ય ટકી રહે છે.”

અંધરાજે જવાબ આપ્યો: “હેવે! જે આપણા ફળનો નાશ થવાનું નિર્માણ ધર્યુંજ હશે તો પછી તેને કોણ અટકાવે તેમ છે? દુર્યોધન અને તેના મળતીઆઓ પોતાનું ધાર્યું કરે છે, તેમાં માફ ચાલે એમ નથી.”

દુર્યોધનનું નિર્માણ લઈને તેનો દૂત ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયો અને કહ્યું કે “અરેરે! રાજા તમને ફરીથી દૂત સમવા તેડાવે છે.”

યુધિષ્ઠિરે એ ક્ત્યા: “મારો મોટો કાકો જોડાવે એટલે મારે ગયા વિના છૂટકો? મારા સર્વસ્વની ખુવારી થતી હોય તે પછી મારાથી તેમનું વચન કેલય નહિ.”

સકુનિ દેવે કહેતાર છે તે બધા જાણતા હતા, તોપણ ઈ.છ વાર હરિતન દુર જવા નીકળ્યા, અને પાંડવોની માફક સહાર્ય હજાર થયા. હુસ્ત્ર. સકુનિએ યુધિષ્ઠિરને બીજી વાર દૂત સમવા કર્યું. અને આ વખતની શરતની બધી વિગત પણ, તેમને કદી કદી. તેજ ધડીએ ત્યાંને ત્યાંજ દૂતકીડાની સંસ્કાર ત માર્ગ દુર્યોધન અને બીજા બધા બેડા બેડા દેવા લગ્યા. પછી દેશનાં દેશનાંજ સકુનિ બે.કી ઉડ્યો કે “આ મારા દેશના દુરજ હજારને છું.” અને ધર્યું પણ તેમજ. કહે દુર્યોધન ભરેરે પાંડવોને કહિત: લાગ્યા કે, મળતી રાજા પ્રમ તે અમલ કરે. અને તમે સત્યવાદી છો એટલે તમને તે મેળવું પડતુંજ એકલે. તેજ ધડીએ, સેરકેવે મુખચર્ચ હજાર કરી દીધા. પાંડવો પોતાને

રાજવંશી પોતાક ઉતારીને મૃગશ્યમ પહેર્યાં. દુઃશાસન દ્રોપ-
દીને ટાણાં મારવા લાગ્યો કે “તું આ કંગાલ બિખારી જેવા
પાંડવોની સાથે વનમાં જઈને શું મુખ્ય લોગવવાની છે ? તે
કરતાં દોરવોમાંથી તને જે પચાંદ આવે તેનું ઘર માંડીને
મુખી થાને !” પછી તે ભીમને “બળદીઓ” “બળદીઓ”
કહીને તેની મશ્કરી કરતો ગયો અને હરખમાં આવીને નાચવા
ફૂલવા લાગ્યો. દુર્યોધન તો એટલો હપ્પેલો થઈ ગયો કે
તે ભીમની પાછળ પાછળ ચરીરના તરેહ તરેહના વાંકે કરીને
તેના ચાળા પાછીને ચાલવા લાગ્યો, અને તેની મશ્કરી કરીને
તેને ખીજવવા લાગ્યો. ત્યારે ભીમ ખૂબ ક્રોધે બરાઈને બોલ્યોઃ
“આજથી તેર વર્ષ પછી હું દુર્યોધનની બાંધ લાંગી નાખીશ
અને તેના માથા ઉપર લાલ મારીશ. દુઃશાસનની છાતી
ચીરીને તેનું લોહી પીધા વગર છોડીશ નહિ. આ મારી
પ્રતિજ્ઞા છે.” અર્જુન બોલ્યોઃ “હું પણ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે
કર્ણને હું મારે હાથેજ મારીશ.”

વિદુરે સુધિષ્ઠિરને કહ્યુંઃ “તમારાં માતૃશ્રી હવે ઘણાં
વૃદ્ધ થયાં છે. વનવાસનાં કષ્ટ તેનાથી સહન નહિ થાય. માટે
તેમને મારે ઘેર મૂકતા બાંધો.” સુધિષ્ઠિરે હા કહી; પણ
કુન્વીરેવી રડી પડી અને ખૂબ કંકળવા લાગી. તેણે કહ્યું કે
હું તો મારા છોકરાઓની સાથેજ વનમાં જઈશ. પણ સુધિ-
ષ્ઠિર તેને સાથે લઈ જવા કેાઈ રીતે કબૂલ થયા નહિ.

પછી બરસખા વચ્ચે પાંડવોને સંબોધીને વિદુર બોલ્યાઃ
“પુત્રો ! કેાઈ પોતાને દગાથી હરાવે તેથી કેાઈ દુઃખી થતો
નથી. તમે ગમે તે અવસ્થામાં નિરાનંદ અને નિરાસાહી
થાઓ નહિ. ગમે તે અવસ્થામાં હો તોપણ તમે તમારું
કર્તવ્ય ચૂકશો નહિ. ‘યતો ધર્મસ્તનો જયઃ’ અર્થાત્ જ્યાં
ધર્મ છે ત્યાંજ વિજય છે, એ સૂત્ર હમેશાં યાદ રાખજો.”

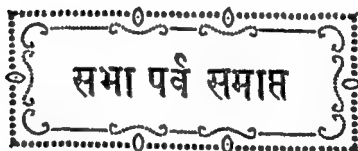
સુધિષ્ઠિર રાજા સર્વને સંબોધીને બોલ્યાઃ “આજ અમે
પિતામહની, આચાર્યની, ઠાકાઓની અને દુર્યોધન વગેરે
બાઈઓની-સૌ કેાઈની રજા લઈએ છીએ. ભવિષ્યમાં વળી
પાછા આપણે મળીશું.”

પછી પાંડવો વનમાં જવા નીકળ્યા તે વખતે દ્રોપદી
શું કરતી હતી ? આટલા બધા દુઃખમાં, સંકટમાં પોતાના

પતિઓનું દુઃખ કાંઈક હલકું કરી શકાય, તેમને કાંઈક સાંત્વન આપી શકાય, એ આશાએ તે પણ તેમની સાથે વનમાં જવા નીકળી. હસ્તિનાપુરના લોકો તેમને માટે અશ્રુપાત કરતા કરતા અને કૌરવોની નિંદા કરતા કરતા તેમને વળાવવા માટે ઘણે દૂર સુધી તેમની પાછળ પાછળ ગયા, અને પછી યુધિષ્ઠિરના કહેવાથી તેઓ પાછા ફર્યા.

પાંડવો વનવાસ કરવા નીકળ્યા ત્યારે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું: “મહારાજ ! આપ પાંડવોને વનમાં મોકલીને અખિલ ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી રાજા થયા છો. હવે આપ આપના પુત્રો અને પૌત્રો સાથે ખૂબ આનંદ કરો.” થોડી વાર સુધી ચૂપ રહ્યા પછી પાછો તે બોલ્યો: “અરેરે ! આપે આપના પાપી પુત્રનું કહેણ મનીને જે કામ કયું છે તેને પરિણામે આખા ભારતવર્ષની પાયમાલી થયા વગર રહેનાર નથી.”

વિદુરે પણ કહ્યું: “અરેરે ! દુર્યોધને આજે જે ઝેરી વૃક્ષ રોખ્યું છે તેનાં ફળ ચૌદ વર્ષ પછી લાગવાનાં છે.” થોડી વાર મૌન ધારણ કર્યા પછી પાછું તેણે કહ્યું: “રાજા ! આંખો તો સૌનેજ હોય છે, તોપણ કેટલાક દૂરદર્શી કહેવાય છે અને કેટલાક અદૂરદર્શી કહેવાય છે તેનું શું કારણ હશે ?”

૨-વન પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-ભારતનાં તપોવન

વિશાળ કુરુક્ષેત્રના મેદાનના સીમાડા ઉપર યદુને નાન-કટી સમસ્વતી નદી વહી જાય છે. પોતાની નાબુક કાયાને સોંદર રેતીના ધર નીચે છુપાવતી છુપાવતી તે નાનીશી નદી કોઈ શરમાળ બાળાની ગાફેલ લજવાતી શરમાંતી મૂપમૂપ નિઃશબ્દપણે સરી જાય છે. પવન તેને ગમે તેટલાં અડપલાં કરે તોપણ નિર્ધન માણસના હૃદયની મહેમંછાઓ ખસાર વ્યક્ત ન થતાં તેના હૃદયમાંજ શમી જાય છે તેમ, આ નદીના તરંગો પણ તેનામાંજ શમી જાય છે અને એક નાનીશી લહરી પણ તેની સપાટી ઉપર ઉત્પન્ન થતી નથી. એ નદીને કોંઈ કામચક નામનું એક તપોવન છે-વન અને ઉપવન બેઉનો તેમાં મુંઢર મેળ મયેલો છે. ત્યાંનાં અનેક જંગલી વૃક્ષોની સાથે સાથે નાના પ્રકારનાં ફળફૂલનાં વૃક્ષ શોભી રહ્યાં છે. રાખીએ ઢાળીએ ફળતા લુમખા લચી પડે છે; પુષ્પોના શુષ્કે શુષ્કા ખીલો નીકળ્યા છે; અને તેની ખુશખોથી આખું તપોવન મરોહી રહ્યું છે. પુષ્પોના નમખના કારથી લચી પડતી વેલીઓ વૃક્ષોની ટોકમાં માળાઓની પેઠે વીટળાઈ છે અને પવનની લહરીના સ્પર્શથી ટેલાં રડી છે જાણે આજે વસંત અને પ્રફુલ્લિત શુભ લગ્નને મહેનવા મરાયો હોય તેમ તપોવનનાં વૃક્ષવેણોએ તેમનાં નિર્ધન શરમાર સહને લગ્નના બહેનના અને બહેનનાં જાળીને ઉભા છે દે. ધ વખાએ વગી પ્રફુલ્લિત રડે. પુષ્પ અને નવપદ્મવેથી શરમારેલ અને લગ્નકુદમન. બનેલ મહેનવા નિરૂંજમા પોતા.

ના પ્રિયતમ વસંતને લઈને તેની સાથે મોજ માણતી બેઠી છે. એ પ્રેમલીલાતું દર્શન કરીને પક્ષીઓ આનંદમાં ગરકાવ બની ગયાં છે અને વૃક્ષની ડાળીઓ બેઠાં બેઠાં મધુર કંથરવ કરીને પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરે છે. કબૂતર, કોકિલા અને પપૈયા આને આ ઉત્સવમાં સામેલ થયાં છે. આ શુભ સંવાદ ફર ફરના પ્રદેશ સુધી પહોંચાડવામાં જાણે તેઓ એકબીજાની સરસાઈ કરતાં હોય તેમ એકબીજાથી વધારે ઉંચા સ્વરે લગ્નોત્સવનાં ગીત ગાવા લાગ્યાં છે. મધમાળીઓ પણ અહીં આવી પહોંચી છે અને તેમના મંદ મંદ ગણગણાટ વડે લગ્ન-ગીતમાં સૂર પૂરવા લાગી છે. મયૂર અને મયૂરી આનંદોન્મત બનીને નૃત્ય કરવા મંડી ગયાં છે અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે દર્પમન્ત સુનિકન્યકાના હાથમાંથી દાણા ચાણે છે. હરિણ અને હનિમીઓ અહીં નિર્ભયપણે મન કાવે ત્યાં વિચરણ કરે છે, કોઈ કોઈ વાર સુનિપત્નીઓને જોઈને તેમની પાસે ફેડી જાય છે. તેઓ પણ તેમને આવતાં જોઈને ઉભી રહે છે અને તેમને શરીરે હાથ દેરવીને તેમને રાજી કર્યા પછી પોતાને ત્યાં જઈ જાય ત્યાં જાય છે, અને હરણાં પણ તેમની પાછળ પાછળ નાચનાં ફરતાં ગેત કરતાં કરતાં ચાલ્યાં આવે છે. કોઈ કોઈ હરણનાં વચ્ચે સુનિપત્નીઓના હાથમાંનાં ભાજકોને જોઈને તેમની પાસે ફેડ્યાં આવે છે, બાળકોને પણ પોતાનાં મારાં ઘસે છે અને આમને પણ તમારાં બાળકોની મજાક હાથમાં લેવા લેવી. જીદ કરે છે. ઋષિપત્નીઓ પણ હસતી હસતી પોતાની કેડમાંનાં છોકરાંને હેડાં મૂકીને હરણનાં ગરજને ઉચ્છેદી દે છે અને તેમના મોઢા ઉપર બસવી કરે છે. બાળકો પણ પોતાના બેડે હાથ ઉંચા કરીને માતાને કહે છે કે આમને પણ એ વચ્ચે રમાડવા આપો ને !

આ કમ્બક વર્ણનની પર્ણકુટીઓની દ્વાર નદીથી થે ઉડે ઉડે આવેલા હતા. એ પર્ણકુટીઓમાં ઋષિમુનિઓ તેમના કુટુંબોને સુકે વસતા હતા. તેઓ વનમાં ઉત્પન્ન થતાં ફળ-પાત્ર-દ્રવ્યો વગર નેત્રીએ પાકતા નિવર નામનાં ફળો-પાત્રો-દ્રવ્યો-ફળ, દહીં, ઘી, મ.ખાનું, મહાઈ તથા અન્ય અન્ન-પદ્ધતિઓ વગરથી તેમના શરીરને બળ-મજા આપે તેવાં વસ્તુઓ વાપરતા હતા. અને ઋષિઓ

જાતજાતનાં માંસ ખાતા હતા. તેઓ વાડી ખાદીનાં લૂગડાં, વૃક્ષની છાલ તથા હરિણનાં ચામડાં પહેરતા અથવા ઓઢતા. તેઓ પ્રાણમુદ્રતામાં ઉઠીને તેમના પ્રાણનામના સંકીર્તનથી તપોવનને પાવન કરતા. પછી સરસ્વતી નદીમાં સ્નાનસંધ્યા વગેરે કરીને ચરુ કરવા બેસતા. તે વખતે જ્યાં કપિમુનિ-ઓ એકસરખા અવાજે સામવેદનું ગાન કરીને આખા તપો-વનને ગજાવી મૂકતા. ત્યાર પછી ઠેટલાક મુનિઓ કોઈ મોટા વૃક્ષની છાયામાં દર્શના આસન ઉપર બેસીને ઊંકરાઊંકરી-ઓને લાતુવવાના કામમાં લાગી જતા તો કોઈ વળી બીજા વૃક્ષના ચોતરા ઉપર બેસીને બીજાનો સાથે વાદવિવાદ કરતા. કોઈ વળી એકાંતમાં બેઠા બેઠા એકાદ નવીન ગ્રંથની રચના કરવા મંડી જતા અને એ રીતે સારતમાં નવીન વિચારનો પ્રવાહ વહેવડાવતા. જે સંસ્કૃત સાહિત્યની સમૃદ્ધિને બોધને આજે જગત આશ્ચર્ય પામે છે તે જાધાની રચના આવાં તપોવનોમાં અને હમણાં કદા તેવા તપસ્વીઓ મુનિઓને હાથેજ થઈ હતી. ઠેટલાકે વળી દૂરના દેશોમાં પ્રવાસ કરીને ત્યાંના લોકોનાં જ્ઞાન, વિદ્યા, કળા વગેરે જાણી લઈને તેનો પોતાના સ્વદેશજન્યુઓમાં ફેલાવો કરતા હતા અને લોકો તેમની વાતોને આનંદ, આશ્ચર્ય અને આતુરતાપૂર્વક સાંભળ-તા હતા. આ તપસ્વીઓ જુદાં જુદાં ધાર્મિક મંત્રોનો ધરાવ-તા હતા અને છતાં પણ શ્રી એકજ તપોવનમાં એકબીજાની સાથે મુલ્લેહસાંતિથી અને જાંબુભાવે વર્તીને મુખપૂર્વક રહેતા હતા.* કોઈ કોઈને તકરાર તો થતીજ નહિ. તેમના જુદા જુદા અભિપ્રાયને લીધે તેમની પરસ્પરની મંત્રીમાં કશી અ-લચળ આવગીજ ન હતી તેઓ નમામ પ્રકારનો વિરોધ અને વિલામપ્રિયતાનો એકગમટો ત્યાગ કરીને સંયમચાલીજ દાન્ત્રિયનો અંગીકાર કરીને માત્ર જ્ઞાન, કર્મ અને ધર્મનુંજ અનુશીલન કરવાના પોતાનું આખું જીવન જીવી જતા હતા. પરોપકાર અને દેશે પદ્મ સિવય બીજા કોઈ વિષય તરફ તેમનું લક્ષ્યજ ન હતું મેટા મેટા જાળવાનું સગવડો પણ

* આજનાં તપસ્વીઓનાં જુદાં જુદાં ધાર્મિક મંત્રોનો ધરાવવાનું કારણ એ છે કે તેઓ જુદાં જુદાં ધર્મોના અનુયાયી હોય છે.

* આજનાં તપસ્વીઓનાં જુદાં જુદાં ધાર્મિક મંત્રોનો ધરાવવાનું કારણ એ છે કે તેઓ જુદાં જુદાં ધર્મોના અનુયાયી હોય છે.

* આજનાં તપસ્વીઓનાં જુદાં જુદાં ધાર્મિક મંત્રોનો ધરાવવાનું કારણ એ છે કે તેઓ જુદાં જુદાં ધર્મોના અનુયાયી હોય છે.

હોય તો તેને પણ પોતાના પુત્રની માફક પાળી પોષીને વેઠવજે. તમામ પ્રકારના જાણવા જેવા વિષયો જાણાવતા, ઋષીઓ જાણવા આવે તો તેમને પણ જણાવતા. પંડિતા આત્રેયી પ્રથમ વાલ્મીકિ ઋષિની પાસે અને ત્યાર પછી મહર્ષિ અગસ્ત્યની પાસે જઈ હતી. પંડિતા ગાંધી નામની વિદુષી તો બ્રહ્મ વિદ્યાની ઉંચામાં ઉંચી ટોચ સુધી પહોંચી હતી. અસલ ઋષી સ્વતંત્ર હતી. સ્ત્રીજાતિનું સન્માન થતું હતું અને કેળવણીનાં દ્વાર ઓ, પુરુષ, બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર સૌને માટે ખુલ્લાં હતાં. ભરત-ખંડનું સ્થાન આખા જગતમાં સૌથી ઊંચું હતું તે આવાં આવાં કારણોને લીધેજ. *

વિલાસનેજ પોતાનું સર્વસ્વ માની બેઠેલા હાલના વિદ્યાર્થીઓએ તે વખતના વિદ્યાર્થીઓના જીવનને પોતાનો આદર્શ માનવો જોઈએ. તપોવનમાં રહેને જાણતા વિદ્યાર્થીઓ માથે જટા લાખતા અને શરીરે બેડાં અને હલદી કિંમતનાં કાપાય વસ્ત્ર પહેરતાં. માથે અગર શરીરે તેલ તો લગાડતાજ નહિ. કેાઈ પોતાના શુરુઓની ગાયો ચરાવતા, કેાઈ શુરુઓનાં ખેતરમાં અનાજ વાવતા તો કેાઈ તેમના ખેતરની વાટો અગર ક્યારીઓને સમારતા. કેટલાક વળી ખાંધે કુહાડી મૂંઝીને શુરુને માટે લાકડાં કાપવા જંગલમાં આલ્યા જતા અને આધેથી લાકડાંની બારી માથે મૂંઝીને આશ્રમમાં પાછા આવતા. કેાઈ કેાઈ વાર તો લાકડાં કાપવા માટે જંગલમાં ખૂબ આધે જતા રહેતા અને તે વખતેજે એકાએક વરસાદ વધી આવતો તો જંગલમાં ને જંગલમાંજ ઠાળી ઘોર અંધારી રાત જંગલનાં હિંસક પશુઓની સાથે રહીનેજ વીતાવતા. * કેટલાક વળી શુરુની પર્ણકુટીની મરામત કરતા, કેાઈ હોમને માટે અગ્નિ ચળગાવતા. કેાઈ જંગલમાં જઈને ફળ, કંદમૂળ તથા

* આના સંબંધમાં શાન્તિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “લોકસિદ્ધા” એ મથાળા દેખાતો વિષય જોવા.

* આના સંબંધમાં શાન્તિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “સ્ત્રીઓ” “પદ્માનો દિવાળ” અને “સ્ત્રીગણવળી” એટલા વિષય જોવા.

† આદિપર્વ, અ. ૩

* શ્રીમદ્ભાગવત નં. ૧૦, અ. ૮૦, શ્લોક ૩૫-૩૬. એમાં ધીરુષ્ણના પોતાનાજ વિદ્યાર્થી જીવનનું વર્ણન છે.

મ. ૯

વ્યક્તિને માટે જોઈ કરે એ ઠીક ન કહેવાય.” દેવયાની બોલી,
 “વૃદ્ધ આંગિરા ઋષિ જેના પિતામહ છે, તપ જેનું ધન છે
 એવા જૃહસ્પતિ જેના પિતા છે, જે કર્મ કરવામાં નિત્ય
 ઉત્સાહવાળો અને કુશળ છે એવા પ્રહસ્યારી તપોનિધિને માટે
 હું કેમ શોક ન કરું ? શા માટે તેને સારું ન રહું ? આજે
 હું ખાવાની નથી. કય જે રસ્તે ગયો છે તે રસ્તે હું પણ
 જઈશ.” શુકાચાર્ય કહે: “દીકરી ! તું ક્યને ચાહે છે અને
 કય તને ચાહે છે; પણ તેના ઉપર ઉપકાર કરવા જતાં હું
 પોતે ફસાઈ જાઉં ત્યારે તું શું કરીશ ?” દેવયાની બોલી:
 “પિતાજી ! તમને કાંઈ થશે તોપણ હું જીવવાની નથી અને
 કય મરી ગયો હશે તો પણ હું જીવવાની નથી. જેઠમાંથી
 ગમે તેના શોકના અશિથી હું બળીને ખાક થઈ જઈશ.”
 પછી શુકાચાર્યે ક્યને પાછો જવતો કર્યો અને દેવયાનીના
 હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

સમય જતાં કય શુકાચાર્યની પાસેથી મૃતસંજીવિની
 તથા બીજી બધી વિદ્યાઓ લાણી રહ્યો અને પોતાના પિતાને
 ઘેર જવાને તૈયાર થયો. જતી વખતે દેવયાનીની પાસે તેની
 વિદાય માગવા ગયો.

દેવયાની—કય ! હું તને કેટલા પ્રેમથી ચાહું છું
 તેની તને ક્યાંથી ખબર હોય ?

કય—દેવયાનિ ! ત્યારે તને હું કેટલા પ્રેમથી ચાહું
 છું તેની તને પણ ક્યાંથીજ ખબર હોય ?

દેવયાની—ત્યારે હવે તારું વ્રત પૂર્ણ થયું છે, તારી
 પ્રદક્ષિણની મુદત પૂરી થઈ છે. ચાલ, હવે આપણે જેઠ
 પરણી જઈએ.

કય—દેવયાનિ ! તું તો મારા ગુરુની પુત્રી એટલે
 મારી સગી બહેન જેવી. તને બહેન તરીકે હું ચાહું છું.
 મારી સાથે પરણવાની તું વાત કરે તે યોગ્ય ન કહેવાય.

દેવયાની—કેમ ? શી હરકત છે ? તું કાંઈ મારા બાપનો
 પુત્ર નથી. તને પરણવામાં કશો દોષ નથી. મેં કશું અયોગ્ય
 કાર્ય કર્યું નથી, તારો કશોજ અપરાધ કર્યો નથી, છતાં તું
 મને આમ લજી દે છે ને ?

આટલું બોલીને દેવયાની ખૂબ રડી પડી.

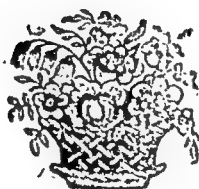
કર્ય—જો બહેન ! તે તો કર્યો અપરાધ નથી કર્યો
અને કશું અયોગ્ય આવરણ પણ નથી કર્યું. તું રૂપ અને
શુભની ખાણ છે તે મારાથી કાંઈ અબળવું નથી. હું તારી
સાથે જોડલો વખત રહ્યો તેટલો સમય મેં પરમ સુખમાં
ગાળ્યો છે. તું મારા ગુરુની પુત્રી છે તેટલા માટેજ હું તને
પરણવા રાજી નથી. તું મને સાંઈ તરીકે આજ સુધી ચાહતી
આવી છે તે પ્રમાણે હવે પછી પણ મને ચાહ્યાજ કરજે
અને કોઈ કોઈ વાર મને યાદ કરતી રહેજે. હું તને એક
બહેન તરીકે ચાહતો આવ્યો છું તે પ્રમાણે હું સદાએ
ચાહ્યાજ કરીશ. હું બહુ ત્યાર પછી મારા ગુરુદેવને કશી
વાતની અડચણ પડવા દઈશ નહિ. બહેન ! હવે તું મને રજા
આપે તો હું મારા પિતાની પાસે બહુ.”

દેવદાસી સંધાર આંસુએ રડવા લાગી તોપણ કથ
ચેતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યો. જીવિઓની પુત્રીઓને સ્વભાવ
કેવો સરળ અને અકૃત્રિમ હતો તે પણ આ કથા ઉપરથી
જાણવા મળે છે. કથ અને દેવદાસીનું ચરિત્ર કેવું નિર્દોષ
હતું, તેમનો પરસ્પરનો પ્રેમ કેવો શુદ્ધ અને પવિત્ર હતો તે
પણ આ કથા દ્વારા સાબિત થાય છે.

હવે પાંડવો અને દ્રૌપદીએ શું કર્યું તે જોઈએ. તેમણે
પોતાને દેશ, સ્વરાજ્ય, ઇન્દ્રપ્રસ્થનું અતુલ ઐશ્વર્ય, એ બધાંને
હાંબા સમયને માટે ત્યાગ કરીને ગરીબ સિખારીના વેશમાં
કામ્યક વનમાં આવી પહોંચ્યાં. તેમના દરેકના ઉત્કર્ષ પોત-
પોતાને મિસાળ ચાહ્યા ગયા. તેમનું રાજ્ય, રાજધાની અને
સંપત્તિ બધુંજ દુર્યોધન બધાવી પડ્યો. કામ્યક વનની શોભા
જોઈને પાંડવો મોહ પામ્યા અને ત્યાંજ એક પર્વતી બાંધીને
રહેવા લાગ્યા. તેઓ રાજ સિંહારે જતા અને જે જનવરને
મારી લાગતા તેનું માંસ અને નિવારના ચોખાની દ્રૌપદી
રસોઈ બનાવતી પહેલાં તેમાંથી પ્રાદાણને તથા પોતાના
પતિને જમાવતી અને છોક ઉઠતી પોતે ખાવા બેસતી. x
કોઈ કોઈ વાર મુનિઓને તથા તેમની સ્ત્રીઓને પણ જમ-
વાનું નિમંત્રણ દેતી. અગાઉ પ્રાદાણો, દાનિયો અને વેશ્યો
જોડીબંધા દાસનું ખાવા. દુરના દાસનું ખાવાં પણ પ્રાદાણો.

અકેશના નહિ. પાંચે પાંડવો અને દ્રૌપદીનું સૌમ્ય તથા તેમનો અદ્ભુતદાર સ્તેષને તપોવનના બાગ રહેવારીઓ નક્કિ થઈ ગયા, આ તપોવનનાં સુખ, શાન્તિ, શોભા અને આસ્થિક અંગતિ સ્તેષને તેમને ઘણી વાર મનમાં એવું પણ લાગતું કે સમવેળવ, બાદશાહી અને આકેશીના કરતાં આત્મ તપોવનનું શાંતિજન્ય સુખ તમારે પસંદ કરવા જેવું ખરું કે નહિ ?

ઉપર ક્યાં તેવાં કેટલાંએ તપોવનો આ આપણા ભારતવર્ષમાં સૌક જમાનામાં હતાં, આજે તે સદાને માટે અદ્ભુત થઈ ગયાં છે. અરે ! મહાજ્ઞાનીઓ, મહાત્માઓ અને મહાન કર્મયોગીઓ ભરતખંડને છોડીને સદાને માટે શાક્યા ગયા છે ! ભરતખંડના રહેવારીઓ જે દિવસથી તેમના ઋષિમુનિઓના સાદા જીવનનો, ઉન્નત ગિંતનનો અને દેશહિતની સાધના કરવાનો આદર્શ ભૂતો ગયા તે દિવસથી તેમની અધોગતિનો આરંભ થયો છે. સ્વાર્થપરાયણતાએ ભારતનું સભાનાશ વાળ્યું છે. એનો ક્યારે છેરો આવશે તે તો પ્રભુ જાણે !

* આના સંબંધમાં શાન્તિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “ ખાવા પીવા વિષે ” એ મથાળા હેઠળનો વિષય જોવો.

પ્રકરણ ૨ જું—મહારાજા મૃતરાષ્ટ્ર

અને મહાત્મા વિદુર

પાંડવો વનવાસી થયા જોટલે તેમનું વિચારણા સામ્રાજ્ય, અત્યુચ્ચ ઐશ્વર્ય, બધુંજ મૃતરાષ્ટ્ર રાજાના હાથમાં આગ્યું. તોપણ તેના હૃદયમાં શાન્તિ ન હતી; આંખમાં નિદ્રા ન હતી. જોકલા ઐશ્વર્યથી કંઈને કંઈ સુખ મળ્યું છે? એક દિવસ તે સંભાલરી બેઠો હતો જોવામાં તેણે વિદુરને કહ્યું: “તમે મોટા જ્ઞાની છો; કોરવો અને પાંડવો, બેઉનું હિત યાચ જોવું કાંઈક કહો.”

વિદુરે જવાબ આપ્યો: “રાજાજી ! આપ ધર્મનું અત્યુચ્ચરણ કરો. લોકોને વશ ન થાઓ. કારણ કે લોકોને, વશ થવાથી અત્યંત જુદિમાન માણસની જુદિનો પછુ લોપ થઈ જાય છે. પાંડવોને તેમનું રાજ્ય પાછું સોંપી દો, નહિ તો છેવટે શુદ્ધ થયા વિના રહેવાનું નથી અને તેથી આખા કુરુવંશનું નિકંદન નીકળી જશે.”

આ આંખોની આંધળા મૃતરાષ્ટ્ર રાજાને તો ખૂબ ક્રોધ થયો. “પાંડવોનું જેથી હિત યાચ અને અમારે આંહિત યાચ જોવુંજ તમે જ્યારે ત્યારે કહ્યા કરો છો. બંધિયારિણી સ્ત્રીને તેનો પતિ ગમે તેટલું સન્માન આપે તો પણ તે જેમ તેની થતી નથી, તેમ તમને પણ અમે ગમે તેટલું સન્માન આપીએ તોપણ તમે કંઈ અમારા થતા નથી અને થવાના પણ નથી. માટે તમારે અમારી પાસે રહેવું હોય તો રહેજો અને આજ્ઞા જવું હોય તો આજ્ઞા જજો. પણ આજથી હું તમારે મોઢુંજ જોવાનો નથી.” જોટલું કહીને રાજા ત્યાંથી ઉઠીને પોતાના અંતઃપુરમાં આજ્ઞો ગયો. *

પછી વિદુરે વિચાર કર્યો કે ત્યારે મારે અહીં રહેવાની જરૂરજ શી છે? રાત્રિદિવસ હું જેનાહિતનોજ વિચાર કરું છું તેજ મને પોતાનો દુશ્મન ગણે છે. અશ્વસોસ ! કુરુવંશને હું નથી/ જાચવી શકતો.”

તેણે ધણો વિચાર કર્યા પછી છેવટે હસ્તિનાપુર તો

છોટલું જ એવો કરાવ કર્યો. પણ જવું ક્યાં ? એમ કરતાં પ્રથમ તો તે કામ્યક વનમાં ગયા. યુધિષ્ઠિરે ચોતાના કાકાનો બહુજ આદરપૂર્વક સત્કાર કર્યો. વિદુરે કહ્યું: “હું તમને થોડોક ઉપદેશ દેવા આવ્યો છું. ચોતાના શત્રુ ગમે તેટલું દુઃખ દે છતાં પણ જે બધું સહન કરીને દુઃખથી ગભરાતો નથી અને તેટલા વખતમાં તે દુઃખતું નિવારણ કરવાનાં સાધન એકઠાં કરે છે તેજ સ્વરાજ્ય પાછું મેળવી શકે છે. બીજાની સહાય લીધાથી સાધન ગળી આવે છે. પૂરતી મદદ હોય તો આખી પૃથ્વીને પણ છતવા ધારીએ તો છતી શકાય. માટે જે કોઈ આપણને મદદ કરતા હોય અથવા કરવાના હોય તેમની સાથે સત્ય વ્યવહાર કરવો, તેમના કહ્યાણુને આપણું ચોતાનુંજ કહ્યાણુ માની લેવું. તેમની સાથે એકપંગતે બેસીને જમવું અને બાંધી બાળતમાં તેમની સાથે એકતા બળવી રાખવી. તેમના સાંભળતાં કદી પણ આપવડાઇ કરવી નહિ. એટલું કરશે તોજ તેઓ તમારા માથા ઉપરના દુઃખના બોલમાંથી થોડોક ચોતાના માથા ઉપર લઇ લેશે. ત્યાગી થયા વગર ચોતાનું અંગત નુકસાન થતું હોય તો તે ખમી લેવાને તૈયાર થયા સિવાય બધાને એકતાના સૂત્રથી બાંધી શકાયજ નહિ અને કોઈની મદદ પણ મળે નહિ. એકતા વગર અને બીજા કેટલાકને મદદમાં લીધા વગર બળવાન શત્રુના પંજમાંથી સ્વરાજ્યને છોડાવવાની આશા રખાય નહિ.”

યુધિષ્ઠિર રાજાએ નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો: “આપની શિખામણુ માથે ચઢાવવા જેવી છે.”

વિદુર યુધિષ્ઠિર પાસે ગયા છે એ વાતની ધૃતરાષ્ટ્રને ખબર પડી ગઈ. તેણે વિચાર કર્યો કે જેનામાં બુદ્ધિ છે તેનામાંજ બળ છે. પણ હવે તો બળવાન પાંડવો અને બુદ્ધિમાન વિદુર બેઉ એક થઈ ગયા. ત્યારે હવે શું કરવું ? તેણે આખી રાત વિચાર કરવામાં ગાળી અને છેવટે એક ઉપાય નક્કી કર્યો.

સવાર થયું. બધા કૌરવો સભામાં બેઠા છે એવામાં આંધળો રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સભાગૃહમાં જઈને “હા વિદુર ! હા વિદુર !” એમ બોલતો બોલતો પડી ગયો અને પછી ધીરે ધીરે ઉઠીને ચોતાના સિંહાસન ઉપર જઈ બેઠો. ત્યાર પછી અત્યંત વિવાદપૂર્ણ સ્વરે બોલવા લાગ્યો: “સંજય ! સંજય !

મારો બાઈ વિદુર મને છોડીને ચાલ્યો ગયો છે. તેના જેવો ધર્મજ્ઞ, તેના જેવો જ્ઞાની; તેના જેવો મિત્ર અને તેના જેવો બાઈ હવે મને ક્યાંથી મળે ? તેના ચોકથી માફ હૃદય બળીને ખાક થઈ જાય છે. તેણે કદી પણ મને અપ્રિય લાગે એવું કામ કર્યું નથી. મેંજ તેના તરફ અણધારતું વર્તન ચલાવ્યું છે. માટે તમે જલદી જલદી તેની પાસે જાઓ અને તેને મારી પાસે તેડી લાવો. તે નહિ આવે તો હું ચોકને દીધે મરીજ જઈશ.”*

સંજય ત્યાંથી ઉઠતાં વારનેજ રથમાં બેઠો અને રથને પૂરવેળે દોડાવતો કામ્યકવનમાં આવી પહોંચ્યો અને વિદુરને કહેવા લાગ્યો કે “તમારા મોટા બાઈ તમારા વિયોગના ચોકને દીધે મરવા બેઠો છે. તેથી કરીને તેમણે તમને તેડી લાવવા ચાડ મને બહી મોકલ્યો છે.”

મહાત્મા વિદુર તેજ ઘડીએ ત્યાંથી ઉપડવા દીધાર થયા અને પાંડવોની વિદાય લઈને સીધા હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ તેને બેઠીને તેનું મસ્તક સૂંધ્યું.*

પછી તે બોલ્યો: “તમે ખાંછો આવ્યા તે માફ અહો-બાબ ! મને જરા રીસ થઈ અને ક્રોધના આવેશમાં મારાંથી તમને કડવાં વેણ કહેવાઈ ગયાં તેની મને માફી આપો.” વિદુરે જવાબ દીધો: “રાજાજી ! આપ મારા સૌથી મોટા વહીવ અને અગ્રદાતા છો. હવે હું ખાંછો આવ્યો ત્યારથી બૂની વાતો તો બૂલઈજ ગઈ એમ આવ્યો. એટલે હવે તેમને પાછી તાણ કરવાની જરૂર નથી. મારે મન તો જેવા આપના દીકરા છિ તેવાજ પાંડવો પણ છે. માત્ર અત્યારે પાંડવો ધણા દુઃખી છિ અને દુર્દશામાં આવી પડ્યા છે તેથી તેમના તરફ જરા વધારે લાગણી થાય એટલુંજ.”

વિદુરના આવ્યાથી દુર્યોધનના મનમાં ચિંતા પેળી. શકુનિએ તેને કહ્યું: “તું કિહર શા માટે કહે છે ? પાંડવો સત્યવ્રસાધણુ † તેર વર્ષ પૂરા થયા વગર તે દોઢિ ઉપાયે ખાંછો આવવાના નથી હું તો એટલે સુધી કહું છું કે તારા બાપ તેમનું શબ્દ પાલુ બાપે નોપણ નેઆ લેનાર નથી.”*

ત્યાર પછી દુર્યોધન અને તેના મિત્રોએ મળીને એવો એક ઘાટ મડયો કે પાંડવો અત્યારે એકલા છે. તેમનું કોઈ નથી. ત્યારે અત્યારે આપણે તેમના ઉપર આક્રમણ કરીશું તો તેમને સહેલાઈથી પૂરા કરી નાખીશું. આવી તકનીક કરીને દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ, દુઃશાસન વગેરે રથમાં ચઢીને પાંડવોને મારી નાખવા નીકળી પડ્યા. એવામાં ત્યાં વેદવ્યાસ આવી પહોંચ્યા. તેમણે જધાને પાછા વાળ્યા અને તેમની સાથે કૌરવોની સલામાં આવીને વ્યાસદેવ વૃદ્ધરાજને કહેવા લાગ્યા: “શા માટે તમારો દુર્યોધન પાંડવોની પાછળ પડ્યો છે અને તેમને મારી નાખવા ઇચ્છે છે? તે અત્યંત જડ બુદ્ધિવાળો અને પાપાત્મા છે. તેને તમે અંકુશમાં રાખો, નહિ તો જો તે પાંડવોને વનમાં મારવા જશે તો તે પોતેજ માર્યો જશે. વળી સગાં સગાંનો દ્રોહ એ ઘણોજ નિંદ્ય છે, અને અધર્મ તથા અપયશને ઉત્પન્ન કરનાર છે.”

અંધરાજ બોલ્યો: “મહાત્મન! હું એ જાણું જાણું છું. દુર્યોધન પાપાત્મા છે તેની પણ મને ખબર છે. પણ કઈ શું? પુત્રસ્નેહ એવો છે કે મારાથી તે સ્નેહને લીધે દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી. જરેખર, પુત્રસ્નેહને લીધે હું છેકજ લાચાર બની ગયો છું અને હવે મારું કંઈજ ચાલે એમ નથી.” વ્યાસદેવ ઘણા જોદ પામીને ત્યાંથી ચાલતા થયા. હવે દુર્યોધન વિચાર કરવા લાગ્યો કે મારા પિતા અને પિતા-મહા વ્યાસદેવ બેઉજ મારા શત્રુ થયા છે.

એવામાં મૈત્રેય ઋષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું કે “તમે પાંડવોની સાથે જે પ્રકારનું વર્તન કર્યું છે તેવું તો કોઈ ધાડુપાડુનેજ છાજે.” પછી તેમણે દુર્યોધનને કહ્યું: “તું પાંડવોની સાથે સુલેહ કર અને મિત્ર-લાવે વર્તવા માંડ. તેમાંજ તારું અને આખા કુરુવંશનું કલ્યાણ છે. કૃષ્ણ જેની મદદ છે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને શિખંડી જેવા જેમના સગા છે તેમની સાથે લડીને કોણ ક્ષાવવાનું હતું?” *મૈત્રેય ઋષિ પણ અંતે હારીને પાછા ગયા. દુર્યોધનના મનમાં એવુંજ ભૂત ભરાઈ ગયું હતું કે જે કોઈ તેને

સાચી સલાહ આપે તેને તે પેલાનો દુશ્મન માનતો, અને ખોટી સલાહ આપનાર જાણે તેનો પરમ મિત્ર અને દિને-નહુ હોય એટલો તેને વધારો લાગતો. હોઠોની આવી અવળી બુદ્ધિ થાય છે તેથીજ સંસારમાં સૌ દુઃખી દુઃખી થાય છે ને ? મોટાં મોટાં સામ્રાજ્યોના પણ ભૂકા ઉઠી ગયા તેનું પણ આજ કારણ. જળવાન પ્રજાઓ અવનતિના ખાડામાં ગળતી પડી તે પણ આવી અવળી બુદ્ધિને ક્ષીણજ. આવી અવળી બુદ્ધિનું મૂળ કારણ જોવા જોઈએ તો મોહજ છે.

પાંડવો વનવાસી થયા છે જોવા સમાચાર સાંભળીને તેમને મળવા આરૂ કૃષ્ણ, ચાત્યકિ, ધૃત્વન્ન વગેરે તેમના સગાવહાલા કાર્યક વનમાં આવી પહોંચ્યા. કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: “ ધૂન રમણું” એ બહુજ ખોટું કૃત્ય છે. ધૂતકોટા, કામાસામિ, મધપાન, દિવસના વળતમાં નિદ્રા અને મૃગયા, એ પાંચ પ્રકારનાં બ્યસન ગણાય છે અને તેમનાથી મનુષ્યની અવનતિ થતી હોવાથી તેઓ હમેશાં નિંદાને પાત્ર ગણાય છે. માટે એ સર્વનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. પરંતુ જે યયું તે યયું. હવે અમે બધા દુર્યોધન અને તેના પાપી મળતીઓની સાથે યુદ્ધ કરીએ અને તેમને સર્વને મારી નાખીને તમને તમારું રાજ્ય પાછું અપાવીએ.” પણ યુધિષ્ઠિરે આ વાત કબૂલ નજ કરી.+

પ્રકરણ ૩ જી-દ્રૌપદીની પંજવણી

એકના એક વનમાં ઝાઝા દિવસ રહેવાથી સુખ મળતું નથી. ખાસ કારણ તો એ કે તેથી વનનાં પશુઓનો રોજ રોજ નાશ થતાં આખરે તેમની ઝોલાદનોજ સામટો નાશ થવાનો વારો આવે છે. તેથી કરીને પાંડવો દ્રૌપદીને લઈને ત્યાંથી ઉપડ્યા અને સુંદર દ્વૈતવનમાં પડાવ નાખ્યો. એ વનના મધ્યભાગમાં એક મોટું સરોવર હતું, અને તેને કાંઠે કાંઠે તપસ્વીઓ અને તપસ્વિનીઓના આશ્રમો હતા.

એક વાર સાંજ પડી ગયા પછી પાંડવો અને વિદુષી દ્રૌપદી તેમની પર્ણકુટીમાં વાતો કરતાં જોડાં હતાં. અસલના વખતમાં ભારતની અંદર લાણેલીગણેલી સ્ત્રીઓની જોટ ન હતી.† આમ વાતોમાંને વાતોમાં કેટલોક વખત ગયા પછી દ્રૌપદીએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: “રાજજી ! મેં તમને એક વાર રાજસભામાં રતનજડિત હાથીદાંતના સિંહાસન ઉપર બિરાજેલા દીઠા છે, અને આજે હું તમને વનમાં દર્શાવી સાદડી ઉપર બેઠેલા જોઉં છું. એક વાર તમારે શરીરે બધો વખત અંદન લગાડાતું તેજ તમારું શરીર આજે ધૂળ લાગવાને લીધે મેલું થેલું દેખાય છે. તમારા ભાઈઓ એક વાર કેવી સાહેબી લોગવતા હતા તેમની આજે કેવી દુર્દશા થઈ છે તે તરફ જરા નજર કરો. હું તો કહું છું કે તેમનું દુઃખ જોઈને જેનું હૈયું પથ્થર જેવું કઠણ હોય તેને પણ લાગી આવે; ત્યારે તમારા કોમળ હૃદયને તેથી કાંઈજ થતું નથી ? તમને જરાએ ક્રોધ પણ ચઢતો નથી ? જુઓ, એક વાર મહાબળવાન બલિ-રાજાએ તેના* પિતામહ પ્રહ્લાદને પૂછ્યું કે ‘ક્ષમા અને ક્રોધ એ બેમાં શ્રેષ્ઠ શું ?’ પ્રહ્લાદે કહ્યું કે “હમેશાં જેને તેને ક્ષમા

+ આના સંબંધમાં શાન્તિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “સ્ત્રીકળવણી” એ મથાળા હેઠળનો વિષય જોવો.

* ધણું કરીને આ લોકો દ્રવીડ જાતિના હોવા જોઈએ. તેમને દરાવીને આર્યોએ આખો ભારતવર્ષ પોતાને કબજે કરી લીધો. એ દ્રવીડ જાતિના લોકોને અચૂર દલા છે. એ લોકો સમ્યક્તામાં ધણા આગળ વધેલા હતા એવું મહાભારત ઉપરથી જણાય છે.

કર્યા કરવી એ પણ સાફ નથી, તેમ બધા વખત કોપ કર્યા કરવો તે પણ સાફ ન કહેવાય. જે હમેશાં ક્ષમા આપ્યા કરે છે તેનાં સ્ત્રી, પુત્રો, નોકરચાકર, શત્રુમિત્ર-બધાંજ તેની અવસ્થા કરે છે. બાપી દુષ્ટતાને ઉત્તેજન મળે છે અને શત્રુની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થાય છે. વળી જે માણસ બધો વખત કોપજ કરે છે તે પછી હમેશાં કોપનેજ વશ થઈ જાય છે, તેના મોઢામાંથી બધો વખત કડવાં વચનજ નીકળે છે અને તે જેનું તેનું અપમાનજ કરવા લાગે છે. તે પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારને પણ નારાજ કરે છે, મિત્રને પણ શત્રુ બનાવી દે છે અને પછી સૌ તેની વિરુદ્ધ જનીને તેને હાનિ પહોંચે એવાં કાર્ય કરે છે. માટે મનુષ્યે હમેશાં કોપ કરવો તે પણ ચોચ્ય નથી, તેમ હમેશાં ક્ષમા આપવી તે પણ ચોચ્ય નથી. ક્ષમા ક્યારે આપવી અને કોપ ક્યારે કરવો તે પણ હું તને કહું છું. દેશ, કાળ અને પાત્રનો વિવેક કર્યા વગર જો કોઈ કાર્યમાં હાથ ધાવીએ તો તેમાં નિષ્ફળ જવાય છે. એ બધાને પહેલેથી વિચાર કરીને પોતાના બળાબળનું જરાગર માપ કાઢી લઈને ક્યારે ક્ષમા કરાય અને ક્યારે બળ પાતાવાય, તે નક્કી કરવું જોઈએ. ખાસ સંજોગોમાં શુદ્ધિગારને પણ દોષના રસને લીધે માફી આપવી જોઈએ. અગાઉ કોઈએ આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય અને તે વખતે આપણું અનિષ્ટ કરી બેસે તો તે ક્ષમાને લાયક છે. દરેકને તેના પહેલા અપરાધની તો માફીજ આપવી જોઈએ. કોઈથી અજાણતાં અપરાધ થઈ ગયો તો તેની પણ ક્ષમા કરવી ઘટે છે. આ બધાથી જુદા પ્રકારના જ્યાં જ્યાં સંજોગો હોય ત્યાં ત્યાં બધે બળનો ઉપયોગ કરવો ચોચ્ય છે. મોટેથી મીઠું મીઠું બોલે પણ જેના હૃદયમાં ઝેર ભરેલું હોય તેને તો કદી પણ ક્ષમા કરવી નહિ. રાજાજી ! આવાં આવાં હિતનાં વચન તમે શું ભૂલી જ ગયા હો ? દુર્યોધન અને તેના મળતીબાણો હમેશાં તમારું અનિષ્ટ કરે છે, તમને દુઃખ દે છે, બાણી ભેંધને ઈરાદા-પૂર્વક તમારા ઠેટલા ઠેટલા અપરાધ કરે છે તોપણ તમને તેમના ઉપર જગજો કોપ ભરતો નથી તેનું શું કારણ ?

શુભિષ્ટિ બ્ર.શ્યા. “ દેવિ ! કાષ એજ મનુષ્યને મોટામાં મોટો શત્રુ છે. કોપ વટેજ તેની બધી બાબતની પાયમાલી

થાય છે. જ્યાં ક્રોધ ચઢ્યો! એટલે હિત શું અને અહિત શું તેના જ્ઞાનનો એકદમ લોપ થઈ જાય છે. કર્તાવ્ય અને અ-
 કર્તાવ્યનો વિવેક કરવાની શક્તિ મારી જાય છે અને કાર્ય
 કરવાની કુશળતા પણ હરાઈ જાય છે. એવું એક પણ કુકર્મ
 નથી કે જે ક્રોધના આવેશમાં આવેલો માણસ ન કરી શકે.
 એવો એક પણ નિંદ્ય અને દુષ્ટ ઉદ્દગાર નથી કે જે ક્રોધી
 માણસના મોઢામાંથી નજ નીકળે. ક્રોધના આવેશમાં મનુષ્ય
 શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિનું અપમાન કરી ખેસે છે અને વડીલોની હત્યા
 કરે છે. તેમાં વળી જો ક્રોધ રાજા ક્રોધને તાળે થયો તો તેના
 જીવનની તો ણાકીજ રહેતી નથી. છેવટે જો જીવનના ઢંઢા-
 ણુથી તેની પ્રજા આપસ આપસમાં સંગઠન કરે છે અને
 સંગઠન કરીને તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકીને તેનો અંત
 આણે છે. જે જાની છે તે તો હમેશાંજ ક્ષમાવાન હોય છે.
 જે પોતે બળવાન અને સત્તાધારી હોવા છતાં પોતાના ઉપર
 અપકાર કરનારના ઉપર ક્રોધ કરતો નથી તેજ ખરેખરે જ્ઞાની
 છે. વળી જે દુર્ગંજ અથવા અસ્પૃશ્યતાવાળા હોય તેમણે
 તો પોતાનાજ બલનો વિચાર કરીને ક્રોધને ઢંઢાવી રાખવો
 ઘટે છે. જે ખરેખરે બળવાન છે તે તો કદી ક્રોધને તાળે
 ઘટેજ નથી. ક્રોધ આપણું અનિષ્ટ કરે તેથી આપણે જો તેના
 અદલામાં તેનું અનિષ્ટ કરીએ તો તે પાછા બીજી વાર આપણું
 અનિષ્ટ કરવા પ્રેરાય છે. એટલે આપણને તેનું બીજી વાર વેર
 લેવાની જરૂર દેખાય છે. એ પ્રમાણે તો હિંસા અને પ્રતિ-
 હિંસાની ધટમાલ લાગલગાટ આટ્યાજ કરે અને તેથી આ
 જગત માણસને વસ્તવ: ચું બચ ન રહે. પણ જગતમાં ક્ષમાનું
 પ્રધાન્ય છે, પૈરનું નથી; તેથી કરીનેજ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે
 હજી અટકી મેંચી અને બંધુતા જોવામાં આવે છે. તમે
 મહારુનિ દશ્યપની સુંદર માયા કેમ ભૂલી જાઓ છો? 'ક્ષમા
 નેજ પર્મ' છે, ક્ષમા નેજ વર છે અને ક્ષમા એજ વેદ
 છે એનું જો અર્થ છે તેજ બધા સંજોગોમાં ક્ષમા કરવા
 સમર્થ થાય છે. ક્ષમા એજ સત્ય છે, ક્ષમા એજ તપશ્ચર્યા
 છે, ક્ષમા એજ મોક્ષ છે, ક્ષમા એજ બ્રહ્મ છે. ક્ષમા વડેજ
 સંસાર નિવૃત્તિ છે. આ અનુષ્ઠાન માધાનું સમસ્ત કરીનેજ
 મરિએ. ચિત્તનો સંયમ કરવાનો દેવ થાડો છે. એ માયા માયા!

પછી પણ મારાથી મારા ચિત્તમાં કોઈને સ્થાન મળી શકાય
ખરી? અસત્યના કરતાં સત્ય, કિંશાના કરતાં અકિંશા, કોપીના
કરતાં કોપરહિત, અસદિષ્ણના કરતાં સદિષ્ણ, અને મૂર્ખના
કરતાં પરિત સદાકાળથીજ કોઈ મનાતા આવ્યા છે. અકિંશા
એજ પરમધર્મ છે અને ક્ષમા એજ સાચું ગુણ છે.”

દ્રોપદીએ જવાબ આપ્યો: “સખા! શાબ્દ લોકો
ચોતાના પુરુષાર્થ વડે સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. ઉલોગ
વડે જે જોઈએ તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને ધનના ઢગલાં
આવી મળે છે. નસીબ તો પાંગળું છે. કર્મ ન કરીએ તો
જોકણ નસીબ કાંઈજ અપાવી શકતું નથી. કાંઈ કહેશે કે
મનુષ્યને કર્મ કરવા જેટલી સ્વતંત્રતાજ ક્યાં છે? કયો મનુ-
ષ્ય ક્યારે કયું કર્મ કરશે તે તો જાણુ છંધરે પહેલેથી નક્કી
કરી રાખ્યું છે તે પ્રમાણે જો યંત્રની માફક નિરુપાયે કર્મ
કર્યાં જાય છે. છંધર જોકલોજ કર્મનાં સારાં માઠાં ફળનો
જવાબદાર અને પાપપુણ્યનો જાગીદાર છે, અને મનુષ્યની
જવાબદારી તો પછી રહેલીજ નથી. જે આ દલીલમાં કશું
વજૂદ જેવું ન હોય તો પછી મનુષ્ય ગમે તે કાર્ય કરવાને
સ્વતંત્ર છે અને તેને તેનાં કર્મનાં સારાં માઠાં ફળ જોગવવાં
પડે છે, એ વાત માન્ય રાખવી પડશે. તમે કશીજ પ્રવૃત્તિ
નહિ કરો અને આજમુની માફક હાથ જોડીને બેસી રહેશો
તો ગળવાન શત્રુના પંજામાંથી તમારા દેશને શી રીતે છોડા-
વવાના હતા? લાગટ પ્રયત્ન અને સાધના વડે અસંભવિત
કામ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે તે તમે જાણીજ ગયા લાગે
છે. મનુષ્યને ચોતાના ગળમાં અશ્રદ્ધા ન હોય અને તે ખંત-
પૂર્વક પ્રયત્ન કરતોજ રહેતો હોય તોપણ તેને તમામ કાર્યોમાં
સફળતા નથી મળતી, તેનાં કેટલાંક ખાસ કારણ હોય છે.
અનેક કારણો એમાં થાય છે ત્યારેજ કર્મ સફળ થાય છે.
ધીરજપૂર્વક બુદ્ધિ અને ગળનો ચોચ ઉપયોગ કરીને, દેશ
કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરીને સામ દાન ભેદ અને દંડ
એ ચારે પ્રકારની નીતિનો પ્રયોગ કરીને જે પુરુષાર્થ કર-
વામાં આવે તો કાર્યમાં સફળતા કેમ ન મળે અને દેશને
ઉદ્ધાર કેમ ન થાય?

શ્રીમે પણ ચોતાના તરફની અનેક પ્રકારની દલીલો કરી,

પણ સુધિષ્ઠિરના મન ઉપર તેની કશી અસર થઇ નહિ. તે
તો એમજ કહેવા લાગ્યા કે “શત્રુપક્ષ ઘણો બળવાન છે
અને આપણે બળહીન છીએ. બળીઆ સાથે નબળાઓ સ્પ-
ર્ધામાં ઉતરવું બિલકુલ વાજળી નથી. જ્યારે બળવાન શત્રુ
મોટી મુશ્કેલીમાં ગુંચવાઈ પડ્યો હોય અથવા તેના પોતાનાજ
મળતીઆઓ સાથે તેને કલહ ઉભો થયો હોય, અને આપણા
જેવા નબળાને કોઈ બળવાનની મદદ મળી આવે અને ધન
અને જ્ઞાન બેઉથી બળવાન બનીએ ત્યારેજ પ્રયત્ન કરવાનો
ખરો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. હજી તેવા સંજોગો ઉભા થયા
નથી તેથી કરીને આપણે માટે હમણાં પુરુષાર્થ કરવાનો
યોગ્ય સમય આવ્યો ન કહેવાય. પિતામહ, આચાર્ય, કણ્વ
વગેરે બળવાન યોદ્ધાઓ બધાજ દુર્યોધનના પક્ષમાં છે તે
તું કેમ ભૂલી જાય છે? વળી કોઈ પણ કારણસર હું મારી
સત્યની પ્રતિજ્ઞા તોડવાનો નથી. એટલે આપણે તો તેર વર્ષ
સુધી રાહ જોવીજ રહી. રાજ્ય, પુત્ર, યશ, ઐશ્વર્ય એ બ-
ધાંને એક ત્રાજવામાં મૂકીએ તો પણ તે બધાં મળીને સત્યના
એક અંશના અંશની એટલે તેના સોળમા ભાગના સોળમા
ભાગની તોલે પણ આવે નહિ.”

પ્રકરણ ૪ થું-નળ-દમયન્તી

હવે પાંડવોના વનવાસનું પાંચમું વર્ષ જતું હતું. તેઓ પાછા કામ્યક વનમાં રહેવા આવ્યા હતા. વેદવ્યાસે યુધિષ્ઠિરને આશુવી વિદ્યા શીખવી હતી તેના પ્રતાપે તે આઘેની વસ્તુને જોઈ શકતા હતા. પછી યુધિષ્ઠિરે એ વિદ્યા અનુર્જને શીખવી દીધી. x ત્યાર પછી સ્વર્ગમાંથી દુર્લભ અસ્ત્ર શસ્ત્ર લઈ આવવા માટે તેને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો.

તે જ્યારે સ્વર્ગમાં જવા તૈયાર થયો ત્યારે દ્રૌપદી તેને રહતાં રહતાં કહેવા લાગી કે “મારાં મુખદુઃખના, જીવન-મરણના અને રાજ્ય તથા ઐશ્વર્યના એકમાત્ર આધાર તમે જ છો તે કદી ભૂલતા નહિ.”

એક દિવસ યૃહદ્ય નામના એક મહર્ષિ પાંડવોની મુલાકાતે આવ્યા. યુધિષ્ઠિરે તેમને ઘણા દુઃખભર્યા સ્વપ્ને કહ્યું: “મુનિ-વર! હુંજ આ સૌના દુઃખનું મૂળકારણ છું. મારા જેવો દુઃખી આખા બ્રહ્માંડમાં બીજો કોઈજ નહિ હોય.”

ત્યારે ઋષિ બોલ્યા: “એમ તે કાંઈ હોય? તમારા કરતાં પણ વધારે દુઃખી માણસો જગતમાં કેટલા બધા છે. કેટલા-એ માણસો જીવલેણ અસાધ્ય વ્યાધિથી પીડાતા હોય છે, શતદહાડો ચીસાચીસ પાડે છે, પણ જીવ જતો નથી. તેમને તમારા કરતાં વધારે દુઃખી કેમ નહિ કહેવાય? વળી કેટલા-એ ગરીબ કંગાલ સિખારીઓ રોજ લોકોને ઘેર ઘેર અથડાય છે અને છતાં સાંજ પડે મૂંઢી અજ્ઞ પણ પામતા નથી. વરસાદની હેઠી થાય પણ તેમને આશય દેવાનું કેકાણું નથી હોતું. ટાઢ વાય પણ પહેરવાને કપડાં નથી હોતાં. તેઓ બેશક તમારા કરતાં વધારે દુઃખી છે. આવા આવા વિચાર કરીને તમારે તમારા મનને સાંત્વન આપવું જોઈએ. બધા જો પોતાના કરતાં વધારે દુઃખી માણસોના દુઃખનો વિચાર કરીને મન વાળતા હોય તો ભારેમાં ભારે દુઃખમા પણ શાન્તિ મળી રહે. વધારે શું કહું? તમારી માફક પૂત રમીને નગરાજાએ પણ અત્યંત દુઃખ વહોરી લીધું હતું. તમારી મરજી હોય તો હું તમને નગ-

રાજાની ક્રોધા કહ્યું. સાંભળ્યો:-

નગ નિપથ દેશનો રાજા હતો. તે અતિ રૂબાન, સત્યવાની અને જિતેન્દ્રિય હતો. વિદર્ભ દેશના રાજાને હમયન્તી કરીને ધારીજ રૂપાળી પુત્રી હતી. આ નગ અને હમયન્તીએ એકબીજાનાં રૂપશુભનાં વળણ સાંભળ્યાં અને એકબીજા તરફ આકર્ષાયાં. પછી હમયન્તીએ સ્વયંવર વળતે નગના ગણામાં વરમાળા પહેરાવી. ત્યાર પછી તેમણે મળ્યા યાગયજ્ઞો કર્યા. તેમને એક પુત્ર અને એક પુત્રી, એમ બે સંતાન થયાં અને તેમના સુખમાં કાંઈ મળ્યા રહી નહિ.

એક દિવસ નગનો ભાઈ પુન્કર નગના સુખની અદેખાઈ કરીને તેને ત્રુણ રૂમવાનું કહેના આવ્યો. અશુક શસ્ત્ર કરીને તેણે રૂમવા બેઠા. રૂમતાં રૂમતાં નગનું રાજ્ય, તેની સંપત્તિ, એ બધું પુન્કર છૂતી ગયો. મંત્રીઓએ અને હમયન્તીએ નગને ધાંખેએ અમલગો દે ત્રુણ ન રૂમશો તોપણ તેણે માન્યું નહિ અને રૂમતોજ ગયો. છેવટે ત્યારે નગ બધુંજ શુભાવી બેઠા ત્યારે પુન્કર બોલ્યો: “હવે તમારી પાસે કાંઈજ રહ્યું નથી. માટે હવે તો હમયન્તીનેજ શસ્ત્રમાં મૂકો.” પોતાના ભાઈના મોઢામાંથી આવી વાત સાંભળીને નગને તેના ઉપર ઘણો ધિક્કાર આવ્યો. તે ઉઠીને ઉભો થયો અને રાજપાટ, મહેલ, સંપત્તિ બધું તણને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

નગરાજ એમ આવ્યો જાય છે. પોતાનાંજ કર્મના દોષને લીધે પોતાનું અતુલ ઐશ્વર્ય તે હારી ગયો છે. હવે તેને અતિ-પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. દુઃખ અને શોકને લીધે તેનાં નેત્ર રાતાં રાતાં થઈ ગયાં શરીર ઉપર માત્ર એકજ ધોતિયું હતું અને જાણે ગાંઠો થઈ ગયો હોય તેમ આવ્યો જતો હતો. સતીશરો-મણિ હમયન્તીથી પણ ઘેર કેમ રહેવાય ? તે પણ પોતાના પતિની દુર્દશા થએલી જોઈને આંગે એકજ વસ્ત્ર પહેરીને તેના દુઃખમાં ભાગીદાર થવા પતિની પાછળ પાછળ જવા લાગી. પોતાનાં વહાલાં બાળકો ઉપરની પ્રીતિને લીધે પણ તે પોતાના પતિથી અળગી ન થઈ.

તેઓ પોતાનાજ નગરની નજીકમાં ત્રણ દિવસ સુધી પડી રહ્યાં; પરંતુ કેઈએ પણ તેમની ભૂખતરસ ભાગે એટલુંયે ખાવાપીવાનું આપ્યું નહિ. પુન્કરે અસાધારણ કાયદો બહાર

કર્યો હતો કે, જે ઠાઈ નજદમયંતીને જન્મ પણ મદદ કર્યો તેનો શિર-છેદ કરવામાં આવ્યો. આથી લોકો તેમને શી રીતે સહાય કરે? આખરે નજદમયંતી ખોરાકની શોધ કરવા લોકો દ્વારા જંગલમાં પેઠાં. નજરાજની નજર એક દુષ્ટુટ બગલા ઉપર પડી. 'તેનું માંસ ખાઈશું' તો ચેટ બરાશે' એવો વિચાર આવવાથી તેને પકડવાનું નજને મન થયું. એટલે તેણે પોતે પહેરેલું 'ધાતિયું' કાઢીને તેના ઉપર નાખ્યું. બગલા તો 'ધાતિયું' લઈનેજ આકાશમાં ઉડ્યો અને બોલ્યો: "ઓ અમાગીયા નજ! તને જે પાસાનો ગ્રાખ હતો તે પણ હું જ જાનીને આવ્યો હતો. તારી પાસે એકનું એક 'ધાતિયું' હતું તે પણ મારી આંખે ખૂંચતું હતું. તેથી કરીને મેં તે પણ તારી પાસેથી લઈ લીધું. ઘૂત રમવાનો જેને ચડસ લાગ્યો હોય તેની આવીજ વસ્ત્રે થવી જોઈએ."

જેની અવળી મતિ થઈ હોય તે છેવટે રટ નહિ તો બીજું શું કરે? નજરાજ માથે હાથ દઈને રડવા લાગ્યો. ત્યારે દમયંતીએ પોતે પહેરેલા ધાતિયાનો એક છેડો તેને પોતાની લાજ ઠાંકવા સારૂ આપ્યો. એ પ્રમાણે તે સ્ત્રીપુરુષ બેઠે એક વચ્ચે પહેરીને વનમાં આવવા લાગ્યાં. એમ કરતાં નજે એક સડક હીઠી. તે જોઈને તે બોલ્યો: "આ સડક વિદર્ભનગર જાય છે." દમયંતી બોલી: "તમારા મનમાં શું છે તે હું સમજી ગઈ છું; પણ તમે શું એમ ધારો છો કે તમને આવી અવસ્થામાં એકલા મૂકીને હું મારા બાપને ઘેર જતી રહું? તમે કહેતા હો તો ચાલો આપણે બેઠે જઈએ. ત્યાં તમને ખૂબ આદરમાન મળશે." પણ તેમ કરવા નજ કબૂલ ન થયો.

હવે તેઓ બન્ને એક ધાતિયાનો એકઠેઠો છેડો પહેરીને વનમાં ઘઈને જવા લાગ્યાં. એક દિવસ તેઓ ઠાઈ જગ્યાએ બેઠાં હશે એવામાં ચાલી ચાલીને લોચપોચ થઈ ગયેલી રાણી દમયંતી બોંચ ઉપર પડી પડી ધસધસાટ ઉઘી ગઈ. તેવે વખતે નજરાજ પોતે પહેરેલા વચ્ચે કાઢીને તેનાથી દૂર થયો અને ત્યાંથી નાસી ગયો.

ઘોડી વાર પછી રાણી જાગી ઉઠી. ત્યારે પોતાના પતિને ન દેખવાથી મોટેથી રડવા લાગી; પણ તે ગમે તેટલી રટ તો

પણ જંગલમાં કેનું દિલ પીગળવાનું હતું ? પછી તે વિલાપ કરતી કરતી પોતાના પતિની શોધમાં આખા જંગલમાં બધે ભટકવા લાગી. ચાલતાં ચાલતાં તે બોલતી ગઇ : “હે પ્રિય સખા ! મને મારી જાતની ચિંતા નથી. હું તો તમારે માટે વ્યાકુલ થઈ છું. આવા ઘેર જંગલમાં તમે એકલા શી રીતે ભટકતા હશે ? તમારા હુઝનો બોલે કોણ હલકો કરશે ? તમને કોણ સાંત્વન આપશે ?” આ પ્રમાણે તે વિલાપ કરતી ગઈ અને ચાલતી ગઈ. પછી એક દિવસ એક મોટો અજગર તેને ગળી ગયો. તેની ખૂમાખૂમ સાંભળીને એક શિકારી ત્યાં આવી લાગ્યો. તેણે અજગરને ચીરીને દમચંતીને છોડાવી તો ખરી, પણ ત્યારપછી તરતજ તે તેના ઉપર ખરાબ દાનતથી હાથ નાખવા ગયો; પણ જેનામાં ધર્મનું બળ હોય અને જેને સતીત્વનો ટેક હોય તેના ઉપર કેની તાકાત છે કે હાથ નાખી શકે ? દમચંતીએ તે શિકારીને મારી નાખીને પોતાના સતીત્વનું રક્ષણ કર્યું.

નળે એવું ધાર્યું હતું કે દમચંતી એકલી પડશે એટલે પોતાના બાપને ઘેર ચાલી જશે. પણ દમચંતીના મનમાં તો આવો વિચાર સરખોએ આવ્યો નહિ. તે એધાર આંસુએ રડતી જાય અને તે ઘેર અરણ્યમાં ગાંડીની માફક પોતાના પતિની શોધમાં ભટકતી જાય. તેના માથાના વાળની લટો ગમે તેમ વીણેરાઈ ગઈ હતી, તેના ઉપર ધૂળ જામી હતી. તેનું શરીર પણ ધૂળ અને કાદવથી મલિન બન્યું હતું. આખે આંખે ઉઝરડા થયા હતા અને ભૂખ, થાક તથા શોકને લીધે તેની કાન્તિ તદ્દન બદલાઈને કોઈ બોળખી ન શકે એવી નિસ્તેજ, શુષ્ક અને વિરૂપ થઈ ગઈ હતી. તેના આંગ ઉપર મેલું અને કાદવથી ખરડાએલું ચાંદુ ધોતિયુજ હતું. જે દિશાએ તેની નજર જતી તે દિશાએ તે દોડતી હતી. એક તો ધાડું જંગલ અને વળી તેમાં ભેઈએ તેટલાં હિંસક પશુઓ હતાં. વળી કિરાન, વ્યાધ એવી એવી જંગલી જાતના લોકો પણ ત્યાં ભટકતાજ હોય. તે છતાં પણ દમચંતી ગભરાતી ન હતી. તે તો “ઓ સ્વમિન” “ઓ પ્રાણનાથ” એમ લવારો કરતી કરતી આરે દિશાએ રખડતી હતી. વનનાં વૃક્ષોને, પશુઓને અને પર્વતના ટેકરાઓને જોતી એટલે ત્યાં

ગળા ઉભી સ્ત્રીને તેમને પૂછવા તાગતી કે તમે કોણ
સ પતિને લેયો છે ? આ આજ્ઞાગતી દમયંતી તમને પૂછે
કે તમે તેના પતિની બાળ બતાવ્યો ? આ પ્રમાણે પતિના
યોગથી અધીરી અને ગાંડી થઈ ગયેલી દમયંતી વનમાં
સા દિવસ સુધી બાટકી. છેવટે તે એક નદીને કિનારે પહોંચી.
તેણે વણચારનો કાફલો દીઠો. તેમની સાથે માતૃતી
આવી તે ચેદિરાજ્યમાં જઈ પહોંચી. ત્યાંની રાજમાતાએ
તે આશ્રય આપ્યો અને પોતાની દાસી તરીકે રાખી લીધી.

હવે નગરાજનું યુ યયુ તે જોઈએ. તે પોતાની સ્ત્રીને
રંગમાં એકઠી પડવી મૂકીને નાઠો. રસ્તામાં તેને એક સાપ
મળ્યો. તેના ઝેરથી તેના શરીરનો વળું કાળો કાળો થઈ ગયો
અને તે જોડેલો રૂપાળો હતો તેટલોજ કદરૂપો બની ગયો.
એમ કરતાં કરતાં તે અયોધ્યા રાજ્યની હદમાં પેહો અને
છેવટે ત્યાંના રાજાના સારથિ તરીકે હહોડા કાઢવા લાગ્યો.

હવે આ બાબતને વિદર્શનના રાજાને પોતાના જમાઈ-
દીકરીની દુર્દશાની જાણ થઈ એટલે તેણે તેમની બેઠની બેળ
કરવા સાર અનેક પ્રાદાણોને જુદી જુદી દિશાએ મોકલ્યા.
તેમાંનો એક પ્રાદાણ ચેદિરાજ્યમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે
દમયંતીને દીઠી એટલે તેને તેના પિતાની પાસે તેડી ગયો.
તેણે પોતાનાં માતાપિતાને કહીને પતિની બેળ કરવા માટે
પ્રાદાણોને દેશવિદેશ મોકલ્યા. તેમાંનો એક જણ દૂરતો દૂરતો
અયોધ્યા જઈ આવ્યો. તે જ્યાં જતો ત્યાં દમયંતીએ શીખવી
મૂકેલો એક માર્ગિક દુહો ગાઈને ટહેલ નાખતો. નજ તેનો
અર્થ સમજી ગયો. તેણે તે પ્રાદાણને પોતાની પાસે બોલા-
વીને કહ્યું: “સતી સ્ત્રીને તેનો પતિ તથા જે તોપણ તે તેના
ઉપરથી પોતાની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ ખેંચી લેતી નથી. તેના
તરફ તેના પતિનું વર્તન સારું હોય કે મારું હોય, ગમે
તેવું હોય, તોપણ સતી સ્ત્રી પોતાના પતિ ઉપર કદી નારાજ
થતી નથી. પશ્ચિમો જોનું પહેરવાનું પાતિયું સુદાં લઈને
ઉડી ગયાં છે એવા પતિથી તેની સતી સ્ત્રી કદી વિમુખ
થતી નથી.” પ્રાદાણે જઈને આ જવાબ દમયંતીને કહ્યો.
તેણે તે પ્રાદાણને તરતજ પાછો નજની પાસે મોકલ્યો અને
તેની મારફતે કહેવડાવ્યું કે “પોતાના પતિનો પત્નો લાગતો

ન હોવાથી દમયંતી બીજી વાર પરણવાનો વિચાર કરે છે, અને તેથી થોડાજ દિવસમાં તેનો સ્વયંવર થનાર છે.”^૨ અસલના વખતમાં પતિનું મરણ થાય અગર તેનો ક્યાંય પત્નો ન લાગે તો તેની ત્રીજી વાર પરણી શકતી. = દમયંતીને એક પુત્ર અને એક પુત્રી મળીને એ સંતાન હતાં. આ વખતે તે પોતાના પિતાને ઘેર રહેતી હતી. તે છતાં તે ફરી લક્ષ કરવાની છે એવા સમાચાર સાંભળતાં વારનેજ અયોધ્યાના રાજાના રથમાં બેસીને નળ વિદર્ભ જવા માટે પૂરવેગે ઉપડી ગયો. રસ્તે જતાં એક વૃક્ષનું ફળ તેના ખાવામાં આવ્યું. તેનાથી તેને ઉલટી થઈ અને સાપનું ઝેર તેના શરીરમાંથી નીકળી ગયું. એટલે તો નળ પાછો હતો તેવો ને તેવોજ રૂપાળો થઈ ગયો. તે વિદર્ભનગરમાં પહોંચ્યો એટલે દમયંતીએ તેને ઝટ લઈને ઝાળખી કાઢ્યો. આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષ સુધી પાર વિનાનું કષ્ટ વેઠ્યા પછી નળ અને દમયંતીને પાછો નળનો મેળાપ થયો.

નળ દેશવિદેશમાં ભટકીને પાસાની રમતમાં ઉસ્તાદ બની ગયો હતો. તેથી તે હવે પોતાના નિવેધ દેશમાં ગયો અને પુષ્કરને કહેવા લાગ્યો કે, આલ, આપણે ફરી એકવાર દૂત રમીએ. પુષ્કર આ વખતે એક પછી એક દાવમાં હારતોજ ગયો અને એ રીતે નળે પોતાનું શુભાવેલું સ્વરાજ્ય પાછું મેળવી લીધું. હવે તેનો લાઈ તેના દાવમાં આવ્યો હતો, પણ તેણે તેની સાથે ઢેલું વર્તન કર્યું તે જોઈએ. તેણે તેના અગાઉના અપરાધની તેને માફી આપી અને તેને ભેટીને તેને તેનું મસ્તક સૂંધ્યું.^૪ પછી તેને પુષ્કળ ધન, રત્નો અને રાજ્યનો પણ એક હિસ્સો આપીને રાજી કર્યો. આવી ઉદારતાને લીધે નળરાજાને આજે પણ લોકો “પુણ્યકોક નળરાજા” કહીને યાદ કરે છે. આવા ઉદાર ઉત્તમ મહાનુભાવ પુરુષોની તોલે દોષ આવે ?

૨ = વનપર્વ, ૭૦-૨૬.

= આના સંબંધમાં શાંતિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “વિવદ” એ મથાળા દેવગને વિષય જોવો.

૪ = પોતાનાથી નાનાં દેવ તેનું મસ્તક સૂંધવાનો પ્રાચીન આચારનો વિચાર હતો.

સેવાનંદ

નજની કથા પૂરી થઇ એટલે મુનિ જોલતા જમ થયા. નજના ચરિત્રનો પ્રભાવ આવે પણ હિન્દુ કુટુંબો ઉપર જેવામાં આવે છે.

પુણ્યશ્લોકો નલો રાજા પુણ્યશ્લોકો નુધિષ્ઠિરઃ ।

પુણ્યશ્લોકા ચ વૈવેહી પુણ્યશ્લોકો જનાર્દનઃ ॥

જે શ્લોકે લોકો પધારીમાંથી ઉત્તાની સાથેજ બોલે છે.*

* મુનિશ્યાન સંસ્કૃત ધર્મિન સર મોનિયર વિસિયમ્સ લખે છે કે:—“શુદ્ધચરિત્રનાં ચિત્રો દોરવામાં અને આદર્શ આરિઃચરિત્ર-પણ કરવાની કળામાં સૌંદર્ય અને શેષનાં કાવ્યો કરતાં સંસ્કૃત કાવ્યો અરી જાય છે અને તેથી તેમનું મૂલ્ય પણ વધારે છે. મોતાનાં સ્ત્રી-પાંદાનાં સ્વભાવ અને ચરિત્રનું આલેખન કરતી વખતે હિન્દુ કવિઓ અનિશ્ચયોક્તિનો ત્યાગ કરીને માત્ર સ્વાભાવિકતાથી જરેલાંજ ચિત્રો દોરે છે. દેવો, મનોહરી, કૌશલ્યા અરે! મન્યુ મુક્તાં-એ બધાનાં વર્ણન લખી શવનાં મનુષ્યોનાં વર્ણનનાં જેવાં તદ્દન સ્વાભાવિકજ લાગે છે. દેવેન અને પેનેસોપના કરનાં પણ સીતા, કૌપદી અને દમયંતી આપણાં સ્નેહ અને મહાનુભૂતિનું વધારે આકર્ષણ કરે છે. સામાન્ય રીતે બધીજ હિન્દુ સ્ત્રીઓ ખરેખર કંપત્યપ્રેમના આદર્શરૂપ હતી. આવી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનાં મુંદર વર્ણનોમાં આપણે અસહનના જમાનાના હિન્દુ કુટુંબની પવિત્રતા અને સ્વાભાવિકતાનું વાસ્તવિક ચિત્ર જોઈ શકીએ છીએ. રામાયણ અને મહાભારતમાં શુદ્ધચરિત્રની તેમજ સામાજિક જીવનની મુખી અવસ્થાના જેવાં વર્ણનો છે તેના કરનાં વધારે મુંદર અને મર્મરપર્યાં બીજાં ભાગ્યેજ હોય. ખરેખર, કૌટુંબિક પ્રેમનાં ચિત્રો દોરવાની કળામાં અને પ્રત્યેક યુગમાં તેમજ પ્રત્યેક દેશમાં, કુટુંબી રીતે માનવરજાવમાં જે જે ભાવો જોવામાં આવે છે તેનાં, દેશકળના બેદનો વિચાર કર્યા વગર, સારદેશીય વર્ણન કરવાની કળામાં સંસ્કૃત સાહિત્યની બીજા કોઈ સાહિત્ય સાથે તુલનાજ થઈ શકતી નથી.”—(હન્ડીઅન એપીક પોવેરી પૃ. ૫૭-૫૮.)

દેવેન સૌન દેશમાં આવેલા સ્પર્ધા સંદેરના રાજા મેનેક્ષમની રાણી હતી. તે પોતાના રૂપને માટે ધારી પકાળી હતી. દાસના એસિયા માનેરમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં દૌલ નામનું નગર હતું. ત્યાંનો રાજાજીવર પારિલ દેવેનનું હૃદય કરાને તેને પોતાને દેશ સર આપ્યો. આથી સૌનના બધા પેદાઓએ પોતાપોતાના મૈત્ર્ય સંદિગ બેઠા રહેને દૌલને ધન, નાખેડો અને બેટ વગેરે દેશ વડે નુધી કર આપ્યું. અને દેવ નગર પહોં અને પારિલ માથે મહા પહો

પ્રકરણ ૫ સું—પાંડવોની તીર્થયાત્રા

રાજા સુગિહિર, ભીમ, નકુલ, સહદેવ અને દ્રૌપદી, એ પાંચ જણ પોતાની સોળતમાં ધૌમ્ય નામના પુરોહિતને તથા લોમશ નામના એક અગિને લઈને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યાં. આ વખતે પાંડવોને માથે જટા, શરીરે મૃગ-ચર્મ અને હાથમાં ખડ્ગ હતાં.* શરીરે અલોહ ખજૂર પહેર્યું હતું. અને પીડ ઉપર ધનુષ્ય અને ળાણનાં લાઘાં લટકાવ્યાં હતાં. તેમને પ્રવાસનો પરિશ્રમ જણાય નહિ અને તે ઉપરાંત જ્ઞાન મળે એટલા માટે લોમશ મુનિ તેમને રોજ રોજ નાના પ્રકારની કથાઓ કહેતા. એક દિવસ તે જોડ્યા: “એક વાર દેવો અને દૈત્યો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. કેમે કરી દેવોની જીત થઈ નહિ ત્યારે છેવટે તેઓ દધીચિ મુનિના આશ્રમમાં ગયા અને મુનિને કહેવા લાગ્યા કે “મહાત્માજી! અસુરોનો રાજા વૃત્રાસુર માત્ર આપનાં અસ્થિ વડેજ મરે એમ છે. તે વગર તે મરશે નહિ અને દેશનો ઉદ્ધાર થશે નહિ.” ત્યારે મુનિ જોડ્યા કે “મારા એકલાના મરવાથી જો આખા દેશનો ઉદ્ધાર થતો હોય તો એનાથી ખીણું રૂડું શું? મને દેશના હિતને માટે આત્મજલિદાન દેવાની તક મળી તેથી મારી શ્રીક યોદ્ધાઓએ હેલેનને છોડાવી ત્યારે તે પાછી પોતાના ઘણીને જઈ મળી.

પેનેલોપ શ્રીસ દેશના પ્રસિદ્ધ વાર યુગ્ગિસિસની સ્ત્રી હતી. તે પણ ઘણી રૂપાળી હતી એવું કહેવાય છે. તેનો ઘણી ઉપર કહેલા દ્રૌપદના યુદ્ધમાં લડવા ગયો હતો અને તે યુદ્ધ પૂરું થયા પછી તે ક્યાં ગયો તેનો કશો પત્તો મળતો ન હતો. તેથી કરીને તે સમયના મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ વીર પુરુષો પેનેલોપને પરણવા વાસ્તે ખટપટ અને કારસ્તાન કરવા લાગ્યા; પણ તે કોઈને પરણવા કબૂલ થઈ નહિ. એમ કરતાં કરતાં તેનો ઘણી વીસ વર્ષની ગેરહાજરી પડી ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે જોઉંને મેળાપ થયો.

શ્રીસના પ્રસિદ્ધ મહાકવિ હોમરે પોતાના “ઇલિયડ” નામના કાવ્યમાં હેલેનનું અને “ઓડેસી” નામના કાવ્યમાં પેનેલોપનું ચરિત્ર નિરૂપણ કર્યું છે.

આજ દિન સુધીની તપશ્ચર્યા સાર્યક થઈ છે.” એમ કહીને તેમણે ત્યાં ને ત્યાંજ પોતાના ચોગબજથી પ્રાણ-યાગ કર્યો. દેવોએ તેમનાં અસ્થિનું એક બધંકર વચ્ચે ગનાબુ અને તેના વડે વૃત્તાસુરને મારીને દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો.”*

બીજે પ્રસંગે લોમશ મુનિએ કહ્યું: “ઉશીનર નામનો એક પ્રખ્યાત રાજા હતો. બાજપદ્મી પોતાને બડપી લેશે એવી બીકથી એક કબૂતર ઉશીનરનો આશ્રય લીધો. બાજપદ્મી પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને કહેવા લાગ્યો: ‘હું બૂખ્યો છું. મને મારે કબૂતર સોંપી દો.’ રાજા બોલ્યો: ‘શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ મારો ધર્મ’ તેથી હું તને તે કેવી રીતે હવાલે કરી શકું?’ બાજપદ્મી બોલ્યો: ‘બૂખ્યાને ખાવાનું આપવું એ પણ ધર્મ’ ખરે કે નહિ? મારે તમારાથી કબૂતરને શી રીતે રખાય? જે ધર્મનો બીજા ધર્મની સાથે વિરોધ આવતો હોય તે ધર્મ નહિ પણ ક્રધર્મ છે; અને જે ધર્મની સાથે બીજા કંઈ પણ ધર્મનો વિરોધ ન હોય તેજ સાચો ધર્મ છે.’ તે સાંભળીને રાજા બોલ્યો: ‘ત્યારે મારા શરીરમાંથી કબૂતરના કદના જેટલો માંસનો લોચો તને ખાવા આપુ તો કેમ? એમ કરવાથી શરણાગતનું રક્ષણ થશે અને બૂખ્યાને આહાર પણ અપાશે.’ બાજપદ્મીએ આ વાત કબૂલ કરી. પછી રાજાએ ગ્રાજવાના એક પક્ષામાં પેહું કબૂતર મૂક્યું અને બીજા પક્ષામાં પોતાના શરીર-માંથી માંસના દુકડા કાપી કાપીને મૂકતોજ જાય; પણ કબૂતર-વાળું પેહું ઉચુંજ ન ધાય. એ પ્રમાણે પોતાના શરીરમાંથી પુષ્કળ માંસ કાપી કાપીને મૂક્યું, પણ કબૂતરના વજન બદોબર થયું નહિ ત્યારે તેણે છેવટે પોતાનું આખું શરીર બાજપદ્મીને અર્પણ કરી દીધું અને તેને કહ્યું કે, તું સુખેથી મને ખાઈ જા. બાજપદ્મી બોલ્યો: ‘રાજા! જે પોતાના પ્રાણનું ગણિદાન દઈને બીજાના પ્રાણ બચાવે છે તેજ સાચો મહાત્મા છે. હું એવા મહાત્માને મારી શકતો નથી. પ્રાણીમાત્ર ઉપર તમારી આવી અસાધારણ દયા જોઈને હું ચકિત થયો છું. મારે હવે કબૂતર જોઈતું નથી.’ એટલું કહીને તે બાજ પદ્મી ત્યાંથી ઉડીને અદૃશ્ય થઈ ગયો.

એમ કરતાં કરતાં પાંડવો આખા કાસ્તવર્ષનાં તમામ

* વનપર્વ, અધ્યાય ૧૦૦.

તીર્થો જોઈ વળ્યા. જે જે તીર્થો સમુદ્રની વચ્ચેના દ્વીપ ઉપર આવેલાં હતાં તે પણ જોઈ લીધાં. અસલ સમુદ્રમાં પ્રવાસ કરવાનો હિન્દુઓને નિષેધ ન હતો. x છેવટે તેઓ ગંગાદ્વાર* આગળ થઈને હિમાલયના પ્રદેશમાં દાખલ થયા. પહાડની ચઢાઈઓ ચઢતાં ચઢતાં દ્રૌપદી થાકીને લોથપોથ થઈ ગઈ અને છેવટે એકાએક બેશુદ્ધ થઈને પહાડ ઉપર પડી ગઈ. પણ તરતજ નકુલે તેને પકડી લીધી. પછી યુધિષ્ઠિરે તેને પોતાના જોળામાં સૂવડાવી. કોઈ તેને પવન નાખવા લાગ્યા તો કોઈ તેના શરીર ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિરે હું હું ભરાઈ આવ્યું અને તે કલ્પાંત કરતાં કરતાં બોલવા લાગ્યા કે “દ્રુપદ રાજાએ પોતાની પુત્રી અમને પરણાવી ત્યારે તેણે કેટલી કેટલી આશાઓ રાખી હશે ? તેમણે ધાર્યું હશે કે અમે તેની પુત્રીને સુખ અને સ્વમાનપૂર્વક રાખીશું. એ બધીજ આશાઓ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું. અમારાં પાપેજ દ્રૌપદીને આટલું બધું દુઃખ વેઠવું પડે છે.” પછી પર્વત ઉપરની હવાને લીધે તથા તેના પતિઓએ કરેલી સારવારને પરિણામે દ્રૌપદીને ધીમે ધીમે લાન આવવા લાગ્યું અને થોડી વારે તે ઉઠીને બેઠી થઈ.

પછી પહાડી લોકોની ખાંધ ઉપર બેસીને સ્લેષ્ઠ વગેરે અનેક જાતિઓને જોતાં જોતાં તેઓ આખરે બદરિકાશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં થોડા દિવસ વિશ્રાન્તિ લીધા પછી પાછાં આગળ ચાલ્યાં અને ચાલતાં ચાલતાં ગન્ધમાદન પર્વતના પ્રદેશમાં દાખલ થયાં. અહીં તેમને અર્જુનનો મેળાપ થયો. પછી બધાં પાછાં બદરિકાશ્રમ તરફ વળ્યાં અને ત્યાંથી ભરતખંડને રસ્તે વળ્યાં.

અર્જુન પોતાના ભાઈઓની રજા લઈને ઘેરથી નીકળ્યો તેવો પ્રથમ હિમાલયના પ્રદેશમાં પેઠો હતો.. ત્યાં તેણે કિરાત લોકોને હરાવ્યા અને તેમની પાસેથી પાશુપત નામનું ભયંકર અસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યું. તેની પાસે નહોતું ધન અને નહોતું સૈન્ય; છતાં તે એકલી જાતે પોતાના પ્રબળ પુરુષાર્થને પ્રતાપે

x આના સંબંધમાં શાન્તિપર્વના પાંચમા અધ્યાયમાં “સમુદ્ર પર્વતન” એ નામનો વિષય જોવો.

* હલમા એને દરદાર કહે છે.

હિમાલય અને ગંધમાદન એ બે પર્વતો જોળંગી ગયો, ત્યાંની અધરી અધરી ઘાંટીઓ વટાવી ગયો અને ત્યાંની અસંખ્ય જંગલી જાતિઓનાં રહેઠાણની વચ્ચે થઈને સદેહે સ્વર્ગમાં જઈ પહોંચ્યો. અસલના હિન્દુઓ પૃથ્વીના ગમે તે ભાગમાં જઈ શકતા અને દેશેદેશમાં પોતાનાં સંસ્થાનો વસાવતા. અર્જુન સ્વર્ગમાં પાંચ વરસ સુધી રહ્યો. અહીંજ તે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યની કળા શીખ્યો હતો, અને અહીંજ દેવતાઓના પક્ષમાં રહીને તેણે જ્ઞાનવોની સાથે સુદ્ધ કર્યું. સ્વર્ગ જેવા સુખમય સ્થાનમાં પણ બિચારા અર્જુનના નસીબમાં હાલવાનું તો ખરુંજ; રાજ રાજ જ્ઞાનવોને મારવા અને હાલવા પણ આવો પરિશ્રમ કરવાથી અને જ્યાં વખત સુદ્ધમાંજ રોકાવાથી તે જ્યારે ભસ્તખંડમાં પાછો આવ્યો ત્યારે જ્ઞાનો તે કરતાંયે વધારે અત્યાધારણ જળવાન એવો વીર પુરુષ બનીને આવ્યો. સ્વર્ગમાંથી પાછા ફરવી વખતે તે પોતાની સાથે ત્યાંનાં દુર્લભ અસંખ્ય પણ લેતો આવ્યો. સ્વર્ગ જે દરપનામય સુખનો પ્રદેશ છે ત્યાં પણ માણસને હાલવાનાં અસંખ્ય તો ખરાંજ !

પ્રકરણ ૬ કું—યુધિષ્ઠિર અને નાગરાજ

એક દિવસ ભીમ એકલો હિમાલયના પ્રદેશમાં ફરતો હતો એવામાં તેનેX નાગલોકના રાજાએ ક્રેહ કર્યો. યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાઈની ખોળ કરતા કરતા નાગરાજની પાસે જઈ પહોંચ્યા. ત્યારે યુધિષ્ઠિર અને તેની વચ્ચે આ પ્રમાણે સંવાદ થયો:-

(૧) નાગરાજ—પ્રાદાણ કેને કહેવો ?

યુધિષ્ઠિર—જેના સ્વભાવમાં સત્ય, સરળતા, દાનીપણ, ક્ષમા અને તપશ્ચર્યા જેવામાં આવતાં હોય તે.

નાગરાજ—આવા ગુણ તો કેટલાક શૂદ્રોમાં પણ હોય છે.

યુધિષ્ઠિર—એવા બધા ગુણ જે શૂદ્રમાં હોય તે શૂદ્ર નહિ, પણ પ્રાદાણજ છે; અને જે પ્રાદાણમાં આ ગુણ ન હોય તેને પ્રાદાણ નહિ પણ શૂદ્રજ જાણવો.

નાગરાજ—જો પ્રાદાણ શૂદ્ર વગેરે જાતિનો નિર્ણય આરિચ્ય વડે કરાતો હોય તો પછી પુખ્ત ઉંમર થતા સુધી કોઈ કંઈ જાતિનો છે એ નિર્ણય થઈ શકે નહિ; કારણ કે પુખ્ત ઉંમર થતા સુધી આરિચ્ય ઘડાયું હોતું નથી.

યુધિષ્ઠિર—નજ થઈ શકે; કારણ કે મનુષ્યો પોતાને કહે છે કે “પુરુષ વેદનું અધ્યયન ન કરે ત્યાંસુધી તે શૂદ્ર જેવોજ હોય છે.” મેં હમણાંજ કહ્યું હતું કે જાતિવર્ણનો વિચાર ન કરતાં જેનામાં શુદ્ધ સંસ્કારવાળું આરિચ્ય હોય તેજ પ્રાદાણ કહેવાય. *

નાગરાજ—તમે સાચુંજ કહો છો. અહિંસા, દાન, દમ, સત્ય, તપશ્ચર્યા અને ધર્માચરણજ શ્રેષ્ઠ છે. જાતિ અને કુળમાં તો છે શું ? ÷

X નાગ અથવા તક્ષક જાતિના લોકો ખ્રિસ્તની પૂર્વે ૬૩ સૈકામાં ભારતવર્ષ ઉપર ચઢી આવ્યા હતા. (રાજસૂત્રના પૃ. ૧૧)

* વનપર્વ, અ. ૧૮૦. શૂદ્રેણ હિ સમસ્તાવદ્ યાવત્ વેદે ન જાયતે । (મનુસંહિતા, ૨, ૧૭૨) મહર્ષિ વસિષ્ઠનો પણ એજ મત છે. (વસિષ્ઠ સંહિતા અ. ૨) આના સંબંધમાં શાન્તિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “જાતિભેદ” એ વિષય જોવો.

÷ વનપર્વ ૧૮૧-૪૨, ૪૩

(૨) ત્યારપછી નાગરાજને પ્રથમ કયો: “જનના જેવું મું”

યુધિષ્ઠિર—ગુણ અને દુઃખ સદિન ઇશ્વરના જેવો છે અને જાણવા યોગ્ય પણ જોઈ છે.

(૩) નાગરાજ—મુખદુઃખથી સદિન કોઈ દોષ ખરું છે?

યુધિષ્ઠિર—જેમ શીઆળા અને ઉન્દાળા વચ્ચેના ગાગા-માં ગરમી નહિ અને ઠંડી પણ નાંદો, એવી રીતે ન વર્ણવી શકાય એવી એક જનુ દોષ છે તેવી રીતે જેને મુખ અને દુઃખ, બેમાંનું એક ન દોષ એવી એક વ્યક્તિ પણ દોષી બેઠી.

યુધિષ્ઠિરના આ ઉત્તરોથી નાગરાજ યજ્ઞ પ્રસન્ન થયો અને તેણે ભીમને છુટો કર્યો. હવે યુધિષ્ઠિર તેને કહ્યું કે આપ તો વેદવેદાંગ બધામાં પ્રવીણ હોનારો છો. x માટે હવે મારા સંશય દૂર કરો. નાગરાજને કહ્યું કે ભલે પૂછો.

(૪) યુધિષ્ઠિર—મનુષ્યની સફળિતિ યાચ એવા કયા ઉપાય આપ બતાવો છો?

નાગરાજ—અહિંસા, દાન અને પ્રિય પરંતુ સત્ય વચન.

(૫) યુધિષ્ઠિર—દાન અને સત્ય એ બેમાં એક શું? વળી અહિંસા અને મિત્ર વ્યવહાર એ બેમાં પણ કયું એક છે તે કહો.

નાગરાજ—એ બધાંનું પરિણામ—ફળ શું થાય છે તેને લક્ષમાં રાખીને તેની શ્રેષ્ઠતાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. આ બધામાંથી જેના વડે ધણામાં ધણું દેશકિત સંપાદનું હોય તેજ શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે અમુક દાનના કરતાં સત્ય બધીઆતું હોય છે ત્યારે વળી અમુક સત્યના કરતાં દાન પણ બધીઆતું હોય છે. એજ પ્રમાણે કોઈ વાર અહિંસા કરતાં મિત્ર વ્યવહાર શ્રેષ્ઠ હોય છે તો કોઈ વાર મિત્ર વ્યવહારના કરતાં પણ અહિંસા શ્રેષ્ઠ કરે છે.

(૬) યુધિષ્ઠિર—શબ્દ, રૂપશી, રૂપ, રસ અને ગન્ધ—એ પાંચ વિષયનો, આત્મા કેવી રીતે લોભ કરે છે અને મુખ-દુઃખનો અનુભવ લે છે?

નાગરાજ—શરીરમાં રહેલી પાંચ ઇન્દ્રિયોમાંની કોઈ પણ એક ઇન્દ્રિય તથા મન અને બુદ્ધિ, એ ત્રણની સહાય વડે આત્મા વિષયનો લોભ કરે છે. એ ત્રણ જો એકી વખતે

સાથે કાર્ય કરતાં ન હોય તો આત્માથી વિષયનો લોભ થાય નહિ અને તેને સુખ અથવા દુઃખનો અનુભવ પણ ન થાય. વળી મન એવું છે કે એકી વખતે એક કરતાં વધારે વિષયમાં પરોવાતું નથી.

(૭) યુધિષ્ઠિર—મન અને બુદ્ધિ, એ બેમાં તફાવત શો?

નાગરાજ—મનને કોઈ ઉત્પન્ન કરતું નથી; પણ બુદ્ધિ તેમજ વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછું લય પામે છે. રૂપ, રસ વગેરે વિષયોની સાથે ઇન્દ્રિયોનો યોગ થાય એટલે બુદ્ધિ અથવા વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઇન્દ્રિયો વિષયથી અળગી થાય એટલે બુદ્ધિનો લોપ થાય છે. આ સંયોગ અને વિયોગ મનની મદદ વડે થાય છે. એટલે મનની સહાય વડેજ બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ થાય છે એવું ઠયું. એ બુદ્ધિ અથવા વિષયના જ્ઞાન વડે સુખદુઃખ પેદા થતાં નથી, પણ તે તો મન વડેજ થાય છે. જ્યાં મન નથી ત્યાં વિષયનું જ્ઞાન નથી અને જ્યાં વિષયનું જ્ઞાન નથી ત્યાં સુખ અથવા દુઃખનો અનુભવ પણ થતો નથી. x

આ ઉત્તર સાંભળીને યુધિષ્ઠિરને ઘણાજ સંતોષ થયો. પછી તે ભીમને લઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને બધા ઘણાજ આનંદપૂર્વક હિમાલય પર્વત ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું-ઈશ્વર

પાંડવો કામ્યક વનમાં પાછા આવ્યા છે એવી ખબર થવાથી મહાતપસ્વી માર્કંડેય ઋષિ તેમની સુલાકાતે આવ્યા. યુધિષ્ઠિર રાજાએ પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં માર્કંડેય ઋષિ બોલ્યા:-

વૈવસ્વત મનુએ એક માછલી પાળી હતી. તે વધતાં વધતાં ઘણીજ મોટી બની ગઇ. પછી પ્રલયકાળ નજીક આવ્યો. ત્યારે વૈવસ્વતે એક નૌકા બનાવી. ત્યારે આખી પૃથ્વી જળ-મગ્ન થઇ ગઇ ત્યારે તેણે પેલી નૌકામાં સાત ઋષિઓને બેસાડ્યા અને તમામ બાતતાં જીજ પણ તેમાં, સર્વા અને પછી પોતે પણ તેમાં ચઢી બેઠા. પછી તેણે પેલી માછલીનાં ફીંગરોની સાથે હોડીને જકડી બાંધી. માછલી તે હોડીને જોશ્વતી જોશ્વતી આપે. સમુદ્ર જોળંગીને હિમાલયના એક ઉંચા શિખર ઉપર જઈ પહોંચી. ત્યાં આગળ મનુ હોડીમાંથી ઉતર્યો અને એ રીતે સૌ બચી ગયાં.*

હું પોતે એ સમુદ્રના જળમાં ચઢને જતો હતો ત્યાં એક વરના ઝાડ નીચે એક નાના રૂપાળા બાળકને મેં સૂતેલું દીકું, મેં ઘણા ઘણા વિચાર કરી જોયો કે આ બાળક કેણુ હશે, પણ મને કશી સમજ પડી નહિ. પછી મારા સમજવામાં આવી બસું કે એ બાળકના પેટમાંજ હું સમું છું. ત્યાં મેં ચન્દ્ર સૂર્ય વગેરે અસંખ્ય અનંત ગ્રહો, સમુદ્રો, પર્વતો, મનુષ્યો, પશુઓ, નાની મોટી નદીઓ, એ બધુંજ મેં તેના ઉદરમાં દીકું. હું તેના પેટમાં ને પેટમાં ઘણા કાળ સુધી ભગ્યો, પણ મને તેનો છટો જડ્યો નહિ. પછી ત્યારે હું તેમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે મેં દીકું કે આ બાળકના પેટમાં જે જે વસ્તુઓ છે તેજ બધી બાહ્યજગતમાં જોવામાં આવે છે અને તેના વટે જગત ચોખી રહે છે.

* વનપર્વ, અ. ૧૮૭. બાહ્યવિશ્વમાં જગતપ્રવર્તનું વર્ણન છે તેની સાથે બા. વર્ણન ઘણુંજ મગનું આવે છે. વળી ખૂબીની વાત એ છે કે, વનની તમામ પ્રજાઓના જૂના જનિદાનુસાર આજ જગતપ્રવર્તની રીત. તેજ.મ. આવે છે તેના કારણને મટે.નિવર્તન પાશ્વ. પ્રક. નજીમ. “વટેદરમન” અને “દિ-નુએન. વનનિમ્યને.” એ વિવેક તેજ.

સારાંશ એ છે કે, વિશ્વ ઈશ્વરમાં રહેલું છે અને ઈશ્વર વિશ્વમાં રહેલો છે. તે વિશ્વનો આધાર છે અને તેનો આધેય પણ છે. તે વિશ્વનો સ્રષ્ટા, પોષણકર્તા અને વિલયકર્તા છે. તે નિરાકાર છે છતાં સર્વશક્તિમાન છે. તે રસ અને ગંધ વિનાનો છે. તે શબ્દ નથી, સ્પર્શ નથી અને રૂપ પણ નથી. તે સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી અને નપુંસક પણ નથી. તે સત્ નથી, અસત્ નથી અને સદસત્ પણ નથી. x ત્યારે તે છે કોણ ?

“અવાહ્મનસગોચરં, અશબ્દં, અસ્પર્શં, એકમેવાદ્વિતીયમ્।”

તે અનિર્વચનીય, અચિન્તનીય, શબ્દાતીત, સ્પર્શાતીત અને અદ્વિતીય છે.

ઈશ્વરને કોઈ પેદા કરનાર છે એવું જો આપણે કહીએ તો પછી તેને પણ પેદા કરનાર કોઈ હોવો જોઈએ, એ પણ કબૂલ કરવું જ પડે. પછી તેને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ ત્રીજો અને તેને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ ચોથો એમ છેડોજ ન આવે. તેથી કરીને ઈશ્વર એક, અદ્વિતીય અને સર્વશક્તિમાન છે, એ સત્ય પણ ટકી શકે નહિ. એટલા માટે ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈજ નથી એવું માનવાની જરૂર પડે છે. જેમ માટીમાંથી પૂતળું બને છે અને પૂતળું લાગી જતાં પાછી માટીની માટી થઈ જાય છે, તેમ ઈશ્વરમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી તેનામાં વિલીન થઈ જાય છે.

આ અખિલ બ્રહ્માંડને કાર્યકારણની પરંપરાના અપરિવર્તનીય નિયમોથી બાંધી લઈને ઈશ્વર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરે છે. માત્ર જ્ઞાન વડેજ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થાય છે. ખરું જોતાં ઈશ્વર એકલોજ સત્ય છે અને જાણુવા લાયક છે. તેટલું જેમનાથી ન સમજાયું તેમણે અનેક ઉપાસ્ય દેવ-દેવતાઓની કલ્પના કરી છે.

પ્રકરણ ૮ મું—કલિયુગનું વર્ણન

ત્યાર પછી સુધિન્ધિરે પૂછેલા સવાલના જવાબમાં માર્ક-
ન્ટેય ક્ષયિ કહેવા લાગ્યા:-

શ્વતુર્વર્ણ:-કલિયુગના અંતમાં સમાજની અંદર
ભારે વિપ્લવ થશે. એટલે પછી વર્ણાશ્રમધર્મ રહેશે નહિ અને
વર્ણસંકર જાતિઓ ઉત્પન્ન થશે.× સૌના મનમાં પરલોક-
ને વિષે સંદેહ પેદા થશે.● અધર્મની અતિશય વૃદ્ધિ થશે.
માત્ર જનોદંત્ર પ્રાદાણપણની નિશાની રહેશે.† પ્રાદાણોના
બીજા બધા શુભનો લોપ થઈ જશે. પ્રાદાણો ધર્મનાં મિથ્યા
ચિહ્નો ધારણ કરશે, જુદું ખોલતા થશે, વેદની નિંદા કરશે,
કાર્ય કરાવના તત્ત્વને વિષે ખાલી વાંઠવિવાદ કરતા થશે.
પ્રાદાણો ખેતી અને કુકાનદારી કરવા લાગશે, અને શૂદ્રોનું
હાસ્ય કરતા થશે. શૂદ્રો ધર્મના ઉપદેશક બનશે, અને પ્રા-
દાણો તેમના શિષ્યો થશે. પ્રાદાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-એ ત્રણે
વર્ણના લોકો શૂદ્રો જેવાજ થઈ જશે, અને શૂદ્રોના ધંધા કરવા
લાગશે; અને શૂદ્રો પ્રાદાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોના ધંધા કરતા
થશે. અંત્યજ જાતિની ઉદ્ભવિ થશે અને ઉદ્ભવ જાતિઓ અં-
ત્યજોની જગ્યા લેશે. બધાજ પારકાની નિંદા અને પોતાની
શ્લુતિ કરવા માંડશે. અધર્મ વડે ધર્મનો, મિથ્યા વડે સત્યનો,
સેવકો વડે રાજાનો અને શ્રીઓ વડે પુરુષોનો પરાજય થશે.×
ધાર્મિક લોકો અદ્વૈતાત્મ અને દ્વિધર્મી થશે અને અધાર્મિક લોકો
દીર્ઘાત્મ અને ધનવાન થશે. ધર્મનો ક્ષય અને પાપનો જય થશે.

લોકસ્થિતિ:-મનુષ્યો નાનકડા દેહવાળા, અદ્વૈત બળ-
વાળા, ટંકાં આસુપ્યવાળા અને દૂંકા જ્ઞાનવાળા થશે. તેઓ
એકબીજાની નિંદા અને ઈર્ષ્યા કરતા થશે. તેઓ હમેશાં આપસ-
આપસમાં કલુષા કરશે અને વ્યભિચારી થશે. પુરુષો દશ
દશ અને બાર બાર વરસની ઉંમરે છોકરાના બાપ થશે

× વાલ્મીકિય, ૯૯-૪૦૧

● હરિવંશ, ભવિષ્ય પર્વ ૩-૨૭

† મીમંસા ભાગવત, ૧૨-૨-૩

× પદ્મપર સંહિતા, ૧-૩૦

અને સોળ વરસે તેમને ઘડપણ આવવા માંડશે. ઘરડાઓની અછલ નાનાં છોકરાં જેવી અને છોકરાંની અછલ ઘરડાઓના જેવી થશે. યૌવન આવ્યા પછી લગ્ન કરવાની પ્રથા નાબૂદ થશે અને સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ જાતેજ પસંદ કરી લેશે. સ્ત્રીઓ સાત સાત આઠ આઠ વરસે છોકરાંની માતા થશે, સ્ત્રીઓ ઘણાં છોકરાં જણશે. સ્ત્રીઓ તેમના ઘણીની સેવા નહિ કરે. તેઓ કળ્યાણોર અને દુરાચારિણી થશે. નાના પ્રકારના વ્યાધિથી લોકોને મોટલો ખર્ચો નાશ થશે કે લોકોને નદીકાંઠે કોદાળી વડે જમીન ખોદીને ઔષધિઓ વાવવી પડશે અને તેમ કરતાં પણ લોકોને જોઈએ તેટલી દવા પૂરી પડશે નહિ. વાચાળતા એજ સભ્યતાનું ચિહ્ન ગણાશે. ઉંચી વર્ણના લોકો પણ તેમને ઘેર અનામત મૂકેલી થાપણ દખાવી બેસશે અને અમારે ત્યાં મૂકીજ નથી એમ કહીને તદ્દન નામચ્છર જશે અને ગરીબ રાંડીરાંડોની મિલકત પચાવી પડશે. પુરુષો પોતાની મોઢાની કબૂલાત અગર સોગંદ પાળશે નહિ. લોકો પોતાનું દેવું ચૂકવશે નહિ. x કોઈ કોઈને વિશ્વાસ કરશે નહિ. દરેક જણને હમેશાં તંગી જણાયાજ કરશે અને તે તંગીની પૂર્તિ કોઈ દહાડો થશેજ નહિ. ખધા લોકો નિર્ધન થઈ જશે. * લોભી, નિર્દય અને લૂંટારા જેવા રાજાઓ તેમની રૈયતની સ્ત્રીઓનું અને ધનનું હરણ કરશે. રૈયતને ફળ, મૂળ, મહુંડાં, માંસ, શાક અને ફળના ઠંગીઆ ખાઈને પેટ ભરવું પડશે. વરસાદ નહિ પડવાથી દુષ્કાળ પડશે અને તેથી ઘણા લોકો માર્યા જશે. અતિશય ડંડી, પવન, તાપ, વરસાદ, હિમ, ભૂખ, તરસ, વ્યાધિ, કંકાસ અને ફિકર ચિંતાને લીધે લોકો ઘણા દુઃખી થશે. તેમને અન્ન, વસ્ત્ર, ખોરાકી, શર્યા, રનાન, આભૂષણ, આજીવિકાનાં સાધન વગેરે નહિ મળવાથી તેઓ ભૂત જેવા થઈ જશે અને છેવટે જંગલોમાં અને પર્વતોમાં ભરાઈ બેસશે.†

સંપત્તિ-જેમની પાસે પાંચ પૈસા હશે તેઓજ કુળવાન, ગુણવાન અને સદાચરણી ગણાશે અને લોકો તેમનેજ

x હનિવરા. અવિ.વ.૧૧, ૩-૩૦.

* હનિવરા. અવિ.વ.૧૧ ૧-૨૧.

† શ્રીમદ્ ભ.વ.૧૧. ૧૦૪ ૧૦, અ. ૨, ૩

ન આપશે. ગરીબાઈ એ અસાધુતાનું લક્ષણ ગણાયે. * ગૃહ-
ના ઉપર ચોટલો બધો કરનો બોલો પડ્યો કે તેઓ ઉતર-
તી કરીને પૈસો સંઘરવા લાગશે. થોડા પૈસા હાથમાં આવ-
જ લોકો અહંકારથી છટી જશે.

બળ—બળ બોલ ધર્મ અને ન્યાય મનાયે.†

સર્ગાવહાલાં—માબાપ જૂએ મરતાં હશે ત્યારે છોક-
રો ખાધ પીને તાગડધિત્તા કરશે. માબાપની હયાતીમાં
રનો કારભાર છોકરાઓ અને તેમની વહુઓ કરશે. છોકરા
પાપ પાસે અને વહુ સાસુ પાસે કામ કરાવશે x બાપદીકરા
જીવેજ કંકાસ કરશે. ભાઈભાઈનો વિશ્વાસઘાત કરશે. ઠાઈ
કાઈનો મિત્ર રહેશે નહિ. દરેક જણ એકબીજાનું અનિષ્ટ કરશે.
પૈસાની લાલચ વગર કોઈ પોતાના મિત્રનું પણ બહું કરશે નહિ.
મેત્રી માત્ર વાતોના તડાકા મારવા પૂરતીજ રહેશે. પતિ પોતાની
સ્ત્રીને એકલીનેજ પોતાની મિત્ર માનશે. શુરુ શિખ્ય વચ્ચે મેત્રી
રહેશે નહિ અને શિખ્ય પણ શુરુની સેવા કરશે નહિ.

ખેતીવાડી—લોકો હલકી જમીનમાં ખેતી કરતા થશે
અને કાદરા બાવટો વગેરે શ્રેષ્ઠ ધાન્યમાં ગણાયે. ખરી
મોસમમાં વૃદ્ધિ થશે નહિ તેથી બાવેલા ખીજના અંકુર ફૂટશે
નહિ. પછી પાક તો થાયજ શાનો ? બાટનાં ફળ પણ પૂરતા
પ્રમાણમાં ઉતરશે નહિ. ગાયોનો નાશ થશે. જે ભવતી હશે
તે પણ ઘણુંજ ઘોડું ફૂધ આપશે. લોકો ગાયોને બદલે
બકરીઓ અને સોંસો પાળતા થશે. ગાયો અને એક એક
વર્ષના વાછડા પાસે જમીન ખેડાવશે અને તેમના ઉપર હંદ
ઉપરાંત બોલો લાદશે. એકજ બગઈ પાસે ગાડું ખેંચાવશે.
લોકો શુણ્યાટનાં કપડાં પહેરશે. અત્તર, મુગંધી તેલ અને
સ્વાદિષ્ટ સોજન કેવાં હોય તે બાણશે પણ નહિ. કામઠા વધી
પડશે અને બધા વખત કાકા કરીને ચોરબકોર કયાં કરશે.

વેપારીઓ—વેપારીઓ લોભી થશે અને પોતાના
ધરાકને ઉતરશે. ખોટાં ત્રાજવાં અને જોષાં માપ રાખતા
થશે અને અનેક પ્રકારે લોકોને ઠગશે.

* શીમદ્ ભાગવત, ૨૬મ ૧૨, અ. ૨.

† શીમદ્ ભાગવત, ૨૬મ ૧૨, અ. ૨-૨.

x હરિવંશ સવિત્યપર્વ, ૩-૩૬.

ગામડાં—ગામડાંના લોકો ભૂખમરો વેઠશે. ગામડાંની વસ્તી એકદમ ઘટી જશે અને ત્યાં કિંસક જનવરો અને સાપ ઘોનો વાસો થશે. દેવમંદિરો અને શહેરના વાડી બગીચાઓ પણ કિંસક પશુઓથી ભરપૂર થઈ જશે. ધોરી રસ્તા ઉપર વ્યભિચારીઓ અને વેશ્યાઓ મોજ માણશે. મુસાફરોને અન્નપાણી અને આશ્રયસ્થાન ન મળવાથી બિચારા રસ્તા ઉપરજ રાતવાસો કરશે.

પંડિતો—પંડિત લોકો સત્યને ધૂપાવશે. શાસ્ત્રના ખરા અર્થ કોઈ જાણી શકશે નહિ. પાંડિત્યાભિમાની પુરુષો નીતિને ત્યજી દઈ શાસ્ત્રના ખોટા ખોટા અર્થ કરશે. x વાચાળતા એજ પંડિતાઈની નિશાની કહેવાશે. * પંડિતો ધર્મની જૂઠી જાળ પાથરીને રોને ઠગશે.

ઔદ્ધમ—લોકો દેવતાનું પૂજન નહિ કરે અને મંદિરોની અંદર હાડકાં દાટીને તેમની પૂજા કરતા થશે. તપોવનમાં, ગ્રાહાણોનાં ગામોમાં અને દેવસ્થાનોમાં પણ ચેંચો અને જેમાં હાડકાં દાટ્યાં હોય એવાં અસ્થિમંદિરોજ જેવામાં આવશે. દેવતાઓનાં મંદિરોનો લોપ થઈ જશે. +

વિદેશગમન—લોકો પોતાની આજીવિકાને માટે પૃથ્વી ઉપર બધે ભટકવા લાગશે. ÷ બધી જાનના લોકો દેશ-દેશાંતરમાં પ્રવાસ કરશે અને આખી પૃથ્વી ખૂંદી વળશે. જુદા જુદા દેશના લોકોના આચારવિચાર એક થશે. બધાજ મ્લેચ્છોના જેવા આચારવાળા અને ભક્ષ્યાભક્ષ્ય બધુંજ જેને ખપે એવા સર્વભક્ષી થશે. સર્વ ન્યાતના લોકો એક પંગતે બેસીને જમશે. †

મ્લેચ્છો—મ્લેચ્છોથી આખું જગત પરિપૂર્ણ થઈ જશે. બધાજ લોકો મ્લેચ્છોના ભાવ ધારણ કરવા લાગશે. ઘણા મ્લેચ્છ લોકો રાજા થશે. તેઓ ~ ૨, ઠગાઈ, અન્યાય અને જુદમી કાયદાઓ વડે હરે; ~ ૩, ધન લૂંટ

x હરિવંશ, ભવિષ્યપર્વ, ૩-૮

* શ્રી ૧૨-૨-૪.

+ વન ૫, ૬૬, ૬

રામાં દાટીને માં આ

÷ વાયુ

‡ હરિવં.

દેવદે તેઓ આપસ આપસમાં લડી પડશે અને એકબીજાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. તે વખતે જગતમાં મોટાં મોટાં યુદ્ધો મચી રહેશે અને ભારે વિપ્લવો જાગશે.

કલિકાળ અવતાર:—ચંદ્ર, સૂર્ય અને જૃહસ્પતિ પુખ્ત નક્ષત્રમાં એક રાશિમાં આવશે ત્યારે ભારતમાં ફરીથી સત્ય યુગનો આરંભ થશે. ત્યારે પછી યથાશ્રમય વૃદ્ધિ થવા લાગશે. જોનરોમાં પાકના દગલે દગલા પાકશે. દેશ, વ્યાધિથી મુક્ત થશે અને પ્રહો વધા નક્ષત્રો શુભ ફળ આપનારાં થશે. દેશનું તમામ પ્રકારનું મંગલ થશે. તે વખતે જગતના કલ્યાણને માટે એક અસાધારણ પુરુષ પ્રકટ થશે. શંભલ નામના ગામમાં વિષ્ણુધરા નામના બ્રાહ્મણને ઘેર કલિકાળગણના ભણે કાળની પ્રેરણાથી પ્રકટયાં હોય તેમ પ્રકટ થશે. તે મહા-બુદ્ધિમાન, મહાજાળવાન, મહાપરાક્રમી, ઉદાર બુદ્ધિવાળા અને વ્યક્તિની મહારાજા થશે. તેમની ઇચ્છામાત્રથીજ અસંખ્ય અશ્વ, દધ, અન્ન શસ્ત્ર, કવચ, સૈન્ય વગેરે હાજર થઈ જશે. તેઓ ગ્રેવેષ્ટોનો નાશ કરીને માનવસમાજ ઉપર ઉપકાર કરશે. તે બ્રાહ્મણરૂપે જન્મીને નવો યુગ પ્રવર્તાવશે. ત્યારે ભારત-વર્ષ પાછો નિર્મળ તેજથી ઝગદી ઉડશે. આપું જગત તેની સામે વિસ્મયભર્યાં નેત્રે જોઈ રહેશે. ભારતમાં નવો પ્રકાશ, નવો યુગ અને નવું જીવન પ્રવર્તાશે. x

પ્રકરણ ૯ મું—ધર્મવ્યાધ

માર્કન્ટેય ઋષિ આગળ આલતાં કહેવા લાગ્યા:—શ્રી-
જાતિ હમેશાં સન્માનને પાત્ર છે. પોતાના પતિની સેવા એજ
તેમનો મોટામાં મોટો ધર્મ છે. એક દિવસ એક ગ્રાહણ કેઈ
ગૃહસ્થને ઘેર લિલ્લા કરવા ગયો હતો. ઘરઘણીઆણીને ભિક્ષા
આપતાં જરા વાર લાગી. આથી પેલા ગ્રાહણને ઘણી રીસ ચઢી
અને તેણે કહ્યું કે “શુ” તારો ઘણી ગ્રાહણના કરતાં મોટો ધર્મ
ગયો ?” ત્યારે તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે “એમાં વળી સંદેહજ શો ?
દરેક સ્ત્રીને માટે તેનો ઘણીજ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સૌથી મોટો.”
એટલે ગ્રાહણે કહ્યું: “એમ કે ? મારા ક્રોધાગ્નિ વડે હમણાંજ
તારા ઘણીને જાળીને લસ્મ કરી નાખું છું.” એટલે એ સ્ત્રીએ
કહ્યું: “ક્રોધ એ માણસનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે. જે જિતે-
ન્દ્રિય છે તેજ ગ્રાહણપદને લાયક છે; બીજા બધા નામનાજ
ગ્રાહણ. તમે હજી ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યાજ નથી. તમારે ધર્મ-
નું રહસ્ય જાણવું હોય તો મિથિલા નગરમાં એક ધર્મવ્યાધ
રહે છે તેની પાસે જાઓ.”

તે અહંકારી ગ્રાહણ નીચી મૂંડીએ ત્યાંથી આલતો
થયો. તેના મનમાં એજ સવાલ ઘોળાવા લાગ્યો કે શુ
ગ્રાહણના કરતાં એક વ્યાધ ચઢી જાય ? પોતાના મનની
શંકાનું નિવારણ કરવા તે જનક રાજના રાજ્ય તરફ આલતો
થયો. તેણે જોયું તો વિદેહરાજ્યની રાજધાની તો એક મોટું
સમૃદ્ધિમાન નગર હતું. અનાજના ભાંડાર, મોટાં મોટાં જળા-
શય અને ખાવાની નાના પ્રકારની વસ્તુઓના ગંજના ગંજ
ત્યાં ખરકાયા હતા. એક એક વારામાં સેંકડો ગાયો એવા
કેટલાએ ગાયોના વારા હતા. તેની આસપાસનાં ખેતરો
જવ વગેરે ધન્યના ઉલસતા પાકથી શોભાયમાન દેખાતાં
હતાં. ત્યાં લોકોના શોરણકેરથી ગાજી રહેલા કેટલાએ રાજ-
માર્ગ હતા અને હંસ વગેરે પક્ષીઓથી શોભી ઉઠતાં તળાવો
હતાં. એ બધું જોતો જોતો તે ગ્રાહણ મિથિલા નગરીમાં
જોયું તે તેને તે અત્યંત મનોહર લાગી. તેની આસપાસ

પ્રકરણ ૯ મું—ધર્મવ્યાધ

માર્કન્ડેય ઋષિ આગળ ચાલતાં કહેવા લાગ્યા:—શ્રી-
જાતિ હમેશાં સન્માનને પાત્ર છે. પોતાના પતિની સેવા એજ
તેમનો મોટામાં મોટો ધર્મ છે. એક દિવસ એક ગ્રાહણ કોઈ
ગૃહસ્થને ઘરે લિધા કરવા ગયો હતો. ઘરઘણીઆણીને લિધા
આપતાં જરા વાર લાગી. આથી પેલા ગ્રાહણને ઘણી રીસ ચઢી
અને તેણે કહ્યું કે “શું તારો ઘણી ગ્રાહણના કરતાં મોટો ધર્મ
ગયો ?” ત્યારે તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે “એમાં વળી સંદેહજ શો ?
દરેક સ્ત્રીને માટે તેનો ઘણીજ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને સૌથી મોટો.”
એટલે ગ્રાહણે કહ્યું: “એમ કે ? મારા ક્રોધાગ્નિ વડે હમણાંજ
તારા ઘણીને જાળીને લસ્મ કરી નાખું છું.” એટલે એ સ્ત્રીએ
કહ્યું: “ક્રોધ એ માણસનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે. જે જિતે-
ન્દ્રિય છે તેજ ગ્રાહણપદને લાયક છે; ધીજાળ ધધા નામનાજ
ગ્રાહણ. તમે હજી ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યાજ નથી. તમારે ધર્મ-
નું રહસ્ય જાણવું હોય તો મિથિલા નગરમાં એક ધર્મવ્યાધ
રહે છે તેની પાસે જલો.”

તે ગ્રહકારી ગ્રાહણ નીચી મૂંડીએ ત્યાંથી ચાલતો
થયો. તેના મનમાં એજ સવાલ ઘોળાવા લાગ્યો કે શું
ગ્રાહણના કરતાં એક વ્યાધ ચઢી જાય ? પોતાના મનની
શંકાનું નિવારણ કરવા તે જનક રાજના રાજ્ય તરફ ચાલતો
થયો. તેણે જોયું તો વિદેહરાજ્યની રાજધાની તો એક મોટું
સમૃદ્ધિમાન નગર હતું. અનાજના ભંડાર, મોટાં મોટાં જળા-
શય અને ખાવાની નાના પ્રકારની વસ્તુઓના ગંજના ગંજ
ત્યાં ખરકાયા હતા. એક એક વારામાં સેંકડો ગાયો એવા
પેટલાએ ગાયોના વારા હતા. તેની આસપાસનાં જેતરો
વગેરે ધાન્યના ઉભરાતા પાકથી શોભાયમાન દેખાતાં
હતા. ત્યાં લોકોના ચોરજોરથી ગાજી રહેલા કેટલાએ રાજ-
માર્ગ હતા અને હંસ વગેરે પક્ષીઓથી શોભી ઉડતાં તળાવો
હતાં. એ જાણું જોતો જોતો તે ગ્રાહણ મિથિલા નગરીમાં
પહોંચ્યો. તે તેને તે અત્યંત મનોહર લાગી. તેની આસપાસ

ફરતો ફાટ હતો અને તેના વડે શહેરનું રક્ષણ થતું હતું. એ ફાટની અંદર મોટા પહોળા દરવાજા હતા. શહેરની સડકો પહોળી અને સ્વચ્છ હતી. તેની બેડે બાજુએ મોટી મોટી હવેલીઓ નજરે પડતી હતી. રસ્તા ઉપરની દુકાનોમાં ભાત ભાતને માલ વેચાતો હતો. ત્યાંના લોકો પણ ખાધેલ પીધેલ, તંદુરસ્ત અને બળવાન હતા. તેઓ નાના પ્રકારના ઉત્સવ અને ક્રીડામાં શેકાયા હતા. હાથી, घोडा અને પાય-દળ સૈન્યની દુકડીઓ આમથી તેમ ફરતી હતી †

પછી પેલા વ્યાધની દુકાને તે પ્રાદક્ષણ જઈ પહોંચ્યો અને તેણે હીડું તો તેની દુકાને નાના પ્રકારનાં પશુઓનાં માંસ વેચાતા હતાં. વ્યાધ પ્રાદક્ષણને પોતાને ઘેર તેડી ગયો, તેના પગ ધોયા, બેસવાને આસન અને પીવાને જળ આપ્યું, અને તે ઉચ્ચ ભાવના પ્રાદક્ષણે તે ગ્રહણ પણ કર્યું. = વ્યાધ પોતાનાં ઘરડાં માતાપિતાની સેવામાંથી પરવારીને તે પ્રાદક્ષણ પાસે આવ્યો. પછી તેને કહેવા લાગ્યો કે “માતાપિતાની સેવા કરવી. સત્ય વચન બોલવું. કદી પણ કોઈનું ભૂંડું કરવું નહિ, કોઈએ આપણું ભૂંડું કર્યું હોય તોપણ તેનું ભૂંડું કરવું નહિ. જે જે ભેવામાં આવે તે બધું ઇશ્વરમય છે જોગ જાણવું. અને એટલા માટે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે હયાભાવ રાખવો. સૌનું ભલું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. યથાશક્તિ દાન કરતા રહેવું. કોઈની નિંદા ન કરવી. જામી રીતે પૂરેપૂરા નિતેન્દ્રિય થવું. કામ અથવા ક્રોધને કદી તાબે થવું નહિ. શમ અને દમ જોગ ખરી વપશ્યર્થો છે અને જોગ સાચો યોગ છે તે કદી ભૂલવા નહિ. કદાચ કોઈ ખોટું કામ થઈ જાય તો તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો; અને ફરીથી એવું કામ નહિ કરે એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લેવી. મનુષ્ય જેવાં જેવાં કર્મ કરે છે, તેવાં તેવાં તેને ફળ મળે છે. મનુષ્યને વ્યાધિ થાય છે તે પણ તેનાં કર્મનું પરિણામ છે અને વેદ ચિકિત્સા વગેરે કર્યા વગર તેને પાછો સાજો કરે છે. જે જે કર્મ વડે માનવ-સમાજનું અત્યંત હિત થતું હોય તેજ સત્ય છે અને તેજ

† ૧૧૫૨, ૨૦૬-૧-૯.

= ૧૧૫૨, ૨૦૬-૧૮.

પ્રકરણ ૧૦ મું—પતિને વશ કરવાનો મંત્ર અને જડીબુટ્ટી

એક વાર પાંડવોને મળવાની ઇચ્છા થવાથી કૃષ્ણ પોતાની એક માનીતી રાણી સત્યજામાને લઈને કામ્યક વનમાં આવ્યા. તે વખતે સત્યજામાએ દ્રૌપદીને એકાન્તમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હે સખિ ! તમે તમારા પાંચે પતિઓને જે મંત્ર અથવા જડીબુટ્ટી વડે વશ કર્યા છે તે મને જણાવી દો તો કેવું સારું ?

દ્રૌપદીએ જશ કાવઠે મોઢે જવાળ આપ્યોઃ “સખિ ! મેં તારા પતિઓ ઉપર મંત્ર અને જડીબુટ્ટીઓના પ્રયોગ કર્યો છે એવું તમે માનો છો તે સાંભળીને મને ઘણી દિલ-ગીરી થાય છે, ઘરમાં સાથ કરાયો છે એવી જાણ થતાં તે ઘરમાં રહેનારની ચિંતા અને ગભરાટની જેમ હૃદ નથી હોતી, તેમ મારી સ્ત્રી તારા ઉપર મંત્ર અને જડીબુટ્ટીના પ્રયોગ દરે છે એવું જાણીને તે સ્ત્રીના ધણીની પેલા સર્પવાળા ઘરના માલિકના કરતાં પણ વધારે માઠી દશા થાય છે, તેની ચિંતા અને બ્યાકુળતાની તો કાંઈ હૃદય હોતી નથી, તેના મનને શાન્તિ અને નિશ્ચિંતપણું હોયજ કેવી રીતે ? અને જેને શાન્તિ ન હોય તેને મુખ પણ ચાતું હોય ? વળી તમે શું એમ માનો છો કે મંત્ર અથવા જડીબુટ્ટી વડે પતિ વશ થાય છે ? તમે યાદ રાખજો કે જે સ્ત્રી તેના પતિને વશ કરવાના હેતુથી તેને જડીબુટ્ટી ખવરાવે છે તે તેને ઝેર અથવા ઝેરને મળતો દાહ પદાર્થજ ખવરાવે છે, તેને પરિણામે તે માણસને અસાધ્ય બાધ થાય છે અને તે મરી પણ જાય છે.

ત્યારે સત્યજામાએ જારે ઉતરેલા સદિવ પૂછ્યુંઃ “સખિ ! જો એમજ હોય તો પછી તમે જે ઉપાય વડે તમારા પતિઓ-ને વશ કર્યો છે તે ઉપાય મને પણ શીખવી દો.” દ્રૌપદીએ જશ હસીને જવાળ દીધોઃ “હું તો પતિની સેવાનેજ સારા-માં સારો વર્તીકરણ મંત્ર અથવા અમાતોસિક જડીબુટ્ટી બાંધું છું. હું હંમેશાં અહંકાર તણને તારા પતિની સેવા કરે છું. તેમની આજ્ઞા કદી નહીં બદલું બાંધતી નથી, બદલું બાંધતી

કરતી નથી અને તેમના ઉપર કદી ગુસ્સે થતી નથી. જે ચીજ તેઓ ન ખાય તે હું કદી ખાતી નથી. જે તેઓ ન પી શકે તેને હું મારા હોઠે અડકાડતી પણ નથી. મારા પતિ સિવાય બીજા કોઈ પુરુષનું હું મોહું પણ જોતી નથી. તેમને અપ્રિય લાગે એવું કોઈ પણ કામ હું કરતી નથી. અમારું રહેઠાણ વનમાં હોય કે શહેરમાં હોય તો પણ ઘરમાં જે કાંઈ સાડું માહું રાચરચીલું અને ખાદ્ય પદાર્થો હોય તે બધાંને સાફસુફ રાખીને જોનારનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય એવી રીતે ઘરમાં ગોઠવું છું. મારા પતિ-ઓમાંથી કોઈ પણ મારા ઉપર નારાજ ન થાય તે માટે તેમની દરેકની પ્રકૃતિ ઢેવી છે અને તેમને શું શું ગમે છે તેની હું તપાસ કરતી રહું છું. જે વળતે જે કામ કરવાથી તેઓ રાજી થાય તે વળતે તે કામ હું કરું છું. જે વળતે જેની જરૂર હોય તે કામ તો હું કર્યા વિના રહેતીજ નથી. તેઓ કોઈ વાર મને લટે તોપણ હું તે કદી સંભારતી નથી. હું જ્યારે જ્યારે તેમને દિલગીર જોઉં છું ત્યારે આનંદનો એક તરંગ ઉત્પન્ન કરી તેમનું હૃદય વિસારે પાડું છું. તેઓ ઘેર ન હોય તેટલો વખત હું પુષ્પ અંદન વગેરે સુગંધી પદાર્થો વાપરતી નથી, ચોટલાનો અંગ્રોટો વાળતી નથી, આંખમાં કાળળ આંજતી નથી અને શરીરે ઉત્તમ વસ્ત્ર કે ઘરેણાં પહેરતી નથી. મારા પતિઓની બીજી સ્ત્રીઓની સાથે હું સગી બહેનના જેવું વર્તન રાખું છું. હું જાને હૃદય વેડીને પણ તેમને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. જે વળતે મારે ઘેર જોઈએ તેટલા નોકરચાકર હતા ત્યારે પણ મારાં સામુગ્રી સેવા તો હું મારે હાથેજ કરતી. તેમની રસોઈ મારે હાથે સંધતી. તેમને પીવાનું પાણી અને પહેરવાનાં લૂગડાં હું મારે હાથે લાવી આપતી. અમારે ઘેર જ્યારે રાજ્ય હતું ત્યારે સેંકડો બ્રાહ્મણ રોજ રોજ અમારે ઘેર જમવા આવતા. સૌને જોઈતાં લોજન, પાણી અને વસ્ત્ર આપતી. તે વખતે અમારે ઘેર સેંકડો દાસદાસીઓ હતાં. તે બધાંનાં નામ, તેમનાં મેદાની આકૃતિ અને કોણ કયું કામ કરે છે તે બધું હું યાદ રાખતી. તેમની બધી ફરિયાદો સંભળતે તેને હું અનેજ નિકાલ કરી દેતાં. આટલા મેદા ન જમતી આવક અને ખર્ચને દિસાજ હું એકલી કોઈની નદદ વગર રાખતી રાખતી. અમલની અને કે દરની દેખરેખ રાખ-

પ્રકરણ ૧૦ મું-પતિને વશ કરવાનો મંત્ર અને જાદુગુસ્તી ૧૮૯

તી. હું રાજ સોના પહેલી ઉઠતી, સોને જમાડીને જમતી અને સોને સૂવાડીને સૂતી. હું જૂજતરસ વેડીને રાતદિવસ પતિસેવા કરતી તેથીજ હું તેમની આટલી પ્રીતિપાત્ર થઇ છું.”

સત્યભામાએ હસીને જવાબ દીધો કે “સખિ ! આટલું બધું કામ તો મારાથી થાય એમ નથી. માટે કૃષ્ણને વશ કરવાનો વધારે સહેલો ઉપાય હોય તો બતાવો.”

ત્યારે દ્રૌપદી મોઢું મલકાવીને બોલી કે “શ્રીઓજ પુરુષોના અનેક પ્રકારનાં સુખસંતોષનું મૂળ છે. તમે તમારા શરીરને ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રાભૂષણથી શણગારીને અને શરીરનું સૌન્દર્ય દીપાવે એવાં ઉત્તમ સાધનો વડે બની કંઈને પ્રેમ અને ભક્તિ વડે કૃષ્ણની નિરંતર આરાધના કરતાં રહો. તેમને અપ્રિય લાગે એવું તમારે બોલવું નહિ અને તેમનું દિલ દુખાય એવું કોઇ પણ કામ કરવું નહિ. હમેશાં તેમની આગળ મિત્ર વચન બોલવાં અને તેમને પ્રિય લાગે એવું મિત્ર વર્તન રાખવું અને તેમ કરીને તેમને હમેશાં રાજ રાજ રાખવા. મધુર પ્રેમભરી હાથિથી, મધુર વચનથી અને મધુર વર્તનથી પુરુષો જેવાં વશ થાય છે તેવા બીજા કોઇ પણ ઉપાયથી યતા નથી. કૃષ્ણ તમારા રંગમહેલમાં આવે કે તરત તમારે તેમને હસતે મોઢે મીઠા બોલ બોલીને વધારી લેવા અને હમેશાં નવા નવા પ્રેમાલાપથી તેમના ચિત્તને મગ્ન કરવું. તેમને સુંદર સુકોમળ આસન ઉપર બેસાડવા. સુમન્થી પુષ્પોની માળા તથા અન્દન અરગળ વગેરે ખુશબોદાર દ્રવ્યો વડે તેમનું પ્રેમપૂર્વક પૂજન કરવું. હમેશાં તેમની ઇચ્છા મુજબ વર્તન કરવું. તેમની ઇચ્છાનું કદી પણ, કોઇ પણ કારણસર અન વાણી અને કમંથી ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. તમે જો તમારા પતિની આ પ્રમાણે અનન્ય ભાવે સેવા કરશો તો તમે જરૂર તેમને અત્યંત પ્રિય થઇ પડશો. શ્રીઓને માટે પતિના પ્રેમ કરતાં વધારે સ્પૃહણીય વસ્તુ બીજી કોઇ છેજ નહિ.

सुखं सुखेनैव न जातु लभ्यं

सुखेनैव साध्या लभते सुखानि । *

આ જગતમાં સુખ વડે સુખ મળતું નથી પણ સતી શ્રીઓ

ત્યારે જોટણું સુખ થાય છે તે કરતાં પોતાના શત્રુને દુઃખ-
માંથી ઉગાર્યાથી વધારે સુખ થાય છે. જ્યારે કોઈને માથે
આકૃત આવી હોય અને તે આપણી મદદ માગતો આવે તો
તેને મદદ કરવા ના પાડવી જો તો કોઈને પણ ઘટે નહિ.
માટે તમે ચારે લાઘવો તૈયાર થાઓ. ચિત્રસેન તો અર્જુનનો
અને મારો પણ મિત્ર છે. તમે તેને જઈને મળશો એટલે
તે પેલા ણધાને છોડી મૂકશે. છતાં જો તે તમારું કહેણ ન
માને તો તમે તેની સાથે યુદ્ધ કરજો. દુર્યોધન વગેરેને છોડા-
વવાને માટે એક મિત્ર ગુમાવવો પડે અથવા એક મિત્રની
સાથે લડવું પડે તો ભલે. પણ આપણું ચાલે ત્યાં સુધી તેમને
ળાંદીવાનની હાલતમાં રહેવા દેવાય નહિ. હું હમણાં યજ્ઞ
કરવા જોડો છું, નહિ તો હું પોતે પણ તમારી સાથે આવત.”

પછી પાંડવો હથિયાર ણાંધીને ચિત્રસેન પાસે જવા નીક-
ળ્યા. પ્રથમ તો તેમણે પોતાના ગરમ મિત્રને જૂળ સમજાવ્યો;
પણ તેણે તો કૌરવોને છૂટા કરવાનો સાક્ષ સાક્ષ ઇનકારજ કર્યો.
એટલે પાંડવો અને તેની વચ્ચે યુદ્ધ થયું, અને લડાઈજ કરવી
હતી એટલે પાંડવોએ લડવામાં ણાંધી સખી નહિ. અર્જુને
ચિત્રસેનને મરજ્યો, અને આણું ગંધર્વ સૈન્ય હારીને નાસ-
લામ કરતું થઈ ગયું. પછી ચિત્રસેન રાજાએ અર્જુનની પાસે
આવીને કહ્યું કે, મારે ણાંધી હરીકત સુધિષ્ઠિર રાજાને સમજાવવી
છે. મારે તમે હું અને આ કેદીઓ ણધાંએ તમારે દેશ આવીએ
છે. હુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ અને તેમની સાથે આવેલી
હસ્તિના પુત્રની સૈન્ય, એ ણધાંને પાછાં કેદીની હાલતમાં પોતા-
ની સાથે લઈને ચિત્રસેન સુધિષ્ઠિર પાસે જવા નીકળ્યો અને
તેણે જ્યાં આવી હિમ્વત્તનદેવી અવનંદામાં નીચું માથું કરીને
સુધિષ્ઠિરની પદ્મદેવી આગળ જઈને ઉભા ઘ્યા. આ દેખાવ
જોઈને સુધિષ્ઠિરનું હૃદય એ દુઃખવ્ય. દુઃખ થઈ ગયું.

ચિત્રસેને તેમને કહ્યું: આવડે ચીને વનમાં ધવું કાઢ
વેવું પડે છે એ મહુ જાણીને જેવાની અચાનક સુખ સુ દેખા
વન રીતે આપને હવે મ મરના. હમિદેવી આ દુર્યોધન વગેરે
સાથે આ મરના હતા. એ જાણી વન દુ પડેલેથીજ આવડે.
હવે તેણે એ મરના સૈન્યને લઈને આજ્યાં પડેલ ના ન્યે
તેણે મરના દેહ છે અને હું તેમને કહ્યોને મારે કેદન જ

રાખવાનો છું. હવે આપ હસ્તિનાપુર જાઓ અને આપનું પોતાનું તથા આપના પૂર્વજોનું રાજ્ય સુખેથી લોગવો.”

યુધિષ્ઠિરે જવાળ દીધો: “મિત્ર! તમે કહો છો તે બધુંજ હું કબૂલ કરું છું. પણ મારા બાઇજોને અને તેમના નગરની ઓંઓને તમે કેદ કરીને લઈ ગયા તેથી અમારા કુળને જે કલક લાગ્યું છે તેને ધોવાનો કોઈ ઉપાય છે? દુર્યોધન પહેલેથીજ નાદાન છે તે હું ક્યાં નથી જાણતો? તે નાદાન થાય તેથી અમારાથી તેવા ચવાય નહિ. માટે મારી તમને આજ વિનંતિ છે કે આપ ઓને છૂટાં કરો.”

તેથી કરીને તેમને ઊંડી દેવાની ચિત્તચેતની જવાબે મરણ ન હતી તોપણ તેમને છૂટાં કરવાં પડ્યાં. પછી તેને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે “તમે આજા જળવાન અને સમર્થ હતા તે છતાં તમે દુર્યોધન વગેરેને જીવથી માર્યા નહિ તે હું મારું મોટું સફળાવ્ય માનું છું.” પછી દુર્યોધન નીચું માથું કરીને કાંઈ જોડ્યાઆડ્યા વગર ત્યાંથી ચાલતો ચલ્યો. પણ તેના જે સૈનિકો લડાઈમાંથી મરતા જતા હતા તેમણે પાંડવોના જય પોકાર્યો. તેમના સુખમાંથી નીકળતાં પાંડવોનાં શત્રુતિવચનથી આખા દ્વેષવનમાં કોલાહલ મચી રહ્યો. તે સાંભળીને દુર્યોધનના જળાપામાં કરી મણાજ ન રહી. એક તો પાંડવોએ તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો, યજ્ઞતાના બદલામાં તેમણે મિત્રભાવ બતાવ્યો હતો તેથીજ દુર્યોધનને પાર વગર થઈ દુઃખ તો યતુંજ હતું તેમાં વળી પાછા તેના પોતાનાજ સૈનિકોને પાંડવોની પ્રશંસા કરતા સાંભળીને જાણે જળામાંથી ઊભાથું હોય તેવું થયું. તેણે રસ્તા વચ્ચે તંબુ રાખીને ત્યાંજ રહીના આસન ઉપર બેસીને અનશનવત્ર લઈને પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. દુઃશાસન અને શત્રુનિએ તેને ધણેએ સમજાવ્યો, પણ તેનો નિશ્ચય કર્યો નહિ.

એવામાં કહ્યું જે નાચતો ફરનો હતો તેણે રસ્તા વચ્ચે દોરવાના તંબુ એકને વિચાર કર્યો કે આખરે તેઓ પોતાના બાહુબળથી સત્યા દશે અને વિજય બેળગોને સ્વામિમાન. પૂર્વક પર તરફ પાછા ફરવા દશે. તેથી તે તેમને સુખારૂઝ દી આપવાને વાસ્તે દરખાસ્તો દરખાસ્તો દુર્યોધનવાળા તંબુમાં ઘેરો. ત્યાં તો દુર્યોધનને ઉપર દેરી તેવી અવસ્થામાં બેઠેલા

પ્રકરણ ૧૨ મું—દ્રૌપદીની વિપત્તિ

પાંડવોએ દુર્યોધનની ગેરઆગરૂ થતી અટકાવી અને તેને કેદખાનામાંથી છોડાવ્યો. તેથી કાંઈ તે તેમના ઉપર રાજ થયો ન હતો તેમ તેમનો આભાર પણ માનતો ન હતો. તે તો પાંડવોનો કેમ કરતાં વિનાશ થાય તેનોજ રાતદિવસ વિચાર કરતો હતો.

એવામાં એક દિવસ પોતાના ક્રોધી સ્વભાવને માટે બાણીતા થયેલા દુર્વાસા મુનિ પોતાના સંખ્યાબંધ શિષ્યોને લઈને હરિતનાપુરમાં આવ્યા. તેમને જોતાની સાથે દુર્યોધન જાતે તેમની સેવામાં હાજર થઈ ગયો. તેના લાઇઓ અને મિત્રો પણ તેમની સેવામાં જોડાઈ ગયા. આખો રાજભંડાર તેમને માટે ખુલ્લો મૂકી દીધો. દુર્વાસા મુનિ ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને દુર્યોધનને કહ્યું કે તું માગે તે વરદાન આપવા હું તૈયાર છું. દુર્યોધન બોલ્યો: “મહાત્માજી! આપ જેમ આપના અનેક શિષ્યો સાથે મારા પરોણા થયા તેમ પાંડવોના પણ થાઓ અને આપની સાથે જેટલા શિષ્યોને ઝાઢી લેતા આવ્યા છે તેટલા તેમને ઘેર પણ લઈ જાઓ એટલુંજ માગું છું.” દુર્વાસા “તથાસ્તુ” કહીને ત્યાંથી ચાલતા થયા. તેમના ગયા પછી દુર્યોધન અને તેના મિત્રો હરખાઈ હરખાઈને એકબીજાને કહેવા લાગ્યા કે “હવે પાંડવોનું આવીજ બન્યું જાણો. આટલા બધા શિષ્યોને લઈને દુર્વાસા તેમને ઘેર જશે ત્યારે તેમનાથી આપણે વેઠયો તેટલો એરો વેઠાવાનો નથી. તેમનું ગિયારાનું ગજુ શું? એટલે દુર્વાસા નારાજ થશે અને તેમના સાપથી પાંડવો નક્કી માર્યા જશે, એમાં કાંઈજ સંદેહ નથી.” દુર્યોધનના મિત્રો તેની અકલ્પનાં ગાંઠાં લરી લરીને વખાણ કરવા લાગ્યા.

હવે દુર્વાસા પે તે વચનથી બાંધાઈ ગયેલા હતા. તેથી શિષ્યોનું મેં હું ધાડું લઈને પાંડવોની પહોંકુટી આગળ જઈને ઉભા રહ્યા પાંડુ તેમની ગરીબાઈ અને દુર્દશા જોઈને ખુદ દુર્વાસાનેજ બહુ દયા આવી યુધિષ્ઠિરે તેમને કહ્યું કે અ.પ સૌ રત્નાન કરી અ.વે અને તેટલી વ.રમા હું અ.પની પર.

જાગતની તૈયારી કરી હતું. તેમણે આણું કણું તો ખરું, પણ આટલા બધાને દેવી રીતે જમાડવા અને તેમને ઉતારો પણ કયાં આપવો તેનો વિચાર કરતાં યુધિષ્ઠિર વિમાસજીમાં પડી ગયા. દુર્વાસા ઋષિ તેમના શિષ્યોને લઈને નદીમાં સ્નાન કરવા ગયા, પણ પાછા ફર્યા નહિ. તેમને ગયાને ઘણી વાર થઈ ગઈ તોપણ ત્યારે તેઓ ન આવ્યા ત્યારે શીમ તેમને શોધવા ગયો. તે ખબર લાગ્યો કે તેઓ નદીકાંઠે ગયા પછી ધીજે ઠંકાણે પાડ્યા ગયા છે. દુર્યોધને ત્યારે બળયુ' કે તેની આ યુધિષ્ઠિ પણ ખરબાદ ગઈ ત્યારે તે મરવા જવો થઈ ગયો.

ત્યાર પછી એક દિવસ એણું બન્યું કે ખાંડવો શિકાર કરવા નીકળી પડ્યા હતા અને કામ્યકવનમાં પર્ણકુટીની આંદર દ્રૌપદી એકલીજ હતી એવામાં સિન્ધુ દેશનો રાજા જયદ્રથ પોતાનું સૈન્ય અને સેનાપતિઓ વગેરેને લઈને તે વનમાં આવી પહોંચ્યો. આ જયદ્રથ દુર્યોધનની બહેન દુઃશલા વેરે પરણ્યો હતો તેથી તેને સગો બાળીને દ્રૌપદીએ તેના યથા-યોગ્ય સત્કાર કર્યો.

પરંતુ તેની દાનત બૂદી હતી. તેણે દ્રૌપદીને કહ્યું: "ખાંડવોની શી શુંબસ છે કે દુર્યોધનના હાથમાં ગળેણું પોતાનું રાજ્ય પાણું મેળવે? એણું કદી બનવાનું નથી. માટે તું તેમની પાસે પડી ન રહેતાં ગારી સાથે ચાલી આવીશ તો હું તને મોજ કરાવીશ." આણું સાંભળીને દ્રૌપદીએ શુસ્સે થઈને તેને પૂતકારી કાઢ્યો. તે પછી જયદ્રથે તેને બળાતકારે પકડીને પોતાના રથમાં બેસાડી હીધી અને રથ હાંકી મૂક્યો. ઘોડી વાર પછી ખાંડવો ઘેર આવ્યા ત્યારે તેમણે આ વાત બાળી અને બાળતાની સાથેજ તેઓ જયદ્રથની પૂઠે દોડ્યા. ઘોડેક દૂર ગયા હશે એટલામાં તો તેમણે જયદ્રથના સૈન્યને પોતાની આગળ જતું દીધું. શીમે તેના ઉપર હુમલો કર્યો અને તેનો ઘાણ કાઢવા લાગ્યો. તે જોઈને અર્જુને તેને કહ્યું: "બિચારા નિર્દોષ શિપાઈઓને હણ્યાથી શો લાભ છે? તેમણે આપણું કાંઈ જમાડ્યું નથી. માટે જયદ્રથને જોળી કાઢ." x

પણ ખાંડવોનું પરાક્રમ જોઈને જયદ્રથ તો પહેલેથીજ નાસી છટ્યો હતો. દ્રૌપદી એકલીજ તેના રથમાં બેસી રહી

પ્રકરણ ૧૨ મું--દ્રૌપદીની વિપત્તિ

પાંડવોએ દુર્યોધનની ગેરચાળરૂ થતી અટકાવી અને તેને દેહખાનામાંથી છોડાવ્યો. તેથી કાંઈ તે તેમના ઉપર રાજ થયો ન હતો તેમ તેમનો આભાર પણ માનતો ન હતો. તે તો પાંડવોનો કેમ કરતાં વિનાશ થાય તેનોજ રાતદિવસ વિચાર કરતો હતો.

એવામાં એક દિવસ પોતાના ક્રોધી સ્વભાવને માટે જાણીતા થયેલા દુર્વાસા મુનિ પોતાના સંખ્યાબંધ શિષ્યોને લઈને હરિતનાપુરમાં આવ્યા. તેમને જોતાની સાથે દુર્યોધન જાતે તેમની સેવામાં હાજર થઈ ગયો. તેના લાઠીઓ અને મિત્રો પણ તેમની સેવામાં જોડાઈ ગયા. આજો રાજલંકાર તેમને માટે ખુલ્લો મૂકી દીધો. દુર્વાસા મુનિ ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને દુર્યોધનને કહ્યું કે તું માગે તે વરદાન આપવા હું તૈયાર છું. દુર્યોધન બોલ્યો: “મહાત્માજી! આપ જેમ આપના અનેક શિષ્યો સાથે મારા પરોણા થયા તેમ પાંડવોના પણ થાઓ અને આપની સાથે જોડલા શિષ્યોને અહીં લેતા આવ્યા છો તેટલા તેમને ઘેર પણ લઈ જાઓ જોટકું જ માગું છું.” દુર્વાસા “તથાસ્તુ” કહીને ત્યાંથી ચાલતા થયા. તેમના ગયા પછી દુર્યોધન અને તેના મિત્રો હરખાઈ હરખાઈને એકબીજાને કહેવા લાગ્યા કે “હવે પાંડવોનું આવીજ બન્યું જાણજો. આટલા બધા શિષ્યોને લઈને દુર્વાસા તેમને ઘેર જશે ત્યારે તેમનાથી આપણે વેડયો તેટલો જોરો વેઠાવાનો નથી. તેમનું ગિયાર નુ ગચ્છું શું? જોટલો દુર્વાસા નારાજ થશે અને તેમના સાપથી પાંડવો નક્કી મર્યા જશે, એમાં કાંઈજ ન હેલે નથી.” દુર્યોધનના મિત્રો તેની અકલ્પતાં ગાડાં લારી ભરીને વાપણ કરવા લાગ્યા.

એ દુર્યોધન પે ને વચનથી બદલું નહોતું. હોવાથી શિષ્યો ને મેટું ધડકું કરતે પાંડવોની પર્ણકુટીર નજીક જઈને તેમના પાંડવોની નજીક પહોંચીને દુર્વાસા કહેને ખુદ દુરલભ ને અત્યંત અપ્રસન્ન થઈને તેમને કહ્યું કે આપ લો મન ન કરો એવું અને તેટલી વાતના હું આપની પરો-

જાગતની તૈયારી કરી છું. તેમણે આણું કહ્યું તો ખરું, પણ
માટેલા બધાને દેવી રીતે જમાડવા અને તેમને ઉતારો પણ
ક્યાં આપવો તેનો વિચાર કરતાં યુધિષ્ઠિર વિભાસજીમાં પડી
ગયા. દુર્વાસા ઋષિ તેમના શિષ્યોને લઇને નદીમાં સ્નાન
કરવા ગયા, પણ પાછા ફર્યા નહિ. તેમને ગયાને ઘણી વાર થઈ
ગઈ તોપણ ત્યારે તેઓ ન આવ્યા ત્યારે ભીમ તેમને શોધવા
ગયો. તે બજાર લાગ્યો કે તેઓ નદીકાંઠે ગયા પછી બીજે
ઠેકાણે ચાલ્યા ગયા છે. દુર્યોધને ત્યારે જાણ્યું કે તેની આ
યુક્તિ પણ બરબાદ ગઈ ત્યારે તે મરવા જેવો થઈ ગયો.

ત્યાર પછી એક દિવસ એણું બન્યું કે પાંડવો શિકાર
કરવા નીકળી પડ્યા હતા અને કામ્યદેવનમાં પહોંચીને અંદર
દ્રોપદી એકલીજ હતી એવામાં સિન્ધુ દેશનો રાજા જયદ્રથ
પોતાનું મૈત્ર્ય અને સેનાપતિઓ વગેરેને લઈને તે વનમાં
આવી પહોંચ્યો. આ જયદ્રથ દુર્યોધનની બહેન દુઃશલા વેરે
પરણ્યો હતો તેથી તેને સગો જાણીને દ્રોપદીએ તેના યથા-
ચોખ્ખ સત્કાર કર્યો.

પરંતુ તેની દાનવ બૂંદી હતી. તેણે દ્રોપદીને કહ્યું:
“પાંડવોની ક્ષીણતા જોઈને દુર્યોધનના હાથમાં ગએલું પોતાનું
રાજ્ય પાછું મેળવે ? એણું કહી બનવાનું નથી. માટે હું
તેમની પાસે પડી ન રહેનાં મારી સાથે આવી આવીશ તો
હું તને મોજ કરાવીશ.” આણું સાંભળીને દ્રોપદીએ ગુસ્સે
થઈને તેને પૂતકારી કાઢ્યો. તે પછી જયદ્રથે તેને બગાડાર
પકડીને પોતાના રથમાં બેસાડી હોમી અને રથ હાંડી મૂક્યો.
દોડી વાર પછી પાંડવો ઘેર આવ્યા ત્યારે તેમણે આ વાત
જાણી અને જાણતાની સાથેજ તેઓ જયદ્રથની પૂઠે દોડ્યા.
થોડક દૂર ગયા હશે એટલામાં તો તેમણે જયદ્રથના મૈત્ર્યને
પોતાનો આગળ જતું રીડું. બીજે તેના ઉપર ક્રોધે કર્યો
અને તેનો ઘણો હાલવા લાગ્યો. તે એકને અન્યને દેને કહ્યું:
“બિભાસા નિર્દોષ તિપાઈએને હણ્યાથી શો દલ છે ? તેમણે
આપણું હાઈ જમાડ્યું નથી માટે જયદ્રથને ખેડો કાઢ.”

જણ પાંડવોનું પરકમ એકને જયદ્રથ તે પહેલેથીજ
નથી હતલો હતો. દ્રોપદી એકલીજ તેના રથમાં બેસી રહી

હતી. પાંડવોએ પ્રથમ તેને પોતાને કળજે કરીને પછી તે દુષ્ટની શોધખોળ કરવા માંડી ત્યારે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કે “એ અભાગીઆનો અપરાધ તો ઘણો ભારે છે, પણ તે ગમે તેવો તોપણ તે આપણી બહેન દુઃશલાનો પતિ છે. માટે તેની ખાતર તેમજ ગાંધારીદેવીની ખાતર તેને જીવથી મારશો નહિ.” એટલું કહીને દ્રૌપદીની સાથે યુધિષ્ઠિર એકલા પોતાના આશ્રમમાં પાછા ફર્યા, અને બીજા ભાઈઓ જયદ્રથની શોધ કરવા લાગ્યા.

ખોળતાં ખોળતાં એક જંગલમાં તેનો પત્નો લાગ્યો. લીમે તેને જોતાની સાથેજ જમીન પર પટકીને તેને માથે પગની ઠોકર મારીને તેને યોગ્ય સજ્જ કરી. ત્યાર પછી તેના માથાનો થોડોક ભાગ મૂંડી નાખ્યો અને બાકી રહેલા વાળની લટોનો છાગલો ખાંધ્યો. છેવટે જ્યારે તેણે હું તમારો દાસ છું એવું કબૂલ કર્યું ત્યારે તેને છોડ્યો. પછી તેને વિચિત્ર પ્રકારનો વેશ પહેરાવીને બંદીવાનની હાલતમાં આશ્રમમાં પકડી લાવ્યા. આશ્રમના લોકો તેનું આવું સ્વરૂપ જોઈને ખૂબ હસવા લાગ્યા. હવે તો જયદ્રથના મનમાં પહેલાંનો શૃંગાર રસ કે વીરરસ એ બેમાંનું કાંઈજ રહ્યું ન હતું-લીમના ગડદા પાદુથી અધમૂઆ જેવો બની ગયો હતો. હવે તે નીચી નજરે કેદીની માફક ઉભો રહ્યો હતો. તેની આવી દુર્દશા જોઈને યુધિષ્ઠિરને દયા આવી. તેમણે તેને તરતજ છૂટો કર્યો અને કહ્યું: “હવે થી આવું કામ કરતા નહિ.” જયદ્રથ, પ્રહારથી અને તેના કરતાં વધારે તો અપમાનથી મરવા જેવી હાલતમાં ત્યાંથી ચાલતો થયો અને આ અપમાનનું કેવી રીતે વેર લેવું તેના રાતદિવસ વિચાર કરવા લાગ્યો.

આશ્રમવાસીઓ તો કહેવા લાગ્યા કે, જેવું વાવે તેવું લાણે. જેવાં કર્મ કરે તેવાં ફળ આપે.

પ્રકરણ ૧૩ મું—સત્યવાન—સાવિત્રી

યુધિષ્ઠિર રાજા બીજી વાર કામ્યકવનમાં રહેવા આવ્યા છે એવું જાણીને આકેન્દ્રેય ઋષિ તેમને મળવા આવ્યા. એક વાર તે સુખપૂર્વક બેઠા હતા એવામાં યુધિષ્ઠિરે તેમને કહ્યું કે “દ્રૌપદી પાર વિનાની દુઃખી થાય છે તે બધા દુઃખનું મૂળ કારણ હું જ છું; નહિ તો તેના જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીને આટલું બધું દુઃખ પડેજ શા વાસ્તે? આવું દુઃખ તો અગાઉ કદાચ પણ સ્ત્રીએ નહિ વેડ્યું હોય.”

આ સાંભળીને મુનિ વિસ્મિત થયા અને કહેવા લાગ્યા કે ‘હિ રાજા! તમે આવું શું બોલો છો? આપણા ભારતવર્ષમાં સતી સ્ત્રીઓ અનાદિકાળથી જન્મતી આવી છે. તેઓ પોતાના પતિને ખાતર પોતાની રાણપુરીથી પાર વિનાનાં દુઃખ અને સંતાપ વેડતી આવી છે. એટલા વાસ્તે તો તેમનાં નામ આજે આટલે વધે પછુ પ્રાતરમન્દલીય થઈ પડ્યાં છે અને જગતના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી બધેજ લોકો તેમને પૂજે છે. જુઓ, રામ અને સીતાની પાવંત્ર કથા કોનાથી અજાણી છે? વળી આજે હું તમને બીજી એક અત્યંત પવિત્ર અને મધુર લાગે એવી સાવિત્રી અને સત્યવાનની કથા કહીશ તે તમે સાંભળો.

સાવિત્રી મદ્રદેશના રાજા અશ્વપતિની પુત્રી હતી. તે જેવી રૂપાળી હતી તેવીજ શુભવાન પણ હતી. એમ કરતાં કરતાં તેણે યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજાએ તેને માટે યોગ્ય વસ્ત્રી ખૂબ તપાસ કરી પણ જડ્યો નહિ. ત્યારે ઉઘટે તેણે સાવિત્રીનેજ કહ્યું: “પુત્રિ! તુંજ તારે યોગ્ય પતિ શોધી લે. તું જેને મસંક કરીશ તેની સાથે હું તને પરણાવીશ.”*

સાવિત્રી પોતાની સાથે નોકરચાકર લઈને દેશપરદેશ ફરીને પોતાને મનમાનતો વર શોધવા લાગી. પરંતુ તેને પણ કદાચ યોગ્ય પુરુષ જડ્યો નહિ. એમ કરતાં કરતાં તે એક તપોવનમાં જઈ પહોંચી. ત્યાં એક ગરીબ કંગાલ વૃદ્ધ અને આંધળા તપસ્વીનો સર્વ પ્રકારના શુભવાળો પુત્ર તેની નજરે પડ્યો. તેનું નામ સત્યવાન હતું. સાવિત્રીએ તેના પિતાની

પાસે જઈને કહ્યું કે “હું” પેલા સત્યવાનની સાથે પરણીશ.”
એવામાં દેવર્ષિ નારદ ત્યાં આવી લાગ્યા. તેમણે રાજાને કહ્યું:
“આવી રૂઢી છોકરીને સત્યવાનને શું જોઈને પરણાવવા તૈયાર થયા
છો ? એ છોકરો તો આજથી એક વર્ષ પછી મરી જવાનો છે.”

તે સાંભળીને સાવિત્રી જોલી: “હું” મારા મનથી તો
તેને પરણી ચૂકીજ છું. હવે હું” બીજા કોઈને પરણી શકનાર
નથી.” તેનું આપું કથન સાંભળીને રાજા અને નારદ બેઉ
તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પછી લક્ષ્મી તૈયારી કરીને રાજા પોતાના મંત્રીઓ
તથા મિત્રો સાથે સાવિત્રીને લઈને તે આંધળા તપસ્વીના
આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યો અને તેને બધી વાત માંડીને કહી.
આંધ તપસ્વીએ જવાબ આપ્યો કે “હું રાજા ! અમે અત્યંત
ગરીબ છીએ અને અહીં અતિ કષ્ટે દહાડા કાઢીએ છીએ.
આપની પુત્રી તો રાજકુમારી છે. તેનાથી આ વનવાસનું દુઃખ
શી રીતે વેઠાશે ? માટે આપ આ વાત માંડી વાળો તો સાહે.”

રાજા જોલ્યો: “હું મહાભાગ્યવાન ! તમે જે કહો છો
તે બધું જાણી લીધા પછીજ હું” અહીં આવ્યો છું. માત્ર તમે
મારું કહેણ કબૂલ કરો એટલીજ વાર છે. તમે મોઢેથી હા
લણો એટલે હમણાંજ આપણે આ શુભ કાર્ય આટોપી
લઈએ.” ત્યારે તે વૃદ્ધ પુરુષે હા કહી અને તે તપોવનમાંજ
સાવિત્રી અને સત્યવાન લક્ષ્મી પવિત્ર ગાંઠથી જોડાયાં.

સાવિત્રીનો પિતા તપોવન છોડીને ગયો એટલે તેણે
તરતજ પોતાનાં કિંમતી લૂગડાં ઘરેણાં કાઢી નાખ્યાં અને
ગરીબોને વહેંચી આપ્યાં. પછી તેણે પોતાની સાસુના જેવાં
કાપાય વસ્ત્ર અને વલકલ ધારણ કર્યાં. તે દિવસથી તે તન-
મનથી પોતાનાં ઘરડાં સાસુસસરાની સેવામાં પરોવાઈ. પોતાના
પતિની પણ તે મન વાણી અને કર્મથી સેવા કરવા લાગી.
તેના રીઠા સ્વભાવને લીધે આખા તપોવનના તમામ રહેવા-
સીઓને અત્યંત પ્રિય થઈ પડી.

પણ નારદે કહેલી વાત તેના મનને રાતદિવસ કે.વા
કરતી હતી. તે તો પરણી ત્યારથી દિવસ ગણવા લાગી હતી.
હવે વરસ પૂરું થવાને માત્ર ચારજ દિવસ બાકી રહ્યા હતા.
તેણે હવે ત્રિરાત્રિ વ્રત કરવા માંડ્યું. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ

સત્રિ સુધી તેણે ઉપવાસ કર્યા. થોથે દિવસે અગ્નિ પ્રકટાવીને તેમાં ગાદુલિ આપીને તેણે પોતાનું મત પૂર્ણ કર્યું. તેની સામુએ તેને કહ્યું કે હવે તું જમી લે. ત્યારે સાવિત્રી બોલી: “હું સૂર્યાસ્ત થયા પછી જમીશ.” આ આખો દિવસ તેણે ઇંધરની લાગલાગટ પ્રાર્થનાજ કરી હતી.

થોથે દિવસે સત્યવાન ખાંધે કુહાડી મૂકીને જંગલમાં લાકડાં કાપવા જવા લાગ્યો. ત્યારે તેને જતો બેઠેને સાવિત્રી બોલી: “ઉમા રહો, હું પણ આજે તમારી સાથે આવું છું. વનમાં કેવાં કેવાં ફૂલ ખીલ્યાં હશે, કેવાં કેવાં સુંદર ફૂલોં પત્ર પુષ્પની ચોલા થઈ રહી હશે તે બધું બેતાં બેતાં આપણે વનમાં સાથે સાથે ફરીશું.” એટલે સત્યવાને કહ્યું: “ત્યારે માતાપિતાની રજા લઇને આવો.” સાવિત્રી સામુગ્રચરની રજા લઇને ઘેરથી નીકળી અને પતિની સાથે નિર્જન વનમાં પેઠી. બેઠેએ ફળ તોડી તોડીને પોતાની છાત્રમાં ભર્યાં. પછી સત્યવાન કુહાડી વળી લાકડાં કાપવા લાગ્યો. લાકડાં કાપતાં કાપતાં ખૂણ થમ થવાથી તે યાકી ગયો તોપણ તેણે લાકડાં કાપવાનું કામ ગંધ કર્યું નહિ અને આરામ લેવા બેઠો નહિ. એમ કરતાં તો તેના શરીરમાંથી પરસેવાના એમેએમ છટવા લાગ્યા. સત્યવાને તેની પણ પરવા કરી નહિ. એવટ તેના માથામાં ચળત હુખાવો થઇ આવવાથી તે જમીન ઉપર ટળી પડ્યો. તેને શું થાય છે તે સાવિત્રી બધુંએ સમજતી હતી; પણ આ ઘેર જંગલમાં બીજું થાય પણ શું? તેણે પોતાના પ્રિય પતિને બોળામાં સૂવાડ્યો. તેનું હૈયું આજે ચીરાઈ જતું હતું અને નેત્રોમાંથી ચોધાર અથુ વહી જતાં હતાં. ત્યારે દિશાએ સત્રિનો અંધકાર પથરાવા લાગ્યો હતો તોપણ સાવિત્રી નિર્ભયપણે આ ઘનઘોર જંગલમાં પોતાના પતિના દેહને બોળામાં સૂવાડીને પરમેશ્વર જે હરકોઇ પ્રકારનો વિપત્તિમાંથી મુક્તિ અપાવે ॥ તેને પોતાના અંતઃકરણના વગામ બળથી પોકારવા લાગી અને તેની અતિ કરુણ ભાવે પ્રાર્થના કરતી રહી. પરમેશ્વરને પોતાનાં મહદે બોલાવવાની રીત જે બળે છે તે હતી નિરાશ થતો નથી.

એવામાં બેઠે તે જગ્યાએ ઘેર અંધકાર હતો તો પણ સાવિત્રીનું હૃદય એક બબલી આદુનિ તરફ ખેંચાયું. તેણે

તેને પ્રણામ કરીને પૂછ્યું: “હે દેવ! આપ કોણ છો?”

તે જોલ્યો: “હું યમ છું. તારા પતિને તેડી જવા આવ્યો છું.” જોટલું કહીને સત્યવાનના જીવને લઇને તેણે ચાલવા માંડ્યું. સાવિત્રી તેની પાછળ પાછળ જવા લાગી.

યમ—સાવિત્રી! તું પાછી વળ અને તારા પતિના મૃત-દેહને છેદ્યા સંસ્કાર કર. પતિની લક્ષિત એજ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે.

સાવિત્રી—ધર્મરાજ! હમણાં આપેજ કહ્યું ને કે “પતિની લક્ષિત એજ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે?” હું તે ધર્મનો ત્યાગ કરીને જીવન ધારણ કરી શકતી નથી. માટેજ હું મારા પતિનું અનુસરણ કરું છું.

યમ—ઓ છોકરી! તારે મોઢેથી આવી વાત સાંભળીને હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. તું તારા પતિના જીવન સિવાય બીજું ગમે તે વરદાન માગી લે.

સાવિત્રી—જો આપ મારા ઉપર કૃપાવંત થયા હો તો મારા સસરાનો અંધાપો દૂર કરો.

યમ—ભલે તેમ થાઓ. હવે તું પાછી જા. મારી સાથે આવવામાં તને લાલ નથી.

સાવિત્રી—પ્રભુ! સાધુસંગ એજ મોટા લાભનું કારણ છે. માત્ર એકજ વાર સાધુસંગ થાય તો તેમાંથી પણ ઘણું શુભ થાય છે. વળી જો સાધુ પુરુષોની સાથે એક જગ્યાએ રહેવાની તક મળે અને તેમની સાથે મૈત્રી કરી શકાય ત્યારે તો અત્યંત લાભ થાય છે, એવું હું જાણું છું. પછી આપનો સંગ શી રીતે છોડી શકું?

યમ—સાવિત્રી! હું તારા ઉપર ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું. તને આટલા નાનો ઉંમરમાં આટલું બધું જ્ઞાન થયું એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. સત્યવાનના જીવન સિવાય તું બીજું જે કંઈ માગીશ તે આપીશ.

સાવિત્રી—હે દેવ! મારા સસરા પદભ્રષ્ટ થવાથી બહુ દુ:ખ થાય છે. તેમને તેમનું રાજ્ય પાછું મળે અને સ્વધર્મમાજ તેમનો ખુદ દેવ થાય એવું વરદાન આપો.

યમ—ભલે, આપ્યું. પણ તું હવે પાછી વળ. હવે આગળ આવતી નહીં.

સાવિત્રી—ધર્મરાજ! અહિંસા, દયા અને જ્ઞાન, એ

ત્રણને આપે સર્વના સનાતન ધર્મ કરાજ્યા છે, છતાં આપ મારા ઉપર આટલા નિર્દય કેમ થાઓ છો ?

યમ—તારે મોઢેથી આવી મુંઢર ધર્મની વાતો સાંભળીને મારું ચિત્ત ઘણુંજ અચૂન થાય છે. સત્યવાનના જીવનને બાદ કરીને બીજું જે કંઈ તારે માગવું હોય તે માગી લે.

સાવિત્રી—મારાં માતાપિતાને પુત્ર નથી. તેમને અનેક બળવાન બાને મુયોગ્ય પુત્રો થાય એવો આશીર્વાદ આપો.

યમ—બલે તેમ થાઓ. પણ હવે તું તારે ઘેર જા. આ નિર્જન વનમાં તું એકલી આટલે બધે આપે આવે તે સારું નહિ.

સાવિત્રી—હે દેવ ! લોકોને જેટલી સાધુસંતો ઉપર ધડા હોય છે તેટલી તેગના શરીરમાં રહેલા આત્મા ઉપર હોતી નથી. એટલા માટે સૌ સાધુસંતો સાથે મૈત્રી બાંધવાની ઇચ્છા રાખે છે. મને આજે તે લાભ મળી ગયો છે તેથી હું આપની સાથે ધણે દૂર મુખી આવવાની ઇચ્છા રાખું છું. અને વળી મારે બીવા જેવું શું છે ?

યમ—તારાં મધુર વચન સાંભળીને હું તારા ઉપર દિદા છું. હજી પણ સત્યવાનના જીવનને એકલાંને બાદ કરીને તારે જે કંઈ માગવું હોય તે માગી લે. તું જે માગીશ તે આપીશ.

સાવિત્રી—સત્યવાનને પેટે મને ઘણા સતપુત્રો થાય એટલું વરદાન આપો.

યમ—બલે તેમ, પણ તું હવે પાછી જા.

હવે સાવિત્રી પોતાની ચાલીને છેડો ગળે વીંટીને હાથ જોડી યમને કહેવા લાગી: “સાધુસમાગમ કદી નિષ્કળ જતો નથી. જેવું સદ્ભાગ્ય હેય તેને જ સધુ પુરુષવતુદયન થાય છે, બીજાને થતું નથી. સાધુસંતોજ પોતાનાં ધર્મોચ્ચ વડે સંસારને ટકાવી રાખે છે. સાધુસંતોજ મનુષ્યકલ્યાણના ધામરૂપે છે. એવા સાધુનો પ્રમાગમ ગ્રાસ થયા પછી તેને મૃદ્ધીને આદ્યા જવાનું મને મનજ થતું નથી.

પોતાની સ્તુતિ સાંભળીને સૌ ખુશ થાય તો પછી યમ ખુશ કેમ ન થાય ? તે તો સાવિત્રીના ઉપર પહેલાં કરતાં પણ વધારે પ્રસન્ન થઈ ગયો. તે કહેવા લાગ્યો: “જેટા ! તું પાંચમું વરદાન માગી લે. તું જે માગીશ તે આપીશ.”

ત્યારે સતી સાવિત્રી આંસુભરી આંખે અને ગદ્ગદ સ્વરે હાથ જોડીને કહેવા લાગી: “મહાત્મન! ધર્મના નિયમોને પ્રવર્તાવનાર આપજ છો. તે બધા નિયમોનું પાલન કરતાં પણ માંહે મન મારા જોક પતિ સિવાય બીજા કોઈથી તૃપ્ત થતું નથી. તે મારી સાથે ન હોય તો મારે કશું સુખ જોઈતું નથી; ગમે તેટલી સુખસાહેબી છતાં તેના સિવાય મારે તે નકામી છે. તેના વિના હું જીવવા પણ ચાહતી નથી. મારાપર કૃપાવંત થઈને આપ મને વરદાન આપી ચૂક્યા છો કે આ સત્યવાનને પેટે મને ઘણા પુત્રો થશે. ત્યારે હવે મારા પતિને જીવતો કરો. જોટલું માથું છું. તેમ કરવાથી આપે આપેલું વરદાન પણ સફળ થશે.”

યમ હવે તેના ઉપર ઘણાજ પ્રસન્ન થયો. તે જોલ્યો: “ભલે તેમ થાઓ. તારો પતિ તારે લીધેજ જીવતો થાય છે એમ જાણજે. મારો આશીર્વાદ છે કે તે રોગમુક્ત થઈને દીર્ઘાયુ થાઓ અને તારું નામ સંસારમાં અમર રહે.”

પછી સાવિત્રી યમને પ્રણામ કરીને જ્યાં પોતાના પતિને તેણે સૂવાડ્યો હતો ત્યાં ઉતાવળે પગલે પાછી ગઈ અને તેને ફરીથી પોતાના ખોળામાં સૂવાડીને પોતાની સાડીના છેડા વડે તેના શરીરે વળેલો. પરસેવો લૂછીને તેને પવન નાખવા લાગી. થોડી વાર તેણે ધીરે ધીરે આંખ ઉઘાડી અને ખૂબ નખળા અવાજે જોલ્યો: “રાત તો ઘણી વીતી ગઈ લાગે છે. મને જગાડ્યો કેમ નહિ? મને ગાહું અશક્તિ લાગે છે. અરે! પેલો માણસ ક્યાં ગયો?”

સાવિત્રીએ કહ્યું: “તે તો ચાલ્યો ગયો. કાલે તમને બધી વાત કહીશ. તમે ઘણા કમજોર થઈ ગયા લાગો છો. તમારાથી આપણી કુટી સુધી ચક્ષાય એમ ન હોય તો બાકીની રાત આપણે અહીં જંગલમાંજ પસાર કરીશું. જુઓ, પણ આગળ જંગલમાં દવ બળે છે. ત્યાંથી દેવતા લાવીને હું તમારે શરીરે શેક કરીશ અને તમારી ચારે બાજુએ તાપણું સળગતાં રાખીશ જોટલે તમે નિર્ભયપણે ઉંઘી શકશો.” સત્યવાન કહે: “તે તો ખરું, પણ મારાં વૃદ્ધ માતાપિતા મને ઘરમાં નહિ જુઓ તો તેઓ પ્રાણત્યાગ કર્યા વિના રહેશે નહિ. રાત તો અત્યારેજ ઘણી વીતી ગઈ છે. તેથી કોણ જાણે તેઓ કાંઈ આડું અવશું કરી ન બેડાં હોય! મને તો હમણાં ને હમણાંજ ગમે તેમ કરીને તેમની પાસે તું લઈ જા.”

ત્યારે સાવિત્રીએ પોતે તોડેલાં ફળનો ઠંડીઓએ કોક જાડની ડાળી સાથે ખાંધ્યો. ધણીની કુડાટી ડાળે હાથે પકડી, તેનો હાથે દાઢ પોનાતા ખજા ઉપર ટેકવ્યો અને પોતાનો જમણો દાઢ તેને ચરીરે ચીંટાળીને તેને ધીરે ધીરે ચણાવીને સાચવી સાચવીને વનમાં ધધને ચાલવા લાગી અને જો રસ્તે તેણી વનમાં પેદાં દતાં તેજ રસ્તે ધધને તેણી બદાણ નીકળી ગયાં.

દરમ્યાન આશ્રમમાં બેઠેલો સત્યવાનનો અંધ પિતા કોકાકોક ફેળતો ધધ ગયો. તેણે જોયું તો કાત તો ખૂળ વીતી ગયું છે અને હાલ દીકરો-વહુ ઘેર પાછાં આવ્યાં નથી તે બાળીને તેને અને તેની સ્ત્રીને ખૂળ ચિન્તા થવા લાગી. ઉપરે તેનાથી પોતાની કુટુંબમાં જાં પીને બેસી ન રહેવાયું તેથી ટોચો તપો-વનની વસાગ કુટુંબોમાં પુત્ર અને પુત્રવધૂની ખોળ કસવા ફરી ગયો. પણ કાંઈએ કયો થતો આશ્રમ નહિ. યી કંઈ કે અમારે ત્યાં આવ્યાં નથી. ત્યારપછી તે ટોચો કાળી રાતે નદી અને કારોવરને કાંઠે તેમજ વનમાં પણ બધે ખોળી ગયો. કાંઠા અને બાળીમાળા દર્બથી તેણે ચરીર ઉજરડાઈ ગયું અને પગમાં પણ બધે લોટી લોટી થઈ ગયું. આખરે નિરાશ થઈને તે ઘેર આવ્યો અને “ઓ સત્યવાન !” “ઓ સાવિત્રી” કહી કહીને ટોચો ટપવળાટ કરવા લાગ્યો.

ગાંડલામાં સાવિત્રી સત્યવાનને હાંધે ધીરેધીરે ચાલતી ત્યાં બધું પડેંચી. તેમને જોઈને ટોચાટોચીના આનંદની સ્ત્રીમાં ન ગઈ. પછી તેમને ક્યારે બધી ખોળા બહારી ત્યારે તે તેણી સાવિત્રીના ઉપર પાર વિનાનાં પ્રસન્ન થઈ ગયાં.

૨૫. વાગને યેંકાક દિવસ વીત્યા બાદ દેહલ કે લોડો વનમાં આવીને તેમને તેડી ગયા અને ટોચને પાછા તેની અસલ નાં દી ઉપર લેવાયો. તે આગળ ચાલવા દેખેલો મજા હતો. પણ તેના દુઃખને જો તેને રૂઠ માંથી દેહી કદ્યો ત્યારે તે વનમાં રહેવા લાગે હતો. પૂજ પિતા તો મનજી પછી સત્યવાનનાં બધાં સંતે હો, અને તે વિચારે રૂઠ રૂઠી થઈ તે બધું કપૂર દોડાવે. તેની જ નાં પણ રૂઠી આ પ્રમ હો. સત્યવાનને પેટના દુઃખે કાળ તથા પેટના દુઃખને કારણે મનજીને, સુકુલને, ને પિત્રને પણ પેટનાં બદને, સોને જન્મ કુખકોળ ને આપ્યાં એક સત્યવાન કહી તેને કસડાં કોઈ ૧૯

તમને સૌને તમામ પ્રકારની વિપત્તિઓમાંથી મુક્ત કરશે.*

સાવિત્રીની કથા પૂરી થઇ એટલે મુનિ યોલતા બંધ થયા. સાવિત્રીની પરમ પવિત્ર કથાના સૂર દ્રૌપદીના હૃદયમાં તે દિવસથી વારેઘડીએ ઝણકાર કરતા થયા. તે પોતાના મનમાં વારંવાર વિચાર કરતી કે હું ક્યાં અને સાવિત્રી ક્યાં ? મારાથી તેની ધરોળરી કરાચળ કેવી રીતે ?

હજી પણ આ દેશની હિન્દુગૃહિણીઓ ચૌદ વર્ષ જેટલું લાંબુ અને કઠોર સાવિત્રીનું વ્રત કરીને તેના ચરિત્રને પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે દેશ સીતા, સાવિત્રી અને દમયન્તી જેવી સતી અને સાધુચરિત્રવાળી સુંદરીઓથી ભરપૂર હશે તે દેશને ધન્ય છે અને તે દેશ સદાએ ઉન્નતજ રહેશે *

પ્રકરણ ૧૪ મું—યજ્ઞ અને યુધિષ્ઠિર

પાંડવો વળી પાછા દ્રૌપદીની સાથે દ્વૈતવનમાં રહેવા ગયા. તે જમાનાના પ્રાહ્મણે સૂકા કાઠના બે કટકાને એકબીજાની સાથે ઘસીને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરતા હતા. એવા બે લાકડાના કટકાને દોરીથી બાંધીને કોઈ પ્રાહ્મણે ઝાડની ડાળીએ ટાંગી રાખ્યા હતા. એક દિવસ એક હરણના શીંગડામાં તે દોરી લેવાઈ ગઈ અને હરણું તે દોરીની સાથે પેલા લાકડાના કટકાને લઈને દોડતું દોડતું જંગલમાં ભરાઈ ગયું. તે પ્રાહ્મણે યુધિષ્ઠિર પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો કે મારા લાકડાના કટકા પાછા આણી આપો. તે ઉપરથી પાંડવો ધનુષ્યબાણ ધારણ કરીને તે હરણની પાછળ દોડ્યા. પણ હરણું જંગલમાં એવું સંતાઈ ગયું કે તેનો પત્તોજ લાગ્યો નહિ. એટલામાં યુધિષ્ઠિરને બહુ તરસ લાગી તેથી તેમણે નકુલને પાણી લેવા મોકલ્યો. પણ તે તો ગયો તે ગયોજ; ત્યારે સહદેવ, ભીમ, અર્જુન અનુક્રમે તેની શોધ કરવા નીકળી પડ્યા. પરંતુ તેઓમાંથી પણ એકકે પાછો આવ્યો નહિ, ત્યારે આખરે યુધિષ્ઠિર પોતે બાઈઓને શોધવા નીકળ્યા. કેટ-

* વનપર્વ, ૨૬૮-૨૫.

† મેદાંતેનંત્ર લખે છે કે “ભારતના પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યમાં જે જે ઉદ્દૃષ્ટ અને આદર્શ સ્ત્રીચરિત્ર છે તે પૈકી સાવિત્રીનું પથ એક છે.”—(અંગ્રેજી પુસ્તક “સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ.”)

લેક દૂર ગયા પછી તેમણે પોતાના ચારે બાજુએનાં મૂડાં એક સરોવરને કાંઠે પડેલાં દીકાં એટલે તેમનું હૈયું ચીરાઈ જવા લાગ્યું અને આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં.

પછી તે લેવા પાછી પીવા માટે સરોવરમાં પગ મૂકવા લાયક તેવોજ એક યજ્ઞ તેમને કહેવા લાગ્યો: “ખળદાર! પહેલાં માગ સવાલના ઉત્તર આપો અને પછી પાણી પીવું હોય તો પીજો. તમારા ભાઈઓએ મારી વાત ગણકારી નહિ તેથી તેમના આવા હાલ યથા છે.”

રાત્રીએ પૂછ્યું: “તમારે શું પૂછવું છે?”

(૧) યજ્ઞ—ઉઘાડી આંખે કાણ ઉઘે છે? જન્મ્યા પછી હાલે ચાલે નહિ એવું કાણ છે? પોતાના વેગ વડે ઠેકાના કદમાં વધારો થાય છે?

મુદિષિર—માછલાં ઉઘાડી આંખે ઉઘે છે. ઇંડાં જન્મ્યા પછી હાલતાં ચાલતાં નથી. પોતાના વેગથી નદીના કદમાં વધારો થાય છે.

(૨) યજ્ઞ—પૃથ્વીના કરતાં મોટું કાણ? આકાશ કરતાં ઉંચું કાણ? વાયુના કરતાં વેગવાન કાણ? ધાસના કરતાં બળવામાં ચઢીઆતું શું?

મુદિષિર—પૃથ્વીના કરતાં માતા મોટી. આકાશના કરતાં પિતા ઉચો. વાયુના કરતાં વેગવાન મન અને ધાસના કરતાં બળવામાં ચઢીઆતી ચિન્તા.

(૩) યજ્ઞ—પ્રવાસીનો મિત્ર કાણ? સંસારીનો મિત્ર કાણ? રોગીનો મિત્ર કાણ? મરવા સૂતેલાનો મિત્ર કાણ?

મુદિષિર—પ્રવાસીનો મિત્ર તેનો સાથી, સંસારીનો મિત્ર તેની પત્ની; રોગીનો મિત્ર વૈદ્ય અને મરવા સૂતેલાનો મિત્ર દાન.

(૪) યજ્ઞ—ધન કમાવાના નાના પ્રકારના ઉપાયોમાં કયો ઉપાય શ્રેષ્ઠ? જાત જાતના ધનમાં શ્રેષ્ઠ ધન કયું? બધા લાભમાં આશમાં સારો લાભ કોનો? તમામ જાતનાં મુખમાં સારામાં સારું મુખ કયું?

મુદિષિર—ધન કમાવાના ઉપાયોમાં કુશળતા સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. તમામ પ્રકારના ધનમાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. બધા લાભમાં વંદુરસ્તીનો લાભ શ્રેષ્ઠ છે અને તમામ પ્રકારના મુખમાં આત્મપ્રસાદથી નીપજતું મુખ શ્રેષ્ઠ છે.

(૫) યક્ષ—પુરુષ કેને કહેવો? તમામ પ્રકારની સંપત્તિનો અધિકારી કોણ?

યુધિષ્ઠિર—સત્કર્મ કરનાર વ્યક્તિનેજ પુરુષ કહેવો. જેને પ્રિય અપ્રિય, સુખ દુઃખ, ભૂત અને ભવિષ્ય બધુંજ સમાન છે તે એકલોજ તમામ પ્રકારની સંપત્તિનો અધિકારી છે.

(૬) યક્ષ—પુરુષનું મૃત્યુ શાથી થાય છે? રાજ્યનું મૃત્યુ થવાનું કારણ શું?

યુધિષ્ઠિર—પુરુષ દરિદ્ર થાય એટલે તેને મુઓ જાય. રાજ્યમાં આરાજકતા વ્યાપે એટલે તે મરણ પામે છે.

(૭) યક્ષ—પ્રાજ્ઞાણકુળમાં જન્મ, આરિચ્ચ, વેદપાઠ અને વેદના અર્થનું જ્ઞાન—એ ચારમાંથી કેના વડે પ્રાજ્ઞાણ પ્રાજ્ઞા પદને યોગ્ય મનાય છે?

યુધિષ્ઠિર—જન્મ, વેદપાઠ અને વેદના અર્થનું જ્ઞાન, એ બધાથી પ્રાજ્ઞાણપદ મળતું નથી. તે તો માત્ર શુભ આરિચ્ચ વડેજ મળે છે. આરે વેદને જાણનાર જો દુરાચારી હોય તો તેની ગણતરી શૂદ્રમાં થાય છે. x

(૮) યક્ષ—સાધુ કોણ? કોની સાથે મૈત્રી બાંધવાથી મૈત્રીનો અંત આવતો નથી?

યુધિષ્ઠિર—જે સર્વનું ભલું કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેજ સાધુ. # સાધુની સાથે બાંધેલી મૈત્રી કદી તૂટતી નથી.

(૯) યક્ષ—મનુષ્ય શા કારણથી મૈત્રી તોડી નાખે છે? ઘણા મિત્રો હોવાથી શો લાભ થાય છે?

યુધિષ્ઠિર—માણસ લોભને વશ થઈને મૈત્રી તોડી નાખે છે. ઘણા મિત્રો હોવાથી સુખી થવાય છે.

(૧૦) યક્ષ—મિષ્ટ વચન બોલવાથી શા લાભ થાય છે? વિવેકપૂર્વક કાર્ય કરવાથી શા લાભ થાય છે?

યુધિષ્ઠિર—મિષ્ટ વચન બોલનાર સૌને વહાલો લાગે છે. વિવેકપૂર્વક કાર્ય કર્યાથી તે કાર્યમાં સફળતા મળે છે.

(૧૧) યક્ષ—કયી વસ્તુનો ત્યાગ કર્યાથી સુખ થાય છે? કયી વસ્તુનો ત્યાગ કર્યાથી વસ્તુનું પડતું નથી? કયી વસ્તુનો

x વનપર્વ, ૩૧-૧૦૮, ૧૧૧. ૧મા અ.ના નાંચમા શાંતિ-પર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “અતિભેદ”નો વિષય આવેલો.

ત્યાગ કર્યાથી અર્ધની પ્રાપ્તિ થાય છે ? કથી વસ્તુનો ત્યાગ કર્યાથી સુખી થવાય છે ?

યુધિષ્ઠિર—અહંકારના ત્યાગથી સુખ થાય છે, ક્રોધના ત્યાગથી પસ્તાવું પડતું નથી, કામના ત્યાગથી અર્ધની પ્રાપ્તિ થાય છે અને લોભના ત્યાગથી સુખી થવાય છે.

(૧૨) યજ્ઞ—માણસનો દુર્જન શત્રુ કોણ ? જેનો અંતજ ન આવે એવો બ્યાધિ કયો ?

યુધિષ્ઠિર—ક્રોધ એ માણસનો દુર્જન શત્રુ છે. લોભ એ અંતજ ન આવે એવો બ્યાધિ છે.

(૧૩) યજ્ઞ—મનુષ્યના ઉપર કથી વસ્તુનું આવરણ આવેલું છે ? કથી વસ્તુ હોય તો મનુષ્યત્વ પ્રકટી નીકળતું નથી ? શા કારણને લીધે લોકોની ઉન્નતિ થતી નથી ?

યુધિષ્ઠિર—મનુષ્યના ઉપર મોહનું આવરણ આવેલું છે. તમોશુણને લીધે મનુષ્યત્વ પ્રકટી શકતું નથી. કુસંગ કરવાથી લોકોની ઉન્નતિ થતી નથી.

(૧૪) યજ્ઞ—તપશ્ચર્યા કેને કહેવાય ? શમ એટલે શું ? દમ એટલે શું ? ક્ષમા એટલે શું ? લગ્ન એટલે શું ?

યુધિષ્ઠિર—પટ્ટરિપુનું દમન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એનું નામ તપશ્ચર્યા. શમ એટલે ચિત્તની પ્રશાન્ત અવસ્થા. મનનો નિગ્રહ કરવો તેનું નામ દમ. સર્વ દુઃખોને સહન કરવાં એનું નામ ક્ષમા. કુકર્મ કરતાં અટકવું એનું નામ લગ્ન.

(૧૫) યજ્ઞ—આજંબ એટલે શું ? કયા એટલે શું ? જ્ઞાન કેને કહેવું ?

યુધિષ્ઠિર—ચિત્તની સમતાનું નામ આજંબ. સર્વના હિતેન્દ્ર ધનું એનું નામ કયા. તત્ત્વનું જ્ઞાન એજ જ્ઞાન.

(૧૬) યજ્ઞ—ધૈર્ય કેને કહેવાય ? સ્નાન એટલે શું ?

યુધિષ્ઠિર—ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો એનુંજ નામ ધૈર્ય. સ્નાન એટલે મનનો મેલ કાઢી નાખવો તે.

(૧૭) યજ્ઞ—ધર્મ ઉપર અનુરાગ રાખવાથી શા લાભ થાય છે ? ધર્મની આખરની અવસ્થા કથી ? યશની ઉંચામાં ઉંચી અવસ્થા શામાં છે ? સ્વર્ગની અને સુખની ઉંચામાં ઉંચી અવસ્થા કથી ?

ધિષ્ટિર—ધર્મ પર ગ્રેમ રાખવાથી પાપો વૃત્તિ ટળી જાય છે. દયા એ ધર્મની ઉંચામાં ઉંચી અવસ્થા છે. દાન એ ઉંચામાં ઉંચી અવસ્થા છે. સત્ય એ સ્વર્ગની ઉંચામાં અવસ્થા છે અને શીલ એ સુખની અવધિ છે.

(૧૮) યક્ષ—કયો ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે? કયી વસ્તુનો કર્યાથી સંસારમાં ડુઝ વેઠવું પડતું નથી?

યુધિષ્ઠિર—અહિંસા એ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. મનનો સંયમ સંસારમાં ડુઝ વેઠવું પડતું નથી.

(૧૯) યક્ષ—ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેનો પરસ્પર વિરોધ છે. તેમનો સમન્વય કેવી રીતે થઈ શકે?

યુધિષ્ઠિર—ધર્મ અને પત્ની એ બેઉ એકબીજાનાં અવરોધ હોય તો ધર્મ, અર્થ અને કામનો પરસ્પર વિરોધ ઓછો નથી. એવું થાય ત્યારે એ ત્રિપુટી એકબીજાની સાથે જી મળીને રહે છે.

(૨૦) યક્ષ—માર્ગ કયો?

યુધિષ્ઠિર—વેદના અભિપ્રાય એકબીજાની ભુલ પડે છે. એક જગિ એક વાત કહે ત્યારે બીજો તેથી ભુલી જ વાત કહે છે. આથી કરીને ધર્મનો સાચો મર્મ જાણવાનું બહુ કઠિન થઈ પડે છે. માટે મહાપુરુષો જે માર્ગે ગયા હોય એજ માર્ગ.

(૨૧) યક્ષ—સૌથી મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય શું?

યુધિષ્ઠિર—

* અદન્યદાનિ મૃતાનિ ગચ્છન્તિ યમવન્દિતમ ।
 દોષાઃ સ્વયત્ત્વમિચ્છન્તિ કિમાશ્ચર્યમતઃ પરમ્ ॥

(૨૨) યક્ષ—સુખી કેણ અને દુઃખી કેણ?

યુધિષ્ઠિર—જેને માથે કરજ ન હોય અને જે પોતાના જીવનમાં નિર્ભયપણે રહી શકે તે હોય અને તે પોતાને સ્વતંત્રપણે ધર્મોદારગાર કરીને સાંજ પડ્યે એકજ વાર મન શાંત અને જાત આઈનેજ નિર્વાહ કરે તે હોય તો પણ તે સુખી છે. દુઃખમાં રહી તે જે માણસ તમામ રીતે સ્વતંત્ર છે તેમ

* હેડો રાજા રાજા નથી કરે જેને જાત પત્તુ વાળા હોયે મિત્રહત્રી થવાની અભિલાષ ન હોયે તેને જ સુખી માનવું જોઈએ ।
 સત્યવ્રત, ૩૨૨-૧૩૩. ઉદ્યાન ૧૧ ૩૩-૩૪

મુખી છે. ને પરાધીન છે તેના જેવો કોઈ કુળીજ નથી.

सर्व पापद्वन्द्वं दुःखं सर्वमात्मनस्तुम्ह ॥ †

મુધિષ્ઠિરે આપેલા જવાબ સાંભળીને તે યશ ધણેજ રાજી થયો અને બોલ્યો કે “તમે મારા પ્રત્નોના જેવા ભેટાંએ તેવા જવાબ દીધા છે. માટે તેના બદલામાં તમારા માર ભાઈઓમાંથી ગમે તે એક ભાઈનો આવરદા માગી લો.” ત્યારે મુધિષ્ઠિરે નકુ-લનું આયુષ્ય માગ્યું. તે સાંભળીને યશ ધણે અભયપણે ધર્મ ગયો. તે બોલ્યો: “તમારી જમી આશા ઉમેદ તો શીમ અને અનુનના ઉપર છે. તમે તેમને છવાડવાનું મૂકીને નકુલને છવતા કરવાનું કેમ માગી વીધું?” મુધિષ્ઠિરે બોલ્યા: “કુન્તી-દેવીના ત્રણ પુત્રોમાંથી તો હું એક હજી છવતો છું. માટે મારી સાવધી માતાના પુત્રોમાંથી એકાદ છવતો હોય તો ગમે ગમે.” આ જવાબથી યશ ઉત્તરો વધારે રાજી થયો. તે બોલ્યો: “રાજા! તમે અર્થ અને કામ બેઉના કરતાં પરોપકારને એક માને છે. તેથી તમે ધર્મનો ખરો અર્થ સમજતા લાગો છો. બાળો, તમારા બધાજ ભાઈઓ છવતા ધર્મ જશે.” અને તે ત્યારે ભાઈઓ આજણ મરડીને એક પછી એક બેઠા થયા.

યશે મુધિષ્ઠિરને ફરીથી કહ્યું: “મુધિષ્ઠિર! જે તમારી મરજીમાં આવે તે વરદાન માગી લો.” શત્રુએ જેવું રાજપાટ ખૂંચવી લઇને જેને વનમાં સ્વડતો બનાવી દાંધો છે તે રાજા વળી બીજું શું વરદાન માગે? તે તો એમજ માગે કે મારા શત્રુઓનો નાશ થાઓ અને મને મારું રાજ્ય પાછું મળે. પણ મુધિષ્ઠિરે એ બેમાંથી કશુંજ માગ્યું નહિ. તે બોલ્યા: “મહાત્મન! મને એવું વરદાન આપો કે હું હંમેશાં ક્રોધ, લોભ અને મોહનો જય કરી શકું અને મારું મન સદાએ સત્ય, તપશ્વર્યા અને દાનમાંજ પરોવાઈ રહે.” યશ બોલ્યો: “એ સુભ તો તમારામાં સ્વાભાવિક રીતેજ છે. તમે તો સાક્ષાત્ ધર્મજ છો. છતાં જે માગો છો તે તમને મળ્યું જાયજો.” ‡ એટલું કહીને પેલા

+ વનપર્વ, ૧૯૩-૧૮

† તમામ પ્રકારની પરાધીનતા એ દુઃખ છે અને તમામ પ્રકારની સ્વાધીનતા એ સુખ છે. (મનુસંહિતા, ૪-૧૬૦.)

‡ વનપર્વ, ૨૧૩-૨૪, ૨૫. આવું મહત્વનું ચરિત્ર જુદા જુદા લેખકોને હાથે ચડીને કેવું વિકૃત થઈ ગયું છે તેનો આ એક નમૂનો છે.

પ્રાદ્યણના અગ્નિ પ્રકટાવવાના કાષ્ઠના કટકા યુધિષ્ઠિરના હાથમાં મૂકીને તે ચક્ષુ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી પાંડવો આતંદ્ર-પૂર્વક પોતાના આશ્રમમાં પાછા આવ્યા અને તે લાકડાના કટકા જે પ્રાદ્યણના હતા તેને બોલાવીને તે આપી દીધા.

આમ કરતાં કરતાં વનવાસમાં પાંડવોએ બાર વર્ષ પૂરાં કર્યાં. પછી એક દિવસ ધૌમ્ય પુરોહિત તેમને કહેવા લાગ્યોઃ “જે સેવકને તેનો રાજા કેદ કરે અને છતાં જે પોતાના માલિક ની નિંદા ન કરે તે ફરીથી રાજાની કૃપાને પાત્ર થાય છે.”

પાંચે પાંડવોએ બાર બાર વર્ષ સુધી સાધના કરીને તેમણે પોતાના ચારિત્ર્યને તો સરસ ખીલવ્યું હતું. અનેક શાસ્ત્ર-ગ્રંથો વાંચીને તથા મુનિઓનો સહવાસ સેવીને તેમણે પુષ્કળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જા્યો વળત શિકાર કરી કરીને તેમણે શરીરબળ અને અચૂક નિશાન વીંધવાની કુશળતા એ બે ગુણ પણ સારા પ્રમાણમાં સાધ્યા હતા. વળી દરરોજ માંસાહાર કરવાથી તેમનાં શરીર પણ હૃદયુષ્ઠ અને બળવાન બન્યાં હતાં. તે ઉપરાંત ઠંડી, ગરમી, વરસાદ, વાયુના ઝપાટા તથા વનવાસનાં કષ્ટ વેડીને તેઓ અત્યંત શ્રમસહિષ્ણુ અને ખડતલ થઈ ગયા હતા. એથી ઉલટું દુર્યોધન અને તેના મિત્રો અપાર સુખ સાંહેબીમાં દૂળીને વિલાસીપણાના ગુલામ, આળસુ અને અહંકારી થઈ ગયા હતા—જાણે આખી પૃથ્વી તેમની હથેળીમાં આવી ગઈ હોય એવા દૂકાર્ઠ ગયા હતા. પાંડવોનું અનિદ્ર થશે અને પોતાને લાલ થશે એવું ધારીને તેમણે પાંડવોને વનવાસી કરી દીધા હતા. પરંતુ તેનું પરિણામ તેમના ધાર્યા કરતાં ઉલટુંજ આવ્યું, જેઓ પારકાનું ભૂંડું તાકીને પોતાનુંજ ભણું તાકે છે તેઓ પરિણામે ધાર્યા કરતાં ઉલટાંજ દૂળ આજે છે.

વન પર્વ સમાપ્ત

૪-વિરાટ પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-કીચકનો વધ

મત્સ્ય દેશનો નૃપતિ વિરાટ રાજા એક વાર સભાની અંદર મંત્રીઓ, રાજ્યના અમલદારો, મિત્રો વગેરેની વચમાં બેઠો હતો એવામાં ત્યાં કંઈ બદલવ, બૃહવલ્લભા, અધિક અને અધિષ્ઠાનેમિ નામના પાંચ તરુન અભણવાળા જુવાન પુરુષો તેની સમામાં હાજર થયા. કંઈ પોતાના દુષ્ટતાને છેડે રમવાના પાસાની પોટલી ગાંધી હતી. બદલવના હાથમાં મોટો તાલેથો હતો. બૃહવલ્લભાએ માથે અંબોટો વાળીને હાથે ચૂડીઓ પહેરી હતી. અધિષ્ઠાનેમિ તો શરવાડ લોકોની બોલી બોલતો હતો. રાજાએ તેમની પ્રાર્થના મુજબ કંઈને પોતાનો ઘૂનકીડાનો સેબની નીચ્યો. બદલવને રસોડાનો ઉપરી બનાવ્યો. ત્રીજાને રાજકુમારીનો નૃત્યગીત અને વાદ્યજાનો શિક્ષક નીચ્યો. ચોથાને પોડાના તળેલાનો ઉપરી બનાવ્યો અને પાંચમાને ગોશાલાનો વદીવટ સોંપી દીધો.

રાજસભામાં જે વખતે પેલા પાંચ જણ આવ્યા ત્યારે વિરાટ રાજાની સ્ત્રી મુરેષ્ઠા રાણીએ મહેલની અગાસીમાં ફરતાં ફરતાં એક કયામવળી પલ્લુ ઘડીજ રૂપાણી સ્ત્રીને રાજમાર્ગ પર ચાલે જતી જોઈ. તેણે તેને પોતાના અંતઃપુરમાં તેડાવી મંત્રાવી અને તું દેણ છે, ક્યાંથી આવે છે વગેરે પૂછ્યું. તે બોલી: “મારું નામ હિરની છે. મને વાળના તરેહ તરેહના ફાંકડા અંબોટા રૂંધવાં, પુષ્પની મનોહર માળાઓ બનાવવાં અને નાના પ્રકારની કુમળી વસ્ત્રો બનાવવાં આવડે છે. હું વખાની મારી આવેને જ શરૂ કરી છું.”

રણી બેઠી. “તારા અંતરે અંતરે રૂપાણી એક

તને મારી પાસે રાખી દેવાનું મન તો થાય છે, પણ તારું અત્તુ અસાધારણ રૂપ જોઈને મારી હાસીઓનાં મનમાંજ કાંઈ કાંઈ થાય છે તો વળી રાજની તો કોણ જાણે શીએ વડે થઈ ગયું ! મારા મનમાં જે ડર છે તે આજ છે.”

સૈરન્ધ્રી બોલી: “એ બાળતની તમે જરાએ બીક રાખશો નહિ. હું પાંચ મંધવોને પરણેલી છું. તેઓ અદૃશ્ય રહીને સર્વદા મારું રક્ષણ કર્યાજ કરે છે.”

ત્યારે રાણીએ તેને પોતાની હાસી તરીકે રાખી લીધી. રાજની સાથે ચોપાટની રમત રમીને અને બધો વખત તેની આસાને વશ રહીને કંક તેની સેવા કરવા લાગ્યો. બદ્ધવ ભાત-ભાતની પાવાની વાનીઓ તૈયાર કરતો; વળી કોઈકોઈ વાર રાજનો હુકમ થતાં કુસ્તી પણ જોતો; એ રીતે તે રાજરાણીની સેવામાં લગી ગયો. જુદાજુદા નૃત્યગીત અને વાદ્ય વડે રાણી અને રાણીના અંતઃપુત્રની સ્ત્રીઓનાં મનનું રંજન કરવા લાગ્યો. પ્રસિદ્ધ કેમળે પણ ગાંઠે નહિ એવા કપરા ઘોડાને પક્ષોટીને કેળવવા લાગ્યો. અનિષ્ટનેમિ ગાયોની ગરદાસ્ત રાણીને પોતાના મનિષની સેવા કરતો થયો. સૈરન્ધ્રી મૌન નથી નથી પુનઃમાળાએ મુંઝતી, નાના પ્રધારની ખુશમિહાર વસ્તુઓ તૈયાર કરતી અને નહીંના ચેતકાતઃ તરેલ તરેલની સિદ્ધિ રીતે અંગો-રાત્રી વેળેના સુચને તેને ખુશ કરવા લાગી. આ રીતે તેઓ હજાર પ્રધારના હાલુપતતરેલા હાસ્યમાં પોતાના દુઃખના દહાર કરવા લાગ્યા.

સૈરન્ધ્રી કવચ કરતાં હવેના એક વરસ થવા આવ્યું. એક દિવસ સૂત્ર બલિયા દીવકની નજર સૈરન્ધ્રી ઉપર પડી. તે એક તે સર્વને જાણે રાજાથી જ બલિયા થયો થાય અને વર્ષ રજ્યને મેલવતિ વસ્તુ હતો વિરટ સદા બલિ તેનું સદા આ દીવકની બહુ હતી વડે સુ-કાલ હતો. આથી કરીને સત્યવત સૈરન્ધ્રીએ કવચ કરવા લાગ્યો હતો. સૈરન્ધ્રીને કવચની સદે તેના અર્ધરૂપે તેને સિદ્ધિ થઈ ગયે અને બલિ સુધી ગયો તે તેની જ સિદ્ધિને તેના કવચ સુખ કરવા લાગ્યો. જોઈ છેવી તેની નવાનુક મન અને કવચ કરવા તેનું સદા સૈરન્ધ્રીને જાણે કરી સૈરન્ધ્રીને તેની બાલ્ય હુકમ નહીંને અનિષ્ટ રાજાના હુકમ નહીંને તેને નહીં તે પાંચ મંધવો જે

મારા પતિ છે તેઓ તમને મારી નાખ્યા વિના નરિ રહે.”
પેતાના ભનનું જોખમ હોવા છતાં દીયકના મનમાંથી સૈરન્ધ્રી-
નો મોહ ખર્યો નહિ. જો એમ સહેલાઈથી મોહ ટળતો હોત
તો સંસારમાંથી પણ દુઃખો નાશ પામ્યાં હોત.

એક દિવસ રાણીએ તેને કહ્યું: “સૈરન્ધ્રી ! મારું આજે
ગળું સૂકાય છે. તું મારા બાઈને ઘેર જઈને મારે સારૂ કારૂ
લાઈ આવ.” સૈરન્ધ્રી બોલી: “મારાથી ત્યાં જવાય એમ નથી.
જઈશ તો દીયક મારું અપમાન કરશે. તમારે બીજાં ઘણાંએ
દાસ દાસીઓ છે તેઓમાંથી કોઈને મોકલો ને ?” પણ રાણીએ
હક લીધી કે તું જ જા. તેના હાથમાં સોનાનો ખ્યાલો આપીને
કહ્યું કે તારે જવું જ પડશે. ત્યારે સૈરન્ધ્રી રડતી રડતી જવા
લાગી. તે દીયકને ઘેર ગઈ એટલે પાછી તેણે પેલી વાત છેડી.
સૈરન્ધ્રીએ ના કહી એટલે તેણે તેની સાતીનો છેડા પકડ્યો, પણ
સૈરન્ધ્રી કાંઈ એમ ગભરાય એવી ન હતી. તેણે એક પળવારમાં
દીયક જેવા મોટા પહેલવાનને જમીન પર પછાડ્યો અને ત્યાંથી
દોડતી રાજસભામાં ગઈ. દીયક પણ તેની પાછળ દોડતો આવ્યો.
અને રાજ તથા તેની સજાના બધા સભાસદોના દેખતાં તેનો
ચોટલો પકડી તેને લાત મારીને જમીન પર પાડી નાખી.

તેનું અહીં કોઈ બેઠી નથી એવી એક અબળા ઉપર
આવો જુલમ થતો જોઈને બહુવનો પિત્તો ગમે અને તે તડુકીને
દીયકના અંગ ઉપર ધસી જવા તૈયાર થયો. પણ કંઈ તેને
આંખની ઈસાસત કરીને વાર્યો. તેને કહ્યું: “તારા રસોડા માટે
લાકડાં ખૂટ્યાં હોય તો જરા આથે જઈને મનમાન્યાં લાકડાં
કાપી આવજે; અહીં આં શું ?”

પછી સૈરન્ધ્રી રડતી રડતી વિરાટ રાજને કહેવા લાગી:
“તમારા દેખતાંજ આ પાપીએ મારો ચોટલો પકડીને મને લાત
મારી અને તમે બેઠા બેઠા જોયાજ કરો છો ! તમારો રાજધર્મ
તો કોઈ જૂઠારાના ધર્મ જેવો મારી નશ્વરે દેખાય છે. આકુસો-
સ ! જે વીર યુર્યોના યુર્યો આવમા પાતાળમાં સરાઈ જ-
ઈને મોતમાંથી બચતા ન હતા તે ચૂત ધણીઓની સીને આ
દીયક લાત મારે ! સત્તમની પ્રવિજ્ઞાથી ચોતે જાંધાઈ ચૂક્યા ન
હોત તો અહીં જેટલા બેઠા છે તે બધાનો ગરદન કચડી નાખ-
વા જેટલું જેમનામાં બળ છે તેની ધર્મપત્નીનું આ દીયક

આવું અપમાન કરે ! તેણે મને લાત મારી અને મારા ધણી મૂંગા મૂંગા જોયાજ કરે છે ! અરેરે ! તેમનું બળ, પરાક્રમ, ધર્મ, એ બધાનું શું થયું ?”

વિરાટ રાજા બોલ્યો : “તારો અને ક્રીયકનો કલુષો મારી રૂણરૂમાં થયો નથી; તેથી તેનું મૂળ કારણ જાણ્યા વગર મારાથી તમારા બેનો ન્યાય શી રીતે થાય ?”

કંકે સૈરન્દ્રીને કહ્યું : “વીરપુરુષની સ્ત્રી પોતાના પતિને ખાતર અસહ્ય દુઃખ સહન કરે છે. મને લાગે છે કે પોતાનો ક્રોધ બતાવવાનો આ સમય યોગ્ય નથી, એમ જાણીનેજ તમારા ગંધર્વ પતિઓ ચૂપ રહ્યા હશે.”

સૈરન્દ્રી બોલી : “કેાણ જાણે શા કારણથી મારા ગંધર્વ પતિઓ મૂડદાં જેવા બની ગયા હશે ? પુરુષ મરી ન ગયો હોય ત્યાં સુધી કોઈની તાકાત છે કે તેની સ્ત્રીનું અપમાન કરવાની હિંમત ચલાવે અને આવું અપમાન કરીને જીવતો પણ રહે ? પણ મારા પતિઓમાં જે સૌથી વડો છે તે જ્યારે રાતદિવસ ખાસા ટીચ્યા કરે ત્યારે મને એકલીને નહિ પણ તેમને બધાને એક દિવસ કોઈ આવીને મારી નાખશે.” એટલું કહીને તે રડતી રડતી અંતઃપુરમાં ચાલી ગઈ.

એમ કરતાં કરતાં તે દુઃખનો દહાડો તો પૂરો થયો. બીજે દિવસે પાછો ક્રીયક સૈરન્દ્રીની પાસે આવી ઉભો રહ્યો અને પાછો પેલી વાત છેડવા લાગ્યો. તે અભાગીઓ એમ સમજ્યો કે મીઠી મીઠી વાતોથી જે સ્ત્રી રાજા ન થઈ તે લાત ખાઈને તો પ્રસન્ન થઈજ હશે. સૈરન્દ્રીએ જરાક મોઢાનો ભાવ બદલીને કહ્યું : “રાત્રે અંધારૂં થાય ત્યાર પછી નાટ્યશાળામાં આવજો.” ક્રીયક તો હરખથી ગાંઠાઘેલો થઈ ગયો. દીવામાં ફૂદી પડતા પતંગી-આના જેવો તેની દશા થઈ.

સાંજ પડી ગઈ, અંધારૂં થયું એટલે ક્રીયક પોતાનાં સરસમાં સરસ કપડાં ઘરેણાં પહેરીને બણી કણ્ઠાને નાટ્યશાળામાં ગયો. ત્યાં તો મેઢે મોઢું સૂઝે નહિ એવું અંધારૂં હતું અને કોઈ માણસ પણ જણાતું ન હતું. માત્ર એક ખાટકા ઉપર કોઈ સૂઈ રહ્યું હોય એવું ક્રીયકને લાગ્યું. તેણે જાણ્યું કે એ સૈરન્દ્રીજ હશે. એટલે તેની પાસે જઈને ક્રીયક તેને વગગી પડ્યો અને સૂનાર પણ એકદમ ફેલીને ક્રીયકને ગળે બાંધી પડ્યો.

તેનો સ્વપ્ન સ્વપ્નનો સ્વપ્ન દીવ્યક્રોડ દૃશ્યમાનો સ્વપ્ન-
અર્થ સ્વપ્ન અર્થ, કાલ્પ કે તે કાલ્પ કાલ્પાન્વીનું જ સિંચન ન
સત્ય પણ કાલ્પ જાણ્યું પડેવવાનની લાગણી પડે દલી. પછી
તો ત્યાં બેઠી મણ્ડુની જામી અને ઉપરે પેટાડે મિલકતો
દોડે પીગી નાખ્યો.

બીજો દહાડો સવારે દીવ્યક્રોડ બાઈએ ત્યાં આવ્યા ત્યારે
તેની આવી દુરંગા એમ પાકેપાકે મૂંઝે રડવા લાગ્યા. મેનની
ત્યાં આગળ ઉભી ઉભી આ જામી તમારો એમ દલી દલી. તેને
એમને દીવ્યક્રોડ સમાવડાણો મિલકે પડ્યાં. તેમણે રાજની
આગળ જઈને કહિયાર કરી કે “રાજા! પેલી ક્રોડનીને લંબિય
દીવ્યક્રોડ ગોળ થયું; માટે આપ રાજ કયો તો આજેજ
અમે તેને દીવ્યક્રોડ લાશના બેઠી બાળી મૂકીએ.” રાજા
રાજ આપી, એટલે તો દીવ્યક્રોડ બાઈએ તેના ઉપર ત્રી પડ્યા
અને તેને લાંબે પગે જકડીને દીવ્યક્રોડ લાશ ઉપર મૂકાડીને
તેની કાંઠીની સાથે કચકચાવીને બાંધી દીધી. પછી તેને લઈને
જામી રમથાન વરુ આવના થયા. બિચારી મેનની પૂજ રડી,
કકળી પણ તેનું કાલ્પ સાંભળે ? તેના ઉપર કાઈને કયા આવી
નહિ. રમથાનમાં જઈને તેઓ તેને પણ દીવ્યક્રોડ લાશની સાથે
સાથે ફૂંદી મૂકવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં આવેથી
કાઈ અતિ બચકર અકૃતિવાળો પુરુષ ખાંપે મોઢું ઝાડ ઉપાડી-
ને ગોઠી મોઠી છડેગો મારતો તેમની નજીક આવતો દેખાયો.
તેજ પેલો બંધવ હશે એમ મારીને દીવ્યક્રોડ સમાવડાણો બચ-
લીત થઈને જેનાથી જેમ નસાય તેમ નાસવા લાગ્યા; પણ પેલા
માણસે તે બંધને પકડી પકડીને મારી નાખ્યાં. પછી તે સરખીને
ધૂટી કરીને ત્યાંથી ચાલતો થયો. તે ધૂટી થઈ એટલે નાહીને
હુઝને અને અપમાનને લીધે રડતી રડતી રાણી પાસે જઈ
પહોંચી. રાણીએ રાજની સાથે મસલા કરીને તેને ત્યાંથી બીજે
ક્યાંય ચાલ્યા જવાની સૂચના કરી પણ તે અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક
કહેવા લાગી: “હવે મને તમારે ઘર ફક્ત તેરજ દિવસ આશરો
આપો. આજથી તેરમે દહાડો મારા પતિઓ વિગ્રથ મેળવશે
અને મને તમારે ઘરથી લઈ જશે.” ગંધવોના બચથી ડરીને
રાણી તેટલા દિવસ તેને પોતાને ઘર રાખવા કબૂલ થઈ. ઘણા
લોકો બીકના માર્યાજ સત્કર્મ કરી બેસે છે.

ત્યાંથી પછી સૈરન્ધ્રી નાટ્યશાળામાં ગઇ. તે વખતે ત્યાં
 ષૂડણ્ણકા રાજકુમારીઓને નૃત્ય શીખવતો હતો. સૈરન્ધ્રીને
 આવતી જોઇને સૌ જકાર આવ્યાં. સૈરન્ધ્રી જયી ગઇ તે જાણી-
 ને રાજકુમારીઓ હર્ષ જતવવા લાગી. ષૂડણ્ણકાએ સૈરન્ધ્રી
 ને પૂછ્યું: “તું કેવી રીતે જયી ગઈ?” ત્યારે તે જોડી: “મારા
 દુઃખની વાત સાંભળ્યાથી તને શો લાલ છે? તું તારી મેળે રાજ-
 ના અંતઃપુરમાં રહ્યો રહ્યો મોજ કરે છે, રાજકુમારીઓની સાથે
 જાયો વખત તાતાયેયા કર્યા કરે છે અને તેમની સાથે નાના
 પ્રકારના રાજવૈભવ ભોગવે છે. અભાગણી સૈરન્ધ્રી કેવી રીતે
 તેના દુઃખના દહારા પૂરા કરે છે તેની તને શી પડી છે? સુખી-
 આરાં માણસોને દુઃખીઆરાંની શી પરવા? દુઃખીનાં દિલનાં
 દર્દ સુખી શી રીતે પીછાણી શકે?”

પ્રકરણ ૨ જી—વિરાટ રાજાની ગૌશાળા પર હુમલો

હવે પાછા આપણે દક્ષિનાપુર જઈએ અને ત્યાં શું શું
 થઈ રહ્યું છે તે જોઈએ.

પંડિતે ના અમ તવ સત્ત્વ કોષ્ઠ વર્ગ પૂરું થવા આવ્યું. હુર્યો-
 ધને તેમને એક ધન ધનુષ્યો જલસુએ મોકલ્યા, પણ કોઈ તેમની
 લાગ લગે નહીં, તેથી હુર્યોધનની ચિન્તાની સીમા ન રહી.

કુતરમ્ભ રાજા સુના જરીને પોકે છે. ત્યાં હુર્યોધન જોડી
 ઉડ્યો: “કાલેકે! મેં કેટલાંકો જલસુએને આપે દિશાએ દે ગયા,
 પણ પંડિતે ક્યાં સ્થળ છે તેનાં કેઈને ખતોજ ન લાગ્યો. તેમના
 સુમનિદ સત્ત્વ કોષ્ઠ વર્ગ પૂરું થવા આવ્યું છે. હવે બહુજ
 દેવ દિવસ બેઠી રહ્યા હશે. એ દે અને તેમ કરીને તેમને
 કોઈ વડા વડાના સત્ત્વ પોકે મેં હું કોઈ કમનુજા મોકલ્યો. તેમને
 વડા-વડાના સત્ત્વ પોકે તેમને મોજ આપી. આ રાજાને કહ્યું
 આ કહ્યું વડાના સત્ત્વ પોકે તેમને મોજ આપી. આ રાજાને કહ્યું
 આ કહ્યું વડાના સત્ત્વ પોકે તેમને મોજ આપી. આ રાજાને કહ્યું

આ કહ્યું વડાના સત્ત્વ પોકે તેમને મોજ આપી. આ રાજાને કહ્યું
 આ કહ્યું વડાના સત્ત્વ પોકે તેમને મોજ આપી. આ રાજાને કહ્યું

ધારું છું કે તેમનો પત્તો લાગ્યા વગર રહેશેજ નહિ. પ્રયત્ન કરીએ તો શું ન થાય ?”

દુઃશામ્ન જોડ્યોઃ “અરે ! તે તો ક્યાંના ક્યાં સ્વહી મુઆ હશે ? સદા માટે નાસી છૂટ્યા હશે ! તેમની તમારે શી ફિકર ?”

દ્રોણાચાર્ય જોડ્યાઃ “પાંડવો બધાજ સૂરવીર, બળવાન, પરાક્રમી, વિદ્યાસંપન્ન, બુદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય છે. તપના પ્રભાવવાળા, સત્યપરાયણ, પાપનો લેશમાત્ર પણ જેને સંપર્ક નથી એવા, ધર્મને જાણનારા અને સર્વ કાર્યમાં દૃઢ સંકલ્પવાળા છે. યુધિષ્ઠિર સત્યપરાયણ, ધર્મનિષ્ઠ અને ધર્મરાજ જેવો છે. તે શુભવાન, સત્યવાન અને વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળો છે. એવા લોકો કદી નામી જાય ખરા કે ? એવાનો પરાજય થયો કેાઇએ દીકો અગર સાંભળ્યો છે ? મને મારાં દિનંત્ર અક્ષુ વડે દેખાય છે કે તેઓની બહુજ અદૃષ્ટ સમયમાં ઉત્તતિ થશે.”

બીષ્મદેવ જોડ્યાઃ “દ્રોણાચાર્ય જે કહ્યું તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. પાંચે પાંચ પાંડવો ક્ષાત્રધર્મીનેષ્ઠ, સત્ય મતને પાળનારા, મહાપરાક્રમી અને મહાપુરુષો છે. એવા લોકો કદી પણ માર્યા ગયા હોય એવું હું જાણતો નથી. યુધિષ્ઠિર રાજા હોવામાં ક્યાં છે તે શેષી કાઠવું કાંઈ સહેલું છે ? તે જ્યાં રહેતો હશે ત્યાંના રાજાઓને માથે જરા જેટલો પણ અકલ્પ્યાણનો ભયજ નહિ હોય. ત્યાંના લોકો બધાજ જિતેન્દ્રિય, સત્યપરાયણ, દૃઢપુષ્ઠ અને ધર્મપરાયણ હોવા ભેધએ. તે જ્યાં હશે ત્યાં કોઈ કેાઇના અવશુષ્ઠ ભેતુંજ નહિ હોય, કેાઇ કેાઈની ઉત્તતિ ભેધને અદેખાઈ નહિ કરતું હોય, કેાઈ કેાઈની સાથે તોછડાઈ કે અવિરોધ પણ નહિ બતાવતું હોય. ત્યાં કેાઇને કશી વાતનો ભયજ નહિ હોય. યુધિષ્ઠિર રાજા જ્યાં રહેના હશે ત્યાં વૃષ્ટિ વખતસર અને જેટલી ભોળાંએ તેટલીજ ચલી હશે; ખેતરોમાં પાકના ઢગલેઢગલા પાકતા હશે; વૃક્ષના ઉપરથી પુષ્કળ ફળ ઉતરતાં હશે; ખુષોમાંથી મનને પ્રસન્ન કરે એવી ખુશખો આવવી હશે; વાયુ શરીરને મુખ થાય એવી રીતે વાતા હશે; સ્વાદિષ્ટ અને પુષ્ટિકારક દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ મનમાન્યાં પદાર્થનાં હશે; ખાવાપીવાની બધીજ વસ્તુઓ સ્વાદિષ્ટ અને અદેખ્ય

૮ વિરાટ પર્વ-અધ્યાય ૨૩.

૪ કીચકના જેવા !

પ્રદ થતી હોવી જોઈએ. જ્યાં યુધિષ્ઠિર રાજા રહેતા હશે ત્યાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ, એ પાંચે વિષયોના પોત-પોતાના ગુણ ઉત્તમ રીતે ખીલ્યા હશે અને તમામ દૃશ્ય વસ્તુઓ મનનું રંજન કરે એવી થઈ હશે. યુધિષ્ઠિર રાજા જ્યાં રહેતા હશે ત્યાંના લોકો બધાજ એકબીજાની સાથે પ્રેમનાં બંધનથી જોડાએલા હશે, તેમનાં ચિત્ત હમેશાં સંતુષ્ટ હશે, તેઓ ધર્મપરાયણ હોઈ એકબીજાનું હિત કરવાનીજ પ્રવૃત્તિ કરતા હશે. જે અસાધારણ વ્યક્તિમાં સત્ય અને સરળતા, કીર્તિ અને શાન્તિ, ક્ષમા અને દયા, દાન અને તેજ હમેશાંજ વિરાજમાન છે તેને વિદ્વાન અને ચતુર પ્રાદ્ધણો પણ ન પારખી શકે તો તમારા બપૂયક જેવા બેવફર જાસૂસો શું જોળખવાના હતા ? હું તમને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે મેં હમણાં જેનું વર્ણન કર્યું એવા કોઈ પ્રદેશમાં તેઓ ગુપ્તપણે રહેતા હોવાજ જોઈએ. આ સર્વ વિચારીને જેથી તમારું હિત સધાય એવું કાર્ય કરો.” *

પછી કૃપાચાર્ય બોલ્યા: “રાજાજી ! બીજામદેવ કહી ગયા તે બધુંજ સત્ય છે. જે પોતાનું લાલું આહતો હોય તેણે પોતાના અતિ સામાન્ય હૃદયમનની પણ અવગણના કરવી ન જોઈએ. ત્યારે પાંડવો તો ચોક્કા તરીકે ઘણાજ અસાધારણ ગણાય છે. તેમની પાસે તમામ જાતનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર છે, ઘણા બળવાન છે અને મહાપુરુષો છે. તેમની બરોબરી કરી શકે એવો કોઈ હું તો દેખતો નથી. એ મહાત્માઓની ઉત્તતિનો સમય હવે ઝાઝો દૂર નથી. માટે આપે આપનું યોગ્યગળ કેટલું છે, આપના દ્રવ્યના બળની શી સ્થિતિ છે અને આપને કયા કયા મિત્રરાજાઓનો ટેકો છે તે બધાનો હવે વિચાર કરી લેવો જોઈએ. એટલું અત્યારથી કરી લેશો તો સંધિ કરવામાં લાભ છે કે યુદ્ધ કરવામાં, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો જ્યારે વખત આવી પહોંચશે ત્યારે તમને નિર્ણય કરવાનું સુગમ પડશે.”

હર્યોધને બીજામદેવને પૂછ્યું: “ગિતામહ ! પાંડવોના ગુપ્ત નિવાસનું વસ્ત્ર ક્યારે પૂરું થાય છે ?”

બીજામદેવ બોલ્યા: “મારી ગણતરી પ્રમાણે તો તમને વન પાસે જવા બીજાન્યને તેર વર્ષ થઈ ગયાં છે, એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરાંત કાન્ય કુબેર અને બાલ દેવતા વધારે થઈ ગયા છે.

પ્રકરણ ૨ છુ-વિરાટ રાજાની ગોશાળા પર હુમલો ૧૭૨

મારે તો કહેવું પડે છે કે તેમણે તેમની પ્રતિજ્ઞાનું પૂરું પાલન કર્યું છે. તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળ્યા વગર કદી જાહેર થાય એવા નથી. આટલી વાત તો ત્રીજાને છે કે “પાંડવો મરવું કમૂલ કરશે, પણ અસત્યને રક્ષે એક દગલું પાત્ર નહિ દે. વગી ત્યારે ખરો વખત આવશે ત્યારે પોતાના ખરા હકની સંપત્તિ લીધા વગર છોડવાના પણ નથી.”

દુર્યોધને હસીને જવાબ આપ્યો: “પિતામહ ! હું પણ લાકડાં કર્યા વગર તેમનું રાજ્ય પાછું આપી દઉં એવો નથી.”

દ્રોણે દુર્યોધનને કહ્યું: “એમને કહે તેમ જોલવા દે ને ! હું તારા પરામાં છું પછી તારે શી ફિકર છે ?”

પછી ત્રિગત દેશનો રાજા મુશર્મા જોડ્યો: “અરે ! જો પાંડવોના ખાર શા છે ? એમને આવવા તો દો. આવશે ત્યારે જોઈ દેવાશે. પણ હમણાં તો વિરાટ રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરવાનો સરસ લાગ છે. અત્યાર સુધી દીચક પોતાના પરાક્રમ વડે તેનું સંરક્ષણ કરી રહ્યો હતો પણ તેને કાંઈ ગંધર્વે મારી નાખ્યો. હમણાં જો આપણે તેના ઉપર હુમલો લઈ જઈશું તો પુષ્કળ લૂલટ અને જવાહીર લૂંટી લાવીશું, તેનું રાજ્ય પણ પડાખી લઈશું અને વિરાટ રાજા પાસે પુષ્કળ ખાચો છે તેમને પણ હાંફી લાવીશું. જો વિરાટ રાજાના શા ખાર છે કે આપણી સામે ટક્કી શકે ?”

આ સાંભળીને દ્રોણે જોડી ઉઠ્યો: “ખરેખર, આ ઉત્તમ સલાહ છે અને એથી દુર્યોધનને ધલોજ લાભ છે.”

દુર્યોધન તો તેજ ઘડીએ હર્ષથી અધીરો બની ગયો. આટલી જળવદ્ધતા લાલચ તેનાથી છતાયજ કેવી રીતે ? લોભને કાંઈ થોભ હોય છે ? તેજ વખતે વિરાટ રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરવાની યોજના ઘડાઈ ગઈ. એવું નહીં થયું કે પ્રથમ તો મુશર્માએ વિરાટની દક્ષિણ બાજુની ગોશાળા ઉપર હુમલો કર્યો. વિરાટનું સૈન્ય તેના જચાવ કરવા આવે એટલે તેની સાથે લડઈ કરીને તેને ત્યાં જાદી રાખવું. બીજે દિવસે દુર્યોધને પોતાના સૈન્ય સહિત વિરાટની ઉત્તર દિશાની ગોશાળા ઉપર હુમલો કર્યો. આગ કરવાથી વિરાટ રાજાના ઉપર બેઉ તરફથી

= વિરાટપર્વ, ૫૨-૪, ૫.

* વિરાટપર્વ ૫૨-૯, ૧૦

÷ વિરાટપર્વ ૫૨-૧૫.

એકસામટો હુમલો થતાં તે સહેલાઈથી હારી જશે.

ત્યાર પછી એક દિવસ વિરાટ રાજા સભા ભરીને બેઠો હતો ત્યાં એક બસૂસે આવીને બળર આપી કે “રાજાજી ! આપની દક્ષિણ બાજુની ગૌશાળા ઉપર સુશર્મા રાજાએ ચડાઈ કરી છે અને આપની ગાયો હાંકી બંધ છે.” એ સાંભળતાંજ વિરાટ પોતાનું સૈન્ય લઈને સુશર્માની સાથે યુદ્ધ કરવા દોડી ગયો. આ વખત ખરી વિપત્તિનો હતો તેથી જે જે લોકો ત્યાં બેઠા હતા તે સૌને તેણે પોતાની સાથે લીધા. તેમાં કંક, બદ્ધવ, અંથિક અને અરિષ્ટનેમિ, એ ચાર જણ પણ હતા. પણ વિરાટ રાજા તો હાર્યો અને કેદ પકડાયો. પણ ત્યાર પછી કંક, બદ્ધવ, અંથિક અને અરિષ્ટનેમિએ શત્રુપક્ષ ઉપર એવો ધસા-રો કર્યો કે તેને હરાવીને વિરાટને છોડાવ્યો. બદ્ધવે સુશર્માને હરાવીને તેની ચોટલી પકડી અને પછી તેને થોડી વાર ખૂબ વીંઝીને ભોંય પર પછાડ્યો. પછી તે તેના ઉપર ચઢી બેઠો અને તેને ખૂબ દબાવીને લાતો મારવા મંડ્યો. આવી રીતે બદ્ધવના હાથનો ખૂબ માર ખાઈને બિચારો સુશર્મા બેભાન થવા લાગ્યો અને અધમૂઓ થઈ ગયો ત્યારે બદ્ધવ તેને બાંધીને કંકની પાસે લઈ આવ્યો. પણ કંકે તેને તરતજ છુટો કરી દીધો. પછી સુશર્મા નીચું માથું કરીને પોતાની અવળી મતિ-ને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો કરતો ત્યાંથી ચાલતો થયો. પણ દુઃખની વાત એ છે કે લોકોને સવેળા પશ્ચાત્તાપ થતો નથી !

આ બનાવ બન્યો તેને બીજે દિવસે અગાઉના કરાવ મુજબ દુર્યોધને પોતાના સૈન્ય સહિત વિરાટની ઉત્તર દિશાએ આવેલી ગૌશાળા ઉપર હુમલો કર્યો. પણ રાજ્યનું તમામ લશ્કર દક્ષિણ તરફથી ગૌશાળાનો બચાવ કરવા આવ્યું ગયું હતું. હવે કંવું શું ? રાજકુમાર ઉત્તર અંતઃપુરની આંખો આગળ મોઢેથી ખોટી ખોટી બડાઈ મારવા લાગ્યો કે, શું કર ? મારો કોઈ સારથિ થાય એવો નથી, નહિ તો હું એકલોજ ભીષ્મ, દ્રોણ, એ બધાને મારીને ભગાડી મૂકું એવે છું ” વળી આખી રાજધાની અને રાજનિવાસ બેઉ અરક્ષિત હાલત માં હતાં. આખા શહેરમાં સૌ ભયભીત થઈ ગયાં. જે સૈન્યીય થોડા દિવસ ઉપર અહીંનાજ લોકોએ અપમન કર્યું હતું અને તેને પાર વિનાનું દુઃખ દીધું હતું તેને અ.જે.એ. લોકોની વિ

પતિ જોઈને દયા આવી અને ખરી અણીને વખતે તેમને મદદ કરવા તૈયાર થઈ. તે જોલી કે “આપણે ત્યાં જુદવણુલા છે તે સારથિનું કામ બાદુ સરસ કરી નાણું છે. વળી તે રાજકુમારી ઉત્ત-
રનો પડતો જોડા ઉપાડી લે એવો છે. ઉત્તર તેની પાસે ગમે તે માગણી કરે તો જુદવણુલા તે પૂરી કર્યા વિના રહેજ નહિ. જો ઉત્તર તેને સારથિ થવાનું કહેશે તો તે જરૂર થશે.” આટલી બધી શેખી કર્યા પછી એકદમ પાછાં પગલાં કરવાં જો ડહાપણુ-
નું કામ નથી. એમ સમજીને રાજકુમારે ઉત્તરને કહ્યું કે તું જઈને જુદવણુલાને તેડી લાવ. ઉત્તર તેને તેડી લાવી પણ તે તો એવંદ્રીને રાજુ કરવાને ખાતરજ સારથિનું કામ કરવાં કબૂલ થયો. પછી તેને સાડું દોઢજો બખતર આપ્યું. નાણું પોતે કઢી પણ બખતર ન પહેલું હોય તેમ તેણે અવળું પહેરવા માંડ્યું. તેની બખતર પહેરવાની રીત જોઈને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ હસવા લાગી. ઉપર ઉત્તરે તેને બખતર પહેરાવ્યું. પોતે પણ એક બખતર પહેરી લીધું. જતી વખતે રાજકુમારીએ જુદવણુલાને કહ્યું કે “પાછા આવો ત્યારે લીખ, દ્રોણ વગેરેનાં કપડાં લેતા આવજો. તેના વડે હું મારી દી મલીને શણગારીશ.” પછી રથને ચાર ઘોડા જોડાયા અને તેની અંદર જાગજાતનાં અશ્વચર પશુ મૂક્યાં. બધી તૈયારી થયા પછી રાજકુમાર ઉત્તર જુદવણુલાને પોતાના સારથિ તરીકે લઈને બારે રૂઆબથી સુલક કરવા નીકળી પડ્યો.

ઉત્તરે તરતજ પોતાની સામે સમુદ્રની બરતીની માફક આશુ આપણું કૌરવસૈન્ય લીધું એટલે તેનાં ગાત્ર દીક્ષાં થઈ ગયાં. તે તો પોતાના રથને પાછો ફરવા જુદવણુલાના ઠાલા-
લાલા કરવા લાગ્યો; પણ ત્યારે તેણે રથ પાછો નજ વાળ્યો ત્યારે તે રથમાંથી ફરીને નાસવા લાગ્યો. જુદવણુલાએ દોડ મૂકીને તેને પકડી પાડ્યો. અને તેને જોરથી પકડીને રથમાં બેસાડી દીધા. પછી તેને કહ્યું કે “ચાલો, તમે સારથિ થાઓ ને હું લડું.”

રમથાન પણ ત્યાંથી પાસેજ હતું. ત્યાં આગળ ચમી (સમી)નું જુદ હતું તેની ટાળીઓ ઉપર મૂકાના રૂપમાં જાત જાતનાં ચિહ્નાં લટકતા હતા. જુદવણુલાના કહેવાથી ઉત્તર તે જાડ પર ચડ્યો અને જો જો જાણતજ તેણે માથાં તે તે ઉતારી જાખ્યાં અને બાહીનને દગાં તેમને તેમ જાડ પર લટકાયાં રહેવા દીધાં. હવે સારથિની જગ્યા ઉત્તરે લીધી અને જુદવણુલા રથમાં

બેઠા. માથે રૂમાલ ણાંધીને તેણે પોતાના લાંબા વાળ અને અંગોડો લાંબી દીધાં. હાથ ઉપરથી ચૂડીઓ ઉતારી નાખી. થોડાજ વળતમાં તેનો અને કૌરવસૈન્યનો ભેટો થઈ ગયો.

દ્રોણાચાર્ય તેની નજીક આવ્યા એટલે જૃહણુલાએ તેમના તરફ જો બાણ એવી રીતે છોડ્યાં કે તે જઈને તેમના પગ આગળ જ પડ્યાં. બીજીજ પળે પાછાં તેણે બીજાં જો બાણ એવી રીતે છોડ્યાં કે તેઓ દ્રોણના કાનને જરાક અડકીને પાછળ ચાલ્યાં ગયાં. આ જોઈને આચાર્ય વિસ્મય પામ્યા. તેમને થયું કે આ કેટલી નવાઈની વાત ? મારો સામાવાળો મને પ્રણામ કરે છે અને મારી કુશળતાના સમાચાર પૂછે છે ! એ કોણ હશે ? તેમના આશ્ચર્યનો તો હજી છેડો આવ્યો ન હતો એટલામાં જૃહણુલા બોલી ઉઠ્યો કે “બ્રહ્મદેવ ! પહેલાં આપ પ્રહાર કરો પછી હું મારાં અસ્ત્ર છોડીશ.” તરતજ દ્રોણાચાર્યે એક તીક્ષ્ણ બાણ વડે જૃહણુલાને જખમી કર્યો, અને ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, કૃપ, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન અને તેના ભાઈઓ બધાજ વારાફરતી અને છેવટે એકસામટા તેના ઉપર તૂટી પડ્યા. પણ તેમને બધાને પાછા હઠવું પડ્યું. તેઓ બધા જખમી થઈને લોહી ટપકતે શરીરે હાર ખાઈને નાઠા. પણ જરાક વાર થાક ખાઈને તાજ થઈ તેમણે તેના ઉપર બીજી વાર સામટો હુમલો કર્યો. તોપણ જૃહણુલા તેમનાથી ગાંજ્યો જાય એવો ન હતો. તેણે કર્ણના ભાઈને મારી નાખ્યો અને દુર્યોધનનો રત્નજડિત મુકુટ તેના માથા ઉપરથી ઉડાવી દીધો અને તેના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. પછી તેણે સંમોહન અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને કૌરવસૈન્યના તમામ યોદ્ધાઓને બેહોશ કરીને ઉંઘાડી દીધા. x પછી જૃહણુલાના કહેવાથી ઉત્તરે જઈને દ્રોણ, કર્ણ વગેરેના રથ ઉપર ચઢીને તેમનાં પહેરેલાં કપડાં ઉતારી લીધાં. પરંતુ જૃહણુલાએ મના કરી હતી તેથી એકલા ભીષ્મના અંગને સ્પર્શ કર્યો નહિ.

ત્યારપછી કેટલીક વારે બધા કૌરવ યોદ્ધાઓનું ઘેન ઉતર્યું એટલે તેઓ પોતપોતાની હુર્દશા જોઈને શરમના માર્યા

x વિરાટપર્વ, અં. ૬૬. પ્રાચીનકાળમાં આપણા દેશમાં તોપ, બંદુક, ઝેરી વાયુ, ઝેર વગેરેનો યુદ્ધમાં ઉપયોગ થતો હતો. આના સંબંધમાં શાન્તિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “તોપ બંદુક વગેરે” એ વિષય જોવો.

નીચેથી ઉંચે તેણે શક્યા નહિ. છતવાની તો ક્ષેત્રે આશાજ નહીં, એમ જાણીને તેઓ એકબીજાની સાથે મસલત દરીને ત્યાંથી નાસી ગયા; પણ તેમના મૈત્ર્યનો એક ભાગ ઘેરાઈ ગયો. તેમને નાસવાનો એક પણ માર્ગ ન રહેવાથી તેઓ જૃહણજીને તાલે યયા, અને તેણે તેમને રજા આપી ત્યારેજ ત્યાંથી જઈ શક્યા.

પછી વિચ્છી જૃહણજી પાછો ચેલા શમીવૃક્ષ આગળ ગયો અને ઉત્તરે તેના ધનુષ્ય વગેરેને તે ઝાડ ઉપર લટકાવી દીધાં. પછી તે જ્યારે રથમાં બેસવા આગ્યો ત્યારે જૃહણજીએ પાછી સારથિની જગ્યા લીધી. તેણે પાછી પોતાના માથાની લટ છૂટી મૂકી અને હાથે ચૂડીઓ પહેરી લીધી. તેણે ઉત્તરને આશ્વકૃષ્ણકે કહ્યું કે “કુમાર! શત્રુ પણ સાથે મેં કરેલા આ યુદ્ધની તે માત્ર તમારે કાળને કહેવી નહિ.”

વિરાટ રાજા સુશર્માને હજારીને ઘર તરફ પાછો ફરે છે ત્યાં એક દૂતે જઈને કુમારે યુદ્ધમાં મેળવેલા વિજયના સમાચાર આપ્યા. તે સંકળીને વિરાટના હૃદયનો પાર ન રહ્યો. તેણે ઢાંડી પીટાવીને બધા નગરવાસીઓને હુકમ કર્યો કે આજે સૌ ઉત્સવ કરો. આખા નગરમાં આનંદોત્સવની ધૂમ મચી રહી. ત્યારે વિરાટ કંકને કહે કે “આજે આનંદનો દિવસ છે; ચાલો, આપણે ચોપાટ રમીએ.” કંક કહે: “રાજા! જેનું મન આનંદવડે અંચળ થઈ ગયું હોય તેણે ચોપાટની રમત રમવી નહિ.” પણ વિરાટે તેનું કંઈજ માન્યું નહિ. સૈન્યથી પણ તે વખતે ત્યાંજ હતી. રાજાએ તેને કહ્યું કે ખાસા લઈ આવ એટલે તે લઈ આવી. પછી બેઠ ચોપાટ રમવા બેઠા. પણ પોતાના હીકરાએ મેળવેલા વિજયથી થતા આનંદને લીધે રાજાનું મન અંચળ થયું હતું. તે વારંવાર પોતાના પુત્રનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. તે જેટલો વાર પુત્રનાં વખાણ કરે તેટલો વાર કંક કહે કે “જૃહણજીને તો સારથિ હોય તેની જિત થયા વિના રહેજ નહિ.” આથી વિરાટ ચીડવાયો અને કંકના બોલો ઉપર પાસો ફેંક્યો. તેણે એટલા ભેરથી પાસો મારેલો કે કંકના નાકમાંથી ફડફડ લેહી ટપકવા લાગ્યું.

એવામાં એક હજારીઓએ આવીને વરદી પહોંચાડી કે રાજકુમાર અને જૃહણજી બેઠે બહાર ઉભા છે. રાજાએ તરતજ તેમને અંદર બોલાવી લાવવાનો હુકમ કર્યો. પણ તે હજારીઓ

ત્યાંથી જવા લાગ્યો. ને નાખને કંકે તેના કાનમાં મળ્યાં કે, ‘જુદાજુદા દાને અદી’ તેડી લખતો નહિ. તે મારા શરીરમાંથી લોહી નીકળતું હોયશે તો મહત્ત્વજાને મારી નાખશે. હજારીઆએ તે પ્રમાણે કર્યું. જુદાજુદા ત્યાંથી અંતઃપુરમાં ગયો અને કૌરવોનાં આસં આસં કપડાં ઉત્તરને આપી આગ્યો.

હવે રાજસભામાં કુમાર એકલોજ આગ્યો. તેણે આવતાં વારને જોયું તો કંકે ગળાગૂંચની એક ફેરે જમીન ઉપર બેઠો હતો. તેના નાકમાંથી લોહી ટપકતું હતું અને સૈરન્દ્રી તેને એક તાસકમાં ઝીલી લેતી હતી. કંકની આવી હાલત જોઈને ઉત્તરને મળ્યાંજ લાગી આગ્યાં. તેણે પોતાના પિતાને પૂછ્યું કે “આવું અમટિત કાર્ય કેણે કર્યું?” વિરાટ જોડ્યો: “તે કૌરવોને હરાવ્યા તેથી હું મારો હર્ષ જાહેર કરતો હતો ત્યારે હું લેટલી વાર જોતું તેટલી વાર આ પ્રાદાણ કહે કે ‘જુદાજુદા દાને સારથિ હાય તે તો છુનેજ; તે માટે મારે એને મારવો પડ્યો.’ કુમારે તસ્તજ કહી લીધું કે “એ કહે છે તે ખરુંજ છે. એ કેઈ દિવસ જૂહું જોડતોજ નથી. વળી એ પ્રાદાણ કહેવાય. આટલા ણધા મોટામોટા યોદ્ધાઓને હરાવવાનું મારૂં શું ગણું? એક દેવકુમાર આવીને મારા રથમાં ચઢી બેઠો. તેણે કૌરવોને હરાવ્યા અને આપણી ગાયોને પાછી વાળી.”

આ સાંભળી વિરાટ રાત્ર શરમિંદો થઈ ગયો. પોતે આવડા મોટા રાજ્યનો ધણી છતાં તેણે કંકે જેવા એક સામાન્ય સેવકની માફી માગી. કંકે કહ્યું: “રાત્રજી! ક્ષમા તો હું ક્યારનીએ આપને આપી ચૂક્યો છું. મારું લોહી જો જમીન ઉપર પડત તો આપ અને આપનું ણધું કુટુંબ નાશ પામત. એટલા માટે તો મેં તેને પ્રથમ મારા જોળામાં ઝીલી લીધું અને ત્યારપછી આ તાસકમાં ઝીલાય છે.”

સૈરન્દ્રી વહેલી વહેલી જઈને એક તાસક લઈ આવી હતી અને કંકની પાસે બેસીને તેના નાકમાંથી ટપકતા લોહીનાં ટીપાં ઝીલી લેતી હતી અને તેમ કરતાં કરતાં પોતાની આંખોમાં આંસુ ટપકાવતી હતી. અંજોનું હૃદય કેવું કંમળ હોય છે?

પ્રકરણ ૩ જી—ઉત્તરા અંને

અભિમન્યુનું લગ્ન

દોરવસેન્યનો પરાજય થયાને ત્રણ દિવસ થઈ ગયા છે; પણ હજી નગરનો વિજયોત્સવો ચાલુ ને ચાલુ જ છે. વિરાટ રાજાનું સભાગૃહ આજે આનંદમય નગરવાસીઓથી ઠસઠસીને ભરાઈ ગયું છે. એવામાં વિરાટ રાજા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને સભાગૃહમાં નજર દરતાની સાથેજ તેના અયંબાનો પાર ન રહ્યો. તેણે જોયું તો કંઈ, બહુવ, ખૂદબહુલા, શ્રધ્ધિક, અરિષ્ટ. નેમિ અને સંઘ્રી રનાન કરીને, સદેહ વસ્ત્ર પહેરીને, ચારીરે ચાંદનની અર્ચા કરીને સિંદાસન ઉપરજ બેસી ગયાં હતાં. તે જોઈને રાજાને ક્રોધ થયો. તેણે કંઈને કહ્યું કે “અરે! તું આટલો બધો ઠયારનો બહેલી ગયો! તું એક મારો સામાન્ય નોકર થઈને મારા સિંદાસન ઉપર થઈ બેઠો છે?”

ત્યારે ખૂદબહુલાએ ઉભા થઈને સ્મિત કરીને કંઈ તરફ વાંગળી કરીને કહ્યું કે “રાજા! આ કંઈ નથી પણ સત્યવાદી, નિતેન્દ્રિય ધર્મનિષ્ઠ મહારાજા સુધિહિર છે. આપના રાજ્યમાં તેઓ દેહ વર્ષસુધી શુભવેશે અજ્ઞાતપણે રહ્યા હતા. તેને આપ બહુવના નામથી ઓળખો. હો તે મહાબળવાન જીમમેન છે. પાંચી કીચકને માવનાર અને તેનાં સગાંઓને પ્રમથાનભૂમિમાં હજીનાર જોજ જીમમેન હતો. હો આપના તબેલાનો ઉપરિ હતો તે મહાવીર નકુલ છે અને આપના ગાયોનો સંદસક મહાવીર સહદેવ છે. આ સંઘ્રી તે રૂપશુષ્કપત્ત મહારાણી ક્રોપ્તી ઈ. હું જાણું છું કે આ અમરી સત્યપ્રતિષ્ઠા પાળવાને વારને બાઝ વર્ષ વનવાસમાં ગ.બ્યાં અને શુભ નિવાસ કરવાને વારને આપને ઘેર આવ્યાં હતા. અમારા અગ્રશસ્ત્રને પ્રમથાનના રમીવૃક્ષની ઉપર રાખવા આદારમાં લટકાવીને અમે અહીં છુપે રહે રહ્યા હતા.”

છતાં વિરાટરાજાને ચક્રોહિ અથવાની હ મણી રમી નહિ અને તેને પૂરો વિશ્વસ પડે નહિ. પણ જેજ દાંડો કુમાર ઉતાર ત્યાં અણી રહે. તેણે પ.ત.ના પિત્રને ક્રોધે જ.

ખાણુ કરાવતાં કહ્યું કે “ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ વગેરેને હરાવીને આપણી ગાયોને છોડાવનાર તે આ અર્જુનજ.”

ત્યારે વિરાટ રાજા ઘણો લજવાઈ ગયો. અને પાંચે પાંડવોને વારંવાર ભેટવા લાગ્યો. પછી તેણે કહ્યું કે “હું આપને એળખી ન શક્યો તેથી આપના પ્રત્યેના મારા વર્તનમાં અને અપરાધ ધર્મ ગયા છે તેની મને માફી આપો. આટલા દિવસ આપ મારે ઘેર રહ્યા એ તો મારું પરમ સૌભાગ્ય ! મારું રાજ્ય અને કુલ સંપત્તિ હું આપને સરણે ધરું છું અને મારી સારી પ્રિય સુત્રી હિસારને અર્જુનને પરણાવવા ધનિષ્ઠ છું.”

આ સાંભળીને અર્જુનના ભાઈઓ તેના તરફ નિનોદભરી નજરે જોવા લાગ્યા. પરંતુ ત્યાં ઉભેલા વ્યક્તિઓમાંથી માત્ર એક જ સુખ વિગાડનાં વાડળોમાં ઢંકાઈ ગયું—એકજ વ્યક્તિનું હૃદય મારકના અને કંપવા લાગ્યું. તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યું કે અરેરે ! મારા મનમાં જે શંકા હતી તે આજે ગાચી પડી !

પછી વિરાટરાજાને સાંજોખીને અર્જુન બોલ્યો કે “રાજાશુ ! હું આપના અંતઃપુરમાં દોઢ વર્ષ રહ્યો તેટલો ગણો વખત મેં હિસારને નૃપ, મીન અને વાલકળાઓ શીખવી છે. તે કાંઈ નાની ન હોઈ શકે, પરંતુ નવચોવના યુવતી છે. હું તેને પસંદ તો કરું કે નહીં મારું જ નિર્ણય વગાડાય. એટલા માટે હું તેનો મારા પુરસ્કાર વડે તરીકે સ્વીકાર કરવા ખુશી છું. દીકરી અને દીકરાની વચ્ચે એક ભાઈ ન હોય. હિસાર પણ આટલો વખત મને પિતા જેવો માન્યતો આવે છે અને હું પણ તેની સાથે પિતા સુત્રીની સમાપ્તિ કરીને જીવું છું. મારે હું કદું છું તેમજ કરવું જોગ્ય છે. મારું હિસાર જેવી કુલની અને સુસુવાન છે તેવાજ મારો પુત્ર ન હોઈ શકે છે.”

વિરાટ અત્યંત દુઃખમં. જે સવ રાત્રી સંજાઈ નહું હતું તે સમયે તેણે એકવચનનો નારિયર કાઢી નહું અને તેના છુપા દેશને છાપી દેવા કહ્યું. તેણે કહ્યું કે મારું હિસાર નૃપ, મીન અને વાલકળાઓ શીખવી છે. તે કાંઈ નાની ન હોઈ શકે, પરંતુ નવચોવના યુવતી છે. હું તેને પસંદ તો કરું કે નહીં મારું જ નિર્ણય વગાડાય. એટલા માટે હું તેનો મારા પુરસ્કાર વડે તરીકે સ્વીકાર કરવા ખુશી છું. દીકરી અને દીકરાની વચ્ચે એક ભાઈ ન હોય. હિસાર પણ આટલો વખત મને પિતા જેવો માન્યતો આવે છે અને હું પણ તેની સાથે પિતા સુત્રીની સમાપ્તિ કરીને જીવું છું. મારે હું કદું છું તેમજ કરવું જોગ્ય છે. મારું હિસાર જેવી કુલની અને સુસુવાન છે તેવાજ મારો પુત્ર ન હોઈ શકે છે.”

વિરાટ અત્યંત દુઃખમં. જે સવ રાત્રી સંજાઈ નહું હતું તે સમયે તેણે એકવચનનો નારિયર કાઢી નહું અને તેના છુપા દેશને છાપી દેવા કહ્યું. તેણે કહ્યું કે મારું હિસાર નૃપ, મીન અને વાલકળાઓ શીખવી છે. તે કાંઈ નાની ન હોઈ શકે, પરંતુ નવચોવના યુવતી છે. હું તેને પસંદ તો કરું કે નહીં મારું જ નિર્ણય વગાડાય. એટલા માટે હું તેનો મારા પુરસ્કાર વડે તરીકે સ્વીકાર કરવા ખુશી છું. દીકરી અને દીકરાની વચ્ચે એક ભાઈ ન હોય. હિસાર પણ આટલો વખત મને પિતા જેવો માન્યતો આવે છે અને હું પણ તેની સાથે પિતા સુત્રીની સમાપ્તિ કરીને જીવું છું. મારે હું કદું છું તેમજ કરવું જોગ્ય છે. મારું હિસાર જેવી કુલની અને સુસુવાન છે તેવાજ મારો પુત્ર ન હોઈ શકે છે.”

ઉદ્યોગ પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-પાંડવોની મંત્રણા

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ પરણી ચૂક્યાં. લક્ષ્મણાં આવેલા રાજાઓ અને મોટા મોટા માણસોનો લક્ષ્મણે ત્રીજે દહાડે વિરાટ રાજાના સભાગૃહમાં મેળાવડો હતો. ત્યાં સૌ એકઠા થયા. કેટલીક પરચૂરણ વાતચીત કર્યા પછી સૌ જોલતા બાંધ થયા ત્યારે કૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા કે “રાજા મહારાજાઓ! દુર્યોધન રાજાએ કેવું છળકપટ કરીને પાંડવોનું રાજ્ય પડાવી લીધું છે તે તો તમે સૌ જાણો છોજ. એ દુર્યોધનનાં કારસ્તાનને લીધેજ પાંડવોએ તેર તેર વર્ષ સુધી પાર વિનાનાં દુઃખ વેઠ્યાં તે પણ તમારાથી અજાણ્યું નથી. હસ્તિનાપુરના રાજ્ય ઉપર પાંડવોનો વંશપરંપરાનો હક્ક છે, છતાં પણ તેઓ તે હક્ક જતો કરે છે. તેઓ માગે છે માત્ર એકલું ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય-તેમનું પોતાનું સ્વરાજ્ય. હવે દુર્યોધન તેમનું સ્વરાજ્ય બચાવી પડ્યો છે તે જો સદ્ભાવપૂર્વક પાછું ન આપે તો આપણે કરવું શું તેનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. તેઓ તેમનું રાજ્ય પાછું નજ આપે તો યુદ્ધ કર્યેજ છૂટકો છે. તેમાં અધર્મ નથી અને અપયશ પણ નથી. વગરતકરારે દુર્યોધન તેમનું રાજ્ય પાછું આપશે કે નહિ તે હું અત્યારે કહી શકતો નથી. તે માટે કે ઇં નિપુણ માણસને ઠોરવોની સભામાં આપણા દૃઢ તરીકે મોકલવાની જરૂર છે. મારે મનથી તો ઠોરવો અને પાંડવો બેઉ સમન છે. જેનાથી બેઉ પક્ષનું હિત સધાતું હોય એવો કે ઇં મ નાં તમે બધા મળીને વિચારી કાઢો તો સારું.” x

કૃષ્ણ બે સીંદૂર એટલે બલગમ ખાતવા ઉભા થયા.

તેમણે કહ્યું કે “દુર્યોધન ધણેજ બળવાન રાજા છે. જોશી કરીને તેને કોઈ પણ કારણસર નારાજ કરવો એ ઠીક નથી. મીઠાં વચ નથી બળવાન જ્યોતિને રાજા કરીને પોતાનું કામ કાઢી લેવું જોજ ત્યારે માણસનું કામ છે. વળી સુ યુ પૂછાવો તો યુધિષ્ઠિરે પોતાનીજ કસૂને લોધે રાજ્ય ગુમાવ્યું છે. એમાં દુર્યોધનનો આપણે શો વાંકે કાઢીએ?”

તેમને અપયશ જોલતા અટકાવીને સાત્યકિ ઉભો થઈને તટ્ટી ઉઠ્યો: x “દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને દગો દઈને બરાબ્રા છે, માટે બધો વાંકે તેનોજ છે. યુધિષ્ઠિરની કશીજ કસૂર નથી. મારે ખાસ કહેવાનું તો એ છે કે કદી કોઈ બળીઆએ માત્ર મીઠાં મીઠાં વચન ઉપરથી કોઈ નિર્ણયને તેનું રાજ્ય અને ઐશ્વર્ય પાછાં સોંપી દીધાં હોય એવો એક પણ દાખલો મને બતાવશો? કોઈ પણ રાજકર્તાએ પોતાનો સ્વાર્થ બગાડીને પારકાનું બહું ક્યું છે? જે માગણીની પાછળ બળ નથી હોતું તે માગણીનું મૂલ્ય જોકે કોડી નેટલું પણ નથી. તેનું કશું વજનજ પડતું નથી. દુર્યોધનને મીઠાં મીઠાં વચન સંભળાવવાની, તેને માટોભા કરીને આપણું કામ કઢાવી લેવાની બહારાગ હિમાયત કરે છે તે નીતિ બિલકુલ વખોડી કાઢવા જેવી છે. શું આપણા બાહુમાં બળ નથી કે આપણે દુશ્મનની આગળ આટલા નીચા નમીએ અને જે આપણું પોતાનું છે તે પણ તેની આગળ લીંબ માગીને લઈએ? લીંબ માગવી એ તદ્દન ધર્મ વિરુદ્ધ છે અને અપયશ અપાવે છે.” *

સાત્યકિનું બાપણ પૂરું થયું જોટલે દુપદરાજા બેઠ તરફની ઢાલકી વગાડતા જોડ્યા કે “સાત્યકિ! તું કહે છે તે તદ્દન સાચું છે; તોપણ બલરામ જે કહે છે તે પણ ગેરવાજબી તો નથીજ. કારણ કે રાજનીતિ પ્રમાણે પ્રથમ તો બલરામ કહે છે તેવું જ કરી જોણું જોઈએ. પરંતુ ગધેડા તરફ નમ્રતા બતાવવાનું

x ઉલ્લેખ કરે, ૨-૧૫.

* બલરામ આપણા અત્યારના વિબરલોના જેવાજ હાથે છે અને સાત્યકિ કયા પક્ષનો જણાય છે તે તેના જોલ કદી આપે છે. સાત્યકિની વીરવાણી બારનના બિખારી મનોદશાવાળા તેનાએને કાને પ્રદોષે તો કેવું સાઈ! સેવાનંદ

અને બળદના ઉપર સખ્તાઈ કર્યાનું જેમ ઉલટું પરિણામ આવે છે, તેમ દુર્યોધન સાથે નમ્ર વ્યવહાર કર્યાનું પણ તેવું જ ફળ આવનાર છે. કારણકે આપણી નમ્રતા તેની આંખે નિર્બળતાના જેવી જ દેખાશે. પરંતુ હવે વધારે ઢીલ કરવામાં સાર નથી; કેમકે દુર્યોધન તો યુદ્ધની તૈયારી કરવાજ લાગ્યો છે. સજ્જનોનો સ્વભાવજ છે કે જે પહેલો મદદ માગવા આવે તેને મદદ કરે. માટે એક બાબુએ આપણા મિત્રરાજાઓને ત્યાં હૂત મોકલીને આ યુદ્ધમાં તેમને આપણા તરફથી લડવા આવવાનું નિમંત્રણ કરવું અને બીજી બાબુએ આપણે કૌરવોની સાથે સુલેહ કરવાની પણ તજવીજ કરી જોવી; અને તે માટે હું મારા પોતાના પુરોહિતનેજ સંધિ કરવાને વાસ્તે આપણા હૂત તરીકે હસ્તિનાપુર મોકલવા તૈયાર છું.”

કૃષ્ણ બોલ્યા:— “હે રાજા ! આપે ઘણીજ ડહાપણભરેલી સલાહ આપી છે; માટે ભલે આપ કહો છો તેમ થવા દો. આપણે આહીં લક્ષના પ્રસંગને લીધે આવ્યા હતા. લગ્નોત્સવ પૂરો થઈ ગયો છે. હવે આપણે પોતપોતાને ઘેર જઈએ. આપ બધા રાજાઓને ત્યાં હૂત મોકલાવ્યા પછી છેક છેલ્લે મારે ત્યાં મોકલજો.”

પછી દ્રુપદ રાજાએ પોતાના પુરોહિતને સંબોધીને કહ્યું કે “મહાત્મન ! આપ વૃદ્ધ અને ચતુર છો. આપને શું કહેવા જેવું હોય ? દુર્યોધન લડાઈ કર્યા વગર રાજ્ય પાછું આપનારજ નથી એ હું સારી પેઠે જાણું છું તોપણ આપ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાની રાજસલામાં જઈને તેમની સાથે સંધિ થાય એવા બધાજ પ્રયત્નો કરી જોજો. તેમના પક્ષમાં જેઓ ધર્મથી ડરીને ચાલનારા હોય તેમને ધર્મનો ડર બતાવજો. જેઓ દયાળુ દિલ્લના હોય તેમની આગળ પાંડવોનાં દુઃખનું અને તેમની દુર્દશાનું વર્ણન કરીને તેમનાં દિલ પીગળાવજો. ત્યાં જેઓ ઘરડા ઘરડા હોય તેમની આગળ તેમના પૂર્વજોના વખતથી ચાલ્યા આવતા કુલધર્મની આણ સંભળાવજો. એ પ્રમાણે સૌને તમારા તરફ ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કરજો. દુર્યોધનના પક્ષમાં જે જે હોય તેમનામાં અંદર અંદર ફાટફૂટ પડે એવી તરફીબ કરજો. આપ ત્યાં ઝ ઝ દિવસ રહેશો એટલે તેઓનું બળ કેટલું છે, કયી કયી બાબતમાં તેઓ નબળા છે તે બધું જાણી લેશો. વળી આપ ત્યાં રહેશો તેટલો વખત તો તેમનાથી યુદ્ધની તૈયારી પણ નહિ કરાય.

મકરણ રજું-એક પક્ષને શ્રીકૃષ્ણની સહાય
એટલી વારમાં મુદિષ્ટિર પેતાના તન્દથી લગઈ કરવાની
તૈયારી કરી લેશે."

પણી સભા વિચરન થઈ. કૃષ્ણ, બલરામ અને શ્રી
દારકા શાસ્ત્રી ગયા. દુપદ, વિરાટ અને મુદિષ્ટિર પોતપોત
મિતરાલઓના દરબારમાં ફત્ત માહત્તાવી દીધા અને તેમ
પેતાના પદમાં પડીને લડવાનાં કદેવ માહત્ત્યા. દુપદ અને
વિરાટની મદદથી પાંડવો: યુદ્ધને લગતી તમામ તૈયારી કરવ
લાગ્યા. ધૃત્યુત્તમ અને શિખાંડી સૈન્યની ભરતી કરવામાં અને
નવા ભરતી થયેલા સૈનિકોને તાલિમ આપવા લાગી ગયા.

મકરણ રજું-એક પક્ષને શ્રીકૃષ્ણની સહાય

એક વાર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પોતાની સભા ભરીને બેઠા હતા.
એવામાં એક જાસૂસે આવી ખબર આપી કે "રાજાજી! પાંડવો
તો વિરાટરાજ્યમાં રહે છે અને ત્યાંની રાજકુમારી સાથે અભિ
મન્યુર્નું લગ્ન પણ થઈ ગયું. વળી કૃષ્ણને પોતાના પદમાં લેવા
માટે અર્જુન ઠારકા જવા ઉપડી ગયો છે."

આ સમાચાર જાણીને દુર્યોધનના માથા ઉપર તો જાંબો
વાદળો વગરના નિર્મળ આકાશમાથો એકાએક વીજળીજ નટી
પડી. કષ્ટ, શુક્રિ અને કુશાસને તેને વિવિધ પ્રકારની આશા-
ઓ ખતલાવીને તેના મનમાં આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવ નો
પ્રયાત્ન કર્યો તેઓ બ્રાહ્મણ કે "અમે તો વિરાટ નગ- પાસેના
શુદ્ધમાજ રાવુનને આજાખી ઠાઠ્યો હતો." ત્યારે વિદુરે કષ્ટ કે
"આજાખ્યો તેના શુ ધઈ ગયું? તે પદેલા ઘણા દિવસ અગ ક
તેમના શુભનિવ નની સુદન પુરી ધઈ ચૂકી હતી."

દુર્યોધન હવે વધારે વખત ન શુભ વળા નહીં ધોડા ઉપર
સ્વાં ધઈને ઠારકા જવા ઉપડી ગયે. તેથી પદલો કૃષ્ણને ધે-
તેજ જઈ પાંડવો તો ન જઈ ને જઈ ને જઈ ને કૃષ્ણને ધે-
ધ- ટ ઉધવા હતા તેમના માથે આગમ આક- આગમ
કૃષ્ણ એક ને જઈ દુર્યોધન - આ અને વળી આક કાંઈ જાણતા
મદલે આવી સરસ એક મદીને બીજે કા બેઠે? તે તેના
પર એસી ગયે પડી અર્જુન ત્યા આવી પહોંચ્યો તે

પગ આગળ બેસી ગયો.

થોડી વાર પછી કૃષ્ણે આંખ ઉઘાડી તો તેમની પહેલી નજર અર્જુન ઉપર પડી. ત્યાર પછી તેમણે દુર્યોધનને દીઠો. કૃષ્ણે બેઉને આવકાર આપીને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. પછી “તમે કેમ આવ્યા છો ?” એવો સવાલ કર્યો.

દુર્યોધન જરાક હસીને બોલ્યો: “જે યુદ્ધની તૈયારી થઈ રહી છે તેમાં હું તમારી મદદ માગવા આવ્યો છું. સૌથી પહેલો હું તમારી પાસે આવ્યો છું. માટે તમારે મને મદદ કરવી જોઈશે.”

કૃષ્ણે જવાબ દીધો: “તમે પહેલા આવ્યા હશે એ વાત સાચી; પણ મેં તો અર્જુનનેજ પહેલો દીઠો છે, એટલા માટે હું બેઉને મદદ કરીશ. વળી જે ઉભરમાં નાનો હોય તેનીજ ઇચ્છા પહેલી પૂર્ણ કરવી એવો સંસારનો રિવાજ પણ છે. અર્જુન તમારા કરતાં નાનો માટે તેની ઇચ્છા પહેલી પૂર્ણ કરવી ઘટે.”

પછી કૃષ્ણે અર્જુનને પૂછ્યું: “પાર્થ ! હું ગમે તેના પક્ષમાં રહીશ તોપણ હાથમાં શસ્ત્ર પકડ્યા વગર નિર્લિપ્તપણેજ રહીશ. યુદ્ધમાં સીધો ભાગ લઈશ નહિ. માટે કાં તો નિઃશસ્ત્ર એવો હું અગર મારી બળવાન અને વિશાળ નારાયણી સેના, એ બેમાંથી તું ગમે તે એકને માગી લે.”

અર્જુને તરતજ જવાબ દીધો: “હું તો તમનેજ માગી લઉં છું.” એટલે દુર્યોધન બોલી ઉઠ્યો: “જહુ સાહે. ત્યારે હું તમારી નારાયણી સેના લઉં છું.” તે મનમાં એમ સમજ્યો કે લડાઈમાં તો યોદ્ધાઓનીજ જરૂર ને ? કૃષ્ણને લઈને શું કરું ? એટલે તો કૃષ્ણની નારાયણી સેનાને લઈને ખુશ થનો. થતો તે હસ્તિનાપુર જવા ઉપડી ગયો, અને મનમાં કૃતાવા લાગ્યો કે અર્જુન કેટલો મૂર્ખ કે તેણે એકલા કૃષ્ણનેજ માગ્યા !

કૃષ્ણે અર્જુનને પૂછ્યું કે “પાર્થ ! હું આ લડાઈમાં નિઃશસ્ત્ર અને નિર્લિપ્તજ રહીશ એવું તો મેં તને કહ્યું હતું. છતાં તો મનેજ કેમ માગી લીધો ? મારા કરતાં મારી નારાયણી સેના મારી લીધી હોત તો વધારે સારું થાત.” પછી હસીને જવાબ દીધો કે “કૃષ્ણ ! જે તમને કદી રીતે એાળખે છે અને જે તમને વધુ સ્વ વાંચી ગયા છે તે તો તમને છોડેજ કેમ રીતે ? પણ હવે મારે એક વિનંતિ કરવાની છે. મને ઘણું વજનથી વાગે છે. હું કે આ યુદ્ધમાં તમને મારા સહાય થાઉં, મુકે તમારો

વચમાં થઈને મને મારે ખરે શરતે દોષથી જાણો. જમ, બેટલી-
જ મારી જાણવામાં છે અને તે તમે પૂર્વ કરો બેટલી માગી લઉં
છું." કૃષ્ણે દર્શીને દર્શી: "બહુ ચાર્. છું કહે છે તેમ કરીશ."

મદ્ર દેશનો રાજા રાજ્ય નકુલ અને સદેવ, બેકનો ધગો
મામો અને સદેવનો સસરા ધતો દતો. X તે મોટું કૈન્ય
છાને પાંડવોના તરફથી લડવા ચાલ્યો આવતો હતો. રાજા-
માં તેણે પોતાના સત્કારની ખાતરી તૈયારી કરી રાખેલી જોઈને તે
જોમ સમજ્યો કે આ બધું પાંડવોનું જ કામ હોયું જોઈએ. જોમ
સમજીને તેણે પરાજાગતનો અંગીકાર કર્યો. ત્યાર પછી ત્યાં
દુર્યોધને ખાલીને કહ્યું કે આ બધી જોઈવળ તો મેં જ કરાવી
રાખી હતી." ત્યારે રાજ્ય રાજાની સ્થિતિ સૂઝી વચ્ચે મોપારી જેવી
થઈ ગઈ. એક બાળુએ સગપણ અને બીજી બાળુએ પોતાના
ઉપર થયેલા ઉપકારનો ખાતર છેવટે તેણે માત્ર કૃતરાજાની લાગ-
ણીને તાબે થઈને દુર્યોધનના પક્ષમાં રહીને પોતાના સગા ભાણે-
જ અને જમાઈની સાથે પોતાના તમામ બળ અને ઉત્સાહથી
લડવાનું કબૂલ કર્યું, આ સગપણના કરતાં ઉપકારનો હક વધારે
છે જોમ સમજીને તેણે પોતાના કર્તવ્યનો ગામં નહીં કર્યો.*

X આદિપર્વ, ૬૫-૮

* આના પછીના કામમાં મંરૂત મહાભારતમાં એક દહીકત
એવી આવે છે કે દુર્યોધનની અનુમતી લઈને એક વાર રાજ્ય પાંડવોને
મળવા ગયો હતો. મુષ્ટિરે તેની બધી વાત સાંભળી લીધા પછી તે
કૃતરાજાનો વિચાર કરીને જ દુર્યોધનના પક્ષમાં ગયો છે તે મોગ્યજ
કહ્યું છે એવું કહ્યું. પછી મુષ્ટિરે પોતાના મામા રાજ્યને કહ્યું કે
"તમે જરૂર કર્ણના સારથિજ યજ્ઞે. તે વખતે તમે વાક્યજાણુથી કહ્યુંનું
તેજ કરી લઈને અર્જુનને પૂરેપૂરો સાચવી લેજ્ઞે." રાજ્યે એ વાત
શ્રવ્ય કરી. આ બીના પાછળથી કેવળે મુષ્ટાડી દીધી છે એવું લાગ-
વાથી અમે તેને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રચાન આપ્યું નથી. એ વાત
સાચી હોય તો તેથી મુષ્ટિરે અને રાજ્ય, બેકના ચરિત્રની સાથે
તેનો મેળ થતો નથી. જે રાજ્ય માત્ર કૃતરાજાનો વિચાર કરીને પોતાના
સગાની સાથે લડવા તૈયાર થયો તે પાછો ઉપકારના બદલામાં

પ્રકરણ ૩ જી—સંજયનું દૂતકર્મ

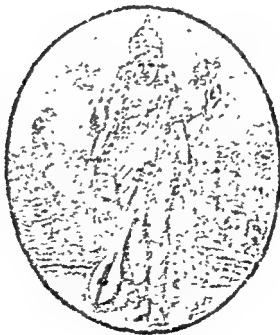
હવે દ્રુપદ રાજનો પુરોહિત હૂત બનીને હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યો. તેણે આવીને જોયું તો દુર્યોધને અત્યાર આગ-મથ મોટું લશ્કર લેશું કરી હીધું હતું. પુરોહિતે જોઈ પશ્ચ વચ્ચે સંધિ થાય તે માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રે તેને કહ્યું કે “આપ હવે અહીં જાઓ ન થોભતાં વહેલા વહેલા પાંડવોની પાસે જ જાઓ. હું તેમની સાથે સંધિ કરવા માટે મારા તરફથી સંજયને તમારી પાછળ પાછળજ મોકલું છું.” વિરાટરાજને જે જે મતલબથી પોતાના હૂત દોડાવ્યા હતા તેમાંની એકકે જાર આવી નહિ. તે વૃદ્ધ ગ્રાક્ષણ પોતાના મન સાથે વિચારવા લાગ્યો કે “આ આંધળો કંઈ વિરાટ રાજથી ગાંજ્યો જાય એવો નથી.” ઉપર કહ્યું તેવી રીતે પોતાના કાર્યમાં નાસીપાસ થઈને તે પુરોહિત ઉપજલ્ય નગર તરફ પાછો ફર્યો.

ત્યાર પછી તરતજ સંજય ધૃતરાષ્ટ્રના હૂત તરીકે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેના જે કાન પર જે કુંડળ જૂલતાં હતાં. પ્રથમ રાજા યુધિષ્ઠિર તથા બીજા બધાને અભિવાદન કરીને સૌની કુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા પછી તેણે બોલવા માંડ્યું કે “હિ રાજા ! વૃદ્ધ રાજા તમને મારી મારફતે કહેવડાવે છે તે સાંભળો. તે કહે છે કે તમે તો સર્વદા ધર્મમાંજ મતિ રાખનારા છો, અને ધર્મમાંજ આનંદ માનો છો. તો પછી પોતાના કુટુંબીઓનો વધ કરવાના પાપમાં પડવાનું તમને ઘટે ખરું ? પોતાના જ દેશીભાઈઓનો અને સગાંવહાલાંનો નાશ કરવો એ તમારા

વિશ્વાસઘાત કરે એ સંભવિત નથી. વળી શત્રુ કર્ણનો સારથિ થવાનો છે એ વાત તે વખતે કોઈ જાણતું પણ ન હતું. આ બીના બન્યા પછી ઘણું વખતે દુર્યોધને શત્રુને કર્ણના સારથિ થવાનો સૌથી પહેલી વાર આગ્રહ કર્યો હતો. તેથી શત્રુને એટલું ખત્રું અપમાન લાગ્યું હતું કે તે પોતાના સૈન્યને સહને પોતાને દેશ ચાડ્યો જવા તૈયાર થયો હતો. પણ દુર્યોધને ખૂબ કાલાવ.લા કર્ણને તેને ડંડા પાડ્યો અને શત્રુ પણ ત્યારપછી દુર્યોધનના તરફથી મન મુકાને યુદ્ધ કર્યું હતું તે ખત્રું યથારથાને કહેવાશે.

આવું યુદ્ધ તે તો ધર્મયુદ્ધજ છે. દુર્યોધન પાપી પ્રવૃત્તિરૂપી મહાન વૃક્ષ છે. કણ્વ તેનું થડ છે, શકુનિ તેની શાખા છે, દુઃશાસન તેનાં ફૂલ ફળ છે, અને અંધરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર તેનું મૂળ છે. એથી ઉલટું યુધિષ્ઠિર રાજા ધર્મમય મહાવૃક્ષ છે. અર્જુન તેનું થડ છે. ભીમ તેની શાખા છે, નકુલ અને સહદેવ તેનાં ફૂલ ફળ છે, અને હું પોતે તેનું મૂળ છું. તમે પેલા પાપમય વૃક્ષને ખાતર આ ધર્મવૃક્ષ ઉપર કુહાડો મારવા ઇચ્છો છો તે તમારા જેવા ધર્માત્માને જરાએ છાજતું નથી.’

પણ સંજયે જે ક્ષમાની વાત છેડી હતી તેના પડઘા યુધિષ્ઠિર રાજાના હૃદયમાં વારે ઘડીએ ગાજવા લાગ્યા. છેવટે જ્યારે સંજય પાછો જવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેને એકાંતમાં તેડી જઈને કહ્યું કે “પ્રધાનજી ! જો અમારા મોટા કાકા અમને અમારૂં સ્વરાજ્ય પાછું આપવા રાજી ન હોય તો છેવટે અમને કુશસ્થલ, વૃકસ્થલ, માકન્દી, વારણાવત અને બીજાં એમને ગમે તે કોઈ પણ એક ગામ એટલાં પાંચ ગામ અમને પાંચ ભાઈઓને કાઢી આપે. અમે તેટલાથી પણ સંતુષ્ટ થઈશું. મારા ભાઈઓની સાથે લડવાની માફ હૃદયજ ના પાડે છે.”

प्रकरण ४ थुं-विदुरनो हितोपदेश

નાત્રિ ઘણી વધી ગઈ છે. આપું હસ્તિનાપુર નગર નિઃશબ્દ
અને નિદ્રાવસ્થા બની ગયું છે. માત્ર જેના માથા ઉપર આવડા
મોટા વિશાળ આઆત્યનો ઘોઘ છે અને જે અનુપમ એશ્વર્ય-
નો અધીશ્વર છે તેની આંખમાં આજે નિદ્રા નથી. છેવટે તેનાથી
જ્યાં કાંઈ કરતાં રહેવાયું નહિ ત્યાં તેણે વિદુન્ને તેડાવી
મંગાવ્યા અને કહ્યું કે “વિદુર ! અને આજે જગત્તે નિદ્રા નથી
આવતી. તમે મહારાજાની ઓ. કાંઈ સારી વાત સંભળાવો.”

વિદુષ યોદયા: " રાજધિરાજ ! કોઈ નિર્ગળના ઉપર
બળવાન શત્રુ આક્રમણ કરે તો હોય અથવા કોઈને પારકાના
ધનનો લોભ લાગ્યો હોય ના તેવી વ્યક્તિઓની આંખમાંથી
ઉંચ ઉડી નીકળે છે. વળી ઘોષ, દાગી અને જેનું સર્વસ્વ લુંટાઈ
ગયું હોય એવાઓને ઉંચ નથી આવતી. આપને તો જોખાંતો
કોઈ પણ હોય લાગુ નથી પડતો ને ? મુદિપિર ત્રણે લોકોનો
અધિપતિ થવાને યોગ્ય છે; છતાં આપે તેને વતવાસ લેવડાવ્યો
અને તેની વિકૃતમાં રાજ રાજ કોઈ ને કોઈ રચાઈ જ કરે છે.
આપ જન્મથી આપ હતા તેથી આપ રાજા સર્વ શક્તિ નથી,
છતાં આવડું કાઢું રાજ્ય આપ દબાવી બેસા છે, અને એ
રાજ્યના ઉપર જેમનાં ખરો દબાયે છે તેમને આપે દેશવટો આપ્યો
છે ! આપે દુર્યોધન, શકુનિ, દુઃશાસન અને કર્ણના ઉપર
આપના રાજ્યની જવાબદારી મૂકી દીધી છે. આપ હવે શાંતેશ
ગ્રંથ દેખુ સાંભળો કે, અને તેમનું જ પાતું પડી પીચ્યો છે.
ત્યારે પછી આપ આપના માંડવની કામગીરી કેવી રીતે કરી
દેશો ? એ માંડવ દુઃકી સુદિવાળા, દીર્ઘસૂયો, અજમ્બુ અને
સુશામતીના એ જન્મકાળે કોઈને પણ સમ દરે ન હોય તેને જ
પરિણત બાલ્યે, એની સુદિ અને દિવસે આપેલ દરી દરે
એની તોંટણ અને વિરુદ્ધ હોય, એ પાતું અને માંડવ બેઠનું
અનુરોધ કરી એ તેજ પાતેલ છે એની દરેક નાવ વર્તેક નાવના
જાળમાં જ નાવેલ અને જાળમાં જ પડી બેઠે છે તે દરેક
દરી અવિરત રાજ્ય નાવને એ આપે એને વિરુદ્ધ પાતું
આપે છે એ દરેક દરેક રાજ્યના દરેક દરેક નાવ દરેક

પંડિત છે. શીત, ઉષ્ણ, ભય, ર્નેહ, લાભ, હાનિ, એમાંના કોઈથી પણ પોતાના કર્તવ્યમાર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ ન થાય તે એક લોભ પંડિત છે. પોતે ઝટ સમજી ગયો હોય છતાં ઘણી વાર સુધી સાંભળ્યાજ કરે અને તેના ઉપર ઉંડો વિચાર કર્યાજ કરે અને માત્ર લોભને વશ થઈને કોઈ પણ કાર્યમાં હાથ ધાલે નહિ તેનેજ પંડિત જાણવો. પંડિતો ગ્રામ ન થઈ શકે એવી વસ્તુની અભિલાષા રાખતા નથી, તેમ પોતાના હાથમાંથી ગએલી વસ્તુનો શોક પણ નથી કરતા, અને વિપત્તિ આવી પડે ત્યારે ગભરાઈ પણ નથી જતા. એવા શાણા માણસો પોતાની શક્તિનો વિચાર કરીનેજ કામ ઉપાડે છે અને પોતાની શક્તિને અનુકૂળ હોય એવાં કામમાંજ માથું મારે છે. પોતેજ બધું કરતો હોય છતાં તે કામનો દોષ ખીજી ઉપર ઢોળી દેતો હોય તે મૂર્ખ નહિ તો શું ? જે માણસ પોતાની શક્તિ અને નબળાઈનું માપ કાઢ્યા વગર અલભ્ય વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે તે મૂર્ખ નહિ તો ખીજો કોણ ? કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને માત્સર્ય, એ પદ્ધતિને પોતાના કાળુમાં ન રાખી શકતો હોય તેના મંગલની આશાજ કેવી રીતે રખાય ? અભિમાન, વધારે પડતો બકવાદ, લોભ, સ્વાર્થ, ક્રોધ અને મિત્રદ્રોહ, એ છનો જેણે ત્યાગ નથી કર્યો તેના આયુષ્યની સ્થિતિનો ભરોસોજ શો ? આપ એ બધા દોષથી દૂર રહો. આપ આપના રિપુઓનો જય કરીને પાંડવોને રાજ્યનો અડધો હિસ્સો પાછો આપો. તેઓ તો સદાએ આપની આમન્યા રાખતા આવ્યા છે.”

અંધરાજ બોલ્યો: “અરે ! મને ઉંઘ નથી આવતી. મારું આખું શરીર ધગધગી ગયું છે. આવી હાલતમાં મારું જેથી સારું થાય એવું કંઈક કહો.”

વિદુરે જવાબ આપ્યો કે “રાજાજી ! જેના પરાજયને આપણે મનથી ઇચ્છતા ન હોઈએ તેને વગરપૂછ્યે પણ ખરી સલાહ આપવી જોઈએ. ભલે તે પછી તેને સાચી માનીને પ્રકુલ કરે અથવા જુદી માનીને તરછોટી કહે તેની સલાહ આપનારે પરવા કરવી જોઈએ નહિ. હું મારા મનથી કૌરવોનું બહુ ઇન્દ્રિય છું. એટલે મારે જે વાત ધર્મયુક્ત અને ન્યાયસંગત છે તેમ હું તમને કહેતો આવ્યો છું. અમુક કામ કર્યાથી દેવલોક લાભ છે અને ન કર્યાથી દેવલોક હાનિ છે તેના વિચાર કર્યા પછીજ

જે માણસ તે કાર્ય કરવા તૈયાર થાય છે તેજ શુદ્ધિમાન છે. દરેક કામને અધિકારી, વિષય, સંબંધ, પ્રયોજન અને પરિણામ, એ પાંચે જાળતો લાગુ પડેલીજ હોય છે. એ પાંચેનો પાકો વિચાર કર્યા વગર એકાએક કોઈ પણ કામમાં 'અંપલાવવું' એ દહાપણ ન કહેવાય. પોતાના હાથમાં રાજસત્તા આવી છે માટે પોતાની ગરજમાં આવે એવાં અન્યાયી કામ કરાવજ નહિ; કારણકે સ્વચ્છંદીપણે વર્ત્યાથી ગમે તેવા ઐશ્વર્યવાનનો પણ નાશ થયા વિના રહેતો નથી. પશુઓને ચારધિનો જેવો ભય લાગે તેવો ભય જે પ્રજાને તેના રાજાનો લાગતો હોય તે રાજાનો ધોદાજ વખતમાં અંત આવ્યોજ બહુવો. જે પારકાનાં મુખ સાહેબીને ભેટને અદેખાઈથી બળી જળી ભય છે તેના વ્યાધિનો કદી અંત આવતોજ નથી. હાડની, વિઘની અને પોતાના ઉંઘા કુળની ઠેક કરતાં-ગંધી જાતની ઠેક કરતાં-ઐશ્વર્યની ઠેક વધારે આકરી છે અને વધારે નુકસાનકર્તા છે; કારણકે જેને પોતાના ઐશ્વર્યનો નયો ભરી વ્તય છે તેનું સામહું અને પૂરેપૂરું અધઃપતન થયા વગર તેને શુદ્ધિ આવતીજ નથી. માટે પ્રથમ તો પોતાની જાતનેજ પોતાનો કદો શત્રુ બાણીને તેને છતી લેવી જોઈએ. જે પોતાની જાતથી છતાતો નથી તે બધેજ વિજયી થાય છે. આ સરીરરૂપી રથના ચારધિને ઠેકાણે આત્મા છે અને ઈંદ્રિયો તે રથને જોડેલા પોદાને ઠેક છે. પીર અને અપ્રમત્ત આત્મા કૃશજ ચારધિની પેઠે ઈંદ્રિયોરૂપી પોદાને સહિસલામત રસ્તેજ હાંકી ભય છે અને આ સંસારના માર્ગ ઉપર થઈને પરમમુખથી ચાલ્યો ભય છે. વીહરી ગએલા પોદા જેમ આવડત વગરના ચારધિને રસ્તા વચ્ચે બહાણી મારે છે, તેમ નિરંકુશ ઈંદ્રિયો અસાવધ પુરવનો વિનાશ કરે છે. તેનું પતન થવાજ બેઠું છે, તેની શુદ્ધિનો પ્રથમ હોપ થાય છે, પછી અસત્ કર્મને સત્કર્મ માની લે છે, છેવટે પોતે અમુખ કર્મ કરવા લાગે છે અને જે સત્કર્મ છે તેને અસત્કર્મ સમજીને તેનાથી વેગળો રહે છે હવે એવા માણસના કદપાણીની આગ શી રીતે રખાય ?

ત્યારે અધેરજ બોલ્યો: “વિદુર ! એ બધું જુઠું, પણ મારા હિતની વાત કરો.” તે ઉપરજ વિદુરે પાતું કંટેપ: મોંઘું કે “અધિરાજ ! તમને દીર્ઘાંત દર્શન કરવા અને પ્રતિમાઃ”

ભલું કરવું, એ એમાં ઉત્તમ કયું ? પોતાના સ્વાર્થની સાધના અને અચળ કીર્તિની સ્થાપના, એ એમાંથી શ્રેષ્ઠ શું ? પ્રહ્લાદનો જન્મ તો અસુરના કુળમાં થયો હતો. તેને આ જગત છોડી ગયે કેટલાંએ વર્ષ વહી ગયાં છતાં તેનો યશ આજ દિન સુધી અખંડ સાથી રહ્યો છે ? એક દિવસ તેનો પુત્ર વિરોચન જેને પોતાના ઐશ્વર્યનો મદ ચઢ્યો હતો તેણે એક ગરીબ પશુ વિદ્વાન બ્રાહ્મણની સાથે સ્પર્ધા કરવા માંડી. તે કહેવા લાગ્યો કે હું તારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છું. પેલો ગરીબ બ્રાહ્મણ, જેનું નામ સુધન્વા હતું તે બોલ્યો કે નહિ હું ગમે તેવો પણ તારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છું. જેલ ચડસાચડસી પર આવી ગયા અને તેમણે સરત મારી કે જે હારે તે જીતનારનો દાસ થાય. હવે પોતાની તકરારનો ન્યાય કેની પાસે કરાવવો ? બ્રાહ્મણ બોલ્યો : “આ કામમાં તો તારા પિતા પ્રહ્લાદજી ઘણા યોગ્ય છે. અસુર વિરોચન તો આથી ખુશ ખુશ થઈ ગયો. તે એમ સમજ્યો કે મારો બાપજી મારું નહિ રાખે ત્યારે કોણ રાખશે ? પછી એક જણ પ્રહ્લાદ પાસે ગયા. પોતાને શી તકરાર છે તે બધું પુત્રે પિતાને સમજાવી દીધું અને તેને પોતાના તરફ વાળવાના ઈરાદાથી તેમણે શી સરત મારી હતી તે પણ કહી. પણ પિતાએ પુત્રનું ભલું કરવાને વાસ્તે પોતાના તેમજ તેના સ્વાર્થ ઉપર નજર ન કરી, પુત્રનેહથી તેની ન્યાયવૃત્તિ રૂબી નહિ, અને પુત્રનો પણ લઈને તેણે અધર્મ આચરણ કયું નહિ. દાસત્વમાંથી પોતાના પુત્રને બચાવી લેવાનો તેણે વિચારસરણો પણ કર્યો નહિ. પ્રહ્લાદે નિષ્કપટપણે જવાબ આપ્યો કે ‘પુત્ર ! તું આવડા મોટા વિશાળ રાજ્યનો વારસ અને રાજકુમાર છે તોપણ આ નિર્ધન પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણની તોલે તું નજ આવી શકે. વિદ્યાનું માન ગૌથી વધારે છે.’ મહારાજ ! આપ પણ આપના પાપી પુત્ર તરફ નજર ન કરતાં સત્ય, ન્યાય અને ધર્મ તરફ નજર કરો; તેમ નહિ કરો તો તમારા પુત્ર, પૌત્ર અને અમાત્યોની સાથે તમારો જરૂર નાશ થશે.”

વિદુરે આટલી બધી શિખા મળી દીધી પણ અંધરાજ હતો તેવો ને તેવોજ રહ્યો.

એવ.માં ત્યાં મહર્ષિ સનતસુજન આવી પહોંચ્યા. દુતરાષ્ટ્ર રાજાએ તથા વિદુરે તેમને ભવપૂર્વક સન્દાર કર્યો.

તે પોતાને આસને બેઠા પછી અંધરાજના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બોલ્યા કે “નાભ ! મૃત્યુ એટલે શું તે તમે જાણો છો ? પ્રમાદ અથવા અજ્ઞાન જોય મૃત્યુનું કારણ છે; તેજ પ્રમાદે અપ્રમાદ અને જ્ઞાન જો અમૃતત્વનું કારણ છે. લોકો અજ્ઞાનને વશ થઈને દુપ્રાગે વળે છે અને તેથી મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડે છે. લોભ, ક્રોધ, અમૃયા, ઈર્ષ્યા, દ્રોહ, મોહ, નિર્લજ્જતા અને કદુ વચન બોલવાની ટેવ, એમાંથી એક પણ દુર્ગુણ જો મનમાં ધર કરે છે તો તેનાથી પ્રથમ શરીરનો નાશ થાય છે અને પછી મૃત્યુ આવીને હબુજ બાણપુંજ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરેથી જેનું મન મુગ્ધ છે તેને મૃત્યુ શું કરી શકનાર છે ? હમ, ત્યાગ અને અપ્રમાદ, એ ત્રણ સુક્તિનાં સાધન છે. જેઓ દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ નિર્ધન હોવા છતાં ધર્મની દૃષ્ટિએ ધનવાન છે તેઓજ સાચા શ્રીમંત છે. જેણે પોતાના મનને વશ કર્યું છે, જે જગતનું બધું કરવાના કામમાંજ રગ્યો પગ્યો રહે છે, અને જે કોઈ પણ સંજોગોમાં ચોક મોહ વગેરેથી સલાયમાન થતો નથી તેનું જ ચિત્ત શુદ્ધ થયું છે, બીજાઓનું નહિ. જે પોતે જેવો હોય તેના કરતાં દુનિયાની આગળ બુદ્ધિજ હોવાનો દેખાવ કરે છે તે આત્મવંચક થાય છે, તે બીજાને નહિ પણ પોતાની જાતનેજ છેતરે છે. તેના ઘડુંફીના જેવા વેશથી બીજા દેહ છેતરાતા નથી.”

આ પ્રમાણે વાતો કરતાં કરતાં એક સવાર ધર્મ ગઈ. બીજે દહાડે સવારે કોરવોની રાજસભામાં સંજય હાજર થયો. તેણે સંધિકરાવવાને માટે પોતાના તરફથી ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. બોલતાં બોલતાં તે એકાએક મૃત્તિચ્છંદ થઈને લોચ પર ઢળી પડ્યો. તે આંબળીને ધૃતરાષ્ટ્ર કહેવા લાગ્યો કે “ખાંડવોની મોઢા મોઢાની ળહાદરીની વાતો સાંભળીને સંજયને મૃત્તિ આવી ગઈ લાગે છે.”

ભીષ્મદેવે પણ સુલેહ કરાવવાને માટે ખૂબ આગ્રહ કર્યો. છેવટે તેમણે દુર્યોધનને કહ્યું: “અહ્યા ! તું એક સાધારણ રથ હાંકનારનો છોકરો કર્ણ, શકુનિ અને પાપી દુઃશાસનની આક્રમે આવીને લડઈ કરવા ફરી રહ્યા છે; પણ યાદ રાખજે, છેવટે તારે જ પસ્તાવું પડશે.” તે ઉપરથી કર્ણ બોલી ઉઠ્યો: “આપ

* દ્રષ્ટાન્તર્વ, ૫૦-૩૬. મહાભારતમાં મદરિ સનતસુમનના ઉપદેશ બીજે ધણે દેહાણે છે. આ પુસ્તકમાં તે બધાને મધ્યસ્થાને ગોઠવ્યા છે, તેથી કરીને અંતે તેની પુનરુક્તિ નથી કરી.

[illegible][illegible][illegible]

Journal of Management Education 30(6)

પ્રકરણ ૫ મું—કૃષ્ણનું દૂતકર્મ

હુમન્ટ ઋતુ બેઠી છે. કાર્તિક માસ ચાલે છે. ઝાઝી મરમી પણ નથી તેમ ઝાઝી ઠંડી પણ નથી. આકાશ વાદળો વગરનું સ્વચ્છ હોઈ સુંદર નીલવર્ણુ શોભાયમાન દેખાય છે, ધરતી ગાતા લીલાછમ હરિયાળા પાકરૂપી મનોહર લીલી સાડી સજ્જને બેઠી છે. પક્ષીઓ પણ આનંદથી ઉન્મત્ત બનીને મધુર કલરવ કરતાં ઉડાઉડ કરી રહ્યાં છે. કમળ, કુસુમ, કંદાર વગેરે પુષ્પો વડે સરોવરો શોભી રહ્યાં છે. મુગધથી ભરેલા શીતળ વાસુની કામળ હૃદયો આવી આવે છે. રસ્તાઓ પણ કાદવ અને ધૂળ વગરના સ્વચ્છ બન્યા છે. આજે કુદરત આટલી પ્રકૃષ્ઠ થાય છે તેનું શું કારણ? કૃષ્ણ સ્વદેશના હિતાથે કૌરવોની અમા- માં જવા નીકળ્યા છે તેટલા માટે પ્રકૃતિને આનંદ માતો નથી? તેટલા માટે આજે તેણે મનોહર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યાં હશે?

યુધિષ્ઠિરરાજાને ખબર પડી ગઈ કે કૌરવો તો પાંચ મામઠાં પણ આપવાના નથી. ત્યારે તેમણે કૃષ્ણને કહ્યું કે “હે કૃષ્ણ! ત્યારે અમારે અમારા સ્વદેશને માટે અમારા બાઈઓને અને વડીલોનેજ હણવા એમ? સ્વદેશ! અમારા પ્રાણાધિક પ્રિય સ્વદેશ! તું બધીજ વખત પરાયાના પગ તળે છૂંદાતોજ રહે એ અમારાથી કેમ સહન થાય? જેઓ ચિરકાળથી સ્વતંત્ર હતા તેઓ અદાને માટે પરાધીન થઈ રહે એ વાત પણ અસહ્ય છે. વળી વેર વડે વેરીને છતી ચકામ છે? શું કોપ વડે ક્રોધની શાન્તિ થાય છે? નહિજ. બીજી બાબુનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એવું થાય છે કે આગને આમ અમારી જીવનયાત્રા પણ કેવી રીતે નીલાવલી? ‘આજે ઘરમાં અગ્નિ નથી, હવે શું આઈશું?’ આવી આવી ફિકરચિંતામાં અમારે ક્યાંસુધી દહાડા કાઢવા? એના કરતાં વધારે શોચનીય દુર્દશાની અમે કલ્પના પણ નથી કરી શકતા. કૃષ્ણ! તમેજ અમારા મદદગાર છો, તમેજ અમારા આશ્રયસ્થાન છો. અત્યારે અમને અમારું કર્તવ્ય શું છે તે સમ- જાવો, અમને સાચી સલાહ આપો.”

કૃષ્ણ બોલ્યા: “હે રાજા! સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવો એ એ- ટલું પવિત્ર કાર્ય છે કે તેના જેટલું બીજું કોઈ પણ કાર્ય પવિત્ર

નથી. તેની સરખામણીમાં સગાંઓની હત્યા અને લોકોના જાન-ની ખુવારી એ કશીજ ગણતરીમાં નથી. આહો ! સ્વતંત્રતા ! સ્વતંત્રતાની તોલે કોણ આવી શકે ? સ્વદેશના ઉદ્ધારને માટે-સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તમારે જે કાંઈ કરવું પડે તે બધુંજ કરવાનો તમારો ધર્મ છે. તેને માટે લડવું પડે તો લડવું એ તમારી દુરજ છે. એવે પ્રસંગે યુદ્ધ કરવું એ ધર્મ છે, અને યુદ્ધ ન કરવું એ અધર્મ છે. વળી દુર્યોધન વગેરેએ જે જે અન્યાય કર્યા છે, નહિ કરવાનાં કામ કર્યાં છે અને અત્યાચાર કર્યા છે, તે જોતાં તેઓ બધા મૃત્યુનેજ પાત્ર છે. x તોપણ આ યુદ્ધમાં તમેજ ચોક્કસ જીતશે એવું હું અનુમાન કરીને કહી શકતો નથી. * વળી તમે શાન્તિના પૂરેપૂરા પક્ષપાતી છો અને સગાંઓને મારવાથી તમે અત્યંત નારાજ છો તેથી હું એક વાર કૌરવોની સલાહમાં જઈને તમારી બેઠની વચ્ચે સન્ધિ કરાવવાની બનતી કાશિય કરી જોઈશ, જેથી કરીને તમારું અને કૌરવોનું બેઠનું બાધુ થાય એવું કરવાને વાસ્તે હું તનમનથી મહેનત કરીશ. પુરુષ-પ્રયત્નથી જેટલું થઈ શકશે તેટલું તો હું અવશ્ય કરીશ, પણ જે દેવને આધીન છે તે કામ તો મારાથી લેશમાત્ર નહિ થાય. ન તે પાપીઓ લોભ-મોહને વશ થઈને તમને તમારો સ્વદેશ, તમારું સ્વરાજ્ય પછું આપે એવા તો નથીજ, છતાં જો હું સંધિ કરાવવામાં અક્ષય થાઉં તો તેથી હું ભારતને ભારે વિનાશમાંથી ઉમારી શકું અને કુદ્દેશના સ્થાપનાર તરીકેની અક્ષય કીર્તિનો જો કા થાઉં. હું નિષ્ફળ જાઉં તોપણ આછામાં આછા મને એટલો નો ભાગ છેજ કે આ યુદ્ધનો દોષ પછી કોઈથી મારા ઉપર સુકર્ય નહિ. કેમકે એમ તો નહિજ કહી શકે કે “દુષ્ટુ સમર્થ હિ વા. છતાં તેણે કૌરવ અને પાંડવો વચ્ચેનું યુદ્ધ ન જ મારકું બધું.”

તે પાંડવોને સુધિહિર વાળા બોલ્યા : “મારા અનુચિતોના સંકલ્પના તમને જે કલવ ની મારી દિ મન આજનાં નથી દુર્યોધન વગેરે કે કીર્તનને કલંક કરી દેને તો પછી ના. ને નિહાળી

x સંકલ્પના તમને જે કલવ ની મારી દિ મન આજનાં નથી

દુર્યોધન વગેરે કે કીર્તનને કલંક કરી દેને તો પછી ના. ને

નિહાળી

સંકલ્પના તમને જે કલવ ની મારી દિ મન આજનાં નથી

ભર પસ્તાવુંજ પડે ને ? અમારો આનંદ, અમારું જીવન તમેજ છે. તમારા વગર અમને અમારું જીવન ખારું ઝેર લાગે. અમારાથી જીવી શકાય પણ નહિ.”

કૃષ્ણે જવાબ દીધો: “એ જાણત તમારે ચિંતા કરવી નહિ. બધા દૈરવો લેગા યાચ તોપણ તેઓ મારો એક વાળ પણ વાંકો કરી શકશે નહિ.”

પછી સીમ અને અર્જુન બેઠે કૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે “અમે તેમ કરીને સન્ધિ કરાવી દેજો. અગાંવહાલાંને મારવાનું તે વળી કેને અમે ?”

આ વચન સાંભળીને દ્રૌપદીના મનઃસ્થાનમાં બલ્કે ઉંડો જળમ થયો. હોય એવું તેને લાગી આવ્યું. આંખોમાંથી ચો-ધાર આંસુ ટપકાવતી તે કૃષ્ણની આગળ દીનતાપૂર્વક ઉભી રહીને પ્રાર્થના લાગી: “કૃષ્ણ! તમે દયામય છો; પણ રખે દૈર-વો ઉપર દયા કરતા. એ પાપીઓ તમારો દયાને લાયક નથી. જે વ્યક્તિ હજીવા ચોખ્ખ ન હોય તેને હજીવાથી જેમ પાપ લાગે છે, તેમ હજીવા ચોખ્ખ વ્યક્તિને નહિ હજીવાથી પણ પાપ લાગે છે.” આ અમત્યની વાત આજે મહાબળવાન પાંડવો બૂઝી મયા છે, તેમને સુદ કરવાની ઇચ્છા નથી. તેમના હૃદયમાં સ્વદેશનો ઉદાર કરવાની વાસના જાગ્રત થતી નથી. તેઓ તેમના અનુ-ષ્ઠન સમૃદ્ધિશાળી સામ્રાજ્યના જહામાં પાંચ નાનકડાં ગામડાં લઈને આપું જીવન પાસકાની ડાબેદારી કરવામાં અને પરાયા-ની ઠાકરો ખાવામાં ગાળવા ઈચ્છે છે. નહિ, નહિ; હું જોમને મારા પતિ માનતી નથી. તેમના જેવા નામદં માણસો મારા પતિ ન થઈ શકે.” આટલું કહીને તે યોદ્ધા વાર શૂપ રહી અને પછી પાછી ખીજવાએથી વાલજની પેઠે જોડવા લાગી: “કૃષ્ણ! તમે બેઠા છો અને છત્રો મારા સૂરવીર પતિઓ સ્વદેશનો ઉદાર કરવા કમર ન કસે ? તેમની દીર્ઘ ઉપર મું કાયદગાના કાગ્ગ દ પ કાયમનાજ રહી જવાના ? હું તમને કહું છું કે તમે જરા પણ નબળા છો જતા; થયો નહિ અને દૈરવો અમારું સ્વરાજ્ય પૂરેપૂરું પછ ન જાય ત્યાં સુધી તમે તેમની સ. યે સંધિ કરવા-ની વાતજ ન કરતા. અરે ! જા. પાંચે પ. હવે: તરફ તેમણે રવો: મત્ય આ નથી કહ્યો ? જા જ તેર તેર વર્ષ થયાં તેજે. સ. ટે જ. ટે

અને પાને પાને રવડયા છે અને એવું એક પણ દુઃખ નથી કે જે તેમને માથે ન વીત્યું હોય. અને હું? હું કોણ? હું રાજકુમારી, રાજરાણી અને વીર પુત્રોની માતા! અને તે બધા ઉપરાંત, ઓ કૃષ્ણ! હું તમારી પ્રિય સખી, છતાં પેલો દુષ્ટ દુઃશાસન મારો આ ચોટલો પકડીને મને ઘસડતો ઘસડતો રાજસભામાં ખેંચી લાવ્યો.” એમ કહીને તે કૃષ્ણની પાસે જઈને પોતાનો કાળો લામ્બર જેવો વાંકડો લટોવાળો છટો ચોટલો પોતાના ડાળા હાથમાં પકડીને અશ્રુથી છલકાતી, દુઃખ અને દીનતાભરી નજરે કૃષ્ણની સામે તાકીને તે ચોટલો તેમને બતાવતી ઉભી રહી. તેમ કરીને તેણે કૃષ્ણનાં એકે એક મર્મસ્થાન વીંધી નાખ્યાં અને તીવ્ર મનોવેદનાથી તેમને આકુળવ્યાકુળ કરી દીધા. આટલું કર્યા પછી પાછી ટ્રેપદી બોલવા લાગી કે “જે પાંડવોએ પોતાના શરણે આવેલાને કદી તરછોડ્યો નથી તેમણે મારો પોતાનોજ, તેમની ચિરકાળની શરણાગતનો તે ભયંકર આક્રુતની ઘડીએ ત્યાગ કર્યો, મારી ંહાર કરી નહિ અને ઉઘાડી આંખે મારું અપમાન જોઈ રહ્યા! ધૂળ પડી ભીમસેનના બળ ઉપર અને ધૂળ પડી અર્જુનના પુરુષત્વ ઉપર. જે દુષ્ટ પાપીઓએ મારા ઉપર આટઆટલો જીલમ ગુજાર્યો, મારા ઉપર બળાત્કાર કરીને મને સતાવી, તેમના ઉપર દયા કેવી? જો ખરેખર, તમને મારી દયા આવતી હોય અને મને તમારી પ્રિય સખી ગણતાજ હો તો તમે એ પાપીઓને યોગ્ય સજા કરો. જો પાંડવો એ પાપીઓને તાળે થવા અને તેમની સાથે સંધિ કરવા તૈયાર થયા હોય તો ધર્યાં રહ્યા. હજી મારો ઘરડો બાપ જીવતો જોડો છે. હજી મારા મહાબળવાન પરાક્રમી ભાઈઓ હયાત છે; મારા સિંહનાં બચ્ચાં જેવા પાંચ દીકરાઓ ઉભા છે. મારો શરવીર અભિમન્યુ જોયો છે? પાંડવો પોતાનું શરાતન ગુમાવી જોડા હોય તો તેમને ખરતા મૂકો. તમે મારા પિતા, મારા ભાઈ અને મારા દીકરાઓને સાથે લઈ મારું વેર લેજો અને એ પામરોને તેમનાં પાપની પૂરેપૂરી સજા કરજો. તે નરાધમ દુઃશાસનનો તેજ ગોઝારો હાથ કપાઈને લોહી અને ધૂળમાં રોળાતો હું મારી આંખે નહિ જોઉં ત્યાં સુધી મારા હૈયાને હાશ વળવાની નથી અને કોટી ઉપાયે મારા હૈયાની એ આગ હોલાવાની નથી. ઓ કૃષ્ણ! જ્યારે જ્યારે કોઈ સંધિ કરવા-

ની વાત કાઢે ત્યારે તમે મારો આ ચોટલો ચાઢ કરજો." એમ
કહીને તે વળી પાછી કૃષ્ણને પોતાનો ચોટલો બતાવવા લાગી.
તે લોધને કૃષ્ણનું હૃદય વીંધાઈ ગયું. તેમણે હઃખથી
ક'પતા રવરે કહ્યું કે " સખિ ! હવે તું રકવાનું મૂકી દે. તારા
રકવાના દિવસ હવે પૂરા થયા છે. આજે તું રહે છે પણ આવતી
કાલે કૌરવઓએ તારા કરતાં વધારે હઃખથી હાહાકાર કરવાનો
વારો આવનાર છે. હું તને ખાત્રી આપું છું કે તારા પતિઓજ
ચોક્ક વખતમાં તેમના શત્રુઓને છતીને પાછા રાખી દેશે."
પછી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર જવા તૈયાર થયા. જતી વખતે
બોલ્યા કે "હસ્તન નિર્ગળ છે એમ બાણીને તેના તરફ બેઠકાર
તો નજર રહેવું લોધએ." પછી તેમના કહેવાથી તેમના બેસવા-
ના રથમાં ચ'ખ, ચક્ર, ગદા, બાણનો સાથો, શક્તિ તથા ધીમં
આશુધ જેની તેની જગ્યાએ મૂકવામાં આવ્યાં. સાત્યકિ અને
બીજા દસ શસ્ત્રધારી મહારથીઓ, એક હજાર હથિયારબંધ સ્વારો
અને એક પાયદળ સૈન્ય તેમના અંગરક્ષક તરીકે તેમની સાથે
જવા માટે તૈયાર થઈને ઉભાં રહ્યાં. નેટલા રથ સાથે લઈ
વાના હતા તે બધામાં જાતબાતનાં અસરશીલ ભરી દીધાં. આ
માણે આગળથી પૂરેપૂરી સાવચેતી કરી લઈને પોતાના બચાવને
પૂરતી તૈયારી કર્યા પછી, કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર તરફ ઉપડી ગયા.
આ બાણીએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને તેના જાતસોએ ખબર
દીધી કે કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર તરફ આવે છે. તેણે સભામાંજ
બેસીને કહ્યું કે "એટા ! કૃષ્ણ પુરુષોત્તમ અને પૂજનીય છે.
, વીર", પ્રજા અને પ્રતાપના અદ્વિતીય આધાર છે. તેમનું
અન્માન કરજો. તેમના ઉત્તરને માટે, તથા મુખ અને
માટે રસ્તામાં યોદ્ધાઓ તરે ત'ણુ ઉભા કરાવજો અને
મા મોકારની ખાનપાનની વસ્તુઓ તથા તમામ જાતનાં
મવનાં સાધનો તૈયાર રખાવજો. વળી તેમના માનમાં
જ નગરને પણ રૂઢી રીતે શણગારાવજો. કૃષ્ણની સ્વારી
એક આવે એટલે તું અને તારા બધા ભાઈઓ પૂજ
તેમનું સાનૈયું કરજો. કૃષ્ણને રાહ દરીશ તો તારા
સંધ પૂછું થશે."

૧૫૧, ૮૩-૧૨, ૧૩
૧૫૧, ૮૪-૧, ૨.

માટે સાત સાતની વરતુઓનો સંભાર હાજર કરી દીધો.

આ બાબતે કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર તરફ જૂળ તરિત ગતિથી વાદ્યા આવતા હતા. તેના માર્ગમાં વ્યારે બાબતે લીલાઇમ વાદ્યો ઉભરાતાં હરિયાળાં ખેતરો, સુંદર સુંદર વાડીઓ, નિર્મળ જળથી ભરેલાં મોટાં મોટાં સરોવરો, સુખી લોકોથી ભરપૂર અસંખ્ય ગામડાં, અનાજના જ્યાં ઢગના ઢગ ખડકયા હતા એવા કદવા, હવેલીઓથી શોષી રહેલાં ચહેરો અને દુઃખદુઃખ દુઃખાળાં દોરથી ભરચક મહેશ ભેતા ભેતા કૃષ્ણ આગળ વધેજ નતા હતા. દુર્યોધને તેમની પરાજાગતને માટે ઠકાણે ઠકાણે જે તૈયારી કરી રાખી હતી તેના તરફ નજર પડ્યું ન કરી. તે તો જ્યાં આગળ સાંજ પડતી ત્યાંજ પોતાનો તંબુ ઉભો કરાવતા અને તેમની સાથે આવેલા રસોઈઆ નોકર તેમને સાફ જે સંપત્તિ તે ખાઈને રાતવાસો રહેતા. તેમનો જ્યાં જ્યાં સુકામ થતો ત્યાંની સ્ત્રીઓ આવી આવીને તેમને સુગંધીદાર જંગલનાં ફૂલો અર્પણ કરતી x ત્યાંના ઋષિમુનિઓ તથા તે તે ગામોમાં વસતા બ્રાહ્મણો તેમનું દર્શન કરવા આવતા. કૃષ્ણ તેમનું યથા-ચોખ્ખ સન્માન કરતા. કેટલાકના આગ્રહને વશ થઈને તેમને ઘેર જઈને પણ કૃષ્ણ તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી આવતા. + તે તો હમેશાંજ સૌનું ભલું કરવાને તત્પર રહેતાં. આ પ્રસંગે ખાસ જ્યાની લાગણીથી પ્રેરાઈને બાવતનું હિત બાળવવાના ઉદ્દેશથી સંધિ કરાવવા જતા હતા. # આવા મહાનુભાવ પુરુષ ઉપર કોને પ્રેમ ન ઉપજે અને દોષો તેમનું સન્માન ન કરે ?

હવે આપું હસ્તિનાપુર નગર નાના પ્રકારનાં પુષ્પો અને પદ્મવોનાં ચિત્રાવાંચત્ર તોરણોથી, પુષ્પની અને રત્નોની માળાઓથી તથા રંગબેરંગી ધ્વજા-પતાકાથી શણગારાઈ ગયું હતું. અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો પોતપોતાના સારામાં સારા વચ્ચાલંકાર પહેરીને સડકો ઉપર સજ્જા સજ્જી ઉભાં હતાં. હવેલીઓની અગા-રીઓ, બારીઓ, બોખ અને ઝરૂખા અસંખ્ય સુંદરીવૃન્દથી ભરપૂર થઈ ગયાં હતાં. જ્યાં નજર કરે ત્યાં ચહેરની સુંદરીઓનાં સુશોભિત સુખમંડલજ દેખાતાં; તેથી બધે અસંખ્ય સુસજ્જીઓ.

x ઉદ્યોગ પર્વ, ૮૪-૧૪

÷ ઉદ્યોગ પર્વ, અ. ૮૪

• આદિપર્વ, ૧-૧૦૫. ૨-૨૩૧. સત્ય પર્વ, ૩૫-૫.

ગાઉના ગાઉ સુધી ખીલી ન નીકળી હોય એવો દેખાવ થયે રહ્યો હતો. કૃષ્ણના સામૈયામાં ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, સંજય કૃપાચાર્ય અને ધૃતરાષ્ટ્રના સોએ સો પુત્રો સૌની આગળ ચાલત હતા. નગરના દરવાજા આગળ તેમણે કૃષ્ણને આવકાર આપ્યો. ત્યાં જે કોઈ હાજર હતા તે બધાનાં નેત્રો તેમના ઉપર ઠરે ગયાં. પછી કૃષ્ણની સ્વારી નગર વચ્ચે થઈને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજન અતિવિશાળ રાજમહેલના ચોથા ચોગાનમાં આવી પહોંચી ત્યાં આગળ પોતાના રથમાંથી ઉતરીને કૃષ્ણ કૌરવોની સભામ પેઠા. તેમને જોઈને ધૃતરાષ્ટ્ર અને બીજા બધા એકદમ માનભે ઉભા થઈ ગયા. કૃષ્ણને બેસવા માટે સુવર્ણનું મનોહર આસન આપ્યું. તેમણે પણ સૌની સાથે યથાચોગ્ય સૌમન્યપૂર્વક વાર્તા લાપ કર્યો. એ રીતે સૌની સાથે થોડીક વાર વાતચીત કય પછી કૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રની રજા લઈને વિદુરના રમણીય ઘરમાં ગયા. ૧

એજ ઘરમાં કુન્તીદેવીએ છેલ્લાં ચૌદ વર્ષ કાઢ્યાં હતાં કુન્તી કૃષ્ણના દાદા શ્રુતસેનની પુત્રી થાય. શ્રુતસેને પોતાના એ સંતાન વગરના મિત્ર કુન્તીભોજને પોતાની દીકરી દત્તક આપ્યું હતી, તેથી કરીને તે કુન્તીભોજને ઘેર તેની દત્તકપુત્રી તરીકે ઉછરી હતી. વૃદ્ધ થઈ ગએલી કુન્તીદેવી કૃષ્ણની ટાટે વળગીને રડવા લાગી. કૃષ્ણે તેને સાંત્વન આપતાં કહ્યું કે “દોઈળા! તમારા દીકરા ઉધ, આળસ, ભય, ક્રોધ, હર્ષ, ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તાપ એ બધાંને છુટીને અસાધારણ વીરપુરુષો થઈ ગયા છે. વીરપુરુષોને કાં તો અતિશય સુખ ગમે અથવા અતિશય કષ્ટ ગમે. માત્ર સહેલાણી જીવડાઓને-નામદોનેજ વચક્ષી આવસ્થામાં જે કાંઈ થોડું ઘણું મળી આવ્યું તેથી સંતોષ થાય છે. એ દુઃખનું અને અવનતિનું મૂળ છે. કાં તો વનવાસ અને કાં તો રાજ્યપ્રાપ્તિ, એ બેઉ ઉન્નતિની સરણી છે અને સુખનું નિદાન છે.”

ત્યાંથી ઉઠીને કૃષ્ણ દુર્યોધનની હવેલીએ ગયા. તે ગગનચુંબી રાજમહેલ નાના પ્રકારના મનોહર રાચરચીકા અને રતનાલંકાર વડે શણગારાયેલો હતો. તે વખતે દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ અને દુઃશાસન, એ ચાર જણ કોઈક બાળાને વિશે અંદર અંદર ઝૂપી મસલન ચલાવી રહ્યા હતા. કૃષ્ણને આવતા જોઈને તેઓ ઉભા થયા અને તેમનું સ્વ ગત કર્યું. કૃષ્ણ પણ

તેમને સાને લેટયા પછી એક કુવણના ગાસન ઉપર બેઠા.

દુર્યોધને કૃષ્ણને પૂછ્યું: “આપને માટે બાતબાતની સોઈ કરાવી રાખી છે છતાં આપ તેમાંથી કશું આપતા નથી એવું શું કારણ ? આપે તો કૌરવો અને પાંડવો બેઉને મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું છે, અને મદદ આપી પણ છે. વળી અત્યારે આપ બેઉનું હિત જાળવવાને માટેજ પધાર્યા છો. તેથી આપ તો અમારા પણ પ્રીતિપાત્ર છો.”

કૃષ્ણે સ્મિત કરીને જવાબ આપ્યો કે “હું અત્યારે દ્વિતીય તરીકે આવ્યો છું. દ્વિત લોકો જ્યાં જાય ત્યાં પોતાના કાર્યમાં સફળ થાય તોજ લોજન કરે છે. હું પણ જો મારા કાર્યમાં સફળ થઈશ તો તમારે ત્યાં ઘણી ખુશીથી જમીશ.”

દુર્યોધને કહ્યું: “યદુવંશની સાથે અમારા કુટુંબનો ઘણો બૂનો સંબંધ છે તે રીતે પણ અમે આપનું પૂજન કરવાનો અધિકાર ધરાવીએ છીએ.”

કૃષ્ણે ફરીથી હસીને કહ્યું કે “હું કામ, ક્રોધ, અર્થ, લોભ, હિંસા અથવા હેતુવાદની ખાતર કદી પણ મારા ધર્મને છોડી શકતો નથી. લોકો જ્યારે પારકાને ઘેર જાય છે ત્યારે બેમાંથી ગમે તે એક કારણ હોય છે-કાં તો જમાદનારના પ્રેમને ક્ષીણ અથવા કોઈ વિપત્તિમાં ફસાઈ જવાથી. મારા ઉપર કંઈ કોઈ બાતની વિપત્તિ પડી નથી, અને પ્રેમની વાત કરીએ તો મારે કહેવું પડે છે કે આજ સુધીમાં તમે એવું એક પણ કાર્ય નથી કર્યું કે જેથી હું તમારા ઉપર શાંત થાઉં. પાંડવો તો તમારા શાઈઓ છે, તમને અનુસરનારા છે, સર્વશુભસંપન્ન છે; આગ છતાં તમે લોકો તેમની વિનાકારણ જિંદગીજર હિંસા કરતાજ આવ્યા છો. જેઓ પાંડવોને ચાહે છે તેઓ મનેજ ચાહે છે, એમ હું માનું છું. ધર્મીયણુ કરનારા પાંડવો સાથે હું મારી જાતનો સંપૂર્ણ અભેદ માનું છું. જે માણસ કામ અને ક્રોધને વશ થઈને શુભવાન વ્યક્તિની સાથે બાબડી બાંધે છે-તેની ચાલુ હિંસા ક્યાંજ દરે છે તેને પડિતો અધમ પુરુષ કહે છે. જે માણસ પોતાની ઇદ્રિયોનો દાસ બનીને, ક્રોધ અથવા મોહને આધીન થઈને પોતાના સફળશુભ કુટુંબની સંપત્તિ છીનવી લેવાનીજ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે તે એકા દિવસ પોતાની સંપત્તિ-

નો પણ ઉપલોગ કરી શકતો નથી. એથી ઉલટું જે હુદિ-
માન માણસ સદ્ગુણસંપન્ન વ્યક્તિને તેને પ્રિય લાગે એવાં
કામ કરીને વશ કરી લે છે તેનો યશ દીર્ઘકાળસુખી ટકી રહે
છે. માટે આ બધાનો તમે વિચાર કરી બુઝો તો સારું. તમે
બદ્ધાનતથીજ મને જમાડવા ઇચ્છો છો, પણ હું તમારા ઘરના
અન્નનો એક દાણો પણ ચાખનાર નથી. હું જમીશ તો એકલા
વિદુરને ઘેરજ જમીશ.”

થોડી વાર ચૂપ રહ્યા પછી કૃષ્ણ વળી જરાક હસીને કહેવા
લાગ્યા: “ધનવાન લોકો મને ઇચ્છતા નથી; એટલા માટે તેઓ
મારાથી વેગળા ને વેગળાજ રહે છે. જમની પાસે કાંઈ નથી
હોતું તેઓજ મને ચાહે છે અને મને ગ્રાસ કરે છે. હું તેઓને
પ્રિય છું અને તેઓ મને પ્રિય છે.”x

પછી ત્યાંથી ઉઠીને કૃષ્ણ વિદુરને ઘેર પાછા આવ્યા અને
ત્યાં તેમણે પવિત્ર અન્નનું ભોજન કર્યું. રાત્રે વિદુરે તેમને કહ્યું:
“કૃષ્ણ ! તમે હસ્તિનાપુર આવ્યા તે ડીક નથી કર્યું. દુર્યોધન
એવો દુષ્ટ છે કે દેશ તેના ઉપર ઉપકાર કરે તો તેના ઉપર
સારો ઉપકાર કરવાની વાત તો જાણુઓ રહી, પરંતુ તેના
ઉલટો અપકાર કરે એવો છે. તમે તેના ક્ષાયદાની વાત કહેશો
તોપણ તે સાંભળવાનો નથી. ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણની મદદથી
જે તે જરૂર સદાચંદ્રમાં જીતશે એવી તેને ખાતરી થઈ ગઈ છે. તે
ઉપરાંત વળી ભરતખંડના મોટા મોટા રાજાઓમાથી ઘણાખરા
તેનાજ પક્ષમાં લડવા આવ્યા છે. એ બધા રાજાઓ અગાઉ
તમારી સાથે લડી લડીને ખુવાર થઈ ગયા છે હવે તમારા
ભયને લઈને કર્ણની સાથે સહકાર કરીને તેઓ દુર્યોધનનો
આશ્રય લેવા આવ્યા છે. એવું દેશકામ નથી કે જે તેઓ ન
કરી શકે. તમે આવ. ભયંકર યુદ્ધોના સમૂદય. તમે એવી
મારી સદેશ પણ સહાય નથી.”

કૃષ્ણે કહ્યું: “મિત્ર ધનવાન ભયને જેવું કદી શકે
હુકમે તેને મિત્ર. જેવી પ્રિય મનુ હેરાને. કદાચ એ ને મનમાં
આવે મને મન પડતી વાત કદાચ દુર્યોધનની દુષ્ટતા તથા
અર્જુનની કૃત્ય મોહ. મદદગારની દુરભાવનાની સાર મને હવે
પણ નથી એ કદાચ હું જાણુ છું. તમે આવ.”

કાંઈ કે સગાં સગાં લ્યારે લડી મરવા તૈયાર થયાં હોય ત્યારે તેમનો જે મિત્ર તેમને લડના અટકાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે તેને યાદા માણસો તેમનો મિત્ર કહેશે નહિ. વળી ખરું જોતાં આ લડાઈમાં વિપત્તિના જોગ કોરવોજ થનાર છે. તેઓ મારા મિત્રો છે, જે માણસ પોતાની વિપત્તિમાં ઘેરાએલા મિત્રને ઉગારવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે અત્યંત અધમ છે. એટલા માટે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના પુત્રોના હિતને અર્થે પાંડવોના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે તેમજ સમગ્ર ભારતવર્ષના હિતનો વિચાર કરીને હું સંધિ કરાવવા આવ્યો છું. સંધિ કરાવવા માટે હું મારા જાધાજ પાસા અજમાવી જોઈશ; મારા તનમનથી પ્રયત્ન કરી છૂટીશ. આ સર્વનાથ કરનાર યુદ્ધમાંથી જે વ્યક્તિ ભારતવર્ષને ઉગારી લેશે તે અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરશે. મને સફળતા નહિ મળે તોપણ હું મારી ફરજ જામરી ચૂક્યો છું એમ જાણીને પણ મારા મનને આનંદ થશે. આજ પછી એમ તો કંઈ નહિ-જ કહે કે કૃષ્ણ સમર્થ હતો છતાં તેણે કોરવ-પાંડવને લડી મરતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. કદાચ દુર્યોધન મારી વિરુદ્ધમાં ન કરવા જેણું કંઈ કરી બેસે તો તેમાં આપ ઠરો છો શામાટે ? અરે ! સિંહ જેમ છુદ્દ પશુઓનો સહેતાઈથી સંહાર કરે છે, તેમ હું એ કોરવોનો અને તેમની પાંખમાં ભરાએલા તમામ રાજાઓનો સંહાર કરીને અહીંથી ચાલતો થઈશ.”

વિદુરે કહ્યું: “ભલે, પણ એટલી ખતરી રાખજો કે દુર્યોધન જીવતો રહેશે ત્યાંમુધી પાંડવોને તેમનું રાજ્ય પાછું આપવાનો નથીજ. વળી ત્યાંમુધી પેલો પાપી ધૃતરાષ્ટ્ર હયાત હશે ત્યાંમુધી તે પાંડવોના તરફ પાપાચરણ કરતાં પણ અટકવાનો નથી. તેમને ઠેકાણે લાવવાનો યુદ્ધ સિવાય બીજો એક ઉપાય ઊંચ નહિ.”*

એમ કરતાં રાત્રિ પૂરી થઈ. કૃષ્ણે સવારમાં વહેલા ઉઠીને સ્નાન વગેરે નિત્યકર્મમાંથી પરવારીને પોતાના ઉત્તમ વચ્ચાલંકાર પહેર્યા. દુર્યોધન અને શકુનિ તેમને કોરવોની સભામાંથી તેડવા આવ્યા હતા; પણ કૃષ્ણ પોતાનાજ રથમાં બેઠા. વિદુર એજ રથમાં તેમની એક બાજુએ બેઠા. સાત્યકિ વગેરે મહારથીઓ પોતપોતાના રથમાં ચઢીને અને પાંચદળની દુકેડીના સિપાઇઓ

અપરાજિતા પુષ્પના સરખો તેમનો અપરાજિત, મનમોહક
 મેઘશ્યામ વણું, નિરંતર સ્મિત બાધું તેમનું આનંદથી મહુહિત-
 ત રહેલું તેમનું પ્રસન્ન વદનમંડળ, વિશાળ અને અતિ તેજસ્વી
 નેત્રયુગલ, સુચોચિત દંતપંક્તિ, અંદનથી અચ્ચાંચેલો બલિષ્ઠ દેહ,
 વિશાલ વદારથજ, ભરાવદાર, ગોળ અને ઘૂંટણ સુધી પહોંચે એવા
 હાથ બાહુ. એ બધું એકીને સભાજનો મુગ્ધ થઈ ગયા. તેમણે
 આજે અંગ ઉપર પીળું પીતાંબર પહેલું હતું, ગળામાં મનોહર
 વન પુષ્પોની માળા લટકતી હતી, તેમની વચમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કૌસ્તુ-
 ભમણિ મૂલી રહ્યો હતો અને બાજુ સર્વને અબળદાન આપતો
 હોય તેમ તેનો નિર્મળ પ્રકાશ ચારે દિશાએ ફેંકતો હતો. જેણે
 આ અપૂર્વ શોભાનું દર્શનજ કરી કહ્યું નથી તેતેનું કેવી રીતે
 વણુંન કરી શકે ?

આપું સભાગૃહ શાંત સ્તબ્ધ બની ગયું હતું અને કૃષ્ણ
 હવે શું કહે છે તે સાંભળવા ઉત્કંઠિત બનીને જોઈએ મનથી વાલું
 જોતું હતું. પછી નયનનંદન જનાદંને મેઘની ગર્જનાના જેવા
 બળીર મોઢ પ્રતાપધુજા સ્વરે, સભામાં બેઠલા સૌ સારી રીતે
 સાંભળી શકે એમ પૂનરાધૂને સંબોધીને બોલવા માંડ્યું:-
 “રાજાજી ! હું કૌરવો અને પાંડવો, બેઉ પક્ષના દિતનો
 ચાર કરીને, તેમના બેડના મંગલની કામના કરીને આપની
 સેવાએ છું. બેડ પક્ષ વચ્ચે મુઝેલ થાય એવી મરી અત્યંત
 બળિલાપા છે. હું આપને વિશેષ શું કહું ? એ જાણતમાં
 હું શુભ થાય તે પણ આપને વિદિત છે. આપનો વંશ
 અને સાજનાનો, કામા અને દયાનો આધાર છે તેમ તમામ
 ન હોય સર્વના ભૂષણરૂપ છે. આખા ભારતમાં આપના
 ધાન કૌશલ્ય અને સૌર્ય વિશેષ જોતવશાળી છે. અશ્વી
 રે વશમાંનો દોઈ પુરુષ અન્યથો આવરણ કરે અને
 કરીને જો તે અન્યથા આપની મારફતે અને આપના
 હોતો હોય તેને તરત ન પસંદ કરવો જોઈએ.
 ન પસંદ કરવો જોઈએ. આપના દેહ ગુણ દંત. આપે
 ન. સ. દીકરાની મરુટ દ લગન દન કરીને કહેવા
 હવે અન્ય રે પણ આપ તેમને આપના કુત્ર. સમ ન
 તેમના દેહ પુત્રવત્ રૂપે દ. અ. દ. દ. દ.

પરિણામ ન આવે અને શાસ્ત્રના નૃપતિમંડળનો વિનાશ ન થાય એવું કાંઈક કરો. આ બધા લેખા ધ્યેય રાજ્યો એક-બીજાના મિત્રો થાય અને એક પંગતે ગેસીને પ્રીતિભાજન કરીને, આપનું આતિથ્ય પામીને સાજા સમા પોતપોતાને દેશ જાય એવું કરો. આપ આપના હેતુમાં સફળતાને સ્થાન આપશો તો આપ આખા ભારતવર્ષને, ભારતવર્ષના સમગ્ર માનવ-સમાજને હવનદાન આપશો.

“પાંડવો તો આપની સેવા કરવા પણ તૈયાર છે અને આપની ઇચ્છાજ હશે તો હરવા પણ તૈયાર છે.”

આ સાંભળીને બેવક્ર દુર્યોધન ખડખડાટ હસી પડ્યો. “પણ કોના શ્રિવાય બીજા બધા રામાંચિત થઈ ગયા અને ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગ્યા.

કૃષ્ણે પોતાના બાપજીમાં પ્રથમ અંધરાજની સ્તુતિ કરી, તેની દયાની ચાલના કરી, ત્યાર પછી તેને ધર્મ, અર્થ અને કામ અનુક્રમે સમજાવ્યા અને છેવટે બલિધ્વના બનાવોનું સૂચન કરીને તેને ધમકી પણ આપી દીધી. તેની સાથે સાથે યુદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી એકલા ધ્યેય રાજ્યોને પણ બલિધ્વમાં શું થનાર છે તેની ચેતવણી આપી દીધી.

પદ્મરામ, નારદ વગેરે જે જે મહર્ષિઓ ત્યાં હાજર હતા તેમણે સૌએ ધૂનરાધુ અને દુર્યોધનને સમજાવવામાં બાકી રાખી નહિ. તેમણે કહ્યું કે “છગકપટ, બળજેરી, અભિમાન, દ્વિસા અને શકતા વટે કાઢી દીધી હતી, અને કદાચ હત્યો હોય તોપણ તેનો વિજય લાંબો વખત ટકી રહ્યો નથી; મટે એ તમારામાં હમણાં કદા તે દુર્યોધો દોષ તો તેમના સાગ કરીને તમારે ધર્મનું અનુસરણ કરવું જોઈએ.”

તે સાંભળીને દુર્યોધન વળી પાછો કણ્ઠની સામે જોઈને ઘાટેથી હસી પડ્યો અને પેનાના લાખા સાથેજ ઉપર ઊભો થઈ ઠેકનો ચડ્યો અને બેડ પગ નચાવેના ગયો. પછી પોતાની જામર ચઢાવીને અત્યંત કઠોર સ્વરે મહર્ષિઓને કહેવા લાગ્યો: “હવે મને જેવી ભુદ્ધિ પ્રેરે છે તે પ્રમણે હું વળું છું. તમારે આટલો બધો બલજોડ કરવાનું કાઈ કરણ?” તેનું અંતુ

• ઉદોરપદ, ૧૪-૧૫

• ઉદોરપદ, ૧૦૫-૧૦૬, ૧૧, ૨૦

તો તમારા આખા વંશનું રક્ષણ થશે અને વળી અઃખા બારત-
વપંનું પણ મંગલ થશે."x

પછી શીખદેવ દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યા કે "બેટા! જુઓ,
કૃષ્ણ તો તમારા બેડ પક્ષના મિત્ર છે. મિત્રો મિત્રો વચ્ચેનો
ટંટો પતી જાય અને બેડ વચ્ચે સુલેહ થાય એવું તે ઇચ્છે છે;
તેથીજ તેમણે તને ખૂબ ચિખામણ દીધી છે. તેમનું કહું માની
બા. તેમનું કહું નહિ માને તો તારું કદાપિ ભલું થવાનું નથી.
તારાં માતાપિતા, વિદુર, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, સંજય બધાજ
તને સુલેહ કરવાનું કહે છે. હું પણ તેજ કહું છું. તારું જેથી
હિત થાય એવુંજ અમે કદીએ છીએ. હું અમારી સલાહ
પ્રમાણે નહિ ચાલે તો તું અને તારા ભાઈઓ બધાએ માર્યા જરો.
અને બારતવપંની રાજસભીને પણ તમે દેશપાર કરશો."y

ત્યાર પછી દ્રોણાચાર્ય દુર્યોધનને સમજાવવા લાગ્યા. તેમણે
કહ્યું: "કૃષ્ણ અને શીખદેવ બેડ મહારાણી, ઉદાર અને બહુશ્રુત
છે. વળી તેઓ આસ કરીને તમારા પરમ હિતેચ્છુઓ છે. તેમનું
કહું તમારે માનવું જોઈએ. તમે કર્ણનું કહું માનીને લડાઈ
કરવા ટમટમી પડ્યા છો, પણ તે તમને કદી પણ વિજય અપાવી
શકવાનો નથી. એટલું જાણી રાખજો કે જે સૈન્યમાં કૃષ્ણ અને
અર્જુન હશે તેને કોઈથી હતાવાનું નથી."z

તેમ છતાં પણ દુર્યોધન તો એકનો બે થયોજ નહિ અને
હું તો કદી સુલેહ નહિ કરું, એવો દુરામદ લઈ બેઠો. ત્યારે
વિદુર અત્યંત મર્મવિદ્ધ સ્વરે કહેવા લાગ્યા કે "દુર્યોધન! મને
તારે માટે તો જરાએ લાગતું નથી. મને લાગે છે તારાં માતા-
પિતાને માટે. તેમના હુઃખનો વિચાર કરતાં મારું હૃદય ભરાઈ
આવે છે. તેમને સહાય કરનાર તારા જેવો દુરમન દીકરો
મળ્યો તો તેઓ જરૂર અસહાય થઈ જવાનાં છે. તેમને તારા
જેવો પાપી, કુલનાશક અને કપૂત દીકરો મળ્યાથી તેઓ મિત્ર
અને અમાત્ય વિનાનાં, અનાથ સિંહાક જેવાં પાંખો કપાઈ
ગએલા પંખીની માફક હાહાકાર કરતાં વને વને રજગતાં થશે
તેનો વિચાર મારે માટે અસહ્ય છે. હું તો એટલા માટેજ સંધિ

x ઉદાગપર્વ, ૧૨૪-૧૯.

y ઉદાગપર્વ, ૧૨૫-૫.

z ઉદાગપર્વ, ૧૨૫-૧૪.

પ્રકરણ પંચમું - દુષ્ટાનું દત્તકમ્

દત્તકમ્ની કહીને પોતાના હથિયારોંધ સૈનિકોની દૂકડ
 સમાચરના દરવાજાની આગેર વ્યૂહબદ્ધ સ્વરૂપમાં ગોઠવ
 દોધી અને બીજા પળે તેમના તમામ પ્રકારનાં આસ્ત્રશસ્ત્ર
 ભરેલા રથ ઘડઘડાટ કરતા ત્યાં આવી લાગ્યા. આટલું કય
 પછી તેણે અંધરાજને દુર્યોધનના કાવત્રાની ખબર આપી.
 દુષ્ટ બોલ્યા: "રાજા ! આપના પાપી પુત્રોને તેઓ
 નિશ્ચય હોય તો ભલે તેમના નિશ્ચયને તેઓ અમલમાં મૂકી જાય.
 હું તો ઉલટો તેમ દરવાજાને તેમને રણ આપુ છું. તેઓ અહં-
 કારથી છદ્મી ગયા છે. આજ ઘડીએ હું તેમના અભિમાનના
 મૂકા ઉડાવી દઈ ચકું છું. પણ તેમ કરવું એ મારો ધર્મ નથી."
 આ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાએ પોતાના દીકરાને ફરીથી
 બોલાવી મંગાવ્યો અને તેને દહ્યું: "તું ગહાબળવાન માધવને
 બળગ બરાઈથી કેદ કરવા ઇચ્છે છે? શું એ સંભવિત છે? તારા
 નેવા મૂળ સિવાય આવું અસાધ્ય કામ કરવા બીજો કેણ
 તાર પર થાય? શું હાથ પડે પવનને પકડી ચકાશે? હથેળી પડે
 અગ્નિને ઘેરી લેવાશે? માથા ઉપર આખી પૃથ્વી ઉંચકી ચકાશે?
 વિદુર કહે છે કે દુષ્ટ જેને વશ થાય છે તે વશ આપણ
 ધર્મમાં નથી. માટે આવું જરા ટાલો પડ."

પછી વિદુરે તેને દહ્યું કે "તે જે સુખી રચી હતી તેને
 જો તે અમલમાં મૂકી હોત તો પગંગિયું જેમ દીવામાં પડીને
 ભસ્મ થઈ જાય છે, તેવી આજે તારી દશા થઈ હોત; અને
 પાંડવો અઃપુ રાજ્ય નહિ પણ તારું બધું જ રાજ્ય અને એશ્વર્ય
 પાંડવો પોતાને હાથ ફરી લેવ. જાહ! તને જેલું સલાહ
 મળી તેણે સોનામહોર જેવો સલાહ આપી લાગે છે."

દુષ્ટે દુર્યોધન ઉપર એક તીવ્ર દિષ્ટાવ કરીને દહ્યું કે "તું
 એકલો અને અસહાય પારીને કેદ કરવાની હામ બીજો
 નથી. આજે તારા બેજો દુષ્ટાનું દત્તકમ્ થઈ મર્યાદા અને
 નિયમો અગાધ નહિ. તારા નીકળા: હાથ એવી ભયંકર
 મારવા હવે આ બાજુએ સહન કરવા દરવાજાની
 તેમજ રથ દરેક સદને વ્યૂહબદ્ધ રહ્યું હવે. આ

ખધું જોઈને સભામાં સર્વના મનમાં ભય વ્યાપી ગયો. સભા-
ગૃહમાં ભારે કોલાહલ અને ગરબડ મચી ગઈ. કજીઓ ઘેરે
એવાં ચિહ્ન જોતાની સાથેજ ઋષિમુનિઓ ઝટપટ દોડ્યા દોડ્યા
સભાગૃહની ખડાર આવતા રહ્યા. કૃષ્ણ પણ ઉભા થયા અને
ખડાર આવીને પોતાના રથમાં બેઠા. કૌરવો તેમને વળાવવા
ગયા. કૃષ્ણે સૌની વિદાય લઈને રથ હંકાવ્યો. એ રીતે આગળ
તેમનો રથ અને પાછળ તેમના અંગરક્ષકો ત્યાંથી સપાટાણેર
પસાર થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૬ ઠું—કૃષ્ણ અને કુન્તી

કૃષ્ણ સભામાંથી પાછા આવ્યા ત્યાં સુધી કુન્તીદેવી
તેમની ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહજ જોયા કરતી હતી. હવે કૃષ્ણે તેની
પાસેથી વિદાય માગતી વખતે સભામાં શું શું થયું તે ખધું
તેને સંદેશમાં કહ્યું. તે ગાંભીર્યે કુન્તીના અંતરમાં ભારે વેદના
થઈ. તે બ્રાહ્મી:-

“ઠું” ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી રાણી બેઠેને મારાં પોતાનાં
પરા અંતરનાં સ્વગન માનીને તેમની પહેલેથીજ મનવાણી
અને કર્મથી સેવા કરતી આવી છું. તેમના દીકરાઓને પણ મેં
મારા પેટના દીકરાઓ જેવા ગણ્યા છે. x આજે એ લોકો મને
તેનો આજ ખદલો આપે છે ને? મારા દીકરાઓનો આખા
રાજ્ય ઉપર કાયદેસર હક્ક છે, છતાં તેમને પાંચ ગામડાં પણ
નથી આપવાં ને? તેમણે પેતાનું રાજ્ય ગુમ વ્યું તેનો મને
શેક થતો. નથી. તેમણે વનવાસ વેડ્યો તેનું પણ મને દુઃખ
નથી. પણ પેતાના પતિનેજ સર્વસ્વ મનનારી ઉપગુણના ભંડાર
સરખી બાજુબાજુ એવી શ્રીપદીના વળા બેચીને તેને સભામાં
ધસી ગયો. અને તેને ‘દાસી,’ ‘દાસી’ કહીને મમ વેચક મહેલ
મચી, તેનું આચરણ કહું, તે દુઃખ મનથી નહીં મનુજ
નથી. x દેશવતી તને મારા દીકરો એવું કહેતો કે “કે રાતે
રોડે, એ ચેલો, તેનું આચરણ કહેતું ને મધુ તને શું મારું

જ ગયા ? હગા કુંકાથી તમારું આખું રાજ્ય તફડાવી લીધું છે. તે વાત તમારા મનમાંથી ઉકળે વિચારાઈ ગઈ ? જોઈએ પોતાના શત્રુને શરણે લાય છે તેમનાથી પોતાના દેશનો ઉદ્ધાર કદી પણ થનાર નથી. વીરપુરુષો પારકાની મહેરબાની ઉપર, પરાયાએ આપેલા રોટલાના કુંકડા ઉપર જીવતાજ નથી. તેઓ તો પોતાના બાહુબળથી ધારેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે. તમે તો તમારા પોતાના પરાક્રમથી તમારા દેશનો ઉદ્ધાર નહિ કરો તો યાદ રાખજો કે કું તમારાં મોઢાં લેવાની નથી. કું હંમેશને માટે તમારો ત્યાગ કરીશ. પણ તમે તમારી કરજ બજાવતાં માર્યા જશો તો તેથી કું રાજ થઈશ. સુયોગ રાજાને પેદા કરતો નથી, પણ રાજાજ સુયોગને પેદા કરે છે. વીરપુરુષો પોતાની બુદ્ધિ અને બળ વડે સુયોગને ઉત્પન્ન કરે છે. કાયર અને પુરુષાર્થહીન માણસો સુયોગની રાહ લેતા હાય જોડીને જોડી રહે છે. તેઓ આખરે પોતાનું બધું જીવન, સુખસાહેબી, રાજપાટ, બધું જ દાયરતાને લીધેજ તમારું ધન, સુખસાહેબી, રાજપાટ, બધું જ તમારા શત્રુને સ્વાધીન કરી દીધું છે. તમારાં સુખ અને સમૃદ્ધિ આજે બૂતકાળનાં સ્વપ્ન જેવાં થઈ ગયાં છે. હવે તમે ઉત્સાહી તમે કોઈની આગળ માર્યાં નમાવતા. માર્યાં કયાવજો, પણ નમાવશો નહિ. 'તમે ભલે ભાંગીને બૂકા થઈ જાઓ, પણ નમાવશો નહિ' એવું માતાંજ સુનિયું વચન તમારા ચિત્તમાં ઠોરે રાખજો. વિહુલા કરીને એક વિહુપી હતી. અનેક શાસ્ત્રપુરાણના ધર્મો ભણી હતી. તેના પુત્રો એક વાર હાર ખાધને ઘેર આવ્યા અને ઘરમાં ભરાઈને સૂઈ ગયા. તેમને વિહુલાએ ઠક્કું કે તમે મારા કુરમનના દીકરાઓ ! તમે મારા કુરમનનાજ દીકરાઓ ! તમે મારા પેટમાં પાક્યા નથી. તમે તમારા બાપના દીકરાઓ ! તમારામાં નથી સાહસ, નથી ઉત્સાહ અને નથી પુરુષાર્થ ! તમે તો સદાને માટે નિરાશ અને નિરુત્સાહ ને જોડા છો. અરે એવકદે ! મરદ કદી નિરાશ થાય ખરો ? ને કદી યોદ્ધાથી સંતોષ થાય ? નામદ હોય તેજ ને કાંઈ થઈ વગર મહેનતે મળે તેનાથી સંતોષ માની લે છે.

તમે રજો તેવા થતા. તમારી અંદર અપરિમેય આત્મા બિરાજે છે. તેને થોડાથી સંતોષ મનાવવાનો નિરર્થક પ્રયત્ન કરતા નહિ. તમે મહાન છો, તમે ખુદ પરમાત્મા છો. એવું કયું કાર્ય છે કે જે તમે ન કરી શકો? આપણો પ્રયત્ન સફળ નહિ થાય એમ માનીને નિશ્ચેષ્ટપણે બેસી રહેવાથી કદી સફળતા મળી સાંભળી છે? સફળતા મળવીજ જોઈએ. ન કેમ મળે? એવી દૃઢ આત્મ-શ્રદ્ધાપૂર્વક કાર્ય કરવાથી સફળતા સામી આવીને ઉભી રહે છે. તેમ કરવાથીજ કૃતાર્થ થવાય છે. જ્યારે તમારા હૃદયનો બાણી જશે કે આ વખતે તો તમે જીવન ઉપરનાં મોહમમતા બધું છોડીને લડવા આવ્યા છો ત્યારે તેમનાં ગાત્ર ઢીલાં થઈ જશે. તમે જરા પણ ભય રાખતા નહિ તેમ વિચલિત પણ થતા નહિ. જે કશી કિંમત વગરના તુચ્છ જીવન ઉપર મોહ રાખીને પરાક્રમ કરતી વખતે પાછાં પગલાં કરે છે તેને હું મારો પુત્રજ માનતી નથી. મોત તો કોઈને છોડતું નથી. સૌને વહેણું મોકું મરવું તો પડે છેજ. ત્યારે શામાટે વજ્રજર જેવું કાળજી કરીને પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિને અર્થે પ્રાણત્યાગ કરતાં અચકાઈએ? નામદં બનીને સો વર્ષ સુધી જીવ્યા કરવું તે કરતાં એક ઘડી-વાર પણ પોતાનું પુરુષત્વ બતાવીને મૃત્યુને ભેટવું એ લાખગણું શ્રેયસ્કર નથી? જે પડવાનુંજ નિર્માણ થયું હોય તો શામાટે શત્રુ ઉપર તૂટી ન પડવું? તમે વીરપુરુષ થઈને કાયરની નીચ વૃત્તિ કદી પણ ધારણ કરતા નહિ. જેના હૃદયમાં મહાન કાર્ય કરવાના સંકલ્પ ઉઠતા નથી તે માણસજ નથી. જે પોતાના પુરુષાર્થ વડે સૌથી આગળ વધી જવા ઇચ્છતો નથી તે માણસ શાનો? જેનું જરાક અપમાન થાય તો માથાવાઢ જેવું લાગે તેજ મદં. અન્યાય અગર અત્યાચાર થતો જોઈને જેનું હૈયું સળગી ઉઠે તેજ મદં. સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલા દેશનો ઉદ્ધાર નહિ કરીએ તો છેવટે દેશના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં પ્રાણત્યાગ કરીશું એવો દૃઢ સંકલ્પ કરીને નિર્ભયપણે નિશ્ચિન્તાપણે તમે તમારો પુરુષાર્થ કરવા માંડી જાઓ અને હું તમને ખાત્રી આપું છું કે તમે કૃતાર્થ થયા વિના રહેનારજ નથી. ખીજવાએલા સર્પના દાગ તોડવા જતાં તમે તેના દંશથી મરી જાઓ તો જલે. પણ નીચ દેવરાની માફક અપમાનભયો મોતે મરતા નહિ. 'દૃષ્ટ્વ' વિદુશની આ ઉત્તરદુર્વેરક કથા તમે

ભારતના વિશાળ સામ્રાજ્યનો અધીશ્વર બનાવી દેશે અને હું પોતે મારે હાથેજ તને સિંહાસને બેસાડીને તારો રાજ્યાભિષેક કરીશ. યુધિષ્ઠિર યુવરાજપદે રહેશે અને તારી આજ્ઞા મુજબ વર્તન કરશે. તે તારા માથા ઉપર શ્વેત ચામર ઢાળશે. મહા-બળવાન ભીમસેન તારા માથા ઉપર શ્વેત રાજ્યછત્ર ધરીને ઉભો રહેશે. મહાધનુર્ધર અર્જુન તારા રથનો સારથિ થશે. નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પાંચે દીકરાઓ, અભિમન્યુ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, વિરાટ રાજા, પંચાલનો રાજા દ્રુપદ, અંધક અને વૃષ્ણિવંશના ચોદ્ધાઓ, એ બધાજ તારો પડતો બોલ ઝીલી લેશે. હું પોતે પણ તારો અનુગત થઈશ. ભારતના તમામ રાજાઓ તને ચક્ર-વર્તી રાજા તરીકે માનશે અને તારી આજ્ઞા માથે ચઢાવશે. તમે છ ભાઈ ભેગા થઈને ધારશો તો આખા ભારતને સહેલાઈથી જીતી શકશો. તમારી સામે ટક્કર લઈ શકે એવો આખા ભારત-ખંડમાં હું તો કોઈને દેખતો નથી. તું તારૂં ધર્મકાર્ય અત્યંત સુખપૂર્વક કરી શકીશ, નિષ્કંટકપણે રાજ્યવહીવટ ચલાવી શકીશ. આ વિશાળ ભારતનો રાજરાજેશ્વર તુંજ થઈશ. તારો યશ આખા ભારતમાં ગાજી રહેશે. આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને મોઢેથી તારીજ ચશોગાથા ગવાશે. આજેજ તું મારી સાથે પાંડવોની છાવણીમાં ચાલ. આજેજ હું તને તારા ભાઈઓ સાથે ભેટો કરાવું અને તેમને તારો પરિચય અપાવી દઉં.”

મનસ્વી કર્ણે જવાબ દીધો: “કૃષ્ણ ! તમે જે કહો છો તે બધું મારા ભલા માટેજ કહો છો તે હું જાણું છું. પણ આજ દિન સુધી હું સારથિના પુત્ર તરીકે જોવાખાયો છું. અધિરથ અને રાધાએ મને પોતાના પેટના પુત્ર તરીકે ઉછેર્યો. હવે એમના રનેહનું બંધન મારાથી કેવી રીતે તોડાય તે તમેજ કહો. વળી હું સૂતજાતિમાં પરણ્યો પણ છું, મને છોકરા અને છોકરાના છોકરા પણ છે. હવે એ બધાં પ્રેમનાં બંધનોમાંથી મારે શી રીતે છૂટવું ? તે ઉપરાંત વળી દુર્યોધનની કૃપા વડે મને રાજ્ય મળ્યું છે. તેનીજ મહેરબાનીથી હું ઘણો વખત થયાં રાજવૈભવ ભોગવતો આવ્યો છું. તેના તરફ હવે મારાથી કેવી રીતે અદ્વૈતજ્ઞ થવાય ? બીજું મારાજ બળ ઉપર બધો આધાર રાખીને તે આ ભયંકર યુદ્ધનું સાહસ ખેડવા તૈયાર થયો છે તેને મારાથી કેવી રીતે છેલ્લી ઘડીએ છેડ દેવાય ?

કૃષ્ણ ! મને સમજ પૃથ્વીનું, સાગરની સીમા સુધીનું રાજ્ય મળતું હોય તોપણ હું મારા ઉપર કરેલા ઉપકારને ભૂલી શકતો નથી. મૃત્યુ, બંધન, જય, લોભ, ઝેમાંનું કોઈ મને મારા ધર્મમાંથી જાદ કરી શકનાર નથી. વળી હવે જો હું પાંડવોના તરફ ફરી જોઈું તો લોકો ઝેમજ કહેશે કે હું મોતથી ડરીને પાંડવોના પક્ષમાં જરાઈ જોઈો. આવી ભૂલી નિંદા મારાથી કેમ સહન થાય ? મારા ચરિત્ર ઉપર કલંક લાગે એવું કામ હું કદાપિ કરનાર નથી. જો મારું ચરિત્ર કલંકિત થાય તો પછી હું રાજા થઈને પણ શું કરું અને જીવીને પણ શું કરું ? તમેજ કહેને કે આખી પૃથ્વીના સામ્રાજ્ય કરતાં નિર્મળ નિષ્કલંક ચરિત્ર હજારગણુ ચઢીઆતું છે કે નહિ ? કેશવ ! તમે મારા ભલાનો વિચાર કરીને આ બધું કહો છો તે મારા લક્ષ બહાર નથી. વળી તમારો અને પાંડવોનો ઝેવો સંબંધ છે કે તમે જે કહેશે તે તેઓ ક્યો વગર રહેજ નહિ તે પણ હું જાણું છું. પણ હું તમારી પાસે ઝેટલું માગી લઉં છું કે તમે હમણાં મને જે વાત કરી તે પાંડવોને કર્યો નહિ. જો તમે તેમને જે વાત કર્યો તો સુધિધિર ઝેટલો બધો ધર્મપરાયણ છે કે કોઈ કાળે પણ રાજા થવાનું કબૂલ કર્યો નહિ. આ વિશાળ સામ્રાજ્ય મનેજ આપી દેશે; મારા હાથમાં આવશે ઝેટલે હું તે દુર્યોધનનેજ આપી દઈશ. મારા ઉપર તેના ઝેટલા બધા ઉપકાર થઈયા છે કે હું હમણાં તેનો ઋણીજ રહેવાનો છું. જે બધા ઉપરાંત હું દુર્યોધનની સાથે પ્રેમના બંધનથી બંધાઈ ગયેલો છું. મારા જન્મને લગતી સાચી હકીકત જાહેર કરવાથી જો કોઈને ગુજરાન થશે તો તે ઝેકલા સુધિધિરનેજ થશે. તે પોતાનો રાજ્ય ઉપરનો હક્ક હમણેને માટે ખોઈ જેસશે. માટે જો રસ્તો પસંદ કરવા જેવો નથી. વળી હું તેમનો માનો જપ્યો જાઈ છું એવું જો પાંડવોના જાણવામાં આવશે તો તેઓ મારી સાથે લડાઈમાં ઉતરશેજ નહિ અને મને હરાવ્યા વિના તેમને રાજ્ય મળનાર નથી. માટે હે કૃષ્ણ ! હું તમને ફરી ફરીને આજીવન સુધી આગ્રહ કરું છું કે હું કન્વીનો પુત્ર છું જે વાત તમારે પાંડવોને કહેવીજ નાંહ. ઝેક તો પાંડવો પોતેજ જાણે છે. વળી તેમણે પુત્રજ પ્રેમબળને જમાનું છે. અને તમારા જેવો અસાધારણ યત્નિષ્ઠ પુત્ર તેમની મદદ છે.

પછી તેમને મારા સરખાના બાહુબળની ઝાઝી ગરજ રહેશે નહિ.

ત્યારે કૃષ્ણ બોલ્યા: “હવે હું બધુંજ સમજી ગયો છું. ત્યારે તારૂં મરણ અનિવાર્ય છે તે પણ હું જોઈ શકું છું. તને મૃત્યુમાંથી કેણુ ઉગારી શકનાર છે? અર્જુનના બાણ આગળ કોઈ બચવાનો નથી. ભીષ્મ, દ્રોણ, બધા મોટા મોટા યોદ્ધા તેમની સાથે લડતાં હાર ખાઈને માર્યા જશે; કૌરવવંશનું નિકંદન નીકળી જશે તે હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. અફસોસ! શાંતિને માટે મેં કરેલી બધીજ મહેનત બરણાદ ગઈ એ હવે હું સમજી ગયો છું.”

બ્યારે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન કૃષ્ણ કર્ણને લોભ, ભય, કશાથી પોતાના તરફ ન વાળી શક્યા ત્યારે તેને અત્યંત વિષાદપૂર્ણ હૃદયથી ભેટીને રળ આપી.

કૃષ્ણના રથમાંથી ઉતરીને કર્ણ પોતાના રથમાં બેઠો. અને તેણે પણ અત્યંત ઉદાસ ચિત્તે હસ્તિનાપુરને માર્ગે પોતાનો રથ હંકરાવ્યો. તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે અરેરે! મેં આ શું કર્યું? દુર્યોધનને રાજી કરવાને સારૂં મેં મારા ભાઈઓને કેટલાં તીક્ષ્ણ મહેણાં માર્યાં છે? મારા મા-જણ્યા ભાઈઓની વિરુદ્ધમાં હું હમેશાં પરાયાને ઉશ્કેરતો આવ્યો છું. મેં તેને કેટલી કેટલી ખોટી શિખામણો દઈને પાણી ચઢાવ્યું છે! આજે કૃષ્ણને મોઢેથી મેં જે વાત સાંભળી તે જણ્યા પછી મારૂં હૃદય અનુતાપથી સળગી જાય છે. જે દિવસે હું અર્જુનને હાથે લડાઈમાં મરીશ તે દિવસે મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું થશે. અરે આજે મેં શું સાંભળ્યું? x x

ભ્રાતૃસ્નેહ કોઈ એવી વસ્તુ છે કે વીર પુરુષોનાં કંઠણ કાળજાને પણ વલોવી નાખે છે!

પ્રકરણ ૮ મું—કુન્તી અને દુષ્ટ

કુન્તી જ્યારે નાની ઉંમરની અને કુંવારી હતી ત્યારે તેની નામરુ છતાં અને તેણે ધાય તેટલો સ્વપ્ન વિદ્યા કર્યો હતો તે છતાં તે ગર્ભવતી થઈ. * પરંતુ પછી પણ તેણે નિયોગની પ્રથાનો ભાર વિદ્યા કર્યો હતો. માત્ર પોતાના પતિની મરણને લાગે થઈને નિયોગદાસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા તે કબૂલ થઈ હતી. † જો બધું દ્રાવ્ય ગમે તેમ થયું હોય તો પણ કુન્તીનો સૌથી પહેલો પુત્ર તેજ દુષ્ટ. તે જન્મ્યો ત્યારે તેની માતા કુંવારી હતી તેથી તે કુન્તીનો કાનીન પુત્ર હોવાથી. હોકલાઈથી દરીને કુન્તીએ તરતના પ્રસ્વેદ છોકરાને એક વાગળમાં મૂકીને રાતને પહેરે રહી ગઈ ને નદીમાં પડેલો મૂકી આવી. વાગળની સાથે બાળક પણ નદીમાં તણાતો આવ્યો. સૂત જાનિના અધિ-રથ નામના આર્યએ તે વાગળ નદીમાં તણાતું ફીકું અને તેમાં જુએ છે તો નાનો સ્વપ્ન તરતનો જન્મેલો કાઢેલો ઉઠેલો ! તે તેને ઘેર લઈ ગયો અને પોતાની સ્ત્રી રાધાને આપ્યો. તે પણ યજ્ઞીય રાણ થઈ ગઈ. રાધા અને અધિરથે આ બાળકને પોતાના પેટના પુત્રની માફક લાલનપાલન કરીને ઉછેર્યો. ઉઠેલો વખત જતાં માટે થયો અને ખૂબ લુંટપુંટ થવા લાગ્યો. ઉંમર લાયક યજ્ઞ તે વેદવેદાંગ વગેરે સમાપ્ત શાસ્ત્રો જાણીને ભારે વિદ્વાન થયો. ‡ પ્રથમ તો તે દ્રોણાચાર્યની પાસેથી અશ્વવિદ્યા ભણ્યો. ત્યારપછી ઉંચી કેળવણી લેવા માટે તે મહા-વીર પરશુરામનો શિષ્ય થયો. † પરશુરામ જાતના બ્રાહ્મણ હતા અને ક્ષત્રિયો ઉપર ખૂબ હાડે બળતા હતા. તેમણે એકવીસ વાર તો પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વગરની કરી દીધી હતી. કશું તેમની પાસે જઈને દુષ્ટ કે દુષ્ટ તો બ્રાહ્મણનો પુત્ર હો. પરશુરામ પણ

* આદિપર્વ, અ. ૧૧૧. † આદિપર્વ અ. ૧૨૦, ૧૨૨.

‡ ઉદ્યાગપર્વ ૧૪૪-૨૭.

† જન્મદિનના પુત્ર પરશુરામ, વિદેહ દેશનો રાજા જનક, વાલ્મીકિ અને વસિષ્ઠ, એટલી વ્યક્તિઓને સમાવણીમાં રામચંદ્રના અને મહાભારતના કૃષ્ણના સમકાલીન પુરોહિત હતા છે. જુઓ:- સુભાષર્વ, ૩૦-૧૩. શાંતિપર્વ, ૪૭-૭, ૮, ૯.

સંધિ કરાવવામાં નાસીપાસ થઈને કૃષ્ણ આદ્યા ગયા એટલે કુન્તીની ખાત્રી થઈ કે હવે સુદ તે ચવાનુંજ. પણ કર્ણ અને અર્જુન એકજ તેના પેટના છોકરા, એક તેને અત્યંત વહાલા, છતાં એક એકબીજાના કદા હરીફ અને હઠહઠતા શત્રુ! હવે શું કરવું? શો ઉપાય કરવો કે એક જણ જીવતા રહે, તેનો કુન્તીદેવી રત્નિદિવસ વિચાર કરવા લાગી. તેને એક વાર એવો પણ વિચાર આવ્યો કે જઈને બધી વાત કર્ણને કહી દઈ; પણ વળી પાછી શરમ તેનું મોઢું સીંચી દેતી. પછી આખરે કર્ણને તો બધી વાત કહીજ નાખવી એવો તેનો નિશ્ચય થઈ ગયો. પણ કર્ણ તેને એકલો મળે કથી જગ્યાએ ?

કર્ણ દરેકજ ખરે ખરો મંગાના ઘાટ ઉપર ઠાઈ ન દોષ એવે વખતે સૂર્યની ઉપાસના કરતો. પૂર્વદિશા તરફ મુખ કરીને અને બાહુ ઉંચા રાખીને વેદના મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરતો. ન શરીરનો એક ભાગ સૂર્યના તાપથી શેકાઈ જતો ત્યારે બીજા ભાગને તટકામાં ધરતો. જેવો તે ભગ્ત હતો તેવો દાતાર પણ હતો. તેની પાસે કાઈ ગમે તે માગે તો કર્ણ તે વસ્તુ બટ લઈને આપ્યા વિના રહેજ નહિ. તે મોટો ચોદ્દો અને મહાવીર હતો. પણ તેનો એકજ દોષ તેના મહાભારતમાંના આખા ચિત્રને દૂષિત કરે છે. હું એકલોજ અદિતીય વીર પુરુષ છું એવું તેના મનમાં ભૂન બસાઈ ગયું હતું તેથી તે મહાવીર અર્જુનની અને તેને હીમે બધા પાંડવોની રાતદિવસ ઈર્ષાજ કરતો, પાંડવોનું નેથી અનિદ્ર થાય એવીજ દોશીપ કરતો, તેમની વિરુદ્ધમાં દુર્યોધનના કાન બંધોરતો અને તેમની સાથે લડવા તેને રાત-દિવસ ઉરકેયાજ કરતો.

એટલી વાત છે કે ક્યારે ક્યારે આ હનુમાન્ય ભારતનાં ગમે તે કોઈ બે સંતાન કૃતકાર્ય બનીને ઉજાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ત્યારે દમિયાં તેઓ એકબીજાના શત્રુના પક્ષમાં જોડાઈને મંદર અદર હટી મરે છે અને તેથી પરિણ્ણ મેં દેશની પાયામણી થાય છે. કર્ણ અને અર્જુન, પૃથ્વીરાજ અને જયસિંહ, રાણેા પ્રતાપ અને રા.સદા.મ.નંદ, શિવાજી અને જયસિંહ, રા.જા.નંદ અને રા.જા.નંદની દાસી સ્ત્રીઓ એવું કેટલાક મને છે.

૧ દિગંધ્ય, ૧૪૪-૨૭. ૨ કર્ણ ૧૪૪-૨૭. ૩ કર્ણ ૧૪૪-૨૭. ૪ કર્ણ ૧૪૪-૨૭. ૫ કર્ણ ૧૪૪-૨૭. ૬ કર્ણ ૧૪૪-૨૭. ૭ કર્ણ ૧૪૪-૨૭. ૮ કર્ણ ૧૪૪-૨૭. ૯ કર્ણ ૧૪૪-૨૭. ૧૦ કર્ણ ૧૪૪-૨૭.

1. 2019年12月12日，星期一，晴。上午8:00，在办公室接到李主任的通知，要求立即组织各部门负责人，就当前工作进度及存在的问题，进行一次全面梳理和汇报。会议定于下午2:00在二楼会议室召开。

下午2:00，各部门负责人准时到达会议室。会议首先由李主任主持，简要说明了会议目的和议程。随后，各部门负责人依次汇报。市场部汇报了近期营销活动效果，销售部汇报了客户拜访情况，技术部汇报了产品研发进度，财务部汇报了预算执行情况。各部门在汇报过程中，均能客观分析成绩，同时也指出了存在的问题和下一步的工作计划。会议气氛严肃认真，大家积极参与讨论，对存在的问题提出了建设性的意见和建议。

会议最后，李主任对各部门的工作给予了肯定，同时也强调了当前工作的紧迫性和重要性。他要求各部门负责人要进一步增强责任感和使命感，克服麻痹思想和侥幸心理，严格按照时间节点推进工作，确保各项任务按时保质完成。会议决定，由市场部牵头，销售部配合，开展新一轮的营销活动；技术部要加快产品研发进度，力争提前完成；财务部要加强预算管控，确保资金使用效益。会议在大家的共同努力下，圆满结束。

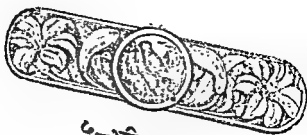
2. 2019年12月13日，星期二，晴。上午9:00，在办公室接到王经理的通知，要求立即组织相关部门，就当前工作进度及存在的问题，进行一次全面梳理和汇报。会议定于下午2:00在二楼会议室召开。

下午2:00，相关部门负责人准时到达会议室。会议首先由王经理主持，简要说明了会议目的和议程。随后，相关部门负责人依次汇报。市场部汇报了近期营销活动效果，销售部汇报了客户拜访情况，技术部汇报了产品研发进度，财务部汇报了预算执行情况。各部门在汇报过程中，均能客观分析成绩，同时也指出了存在的问题和下一步的工作计划。会议气氛严肃认真，大家积极参与讨论，对存在的问题提出了建设性的意见和建议。

કરું છું. હવે મને રજા આપો. આપણે ફરી બીજી વાર મળનારે નથી.” કર્ણની આંખોમાંથી ખોર ખોર જેવાં આંસુ દ્રદડી પડ્યાં. માતૃસ્નેહ, બ્રાતૃસ્નેહ, જો બે કેટલી પ્રંબળ લાગણીઓ હશે !

કુન્તીદેવીની મનોવ્યથા તો એથી પણ વધારે તીવ્ર હતી. તેની હૃદયગુહામાં પુત્રસ્નેહનું જે અખૂટ ઝરણું હતું તેના ઉપર આજ દિન સુધી લોકલજ્જનરૂપી પથ્થરની શિલાનું દબાણ આવી ગયું હતું. આજેજ તેણે કર્ણને નેત્ર ભરીને નીરખ્યો, તેની સાથે વાતચીત કરી, તેને મોઢેથી “મા” એવું મીઠું સંબોધન સાંભળ્યું. તેથી કરીને પેલા દબાઈ ગયેલા પ્રેમના ઝરણાએ એટલો ઉછાળો માર્યો કે પેલી શિલા તો ક્યાંની ક્યાં ઉડી ગઈ ! આજે તેના હૃદયમાં દબાઈ ચંપાઈ રહેલો પુત્રસ્નેહ તેની આંખોમાંથી અશ્રુરૂપે ઘડાર ઢળી પડવા લાગ્યો. તે પોતાનાં આંસુથી ભીંજતી ભીંજતી અને તેમને લૂછી લૂછીને સાડીનો છેડો ભીનો કરતી કરતી અત્યંત વ્યાકુળ અવસ્થામાં વિદુરના ઘર તરફ જવા લાગી અને પોતાના મનને ઠપકો આપવા લાગી કે, અરે ! લોકલજ્જનથી જહીને મેં કેટલું અયોગ્ય કૃત્ય કર્યું !

ઉદ્યોગ પર્વ સમાપ્ત

૬-મીષ્મ પર્વ

મકરાણુ ૧ હું-કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ

કુરુક્ષેત્ર એક સધાનક મેદાન છે. આ અતિ વિશાળ પ્રદેશ ખાસ યુદ્ધને માટેજ નિર્માણ થયો લાગે છે. દિલ્હીથી રેલ્વે રસ્તે વાયવ્ય દેશમાં ધોળીક સુસાક્ષરી કર્યા બાદ આ વિશાળ પાથર મેદાન નજરે પડે છે. જે બાબુએ નજર કરીએ તે બાબુએ તે આકાશની સાથે મળી ગએલું દેખાય છે. તેની પૂર્વે ધતિ-હાસપ્રસિદ્ધ પાણીપત અને પશ્ચિમે અંગાલાની છાવણી છે. આ મેદાનનો પૂર્વભાગ કુરુક્ષેત્ર કહેવાય છે. તેનો વિસ્તાર ૪૮ ગાઉનો છે. તેની પશ્ચિમે દશદત્તી (સતલજ) અને પૂર્વે સરસ્વતી નદીઓ આવેલી છે. આ જગ્યાએ કુરુ રાજાએ તપશ્ચર્યા કરી હતી તે ઉપરથી તે કુરુક્ષેત્ર કહેવાય છે. અહીં કેટલાક લોકોએ અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરેલા તેથી તે આજ પવિત્ર રથગ અર્થાત ધર્મક્ષેત્ર મનાય છે; પણ બરતખાંડનું એ ધર્મક્ષેત્ર તેનું વિનાશ ક્ષેત્ર નીવડયું છે, એ અકસોસની વાત છે x

પાંચે પાંડવો તેમની માતાની અને સ્ત્રીની ગાલ ઉત્તેજનાને વશ થઇને અને તેમના પ્રોત્સાહનથી ઉત્તેજિત થઇને આખરે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે પૂર્ણ ઉત્સાહથી લડાઈની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ખસ, લડાઈમાં જીતવું કે મરવું એવા નિશ્ચયપૂર્વક તેમણે રાતદિવસ એકસરળો પરિશ્રમ કરીને યુદ્ધસામગ્રીનો મોટો સંભાર અને વિપુલ સૈન્ય સજ્જ કર્યાં. જેમને માતાની અને પત્નીની મદદ હોય તેઓ શું ન કરી શકે? મહાભારતમાં કહ્યા પ્રમાણે પાંડવોએ સાત અક્ષૌહિણી એટલે લગભગ સાડાસાત લાખ યોદ્ધાઓનું સૈન્ય ઉભું કર્યું.

કુરુક્ષેત્રના મેદાનની પશ્ચિમ બાજુએ હિરણ્યતી નદી ધીમી ગતિએ વહી જાય છે. તેનું પાણી સ્વચ્છ છે અને તળિયું કાઢવ વિનાનું છે. પાંડવોના સૈન્યનો પાછલો ભાગ આ નદી વડે સુરક્ષિત રહેશે એમ ધારીને કૃષ્ણે પાંડવસેનાની છાવણીને માટે સૈન્યનું મુખ પૂર્વ તરફ રહે એવી નદીના પૂર્વકિનારાની જગ્યા પસંદ કરી. વખતોવખત એજ જગ્યાએથી કૌરવસેનાની સામે કૂચ કરીને પાંડવસેના પાછી વ્યવસ્થિત રીતે આજ જગ્યાએ વિશ્રાન્તિ લેવા આવતી હતી. કૃષ્ણે ગજસૈન્ય, અશ્વસેના, પાયદળ, તેમજ રથ, અશ્વ અને હાથીખાનાને તેમની યોગ્ય જગ્યાએ ગોઠવી દીધાં હતાં. વળી ખાઈઓ ખોદાવીને પાંડવસૈન્યની કેટલીક સંખ્યા તે ખાઈઓની અંદર કૌરવોને ખખર ન પડે તેવી રીતે છુપાવી રાખી હતી.* સૈન્યની જરૂરીઆતો પૂરી કરવાને વાસ્તે અસંખ્ય દુકાનો મંડાઈ હતી; શસ્ત્ર, પોશાક તથા બીજી યુદ્ધસામગ્રી જનાવવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં ઉભાં થયાં હતાં. વસ્ત્ર, ખોરાકીની વસ્તુઓ અને નાના પ્રકારનાં આયુધોના ઘોડેઘોડ તૈયાર થતા હતા અને તેમના દરેકના ભંડાર ભરાતા હતા. ગોળા ફેંકવાનાં યંત્રો,* લાતલાતનાં

* ઉદ્યાગપર્વ-૧૫૧-૧૭૯. વળી મુશળપર્વમાં પણ આવી ખાઈએ ખોદીને લડવાની રણનીતિનો ઉલ્લેખ છે. જર્મનો સંસ્કૃત સાહિત્ય ખૂબ વેદ્ય વળ્યા છે. સંભવ છે કે ખાઈઓ ખોદીને લડવાની યુક્તિ તેમણે મહાભારતમાંથી ગ્રહણ કરી હોય. એ યુક્તિની સાથે સુદના આધુનિક ઉપાદાનોનો યોગ કરીને ગત યુરોપીય યુદ્ધમાં તેમણે મેળવેલી સફળતાથી જગત આશ્ચર્યમુગ્ધ થયું હતું.

* મરીનગન્સ-યાત્રિક તોપો.

બપ્તર અને જાતજાતનાં અગ્રશત્રુનાં હમના હમ ખાટકાયા
 વગી ધાયલ થયેલા સેનિકોની સારવાર માટે આયુર્વેદિક
 વેદો (અર્ચનો)ને પાંડવોએ રોક્યા હતા અને તેમનાં ઔ
 યોને માટે જખમ રૂઝવનારાં જૂનાં ઘી તથા મલમપટ
 સર્વ સામગ્રી તૈયાર રાખી હતી. =ખીજ બાલુએ પાર વિના
 રોકડ નાણું તથા સેનું, રૂપું અને રત્નોનો પણ શારે પ્રમાણ
 સંગ્રહ કરી રાખ્યો હતો. છાવણીમાં વપારીઓ, વેરયાઓ
 બસસો, સેવકો અને તમાચખીનેનો પણ જમાવ થયો હતો. =
 તેમને માટે સોજનની અને ઉતાશની પૂરતી ગોડવણ કરવામાં
 આવી હતી. સુખ્ય સુખ્ય વ્યક્તિઓને માટે ખાસ તંબુ ઉમા
 કર્યા હતા. આ પ્રમાણે પાંડવોની છાવણી કોઈ વિશાળ નગરીના
 જેવી બની ગઈ હતી. ચોતાના સેનિકોને જટ ઝોળખી કઢાય તે
 માટે તેમને પાંડવોએ વિચિત્ર આકૃતિનાં ગિદડાં પહેરાવ્યાં હતાં
 તેમજ તેમને સાંકેતિક ચન્દ્રો અને સંજાઓ (કોડવડ) અને
 સિગ્નલિંગ) પણ શીખવી દીધાં હતાં.

કૃષ્ણની સલાહ મુજબ યુધિષ્ઠિર રાજાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી,
 દુપદ રાજા, વિરાટરાજા સાત્યકિ, શિશુપાલનો પુત્ર ધૃષ્ટકેતુ અને
 જસાંધનો પુત્ર સહદેવ એ સાત વીરોને એકેક અક્ષોહિણી
 સેનાનું સેનાપતિપદ આપ્યું હતું અને સમગ્ર પાંડવસૈન્યના
 સેનાધિપતિના સ્થાન માટે મહાવીર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પસંદ કર્યો હતો.
 ભીમ અને અર્જુનને એ બધાને મદદ કરવાની જવાબદારી
 સોંપી હતી. યુધિષ્ઠિર, નકુલ અને સહદેવ, એ ત્રણ જણે જેને
 જે જોઈએ તે સાધનસામગ્રી પૂરી પાડવાનું કામ માથે લીધું
 હતું. આ તમામ ચોદાઓના શિરોમણિ ગણાતા કૃષ્ણ ચોતાના
 તમામ વિષયોના અગ્રાધ જ્ઞાન અને અનુભવને લીધે યુદ્ધનાં
 તમામ અંગોની રૂબરૂ રાખતા હતા અને સમગ્ર પ્રવૃત્તિનું
 નિયમન કરતા હતા.

ઉપરાંત સેનાપતિ શિખંડી ખરે જોતાં પુરુષ નહિ પણ
 સ્ત્રી હતી. તેનો જન્મ થયો ત્યાં સુધીમાં દુપદ રાજાને પુત્ર
 ન હતો તેથી તેની માતાએ “મને પુત્ર જન્મ્યો છે” એવી ખબર
 = ઉદ્યોગપર્વ, ૧૫૧-૫૩, તથા તેના ઉપર નીચકંઠની ટીકા.
 * ઉદ્યોગપર્વ, ૧૯૭-૧૯.
 = ઉદ્યોગપર્વ, ૧૯૦-૧૪. બીખપર્વ, ૧૫-૧૫.

[illegible][illegible]

અશ્વોદિણી એટલે બાર લાખ કરતાં વધારે યોદ્ધાઓનો જમાવ કર્યો હતો. તેના સૈન્યની છાવણી તો પાંડવોના અત્રાઉ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં મોરચા માંડીને પડી હતી. તેમણે તે મેદાનની પૂર્વ દિશા પસંદ કરી હતી અને છાવણીનું મુખ આધમણી દિશાએ રાખ્યું હતું. કુરુક્ષેત્રથી માંડીને આગેના પંજાબ પ્રાંતના સીમાદા સુધી કૌરવોની વિશાળ છાવણી ફેલાઈ ગઈ હતી. ત્યાં પણ પાર વિનાની દુકાનો મંડાઈ હતી અને અત્તભંડાર, શસ્ત્રાગાર વગેરે જરૂરનાં સાધનોના અત્યંત વિપુલ સંભારની જમાવટ થઈ હતી.

હસ્તિનાપુરથી કૌરવોની છાવણી સુધી સુંદર, પહોળા રાજમાર્ગ તૈયાર કરાવ્યા હતા. દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ, શલ્ય, અર્જુન, કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, જયદ્રથ, શકુનિ, સુદક્ષિણ, બૂરિશ્રવા અને બાહ્લીક, જે અગ્રીમાર સેનાપતિ નીચ્યા હતા અને તેમના સાના ઉપર અને આખા કૌરવ સૈન્યના મુખ્ય સેનાપતિ તરીકે મહાવીર ભીષ્મને પસંદ કર્યા હતા. દુર્યોધનના એક સવાલને ઉત્તર આપતાં ભીષ્મે તે વખતના ભરતખંડના તમામ રાજેન્દ્રોના રૂપતાં કર્ણની એક સામાન્ય યોદ્ધા જેટલીજ કિંમત કરી હતી તેથી તે ખૂબ નારાજ થયો હતો અને લીધેમ ન્યાંસુધી હયાત રહેશે ત્યાંસુધી હું સુદ્ધ નહિજ કંઈ એવી પ્રતિજ્ઞા પણ તે લઈ બેઠો હતો.

જેઠ પક્ષના સૈન્યમાં પુષ્કળ રથ અને રથીઓ પણ હતા. એક એક રથને ચાર ચાર પાણીદાર ઘોડા બેઠાતા હતા. આગલા બે ઘોડાને એક અને પાછલા બે ઘોડાને એક એમ દરેક રથ ઉપર બેઠેલા યોદ્ધા રથ હાંકનાર રહેતા; અને તેમની પાછળ એક અત્યંત નિપુણ અને સુદ્ધવિદ્યામાં પારંગત એવો સારથિ રહેતો હતો. આગલા બેઠેલા સારથિઓ તેના કદાચ મુજબ રથ હાંકતા હતા. દરેક રથની બેઠેલા બાણીએ બેઠેલા ચક્રરક્ષક અને પાછળ પુષ્કળ સૈનિકો રથની રક્ષા કરવા રહેતા હતા. વળી દરેક રથની સાથે દશ હાથી, દરેક હાથીની સાથે દશદશ સ્વાર અને દરેક સ્વારની સાથે દશદશ ખ્યાદા રાખવાનો નિયમ હતો. દરેક હાથીની ઉપર સાત સાત યોદ્ધાઓ રહેતા તેમાંના બે અંકુશવાળા, બે ધનુર્ધારી, બે ખટ્વગધારી અને એક શક્તિ અથવા ત્રિશૂળ લઈને બેસતો હતો.

સંજયે જ્યારે જોયું કે કોઈ રીતે લડાઈ અટકાવી શકાય એમ છેજ નહિ, ત્યારે તે શરીરે કવચ ધારણ કરીને અને અસ્ત્ર-શસ્ત્ર સજ્જને રણક્ષેત્ર તરફ ચાલતો થયો. પછી તેણે પાંડવસૈન્ય-ને હુણીને કીરવોના પક્ષને વિજયી બનાવવાને યોતાનાથી બનતી કૌશીલ્ય કરી. યુદ્ધ દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે કોઈ નામાંકિત યોદ્ધો મરતો ત્યારે ત્યારે તે વાયુવેગી ઘોડાવાળા રથમાં ચઢીને ધૃતરાષ્ટ્ર-ને તે સમાચાર કહેવા માટે હસ્તિનાપુર દોડી જતો, અને તેને યુદ્ધની બધી પરિસ્થિતિથી વાકફે કરતો.*

હવે આ ગદ્યો વખત દુર્યોધન શું કરતો હતો તે જોઈએ. યુદ્ધને લગતી તમામ પ્રકારની તૈયારી કરી રહ્યા પછી રણક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કરતા પહેલાં તે યોતાની માતાની પાસે તેનો આ-શીર્વાદ લેવા ગયો. દુર્યોધન બોલ્યો: “માતા! આ યુદ્ધમાં અમારો વિજય થાઓ એવો તમે અમને આશીર્વાદ આપો.” ગાંધારી બોલી: “જેના પક્ષમાં ધર્મ હશે તેનો વિજય થશે.” પણ દુર્યોધન કાંઈ તેને છોડી દે એવો કાચો ન હતો. તેણે તો માતાની આગળ જીદ કરવા માંડી કે ના, એમ નહિ. અમારોજ વિજય થાઓ એવો મારે આશીર્વાદ જોઈએ છે; પણ ગાંધારી એકની બે થઈ જ નહિ. તે યોતાના અસહ વચનને વળગી રહી. જેટલી વાર દુર્યોધને આશીર્વાદને માટે તેની યાચના કરી તેટલી વાર તેણે એકનો એકજ જવાબ આપ્યો કે “જેના પક્ષમાં ધર્મ હશે તેનો વિજય થશે.”x

* મહાભારત, ૧-૬-૮૦, ૮૧. દ્રોણપર્વ, ૧-૭. ૪૮-૩૨. ૬૩-૪૮. કૌરવપર્વ, ૧-૧૦. યુધામન્યુ, ૨-૧૮. ૨૭-૩. ૨૬-૩૪, ૩૬.
 નિઃશીલક પર્વ, ૬-૪૮.
 x મહાભારત, ૨-૧૦ ૧૮

પ્રકરણ ૨ જી-ભગવદ્ગીતાની ભૂમિકા

મહાભારતના મુખનોહર માર્ગ ઉપર વિચરણ કરતા કરતા આપણે એક અતિ ઉચ્ચ જાલ્ય પર્વતની તળેટીમાં આવીને ત્યાં આગળ આશ્ચર્યમુચ્ચ થઇને જાણે ત્યાંજ થ'લી જતા હોઇએ એવો ભાવ ગીતાપર્વાધ્યાય ઉપર દષ્ટિ પડતાં આપણા હૃદયમાં જાગ્રત થાય છે, જાણે આગળ વધવાની આપણામાં શક્તિ કે હિંમત ન હોય એવો અનુભવ થાય છે. ભગવદ્ગીતારૂપી પર્વતરાજના ઉચ્ચ ભાગને જોઇને મહાજ્ઞાનીઓ અને યોગીઓ પણ મુગ્ધ થઇ જાય છે, અને તેના તળેટીનો ભાગ સામાન્ય દર્શકનું મન દરી લે છે. એ પર્વતરાજ પર ચઢવાનું તો આપણું ગળું નથી, પણ દૂર રહ્યા રહ્યા દૂરનીનની મદદથી જેટલું પણ જોવાય તેટલું જોઇએ.

x ગીતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો કર્તવ્યપાલનના સંબંધમાં ઉપદેશ કરવાનો છે. પાતપોતાનું કર્તવ્ય જાળવવું એજ ધર્મ અને કર્તવ્ય ન કરવું એજ અધર્મ. આજ વાત ગીતામાં ફરી ફરીને કહી છે. આટલી એકજ વાતની ચર્ચા કરતાં કરતાંજ ગીતામંથ માનવધર્મનાં મૂળતત્ત્વોને વ્યક્ત કરે છે. કારણકે કયા કાર્યને કર્તવ્ય કહેવું અને કોને અકર્તવ્ય કહેવું એનો નિર્ણય થવો જોઇએ ને ?

કોઈ કહે કે શાશ્વતી આજ્ઞાઓનું પાલન કરવું એ કર્તવ્ય અને એજ ધર્મ; તો તેટલાથી પણ આપણો માર્ગ સાફ થોજી પડે નથી. કારણકે ધીમૃષ્ટુ કહે છે કે “ધણા પડિતો વેઠ એ ધર્મનું મૂળ છે એવો નિર્દેશ કરે છે; પણ વેઠમાં ધર્મનું જેટલું દર્શન કરાવ્યું છે તેમાં સર્વ પ્રકારના ધર્મનો સમાવેશ થ'તો નથી.”+ જણી મહાભારતમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે “શાસ્ત્ર ચાર પ્રકારનાં છે.” જરૂર મહાભારતનો પ્રસિદ્ધ ટીકકાર ગીતાકંઠ આ વાક્યનું વિવેચન કરતા લખે છે કે “ધર્મ જેવું કંઈ ઉપ નહિ, એ પણ એક પ્રકારનું શાસ્ત્ર છે. ખીજું શાસ્ત્ર શિવ (ભુદેવ) વગેરેએ પ્રવર્તવિષ્ણુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિન્ય દત્તિયા-

દિને વંદન કરવું એ પણ એક ધર્મ છે. ત્રીજો મત એવો છે કે વેદોક્ત ધર્મ એજ ખરો ધર્મ-ખીજો કોઈજ નહિ અને એથી મત વળી એવો છે કે જે સત્ય પદાર્થ છે તે ધર્મ અધર્મ બેઉથી પર છે અને એ સિવાય કોઈ ખીજા પદાર્થનું અસ્તિત્વજ નથી.”*

વળી મહાભારતમાં ખીજો એક ઠેકાણે એવું લખ્યું છે કે શાસ્ત્રો પણ લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં છે અને મત પણ (પંડિતોના) નાના પ્રકારના છે. વેદો એકખીજાથી વિરુદ્ધ વાત કહે છે. એવો એક પણ ઋષિ નથી કે જેના અભિપ્રાયને પ્રમાણ ગણીને આપણે તેને આધારે ચાલીએ. આમ હોવાથી મહાપુરુષો જે રસ્તે થઈને ગયા હોય તે રસ્તે જવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે.” પણ મહાપુરુષ કહેવા કોને? ભરતખંડમાં તો મહાપુરુષોની યોદ્ધા ક્યાં છે? તેમણે સૌએ પોતપોતાના બુદ્ધિબળવડે નવાનવા પંથ પ્રવર્તાવ્યા છે અને સૌ જુદેજુદે રસ્તે ગયા છે. એથી કરીને તો ભરતખંડમાં અનેક સંપ્રદાયો અને ધર્મના વાડા બંધાયા છે.

વળી એકલા શાસ્ત્રનેજ કાંઈ પ્રમાણ માની શકાય નહિ.

* “કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો વિનિર્ણયઃ ।

યુક્તિર્હીન વિચારે તુ ધર્મદ્વાનિઃ પ્રજાયતે ॥”

એકલા શાસ્ત્રનાજ આધારે ધર્મનો નિર્ણય કરવો વાજખી નથી; કારણ કે સંગીન દલીલવગરના નિર્ણયથી ધર્મહાનિ થાય છે. આ પૃહસ્પતિનું વચન છે. શાસ્ત્રનિર્ણયને તર્કની કસોટીએ ચઢાવવો જોઈએ. અને સ્વતંત્ર બુદ્ધિ વડે જે નિર્ણય થાય તેજ ખરો. આ પરથી સ્વતંત્ર વિચારનું સર્વોપરિપણું સિદ્ધ થાય છે.

વળી શાસ્ત્ર એટલે શું? મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “જેના વડે માનવસમાજની ઉન્નતિ થાય તે શાસ્ત્ર અને એ ઉદ્દેશથીજ

* શાંતિપર્વ, ૨૮૭-૨૨. પંડિતવર નીતકંડના અભિપ્રાય મુજબ આ શ્લોકમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ઉલ્લેખ છે એવું કહે છે. વળી પ્રસ્તુત પુસ્તકના વનપર્વના ૮મા અધ્યયમાં “બૌદ્ધ ધર્મ”નો વિષય તેમજ શાંતિપર્વના પાંચમા અધ્યયમાં “મહાભારતમાં બુદ્ધ અને બૌદ્ધ ધર્મ” એ બે વિષય ૧૦૨ વચકનું ત્રણ વિચાર્યો છોએ. શાંતિપર્વ, ૨૮૭-૨૦. વનપર્વ, ૨૧૩-૨૧૪. ૧૨૬મો વન અંકમાંનું પાંડવ દર છે અને ત્રીજાના અભિપ્રાય મુજબ ૧૦૨ નેમના પંચી બાબતના અંકમાં થત વચન.

વનપર્વના ૧૦૨, ૧૧૩-૧૧૪ના કૃતિ દ્વારા ૨૧૬-૨૧૭ દ્વારા ૨૧૮-૨૧૯ નિર્ણય કરવા બુદ્ધ-શાસ્ત્રનું વચન કહે છે.

શાસ્ત્રો રચાયાં છે. જે આચરણ ન્યાયસંગત હોય તે શાસ્ત્રસંમત હોવું જ લેઈએ અને જે ન્યાયથી વિરુદ્ધ, તે શાસ્ત્રથી પણ વિરુદ્ધજ.”* મતલબ કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ ન્યાયપુરઃસર વર્તન કરવું. પણ તેથી મૂળ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવતો નથી. ન્યાયપુરઃસર વર્તન અથવા કર્તવ્ય કેને કહેવું એ સવાલ હજી ઉભો ને ઉભો રહે છે.

ત્યારે હવે કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવો કેવી રીતે ? ભરત-ખંડના ગૌરવરૂપ બુદ્ધદેવ કહે છે કે “કેાઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં અમુક વાત લખી હોય અથવા તમે જે સમાજમાં જન્મ્યા હો તે સમાજના હોઠો અમુક વાત માનતા હોય અથવા બાળ-પણથી તમે પોતે અમુક વાતને માનતા આંચ્યા હો તોપણ તમારે તે વાત ઉપર અંધશ્રદ્ધા રાખવી નહિ. તમે પોતે વિચાર કરીને એ વાતનું તારતમ્ય તપાસો, વિશેષ પરીક્ષા કરી જુઓ, અને આટલું કર્યા પછી જો તમને તે વાત સર્વને હિતકારક થઈ પડે એવી લાગે તો તેને સત્ય માનજો, તદનુસાર જીવન ગાળજો અને બીજાઓને પણ તે પ્રમાણે આચરણ કરવામાં મદદ કરજો.”x

* મહાભારતમાં અનેક ઠેકાણે લખ્યું છે કે “જેના પટે માનવસમાજની ઉન્નતિ થાય તે ધર્મ અને જે ઉન્નતિના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે તે અધર્મ”. અમુક પ્રકારના આચરણથી સર્વનું હિત સધાય છે કે નહિ એજ તેની-ધર્મની સારામાં સારી પરીક્ષા છે. જે સૌને અત્યંત હિતકારક હોય તેજ સત્ય અને તેજ ધર્મ. સૌનું બહુ કરવું એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. એના કરતાં વધારે સારો ધર્મ હોઈ શકેજ નહિ. જે સૌનો મિત્ર અને સૌનો હિતેન્દ્ર છે તેજ સાચો ધર્મને બાણનારો છે. મન, વાણી અને કર્મથી સૌનું બહુ કરવું. જેનાથી પારકાનું હિત ન થતું હોય અને જેનાથી આપણને શરમાવું પડે એવું કાર્ય કદાપિ કરવું નહિ.” કૃષ્ણે કહ્યું છે કે “જે સર્વને ધારણ કરે છે અર્થાત્ જે સર્વની રક્ષા કરે છે તેજ ધર્મ.”‡ કૃષ્ણે ગીતામાં પણ વારંવાર

- શાંતિપર્વ, ૧૦૬-૧૦. ૨૧૮-૫૮. x કમયાગ, ૫૦ ૧૬૮.

* ૧૧૫૧, ૩૩-૨૧. ૨૦૮-૮. ૧૧૨-૩૧. શાંતિપર્વ, ૧૦૬-૧૦-૧૧-૧૨. ૩૭૬-૧૨, ૧૩. ૨૧૪-૬. ૨૧૧-૮. ૧૨૮-૬૬, ૬૭, ૬૮. ‡ કૃષ્ણપર્વ, ૬૬-૫૭. ૫૮-૫૬.

મહાભારતમાં એક જગ્યાએ એવું પણ લખ્યું છે કે "ને
એકાદ જણનો ત્યાગ કરવાથી આખા કુટુંબના પ્રાણનું રક્ષણ
થતું હોય તો તેમ કરવું ઉચિત છે. કુટુંબનો ત્યાગ કરવાથી
એટલે કુટુંબના હિતનો ભોગ આપ્યાથી ને આખા ગામનો
બચાવ થતો હોય તો સર્વે કુટુંબનું જીવવાનું હોય તે થાય. તેમ
ગામના ભોગે ને આખા દેશનું બહુ થતું હોય તો ગામનો
ભોગ આપીજ દેવો નોઈએ." શુક્રાચાર્યની પણ આજ નીતિ છે.

આ બધાં વચનો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે
ગીતાનું લક્ષ્ય અંગત હિત સાધવા તરફ નહિ પણ દેશનું અથવા
સામુદાયિક હિત સાધવા તરફ છે. ઠાઠ ચોરને મદદ કરવાથી
તે બધાંને સ્વાર્થ અથવા હિત સધાય એ ખરું, પણ તેથી
દેશને અથવા સમાજને હાનિ થાય છે. કારણકે ચોરને ઉત્તેજન
મળવાથી તેના હાથેલા લઈને જીભ પણ ચોરી કરતા થાય અને
પછી ઠાઠ કમાવાની તકલી લેજ નહિ. એટલે પરિણામે દેશને
અનર્થ થાય, માટે દેશના કલ્યાણ તરફ જ નજર રાખવી. દેશનું
હિત કરવાને માટેજ એટા કરવી એજ કર્તવ્ય કમ છે અને
એજ ધર્મ છે એવો ગીતામાં વારંવાર ઉપદેશ કર્યો છે.=

દિતવાહને. આજ મૂળ સિદ્ધાંત છે. જેના વડે ઘણામાં
 ઘણાં મનુષ્યોનું ઘણામાં ઘણું જાણું થાય છે. આશ્ચર્યજનક
 ન્યાયમુખ્ય છે, અને જ્યેષ્ઠ દર્શન્ય છે. કૌરવોએ અત્યંત અન્યાયી
 ઉપાયો વડે પાંડવોની પિતૃક ગિલ્લત અને તેમનું સ્વદાન્ય
 હીનવી લીધું હતું. જો તેને પાણું મેળવવાને માટે પાંડવો કૌર-
 વોની સાથે મુદ્દ ન કરે તો તેમણે અન્યાયને તથા અધર્મને
 ઉત્તેજન આપ્યું દેહેવાય. સમાજમાં અન્યાયને ઉત્તેજન આપ-
 વાથી દોષ પણ સમાજ લોકો વખત રચાથી વધી શકે તો નથી;
 દોષ પણ દેશની અવનતિ થયા વગર રહેતી નથી. એટલાજ
 માટે દુષ્ટ પાંડવોને સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવાના હેતુથી મુદ્દ કરવા
 વારંવાર ઉત્તેજના આપ્યા હતા હતા; અને એ મુદ્દ ધર્મમુદ્દજ

[illegible]

— 367, 368 37-44 37-4, 43.

છે એવું તેમના મન ઉપર હ્રાસવ્યા કરતા હતા. પોતાના આત્માની ઉન્નતિ કરવી એ મનુષ્યમાત્રના જીવનનું લક્ષ્ય છે અને દેશોન્નતિ વિના આત્મોન્નતિ થઈ શકતી નથી. વળી આત્મોન્નતિ વિના દેશોન્નતિ પણ થઈ શકતી નથી, એ વાત પણ તેટલીજ સારી છે. આમ આત્મોન્નતિ અને દેશોન્નતિ એકબીજાની સાથે જૂળ સંકળાએલાં છે. જે આત્મોન્નતિ નથી કરી શકતો તે વળી દેશની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરવાનો હતો ? દેશની ઉન્નતિ કરવી એ કાંઈ હાંસીખેલ નથી. જે પડ્દરિપુનો શુભામ છે, જે સ્વાર્ધા છે, જે બધી રીતે અવનતિ તરફ ઘસડાતા જાય છે તેઓથી કાંઈ દેશોન્નતિ શાય ? નિષ્કામ કર્મવીર હોય તેઓજ દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. એટલાજ માટે ગીતામાં આત્મોન્નતિ ઉપર આટલો બધો ભાર મૂક્યો છે. ગીતાની અંદર અનેક ઠેકાણે આત્મોન્નતિ અને દેશોન્નતિના ગંગા અને યમુનાના જેવા નિર્મળ પ્રવાહ શા માટે એકબીજાની સાથે જોતપ્રોત થઈ ગયા છે તે આટલા ઉપરથી સમજી શકાશે. વાસ્તવિક રીતે ભગવદ્-ગીતા એ સ્વદેશપ્રેમનું મહાકાવ્ય છે. જો તેમ ન હોત તો કૃષ્ણ અર્જુનને ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન કરવાનો ઉપદેશ આપત નહિ, તેને સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવા માટે યુદ્ધ કરવા પ્રેરત નહિ; તેમજ મનુષ્યમાત્ર પ્રત્યે સમદર્શી થવાનો, સર્વના ઉપર એક-સરખી પ્રીતિ રાખવાનો અને સર્વનું કલ્યાણ તાકવાનો આદેશ કરતજ નહિ. ઉપર કહી તે બધી બાબતો આત્મોન્નતિની અને દેશોન્નતિની સહાયક છે.

આવા આવા જે તત્ત્વોપદેશ મહાભારતમાં સર્વત્ર વેરા-એલા છે તે બધા ગીતામાં એક જગ્યાએ સામટા એકત્રિત કરેલા જોવામાં આવે છે. x વળી મનુસંહિતા, યોગવાસિષ્ઠ અને રામાયણના પણ કેટલાએ શ્લોક ગીતાની અંદર છે. ઉપનિષદોના કેટલાક શ્લોક તો ગીતામાં લગભગ જેવા ને તેવાજ રૂપમાં ગોઠવી દીધેલા છે. એ ઉપરાંત બૌદ્ધોના ધર્મગ્રંથોનાં સુંદર સુંદર વચનો પણ તેમાં સમાવી દીધાં છે. બૌદ્ધધર્મ નીતિ-પ્રધાન હતો. પડ્દરિપુનું હમન કરવું એ બૌદ્ધધર્મનો મૂળમંત્ર છે. ગીતાએ તે બીલી લીધો છે અને તેને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે.

x આ વાત બંકિમચંદ્ર પણ સ્વીકારે છે. જુઓ બંકિમકૃત 'કૃષ્ણચરિત્ર' ખંડ ૫ મો, અધ્યાય ૨ જો.

બૌદ્ધધર્મ જેના ઉપર ખાસ સાર મૂકે છે તે ભૂતમાત્રના કલ્યાણની અને નિષ્કામ કર્મયોગની શાવના, સાંખ્ય અને વેદાંત-દર્શનનો જ્ઞાનયોગ, ભાગવતનો ભક્તિયોગ અને પાતંજલિનો રાજયોગ, એ બધાનું ભગવદ્ગીતામાં ઘણું જ સુંદર સામંજસ્ય કરેલું છે. ગીતામાં કેટલેક ઠેકાણે અને મહાભારતમાં તો ઘણી જગ્યાએ વેદોની નિંદા પણ કરેલી છે. = કહેવાની મતલબ એ છે કે, ભરતખંડની તમામ ભાષાઓના આધુનિક સાહિત્ય ઉપર જેમ પાશ્ચાત્ય વિચારમુદ્રણીની છાપ પડી છે તેમ મહાભારતમાં અને તેથી કરીને ગીતામાં પણ બૌદ્ધ ચિંતનની છાપ છે; નહિ તો જે જમાનામાં વેદોનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું તે જમાનામાં અને વળી વેદોની આણુ માનનાર ભરતખંડમાં રહીને વેદોની નિંદા કરવાની કોઈની હિંમત ચાલેજ કેવી રીતે ?

ગીતામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થના શ્લોકો પણ પુષ્કળ છે એની ના પડાય એમ નથી. x મહાભારતમાં તો પાછળથી દાખલ થયેલા લખાણનો હિસ્સો થતો મોટો છે, એ વાત બધાએ કબૂલ કરે છે. ગીતામાં પણ એવા પ્રસિદ્ધ શ્લોકો છે. *

અનાચાર, અને અભક્ષ્યભક્ષણ, જ્ઞાતિનો વિચાર કર્યા વિના ગમે તેનું અન્નખાવાથી થએલું પાપ, અસ્પૃશ્યસ્પર્શ, ઇન્દ્રિય-જનિત પાપ, એ બધાનો ગીતાના પાઠથી નાશ થાય છે એવું ગીતાના માહાત્મ્યમાં લખ્યું છે. ગીતાએ દેશવિદેશના લોકોના ચિત્તને એટલું આકર્ષ્યું છે કે તેનાં ગ્રીક, લેટિન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજી, સ્પેનિશ વગેરે સુરોપની ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયે ગયાં છે.

= ભુમો બુદ્ધિમત્કૃત્ત ધર્મતત્ત્વ, ભા. ૧ અ. ૪, ૧૪.

* "જે કૃષ્ણ વેદપ્રધાન ભરતખંડમાં રહીને અને વેદોનો ડોકો વાગ-તો હતો તે જમાનામાં 'ધર્મ' વેદમાં નથી, પણ જનનાના કલ્યાણમાં છે' એવું જાહેર કરવાની હિંમત ચલાવે છે તે ઇશ્વર દો કે ન દો તો પણ તેને અમે મસ્તક નમાવીએ છીએ." ધર્મતત્ત્વ, ભા. ૧, અ. ૪.

x શંકરાચાર્ય પોતાના ભાષ્યની ઉપક્રમણિકામાં આ કથનને રજૂ આપે છે.

* સને ૧૯૧૪ ના ડાહનું વિચિત્રા જુલાઈ માસના અંકમાં "ગીતામાં ઇશ્વરવાદ" એ સ્તીર્કલાળા લેખમાં લખ્યું છે કે જન્ય અને બાસીદીપમાં જે ગીતા પ્રચલિત છે તેમાં બહુજ થોડા શ્લોક છે; ત્યારે મહાસના સુદ સનાતન ધર્મવલ્લભી સંપ્રદાયે પ્રસિદ્ધ કરેલી ગીતાને ૨૧ અધ્યાય છે.

ખંડિગચંદ્ર લખે છે કે “જેનાથી લોકોનું કિત થાય એજ ધર્મ, એવું સત્યતત્ત્વ કૃષ્ણે પ્રતિપ્રાદિત કર્યું છે x x x x કૃષ્ણે ઉપદેશેલા આ હિંદુધર્મના મૂળ મંત્રને જે આપણે જીવનમાં ઉતારીએ તો હિંદુધર્મની અને હિંદુ પ્રજાની ઉન્નતિ શીઘ્ર સિદ્ધ થઈ જાય. x x x x નો તેમ થાય તો પાળાંડ, ન્યાત-જાતની અને ક્રોમ ક્રોમની તકરારો, પરસ્પર વિખવાદ અને વેરઝેર, એમાંનું કાંઈજ રહેવા પામે નહિ.”=

ગીતાના આદર્શ પ્રમાણે જે આપણે આપણું આરિત્ય ઘડીએ તો કોઈ પણ જાતનું દુઃખ આપણને કલેશ આપેજ નહિ અને દેશની ઉન્નતિ પણ હાથવેંતમાંજ આવી જાય.

સત્ય હકીકત એવી છે કે ગીતામાં જે ધર્મનો યોધ કર્યો છે તેના જેવો સાર્વજનિક, વિશ્વવ્યાપી, ત્રિકાળસત્ય અને વિશ્વ-ખંધુત્વથી ભરપૂર ધર્મ બીજો કોઈ છેજ નહિ. આરિત્યગઠનને માટે અને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે એના કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ સામગ્રી બીજા ધર્મગ્રંથમાંથી લાગ્યેજ મળી શકશે.*

= ખંડિમકૃત કૃષ્ણચરિત્ર, ખંડ ૬, અધ્યાય ૬.

* ડૉ. લોરિન્ડર લખે છે કે ગીતા અને બાઇબલમાં લગભગ સો વચન એકસરખી મતલબનાં છે. કેનેડી ગીતા અને બાઇબલના “નવા કરાર” (ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ)ની તુલના કરતાં લખે છે કે બાઇબલના એ અધ્યાયોના લેખકોને લગવદ્ ગીતામાંથી સામગ્રી મળી હોય એ ઘણું બનવા જોગ છે. અમેરિકાનો એક ધર્મોપદેશક ડૉ. હૉલ લખે છે કે “બાઇબલના જૂના વિભાગ (ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ)નો આધાર મહાભારત ઉપરજ હોય એમ લાગે છે. વળી કૃષ્ણ અને ક્રાઇસ્ટના જીવનના સો કરતાં વધારે પ્રસંગો એકબીજાને ખૂબ મળતા આવે છે. એકલી મનુસંહિતા અને બાઇબલના જૂના વિભાગ (ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ)ની તુલના કરતાં ક્રેન્ય વિદ્વાન જેકોબિયટ લખે છે કે બાઇબલ ભરતખંડમાંથી આવ્યું હોવું જોઈએ. બાઇબલનો મોટો ભાગ અને તેમાંનાં બધાંજ દૃષ્ટાંતો બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથોમાંથી લીધેલાં છે એવો અભિપ્રાય ઘણા અંગ્રેજ પાંડિતોનો પણ છે.

મારા રથને ઉભો રાખો કે જેથી હું સર્વને એક વાર ભરત્સવ
 ભેધ લઉં." કૃષ્ણે તેમ કયું અને અર્જુને સામા પશના સૈન્યમાં
 પોતાના પરમ ભક્તિભાજન લીઘમ પિતામહને, પૂજ્યપાદ આશ્રમ
 દ્રોણને તથા બીજા પરમ પ્રિય મિત્રો અને ણંધુજનોને એવા
 તેવીજ રીતે પોતાના સૈન્ય તરફ નજર કરતાં ત્યાં પણ તેણે
 પોતાને અત્યંત પ્રિય એવા રત્નેહીઓને અને સ્વજનોને એવા
 તે એકને તેનું મન વિપાદપૂર્ણ બની ગયું. તેણે કયું : "એ
 માધવ ! અરે ! આ યુદ્ધમાં પૂજ્ય ગુરુજનોને હણવા પડશે,
 ણંધુ-આંધવોને વિનાશ કરવો પડશે. તેમ થવાથી અમારા કુળને
 હાય થશે. આ તો માણસ નહિ કરવા જેવું કાર્ય છે. આપ
 સ્વયંભીરવ ભારાથી તો નહિજ થાયા. મારે જય, રાજ્ય અને
 કુળ, એમનું કંઈ જોઈતું નથી. આ બધાના હોહીથી મારા હૃદય
 આંતરે રાજ્ય કરવું તે કરતાં તો હું વિક્ષા માગીને પેટ ભરવાનું
 પાંચ પરીશ." એવું કહીને તેણે પોતાના હાથમાંનાં મનુષ્યભાષ
 હોં મુદી હીમાં અને અત્યંત ઉદ્દાસ બનીને રથમાં બેસી ગયા.

ત્યારે કેશવ મંદ્ર હાસ્ય કરીને તેને સમજાવવા કાણ્યક
 કાંડે જીવનવગીતાના મધુર મંગલ ગીતનો આરંભ થાય છે :

(ક) *કૃમ્યાગ

કેવલ એ કયા નહિ અર્જુન ! આ કાળકર વિપત્તિનું સર્વ
 ને અને કે હ કયાથી વિદ્ય થયો ? એ માનવી મનુષ્ય
 સર્વનું જીવન છે. (૧-૨) તું એ માનવને હીવેજ દુઃખી થાય
 કે અર્જુન ! એ છે, અને કાયરતા દર્શાવે છે. તું માનવને હીવેજ
 કરીને એ ન કરે છે. જે કરવું છે તેને તું અકર્મી માને છે
 માને છે. માને છે તેને તું અધર્મ માને છે.

એ અર્જુન ! તિલકપદ છે. નથી તેને જનન અને
 મરણ તેને જીવન, સર્જનને. તારા કવચથી કાઢી એ અન્નાને તારા
 હૃદયે નથી. (૩-૪, ૫) એ પ્રભુ હું. તે અર્જુન કે હું તારા
 ભક્તિ માર્ગે, હાર્દ મનુષ્ય, નરક અને દર્શન કરે. તેને
 એક કવચ નરક, દુઃખ, મનુષ્ય જેવું જનન, મરણ, અન્ના

કરીને નવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તેમ આત્મા પણ જૂના શરીરને છોડી દઇ નવું શરીર ધારણ કરે છે. (૨-૨૨.) તો પછી કેાઇ મરે કે જીવે તેમાં તારે દુઃખી શા માટે થવું જોઇએ ? કદાચ તું એમ કહે કે આત્મા શાશ્વત નથી પણ તે પારંપર જન્મે છે અને મરે છે તો તેમાં પણ તારે ખેડ કરવા જેવું નથી. કારણ કે સંયોગ અને વિયોગ એ બેઉ જોડાં જોડખીજની આગળ પાછળ આદ્યાંજ આવે છે. જેનો સંયોગ થયો છે તેનો વિયોગ પણ થવાનોજ અને જેનો વિયોગ થયો છે તેનો પાછો સંયોગ થશે. જે જન્મ્યાં છે તે મરશે અને જે મરે છે તે પાછાં જન્મશે. (૨-૨૬, ૨૭.) શરીરની જેમ ઠોમાર, યૌવન અને વૃદ્ધપણું, એવી ત્રણ અવસ્થાઓ તું જુએ છે, તેવી મૃત્યુ પણ તેની એક ચોથી અવસ્થા છે. (૨-૧૩.) મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. કેમકે મરણ એ પણ પ્રકૃતિનો એક ખાસ નિયમ છે. તો પછી તું બીજાઓના મરણનો વિચાર કરીને શા માટે ખિન્ન થાય ? અને આ મહાન કાર્યમાં ભાગ લેતાં અચકાય છે ?

તું તારા હૃદયિય ધર્મનું પાલન કર. (૨-૩૧.)

સ્વદેશની સેવા કરવી એ હૃદયિયનો ધર્મ છે-એજ તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. દુષ્ટોનું ક્રમન કરવું, સદાચારીનું રક્ષણ કરવું, જનસમુદાયનું હિત સાધવું, સ્વદેશને માટે યુદ્ધ કરવું અને યુદ્ધ કરતાં મરવું પડે તો મરવું, એ હૃદયિયનું કર્મ છે અને એજ તેનો ધર્મ છે. શૌર્ય, બળ, નિર્ભયતા, દક્ષતા અને સ્વાધીનતા એ હૃદયિયોનાં લક્ષણ છે અને સ્વદેશસેવા એજ તેનું કર્તવ્ય છે. (૧૮-૪૩) ભારે આજે તો તું તેનાથી વિપરીત આવચરણ કરવા તૈયાર થયો છે ! કૌરવોએ ભારે અન્યાયી અને અધર્મયુક્ત આવચરણ કરીને તારૂં હઠ્ઠનું રાજ્ય પડાવી લીધું છે. તેમને તેમનાં કર્મને યોગ્ય સજા કરવી અને શુભાવેહું રાજ્ય પાછું મેળવવું એ અત્યારે તારૂં કર્તવ્ય છે. કારણ કે જો કેાઇ સમાજમાં એવો અન્યાય અને અધર્મ ફેલાય તો પછી તે સમાજ સ્થાયી રહી શકેજ નહિ. એવું થાય તો કેાઇ પણ દેશની ઉત્થતિ થાયજ ક્યાંથી ? માટે તારા દેશના ભલાને ખાતર પણ તારે યુદ્ધ કરવું પડે છે. તું જો યુદ્ધ નહિ કરે તો સૌ તારી નિંદા કરશે. જગતમાં નિંદા થાય, અપહીતિ થાય અને છતાં જીવવું તેના કરતાં તો મરણ અનંતગણું જહેવર છે. અને તું આ યુદ્ધમાં

મરણ પામે તો પણ શું ? એમાંએ તને તો લાલજ છે. દેશના લલા માટે લડતાં લડતાં મરણ એના કરતાં મરેને માટે બીજું શું ઇચ્છવા યોગ્ય હોય ? તું મરીશ તો સ્વર્ગે જઈશ અને જીતીશ તો આખા ભરતખંડનો રાજા થઈશ. (૨-૩૧)

કર્મનો કદી પણ ત્યાગ કરાયજ નહિ.

તું કર્મ ત્યાગ કરીને પરધર્મરૂપ ભિક્ષાથી પેટ ભરનાર સંન્યાસી થવા ઇચ્છે છે; એ તદ્દન અધર્માચરણ છે. કારણ કે એક તો કર્મને સદંતર ત્યાગ કરવો એ મનુષ્યને માટે બિલકુલ અસંભવિત છે જીવનને ટકાવવાને માટે અહોનિશ કર્મ કરવુંજ પડે છે; (૩-૮) કર્મ કર્યા વગર તો કોઈ એક ક્ષણ પણ રહી શકે નહિ. મનુષ્યને કર્મ કરવાની ઇચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ તેની પ્રકૃતિજ તે નિરંતર કર્મમાં પ્રેર્યા કરે છે. (૩-૫) બીજું વેદોમાં જે યજ્ઞયાગાદિના વિધિ બતાવેલા છે તે પણ કર્મ વગર તો થઈ શકે નહિ. તે પણ એક પ્રકારનાં કર્મજ છે ને ? (૩-૧૪, ૧૫) માં કર્મ કોઈ પણ રીતે નિંદ્ય નથી. ત્રીજું જનકાદિ રાજર્ષિઓ પણ કર્મ દ્વારાજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. (૩-૨૦) એ.થું મનુષ્ય સમાજના શ્રેયને માટે પણ કર્મ કરવાં જરૂરનાં છે. (૩-૨૦) ફક્ત કર્મને આધારેજ મનુષ્યસમાજ ટકી રહે છે અને કર્મ લીધેજ તે ઉન્નતિ તરફ ગતિ કરે છે. કર્મ દ્વારાજ સ્વદેશને ઉન્નતિ સાધી શકાય છે. પૃથ્વી એ મહાન કર્મક્ષેત્ર છે. કર્મનો ત્યાગ કરવાથી દેશમાં આળસ વધી જાય છે, દુઃખ અને હારિષ્ઠ્ય ચારે તરફ ફેલાઈ જાય છે અને અંતે દેશનો અધઃપાત થાય છે. પાંચમું કારણ આ આખું જગતજ કર્મનું પરિણામ છે અને કર્મને આધારેજ ટકી રહ્યું છે. કાર્યકારણની પરંપરા ઉપરજ તેનો નિભાવ થાય છે. એટલા માટે પણ કર્મનો ત્યાગ કરવો એ ભારે અધર્મ છે. છઠું કર્મનો ત્યાગ કરવાથી જ કાંઈ સુક્તિ થતી નથી. (૩-૪) જો એમ સુક્તિ થતી હોય તો પર્વતોને જન્મસિદ્ધ યોગીઓ શા માટે ન માનવા ? કોઈ શરીરથી કર્મનો ત્યાગ કરે અને મનથી જોડા વિચાર કર્યા કરે તેને તો મહાપાપી જાણવો. (૩-૬) ખરેખરી અગત્યની વાત તો મનની શુદ્ધિજ છે. ચિત્તશુદ્ધિ એજ સુક્તિનો સાચો ઉપાય છે. (૩-૬, ૭) એકલા જ્ઞાનથી પણ સુક્તિ થવી અસંભવિત છે; કારણ કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે પણ કર્મની આવશ્યકતા

રહે છે. (૬-૩) કર્મ કર્યા વગર માત્ર જ્ઞાન વડે સુખિની આશા
 રાખવી એ વ્યર્થ છે. કર્મ વડે જ જ્ઞાન થાય છે અને કર્મ વડે જ
 જ્ઞાનનું સંયોધન થઈ શકે છે. કર્મ વડે અને સાધના કર્યાથી જ
 ચિત્તેન્દ્રિય થવાય છે. હઃ અને દ્વેષ કરવાનો અને વિશુદ્ધ આનંદની
 પ્રાપ્તિ કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય કર્મ જ છે. જેમ જ્ઞાનને માટે કર્મ
 આવશ્યક છે તેમ કર્મને માટે જ્ઞાન પણ તેટલું જ જરૂરનું છે; કારણ
 કે જ્ઞાન વડે કર્મ કરવા ચોખ્ખું છે અને કર્મ કરવા ચોખ્ખું નથી
 તેના વિવેક થઈ શકે છે. જ્ઞાન વડે જ કર્મનું ચોખ્ખું નિયમન થાય
 છે, જેને કર્મ જ્ઞાન નથી તે કાંઈ પણ કર્મ કરી શકવાનો નથી એટ-
 લા માટે જ્ઞાન અને કર્મ એકબીજાની સાથે નિત્ય સંબંધથી સંક-
 ણાયેલાં છે. એમાંનું કાંઈ પણ એકબીજાના આધાર વગર રહી
 શકતું નથી, વળી જેઓ જ્ઞાનસિદ્ધ થયા હોય તેમણે પણ કર્મ
 તો કરવાનું જોઈએ. (૩-૨૬) કારણ કે જ્ઞાનીઓનું હૃદય સદ્યે
 સામાન્ય મનુષ્યો વર્તન કરે છે. (૩-૨૧) એટલા માટે સામાન્ય
 જનતાને કર્મમાં નિયુક્ત કરવાને સારું જ્ઞાનીએ પણ નિરંતર
 કર્મની પ્રવૃત્તિ બાહ્ય રાખવી જોઈએ. (૩-૨૬) મારે તો કયો
 કાર્ય નથી, મારે કર્મ માત્ર કરવાનું પણ બાકી રહ્યું નથી છતાં
 પણ હું દેશના ભલા માટે નિરંતર કર્મ કરતો રહું છું હું જો
 કર્મ ન કરું તો મારું જોઈને બીજા બધા પણ કર્મમાં જ
 જાય અને તેથી દેશના અધ પાત થાય અને મનવસમ જ હિંસ
 નિજ રહી જાય (૩-૨૩) દેશનું ભલું કેવું જોઈ પડે
 મનવની બધી ઉપદેશ હવે કરવો જોઈએ

કરવી એ કર્તવ્ય છે. તેવીજ રીતે પરોપકાર કરવો એ કર્તવ્ય છે; પણ જે પરોપકારથી અન્યાયને ઉત્તેજન મળતું હોય અથવા દેશનું અનિષ્ઠ થતું હોય તો તે વળતે પરોપકાર કરવો યોગ્ય નથી. સ્વદેશની સેવા કરવાનું વ્રત એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સૌથી વિશેષ અગત્યનું કામ છે. બીજાં બધાં કામ એની સરખામણીમાં ગૌણ સમજવાં. આ અતિ મહત્વના કાર્યની સિદ્ધિમાં જ બીજાં કર્તવ્યો નડતરરૂપ હોય તો તેમને એક બાબુએ મૂકી દેવાં જોઈએ. વળી જેઓ ભોગવિલાસથી પ્રમત્ત બનીને પોતાની વિચારશક્તિ ગુમાવી બેઠા છે તેઓ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો નિર્ણય કરી શકેજ નહિ. (૨-૪૪) તેમનું લક્ષ્ય માત્ર પોતાના અંગત સ્વાર્થ ઉપરજ હોય છે અને તેને અર્થેજ તેઓ સર્વ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

નિષ્કામ કર્મ નિરંતર કર્યાજ કરવાં જોઈએ.
(૩-૧૯) હું અમુક કાર્ય કરું તો તેનું ફળ હુંજ ભોગવું એવો વિચાર કદી પણ મનમાં આવવા દેવો નહિ. એવા વિચારથી પ્રેરાઈને કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ. વળી કાર્ય કરતાં કરતાં પણ તેનું પરિણામ પોતે ભોગવવાનો વિચાર મનમાં ન આવે તેની ખાસ કાળજી રાખવી.

નિષ્કામ કર્મ શા માટે કરવાં ?

જે પૂર્ણ કામનારહિત છે તે એકલોજ પોતાનું કર્તવ્ય સફળતાપૂર્વક સિદ્ધ કરી શકે છે. સ્વાર્થપરાયણ વ્યક્તિઓને કદી સફળતા મળતી નથી. નિષ્કામ થયા સિવાય પૂરેપૂરા સ્વાર્થરહિત થઈ શકાતું નથી. વળી નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ વગર અનેક વ્યક્તિઓ તેમજ અનેક જાતિઓ ઐક્યના સૂત્રથી સંઘાતી નથી અને ઐક્ય વગર કોઈ પણ મહત્વનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. નિષ્કામ કર્મનું એકજ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ અને તે એજ કે શું કરીએ કે જેથી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર થાય. જ્યારે નિષ્કામ કર્મનું એકજ લક્ષ્ય છે ત્યારે કામ્ય કર્મોનાં અનંત લક્ષ્ય હોય છે. (૨-૪૧.) કારણકે કામનાઓ અનંત પ્રકારની હોય છે અને ભોગ્ય પદાર્થો પણ અનંત છે. સકામ કર્મ કરવા જતાં જો ઈચ્છા પ્રમાણે ફળ ઉત્પન્ન ન થયું અથવા તે ફળને ઉપભોગ કરવાનું પોતાનાથી ન ગળ્યું તો મનમાં દુઃખ થય. વગર રહેજ નહિ. પરંતુ નિષ્કામ ભાવે કાર્ય કર્યોથી ફળ થયું કે ન થયું.

તોપણ મનને કશો સંતાપ થવાનો સંભવ નથી. કાચું સફળ ન થાય તોપણ આપણે જે કાંઈ કયું તે નિષ્કામપણે કયું છે એટલા વિચારથી પણ મનને ઘણો સાત્ત્વિક આનંદ થશે. નિષ્કામ થયા વગર જો તમે બીજા ઉપર કાંઈક ઉપકાર કરશો તો તેની ખાસેથી તમે કાંઈ નહિ ને કાંઈ બદલાની આશા રાખશોજ રાખશો; અને જો તેના તરફથી તેવો બદલો નહિ મળે તો એક જણની અકૂલ-સત્તાને લીધે તમે બીજા કોઈનું ભણું કરતા અટકશો. પરંપરા-વૃત્તિ ઉપર સમાજની સુસ્થિતિનો મુખ્ય આધાર છે અને તેનો અભાવ થવાથી સમાજનો ક્ષય થતો જાય છે. નિષ્કામ કર્મ કરનારનો હેતુ હંમેશાં શુદ્ધજ હોય છે. તે પોતાના સ્વાર્થને માટે તો કાંઈ કરતોજ નથી. જે કાંઈ કરે છે તે બીજાના અને પોતાના સમગ્ર દેશના બહા માટે કરે છે. આથી કરીને તેને કોઈ પણ કાચું કરવામાં પાપ લાગુ પડતું નથી. (૧૮-૧૭) નિષ્કામભાવે કરેલું કાચું કદી વિક્ષણ જતું નથી. (૨-૪૦) એક વાર પૂર્ણ નિષ્કામભાવે દેશના હિત તરફ નજર રાખીને આદ્યેશ કાચુંનો કદી ક્ષય થતો નથી. તેના શુભ પરિણામની પરંપરા એકે એક કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયાજ કરે છે. એક વાર એવું કાચું કર્યાથી જે નિર્મળ, સાત્ત્વિક આનંદનો અનુભવ થાય છે તે આનંદ ફરીવાર તેવું બીજું કાચું કરવા પ્રેરે છે અને એ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ યોગીનું સમગ્ર જીવન દેશહિતનાં કાર્યોમાં વ્યતીત થાય છે. વળી કોઈ પણ કારણસર તમારાથી તમારું આદરેલું કાચું સંપૂર્ણ નહિ કરાય તો તમારી પાછળ આવના-ઓ તમારા નિષ્કામ કર્મના આદર્શની દીક્ષા લઈને તમારે જાણે વ્યાજીને નિષ્કામભાવે દેશસેવા કરવાનું મત આચરશે. રીતે તમે અધૂરું મૂકેલું કાચું યુગના યુગપર્યંત અનેક દેાની પરંપરા દ્વારા આખરે પૂર્ણ થશે. એક વાર આવું થની નિષ્કામભાવે સેવા કરવાનું મત લઈને તમે તમારા ને પુનિત કરી તો જીવો. પછી તેમાંથી કેવાં આશ્ચર્યકારક અવિનશ્વર પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે! એનાથી એક બાજુએ પોતાનું દૃઢ્ય લઠાર અને ઉત્તમ થશે અને બીજા તમારી નિષ્કામ સેવાબાવનાની જનસમાજના ઉપ-દર છાપ પડશે કે તેથી તમામ વિધો અને અંતર ને તમારો દેશ ઉત્થતિને માળે શીઘ્ર બનિથી જ

ધર્મો જશે. એવી રીતે નિષ્કામ ભાવે થોડુંક કાર્ય કર્યાથી પણ મહાન સંકટમાંથી ઉગરી જવાય છે. (૨-૪૦) જેણે પોતાનું મુખદુઃખ, લાલાલાળ, બધુંજ સ્વદેશને ચરણે સમર્પણ કરી દીધું છે તેની પાસે પોતાનું કહેવા જેવું કંઈ રહેતુંજ નથી તો પછી તેને નફા કે નુકસાન બેમાંથી એકે હોયજ કેવી રીતે? એ નફાનુકસાનનો વિચાર કરીને ઉદેજ શામાટે? વળી જે કરવું તે નિષ્કામભાવે કરવું એજ સફળતાની આરામાં સારી સાવી છે. મારા કર્મનાં ફળ હુંજ ભોગવું એવો વિચાર તમારા મનમાં હશે તો એ ફળ આપવાની લાલસા તથા એ ફળ ક્યારે ભોગવાય, શી રીતે તેનો મોટો હિસ્સો મારેજ ભાગે આવે એવી એવી અનેક પ્રકારની ચિંતાઓ તમારા મનને ઘેરી વળશે. વળી કોઈ વાર યશનો તો કોઈ વાર ધનનો લોભ તે કાર્ય કરતી વખતેજ તમારા મનને ડામાડોળ કરી મૂકશે. તેથી કરીને તમે તે કાર્યમાં એકાગ્ર ચિત્ત કરી શકશોજ નહિ અને તેથી પરિણામે તમારે ભાગે નિષ્ફળતાજ રહેશે. એથી ઉલટું જો તમે પહેલેથીજ પરિણામને વિષે નિઃસ્પૃહ રહ્યા હો, તમારા કાર્યનાં ફળ આપવાની લાલચને વશ તમે ન થયા હો તો ઉપર ગણાવી તે પેઠી કોઈ પણ ચિંતા તમારા મનની સ્થિરતાને ડગમગાવશે નહિ. તે વખતે તો આરંભેલું કાર્ય કેવી રીતે સાંગોપાંગ પાર ઉતારાય એનો એકલાનોજ વિચાર તમારા મનમાં આવ્યા કરે. આથી કરીને તમે તે કાર્યની પાછળ તમારી તમામ શક્તિનો યોગ કરી શકો. અને તમારા ચિત્તને તેમાં પૂર્ણ એકાગ્રતાપૂર્વક પરોવી શકો. એટલે પછી તમને તે કાર્યમાં સફળતા મળવાનો સંદેહજ ન રહે. વાડ, કેટલાંક કાર્ય અનેક માણસોના સામંતો પ્રયાસથીજ સફળ થાય એવાં હોય છે. હવે એવું કોઈ કાર્ય શરૂ કરતી વખતે જો દરેક માણસ મનમાં એવોજ વિચાર કરે કે એનું ફળ હું એકલોજ ભોગવું તો પછી દરેક જણ કાર્ય તરફ નહિ પણ પોતપોતાના સ્વાર્થ તરફજ નજર તાકે. વળી જ્યારે એવાં કાર્યોમાં હમેશાં બને છે તેમ એક એકનાં હિતનો પરસ્પર સંઘર્ષ થતો હોય ત્યારે તેઓ બધા સહકારી ભાગીદારો સટીને એકબીજાના વિરોધીજ બની જાય, અને કાર્ય તરફ તો કોઈનું લક્ષજ ન જાય. આથી ઉલટું જો તે બધાજ નિષ્કામ-ભાવે કાર્ય કરવા તૈયાર થયા હોત તો પછી પોતાના અંગત

લાસ-ગેરલાભનો દોષને વિચારજ ન આવે અને તેથી તેઓને એકબીજાની સાથે અથડાઈ મરવાનો અવકાશજ ન રહે. છોની શક્તિ તે કાર્યને સફળ કરવામાંજ લાગી જાય. યુદ્ધ દરમીયાનને જો એનિકે આવે વિચાર કરે કે વિજયનું ફળ મેળવે એમ પોતે તો તેઓનું લક્ષ્ય યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા તરફ નહિ પણ મને તેમ કરીને પોતાનો જીવ જાચાવવા તરફજ દોરે. દવે જો એનિકે પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખવા તૈયાર ન હોય તો લડાઈમાં તેમની જિત થવાની આશા રખાય ખરી? જો એનિકે લડાઈ લડતી વખતે લડાઈનું પરિણામ જોગવવાનો વિચાર સરખો પણ ન આવે, જેની પરિણામ તરફ નજર પણ ન હોય પણ જેના મનમાં કેવળ યુદ્ધ કરવાનેજ અંકદષ્ટ રહી દરો દોય તેજ પોતાના પૂરેપૂરા જળથી અને પૂર્ણ જોશમતાપૂર્વક લડી શકે છે અને તેજ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. અમુક કર્મ કરવું કે ન કરવું એ તમારી ઇચ્છાને આધીન છે, પણ તેનું ફળ તમને મળે કે ન મળે તે તમારા અધિકારની જાબતા નથી. તમે પોતે હજાર કૌશિક કરો પણ તમારા મદદગારની એક નજીવી ભૂલથી તમારી બધી મહેનત ધૂળમાં મળી જાય; વરસાદ, વાવા-ઝોડું, અગ્નિ વગેરે પ્રાકૃતિક પ્રકોપને લીધે તમારા બધા પ્રયત્ન ભરગાદ થઈ જાય. આ રીતે જોતાં તમારા પરિશ્રમનું ફળ તમને મળે કે ન મળે તે અનિશ્ચિત છે ત્યારે મારી મહેનતનું ફળ હુંજ સોગવું જોવો વિચાર કાર્યનો આરંભ કરતી વખતે કરી પણ મનમાં લાવવો જોઈએ નહિ. ફળ જોગવવાની લાલચને વશ થઈને કરી પણ દોષ કાર્યનો આરંભ કરવો નહિ. (૨-૪૭)X

X મદદગારની જરા જેટલી ભૂલથી બધી મહેનત ફરી ધૂળ-ધાણી થઈ જાય છે તેનું ઉત્તમ દષ્ટાંત પૌટલુંના સંપ્રામભાથી મળે છે. નેપોલિયનના એક સેનાપતિ માર્શલ નેએ અમુક જગ્યાનો કબજો લીધા પછર નેપોલિયનને કહેવડાવ્યું કે એ જગ્યા આપણા કબજામાં આવી ગઈ છે તેથી તેનો પૌટલુંમા પરાજય થયો, નેપો-લિયનની રૂઝિયાની સ્ત્રી નિષ્ફળ ગઈ; કારણ કે તે વર્ષે દહેરા કરતાં બરફ ધણુંજ વહેતું પડ્યું અને તેથી તેની બધી ગણતરી ઉધી પળી ગઈ. સિપ્રિયની લડાઈમા દરગોળા ખુટ્યાના સમાચાર નેપોલિયનને તેના કોહારીએ મોકા પહોંચાડ્યા. (જુઓ-“મહાન નેપોલિયન” સં. સાં. કાર્યોત્તમ) સેવાનંદ

મિલકત બનાવી દેવી એજ ઈશ્વરને પોતાનાં કર્મનાં ફળ અર્પણ કરવાનો સાચો અર્થ છે. એમ કાર્યથીજ તમને તમારાં કર્મનાં ફળ લોગવવાની લાલચ ઉત્પન્ન નહિ થાય અને તેનાં તમામ ફળ જગતના મુખને માટે, સર્વના ઉપયોગ માટે સમર્પણ કરી દેવા તમે તૈયાર થશો. તમે જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરશો તેનું પરિણામ આખો દેશ લોગવે એવી શુભ વાસના તમારા હૃદયમાં જન્મત થશે. એજ પ્રમાણે બીજા બધા પણ પોતપોતાના અંગત લાભ, મુખોપલોગનો વિચાર ન કરતાં સમગ્ર દેશના હિતને માટે ચેષ્ટા કરવા માંડશે. એવા આશયથી પોતાનાથી જે થઈ શકે એવાં શુભ કર્મ સતત કર્યા કરવાં એનુંજ નામ નિષ્કામ કર્મયોગ, અથવા નિઃસ્વાર્થભાવે કરેલી કર્મપ્રવૃત્તિ. જે કર્મનાં ફળ ઈશ્વરને અર્પણ સામાન્ય જનતાના લાભને અર્થે સમર્પણ થાય તેજ ખરી રીતે ઈશ્વરને અર્પણ થયાં કહેવાય. એટલા માટે તમારે સામાન્ય જનતાની ઉપેક્ષા કરવી અગર તેમના કલ્યાણ વરદ્ધ બેપરવા રહેવું, એ યોગ્ય નથી. સૌની ઉન્નતિને માટે તમારે અહોનિશ પ્રવૃત્તિ કરતા રહેવુંજ એકજ દેશના તમામ યેણીના લોકોની સર્વતોમુખી ઉન્નતિ એનુંજ નામ દેશોન્નતિ, એનુંજ નામ લોકકલ્યાણ. દેશની યોગીક વ્યક્તિઓ કદાચ ઉન્નત અને મુખી થાય એ દેશોન્નતિ કહેવાયજ નહિ.

અહંભાવનો નાશ કરો. (૧૬-૧૪, ૧૮) હું આ બધું કરી રહ્યો છું એવા અહંભાવનો નાશ કર્યા વગર નિષ્કામ કર્મ થઈ શકેજ નહિ. તમારું પોતાનું આ અસ્તિત્વ તેમજ તમારો તમામ સ્વાર્થ જગતના અસ્તિત્વ અને સ્વાર્થની સાથે મેળવી દો. આપણે પોતાને માટે લુપ્ત નથી, એ વાતનું હમેશાં સ્મરણ રાખવું. તમે સૌને માટે, આખા વિશ્વને માટે લવો છો. એ કરી પણ બૂલવું નહિ. હું આ કામ કરું છું, મારે માટે કરું છું એવો વિચાર કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે મનમાં લાગવોજ નહિ; પણ આ મારી દરજ્જા છે એમ સમજીને તે કામ કરવું. હું ધનવાન છું, સત્તાવાન છું, ઉચ્ચપદસ્થ છું, શાની છું, આટલાં આટલાં સારાં સારાં કામો મારે હાથે થયાં છે એવા વિચાર કરવા એનું નામ અહંભાવ. અહંભાવ એ મનનો એક વિકારજ છે. અહંભાવપૂર્વક જે કોઈ કાર્ય થાય તેમાં છૂપે છૂપે સ્વાર્થ

રહેલોજ હોય છે. અહંભાવવાળી વ્યક્તિ ધીજનું યોગ્ય સન્માન કરી શકતી નથી; ધીજની ઉન્નતિ સાંખી શકતી નથી; ધીજના મત સહન કરી શકતી નથી; ધીજ પાસેથી શીખવા કે તેના ગુણ ગ્રહણ કરવા તે કદી તૈયાર હોતી નથી. એવા અહંભાવવાળા માણસો લેગા મળીને કોઈ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય ઉપાડી શકતા નથી. વળી અહંકારી માણસ કોઈને પ્રિય લાગતો નથી. બધા તેનાથી અળગા રહેવાનું પસંદ કરે છે. માટે પોતાના માથાનાં તમામ કાર્યો કરવાં ખરાં, પણ આ કાર્ય હું કરું છું એવો વિચાર મનમાં કદી પણ આવવા દેવો નહિ. એવો વિચાર જો મનમાં આવ્યો તો તેની પાછળ અહંકાર આવ્યા વગર રહેનાર નથી. અહંકાર ઉત્પન્ન થતાની સાથેજ જ્ઞાન ઠંકાઈ જાય છે. જ્ઞાનનું આવરણ થયું એટલે સ્મૃતિનો નાશ થયોજ જાણવો અને સ્મૃતિનો નાશ થયે તમારાં બધાંજ કર્મો ધૂળમાં મળી જવાનાં એ પણ નમ્મીજ. હુંજ અમુક કામ કરી રહ્યો છું, હું ન હોઉં તો આ કામ થાયજ નહિ એવો વિચાર તમે કરવા માંડો તો તમારી સાથે મળીને કાર્ય કરનારા તમારા ધીજ સહયોગીઓનાં દિલ દૂભાશે અને તેથી તમારી અંદર કેલહ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ. જે કાર્યની સફળતાનો આધાર એક કરતાં વધારે માણસોના સંપૂર્ણ સહકાર ઉપરજ હોય તે કાર્ય આ રીતે કથળી જાયજ. યુદ્ધ વખતે સેનાપતિઓ એમ માને કે અમારા વડેજ લડાઈ લડાય છે, અને સૈનિકો એમ માને કે અમારા વડેજ લડાય છે તો જેઉનો પરસ્પર સહકાર થાય નહિ અને લડાઈમાં વિજય પણ મળે નહિ. ખરી વાત એ છે કે દરેક જણને તેની પોતાની પ્રકૃતિજ કર્મ કરવા તરફ પ્રેરે છે તો પછી હું કરું છું અને મારા વડેજ આ કાર્ય થાય છે, એવો અહંકાર શા માટે કરવો ? (૩-૨૭) હું ધનવાન છું, હું જ્ઞાની છું, હું બુદ્ધિમાન છું અને આવો છું ને તેવો છું એવો અહંકારજ સર્વ પ્રકારનાં અનિષ્ટોનું મૂળ કારણ છે. આપણા કરતાં દુનિયામાં કેટલા બધા વિશેષ ધનવાન, બુદ્ધિમાન અને જ્ઞાનસંપન્ન છે તેનો વિચાર કરીએ તો જણાય કે આપણામાં અભિમાન કરવા જેવું કંઈજ નથી. મનમાં જ્યારે જ્યારે અહંકારની છાયા દેખાય ત્યારે આ વિશાળ જગતમાં આપણે અત્યંત તુચ્છ છીએ એવો વિચાર કરવો. મારો પુત્ર,

મારી સંપત્તિ, મારાં કુટુંબીઓ!-એ બધું "મારું" મારું" એ સાંકટા મનની નિશાની છે અને કલકકંકાચુ મૂળ કારણ છે. બીજાના પુત્રને અગર બીજાની સંપત્તિને પણ પોતાના પુત્રના જેવી અગર પોતાની સંપત્તિના જેવી ગત્રવાધી આપું જગત અને જગતમાં જે કાંઈ હોય તે બધુંજ જાણે આપણું પોતાનું હોય એવું લાગે છે. એવી ભાવના મનમાં હદ ધરાધી પારકા પુત્રને અગર પારકી સંપત્તિને નુકસાન કરીને પોતાના પુત્રનું સહુ કરવાની અગર પોતાની સંપત્તિમાં ઉમેરો કરવાની મનમાં ધિષ્ણા નહિ થાય. જેનામાં અહંભાવ છે તેનું મન અત્યંત દુઃખ અને અધમ પ્રકારનું છે. તેની ઉત્પત્તિ યનાં ધત્તોજ વિદ્યંજ લાગે છે. તે જો સ્વદેશસેવા કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે મિથ્યા આદંબરજ. જેણે પોતાનો અહંભાવ નાશ કર્યો હોય તે એકલો જ પૂર્ણ નિષ્કામપણે સ્વદેશની સેવા કરવાનો અધિકારી છે, "હું"નો નાશ યનાં તમામ જંજાગનો નાશ થયો જણવો.

ઉમેશાં શુદ્ધિને નિર્મળ રાખવી.+

શુદ્ધ હેતુથી કામ કરવા જતાં કોઈ દિવસ પણ અધર્માં ચરણ કરવાનો ભય રહેશે નહિ. (૧૮-૧૭) તું જો આત્મરક્ષણ કરવાને માટે અથવા દેશનું સહુ કરવાને માટે અથવા તો શુદ્ધ કરવું એ મારી દુરજ છે એમ સમજીને શુદ્ધ કરશે તો તારે હાથે તેથી અધર્મ થશે નહિ. જેની દાનવ સાફ છે, જેનો હેતુ શુદ્ધ છે તેને મન જય પરાજય, લાભ હાનિ, સુખદુઃખ એ બધાંજ સમાન છે. કારણ કે તે પોતાના સ્વાર્થને માટે કશું કરતો નથી અને તેથી તેને અધર્મ પણ લાગુ પડતો નથી. (૨-૩૮)

કર્મબંધનથી બંધાઈ જવું નહિ. ક્ષણ લોગવવાની ઇચ્છા રાખીને કરેલાં કર્મ બંધનરૂપ છે; (૫-૧૨) કારણ કે કામ્ય પદાર્થો અનંત છે. એકાદ કામ્ય વસ્તુના ઉપલોગને માટે કર્મ કરવાથી બીજી કામ્ય વસ્તુના ઉપલોગને માટે કર્મ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. મનની આવી અવસ્થાને કર્મનાં બંધનથી બંધાએલી અવસ્થા કહે છે. અહંકાર, ક્રોધ નિષ્કુરતા, અજ્ઞાન, એ બધાં કર્મબંધનનાં સહાયક છે. (૧૬-૪, ૫) એથી ઉત્કૃષ્ટ જે જે કર્મ ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે અથવા લોકહિતને અર્થે કરવામાં આવે તે બંધનકારક યતાં નથી. (૩-૬, ૩૧) જેણે આખા

+ શુદ્ધિ=કાર્યનો હેતુ, ઉદ્દેશ.

જગતની સાથે પોતાની એકતાનો અનુભવ કર્યો છે તે કોઈ દિવસ કર્મનાં બંધનથી બંધાતો નથી. (૫-૭) કારણ કે તે જે જે કાર્ય કરે છે તે બધાં નિષ્કામભાવે અગર દેશના કલ્યાણ ઉપર નજર રાખીનેજ કરે છે, તેથી તેનું મન કમશઃ ઉદાર અને ઉન્નત થતું જાય છે.

જે કર્મ કરવાં તે અનાસક્તપણેજ કરવાં. (૨-૪૮)

કાર્યની સિદ્ધિ થાય કે ન થાય, સંપત્તિ મળે કે ચાલી જાય, સગાંસંબંધીઓ જીવે કે મરે, એ ઉભય અવસ્થાઓ જેને મનથી સમાન છે તે એકલોજ અનાસક્ત હોય છે. રૂપ રસ વગેરે કોઈ પણ વિષયનાં પ્રલોભન તેને પરાધીન કરી શકતાં નથી. તું જે નિત્ય સ્વાધીન રહીશ તોજ તું તારો પોતાનો માલિક રહી શકીશ. આસક્તિ પેદા થઈ એટલે સ્વાધીનતા ગઈ જાય, અને સ્વધીનતાની સાથે શક્તિ પણ હુરાર્ધજ જવાની. સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિનો લોપ થતાં સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરવાની શક્તિનો પણ લોપ થાય છે. મન સ્વાધીન ન હોય તો નિરપેક્ષ-પણે વિચાર થઈ શકતો નથી અને કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું તેનો શુદ્ધ નિર્ણય પણ કરી શકતો નથી. જે પોતેજ પરાધીન છે તેની પાસેથી શી આશા રાખી શકાય ? આસક્તિમાંથી સકામ કર્મ કરવાની ઇચ્છા પેદા થાય છે. નિષ્કામ કર્મમાં મોટામાં મોટું વિઘ્ન આસક્તિજ છે. એટલા માટે કમળનું પાંદડું પાણીમાં રહે છે અને છતાં જેમ ભીંજતું નથી, તેમ તારે પણ રૂપ રસ વગેરે વિષયોમાં રહીને પણ તેમનાથી લેપાવું નહિ અને પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવવી નહિ.=

પ્રથમ જીવનનું લક્ષ્યાબિન્દુ નક્કી કરી લેવું જોઈએ. પછી તે લક્ષ્યાબિન્દુને કયા ઉપાય વડે સિદ્ધ કરી

= અનાસક્ત ભાવનું એક સરળ દૃષ્ટાન્ત રામકૃષ્ણ પરમહંસના ઉપદેશમાયી મળી આવે છે. એક વાર કે.કે. નિહુતનો છોકરો મરણ પામ્યો ત્યારે પણ તે રડ્યો નહિ. તેના સ્ત્રી માતા કે તમે કેવા કંઈક કાગળન. છે. ? છે.કર. મરણ ગયો. ત્યારનું તમારું આ.મનાયી આ.સુનું એક કીડું પાનુ ન રડવું. કીડું જોયું કે કાગળ નને એકું સ્વપ્ન આ.વ્યુ હતું કે મને હું ન મન હતા. મારે ન રડે કે રડવું હવે મને તુંજ રહે કીડું આ. ન રડવું એના મોઢે નહીં. આ. એક છે.કર. નરે રડવું.

(જુએ. "રામકૃષ્ણ કથામૃત" — ન.ન. - ૩.૫.૩૫) સત્યાનંદ

શકાય તેનો ખૂબ વિચાર કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. ત્યાંપછી દેશ, કાળ, પાત્ર વગેરેનો વિચાર કરીને કાર્યનો આરંભ કરવો. એમ દર્યાથી આરંભેલા કાર્યમાં સફળતા મળે છે.

દૃઢ આત્મશ્રદ્ધા રાખવી. (૬-૫) આત્માની શક્તિને વિશે કદાપિ પશુ સંદેહ લાગવો નહિ. ઈશ્વર મારા હૃદયમાં રહેલો છે. મારામાં બળનો અખૂટ ભંડાર ભર્યો છે. તો પછી મારે ચિન્તા કરવાનું કારણ જ શું ? આવો દૃઢ વિશ્વાસ અને અટળ સંકલ્પ કરીને કાર્ય કરવા માંડવું. અસ્થિર ચિત્તવાળો અને સંશયચક્ષુ માણસ કદી પશુ પોતાના કાર્યમાં કૃતેદ્ધ મંદ થતો નથી. આત્માની અધોગતિ થાય એવું કોઈ કાર્ય ન કરવું. (૬-૫) નિર્બળતાને કદી પશુ લાભે થવું નહિ. જે માણસ પોતાને શક્તિહીન માને છે તે કોઈ પશુ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકતો નથી. જે માણસ કાર્યનું મહત્ત્વ જોઈને કદી બળ્ય છે, સામા પદ્ધતિ વિરોધ જોઈને હિંમત હારી બળ્ય છે તે કોઈ દહાડો કૃતેદ્ધ પામશે નહિ. ભય અને આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ એજ અવનતિનું મૂળ-કારણ છે. એવું કયું કાર્ય છે જે મનુષ્ય ન કરી શકે ? તમારામાં શક્તિની, આવડતની ખેંટી નથી. પછી શા માટે તમને સફળતા ન મળે ? સફળતા મળવીજ જોઈએ એવો દૃઢ આત્મ-વિશ્વાસ રાખીને નિર્ભયપણે, નિષ્કળતાની લેશમાત્ર પશુ શંકા લાગ્યા વગર, તમારી તમામ શક્તિઓને એકાગ્ર કરીને કાર્ય-માં મંડ્યા દહો-પછી તે કાર્યના શા ભાર છે ? તમને સફળતા મળવીજ જોઈએ. જે કાર્ય એક માણસે કયું તે તમે અગર હર-કોઈ કેમ ન કરી શકે ?

આત્માના બળ ઉપરજ ઝૂંઝો-આત્મા વડેજ આત્મા-નો ઉદ્ધાર કરો. (૬-૫) તમારા પોતાનાજ પ્રયત્ન વડે, તમારી પોતાનીજ સાધના વડે તમે ઉત્તતિ સાધો. તમે કોઈના મોઢા સામે તકાસીને બેસી રહેતા નહિ. કોઈની મદદ લઈને તમારું કાર્ય કરવાની તમારો ઉદ્ધાર કરવાની આશા રાખતા નહિ. (૪-૨૦) બીજો માણસ આવીને તમારું કામ કરી આપશે એવો વિચારજ મનમાં રજો લાવતા. જે વ્યક્તિ પોતાના આપબળથી-પોતાની બલમહેનતથી ઈષ્ટવસ્તુ પ્રાપ્ત ન કરી શકે તેને બીજાની મહેનતાનીથી કશું મળવાનું નથી. જે પોતાની ઉત્તતિને માટે પોતેજ પ્રયાસ કરવા તૈયાર થાય છે તેની મદદે ઈશ્વર આવે છે

માણસ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકે છે અને એજ યશ પ્રાપ્ત કરે છે. કાર્યસિદ્ધિ એજ ઉન્નતિની ચાવી છે અને નિષ્ફળતા એ અવનતિની સૂચક છે તે કદી ભૂલવું નહિ. કર્મ એજ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે એ વાત પણ નિરંતર સ્મરણમાં રાખવી.

આ રીતે જે કર્મ કરે છે તે સાચો કર્મયોગી છે; પણ આવા ઉચ્ચ આદર્શ અનુસાર કર્મયોગીનું જીવન ગણવાને માટે જ્ઞાન પણ ઘણુંજ આવશ્યક છે.

(સ) જ્ઞાનયોગ*

જ્ઞાન અનંત અને પરમ પવિત્ર છે. જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર બીજું કંઈજ નથી. (૪-૩૮) જે જ્ઞાન વડે આપણે ભૂતમાત્રને આપણાથી અલિપ્તરૂપે જોઈએ અને પ્રાણીમાત્રમાં ઈશ્વર અભિન્નરૂપે વિરાજમાન છે એવો જેના વડે આપણને અનુભવ થાય, ભિન્ન ભિન્ન દેખાતાં પ્રાણીઓ એક ઈશ્વરનાં અભિન્ન સ્વરૂપો છે એવી જેના વડે આપણને પ્રતીતિ થાય તેજ સાચું અને શુદ્ધ જ્ઞાન કહેવાય. (૪-૩૫. ૧૮-૨૦) એ જ્ઞાન અત્યંત કડયાણુકારી છે. એના વડેજ મનુષ્ય સાચા મનુષ્યત્વને પામે છે. એના વડેજ આરિચયગઠનમાં ભારેમાં ભારે સહાય મળે છે, ભેદભાવના ટળી જાય છે, આ માફ અને આ પારકું એવી સાંકડી ભાવના ફેર થાય છે અને હિંસા, વિદ્રેષ વગેરે દુષ્ટ ભાવોનું ઉત્પત્તિન થઈ જાય છે. આપણું વિશ્વ આપણું પોતાનુંજ હોય એવો ઉદાર ભાવ જન્મી જાય છે. એ જ્ઞાન વડેજ લોકહિત અને દેશહિતનાં કાર્યો કરવાની પ્રેરણા મળે છે. એટલા માટે આ જ્ઞાન ઉપેક્ષા કરવા જેવું નથી. જ્ઞાનનો જેમ જેમ ઉદય થતો જાય છે, તેમ તેમ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો નિર્ણય વધારે સ્પષ્ટરૂપે થઈ શકે છે, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ પણ તેટલેજ સુસાધ્ય થાય છે, અને સંયમ કરવાના હિત પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. દેશહિતનાં કાર્યો કરવાની જરૂર પણ તેટલીજ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અને જ્ઞાન એટલે કે જુદિયમ એજ સાચું જગ છે એ જ

જ્ઞાનની મહત્તા - જ્ઞાન વિના આ જગતમાં કંઈક કરવાનું શક્ય નથી. જ્ઞાન વડે જ આ જગતમાં સુખ અને શાંતિ મળી શકે છે. જ્ઞાન વડે જ આ જગતમાં સુખ અને શાંતિ મળી શકે છે. જ્ઞાન વડે જ આ જગતમાં સુખ અને શાંતિ મળી શકે છે.

દાણી શકાય છે. દેશની જુદી જુદી સર્વ શ્રેણીઓના લોકોની ઉત્પત્તિ વગર અને માત્ર એક જ શ્રેણીના લોકોની ઉત્પત્તિ થવાથી ટ્રાઇ પળ દેશની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને યદ્ય શકે પણ નહિ. એટલા માટે જાતિ વર્ણ વગેરેનો વિચાર ન કરતાં સૌ પુરુષ, સૌએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. ઇન્દ્રિયસંયમ કરવાનું એક માત્ર સફળ સાધન જ્ઞાનજ છે.

સમદર્શી થાઓ, દરેક જ્ઞાની સમદર્શી હોય છે. જૂત-માત્રમાં માત્ર એક ઇશ્વરજ અભિજ્ઞપે વિરાજે છે. (૧૮-૨૦) જે મનુષ્ય પ્રાણીમાત્રમાં ઇશ્વરને સમાનપણે સમજાવે રહેલો જુએ છે તેજ યથાર્થ જુએ છે. (૧૩-૨૭) સમદર્શી પુરુષ પોતાના આત્માને સર્વ જૂતોમાં રહેલો જુએ છે અને સર્વ જૂતોને પોતાના આત્મામાં રહેલાં જુએ છે. (૬-૨૬) આવું અલોક-જ્ઞાનજ આશ્વ, મૈત્રી અને સ્વાધીનતાને જન્મ આપે છે. વિદ્યા અને વિનયયુક્ત શ્રાદ્ધજ, ગાય, હાથી, કૂતરો અને ચાંદાસ, જે જાધાને જ્ઞાનીજનો સમદર્શી જુએ છે. (૫-૧૮) માટી, પથ્થર અને સુવર્ણ, જે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ સરખાંજ છે; તેમ શત્રુ અને મિત્ર, સાધુ અને અસાધુ, જો પણ સમાનજ છે; એવાજ જ્ઞાનીઓ સંસારનો જય કરી શકે છે. એવાનુંજ મન ઇશ્વરમાં નિરંતર પરાંવજોડું રહે છે અને એવોજ જ્ઞાની સૌમાં એક છે. (૬-૮, ૯, ૫-૧૬) એવો મહાત્મા પ્રિય પદાર્થનો પ્રાપ્તિ થતાં પ્રસન્ન થતો નથી અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિથી વ્યાકુળ પણ થતો નથી. (૫-૧૦) તે કથાની ધૂણા કરતો નથી અને ટ્રાઇને નીચ જાધવા વિરક્તારને પાત્ર ગણતો નથી. ઘણા ઉંચા મિત્રદાની ટોચ ઉપર થી જોતાંને પૂરવીના ઉંચા નીચા બધા ભાગો એકસરખા સપાટ દેખાય છે તેમ ધર્મમાં પણ ઉત્તર અવસ્થાએ પહોંચેલા માણસને તમામ ધર્મો, જાતિઓ તથા પ્રજાઓ એકસરખીજ દેખાય છે.

વિશ્વપ્રેમથી ભરપૂર બની રહે—જે તમામ સૌ પુરેપેની પોતાના આત્મામાં જુએ છે અને તેમના પોતાના આત્માનું દર્શન કરે છે તે સ્વદેશપ્રેમથી અથવા વિશ્વપ્રેમથી ભરપૂર થયા વિના રહેજ કેવી રીતે? જાનજ કે તે તે સુખને પોતાનાથી અભિજ્ઞપેજ જુએ છે. (૬-૨૬, ૫-૩) તે સૌના સુખમાં પોતાનું સુખ અને સૌના દુઃખમાં પોતાનું દુઃખ અનુ-ભવે છે. તે સૌને પોતાના જેટલુંજ પ્રિય મને છે. (૬-૩૨) સમ-

દૃષ્ટિમાંથી બ્રાતૃભાવ, બ્રાતૃભાવમાંથી સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વદેશપ્રેમ-
માંથી વિશ્વપ્રેમ જાગ્રત થાય છે. ઈશ્વર ભૂતમાત્રમાં સમાનપદે
રહેલો છે એટલું જાણવું અથવા બુદ્ધિથી સમજી લેવું પૂરતું નથી,
પણ એ સત્યને જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં પરિણત કરવું જોઈએ.
તમામ શ્રીપુરુષો અવ્યક્ત ઈશ્વરની વ્યક્ત મૂર્તિઓ છે તેનો
પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. એવો સાક્ષાત્કાર થાય તો જ
બીજાને તુકસાન કરીને પોતે લાલ મેળવવાની કુવાસના દૂર થાય.
પોતાની તમામ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓને અમલમાં મૂકવાની ઈચ્છા
નિર્મૂળ થઈ જાય. હૃદય પ્રેમથી પરિપૂર્ણ બની જાય અને પરી-
પકાર કરવા માટે નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરવાની અભિલાષા જાગ્રત થાય.

તમે જેમ તમારાં સુખદુઃખનો, લાલહાનિનો વિચાર
કરીને તમારું કર્તવ્ય નક્કી કરો તેમ બીજાઓ પણ તેમના
રનાયનેજ આગળ કરીને કાર્યની દિશા નક્કી કરે તો પછી
સમાજની સુખ્યવસ્થા શી રીતે જળવાય? સ્વદેશની ઉન્નતિ
થયેલી જોવાની આશા શી રીતે રખાય?

વળી તમે જેને સુખદુઃખ માની લો છો તે વાસ્તવિક રીતે
સુખદુઃખ નથી. આગ્રમ, નિદ્રા, શ્રમ, પ્રમાદ વડે તમને જે
સુખનો અભાસ થાય છે તે ખરું જોતાં સુખજ નથી. (૧૮-૩)
જે રૂપરસગંધોની અર્થે ઇન્દ્રિયોનો યોગ થવાથી શીત, ઉષ્ણ વગેરે
જે સંપર્કોનું જ્ઞાન થાય છે તેમ રૂપ, રસ, ગંધાં વગેરે જાણ-
વિષયોની અર્થે ભય, શૂન્ય, ત્વચા વગેરે ઇન્દ્રિયોનો યોગ થવાથી
સુખદુઃખને અનુભવ થાય છે. એટલા માટે જો જાણવિષય-
થી ઉત્પન્ન થયેલું સુખદુઃખનું જ્ઞાન એ શીત ઉષ્ણના જ્ઞાન-
જેહુંજ કહિએ છે. (૧૮-૧૮) રૂપ રસ વગેરે ઇન્દ્રિયવ્યવસ્થા વિષયો
રહે કહિએ છે. એથી કરીને તેઓ ઇન્દ્રિયોની મદદથી મનની
સાદૃશ્યે સુખદુઃખની ક્રમબદ્ધિ થઈ શકે છે તે પણ કહિએ
છે. એ કહિએ ઇન્દ્રિયવ્યવસ્થા વિષયો. આપણે જો કર્મકાંડની
સાદૃશ્ય તેમજ ઇન્દ્રિયવ્યવસ્થા સુખ પદ્ધતિનું સંકેત જોઈએ
તો તે સ્વદેશના સુખવિદ્યા થાય છે તેવા કરીને જે જે સુખ
કહિએ છે તે સ્વદેશ છે તે પ્રમાણ હોય ના. પ્રમાણ કે
અન્ય સુખવસ્થા વગેરે વિષયોના સંકેત ઇન્દ્રિયોનો જે ન જોઈએ
તો સુખને ને સ્વદેશ છે તે સ્વદેશ નહીં. અનુભવેલું સુખ સ્વદેશ
જે સુખ નહીં તે સુખવસ્થા સ્વદેશ છે. (૧૮-૩૬) ને

અથવા અજ્ઞાનને વશ થઈને એવા સુખને લોકો સાચું સુખ માની લે છે, અને તેમનું અનુસરણ કરે છે. જો મન દ્વારા ઈન્દ્રિયોનો અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ વિષયોની સાથે યોગ ન થાય તો પછી જેને આપણે સુખદુઃખ કહીએ છીએ તેનો આપણને મુદ્દલે અનુભવ થાયજ નહિ. આથી કરીને જેનું વાસ્તવિક રીતે અસ્તિત્વજ નથી એવા દુઃખથી ડરી જઈને પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ થવું જોઈએ નહિ. તેવીજ રીતે અસાર સુખના સ્વપ્નથી મોહિત થઈને જે કાર્ય કરવા યોગ્ય નથી તે કાર્ય કરવાની ઈચ્છા પણ થવી ન જોઈએ. કર્તવ્ય કરતી વખતે સુખદુઃખના પ્રશ્નનો વિચારજ કરવો નહિ. જે જ્ઞાની સુખદુઃખ જોડેને સમાન ગણે છે તે કદી પણ મૃત્યુથી ભય પામતો નથી. (૨-૧૫)

દુઃખથી જ્ઞાની વિચલિત થતો નથી. કારણ કે તે પોતાની બુદ્ધિ વડે વિચાર કરીને દુઃખ એ શું છે, તે સાચી ઉત્પત્તિ થાય છે, અને કેવા ઉપાયથી તેનું નિવારણ થાય છે તે બધું જાણતો હોય છે અને શાસ્ત્રમાં જણાવેલા ઉપાય વડે તે દુઃખનું નિવારણ પણ કરી શકે છે. આથી કરીને નાના પ્રકારનાં દુઃખોથી અથવા અનેક જાતના ભય પેદા કરે એવા બનાવોથી માત્ર અજ્ઞાની લોકોજ ખિન્ન થાય છે, મૂર્ખ લોકોજ ભયથી કાયર બની જાય છે અને દુઃખથી હંતબુદ્ધિ થઈ જાય છે. મરેલાંઓને માટે અથવા શુભાવેલા પદાર્થને માટે શોક કરવાથી મરેલાંઓનો વિયોગ અથવા શુભાવેલી સંપત્તિથી થએલી હાનિ એ જોઈ પેદા થએલા દુઃખમાં માત્ર આપણે ઉમેરોજ કરીએ છીએ. એક પ્રકારનું દુઃખ તો હંતુંજ તેમાંથી પાછું આપણે બીજું વધારાનું દુઃખ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. આથી તો દુઃખ ઘટવાને બદલે ઉલટું વધે છે. જેનાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હોય તે બાળતનો વિચાર ન કરવા. થીજ દુઃખ દૂર થઈ શકે છે. એ સિવાય દુઃખનું નિવારણ કરવાનો બીજો એકે ઉપાય નથી. દુઃખ સાથે એવો કોઈ પણ બનાવ બનતાંજ જ્ઞાનીઓ પોતાના મનને જોરથી તેમાંથી ખેંચી લઈને બીજા કોઈ વિષયમાં પડેલી દે છે એટલે પછી દુઃખ તેમને કાંઈજ કરી શકતું નથી. નિરંતર શુભ વિચાર, જ્ઞાન-ચર્ચા, સત્સંગ, મુદ્ધશ્યોત્ત્વ વાચન અને સત્કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ, એ બધા જેમ ચિત્તશુદ્ધિ કરવાના ઉપાય છે તેવાજ તે

માં શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધ, એવા પાંચ પ્રકાર
 વિષયો છે. આપણે નેત્ર વડે રૂપનો, હ્રીમ વડે રસનો, નાક
 ગંધનો, કાન વડે શબ્દનો અને ત્વચા વડે સ્પર્શનો અનુભવ
 કરી શકીએ છીએ. એ અક્ષુ, નિર્ઘ્ન, નાસિકા, કર્ણ અને ત્વચા
 એ આપણી પાંચ ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે. એ પાંચ અને મન, બુદ્ધિ
 અને આત્મા મળીને આપણી આઠ જ્ઞાનેન્દ્રિયો થાય છે. આપણને
 જુને જે કાંઈ જ્ઞાન થાય છે તે આ આઠની મદદથી જ થાય છે.
 પાંચમાંની કોઈ પણ એક ઇન્દ્રિય અને મન, બુદ્ધિ અને આત્મા
 એ ચારનો જ્યારે કોઈ પણ વિષયની સાથે એકી વખતે યોગ
 થાય ત્યારે આપણને તે વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. મન કોઈ પણ
 એક ઇન્દ્રિયને રૂપ, રસ પૈકી કોઈ પણ એકાદ અનુકૂળ વિષય
 તરફ પ્રેરે છે. ત્યાર પછી તે વિષયનું જ્ઞાન બુદ્ધિની મારફતે
 આત્માને થાય છે. એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી મનની અંદર
 જે ને ક્રમવૃત્તિઓનો જન્મ થાય છે તે છ પ્રકારની હોય છે.
 જેમકે:-કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને માત્સર્ય. તે મનુ-
 ધ્યના કદાં શત્રુ હોવાથી પદ્મિપુના નામથી ઓળખાય છે, અક્ષુ
 કર્ણ વગેરે ઇન્દ્રિયોની મદદથી રૂપ, શબ્દ વગેરે વિષયોનું
 આત્માને જ્ઞાન થાય છે તેને અનુકૂળ હોય તો તેથી સુખ થાય
 છે અને પ્રતિકૂળ હોય તો તેથી દુઃખ થાય છે. (૩-૩૪) હવે
 જે વિષયોથી સુખની લાગણી થતી હોય તે વિષયોનો અર્થાત્
 જેનાથી સુખ થાય એવા રૂપ રસાદિ વિષયોનો ફરી ફરીને
 અનુભવ કરવાનું મન થાય છે. એવી રીતે મન થવાથી તે તે
 વિષયો તરફ આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આસક્તિમાંથી તે તે
 વિષયોને ફરી ફરી લોગવવાની ઇચ્છા પેદા થાય છે. આવી
 વિષયલોગની દૃઢ યચ્છેલી ઇચ્છાને કામ કહે છે. એ કામ પોતાના
 નામાંથી લોભ પેદા કરે છે. લોભમાં વિષ્ણુ આવતાં તેમાંથી ક્રોધ
 ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધમાંથી મોહ અથવા અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય
 છે. મોહાન્ધ વ્યક્તિ કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું તેની સ્મૃતિ
 માથી બેસે છે, અને સ્મૃતિ ગઈ એટલે બુદ્ધિનો પણ નાશ
 થાય જાય છે. પછી તે માણસ દિતાહિતના જ્ઞાન વગરનો
 અને કુકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પાપાયરણ કરવા માંડે છે એટલે
 પોતાનો સર્વતઃ વિનાશ કરે છે. (૨-૬૨, ૬૩.)

પાપમાંથી ઉગરવાનો ઉપાય પણ છે—પ્રથમ તો

ધનાં અન્યાય આચરણ કરવાની વૃત્તિ નિર્મૂળ - ઘણું જાય છે. કામ્ય પરતુઓ પાર વગરની છે. તેમનો જેમજેમ ઉપસોગ કરતા જઈએ, તેમ તેમ તેમને ફરી ફરીને સોગવવાની વાસના, અભિમાં ઘી રેડતાં જેમ અભિ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ વૃદ્ધિંગત થાય છે. એની કદી પરિતૃપ્તિ યદ્યપી શકતીજ નથી. જ્યાં સુધી એ અતૃપ્ત વાસનાની આગ હૃદયમાં બળ્યા કરતી હોય ત્યાં સુધી સુખનો અનુભવ કરવાની આશા મિથ્યા બાકી, પરંતુ કામનું દમન કર્યાથી સુખનો ઉદય થાય છે. એટલા માટે વિષયોમાંથી મનને ખેંચી લેવું એજ કામનો પરાજય કરવાનો ઉપાય છે. નિવૃત્તિમાંથીજ તૃપ્તિ થાય છે - લોભ અને લોભથી કદી થતી નથી. અદૃશ્ય પદાર્થનું અવલુ, અવાચ્ય પુસ્તકોનું વાચન, અશ્રુભ વિચારોનું ચિંતન, અકથ્યકથન એ જાધાનો એકદમ પરિત્યાગ જ કરવો જોઈએ. એ જાધાંજ કામનાં સહાયકો છે. ઉપર કહ્યું તે રીતે કામનો જય કર્યાથી લોભનું મૂળજ દમાઈ જાય છે. લોભ નિર્મૂળ થયો એટલે કોપને ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશજ રહેતો નથી. કોપ નિર્મૂળ થયો એટલે મોહ પણ ગયોજ બાકીવો અને મોહ દળ્યો એટલે પછી મદ અને માત્સર્ય રહેજ ક્યાં ? આ પ્રમાણે પાપની પ્રેરણા કરનારા પૂરિષુઓ છતાંય એટલે પછી પાપ કરવાની વૃત્તિજ ચતી નથી.

કામને છતાં પછી પણ જો કોઈ કારણસર લોભ પેદા થાય તો તેને પણ દબાવી દેવો. લોભને દાબી દેવાના ઉપાય બતાવું છું. પ્રથમ તો જેનાથી પ્રલોભન થાય એવા પદાર્થોથી દૂરજ રહેવું. લોભનો છટો હોતો નથી. જેમ જેમ તને તાબે થતા જઈશું, તેમ તેમ તે વધતો જશે. નવા નવા પદાર્થો તરફ મન ખેંચાતું જશે તૃપ્તિની તો આશાજ ચાની ? મનને આવું વારંવાર સમજાવ્યાથી હેઠનું જોર કમી થાય છે. પોતાની જરૂરો આપોને જેમ અને તેમ જોઈ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. બીજા જોની દેખાડેથી ફરીને પોતાની વિલસવૃત્તિને વધારી નહીં નહિ. કોઈ લોભ કરવા એવો પદાર્થ નજર પડે ત્યારે હેઠનું પરિણામ શું થશે અને લે જાનો ત્યાગ કર્યોથી કેવો કેવો દલ થશે તેને વિચાર કરવો. આવી રીતે વારંવાર વિચાર કર્યોથી હેઠનું બળ ઘટી જશે. વળી અન્યથા વિચાર કરવો. કે હેઠને તૃપ્ત કરવાથી જે સુખ થશે, તેને આપે અને અન્ય બેજ છે. :

કે વિવેચના મનને પણ તેઓ પાપપૂર્વક વિચાર નહીં મારી શકે
 અને છે. (૨-૬૦) તેમજ મન વહે, મતલ અભ્યારા વહે, સાધન
 વહે આવી દુઃખને ઇન્દ્રિયોને પણ તાળે કરી શકાય છે (૨-૬૧)
 હું ઇન્દ્રિયોને કરી પણ મન નહિ ચાલું એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો
 જોઈએ. જેમ પોતાના અનુભવોને શરીરની અંદર સંકોળી લે છે
 તેમ સ્થિર ઇન્દ્રિયોના મનુષ્ય પોતાની ઇન્દ્રિયોને રૂપ રસ આદિ
 વિષયોમાંથી જોડી કાઢીને પોતાને તાળે રાખે છે. (૨-૫૮)
 ધર્મનાં અનુભવ અનેક પ્રકારનાં છે. તે બધામાં ઇન્દ્રિયક્રમનું
 રચન એક જ છે. તે જ્ઞાન, મન, વેદાભ્યાસ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. *
 જોઈએ સમયના ઉપનાસથી અથવા ભારે જ્યાધિથી તેમનું શરીર
 કમિલ થઈ જાય છે, તેમની ઇન્દ્રિયો પણ શક્તિથી તાળે છે એ વાત
 ખરી, પણ તેમના મનમાં તો ભોગવાસના ભરપૂર લોચ છે. પરંતુ
 જેઓ જાની કે તેઓ શું જોય છે? કયું કર્તાવ્ય છે તેનો વિચાર કરીને
 પોતાના આત્માના ભાગ વહે રૂપ રસાદિ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને
 જોડીને તેમને પોતાને તાળે રાખે છે. (૨-૫૯) આટલા માટે વિષ
 યના પદાર્થોમાંથી ઇન્દ્રિયોના ઉપર સખત લગામ રાખીને જોડી
 લેવી એ ઘણુંજ અગત્યનું છે. (૨-૬૮) જેનું મન પોતાને વશ
 નથી, જે પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર અંકુશ રાખી શકતો નથી તેની
 દુર્દશાનો આઠો આંક નથી. સમુદ્રમાં તરતી નાની સરખી હોડીને
 જેમ તોફાની વાયુ ગમે ત્યાં ઘસડીને અથડાવીને ડૂબાવી મારે
 છે, તેમ બેલગામ મન અને ઇન્દ્રિયો મનુષ્યને એક જાતના વિષય
 ભોગમાંથી બીજામાં, બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ વારાફરતી ગમે
 ત્યાં ઘસડી જઈને તેની જુદીને હરી લે છે. (૨-૬૭) જે પોતાના
 મન ઉપર કાબુ રાખી શકતો નથી, જેની ઇન્દ્રિયો તેને સ્વાધીન
 નથી, તેને જુદિબ્રહ્મ જાણવો. જે જુદિબ્રહ્મ થયો છે તે પોતાના
 હિતાહિતનો વિચાર કરી શકતો નથી. અને જે હિતાહિતનો વિચાર
 નથી કરી શકતો તેને કદી શાંતિ હોયજ નહિ અને જેને શાંતિ
 નથી તેને સુખ પણ શી રીતે હોઈ શકે? (૨-૬૬) જેમ ચારે
 દિશાએથી અસંખ્ય નાની મોટી નદીઓ વહી વહીને ઉંડા સમુદ્ર
 માં સમાઈ જાય છે અને છતાં સમુદ્ર છલકાતો નથી પણ સ્થિર
 અને શાંત રહે છે તેમ જિતેન્દ્રિય પુરુષના મનની અંદર નાના
 પ્રકારના રૂપરસાદિ વિષયો પેસતા છતાં તે તેમનાથી કદી પણ

શ્રદ્ધામયમાન થતો નથી. જોવા મહાત્માઓજ સારી શાન્તિ અધિકારી હોય છે. જેનું ચિત્ત ભોગવાસનાથી અસ્થિર થઈ હોય તેને શાન્તિ હોયજ કેવી રીતે ? (૨-૭૦) માટે ધણામ ધણા પ્રયત્ન કરીને સૌથી પ્રથમ આત્મા વડે શુદ્ધિને સ્થિર કરવી જોઈએ. ત્યાર પછી શુદ્ધિ અથવા જ્ઞાન વડે હિતાહિતનો વિવેક-પૂર્વક વિચાર કરીને તેના વડે મનને વશ કરવું. પછી ઉપર કહી તે રીતે સ્વાધીન થએલા મન વડે અહુ-કર્ણાદિ ઇન્દ્રિયો ઉપર ચોતાનો અધિકાર બેસાડી દેવો. કોટહું થયો તો પછી પદ્મિયુને કરવાનું કામ સહેલું થઈ જશે. પદ્મિયુ વશ થયા કોટલે પાપવૃત્તિ પણ ટળીજ નવાની. જેમણે અગાઉ પાપી પ્રવૃત્તિઓ કરી હોય પણ પાછળથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તેઓ પણ જ્ઞાન-રિપુઓને લતીને સુખ થાય છે.

ઇન્દ્રિયોનો સદંતર નાશ કર્યો પણ નહિ ચાલે. ઇન્દ્રિયોને એક સામટી કચરી મારો તો સંસારનો વ્યવહાર અટકી પડે; ઇન્દ્રિયો પેદા કરેલી સૃષ્ટિનો અને જનસમાજનો નાશ થઈ જાય. માટે મનને વશ રાખીને અને ઇન્દ્રિયોના ઉપર મનનો કાબુ બેસાડીને વિષયોનો ઉપભોગ કરવો જોઈએ. (૨-૬૪) ઇન્દ્રિયોને પૂરેપૂરી ચોતાને સ્વાધીન રાખીને તેમને શુભ અને કલ્યાણને માટે વાળીને સંસારમાં રહીને વિષયોનો વિવેકપૂર્વક ઉપભોગ કરવો. જે જે સાંસારિક કાર્યોથી મન સદા ઉત્તત અવ-સ્થામાં રહે, સ્વદેશનું હિત સધાય જોવા કામમાં સુખ થાય, દેશનાં દુઃખદારિદ્ર દેહવામાં સહાય કરે જોવાં કર્મ જરૂર કરવાં. જેમણે અને તે પણ પૂરેપૂરા ઉત્સાહપૂર્વક કરવાં જોઈએ. જેનામાં સ્વદેશનું કલ્યાણ કરવાનું સામર્થ્ય છે તે માણસ જે કર્મથી વેગળો રહે તો તેને માથે કર્તવ્ય કર્મની ઉપેક્ષા કર્યાનું પાપ થાડું છે, તે પાપનો ભાગીદાર થાય છે. પણ જોવાં સાંસારિક કામો કરવી વખતે મનના ઉપર વિકાર લાગુ ન પડે તેની ખૂબ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. મનને સ્થિર, એકાગ્ર અને પ્રશાન્ત રાખીને, કામકોમલથી પર થઈને, માત્ર કર્તવ્યશુદ્ધિ જે દિશાએ જ તે દિશા વચ્ચે હૃદય રાખીને લોકોપકારક સાંસારિક કાર્યોમાં જોઈએ. પણ ધર્મ અને નીતિ વિરુદ્ધ ઉપાય વડે કોઈ વિષયનો ભોગ કરવો નહિ તેમ જે જે વિષયોનો ધર્મ-

કથાથી લેવાતું નથી તેમ ઈશ્વર પણ પ્રાણીઓના દેહમાં રહેલો છે તેમના દેહથી લેવાતો નથી. (૧૩-૩૨) ઈશ્વર કોઈનું કર્મ અગર કર્તૃત્વ પોતાને માથે લેતો નથી, તેમજ તે કોઈને તેના કર્મનાં ફળદુઃખરૂપી ફળ પણ આપતો નથી. મનુષ્યો પોતપોતાના સ્વભાવને વશ થઈને પોતપોતાનાં કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. (૫-૧૪) ઈશ્વર કોઈનાં પાપપુણ્ય ગ્રહણ કરતો નથી. કોઈનાં પાપપુણ્યનો ભાગીદાર જનતો નથી. (૫-૧૫) પણ દોરો જેમ પુષ્પની અંદર અદૃશ્યરૂપે રહીને માળામાંનાં પુષ્પોને વ્યવસ્થિત રીતે રાખે છે તેમ ઈશ્વર આ વિશાળ બ્રહ્માંડમાં અદૃશ્યરૂપે રહીને તેની સુવ્યવસ્થા સાચવી રાખે છે. (૭-૭)

અજ્ઞાન, અંધ અને જડ પ્રકૃતિ અથવા પરમાણુઓનો સમૂહ આ આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરી શકે નહિ.* કારણ કે

* મહર્ષિ ગૌતમપ્રણીત ન્યાયદર્શનનો અને મહર્ષિ કણ્વાદ-પ્રણીત વૈશેષિક દર્શનનો અભિપ્રાય એવો છે કે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ એ ચાર પ્રકારનાં પરમાણુઓ અને આકાશ, કાળ, દિશા, મન, ઈશ્વર અને અસંખ્ય જીવાત્માઓ—આટલા નિત્ય પદાર્થો સૃષ્ટિની પૂર્વે પણ હતા. પછી પાર્થિવ પરમાણુઓનું એકબીજાની સાથે સં-મિશ્રણ થવાથી આ વિશાળ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું. મહર્ષિ કપિલના સાંખ્યદર્શનના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજ્જ્સ અને તમસ, એ ત્રણ ગુણમયી ત્રિગુણાન્વિત હોવાય છે. એ ત્રણે ગુણ ત્યારે સામ્યાવસ્થામાં હોય ત્યારે સૃષ્ટિનો સમ થાય અને તેમની અમમાન અવસ્થા થતાં સૃષ્ટિનો આરંભ થવા લાગે છે. જેમ દૂધ વિકાર પામીને દહીં બની જાય છે તેમ આ વિશ્વ પણ પૂર્વોક્ત ત્રણ ગુણોના વિકારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. સાંખ્ય, વૈશેષિક, ન્યાય, પૂર્વશ્રીમાસા તેમજ માર્કાંડે અને બોદાદિ દર્શનોમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માન્યું નથી. વેદાન્ત દર્શન પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મજ આ વિશ્વનું આદિકારક છે. હવે અહીં મુરદેવી એ આવે છે કે જેનું અસ્તિત્વજ નથી તેમાંથી કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થાયજ કેવી રીતે? મારે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાંથી ગુણોની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. આનો વેદાન્ત એવો ખુલાસો કરે છે કે વિશ્વ અસત્ય છે, ભાષા છે. જેમ છીપમા રપાનો અને દોરડીમાં સપનો બ્રમ થાય છે તેમ આ વિશ્વ પણ એક જ્ઞાનનો બ્રમજ છે. એકમાત્ર પરબ્રહ્મજ મૂળ અને સત્ય વસ્તુ છે. તેની અંદર આ નિરંતર પરિવર્તનશીલ દૃશ્ય જગતનું આરોપણ થયું છે. એ વિષે ગીતાનો શ્રો મન છે તે હવે આપણે જોઈશું.

આ જગતમાં આપણે જ્યાં નજર નાખીએ ત્યાં તેના સ્થાના અપરિસીમ જ્ઞાનનું આપણને દર્શન થાય છે. માટે કોઈ અતુલ્ય, અપરિમિત જ્ઞાન અને સામર્થ્યવાળો કોઈ તેનો રચનાર હોવો જોઈએ. એવા શુભયુક્ત એકલો ઈશ્વરજ છે, માટે તે સર્વનું આદિકારણ હોવો જોઈએ. તેના સિવાય બ્રહ્માંડમાંનો કોઈ પણ પદાર્થ કે પ્રાણી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. (૧૦-૩૯) પ્રકૃતિને તેના કાર્યમાં નિયુક્ત કરવાને વાસ્તે બીજી કોઈ શક્તિની જરૂર પડે છે. એ શક્તિ તે ઈશ્વર. ઈશ્વરજ પ્રકૃતિને તેના કાર્યમાં જોડે છે; માટે ઈશ્વરજ પ્રકૃતિની મારફતે સૃષ્ટિ પેદા કરે છે. (૯-૧૦, ૧૪-૩) પ્રકૃતિ અને પુરુષ જોડે આનાદિ છે. (૧૩-૧૯) ઈન્દ્રિયોની અચળતા અને સુખદુઃખ વગેરે મોઢાં એ બધાં પ્રકૃતિમાંથી પેદા થાય છે. (૧૩-૧૯) કાર્યનું કારણ પ્રકૃતિ છે અને સુખદુઃખના લોગનું કારણ પુરુષ છે. (૧૩-૨૦)

ઈશ્વરની આરાધના કરવાનો કોઈ અમુકજ વિધિ નથી. જેને જે રીતે કાવે તે રીતે તે ઈશ્વરની આરાધના કરે તોપણ તેને તેની ભક્તિનું ફળ મળશેજ. માત્ર મન, વાણી અને કર્મથી ભક્તિયુક્ત બનીને ઈશ્વરની આરાધના કરવી જોઈએ. (૯-૨૯) કેટલાંક મોહાંધ મનુષ્યો ઈશ્વરને મૂકીને નાના નાના દેવ દેવતાઓની આરાધના કરે છે. (૧૬-૧૦) એવું કરવું યોગ્ય નથી. કારણ કે જેઓ દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે તેઓ તે દેવતાને પામે છે, પણ ઈશ્વરની ઉપાસના કરનારાઓ ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરે છે. (૯-૨૫) ઈશ્વરજ સર્વનું એકમાત્ર પ્રાપ્ત્ય છે. તે નિલ છે, સર્વશ્રેષ્ઠ છે અને અવ્યક્ત છે. અજ્ઞાની લોકો આ તત્ત્વને ન સમજતાં ઈશ્વરને શરીરધારી મનુષ્ય માને છે. (૭-૨૪) ઈશ્વર અજન્મ અને અવિનશ્વર છે તે વાત તેઓ સમજી શકતા નથી. (૭-૨૫) દરેક વ્યક્તિ જ્ઞાન દ્વારા જિતેન્દ્રિય બનીને જો ઈશ્વરને મન, હૃદય અર્પણ કરીને તેની ભક્તિ કરે તો તે સુક્તિ પ્રાપ્ત કરે. અત્યંત દુરાચારી માણસ પણ જો અનન્ય ભાવે ઈશ્વરની આરાધના કરે તો તે પણ સાધુ બની જાય. (૯-૩૦) કારણ સુક્તિ અથવા આત્માની ઉન્નતિનો આધાર સાધના ઉપર રહેલો છે. જેને પોતાના આત્માની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્કંઠા જાગી હોય અને જે તે અર્થે પોતાની તમામ શક્તિનો અને સાધનાના બળનો યોગ કરી શકે તે જરૂર કૃતાર્થ થયા વિના રહે

દેવતા છે. ગમે તે પદનિયું અવલંબન કરીને મધનું અનુકરણ
 કરે. ધાર્મિક જીવનની પ્રાપ્તિને અર્થ ગમે તે રીતે શાધના કરે.
 તોપણ તે દરી નિષ્ફળ જશે નહિ. પોતપોતાના મધનનાં બદ
 અનુકરણોનો ત્યાગ કરીને અવતોભાવે ઈશ્વરનું અનુકરણ લે
 મુખિ મળે છે. (૧૮-૬૬) ને અનન્ય ભાવે ઈશ્વરનું અનુકરણ લે
 છે તેના પદરિપુજોનો પરાજય થાય છે. તે મન, વાણી અને
 કર્મથી સંપૂર્ણ આત્મોચ્ચાર કરીને ઈશ્વરને પ્રિય હોય તો
 કાર્યો દરવામાં જ મળે છે. તે તે દેહદિવનાં કાર્યોમાં જ મળે
 થાય છે. જુદા જુદા મર્મોમાં ને ને સાધનો જતાં જાય છે તે
 બધાંએ આ ઉચ્ચ આદ્યને પહોંચવાનાં સાધનો જ છે. ને પો-
 તાના દૃશ્ય સુધી પહોંચી ગયો હોય તેને પછી જેમ વાલનની
 જરૂર નથી રહેતી, તેમ જોઈ ઉપર કહેલો આદ્ય પોતાના જી-
 વનમાં ઉતાર્યો હોય તેને બાહ્ય સાધનોની અપેક્ષા નથી રહેતી.
 જેના અંગે મલયાનિલની લલરીનો કપથ થયા કરતો હોય તે
 પછી પંખો શા માટે હાથમાં લે ?
 ઈશ્વરના વિશ્વરૂપે દર્શન કરે-અખિલ પ્રભાંડ તેનું જ
 રૂપ છે. સ્વીકૃત્ય, પશુપંખી, સૌ તેની જ મૂર્તિઓ છે, તેનો
 પ્રકાશ છે. આ તત્ત્વને દૃશ્યમાં પારણ કરવું જોઈએ. ઈશ્વર
 વિશ્વમાંનાં તમામ નરનારીમાં, પદાર્થમાત્રમાં સમાનભાવે
 જમાન છે. જે સાધના વડે પ્રાપ્ત કરેલાં દિવ્ય ચક્ષુ વડે જોઈ
 જોઈએ. આપું દર્શન કરીને જાગૃત્તમાં ટૂંકી જગત્ જોને
 પારિપાક જાણવો. ને પદાર્થમાત્રમાં ઈશ્વરનું અને ઈશ્વર-
 થમાત્રનું દર્શન કરે છે તે તેને સદાકાળ નિહાળે છે. ઈશ્વર
 છુપે રહેતો નથી અને તે ઈશ્વરથી છુપે રહેતો નથી.
 જગતની સેવા કરે-સર્વનું હિત થાય જોવી પ્રવૃત્તિ
 છે. જેથી ઈશ્વરના વિશ્વરૂપનું દર્શન કર્યું છે તેને મન
 અને આ પરાયું જોવો બાવ રહી શકતો નથી. તેને
 પશુ પોતાનું-આત્મવત્ છે. કારણકે તે તો સૌમાં
 જો છે. આપું વિશ્વ તેને હિસાબે ઈશ્વરમય છે. ઈશ્વર
 જો બક્ષી ઉપજી દે શયા પછી સાંપ્રદાયિકતા રહી
 (૮-૫૪) દૃશ્ય પદાર્થ ઉદાર અને ઉત્તમ થાય છે.
 ૧૫૧, અખ્યા ૧૭૪, શ્લોક ૨.

સાચો ભક્ત જિતેન્દ્રિય થઇને, સૌમાં સમખુદ્ધિ રાખીને સૌનું ભણું કર્યા કરે છે અને એ રીતે તે ઈશ્વરની સેવા કરે છે. (૧૨-૪) માટે હે અર્જુન ! તું પણ તે પ્રમાણે દેશહિતનાં કાર્યો દ્વારા ઈશ્વરની સેવા કર. (૮-૩૬) કેમકે જનસેવા એ ઈશ્વરની જ સેવા છે. એજ ઈશ્વરની સેવા કરવાની સાચી રીત છે. x જે કોઇ સર્વના હિતનાં કાર્ય કરે છે તે ઈશ્વરનું જ કાર્ય કરે છે. (૧૧-૫૫ ૧૨-૩૪) જેઓ લોકહિતનાં કાર્યોમાં તત્પર રહે છે તેઓની કોઇ કાળે દુર્ગતિ તો થતીજ નથી. (૬-૪૦) એવો મહાત્મા સૌના કલ્યાણને અર્થે એટા કરતો કરતો આંતે ઈશ્વરનેજ પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્ય એજ ઈશ્વરને પૂજવાની સર્વોત્તમ પ્રતિમા છે જે મનુષ્યમાત્રને ખરા પ્રેમથી આહે છે, જે સૌના કલ્યાણનું જ ચિંતન કરે છે અને જે સૌના ભલાને માટે પોતાની જાત ઘસી નાખે છે તેજ સાચો ઈશ્વરભક્ત છે. એવાને ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવાને માટે વનમાં જવાની જરૂર નથી. વનમાં જવાથી જનહિત સાધી શકાય નહિ; અને જનહિત એજ ખરેખરી અગત્યની વસ્તુ છે. માટે પોતાના મનને હુમેશાં, ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ ઈશ્વર તરફ રાખીને જેનાથી દેશનું હિત સધાય એવાં કાર્યો કરતા રહેવું એજ સાચું ધ્યાન છે. ઈશ્વરના ચરણ ઉપર એક હાથ રાખીને બીજે હાથે રાતદિવસ દેશની ઉન્નતિને અર્થે સતત પ્રયત્ન કર્યા કરવો. આ દુર્લભ માનવજીવનને સાર્થક કરવાનો આજ એક ઉપાય છે.

ઈશ્વર કરુણામય છે, મંગળમય છે-તેજ સર્વનું પાલન કરી રહ્યો છે. જે ઈશ્વરનો ભક્ત છે, જેનું હૃદય શ્રદ્ધાથી ભરપૂર છે તેને તો જ્યારે જ્યારે શોક કે દુઃખ આવે છે ત્યારે ત્યારે પણ એમજ ખાત્રીપૂર્વક સમજાય છે કે તે કરુણામય પરમેશ્વરે મારા ભલાને માટેજ એ મોકલ્યું છે અને તે મને તેમાં તપાવીને શુદ્ધ સો ટચના સોના જેવો બનાવવાની તેની ઇચ્છા છે. તોપછી હે અર્જુન ! તું તારાં સગાંવહાલાંનો નાશ થશે એવા શોકથી શા માટે વ્યાકુળ થઇ જાય છે ?

સાચો સંન્યાસી અને સાચો ત્યાગી કોણ ? જટા ધારણ કરીને અગર માથું મૂંડાવીને સંન્યાસી થવાતું નથી. કર્મનો ત્યાગ કર્યાથી ત્યાગી બનાતું નથી. જે કામ્ય કર્મોનો પરિ-

ત્યાગ કરીને જનહિતને અર્થે, પોતાના દેશના કલ્યાણને માટે નિષ્કામભાવે કર્મ કરતો રહે છે તેજ સાચો સંન્યાસી છે. વળી જે નિરંતર કર્મ કરતો છતાં પોતાના કર્મનાં ફળ ચાખવાની ઇચ્છા રાખતો નથી તેજ સાચો ત્યાગી છે. (૧૮-૨) આવો ત્યાગી સંન્યાસી એજ સર્વને અનુકરણ કરવા યોગ્ય ઉત્તમ આદર્શ છે.

જ્ઞાન વગરનું કર્મ ઘણીવાર કુકર્મ થઈ પડે છે, અને સાચી ભક્તિ વગરનાં લૂખાં કર્મોથી દેશમાં સ્વ-અછંદીપણાનો પ્રેલાવો થાય છે. તેમ કર્મ વગરનું એકલું જ્ઞાન હુણપ્રદ છે. (૬-૬) એવું જ્ઞાન કથા કામમાં આવતું નથી. દ્રવ્ય અત્યંત ઉપયોગી હોવા છતાં તેને લોંચમાં દાટી રાખ્યું હોય તો તેનાથી કશો અર્થ સરતો નથી, તેમ જ્ઞાન અત્યંત લોકોપકારક અને કલ્યાણદાતા છે તોપણ તેને મનમાં ને મનમાં બરી રાખ્યાથી તે વધ્યા સમાન નીવડે છે. એવીજ રીતે ભક્તિ વગરનું જ્ઞાન નાસ્તિકતા લાવે છે. જ્ઞાન વગરની ભક્તિ અધર્મની, અંધવિશ્વાસની અને વહેમની જનેતા થાય છે. માટે જ્ઞાનવાન ભગ્ન એજ શ્રેષ્ઠ છે. (૭-૧૭) કર્મ વગરની ભક્તિ પણ કથા ખપની નથી. ખાલી ધર્મકર્મ કર્યાંથી પરિણામ એ આવે છે કે મનમાં કુસંસ્કાર, આજસ, પરાધીનતા વગેરે દુર્ગુણો જડ નાખે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. માથે જટા, ઠેઠે લંગોટી અને હાથમાં ચીપીઆ કે ખપ્પરવાળા બાવાઓથી તેમનું પોતાનું અગર પાસકાનું કર્મ સહુ યત્નાર નથી.

ધર્મ, અર્થ અને કામ, શ્રમ, લોહન અને સોનું, એ છબે વસ્તુઓનો જે ભુદિપૂર્વક ઉપયોગ થાય તો તેમનું પારિનાનું કલ્યાણ સધાય છે; તેમ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનો ભુદિપૂર્વક સમન્વય કર્યાંથી માનવજાતિનું પરમ કલ્યાણ સિદ્ધ કરી શકાય છે. એટલા માટે હે અર્જુન! તું જે ત્રણેનું એકસામદુ સમાનપણે અનુશીલન કરતો રહેજે. (૩-૪. ૨-૫૧. ૧૮-૬૬) • કારણકે પોતપોતાનાં કર્તવ્ય કર્મ કરવાં એ ધર્મ અને નહિ કરવાં એ અધર્મ છે. કર્તવ્યોને સારી રીતે અદા કરવા માટે પૂર્વ નિષ્કામ થવું ધણું જ અત્યનું છે, અને નિષ્કામ થવા માટે ચિત્તેન્દ્રિય થવાનો જરૂર છે. જે ચિત્તેન્દ્રિય થવું હોય તો

• જ્ઞાન અને કર્મ એક એકનરખ. અનિર.૧ છે. ભુદિ
કરીને લોકો, અ. ૧, શ્લોક ૧૦-૧૧.

તેને માટે જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, એ ત્રણ જરૂરનાં છે. એમાંનું
કેમકે પશુ એક તેના વાજણી પ્રમાણ કરતાં વધી ન જાય તેનો
પ્રયત્ન સંજ્ઞાત રાખવી જોઈએ. કારણકે એકાદ રૂક ઉપરાંત વધી
જવાથી ધીનનાં એ હવાઈ જાય છે અને તેથી અનિષ્ટ પરિણામ
આવે છે. એ ત્રણને સમાનપણે સિદ્ધ કરીને જ આત્મોત્તરિની
સાધના સફળ કરી શકાય છે. દેશોત્તરિને માટે પણ એ ત્રણેની
સદાય અનિવર્ય છે. એ ત્રણેનું એકસરખું અનુશીલન કરીને
મદ્યમ કે તામે સંપૂર્ણ વિજ્ઞાસ સાધી શકે છે, સુખ આપના
મનુષ્યને છે અને તમામ કાર્યોમાં વિજય પ્રાપ્ત કરે છે.

[illegible]

1. The first part of the text discusses the importance of understanding the context of the data being analyzed. It emphasizes that without a clear understanding of the context, any analysis or interpretation of the data is likely to be flawed or misleading.

2. The second part of the text discusses the importance of using appropriate statistical methods to analyze the data. It notes that different types of data require different statistical techniques, and that the choice of method can significantly impact the results of the analysis.

3. The third part of the text discusses the importance of interpreting the results of the analysis in the context of the research question. It notes that the results of the analysis should be interpreted in light of the theoretical framework and the research objectives of the study.

4. The fourth part of the text discusses the importance of communicating the results of the analysis effectively. It notes that the results should be presented in a clear and concise manner, using appropriate visual aids and statistical notation.

5. The fifth part of the text discusses the importance of drawing conclusions from the results of the analysis. It notes that the conclusions should be based on the evidence provided by the data and should be consistent with the research objectives of the study.

પ્રયુક્તિથી તને બાંધી લઇને અવનતિના માર્ગ તરફ ધસડી બધ
 છે. તારૂં ગુમાવેલું રાજ્ય જેના ઉપર તારો ધર્માનુસાર અધિ-
 કાર છે તે સ્વરાજ્યને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવું, તારૂં ક્ષેત્ર ત્રિવલ્લ કરવું
 એ તારો ધર્મ છે. તારે તે કરવું જ પડશે. માટે પ્રથમ તું તારા
 મોહનો નાશ કર. તું મોહનો નાશ કરીશ એટલે તું કોણ છે
 તે તું યથાવત્ બાણી શકીશ. તને તારા પોતાના બગવું જાન
 થશે. તારૂં કર્તવ્ય તને આરસી જેવું સ્પષ્ટ દેખાશે. તેમ થશે
 એટલે સુખસોગ તરફ તેમજ મિથ્યા વિલાપ તરફ તારૂં ચિત્ત
 જશે નહિ; પણ તારા કર્તવ્યનો ઉત્તમવલ્લ આદર્શ તારી નજર
 આગળ નિરંતર હશે રહેશે. તારે તો તારા વડ્ડરિપુનો પરાજય
 કરીને, નિષ્કામ ભાવે તારૂં કર્તવ્ય બજાવતાં રહીને તારી પોતાની
 તેમજ દેશની ઉત્તતિને માટેજ સદાએ વ્યથ રહેવું જોઇએ.
 સર્વ પરવશ દુઃખ સર્વમાત્રમવશ સુખમ્ । " તમામ પ્રકારની
 પરાધીનતા એજ દુઃખ અને સ્વાધીનતા એજ સુખ, એ સૂત્ર તું
 નિરંતર સ્મરણમાં રાખજે. જે પોતાના વડ્ડરિપુને હતે છે તે
 આખા જગતને હતી શકે છે, એ તારા હૃદયમાં કોતરી રાખજે.
 વડ્ડરિપુનો પરાજય એજ સુખનો મહામંત્ર છે. રિપુના બંધ-
 નમાંથી મુક્તિ મળી એટલે તારો શોકસંતાપ, વિવાહ વિસંવાદ
 બધાએ આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જશે. તે વખતે તને સર્વત્ર
 શાંતિ, સામ્ય, મૈત્રી અને સ્વાધીનતાનો અનુભવ થશે. આખું
 વિશ્વ તારે મનથી અપૂર્વ સુખનું નિકેતન બની જશે. કેમ,
 જ્ઞાન અને બક્ષિનો આશ્રય લઇને તારા પોતામાં રહેલા રિપુ-
 બોની સાથે ઇદ વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે સુદ કરવું એજ સાચું
 રહેત્રવું સુદ છે. આ દારુણ સંગ્રામમાં જેણે પોતાના મન-
 થી રથ ઉપર ઇન્દ્રને સારથિ બનાવીને ઇન્દ્રિયોદ્ધી અશ્વોની
 ગામ તેના હાથમાં સોંપી દીધી છે તેનો પરાજય થાયજ કેમ ?
 આખા જગતનો વિજેતા બનીને કૃતકાર્ય થાય એમાં શંકાજ
 ની ? સુક્તિ તો તેની સામે આવીનેજ ઉભી રહેશે માટે હે
 ને વિચાર કરીને કર્તવ્યનો નિષ્ઠ્ય કરવો નહિ, પણ લોક-
 અને દેશદિવ શામાં છે તેનોજ માત્ર વિચાર કરવો. એટલું
 તો તું મોહથી મુક્ત થઇશ.
 ત્યારે અણુને કહ્યું: "હે કૃષ્ણ! તમારી કૃપાથી મારો મોહ

સિન્યના વ્યુદ્ધમાં થઈને દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય અને મામા રાજ્ય પાસે ગયા અને તેમને સૌને અનુક્રમે વંદન કરી આજ્ઞા. પછી તેમની સૌની અનુમતિ તથા આશીર્વાદ લઈને પાછા શત્રુસૈન્યની બહાર નીકળી ગયા.

આટલું કર્યા પછી યુધિષ્ઠિર રાજ્ય પોતાના શત્રુઓના સૈન્યસમૂહની સન્મુખ ઉભા રહીને ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યા કે “હે સૈનિકો અને સેનાપતિઓ ! અમારા પક્ષમાં આવવાની હેલ પણ જેમને ઇચ્છા હોય તેઓ ભલે ચાલ્યા આવે, હું તેમને સૌને પણ જેમને ઇચ્છા હોય તેઓ ભલે ચાલ્યા આવે, હું તેમને સૌને આવકાર આપવા ખુશી છું.” આ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રની ઠાસીને પુત્ર યુધિષ્ઠ્ય બોલી ઉઠ્યો : “ધર્મરાજ ! મારે તમારા પક્ષમાં સાથે થવું છે. જો તમે મને તમારા પક્ષમાં લેશો તો હું દુર્યોધનની સાથે થવું કરીશ.” યુધિષ્ઠિરે તત્તજ જવાબ વાળ્યો : “ચાલ્યો આવ, ચાલ્યો આવ, મારા ભાઈ ! ખુશીથી ચાલ્યો આવ, આપણે બધા ભેગા થઈને તારા મોહાન્ધભાઈઓની સાથે લડીશું. આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાંથી હું જોકલો જ આખરે જીવતો રહેવાનો છે.” પછી યુધિષ્ઠ્યે આનંદપૂર્વક હું-હુલિનાદ કરીને દુર્યોધનને પોતાનો સંઘર્ષ બહાર કર્યો અને પાપીઓનો પક્ષ ઊઠીને જેમના પક્ષમાં ધર્મ હતો તેમના તરફ ચાલ્યો ગયો.

એક બાણુએ જ્યારે આ બનાવ બનતો હતો ત્યારે બીજા બાણુએ કૃષ્ણ પોતે કૌરવોના સિન્યમાં થઈને કણ્વની પાસે પહોંચી ગયા, અને તેને કહેવા લાગ્યા : “મારા પ્રિય કણ્વ ! બીખ હંણાય નહિ ત્યાંસુધી હું થવું કરીશ જ નહિ જોવી. પ્રતિજ્ઞા છું લઈ બેઠો છે; પણ હું કેટલું છું કે ત્યાંસુધી છું હાથ જોડીને બેસીશ ત્યા માટે રહે ? જો છું બેઠો પક્ષના તરફ સમાનભાવે જોતો હોય તો ચાલ મારી સાથે, અને બીખ હંધાત રહે ત્યાં સુધી છું પાંડવોના તરફથી લડ અને બીખ યુદ્ધમાં પડે ત્યારે જો છું પાછો દીરવોના પક્ષમાં ચાલ્યો જજો.” કણ્વે ઉત્તર આપ્યો કે “હે કેશવ ! મારાથી દુર્યોધનના વિરુદ્ધમાં કંઈજ થઈ શકાય. ઉલટું માફ જો ચાલે તો તેને માટે હું મારો પ્રાણ તૈયાર છું.”

આ પ્રમાણે કણ્વને પાંડવોના પક્ષમાં જોઈ લેવા માટે ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ તેમાં તેમને સફળતા નહોતી મળી. આખ્યાય ૪૨ શ્લોક ૮૬ થી ૯૨.

આવી નહિ, પણ અરેબર મહાનિર હતો જોઈએ તો આ ઉપરથી
મહા ભોજી રૂઢ મ ને પીળાં બની શકે ત્યાં સુધી આ યુદ્ધને
અરેબરના કુળના અગાધ મળથી મંજૂરતા હતા એ વાત પણ
તેમની જ ઉમ્મદી દેખવા આવે છે. કારણકે કર્ણ પાંડવોના પક્ષમાં
આ જોઈએ તરત જ હુર્યોધનને સુવેદ કરવાની દુરજ પડે.

પરંતુ આ પાંડવો પોતપોતાના રથમાં સ્થાવર થયા. અ-
ર્જુને જે વાગે દેવદત્ત નામનો ઉત્તમ શંખ વગાડ્યો અને તેનો
નિનાદ અર્જુન સુધી સંભળાયો. વૃંદાની સળીઓ ઉપર નિશ-
્ચયભૂત ભંડેલાં પંખીઓ ચમકી ઉડ્યાં અને બાયભીત થઈને
એકીબીડી કરતાં કરતાં આપાશમાં ચારે દિશાએ ઉડાઉડ કરવા
લગ્યાં. કૌરવીના સૈન્ય ઉપર પણ તે નિનાદનો કાંઈ થોડો પ્રભાવ
પડ્યો ન હતો. એ શબ્દ તેમને કાને આવડાતાં જ તેઓ પ્રથમ
સ્વરૂપ બની ગયા અને આ શંખનાદ કયા અગ્રાધારણ વીરપુરુષ-
નો સરો તેનો તેમના સૌન્ય મનમાં શંકા પેદા થઈ ત્યાર પછી
તરતજ અર્જુને પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યની પાણુછ ચઢાવીને તેના
ટંકાર કર્યો, જે સાંભળીને કૌરવ સેનામાં બાય વ્યાપી ગયો.
તેમને એમજ થયું કે આ યુદ્ધમાં આપણે ઉગરવાના નથી અને
નાસી જવાનો પણ સંભાવ નથી. અર્જુનનો શંખનાદ થવાની
સાથે પાંડવ પક્ષમાંથી અનેક શંખ વાગવા લાગ્યા અને બીજાં
રણવાદોના ઘોર નિનાદથી આપુ' રણક્ષેત્ર ગાજી ઉડ્યું. તેના
ધવણથી પાંડવસૈન્ય યુદ્ધ કરવાને સારૂ ઉત્સાહિત બની ગયું અને
રણોન્માદથી તેમનું રુધિર ઉછળવા લાગ્યું. એ સૈન્યની આગે-
વાની લઈને ભીમ બાયંકર સિંહનાદ કરતો શત્રુસૈન્ય ઉપર તૂટી
પડ્યો. તેના રથના શિખર ઉપર સિંહપતાકા ફરફરતી હતી.
તેનો માર્ગ રોકવાના ઇરાદાથી હુર્યોધન અને તેના ભાઈઓ
ધસી આવ્યા. પછી જેઉ પક્ષના બધા યોદ્ધાઓ પરસ્પર સામઠા
લડવા લાગ્યા. સૌ પોતપોતાનાં તમામ અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવા લાગ્યા.
બધાજ પોતાના પૂરા બળ અને ઉત્સાહપૂર્વક પ્રતિપક્ષીઓનો
સંહાર કરવા મંડી ગયા. જેઉ પક્ષના અસંખ્ય સૈનિકો હણ્યા
અથવા તો જખમી થઈને જમીન પર આજોટતા થઈ ગયા. છતાં
જેઉ પક્ષના સૈન્યમાંથી કોઈએ જરા પણ પાછી પાની કરી નહિ
તેમ યુદ્ધ પણ થંભ્યું નહિ અને જેઉમાંથી કોઈએ પોતાનો

પ્રકરણ ૪ યુ-યુદ્ધમાં બીખમનું પતન

પરાજય સ્વીકાર્યો નહિ. સાંજ પડતાં બીખમદેવે શાખધનિ કે
યુદ્ધ બંધ કરવાની સૂચના કરી એટલે એઉ તરફનાં સૈન્ય એ
પોતાની ધાવણીઓ તરફ પાછાં ફર્યા.

સવાર પડતાં બીખે દિવસે પાછો આગતા દિવસની માફ
સંગ્રામ શરૂ થયો. આજના યુદ્ધમાં યુદ્ધ અને અનુપ દેશ-
વણ બંગાળી યોદ્ધાઓ તેમજ કિરાત લોકો ભારે વીરતા
સહિત લડયા હતા. *

બીખે ભયંકર પરાક્રમપૂર્વક દ્રોણાચાર્યના પર આક્રમણ
કયું બોધને દુર્યોધનના મનમાં ચિંતા થવા લાગી કે હવે
શું થશે ? તેણે કલિંગ દેશના રાજાને તેના વિશાળ સૈન્યસહિત
દ્રોણાચાર્યની કુમકે દોડી જવાની સૂચના કરી કે તરતજ
અસંખ્ય બંગાળી અને જોરિયાનિવાસી યોદ્ધાઓની સરદારી
લઇને કલિંગરાજ બીખના ઉપર તૂટી પડ્યો. તેના પુત્રો,
હાથીસ્વાર, ઘોડેસ્વાર, રથીઓ તેમજ પાયદળ સૈન્ય, સૌ ભારે
ઉત્સાહ અને શૌર્યસહિત બીખની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.
મહાભારતના ચપ્પેમાં કહીએ તો “એક બાણુએ મહાવીર
બીખ અને બીજી બાણુએ કલિંગરાજનું સૈન્ય, એ બેની વચ્ચે
મહાદાઢણ, રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એવું, ભયાનક અને જગતનો
પ્રલય કરી દે એવું ઇશુવ યુદ્ધ મચી રહ્યું.” + તે જમાનાના
બંગાળીઓ અને જોરિયાવાસીઓ પરાક્રમમાં અજોડ હતા.
તેમણે બીખને ચારે બાણુઓથી ઘેરી લઇને તેને કાયર કાયર
કરી નાખ્યો. સાથે સાથે પાંદવ સૈન્યનો પણ ભારે કચ્ચડધાણ
વાળો નાખ્યો. બીખને શત્રુઓની વચમાં સપડાઇ ગયેલો
બોધને ધૂટધુમ્ન, સિખંડી, યુધિષ્ઠિર, સાત્યકિ વગેરે તેની કુમકે
ભારે ત્વરાથી દોડી આવ્યા અને કલિંગરાજના સૈન્યની ટક્કર
કીલવા લાગ્યા. આ બાણુએ કલિંગરાજની મહદે બીખમદેવ
પોતે આવી પહોંચ્યા, અને પછી જો યુદ્ધ મચ્યું તે તો વળી
પહોંચાના કરતાં વધારે રોમાંચ પેદા કરે એવું હતું. દાઢણ
હત્યાકાંડ મચી રહ્યો. એઉ તરફના અસંખ્ય યોદ્ધાઓ ધૂળભેગા
પડી ગયા. સાત્યકિએ બીખના સારથિને પૂરો કરી નાખ્યો.

* બીખપર, અધ્યાય ૫૦-૪૮.
- બીખપર, અધ્યાય ૫૩-૪૧.
+ સારથિને મરાજ નહિ એવા પુદ્ગા મુકરર કરેલા નિમિત્તે.

એટલે તેમના રથના બેલગામ થઈ ગએલા ઘોડાઓ રથને અને તેની સાથે લીખ્મને લઈને ફાવે તેમ દોડતા દૃઢતા રણશ્રેણી બહાર નીકળી ગયા. આથી કરીને પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ ફાવી ગયા. તેમણે કલિંગરાજના પુત્રોનો તથા તેના ઘણા સૈનિકોનો તેમજ નાયકોનો સંહાર કરી નાખ્યો, અને લીખ્મની સાથે લડતાં કલિંગરાજ પોતે મરણ પામ્યો. x આટલું થયું તો પણ બંગાળીઓ અને ચોરિસાવાસીઓએ પીઠ બતાવી નહિ-યુદ્ધમાંથી તલપૂર પણ પાછા હઠયા નહિ. તેઓ તો ઉલટા વધારે મરણીયા બનીને બીજવાએલા વાઘની માફક પાંડવોના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેમના સૈનિકોને મારતા કાપતા પોતે પણ સાચા યોદ્ધાને મોતે મરવા લાગ્યા.* એમ કરતાં કરતાં બીજ દિવસની સાંજ પડી એટલે શંખનાદ થયો અને યુદ્ધ થઈ ગયું.

ત્રીજા દિવસના યુદ્ધમાં પણ કલિંગદેશના સૈન્યે પરાક્રમની કમાલ કરી બતાવી.+ વળી પાંચમા દિવસના યુદ્ધમાં પણ દુર્યોધને કલિંગ દેશના સૈન્યની મદદ લીધી હતી.=

એક વાર એવું બન્યું કે દુર્યોધને પોતાની મદદમાં બંગદેશના રાજાને તથા તેના બંગાળી સૈન્યને લઈને રાક્ષસોના રાજા મહાવીર ઘટોત્કચની સાથે લડાઈ માંડી. બંગદેશનો રાજા એક મોટા પર્વતના જેવા કદાવર હાથી ઉપર ચઢીને પોતાના બંગાળી સૈન્યનું નિયમન કરી રહ્યો હતો, અને તેનું દશહજાર હાથીઓનું વિશાળ સૈન્ય ભારે પરાક્રમ બતાવી રહ્યું હતું. એવામાં ઘટોત્કચે દુર્યોધનને હણવાના ઇરાદાથી વીજળીના જેવી દેહીખ્યમાન, જાણે કેઈ જવલંત તારો ખરતો હોય એવી અગ્નિથી લભૂકતી એક મહાવિનાશકારી શક્તિ તેના તરફ ફેંકી. તે જળહંતી શક્તિ સડસડાટ કરતી મહાવેગથી ચાલી આવવા લાગી. દુર્યોધનને બચાવી લેવાનો બીજો એકે ઉપાય નથી એમ જાણીને બંગદેશનો રાજા ભારે ત્વરાથી પોતાના હાથીને હાંકીને

પાંડવો અને કૌરવો બેઉ ભંગ કરે છે તેનું ઉદાહરણ. નિયમ માટે જુઓ લીખ્મપર્વ, અધ્યાય ૧.

x લીખ્મપર્વ, અધ્યાય ૫૮.

* લીખ્મપર્વ, અધ્યાય ૫૩-૫૪.

+ લીખ્મપર્વ, અધ્યાય ૫૬, ૫૭,

= લીખ્મપર્વ, અધ્યાય ૭૦, ૭૧.

દુર્યોધનના રથની મોઢામોઢ આવીને ઉભો રહ્યો અને પહાડ જેવી પ્રચંડ ઠાયાવાળા પોતાના હાથી વડે તેના રથને ઢાંદી દીધો. તેજ ઘડીએ પેલી શક્તિ સૂસવાટ કરતી આવીને હાથીના અંગ ઉપર અકુળાર્થ કે તરત બંગરાજ સ્થળતાથી હાથી ઉપરથી ઇલાંગ મારીને નીચે ફેલી પડ્યો. શક્તિના પ્રહારથી હાથી મૂડકું થઈને જમીન પર ઢળી પડ્યો, પણ આ રીતે પોતાના જાનને ભેખમે બંગરાજે પોતાના મિત્રના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું. *

પ્રાગ્જયોતિષ (આસામ)નો રાજા ભગદત્ત તેના આસામી અને બંગાળી ગજસૈન્ય, ઘોડેસ્વાર, રથી અને પાયદળ સૈન્ય સહિત દુર્યોધનના તરફથી પાંડવોની સાથે ભારે વીરતા સાથે યુદ્ધે હતો. તે પણ મોટા કદાવર હાથી ઉપર ચઢીને સૈન્યને ટુકમો આપ્યે હતો હતો. યુદ્ધના છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા, નવમા અને દસમા દિવસ સુધી તેનું સૈન્ય ખૂબ શરાતનથી લડ્યું હતું. *

એક દિવસ દુર્યોધને ભેયું કે જીમ સેનાની ખુબારી કરી રહ્યો છે અને ભેતભેતામાં આખું સૈન્ય ધૂળધાણી કરી નાખશે. દુર્યોધનથી આ કેમ સહન થાય ? તેના સૈન્યની પાયમાલી તેનાથી કેમ ભેઈ જાય ? તેથી તેજ ઘડીએ પોતાના સૈન્યને બધાથી હેવા માટે ગર્વિષ્ઠ દુર્યોધન લગાઈને મોખરે દોડી આવ્યો. જીમે પણ તેની સામે યુદ્ધમાં બંધાવ્યું અને તેના તરફ તાઈને ભેલું એક સમાનક અસ્ત્ર ફેંક્યું કે તેના પ્રહારથી દુર્યોધન બેસાન થઈને પોતાના રથમાં ઢળી પડ્યો. આ ભારે અનર્થનો અવસર છે જીમ તેનો અતુર સારથિ ચેતી ગયો ભેટલે તેણે બેશુદ્ધ દુર્યોધનને લઈને રણસેવમાંથી રથ મારી મૂક્યો. આ ભેઈને પાંડવો શરમ શરમના પોકાર કરવા લાગ્યા. દુર્યોધનના રથને નાસતો ભેઈને તેનું સૈન્ય પણ અસ્તબ્ધ થઈ જઈ નાસવા લાગ્યું અને શત્રુઓને હાથે તેમની મોટી સંખ્યાનો ધાણ નીકળી ગયો. આ પ્રમાણે દુર્યોધન રાજ રાજ જીમને હાથે હાર ખઈને પોતાની કીર્તિને અંખપ લગાડતો થયો. તેના જાઈએમાંથી પણ ઘણું જીમને હાથે માર્યો ગયો.

- જોડાપર્વ, અ. ૮૧, શ્લોક ૧૦-૧૧ અ. ૮૨, શ્લોક ૧-૧૨.

* જોડાપર્વ, અ. ૧૨-શ્લોક ૩૫, ૩૬, ૮૧, ૮૨, ૮૩.

૨૨ અ. ૮૫-૮૬-૮૭-૮૮, ૯૫, ૧૦૮, ૧૨, ૧૧૧, ૧૧૨.

અ. ૧૧૪-૨, ૧૧૬ અ. ૧૧૫, ૧૧૬-૧૪

તોપણ હજી તેની ખુદ્ધિ ઠેકાણે આવી નહિ. ઉલટો અહંકારને લીધે જોલ પામીને તે લીખ્મ પાસે ગયો અને તમે મન મૂકીને લડતા નથી એવાં તેમને ઉપરાઉપરી મેણાં મારવા લાગ્યો. આથી લીખ્મનું મન ઘણું દુખાયું. અને પોતાના સ્વમાનને ભંગ થાય છે એવું પણ તેમને લાગ્યું. તેમણે દુર્યોધનને સલાહ આપી કે હજી પાંડવોની સાથે સુલેહ કરવી એજ વાજબી છે. પણ તે બિચારા ડોસાની શિખામણ માને ત્યારે ને ?

એક દિવસ અર્જુને યુદ્ધમાં ભારે પરાક્રમ બતાવ્યું. તે જોઈને લીખ્મ એટલા રાજી રાજી થઈ ગયા કે તેમણે તેને ઘણી શાખાશી આપી અને કહ્યું કે, હવે તું મનમાં જરા પણ સંકેત રાખ્યા વગર મારી સાથે આથી પણ વધારે નિદારણ યુદ્ધ કર. લીખ્મે પોતે પણ કમ્મર ખાંધી અને અગાઉ કરતાં વધારે જુસ્સાથી લડવા લાગ્યા. આ વખતે કૃષ્ણે અર્જુનના રથને ગોળ વર્તુળાકારમાં હાંકીને પોતાની સારથિ તરીકેની અદ્ભુત કુશળતાનો પરિચય કરાવ્યો. કારણ કે રથ ચક્રાવે કરતો હોવાથી લીખ્મનાં ઘણાં ખાણ નિષ્ફળ ગયાં. આથી લીખ્મ ખૂબ ખીજવાયા અને તેમણે કૃષ્ણ અને અર્જુન, બેઉનાં અંગ ઉપર ખાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો. આથી બેઉના શરીરને ક્ષત થયા અને વાગેલા ધામાંથી લોહીના રેલા નીકળતા હતા તેથી તેઓ રાતાચોળ કેસૂડાના લૂમખાથી છવાએલા પલાશવૃક્ષના જેવા શોભવા લાગ્યા. x

વળી એક દિવસ કૃષ્ણને લાગ્યું કે અર્જુન લીખ્મની સામે ઉભો રહે છે ત્યારે તેને તેમનો સ્નેહ યાદ આવવાથી તે માત્ર ઉપરચોટીયુંજ લડે છે અને પોતાના પૂરા બળથી લડતો નથી. કૃષ્ણ તેને વારેવારે પાણી ચઢાવતા, પણ અર્જુન તો તેને તેજ રહેતો. આ બાબતે લીખ્મ ઘણીજ સહેલાઈથી પાંડવોના સૈન્યનો સંહાર કર્યે જતા હતા અને પાંડવોના ભણીથી હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. લીખ્મના મારથી છિન્ન ભિન્ન થઈને સમસ્ત પાંડવ સેના નાસભાગ કરવા લાગી હતી તે જોઈને હવે કૃષ્ણથી રહેવડું નહિ. તેમનો ક્રોધાનલ ભભૂકી ઉડ્યો. એક છત્રંગ મારીને પોતે રથમાંથી ફેદી પડ્યા અને પોતાનું સુદર્શન ચક્ર હાથમાં ઝંઘને

વીરહાકે મારતા બીબ્બને મારવા દોડવા લાગ્યા. તે જોઇને અર્જુન પણ રથમાંથી ફરીને તેમની પાછળ દોડ્યો અને તેણે કૃષ્ણને બે હાથે જોરથી પકડી લીધા. પણ મહાજનવાન માધવને ઝાલી રાખવાનું અર્જુનનું શું ગળું ? તે તો ઉઠતા અર્જુનનેજ પોતાની સાથે ઘસડતા ઘસડતા બીબ્બને મારવા માટે તેમના તરફ દોડતાજ ગયા. ત્યારે છેવટે અર્જુન તેમને પગે પડ્યો, અને જોલ્યો: “તમે શાંત થાઓ. આ લડાઈ દરમ્યાન હું મારા હાથમાં શસ્ત્ર નહિ પકડું એવી તમે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે તમને યાદ છે ને ? તે પ્રતિજ્ઞાનો તમે ભંગ કર્યો નહિ. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે હુંજ મારે હાથે બીબ્બનો વધ કરીશ અને સમસ્ત કૌરવસૈન્યનો પણ સંહાર કરી દઈશ. જાઓ, હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે જો કામ હું મારે હાથેજ પૂર્ણ કરીશ, પણ તમે હવે શાંત થાઓ.” x ત્યારે કૃષ્ણ થોભ્યા અને પાછા વળીને રથમાં બેઠા. તે દિવસે બીબ્બે પાંડવસેનાની બારે ખુવારી કરી નાખી હતી. પણ પાંડવોને હાથે કૌરવસેનાની બે ખુવારી થઈ હતી તે તો આના કરતાંજે ઘણી વધારે હતી. આ થોડાક દિવસના મુદ્દમાં એકલા બીબ્બનેજ હાથે હુર્યોધનના ઘણા ભાઈઓ માર્યા ગયા હતા. એક દિવસ મુવાન અભિમન્યુએ બીબ્બના રથના ધ્વજને કાપી નાખીને ધૂળભેગો કરી દીધો.

આ પ્રમાણે દિવસ પર દિવસ જવા લાગ્યા. રાજ સવાર થતાં દારુણ મુદ્દ શરૂ થાય તે સાંજ થતા મુખી ચાલુ ને ચાલુજ રહે. બેઠે પક્ષ દરેકેજ પોતાના સૈન્યની નવી નવી વ્યૂહરચના કરે અને લડે. દરેકેજ એકબીજાનાં સૈન્યની ખુવારી થતીજ જાય અને છતાં લડવાઓ જરા પણ શિથિલ થયા વગર પોતાનું ઘણામાં ઘણું શોય દાખવીને લડતાજ જાય. એમ કરતાં સાંજ પડે એટલે બીબ્બ શંખનાદ કરીને મુદ્દ ચંભાવવાની સૂચના કરે. શંખનાદ થાય એટલે બાકી જીવતા રહેલા પણ રાત્રોથી ઘવાએલા, બાણોથી વીંધાએલા અને લોહીથી ખરડાએલા રાત્રીઓ પોતપોતાના લોહીલુહાણ થએલા ચોદાઓને રણમેદાનમાંથી પાછા વળીને પોતપોતાની છાવણીઓમાં ચાલ્યા જાય અને સવાર થાય એટલે પાછું જોનું એજ ઘમસાણ મચી રહે.

એમ કરતાં કરતાં મદામુદ્દનો આઠમો દિવસ ખતમ થયો.

અને સાંજ પડી એ દરમ્યાન પાંડવોને હાથે કૌરવસેનાની એટલી
ગાંધી ખુવારી થઈ ગઈ હતી કે દુર્યોધને યુદ્ધમાં જીતવાની આશા
છોડી દીધી. રાત પડ્યા પછી તેણે કર્ણુ, દુઃશાસન અને શકુ-
નિની સાથે મસલત કરવા માંડી. ત્યાં કર્ણુ કહ્યું કે ‘અરે! એમાં
ચિંતા કરવા જેવું શું છે? એક વાર લીઘ્મ પોતાનાં શસ્ત્ર હેઠાં
મૂકીને યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થઈને બાબુએ ખસી જાય તો પછી
હું યુદ્ધમાં ઝુકાવું અને પાંડવો તથા પાંચાલોના એક તડાકામાં
ભૂકા ઉડાવી દઉં. જાઓ, હું આજે તમારા સૌના દેખતાં પ્રતિજ્ઞ
લઉં છું કે હું તેઓ સૌનો સંહાર કર્યા વિના છોડીશજ નહિ.”^x
એ સાંભળીને દુર્યોધનનું હૃદય પ્રકુલિત થઈ ગયું. તે ત્યાંથી
ઉઠીને લીઘ્મદેવના તંબુમાં ગયો, અને તેમને કહેવા લાગ્યો કે
“પિતામહ ! પાંડવોના ઉપર દયા લાવીને અથવા મારા ઉપર
દ્રેષયુક્ત થઈને જો તમે તેમને મારતાં અચકાતા હો તો ભલે,
આવતીકાલથી તમે યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાઓ, અને મહા-
વીર કર્ણુને તમારી જગ્યાએ લાડવા દો. તે જરૂર પાંડવો અને
પાંચાલોનો પરાજય કરશે.”*

દુર્યોધનનાં આવાં વાક્યબાણથી લીઘ્મનું હૃદય વીંધાઈ
ગયું. તેમને અતિશય દુઃખ થયું અને ક્રોધ પણ ચઢ્યો. દુર્યો-
ધન આવું કહીને પોતાનું અત્યંત અપમાન કરે છે એવું તેમ-
ને લાગ્યું અને તેથી થોડી વાર સુધી તો તેઓ વિચાર કરતા
બેસી રહ્યા. પછી બોલ્યા: ÷ “મારાથી થાય તેટલું તો હું તારું
કામ કરી છૂડું છું. મારું ચાલે તો તારે માટે મારા પ્રાણનું
પણ બલિદાન દેવા તૈયાર છું; છતાં તું મને રોજ રોજ મેંઘાં
મારીને શા માટે મારા હૃદયને જખમી કરે છે? મેં તને પહે-
લેથીજ કહી રાખ્યું હતું કે પાંડવોને જીતાય એમ છેજ નહિ.
પણ જા, આવતી કાલે હું એવું યુદ્ધ કરી જતાવીશ કે પૃથ્વીને
અંત આવતા સુધી મારો યશ જગતમાં ગવાતો રહેશે.

તે દિવસની રાત્રિ પૂરી થઈ અને યુદ્ધનો નવમો દિવસ
ઉગ્યો. તે દિવસના યુદ્ધમાં મહાવીર લીઘ્મ એવું અદ્ભુત પરા-
ક્રમ અને વીરત્વ જતાવ્યું અને પાંડવ સૈન્યનો એટલો ઘાણ

^x લીઘ્મપર્વ, અધ્યાય ૯૭-શ્લોક ૮, ૯

* લીઘ્મપર્વ, અધ્યાય ૯૭-શ્લોક ૧૦, ૧૧

÷ લીઘ્મપર્વ, અધ્યાય ૯૮

પી નાખ્યો કે તે ભોળને પાંડવો જીતવાની આશા છોડી બેઠા. રાત્રે તેમની છાવણી ઉપર નિરાશાની કાળી આદર પથરાઈ । અને ચોનાં હૃદય નિરુત્સાહથી કરમાઈ ગયાં.

રાત્રે યુધિષ્ઠિર રાજ્ય કૃષ્ણ અને બીજા સગાસાંજાંધીઓની થી હવે શું કરવું તેની મસલત કરવા બેઠા. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે આપણામાં કોઈ એવો નથી કે પિતામહને હરાવી શકે; અને મનો પરાજય ન થાય તો પછી ચર્ચ રહ્યું. આપણે હવે જીતવાની આશા મૂકીનેજ વાત કરવી રહી.” આ પ્રમાણે યુદ્ધમાં જીતવાની આશા છોડીને યુધિષ્ઠિર રહી પડ્યા. તે ભોળને કૃષ્ણને દયા ઉપજી. તેમણે કહ્યું કે “જે તમે મને યુદ્ધમાં ઉતરવાની રજા આપો તો હું શીખમને હરાવીને તેમનો વધ કરું. પણ શીખમને તો હુંજ મારે હાથે હણીશ એવી અત્યુન પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠો છું તેના ઉપર પાણી ફરશે.”

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા: “કૃષ્ણ ! તમે પિતામહનો વધ કરવા સમર્થ છો તે હું જાણું છું. પણ આ યુદ્ધમાં હું શસ્ત્ર નહિ ઉપાડું, જોની તમે પહેલેથીજ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે તેથી જો તમે લડાઈમાં ઉતરો તો તમારા ઉપર અસત્ય જાણવું આજ આવે. તમને જુદા હરાવીને મારે જીવવું નથી. તમે જાતે લડાઈમાં ઉતર્યા વગર બીજીરીતે તમારાથી થાય તેટલી અમને મદદ કરો. જુઓ, અમે તો નાનપણથીજ જાપ વગરના હતા. પિતામહેજ નાના પ્રકારનાં લોક લડાવીને અમોને નાનેથી મોટા કર્યા છે. મોટે થાલો, આપણે તેમનીજ પાસે જઈએ. હવે શું કરવું તેની ચાચી સલાહ આપણને તેમની પાસેથીજ મળશે.”

તે કાળી બંધીર શત્રુના અધિકારમાં ચડીને કૃષ્ણ અને પાંચ પાંડવો તંબુમાંથી બહાર નીકળ્યા. ઠાંઈના હાથમાં શસ્ત્ર ન હતું તેમ ઠાંઈના અંગ ઉપર બજાર પડુ ન હતું. વળી સાથે જોઈ અંગસાક પડુ ન હતો. છએજણુ ધીરે પમડે, ઉદાસ ચિત્તે આંકિ અંત વિનાના અપાર મહાસાગર જેવો દોરવેની વિશાલ ઇ.વદ્માં ચડીને જવા લગ્યા, અને અખરે જ્યાં જ્યાં મને તંબુ હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એ દિશાએ અંદર જઈને જ્યાંમને ખબર પડે એ દિશાએ તેમણે કોને અંદર બે દરે દીધા. તેમણે કોને દરે દરે સલાહ કર્યો અને કોને કુશળ સમાચાર પૂછવા પછી યુધિષ્ઠિર બોલ્યા: “પિત્ર મહા ! અમરી કુશળવત્તું

હવે પૂછશોજ નહિ. આપે આજે જે અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવ્યું છે તે જોતાં અમારી ખાત્રી થઈ છે કે અમારો સૈન્ય વિનાશ હવે ઝાઝો દૂર નથી. આપની સામે યુદ્ધમાં ટકી શકે એવા ચોક્કો જગતમાં હજી જન્મ્યો નથી. વળી આપે અમને એવા અપૂર્વ સ્નેહ અને મમતાથી અમારું લાલનપાલન કર્યું છે કે અમારાથી તે પ્રાણાન્તે પણ વિસરાય એમ નથી. તેથી કરીને આપના ઉપર ઘા કરતાં અમારા હાથજ કેમ ઉપડે ?”

લીખ્મે જરાક હસીને જવાબ દીધો: “યુધિષ્ઠિર ! હું જીવતો રહીશ ત્યાંસુધી તો મારા તમામ જળથી હું તમારી સામે લડવાનોજ, અને હું જીવતો હોઉં ત્યાંસુધી તમારી જીતવાની આશા પણ વ્યર્થજ. માટે કોઈ રીતે મને હણવાનો તમે પ્રયત્ન કરો. મારા અંગ ઉપર ઘા કરતાં તમારે મનમાં જરા પણ સંકોચ કે વસવસો રાખવો નહિ. જાઓ, હું તમને મારા ઉપર પ્રહાર કરવાની રજા આપું છું. તમે જો મારો અંત લાવી દેશો તો પછી યુદ્ધમાં તમારીજ જિત થઈ જાણજો.”*

યુધિષ્ઠિર કહે: “પિતામહ ! પણ અમારે હાથે આપું નિર્દય કર્મ થાયજ શી રીતે ?”

તે સાંભળીને લીખ્મ ફરીથી હસીને બોલ્યા: “કેમ ન થાય ? તમારા પક્ષમાં શિખંડી તો છે ને ? એક તો તે યુદ્ધમાં અપરાજિત છે. તેને મારી સામે લડવા મોકલો. તે પુરુષ નથી પણ સ્ત્રી છે, એ હું પહેલેથીજ જાણું છું તેથી સ્ત્રીના ઉપર હું ઘા કરી શકીશ નહિ. માટે અર્જુન શિખંડીને આગળ કરીને મારી સામે લડવા આવે અને મારા ઉપર તીક્ષ્ણ બાણોનો મારો ચલાવીને મને મારી નાખે.”†

ત્યારપછી ટેટલીક વાર બીજી આડી અવળી વાતચીત કરીને પાંડવો લીખ્મના ચરણને વંદન કર્યા બાદ પોતાની છાવણી તરફ જવા માટે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. રસ્તે જતાં અર્જુન બોલ્યો: “મારે હાથે તો હું આપું ઘાતકી અને નિષ્કુર કૃત્ય કરીશજ નહિ. તેમણે મને બોળામાં બેસાડીને રમાડ્યો છે, મારા ઉપર કેવું વહાલ રાખ્યું છે ! હું નાનો હતો ત્યારે ધૂળમાં રમીને

* લીખ્મપર્વ, અધ્યાય ૧૦૭, શ્લોક ૭૧-૭૨.

† લીખ્મપર્વ, અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૧૫.

+ લીખ્મપર્વ, અધ્યાય ૧૦૭

પ્રકરણ ૪ થું-થુંમાં ભીમપુર પતન

ધૂળથી ખરડાએલું માફું શરીર લઇને હું તેમના બેસતો અને તેમનાં ચારાં ચારાં કપડાં મેલાં કરી છતાં તે કદી મારા ઉપર નારાજ થતા ન હતા કે ચીડાતો એક દિવસ હું તેમના બોળામાં બેસીને તેમને 'પિતા' કહીને બોલાવવા લાગ્યો. ત્યારે તે બોલ્યા: "ઓ મારા કુલું તારો પિતા નહિ પણ તારા પિતાનો પિતા-પિતાનું મરેરે! જાણે હું શું તેમનો મારે હાથે વધ કરે! નહિ માથાથી આપું હીલું કૃત્ય કરાપિ પણ નહિ થાય. ભલે પરાજય થાય, ભલે આપણે સૌ માર્યા જઈએ. આપણા બીજા પણાએ મોટા મોટા મહારથીઓ પડ્યા છે. તેમાંની ભીમને મારે તો ભલે; હું મારો હાથ આ કામમાંથી નાખું છું." x તે સાંભળીને કૃષ્ણ બોલ્યા: "ત્યારે તારી પ્રતિ ઉપર પાણી ફરી વળ્યો." આમ વાતો કરતા કરતા તેઓ ધાંડવોની છાવણીમાં પાછા આવ્યા.

આવા ભયંકર યુદ્ધના સમયમાં ધાંડવો તેમના શત્રુઓના સૈન્યમાં થઈને વારંવાર ભય અને આવે એ શું? આ વીસમી હીના સુધરેલા જમાનામાં કેાઈ પણ દેશમાં આવે બનાવ ઈએ દીઠા અગર સાંભળ્યો છે? પ્રાચીન સમયના હિંદુઓની ભયતાનો મુકાબલો કરવાની છે કેાઈ પ્રજામાં તાકાત? #

x ભીમપુર, અધ્યાય ૧૦૭, શ્લોક ૬૧-૬૫.

• યુદ્ધ ચાલુ હોય તેવે વખતે શત્રુઓના સૈન્યમાં પ્રવેશ કરવો એ કવિઓએ ઉપગ્રંથી દારેલી કલ્પના છે એવી કેાઈ શંકા કરે તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીશું કે માત્ર પ્રાચીન કાળમાંજ નહિ પણ અર્વાચીન કાળમાં-પંદરમા સદ્કાના ભારતના ઇતિહાસને યોપડે આવા બનાવો નોંધાયા છે. ચિત્રોડના રાણા રાવમલને તેના બાઈ સુયંમલ સાથે દરર પેર હતું. પોતાના મોટા બાઈ રાવમલને પદમટ કરીને પોતે ચિત્રોડની ગાદીએ બેસવા માટે સુયંમલ પોતાના બાઈ અને ભત્રિજા પૃથ્વીરાજની સાથે લઈને હતો અને તેમનું યુદ્ધ ધણો વખત થયા આત્માજ કરતું હતું એવા એક યુદ્ધમાં રાણા રાવમલને શરીર બાર જખમ થયા અને તે પૃથ્વી ઉપર દગા પડ્યો. તે વખતે તેના પુત્ર પૃથ્વીરાજે અપૂર્વ સૌરથી તેના પ્રાણતું રક્ષણ કર્યું. આ લગાઈમાં સુયંમલને પણ આજે શરીર જખમ થયા હતા. બેઉ પક્ષમાં યુદ્ધગ માણસો માર્યા ગયા હતા અગર મરણ સેવા દેવે બેઉ પક્ષના લડવૈયાઓ સાજ પડનાં થાતા.

એમ કરતાં નવમી રાત્રિ પૂરી થઈ અને દસમા દિવસનું પ્રભાત થયું. પાછું કૌરવ સૈન્યે પાંડવો અને પાંચાલોના સૈન્ય ઉપર અસાધારણ શૌર્યથી આક્રમણ કરવા માંડ્યું. આજના યુદ્ધમાં કૌરવ પક્ષના તમામ યોદ્ધાઓ પાંડવોના પક્ષના તમામ યોદ્ધાઓ સાથે એકસામટો જંગ ખેડી રહ્યા હતા. વાવાઝોડું વીંઝાય અને તેના ઝપાટામાં ઘાસ તરણાં ચારે બાજુએ વિખેરાઈ જાય તેમ પાંડવોએ પણ કૌરવ સેનાને છિન્ન ભિન્ન કરીને ચારે બાજુએ વીખેરી નાખી. દાવાનળ જેમ સૂકાં પાંદડાંને બાળીને ભસ્મ કરી દે તેમ અર્જુને આજ કૌરવસેનાનો સામટો

માટે યુદ્ધ બંધ કરીને પોતપોતાની છાવણીઓમાં ગયા હતા.

તે રાત્રે પૃથ્વીરાજ શત્રુઓની છાવણીમાં દાખલ થયો અને ચાલ્યો ચાલ્યો પોતાના શત્રુ અને કાકા સૂર્યમલના તંબુમાં જઈ પહોંચ્યો. સૂર્યમલ તે વખતે ઘાયલ અવસ્થામાં પથારીવશ હતો. એવી અવસ્થામાં પણ તે મહામુશીબતે પોતાના ભત્રિજાને આવકાર આપવા ઉભો થયો. ઉભા થવામાં તેને જે શ્રમ પડ્યો તેથી તેના જખમમાંથી ફરી લોહી નીકળવા લાગ્યું.

પૃથ્વીરાજ—કાકા ! તમારે શરીરે હવે કેમ છે ?

સૂર્યમલ—ખેટા ! તને જોઈને મને એટલો આનંદ થયો કે તેથી હું હવે સાન્ને થઈ ગયો છું.

પૃથ્વીરાજ—કાકા ! હજી હું મારા પિતાને મળ્યો નથી. પરંપ્રાયે તમારી ખબર લેવાજ ચાલ્યો આવું છું. મને ભૂખ પણ ઘણી લાગી છે. કાંઈ ખાવાનું હશે કે ?

તરતજ ત્યાં કોઈ સેવક ભોજનની સામગ્રી લઈ આવ્યો અને કાકા ભત્રિજાએ એકજ યાજ્ઞમાંથી આનંદપૂર્વક ભોજન કર્યું. ત્યારપછી સૂર્યમલે તેને પાનસોપારી આપ્યાં તે પણ પૃથ્વીરાજ વગર સંકેતે ચાવી ગયો. જતી વેળા તે બોલ્યો : “કાકા ! આવતી કાલે સવારે આપણે બે જણુ આ લડાઈનું છેવટ લાવી દેશું.”

સૂર્યમલ બોલ્યો : “ભલે, મારા બાપ ! કાલે સવારે વહેલો આવજો.”

પછી કાકાની રજા લઈને પૃથ્વીરાજ પાછો શત્રુસૈન્યની છાવણીમાં થઈને નિર્વિઘ્ને પોતાના તંબુમાં જઈ પહોંચ્યો. કોઈએ તેને કેદ કર્યો નહિ કે કોઈએ તેને રોક્યો પણ નહિ. બીજો દિવસ કુવત્ર પાછું ભવંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. પૃથ્વીરાજ સાત ટેકાણે જખમી થયો પણ આખરે તેનીજ જિત થઈ. તેનો કાકા તંબુમાંથી નહીં તેથી બચ્યો. ત્યારપછી પણ તેમની વચ્ચે બીજાએ કેટલીએ કડાકાઓ થયેલી કહેવાય છે. (રાગસ્થાન, ભા. ૨. ૫૦ ૩૧૬.) સેવાનંદ

સંહાર કરવા માંડ્યો. તેણે પોતાના અદ્વિતીય બળ અને પરાક્રમ
 વડે કૌરવ સૈન્યના સૈનિકોને કાપી કાપીને તેમના શબના ઢગલા
 બનાવી દીધા. મહાબળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અંપરાજિત શિખંડી
 અને મહાવીર સાત્યકિના માર આગળ શત્રુસૈન્યમાંથી કાપી
 ટક્કર સીવાઈ નહિ. તેમના યોદ્ધા સિપાઈઓ રણમેદાનમાં
 રોળાઈ ગયા; માથાં વિનાનાં થઈ ગયાં; બચીત યજ્ઞેલા
 યજ્ઞેલાં ધાયલ શરીર રક્તગતાં થઈ ગયાં; બચીત યજ્ઞેલા
 સૈનિકોની ટુકડીઓની ટુકડીઓ આરે બાળુએ નાસભાગ કરવા
 લાગી. કૌરવ સૈન્યનો વ્યૂહ તૂટ્યો. આખા સૈન્યમાં અવ્યવસ્થા
 અને નાસભાગ થઈ રહી. આ જોઈને દુર્યોધન ક્રોધથી ગાંડો
 બની ગયો. તેને જોમજ લાગ્યું કે બીભત્તની શિથિલતાને લીધેજ
 મારા સૈન્યની આ કુદંશા થઈ છે. તે સીધાજ તેમની પાસે
 દોડી ગયો અને તેમનું અપમાન કરવા લાગ્યો. તે બોલ્યો કે
 “પિતામહ ! દાવાનજ જેમ વનને બાળીને ખાક કરી નાખે તેમ
 અર્જુન આપણા સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો છે, અને છતાં આપ
 ઉભા ઉભા પાંડવોનું આક્રમણ અને આપણા સૈન્યની નાસભાગ
 જોયા કરો છો !” બીભત્તને હવે રીસ થઈ. તેમણે કહ્યું : “રાજા !
 રાજા હથડબાર કાનિયોને હણવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે, તે પ્રમાણે
 હું હરદોશ કરતો આવ્યો છું. હવે આજે હું તેથીજ વધારે
 ભારે પરાક્રમ કરી બતાવીશ. આજે હું તો હું પાંડવોને યગલોક
 માં મોકલી દઈશ અથવા તેમની સાથે લડતાં હું માર્યો જઈશ.
 આજ સુધીમાં મેં તારું અગ્ર ખાધું છે તેવું ક્ષણ હું પૂરેપૂરું
 ચૂકવી આપીશ. x જોટલું કહીને તેમણે દુર્યોધનને વિદાય કર્યો
 અને પછી આકાશમાંથી વજ્ર તૂટી પડે તેમ બીભત્ત પાંડવોના
 સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યા. મહાવીર બીભત્તના ધસારાનો સામે ઠાણ
 ઉભો રહે ? કેાની મગદ્ધર કે તેમને બાળી શકે ? પાંડવસૈન્ય
 સૂકા ધાસની માફક કપાઈ જવા લાગ્યું. અસંખ્ય યોદ્ધાઓ
 જમીનદોસ્ત થઈ ગયા. પાંડવસૈન્યમાં હાહાકાર મચી રહ્યો.
 યોદ્ધાની નદી વહેવા લાગી; પણ પાંડવો તેથી નાહિશ્ચિન્ત ન ચતા
 યોદ્ધાઓ લેગા પર આવી ગયા. પાંડવ પક્ષના તમામ આગેવાન
 ગયા. બેડ પક્ષના અગણિત વીરો ખતમ થઈ ગયા. કૌરવ
 x બીભત્ત, અધ્યાય ૧૦૬-શ્લોક ૨૮-૨૯.

જોમ કરતાં નવગી શનિ પૂરી મધ અને દસમા દિવસનું મળાત થયું. પાછું કૌરવ સેનાએ પાંડવો અને પાંચાલોના સૈન્ય ઉપર અસામાન્ય શોર્મશી આક્રમણ કરવા માંડ્યું. આજના સુદમાં કૌરવ પક્ષના તમામ ગોદાઓ પાંડવોના પક્ષના તમામ ગોદાઓ સાથે એકસામટો જંગ ખેલી રહ્યા હતા. વાવાઝેડું વીંઝાય અને તેના અપાટામાં ઘાસ તરણું ચારે બાજુએ વિખેરાઈ જાય તેમ પાંડવોએ પણ કૌરવ સેનાને છિન્ન લિન્ન કરીને ચારે બાજુએ વીખેરી નાખી. હાવાનળ જેમ સૂકાં પાંદડાંને બાળીને બસમ કરી દે તેમ અર્જુને આજ કૌરવસેનાનો સામટો

ચારે પુદ્ગળ કરીને પોતપોતાની ઢાવણીઓમાં ગયા હતા.

તે રાત્રે પૃથ્વીરાજ શત્રુઓની ઢાવણીમાં દાખલ થયો અને આવ્યો ગાઓ પોતાના શત્રુ અને કાકા સૂર્યમત્તના તંબુમાં જઈ પહોંચ્યો. સૂર્યમત્ત તે વખતે ધામત્ત અવસ્થામાં પથારીવશ હતો. એવી અવસ્થામાં પણ તે મહામુશીયતે પોતાના ભત્રિજાને આવકાર આપવા ઉભો થયો. ઉભા થવામાં તેને જે શ્રમ પડ્યો તેથી તેના જખમમાંથી ફરી લોહી નીકળવા લાગ્યું.

પૃથ્વીરાજ—કાકા ! તમારે શરીરે હવે કેમ છે ?

સૂર્યમત્ત—ખેટા ! તને જોઈને મને એટલો આનંદ થયો કે તેથી હું હવે સાને થઈ ગયો છું.

પૃથ્વીરાજ—કાકા ! હજી હું મારા પિતાને મળ્યો નથી. પરબાણે તમારી ખબર લેવાજ આવ્યો આવું છું. મને ભૂખ પણ ઘણી લાગી છે. કાંઈ ખાવાનું હશે કે ?

તરતજ ત્યાં કોઈ સેવક ભોજનની સામગ્રી લઈ આવ્યો અને કાકા ભત્રિજાએ એકજ થાળમાંથી આનંદપૂર્વક ભોજન કર્યું. ત્યારપછી સૂર્યમત્તે તેને પાનસોપારી આપ્યાં તે પણ પૃથ્વીરાજ વગર સંકોચે આવી ગયો. જતી વેળા તે બોલ્યો : “કાકા ! આવતી કાલે સવારે આપણે બે જણ આ લડાઈનું છેવટ લાવી દઈશું.”

સૂર્યમત્ત બોલ્યો : “ભલે, મારા બાપ ! કાલે સવારે વહેલો આવજો.”

પછી કાકાની રજા લઈને પૃથ્વીરાજ પાછો શત્રુસૈન્યની ઢાવણીમાં થઈને નિર્વિઘ્ને પોતાના તંબુમાં જઈ પહોંચ્યો. કોઈએ તેને કેદ કર્યો નહિ કે કોઈએ તેને રોક્યો પણ નહિ. બીજો દિવસ ઉગતાં પાછું ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. પૃથ્વીરાજ સાત ઠેકાણે જખમી થયો, પણ આખરે તેનીજ જિત થઈ. તેના કાકા રણમાંથી નાકો તેથી બચ્યો. ત્યારપછી પણ તેમની વચ્ચે બીજાએ કેટલીએ લડાઈઓ થયેલી કહેવાય છે. (રાજસ્થાન, ભા. ૧. પૃ. ૩૧૬.) સેવાનંદ.

સંહાર કરવા માંડ્યો. તેણે પોતાના અદ્વિતીય જળ અને પરાક્રમ વડે દૈત્ય સૈન્યના સૈનિકોને દાપી દાપીને તેમના શબના દમડા બનાવી દીધા. મહાજળવાન ધૂણુમ્ન, અંપરાજિત શિખંદ્રી અને મહાવીર સાત્યકિના માર આગળ શત્રુસૈન્યમાંથી કોઈથી ટક્કર જીલાઈ નહિ. તેમના થોડા બંધ સિપાઈઓ રણમેદાનમાં રેળાઈ ગયા; માથાં વિનાનાં ધડ અને હજારો છિન્નવિન્નિન્ન થયેલાં ધાયલ શરીર રક્તગતાં થઈ ગયાં; જયભીત થયેલા સૈનિકોની દુકડીઓની દુકડીઓ આરે બાજુએ નાસભાગ કરવા લાગી. દૈત્ય સૈન્યનો બચુલ તૂટ્યો. આખા સૈન્યમાં અવ્યવસ્થા અને નાસભાગ થઈ રહી. આ જોઈને દુર્યોધન ક્રોધથી ગાંઠા ખની ગયો. તેને એમજ લાગ્યું કે ભીખની શિયિલતાને લીધેજ મારા સૈન્યની આ દુર્દશા થઈ છે. તે સીધોજ તેમની પાસે ફોડી ગયો અને તેમનું અપમાન કરવા લાગ્યો. તે બોલ્યો કે “પિતામહ ! દાવાનળ જેમ વનને બાળીને ખાક કરી નાખે તેમ અર્જુન આપણા સૈન્યનો સંહાર કરી રહ્યો છે, અને છતાં આપ ઉભા ઉભા પાંડવોનું આક્રમણ અને આપણા સૈન્યની નાસભાગ જોયા કરો છો.” ભીખને હવે રીસ ચઢી. તેમણે કહ્યું: “રાજા ! રાજા દશહજાર હનિયોને હણવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે, તે પ્રમાણે હું દરરોજ કરતો આવ્યો છું. હવે આજે હું તેથીજે વધારે મારે પરાક્રમ કરી જતાવીશ. આજે કાં તો હું પાંડવોને યમલોકમાં મોકલી દઈશ અથવા તેમની સાથે લડતાં હું માર્યો જઈશ. આજ સુધીમાં મેં તારું અન્ન ખાધું છે તેનું કળુ હું પૂરેપૂરું ચૂકવી આપીશ. ■ એટલું કહીને તેમણે દુર્યોધનને વિદાય કયો અને પછી આકાશમાંથી વજ્ર તૂટી પડે તેમ ભીખ પાંડવોના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યા. મહાવીર ભીખના ધસારાનો સામે કોણ ઉભો રહે ? કોની મગફળ કે તેમને બાળી ચકે ? પાંડવસૈન્ય સૂકા ધાસની માફક કપાઈ જવા લાગ્યું. અસંખ્ય યોદ્ધાઓ જમીનદોસ્ત થઈ ગયા. પાંડવસૈન્યમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. લોહીની નદી વહેવા લાગી; પણ પાંડવો તેથી નાહિમત ન થતાં વધારે જોસ પર આવી ગયા. પાંડવ પક્ષના તમામ આગેવાન યોદ્ધાઓ ભેગા થઈને દૈત્ય પક્ષના યોદ્ધાઓની સામે ઝૂઝવા લાગ્યા. બેડ પક્ષના અગણિત વીરો ખતમ થઈ ગયા. દૈત્ય

ઐન્યમાંથી દેટલાક નાસભાગ કરવા લાગ્યા. ખીજી બાજુએ સંજયે ભારે શૌર્ય દાખવીને પાંડવઐન્યનો સંહાર કરવા માંડ્યો. તેજ વખતે અર્જુને તેની સામે તાકીને એવા એક અશ્વનો પ્રહાર કર્યો કે સંજયને યુદ્ધ છોડીને નાસવું પડ્યું. x

પછી અપરાજિત ગણાતા શિખંડીને આગળ કરીને અર્જુને લીખ્મના ઉપર ધસારો કર્યો, અને તેમના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણોની ઝડી વરસાવવા માંડી. એ બધાંજ બાણ વીજળીના વેગે આવી આવીને લીખ્મના શરીરમાં ભોંકાવા લાગ્યાં અને તેની પીડાથી તે આકળવિકળ થઇ ગયા. ખીજી બાજુએ બળવાન શિખંડીએ પણ તેમના ઉપર બાણની ધૂમ મચાવી દીધી. તેનાથી તેમનું શરીર વીંધાઈ જવા લાગ્યું. એક બાજુએ અર્જુન અને ખીજી બાજુએથી શિખંડી લીખ્મના બાજુરને કોચી કોચીને તેમના શરીરને બાણવૃષ્ટિથી ઘાયલ કરવા લાગ્યા ત્યાં પછી તે એકલો ક્યાં સુધી ટકી શકે ? વળી શિખંડી સ્ત્રી છે તે પણ તે બળુતા હતા. સ્ત્રીના શરીર ઉપર શસ્ત્રનો પ્રહાર કરવો એ મદને શોભે નહિ. તેથી કરીને શિખંડીની સામે તેમનાથી એક પણ બાણ છોડાયું નહિ. આથી કરીને શિખંડીનું કામ તો ઘણુંજ સહેલું થઇ ગયું. તેનો તો વાળ પણ વાંકો થતો નહિ અને તે પોતાનાં બાણથી લીખ્મને વીંધવા લાગ્યો. લીખ્મને આવી વિપત્તિમાં ફસાએલા જોઈને કૌરવપક્ષના બધા મોટા મોટા યોદ્ધાઓ તેમની મદદે દોડી આવ્યા અને પછી તેમના રથની આસપાસ અતિ દારુણ યુદ્ધ જમ્યું. રથીઓ, હાથીસ્વારો, ઘોડેસ્વારો તથા પાયદળ સિપાઈઓ સામસામા ઝૂઝ્યા અને ખતમ થઇ ગયા તેમજ હાથી અને ઘોડાના પણ તળે ભૂંદાઈ મુઆ તે તો બુદ્ધા જે જેના હાથમાં આવ્યો તેને તે મારતો ગયો. જેનાથી જેટલાને મરાયા તેટલાને તેણે પૂરા કર્યા. જોડ પક્ષના યોદ્ધાઓ એક-સરખા શૌર્યથી લડતાજ ગયા. કેાઇ પાછો હઠે નહિ કે લડતાં નરમ પડે નહિ. લાંબા વખત સુધી એકસરખી રીતે કતલેઆમ મચી રહી અને રુધિરની નદી વહેવા લાગી. રણમેદાનમાં લોહી અને ધૂળ મળીને કાદવ કાદવ થઇ રહ્યો. આજની લડાઈમાં જે ખુવારી થઈ તેનો આડો આંકજ ન હતો. યોદ્ધાઓની વીરહાકલ, ઘોડાના હણહણાટ, હાથીની ચીચીઆરી, ઘાયલ થઈને પડેલા

મૈનિકાની ચીસાચીસ, તેમનાં સગાંસ્નેહીઓનાં કન્દન, મહા-
 વેગથી દોડતા રથના ગડગડાટ, એ બધાંના મિશ્ર ઠેલાહલથી
 રણક્ષેત્ર અત્યંત ભયાનક બની ગયું. આટલું થયું છતાં પાંડવો
 તેમજ પાંચાલો, કૌઠએ પાછાં પગલાં કર્યાં નહિ, લડતા થાક્યા
 નહિ, તેમ કૌઠનો એક પણ નરમ પડયો નહિ. અર્જુન
 ભીખના ઉપર બાણનો ચાલુ મારો કરતોજ ગયો. તેનું એકે
 એક બાણ ભીખનું અખતર ઠાચીને તેમના શરીરમાં ઘોચાવા
 લાગ્યું. તેવીજ રીતે ભીખે પણ ક્રોધ કરીને અત્યંત બળ અને
 શાય સહિત અર્જુનની સામે અપાઠ માસના વરસાદની ઝડીની
 ગાદક વીરણ બાણોની ઝડી વરસાવી. અર્જુન પણ ગાંજ્યો ભય
 એવો ન હતો. તેણે સરવર્ષણ કરી કરીને ભીખના ઢેહને
 બાણોથી ઘૂંધી નાખ્યો. તેનું ધનુષ્ય એક પણ વાર નવરૂં પડતું
 નહિ. એક પછી એક બાણની અખંડ અવિરત ધારા તેના ધનુ-
 ધ્યમાંથી ઘૂટતીજ ગઇ. શિખંડી પણ તેવીજ રીતે ભીખના
 ઉપર બાણનો ચાલુ ને ચાલુજ મારો કરતો ગયો; પણ તેનાં
 બાણ કરતાં અર્જુનનાં બાણથી ભીખ વધારે ઘવાયા અને તેથી
 કરીને વિશેષ અકળાવા લાગ્યા. એમ કરતાં કરતાં તેમના શરીર-
 માંથી રુધિરના દેલા ચાલવા લાગ્યા. જલે તેમના હિમાલય
 જેવા ઢેહને ભેરીને અનેક જગ્યાએથી રક્તવર્ષી છરણીઓ વહેતી
 થઇ હોય એવો દેખાવ થઇ રહ્યો. તોપણ ભીખ જરાએ શિથિલ
 થયા વગર ધુલ્લ કરતાજ ગયા. પોતાના શરીરમાં ઘોંચાએલા
 બાણને ખેંચી કાઢવાની તેમણે દરકાર કરી નહિ. અત્યારે તેમને
 પોતાના શરીરની અવસ્થાનો વિચાર કરવાની પણ કુરસદ ન
 હતી, તો પછી શરીરમાં ઘોંચાએલાં બાણને ખેંચી કાઢવાની તો
 વાતજ શી? તેમણે પોતાના શરીરનો વિચાર કર્યા વગર અર્જુન-
 ના ઉપર હસ્ય કરી કરીને સરધરા વરસાવવાનું ચાલુજ રાખ્યું.
 તેથી અર્જુન પણ સારી પેઠે ઘાથલ થયો. આખરે તેણે ખીજ-
 વાંધને પિત્રામહનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું; ત્યારે તેમણે બીજું
 ધનુષ્ય ઉપડ્યું. અર્જુને તેના પણ દુકલ કરી નાખ્યા, અને એક
 પગ વારનો પણ વિલંબ કર્યા વગર ભીખના શરીર ઉપર બાણનો
 અખંડ ઝડી વરસાવતેજ ગયો. તેના અઢિલીય ઝાંડીય ધનુ-
 ધ્યની પણડને, ખનિ એકસરખી રીતે અવિરતપડે, ગુલદેજ
 થયો. એમ કરતાં કરતાં અર્જુન દુહ રહેલા ભીખદેવ

શ્રમથી, જખમની વેદનાથી, રુધિરના વહી જવાથી આખરે જાત
હીન થતી ગયા. તેમના જેવો વીરશિરોમણિ જેટલી હઠ સુધી
ગળ, વીર્ય, શૌર્ય અને પરાક્રમ બતાવી શકે તેટલી હઠ સુધી
હસ દિવસના યુદ્ધમાં એકસરખી રીતે બતાવ્યા પછી તે પુર
ચોક્કો આખે શરીરે બાણથી વીંધાઇ જઇને, સર્વાંગે ઘોડીકુલ
બની જઇને દસમા દિવસની સાંજસુધી પ્રતિપક્ષીની સાથે લડતાં
લડતાં આખરે રથમાંથી ગળાડીને પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો. તે
જેતાંજ દુર્યોધનના મુખમાંથી ઉડી નિરાશાની તીવ્ર વેદનામરી
હાય નીકળી ગઇ. આખા કૌરવસૈન્યમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો.
તેની સાથે પાંડવ સૈન્ય સિંહનાદ કરવા લાગ્યું અને પાંચાડ
સૈન્યે પોતાની વીરહાકથી રણમેદાન ગજવી મૂક્યું. કૌરવેનો
લાગ્યરવિ હવે અસ્તાચળ ઉપર આવી પહોંચતાંજ તેમની વિજય
મેળવવાની આશા અને ઉમેદ બાધુજે તે આથમતા સૂર્યનું
કરમાતાં કિરણની સાથે સાથે અંધકારમાં વિલીન થવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું—વીરપૂજન

ભીષ્મદેવ તો પડ્યા. હવે કૌરવસૈન્યનું રક્ષણ કરવા કેમ
આગમ આવે ? ભીષ્મને પડેલા જોઇને (વેજ્યોન્મત્ત ભીષ્મ
પાંડવો અને પાંચાડોના સૈન્ય સહિત કૌરવસૈન્યના ઉપર વિષ્ણુ
રથ વાગ્યો. માફક તૃપ્તી પડ્યો. જે તેના ગપાટામાં આગા નેમનું
મારતો. કાપતો વાગાડોડને વેગે આગળ ધપતોજ ગયો. કૌરવ
સૈન્યમાં કંઈ જાતુ પડ્યું. ચારે બાજુએ હાહાકાર થઇ ગયો.

આ અતિ મોટા સમાચારથી દ્રોણ, ગાંધર્વ અને વાકેફ કર્ણ જે
મંદે હૃદયસ્થ તેમની પાસે તરતથી દોડી ગયો. આ દૃશ્યબિંદુ
રહ અત્યંત અત્યંત અત્યંત અત્યંત મૂંઝાતો આવી ગઇ. જે દ્રોણ
જેટલી અગરે તેમને જાણ માન્યું ત્યારે તે જાણકારી ન માને
સાથે અત્યંત દુઃખથી કહેવા કહેવા પડ્યું. તેમજ કૌરવસૈન્યને
હઠ કાંઈ વચલી આ જ કરી.

આ જ જુએ જાણ સુદ્ધ. પડ્યો. તેમજ કર્ણ ને ગાંધર્વ ને
વિષ્ણુ ને અતિ મોટું મોટું નિર્મલ. કૌરવ સૈન્યને મોટું
કાળે કાળે કાળે કાળે કાળે કાળે કાળે કાળે કાળે કાળે કાળે

સમય સુદ કરવાનો નહિ પણ તેમને માટે ચોક કરવાનો છે. તેથી તેમણે પણ ચારે બાજુએ સ્વારોને દોડાવી પોતાનાં સેન્યોને રણસંગ્રામમાંથી પાછાં વાળવાના હુકમ છોડ્યા.

જગતમાં જેનો ભેટો નથી એવા પિતામહ પડ્યા એટલે સુધિષ્ઠિરથી ઠાંધ ભેધ રહેવાય ? તેમણે તેજ દાણે પોતાનાં શસ્ત્ર હેઠે મૂક્યાં, શરીર ઉપરનું બખ્તર ઉતારી નાખ્યું અને કૃષ્ણ તથા પોતાના બાઈઓને લઇને જ્યાં આગળ ભીષ્મ પડ્યા હતા ત્યાં ઉતાવળે પગલે જઇ પહોંચ્યા. તેમને પ્રણામ કરીને સુધિષ્ઠિર તેમની આગળ હાથ ભેડીને ઉભા. આજે સૌનાં હૃદય ચોકથી વલોવાઇ જતાં હતાં, સૌની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી જતી હતી. બીજા બાજુએથી દુર્યોધન અને તેના બાઈઓ પણ દોડી આવ્યા. બેઉ પક્ષના રાજાઓ, સામંતો, સેનાપતિઓ ત્યાં આવી આવીને ભીષ્મની આગળ ઉભા રહ્યા. સૌ તેમની ચારે બાજુએ વિનીતભાવે ઉભા. આ દાણે તેમનાં અંતઃકરણમાંથી શત્રુતા, વિદેષ ખસી ગયાં હતાં. સૌનાં હિલ એકજ પ્રકારના દુઃખથી દુઃખી હતાં. સૌનાં નેત્રમાંથી ચોકાશ્રુના પ્રવાહ ચાલ્યા જતા હતા.

પછી ભીષ્મદેવ બોલ્યા: “અસંખ્ય બાણથી મારે આપું શરીર એવું વીંધાઇ ગયું છે કે જમીન ઉપર હવે મારાથી સૂઇ શકાતું નથી. જમીનનો સ્પર્શ પણ મારાથી સહન થતો નથી. મારે માથું ઉઠકી પડે છે, કાંઈ માથું ટેકવવાને વાસ્તે ઓશીકું આપી આપો.” કીરવો ધણુજ નરમ અને સુવાણું ઓશીકું લઇ આવ્યા. એટલે તેમણે કહ્યું: “આવું નરમ ઓશીકું મારા જેવાની વીરશય્યાને યોગ્ય નથી.” એમ કહીને તેમણે અણુન વરદ એક દુઃખભરી નજર નાખી, અને કહ્યું કે “ભેટા ! મારી વીરશય્યાને યોગ્ય ઓશીકું તુંજ તૈયાર કરી આપ.” અણુન તેમના હૃદયની ઈન્છા સમજી ગયો. તેણે ત્રણ બાણ વડે ભીષ્મના મસ્તકને જમીન ઉપરથી ઉંચક્યું અને તે બાણના ઓશીકા ઉપર ટેકવી શાખું. ભીષ્મને તેથી ઘણું સંતોષ થયો. પછી તેમણે કહ્યું: “આવી બાણશય્યા ઉપર પોઢવું એજ દુઃખને માટે યોગ્ય છે. સૂચ પાછો ઉત્તરાયણનો થાય ત્યાંસુધી હું બાણ-શય્યા ઉપરજ સૂઈ રહીશ અને ત્યારપછી હું મારો દેહ છોડીશ.”

ત્યારપછી બેઉ પક્ષના વીરોને સંબોધીને તે બોલ્યા: “તમે હવે તમારી શત્રુતા ત્યજો. લડતા બંધ થાઓ અને પાછા એક-

ળીજના મિત્રો, ધંધુઓ ળની જાઓ. આ યુદ્ધનો મારા જીવન-
ના અંતની સાથેજ અંત આણો.”*

પણ આ શિખામણ પર દુર્યોધને ધ્યાનજ ન આપ્યું. તે
ત્યાં આગળ ઘા રૂઝવનાર સારા સારા વૈદ્યોને તેડી લાવ્યો. લીંબ
ખોદ્યા: “ખાપુ ! મારે હવે તેમનું પ્રયોજન રહ્યું નથી. આ
ખાણના જખમથી મરવું એજ ધર્મ મારે માટે હવે બકી રહ્યો
છે.” પછી સૌએ લીંબની ચારે બાજુએ ખાંધ ખોદાવી અને
તેમનું રક્ષણ કરવાને પહેરેગીરો બેસાડ્યા. એટલું કર્યા પછી
સૌએ લીંબદેવને પ્રણામ કરીને તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને
ત્યાંથી રજા લીધી અને પોતપોતાની છાવણીઓ તરફ પાછા ફર્યા.

એમ કરતાં કરતાં તે ભયાનક રાત્રિ પૂરી થઈ અને પ્રભા-
તનું અજવાળું થયું. પાછા પાંડવો અને કૌરવો લીંબની ખખર
કાઢવા આવી પહોંચ્યા. તેઓ ત્યાં આવીને જુએ છે તો લીંબની
ચારે બાજુએ હજારો કુમારિકાઓ તેમને ઘેરીને ઉભી હતી.
કોઈ તેમના ઉપર પુષ્પ વેરતી હતી, કોઈ ભાતની ઘાણીની
અંજલિઓ ભરી ભરીને તેમને ચઢાવતી હતી, કોઈ તેમને
પુષ્પની માળાઓથી શણગારતી હતી અને કોઈ અન્ન વડે તેમનું
પૂજન કરી રહી હતી. તેમનું દર્શન કરવાને માટે ત્યાં અસંખ્ય
આખાલવૃદ્ધ નરનારીઓનો મોટો સમુદાય એકત્ર થયો હતો.
ભલભલા ઋષિમુનિઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. સૌના
મુખમાંથી તેમની પ્રશંસાના ઉદ્ગાર નીકળતા હતા. સૌ તેમની
યશોગાથા ગાતાં હતાં. સર્વનાં નેત્રમાંથી શોકનો અશ્રુપ્રવાહ
ટપકતો હતો. વચમાં કોઈ કોઈ વાર લીંબ આંખ ઉઘાડીને બહુ
જોતા હતા અને પાછા આંખો મીંચીને અપૂર્વ ઘૈરથી પોતાના
શરીરને થતી વેદના સહન કરતા હતા. યુધિષ્ઠિર ત્યાં ઉભા ઉભા
આ લોકસમુદાયને હાથે થતું વીરપૂજનનું પવિત્ર દ્રશ્ય જોઈ
રહ્યા. તેમને તે વખતે એવુંજ થયું કે ખરેખર, પિતામહનું
જીવનજ ધન્ય છે; કારણ કે જે વ્યક્તિની મરણશય્યા આગળ
ઉભાં રહીને નાનાં મોટાં સૌ કોઈનેનું સન્માન કરે, જેને માટે
અશ્રુપાત કરે તેનું જીવન ધન્ય છે, તેનોજ જન્મ સાર્થક છે.

આ પ્રમાણે પાંડવો અને કૌરવો બેઉ લીંબની આગળ
દીનભાવે ઉભા રહ્યા છે એટલામાં તેમણે નેત્ર ઉઘાડ્યાં અને

તેઓ ધીરથી બોલ્યા: “મને જળ પાઓ.” તરતજ કૌરવોએ તેમની આગળ નાના પ્રકારની લોજનસામગ્રી અને પાણીથી ભરેલાં જળપાત્ર ધર્યાં. તે જોઈને ભીષ્મ બોલ્યા: “અરે! અર્જુન ક્યાં છે?” આ શબ્દ નીકળતાંજ અર્જુન તેમની આગળ હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો. તેને જોઈને ભીષ્મ બોલ્યા: “અર્જુન! તે મારા શરીરને બાણથી વીંધી વીંધીને ચાળણી જેવું કરી મૂક્યું છે. મારે આજે શરીરે ભયંકર વેદના થાય છે અને તરસથી મારે મોઢે થોપ પડે છે. મને તુંજ જળપાંત્ર કરાવ.” તેમનાં આવાં વચન સાંભળીને અર્જુને તેમની શર્યાની જમણી બાજુ આગળની જમીનને બાણથી ફેંદીને પૃથ્વીના ઉડાણમાંથી નિર્મળ, શીતળ જળનો કુબારો વહેવડાવ્યો, અને તે પાણી પિતામહને પાચું. તે પીને તેમને ખૂબ સંતોષ થયો. પછી તે બોલ્યા: “હું તમારી સાથે સુલેહ કરવાનું દુર્યોધનને કેટલીએ વાર કહી ચૂક્યો છું. પણ તે કાંઈને બળુકારતો નથી. તે કાંઈની શિખામણ કે સલાહ માને જોવો નથી. તેથી કરીને તે મારી વાત પણ કાંને ધરતો નથી. હવે ભીમના પરાક્રમ આગળ તેની હાર થશે અને માર્થો જશે.” આ સાંભળીને દુર્યોધનનું મોઢું ઉતરી ગયું. તે જોઈને તેને સંજોશીને ભીષ્મ બોલ્યા: “દુર્યોધન! તું તારી હમણાંની દીનતાનો ત્યાગ કર અને મારું આટલું કહ્યું માની જા. પાંડવોની સાથે તું સુલેહ કરી દે. તેમના બાગનું અડધું સભ્ય તેમને સોંપી દે. તેઓ તેમનો ભાગ લઈને ઇન્દ્રપ્રસ્થ ચાલ્યા જશે. જો, મુધિર ધર્માત્મા છે. તેની સાથે લડવામાં તું કદી પણ ફાવવાનો નથી. આ મારા શરીરનો સાથે તમારી લડાઈનો પણ અંત આવે એવું કર. તેમ દરવાથી ભારતવર્ષ પણ વિપત્તિમાંથી ઉગરી જશે. તું હજી હયાત છે, તારા કેટલાક ભાઈઓ પણ હજી હયાત છે. તેમને સૌને કુશળ જોઈને હું મુખપૂર્વક મારું એવું કર.”

પણ મરવા પડેલા માણસને ગળે જેમ દવા ઉતારતી નથી, તેમ દુર્યોધનને હેયે આ પરમહિતની શિખામણ નજર પડી. તેના મનમાં તો એવુંજ ભૂત ભરાયું હતું કે પિતામહે પાંડવોની ઉપર દયા લાવોને મન મૂકીને સુદન કયું તેથીજ મારા પક્ષની

* ભીષ્મપર્વ, અધ્યાય ૧૨૧, શ્લોક ૨૩, ૨૪; આદિપર્વ, અધ્યાય ૧, શ્લોક ૧૮૬; દ્રુપદપર્વ, અધ્યાય ૬, શ્લોક ૨૪.

x સૌત્રપર્વ, અધ્યાય ૧૨૧.

આટલી યધી હુઈશા થઈ છે. હજી યુદ્ધમાં અપરાજિત ગણાતા દ્રોણાચાર્ય જેઠા છે, મહાવીર કર્ણુ મારી કુમકે છે તો પછી પાંડવો શી વીસાતમાં છે ? તેમને અડધું રાજ્ય શા માટે આપુ ? આખા ભારતવર્ષ ઉપર હું એકલોજ રાજ્ય કેમ ન કરું ?

લીખ્મ આથી વધારે બોલ્યા નહિ. તેમણે પોતાની આંખ મીંચી દીધી અને પાંડવો તેમજ કૌરવો બેઉ તેમને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી પોતપોતાની છાવણીઓ તરફ પાછા ફર્યા.

લીખ્મ આંખો મીંચીને જાણુશય્યા ઉપર પડી રહ્યા હતા એવામાં કર્ણુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેમની આવી માઠી દશા થઈ જાણીને કર્ણુનું હૈયું ઝાલ્યું રહ્યું નહિ. તે તેમની આગળ ઉભો ઉભો અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. તે મહાપરાક્રમી વીરનરની આંખો-માંથી ચોધાર આંસુ વહી જતાં હતાં. તે ગદ્ગદ સ્વરે બોલ્યોઃ “હે કૌરવકુળના શ્રેષ્ઠ પુરુષ ! હે પિતામહ ! એક વાર આંખ ઉઘાડીને મારી સામે જુઓ. અત્યાર સુધી દરેક પ્રસંગે જે આપના પ્રત્યે ઈર્ષ્યાની નજરે જોતો હતો, જે આપના ઉપર ઘૃણા રાખતો હતો તે હતભાગી સૂતપુત્ર કર્ણુ આજે આપને ચરણે પડ્યો છે. એક વાર કૃપા કરીને આંખ ઉઘાડો.”

લીખ્મદેવે ધીરથી આંખ ઉઘાડીને જોયું અને પોતાના ક્ષીણ સ્વરે બોલ્યાઃ “ભાઈ કર્ણુ ! આવ, મારી પાસે આવ.” એટલું કહીને પિતા જેમ પુત્રને ભેટે તેમ લીખ્મ કર્ણુને પોતાના એક હાથ વડે ભેટ્યા અને ચોકીદારને જરા આધે જઈને ઉભા રહેવાની ઈજારત કરી. પછી તે ખૂબ હલકે અવાજે બોલ્યાઃ “કર્ણુ ! તું સૂતપુત્ર નથી. તું તો કુંતીનો પુત્ર, યુધિષ્ઠિરનો મોટોભાઈ અને મારો પૌત્ર છે.” તારાં સત્યનિષ્ઠા, વીર્ય, દાનપરાયણતા અને ધાર્મિકતાની હું હમેશાં મનથી ખૂબ પ્રશંસા કરતો આવ્યો છું. તને હું કેટલો ચ.હું છું તે તું જાણે ? જગતમાં તારી તોલે આવે એવો બીજો કોઈ હું જોતા નથી. તું તારા પોતાના ભાઈઓને જાળવતો ન હતો. તેથી તે કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચેનો વૈરભાવ વધતો ગયો. અને દુર્યોધનને ઉરકે રવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નાચ નાટકજન માટે તારી પ્રત્યક્ષ નો વિનંશ કર્યો છે. હું એજ કન્યાને કાવે મે તને કેટલે વાર કહેવાં વિશ્વ કર્યો. હશે જા તું જાને મ ન પાને ન જાને.

તેથી હું ઘણો રાજ થયો છું. પરાક્રમી પાંડવો તારા ભાઈ હોય છે. હું જેથી રાજ થાઉં એવું કાર્ય કરવાની જોતને ઈચ્છા છે. હું હજી છું તારા સાથે જોડાઈને જઈ મળ. હું પાંડવોના પાંચ મળે. જો એટલું બાળીનેજ દુર્યોધન તેમની સાથે સુલેહ કરી તેમને તેમ થવાથી કોરવોનું આવડું મોડું કુળ વિનાશમાં ઉગરી જશે; નહિ તો આ યુદ્ધનું કદી ઉપદેશ આવવાનું નથી. મારા શરીરના અંતની સાથેજ આ યુદ્ધનો પણ અંત આવી જાય. કોરવો અને પાંડવો વચ્ચે મૈત્રી સ્થપાય અને તેથી આખો દેશ આ વિપત્તિમાંથી ઉગરી જાય એટલું જોવાની મને બહુ ઇચ્છા છે.

કહે જવાબ આપ્યો: “પિતામહ ! હું કુન્તીનો પુત્ર છું એ વાત હું બાલું છું. પણ આજ દિન સુધી મેં દુર્યોધનનું લૂણ ખાધું છે, તેના ઐશ્વર્યનો ભાગીદાર બન્યો છું. હવે કહો, આ ઘડીએ મારાથી તેને કેવી રીતે છોડી દેવાય ? અત્યારે તો તેણે મારા ઉપર કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવાનો અવસર આપ્યો છે. કૃષ્ણ જેમ પાંડવોને માટે તેમનું જનલું કરે છે, તેમ હું દુર્યોધનને માટે મારાથી થાય તેટલું કરી છુટીશ. હું દુર્યોધનના ઉપકારનો બદલો વાળવા માટે જો મારે ધન, યશ, પુત્ર અને ઉપદેશ મારા પ્રાણનો પણ સોગ આપવો પડશે તો હું યશ્વિ ખુશીથી આપીશ. આ યુદ્ધમાં ભારતવર્ષનો વિનાશ થવાનો જો તો આપે તે દિવસે બરીસમામાંજ જાહેર કહ્યું હતું, પણ હું નિરુપાય છું. હું અણુનની સાથે યુદ્ધ કરીશ, અને દુર્યોધનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ. હું તો આપની પાસે એટલું માગું છું કે આપ મને યુદ્ધ કરવાની રજા આપો.”

શ્રીભમા દૃઢ્યમાં હુ:ખની અતિ તીવ્ર વેદના થવા લાગી. તે બોલ્યા: “ભાઈ કૃષ્ણ ! અત્યારે મને જે સંતાપ થાય છે તેની કદખના તને કેવી રીતે આવે ? આત્મદ્રોહ અત્યંત ગહિંત, અપયશ અપાવનાર અને અધર્મનો જનક છે. તે સર્વ પ્રકારના વિનાશનું મૂળ છે. એમાંથી બેઠ પક્ષની બધી બાબતોથી પાયમાલી થશે. જે છતાંયે તેને એ લાજ થવાનો નથી. પણ આ વાત કાંઈના સમજવામાં આવતી નથી. તારા મનમાં પાંડવો પ્રત્યે જે વેરભાવ છે તેનો જો હું ત્યાગ ન કરી શકતો હોય તો હું મુજેથી યુદ્ધ કર. પણ એવું યુદ્ધ કરજો કે જેથી દુર્યોધનની

જીત થાય. x જા, મારી તને રજા છે. હું પણ આ યુદ્ધનું પરિણામ શું આવે છે તે જોયા પહેલાં મારો દેહ છોડવાનો નથી.”

ત્યારે કૃષ્ણ બોલ્યો: “પિતામહ ! મારાથી ક્રોધના આવેશમાં આગર મારા સ્વભાવની અચળતાને લીધે આપના તરફ જે કાંઈ અયોગ્ય આચરણ થયાં હોય તે ગધાની મને ક્ષમા કરો.”

લીખ્મ બોલ્યા: “ભાઈ ! હું તો તારા ઉપર હમેશ પ્રેમ રાખતોજ આવ્યો છું. માત્ર એકજ વાતને લીધે હું તારાથી નારાજ થતો હતો. અરેરે ! આત્મદ્રોહના મહાપાપથી ભારતવર્ષનો સર્વતોમુખી વિનાશ ન થાય તે સારૂ હું ઘણા વખતથી મારાથી થયા તેટલા પ્રયત્ન કરી ચૂક્યો, પણ ગધાએ વ્યર્થ ગયા. ખરેખર, ભારત ભાગ્યહીન દેશ છે !”

મહાભારતમાં એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે “પૂજનીય વ્યક્તિનું પૂજન ન કરવાથી અને અયોગ્ય વ્યક્તિનું પૂજન કરવાથી મનુષ્યને નરહત્યાનું પાપ ચોંટે છે.”*

મોષ્મ પર્વ સમાપ્ત

૬-દ્રોણ પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-અભિમન્યુનો વધ

શીમદેવ તો પડયા. હવે રાજા દુર્યોધન કષ્ટને પૂછવા લાગ્યો: “શીમદેવની જગ્યાએ સેનાધિપતિના પદને માટે કોણ યોગ્ય છે ?” કષ્ટે કહ્યું: “દ્રોણાચાર્ય.” તરતજ પોતાના બાકી રહેલા સૈન્યના સેનાધિપતિની જગ્યાએ દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યની નિમલુક કરી દીધી. તેમને આ અધિકાર આપતાં દુર્યોધન બોલ્યો: “શુભદેવ ! આપ જ્ઞાતિ, કુળ, વય, શાસ્ત્રજ્ઞાન, બુદ્ધિ, નીતિ, વ્યવહાર, તપશ્ચર્યા અને બીજા દરેક બાબતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છો. આપ ધીર્યવાન, વિચક્ષણ અને અજોય છો. આપ આ ખરી વિપત્તિ-વખતે અમારું સર્વં પું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો. હવે આપ મને બચાવી લો.”

ત્યારે આચાર્ય બોલ્યા: “રાજા ! હું મારા જાનના જોખમે તમારે કાંઈ કરીશ. મને આપે સેનાધિપતિની જગ્યાએ તમેથી હું ધણે પ્રસન્ન થયો છું પણ એવું હું શું કરું કે આપ પ્રસન્ન થાઓ ?”

દુર્યોધન—યુધિષ્ઠિરને કેદ કરો. એટલે તેથી હું ધણે પ્રસન્ન થશું.

રાણુ—તેમને યુદ્ધમાં હથુપ પુ કંઈ કહેતા નથી ?

યોધન—યુધિષ્ઠિર મનાય તો અમુન કોપીનમણ થઈ શકે. સૌના જાન લીધા વગર છોડેજ નહિ.

યુધિષ્ઠિર—યુધિષ્ઠિરને કેદ કરીને શું કરશે ?

યોધન—તેને બીજા વગર છોડી નમવ પડે કહીશ અને

તેને બીજી વાર હરાવીને પાછો વનમાં મોકલી દઇશ. એ રીં
વગર લડાઈએ આખા ભારતનું રાજ્ય ભોગવીશ.

ત્યારે આચાર્યે કપટયુક્ત ઉત્તર દીધો: “હું યુધિષ્ઠિ
રાજાને જરૂર તમારી પાસે કેદ કરીને લઇ આવીશ—પણ
અર્જુન નહિ અટકાવે તો.”+

પણ તેથી મૂર્ખ દુર્યોધન તો રાજી રાજી થઇ ગયો. બંદ
પોતાની ધારેલી મુરદ પાર પડી ગઇ હોય તેમ તેણે આ વાત
ની આખા સૈન્યને જાણ કરી દીધી. કૌરવોના સૈન્યમાં પાંડવોન
છુપા જાસૂસો હતા તેમણે આ વાત યુધિષ્ઠિરના કાને પહોંચાડી
તે ચેતી ગયા અને પોતાના સૈન્યને પણ સાવધાન કરી દીધું.

પછી દ્રોણાચાર્ય લાલ રંગના ઘોડા જોડેલા રથમાં ચડી
ને રણક્ષેત્રમાં આવીને ઉભા રહ્યા.* કલિંગ દેશનો રાજા અને
સિંધુ દેશનો રાજા જયદ્રથ વગેરે સરદારો પોતપોતાનાં સૈન્ય
સહિત આચાર્યનું રક્ષણ કરવાને માટે તેમને જમણે પડખે
ઉભા રહી ગયા. પછી તરતજ અગ્નીઆરમા દિવસનો દારુણ
સંગ્રામ શરૂ થયો. પૂર્વ તરફના બંગાળી યોદ્ધાઓ, શક અને
યવન વીરો કૌરવોના તરફથી ખૂબ શૌર્ય અને બળ દાખવીને
યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.= યુધિષ્ઠિર રાજાને જીવતા કેદ પકડવાને સારૂ
દ્રોણાચાર્યે ઘણાંએ વલખાં માર્યાં, પણ તેમાંજરાએ કાવ્યા નહિ.
બેઉ પક્ષના યોદ્ધાઓએ એકબીજાના પુષ્કળ સૈનિકોની કતલ
કીધી. એમ કરતાં સાંજ પડવા આવી એટલે દ્રોણાચાર્યે શંખ-
નાદ કરીને યુદ્ધ થંભાવવાની આજ્ઞા કરી અને પછી સૌ પોત-
પોતાની છાવણીઓ તરફ ચાલ્યા ગયા.

આજના યુદ્ધમાં કૌરવોના એટલા બધા સૈનિકો અપી
ગયા અને જે નાસી છૂટ્યા હતા તેનો તો પારજ ન હતો કે તે
જેઈને તેમના તરફના અનેક રાજાઓએ અમિત્રી સમક્ષ શપથ
લીધા કે “કાં તો અમે અર્જુનને મારીશું અને કાં તો અમે યુદ્ધમાં
માર્યા જઈશું; પણ અમે પૂઠ તો બતાવીશુંજ નહિ.” જેમણે આવા
શપથ લીધા તેઓ “સંશપ્તક” અથવા “શપથકારી” કહેવાયા.

બારમા દિવસનું પ્રભાત થયું એટલે પાછું યુદ્ધ શરૂ થયું.

+ દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૧૧

* દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૬-૨.

= દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૬.

આજે સંશપ્તકોએ અર્જુનને યુદ્ધનું આદેશન કર્યું અને તેને દક્ષિણ દિશા તરફ ધણે દૂર સુધી લઇ ગયા. તેમની ધારણા એવી હતી કે જોટલા વખતમાં દ્રોણાચાર્ય સુધિષ્ઠિરને કેદ કરી લેશે. આચાર્ય પણ તેમના તરફથી ધણોએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ કંઈ વળ્યું નહિ; ઉલટું થયું એમ કે અર્જુનના અસાધારણ યુદ્ધકૌશલ્યને લીધે સંશપ્તકોમાંથી ધણાકે માર્યા ગયા.

બીજા બાજુએ શક, થવન અને આશીર જાતિના ચોદા-જો તથા દક્ષિંગ, યુદ્ધ અને બીજા કપોર્વાત્ય દેશનાં લશ્કર જોટલાં બહાદુરીથી લડ્યાં કે તેમને હાથે પાંડવ સૈન્યનો પણ ખુરહો નીકળી ગયો. પ્રાગ્જ્યોતિષનો રાજા ભગદત્ત એક મોટા પર્વત જેવા કદાવર અને મદોન્મત્ત હાથી ઉપર ચઢીને અપાર શૌર્યથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો અને તેણે તથા તેના આસામી અને બં-ગાળી ચોદાઓએ પાંડવ સૈન્યની ભારે ખુવારી કરી નાખી. એ રમને અર્જુન તેની સામે લડવા દોડી આવ્યો અને તેને તથા ના હાથોને ખેડને મારી નાખ્યા. આ રીતે બારમા દિવસનું યુદ્ધ પૂરું થયું.

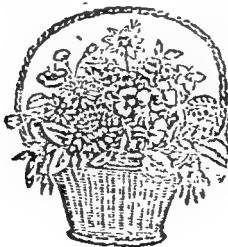
તેરમા દિવસ ઉઘ્યો જોટલે પાછું આગલા દિવસના જેવું જ ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. સંશપ્તકોએ અર્જુનને ફરીવાર યુદ્ધનું આદેશન કર્યું. અર્જુન તેમની સાથે લડતો લડતો દક્ષિણ દિશા તરફ ધણો આવ્યો નીકળી ગયો; પણ ભયંકર પરાક્રમ દાખવીને તેમને એક પછી એક જમીનદોસ્ત કરતો ગયો. આ બાજુએ આચાર્ય પોતાના સૈન્યને ચિકટ ચક્રવ્યૂહમાં ગોઠવી દીધું અને તેના સુખ આગળ પોતે જાતે ઉભા રહી યુદ્ધદારની રક્ષા કરવા લાગ્યા. એ વ્યૂહનાં જુદાં જુદાં કેન્દ્રો તરફ, દુરોપન અને અન્યથામા વગેરે મહાવીરો ઉભા રહ્યા. સુધિષ્ઠિર તેની સ.મે તેને ચોન્મ વ્યૂહવ્યવસ્થા કરીને પોતાના સૈન્યની સરદારી દઇને ક્રોધ ચ.વંના વ્યૂહ ઉપર ધસારો કર્યો. આ વ્યૂહને જોડવાને ધણાંવેદ દા. માર્યા; પણ તેમની અદર ચ સુપ્રવેશ પણ થયો નહિ. હવે કંઈનું શું? અભિમન્યુ બોલ્યો. “મને એ વ્યૂહમાં પેસનાં તે આવડે જ. બહાર નીકળના. આ વડન નહીં” એવું સાંભળને પડ્યો.

૧૯૫૫ બ.અ. ૫ ૧૬
૧૯૫૬ બ.અ. ૫ ૨૮

ઘણી જગ્યાએ જખમી થયો. અને તેના શરીરમાંથી લોહીના રેલા ચાલવા લાગ્યા. તેથી કરીને તે બહાદુર છોકરો ધીમે ધીમે ક્ષીણ અને બળહીન થતો ગયો. એવામાં દુઃશાસનનો પુત્ર ગદા લઇને તેની સામે બીજીવાર લડવા આવ્યો. જેઉ જણાનું ગદા-યુદ્ધ જામ્યું. જેઉ એકબીજાને અપાટા ઉપર અપાટા લગાવવા મંડયા. જેઉ જણ એકબીજાના પ્રહારથી લોંચ પર ગળડી પડ્યા. પાછા જેઉ ઉભા થઈને લડવા જતા હતા એવામાં દુઃશાસનના પુત્રે જરાકે ઉતાવળ કરીને અભિમન્યુના માથામાં એવો ગદાનો પ્રહાર કર્યો કે તે પડ્યો, તેજ પડ્યો; ફરી ઉઠવા પામ્યો નહિ. તેજ પળે કૌરવ સેનાએ જયધ્વનિ કર્યો તે સાંભળીને પાંડવો અને પાંચાલો હાહાકાર કરવા લાગ્યા.

સાંજ પણ પડી ગઈ હતી. સંજય વગેરે યોદ્ધાઓ પાંડવ તરફના યોદ્ધાઓના બાણના મારથી ઘવાઈને લોહીથી રંગાએલા શરીરે તેમની છાવણીમાં પાછા ફર્યા. x દુર્યોધન પોતાના પુત્રના શોકથી રડવા લાગ્યો. કર્ણ પોતાના ભાઈના મોતથી આકુળ-આકુળ થઈ ગયો. આ બાબતે યુધિષ્ઠિર અને ભીમ અભિમન્યુને માટે શોક કરવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિર બોલ્યા: “મેં તેને વ્યૂહમાં પેસવાની રણ આપી તેથી હુંજ તેના મૃત્યુને માટે દોષિત છું.” ઘણા લોકો તેમને દિલાસો દેવા લાગ્યા, પણ આવે પ્રસંગે દિલાસાથી કેઈ પણ માણસનું હૃદય શાંત થાય ખરું?

સંસારમાં સુખની આશા રાખવી તે ઝાંઝવાંના જળની આશા રાખવા બરાબર છે.

પ્રકરણ ૨ જી-જયદ્રથનો વધ

રાત પડી એટલે અર્જુન પેલા રાંશમઠેમાંના ધણુ
યમહોકમાં પહોંચ્યાહીને છાવણીમાં આવ્યો ત્યારે આ હંત્યાકાં
ના સમાચાર સાંભળીને શોકથી મરવા જેવો થઇ ગયો. જયદ્રથ
બૂહના દારનો બચાવ કર્યો તેથી પાંડવોથી બૂહમાં પેસાયું
નહિ અને તેથી અભિમન્યુ મરાયો. આ વાત જાણીને અર્જુને
તિરસા લીધી કે “કાલે સૂર્યાસ્ત પડેલાં જો હું” જયદ્રથને ન
‘હ’ તો મારે અભિમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણત્યાગ કરવો.”

સૂર્યોદય થયો. ચૌદમાદિવસે યુદ્ધનો આરંભ થયો. દ્રોણા-
ચાર્યે તદન નિર્ભય અને ધજોજા લાંબો ચકટબૂહ રમ્યો અને
તેના સુખનો બચાવ કરવા પોતેજ મોખરે ઉભા. તે બૂહના છેક
પાછલા ભાગમાં, મતભજ કે આખી કોરવસેનાની પાછળ તેમણે
જયદ્રથને ઉભો રાખ્યો અને તેનો બચાવ કરવાને માટે કણ,
દૃપ, અશ્વત્થામા, શક્ય વગેરે મોટા મોટા મહાવીરોને તેની
આસપાસ ગોઠવી દીધા. આજની આફત કાંઈ જેવી તેવી નથી
એમ જાણીને અર્જુનના હૃમ્ભાને ખાળવાને તથા પોતાનો
બચાવ કરવાને માટે કોરવસીન્યમાંથી દરેક જણ પૂરેપૂરે સાવ-
ધાન ધઈને ઉભો હતો.

અર્જુનનો રથ બૂહના અગ્રભાગ આગળ આવી લાગ્યો.
એટલે તે બેઠ્યે. “આચાર્યજી! આપ આશીર્વાદ આપો તો
હું આપના બૂહમાં પેચી ચકું આપની દૃપથી હું આગે
જયદ્રથને મારી મારીશ એવો મને વિશ્વસ છે.” આચાર્યે
હનીને જવાબ દીધો. “પહેલે મને તો હંમેશા પડી જયદ્રથને
મારીશ ને?” એમ કહી તેમણે એક તીકાજી જામું મારીને અર્જુ
નને અને દૃપને એકેને જાળની કવો પડી ત અર્જુન પામું
પે તમ સુદેવન હૃદયની પૂર્વક જાણને મને કવ જાણ્યે
તમ નાથો ધરને ન તો જાદુ અર્જુને મરવાની પ્રદક્ષણ
દેને તમ નવકો દેવો તમા પછા નવવરૂ એકેએ
તમ પછા અર્જુ દા મવન કવ હવરૂ એકેએ
દુન દખરૂ દવ નવ અદ- પ દવ નેએ તમ
દકુ સુખ હ દા. દે અને પવદા. વટે એણુ તમરૂ બમ

કરી દીધું કે અર્જુનની પાછળ કોઈથી અંદર પેસી શકાયું નહિ.

એમ થયું તોપણ કૃષ્ણ અને અર્જુનને લેશમાત્ર લય લાગ્યો નહિ તેમ તેઓ ખચકાયા પણ નહિ. કૃષ્ણે રથના પાણી-દાર તેજલા ઘોડાને વાયુવેગે એવા મારી મૂક્યા કે કૌરવસૈન્યને ધૂંદતો કચરતો, મૂડદાંના ઉપર થઈને અર્જુનનો રથ ધડધડાટ આગળ ને આગળ દોડતો જ ગયો. અર્જુન પણ શત્રુસૈન્યને ખાણુથી વીંધી વીંધીને રથને માટે રસ્તો ખુલ્લો કરતો ગયો. કૃષ્ણ અને અર્જુન બેઉ જણ રથની બેઉ ખાણુએ નજર કરતા જાય અને વાયુવેગે આગળ ધપતા જાય. પણ જ્યદ્રથ તો તેમને શોધ્યો જ નહોતો નહિ. શત્રુપક્ષમાંથી જે કોઈ તેમનો માર્ગ રોકવા આવ્યા તેઓ કાં તો પાછા હટી ગયા અથવા તો ધૂળ ચાટતા થઈ ગયા.

પછી દુર્યોધનની આજ્ઞા મુજબ ખીજા કેટલાક દેશના યોદ્ધાઓ કલિંગ દેશના યોદ્ધાઓને મોખરે રાખીને મોટા પર્વત જેવા કઢાવર હાથીઓના સૈન્ય વડે અર્જુનની સામે થયા. તેઓની પણ એક પછી એક ટુકડીઓ કાં તો હાર ખાઈને પાછી હટી અથવા ખુવાર થઈ ગઈ. હાથીઓ તો એટલા મરાયા કે ગણતારા પારજ ન આવે ત્યારે પુંડ્ર દેશના હજારો ખંગાળી યોદ્ધાઓ તથા શક, યવન, દરદ, પારદ, ખાહ્લીક જાતિના યોદ્ધાઓ અર્જુનનો માર્ગ ઘેરીને ઉભા અને તેના ઉપર તીક્ષ્ણ ખાણુનો વરસાદ વરસાવીને તેને જખમી કરવા લાગ્યા. તોપણ આખરે તો તેમને સૌને મારતો વીખેરતો અથવા પોતાની આગળ આગળ ધકેલતો તે અપાટખંધ આગળ ધપતો જ ગયો. વાયુની મદદથી જેમ અગ્નિ વૃક્ષ, વેલી, ઘાસ, જંગલ બધાંને ખાળતો ખાળતો આગળ વધ્યો જાય છે, તેમ અર્જુન કૃષ્ણની મદદથી કૌરવ સૈન્યમાં પ્રલય મચાવતો આગળ વધ્યો જ ગયો. કેટલાએ મુકુટધારી ક્ષત્રિય રાજાઓ સમરાંગણમાં રોળાઈ ગયા. કૌરવ સૈન્યનો વ્યૂહ તૂટ્યો અને તે ચારે ખાણુએ નાસ-લાગ કરવા લાગ્યું. એ જોઈને દુર્યોધન ક્રોધને લીધે ગાંડા જેવો થઈ ગયો. તે ત્વરાથી દ્રોણાચાર્ય પાસે દોડી ગયો અને બોલ્યો: “બ્રહ્મદેવ ! આપ બેઠા છો અને છતાં અર્જુન આપણા વ્યૂહમાં ઘૂસી ગયો ! આપના દેખતાં આપણા સૈન્યની આટલી બધી ખુવારી કરી મૂકી ! આપ પાંડવોના હિતેન્દ્રુ છો તે હું જાણતો:

એટલી વારમાં કૃષ્ણ આવી પહોંચ્યા અને પાછા અર્જુનના રથની સાથે ઘોડા બેડાયા. વળી પાછો અર્જુન જયદ્રથની શોધમાં દોડતો થયો. તેનો રથ આ વખતે એટલો વેગથી જતો હતો કે તેણે રથમાં બેઠાં બેઠાં છોડેલાં બાણ રથથી પાછળ પડી જતાં અને તેની પાછળની બાણોએ ઉભેલા શત્રુઓને વીંધી નાખતાં.

એમ કરતાં કરતાં અર્જુન એટલો આઘે નીકળી ગયો કે તેના રથની ધ્વજા પાંડવસૈન્યની નજરે દેખાતી બંધ થઈ ગઈ. આથી યુધિષ્ઠિર રાજાને ઘણી ચિંતા થવા લાગી અને તેમણે વીર સાત્યકિને કહ્યું કે તમે ઓછા ઉપર ધસારો લઈ જાઓ અને તેને તોડીને અંદર ધૂસી જાઓ. સાત્યકિ પ્રથમ દાડ દીંચીને તેના નશાથી ઉત્તેજિત થયો. પોતાના ઘોડાને પણ ખૂબ જલદ દાડ પાઈને ઉત્તેજિત કર્યા.* પછી વાવાઝોડાની માફક પ્રચંડ વેગથી આચાર્યના ઉપર તૂટી પડ્યો, અને તેમને મારી હઠાવીને ઓછાની અંદર ધૂસી ગયો. ઓછાની અંદર પેસતાંની સાથેજ તેણે શત્રુસૈન્યની કતલ કરતા જઈને અર્જુનની શોધમાં દોડવા માંડ્યું. તામ્રલિપ્ત અને કલિંગ દેશનાં દુર્જય સૈન્યને મારતો વીખેરતો તે આગળ દોડતોજ ગયો.= એમ કરતાં તે પોતે પણ એટલો દૂર નીકળી ગયો કે તેના રથની ધ્વજા પણ પાંડવોને દેખાતી બંધ થઈ. ત્યારે યુધિષ્ઠિર રાજાને વળી ચિંતા થવા લાગી તેથી તેમણે ભીમને ઓછામાં જવા મોકલ્યો. તેણે ગદાને એક પ્રહાર કરીને આચાર્યના રથને ફરતો બંધ કરી દીધો તેથી તેમને પોતાની સલામતીને માટે ત્યાંથી નાસી જવું પડ્યું. એ તક સાધીને ભીમ ઓછાની અંદર ધૂસી ગયો અને તે પણ વાવાઝોડાના વેગથી અંદરના ભાગમાં આગળ વધ્યો. જેઓ તેને ખાળવા આવ્યા તેઓ તેને હાથે માર્યા ગયા. દુર્યોધન અને કર્ણના દેખતાં તેણે દુર્યોધનના એકત્રીસ ભાઈઓને મારી નાખ્યા.† કર્ણ ભીમના ઉપર છ વખત ધસી ગયો, પણ છએ વખત તેને હારીને પાછા હઠવું પડ્યું. છેવટે તેનો સાતમો હુમલો સફળ થયો.

પણ એ દરમિયાન સાત્યકિ અને ભીમ, બેઉ અર્જુનને

* દ્રોણપર્વ, ૧૧૦-૫૪, ૬૨.

= દ્રોણપર્વ, ૧૧૭-૧૩. ૧૩૦-૧૦, ૧૧.

† દ્રોણપર્વ, ૧૩૫-૩૬,

જઈ મળ્યા. તેઓ હવે યત્રુઓને મારતા ઠગરતા ખૂબ
 દ્રવીથી આગળ ધપ્યે જતા હતા એવામાં સાત્યકિ યાદી ગ
 તેનામાં આગળ જવાનું બળજ ન રહ્યું. એવામાં બૃરિશ્વ
 તેને કહ્યું કે આવી જા, આપણે દંડ યુદ્ધ કરીએ. તેઓ
 જણ રથમાંથી હેઠે ઉતરીને દંડ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ઘણી
 લડયા પછી બૃરિશ્વવાએ સાત્યકિને લાત મારીને તેની ચોટ
 પકડી અને તેનું ઠોકું કાપવા વાસ્તે તલવાર ઉગામતોજ હ
 એવામાં કૃષ્ણના કહેવાથી અર્જુને એક બાણ મારીને તેને
 જમણા હાથ કાપી નાખ્યો. + બૃરિશ્વવા લડવાનું છોડી દઈને
 અનશન મત લઈને પ્રાણત્યાગ કરવા બેઠો તે વખતે સાત્યકિએ
 તેનું માથું કાપીને ધડથી ફૂડું કરી નાખ્યું. ત્યાર પછી તેઓ
 ત્રણે જણ આ લાંબા વ્યુદ્ધને ઉકેળીને છેડે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં
 તેમણે જયદ્રથને ઠીકો. તેને જોવાની સાથેજ કૃષ્ણે અર્જુનનો
 રથ તેની સામે ખડો કર્યો. બીજી બાજુએ કૃષ્ણ, દ્રુપ, અશ્વ-
 રથામા, શલ્ય, દુર્યોધન વગેરે તેની વહારે ઢોડી આવ્યા. જય-
 દ્રથના રથને પોતાના રથો વડે લાંકીને તેમણે ચારે બાજુએથી
 અર્જુનના રથને ઘેરી લીધો. કૃષ્ણ અને અર્જુનના ઉપર બધી
 બાણોથી બાણની વૃષ્ટિ થવા લાગી; પણ અર્જુને ઝોને એક
 બાણએ હઠાવીને જયદ્રથના ઉપરજ ધસારો કર્યો. તે પણ
 અર્જુનની રથના ચોટાને જખમી કર્યા અને અર્જુનના ઉપર
 જો બાણનો એકસરખો મારો કરવા લાગ્યો. અર્જુન તેને ઊડે
 એવો ન હતો. તેણે પણ પોતાનાં બાણથી તેને જખમી કર્યો
 અને કાપર કાપર કરી નાખ્યો. જયદ્રથ હવે અધીરો થઇ ગયો
 અને હવે સૂર્યાસ્તને કેટલી વાર છે તે જોવાને તેણે જોવી સૂર્ય
 તાલ નજર કરી તેણેજ અર્જુને તેનું માથું ઉડાવી દીધું. + પછી

દારની કે ઉતરી જાયથી.
 + એ વેળા લડના હોય ત્યારે કૃષ્ણે તેમણે એમને: અને
 ઉપર મહાર ન કરવે. એ નિવમના બનતુ ઉદાહરણ. હુદના નિવન
 ના. જુને. કીર્તિપર્વ, અધ્યાય ૧ - સૈવાનંદ
 + સુપાન કવા અર્થે: ત્વ સુપાન અર્જુન જયદ્રથને મારી ન
 રા. ૧૫. ૧૫. તે નિવન બન્યાથી નાનું મરવાનું નેવરી રહેને દને. ને
 નેવ ના. જય. ૫. ત્વ અર્થે: તે વખતે અર્જુને તેને મરી નાખ્યો
 ૧૫. ૧૫. કેટલાક મહા મહાજાને મ. છે, પણ મુગ સુરેન્દ્રજી

કૃષ્ણ અને અર્જુન બેઉ શંખનાદ અને હુંકાર કરી ચારે દિશાનો કંપાવવા લાગ્યા. ત્યાર પછી કૃષ્ણ, અર્જુન, ભીમ અને સાત્યકિ શત્રુઓનો સંહાર કરતા કરતા ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને જ્યાં તેમનું સૈન્ય ઉભું હતું ત્યાં સહીસલામત જઈ પહોંચ્યા. જયદ્રથ મરાયો તેથી પાંડવો ઘણાજ રાજી થયા; પણ વૈર લીધાથી કંઈ અસલના જખમ કદી રૂઝાયા છે ?

પ્રકરણ ૩૭—દ્રોણનો વધ

હવે રાત પડવા આવી હતી તોપણ વિશ્રાન્તિ ન લેતાં પાંડવોએ રાત્રે પણ યુદ્ધ જારી રાખ્યું. રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં જ્યાં બેઉ સૈન્ય લડતાં હોય ત્યાં કયો શત્રુ અને કયો મિત્ર તે દોણ ઓળખવાનું હતું ? આપણે પણ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ લાવોથી ઉત્પન્ન થતા અંધકારમાં અથડાઈએ છીએ અને આપણા માર્ગ જોઈ શકતા નથી તેવી અવસ્થા આજના નિશાચુરમાં બેઉ પક્ષના સૈન્યની થઈ હતી.

અર્જુને જયદ્રથને મારી નાખ્યો, કૃષ્ણનો વારંવાર પરા-જય થયો અને કૌરવસૈન્યની મોટી સંખ્યાનો ઘાણ કાઢી નાખ્યો તે જોઈને દુર્યોધન તો ગાંડા જેવો થઈ ગયો.

તે પાછો બીજી વાર દ્રોણાચાર્યની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો: “હે પાંડવોના આચાર્યદેવ ! આપનો અર્જુન ઉપર અત્યંત પ્રેમ હોવાથી આપ મન મૂકીને યુદ્ધ કરતા નથી. આશીર્વાદ કરીને જે જે ચોટાઓ મારો જય ધમ્મતા હતા તેઓ માર્યા ગયા છે. જયદ્રથ પણ હવે જીવતો રહ્યો નથી. મારા વિજયની ઈચ્છા રાખનાર ઓમાંથી હવે કણ એકટોજ બાકી છે. દોણ પાતાને મિત્ર છે અને દોણ શત્રુ છે તે પૂરું જાણ્યા વગર ગમે તેને પાતાને મિત્ર માની લઈને તેના જીવંતો ઉપર જે પેતાનું ક્રોધ છે તેવી દે છે તે બેવકૂફ છે. હું પણ તેવોજ બેવકૂફ, હે બાં અને મારી છું. તેથી કરીને મારા શત્રુઓ મારે મોટે મિત્રીને મોટા કરીને કાર્ય કરતો વખતે મારાંજ મૂકા ખેડે છે.”

દુર્યોધન આવી રીતે પેતાનું વારંવાર અપમાન કરતો.

હતો તેથી આચાર્યને બહુજ લાગી આબુ. તેમણે પછી
 “અર્જુનને કોઈ છતી ચક્રવાતું નથી એવું હું તને વા
 કહેતો આચાર્ય છું, છતાં શા માટે છું વાક્યબાળુથી મારું ક
 કારે છે ? અર્જુનની મદદથી જ્યારે શિખંડીએ અજેય ગણ્ય
 ભીષ્મદેવને હરાવ્યા તે દિવસનો હું તો બાળીજ ગયો છું
 તારું સૈન્ય હવે બચવાનું નથી. શકુનિના પાસા હવે તારાં તી
 ની માફક સૌને મારી રહ્યા છે. હવે હું શું કરવાનો હતો
 મહાસાની વિદુરે આંખમાં આંસુ આણીને તને થોડી શિખામણ
 દીધી હતી ? તારું હિત સાધવા માટે તેમણે પ્રયત્ન કરવામાં
 કાંઈ કેસર રાખી હતી ? પણ તે તેમની વાત લગાડે કાને ધરી
 નહિ. મોટા માણસની શિખામણનો તે તિરસ્કાર કર્યો, તે તેને
 સાવ હસી કાઢી તેની સજા તરીકે તારા આ લોકશય થવા બેઠો
 છે. જે મૂખ જુદિદીન માણસ પોતાના સગાઓની સાચી શિ-
 ખામણ કાને ધરતો નથી અને સ્વચ્છંદીપણે પોતાની હુદ્દ સુરાદ
 પાર પડવાની એટા કરે છે તેની સો દયા ખાય એવી અવસ્થા
 થોડી વારમાંજ થઈ જાય છે. સર્વ ધર્મસુક્ત આચરણ કરનારી
 દ્રોપદીને અન્યાયથી તે સભામાં ધસડી મંગાવી, પાંડવોને
 ધૂતકીટામાં દગાથી હરાવીને તેમને મળે છે; તારાં વાવેલાં અધર્મનાં
 બધાં પાપની સજા આજે તને મળે છે; તારાં વાવેલાં અધર્મનાં
 વૃક્ષ આજે ફળ્યાં છે. એ તો સાફ થયું કે તને તારાં કુકર્મનાં
 ફળ આજ લોકમાં મળી ગયાં, નહિ તો પરલોકમાં તારી આના
 કરતાં પણ ખૂરી વલે થાત. પાંડવો શાશ્વતમાં નિયત કરેલા ધર્મ
 સુજબ વર્તનારા છે અને તેઓને હું મારા પુત્રો જેવા ગણું છું,
 મારા સિવાય બીજો કોઈ પ્રાણી આવા પુરુષોનું અનિષ્ટ કરવા
 તૈયાર હોય તો બગાડ / કષ્ટ, કૃપ, અશ્વત્થામા, શલ્ય, છું પોતે
 અને બધા મોટા મોટા થોડાજો જયદ્રથને પડખે હતા છતાં શા
 માટે તમે મને અર્જુનને હાથે મરવા દીધો ? હવે મને તો મારો
 પોતાનો પ્રાણ કેમ કરીને બચાવવો તેનીજ સૂઝ પડતી નથી. હું
 મારા પુત્ર અશ્વત્થામાને જઈને એટલું કહેજો કે ‘હું અહિંસા,
 મ, સત્ય અને સરજતા, એટલા શુણ્ણને હૃદયપણે બગવી રાખજો.
 રા પિતાએ તને જે શિખામણ દીધી છે તે સંભારીને તે
 માણે વર્તજો.’ હું તારા વાક્યબાળુથી ચોંધાઈ તો ગયોજ છું
 હવે તો જયકર સંજ્ઞામ કરવાને માટે શત્રુ

માઉં છું. તારાથી તારા સૈન્યનું રક્ષણ થતું હોય તો કરી લે.” x

આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે દુર્યોધનના કટુ વચનથી દ્રોણાચાર્યને એટલું બધું લાગી આવ્યું કે તેમણે પ્રાણત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. જે રાત્રે તેમણે આવો સંકલ્પ કર્યો તેને બીજેજ દહાડે તે મરણ પામ્યા.

આચાર્યના બોલ સાંભળીને દુર્યોધનને તો ઉલટી વધારે રીસ ચઢી અને રીસમાં ને રીસમાં તે કણું પાસે ગયો. તે બોલ્યો: “કણું ! અર્જુનના ઉપર આચાર્યની અત્યંત પ્રીતિ છે. તેથીજ તેમણે વ્યૂહદ્વાર આગળ અર્જુનને અટકાવવાને બદલે ઉલટો તેને આપણા વ્યૂહમાં પેસવા દીધો અને જયદ્રથને મરાવ્યો. તે મન મૂઢીને લડતાજ નથી; નહિ તો આપણા સૈન્યની આટલી બધી ખરાબી થાયજ શાની ?”

કણું બોલ્યો: “રાજા ! આચાર્ય પોતાની તમામ શક્તિ અને સામર્થ્ય ખરચીને લડે તો છેજ. મને તો એમાં કશો સંદેહ નથી; પણ તે ગમે તેવા પણ વૃદ્ધ તેથી તેમની ગતિની ચપળત ઓછી થઈ ગઈ છે અને તેમના હાથમાં પણ પહેલાંના જેટલું બળ હવે રહ્યું નથી. બીજી બાબુએ અર્જુન જીવાન છે. ખૂબ શૂરવીર અને પરાક્રમી છે, યુદ્ધમાં પૂરેપૂરો કુશળ છે અને અશ્વવિદ્યા પણ સરસ રીતે જાણે છે. તે ઉપરાંત તેના સારથિન જગ્યાએ કૃષ્ણ પોતે છે. આમ હોવાથી આચાર્યને ધાપ ખવરાવીને અર્જુન તેમની આગળથી નીકળી જાય એમાં કશું અસંભવિત નથી. એમાં તેમનો કશોજ દોષ નથી. તમે તેમને વગોવો તે સાફ નથી કરતા.” †

આ ઉપાયથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે અર્જુન દ્રોણાચાર્યની સાથે સખત યુદ્ધ કર્યા પછીજ તેમનો દાવ ચુકાવીને કૌરવોના વ્યૂહમાં ઘસી ગયો હતો.

હવે કલિંગ દેશના યોદ્ધાઓ પાંડવોની સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યા. અગાઉ એ દેશનો રાજા ભીમને હાથે મરાયો હતો. તેથી તેનો રાજપુત્ર પોતાના દેશના યોદ્ધાઓને લઈને આજની રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં ભીમના ઉપર ઘસારો લઈ ગયો. તેણે ભીમના સારથિને મારી નાખ્યો. તેના રથ ઉપરની ધ્વજ તોડી પાડી

x દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૧૪૯

† દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૧૫૦.

અને તેને પોતાને પણ બાલુથી ખૂબ જખામી કર્યો. તેને સાથે પાંડવસેનાનો પણ પુરદો કાઢી નાખ્યો. આથી જ ભીમ જોટલો ખીજવાયો કે તેના રથ ઉપર ફેંકેલો મારીને મર્યો અને તેને મુદ્દિપ્રહાર કરીને મારી નાખ્યો.

પાંડુ પાંડવ કૌરવ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ જામ્યું. એક બે બે અર્જુન અને દ્રોણાચાર્ય સામસામા આવો ગયા અને પરપર ભયંકર રીતે લડવા લાગ્યા. આચાર્ય અર્જુનને હરાવ માટે ધ્રુવોત્તર વગેરે જે જે અસ્ત્રો છોડતા ગયા ત્યારે અર્જુન પણ તેમની સાથે તે તે અસ્ત્રો છોડીને તેમનું નિવારણ કરતો ગયો. અર્જુનનાં અસ્ત્રોના પ્રભાવથી ત્યારે આચાર્યનાં તમામ અસ્ત્રો નિષ્ફળ થઈ ગયાં ત્યારે તેઓ પોતાના મનમાં તેનાં ખૂબ વખાણ કરવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્યે ધ્રુવોત્તર અર્જુનની સાથેની લડાઈમાં તેમનો હાથ ઉપર ન રહ્યો તે ન જ રહ્યો. આ બાબતો પાંડવસેનું પણ ખૂબ બહાદુરીથી કારણ સંન્યતા ઉપર હલોલો કર્યો અને તેમને ભારે પ્રતિશ્ઠાન પહોંચાડ્યું. ભીમ દુર્યોધનના ખીજા કેટલાક ભાઈઓને અને કર્ણના મિત્ર બંધુ રૂપરથને મારી નાખ્યા. ઉવટે કૌરવસેના વ્યૂહ તોડીને માર બાબતો નાસવા લાગી.

તે જોઈને દુર્યોધન બહાવરો બહાવરો કર્ણની પાસે દોડી ગયો અને બેઠ્યો કે હવે તો હું મન પર લેતોજ બગદી બાલુ ક્રુપરે તેમ છે. કર્ણ બેઠ્યો : “એમ ગભરાઈ શું બહો છે ? હું અર્જુનને મારીશ એવી પ્રતિજ્ઞા તો મેં લીધેલીજ છે. પછી હું તારામાં ઉતરું અને પછી જોઈશું કે કોની મ.એ સવારોર સારું ખાધી છે કે મારી સામે હલોલો ?” એનાં આવાં બર્બર વચન સાંભળીને દ્રુપાચાર્ય હસી પડ્યા અને તેમણે કર્ણને ખૂબ દરદરો કરી અને કહ્યું : “તું સારું જીવના મિત્રની જેમ ખાલી મીઠી ભાવ દર્શાવે છે તે પોતા અર્જુનને હાથે કેટલેક દેવ વધ દાર ખાધી છે, પણ તું હજી તારી હા છોડતોજ નથી.” કર્ણે તેને તીવ્રો તમતમતો. જવાબ વ.વરો : ઉવટે તે માર્યો. “હું રથે રથેને મારીને જ સારું નિષ્કર્ષ ર.અથ

પોતાના તરફથી મશાલો સળગાવી અને પછી મશાલોના પ્ર-
કાશમાં પાછું જૂનખાર સુદ્ધ મચ્યું. ભીમે વળી પાછા દુર્યોધન-
ના કેટલાક ભાઈઓને કાપી નાખ્યા.

આ ગાળુએ દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ કાંઈ હાથ ભેડી બેસી
રહ્યા ન હતા. તેમણે પણ પાંડવ સૈન્યના ઉપર તૂટી પડીને તેના
સૈન્યનો પણ ખુરદો કરી નાખ્યો હતો; તે છતાં દુર્યોધન ધરાયો
નહિ. તેને તો પાંડવોનું પરાક્રમ અને તેના સૈન્યની ધમ્મકી
ખરાબીએ બે બનાવો શૂનીની પેઠે સાલતા હતા તેથી તે પાછો
ત્રીજી વાર દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો અને દ્રોણને તથા કર્ણને બેઠેને
કહેવા લાગ્યો કે “જયદ્રથ મરાયો ત્યાર પછી તમેજ બે જણે
ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈને વગર વિચાર્યે રાતને પહોર
લડાઈ જરી રાખી અને હવે ઉભા ઉભા મારા લશ્કરની કેની
ખાનાખરાબી થાય છે તેનો તમારો જોયા કરો છો. જો મને
દગો દેવાનો તમારો પહેલેથીજ ઇરાદો હતો તો ‘અમે એકલાજ
પાંડવોને પૂરા કરી નાખીશું’ એવું શામાટે કહેતા હતા? તમારો
આવો વિચાર જો મેં પહેલેથીજ જાણ્યો હોત તો હું પાંડવોની
સાથે વેર બાંધતજ નહિ.”* આ વચન તેમના અંતરમાં ઘણુંજ
ખટકયું અને દુર્યોધન તેમનું અપમાનજ કરે છે એવું લાગ્યું;
છતાં પણ તેને કશો ઉત્તર ન આપતાં તેઓ બેઠે જણ લડાઈમાં
ઉતરી પડ્યા.

ભીમનો ઘણો બળવાન ગણાતો રાક્ષસપુત્ર ધટોત્કચ આ
વખતે કૌરવ સૈન્યનો કાળ થઈ પડ્યો. તેણે ઘણાકને માર્યા પછી
લડતો લડતો કર્ણની સાથે અથડાઈ પડ્યો અને બેઠેનું ઘેર
સુદ્ધ જામ્યું. છેવટે કર્ણ એટલો બધો સંક્રાંતભણમાં ફસાઈ પડ્યો
કે તેને પોતાનું મોત સામેજ દેખાયું. તેણે જીવવાની આશા
છોડીજ દીધી. બસ, એક પળ-એકજ પળ અને તેનું આવીજ
બન્યું, એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. તે વખતે પોતાની પાસેજે મહા-
શક્તિ નામનું અસ્ત્ર હતું તે તેને યાદ આગ્યું. એક પળવારનો
પણ વિલંબ કર્યા વગર તેણે તે અસ્ત્ર પેલા રાક્ષસની છાતી સમે
તાડીને ફેંક્યું અને તેની સાથે તે પ્રચંડ રાક્ષસ એક જળકંઠ
ત્રાટ મારીને જમીન ઉપર મૂંઠડ થઈને ગળગી પડ્યો. કર્ણ તે
મોતના મોહમાંથી આજ દ બચી ગયો.

દુઃખે આ બધી બીનાજોઈ અને તેમને ખૂબ તે બોલી ઉઠ્યા: “અનુનને મારવાને માટેજ આ દુઃખે” અત્યાસુધી સાચવી સાચવીને રાખી મૂક્યું હશે કામ આવી ગયું. હવે અનુનને માથે કથોજ ભય રહે પરંતુ પોતાના વહાલા ભત્રીજાના મરણથી યુધિશોકાતુર થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યા. એવામાં ત્યાં વેઠબ આવી લાગ્યા. તેમણે યુધિષ્ઠિરને સાંત્વન આપતાં કહ્યું: ભલેને માટેજ રાક્ષસરાજ માર્યો ગયો છે, તમે હંમેશાં માર્ગેજ ચાલો અને હયા, તપસ્વીયા, જ્ઞાન, દામા અને ધાતન કરતા રહેજો. જ્યાં ધર્મ છે ત્યાંજ જય છે.”

નિશાયુદ્ધ તો એકસરખુંજ ચાલ્યા કરતું હતું, પરંતુ પક્ષના લડવૈયા લડી લડીને લોથપોથ થઈ ગયા હતા. ધણુ તો ઉભા ઉભા અથવા પોતાના રથ અગર વાહન ઉપર બેઠા એકાં ખાતા હતા. એ જોઈને અનુનને હયા આવી. તેણે હું કયો કે બેઉ પક્ષના લડવૈયાઓ ભલે રણક્ષેત્રમાંજ ઉંધી ના પડી તો યુદ્ધના ઠેલાહલથી ગાલ ઉઠેલું રણક્ષેત્ર સૂમસામ થાયું. દુરમનાવટ ઉપર નિદ્રાનો પડદો પડ્યો અને જે જ્યાં હતા ત્યાંના ત્યાંજ ઉંઘવા પડ્યા. રાત્રિને ત્રીજે પહોર અંદર ઉઘો એટલે પાછો સંખનાહ થયો. ઉંઘતા સૈનિકો પટાપટ ઉભા થઈ ગયા અને પાછા એકબીજાનાં ગળાં કાપવા મંડી ગયા. પરંતુ આ વખતે પાંડવોની એકેએક બાજુએ જિત થવા લાગી અને કૌરવસૈન્યનો પાછો સંહાર થવા લાગ્યો. તે જોઈને દુર્યોધન વળી બહાવરો બહાવરો ટ્રાણાચાર્યની પાસે દોડી ગયો. તે જતાં વાસને કહેવા લાગ્યો કે “આપ હંમેશાંજ પાંડવોનું રક્ષણ કરના આલ્યા છે તેથી જ તેઓ ફરીફરીને છતી ભય છે. તેઓ આપના શિષ્યો છે તેથી અગર મારા પોતાના દુર્ભાગ્યને લીધે, મને તે કારણને લીધે, આપ તેમને લગારે હજી ન થાય એવી રીતે લડો છે.”

આવું સાંભળીને ટ્રાણાચાર્યને ખૂબ રીસ થઈ. તેમને હું: અપમાન લાગ્યું. તે બેઠાયા કે “હું ચરદો છું તોએ મ.રા. નેટલું બગ છે તેટલા બધા જ બગથી લડું છું. તે છતાં તને

આસપાસ ફરી વળ્યો હતો. તે જમાનામાં એવી વ્યવસ્થા હતી કે પ્રત્યેક યોદ્ધાના રથની પાછળ અશ્વશ્રેણી ભરેલાં બળદ-ગાડાં રહેતાં. તેમને કોઈ વાર આઠ તો કોઈ વાર છ બળદ જેવતા હતા. આગળના રથમાં બેઠેલો યોદ્ધો જેમ જેમ પોતાની પાસેનાં બાણ વાપરી નાખતો, તેમ તેમ તેને તેની પાછળ ચાલ્યાં આવતાં ગાડાંમાંથી બેઠેલો તેટલાં બાણનાં શાયાં પહોંચાડવામાં આવતાં. માંચાલ સૈન્યે દ્રોણાચાર્યના રથને એવો સજ્જડ ઘેરી દીધો હતો કે બીજે કોઈ ઠેકાણેથી લાવીને તેમને તીરનાં બાયાં પહોંચાડવાનો માર્ગજ રહ્યો ન હતો. આ વિપત્તિમાંથી ઉગરવાનો આચાર્યે એકે ઉપાય દીઠો નહિ, તેમ આશાની એક આછી રેખા સરખી તેમને દેખાઈ નહિ. ત્યારે છેવટે લાચાર થઈને તેમણે પોતાના હાથમાંનું ધનુષ્ય ફેંદી દીધું જ તીર પાસે ન હોય ત્યારે એકલું ધનુષ્ય શા કામનું? તેમનાં બીજાં અશ્વ-શસ્ત્ર તો કથારનાંજે વપરાઈ ગયાં હતાં. હવે બચવાનો એકે આદો ન રહેવાથી આચાર્યે યોગબળથી પ્રાણત્યાગ કરવાનો શકદપ કયો અને પોતાના રથમાંજ આસન વાળીને બેસી ગયા. તે બેઠેને વેર લેવાને તલપી રહેલો બળવાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બચકર તલવાર ઉઘામીને વીજળીને વેગે ધાવ્યો.

આ જોતાની વારનેજ અર્જુન પોતાના રથમાંથી છઠ્ઠાં મારીને ફેરી પડ્યો અને બેઠેલાં હાથ ઉઘાડીને જૂનો પાડતો પાડતો આચાર્યનો જાન બચાવવાને માટે દોડ્યો. તે બોલ્યોઃ "અરે! એમને માર્યો નહિ, માર્યો નહિ એમને જીવતાજ આપણી છાવણીમાં લઇ આવો."

પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાંભળેજ શાને? તે તો પોતાના મિત્રોને, પુત્રોને અને પિતાને મારનાર તરફ તેમના સોના મૃત્યુનું વેર લેવાને માટે ગાંડાની માફક દોડ્યોજ ગયો. એક છઠ્ઠાં મારીને આચાર્યના રથ ઉપર તે ચડી ગયો અને એક હાથમાં તેમની ઘાટલી પકડીને બીજે હાથે તેમનું ટેકું ધડથી જુડું કરી ન પડ્યું. બીજાજ પહે તેણે આચાર્યનું લે દીનીંગળનું મધુ પોતાના સૈન્ય તરફ ફેંદીને દુકાર કયો. તેમનું લે દીથી ખરડાઈ જઈ ધડ

૧. ૨૬, ૨૭, ૧૭-૧. ૨૧-૨૨.

૨. ૨૭, ૨૮, ૧૮-૧૯.

૩. ૨૭, ૨૮, ૧૮-૧૯, ૧૦, ૧૧ ૨૮-૨૯, ૧૨.

प्रकरण ३ बुद्धि-द्रोणो वध

પ્રકરણ ૩ જી-ટ્રોણનો વધ

હતો, જેમણે કોરવોના પેસાઘી લોભાધને પ્રદાન કરી દેતાં તેમને અસંખ્ય સૈનિકોની કાયદા વિરુદ્ધ કલત કરી હતી તેમને અત્યારે તે પોકેપોક મૂકીને રડતો હતો. તે જોડ્યો: “ અને અમારા ઉપર પોતાના પેટના દીકરા કરતાં પણ વધારે સાબતા હતા તેમનેજ અમે મારી નાખ્યા. હું તેમને પિતા, પુત્ર, ભંધુ, અરે! જરૂર પડે તો માફ લખવાનો જોવારી નાખીશ એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. આજે અમે તેમનાં ઉલટું જ આચરણ કર્યું. અમે લોભને વશ થઈનેજ તેમને ત્યાં કરી. લોભ એજ મનુષ્યનો પરમ શત્રુ છે.”

અર્જુન સત્યજ કહે છે કે લોભ એજ હુઃખનું મૂળ છે. જગમાં લોભ અને મોહ ન હોત તો તે સ્વર્ગલુક્ય થઈ ગયું હોત.*

द्रोण पर्व समाप्त

ક મહાભારતમાં એવું લખ્યું છે કે કૃષ્ણે ધર્મનો ત્યાગ કરીને
દામ્પત્યાયનો વધ કરવાની પાઠવેલો સલાહ આપી હતી. તે સલાહ
મુજબ અશ્વત્થામા નામના એક દાસીને મારીને બીમ તેમની પામે
જાતને કરેલા લાંબો છે, અશ્વત્થામા મરણો. કોને પુષ્ટિદિગ્ને પૂર્યું
ત્યારે તેમણે પશુ તે વાતને ટોકા આપ્યો. વગેરે વગેરે અભારા અભિ-
પ્રાપ પ્રમાણે અ. અર્જુન બીના પા. ૭૪માં દાખલ થઈ છે. એટલા
માટે અમે એ અભારને પ્રાપ્ત મધ્યમ અ. ૧૫ નથી. આ
બીજાને અમે ય. યા. ૭૪માં પ્રથમ મ. ૧૫ એ છે તેને સમગ્ર
વિવેચન અમે પ્રાપ્તવા. ૭૫ છે અને અભારા મ. ૧૫ સમગ્ર
વિવેચન. ૭૫ અભારા અ. ૧૫ પશુ દાખલ છે.

૭-કર્ણ પર્વ

પ્રકરણ ૧ લું-કર્ણનો વધ

હવે તો લીખ્મદેવ અને દ્રોણાચાર્ય બેઠ ગયા. હવે કૌરવસેનાનું રક્ષણ કેણે કરવું એ પ્રશ્ન પાછો ઉભો થયો. અસ્ત-વ્યસ્ત અને હતાશ થઈ ગયેલી કૌરવસેનાને પાછી ટટાર કરીને તેનામાં શૌર્યનો સંચાર કેણે કરવો ? જેની આક્રમ્મને તાળી દેવાઈ ગયાં હતાં એવા દુર્યોધને આ વળતે સેનાધિપતિ તરીકેની જવાબદારી કર્ણને સોંપી અને આવતી કાલથી તે આખા કૌરવસૈન્યનો સેનાધિપતિ નીમાયો છે એવું જાહેર કરી દીધું.

સવાર પડતાંજ સોળમા દિવસનું લયંકર યુદ્ધ પાછું શરૂ થયું. બેઠ તરફનાં સૈન્યો એકબીજાનો સંહાર કરવા મંડી પડ્યાં. કૌરવોના તરફથી લડવા આવેલા અંગ, બંગ, તામ્રલિપ્ત, પુંડ્ર, કલિંગ, ઉત્કલ વગેરે દેશોનાં ગજસૈન્યે આજની લડાઈમાં ભારે ઉત્સાહથી પાંચાલસૈન્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઉન્મત્ત હાથીઓએ સામા પક્ષના ઘણા લડવૈયાઓને સૂંઢવતી પકડીને પગતળે છૂંદી માર્યા. આ બાબતુએ મહાવીર અર્જુન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, સાત્યકિ, નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો વગેરે પ્રસિદ્ધ યોદ્ધાઓ તેમની સામે ઝૂઝવા લાગ્યા. આ લડાઈમાં બંગાળી યોદ્ધાઓએ તેમનું ખરેખર પાણી બતાવ્યું. બંગ દેશનો રાજા એક પર્વત જેવા કદાવર અને મદોન્મત્ત હાથી ઉપર બેઠો બેઠો પોતાના બંગાળી સૈન્યનું નિયમન કરી રહ્યો હતો અને પાંડવો તથા પાંચાલોના સૈન્યમાંથી ઘણાનો ખુરદો કાઢી નાખતો હતો. એવામાં સાત્યકિના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું એક બાણ ભારે વેગથી આવીને તે હાથીના મર્મસ્થળમાં ઘોચાઈ ગયું અને વાગતાની સાથેજ તે પ્રચંડ હાથી એક ભયાનક ત્રાડ મારીને જમીન પર

પ્રકરણ ૧ છું-છુંનો વધ

જાણેલી પડયો; પણ જોવો તે પડયો તેવોજ જાંગદેશનો. પણ મમદસૂચકતા વાપરીને તેના ઉપરથી ફરી પડયો. પણ પોણે સાતકિના બીજા એક બાણથી તે વીંધાઈ જઈને માર્યો. સહદેવે ઘણાજ પરાક્રમી ગણાતા ખુદ દેશના રાજા માર્યો અને નકુલે અંગદેશના રાજાનું ડોકું ઉડાવી દીધું. જોઈને તામ્રહિમ, દક્ષિંગ અને ઉલેલ દેશનું સૈન્ય યાદો કરીને પાંડવો અને પાંચાલોના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યું અને તેમ સંહાર કરવા લાગ્યું. તેમના ગજસૈન્યે હજારો સેનિકોને પગ તળે છૂટી માર્યા. સહદેવે પણ બારે શાયંપૂર્વક બાણ વટે ઘણા હાથોને તેમના ગર્ભસ્થલમાં જખમી કરીને જમીનદોરત કરી દીધા. નકુલને હાથે પણ બીજા ઘણા હાથો માર્યા ગયા. હાથી-જોનાં ફક્તી ઉપર પાંડવ અને પાંચાલ સૈન્યમાંથી બાણની લાગલાગટ વૃદ્ધિ થતી હતી, અને તે બધાં તીક્ષ્ણ બાણ તેમનાં શરીરમાં ઘોંચાયાજ કરતાં હતાં. પરંતુ તે છતાં જો ગજસૈન્યે ઉપરની ઘડી મુખી પાછી પાની કરી નહિ અને તેમાંનો એકેએક હાથી અને અહાવન માર્યો ગયો. ત્યાંમુખી તેમજ સામા પક્ષનો બેકસરખી રીતે નાશ કર્યોજ કર્યો.

બીજા બાણએ દુર્યોધન અને મુષ્ટિર કરી કરીને એક-બીજા સાથે દડયા તેમાં દરેક જખતે દુર્યોધનનીજ હાર થઈ. તેણે પાંડવો ઉપર આક્રમણ કર્યું. તેણે આ જખનની લડાઈમાં પાની તમામ શક્તિ, જળ અને ફૂટજાનો ઉપયોગ કર્યો; પાંડવોમાંથી એકેને પણ દરવી શક્યો નહિ. કોંવસેનાનો બાણુએ પણ પરાજય થયો અને છિન્નચિત્ત રહીને નાશવા લાગ્યો. તેણે સંજ પડી એટલે મુલ્લ બંધ કર્યું. વધી પાછી સવાર થતાંજ લડાઈ થી હુકમ તે જખને કર્યું અને કહ્યું: "મરે! સરથિ જેવે એન્ડે તેવો દુર્યોધન નથી. આ રાજા મારા સરથિ થવ નું કબૂત કરે તે: અને વિશ્વાસ ન પડે પાંડવને ન હ કરી ન છુ "

જો કાળજીને દુર્યોધનની મરી ગયેલી આ શબ્દો કોઈને સંભારી શકે નહીં. આ જખને કહ્યું: "તેણે તેની આગ દહીને કાઢી દેવા નું કબૂત કર્યું તે રાજાને જ શક્યો નહીં."

તેની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગઇ. તે ભરમ ચઢાવીને પોતાના બેઉ હાથના ચાળા કરતો બોલ્યો: “અરે ગાંધારીના પુત્ર! તને મને કર્ણના સારથિ થવાનું કહેવા આવ્યા છો? હું રાજા મહારથી છું તે તમે જાણો છો? શું હું અતિસામાન્ય-અધમ જાતિના રથહાંકેડુના છોકરાનો સારથિ થાઉં? તમારી સાંભળીને હું માફ ભારે અપમાન થયેલું જોઉં છું; તેથી મારું હવે યુદ્ધ કરવું જ નથી. હું અબઘડી મારે દેશ ચાલ્યો જાઉં છું.”

શલ્ય રાજા તો ત્યાંથીજ ઉઠીને ઉભો થયો અને રાજાઓની મિજલસ છોડીને ત્યાંથી ઉતાવળે પગલે ચાલતો મેલ દુર્યોધન તેની પાછળ દોડ્યો અને તેની અનેક રીતે કાકડું કરીને પુષ્કળ ખુશામત કરી. તેણે કહ્યું કે “તમે કહો છો કે બધું જ સાચું છે. તમારી સાથે કર્ણની કોઈ પણ રીતે સરખામણી કરાયજ નહિ. તમે તો કૃષ્ણ કરતાંજ શ્રેષ્ઠ છો. એટલે મારે મારી આ ખરી વિપત્તિને વખતે તમને સારથિ થવાની વિનંતિ કરવા આવ્યો છું.”

ત્યારે શલ્ય પાછો રાજી થઇ ગયો. તે બોલ્યો: “તમે આખા સૈન્યના સાંભળતાં મને કૃષ્ણ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ કહો તેથી હું ઘણો રાજી થયો છું. ભલે, તમારી ખાતર હું સારથિનું ઘણુંજ હલકું કામ કરવા તૈયાર છું; પણ યાદ રાખજો, હું ખરાબોલો છું. કર્ણ કદી અસત્ય અથવા અયોગ્ય વચન બોલ્યો અથવા તો અન્યાયભરેલું વર્તન કર્યો તો હું તેને તાત્કાલિક ત્યાંજ ખખડાવી કાઢીશ. દુર્યોધન લાચાર થઇ ગયો હતો. તેથી તેને આ શરત કબૂલ કરવી પડી.”

પછી કર્ણે શલ્યને પોતાનો સારથિ બનાવીને સમસ્ત દિવસના યુદ્ધનો આરંભ કર્યો અને જાતેજ લડવા માટે ઉતરી પડ્યો. તે વારંવાર બડાઇ મારવા લાગ્યો કે “કૃષ્ણ અને અર્જુન બેઉ જણ મારાથી જહીને જરૂર નાસી ગયા છે. કોઈમને તેમને પત્તો મેળવી આપશે તેને હું હાથી, ઘોડા, રથ, ધન અને સર્વ રાજ્ય સુદાં આપી દઈશ.” આવું એક વાર નહિ, બે વાર નહિ પણ ફરી ફરીને સાંભળ્યાથી આખરે શલ્યની ધીરજ પડી મઈ તે મોટેથી ખડખડાટ હસી પડ્યો અને બોલ્યો કે “કર્ણ! તારે આટલો બધો પુકસનમાં ઉતરવાની જરૂર નહિ પડે. તારો

પ્રકરણ ૧ છું-કણનો વધ

હવે તો તને અર્જુન પણ મળશે અને કૃષ્ણ પણ મળશે. ચિયાળ સિંહનો ચિકાર કરવાની ઉમેદ રાખે છે ! ખૂબ તો જુઓ !” એટલે તો કણ કુઆંપુઆં યઈ ગયો. તે બોલ્યો “તે પોતે શુણ્હીન છે તે શુણ્વાનને શી રીતે જાળખવાને હતો ? હું મદ્ર દેશનો રહીશ. તારા દેશમાં સ્ત્રીપુરુષ, બાપ દીકરા, બધાએ સેગા યઈને દારૂ દીધે છે; પછી દારૂનો નશો થકે એટલે નાગાં યઈને નાશ છે અને ગાય છે. હું એવી કોઈ અધમ ભતિની સીને પેટે પાકેલો લાગે છે ! તારા જેવા મ્હેન્ટ ભતિના માણસ પાસેથી શી મોટી આશા રાખી શકાય ?”

રંદુ એથી શરૂ થઈ કાંઈ દળાઈ નય એવો ન હતો. એઉ જણે કિળીભને મનમાં આવે તેની ગાળો દઈ નાખી. પરંતુ ટકું બધું થયું તે છતાં મહાવીર શરૂ પોતાનું સારથિનું ! મિલકુલ ભૂલ વગર બળવેજ રાખ્યું.

પછી કણે પાંડવસેના ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેમનો જ બહાદુરીથી સંહાર કરવા લાગ્યો. તેને હાથે પાંડવોના ઘણા લડવૈયા માર્યા ગયા. એટલે ભીમસેન અચંત વેગથી ઉપર ધસી આવ્યો. તેણે તેના ઉપર એવો એક સખત ઠરો કે કણ જેભાન યઈને પોતાના શરૂમાં પડી ગયો. ને શરૂ તેના શરૂ ઢાંકી મૂક્યો અને તેને વણસેતથી ફર ગયો. તે વખતે કણે ધનના કેટલાક ભાઈઓ ભીમને પેરી વળ્યા, પણ તે બધાએ એક પછી એક ભીમને હાથે માર્યા ગયા. હવે દુઃશાસન હદ કરતાં વધારે સાહસ કરીને ભીમની સામે લડવા ગયો. તેને જોઈને ભીમના હાથમાં બમણું જોર આવ્યું. તે બોલ્યો: “નરાધમ ! સ્ત્રીપદીનો ચાટલો ખેંચનાર અને બરીસભામાં તેનું વશ ખેંચનાર તે હું જ કેની ?” એમ હીને ભીમ તેના ઉપર જોસલેર તૂટી પડ્યો. તેની ગદાના બપા-થી દુઃશાસનના ચારે બાદા માર્યા ગયા અને તેનો શરૂ પણ સામે યઈ ગયો. ખીલજ પળે એક ગદાનો પ્રહાર કરીને તેણે શાસનને જમીન ઉપર મળાવો પાડીને ભીમ તેની છ.વી ર થકી ઢેકો. પોતાના એક પવ વડે તેના મજાની માંડી પી-તલવારથી તેની છાતો સ્પર્શી નાખી અને તેના ઉપર નીચા ને તેનું ગરમ ગરમ દેહી પીવા લાગ્યો. તે દુઃશાસનની

૧૫૧-૧૫૨-૧૫૩-૧૫૪-૧૫૫-૧૫૬-૧૫૭-૧૫૮-૧૫૯-૧૬૦-૧૬૧-૧૬૨-૧૬૩-૧૬૪-૧૬૫-૧૬૬-૧૬૭-૧૬૮-૧૬૯-૧૭૦-૧૭૧-૧૭૨-૧૭૩-૧૭૪-૧૭૫-૧૭૬-૧૭૭-૧૭૮-૧૭૯-૧૮૦-૧૮૧-૧૮૨-૧૮૩-૧૮૪-૧૮૫-૧૮૬-૧૮૭-૧૮૮-૧૮૯-૧૯૦-૧૯૧-૧૯૨-૧૯૩-૧૯૪-૧૯૫-૧૯૬-૧૯૭-૧૯૮-૧૯૯-૨૦૦-૨૦૧-૨૦૨-૨૦૩-૨૦૪-૨૦૫-૨૦૬-૨૦૭-૨૦૮-૨૦૯-૨૧૦-૨૧૧-૨૧૨-૨૧૩-૨૧૪-૨૧૫-૨૧૬-૨૧૭-૨૧૮-૨૧૯-૨૨૦-૨૨૧-૨૨૨-૨૨૩-૨૨૪-૨૨૫-૨૨૬-૨૨૭-૨૨૮-૨૨૯-૨૩૦-૨૩૧-૨૩૨-૨૩૩-૨૩૪-૨૩૫-૨૩૬-૨૩૭-૨૩૮-૨૩૯-૨૪૦-૨૪૧-૨૪૨-૨૪૩-૨૪૪-૨૪૫-૨૪૬-૨૪૭-૨૪૮-૨૪૯-૨૫૦-૨૫૧-૨૫૨-૨૫૩-૨૫૪-૨૫૫-૨૫૬-૨૫૭-૨૫૮-૨૫૯-૨૬૦-૨૬૧-૨૬૨-૨૬૩-૨૬૪-૨૬૫-૨૬૬-૨૬૭-૨૬૮-૨૬૯-૨૭૦-૨૭૧-૨૭૨-૨૭૩-૨૭૪-૨૭૫-૨૭૬-૨૭૭-૨૭૮-૨૭૯-૨૮૦-૨૮૧-૨૮૨-૨૮૩-૨૮૪-૨૮૫-૨૮૬-૨૮૭-૨૮૮-૨૮૯-૨૯૦-૨૯૧-૨૯૨-૨૯૩-૨૯૪-૨૯૫-૨૯૬-૨૯૭-૨૯૮-૨૯૯-૩૦૦-૩૦૧-૩૦૨-૩૦૩-૩૦૪-૩૦૫-૩૦૬-૩૦૭-૩૦૮-૩૦૯-૩૧૦-૩૧૧-૩૧૨-૩૧૩-૩૧૪-૩૧૫-૩૧૬-૩૧૭-૩૧૮-૩૧૯-૩૨૦-૩૨૧-૩૨૨-૩૨૩-૩૨૪-૩૨૫-૩૨૬-૩૨૭-૩૨૮-૩૨૯-૩૩૦-૩૩૧-૩૩૨-૩૩૩-૩૩૪-૩૩૫-૩૩૬-૩૩૭-૩૩૮-૩૩૯-૩૪૦-૩૪૧-૩૪૨-૩૪૩-૩૪૪-૩૪૫-૩૪૬-૩૪૭-૩૪૮-૩૪૯-૩૫૦-૩૫૧-૩૫૨-૩૫૩-૩૫૪-૩૫૫-૩૫૬-૩૫૭-૩૫૮-૩૫૯-૩૬૦-૩૬૧-૩૬૨-૩૬૩-૩૬૪-૩૬૫-૩૬૬-૩૬૭-૩૬૮-૩૬૯-૩૭૦-૩૭૧-૩૭૨-૩૭૩-૩૭૪-૩૭૫-૩૭૬-૩૭૭-૩૭૮-૩૭૯-૩૮૦-૩૮૧-૩૮૨-૩૮૩-૩૮૪-૩૮૫-૩૮૬-૩૮૭-૩૮૮-૩૮૯-૩૯૦-૩૯૧-૩૯૨-૩૯૩-૩૯૪-૩૯૫-૩૯૬-૩૯૭-૩૯૮-૩૯૯-૪૦૦-૪૦૧-૪૦૨-૪૦૩-૪૦૪-૪૦૫-૪૦૬-૪૦૭-૪૦૮-૪૦૯-૪૧૦-૪૧૧-૪૧૨-૪૧૩-૪૧૪-૪૧૫-૪૧૬-૪૧૭-૪૧૮-૪૧૯-૪૨૦-૪૨૧-૪૨૨-૪૨૩-૪૨૪-૪૨૫-૪૨૬-૪૨૭-૪૨૮-૪૨૯-૪૩૦-૪૩૧-૪૩૨-૪૩૩-૪૩૪-૪૩૫-૪૩૬-૪૩૭-૪૩૮-૪૩૯-૪૪૦-૪૪૧-૪૪૨-૪૪૩-૪૪૪-૪૪૫-૪૪૬-૪૪૭-૪૪૮-૪૪૯-૪૫૦-૪૫૧-૪૫૨-૪૫૩-૪૫૪-૪૫૫-૪૫૬-૪૫૭-૪૫૮-૪૫૯-૪૬૦-૪૬૧-૪૬૨-૪૬૩-૪૬૪-૪૬૫-૪૬૬-૪૬૭-૪૬૮-૪૬૯-૪૭૦-૪૭૧-૪૭૨-૪૭૩-૪૭૪-૪૭૫-૪૭૬-૪૭૭-૪૭૮-૪૭૯-૪૮૦-૪૮૧-૪૮૨-૪૮૩-૪૮૪-૪૮૫-૪૮૬-૪૮૭-૪૮૮-૪૮૯-૪૯૦-૪૯૧-૪૯૨-૪૯૩-૪૯૪-૪૯૫-૪૯૬-૪૯૭-૪૯૮-૪૯૯-૫૦૦-૫૦૧-૫૦૨-૫૦૩-૫૦૪-૫૦૫-૫૦૬-૫૦૭-૫૦૮-૫૦૯-૫૧૦-૫૧૧-૫૧૨-૫૧૩-૫૧૪-૫૧૫-૫૧૬-૫૧૭-૫૧૮-૫૧૯-૫૨૦-૫૨૧-૫૨૨-૫૨૩-૫૨૪-૫૨૫-૫૨૬-૫૨૭-૫૨૮-૫૨૯-૫૩૦-૫૩૧-૫૩૨-૫૩૩-૫૩૪-૫૩૫-૫૩૬-૫૩૭-૫૩૮-૫૩૯-૫૪૦-૫૪૧-૫૪૨-૫૪૩-૫૪૪-૫૪૫-૫૪૬-૫૪૭-૫૪૮-૫૪૯-૫૫૦-૫૫૧-૫૫૨-૫૫૩-૫૫૪-૫૫૫-૫૫૬-૫૫૭-૫૫૮-૫૫૯-૫૬૦-૫૬૧-૫૬૨-૫૬૩-૫૬૪-૫૬૫-૫૬૬-૫૬૭-૫૬૮-૫૬૯-૫૭૦-૫૭૧-૫૭૨-૫૭૩-૫૭૪-૫૭૫-૫૭૬-૫૭૭-૫૭૮-૫૭૯-૫૮૦-૫૮૧-૫૮૨-૫૮૩-૫૮૪-૫૮૫-૫

પીડાનો તો કાંઈ શુભારત ન હતો. જ્યારે તેનું લોહી પીને ભી-
મની વૈરવૃત્તિ ટાઢી પડી ત્યારે તેની છાતી ઉપરથી ઉઠ્યો અને
તલવારથી તેનું ડોકું કાપી નાખ્યું. પછી તે નાચતો ગયો અને
જોડતો ગયો: “આહાહાહા ! આજે જાણે અમૃત પીધું હોય
એટલી મને ટાઢક વળી. આ અમૃતની સરખામણીમાં માનાં
રતનનું દૂધ, બીજાં દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, કશા હિસાબમાંજ નથી.
આ દુધે દ્રોપદીના ઉપર રોમાંચકારી બુલમ કર્યો હતો તેનું
વેર આજે હોલવાયું. હવે એક દુર્યોધન બાકી રહી ગયો છે.”
ભીમ એમ જોલીને નાચતો જાય અને મોઢેથી હુંકાર કરતો જાય.
દુર્યોધને આઘેથી આઠમકમાટી ઉપજાવે એવું દૃશ્ય દીઠું. ભીમ
કેવી રીતે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરે છે તે રીત પણ તેણે દીઠી
અને તેથી તે ભયભીત થઈને ધૂણી ઉઠ્યો. ત્યાં આગળ કર્ણ,
કૃપ, કૃતવર્મા, અશ્વત્થામા, દુર્યોધન પોતે તથા બીજા ઘણા
ભાઈઓ ઉભા હતા પણ દુઃશાસનની મદદે જવાની અગર
ભીમને તેને મારતો અટકાવવાની કોઈની હિંમતજ ન આવી.
એથી ઉલટું ભીમની તે વખતની ભયંકર કાળ જેવી મૂર્તિ
જોઈને “આ કોઈ માણસ લાગતો નથી” એવી ખૂમો પાડતા
પાડતા કૌરવ સેનાના લડવૈયા પોતાનાં હથિયાર ફેંકી દઈને નાસા-
નાસ કરવા લાગ્યા. ભીમના વૈરનો અગ્નિ આજે પૂરલભકમાં
સળગી ઉઠ્યો હતો. દુઃશાસનના રુધિરપાનથી તેનામાં ઘી હોમા-
યું હતું. હવે તે જ્યોત્સ્નમત્ત બનીને દુર્યોધન અને બીજા બધાના
દેખતાંજ દુર્યોધનના ભાઈઓને પકડી પકડીને ઝાપે કરવા
મંડ્યો અને જેમ જેમ એક એક કૌરવ મરાતો ગયો, તેમ તેમ
એક એક ભયંકર ત્રાડ પાડીને રણક્ષેત્ર ગજવવા લાગ્યો.

અર્જુન સંશયપ્રત્યેક અને નારાયણી સેનાને મારી પરવાર્યો
ત્યારે જ્યાં પોતાનું સૈન્ય હતું ત્યાં પાછો આવ્યો. ત્યાં તેણે
યુધિષ્ઠિરને દીઠા નહિ તેથી તે ચિન્તાતુર થઈને છાવણીમાં ગયો.
તે વખતે યુધિષ્ઠિર કર્ણનાં બાણથી જખમી થઈને અને સખત
હાર બાઈને પોતાની છાવણીમાં જઈને સૂતા હતા. પોતાના
મોટાભાઈના જીવને હાનિ થઈ નથી એમ જાણીને છાવણીમાં
થોડી વાર આરામ લીધા પછી પાછો અર્જુન રણસંગ્રામમાં જવા
તૈયાર થયો. આ વખતે કૃષ્ણે તેના બળનાં, શૌર્યનાં, પરાક્રમનાં
ખૂબ વખાણ કરીને તેને મોઢાંબોળે અને દુર્યોધન નઠારી

શિખામણ હાંને તેની પાપમાં મૂળિ દેખવાના કૌપીની ઉપર
 હોયે દયો ન જાય એવો જીવન દેખવાના આ દર્શન છે તેનું
 રાગજ તેને દરીથી તાણું કમની દીધું. આ રીતે દર્શને દર્શવાને
 માટે અર્જુનને પૂરું પાળી ચલાવીને તેને પૂરેપૂરો તૈયાર કરીને
 દર્શન તેને સમગંગજમાં તેવી ગયા.

આ બાલુએજ સંજય વગેરે કૌરવપક્ષના નેતાઓ દર્શન
 ને આગળ કરીને મુદ્દ દેવા આવી પડેલા. પછી દર્શનને
 અર્જુન વચ્ચે દારણ મુદ્દ બાધું. ઉત્તમોજએ દર્શની નજર
 આગળ તેના કોઈ પુત્રનું ટોકું ઉઠાવી દીધું. અત્યક્ષિને તેના
 એક જીવ પુત્રને ઠાર કયો. અર્જુને વળી વૃષસેન નામના તેના
 એક ત્રીજ પુત્રને માધી નાખ્યો. આ રીતે પાતાના ત્રણ અત્યંત
 પ્રિય પુત્રોના મરણથી દર્શન ઘટોળ આકુળબાકુજ થઇ ગયો.
 તે આંખમાંથી ઘોર ઘોર જેવાં આંસુ પાડતો ગયો અને અર્જુન
 ઉપર બાણની અવિરત ધારા વરસાવતો ગયો. તેનાથી દુઃખ અને
 અર્જુન બેઠ જામી થયા. અર્જુને પણ તેને તીરણ બાણો
 વડે ધણી જગ્યાએ વીંધી નાખ્યો, જેથી તેના કઢાવર શરીરમાં
 થી લોહીના રેલા નીકળવા લાગ્યા. અર્જુને પોતાના મામા
 શક્યને પણ બાણો વડે ઘાયલ કરી દીધા.

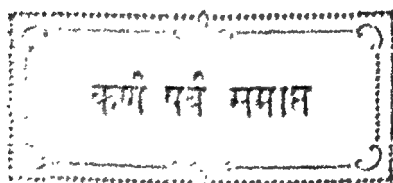
દુર્યોધન અને અન્યથામા વગેરે સૌ આગે સ્પષ્ટ જોઈ શક્યા
 કે અર્જુન કર્ણના કરતાં દરેક બાળતમાં ચડીઆતો નીપડયો હતો.
 તેના ઉપર બાણની અખંડ ગ્રહી વરસાવીને તેને કાયર કાયર
 કરી નાખતો હતો અને કર્ણનાથી કોઈ પણ રીતે અર્જુનની
 બરોબરી કરી શકાતી ન હતી, કોઈ પણ રીતે તેની સાથેની
 હરીફાઈમાં તેનાથી ટકી શકાતું ન હતું. આ બધું જોઈને અન્ય-
 થામા દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યા કે “રાજા! હવે સંધિ કરવી એજ
 તમારે માટે સારો માર્ગ છે. તેમ કરશો તો પાંડવોની ભાગી-
 દારીમાં તમે આજા ભારતવર્ષનું રાજ્ય લોગવી શકશો. તમારા
 પક્ષના મોટા મોટા અજ્ઞવિદ્યામાં અવીણ્ય યોદ્ધાઓ જેવાકે મારા
 પિતા, ભીષ્મદેવ વગેરે તો માર્યા ગયા છે. બીજું દુષ્ટને પોતા-
 ને મુદ્દ લંબાવવાની ઇચ્છા મુદ્દે નથી. મુખિષ્ઠર તો પહેલેથીજ
 સૌનું લણુંજ ઇચ્છે છે અને સૌનું લણું ચાય એવાંજ કામ
 કરતા આવ્યા છે. તેમને કહીશું તો આટલા બધા માણસોની

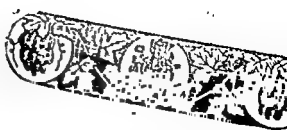
પ્રકરણ ૧ છું-કર્ણનો વધ

હું આજે યાદ કર અને તેની સજા લોગવવા તૈયાર થઈ જાઉં.
 દૃષ્ટિનું આવું મહેલું સાંભળીને કણ પગથી તે મા
 સુધી સળગી ઉઠ્યો અને તેણે જીવ પર આવીને અર્જુન
 ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો. આ વખતની તેની યુદ્ધ
 કુશળતા અને બહાદુરી જોઈને સૌ આંગળાં કરડવા લાગ્યા.
 તેનાં જોઈએક બાણ અર્જુનના શરીરમાં ખૂંપી ગયાં અને ઘણી
 જગ્યાએ તે જખમી થયો. વેદનાંથી તેનો હાથ ધૂજવા લાગ્યો.
 તેનાથી ધનુષ્ય જેવવાનું અચકચ થઈ પડ્યું. તેજ પળે કણ
 ચોતાના રથમાંથી એક છત્રગ મારીને નીચે ફેલી પડ્યો અને
 બેઠ હાથે પેડું પકડીને તેને ઉપાડવા ગયો તેવાજ દૃષ્ટિ અર્જુન
 ને કહેવા લાગ્યા: "અરે! માર માર, શું જોઈ રહ્યો છે? આજ
 તેને મારવાનો ખરેખરો લાગ છે." તેની સાથેજ અર્જુનના
 ધનુષ્યમાંથી એક લીફણ બાણ છૂટ્યું અને કણની ગરદનને
 તેના ધડથી છૂટી કરીને ચાલતું થયું. તેણે સોનાનાં કુંડળથી
 શોભતું મસ્તક પૂજમાં રંગદોળાવું થઈ ગયું. તેજ કણે પાંડવ અને
 પાંચાલ સૈન્યમાં ભયંકર સિંહગર્જના સંભળાઈ અને તેનાથી
 આશુ રણક્ષેત્ર ગાજી ઉઠ્યું. તેની સાથે સાથે કૌરવ સૈન્યના
 હાહાકારથી પણ આકાશ પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. આ રીતે સૂર્યાસ્ત
 થતાની સાથે કણના અનુપમ આત્મગૌરવનો પણ અસ્ત થયો.
 હવે પાંડવો અને પાંચાલોનું સૈન્ય જયનાદ ગજવર્ણ,
 શંખધ્વનિ કરતું, રણવાલો વગાડતું નાસભાગ કરતી કૌરવ-
 સેનાની પાછળ દોડ્યું અને ભયંકર કતલખાતું મચી રહ્યું.
 કૌરવસેના હવે પૂરેપૂરી નાસભાગ કરવા લાગી અને અતિશય
 ખરબક ગોટાળો થઈ રહ્યો. ભયભીત થએલા રથીઓ, સવારો
 અને પાયદળ સૈન્ય દોડતા હાથીઓના પગ તળે છુંદાઈ ગયા.
 ઘોડાની હૃદયમાં આવી જઈને અને રથનાં પેદાં નીચે
 પડી જઈને માર્યા ગયા તે તો જુદા. આમ અવ્યવસ્થિતપણે
 જોડું દડું કુરોધનને પોતાના બાઈઓના મરણનો ધા
 લાગ્યો. દત્તો તેમાં વગી કણ પડ્યો એટલે તેના કુખનો
 કોરો ન દત્તો. જેની દૃષ્ટી તેણે દેટલાંજો સુખમય
 સેવ્યાં હતાં, જેની મદદથી આખા જાતવર્ષના અગ્રા
 તેણે ઉમેદ રાખી હતી, તે રાખ હતી ગયાં, તે ઉમેદ

પ્રજામાં મંજી ગઈ. પોતાના નિરપરાધી ધર્મપરાયણ ભાઈઓના
ઉપર પોતે દેવા કેવા જુદામ ગુજાર્યા હતા તેનું માહું ફળ આને
તેની નજર સામે આવીને ઉભું રહ્યું હતું તે જાણના વિચાર
કરતાં તે ક્રોધ અને દુઃખથી ગાંઠા જેવો બની ગયો. અતિ અધ-
ર્મી કવુને. જે દેવ થયો તેવો પોતાનો પણ વહેતો મોઝો
રહ્યો તે જાણીને તેનો ગમરાટ ઘણોજ વધી પડ્યો. આત્યારે તે
જીવે નીકે ઉપાય ન હોવાથી તે પણ રણક્ષેત્રમાંથી નાહો. આજે
તે એ કહે. અકલ્પિત અને મિત્રો તગરનો અસહાય થઈને “કા
કર્મ ! કા કર્મ !” જોમ કહ્યાંત કરતો તે પોતાના સૂતા થઈ
ગયો નાંદુરમાં લગાવડ ગયો.

આ રીતે મળેલ અંધકારના ઓળા પથરાતા હતા અને દુર્ગો
જીવે નીકે પણ અંધકારનું રાજ્ય બામતું હતું. x

૮-શલ્ય પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-શલ્યનો વધ

રાત પડી ગઈ હતી. પાંડવો અને પાંચાલોની છાવણીમાં વારંવાર આનંદના ધ્વનિ સંભળાતા હતા. ગઈકાલે જ્યાં શોકન દુઃખવિહારકે આત્મ આક્રંદ થયાં હોય ત્યાં આજે આનંદોત્સવ થઈ રહે છે; મનુષ્ય એવું જ ભૂલકલું પ્રાણી છે । યુધિષ્ઠિર રાજા હર્ષના આવેશમાં બોલી ઉઠ્યા: “જે કણના ચરાતનની વાતો સંસારીને આપણને રાતદિવસ એન પડતું ન હતું, રાતે ઉઘ પણ આવતી ન હતી તે કણ આજે માર્યો ગયો।” દ્રૌપદી-ના આનંદમાં પણ કાંઈ મજા ન હતી. જે હાથે તેનો ચોટલો ખેંચ્યો હતો તે હાથ આજે કપાઈને ચરીરથી છૂટો થઈ ગયો હતો. આજે તે પણ હરખાતી હતી. આજના આનંદની ભરતીમાં તેના અતિ વહાલા પુત્રનો શોક, સમુદ્રમાં જેમ જળનો પરપોટો વિલીન થઈ જાય તેમ વિલીન થઈ ગયો હતો. આવડી મોટી પાંડવોની વિશાળ છાવણીમાં માત્ર એક જ વ્યક્તિ એકાંતમાં એકલી બેઠી બેઠી અશ્રુ વહાવતી હતી. તેની આસપાસ આનંદ અને ઉજાસની હેલી મચી રહી હતી પણ તેથી તેના અંતરનું દુઃખ દૂર થતું ન હતું. તે એકલો અનાથ વિધવા ઉન્માદિનીની માફક રહ્યા કરતી હતી. ભારતના સામાન્યથી-અરે આખી પૃથ્વીના સામાન્યથી પણ તેડું દુઃખ ફીટે એવું ન હતું. હવે દેશવોની છાવણી તરફ નજર કરી આવીએ. ત્યાં આજે ભયુ' વૃષભાષ, શોક અને અધકારમય હતું. દુર્યોધન હાથ ઉપર મનુ ટેકવીને પોતાનાં કુકર્મનો, વડીલોની શિખા-મજુ નહિ માન્યાનો વસ્ત્રાપાક કરતો બેઠો હતો, જૂઠાંજને માટે

શોક કરતો હતો. અરે ! ભૂતકાળ કેમ પાછો નહિ આવતો હોય ? ભૂતકાળમાં કરેલી ભૂલોને ભવિષ્યમાં સુધારી લેવાની તક કેમ નહિ મળતી હોય ?

એવામાં રાત્રિને વખતે સેનાપતિ કૃપાચાર્ય પોતાનાં પગલાંનો અવાજ ન થાય એવી રીતે રાજની પાસે આવીને બેઠા. વળી પાછો દુર્યોધન પોતાના ઉપર તપી ન જાય તેટલા વાસ્તે ઘડીતાં ઘડીતાં ખૂળ નમ્રતાપૂર્વક તેને કહેવા લાગ્યા: “રાજેન્દ્ર ! બુદ્ધિમાન માણસ હમેશાં આગળ પાછળનો વિચાર કરીનેજ કામ કરે છે. તમારું અગણિત સૈન્ય જે એક વાર રણક્ષેત્રમાં વિશાળ મહાસાગરની માફક નાખી નજર પહોંચે નહિ એટલે દૂર સુધી પથરાઈ ગયું હતું તેમાંનું આજે હવે કાંઈજ રહ્યું નથી. તમારા ભાઈઓ, સ્નેહીઓ અને ભીષ્મ, દ્રોણ તથા કૃષ્ણ જેવા મહાવીર સાથીઓ બધાએ યુદ્ધમાં કામ આવી ગયા છે. તમે સાધુ પુરુષ જેવા પાંડવો ઉપર વિનાકારણે બુદ્ધિનો કયા હતા તેનું આ ફળ છે એમ મानी લેજો. = બિચારા પાંડવો-નહોતી તેમને કોઈની મદદ, નહોતાં તેમની પાસે કશાં સાધનો, નહોતું તેમને પંગ મૂકીને ઉભા રહેવા જેવું કોઈ સ્થાન-છતાં તે કંગાલ ગરીબડા ગણાતા પાંડવોએ આજે જાણે હિમાલયને ખોદીને તેના ભૂકેભૂકા ઉઠાવી દીધા હોય એવું કામ કરી બતાવ્યું છે. પણ રાજા ! બગડી ગયેલી બાજીને સુધારી લેવાનો હજી વખત છે. હજી પણ તમે પાંડવોની સાથે સુલેહ કરી લેશો તો તમે તમારું જીવન અને તમારા ભાગનું રાજ્ય, બેઠને ઉગારી શકશો. તમે કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરની પાસે જશો તો હજી સંધિ કરવાનું બની શકશે.

દુર્યોધન આ બધું સાંભળી રહ્યો. થોડી વાર સુધી તેણે કંશે ઉત્તર આપ્યો નહિ. પછી એક ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂકીને તે બોલ્યો: “શુરુદેવ ! મારા હિતને ખાતર આપને જે કહેવાનું ઉચિત હતું તે આપે કહ્યું છે; છતાં આપની સલાહ મુજબ વર્તવાનું મારે માટે અશક્ય છે. હું આજ સુધી મારા પોતાના જ પુરુષાર્થ વડે આખા ભારતના સામ્રાજ્યનો કુલ માલિક થઈને બેઠો હતો તે હું તુરંચ-અતિતુરંચ યુધિષ્ઠિરની પાસે શું ભીખ માગવા જાઉં ? શું હું તેની દયાની યાચના કરું ? એ તો કોઈ

જો બનવાનું નથી. મેં માફ ઉંચું, અતિ ગર્વિષ્ઠ મસ્તક આજ દિન સુધી ઢાંધની આગળ નમાવ્યું નથી અને કવિધ્વમાં નમાવનાર પણ નથી. અને એમ કરતાં ચે તેઓ મારા ઉપર દયા લાવે એની શી ખાતરી ? મેં પહેલેથી ઉપદ્ર સુધી તેમના ઉપર જીવમ કરવામાં બાંધી રાખી નથી. બરસખામાં દ્રોપદીનું અમે ઠાંધ યોડું અપમાન કર્યું છે ? એ દુઃખે તો આજ ચોદ ચોદ વર્ષથી તે લોંચ ઉપરજ સૂએ છે. મારા અપમાનનું વેર ન દેવાય ત્યાં સુધી હું લોંચ ઉપરજ સૂઈશ, એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પેલે દહાડેજ અમે સાત રથીઓએ મળીને તેમના વહાલા પુત્રને મારી નાખ્યો તે શું તેઓ ભૂલી ગયા હશે ? ઠોણ ભૂલી બાય ? હવે પાંડવોની સાથે અમારી સુલેહ, અમારી મિત્રીની આપ વાતજ ન કરશો. જો અંધકાર અને પ્રકાશની મિત્રી થાય, એક એકને વખતે એકજ જબ્બાએ સાથે રહી શકે તો મારી અને પાંડવો વચ્ચે મિત્રી સ્થપાય, નહિ તો નહિ. હું તો સુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચયજ કરી ચૂક્યો છું.”

પછી દુર્યોધને અન્વત્યામાને પૂછ્યું : “હવે સેનાધિપતિની જગ્યાએ આપણે કોની નિમલુક કરીશું ?” અન્વત્યામાએ કહ્યું : “મહાવીર શબ્દ એ પદને માર્ટે યોગ્ય છે. તેમણે પોતાના ઉપર કરેલા આભારની ખાતરજ પોતાના ભાણેજ અને જમાઈનું સગપણ તોડીને પોતાના તમામ સૈન્ય સહિત તમને અત્યાર સુધી મદદ કરી છે. વળી તે તમામ શુણના આધારસ્વરૂપ છે. x તેમનેજ એ પદ આપશો તો યોગ્ય થશે.” દુર્યોધને તે ઉપરથી શબ્દની નિમલુક કરી. તેને એ પદ આપતાં કહ્યું : “મામા ! હવે શત્રુ ઠોણ અને મિત્ર ઠોણ તેની પરીક્ષા કરવાનો આ અવસર છે.” શબ્દ બોલ્યો : “મહારાજ ! મેં તમારું હિત કરવાને માફ રાખ્યું, મારી સંપત્તિ અને મારો પ્રાણ સુદાં જોવારી નાખ્યાં છે.”

પછી તે ભયંકર રાત્રિ પૂરી થઈ અને અદારમા દિવસનું મમાત થયું. ગઈકાલની કતલમાંથી બચી જવા પામેલું કૌરવસૈન્ય અને પાંડવસૈન્ય પાછાં લડવાને તૈયાર થઈ ગયાં. મદ્રરાજે આજે એક ભયંકર વ્યૂહમાં પોતાના સૈન્યને ગોઠવી લીધું અને મદ્ર-દેશના ઘણાજ બહાદુર યોદ્ધાઓની ચરદારી લઈને પોતેજ તે

વ્યૂહના મુખનો ખચાવ કરવા ઉભો રહ્યો. પાંડવોએ તેની સામે વ્યૂહ ગોઠવીને કૌરવસૈન્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. પછી ભયંકર સંગ્રામ શરૂ થયો. કર્ણના બાકી રહેલા પુત્રો નકુલને હાથે માર્યા ગયા. સહદેવે પોતાના મામા અને સમ્રાટના પુત્રોને મારી નાખ્યા. પછી યુધિષ્ઠિર અને શલ્ય સામસામા લડવા ઉતરી પડ્યા. બેકે જણુનું યુદ્ધ ક્રેટલીક વાર ચાલ્યું હશે એવામાં યુધિષ્ઠિરે પોતાના મામાની છાતીની સામે તાકીને તીક્ષ્ણ ધારવાળી મહાશક્તિ નામના શસ્ત્રનો પ્રહાર કર્યો કે જેથી તે તંત્રજ જમીન ઉપર લાંબો થઈને પડી ગયો. તે જોઈને શલ્યનો નાનો ભાઈ ખીન-વાઈને યુધિષ્ઠિરના ઉપર ધસી આવ્યો. અને તેમના ઉપર બાણનો મારો ચલાવીને તેમને જખમી કર્યા. યુધિષ્ઠિરે તેથી ખીનવાઈને તેનું માથું કાપી નાખ્યું. ત્યારે બાકી રહેલું મદ્રદેશનું લશ્કર વ્યૂહબદ્ધ થઈને પાંડવ સૈન્યના ઉપર જીવ ઉપર આવીને તૂટી પડ્યું અને તેમનો નાશ કરતું કરતું આખરે બધું જ ખલાસ થઈ ગયું. તેમાંનો કોઈ પાછો હાલ્યો નહિ, તેમ એક પણ જીવતો રહ્યો નહિ. આ જોઈને કૌરવસેના ભયભીત થઈને બહાવરી બહાવરી ચારે બાજુએ નાસવા લાગી; પણ પાંડવોની અને પાંચાલોની સેના તેની પૂંઠે પડી અને ઘણાને કાપી નાખ્યા. ભીમે દુર્યોધનના બાકીના બધાજ ભાઈઓને મારી નાખ્યા. સહદેવે શકુનિના પુત્ર ઉલૂકનું ડોકું ઉડાવી દીધું. તે જોઈને શકુનિ રડવા લાગ્યો પણ ખીજી પળે સહદેવે તેની ખખર લીધી અને તેને પણ તેના છોકરાની પાછળ મોકલાવી દીધો. કૌરવોને ખોટી સલાહ આપીને કુમારો દોરનાર તેમના પાપાચરણને સૌથી વધારે ઉત્તેજન આપનાર શકુનિ આજ તેનાં પાપની પૂરેપૂરી સજા પામ્યો. સુશર્મા અર્જુનની સાથે લડતાં મરાયો.

સંજય શરીરે બખતર પહેરીને હાથમાં ભાતભાતનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર લઈને કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથીજ દુર્યોધનના તરફથી લડતો હતો. હવે તે સાત્યકિના ઝપાટામાં આવી ગયો. સંજયની મગફળ ન હતી કે સાત્યકિની સામે ટકી શકે. તે બે ભાન થઈને જમીન પર પડી ગયો. સાત્યકિ તેને કેદ કરી છાવણીમાં ઘસડી લાવ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બેલ્યો: “અરે આને અહીં શા માટે લાવે છે? એને જીવતો પણ શા માટે રહેવા દે છે.” એવું સાંભળીને સાત્યકિ સંજયનું માથું કાપી નાખવા તત્તવાર

મકરંદ ૨ જી-લીમે દુર્યોધનની જાંઘ ભાંગી નાખી. ૩૪

ગામતોજ હતો પણ તેજ ઘડીએ વેદવ્યાસ આવી પહોંચ્યા.
 બોલ્યા: “સંજયને માર્યો નહિ.” એટલે સાત્વકિએ તેને
 ‘કયો અને કહ્યું કે, તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં ચાલ્યો જા.
 સંજય હધીઆર વિનાનો, બપુતર વિનાનો પોતાનો લોહી-
 સકાણ થએલો દેહ લઈને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો.”

કૌરવસૈન્યમાંથી હવે બધા કાં તો મરી પરવાર્યા હતા
 અથવા ઘાયલ થયા હતા. જેઓ નાસી છૂટ્યા તેઓજ બચી ગયા.
 અશ્વત્થામા, દ્રુપાચાર્ય અને દ્રુપર્મા નાસી છૂટ્યા. દુર્યોધને
 જોયું કે મારું બધું જ સૈન્ય માયું ગયું અને હવે બીજો જોડે
 દ્રુપાચ રહ્યોજ નથી ત્યારે તે પોતાની ગદા લઈને રણક્ષેત્રની
 પૂર્વદિશા તરફ નાઠો. આ રીતે અઢારમા દિવસના બપોર થતાં
 દુર્યોધનનું યુદ્ધ પૂરું થયું. મહાસાગર જેવી અપાર કૌરવ સેના
 નાશ પામી, તેમની વિશાળ છાવણી સૂની રમચાન જેવી બની
 ગઈ. ગર્વિષ્ઠ દુર્યોધનનો ગર્વ પૂળસેલો થઈ ગયો.

મકરંદ ૨ જી-લીમે દુર્યોધનની
 જાંઘ ભાંગી નાખી.

દુર્યોધન રાજ્યનું વિશાળ સૈન્ય પૂળધાણી થઈ ગયું, અને
 તે પોતે પણ કંપાંચ છવ લઈને નાઠો. તેની છાવણી સાચવનાર
 દ્રોહ રત્ન ન હતા. તેની અને તેના ભાઈઓની સીઓ પોત-
 પોતાના પતિની હુદંશા જોઈને ઠકલાણ કરી રહી હતી. યુયુત્સુ
 તો લડાઈને આરંભ થતાંજ પાંડવોના તરફ ફરી બેઠો હતો અને
 ઠેક સુધી દુર્યોધન વગેરેની સાથે લડ્યો હતો. તેણે હવે કૃપ્ણ
 અને યુધિષ્ઠિરની પાસે જઈને કલ્પાંત કરવી કૌરવકુળની સીઓને
 હરિતનાપુર લઈ જવાની તેમની રજા માગી તેમણે તરતજ રજા
 આપી અને રાજા યુધિષ્ઠિરે યુયુત્સુને પ્રેમથી આલિંગન દઈને
 વિદાય કર્યો. પછી તે પેલી જાન્યદીન આંખોને રથમાં બેસાડીને
 હરિતનાપુર લઈ ગયો. તેના આંખ રસને ઘટની અને ઠકજાતીય
 ગઈ સંજય તેને સારે નચીબે છૂટે થયો હતો તે પણ હરિતના
 પુરને રસે નાસતો હતો. અશ્વત્થામા તેણે દ્રુપાચન સરોવર તરફ

વ્યૂહના મુખનો ખચાવ કરવા ઉભો રહ્યો. પાંડવોએ તેની સામે વ્યૂહ ગોઠવીને કૌરવસૈન્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. પછી લયકર સંગ્રામ શરૂ થયો. કર્ણના બાપી રહેલા પુત્રો નકુલને હાથે માર્યા ગયા. સહદેવે પોતાના મામા અને સસરાના પુત્રોને મારી નાખ્યા. પછી યુધિષ્ઠિર અને શલ્ય સામસામા લડવા ઉતરી પડ્યા. બેક જણનું યુદ્ધ કેટલીક વાર ચાલ્યું હશે એવામાં યુધિષ્ઠિરે પોતાના મામાની છાતીની સામે તાકીને તીક્ષ્ણ ધારવાળી મહાશક્તિ નામના શસ્ત્રનો પ્રહાર કર્યો કે જેથી તે તરતજ જમીન ઉપર લાંબો થઈને પડી ગયો. તે જોઈને શલ્યનો નાનો ભાઈ બીજ વાઈને યુધિષ્ઠિરના ઉપર ધસી આવ્યો અને તેમના ઉપર બાણોનો મારો ચલાવીને તેમને જખમી કર્યા. યુધિષ્ઠિરે તેથી બીજવાઈને તેનું માથું કાપી નાખ્યું. ત્યારે બાકી રહેલું મદ્રદેશનું લશ્કર વ્યૂહબદ્ધ થઈને પાંડવ સૈન્યના ઉપર જીવ ઉપર આવીને તૂટી પડ્યું અને તેમનો નાશ કરતું કરતું આખરે બધુંજ ખલાસ થઈ ગયું. તેમાંનો કેાઈ પાછો હાલ્યો નહિ; તેમ એક પણ જીવો રહ્યો નહિ. આ જોઈને કૌરવસેના લયલીત થઈને બહાવરી બહાવરી ત્યારે બાણોએ નાસવા લાગી; પણ પાંડવોની અને પાંચાલોની સેના તેની પૂંઠે પડી અને ઘણાને કાપી નાખ્યા. ભીમે દુર્યોધનના બાકીના બધાજ ભાઈઓને મારી નાખ્યા. સહદેવે શકુનિના પુત્ર ઉલૂકનું ડોકું ઉડાવી દીધું. તે જોઈને શકુનિ રડવા લાગ્યો પણ બીજી પળે સહદેવે તેની ખખર લીધી અને તેને પણ તેના છોકરાની પાછળ મોકલાવી દીધો. કૌરવોને ખોટી સલાહ આપીને કુમાર્ગે દોરનાર તેમના પાપાચરણને સૌથી વધારે ઉત્તેજન આપનાર શકુનિ આજ તેનાં પાપની પૂરેપૂરી સજા પામ્યો. સુશર્મા અર્જુનની સાથે લડતાં મરાયો.

સંજય શરીરે બખતર પહેરીને હાથમાં ભાતભાતનાં અશ્ત્ર શસ્ત્ર લઈને કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથીજ દુર્યોધનના તરફથી લડતો હતો. હવે તે સાત્યકિના ઝપાટામાં આવી ગયો. સંજયની મગફળ ન હતી કે સાત્યકિની સામે ટકી શકે. તે ભયન થઈને જમીન પર પડી ગયો. સાત્યકિ તેને કેદ કરી છત્રીમાં ઘસડી લાવ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જોડ્યો: “અરે આને અડી શકો લાવો છો? એને જીવતો પણ શા માટે રહેવા દો છો?” એવું સાંભળીને સાત્યકિ સંજયનું માથું કાપી નાખવા તૈયાર

વ્યૂહના સુખનો ખયાવ કરવા ઉભો રહ્યો. પાંડવોએ તેની સામે વ્યૂહ ગોઠવીને કૌરવસૈન્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું. પછી ભયંકર સંગ્રામ શરૂ થયો. કર્ણના ળાપ્રી રહેલા પુત્રો નકુલને હાથે માર્યા ગયા. સહદેવે પોતાના મામા અને સસરાના પુત્રોને મારી નાખ્યા. પછી યુધિષ્ઠિર અને શલ્ય સામસામા લડવા ઉતરી પડ્યા. બેઉ જણતું યુદ્ધ કેટલીક વાર ચાલ્યું હશે એવામાં યુધિષ્ઠિરે પોતાના મામાની છાતીની સામે તાકીને તીક્ષ્ણ ધારવાળી મહાશક્તિ નામના શસ્ત્રનો પ્રહાર કર્યો કે જેથી તે તરતજ જમીન ઉપર લાંબો ગઈને પડી ગયો. તે જોઈને શલ્યનો નાનો ભાઈ બીજવાઈને યુધિષ્ઠિરના ઉપર ધસી આવ્યો અને તેમના ઉપર જાણુનો મારો ચલાવીને તેમને જખમી કર્યા. યુધિષ્ઠિરે તેથી બીજવાઈને તેનું માથું કાપી નાખ્યું. ત્યારે જાકી રહેલું મદ્રદેશનું લશ્કર વ્યૂહબદ્ધ થઈને પાંડવ સૈન્યના ઉપર જીવ ઉપર આવીને તૂટી પડ્યું અને તેમનો નાશ કરતું કરતું આખરે બધુંજ ખડાસ થઈ ગયું. તેમાંના કોઈ પાછો દડયો નહિ, તેમ જોકે પાણુ જીવો રહેા નહિ. આ જોઈને કૌરવસેના ભયભીત થઈને જાડાવરી જાડાવરી ચારે બાજુએ નાસવા લાગી; પાણુ પાંડવોની અને પાંચાલોની મેલ. તેની પૂઠે પડી અને ઘણાને કાપી નાખ્યા. બીમે દુર્યોધનના જાકીના બધાજ બાઈઓને મારી નાખ્યા. સહદેવે શકુનિના પુત્ર ઉલ્લુકનું દોડું ઉડાવી દીધું. તે જોઈને શકુનિ રડવા લાગ્યો. પાણુ ધીજી પળે સહદેવે તેની ખગર લીધી અને તેને પાણુ તેના છાકરાની પછમ મેકલવા લીધા. કૌરવે ને જોડી સલાહ આપીને દુર્યોધને દેરતાર તેમના પાપાવરણને સૌથી વધારે ઉત્તેજન આપનાર શકુનિ આજ તેના પ પત્ની પૂરેપૂરી સખ પામ્યો. સુશર્મા અર્જુનની સથે લડનાં મરણો.

સંજય શરીરે બજતર પડેરીને મુઠમાં જાતજાતનાં અશ્વ-સાત્ર લઈને દુર્યોધનનું યુદ્ધ શરૂ થયું ત્ય રથીજ દુર્યોધનના તરફ દૃષ્ટી હતી. હતી. હવે તે સંન્યવિત. ગ્રવાદમાં આવી ગયો. સંજયની અગત્ય ન હતી કે સંન્યવિતી નામે ટકી શકે. તે જ જાત ધરને જઈને પર પડી ગયો. સંન્યવિત તેને કેટ કરી છવ-હીનાં થઈને હાલે. પછુદનને એ કહે : “ખરે અને અહીં શ. મરે હાલે કે ? એને જાણે. અહીં શ. મરે અહીં કે ?”

પ્રકરણ ૨ જી-સીમે દુર્યોધનની જાંઘ ભાંગી નાખી. ૩૪૫

ઉગામતોજ હતો પણ તેજ ઘડીએ વેદગ્રાસ આવી પહોંચ્યા. તે બ્રાહ્મણ: “સંજયને માર્યો નહિ.” એટલે સાત્યકિએ તેને છૂટો કર્યો અને કહ્યું કે, તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં આજ્યો જા. પછી સંજય હધીઆર વિનાનો, જખતર વિનાનો પોતાનો લોહી-હુહાણ થએલો દેહ લઈને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો.✕

કૌરવસૈન્યમાંથી હવે બધા કાં તો મરી પરવાર્યા હતા અથવા ધાયલ અથા હતા. જેઓ નાસી છૂટ્યા તેઓજ બચી ગયા. અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા નાસી છૂટ્યા. દુર્યોધને જોયું કે મારે બધુંજ સૈન્ય માયું ગયું અને હવે બીજે એકે ઉપાય રહ્યોજ નથી ત્યારે તે પોતાની ગદા લઈને રણક્ષેત્રની પૂર્વદિશા તરફ નાઠો. આ રીતે અઢારમા દિવસના બપોર થતાં કૃષ્ણેત્રણું યુદ્ધ પૂરું થયું. મહાસાગર જેવી અપાર કૌરવ સેના નાશ પામી, તેમની વિશાળ છાવણી સૂની રમથાન જેવી બની ગઈ. ગર્વિષ્ઠ દુર્યોધનનો ગર્વ ધૂળભેગો થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૨ જી-સીમે દુર્યોધનની જાંઘ ભાંગી નાખી.

દુર્યોધન રાજાનું વિશાળ સૈન્ય ધૂળધાણી થઈ ગયું, અને તે પોતે પણ ક્યાંય જઈ લઈને નાઠો. તેની છાવણી સાથવનાર દોઢ રણું ન હતું. તેની અને તેના બાઈઓની ઓળો પોત-પોતાના પતિની કુદંડા જોઈને કંકલાણ કરી રહી હતી. યુયુત્સુ તો લડાઈને આરંભ થતાંજ ખાંડવોના તરફ ફરી બેઠો હતો અને દેહ સુધી દુર્યોધન વગેરેની સાથે લડ્યો હતો. તેણે હવે કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરની પાંત્રેજઈને કંઠપાંત કરતી કૌરવકુળની ઓળોને હરિવનાપુર લઈ જવાની તેમની રજા માગી. તેમણે તરતજ રજા આપી અને રાજા યુધિષ્ઠિરે યુયુત્સુને પ્રેમથી આલિંગન દઈને વિદાય કર્યો. પછી તે ચેલી ભાગ્યદીન ઓળોને રથમાં બેસાડીને હરિવનાપુર લઈ ગયો. તેઓ આખે રસ્તે રહતી અને કંકળતીજ ગઈ. સંજય તેને સારે નસીએ છૂટો થયો હતો. તે પણ હરિવનાપુરને રસ્તે નાસતો હતો. એવામાં તેણે દ્વેષાયન સરોવર આગળ

ચાકી ગયો છું. માટે આજ નહિ પરંતુ આવતી કાલે લડીશું.”

હવે ઠેકલાક શિકારીઓ રાજ રાજ લીમને માંસ પૂરું પાડતા હતા. તેઓ માંસનો બોલો ઉપાડીને ત્યાં થઈને જતા હશે. તેમણે દુર્યોધનને તળાવમાં ઉભો ઉભો અશ્વત્થામાની સાથે પાતો કરતો દીઠો. તેમને ધનામનો લોભ લાગ્યો. તેમને થયું કે દુર્યોધન ક્યાં સંતાયો છે તે પાંડવોને બતાવી દઈશું તો સરસ ઈનામ મળશે એટલે તેઓ તો માંસનો બોલો માથા ઉપરથી ફેંકી દઈને પાંડવોને ખબર કરવા દોડી ગયા.

પાંડવો અને પાંચાલો પણ દુર્યોધનની શોધમાં તો નીકળ્યા જ હતા; પણ તેનો પત્તો ન લાગવાથી પોતાના બસૂસોને આરે દિશાએ મોકલીને તેઓ પોતાની છાવણીમાં પાછા ફર્યા હતા. એવામાં પેલા શિકારીઓ ત્યાં દોડતા દોડતા આવી પહોંચ્યા અને પેલી બાતમી આપી. તરતજ પાંડવો પોતાના સૈન્યસહિત તે તરફ દોડી ગયા. તેમને આવતા બોધને સૂરવીર અશ્વત્થામા, દ્રુપાચાર્ય અને દ્રુપવર્મા બહાદુરીસેર ત્યાંથી પોખારા ગણી ગયા.

પાંડવો બીજાજ પળે તે સરોવરને કિનારે આવી ઉભા. દુર્યોધન એજ તળાવમાં ક્યાંય સંતાઈ ગયો છે તે તો તેઓ બળુતાજ ન હતા. પછી દ્રુપણી સલાહ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને મહેણાં મારવા માંડ્યાં. તેમણે કહ્યું: “તું યુદ્ધ કરવા માટે તો ઠેકલો બધો ઉઘોનીયો થતો હતો, ઠેકલી બડાઈઓ હાંકતો હતો, તારી બહાદુરી બતાવતો હતો; ત્યારે આજે રણસંશ્રામ-માંથી કેમ નાસતો ફરે છે ? તારા જેવો બીકણ અને નામકંઠેલો ? તારો ક્ષત્રિયધર્મ આવોજ કે ? તે તારી પોતાની પાપ-વૃત્તિઓને પોપવા માટે અસંખ્ય રાજાઓનો અને તેમનાં અગણિત સૈન્યોનો નાશ કરાવ્યો અને પછી તું તારો પોતાનો પ્રાણ વહાલો કરીને સંતાતો ફરે છે ? તારો દંભ, તારો અહંકાર, એ બધાં આજે ક્યાં બળી ગયાં ? તું વીરસય્યા, વીરસય્યા કહીને શેખી કરતો હતો ત્યારે અહીં છુપાઈ શા માટે બેઠો છે ? ધિક્કર છે તારા જીવતરને ! આલ, બહાર આવીને યુદ્ધ કર અને ભારતનું રાજ્ય લોગવ.”

અભિમાનના પૂતળા જેવા દુર્યોધનથી આટલું અપમાન કેમ કરી સહન થાય ? તે તળાવમાં રહ્યો રહ્યો બેઠી ઉઠ્યો: “તમે બધા એમ ન સમજતા કે હું મારો જીવ વહાલો ગળીને

કે હું તેને મારી શકીશ.” એટલું બોલીને તે પોતાની ભયંકર ગદા ખાંધ ઉપર મૂકી આગળ આવીને દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો કે ‘ચાલ, આવી જા.’ કોઈ મદોન્મત્ત હાથી બીજા મદોન્મત્ત હાથીની સામે જેમ લડવા દોડી જાય, તેમ દુર્યોધન તરતજ ભીમના ઉપર ધસી આવ્યો. તે પોતાના અત્યંત અહંકારને લીધે ભીમ સિવાય બીજા કોઈ પાંડવ સાથે લડવામાં નામોશી માનતો હતો. તેને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવી લેવાનો આવો સરસ લાગ મળ્યો પણ તે તેણે પોતાના અભિમાનને લીધેજ ગુમાવ્યો.

ભીમ તો ક્રોધથી ભલૂકી ઉઠેલોજ હતો. તેણે દુર્યોધનને કહ્યું: “રે પાપી! તેં અમારા ઉપર અધર્મ પૂર્વક જે જે અત્યાચારો કર્યા છે, તેની સજા તને આજેજ ચખાડવાનો છું.” એટલે દુર્યોધન તેની સામે તડૂકી ઉઠ્યો: “ચાલ ચાલ, શરદ્ધતુના પાણી વિનાના વાદળની માફક ખાલી ઘકવાદ શાનો કરે છે? તારામાં કેટલું બળ છે તે આજે જણાઈ જશે.”

એવામાં મહાબળવાન બલરામ ત્યાં આવી લાગ્યા. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં આટલા બધા માણસોની કતલ થાય તે મારાથી નહિ જોવાય, એમ કહીને તે તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યા ગયા હતા તે હવે આજ ટાંકણે આવી પહોંચ્યા. ભીમ અને દુર્યોધન બેઉએ ગદાયુદ્ધની તાલીમ તેમની પાસેથી લીધી હતી. બેઉ તેમનાજ શિષ્યો હતા, પણ દુર્યોધન તરફ તેમનો પક્ષપાત જરા વધારે પડતો હતો.

તે આવ્યા એટલે સાચે તેમનું યોગ્ય સન્માન કર્યું. યુધિષ્ઠિર રાજા બોલ્યા: “મહાત્મન! મારા બે ભાઈઓનું આ મહાયુદ્ધ જીત્યો.”

બલરામે કહ્યું: “આ જગ્યાએ નહિ પણ પવિત્ર કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવું વધારે યોગ્ય છે.” તે ઉપરથી બધા કુરુક્ષેત્રની સીમાની અંદર પેઠા.

હવે ભીમ અને દુર્યોધનનું ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. દુર્યોધનના પક્ષના જે રાજાઓ હજી જીવતા રહ્યા હતા તેઓ તાળીઓ પાડીને તેને ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યા. x બેઉ જણ પેતરા લેતા લેતા ગોળ કુંડાળામાં ધૂમવા લાગ્યા. કોઈ વાર વીજળીના વેગથી આગળ ધસારો કરતા તો કોઈ વાર તેટલીજ ત્વરાથી

પાછા હડી જતા. એક જણ પ્રદાર કરતો ત્યારે તે વળતે બીજા પોતાનો બચાવ કરી લેતો. એક જણ છત્રમ મારીને આમળ ધસી આવતો ત્યારે બીજા ફેફકા મારીને પાછળ હડી જતો. આ પ્રમાણે ગોળ ફુંદાળામાં તરેહ તરેહના દાવ અને પેતરા લેતા લેતા તેઓ એકબીજા ઉપર પ્રદાર કરતા જઈને પોતાનો બચાવ કરતા ગયા. એ રીતે તેમણે દાય વડે પ્રદાર કરવાની અને પગ વડે પેતરા ભરવાની અપૂર્વ દળકુશળતા આ મુદ્દમાં સૌ કોઈને બતાવી. તેમની બેઠની ગદાઓ પણ સામસામી એવા ભેરથી ભટકાવી અને તેથી તેમાંથી અભિના તજુખા એટલા બધા વેગથી નીકળતા કે જાણે ગદાની અંદરથી પક્ષીઓનાં ટોળાં ઉડી ઉડીને નાસી જતાં હોય એવો ભેનારને ભ્રમ થવા લાગ્યો અને ત્યારે એવી રીતે ગદાઓ સામસામી ભટકાવી ત્યારે ધણે ભયંકર અવાજ પણ થતો હતો. બેઠમાંથી કોઈ ત્યારે પોતાના દાવમાં ફાવી જતો ત્યારે તે સિંહનાહ કરીને પોતાનો હંપ જણાવતો. લીમ તે એટલા ભેરથી પોતાની ગદા ધૂમાવતો કે તેમાંથી ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ એવો શબ્દ નિરંતર થવા જ કરતો અને ગદાની જગ્યાએ કોઈ લોખંડનું પેડું મહાવેગથી ધૂસી રહ્યું હોય એવું દેખાતું હતું. ગદાના ધૂમવાથી આસપાસના વાયુને જે ગતિ મળતી હતી તે પણ ધણીજ વિસ્મયકારક હતી.

એક વાર લીમની ગદાના પ્રદારથી દુર્યોધન જમીનદોસ્ત થઈ ગયો. બીજી વાર દુર્યોધને લીમને સૂવાડી દીધી. પાછા બેઠ ઉભા થઈને લડવા મંડ્યા; પણ તેઓ બન્ને ખૂબ યાદી ગએલા જણાતા હતા. એટલે થોડી વાર માત્ર ખાઈને પાછા ભયંકર મુદ્દ કરવા મંડ્યા અને એકબીજાની ગદાના પ્રદારથી બેઠ એવા જખમી અને લોહીલુહાણ બની ગયા હતા કે તેમના અચંડ દેહ ખીલેલાં કેમુડાંથી છવાએલા પલાશવૃક્ષના જેવા દેખાવા લાગ્યા. બીજાજ પળે લીમિ દુર્યોધનના જાંઘ ઉપર એક બીજણ પ્રદાર કર્યો, પણ દુર્યોધને તેનો દાવ ચૂકવીને પોતાનો બચાવ કરી દીધો. તેની સાથે તરતજ દુર્યોધને લીમના ઉપર ગદાનો એવો સખત અપાટો લગાવી દીધો કે તેના શરીરમાંથી ધડધડાટ લોહી વહેવા લાગ્યું. ત્યાર પછી “પ્રતાપવાન વૃકોદર પૂરેપૂરે દટાર-જઈને પોતાની સામે ઉભેલા દુર્યોધનના તરફ ભારે ત્વરાથી આગ્યો. દુર્યોધને તેને પોતાની સામે અતિ વેગથી આવે

ક્ષત્રિયોનો ધર્મજ છે; છતાં એ બધું જેમ થયું તેમ, પણ તમે ક્ષમાદૃષ્ટિથી જુઓ. વળી કળિયુગનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે એ તમારે હવે ચોક્કસ જાણવું.”*

તે ઉપરથી બલરામ ટાઢા પડ્યો, અને ભીમનો તિરસ્કાર કરીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. પાંડવો તો હવે પૂરેપૂરા આપત્તિરહિત થયા હતા પણ સુધિષ્ટિર શોક અને ચિન્તામાં ડૂબી ગયા હોય તેમ હીનપણે નીચી નજરે જોતી રહ્યા હતા. તે જોઈને કૃષ્ણ બોલ્યા: “ધર્મરાજ! જાણે ભારે અધર્મ થઈ ગયો હોય એમ આપ શા માટે આટલા બધાં ઉદાસ થઈ જાઓ છો? ભીમે દુર્યોધનના માથામાં લાત મારી તેટલી તેની બૂલ થઈ જાણીને તમારે એ વાત મનમાંથી કાઢી નાખવી જોઈએ.”

સુધિષ્ટિર બોલ્યા: “અમારા આખા કુળનોજ નાશ થઈ ગયો જાણીને મારા મનમાં હવે લેશમાત્ર પણ સુખનો અવકાશ રહ્યો નથી. દુર્યોધને અમને પાર વિનાતું દુઃખ હીધું છે તેનો રાધ ભીમના મનમાંથી બૂંસાયો નથી તેથી તેણે તેના માથા ઉપર પથ્થરી ડેરા મારી તે હું જાણું છું; પણ તેથી હું શી રીતે રાજી થઈ ?”

પછી પાંડવ અને પાંચાલ પક્ષના ચોક્કાઓ આનંદથી ખૂમરાણુ કરવા લાગ્યા અને દુર્યોધનને ચીડાવવા માટે તેને મહેલમાં મારવા લાગ્યા.

તે ઉપરથી કૃષ્ણ સૌને કહેવા લાગ્યા: “મરવા પડેલાને કહેવાં વચન કહેવાં એ સારું ન કહેવાય. આ પાપીએ પોતાના વડીલોની શિષ્યામણુ ધૂતકારી કાઢી ત્યારથીજ હું તો જાણી ગયો હતો કે તેની આખરે આવી દુર્દશા થવાની છે. હવે એ નરાધારને મહેલમાં મારીને તેને વધુ સતાવવાથી તમને શો ફાયદો છે? ચાલો, આપણે આપણી છાવણીમાં ચાલ્યા જઈએ.”

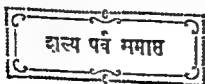
દુર્યોધન અત્યાર સુધી જોય પર પડ્યો પડ્યો ભીમની ગદતા મહાવ્રથી થતું પાર વિનાતું દુઃખ ભોગવી રહ્યો હતો તે કૃષ્ણનાં આવાં તિરસ્કારભરેલાં વચનથી પાછો ઉત્તેજિત થયો. અને જેમ વિચરત નાચ પોતાનું અડધું શરીર જમીન ઉપર ઘસારીને, અડધું શરીર જમીનથી અદ્ધર કરીને ફેણ માંડીને હોય એવું છે તેમ દુર્યોધન જમીનની સાથે પોતાના બેડે સડે

ટેકવીને જેમ તેમ કરીને મહાસુશીળતે બેઠા થયો અને લાલ-
ચોળ આંખો કરીને કૃષ્ણના ઉપર તીવ્ર દષ્ટિપાત કરીને તેમનો
અત્યંત તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો. છેવટે તે બોલ્યો: “તેં કારસ્તાન
કરીને, કપટયુક્ત સલાહ આપીને અમારો સાનો અધર્મયુદ્ધમાં
નાશ કરીવ્યો છે. આટલો અધર્મ ક્યાં પછી પછી તું લજ-
વાતો નથી? ધિક્કાર તારા જીવતરને!”

કૃષ્ણે જવાબ આપ્યો: “જે યશુ છે તે યશુજ તારા અધ-
ર્મનું, તારાં પોતાનાંજ પાપાચરણનું અને તારા જીવમોનુંજ
પરિણામ છે. તેં, ક્રોધ, લોભ અને મોહને વશ થઈને જે જે
પાપ ક્યાં હતાં તેનુંજ કૃણ તું અત્યારે લોગવે છે; અને છતાં
મારા ઉપર તું જાહેર આજ ચલાવે છે?”

ત્યાર પછી કૃષ્ણ પાંડવો અને પાંચાલોને લમ્પને ત્યાંથી
ચાલતા થયા. આખે રસ્તે તેઓ બધા પોતપોતાના શંખ વગા-
ડીને આનંદોત્સવ કરતા કરતા જવા લાગ્યા. રસ્તામાં કીરવોની
સૂની, ચોટ્ટી પહેરા વિનાની છાંવણી આવી. હવે વિજેતા તરીકે
તેના ઉપર પાંડવોનોજ હક હતો. તેમણે અને પાંચાલોએ મળીને
તેમાંથી જેટલું લૂંટાય તેટલું લૂંટ્યું અને ધનદોલત, સુવર્ણ,
હીરા, મોતી વગેરે જેટલાં લેનાય તેટલાં ઉપાડી લીધાં. આ રીતે
કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનો અદારમો દિવસ આચર્યો અને તેની સાથે
દુર્યોધનનાં આશા ઉમેદના ઉપર અંધકારનો પડદો ફરી વળ્યો.

બીજા બધા ચાલ્યા ગયા અને મહારાજા દુર્યોધન રણ-
ક્ષેત્રમાં મૂંઢાં અને ધામલ થઈને મરવા પડેલા સૈનિકોના લગ-
લાની વચમાં જ્યાં સટેલાં મૂંઢાં અંધાઈ ઉડ્યાં હતાં ત્યાં એકલો
પડી રહ્યો. જેમની નજર માત્ર પોતાના અંગત સ્વાર્થ ઉપરજ
હોય છે, જેમને કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું તેનું જ્ઞાન હોતું
નથી, જેઓ અધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે શો તફાવત છે તે સમજતા
નથી, જેઓ સ્પર્દેશના અને સ્પર્દેશજનુઓના કલ્યાણનો જરા
પણ વિચાર કરતા નથી તેમની અંતે આવી અવસ્થા થાય એમાં
શું આશ્ચર્ય!

૧-સૌપ્તિક પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-નિશાયુદ્ધ

સાંજ પડી ગઈ હતી. ચારે દિશાએ અંધકારના ઝોળા પથરાયા હતા. દુર્યોધન રાજા પોતાની જાંઘે થયેલી ઇંજને લીધે રણક્ષેત્રમાં તરફડતો પડ્યો હતો. એવામાં વળી પાછા અશ્વ-ત્યામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. દુર્યોધનની આવી માઠી હાલત થયેલી જોઈને તેમને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. અશ્વત્યામાએ ત્યાં આગળજ સોગંદપૂર્વક કહ્યું કે “ મારાથી બનશે ત્યાંસુધી હું પાંડવોને મારીશ અને મારા પિતાના ખૂનનું વેર લઈશ. ” દુર્યોધનનું શરીર તો હવે નકામું થયું હતું, શક્તિ તો તેનામાં રહીજ ન હતી, તેના જીવ જવાની તૈયારીમાં હતો છતાં તેના દિલમાંથી હિંસા અને વેર હજી હોલવાયાં ન હતાં. આવી અવસ્થામાં તે પડેલો હતો તોપણ અશ્વત્યામાનાં વચન સાંભળીને તેના હૃદયમાં વેરનો લડકે સળગી ઉઠ્યો. તેના હૃદયમાં આશાનું કિરણ ફરીથી ચળકવા લાગ્યું. તેણે અશ્વત્યામાને પોતાના સેનાપતિની જગ્યાએ નીમ્યા. અકસોસ ! તેની પાસે હવે સૈન્યમાં કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા બેજ રહ્યા હતા, છતાં હજી તે સેનાપતિની નિમણૂક કરવાનો ગર્વ કરતો હતો ! એટલું કર્યા પછી તેના શરીરને ઘણી ખીડા થતી હોવાથી તેણે આંખો મીંચી દીધી અને પેલા ત્રણ જણ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

તેઓ જઈને જવાના ક્યાં હતા ? ચારે બાજુએ પાંડવોનું અને પાંચાલોનું વિજયી સૈન્ય પડ્યું હતું. તેઓ અહંકારથી ગર્જના કરતા હતા અને ચારે બાજુએ શત્રુઓની શોધમાં ધૂમતા હતા. ત્યાંથી થોડેક અંતરે એક જંગલ હતું. ત્યાં જઈને

તેઓએ એક વડના ઝાટની વડવાઈઓમાં ચંતાઈ રહ્યા. ધાત્રીને લોથપોથ ચર્મ ગરોટા કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા તો ઉંઘી જ મર્યા. પણ અશ્વત્થામાની આંખમાં નિદ્રા ન હતી. પોતાના પિતાના ચોકનો અગ્નિ લેના દિલમાં ધમધમી રહ્યો રહેત્ય તેને નિદ્રા આવેજ શી રીતે ?

એમ કરતાં કરતાં રાત પડી ગઈ. ચારે દિશાએ ત્રાડ અંધ-કાર ઉઘાઈ ગયો. એવામાં ટેાઈ ભયંકર ઘુવડ આવીને તે વડના ત્રાડ ઉપર બેઠો. તે ઝાટની ટાળીઓ ઉપર પુષ્કળ કાગળ ગાળા બાંધીને રહ્યા હતા. ઘુવડે તે બધાં ઉંઘતાં પંખીઓને વારાફરતી મારી નાખ્યાં. તે જોઈને અશ્વત્થામા પોતાના મન સામે કહેવા લાગ્યા કે આ પક્ષીએ પણ આજે મને ઘણી કિંમતી વાત શીખવી દીધી છે.

જે ઉઘાડી આંખે ફરે છે તે કુદરતમાંથી પણ ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે. કુદરત જ્ઞાનનો ભંડાર છે. ફર માત્ર એટલોજ છે કે સાધુ પુરુષો કુદરતમાંથી સાધુતા અરુણ કરે છે અને કુદ પુદિ-વાળા કુદતાના ખાઠ શીખે છે. ઘુવડની ચેષ્ટા જોઈને અશ્વત્થા-માએ નિશ્ચય કર્યો કે આજે રાતોરાતજ અહિંથી જઈને ઘુવડની માફક શુપચૂષ ખાંડવોની છાવણીમાં પ્રવેશ કરીને મારે મારા પિતાનું ખૂન કરનારને મારી નાખવાજ જોઈએ. અશ્વત્થામાએ આવી રીતે સૂતેલાઓને માર્યા તેથી આ પર્વનું નામ “સૌસિક પર્વ” પડ્યું.

પછી અશ્વત્થામાએ કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માને જગાડીને પોતાના મનની વાત કહી. પરંતુ તેમણે આ વાત નાપસંદ કરી; પણ તેમની દલીલ અશ્વત્થામાને ગળે ઉતરી નહિ. તેમણે કહ્યું: “શત્રુઓ બળવાન છે અને આપણે નિર્બળ છીએ. દિવસે તો તેમને મારવાનું અને જોવું છેજ નહિ. તેમ કરવા જતાં તો ઉલટા આપણેજ માર્યા જઈએ. એટલા માટે હું મારું કામ રાતના અંધકારનો લાભ લઈને કરી નાખીશ અને શત્રુઓને મારીને મારું વેર વાળીશ.” એમ કહીને અશ્વત્થામાએ ત્યાંથી આલવા માડ્યું તેથી કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા પણ નાછૂટકે તેમની પાછળ પાછળ ગયા.

મધરાત થવા આવી હતી. ખાંડવોની છાવણીમાં નીરવ શાંતિ પથરાઈ હતી. બધાજ ઉંઘમાં પડ્યા હતા. કૃષ્ણે આજે પાંચે

પાંડવોને કહી રાખ્યું હતું કે “આજ રાત્રે છાવણીમાં ન સૂતાં
બહારજ સૂજો. તેમાંજ તમારું મંગળ છે.” તેથી કરીને તેઓ
રાત્ર્યદિને સાથે લઈને છાવણીથી ઘણું દૂર ચોઘવતી નદીને કાંઠે
જઈને સૂતા હતા. દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને શિખંડી
એટલા છાવણીમાં ઉંઘતા હતા.

અર્થતથામા આડે રસ્તે છાવણીમાં હાખલ થયાનં અને પછી તેમણે લયકર હાથાકાંડનો આરંભ કર્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા બીજા અનેક વીરોને તેમણે ઉંઘ તાજ મારી નાખ્યા. માંડવો અને પાંચાલોના પક્ષના જોડલા ચેત્રાચો જીવતા હતા તે બધાજ અશ્વત્થામાને હાથે માર્યા ગયા.

આ બાબતુએ કૃતવર્મા અને કૃપાચાર્ય જેઉ છાવળીના
 રતનાચર આગળ ઉભા રહ્યા અને જેઓ છાવળીમાંથી નાસી
 જવાનું કરના હતા તેમને પકડી પકડીને મારતા ગયા. પછી તેમણે
 છાવળીને ત્રણ જગ્યાએથી આગ લગાડી. હાથી, ઘોડા વગેરે જે
 ફેરફાર અગર સાંકળો લહે પાંધાએલા હતા તે પાંધાજ બળીને જાળ
 મારી ગયા. આ રીતે આ ત્રણ જગ્યાએ ધ્રુવડની માફક છુપાઈને
 મહાભય, શૂન્ય પાંડવો અને પાંચાલોની છાવળી, તેમજ બાકી
 રહેલું મૈત્ર્ય, સેનાપતિઓ, તમામ હાથી, ઘોડા, રથ, અગ્રશ-
 રતના જાંઘર-કુન્દસેવના સુદ્ધમાંથી પાંડવોનું અને પાંચાલોનું જે
 હાંડ મરતું હતું તે બધાનો તે કાવિએ નાશ કર્યો. સુદ્ધની અડા
 મર્યા, અગ્ર પૂની ચર્ક અને આગળીગ્રમા દિવસની સવાર સર્વ
 ત્ર્ય કે સોને બાલુક પડ્યું કે વિજયી પાંડવો અને પાંચાલોમાંથી
 કે.કે. છવતું રહેવા પાડ્યું ન હતું.

આ, મોને કલકંદર આત્મક્રોધને પરિણામે મોરવ, પાંચ અને
પાંચ દરેકનું કોઈકાનનું નિર્દેશન મોરવો મયું અને વાસ્તવ
વાસ્તવ કલિયુગવિદિ, વીરવિદિ, અર્થ મર્યાદા, આત્મકલકંદર
વાસ્તવ પરિણામે કલિયુગે વસ્તુ, આત્મકલકંદર વસ્તુ અન્યને વસ્તુ
કલકંદરે વસ્તુ તે વસ્તુને વસ્તુ મર્યાદા, અર્થ મર્યાદા વાસ્તવવર્તમાન
કલકંદરે વસ્તુ, વસ્તુ કલકંદરે વસ્તુ વાસ્તવ વસ્તુ, વસ્તુ
કલકંદરે વસ્તુ વાસ્તવ, વસ્તુ કલકંદરે વસ્તુ વાસ્તવ વસ્તુ

પ્રકરણ ૨ જી—દુર્યોધનનો દેહાંત

કુરુક્ષેત્રનું વિશાળ મેદાન અસંખ્ય મુડાંથી અને બીજા તેટલાજ મરવા પડેલા સૈનિકોથી ભરાઈ ગયું હતું. એની ચારે બાજુએથી સડી ગએલાં મુડાંની દુર્ગંધ આવતી હતી અને મરવા પડેલાઓની ચીંચીઆરીઓ સંભળાતી હતી. એ બધાની વચમાં ચક્રવર્તી રાત્ર દુર્યોધન પણ પોતાની બાંગેલી જાંઘથી ખીડાતો પડ્યો હતો. વીત્ર વેદનાથી કાયર થઈને તે જમીન સાથે પોતાનું માથું પટકતો હતો, અને મોઢામાંથી લોહી ઝાકતો હતો. તેના મોઢામાંથી નીકળતું લોહી અને આલુગાલુની ધૂળ મળીને તેનું મોઢું લોહીવાળા કાઢવથી ખરડાઈ ગયું હતું. તેના ચહેરાનો રંગ બદલાઈ ગયો હતો અને મોઢાનો ઘાટ પણ વરવો બની ગયો હતો. તેના માથાના લાંબા વાળ આજે કાઢવથી ખરડાઈ ગયા હતા અને તે તેના માથાની આસપાસ ગૂંચ વાઈ જઈને તેના ચહેરાને વધુ બિહામણો બનાવતા હતા. તેનું આથું શરીર તો ધૂળથી મેલું થઈ જઈ ગએલું હતું. જાંઘનું હાકડું જાંગી જવાથી થગ નકામા થઈ ગયા હતા, આખા શરીરમાં પુષ્કળ કમળેરી આવી ગઈ હતી. તેની બોલવાની શક્તિ પણ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતી જતી હતી. તેનું એક વારનું તેજ, શુભાન, આપવડાઈ, એમાંનું કશું હવે તેનામાં રહ્યું ન હતું. તેને જોઈને ભાગ્યેજ કોઈ કહી શકે કે તે દુર્યોધન રાજા હશે. આજે તેનું દુઃખ ઓછું કરવા, તેની ભરદાસત લેવા કોઈ તેની પાસે હતુંજ નહિ. તેનું મોઢું સૂકાઈ ગયું હતું, પણ તેના મોઢામાં પાણીનું એક ટીપું પણ ફોણ ફટે ? ગળે કાકડા બાઝ્યા હતા. તરસથી છુવ જવા જેવી તેની હાલત થઈ ગઈ હતી, પણ નહોતું પાણી અગર નહોતું કોઈ પાણી પાનાર. બધે તેના સંબંધીઓનો સળધ તેની સંપત્તિની સાથેનોજ હોય તેમ તે સંપત્તિ તેના હાથમાંથી જવા પૂર્વના સંબંધીઓ તેના તરફ કરીનેજેના પણ ન હતા. અને તેણે પાડવો ઉપર કરેલાં વમામ અધર્મોચ્છુ, દ્રોપદી ઉપર ગુજારેલાં રામાંચકારી જુલમ, તેણે ગત્યાર સુધીમાં કરેલાં વમામ પાપ આજે તેને એક પછી એક ચાદ આવવાં હતાં. આજે તે પોતાના મન સાથે કહેતો હતો કે મેં વહીવેલી શિખા-

મણુ ન માની તે મોટી ભયંકર ભૂલ કરી. કણુ, શકુનિ અને દુઃશાસનની અશ્વલે આદ્યો તે ઘણુંજ ખોટું કર્યું. જ્યારે તે આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ કરતો પડ્યો હતો ત્યારે ભૂખ્યા કૂતરા અને શિયાળનાં ટોળાં તેનું માંસ તોડી ખાવાની લાલચે તેની આસપાસ એકઠાં થયાં હતાં. દુર્લભ મનુષ્યજન્મ પામીને પણ જ્યારે દુર્યોધનનો લોભ રોક્યો રોકાતો ન હતો ત્યારે પેલાં તો ણિચારાં પણ હતાં. તેઓ પોતાના લોભનું કેવી રીતે દમન કરી શકે? અથવા જે પડરિપુઓ તેના અત્યાર સુધીના જીવનમાં તેના આત્માનોજ આહાર કરીને હૃદયપુષ્ટ થયા હતા તેઓજ જાણે કૂતરાં અને શિયાળનું રૂપ લઈને હવે તેના બાકી રહેલા શરીરને ખાઈ જવા દોડી આવ્યા હોય એવું લાગતું હતું. એક તો તેને ભાંગી ગએલી જાંઘને લીધે પાર વિનાની પીડા થતી હતી; તેમાં પેલાં કૂતરાં અને શિયાળ તેનું માંસ તોડી ખાવા લાગ્યાં. જેનાથી જેટલું માંસ તોડાય તેટલું તોડી ખાતાં ગયાં અને કોઈ કોઈ તો તેના શરીરે બચકાં ભરીને આમતેમ ઘસડવા લાગ્યાં. આથી તો તેના દુઃખમાં બાકીજ ન રહી. આ પણ જોને કોણ હાંકી મૂકે? એક વાર તેની ઈસારત થતાની સાથે સેંકડો ચોકીદારો, હજારીઆઓ, દરવાનો “જી હજાર,” “જી હજાર” કરતા દોડ્યા આવતા; આજે તે ચોકીદાર પણ નથી અને દરવાન પણ નથી. આજે તે એકલો, અનાથ બનીને પોકાર કરે છે; કોઈ તેનો બેલી નથી; કોઈ તેનો મદદગાર નથી. તે જ્યાં પડ્યો હતો ત્યાંથી તેને કૂતરાં અને શિયાળ કરડી કરડીને ખીજે ઠેકાણે ઘસડી લાવ્યાં અને જ્યાં ગંધાતી સડી ગએલી લાસોનો ઢગલો પડ્યો હતો ત્યાં તેને ખેંચી લાવ્યાં. ત્યાં તો દુર્ગન્ધના બેાર ઉડતા હતા તેથી તે પહેલાંના કરતાં પણ વિશેષ હિરાન થવા લાગ્યો. તેને તે વખતે એમજ લાગ્યું કે જો ખરેખર નરક જેવું કોઈ સ્થાન હોય તો તે પૃથ્વી ઉપર આજ જગ્યાએ હોવું જોઈએ. આપણે આંધળા થઈને જો નરકને ઉઘાડી આંખે જોઈ શકતા નથી; જોઈએ છીએ તોપણ તેને લેખવતા નથી; જ્યારે તેને જોળખીને તેનાથી દૂર રહેવાનો સમય વીતી જાય છે ત્યારે આપણને લાન આવે છે એવા આપણે મૂર્ખ છીએ.

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા, પાંડવોની છાવણીને બાળીને ખાખ કર્યા પછી અને તેમાં સૂતેલા સૌને દાર કર્યા

પછી પોતાના પરાક્રમની વધાઈ ખાવા માટે તેઓ ત્રણે જણ છેક પરાદીએ દુર્યોધનની પાસે આવી ઉભા. તેની આંવી હૃદય જાણે તેઓ રડી પડ્યા. પછી વૃદ્ધ કૃપાચાર્ય બોલ્યા: “રાત્રેન્દ્ર! આ તમારી કરણીનું ફળ જોયું? તમારાં સુખ સાહેબીનું છેવટે આવું પરિણામ આવ્યું.”

તે રડતા ગયા અને પોતાના હાથ વડે દુર્યોધનને મોઢે વળગેલું લોહી લૂછવા લાગ્યા. તે વખતે અશ્વત્થામા મોટેથી બોલી ઉઠ્યા: “મહારાજ! ગઈ રાત્રે મેં પાંડવો અને પાંચાલો કોને હાર કરી નાખ્યા છે. શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રોપદીના, પાંચ પાંચ છોકરા તથા બીજા તમામ પાંડવ અને પાંચાલ વંશના યોદ્ધાઓને યમલોક પહોંચાડી દીધા છે. હવે તેમનામાંથી કૃષ્ણ, સાત્યકિ અને પાંચ પાંડવોજી છવતા રહ્યા છે અને તેઓ પણ રાતોરાત બીજે કોઈ ઠેકાણે અગાઉથી લાગી ગયેલા તેમાં જ બચી ગયા, નહિ તો તેમનો પણ ખૂરદો નીકળી ગયો હોત. આપણામાંથી અમે ત્રણજી છવતા રહ્યા છીએ.” આ સમાચાર સાંભળીને વૈરભાવ જેની રજેરગમાં આપી ગયો હતો એવા દુર્યોધનને તેની આવી માઠી હાલતમાં પણ આનંદ થયો. તે નળજે અવાજે બોલ્યો: “તમે મારા ઉપર જેવો ઉપકાર કર્યો છે તેવો તો બીજા, દ્રોણ અને ઢણે પણ નથી કર્યો.” એમ કહીને તેણે પોતાનો નિર્બળ હાથ ઉઠાવી કરીને અશ્વત્થામાને ગળે વીંટાળ્યો. બીજાજી ક્ષણે તેણે નેત્રો મીંચી દીધાં. તેનાથી હવે અત્યંત મુશીબતે આસ લેવાતો હતો. કેટલાંક વાર મુધી અતિશય યંત્રણા વેડવા પછી તેનો છવ ગયો. પાપી દુર્યોધનના છવનની રંગભૂમિ ઉપર છેલ્લો પડદો પડ્યો! પણ એ છેલ્લોજી પડદો હતો કે તેના બીજા નવા એલનો પડેલો પડદો ઉંચકાતો હતો તે કોણ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકશે?

પ્રકરણ ૩ જી—અશ્વત્થામાને સજા

સવાર થતાંજ પાંડવોને જાણ થઈ ગઈ કે અશ્વત્થામાએ તેમની છાવણીને આગ લગાડીને તેમાં સૂતેલા સૌ કોઈને ઠાર કરી નાખ્યા હતા. એટલે તેઓ ચોઘવતી નદીને કિનારેથી પોતાની છાવણી જ્યાં હતી ત્યાં દોડતા આવ્યા. પોતાની છાવણીનો નાશ તથા તમામ સગાંવહાલાંઓની હત્યા થયેલી જોઈને તેમના શોકનો પારજ ન રહ્યો. દ્રૌપદી તો ધૂળમાં આજોટતી હતી અને કંઠપાંત કરતી હતી. તેનો બાપ તો યુદ્ધમાં મરાયોજ હતો પણ ગઈ રાત્રે તેનો ભાઈ, તેની બહેન અને પાંચેપાંચ દીકરાઓનાં ખૂન થયાં તેથી તેના શોકની તો હદજ રહી ન હતી. શોકના આવેશમાં આજે તે મોટી મુદ્દાની વાત ભૂલી ગઈ હતી કે પ્રાણનું બલિદાન દીધા વગર પ્રાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અંગત હાનિ તથા કષ્ટ સહન કર્યા વગર સ્વદેશનો ઉદ્ધાર થઈ શકતો નથી અને પોતાની જાત સાચવી સાચવીને કોઈએ બળવાન શત્રુના હાથમાં ગએલું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું નથી. તે તો આજે શોકને લીધે ગાંડીજ બની ગઈ હતી.

તેણે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું: “હે રાજા ! તમે આજે ને આજે-જ અશ્વત્થામાને ઠાર નહિ કરો તો હું આજ જગ્યાએ પ્રાણત્યાગ કરીશ. તેને આવી સજા કર્યા વગર તેના આવા ઘોર અપરાધનો ચોગ્ય બદલો આપ્યો કહેવાય નહિ.”

તે ઉપરથી કૃષ્ણ અને પાંડવો અશ્વત્થામાને યોજવા નીકળી પડ્યા. શોધતાં શોધતાં ભાગીરથી નદીને કાંઠે વ્યાસ મુનિના આશ્રમમાં તેમનો પત્તો મળ્યો. કૃષ્ણ અને પાંડવોને જોતાની સાથેજ અશ્વત્થામાએ પોતાના ડાળા હાથ વડે ઇષિકાસ્ત્ર ઉપાડીને તેમની સામે ફેંક્યું. તે અગ્નિની માફક જળહળતું આદ્યું આવવા લાગ્યું. તેનું નિવારણ કરવાને માટે અર્જુને પોતાના પ્રહારશિસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. તે પણ એક જાતનું પ્રહારસ્ત્રજ હતું. તે પણ સળગવા લાગ્યું. જેઉ અસ્ત્રોમાંથી લયંકર ધડાકા થવા લાગ્યા.

છેવટે વેદવ્યાસ વચ્ચે પડ્યા. તેમણે અશ્વત્થામાને કહ્યું: “રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિર આ યુદ્ધમાં અધર્મ વડે જય મેળવવા ઇચ્છતા નથી. માટે તમારે માથે જે મણિ છે તે પાંડવોને આપી દો;

અને તેના બદલામાં પાંડવો તમને પ્રાણદાન આપે.”

અધ્યામામાએ કહ્યું: “આવો તેજસ્વી અને મોંઘા મૂલને કીરો તો પાંડવો અને કીરોવેના ખજાનામાં પણ નથી. હું એ કીરો તેમને કદી પણ આપું નહિ, પણ આપનું માન રાખવાને ખાતરજ આપી દઉં છું.” પછી પાંડવોએ તે કીરો લઈને અધ્યામામાને જીવનદાન આપ્યું. અધ્યામામા ત્યાંથી વનમાં ચાલ્યા ગયા.

આ રીતે કુરુક્ષેત્રનું મહાયુદ્ધ અંતરૂં થયું. પાંડવોએ અનેક વર્ષ સુધી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ અને તરેહ તરેહના જીવમોનો ત્રાસ વેઠ્યા પછી, પોતાનું સર્વસ્વ શુભાવીને દેશ-વટો લોગલ્યા બાદ પોતાના પુરુષાર્થ વટે પોતાના દેશનો પુનઃરુદ્ધાર કરવામાં વિજયી થયા. પુરુષાર્થ કયાં વગર કેાઈએ પણ બગવાન શત્રુના પંજામાંથી પોતાના દેશને મુક્ત કર્યો હોય એવો એકે દાખલો ઇતિહાસમાં નથી.*

સૌતિક પર્વ સમાપ્ત

* કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં તોય બંદુક વપરાયાં હતાં તેના સંબંધમાં શાન્તિપર્વના પાંચમા પ્રકરણમાં “તોય બંદુક વગેરે” એ મથાળા દેખીતો વિષય બોલે.

૧૦-સ્ત્રી પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો વિલાપ

સંજય કુરુક્ષેત્રના સમરાંગણમાંથી જોવો નાહો તેવો હસ્તિનાપુર જઈ પહોંચ્યો. તેણે રાજધાનીને માણસો વગરની, સૈન્ય વગરની દીઠી; તે એટલે સુધી કે તેના દરવાજાઓ ઉપર પહેરેગીરો પણ ઉભેલા ન હતા. માત્ર ઘેરે ઘેરથી સ્ત્રીઓની રોકકળના અવાજ સંભળાતા હતા. યુદ્ધમાં પડેલા પિતા, પુત્ર, ભાઈ અને પતિને માટે દરેક ઘરમાંથી નીકળતા સ્ત્રીઓના હૃદય-વિહારકે કરુણ ક્રન્દનથી નગરની નિસ્તબ્ધતાનો ભાંગ થતો હતો.

સંજય નગરના શ્મશાન જોવા રસ્તાઓ ઉપર થઈને છેવટે રાજમહેલમાં પેઠો. ત્યાં પંજુ કોઈ પુરુષ તો તેના દીકામાં આવ્યોજ નહિ. તે આગળ વધતો વધતો ધૃતરાષ્ટ્ર રાજના ખંડમાં પેઠો. ત્યાં તેણે અંધરાજને રડતો દીઠો. ગાન્ધારી રાણી, રાજપુત્રી દુઃશલા, દુર્યોધનની સ્ત્રીઓ તથા બીજી સેંકડો સ્ત્રીઓ હેયાફાટ રડતી હતી. વિદુર શોકનાં મલિન વસ્ત્ર પહેરીને પોતે રડતો જઈને સૌને સાંત્વન દેવાનો પ્રયાસ કરતો હતો.

સંજય અંધરાજની આગળ ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો: “મહારાજ ! આ અભાગીઓ સંજય આપને પ્રણામ કરે છે.” તેના બોલ કાને જતાંજ ધૃતરાષ્ટ્રના શરીરને કંપારી આવી ગઈ. તે અત્યંત ઉત્કંઠાથી પૂછવા લાગ્યો: “શી ખબર લાવ્યો છે ?”

સંજય બોલ્યો: “હવે હું બીજી તે શી ખબર લાવવાનો હતો ? હવે આ મોઢથી આપને શા સમાચાર આપવાના રહ્યા છે ? મહાત્મા વિદુર કહેતા હતા તે અક્ષરે અક્ષર સાચું પડ્યું છે. બીભ્મ, દ્રોણ અને કૃષ્ણ પડ્યા તે ખબર તો હું આવીને

આપને કહી ગયો હતો, આપે નિરપરાધી કુન્તીદેવીને તેના પાંચે પુત્રોસહિત બાળી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, આપે પાંડવોના ઉપર એક નાનપણથીજ જે જે વીતક વીતાંડ્યાં હતાં, આપના પુત્રા દ્રોપદીને તેનો ચોટલો પકડીને સભામાં જોઈ લાવ્યાં હતા અને તેનું સૌના દેખતાં પાર વિનાનું અપમાન કર્યું હતું, આપના સાંભળતાંજ આપના દીકરાઓએ તેને દાસી બનાવીને પોતાના ઘરમાં રખાત તરીકે રાખવાની ઇચ્છાથી જે જે કડવાં વચન કહ્યાં હતાં, કહ્યું તો તેને એવું પણ કહ્યું હતું કે 'કૌરવ-માંથી તને જે પસંદ આવતો હોય તેને તું તારા પતિ તરીકે માગી લે,' પાંડવો ત્યારે વનમાં જવા નીકળતા હતા ત્યારે આપના પુત્રોએ હાથના અને મોઢાના ચાળા કરીને તેમની પાછળ નાચીને તેમની મરકરી ઉઠાવી હતી, આપે તેમની સમૃદ્ધિવાન રાજધાની પડાવી લીધી હતી, તે બધાનું આજે મહાબળવાન પાંડવોએ પૂરેપૂરું વેર લીધું છે. પાંડવો આ સુદમાં જીવ્યા છે. આપનું વિશાળ સૈન્ય ધૂળધણી થઈ ગયું છે. એકલા ભીમેજ દુર્યોધન વગેરે આપના સોએ સો દીકરાઓને મારી નાખ્યા છે."

આ વાક્ય પૂરું થયું કે તેની સાથેજ ત્યાં બેઠેલી સેંકડો સ્ત્રીઓના સુખમાંથી હૃદયવેધક ચીચીઆરીઓ નીકળવા લાગી. દૃતરાષ્ટ્ર મૂંઝાં ખાઈને સોંધ પર ગળદી પડ્યો. સ્ત્રીઓએ કક-ગાણ કરી મૂક્યું. વિદુર અને સંજય રાજાને શુદ્ધિમાં આલુવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. કેટલીક વાર પછી તેને બાન આવ્યું ત્યારે તેમણે તેને ઉથકીને ખાટલા ઉપર સુવાડ્યો; પણ તે સૂતો સૂતો વિલાપ કરવા લાગ્યો:-

"હાય હાય રે ! મું પાંડવોએ મારા સોએ સો દીકરાને મારી નાખ્યા ! મારા બધા મિત્રો અને સમાવહાણા માર્યા ગયા ! અરે ! મારું રાજ્ય પણ મારા હાથમાંથી જૂંટવી લીધું ! પેલો દૈત્ય જેવો ભીમ મારા સો ઇકરાઓને ખાઈ ગયો એ વાત તે મારે કાને કેમ સાંભળી બલ ! સંજય ! બો સંજય ! આ તુ સાચુ જ કહે છે ! અલ્યા ! આ સુદમાં મારા સોએ સો દીકરા માર્યા ગયા અને પેલા પાંચ ભાઈઓમાંથી બધાએ જીવના રહ્યા એ કાઈ એ.છી કુખની વાત છે ! x બો દીકરા

દુર્યોધન ! તું મને વારંવાર કહેતો, ફરી ફરીને સમજાવતો કે લડાઈમાં તો હુંજ જીતીશ, હુંજ આખા ભારતવર્ષ ઉપર રાજ્ય કરીશ ! મેં તારી કહેલી બધી વાત સાચી માની અને પાંડવો તો મુઆજ પડ્યા છે એવું માની લીધું. * પણ આજે તે બધુંજ જોટું પડ્યું. પાંડવોએ મને શાખા વિનાના બાંડા વૃક્ષ જેવો, પાંખ વગરના પંખી જેવો દુઃખી દુઃખી કરી મૂક્યો છે ! જેમણે વગર વાંકે મારા હીકરાઓને મારી નાખ્યા, વગર વાંકે મારું રાજ્ય પડાવી લીધું તેમની સાથે શું હું એક ઘરમાં રહીને મારા દોહલા દહાડા કાઢું ? તેમના આપેલા ટકડા ખાઈને પેટ ભરું ? નહિ, નહિ, તે કરતાં તો હું રસ્તા વચ્ચે લીખ માગતો ફરું તે બહેતર છે.”

વિદુરે કહ્યું : “મહારાજ ! આપ અત્યારે આપની જાતેજ જ્ઞાન ધારણ કરો તે વધારે સારું છે. એક વાર ક્રોધની ઉત્પત્તિ થઈ જોટલે તેનું પતન થયા વગર રહેતુંજ નથી; સંયોગ પછી વિયોગ આહ્યોજ આવે છે; જેઓ જન્મ ધારણ કરે છે તેઓ અવશ્ય મરણ પામે છે; એ તો પ્રકૃતિનો નિયમજ છે. આપ તેને શી રીતે ફેરવવાના હતા ? મનુષ્ય જેવાં શુભ અગર અશુભ કર્મ કરે છે તેવાંજ તેને શુભ અગર અશુભ ફળ મળે છે. મનુષ્ય જે શરીર દ્વારા જે કર્મ કરે છે તે કર્મનાં ફળ તેને તે શરીર વડેજ ભોગવવાં પડે છે. મનુષ્યના સુખદુઃખનો આધાર તેના પોતા ઉપરજ છે. † મહારાજ ! દમ, ત્યાગ અને અપ્રમાદ, એ ત્રણને જીવનમાર્ગ ઉપર સ્વારી કરવાના ઘોડા બાણુવા. જેઓ એ ત્રણના ઉપર સ્વાર થાય છે તેઓ દરેક બાળતમાં સિદ્ધિ મેળવે છે.”

ઘોડી વાર સુધી મોન ધારણ કર્યા પછી પાશુ* વિદુરે જોડવા માંડ્યું : “મહારાજ ! આ અંસાર તો કાંટાથી ભરેલું મહાન અરણ્ય છે. તેમાં થઈને જતાં આપું શરીર કાંટા અને બીડી બાંધતી ઉઝરડાઈ જાય છે. તે ઉપરાંત તેની અંદરનાના પ્રધારના વ્યાધિઓથી ગિંદા વાદ્ય એવાં હિંસક પશુઓ પણ જોઈએ તેટલાં વસે છે. તેમની દાઢમાંથી ઢાઢ પણ રીતે આપણી જાતને કદાચ બચાવી લઈએ તોપણ આપણે તદ્દન સત્તામત તો થતાજ નથી. એ જંગલની અંદર વાસનાથી ભયંકર, ઉંટો,

જોઝારો કૂવો છે. તેનું મુખ આશાડૂપી રૂપાળી, નેત્રનું હંરણ કરે એવી વેલીઓથી ઢંકાએલું છે. તેના ઉપર જે વૃક્ષ ઉઘ્યાં છે તેની રાખીઓ ઉપર ધરિપુરૂપી મધમાખીઓએ બનાવેલા વિષયમુખરૂપી મધથી ભરેલા મધપૂડા લટક્યા કરે છે. મનુષ્ય પેલી આશાડૂપી વેલીઓથી લોળવાઇને વિષયમુખરૂપી 'મધ આખવાના દોસે તે વાસનારૂપી કૂવા આગળ જાય છે તેવોજ તે તેની અંદર ગબડી પડે છે. તેના પગ પેલી આશાડૂપી વેલીઓની અંદર જૂંથવાઈ જવાથી તે નીચે મોઢે કુવાની અંદર લખડી પડે છે. આથી કરીને ઉપરના મધપૂડાઓમાંથી ટપકતાં વિષયમુખરૂપી મધનાં ઠાઇ ઠાઈ ટીપાં તેમના મોઢા ઉપર પડે તોપણ તેથી તેમને તૃપ્તિ થતી નથી, તેમની તૃપ્તિ હોલવાતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ તે ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. ત્યારપછી તેમને જરા નામની એક ભયંકર રાક્ષસી આવીને તેને ગળામાંથી પકડે છે. વળી એજ જંગલમાં કાળ નામનો ભયાનક જંગલી હાથી ફરતો ફરે છે તે પણ પેલા કૂવા આગળ આવીને પેલા લટકતા માણસોને પોતાની સૂંઢથી પકડીને પગ તળે છૂંદી મારે છે. એ તો એવો જળરો છે કે કોઇથી રોક્યોં રોકાયજ નહિ. માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને જિતેન્દ્રિય મનુષ્યોજ આ વાસનાના કૂવામાં પડીને શોકમસ્ત થતા નથી. વળી શોક કરવાથી કશું ફળ તો થતું નથી. શોક કરીને કોઇથી મરનારની પાછળ જવાતું નથી, તેમ મરેલાંને પાછાં બોલાવી શકાતાં નથી. ત્યારે પછી શા માટે શોકને આધીન થવું ?”

અંધરાજ બેલ્યો: “ભાઈ ! હવે હું સમજ્યો. હવે આટલું બધું થયા પછી હું સમજ્યો કે આ સંસારમાં દુઃખ તો અનિવાર્યજ છે. હે સંજય ! હવે મને બધું સમજાય છે. પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી ઉગરી ગયા છે અને જુદ્ધિમાન વિદુર તેમને મદદ કર્યા કરે છે એવું મેં જાણ્યું ત્યારથીજ મેં જીતવાની આશા છોડી દીધી હતી. ભારતવર્ષમાંથી કોઈ પણ વીર પુરુષ જે લક્ષ્યવેધ ન કરી શક્યો તે લક્ષ્યવેધ અણુંને રમતાં રમતાં કરી દીધો અને બળવાન પાંચાલો સાથે પાંડવો સગપણની ગાંઠથી બેઠાયા ત્યારથીજ મેં જીતવાની આશા છોડી દીધી હતી. ત્યાર પછી વળી એજ અણુંન મદાબળવાન ગણાતા કૃષ્ણ અને બલરામની બહેનનુંજ હરણ કરી ગયો અને કૃષ્ણ તથા બલરામ

બેઉ પુષ્કળ ધન રત્ન વગેરેની પહેરામણી આપવા ઇન્દ્રપ્રસ્થ
 ગયા તે સાંભળીને પણ મેં જીતવાની આશા છોડીજ દીધી હતી.
 જરાસંધ, જેનાથી બધાજ ડરતા હતા તેને ભીમે મારી નાખ્યો
 અને કેદમાં પૂરાજોલા રાજાઓને છૂટા કર્યા ત્યારથી મેં જીત-
 વાની આશા છોડી દીધી હતી. જ્યારે મારા કુલાંડી છોકરા
 રડતી ઠકળતી ચોકવચ્ચા દ્રૌપદીને તેના પાંચ પતિ છતાં બધે
 તે અનાથ હોય તેમ તેનો ચોટલો પકડીને ખેંચતા ઘસડતા
 સભામાં તાણી લાવ્યા ત્યારથીજ મેં જીતવાની આશા છોડી
 દીધી હતી. અભિમાનથી છકી ગયોલા મારા છોકરા પોતાનું
 ઐશ્વર્ય અને પોતાનાં પરાક્રમ પાંડવોને બતાવવા જતાં ગન્ધર્વને
 હાથે કેદ પકડાયા અને એ પાંડવોએજ તેમને છોડાવ્યા ત્યારથી
 મેં જીતવાની આશા છોડી દીધી હતી. વિરાટ રાજ્યના ઉપર
 મારા પુત્રોએ ચઢાઈ કરી ત્યારે અર્જુનને એકલે હાથે મારા
 અપાર સૈન્યને સેનાપતિઓ સહિત મારી હઠાવ્યું ત્યારેજ મેં
 બાણ્યું હતું કે હવે જીતવાની આશા છોડી દેવી. ત્યાર પછી
 વળી પાંડવોએ બળવાન મત્સ્યરાજની સાથે સગાઈ કરી અને
 તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો ત્યારે પણ મેં જીતવાનો વિચાર
 મારા મનમાંથી કાઢી નાખ્યો હતો. દેશના ભલાનો વિચાર કરીને
 અમારી વચ્ચે સુલેહ કરાવવાને માટે કૃષ્ણ આવ્યા હતા તે
 અપમાન વેઠીને અહીંથી પાછા ગયા અને પછી પાંડવોને મદદ
 કરવા લાગ્યા તે જાણીને પણ મેં જીતવાનો વિચાર મારા મન-
 માંથી કાઢી નાખ્યો હતો. કૃષ્ણ, અર્જુન અને ગાંડીવ, એ ત્રણ
 ઉગ્ર અને પ્રતાપી પદાર્થો એકત્ર થયા પછી જીતની આશા
 રખાયજ કેમ ? મહાવીર ભીષ્મ, દ્રોણ અને કણ્વે સામા પક્ષના
 સંખ્યાબંધ યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા છતાં ત્રણે પૈકી કોઈથી
 પાંડવોનો એક વાળ પણ વાંકો થયો નહિ ત્યારે મેં બાણ્યું કે
 હવે જીતવાની આશા ફેંકટ છે. ભીમ સમરાંગણની વચ્ચે મારા
 તરફના અનેક યોદ્ધાઓની નજર આગળજ દુઃશાસનની છાતી
 ચીરીને તેનું લોહી પી ગયો અને કોઈ તેને અટકાવી શક્યો નહિ
 તે વાત મેં સાંભળી ત્યારથી તો હું જીતવાની આશા છોડીનેજ
 બેઠો છું. હે સંજય ! આ બધું હું જાણતો હતો છતાં આજે
 હું અને ગાન્ધારી પુત્ર, પૌત્ર અને બંધુ બાંધવ વગરનાં અને
 રાજ્યભ્રષ્ટ થયાથી શોકાતુર થઈએ છીએ. મારા આવડા મોટા

સૈન્યમાંથી માત્ર અધિકારીઓ, કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને તુ બેટલા ચારજ જળુ લવતા રહ્યા એ મારાથી સહન થઈ શકતું નથી. મને ચારે દિશાએ અધિકાર દેખાય છે. તમે સાંત્વન આપો છો. પણ તમારા બોલ મારા મનમાં પ્રવેશ કરતા નથી. અરેરે ! પાંડવોએ તો અસાધ્ય કાર્ય સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે !”

આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી અધરાજ યોડીક વાર સુધી ચૂપ રહ્યો. વળી પાછો તે સંજયને કહેવા લાગ્યો: “તે” એક કામ થઈ જ નહીં. કણની પાસે એવી એક ભયંકર શક્તિ છે કે તે જેના ઉપર પડે તેને માર્યા વગર રહેજ નહિ, એવું તું જાણતો તો હતોજ છતાં શા માટે તે શક્તિનો ઉપયોગ અર્જુનના ઉપર કરવાનું તે કણને કહી નહિ ? તેમ જો યાત તો કૃષ્ણ અથવા અર્જુન બેમાંથી એક જણ તો મુજોજ હોત અને આજે આપણા ઉપર આ જે અપાર દુઃખ આવી પડ્યું છે તેમાંનું કાંઈ હોતજ નહિ.

સંજયે જવાબ દીધો: “રાજાજી ! દરરોજ લગાઇ પૂરી થાય અને અમે અમારી છાવણીમાં જઈએ ત્યારે અમે રાત્રે લેગા થઈને મસલત કરતા. તે વખતે હું કણને વારંવાર યાદ દેવડાવતો કે “આવડી કાલે સુવારે તું પેલી તારી શક્તિ કૃષ્ણ અથવા અર્જુન બેમાંથી એકના ઉપર દેઠવાનું ચૂકતોજ નહિ.” કણ પણ કહેતો કે કાલે તો હું નહિજ બૂલું, પણ સવાર થતાંજ તે જો વાત બૂલી જતો. #

યોડી વાર પછી પાછો સંજય બોલ્યો: “મહારાજ ! અમે બધાએ આપને સુદ્ધ નહિ કરવાની સલાહ આપી હતી પણ આપે કાંઈની સલાહ કાને ધરીજ નહિ. જે આપને ખરા દિલની વાત કહેતો તે આપને આંખના પાટા જેવો લાગતો અને જે આપને વિનાશનો દસ્તો બતાવતો તેને આપ પરમમિત્ર માની લેતા. આનુંજ નામ મોહ આજે આપ આપની પોતાની બૂલ ન જોતાં બધાં બોલો: યોગો એકલા દુર્યોધનને માથે નાખે છે. તે સાક નહિ ખરું પૂછવો તો આ બધી વિષતિન્દ્ર મૂંઝાવણ આપણે છે. આપનાજ અધર્માચરણને લાંબે દેસ વિદેશના અસંખ્ય લોકો અહીં એકઠાં આવ્યા અને કોનેને મૂંઝાવ આપની દુષ્ટ નીતિને લાંબાજ આપના પુત્રો પણ મનસુ પાડ્યા છે. આપ પાનેજ

પ્રકરણ ૨ જી-ધૃતરાષ્ટ્રે કુરુક્ષેત્રમાં જવું

પછી પુત્રશોકથી વિર્ણવ જની ગએલો ધૃતરાષ્ટ્ર શોકનાં વસ્ત્ર પહેરીને કુરુક્ષેત્ર જવા નીકળ્યો. તેની સાથે ગાન્ધારી, કુન્તી, દુઃશલા અને તેની સો પુત્રવધૂઓ પણ હતી. શહેરની સ્ત્રીઓ પણ પોતાપોતાનાં મરી ગએલાં સગાંવહાલાંનાં છેલ્લી વારનાં મોઢાં લેવા માટે તેમની સાથે આવવા લાગી. આ બંધાને એકાદીને લઈ જતી ગાદીઓની હારની હાર કુરુક્ષેત્ર તરફ લાંગી ગઈ હતી. આને એ સ્ત્રીઓમાંથી કોઈના પણ અંગ ઉપર સારાં વસ્ત્ર કે અલંકાર ન હતા. સૌનાં શરીર ઉપર માત્ર એકજ વસ્ત્ર હતું. તેમનાં શરીર પણ પૂજમાં આજોટી આજોટીને એલાં થઈ ગયાં હતાં. માથાના વાળ પણ અવ્યવસ્થિત હાલતમાં વીખરાયેલા હતા. આખે રસ્તે તેઓ પોતાનાં કપાળ અને છાતીઓ ફૂટતી અને રડતી કકળતી જતી હતી. વળી કોઈ વાર એક-બીજાને ગળે વળગીને રડતી હતી. વિદુર સૌને સાંત્વના દેતા દેતા તેમની સાથે ચાલતા હતા. હસ્તિનાપુરના રહેવાસીઓનાં દિલને આ સ્ત્રીઓનું દુઃખ જોઈને ઘણું લાગી આવતું અને તેમની બાંખમાંથી પણ આંસુ નીકળી પડતાં હતાં. કેટલીક પતિ અને પુત્ર વગરની ઘઈ ગએલી સ્ત્રીઓ તેમના પતિ या પુત્રનાં મોઢાં લેવાની આશાએ ચાલી આવતી હતી.

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજની સ્વારી આવે છે એવી ખબર મળતાંજ સુધિષ્ઠિર કૃષ્ણને આગળ કરીને તેમને સામા લેવા ગયા. તેમની પાછળ તેમના ભાઈઓ, સાત્યકિ અને સુમત્સુ ચાલતા હતા. સૌની પાછળ શોકાતુર દ્રૌપદી રડતી રડતી ચાલતી હતી. એવામાં ધૃતરાષ્ટ્રને રથ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાંની સાથે જ સુધિષ્ઠિરે આગળ જઈને શોકપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: પિતાજી! હું અભાગીઓ સુધિષ્ઠિર છું.” એમ કહીને તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રના બેઠે પગ પોતાના હાથ વડે પકડી લીધા. ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને આલિંગન દીધું અને પૂછ્યું: “બીમ ક્યાં છે, બીમ? બીમ તેની પાસે આવ્યો છે એવી બાલુ ચતાંજ શોકવિર્ણવ પણ મહાબળવાન અર્ધરાત્રે પોતાના બેઠે હાથ વડે તેને ખૂબ જોરથી છાતી સાથે દાબ્યો અને બીજાજ પળે જો વસ્તુને તેણે બાથ જરી હતી તેને

દળાવીને લાંગી નાખી. તે જોઈને પાંડવો ત્યાંથી આઘા ખસી ગયા. અંધરાજે પોતાના પુત્રોતું વેર વાળવા માટે ભીમની મૂર્તિને જોટલા જોરથી છાતી સરસી દળાવી હતી કે તેની છાતીમાં પીડા થવા લાગી અને મોઢામાંથી લોહી ચોકવા લાગ્યો. થોડી વાર પછી તેને જરાક કરાર વળ્યો ત્યારે ડોસો ભીમના મૃત્યુને માટે રડવા લાગ્યો. કૃષ્ણ જોલ્યા: “રાજા ! આપ શોક કરતા નહિ. આપના દીકરાઓ ભીમની લોખંડની મૂર્તિ ઘડાવી રાખી હતી તેનેજ આપે ભેટીને લાંગી નાખી છે. ભીમ તો સાજો સમો આઘો જઈને ઉભો છે.” ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર ઉંડો નિઃશ્વાસ મૂકીને મોઢેથી ખોટું ખોટું કહેવા લાગ્યો: “જહું સાઈં થયું. ભીમ જીવતો રહ્યો તે ઘણું સાઈં થયું.” પણ ડોસો મનમાં તો સમજી જ ગયો કે દુનિયામાં મારા કરતાં પણ ચતુર માણસો પડ્યાં છે ખરાં !

પછી પાંડવો કૃષ્ણને આગળ કરીને શોકાતુર ગાન્ધારી-દેવીની પાસે ગયા. વેદ વ્યાસ પણ તેજ ટાંકણે ત્યાં આવી લાગ્યા. તેમણે ગાન્ધારી રાણીને કહ્યું: “દુર્યોધને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધની શરૂઆત કરતી વખતે તમારી પાસે આવીને વારંવાર કહ્યું હતું કે ‘મા ! અમારી જિત થાય એવો આશીર્વાદ આપો,’ ત્યારે તમે તેને ફરી ફરીને એકનો એકજ જવાબ આપ્યો હતો કે ‘જ્યાં ધર્મ હશે તે પક્ષનો જય થશે.’ તમારા જોલ કાંઈ ફેાકટ નય એવા તો ન હતા. હવે પાંડવોનો જય થયો છે, માટે તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે ધર્મ તેમનીજ બાબુમાં હતો. એમ વિચારીને તમારે હવે તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો જોઈએ નહિ.”

ગાન્ધારી બોલી: “દુર્યોધન અને શકુનિનાં પાપને લીધે તથા કર્ણ અને દુઃશાસનની જાદુસલાહને લીધે આખા કુરુવંશનો નાશ થયો છે, તેમાં પાંડવોનો શો દોષ કાઢવો ? ”*

ભીમ જોલ્યા: “મા ! આપના દીકરાઓએ અમારા ઉપર જે જે બુઝમે કર્યા છે, ગિચારી નિરપરાધી દ્રૌપદીના ઉપર જે ઘાતકી વર્તાણુક ચલાવી છે તે જાણું તમે જાણો તો છોજ. તેઓ

* શ્રીપર્વ, અધ્યાય ૧૨.

* શ્રીપર્વ, ૧૪-૧૬-૧૭. એજ ગાન્ધારી પાછી કૃષ્ણને શપથ દે છે ! ધણી કલમથી સખાએલા ગ્રંથમાં આવા કબજા થાયજ.

એવાનંદ

તેમનાં પાપને લીધેજ મરણ પામ્યા છે. તેમાં જમાદો શો દોષ ? તે વખતે તમે તમામ છે. કદાચોને વાચો નહિ અને દ્રવે જમાદો ઉપર શા માટે દોષે જરાબો છે ? " ગાન્ધારી બોલી: " બાઈ ! જો બપુ'ય હું જાણું છું. પણ તેં આ ઘરમાં શ્રીકૃષ્ણની સેવાચાકરી કરવા જમાદો એક છાકરો પણ આવતો ન રહેતા હોયો ? "

આટલું કહીને ગાન્ધારી ચોટી વાર તો ગૂંપ બેઠી રહી. પછી તે બોલી: " મુષિષિર રાજા કયાં છે ? " જો સાંજળીને મુષિષિર રહતા રહતા ગાન્ધારીના પગ આગળ નમી પડ્યા અને બોલ્યા: " આ રહેલો તમારા પુત્રોને હજુનાર પાતણી મુષિષિર. મેં તમારા પુત્રોને મારી નખાવ્યા છે. હું તો ખરેખર અજાણીજોજ છું. મારે તો શસ્ત્ર પણ નથી જોઈતું અને હવણું પણ નથી. મા ! મને શાપ દો. " x તોપણ ગાન્ધારી કશું બોલી નહિ.

પછી ત્યાંથી ઉઠીને પાંચે પોતાની મા પાસે ગયા; પણ તે તો ચાલીના છતાં વટે પોતાનું મોઢું ઢાંકીને રહતી હતી. આજ તેર વર્ષના ગાળા પછી, કેટલાં કેટલાં દુઃખોનો માર વેઠ્યા પછી તેને તેના પુત્રોનો ખડેલી વાર મેળાપ થતો હતો, છતાં પણ તે તેમનાં મોઢાં જોતી ન હતી. પાંચે સાધજો અચંબામાં ગરકાવ થઇને દીનભાવે તેની આગળ હિસા રહ્યા. ચોટી વાર પછી કુન્તી-જો પોતાના મોઢા ઉપરનો ચાલીનો છેડો સંકેલી લઇને દીકરા-જો તરફ નજર કરી ત્યારે તેમને દરેકને અંગેઅંગમાં ધવાચેલા દીકરા. તે જોઇને તેના હૃદયને ધલો બારે આઘાત થયો. જ્યેજ વખતે દ્રૌપદી આવીને તેને પગે પડી. કુન્તી તેને હિસાસો દેવા લાગી. ત્યાર પછી તેને લઇને ગાન્ધારી પાસે ગઈ. દ્રૌપદીને રહતી જોઇને તે બોલી: " બેટા ! રહીશ નહિ. તું જેવી દીકરા વગરની થઈ છે તેવી હું પણ દીકરા વગરનીજ થઈ છું. જેવીતું હુઃખી છે, તેવી હું પણ હુઃખી છું. આપણે બેઉ સમાન હુઃખી. તારા મનને કહણ કરી શાંત નહિ થાય તો મને કોણ સાંત્વન આપશે તે કહે. વિદુર, સંજય વગેરેની સાચી ચિંખામણ મેં માની નહિ તેનાં કુળ હું જોગણું છું. આવડા મોટા કુરુવંશનું નિક દન નીકળી ગયું તે મારાંજ પાપને લીધે. "

પ્રકરણ ૩ જી—સ્ત્રીઓની રહસ્યો

આજ પેલું ગોઝાડું કુરુક્ષેત્રનું મેદાન—આદિ અને અંત વિનાનું—ચારે દિશાએ આકાશની સાથે જોતજોત થયું હોય એવું વિશાળ અને ગાધર. આજે તેનો દેખાવ બીજાત્મ અને રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એવો હતો. આખા મેદાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચુડદાંના ઢગના ઢગ ખડકાયા હતા. માથા વિનાનાં અસંખ્ય ધડ ત્યાં રવડતાં હતાં અને હાથપગ વિનાનાં શરીરનો પણ પાર ન હતો. કોઈનાં માન હાડકાંજ તો કોઈના થોડાક માંસના લોચા તો કોઈના એકલા માથાના વાળજ રહી ગયેલા—ખાકીનો ભાગ કોલ્હાં ફૂતરાંએ કરડી કરડીને ખલાસ કરી નાખેલો ! કોઈ જગ્યાએ ભાગ્યાં તૂટ્યાં અસંખ્યનાજ ઢગલા, કોઈ ઠેકાણે અસંખ્ય મનુષ્યોના મૃતદેહની સાથે હાથીઘોડાના મૃતદેહ સેળસેળ થઈ ગયેલા. કોઈ ઠેકાણે ભાગી ગયેલા રથનાં પેડાં અને બીજા ભાગજ રવડતા પડ્યા હતા. કોઈ ઠેકાણે રથની ધ્વજઓ, તો કોઈ ઠેકાણે ફાટયા તૂટયા ખખટરના ટુકડા, તો કોઈ ઠેકાણે ગોભાઈ ગયેલા શિરટોપ રવડતા હતા. કોલ્હાં અને ફૂતરાંનાં ટોળેટોળાં ત્યાં ભમતાં હતાં, લાશોને દાંત વડે કરડતાં મરજીમાં આવે તેમ ઢસડતાં હતાં. કાગડા, સમડીઓ, ગીધ, ખાજ વગેરે માંસાહારી પક્ષીઓ પોતાના લક્ષને માટે લડાલડી કરી રહ્યાં હતાં. જેમ જેને ફાવે તેમ મૂડદાંને ફેલી ખાતાં હતાં. ચોતરફ પાર વિનાની દુર્ગન્ધ ઉડતી હતી.

ધૃતરાષ્ટ્ર, કૃષ્ણ, પાંચે પાંડવો, દ્રૌપદી, ગાન્ધારી અને બીજી કુરુવંશની સ્ત્રીઓ આ ભયંકર રણક્ષેત્રને જોતી જોતી ચારે તરફ ફરવા લાગી. દરેકનાં નેત્ર પોતપોતાનાં પ્રિયજનને શોધી કાઢવા તલસતાં હતાં. દરેકને આ ભયંકર દૃશ્ય જોઈને મર્મવેધક વેદના થતી હતી. કૌરવોની સ્ત્રીઓએ તેમના પતિઓ, પુત્રો, ભાઈઓ, પિતાઓ અને બીજા સગાઓની લોહીલુકાણ અને છિન્નભિન્ન થયેલી લાશો રણક્ષેત્રમાં પડેલી હીઠી. એ દેખાવ જોઈને તેઓ ગાંડી જેવી પોતાના પ્રાણાધિક પ્રિય કુટુંબીઓને શોધતી આખા રણક્ષેત્રમાં રજળવા લાગી. કોઈ કોઈ તો એ દેખાવ જોઈને ત્યાં ને ત્યાંજ મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ.

ખળેલી જળેલી વહુઓની સામે જુઓ ! તેમની દુર્દશાનો વિચાર કરો. તેમના વીખરાયેલા વાળ, મલિન વસ્ત્ર, ઘોળાં પૂણી જેવાં ફીકાં મોઢાં, તેમની પાગલ જેવી હાલત અને ધૂળમાં રગદોળા-યેલાં શરીર સામે તો જરા જુઓ. તેઓ ખિચારી પોતાના પતિ, પિતા, પુત્ર અને ભાઈઓની શોધમાં બહાવરી બહાવરી રડતી કંકળતી ચારે દિશાઓ ભમે છે. જે સ્થાન એક વાર ભીષ્મ દ્રોણ અને કર્ણ જેવા પ્રતાપવાન વીરોથી દીપી રહ્યું હતું ત્યાં આજે સ્ત્રીઓનાંજ ટોળાં રવડે છે. જ્યાં એક દિવસ ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણના પ્રચંડ ધનુષ્યટંકાર સંભળાતા હતા ત્યાં આજે શું સંભળાય છે ? સ્ત્રીઓનાં કરુણ કન્દન ! તેઓ ખિચારી ગાંડી ઘેલી જેવી “ઓ મારા પતિ !” “ઓ મારા પુત્ર !” કહીને છાતી ફૂટતી હાહાકાર કરતી આમ તેમ આથડીઆં મારે છે !

“કૃષ્ણ ! તમે તેમનાં દીન મલિન વસ્ત્ર તો જુઓ ! તેમનું હૈયાફાટ કલ્પાંત તો સાંભળો ! તેમના પથ્થરને પણ પીગળાવે એવા વિલાપ તો જરા સાંભળો. જુઓ, જુઓ, ફેટલી બધી સુકોમળ અળળાઓ માથાં અને છાતી ધખાધખ ફૂટી રહી છે ! ફેટલી પોતાના માથાના વાળ પીંખી રહી છે ! આમ જુઓ, પેલી વધૂઓ પોતાના પતિનાં અથવા પુત્રોનાં માથાંને ખોળામાં લઈને વિલાપ કરે છે ! ફેટલીક તો વળી કપાએલાં માથાંને માથાં વિનાનાં ધડ સાથે જોડીને તે જોતાં જોતાં બેભાન થઈને પૃથ્વી પર ઢળી પડી છે ! ફેટલાંકનાં માથાં ધડ સાથે બેસતાં ન આવવાથી આ અમારા પતિનું કે પુત્રનું શરીર નથી એમ જાણીને અત્યંત દુઃખી થઈને કલ્પાંત કરી રહી છે ! અરે ! કોઈ કોઈ કુલવધૂઓ તો તેમના પતિની લાશને આલિંગીને આ રણ-ક્ષેત્રમાંજ પોદી ગઇ છે !”

એવામાં તે દુઃખી ગાન્ધારીની નજર એક લાશ ઉપર પડી* અને તેને જોતાની સાથેજ તે ધ્રજી ઉઠી. ખીજીજ પળે તે મૂર્છા ખાઈને જમીન ઉપર પડી ગઈ. ફેટલીક વાર પછી જ્યારે તેને જાન આવ્યું ત્યારે તે પેલી લાશની પાસે બેઠી અને તે લોહી અને કાદવથી લદખદ થઈ ગએલા, સનાતન નિદ્રામાં પડેલા

* આ વખતે ગાન્ધારીએ પોતાની આંખ ઉપરના પાટા ઝોડી નાખેલા કે રહેલા દીવેલા એવી મુદ્દાની વાત મદ્યભારતના લેખકો ધણી વાર જતી જાય છે તેમ આ વાત ખૂટી ગયા હશે ? અનુવાદક

દેહને ખોળામાં લઈને અત્યંત કરુણ સ્વરે વિલાપ કરવા લાગી.

“હાય હાય રે ! જેની આસપાસ એક વાર સેંકડો રાજાઓ ટોળે વળીને બેસતા તેની આસપાસ આજે શિયાળ અને કૃતરાંજ ભરે છે ! જેને સેંકડો ઠાસઠાસીઓ જાધો વખત ચામર ઢોળ્યા કરતાં તેને આજે કાગડા અને બાજ પોતાની પાંખોના ફડફડાટથીજ પવન નાખે છે ! એ મારા મહાભળવાન પુત્ર ! તું આજે સિંહે હથેલા ગજેન્દ્રના જેવો પડ્યો છે ! દીકરા ! તને આમ સૂઈ રહેવું શોભે ખરું ? તું તારા બાહુના બળ વડે આખા ભારતવર્ષ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો તે તું શું આજ આમ રાંકની પેઠે પડ્યો રહીશ ? મેં તને ભરતખંડ ઉપર રાજ્ય કરતો દીઠો છે. આજે શું મારે તારી જગ્યાએ પરાયાને રાજ કરતો જોવો ? બાપ દુર્યોધન ! મારા લાડકવાયા ! બેટા ! ઉઠ, બેઠો થા.”

પણ દીકરો તો નજ ઉઠ્યો; આખરે તેની માજ ઉઠીને ઉભી થઈ અને ગાંડીની માફક ત્યાંથી આગળ ચાલી. બીજાં બધાં નિઃશબ્દપણે ઉઠાસ મને તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યાં. ગાન્ધારી વળી પાછી બોલવા લાગી:-

“કૃષ્ણ ! જુઓ, પેલી ઉત્તરા પોતાના પતિના મૃતદેહને ખોળામાં લઈને રડતી બેઠી છે. = જુઓ, તે કેવી વિલાપ કરે છે ! તે પોતાના પતિના શરીરમાં ઘાચાચેલાં તીર વીણી વીણીને ખેંચી કાઢે છે, તેના જખમ ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવે છે ! અરે ! જુઓ જુઓ, શોકથી ગાંડી ધઈ ગયેલી ઉત્તરા તેના પતિની બાજુમાં સૂઈ ગઈ. જુઓ, તેની મા અને બહેન તેને ઉચ્છેદીને લઈ ગઈ. તેને પોતાના પતિને છોડીને જવું નથી. કૃષ્ણ ! અભિમન્યુ તો તમારો ભાણેજ થાય તે શું કરતાં યુઓ ?--

જુઓ, પેલી દુર્યોધનની સ્ત્રી દેખાય ! તે પતિ વિનાની-પુત્ર વિનાની યવાથી અત્યારે ગાંડીની માફક લટીમાં છૂટાં

અભિમન્યુ પુદને બારમે દિવમે મરાયો હતો ત્યાર પછી એાઠમા એાઠ આઠમે દડાડે આટલા બધાં શિયાળ, કૃતરાં, ગીધ, સમડી, કામડા વગેરે બમતા હતા જના અભિમન્યુની લાસ ઉત્તરા એાગખી ચક્ર એવી સારી હાલનમા સડવા વગરની રહી હતી એવું દિમન ચલાવનાર લેખકના સાદમને ધન્યવાદ આપવો પડે છે !

મૂંઝીને મેલે ઘેલે વેશે રડતી કકળતી ચારે કોર લામે છે. જુઓ, છોકરાનું લોહીવાળું માથું જોળામાં લઇને રડે છે. જુઓ, વળી પાછી તે દુર્યોધનની લાશ જ્યાં પડી છે તે તરફ ચાલી. તેની પાસે બેઠી. જુઓ, ધણીનું મોઢું કેટલું જતન કરીને લૂછવા મંડી છે તે તો જુઓ. તેના શરીરમાંથી કાદવ અને લોહીના ડાઘ લૂછવા બેઠી છે. અરેરે ! ધણીના શળને તે કેવા વડાલ-થી છાતી સરસું દગાવે છે ! અહો ! કેટલી તીવ્ર મનોવ્યથા મને અત્યારે થાય છે ! મારાથી તે નહિજ સહન થાય.

“અરે ! પેલો દુઃશાસન પડ્યો ! અભાગીઆએ જે દહાડે દ્રૌપદીના વાળ જેવ્યા ત્યારની હું તો જાણતી હતી કે એક દિવસ તેના પણુ આવાજ હાલહવાલ થવાના છે. કૃષ્ણ ! ભીમે તેનીકેવી બૂંડી દશા કરી છે તે જોઈ ? તેની છાતી ચીરીને તેનું લોહી પી ગયો છે. આખું શરીર લોહીથી ખરડાઈ ગયું છે ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! કેવો ભયાનક દેખાવ !

“આ જયદ્રથ રાજાની લાશ પડી છે. એક બાજુએ તેને કોલ્હાં કૂતરાં જેવે છે, ત્યારે બીજી બાજુએ દુઃખીઆરી દુઃશલા જેવે છે; છતાં જનવરોથી તેનું રક્ષણ કરી શકતી નથી. જુઓ, દુઃશલાથી પોતાના પતિની લાશને કોલ્હાં કૂતરાંનાં મોઢાંમાંથી નજ બચવાઈ ત્યારે તે લાચાર થઈને ગાંડીની માફક આમતેય ભમે છે. એ અભાગીઆએ જે દહાડે દ્રૌપદીના શરીર ઉપર હાથ નાખ્યો તે દહાડે આપણી બહેન દુઃશલા દુઃખી થશે એમ જાણીને પાંડવોએ તેને ક્ષમા આપી હતી ત્યારે અત્યારે એજ બહેનની ખાતર કેમ ક્ષમા ન કરી ?

“કૃષ્ણ ! જુઓ, આ કર્ણનું માથા વિનાનું ધડ પડ્યું છે. જે કર્ણના પ્રબળ પરાક્રમને યાદ કરીને પાંડવોને દિવસે જપ વળતો ન હતો અને રાત્રે નિદ્રા આવતી ન હતી તે કર્ણના અત્યારે શા હાલ થયા છે તે જરા જોઈ લ્યો. માથું તો શોધ્યું જડતું નથી. અડધા ઉપરનું શરીર તો કોલ્હાં કૂતરાં તોડીને ખાઈ ગયાં છે. છતાં જે કાંઈ બાકી રહ્યું છે તેને છાતીએ વળગાડીને તેની સ્ત્રી દેવી બેઠી છે ! ઓ બાપરે ! આ કેમ સહન થાય ? મારી છાતી તો હવે ફાટી જાય છે !

“અને આ તો મારા બાઈ શકુનિનીજ લાશ ! કોલ્હાં કૂતરાં તેની ઉપર તૂટી પડ્યાં છે અને તેને ફાટી ખાય છે. ઓ મારા

લઈ ! શાં તેને દેહલીએ જાઃ દહ્યું દહ્યું કે તું નારે દેઝ બંધો
બા. ક્યાં તે શુંદર, સુખમય, લીકેનરીથી બનેલો પદાર્થ દેઝ
અને ક્યાં આ મરુમૂંઝિ ! છતાં તું મારું ન માનીને અરીનો
અરીજ પદાર્થો રહ્યો અને મારું અન્યાયક કદાચું. તે મારા
નાદાન છોકરાને બદલકાદ ન આપી દેત. તું મુધિજિર બેડ
દુન ન રમ્યો દેત, તો આજ નવો આવી દુરંદયા થાત ! અને
મારે પણ આવા દોહલા દહાઇ જોવાનો શરો અનુભવ !

“હાણ ! આ તો દ્રોણાચાર્યનું શરીર લાગે છે. જુઓ, કોણની
શી તેને અગ્નિચંદ્રકાર કરવાને ઉપાડી બાધ છે. જોઈ, ને કેવી
રહતી રહતી બાધ છે ! બન્યારે અધત્યામા તેની પામે દોત તો
પણ બિચારીને જરાક દિલ્લો મળત. હાય રે ! તે પણ પાપકર્મ
કરીને મોટું સુખવતો કરે છે ! માતાને દુઃખમાં દુઃખીને તે
વનવાસી થયો છે !

“અરે ! આ તો મનસ્વી ભીખરેવ સૂતા છે ! પોતે કેવી
બાધકર બાણશસ્ત્રા ઉપર પોઢયા છે ! તેમના શરીરની એક
બાજુમાં યોગ્યજેલાં તીર તેની સામી બાજુએ ફૂટી નીકળ્યાં છે !
આવી રીતે શરીરના દરેક ભાગમાં તે તીરથી વીંધાઈ ગયેલા
હોવાથી જમીનનો સ્પર્શ પણ કરી શકતા નથી. અરેરે ! પોતે
કેવી બયાનક પીડા સહન કરી શકા ! ! મારાથી તો આ કમ-
કમાટી પેદા કરે જોવો દેખાવ જોઈ શકાતોજ નથી. મારે તો હેયું
હાકું હાકું થાય ! ! જેમલે પોતાના પિતાને સુખી કરવાને
માટે ભરજીવાનીમાંજ યોગી બનીને આવડું મોટું રાજ્ય, સુખ-
સાહેબી એ બધાને ઠાકર મારી, તે વળી સામાટે આ લકાઈમાં
સંડોવાયા હશે ? આટલું બધું કદ અને આવી શોચનીય દશા
શા માટે તેમલે પોતાને માથે તાણી લીધી હશે ?

“અરે ! આમ જુઓ. આ તો કલિંગદેશનો મહાવીર રાજા
સૂતો છે. જોયું ? આ દશ્ય કેવું બાધકર છે !

“હે કૃષ્ણ ! જુઓ, કૌરવોની સીઓથી તેમના સ્વામીનાં
શરીર ઉપર ઢોડયા આવતા બાજ પક્ષીઓને હાંકી મુકાતાં નથી.
ઠાઠાં ફૂતરાં પણ તેમને ગાંઠતાં નથી. તમે તેમનાં મોઢાં સામે
તો જુઓ. તે શોકને લીધે કેવાં શુષ્ક અને ળાંખાં ઝપ બની ગયાં
છે ! તેમનાં કરમાઈ ગયેલાં સુખ આજે કરમાઈ ગયેલાં રાતાં
કમળ જેવાં દેખાય છે ને ? સમુદ્રકિનારે સારસી જેમ ચીચીઆરી

પાડતી ફરે છે તેમ તેઓ ફરે છે ને ? મારા સો દીકરા, ગણ્યા ગણાય નહિ એટલા પૌત્રો, ભાઈઓ અને જમાઈઓ માર્યા ગયા છે. પણ તેના કરતાંયે આ વિધવાઓનું દુઃખ મને વધારે વ્યાકુળ કરે છે—ગાંડીતૂર યનાવી દે છે. કૃષ્ણ ! મને કહો તો ખરા કે જેની આટઆટલી વહુ દીકરીઓ રંડાય તે તેમની સાથે આખો દિવસ હાથવૈંચ થતા ઘરમાં શી રીતે રહી શકે ?

“ કૃષ્ણ ! આ બધું જોયા પછી, આ બધું સાંભળ્યા પછી તમારે કલેજે ધકકો લાગે છે કે નહિ ? તમારા હૈયામાં જરા પણ બળાપો થાય છે કે નહિ ? ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણ માર્યા જશે એવું કોઈ જરાએ ધારતું હતું ? છતાં આજે જ્યારે એ લગભગ અવધ્ય જેવા મનાતા મહાવીરોના આવા હાલ જોઈ છું ત્યારે મને એમ થાય છે કે આ હું શું જોઈ છું ? અરે ! ભીષ્મ દ્રોણ અને કર્ણ અજેય અને અમર હતા તેઓ શી રીતે હાર્યા અને માર્યા ગયા ? જે દુર્યોધને અગીઆર અક્ષૌહિણી સૈન્ય ઉભું કર્યું હતું તે હાર્યોજ કેવી રીતે ? તે શાથી માર્યો ગયો ? કૌરવો અને પાંડવો એકબીજાનાં ગળાં કાપીને માર્યા ગયા, નિર્વંશ થઈ ગયા તે તમે ધાર્યું હોત તો ન અટકાવી શકત ? તમારાં કારસ્તાનને લીધેજ મારા છોકરા માર્યા ગયા; તમારીજ બદસલાહને લીધે મારું આખું કુળ ધૂળધાણી થઈ ગયું. એટલા માટે આજે હું તમને શાપ દઉં છું કે પાંડવોએ જેમ મારા વંશનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું તેમ આજથી = છત્રીસમે વર્ષે તમારા વંશનું પણ નિકંદન નીકળી જશે. તમે પોતે પણ દુર્યોધનની પેઠેજ પુત્ર, મિત્ર અને સગાંસંબંધીઓ વિનાના થઈને વનમાં રવડતા રણજતા બૂંડે મોતે મરશો. આજે મારા ઘરની સેંકડો સ્ત્રીઓ જેમ તેમના પતિ અને પુત્રને માટે કંડપાંત કરે છે તેમ તમારા ઘરની સ્ત્રીઓ પણ પતિ અને પુત્ર વગરની થશે અને છાતી માથાં ફટતી ફટતી રસ્તે રવડતી ફરશે.”

આ શાપ સાંભળીને કૃષ્ણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. થોડી વાર

= છત્રીસ શા માટે ? કોઈએ આટલી લાંબી મુદતના વાયદાનો શાપ કદી દીધો છે ? બનરમાં વેચાણના વાયદાના ભાવ હોય છે પણ શાપના કદી સાંભળ્યા નથી. ઐતિહાસિક બીના બની ગયા પછી તેના ઉપર ભવિષ્યવાણીની આદર એકાદનાર પુરાણકારોને નમસ્કાર !—સેવાનંદ

સુધી તો નિઃસ્તબ્ધ બનીને ઉભાજ રહ્યા. પછી તેમણે કહ્યું:
 “ દેવિ ! મારા વંશનો નાશ કરી ચક્રે એવો મારા પોતાના
 સિવાય બીજો કોઈ છેજ નહિ. વળી તેઓ અંદર અંદર લડીને
 નાશ પામવાના છે તે પણ હું જાણું છું. જે બીના ચોક્કસ
 બનવાનીજ છે તેને માટે તમારે શાપ દેવાની જરૂરજ શી હતી ?
 દેવિ ! તમારા દીકરાઓ તમારી પોતાની બૂલને લીધેજ માર્યા
 ગયા છે. તમે તમારા કુશાંડી છોકરાઓ ઉપર પહેલેથી શા
 માટે અંકુશ ન રાખ્યો અને હવે મને દોષ દો છે ? ”

પ્રકરણ ૪ થું-સૌના અંતિમ સંસ્કાર.

હવે પોતાના તેમજ કૌશવોના પદના મરાએલા લઠવેયા-
 ઓનાં શબને અમિત્રંસ્કાર કરવાની સુધિષ્ઠિર રાજાએ તૈયારી
 કરવા માંડી. તેમના કહેવા મુજબ વિદુર, સંજય, યુધિષ્ઠિ,
 ધૌમ્ય પુરોહિત અને બીમ અર્જુન વગેરે તેમના બાધઓ
 જોઈતી વસ્તુઓ એકઠી કરીને બધી તૈયારી કરવા લાગ્યા. પુષ્કળ
 લાકડાં, અગ્નિ, અંદન, દેવદાર, હળદર, તેલ, ઘી, શણ ઉપર
 એકાડવાનાં વસ્ત્ર વગેરે જે જે જોઈએ તે બધું લાવી લાવીને
 એકઠું કરી દીધું. ત્યાર પછી સૌને માટે ચિતાઓ ખડકાવીને
 પહેલો મોટો, તેના પછી તેનાથી નાનો હોય તે, એમ ઉંમરના
 ક્રમમાં સૌને અમિત્રંસ્કાર કરવા માંડ્યા. સેંકડો વિપ્રોના કંઠ-
 માંથી એકસરખા સ્વરથી આમવેદના મંત્રોનું ગાન થવા લાગ્યું.
 બીજા બાલુએ કૌશવોની સ્ત્રીઓએ આત્મનાદ કરીને આકાશ
 ગબવી મૂક્યું. પાંડવોએ દુર્યોધન અને તેના બાધઓ તથા તેમના
 પુત્રો, કર્ણ, શલ્ય, જયદ્રથ, શકુનિ, લગદત્ત અને તેના પુત્રો,
 વિરાટ રાજા, દ્રુપદ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પાંચ
 છોકરા અને રાક્ષસ મટૌત્કચ એ સૌનાં શબને અમિત્રંસ્કાર કર્યા.
 બાએલા રથ, રથનાં પેડાં, ધનુષ્ય, બાણ વગેરે જે જે જાંગર
 ત્યાં વેરાનો પડ્યો હતો તે બધાને એકત્ર કરીને સળગાવી દીધા.
 દેશદેશાન્નરથી આવેલા અજાણ્યા લઠવેયા જેમનું કોઈ સગું-

* આદ્યા દિવન સુધી દુનર, શીઆજ, મીધ, કામડા વગેરે-
 એ દાંડી બાળા અને ગરદા ગેપાઈ દેવા ત્યાર પછી-સેવાનાં

વહાણું ન હતું તેમની અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા પણ યથોચોગ્ય રીતે કરી. આ રીતે પાંડવોએ જાતિ કે વર્ણ કશાનો ભેદભાવ રાખ્યા વગર યુદ્ધમાં જે કોઈ મરાયા હતા તે બધાના છેલ્લા સંસ્કાર કર્યા.

આટલું કર્યા પછી અંધરાજને લઈને પાંડવો ગંગાકિનારે ગયા. કૌરવોની શ્રીઓ પણ રડતી રડતી તેમની સંગાથે ગઈ. પાંડવોએ આજે મરેલાંઓના શોકમાં સારાં સારાં કપડાં, ઘરેણું, કમરપટા, શિરટોપ, એ સઘળું ઉતારી નાખ્યું હતું. ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરીને સૌ ગંગાના જળમાં ઉતર્યા અને સ્નાન કર્યા બાદ સૌ સગાં રનેહીઓનું સ્મરણ કરીને તર્પણ કરવા લાગ્યા. કૌરવોની શ્રીઓ પણ રડતી ગઈ અને પોતપોતાના પતિ અથવા પુત્રોને જળની અંજલિઓ આપતી ગઈ. એ પ્રમાણે સૌએ પોતપોતાનાં સગાં રનેહીઓને યાદ કરી કરીને તેમને પાણીની અંજલિઓ આપી.^x

આ બધું થતું હતું એવામાં કુન્તી રડતી રડતી પોતાના છોકરાઓ પાસે ગઈ અને બોલી: “ તમે તર્પણ કરો છો. ભારે મહાવીર કર્ણના નામે પણ કરજો. તે મારો કાનીન પુત્ર એટલે તમારો ભાનો મોટો ભાઈ હતો.”

આકાશમાં વાદળાંનું નામનિશાન ન હોય અને છતાં આકાશમાં વીજળીનો ઝળકારો થાય અને મેઘગર્જના સંભળાય ત્યારે લોકોને જેટલું આશ્ચર્ય થાય છે તેના કરતાંએ વધારે આશ્ચર્ય પાંડવોને તેમની માતાના શબ્દ સંભળીને થયું. હવે તેઓ કર્ણને માટે રડવા લાગ્યા. પોતાની માએ આટલા વળત સુધી આ વાત મનમાં ને મનમાં દબાવી રાખી એ જાણીને તેઓ ધણેજ બેદ કરવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિર કર્ણની શ્રીઓને ઘટતું સન્માન આપીને ત્યાં તેડી લાવ્યા અને સૌ રડતા રડતા મહાવીર કર્ણને નામે તર્પણ કરવા લાગ્યા.

પછી યુધિષ્ઠિર રાજા તો કર્ણને યાદ કરી કરીને ખૂબ રડ્યા. તેમણે કહ્યું: “ આપણી માતાના પગમાં જે ચિહ્ન છે તેજ ચિહ્ન મેં કર્ણના પગમાં પણ જોયું હતું.” એ બેડેના પગમાં આશ્ચર્ય-કારક ચન્દનાચક્ર જેવું હું ઘણી વાર ને નવાઈ પામતો.

x એટલે, અર્ચના કરવી.

x એટલે, રાજા. એટલે, અન્નદાતા. વનવનના સ્ત્રીઓ પણ તેની દર્શન કરતી હતી.

x એટલે, પામતો.

આજે આટલે દહાડે તેનું ખર્ચ કારણ લાલુવામાં આબુ. વળી અમે યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને-તેર વર્ષના લાંગા માગ્યા પછી ત્યારે માની પાસે જઈને ઉશ્મ રહ્યા ત્યારે તેણે અમારાં મોઢાં આમે લેયું નહિ તેનું કારણ પણ હવે સમજાય છે. અરેરે! માતા-જો આ વાત અમારી આગળથી છુપાવી નહોત તો અમે અમારા મોઢા બાઈની સાથે લડયાજ ન હોત અને તો પછી માજણ્યા બાઈને મારવાની તો વાતજ શી ? આજ મારા દિવસે અત્યંત દુઃખ થવાથી શાપ દઈ છું કે “આજથી કોઈ પણ શ્રીથી પેટમાં શુભ વાત રખાયોજ નહિ.”

હવેરો અપરાધ કરે તો પણ પોતાનો ભાઈ. ભાઈ ભાઈનું સગપણ શ્રીદાડયું શ્રીટતું નથી. ભાઈ ભાઈનો પ્રેમ સૂકાતો નથી. ખરેખર ભાઈ તે ભાઈજ !

સ્ત્રી પર્વ સંગ્રહ

- ચાતિપર્વ, ૬-૧૧. આ શાપ કોઈ ભટ્ટાચાર્યના ભેગમાંથી નીકળ્યો લાગે છે. જાપાન, રમીઆ, જર્મની અને ફ્રાન્સની સ્ત્રીઓ જનમુક્ત બનીને લલલલા મુત્સદીઓ અને સેનાપતિઓના પેટમાં પેમીને તેમની છપી વાતો, યુદ્ધની યોજનાઓ વગેરેની જાનખીઓ લઈ આવે છે તેની આ વાત જોડી કાઢનાર ભટ્ટાચાર્યને ખબર નહિ હોય.—સેવાનંદ

૧૧-શાંતિ પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક

આજે હસ્તિનાપુર નગર નાના પ્રકારનાં રંગઝેરંગી પત્ર-પુષ્પનાં તોરણો, ધ્વજપતાકા અને સુશોભિત કમાનો વડે શણ-ગારાઈ ગયું છે. ચારે દિશાઓ પુષ્પોની ખુશબોથી મધમધી રહી છે. અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો તેમના સારામાં સારા વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને રાજમાર્ગ ઉપર તેમજ હવેલીઓની અગાસીઓ ઉપર ભેગાં થયાં છે. આજે સૌના મુખમાંથી આનંદોદ્ભાસસૂચક ઉદ્ગાર નીકળે છે. શંખ અને મંગલ વાદ્યો વાગી રહ્યાં છે.

એવામાં યુધિષ્ઠિર રાજાની સ્વારી નગરીના દરવાજામાં પેઠી. નગરની સ્ત્રીઓ રાણી દ્રૌપદીને આજે ઉલટલેર ધન્યવાદ દેવા લાગી;× કારણ કે તેનીજ સલાહ મુજબ વર્તીને, તેના જ ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત થનીને પાંડવોએ સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એવા ઉત્તમ સ્ત્રીરત્નને સ્ત્રીઓ સન્માન આપ્યા વગર રહેજ કેમ ? રાજમાર્ગ ઉપર જોડે જાણુઓ લોઢોની ઠઠ જામી હતી. તેઓ જાધાજ યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાસન ઉપર બેસવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા.÷ ત્યાર પછી સ્વારી રાજસભા આગળ આવી પહોંચી. સભાગૃહ પાત્ર લોઢોથી સ્ત્રીકાર ભરાઈ ગયું હતું. યુધિષ્ઠિર પૂર્વ તરફ મુખ રાણીને સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર બેઠા. ગાન્ધારી રાણી, દુન્તીદેવી અને દ્રૌપદી એજ સભામાં મુદ્દાં મુદ્દાં આવડે! ઉપર બેઠાં.= દ્રુતરાષ્ટ્ર રાજા, દ્રુપદ, સાલ્યકિ,

× શાંતિપર્વ, અધ્યાય ૩૮.

÷ શાંતિપર્વ, અધ્યાય ૩૮.

= શાંતિપર્વ, અધ્યાય ૧૦.

કૃપાચાંચ, વિદુર, સંજય, યુયુ-સુ-આ શુભ પ્રસંગે પધારેલા યુધિષ્ઠિરને તથા પ્રજાજનો પોતપોતાને યોગ્ય આસને બેઠા.

પછી તેના ઉપર વ્યાઘ્રચર્મ બિછાવ્યું હતું એવા સદૈક અને પવિત્ર આસન પર સૌ સભાજનોના દેખતાં યુધિષ્ઠિર અને દ્રોણદીને બેસાડી ધૌમ્ય મુનિએ પવિત્ર મંત્રોચ્ચાર કર્યો. ત્યાર પછી તેમનો બેઠનો પોતાને હાથેજ અભિષેક કરીને ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાની પોતાની દીર્ઘ કાળની અભિલાષા કૃષ્ણે પૂર્ણ કરી.

ત્યારે રાજા યુધિષ્ઠિર બોલ્યા: “કૃષ્ણ ! તમારીજ કૃપા વડે, તમારીજ સલાહ પ્રમાણે આલીને અમે અમારું પૈતૃક રાજ્ય અને સ્વરાજ્ય બેઠને ફરીથી પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ. આ કુળ તમારું હૃદયથી કૃતજ્ઞ અને યત્ની રહેશે.”

પછી ત્યાં હાજર રહેલા ચોને સંજોધીને યુધિષ્ઠિર બોલ્યા: “ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અને ગાંધારી રાણી છવશે ત્યાં મુખી પહેલાંની માફક ભારતનાં સમ્રાટ અને સમ્રાજી રહેશે અને અમે સૌ તેમને તાબે રહીને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરીશું. આપ પણ તેમનું પ્રથમની માફકજ સન્માન કરવા રહેશો. જે તેમની સેવા કરશે, તેમને માન આપશે અને તેમને મુખી તેમજ નિશ્ચિન્ત રાખશે તેને અમે અમારો બંધુ ગણીશું.” *

સર્વને આટલું સંજોધન કર્યા પછી યુધિષ્ઠિરે વિદુર અને યુયુ-સુનો કહ્યું: “વૃદ્ધ રાજાને જે કાંઈ બેઠબે તે બધું આપ પૂરું કરવા રહેશો. તેમનું તમામ કાર્ય આપ બાંહે દેખરેખ રાખીને કરાવશો. તેમના હુકમ પ્રમાણેજ નગર અને રાજ્યની તમામ પ્રજા ઉપર રાજ્ય ચલાવશો.” *

પછી યુધિષ્ઠિરે જીમને યુવરાજની પદવી આપી. અર્જુનને રાજ્યના હૃદયકેન્દ્રને સભા કરવાનું તેમજ બહારના કાંઈ શત્રુના આક્રમણમાંથી રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું. નકુલને, સૈન્યને અસહાયમાંથી તથા વેનદાનો ચૂકવવાની તથા સૈન્ય-વિભાગનાં કાર્યોના બંદોબસ્ત કરવાની જગ્યા આપીને, સદૈવ પોતાના અંગરક્ષક તરીકે હૃદયમાં પેગાળી લાંબેનો સ. યેજ રહે એવો હુકમ કર્યો. ૧૦મ ઉપક. ૨૩ અને ધર્મજ વિદુરને મુખ્ય

* રા.નિ.પરં. અ.પ્ર.૫.૨૧

* રા.નિ.પરં. અ.પ્ર.૫.૨૧

* સમજાવે ૧૨૨ અને ૧૨૩ ચુકવે અ.પ્ર.૫.૨૩

પ્રધાનની જગ્યા આપી. સંજયને રાજ્યનો વડો ખજાનચી અને હિસાબી અમલદાર (એકાઉન્ટન્ટ જનરલ) નીમ્યો. કૃપાચાર્યને મુખ્ય સેનાધિપતિની પદવી આપી અને યુધિષ્ઠિને હસ્તિનાપુરનો રક્ષક (લોર્ડ મેયર) બનાવ્યો.

આટલું કામ કરી લીધા પછી યુધિષ્ઠિર રાજ્યે દુર્યોધન વગેરે ભાઈઓનું, દ્રોણ, કર્ણ વગેરે સગા સ્નેહીઓનું તથા પોતાના તેમજ સામા પક્ષમાં મરાયેલા યોદ્ધાઓનું શ્રાદ્ધ ભારે ઠાઠમાઠ સાથે પૂર્ણ કર્યું. તે ઉપરાંત કોઈ મહાપુરુષને નામે ધર્મશાળા, તો કોઈને નામે જળાશય, તો કોઈને નામે પાણીની પરબ વગેરેની યથાયોગ્ય ગોઠવણ કરીને તે તે વસ્તુઓને સૌ પ્રજાજનોના ઉપયોગને માટે ખુદ્દલી મૂકી દેવાવી. ત્યાર પછી જે સ્ત્રીઓ તેમના પતિ અથવા પુત્રોના મરણથી અનાથ થઈ ગઈ હતી તેમને મોટી મોટી નાણાંની રકમોની બક્ષિસ આપી અને તેમના નિર્વાહનો બંદોબસ્ત કર્યો. આંધળા, લૂણા અને અપંગ લોકોના ભરણપોષણની પણ વ્યવસ્થા કરી દીધી ÷

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં પોતાના અનેક સગાસ્નેહીઓ હણ્યા તેથી યુધિષ્ઠિરને એટલું બધું દુઃખ થયું કે પ્રથમ તો તે રાજ યવાની ચોખ્ખી નાજ પાડી બેઠા અને બોલ્યા કે હું તો વનવાસ-જ કરીશ. એમ કહીને તે વનમાં જવા તૈયાર પણ થયા. તેમના સ્નેહપરાયણ ભાઈઓ, જેના ગુણની કોઈની સાથે સરખામણી ન કરી શકાય એવી દ્રોપદી, એ બધાંએ મળીને તેમને ઘણા ઘણા સમજાવ્યા; પણ તેમણે કોઈની વાત સાંભળીજ નહિ. દેવટે કૃષ્ણે અને વ્યાસમુનિએ જ્યારે તેમના ઉપર ખૂબજ દયાણુ કર્યું ત્યારે તેમણે આખરે નાછૂટકે અને કચવાતે મને રાજ યવાનું કબૂલ કર્યું.

હવે આટલી બધી લાંબી મુદત પછી હસ્તિનાપુરમાં ધર્મ-રાજ્યની સ્થાપના થઈ. નગરનાં સૌ પ્રજાજનો પરમ આનંદમાં દિવસ ગુજારવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૨ શું-રાજાના ધર્મ

કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ તો ખતમ થયું અને યુધિષ્ઠિર હસ્તિના-પુરની ગાદીએ પણ બેઠા. હવે કૃષ્ણ પાંચ પાંડવો વગેરેને લઇને પાછા કુરુક્ષેત્રમાં ત્યાં ભીષ્મદેવ બાણશય્યા ઉપર સૂતા હતા ત્યાં ગયા અને તેમને સંબોધીને બોલ્યા: “કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાંથી જે જે રાજાઓ હણ બચી ગયા છે તેઓ આપની આગળ ધર્મની નિશાસા ધારણ કરીને આવ્યા છે. આપ તેમને કૃપા કરીને ઉપદેશ આપો.”

મહાતેજસ્વી ભીષ્મદેવ બોલ્યા: “હું ઉપદેશ દેવા તો તૈયાર છું, પણ એમનામાંથી જે ધાર્મિક હોય તેજ મને પ્રશ્ન પૂછે. જે ધર્માત્મા, મહાનુભાવ અને રાજાઓના બૂપણરૂપ દેહેવાતા બૂપતિના જન્મથી તમામ ઋષિમુનિઓ આનંદ પામ્યા હોય તે વ્યક્તિજ મને પ્રશ્ન પૂછે. જેનો યશ આરે દિશાઓને ઉજ્જવલ કરી રહ્યો છે એવા ધર્માચરણુરત કૌરવકુળમાં જે સર્વ-શ્રેષ્ઠ હોય, જેનામાં ધર્મ, ધૈર્ય, બ્રહ્મચર્ય, દમ, ક્ષમા, તેજ અને બળ સદાકાળ એકસરખાં વિરાજમાન હોય, તે આગળ આવીને મને પ્રશ્ન પૂછે. સત્ય, શ્રીય, શાંતિ, દાન, દક્ષતા, તપશ્ચર્યા અને સ્થિરતા એટલા ગુણ જેનામાં નિત્યપ્રતિષ્ઠિત હોય તે મને પ્રશ્ન પૂછવાને યોગ્ય છે. જેણે ક્રામ, ક્રોધ, ભય અથવા અર્ધની લાલચથી કદી પણ અધર્મમાં દમલું ન દીધું હોય તે મને પૂછે. જેનાં જ્ઞાન, ક્ષમા અને સત્ય સદાએ અચળ હોય, જે યશ, અધ્યયન, શાંતિ અને ધર્મમાર્ગમાં સદાએ સુખજ રહ્યો હોય તે પાંડવ મને પ્રશ્ન પૂછી શકે છે.” +

કૃષ્ણ બોલ્યા: “મહાત્મન! પોતાનાં સગાંવહાલાંઓની હત્યા કરવી પડી છે એમ બાણીને યુધિષ્ઠિર રાજા આપની આગળ આવતાં લજવાય છે. વળી તેઓ આપના શાપથી પણ દરે છે.”

મનસ્વી ભીષ્મદેવ તે ઉપરથી બોલ્યા: “અરે! એવું શું બોલો છો? પિતા કે પિતામહ, શાઈ અગર મિત્ર, ગુરુ અને સગા કે રનેદી ગમે તે હોય, પણ જો તે અધર્મ યુદ્ધ કરવા તૈયાર

થતો હોય તો તેને મારવો એ ધર્મ છે.” *

એણું સાંભળીને યુધિષ્ઠિર અત્યંત નમ્રપણે પિતામહની પાસે ગયા અને પોતાના હાથ વડે તેમના બેઉ અરણ્ય પકડી લીધા. લીળમદેવે તેમનું મસ્તક સૂઘીને તેમને અભિનંદન આપ્યું.†

બાણશય્યા ઉપર સૂવાથી પિતામહને જે અકથ્ય દર્દ થતું હતું તે બેઠને યુધિષ્ઠિરને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. તે બોલ્યા: “પિતામહ ! આપની આ પીડાનું અને આખા કુટુંબના વિનાશનું હુંજ મૂળ કારણ છું.” લીળમદેવે તેમને સાંત્વન આપતાં કહ્યું: “નહિ નહિ, એમ નથી. દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ અને કર્ણ, એ ચાર જણાએજ આખા કુરુવંશનું નષ્ટબોદ વાળ્યું છે અને આખા ભારતવર્ષને રમશાન જેવો બનાવી દીધો છે. આજે મને જે દુઃખ થાય છે તે દુર્યોધનને માટેજ થાય છે. તું શોક કરીશ નહિ. હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! તું મનમાં લગારે લય રાખતો નહિ. મને નચિંત મનથી પ્રશ્ન પૂછ.” =

ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરે પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબમાં લીળમદેવે રાજધર્મ, આપદધર્મ, ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરે અનેકાનેક બાબતો વિષે પુષ્કળ લંબાણથી ઉપદેશ આપ્યો. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અમે તે ઉપદેશનો સારાંશ આપ્યો છે. તે ઉપરાંત મહાભારતમાં બીજે જ્યાં જ્યાં એ બાબતોને વિષે જે કાંઈ કહ્યું છે ત્યાંથી તે બધાને એકત્ર કરીને તથા બીજા કેટલાક ગ્રંથોમાંથી પણ જે કાંઈ અહીં કરવા યોગ્ય અમને લાગ્યું તે બધાને અમે સંક્ષેપમાં આ પ્રકરણની અંદર વિષયવાર ગોઠવી દીધું છે.

(૧) રાજના ધર્મનો સારાંશ

એક પ્રાચીનકાળમાં રાજા જેણું કોઈ હતું નહિ. છેવટે જ્યારે સમાજમાં વિપ્લવ જાગ્યો ત્યારે લોકોએ સુલેકશાંતિ જાળવવા માટે પોતાનામાંથી એક જણને રાજા બનાવ્યો. x રાજાનો અધિકાર માત્ર તેના રાજ્યાસન ઉપરજ હતો. રાજ્યની જમીન વગેરે ઉપર તેનું કોઈ પણ જાતનું માલિકીપાત્ર હતુંજ નહિ.”

* મનિવર્ષ, ૫૫-૧૫

= મનિવર્ષ, ૫૫-૨૧.

= અનુશાસનપર્વ, ૨૮૮-૧૦, ૧૧, ૧૨.

x મનિવર્ષ અધ્યાય ૫૬ નો.

ન. રાજીચંદ્ર દત્તે અનિવર્ણ-૨ અંગ્રીજી-૧ પૃ. ૨૮૬.

પ્રજનું દિત જાળવવું' એટલા તથા શબ્દોમાંજ રાખના ધર્મનો સાર આવી જાય છે. તેમ ગર્ભિણી શ્રી પોતાને મનભાવના પદાર્થો ત્યજીને જેના વડે પોતાના ગર્ભનું સારી રીતે પોષણ થાય તેટલાજ પદાર્થો ખાય છે અને જેથી ગર્ભમાં રહેલા બાળ-કનું મંગલ થાય એવાંજ આચરણ કરે છે, તેમ રાખએ પોતાની પ્રજાના સિતનો વિચાર કરીને પ્રજનું મંગલ થાય એવાંજ કાર્ય કરવાં.† રાખએ પોતાની પ્રજાની તમામ પ્રકારની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવી, તેમને કોઈ પણ બાબતની તંગી ન રહે તે ઉપર તેણે લક્ષ આપવું. પ્રજાને જે જે દુઃખ હોય તે તેણે દૂર કરવાં. પ્રજાના કલ્યાણનાં કામોમાંજ બધો વખત રોકાવેલા રહેવું. ખરેખરે રાખ તો તેજ કહેવાય કે જે પોતાની પ્રજાના મનનું રંજન કરી શકતો હોય. એવા રાખને તેના શત્રુઓ કોઈજ કરી શકતા નથી. જે હમેશાં દુષ્ટોનું હમન અને સહાયારી માણસોનું પાલન કરવા સમર્થ હોય તેણેજ રાખ થવું જોઈએ.† રાખએ નિદ્રા, આળસ, બય, ક્રોધ, કામજતા અને દીર્ઘસૂત્રીપણું, એટલા અવગુણને છોડી દેવા.‡ પોતે જિતેન્દ્રિય થઈને ન્યાય પ્રમાણે રાજ્યવહીવટ ચલાવવો. જે રાખ જિતેન્દ્રિય હોય તે એકલોજ પોતાની પ્રજાને વશ રાખી શકે છે. લોક એજ કામ અને કોષનું મૂળ છે. માટે રાખએ તો સર્વ પ્રકારે લોકથી દૂરજ રહેવું.† રાખથી કદી અધાર્મિક તો થવાયજ નહિ; કારણ કે એક વાર ધર્મ ગયો એટલે સત્ય પણ તેની પાછળ પાછળજવાજ માંડે છે; અને સત્ય ગયું એટલે બળ પણ ગયુંજ જાયવું. બળ જાય એટલે રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, બધાનોજ ક્ષય થાય છે. જે ધર્મોનુસાર પ્રજનું પાલન કરે તેજ સાચો રાખ; બીજા બધા બંધે માથે ઝુગટ પહે-રતા હોય તોપણ તેઓ રાખજ નથી.† બીજા તમામ ધર્મોમાં રાજધર્મજ સૌથી મુખ્ય અને વિશેષ અગત્યનો છે; કારણ કે રાજધર્મ વડેજ સૌ સુરક્ષિત રહે ॥ અને સ્વદેશનું સિત સધાય છે.* રાજલક્ષ્મી એવી અંબજ છે કે કોઈ ઠેકાણે પણ રિયર થઈને

+ શાંતિપર્વ, અધ્યાય ૫૬-૪૪, ૪૫.

x શાંતિપર્વ, ૭૮-૪૪, ૨૮-૧૧.

‡ સભાષર્વ, ૫-૧૨૫.

- મનુસંહિતા. ૭-૪૪, ૪૯. † શાંતિપર્વ, ૬૦-૧૬.

* પાશ્વત્ય પ્રજાઓનો પણ આવોજ અભિપ્રાય છે. પાશ્વો-

રહેતી નથી એ વાત રાજાઓએ કદી ભૂલવી નહિ.† જો કોઈ વસ્તુ ચિરસ્થાયી હોય તો તે એકલી કીર્તિજ છે.

(૨) મંત્રીઓ

રાજાએ ૪ ગ્રાહણ, ૮ ક્ષત્રિય, ૨૧ વૈશ્ય, ૧ સૂત અને ૩ શૂદ્ર, એમ બધા મળીને ૩૭ શાણા અને ચતુર પુરુષો વડે 'પોતાનું' પ્રધાનમંડળ રચવું. તેમાંથી ૪ ગ્રાહણો, ૩ શૂદ્રો અને ૧ સૂત, એટલા આઠ જણની સાથે પહેલી મસલત કરી લેવી.×

(૩) સરકારી અમલદારો

સાધુ સ્વભાવવાળા, ચારિત્ર્યવાન અને કાર્યદક્ષ માણસો-નેજ રાજાએ પોતાના અમલદારોની જગ્યા આપવી. તેઓ ધનવાન અને ગરીબ વર્ગની વચ્ચે કલહ ઉભા કરાવીને પોતાનાં ગજવાં ન ભરે તે રાજાએ જોતારહેવું. કોઈ સરકારી અમલદારની વિરુદ્ધ ક્રિયાદ આવે અને તેના ઉપર કામ ચલાવવું પડે તો તે શુભ રીતે ચલાવવું.‡ રાજાએ પોતાના તમામ અમલદારો મારફતે દેશનું હિત સાધવું.§

(૪) જાસૂસો

અસલના જમાનામાં વર્તમાનપત્રો ન હોવાથી લોકમત જો છે, અને રાજ્યની અંદર તેમજ બહાર શું શું થઈ રહ્યું છે તે જાણવાનું જાસૂસો સિવાય બીજું સાધન ન હોવાથી જાસૂસી ખાતું બહુજ અગત્યનું ગણાતું હતું. જાસૂસો બધે ફરી ફરીને રાજાને બધી વાતની ખાતમી પહોંચાડતા હતા.

(૫) લોકમત

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “ રાજાએ પોતાના મંત્રીઓની સાથે મસલત કરીને પ્રજાની ઉન્નતિ સાથી થાય તે નક્કી કરી લેવું. ત્યારપછી પોતાના અભિપ્રાયની પ્રજાને જાણ કરવી અને પોતે પ્રજાના હિત માટે જે કંઈ કરવા ધાર્યું હોય તે તેમને

મેન્ટમાં દાખલ થઈને રાજધર્મનું પાલન કરવું એનેજ તેઓ જીવનનું લક્ષ્ય માને છે.

+ શાંતિપર્વ, અધ્યાય ૨૨૪.

× શાંતિપર્વ, અધ્યાય ૮૫.

‡ મહાપર્વ, ૫-૧૦૬. શાંતિપર્વ, ૮૨-૩.

§ મનુસંહિતા, ૯-૩૨૪.

પસંદ છે કે નહિ તે પણ બાણી લેવું. પ્રજાને સીધી રીતે પૂછીને અથવા પોતાના ગ્રુપ બસૂસોની મારફતે પ્રજાનાં મત કથી તરફ છે તેથી હંમેશાં વાહેફર રહેવું. પોતાનાં કાર્યોથી પ્રજા રાજ છે કે નહિ તેની રાજ્યને બસૂસો મારફતે હંમેશાં બાળ કાદતા-જ રહેવું.”^x રાજ્યો આરે વર્ષોમાંથી પોતાના મંત્રીઓની પસંદગી કરતા, તે જોતાં માત્રમ પહે છે કે તેઓ હંમેશાં લોક-મતને માન આપીનેજ રાજ્યકારભાર ચલાવતા હતા.

આશુક્ય મુનિ પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં લખે છે કે “પ્રજાનું મુખ તે રાજાનું મુખ અને પ્રજાનું મંગલ તેજ રાજાનું મંગલ બનવું. માટે રાજાને પોતાને જે સાફ લાગે તેજ સાફ છે એવું તેણે કદી પણ માની લેવું નહિ. પણ પોતાની પ્રજા જેથી રાજ થાય તેજ સાફ છે એવું રાજ્યને બનવું.”^૭

મહર્ષિ મનુ કહે છે કે “જો રાજા પોતાની અવળી અક્ષર પ્રમાણે આહીને પ્રજાના હિતની વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે તેથી રાજા જખતમાં પહોંચ થાય છે અને તેનું આપું કુળનાશ પામે છે.”

અસલ રાજાની પસંદગી કરવાનો હક પ્રજાનોજ હતો. પ્રજા પોતાને મનપસંદ વ્યક્તિને રાજા બનાવી લેતી અને તે રાજા પ્રજાની મરજી મુજબ રાજ્યવહીવટ ચલાવતો. રાજાના અભિપ્રેક જખતે રાજ્યના તમામ પ્રાદેશો, સત્રિયો, વૈશ્યો અને “આગરુદાર શૂદ્રોને” પણ નિમંત્રણ કરવાનો રિવાજ હતો.^૮ આ પ્રમાણે આરે વર્ષના લોકોનું અનુસોદન મળ્યા પછીજ રાજાને અભિપ્રેક કરવાની દિશા ચલી.

રામાયણમાં લખ્યું છે કે “રામનો સુવરાજ તરીકે અભિ-પ્રેક કરાવવાની દશરથ રાજાને ઈચ્છા થઇ. તેથી તેમણે પ્રથમ પોતાના પ્રધાનમંડળનો આ બાળગમાં અભિપ્રાય પૂછ્યો. પ્રધા-નોએ સલાહ આપી કે તમારે પ્રાદેશો, નગરના તેમજ રાજ્યના બીજા જાગ્યોના રહેવાસીઓ, ખંડીયા રાજ્યો, સેન્યના સેનાપતિઓ વગેરેને નિમંત્રણ બેઠકોને એક મોટી સભા બંદી અને તેમની આમળ આ પ્રશ્ન મૂકવો. દશરથે તેમ કયું. સભા બંદાઈ એટલે દશરથે કયું. ‘રામની સુવરાજપદ ઉપર નિમણુક

^x ઇ.ન.૧૧, ૮૫-૧૨, ૮૬-૧૧, ૧૧.

^૭ અશુક્ય, ૧-૧૬.

^૮ ઇ.ન.૧૧, ૪૩-૪૧.

શુભ્રીવને રાજા બનાવ્યો હતો. x

યેન રાજા તેની પ્રજા ઉપર અત્યાચાર કરતો હતો. છેવટે તેના રાજ્યના "પ્રદાવાદી ઋષિઓએ" તેને મારી નાખ્યો. અને તેના પુત્ર પૃથુને કહ્યું: "તું મન વાળી અને કર્મથી અમારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કર કે આખા જગતનાં તમારા પ્રાણીપદાર્થને પ્રદાશ્વરૂપ માનીને હું તેમનું પાલન કરીશ. પોતાની મરજી માફકે નહિ પણ રાજ્યના કાયદા પ્રમાણેજ સર્વના ઉપર અધિકાર અસ્થાવીશ." પૃથુએ ઈવી પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારેજ તેને સૌએ મળીને પોતાનો રાજા બનાવ્યો. + યથાતિ રાજાને બે સ્ત્રીઓ હતી; તે બેઉના મળીને તેને કુલ પાંચ પુત્રો હતા. તેમાં સૌથી નાના પુત્ર પુરુને માદીએ બેસાડવાની તેની મરજી હતી. તે સાંભળીને રાજ્યના પ્રાદાશ્વ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને ચદ્ર બધી વર્ણના પ્રજાજનો, રાજધાનીના તેમજ રાજ્યના છઠ્ઠાઓના હોદ્દા ભેગા થઈને રાજાની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે "આપનો સૌથી વડો પુત્ર યદુ, જે શુકાચાર્યનો દૌહિત્ર છે તેની હયાતીમાં તમારો ઠનિષ્ઠ પુત્ર પુરુ જે અસુરનો દૌહિત્ર છે તે રાજા થઈ શકે નહિ." યથાતિ બોલ્યો: "એકલા પુરુ સિવાય બીજા કોઈ દીકરા માફે કહ્યું માનતાં નથી. સાધુ પુરુષો કહે છે કે જે પુત્ર તેના પિતાનું કહ્યું માનતો નથી તે તેનો પુત્ર કહેવાય નહિ. વળી પુરુ શુકાચાર્યનો દૌહિત્ર નથી છતાં તેમણે પોતેજ તેને રાજા થવાની અનુમતિ આપી છે. હવે હું આપની સૌની આગળ 'અરજ ગુરુતર્કે છુ' કે આપ પુરુનો રાજ્યાભિષેક કરો." ત્યારે યથાતિ રાજાની દલીલ સાંભળીને પ્રજા તેની મરજી મુજબ વર્તવા કબૂલ થઈ અને પુરુને રાજા બનાવ્યો. + સાંતત્વ રાજાના પિતાને એવો વિચાર આવ્યો કે પોતાના દેવાયિ નામના

x રામાયણ, કિષ્કિન્ધા કાંડ, ૬-૨૦. ૧૦-૧.

+ યાતિપર્વ, ૫૬-૬૪.

÷ રાતિપર્વ, ૫૬-૧૦૬, ૧૦૭.

+ આદિપર્વ, અધ્યાય ૮૫. ત્યારે પ્રજામનનું આટલું બધું તોર હતું ત્યારે પાંડવોએ જુગાર રમતા પોતાના રાજ્યને ખાનગી મિલ્કત ગણીને ચરતમા મૂક્યું ત્યારે તેમની પ્રજાએ દમ વાંધો ન લીધો? અથવા કુંડાંધને કરેલી ચરત પ્રમાણે પાંડવોને તેમનું રાજ્ય મારું ન આપ્યું ત્યારે પ્રજામન કેમ અવાચક પ્રાણી બંધો મૂકે? સેવાનંદ

પુત્રને ગાદી આપવી. તેણે તેના રાજ્યાભિષેકની તૈયારી પણ કરી અને તેનું મંગલાચરણ પણ થઈ ગયું. પણ દેવાપિને ત્વચાનો રોગ થયો હતો. એટલા માટે બ્રાહ્મણો અને રાજ્યની રૈયતમાંના વયોવૃદ્ધ લોકો લેગા થયા અને રાજાને તે કામ કરતો અટકાવ્યો. રાજા ‘રડવા લાગ્યો.’ દેવાપિને માટે તેના ઘણો જીવ ખર્ચ્યો, પણ તેનાથી પ્રજામતની વિરુદ્ધ એક ડગલું પણ દેવાયું નહિ. તેના બીજા પુત્રને તે અગાઉ તેના માના બાપના વારસામાં બાહ્લીક દેશનું રાજ્ય મળ્યું હતું. એ ઉપરથી તે મહાભારતમાં ‘બાહ્લીક’ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમ થવાથી તેનો સૌથી નાનો પુત્ર શાન્તનુ કનિષ્ઠ હોવા છતાં હસ્તિનાપુરની ગાદીએ આવ્યો.†

પાંડુના મરણ પછી તેની જગ્યાએ રાજાનો અધિકાર ધૃતરાષ્ટ્ર લોગવતો હતો તે અમે પૂર્વે કહી ગયા છીએ. તે વખતે પ્રજાજનો ‘સભાઓ ભરીને, ન્યાતજતને કામે અથવા ચકલે ચોટે એકઠા થયા હોય ત્યારે બધા મળીને’ વિચાર ચલાવતા કે યુધિષ્ઠિરમાં રાજા થવાની લાયકાત છે કે નહિ? તેઓ એમ પણ પૂછતા કે ‘ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથીજ આંધળો તેથી તો તેને ગાદી મળી ન હતી ત્યારે અત્યારે શાનો રાજા થઈ બેસે? આપણે તો યુવાન, યુદ્ધ કરવાને સમર્થ, સત્યનિષ્ઠ, કરુણ સ્વભાવવાળા અને વેદજ્ઞ યુધિષ્ઠિરનેજ રાજા બનાવીએ.” લોકો આવી ચર્ચા કરવા લાગ્યા છે તે જાણીને તો ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધને પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં બાળી મૂકવાની કોશિષ કરી હતી.×

યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરની ગાદીએ બેસવાના હતા તે વખતે પણ પ્રજાએ તેના સંબંધમાં પોતાનો મત દર્શાવ્યો હતો.

પરીક્ષિત રાજાના મરણ પછી પ્રજાએ તેના પુત્ર જનમેજયને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો.

ઈસવી સનના આઠમા સૈકામાં બંગાળના લોકોએ રાજા ગોપાળદેવને રાજા તરીકે પસંદ કર્યો હતો.†† ત્યારપછી વળી જ્યારે બીજો મહીપાળ રાજા બુદ્ધમી નીકળ્યો ત્યારે બંગાળના

† ઉદ્યોગપર્વ, ૧૮૬-૧૧, ૨૨, ૨૩.

× આદિપર્વ, ૧૮૧-૨૩ થી ૨૪૭ સુધી.

†† મત્રા.પર્વ, ૫૩૬-૫૪૦, ૫૪૧-૫૪૨.

દોઢાંજી તેને મારી પણ નાખ્યો.†

હિંદુ રાજાઓ આપણુક સત્તાવાળા રાજાઓ હતા અને રાજા ઉપર તેમજ રાજ્યના પહીવટ ઉપર પ્રભાવતનો કાણુજ ન હતો. એવું કોણ કહી શકશે ?

(੬) ਮੁਕੱਦਮਾ

પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશની અંદર કાયદા ઘડવાનું કામ વનવાસી ઋષિમુનિઓ કરતા અને રાજાઓ તેમનો અમલ કરતા. અથવા તે મુજબ ન્યાય કરતા. રાજા આખું શરીર સારી રીતે વસ્ત્ર વડે ઢાંકીને ન્યાયાસને બેસતો. હાલમાં પણ ન્યાયાધીશો અને વકીલ બારિસ્ટરો ‘ગાઉન’-ઝબ્બા પહેરે છે તેમ તે જમાનામાં તે સમયને અનુકૂળ ખાસ પોશાક પહેરવાનો રિવાજ હતો. જોમ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રની જોવી આજા હતી કે રાજાએ હંમેશાં અદલ ઇન્સાફ કરવો. ઇન્સાફ બરાબર ન થાય તો તેથી બધા નારાજ થાય છે. ગુન્હેગારને સજા કર્યાથી જ સમાજની સુરિયતિ જળવાઈ રહે છે. તેમ છતાં પણ જો રાજા હદ ઉપરાંત સજા કરે તો તેથી પણ પ્રજા નારાજ થાય છે; માટે જરૂર કરતાં વિશેષ સખ્તાઈ કરીને પ્રબળ નારાજ કરવી નહિ. x મનુ લખે છે કે “જો રાજા હદ કરતાં વધારે સખ્તાઈ કરે છે તે આખરે પોતાની સખ્તાઈને લીધેજ પ્રબળે અકાદો થઈ પડે છે અને તે પોતે તેમજ તેનું રાજ્ય બેઠ નાશ પામે છે. રાજાએ રાજમાર્ગોને અને આખા દેશને ચોરસ દારાના ત્રાસથી સુખ રાખવા જોઈએ. ક્રાઇનો માલ ચોરાયો હોય તો તે શોધી દેવાને માલધણીને પાછો અપાવવો જોઈએ અને ચોરીના માલનો પતો ન લાગે તો સરકારી ત્રિજેરીમાંથી અસલ માલિકને વળતર અપાવવું જોઈએ.”

ઈં સં ૧૯૬૪માં ત્રિફલ શાસ્ત્રમાં અગ્રેજીએ અ.લેલી
દિવાની અને રાજદારી પદવિ હાખલ થઈ ન હતી. એ વર્ષમાં
ત્યાના હિંદુ શાસ્ત્રો સરકારી ભાષામાં પ્રકટ કરેલી મુદ્રાદાની
નકલ મળી આવી છે તે ઉપરથી માન્ય પટેલ કે હાલનાં
જંમ હાલકાદંમાં એક કરતા વધારે ન્યાયાધીશો નિમાય છે

તેમ અમુક દિવાની મુકદ્દમાની સુનાવણી કરવા માટે સાત ન્યાયાધીશોની એક “જેન્ય” નિર્માઈ હતી અને તેનો વડો ન્યાયાધીશ જેનું નામ સચલ મિશ્ર હતું તેણે ઉપરોક્ત ચૂકાદો પોતાને હાથે લખ્યો છે અને તેના ઉપર તેણે પોતાના દસ્તખત પણ કર્યા છે. બાકીના છ ન્યાયાધીશોમાંથી દરેક જણે ‘અમને આ ચૂકાદો કળૂલ છે’ એવો શેરો કરીને તેના ઉપર મતાં કર્યા છે. એ ચૂકાદામાં આખા મુકદ્દમામાં પડેલી જુળાનીઓની તુલના અને પરીક્ષા કરી છે અને કયા કયા પુરાવા ન્યાયાધીશને સંગીન માલમ પડવાથી તેમને આધારે આ ફેંસલો આપ્યો છે તે પણ એવું સરસ રીતે જણાવ્યું છે કે હાલની ડોઘ પણ હાઈકોર્ટનો ન્યાયાધીશ તે જોઈને ફેંસલો લખનારને ધન્યવાદ આપે. સારાંશમાં આ ફેંસલા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે હાલના સભ્ય દેશોમાં મુકદ્દમા ચલાવવાની જે પદ્ધતિ માન્ય છે તેનીજ પદ્ધતિ એ અસલ ભરતખંડની અદાલતોમાં મુકદ્દમા ચાલતા હતા. X

(૭) જ્યૂરી (પંચ)ની પ્રથા

જ્યાં જ્યાં રાજ પોતે મુકદ્દમાની સુનાવણી કરતો ન હોય ત્યાં તે પોતાની જગ્યાએ ડોઘ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ માર્ગિસ્ટ્રેટની નિમણૂક કરતો. તેની મદદમાં બીજા ત્રણ બ્રાહ્મણ બેસતા. હાલમાં ચાલતી જ્યૂરીની પ્રથાને મળતીજ આ રીત છે. અસલ આપણા દેશમાં સાલિસી અને પંચાયતી રીતે કલ્યાણની પતાવટ કરવાનો જે રિવાજ હતો તે એક પ્રકારની જ્યૂરીની પદ્ધતિજ કહેવાય. શુકનીતિમાં પણ જ્યૂરીની પ્રથાનો ઉલ્લેખ છે.

(૮) વકીલો

શુકનીતિ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે અસલ વકીલો પણ હતા. નારદ સ્મૃતિ ઉપર ટીકા લખનાર અસહાય નામનો પંડિત લખે છે કે અમુક દિવાની મુકદ્દમામાં વાદી અને પ્રતિવાદી બેઉ પક્ષે સ્માર્ત (ધારાશાસ્ત્રી) પંડિતોને પોતાના વકીલ તરીકે નીમ્યા હતા અને તેમણે લાપણો પણ આપ્યાં હતાં. =

X ૨૪ કલકત્તા લૉ જર્નલ પૃ. ૧૪૯ નોટસ અને પૃષ્ઠ ૧૫૩ નોટસ. આ છેલ્લા પૃષ્ઠ ઉપર કહેલા ફેંસલાની મૂળ સંસ્કૃત નકલ અને તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર આપ્યું છે.

÷ મનુસંહિતા, ૮-૧૦

= ૧૭ કલકત્તા લૉ જર્નલ પૃ. ૫૬ નોટસ

(૯) અપીલ

કોઇ પણ માનિસ્ટ્રે જરાબર ન્યાય નથી કર્યો એવી ખબર પડતાં ત્યજ તે મુકદ્દમાની ફરોથી મુનાવત્તી કરાવતો. આનુંજ બીજું નામ 'અપીલ.'

(૧૦) કૉર્ટ ઓફ વૉર્ડ્સ (પાલ્ય પાલક દયેરી)

પોતાના રાજ્યનાં ઘરડાં, આંધળાં, લૂલાં, મૂંગાં, શારીરિક ખોડખાંપણવાળાં તેમજ માઠી હાલતમાં આવી પડેલાં લોકોનું તથા વિધવાઓ અને માળાપ વગરનાં સગીર વયનાં છોકરાંઓનું રાજા પ્રતિપાલન કરતો. જેનો વાલી વારસ ન હોય એવી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરતો. x સગીર વયનાં છોકરાંની અનાથ લોકોની અને સ્ત્રીઓની મિલકતનું રાજા રક્ષણ કરતો. † હાલમાં જેને કૉર્ટ ઓફ વૉર્ડ્સ કહે છે તે આજ.

(૧૧) સાક્ષીઓ

મનુ લખે છે કે માણસો સાક્ષીની આકૃતિ, નેત્ર અને મોઢાના ઈશારા, ચાલવાની રીત, ચેષ્ટા, તેના બોલ અને બોલવાની રીત, બોલતી વખતે નેત્ર અને મુખ ઉપર થતા વિકાર એ બધું તેની જુઠાનીનો વિચાર કરતી વખતે ધ્યાનમાં લેવું અને પછી તેનું કહેવું કેટલું સાચું છે તેનો તોલ કરવો. આગળ જતાં તે લખે છે કે જે માણસ જૂઠી સાક્ષી પૂરે છે અથવા પોતે સાચી હકીકત બોલતો હોય છતાં સાક્ષી પૂરવાની ના પાડે તેની આગળની અને પાછળની સાત સાત પેઢીના કુટુંબીઓ નરકે જાય છે. †

(૧૨) રામને પણ સજા

જે અપરાધ કરવા માટે પ્રજાજનને સજા થતી હોય તેજ અપરાધ જો રાજા કરે તો તેને હજારગણી વધારે આકરો સજા થવી જોઈએ. ‡ પોતાનો સગો દીકરો ગુન્હો કરે તો તેને પણ

* મનુસંહિતા. ૯-૨૩

x નભાપર્વ, ૫-૭૧, ૭૬, ૮૩, ૧૨૪. શાંતિપર્વ, ૬૯, ૨૫ અને મનુસંહિતા.

- નભાપર્વ, ૫-૪૪ શાંતિપર્વ. ૭૫-૧૦. મનુસંહિતા, ૭-૫૧ ૨૭, ૨૮, ૧૧૧-૮-૬, ૧૦, ૨૬

+ આદિપર્વ, ૭-૩, ૩

‡ મનુસંહિતા, ૮-૩૩૬

રાજાએ છોડવો નહિ. = સગરરાજના એક છોકરાએ તેની રૈયત માંના કોઈના છોકરાને સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો. આ ગુન્હા બદલ સગર રાજાએ તે છોકરાને પોતાના રાજ્યમાંથી દેશનિકાલ કર્યો હતો. §

(૧૩) કેળવણી

રાજાએ બધી જાતની વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતા રહેવું. વિદ્વાન અને વિનયસંપન્ન વ્યક્તિઓને દક્ષિણ આપીને ઉત્તેજિત કરવા. જ્ઞાનીઓનું સન્માન કરવું. રાજાએ હમેશાં જ્ઞાની પુરો પોતો સહવાસ કરવો. તેમની સલાહ પૂછતા રહેવું અને તે પ્રમાણે વર્તવું. હજાર મૂર્ખાઓની જગ્યાએ એક જ્ઞાનીને સાચવી રાખવો; કારણકે વિપત્તિને વખતે એકલો જ્ઞાનીજ પોતાની બુદ્ધિ વડે વિપત્તિગ્રસ્ત વ્યક્તિનું રક્ષણ કરી શકે છે.* જ્ઞાનીના સમાગમથી ઉજ્જડ વેરાન રણ પણ મનુષ્યની વસ્તીથી ભરપૂર હોય એવું લાગે છે, મૃત્યુ પણ ઉત્સવના જેટલુંજ આનંદદાયક નીવડે છે અને વિપત્તિ પણ સંપત્તિના જેવીજ લાગે છે. x વળી જ્ઞાની પોતે એકલો હોય તોપણ અનેક માણસોની સાથે આનંદ કરતો હોય છે, ઘણા માણસોની સાથે મોજ માણતો હોય છે. † જ્ઞાની કોઈની સાથે તુલનાજ ન થાય.

(૧૪) અંદાજપત્ર અથવા બજેટ

રાજ્યની ઉપજ અને ખર્ચનો હિસાબ રાખનારા નાણાં ખાતાના પ્રધાનોએ વર્ષના આરંભથીજ ઉપજખર્ચનું અંદાજપત્ર નક્કી કરી રાખવું જોઈએ. તેને હાલ આપણે 'સરકારી બજેટ' કહીએ છીએ; રાજ્યની કુલ ઉપજના ચોથા, ત્રીજા અથવા વધારેમાં વધારે અડધા હિસ્સામાંથીજ રાજાએ રાજ્યનો કુલ ખર્ચ આટોપી લેવો જોઈએ અને બાકીનો ત્રિજોરીમાં જમા રાખવો જોઈએ. ‡

= અંતિમર્ક, ૬૨-૭૨

‡ અંતિમર્ક-અધ્યાય ૧૦૭ * અંતિમર્ક, ૫-૧૩, ૩૫

† બેભાવસિદ્ધિ રાજ્યવત્, મનુષ્ય અવદાર પ્રકારનું, ૧૬મા સર્ગ
= અંતિમર્ક, ૨૬૬-૪૨.

‡ અંતિમર્ક, ૫-૭૨, ૭૦. અંતિમર્ક ૨૮-૩૧. ૮૮-૯૬.

હાલના રાજ્યવત્સિદ્ધિ હિસાબ કરતાં વધારાજ ખર્ચ કરે છે અને તેને મહેલમાંથી પ્રત્યક્ષ પાસેથી લેવા લે છે. રાજાનાં

(૧૫) ધનવૃદ્ધિ

શ્રેન્યનો આધાર ધન ઉપર છે. રાજ્યના જગનો આધાર શ્રેન્ય ઉપર છે અને રાજ્યનો આધાર તેના જગ ઉપર છે; માટે જે જે પ્રકારે ધનની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થાય તેવા બધાજ ઉપાય રાજ્યએ અમલમાં મૂકી દેવા. ફારિજ વગેરે જે જે દુઃખો પ્રજાને પડતાં હોય તે ચર્વનું રાજ્યએ પોતાના રાજ્યમાંથી મૂળજ કાઢી નાખવું. આખા રાજ્યમાં એક પશુ માણસ કંગાલ અથવા ભિખારી નજરે પડે એવો ઉપાય કરવો જોઈએ, શિબિ રાજા કદી ગયો છે કે જે રાજાના રાજ્યમાં પ્રજાને જૂખમરો વેકવો પડે તે રાજાના અવતરને ધિક્કાર છે.”*

(૧૬) રાજા ક્યારે કરજ કરી શકે?

ખરેખરી વિપત્તિના વખતમાં જ્યારે નાણાંની ઉકળ તબદી પડી હોય ત્યારે રાજ્યએ પ્રજાની પાસેથી નાણું કરજ લેવું અને પાછળથી તે દેવું ચૂકવે કરી આપવું. †.

(૧૭) દુષ્કાળ

પ્રથમ તો રાજ્યમાં દુષ્કાળ પડેજ નહિ એવા તમામ ઉપાયો રાજ્યએ લેવા; છતાં દુષ્કાળ પડે તો સરકારી ત્રિજોરીમાંથી લોઠાને મદદ કરવી. દુષ્કાળના વખતમાં તેમજ એવી બીજી કાંઈ આશ્ચર્યાની સુઘટાની વખતે રાજ્યથી પ્રજા પાસે કર લેવાય નહિ, તેમ અગાઉ આપેલી તમામીનું નાણું વસુલ કરાય નહિ.†

(૧૮) સરકારી વેરા અથવા કર

લોઠા પોતાની જમીનમાં ઉગેલા ખજૂરાના ઝાડને ઉખાડી ન નાખતાં માત્ર તેમનો રસજ નીતારી છે, તેમ રાજ્યએ પ્રજાને નુકસાન ન થાય એવી રીતે તેમની આવક અને ખર્ચનો વિચાર કરીને તેમજ તેમના બરણપોષણ માટે પૂરતું રહેવા દઈને સરકારી ખર્ચને માટે પ્રજા પાસેથી કર વસુલ કરવો જોઈએ.‡ જે રાજાની ફરિયાદ કરના બોબથી કચડાઈને દુઃખના

* અનુશાસનપર્વ, ૬૧-૨૯

† રાત્રિપર્વ, અખ્યાય ૮૭. વરસમાં બે કે ત્રણ ત્રણ વખત લોન લેવાની હાલના રાજ્યકર્તાઓને આદત પડી ગઈ છે અને એ તો સામાન્ય નિયમજ થઈ ગયા છે.—મેવાનંદ

‡ રાત્રિપર્વ, ૮૮-૧૬.

* રાત્રિપર્વ, ૧૨૦-૬.

દિવસ ગુળરે છે તેનો થોડાજ વખતમાં નાશ થાય છે. એથી ઉલટું જે રાજાની પ્રજા સરોવરના સહસ્રદલ કમળની માફક રોજરોજ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે, તે રાજાનું મંગલજ થાય છે. રાજાએ ગેરવાજબી ઉપાયો વડે કદી પણ કર વસુલ કરવો નહિ. જે તેમ કરશે તો તે તેના વિનાશનું કારણ થઈ પડશે.* સ્વદેશ માં બનેલા માલ ઉપર તેની કિંમતનો એક દશાંશ અને પરદેશ થી આવતા માલ ઉપર તેની કિંમતનો એક વીસાંશ કર લેવો.

(૧૯) કૃષિ

ખેતીના ધંધાની ઉત્પત્તિ કરવી એ રાજાની ફરજ છે. ખેતી-વાડી ખાતામાં તેણે સારામાં સારા નિબળાતોની નિમણૂક કરવી. રાજ્યમાં ખારે માસ જેનું પાણી ખૂટેજ નહિ એવાં ઉંડાં જળા-શયો ઠેકાણે ઠેકાણે રચાવવાં. વરસાદની તાણ પડવાથી ખેતી-ને તુકસાન ન પહોંચે તેને માટે નહેર, કાંસ વગેરે ખોદાવી રાખવાં. ખેડૂતોને માટે સારામાં સારાં ખીજ અને અનાજ પૂરાં પાડવાની ગોઠવણ કરવી. ખેતીના ધંધામાં જેમ વધારે લોકો જોડાય એવા ઉપાયો લેવા અને હરેક રીતે ખેતીના ધંધાને ઉત્તેજન આપતા રહેવું. રૈયત પાસેથી નાણાં ઉછીનાં લેવાં પડે તો તે લઈને પણ ખેડૂતોને તગાવી તો આપવીજ. રાજ્યમાં ઠામઠામ અનાજના મોટા મોટા ભંડાર ભરાવી રાખવા. ખેડૂતો પાસેથી લેવાના કરની આકારણી કરતી વખતે ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ, જમીનની ફળદ્રૂપતા, ખેતીનો ખર્ચ વગેરે ખાળને ધ્યાનમાં લેવી. ખેતીમાં પાડેલા માલનો છઠ્ઠો ભાગજ કર તરીકે લેવાય. તેમ કરતાં પણ જો એમ માલૂમ પડે તો બાકી રહેલ અનાજથી ખેડૂતના કુટુંબનું એક વર્ષ સુધી પોષણ ન થાય તો તેમને વધારાનું અનાજ અપાવવાની ગોઠવણ કરવી.+ આર્થિક શાસ્ત્રો ઉપરથી જણાય છે કે અસલ ખેતરમાં પાણી પાવાને વરસ પવનચક્ષીઓનો ઉપયોગ થતો. એ પવનચક્ષીઓ હાલના જે નહિ હોય તોપણ વાયુની ગતિ વડે ચાલતું કોઈ યંત્ર તો હતુંજ.

= શાંતિપર્વ, ૧૩૯-૧૦૯, ૧૧૦.

* શાંતિપર્વ, ૫૮-૫.

= શાંતિપર્વ, ૭૧-૧૫.

+ વિષ્ણુ સંહિતા, ૩-૧૫.

+ સુભાષર્વ, ૫-૨૨ અને ૭૭ થી ૮૦ સુધી. શાંતિપર્વ, ૧૯-૨૫. અને ૭૧-૧૦.

(૨૦) વેપાર

રાજાએ વેપારીઓનું રક્ષણ કરવું. તેઓ પોતાનો માલ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈને જતા હોય ત્યારે રસ્તામાં તેમને ઠાઈ લૂટે નહિ તેની કાળજી રાખવી. વેપારની ઉત્તરોચર આબાદી થતી જાય એવા જગ્યાએ ઉપાયો અમલમાં મૂકવા. વેપાર ઉપર દેખરેખ રાખવાને વાસ્તે પ્રમાણિક અમલદારો નીમવા. પોતાની દેયતમાંથી ઘણા માણસો વેપાર-રાજગાર કરવા લાગે તે માટે જોટલું ઉત્તેજન અપાય તેટલું આપવું. પરદેશના વેપારીઓ દેશાવરમાં જનતો માલ પોતાના રાજ્યમાં વેચવા આવે એવી રાજાએ વ્યવસ્થા કરવી. તેઓ પરદેશ વેકે છે તે માત્ર પેસાની લાલચેજ, જોટલે રાજાએ પરદેશના વેપારીઓ પાસેથી કાઢો કર લેવો નહિ. વળી પોતાની દેયતમાંથી ઠાઈ તેમને નુકસાન ન કરે, ઠાઈ તેમને છેતરે નહિ અગર તેમની સાથે બીજી દગાબાજી ન કરે પણ તેમને ઘટતું સન્માન આપે એવો રાજાએ જાહેરાત કરવો.* પ્રાચીન કાળમાં મલાયા, ચીન વગેરે પૂર્વના દેશો, ઈરાન, બાબિલન, અરબસ્તાન, (ફિનિશિયા, શ્રીસ, રોમ અને તેના વિશાળ રોમન સામ્રાજ્યમાં આવી જતા પ્રદેશો, આફ્રિકાનો આખો પૂર્વકિનારો અને મિસર વગેરે દૂર દૂરના દેશો સાથે સ્થળ તેમજ જળમાર્ગે ભરતખંડનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. વિદુષી મેનિંગ લખે છે કે “અસલના હિન્દુઓ એક વ્યાપારકુશળ પ્રજા હતી તેનાં અનેક પ્રમાણુ મળી આવે છે.”

(૨૧) દરિયાઈ વેપાર

અસલ હિન્દુઓ સમુદ્રમાર્ગે પુષ્કળ વેપાર કરતા. તેનાં પ્રમાણ માટે આગળ ઉપર ‘સમુદ્રપથંટન’ એ ગદ્યાળા હેઠળનો વિષય લેવો.

(૨૨) ભાગીદારી વેપારી પેદીઓ

અસલના આપણા દેશમાં ઘણા માણસો અગીને પંત્યાળો વેપાર કરતા. એવી પેદીઓ ‘સમ્બૂય સમુત્યાન’ કહેવાતી-એજ આપણી હાલની જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ છે.

* સભાપર્વ, ૫-૭૧, ૧૧૮, ૧૧૫. સાંતિપર્વ, ૭૧-૧૦.

† માગવંક્ય સંહિતા, ૨-૨૬૨.

(૨૩) શિલ્પકળા

શિલ્પકળાને ખીલવવાને વાસ્તે રાજ્ય તરફથી તેમને પૂરતું ઉત્તેજન મળવું જોઈએ. તે ખાતે પણ રાજ્યે સારા અને કુશળ અમલદારો નીમવા. કારીગરોને મળતી રાજ્ય, તેમનાં ઓળટર અને જેના ઉપર તેઓ કારીગરી કરતા હોય તેવો કાચો માલ જેમકે રૂ, ઉન, રેશમ, સુખડ, હાથીદાંત વગેરે એ બધા ઉપર રાજ્યે ચોકસી રાખવી. કારીગરોનું રક્ષણ કરવું. તેમની કારીગરીની પરીક્ષા કરાવીને ઉત્તમ કારીગરોમાંથી કોઈને પ્રમાણ પત્ર, કોઈને ચાંદ, કોઈને ધનામ વગેરે આપીને રાજ્યે તેમને ઉત્તેજન આપતાજ રહેવું. x

વિદસન લખે છે કે ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે હિંદુઓએ ધનાવેલી કારીગરીની ચીજોને તે વખતની ઘણામાં ઘણી સુધરેલી પ્રજાઓ પોતાના વપરાશમાં લેતી. કેલિડયા અને મિસરનાં અતિ પ્રાચીન સામ્રાજ્યોમાં ભરતખંડમાં બનેલું કાપડ વપરાતું. બાઈબલના જૂના વિભાગમાં “કાર્પાસ”ના નામથી હિંદમાં વણાયેલા કાપડનોજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગ્રીસ અને રોમના જૂના સાહિત્યમાં પણ હિંદના મલમલનું નામ જોવામાં આવે છે. આરમ લખે છે કે ભરતખંડમાં એવું એક પણ ગામડું ન હતું કે જ્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષોને વણતાં ન આવડતું હોય. = અસલ આપણા દેશમાં દરેક ગામ પોતાને અપની વસ્તુઓ પોતાના ગામમાં ને ગામમાંજ બનાવી લેતું અને તેનું વેચાણ પણ તેજ ગામમાં થઈ જતું. પછી જે વધારાનો માલ રહેતો તે દેશાવર જતો. ખેટની વાત છે કે આજે એના કરતાં તદ્દન ઉલટીજ દશા થઈ ગઈ છે!

(૨૪) પશુપાલન અને પશુચિકિત્સા

પશુપાલન વિભાગમાં પણ રાજ્યે કુશળ કાર્યકર્તાઓને રોકીને ગાયો, બળદ વગેરેની હાલતમાં સુધારો કરવો. ગાયના જેટલું ઉપયોગી પ્રાણી બીજું એક પણ નથી. કારણ કે એક તો તે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અને ધૌધિક ખેતરાકની વસ્તુ પૂરી પાડે છે, અને ખેતીના તથા બોલો ઉપાડી જવાના કામમાં ઉપયોગી એવા બળદને જન્મ આપે છે. ગાય, બળદ વગેરે પશુઓને માટે પશુવૈદ્ય રાખવા અને પશુચિકિત્સાસંચોની રાજ્યમાં રચા.

પના દરવી. દાથી, પેલા વગેરેના દુષ્ટોની ખરીદી કરનાં તથા તેઓ માંદાં પટે ન્યાદે તેમની મરવાડેને લગતાં કુશળતાં પણ રાજ્યએ જોતા રહેવું. નહીં હરેક જામમાં જાયેને જગને વાસને ગામની ચાદે જાણુએ ફરતી ચાલે. દા. જોટલી જમીન ગાયર તરીકે પહોર રાખવી. જામ મોટું હોય તો એ જમને ગારમે. દા. જમીન જનામન રહેવા દેવી. જોટલી જમીન ઉપર કોઈ વાચેનર ન હોય તેની તપાશ રાખવી.*

(૨૫) દુખાઉ જાડ

જાડનાં દુખ જાડને અથવા તેમને ચેચીને થવા તોડે. જુલારો હરે ઉ. તેથી હરીને દુખાઉ જાડને કોઈ કાપી ન નાખે એવો રાજ્યએ બટોબસત કરવો. = મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જાડનાં પલ્લુ ચિતન્ય છે, લુપ્ત છે. ગ્રેર દેવાથી જાડ મરી જાય છે અને વખતમુર ચોચા હવા કરવામાં આવે તો પાકું દટાર થાય છે.†

(૨૬) બળર અને રસ્તા

એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ માલ લઈ જવામાં અગર લાવવામાં સમવડ થાય તેટલા વાસને પહોળી સડકો તૈયાર કરાવવી અને તેની મરામત કરાવતા રહેવું. નહીં-નાગાં ઉપર પૂલ બંધાવવા, વેપારનાં મોટાં મથકે હોય તો બળરને માટે પાકાં મકાન બંધાવવાં. ઈટા પાડનારા કુંભાર, ઘર બાંધનારા કઠીઆ-સુધાર વગેરેને રાજ્યમાં આશય આપવો.‡

(૨૭) હિંસક પ્રાણીઓ

રાજ્યએ પોતાની રાયતનું હિંસક જાનવરો, સાપ, રાક્ષસ વગેરેના ઉપદ્રવથી હિંસામાં રક્ષણ કરતા રહેવું. §

(૨૮) આગની દેહશત

પોતાની રાયતને આગનો ભય ન રહે તેવી રાજ્યએ જોઈ.

* સમાપર્વ, ૫-૭૬, ૧૨૦. મનુસંહિતા, ૬-૨૮૪. ૮-૨૩૭. આગ્રે તો ગામના ગૌચરોની પણ હરરાજ થાય છે અને દોરના ગાસિકોને પોતાના ખેતરોમાંથીજ ઘાસીઆ જનાવવાની ફરજ પડે છે. સેવાનંદ = શાંતિપર્વ, ૮૯-૧.

† શાંતિપર્વ, ૧૮૪-૧૭. અનુસાસનપર્વ, ૫-૬. આદિપર્વ, અધ્યાય ૪૩.

‡ સમાપર્વ, ૫-૨૨. શાંતિપર્વ, ૬૯-૫૩ અને ૮૬-૧૬.

§ સમાપર્વ, ૫-૧૨૩

ગામના કજીઆકંકાસની પતાવટ કરવાનું અને વાઢી પ્રતિવાદી-
નો ઇન્સાફ કરવાનું કામ આ પંચાયતોની મારફતે થતું. એ
પંચાયતોના સભ્યોની ચૂંટણી મતદારોના મત વડેજ કરામાં
આવતી. શાંતિપર્વના ૧૦૭ મા અધ્યાયમાં “મજા” શબ્દ વાપર્યું
કરીને પ્રજાસત્તાકે રાજ્યના અર્થમાંજ વપરાયો છે. જાહેરનું
રાજ્ય તો એક જાતનું પ્રજાસત્તાકે રાજ્યજ હતું. કૃષ્ણ, જગત્તમ
વગેરે રાજ્યના મોટા મોટા માણસોના હાથમાં રાજ્યનો
દારબાર હતો અને જાહેરના રાજા ઉપરોન આ લોકોના કદા
મુજબજ આગતો હતો.

(૩૪) કિલ્લા

રાજ્યનો પોતાની રાજધાનીને કિલ્લા વડે સુરક્ષિત રાખતો,
તેમ રાજ્યમાં પણ ગુડી ગુડી જગ્યાઓ કિલ્લાઓ બંધાવીને
આગળ રાજ્યને બચાવ કરે. એ કિલ્લાઓ ઉપર રાતરની વગેરે
મંત્ર મંત્રી રેતાં. કિલ્લાની આધે રત્નીને દુશ્મન ઉપર તોપ
જોડેલો. માટે અગતી શકાય તે માટે કિલ્લાની દિવાલોમાં
મોતો ભેંસ બેસાડેલાં બાંધ્યાં. કિલ્લામાં હથેલાં ધેન્ય, કારીગરો,
અન્નચર, લાભી, રાધિયાન, દારૂગોળો અને પાણી ઘોડા તો
જાણી એ જાણીજ રાખ્યાં.

રંગે વસ્ત્રધુવનંદાર અને સુદ્ધસામગ્રી

રાજાને રંગરસ આયુધવસ્ત્રમાં અશ્વશયમાં હથેલી
ફળા જાતોનાં, દરેક જ એક અને બાવ કારીગરોને માર્દીન
મલકોને રંગરસ અને અન્નપાન કરવું.

૧૩૬. કિલ્લો

રાજાને કિલ્લામાં રહેકરને પદ ન રાખે બધેના પાણીના
પુરની આગળ કિલ્લામાં પાણી રહેવા જાય તેના વિચારને મો
જાણનાર કિલ્લામાં પાણી નહીં રહેવા દેવા માટે બધે
બધેના પાણીના પુરને કાઢીને મોટા પાણીના કિલ્લામાં
પાણી રહેવા દેવા માટે કિલ્લામાં પાણી રહેવા દેવા માટે
કિલ્લામાં પાણી રહેવા માટે કિલ્લામાં પાણી રહેવા માટે
કિલ્લામાં પાણી રહેવા માટે કિલ્લામાં પાણી રહેવા માટે
કિલ્લામાં પાણી રહેવા માટે કિલ્લામાં પાણી રહેવા માટે
કિલ્લામાં પાણી રહેવા માટે કિલ્લામાં પાણી રહેવા માટે

હાલની કવાયત જેવું કાંઈક હશે. * અસલ સિપાઈઓને લડાઈ વખતે જુદા જુદા આકારમાં ગોઠવીને ઉભા રાખવામાં આવતા એવી આદૃતિઓને બચૂક કહેતા. બચૂક પણ ઘણા પ્રકારના હતા.

(૩૭) યુદ્ધ

રાજાઓ યુદ્ધ ન કરે તો તેમની કીર્તિ, સંપત્તિ અને પ્રજા એમાંનું કાંઈ પણ ટકી રહેજ નહિ. પણ તે છતાં જો રાજાઓ વગર લડાઈએ રાજ્ય ચલાવી શકે તે ખરેખરા પ્રશંસા-પાત્ર છે. યુદ્ધમાં જીતવાનો ઝાઝો સંભવ ન હોય છતાં પણ યુદ્ધમાં ફરી પડવું એ ચોગ્ય નથી. લડાઈમાં જંપલાવતા પહેલાં રાજાએ સામ, દાન, ભેદ અને હંક એ ચારે પ્રકારની રાજનીતિનો ઉપયોગ કરી જોવો. શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરતા પહેલાં પોતાના દેશના ઘચાવની પૂરતી ગોઠવણ કરી લેવી. પોતાનું મિત્રબળ, ધનબળ અને સૈન્યબળ વગેરે કેટલાં અને કેવાં છે તેનો પાકો વિચાર કર્યા પછીજ લડાઈમાં ઉતરવું. શત્રુના ઉપર ચડાઈ કરતી વખતે તેની સુરક્ષાનો અગર તેની નબળાઈનો લાગ જોઈને તેના ઉપર ચડાઈ કરવી. પહેલાં તો તેના રાજ્યનાં ખેત-રોના પાકનો નાશ કરી નાખવો. દુકાનની રેથલ અનાજની કાપણી કરવામાં લોકાઈ હોય અથવા તેના રાજ્યમાં દુષ્કાળ પડ્યો હોય તે તકે તેના ઉપર ચડાઈ લઈ જવી. તેના રાજ્યનો વેપાર-રાજગાર તારાજ કરી નાખવો. ગામગામના વ્યવહારના માર્ગ તોડી નાખવા. તેમને જે રસ્તેથી નાલું મળતું હોય તે બધાએ રસ્તા રેપી નાખવા. જ્યાંથી તેઓ ખોરાકી અને પીવાનું પાણી લાવતા હોય તે રસ્તા પણ ઘેરી લેવા. શત્રુ નબળો હોય તો તેને પોતાનું બળ બતાવીને હાવી દેવો. શત્રુ બળવાન હોય તો તેને બળ અને બુદ્ધિ બેઉ વડે હરાવવો. જે સૈન્યના સિપાઈઓ હમેશાં ઉત્સાહી હશે તેજ લડાઈમાં જીતશે. * જીતાએલા દેશના રાજવંશમાંથી કાંઈ ચોગ્ય વ્યક્તિને પસંદ કરીને તેનો રાજ્યા-શિષેક કરાવવો અને તે દેશનું રાજ્યતાંત્ર એ ધર્મોનુસારજ હોય તો ત્યાં તેજ ચાલુ રહેવા દેવું. = શત્રુનો પરાજય કર્યા પછી તેના

* કોણપર, ૫-૪૩.

* સુભાષર, ૫-૬૧ થી ૬૮. આનિપર, ૧-૭-૧૦, ૫૮-૧૭. ૧૦૨-૫, ૧૦૩-૧૮. આશ્રમસંલિપવર્, ૧-૧૪. મનુસંહિતા, ૭-૧૬૫, ૧૬૬. મનુસંહિતા, ૭-૨૦૨, ૨૦૩.

તરફ ક્ષમા ખતાવનાર રાજ યશસ્વી થાય છે. હિન્દુજાતિ જ્યારે સ્વતંત્ર હતી ત્યારે યુદ્ધ કરવું અથવા દિગ્વિજય કરવો, એ તેમનામાં ભારે યશ અને અભિમાનભરેલું કાર્ય ગણાતું હતું.

(૩૮) વસ્તીપત્રક

અર્થશાસ્ત્ર જોતાં જણાય છે કે તે જમાનામાં પણ રાજ્યની વસ્તીની ગણતરી કરવાનો રિવાજ હતો.

(૩૯) મુકદ્દમાનો ખર્ચ

અસહના વખતમાં ન્યાયની અદાલતમાં જઈને ન્યાય માગનારને અમુક ખર્ચ કરવોજ પડે એવું કોઈ કોઈએ જોવામાં આવતું નથી. તો પણ વેદવ્યાસે હાથી અને કાચળાના ઝગડાના વર્ણનદ્વારા હાલમાં કચેરીઓનાં પગથીયાં ઘસનાર ફરિયાદીઓ અને પ્રતિવાદીઓ બેઉ પૈસો ટકે કેવા તારાજ થઈ જાય છે તેનું જણાવે ચિત્ર દોર્યું છે. એ વાર્તા ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે છે:-કોઈ એક તપોવનમાં બે માજણુયા બાઈ રહેતા હતા. તેઓ હતા તો મુનિ, પણ મુનિ થયા માટે શું થઈ ગયું? તેમના ઘરમાં થોડાંક તાંબા પિત્તળનાં વાસણ હતાં તેની વહેંચણી કરવા બાબત તેઓ વચ્ચે ઘણા લાંબા વખતથી કંજીઓ સાદ્યાજ કરતો હતો. એમ કરતાં કરતાં બેઉ જણ મરી ગયા ત્યારે તેમનાં કર્મનાં ફળ પ્રમાણે તેમણે નવો અવતાર લીધો. તે વખતે એક જણ હાથી થઈને અવતર્યો, અને બીજો કાચળો = થઈને અવતર્યો. ગયા જન્મનાં તેમનાં વેરઝેર તો આ જન્મનાં ઉણટાં ખૂબ પ્રબળ બન્યાં હતાં. એક દિવસ હાથી પાણી પીવા માટે સરોવરમાં પેઠા તેવીજ પેલા કાચળાએ તેની સૂંઢ પકડી લીધી અને તેને પાણીમાં ઘસડીને તેને મારી ખાવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. બીજી બાજુએ હાથી કાચળાને કિનારા ઉપર લાવીને તેને મારી નાખવાને જોઆખેંચ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે આ બેઉ જણ-

૧ શાંતિપર્વ, ૧૦૨-૩૦

૨ સ્વામ્ય શ્રી, પ્રસિદ્ધ શ્રી વગેરે કથાઓજ ખર્ચ થતો ન હોય. સેવાનંદ

= સેવકાવક પ્રમાણે તો હાથી અને નગરની સહાય કરવાય છે. પણ સ્વામ્ય શ્રી પુસ્તકના નગરને કેળવે કાચળો છે. તેમને કેળવે તેમ ક્યું હશે તે ન જાણવાથી સૂચને અનુસરીને "કાચળો" ૩૦૨ નંબર. હિન્દુજાતિ સેવાનંદ

ની લડાઈ ઘણા દિવસ સુધી ચાલી. પણ બેમાંથી એકે જણ યાદ્યો નહિ ત્યારે છેવટે ગરુડ લવાઈ ગયો. તેણે પોતાના એક પગના નખમાં હાથીને લેરવી લીધે અને બીજા પગના નખ વડે કાચળાને ઉપાડી લીધે અને બેઉને લઈને આકાશમાં ઉડયો. પછી ઘણે દૂર એક જંગી વડનું ઝાડ હતું તેની ડાળીએ ડાળીએ પુષ્કળ વાલખિલ્ય મુનિઓ (વનવાગળાં) સુરતાં હતાં. તે દેશમાં એવો રિવાજ હતો કે ધીમ માણસને વચમાં રાખ્યા વગર કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ. તેથી કરીને ગરુડે પેલા હાથીને અને કાચળાને વડના જંગી ઝાડ સાથે પછાડીને તેમનાં હારકાં પાંચળાં દીલાં કરી નાખ્યાં. પછી એક ઉંચા પર્વતના શિખર ઉપર તેમને બેઉને લઈ જઈને નિરાંતે ખાઈ ગયો. આ રીતે હાથી અને કાચળાનો કલ્પો પૂરો થયો અને જન્મો-જન્મથી લડતા ભાઈઓના ઝગડાને અંત આવ્યો.

આ વાર્તા દ્રષ્ટાંતરૂપક જેવી લાગે છે. તેમાં વેદવ્યાસે ગરુડ-ને કચેરીને ઠેકાણે, વડના ઝાડને માણસરૂડને ઠેકાણે અને વાલ-ખિલ્ય મુનિઓને વડીલો અને કલ્યાણલાલોને ઠેકાણે કલ્પ્યા લાગે છે. આ કલ્યાણલાલોને કોઈ જાતની પદવી મળેલી નથી તેથી તેઓ હુદ્દ પામર જીવડા છતાં લોળા અસીલોને પૂતવાની તેમની કુશળતા ઉપરથી તેમને વાલખિલ્ય મુનિ કહ્યા હશે; અને ઉંચા પર્વતનું શિખર તે સૌથી વડી અદાલત એટલે હાઈ-કોર્ટને ઠેકાણે હશે. હાલમાં ન્યાય તોળવાની જે પદ્ધતિ ચાલે છે તેનો આ વાર્તા ઉપરથી સરસ ખ્યાલ આવે છે.

વારુ, એ ગધું જેમ હો તેમ હો, પણ આગળજતાં વેદવ્યાસ લખે છે કે “ગરુડ જ્યારે હાથીને અને કાચળાને ચોક્કીમાં કરી રહ્યો તે વખતે ત્યાં મહામુનિ કશ્યપ આવી પહોંચ્યા. તેમણે ગરુડના કામનાં બારે વખાણુ કર્યાં, અને કહ્યું: ‘તો લોકહિતને ખાતર આવું મહત્ત્વનું કાર્ય કયું’, માટે તું ચિરંજીવ થઇશ.”^૧ કચેરીઓ ઠારા લોકોનું કેવું સરસ (I) હિત જળવાય છે

+ મૂળ પુરાણમાં લખેલ અંગ્રેજી “ટાઉટ” શબ્દ વાપર્યો છે. ટાઉટ એટલે વડીલો પાસેથી તેમની કીમતી અમુક દ્રવ્ય દલાલીના લઈને નમને અનીચા આબી આપે અને ખોટા સાક્ષી પૂરાવા ઉભા કરાવી આપે તે.—સેવાનંદ

* શાનિષ્ઠ, અધ્યાય ૨૮, ૨૯

ઉંદર અને બિલાડીની મૈત્રી

કોઈ એક જંગલમાં એક મોટું જંગી વડનું ઝાડ હતું. તેમાં એક બિલાડી રહેતી હતી. જ્યારે તેને લાગ મળતો ત્યારે તે ઝાડ ઉપર વસતાં પક્ષીઓને પકડીને ખાઈ જતી. એજ ઝાડની નીચે એક ઉંદરનું દર હતું. એક દિવસ કોઈ શિકારી રાત્રે અંધારામાં આવીને ઝાડ નીચે જાળ પાથરી ગયો. બીજે દહાડે સવારમાં પેલી બિલાડીએ જેવો ઉંદરને ઢીઠો તેવીજ તેના ઉપર લોભાઈને ફૂંકે મારવા ગઈ, પણ તેમ કરવા જતાં ઉલટી પોતેજ જાળની અંદર પકડાઈ ગઈ. પોતાના જૂના દુશ્મનને આ પ્રમાણે આકૃતમાં સપડાએલો જોઈને પેલો ઉંદર હસતો હસતો પોતાના દરની બહાર આનંદથી આમતેમ ફરવા લાગ્યો. પરંતુ કોઈપણ માણસનો આનંદ કાયમ તો રહેતોજ નથી. ઉંદરને છૂટો ફરતો જોઈને એક દિશાએથી એક ધૂવડ અને બીજી દિશાએ એક બાજપક્ષી એમ પેલા ઉંદર ઉપર બે દિશાએથી બે શત્રુઓ ધસી આવ્યા. ત્રીજી બાજુએથી બિલાડી તો લાગ જોઈજ રહી હતી ! હવે ઉંદરે શું કરવું ?

આ પ્રમાણે પોતાના ઉપર ત્રણ બાજુએથી ત્રણ વિપત્તિઓને ચાલી આવતી જોઈને ઉંદર મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે નીતિશાસ્ત્રને જાણનાર માણસ તો હજાર વિપત્તિઓથી ગભરાય નહિ કે ભય પામે નહિ તો પછી હું શું કરવા ડરી જાઉં ?

તેજ વખતે બિલાડી ઉંદરને કહેવા લાગી: “અરે ! મારા પ્રિય મિત્ર ! તું ડરીશ નહિ. હું હમણાં આકૃતમાં ઘેરાઈ ગઈ છું; હૃદયમાં ગૂંચવાઈ પડી છું. અત્યારે હું પહેલાંના જેવી બિડાલ-સિંહ રહી નથી પણ બિડાલદાસી છું અને તારે શરણે આવી છું. તું મારી પાસે આવીને આ જાળ કરડી ખા અને મને છૂટી કર. તું એટલું માફ કરીશ તો તું જે માગીશ તે આપીશ.”

ત્યારે ઉંદરે વિચાર કર્યો કે “જાળવાન વ્યક્તિ આકૃતમાં ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે નળજાની સાથે સુલેહ અને મૈત્રી કરવા આવે છે તેનાં ઘણાં દષ્ટાંત ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પણ પોતાનું કામ થઈ રહ્યું એટલે પેલી સુલેહ અને મૈત્રીનો પણ અંત આવે છે, એવું પણ ઇતિહાસ કહે છે; એટલા માટે ત્યારે બળીઆની ગરજ પૂરી થાય ત્યારે નળજાએ ચેતીને ચાલવું

જોઈએ. તે વખતે પહેલાંની સંધિ અને મૈત્રીને યાદ કરીને તેમજ તે બળીઆની ઉપર જ્યારે આકૃત આવી પડી હતી ત્યારે મેં તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો, તેને મદદ કરી હતી માટે હવે મારે શી ફિકર છે એમ વિચારીને નબળાએ અસાધ-ધાન રહેવું નહિ. આવો વિચાર કરીને બિલાડીએ કહેલું કામ કરવા ઉંદર કબૂલ થયો.

ત્યારે બિલાડી તેને કહેવા લાગી: “હોસ્ત ! તું પહેલાં મને છૂટી કર. મારા ઉપર તું જે પહેલો ઉપકાર કરે છે તેનો તો મારાથી કોઈ કાળે પણ બદલો વાળી શકાય એમ નથી. પંડિતો કહે છે કે ‘જેના ઉપર કોઈએ યાદ કર્યો હોય તે પાછળથી તેનો ગમે તેટલો બદલો વાળે તોપણ પહેલાં પોતાના ઉપર થએલા ઉપકારની તોલે તો કશું આવેજ નહિ. કારણ કે જે પહેલો યાદ કરે છે તે નિઃસ્વાર્થ ખુદીથી કરે છે અને જે ઉપ-કારનો બદલો વાળે છે તે તો પોતાના ઉપર થએલા ઉપકારને યાદ કરીને, તેનો બદલો આપવાને માટેજ જે કરે છે તે કરે છે.”

પછી ઉંદર બિલાડીની ખાસે ગયો એટલે ધુવડ અને ગાળપક્ષી તો નિરાશ થઈને ત્યાંથી પાછાં ફર્યા.

બિલાડી ઉંદરને કહેવા લાગી: “અરે ચાર ! વાર શીદ લગાડે છે ? તું ઝટપટ મને છૂટી કરી દેને.” ઉંદર બોલ્યો: “ચુરબી ! કવખતે કાર્યનો આરંભ કર્યાથી કાર્ય કરનારનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી; પણ ચોચ વખતે કાર્યનો આરંભ કર્યાથી સિદ્ધ થાય છે. જુઓ, આ સંસારમાં વિનાકારણ કોઈ કોઈનો મિત્ર અથવા કોઈ કોઈનો શત્રુ થતો નથી. સ્વાર્થ સ્પાધવાને માટેજ લોકો કોઈને પોતાનો મિત્ર બનાવે છે તો બીજા કોઈને વળી પોતાનો શત્રુ બનાવે છે. હવે આપ બળવાન છો અને હું નિર્બળ છું. આપનો સ્વાર્થ પૂરો થશે. આપને માથે હમણાં જે આકૃત આવી પડી છે તે ટળી જશે એટલે આપ-ની મૈત્રીનો પણ છેટો આવી જશે. ત્યારપછી આપ મને ખાઈ જવા તૈયાર થશો. માટે ચિકારી આવશે ત્યારે હું આપની બાજુ કરી ખાઈને આપને છૂટાં કરીશ.”

થોડી વાર થઈ એટલે પોતાની સાથે ફૂતરાઓનું ધાડું લઈને એક બચકર આકૃતિવાળો ચિકારી ખાંધે મોટી રાંગ મૂંઝીને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બિલાડી તો ચરચર મૂંઝવા લાગી

અને તુચ્છ જેવા ઉંદરના કાલાવાલા કરવા મંડી. ઉંદરે જોકે તડાકામાં બળ તોડી નાખી પોતે પોતાના દરમાં ભરાઈ ગયો અને બિલાડી ફૂંકે ભારીને ઝાડ ઉપર ચઢી ગઈ. શિકારી નિરાશ થઈને બળ ઉપાડી ચાલતો થયો.

પછી બિલાડી ઉંદરને કહેવા લાગી: “દોસ્ત! હવે બહાર આવ, બહાર આફત ટળી ગઈ. પહેલાં દોસ્તી કરીને પછી તેનું પાલન કરે નહિ તેવા માણસને તેની આફત વળતે તેનો કોઈ મિત્ર મદદ કરતો નથી.”

પોતાના દરમાં રહ્યો રહ્યો ઉંદર બોલ્યો: “મુરખીજી! આપની આફત ટળી ગઈ એ વાત ખરી, પણ ભારી તો મારા મોઢા આગળજ ઉભી છે! આ સંસારમાં કોણ આપણો મિત્ર છે અને કોણ આપણો શત્રુ છે તે ધરાધર બાણી લેવું બેઠ્યો. સંસારમાં શત્રુ સરખા મિત્રો અને મિત્ર સરખા શત્રુઓની ખોટ નથી. પંડિતો કહે છે કે “જેઓ પ્રથમ દુશ્મનાવટ કરીને પાછળથી દોસ્તી કરવા ઇચ્છે છે તેઓ આપણને છેતરીને તેમના કાષ્ટમાં લાવવા માગે છે.”

બિલાડી બોલી: “અરે યાર! આપણે એકબીજાના મિત્રો બનીને બારે આનંદપૂર્વક જીવન ગુજારીશું. આ ઝાડ ઉપર જેટલાં નિર્ગળ પક્ષીઓ છે તે બધાંને બાળે હું ખાઈ જઈશ અને તેમનાં નાનાં નાનાં બચ્ચાં હશે તે તારે સાફ નીચે ફેંકી દઈશ. કેમ નને તેટલાએ થશે ને?”

તેના જવાબમાં ઉંદર નમ્રપણે બોલ્યો: “માતાજી! મનુ અને વેદવ્યાસ બેઠે એકજ વાત કહે છે કે ‘નિર્ગળ એ સમજાવે છે.’” આ કથન રાજનૈતિક, સામાજિક, આર્થિક-બધા વિષયોને એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે. ગમે તેમ કરીને નવચાતું લોટી પીનેજ સગળા વધારે સગળા બને છે. સેચી કરીને નિર્ગળ અને સગળની સેત્રી સંલવેજ નહિ. મારે સગળથી નવચાતું તો દરજ્જા રહેવું બેઠ્યો. એવું કરે તોજ નવચો પોતાના જીવન અને સગળ શત્રુને સહેલાઈથી નબળો પાડી દે છે.”

સગળની દાઢમાંથી બચી જવનો નવચાતે મારે મહત્ત્વ સેચાય બેઠો ઉત્તરજ નથી. એટલા મારે સદગિર્ વેદવ્યાસ

નખળાને વારંવાર શિખામણુ કે છે કે:-

મૃદુના દારુણં હન્તિ મૃદુના હન્યવારુણં ।

નાસાપ્યં મૃદુના કિંચિત્ વસ્માત્ તીવ્રતરં મૃદુ ॥ x

પ્રકરણ ૪ થું-ગૃહસ્થાશ્રમ.

(૧) ચારિત્ર્યગઠન

બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ, એ ચાર આશ્રમો કહેવાય છે. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ વખતે શુરુને ઘેર રહીને વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું. ઇન્દ્રિયોના સંયમ કરવાની તાલીમ આ આશ્રમમાં હોઈએ ત્યારથીજ લઈ લેવી. ત્યાર પછી બ્રહ્મચારીએ લગ્ન કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો એવો રિવાજ હતો. મનુ કહે છે કે “ઇન્દ્રિયોના ઉપર પૂરેપૂરો કાળુ આવી ગયો ન હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમને લગતું કાંઈ પણ કામ સફળ થઈ શકતું નથી.” ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપરજ આખા સંસારનો આધાર છે; મનુ-સંહિતા, મહાભારત અને રામાયણ પ્રમાણે ચારે આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમજ છેલ્લું છે.† ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિને માટેજ ગૃહસ્થાશ્રમ છે. જ્ઞાન દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધ થાય જોટલે આ આશ્રમમાં રહ્યાં રહ્યાં પણ મોક્ષ મેળવી શકાય છે. =રાજ્ય અને મુખ વૈભવ એ કાંઈ મોક્ષનાં પ્રતિબંધક નથી, એ બધુંજ હોય છતાં શ્રમ, દમ વગેરે સાધનો દ્વારા મુક્તિ મેળવી શકાય છે. + ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર જો પોતાનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ કરે તો પછી તેને ત્યાર પછીના આશ્રમોની ગરજ રહેતી નથી.‡ રામ કહે છે કે:-

x મૃદુના વડે કોરને-જગવાને દરાવી લકાય છે એવું, તેમજ જે કોમળ હોય તેને પણ વડા કની લકાય છે એવું કાંઈ કામ નથી કે જે મૃદુના વડે ન લકાય. માટે મૃદુના તે કોરના ૩૦૧ પણ વધાર જગવાન છે -વનપર્વ ૨૮-૩૧. સનિપર્વ, ૧૪૦-૧૬

• મનુ-સંહિત ૩-૭૨

• મનુ-સંહિત. ૩-૭. અથન૧૫૨, ૮૪-૧૩. રામાયણ,

અથ અ ૩.૮, ૧૦. -

- સનિપર્વ, ૨૦ - ૧૧

+ સનિપર્વ ૨૩-૭ ‡ સનિપર્વ ૨૨૬-૨૭

કુલીનમકુલીનં વા વીરં પુરુષમાનિનમ્ ।

ચારિત્રમેવવ્યાख्याતિ શુચિ વા ચદિ વાશુચિમ્ ॥

(મનુષ્ય ઉચ્ચકુળનો હોય કે નીચ કુળનો હોય, શ્રેયી હોય કે ન હોય, ચોખ્ખો હોય કે મેલો હોય, લોકો તેને માન આપતા હોય કે ન આપતા હોય તોપણ એકલું તેનું ચારિત્ર્ય તેને કીર્તિ આપાવશે.) §

(૨) દશ પ્રકારનાં કર્મો

બુદ્ધદેવ કહી ગયા છે કે “જે પોતાની કાયા, વાણી અને મન ઉપર સંયમ રાખી શકે છે તે ધીર પુરુષજ ખરેખરે સંયમી છે.” =

મહાભારતમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે “ચારિત્રની ઉન્નતિને માટે વાણીથી, કર્મથી, મનથી અને જળથી, એમ ચાર પ્રકારે સ્નાન કરીને શુદ્ધ થવું જોઈએ એટલા માટે+ નીચે ગણાવેલા દશ નિષેધ નિયમનું અવશ્ય પાલન કરવું.

(ક) ચાર પ્રકારનાં વાણીનાં કાર્યો:—અસત્યકથન, કોઈનું દિલ દૂભાય એવા બોલ, ગંદી વાતો અને પરનિંદા.

(સ્વ) ત્રણ પ્રકારનાં કાચિક કર્મો:— પરસ્ત્રીસંગ, પરદ્રવ્યનું હરણ અને પારકાનું અહિત કરવું.

(ગ) ત્રણ પ્રકારનાં માનસિક કર્મો:—પરાયા ધનનો વિચાર, પારકાનું ભૂંડું ઇચ્છવું અને પાપભરેલા વિચાર કરવા.

(૩) અસત્ય

જૂઠું તો કદી બોલવુંજ નહિ. જે જૂઠું બોલે છે તે ખીજાને ઠગે છે. રામાયણમાં લખ્યું છે કે “સર્પમાંથી જેમ ઝેર પેદા થાય છે તેમ જૂઠું બોલનારમાંથી ભય પેદા થાય છે.”+ વાયુ પુરાણમાં લખ્યું છે કે “જૂઠનો સંસર્ગજ ભયંકર છે માટે મશ્કરીને બહાને પણ જૂઠું બોલવું નહિ. મહાભારતમાં એવું લખ્યું છે કે “અસત્ય વચન બોલવા કરતાં વધારે ભયંકર પાપ ખીણું એકે નથી.”*આપણે માનતા હોઈએ તેના કરતાં બુદ્ધ

§ રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, ૧૦૯-૪

=ધર્મપદ, પૃષ્ઠ ૧૩૦

+ અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૧૩ મનુસંહિતા, ૧૨-૪ થી ૭

÷ રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, ૧૦૯-૧૨

‡ વાયુપુરાણ, ૧૮-૧૦

* આદિપર્વ ૭૪-૧૦૫, શાંતિપર્વ ૧૬૨૪-૨૪

પ્રકારનું આચરણ કરવું એ પણ અસત્યજ કહેવાય. તેવી રીતે આપણા મનમાં હોય કંઈ અને કરીએ કંઈ તે પણ અસત્યજ.

(૪) સત્ય

સત્ય એટલે શું ? મહાભારત કહે છે કે જે સર્વને અત્યંત હિતકર હોય તે સત્ય.”= એનું તાત્પર્ય એ છે કે જેના વડે ઘણામાં ઘણા માણસોનું ઘણામાં ઘણું હિત થતું હોય તેજ સત્ય. મહાભારતમાં એવું પણ લખ્યું છે કે “હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પણ સત્ય શ્રેષ્ઠ છે. ચારે વેદનું અધ્યયન કરીએ અને તમામ તીર્થોમાં સ્નાન કરીએ તોપણ સત્યની તોલે આવે નહિ. સત્યના સમાન કોઈ ધર્મ નથી. સત્યના કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય એવી એકે વસ્તુ નથી. સત્ય એજ શ્રેષ્ઠ નિયમ છે. સત્ય એજ પરબ્રહ્મ છે. સત્ય એજ સ્વર્ગની સીડી છે.”*

રામાયણમાં લખ્યું છે કે “સત્ય એજ વેદ છે, સત્ય એજ બ્રહ્મ છે, સત્યના ઉપરજ તમામ જૂમંડલનો અને ધર્મનો આધાર છે. સત્ય વડેજ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ પામી શકાય છે. સત્યપરાયણ ધર્મ એજ સર્વ ધર્મનો મૂળ પાયો છે. સત્યના કરતાં શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ છેજ નહિ, સત્ય વચન અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે હયા એ રાજ્યોનો સનાતન સ્વભાવ છે.”*

नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः ।

नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥

(જ્ઞાન સમાન નેત્ર નથી; સત્ય સમાન તપશ્ચર્યા નથી; આશ્રમિના સમાન દુઃખ નથી અને ત્યાગના સમાન સુખ નથી.)

(૫) કોઈને અપ્રિય લાગે એવું કહેવું

કહવા બોલ એ બારે અનર્થને જન્મ આપે છે. કોઈને બાણ માર્યું હોય તો તે શરીરના અનુક એકજ ભાગમાં યોગ્યાય અથવા ન પણ યોગ્યાય. શરીરમાં કદાચ યોગ્યાય તોપણ તેને બહાર ખેંચી કઢાય, પણ વાઠવરૂપી બાણ કદી યોગ્યાય નિશાન ચૂકતું.

= “यद्मृतहितमत्यन्तं तत् सत्यमिति धारणा ।”

વનપર્વ, ૨૦૮-૪. શાંતિપર્વ ૩૨૯-૧૩. ૨૮૭-૨૦

x શાંતિપર્વ, ૧૯૬-૧૩ થી ૭૦. અનુશાસનપર્વ, ૭૫-૨૯-૩૦ આદિપર્વ, ૭૮-૧૦૩ થી ૧૦૬ સુધી.

* શાંતિપર્વ, ૨૯૯-૩૧. રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, ૧૪-૭. ૧૮૯-૧૦ થી ૧૩ સુધી.

સ્વર્ગીયમદ્વયીત્વં વા મૌર્ખ્યં પુણ્યમાશ્રિતમ્ ।

વાર્તાવિરોધવ્યાપ્તવાનિ દુર્ભિ વા રુદિ વાયુચિમ્ ॥

(મનુષ્ય જે મહાત્મા હોય કે નીચ કુળનો હોય, યશસ્વીર કે મરે ન હોય, ગુણવૃદ્ધ હોય કે ગેભા હોય, લોકો તેને માન આપે કે ન આપે તે કોઈ તોયે તેના અંકુશ તેના આક્રિયજ તેને મોતિ આપાવશે.) §

(૨) દશ પ્રકારનાં કર્મો

ભૂદેવે કહી ગયા છે કે “જે પોતાની કાયા, વાણી અને મન ત્રિપર ગંગમ રાખી શકે છે તે મીર ગુરુપજ ખરેખરે ગંગમી છે.” —

મહામારનામાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે “શાસ્ત્રની તિલકોને મારે વાળીથી, કર્મથી, મનથી અને જળથી, એમ ચાર પ્રકારે ક્ષતિ કરીને રાક્ષસનું જોઈએ એટલા માટે નીચે ગણાવેલા દશ નિષેધ નિયમનું અવશ્ય પાલન કરવું.

(ક) ચાર પ્રકારનાં વાળીનાં કાર્યો:—અસત્યકથન, કોઈનું કિત દ્વેષાય એવા બોલ, ગંદી વાતો અને પરનિંદા.

(મ) ત્રણ પ્રકારનાં કાર્યિક કર્મો:— પરસ્ત્રીસંગ, પરદ્રવ્યનું હરણ અને પારકાનું અધિત કરવું.

(ગ) ત્રણ પ્રકારનાં માનસિક કર્મો:—પરાયા ધનનો વિચાર, પારકાનું જાતું ધરણું અને પાપકારેલા વિચાર કરવા.

(૩) અસત્ય

જૂઠું તો કદી બોલવુંજ નહિ. જે જૂઠું બોલે છે તે બીજાને હો છે. રામાયણમાં લખ્યું છે કે “સર્પમાંથી જેમ ઝેર પેદા થાય છે તેમ જૂઠું બોલનારમાંથી ભય પેદા થાય છે.”÷ વાયુ પુરાણમાં લખ્યું છે કે “જૂઠનો સંસર્ગજ્ઞ લયંકર છે માટે મશ્કરીને બહાને પણ જૂઠું બોલવું નહિ. મહાભારતમાં એવું લખ્યું છે કે “અસત્ય વચન બોલવા કરતાં વધારે ભયંકર પાપ બીજું એકે નથી.”* આપણે માનતા હોઈએ તેના કરતાં જુદા

§ રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, ૧૦૯-૪

=ધમ્મપદ, પૃષ્ઠ ૧૩૦

+ અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૧૩ મનુસંહિતા, ૧૨-૪ થી ૭

÷ રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, ૧૦૯-૧૨

‡ વાયુપુરાણ, ૧૮-૧૦

* આદિપર્વ ૭૪-૧૦૫, શાંતિપર્વ ૧૬૨૪-૨૪

અને પવિત્રતા ઓટલાનો શારીરિક તપશ્ચર્યામાં સમાવેશ થાય છે.

(૧૨) મનની શુદ્ધિ

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “જ્ઞાનવડે મનને વશ કરવું અને મન વડે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી. ધર્મનાં નાનાં પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન છે તેમાં ઇન્દ્રિયદમન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. આવી અગત્યની ક્રિયા મૂકીને બહારના પદાર્થો ઉપર મન દોડાવ્યે શું વળે ?

“તુષ્ટ આશાર યશે દિન હરાલિ, યશ હોલોના રિપુ-છોંટા, તોર ભિતર મલિન બાધરે ટિકિ માધાર થોલે તિલક ફોંટા.”†

(૧૩) સમદર્શિતા અને લોકકલ્યાણ

તમામ હિન્દુ શાસ્ત્રો વારંવાર ઉપદેશ આપે છે કે “સમદર્શી થવું અને જેથી સર્વનું હિત સધાય એવાં કામ કરવાં.” મનુલખે છે કે “બ્રાણીમાત્ર તરફ સમાન દષ્ટિ રાખીને ધર્માચરણ કરવું. તેવું તો કશું થાય નહિ અને ધર્મનાં બહારનાં ચિન્તન ધારણ કરીએ તેથી કાંઈ વળે નહિ.”= મહાભારત કહે છે કે સૌનું હિત થાય એવાં કામ કરવાં એજ ગૃહસ્થધર્મ છે.”‡

શાસ્ત્રોના તમામ ઉપદેશોના સાર નીચેના ભજનમાં છે:-

સત્યેર સમાન તપસ્યા નાઇ, પાપ નાઇ મિથ્યા સમાન;
ધરમ નાઇ ઇન્દ્રિયદમન, દેશ હિત-સાધન સમાન.
જેતો મારે કાંટા દેય, ગાયે તારે ફેસો ફૂલ;
તપ્પ હોઇએ મંગલ કિંતુ સે ખાખે ત્રિશલ.

કરિય અસત્ કાય સુખ જેવા ચાય,
રોપિયા બાબૂલ તાતે આમ ખેતે ચાય,x

‡ શાંતિપર્વ, ૧૬૦-૬, ૮, ૧૦; ૨૪૯-૩, ૪.

† આશાને વશ થઇને તું વખત ગુમાવે છે; તારાથી છ રિપુ તો વશ થયા નથી. તારું મન તો મેલું છે અને છતાં તું માથે ચોટલી, ગળે માળાનો ભારો અને કપાળે તિલક ધારણ કરે છે. (કલ્યાણી, પૃ. ૬૯)

= મનુસંહિતા, ૬-૬૬

‡ શાંતિપર્વ, ૩૫૯-૭.

x સત્યના સમાન કોઇ તપ નથી અને જ્ઞાના જેવું કોઈ પાપ નથી. ઇન્દ્રિયદમન અને દેશહિતનું સાધન એના જેવો કોઈ ધર્મ નથી. જે તમને કાંટા આપે તેને તમે ફૂલ આપજો. તમારું થી ભડું થશે અને પેલાનેજ કાંટા ભોંકાશે. અશુભ કર્મ કરીને જે ખપી થવા દરે છે તે બાવળ વાવીને કેરી ખાવાની આશા રાખે છે.

(૧૪) જલ સ્નાન

જળથી સ્નાન કરવાની જરૂર તો છે પણ મદાભારત કહે છે કે “સત્ય, સરળતા, ધૈર્ય, ભૂતમાત્ર પ્રત્યે દયા અને શમ હમ પગેરે ગુણ જેનામાં છે એવા સૌના તરફ સમાન દષ્ટિવાળા પુરુષનું મનજ લીધેસ્વરૂપ છે. ખરેખરું સ્નાન તો એવા મદા-ભાજોજ કયું છે. પાણી વઢજ શરીરને ફરી ફરીને ધોનાર માણસ નાહો છતાં ખરી રીતે નાહો કહેવાય નહિ.” મનને સાફ કરવું, મનના મેલ દૂર કરવા એજ સાચું સ્નાન છે.

હવે કહે છે કે “જેનું મન સાફ નથી તેને બાહ્યસ્નાન કર્મથી શો લાભ છે? એવો માણસ અત્યંત અશુદ્ધ છે.”*

“નિત્ય સ્નાને જદિ હરિ મિલે તો જલજંતુ હોઈ,
ફલમૂલ જેલે જદિ હરિ પાઈ તો બાકડ બાનર હોઈ,
તુલ જેલે જદિ હરિ પાઈ તો છાગડ તાહા પેચે છે,
દૂધ જેલે જદિ હરિ મિલે તો વતસ તાહા પેચે છે,
મીરાં કહેશુનોગો સકલે ભક્તિ વિના નહિ મિલે નંદલાલે.”†

* અનુવાસનપર, અધ્યાય ૧૦૮.

† દશ મંદિરા, ૫-૪.

‡ બકરી.

§ બાપા સરળ દોષથી અનુવાદની જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૫ મું—વિવિધ વિષય

(૧) મનુષ્યસમાજ

મહાભારતમાં—એકલા મહાભારતમાંજ નહિ પણ તમામ હિન્દુશાસ્ત્રોમાં—માણસમાત્રની સમાનતા, ણંધુલાંવ અને સ્વ-તંત્રતાના મહિમાની ગૌરવસહિત ઘોષણ કરી છે. ભૂતમાત્રના અને માનવસમાજના હિતને અર્થે કાર્ય કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં કયાશ રાખી નથી.

(૨) સગાં અથવા કુટુંબીઓ

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “જે સગાંવહાલાં વગરનો છે તે સુખી હોઈ શકેજ નહિ. સૌ તેનું અપમાન કરે છે. તેના શત્રુઓ તેને દબાવે છે. જે તેને સગાંવહાલાં હોત તો તેનું કોઈ પરાયો માણસ અપમાન કરવા આવે તો તરત તેનું ઉપરાણું લે અને અપમાન કરનારનું મોઢું ણંધ કરી દે. જ્ઞાનવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ કુટુંબીઓ ઘણાંજ મદદગાર થઈ પડે છે. જે સ્વભાવે સરળ અને કોમળ પ્રકૃતિનો છે, ઉદાર અને સત્યવાદી છે તેનાં સગાંવહાલાં તેનું કદી અપમાન કરતાં નથી, તેમ તેને હિંસા પણ નથી કરતાં. અન્નદાન, ક્ષમા, ધૈર્ય, સરળતા અને સત્કાર વડે પોતાનાં સગાંવહાલાંને હિંમેશાં પોતાનાં કરી રાખવાં. જેના જોણ કડવા જેર જેવા હોય એવો કોઈ કુટુંબી હોય તો તેના દિલની બદલાવ, તેના જોડા વિચાર અને તેની કડવી જીભ-એ બધા અવગુણોને આપણાં મધુર વચન વડે સુધારી લેવાં.”=

(૩) પિતા

મનુ લખે છે કે “જે પુત્ર પોતાનાં માતૃપિતાને અને જ્ઞાન-દાતા ગુરુને માન આપે છે તે ધર્મનું સન્માન કરે છે એમ જાણવું. એથી ઉલટું જે તેમનો અનાદર કરે છે તેનાં ધર્મ કર્મ બધાંજ મિથ્યા સમજવાં.”† મહાભારતમાં લખ્યું છે કે:—

પિતા સ્વર્ગઃ પિતા ધર્મઃ પિતા હિ પરમં તપઃ ।

પિતરિ પ્રીતિમાપન્ને પ્રીયન્તે સર્વદેવતાઃ ॥

(૪) ભાઈ

આરસીમાં જેમ આપણે આપણા મુખનું પ્રતિબિંબ જોઈએ તેમ ભાઈના ચહેરામાં માતાપિતાનાં મુખનું પ્રતિબિંબ જોઈએ. ભાઈને જોઈને માતાપિતાનું સ્મરણ કરવું. આવો ભાવ રાખ્યાથીજ તમે તેના તરફથી તમારી દુરજ અદા કરી શકશો. હરિવંશમાં લખ્યું છે “સચ્ચરિત્રવાન અને જ્ઞાનસંપન્ન ભાઈ હજાર સ્ત્રીપુત્ર કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. ભાઈના જેવો ખરો અંગનો સગો કોઈ હોયજ નહિ.” *

(૫) પુત્ર

વેદવ્યાસ કહે છે કે “જે પુત્ર પિતાની આશા માનતો નથી તે પુત્રજ નથી.” પરાશર કહે છે કે “સારી ભૂમિમાં ઊંચ વાવવું અને સુપુત્રને ધન આપવું એ બરોબર છે. સારી જમીનને અને સારા પુત્રને સોંપેલી વસ્તુનો કદી નાશ થતો નથી.” †

(૬) માતા

માતાના જેવું પ્રેમ રાખનાર, પાલન કરનાર, આશ્રય આપનાર, સંતાપને કરનાર અને પ્રિય બોલનાર ઊભું કોઈ છેજ નહિ. જેને માતા છે તેને કદી ધડપણજ નહિ આવે. પુત્ર ગંધી રીતે પાયમાલ ઘઈ ગયા પછી પણ “મા” કહેતો માની પાસે જાય એટલે તરતજ તેનું બધુંજ દુઃખ દૂર થઈ જાય છે. પુત્ર ગમે તેવો પડતી હાલતમાં આવી પડ્યો હોય તોપણ માતા તેના ઉપર પ્રેમ રાખે છે. ‡ જેનાં માતાપિતા હયાત છે તેણે પોતાના ઘરમાં જીવતા અને જાગતા દેવતાઓજ બેઠા છે એમ જાણવું.

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी। એ કથન તદ્દન સત્ય છે.

(૭) ભગિની

બહેનને વિશે મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જેના ઘરમાં પુત્ર વિનાની વિધવા બહેન છે તેને તે બહેન દ્વારા ઘણીજ મદદ મળી રહે છે.” †

* હરિવંશ, વિશ્વકુપર્વ, ૭૦-૨૬, ૨૭.

† પરાશર સંહિતા, ૧-૫૫.

‡ સાનિપર્વ, અધ્યાય ૨૬૫.

† ઉદ્યોગપર્વ, ૩૮-૭૮

(૮) પત્ની

વેદના યુગથી માંડીને આજ દિન સુધી હિન્દુઓનાં લગ્ન વેદના મંત્રો વડેજ થતાં આવ્યાં છે. એવા એક લગ્નમંત્રમાં કહે છે કે “હે નવવધુ ! તું તારા સસરા ઉપર રાજ કરજે. તું તારી સાસુ ઉપર રાજ કરજે. તું તારી નણુંદના ઉપર રાજ કરજે. તું તારા દિયેર ઉપર રાજ કરજે.” પરણતી વળતે વર કન્યાને કહે છે: “હું સત્ય વડે તારા હૃદયને અને તારા મનને ણાંધી લઉં છું. તારું હૃદય મારું થજે અને મારું હૃદય તારું થજે.” ÷ આવું જોતાં સ્ત્રી તેના પતિની દાસી છે એવા ભાવને સ્થાનજ ક્યાં છે ? એઉના દરજ્જામાં તક્ષવતજ શો છે ? મહાભારત કહે છે કે પતિ એજ સ્ત્રીનો મિત્ર છે, પતિ એજ તેનો દેવતા છે અને પતિ એજ તેની પરમગતિ છે. જે સ્ત્રી પોતાના પતિને સૌથી શ્રેષ્ઠ માને છે, ગરીબ, દુઃખી અને હારી થાકીને ઘેર આવેલા પતિની ખરા મનની ઉલટથી સેવા કરે છે તેજ સાચી પતિવ્રતા છે. બધી સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા નથી હોતી. વિદેહ રાજાની પુત્રી કહે છે કે “સ્ત્રીઓને દોષ પણ પ્રકારના યોગની જરૂર નથી; તેને યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, ઉપવાસ કશાની જરૂર નથી. તેને માટે તો તેના પતિની સેવા એ એકજ ધર્મ છે. તે એટલું કરશે તો એટલા-થીજ તે સ્વર્ગને પણ જીતી લેશે.” x આ કાંઈ એકલા વેદ વ્યાખ્યાનોજ અભિપ્રાય છે એમ ન સમજવું. મનુ, ઉશના, શંખ અને બીજા બધા ઋષિમુનિઓ પણ એવોજ અભિપ્રાય આપે છે. x

આમાં દાસીભાવ ઉપર ભાર મૂક્યો છે એમ રજો દોષ માની લે. એવા એ ખરેખરા અંતરના પ્રેમનો સ્વભાવજ છે. ક્યાં શુદ્ધ પ્રેમ છે ત્યાં સ્વાર્થનો વિચાર હોતો નથી; ત્યાં તો માત્રો માનુષ્ય દેમ સુખી થાય તેનોજ વિચાર હોય છે; અથવા અમેજ બુદ્ધ્યા. ક્યાં અંતરનો ઉમળકો હોય છે ત્યાંજ ખરેખરો દાસદાસી ભાવ હોય છે.

હિન્દુશાસ્ત્ર કહે છે કે “પતિવ્રતા સ્ત્રી સદાકાળ પવિત્ર છે. અશુદ્ધિને તેને સ્પર્શ થાય તો પશુને અશુદ્ધ થતી નથી. આવી

x હરિવંશ દર્શન, પાંડે ૧૩૫, ૧૩૬.

x ભગવદ્ગીતા, ૧૨, ૧-૧૦, ૧૩.

x મહાભારત, ૧-૨૧૫. ઉત્તર મંદિર, ૧-૨૨.

x મહાભારત, ૧-૨૧૫.

કરીને શુદ્ધ થવાને માટે તેને કાંઈજ કરવાની જરૂર નથી.” ÷

મહાભારત કહે છે કે “શ્રી તેના પતિનું અડધું અંગ છે; શ્રી સારામાં સારો મિત્ર છે; શ્રીના ઉપર ધર્મ, અર્થ અને કામનો આધાર છે; શ્રીજ ધરની લક્ષ્મી છે. જેને ઘેર શ્રી છે તેજ ગૃહસ્થાશ્રમી છે. તેજ સાચો શ્રીમાન છે. લોકો પણ તેનાજ વિશ્વાસ કરે છે. જેને પત્ની છે તેજ સુખી છે. મિત્રભાષિણી પત્ની સાચી સલાહ આપવામાં મિત્રની ગરજ સારે છે, સત્કર્મમાં સહાય આપીને પિતાનું કામ કરે છે, માંદગીમાં સેવા આકરી કરતી વખતે માતાની જગ્યા લે છે, પ્રવાસ વખતે હુઝાર કરીને આરામ આપે છે. વૈધ લોકો પણ કહે છે કે તમામ પ્રકારનાં દર્દ સારાં કરવામાં શ્રીના જેવી એકઠે ઔષધિ નથી. શ્રી એ તેના પતિની હજારો પ્રકારના સુખની અખૂટ ઝરણી છે. પડિતો ઘરને ઘર કહેતા નથી, પણ ગૃહિણીનેજ ઘર માને છે. આ જગતમાં જેને પ્રેમી પત્ની છે તેનું જીવન ધન્ય છે.” x

મનુ, વેદવ્યાસ અને યાત્રવલ્ક્ય, એ ત્રણે જણ એકઠે મતે કહે છે કે “જે કુટુંબમાં પતિ અને પત્ની એકબીજા ઉપર અનન્ય આસક્તિ રાખતાં હોય છે અને એકબીજાથી સંતુષ્ટ રહે તે કુટુંબમાં કલ્યાણ ચિરકાળ વાસો કરે છે એમ માની લેવું.” = મનુ તો એમ પણ કહે છે કે “શુણવાન પત્નીનું ભરણપોષણ કરવું એટલુંજ બસ નથી; પણ તેને હમેશાં ગાંધી રીતે રાજ રાખવી. શ્રીઓ તો ધરનું જૂથ છે. હમેશાં તેમનું સન્માન કરવું. શ્રી અને શ્રી-લક્ષ્મી, એ બેની વચ્ચે કશો ભેદજ ન રાખવો.” § વેદવ્યાસ લખે છે કે “જેઓ પડિત છે તેમણે તેમની સુશીલ શ્રીઓનું માત્ર લાલન પાલન કરવું, એટલુંજ નહિ પણ તેમનું સન્માન કરવું. તેમને નમસ્કાર કરવા અને તેમનું પૂજન પણ કરવું.” +

- યાત્રવલ્ક્ય સહિતા, ૧-૭૧.

x આદિપર્વ, અધ્યાય ૭૪. અનુશાસનપર્વ, ૧૪૧-૪૪, ૪૫. વનપર્વ ૧-૨૯. સાનિપર્વ, અધ્યાય ૧૪૪

= મનુસહિતા, ૩-૬૦. અનુશાસનપર્વ, ૧૨૨-૧૭. યાત્રવલ્ક્ય સહિતા, ૧-૭૮.

§ મનુસહિતા, ૬-૨૬.

+ કવિવર, ભવિષ્યપર્વ, ૫-૪૦

હિન્દુઓ સ્ત્રીજાતિને આદરશક્તિ માનીને તેનું સન્માન કરતા. આત્યારે પણ કુમારી કન્યાનું પૂજન કરવાનો રિવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે. તંત્રો તો કહે છે કે “સ્ત્રીઓને ભગવતી માતાને તેમનું પૂજન કરવું.”

ફ્રાન્સના તત્ત્વચિંતક આગસ્તે ક્રેંતને નારીપૂજાની પહેલ વહેલી શરૂઆત કરનાર તરીકે ગણી શકાય નહિ. સ્ત્રીપૂજાનું સૌથી પહેલું મંદિર ફ્રાન્સમાંજ રથપાયું એવું રજો કોઈ માની લે. = કારણકે તેનાથી ઘણા સૈકા અગાઉ પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રીઓનું યથાયોગ્ય પૂજન થતું હતું.

(૯) સ્ત્રીજાતિ

ધૃતરાષ્ટ્ર વનવાસ કર્યા પછી યુધિષ્ઠિર રાજા તેને મળ્યા ગયા તે વખતે તેમણે બીજા પ્રશ્નોની સાથે એવો પ્રશ્ન પણ પૂછ્યો હતો કે— “તમારા ઘરમાં સ્ત્રીઓનું પૂજન તો થાય છે ને ?” આવો સવાલ પૂછવાનો શો હેતુ ?

કારણકે સ્ત્રીઓને સન્માન આપવું એ હિન્દુશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. હિન્દુશાસ્ત્ર મુજબ સ્ત્રી અને પુરુષના સમાન અધિકાર છે. પુત્ર અને પુત્રી બેઉને તેમનાં માળાપે યોગ્ય શિક્ષણ આપવું જ જોઈએ. જન્મ પહેલાં વરની કુલીનતા, સ્વભાવ, શિક્ષણ વગેરેની જેમ પરીક્ષા કરી લેવી જોઈએ, તેમ કન્યાની પણ ઉપર કહી તે બાળતોની યોગ્યતા કેવી છે તે પણ બાણી લેવું જોઈએ. જન્મ પુરુષને તેની મરજી વિરુદ્ધ બાળતારે પરણાવાય નહિ, તેમ સ્ત્રીને પણ તેની મરજી વિરુદ્ધ નજ પરણાવાય. અગે હમણાં લામના એક બે મંત્રો ટાંક્યા હતા તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે સ્ત્રી તેના પતિની દાસી છે જ નહિ. ખર્ચ તેનાં સ્ત્રીપુરુષના દરજ્જામાં કર્યો તદ્દાવત જ નથી. જેમ એક પતિની હયાતીમાં બીજો પતિ કરવાનું સ્ત્રીને માટે અયોગ્ય છે, તેમ એક પત્નીની હયાતીમાં પુરુષને માટે બીજી સ્ત્રી કરવી એ

= આગસ્તે ક્રેંતે આગામીનના સિકામાં મળે એવો છે. સ્ત્રીનું પૂજન કરવાના કારણે તે આગામી હતા અને કાન્તમા તેને આ નિમિત્તે પ્રશ્ન કર્યો હતો.

= આગામીનના પર્વ, ૨૬-૨૮

જેમ આગામીનના પર્વમાં “સ્ત્રીકાવચ” એ નામના ગ્રંથમાં લખેલું છે.

જેમ આગામીનના પર્વમાં, ૨૬-૨૮ થી ૨૯ થી ૩૦.

પણ તેટલુંજ અયોગ્ય છે.† લગ્ન પછી જેમ પોતાના પતિને શાંત રાખવો એ જેટલી સીની ફરજ, તેટલીજ પોતાની સીને શાંત રાખવો એ તેના પતિની પણ ફરજ છે.* સ્ત્રી વ્યભિચાર કરે તો તેને જેટલું પાપ લાગે છે તેટલુંજ પાપ વ્યભિચાર કરનાર પુરુષને લાગે છે.= પતિને પોતાની સીને ફારગતી આપીને બીજા વાર પરણવાનો હક છે, તેમ સીને પણ ધણીને ફારગતી આપીને બીજા ધણી કરવાનો તેટલોજ અધિકાર છે.+ સ્ત્રી ગુજરી જાય, વંધ્યા હોય અથવા તેને શરીર કોઈ એવો વ્યાધિ મયો હોય કે કદી મટેજ નહિ ત્યારે જેમ તેના ધણીને બીજા સ્ત્રી કરવાનો હક છે તેમ સીને પણ તેના ધણી મરી જાય, નપુંસક હોય અથવા રોગી હોય તો બીજા ધણી કરવાનો તેટલોજ હક છે.‡ સ્વપ્નછંદી સીને પરલોકમાં પાપની સજા થાય છે, તેવીજ સજા સ્વપ્નછંદી પતિને પણ થાય છે.§ અસલ પુરુષની માફક સ્ત્રીઓ પણ જનોઈ પહેરતી;† અને પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓ વેદવું અધ્યયન કરતી. પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓને પણ જાહેર સંસ્થાઓના સભ્યોની જગ્યા માટે ઉમેદવારી કરવાનો અને મત આપવાનો હક હતો. આમ્ય સમિતિઓમાં પુરુષોની સાથે સ્ત્રીઓ પણ સભાસક તરીકે સૂંટાતી અને સમિતિઓની બેઠકોમાં સ્ત્રીઓ પુરુષો સાથે મળીને બેસીવટ કરતી. શાસ્ત્રોમાં સીને પુરુષની અર્ધોગતા કહી છે. આ બધા પરથી હિન્દુસમાજમાં સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક હતા એવું સાબિત થાય છે.

મનુસંહિતા અને મહાભારત બેઉ એકસરખોજ આદેશ કરે છે કે “કૌમાર અવસ્થામાં સ્ત્રીએ પિતાના રક્ષણ નીચે રહેવું; યૌવનમાં પતિના અને ઘડપણમાં પુત્રોના રક્ષણ નીચે રહેવું.”

† પંડિત વિદ્યાસાગર કૃત “વિધવા વિવાહ,” પૃષ્ઠ ૧૭૬, શાંતિપર્વ, ૧૬૭-૧૧

* મનુસંહિતા, ૩-૬૦

= આદિપર્વ, ૧૨૨-૧૭, ૧૮. શાંતિપર્વ, ૧૬૫-૧૩

+ આ જામનની વિશિષ્ટ સ્ત્રી લગ્નના વિષયમાં કરી છે.

‡ વિધવા સ્ત્રીઓ કરીથી પરણી શકતી કે કેમ એ વિષય ઉપર આગળ સ્પષ્ટ થશે.

§ સધરા સ્ત્રીઓ કયા સંજોગોમાં ફરી પરણી શકે એ વિશે આગળ સ્પષ્ટ કરેલી છે.

† જનોઈ વિષે પણ એનાદિદી સ્પષ્ટ કરી છે.

તેણે એકલાં તો કહી રહેવુંજ નહિ.”x આવો આદેશ કરવાનો હેતુ એટલોજ કે સ્ત્રીજાતિ નિર્ણય હોવાથી તેને પુરુષના રક્ષણની અપેક્ષા રહે છે. મનુ કહે છે કે “જે સ્ત્રી આત્મરક્ષણ કરવા સમર્થ ન હોય તેને તેનાં કુટુંબીઓએ ઘરમાં રાખીને તેનું રક્ષણ કરવું. પણ જે સ્ત્રી હમેશાં આત્મરક્ષણ કરવા જેટલી શક્તિ મેળવવા તરફ લક્ષ આપતીજ રહે છે તેનું રક્ષણ કરનાર કોઈ ન હોય તોપણ ચાલે. તે સદાએ સુરક્ષિતજ છે.”*

પ્રાચીન હિન્દુસમાજમાં સ્ત્રીઓની સાથે કેવું વર્તન રાખવું તેના સંબંધમાં નીચે મુજબ અનુપમ આજ્ઞાઓ કરી હતી:—

સ્ત્રીમાત્ર સન્માનને યોગ્ય છે તેથી પ્રત્યેક સ્ત્રીને અભિવાદન કરવું.x પરસ્ત્રીને હમેશાં પોતાની માતા, બહેન અગર પુત્રીની જેવી જાણવી.= પરસ્ત્રી ગમે તેટલી અપરિચિત હોય તોપણ તેને માં, બહેન અગર દીકરી કહીને બોલાવવી.* સ્ત્રી રસ્તામાં સામી મળે તો જેમ રાજાને માટે દોડે રસ્તો આપે છે, તેમ તેને માટે પણ રસ્તો આપી દેવો.† મનુ અને મહાભારતનો કર્તા બેઉ એકઠે અવાજે કહે છે કે “સમ્યગ્ચિન્ત્યવાન સ્ત્રી ઘર શોભાવે છે અને કુટુંબના બૂધણરૂપ છે. પિતા, બ્રાતા, પતિ, સસરા, દીયેર, જેઠ વગેરે પુરુષવર્ગ જે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છતા હોય તો તેમણે કુટુંબના સ્ત્રીવર્ગને માન આપવું અને તેમને વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે અર્પણ કરવાં. સ્ત્રીજાતિનું હમેશાં સન્માન કરવું અને તેમને અન્ન વસ્ત્ર વગેરે પૂરાં પાડવાં. જે કુટુંબમાં સ્ત્રીવર્ગના જીવને કલેશ થતો હશે તે કુટુંબની થોડા વખતમાં પાયમાલી થઈજ જાણવી. સ્ત્રીઓના શાપથી આખા કુળનો નાશ થાય છે. તેમનું અપમાન થતાં સંસારનાં તમામ કાર્યોમાં નિષ્ફળતા મળે છે. એથી ઉલટું જે કુટુંબમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે તે કુટુંબમાં તમામ કાર્યો સફળ થાય છે. જે ઘરમાં સ્ત્રીઓ આદરમાન પામે છે તે ઘર ઉપર દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન રહે છે.

x મનુસંહિતા, ૯-૩. અનુશાસનપર્વ, ૪૬-૧૪.

* મનુસંહિતા ૯-૧૨.

x મનુસંહિતા, ૨-૧૨૩.

= અનુશાસનપર્વ, ૧૪૪-૧૧, ૧૨.

* વિષ્ણુસંહિતા, ૩૨-૭.

† મનુસંહિતા, ૨-૧૩૮.

* યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રાગન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ॥

અધ્યાપક વિદ્વાન લખે છે કે “અસદના જમાનામાં હિન્દુ લોકો ઓળાતિને જેટલું માન આપતા તેટલું માન તો ઓળા દોષપણ દેશમાં કે પ્રજામાં નથી આપાતું, એમ નિશ્ચય-પૂર્વક કહી શકાય છે.”

(૧૦) પડદાનો રિવાજ

— ક્રોપડી ઘરની બહાર છૂટથી ફરતી હરતી ઓવા ઉદ્દેશ મહા-ભારતમાં અનેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. કારણકે અસલ આપણા દેશમાં ઓળાને ઓળવપડદામાં પૂરી રાખવાનો રિવાજ ન હતો.

વેદના યુગમાં તો ઓળવપડદાને કોઈ બાજુનું પણ ન હતું. વિદુષી ગાળીએ રાજાધિ જનક રાજાની માટા માટા વિદ્વાન પંડિતોથી ભરેલી સભામાં ઉભા થઈને પોતાના પાંડિત્યથી તમામ સભાજનોને ચકિત કરી નાખ્યા હતા.

મહાભારતના જમાનામાં પણ પડદાનો રિવાજ ન હતો. ઓળા માનવાને ધણું કારણ છે. દુષ્યન્ત રાજાની રાણી શકુન્તલા ધણી લોકોથી ભરેલી રાજસભામાં ગર્ભ હતી અને ત્યાં ભરી-સભામાંજ તેણે પોતાના પતિને કપડો આપ્યો હતો. ગાન્ધારી રાણી, કુન્તી, ક્રોપડી વગેરે સ્ત્રીઓ પુરુષોની ઓળા પુરુષોની સાથે સભામાં બેસતી હતી. પુરુષો પણ સૌ જેમ પોતપોતાના છુદા આસન ઉપર બેસતા, તેમ ઓળા પણ તેમનાં છુદાં આસ-નો ઉપર બેસતી. માણસોથી ચીકાર ભરેલી સભા વચ્ચે સૌ સાંભળે ઓળા રીને ગાન્ધારી રાણીએ બાપણ આપ્યું હતું. તરત રાજકુમારીઓ (હાથલા તરીકે ઓળા) દોડેદોડ ફરીને પોતાને મનપસંદ પતિ ઓળા દેવી. તેમ કરવાની તેમના પિતા-જ નેમને આજ્ઞા કરતા. ઘરેલુંથી પડેદોડી ઓળા નિશ્ચિતપણે બાહરે રજાઓ ઉપર જતી આવતી. આજુબાજુનાં જગતે જાણેલું ન. ય. યાનાં પાછળ પાછળ જવા નીકળ્યો હતો ત્યારે પુરુષોની મુશ્કેલીઓ પણ તેને સ્પર્શ કરી હતી. = કુંવારી છે. કદીએ:

* મહાભારત ૨-૫૪૫ ૫૬. એ જગ્યાએક મહાભારતના અનુવાદકર્તાએ ‘...’ આપ્યું નહીં હોવા છે.

* ૨-૫૪૫ ૬-૭

* અનુવાદકર્તા, અખા-૩૩

સોનાના દાગીના પહેરીને સાંજને પહોર ટોળાંબંધ વાડીબગી-
ચાઓમાં ફરવા નીકળતી એવો રામાયણમાં પણ ઉલ્લેખ છે.*
અહિં કુંવારી એટલે તદ્દન નાની ઉંમરની છોકરીઓ એવું
કોઈ ન સમજે. તે જમાનામાં ભરબુવાન સ્ત્રીઓ પણ કુંવારી
રહેતી. બુવાનીમાં પ્રવેશ કર્યા પછીજ તેઓ લગ્ન કરતી.+

ઈસ્વીસન પૂર્વેના ત્રીજા સૈકામાં સમ્રાટ અશોકની ખંડેન
મગધ દેશથી ઠેઠ લંકા સુધી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા ચાલી
ગઈ હતી. રમેશચન્દ્ર દત્ત લખે છે કે “ પૌરાણિક જમાનામાં
(ઈ.સ. ૫૦૦-૧૦૦૦ સુધી) ઓઝલ પડદાનો રિવાજ ન હતો.”
ઈસવી સનનાં છઠ્ઠા સૈકામાં કાન્યકુબ્જના રાજા હર્ષવર્ધનની
ત્રિધવા બહેન ચીનાઈ પ્રવાસી હુએન ત્સાંગનાં બૌદ્ધધર્મ વિધેનાં
ભાષણ સાંભળવા માટે તેના ભાઈની પાસેજ બેઠી હતી અને
વક્તાનું ભાષણ પૂરું થયા પછી તેણે પોતાનો હર્ષ પણ બહેર
કર્યો હતો. ત્યાર પછી નવમા સૈકામાં જોઈએ છીએ તો સ્ત્રીઓ-
ના અલંકારસ્વરૂપ ગણાતી ઉભયભારતી નામની પંડિતાએ
પંડિતોથી ભરેલી સભામાં પોતાના પતિ મંડનમિશ્ર અને શં-
કરાચાર્યનો વાદવિવાદ સાંભળવા બેઠી હતી એટલુંજ નહિ પણ
એ વિવાદમાં મધ્યસ્થનું પદ પણ તેણેજ લીધું હતું.

મિસર અને તુર્કસ્તાનના મુસલમાનો અત્યંત સાંકડા
વિચારો ધરાવતા હતા, પરંતુ તેઓ પણ સમયોપયોગી જ્ઞાન
મેળવતા અને તે પ્રમાણે વર્તતા થયા છે. એ બેઉ દેશના મુસલ-
માનોએ પડદાના રિવાજને હાનિકારક માનીને તેમના દેશમાં-
થી કાઢી નાખ્યો છે.

અથવા ભરતખંડની બહાર જવાની જરૂરજ ક્યાં છે ? સર
પ્રકુલચન્દ્ર રાયે તેમના એક ભાષણમાં કહ્યું હતું કે તેમણે
મુંબઈમાં ૧૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ આગળ ભાષણ આપ્યું હતું. સં-
ભાસ્થળની આગલી બેન્ચો ઉપર બુવાન છોકરીઓ બેઠી હતી.
સર પ્રકુલક કહે છે કે “ એ દેખાવ જોઈને મારું હૃદય આનંદથી
છલકાઈ ગયું. આપણે બંગાળીઓ બધી બાબતમાં હિન્દના બીજા
બધા પ્રાંતો કરતાં આગળ હોવાનું અભિમાન કરીએ છીએ, પણ
મેં જોયું કે મહારાષ્ટ્રની કન્યાઓ રસ્તા ઉપર છૂટથી હરેહરે છે,

* રામાયણ, અધ્યાય ૩૮, ૬૭-૧૭

+ મોટી ઉમ્મરનાં લગ્ન વિશે આગળ ચર્ચા કરી છે.

કારણ કે ત્યાં પડદાનો કુરિવાજ નથી; અને જે દેશમાં પડદાનો રિવાજ નથી તે દેશની સ્ત્રીઓ ઉચ્છ્રાંખલ છે એમ માનવું બૂલ-સરેહું છે." *

મુંબઈ, પૂના, મદ્રાસ વગેરે દક્ષિણનાં રમાનો અને નેપાળ જેવા ઉત્તરના પ્રદેશો જેમણે મુસલમાનોનો અત્યાચાર વેઠ્યો તે દેશોમાં એકલપડદાનો રિવાજ હાખલ થયોજ નથી. બંગાળા વગેરે પ્રાંતોમાં પણ અસલ એવો રિવાજ નહતો. મુસલમાનોએ જે જે દેશોમાં સ્ત્રીઓ ઉપર જુલમ ગુજાર્યો છે તેટલા દેશમાંજ આ રિવાજ હાખલ થયો છે.

(૧૧) વીરાંગનાઓ

શિખાંડી સ્ત્રી હોવા છતાં તેણે કેવું સુદ કયું હતું તે સો બાંધે છે. સરતખંડમાં એવી વીરાંગનાઓની કદી ખોટ હતીજ નહિ.

(ક) વેદના યુગમાં—

ઋગ્વેદના સમયમાં સ્ત્રીઓ અત્યશત્રુ ધારણ કરીને રથમાં બેસીને સુદ કરવા નીકળી પડતી એવા હાખલા છે. મુદ્ગલની સ્ત્રીએ ઉપર કહ્યું તેમ સુદ કયું હતું. = વેદના જમાનામાં આયં સ્ત્રીઓ સુદ કરતી હતી.†

(ઘ) મહાભારતના યુગમાં—

ભારે હથથ રાજા શંખર નામના દૈત્યની સાથે લડતાં ખૂબ જખમી થઈને બેશુદ્ધ થઈ ગયા ત્યારે તેમની રાણી કૈકેયી અત્યંત બહાદુરીપૂર્વક તેમનો બચાવ કરીને તેમને સલામત જગ્યાએ લઈ ગઈ અને એ રીતે તેણે તેમનો જીવ બચાવ્યો હતો. ‡ કૃષ્ણ સુદમાં યાદી ગયા છે એમ જાણીને સત્યભામાએ તેમની જગ્યાએ દુરભનો સાથે સુદ કયું હતું.

મહાભારતમાં એક નહિ પણ અનેક વીરાંગનાઓની વાતો આવે છે. વિદુલા અને કુન્તીએ પોતાના પુત્રોને પાણી થકાવીને તેમને હાથે સ્પર્શનો ઉદ્ધાર કરવ્યો હતો. દ્રૌપદીએ પણ એજ દ.યં કંવા માટે પોતાના પતિઓને ગ્રેષ્ઠા આપવામાં બાંધી નાખી નથી શિખાંડીએ પોતે સ્ત્રી છતાં મોટી સેનાની સરદારી

* - ૧. સ્ત્રી, ૧૧ - ૧૪ ૧:૨૭ (બ.મ.૧૧૧)

† ન.વં. ૧૦ - ૧૬૮, ૧-૦ - ૮૭૪

‡ મદ.ની. ૬.નિઃ ૨૨-૦ (૧૧ - ૧) ૧૬ ૨

૪ ૨ મ. ૧૫૭, અં. ૫. ૬: ૬-૧

માતા:સ્મરણીયા વીરમાતા પોતાના અત્યંત વહાલા બે દીકરાઓને
લઇને પોતાને દેશ પાછી આવી અને દીકરાઓને દેશના રક્ષણને
માટે લડવા મોકલ્યા. સોળમા સૈકામાં તારાભાઈ નામની વીરાં-
ગનાનો જન્મ થયો હતો. તેના પિતાએ રાજ્યબ્રહ્મ થવાથી એવી
પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે જે દેશ મને માફ રાજ્ય પાછું અપાવશે
તેને મારી દીકરી પરણાવીશ. પૃથ્વીરાજ નામનો એક વીર પુરુષ
તારાભાઈને પરણવાની ઉમેદથી લડાઈમાં ઝુકાવવા તૈયાર થયો.
તારાભાઈ પણ ઠાંઈ હાથ જોડીને બેસી રહે એવી ન હતી. તે
પણ શસ્ત્ર ધારણ કરીને પોતાના દેશને પારકાની ઝૂંસરીમાંથી
છોડાવવાને લડવા તૈયાર થઈ અને લડાઈમાં બારે પરાક્રમ બતાવ-
્યું. એજ સૈકામાં રાણી દુર્ગાવતી અને ચાંદણીબીએ પોતાના
દેશને માટે કેવાં યુદ્ધ કર્યાં છે તે લેખકે પોતાના “સમ્રાટ અકબર”
નામના પુસ્તકમાં વર્ણવ્યું છે. સત્તરમા સૈકામાં રાણી જશવંત-
સિંહ લડાઈમાં હારીને ઘેર આંચો ત્યાં તેની રાણીએ તેને
કિલ્લામાં પેસવા ન દીધો અને તેને ઠહેવડાવ્યું કે “જે હારીને
પાછો આવે તે મારો પતિજ ન હોય. તમે બીજા દેશ હશે.”
અઢારમા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં રાણી અહલ્યાબાઈએ પાંચસો
શ્રીઓની એક સેના ઉભી કરી અને તેમને લઇને પોતાના રાજ્ય
ઉપર ચઢી આવનાર રાઘવ દાદાની સામે લડવા નીકળી હતી.*
ઓગણીસમા સૈકામાં ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને એક બીજી
અહલ્યાબાઈએ મેં શ્રીરત્નો પેદા થયાં હતાં. ૧૮૫૭ ના
સિપાહી યુદ્ધ સુધી ભરતખંડમાં વીરાંગનાઓ પાકતી આવી છે. x

(જ) બંગાળી વીરાંગનાઓ

બંગાળ પણ વીરાંગનાઓ વગરનો રહ્યો નથી. બંગદેશમાં
જન્મેલી શીલાદેવીએ કરતોયા નહી આગળ પડાણ સૈન્યની સાથે
યુદ્ધ કર્યું હતું. બોગ્રાડ (બોગરા) કિલ્લાની બીજી એક વીરાં-
ગના પણ પડાણોની સાથે લડી હતી. ત્રીજો દાખલો રંગપુરની
રાણી મેનાવર્તાનો છે. તેણે પણ લડાઈમાં ભાગ લીધો હતો. સોળમા
સૈકામાં જન્મેલી પૂર્વ બંગાળ રાજ્ય ચાંદરાયની સોનામણિ નામની
એક બહેને તેા શત્રુઓની સાથે એક કરતાં વધારે વાર યુદ્ધ કર્યું
હતું દક્ષિણ નંદ દેશની રાણી ભવશંકરીએ ઓરિસ્સાથી આવેલા

* નામની, અમદાવાદ, ૧૮૨૮ (બ. સં.) પૃષ્ઠ ૨૦૬

x વ.ના.પ્રાધિની પત્રિકા, ૧૮૦૫ (બ. સં.) પૃષ્ઠ ૨૭૬

અર્ધમાન સરકર સામે જોતું હાજરું રાજ કર્યું હતું કે શુભર
વારમાં અકબરે તેની બહાદુરીને લીધે તેને “રાયવાધિની”નો
ખિતાબ અને કિંમતી શિરપાત આપવા રાજા ચાનગિંદને તેના
દરબારમાં મોકલાવ્યો હતો. વર્તમાન (ખરદાન) જિલ્લાના
રાયના તાલુકાની ગોડેસ્વારીમાં અત્યંત કુશળ ગણાએલી કેઠ
બહારનદીની સ્ત્રીની વાત લોકોમાં આજે પણ કહેવાય છે.*
શકંસ કંપનીઓમાં આજે પણ ખંગાળી સ્ત્રીઓ ઘોડે બેસવાની
નાના પ્રખરની કુશળતા બતાવીને સૌને વિશ્વાસ પમાડે છે.

નિહુલા, શિખંડી, દ્રોપદી અને કુન્તી, એ સર્વ કેઠ કવિએ
ખાતાની કલ્પનામાંથી ઉપજતી કાલેડાં પાત્રો નથી. ભારતવર્ષમાં
એક જમાનામાં સૂરવીર માતાઓ, સૂરવીર પત્નીઓ અને સૂરવીર
સ્ત્રીઓની ખોટજ ન હતી. ખોટ ન હતી એટલુંજ નહિ, પણ
ભારતવર્ષ એક વાર વીરત્વની લીલાભૂમિ હતો. એ વીરાંગનાઓ
આજે રહી નથી અને તેમના વિના ભારતખંડ સૂનો રમશાન
જેવો થઈ ગયો છે.

(૧૨) સ્ત્રીઓ છત્રી અને પગરખાં વાપરતી

પ્રાચીન કાળની સ્ત્રીઓ પગે જોડા અને હાથમાં છત્રી
લઈને ફરતી હતી. એક દિવસ એવું બન્યું કે મહર્ષિ જમદ-
ગ્નિએ અત્યંત જોરથી બાણ ફેંક્યું. તેમની પત્ની રેલુકા દોડતી
જઈને તે બાણ લઈ આવી. તે વળતે ખરો બપોર હતો તેથી
તેનાથી જલહી દોડી શકાશે નહિ એમ ધારીને જમદગ્નિએ તેને
છત્રી અને જોડા આપ્યા હતા.† કાઠંગરીમાં મહાશ્વેતા જોડા
પહેરતી હતી એવો ઉલ્લેખ છે.

જ્યારે વેદના યુગથી માંડીને છેક વર્તમાન સમય સુધી
સ્ત્રીઓ યુદ્ધ કરતી, લોહી હાડકાં અને મૂડાંઓ ઉપર થઈને
રણક્ષેત્રમાં દોડાદોડ કરતી, ઘોડા ઉપર સવારી કરતી, ત્યારે તેઓ
પગે પગરખાં પણ પહેરતી હોવીજ જોઈએ.

આજે ખંગાળીની સ્ત્રીઓ ભાતભાતના બ્લાઉઝને ખોડીસ
ને શેરિઝ પહેરતી થઈ છે ત્યારે એકલા જોડાએ શો વાંક કર્યો ?

* ખંગાલીર બ્રહ્મ, પૃષ્ઠ ૪૨૧, ૪૨૬, ૨૮૫ માં અંગવીરાંગના
રાયવાધિનીનો ઉલ્લેખ જોવા.

† અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૬૫, ૬૬

(૧૩) હુનરકળા

ઉત્તરા અને એવી બીજી કેટલીએ જીવાન રાજકુમારીઓ નૃત્ય અને સંગીત શીખતી હતી; કારણ કે અસલના વખતમાં આપણા દેશમાં સ્ત્રી પુરુષો એક લલિત કળાનાં જૂથ શોખીન હતાં.

(ક) ચિત્રકળા

અસલ પુરુષોની માફક સ્ત્રીઓ પણ ચિત્રકળા શીખતી, તેના અનેક પુરાવા સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ચિત્રલેખાની વાત તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.†

(છ) પુરુષો ગાતા, નૃત્ય કરતા અને નાટ્યપ્રયોગ કરતા

નાટ્યશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય, એ ત્રણેનું મહત્ત્વ વેદના મંત્રોના જેટલું જ છે. વેદકાળમાં લોકોને સંગીત તરફ ખૂબ ઝાવ હતો, ‘ઋગ્વેદ’માં હ્રન્-હ્રિમિ, વેણુ અને વીણાના ઉલ્લેખ છે. સામવેદ ગાતી વખતે બધા ઋષિઓ એકજ સૂરમાં સામવેદના મંત્રો ગાતા હતા.

રામાયણમાં પણ લોકો નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય શીખતા એવા ઉલ્લેખ છે. રામચંદ્ર પોતે પણ એ ત્રણે કળામાં પ્રવીણ થયા હતા. ભરતનું મનરંજન કરવાને માટે તેના સારા સારા કુળવાન મિત્રોમાંથી કેાઇ મનોરમ વાદ્ય વગાડવા લાગ્યા, કેાઇ નૃત્ય કરવા લાગ્યા અને કેાઇ હાસ્યરસના નાટકનો અભિનય કરવા લાગ્યા. લવ અને કુશ પણ વીણાની સાથે રામાયણ ગાતા હતા.‡

મહાભારતમાં સાત સ્વરનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં એવું પણ લખ્યું છે કે ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યની છટ છે.† બીજાં દેવે પોતાની મરણપથારી ઉપરથી સુધિસિરને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તેમાં “તમારે નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય જાણવાં જોઈએ” એવું કહ્યું છે.‡ અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો ત્યાંથી ગાવાની, વાદ્ય વગાડવાની અને નાચવાની કળા શીખી લાવ્યો હતો. કૃષ્ણ અને બલરામ એક નૃત્યગીતમાં કુશળ હતા, કૃષ્ણ તો વાંસળી પણ વગાડતા.

+ શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૧૦, અધ્યાય ૬૨.

‡ રામાયણ, અર્ધકાંડ, ૪-૩૪, અયોધ્યાકાંડ, ૨-૩૫. ૬૯-૭૦, ૮. ઉત્તરકાંડ, ૨૦-૧૭. ૪૬-૪૮.

‡ શાંતિપર્વ, ૧૯૧-૧૬. ૧૮૪-૩૯

= અનુશાસનપર્વ, ૧૦૪-૧૪૬.

આવે છે કે શાન્તનુ રાજાની પહેલી વારની રાણી 'જેતું' નામ= ગંગા હતું તે તેની આગળ નૃત્ય કરતી. વળી વિરાટ રાજાની રાજધાનીમાં નાટ્યશાળા હતી ત્યાં રાજકુટુંબની જુવાન જુવાન છોકરીઓ નૃત્ય ગીત વાદ્યવગેરેની તાલીમ લેતી.† ત્યાંજ ઉત્તરા અને બીજી રાજકુમારીઓને નૃત્યગીત વાદ્ય વગેરે શીખવવાં અર્થુન રહ્યો હતો.× કૃષ્ણ અને બલરામ પોતે, બેઉની સ્ત્રીઓ અને બહેન મુખદ્રા તથા બહુવ વંશની બીજી સ્ત્રીઓ પણ નૃત્ય કરતી, ગીત ગાતી, વાદ્યો વગાડતી અને નાટકના પ્રયોગો પણ કરતી. કથાસરિત્સાગરમાં રાજકુમારી મૃગવતીની વાત આવે છે. તે તો નૃત્ય અને સંગીતમાં અદ્ભુત કુશળ હતી. નાગાનન્દ રાજાની કુંવરી મલયવતીનું સંગીત અને વાદ્યનું જ્ઞાન ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. કાકળરીની મહાસ્વેતા પણ સંગીત અને વાદ્ય-કળામાં પ્રવીણ હતી. ધણાએ સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરથી જણાય છે કે અસલ આ દેશની સ્ત્રીઓ નૃત્ય, સંગીત અને વાદ્યકળા રસ લઇને શીખતી હતી. માળવામાં આજે પણ લગભગ દરેક સારા ઘરની સ્ત્રીઓ નૃત્ય, સંગીત અને વાદ્યકળા શીખે છે.‡

(૫) સ્ત્રીપુરુષો એકઠાં મળીને ગાતાં, નાચતાં અને નાટ્યપ્રયોગો કરતાં

જગવેદના સમયમાં તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો લેમાં બેસીને ગાતાં અને નૃત્ય કરતાંજ હતાં. મહાભારતમાં કમ અને દેવ-ધાનીની કથામાં આવે છે કે તેઓ તપોવનમાં નાચતાં, ગાતાં અને વાદ્ય વગાડતાં.‡ વૃન્દાવનમાં કૃષ્ણ, બીજા તેમના જેવા જુવાન છોકરા જુવાન છોકરીઓ સાથે એકબીજાના હાથ પકડીને ગાતા ગાતા નાચતા હતા, એ વાત ઘણી બાબતોની છે. આ બાબતની કીટાને શ્રીધર સ્વામી “રાસ” કહે છે. જકિમચંદ્ર લખે છે કે “આ રાસકીટમાં મૃગાર રસની ગંધ પણ નથી.”

હારકામાં “હાલીય” નામનું એક ચિત્રિત પ્રકારનું નૃત્ય

• અ. દિવસ, ૬૮-૧૦

† વિદ્ય. ૫૫, ૨૦-૭, ૩૧

× વિદ્ય. ૫૫, ૫૫-૫૬, ૧૧. અ. ૫૫, ૫૭-૫૮.

‡ કૃષ્ણ સ્ત્રી. અ. ૫૫, ૧૩૧-૧૩૨ (૫. ૫. ૫) ૫૬ ૨૨૮

• અ. દિવસ, ૫૫-૨૪, ૨૫, ૨૬

• રાસકીટ ૫૫ ૨ ૨૩૨ ૫ ૫.

સાથે સાથે જાહેરની સ્ત્રીઓ પણ વિના ચકાસે નાચવા મંડી.

નૃત્ય અને ગીતની ગરમત જોગવીને સૌ ધરાયાં ત્યારે તેઓ પાછાં કનારે આવ્યાં અને કોણે વસ્ત્ર પહેરીને શરીરે ચન્દન વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો લગાડ્યાં. સૌને માટે રસોઈ તો પહેલેથી જ તૈયાર રાખવાની વરદી આપી દીધી હતી. કૃષ્ણે સૌને જોજત કરવાનું નિમંત્રણ કયું એટલે પછી સાંજે નાના પ્રકારની અત્ત અને માંસની વાનીઓ ખાધી.+

જોજત પછી પાછો નાટ્યપ્રયોગનો આરંભ થયો. જાહેર સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના પાઠ બહુ સુંદર રીતે ભજવી બતાવ્યા. બીજા યાદવોએ તેમની સ્ત્રીઓની સાથે નાટકનાં ગાયન ગાવાનું કામ ઉપાડી લીધું. નારકે વીણા વગાડી, કૃષ્ણે વાંસળી અને અર્જુને મૃદંગ બજાવી ત્યાર પછી વળી પાછાં બધાં-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-લેગાં થઈને જોજ કુંડાળામાં ફરતાં ગયાં અને નાચતાં ગયાં.=

હવે પ્રથમથી નૃત્ય અને સંગીતની તાલીમ ન મળી હોય તો આટલાં બધાં સીપુરુઓથી લેગાં થઈને એક તાલ અને સૂરમાં ગવાય કે નચાય ખરું ? આ ઉપરથી માલુમ પડે કે જાહેર લોકોમાં સ્ત્રીઓને પુરુષોલેગાં થઈને એકસાથે નૃત્ય, ગીત અને વાદનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરતાં હોવાં જ જોઈએ.

વળી એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે જ્યાં ગાપ હીકરા, ભાઈ, પહેન, બનેલી, દીયેર, જેઠ, નણંદ, દેસણી, જેઠાણી અને બીજાં સગાં વહાલાં તેમજ કુટુંબનાં બધાંજ માણસો લેગાં થઈને ગીત ગાતાં હોય, નૃત્ય કરતાં હોય અને વાદો વગાડતાં હોય તેમાં નિર્દોષ વિનોદઉપરાંત બીજાં કાંઈ શૃંગારિક તત્ત્વ હોઈ શકે જ નહિ.

(ફ) બંગાળાની સ્ત્રીઓમાં પણ નૃત્ય, ગીત અને વાદનો પ્રચાર હતો.

બંગાળાના આદ્ય મહિલા અને સલીધમંની મૂર્તિ જેવી બેદૂલા પણ નૃત્ય કરતી હતી. ઋક્ષિતીશ વંશાવલી ચરિત ઉપરથી માલુમ પડે છે કે બંગાળાની સારા સાર ઘરની સ્ત્રીઓ સાંજને પહેર ત્રણ ચાર જણી લેગી થઈને રેંટીઓ કાંતતી અને તે વખતે કોઈ વાર સધમાખની માફક ઝીલે કામળ અવાજે અથવા

+ આવાખાદને ત્રણ આગળ ઉપર વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે.

= હરિવંશ, વિષ્ણુપુર, અધ્યાય ૮૯

x બેદૂલા, પૃષ્ઠ ૮૧

ઋચાઓ બનાવવાનો ઋચીઓને અધિકાર હતો ત્યારે તેમને વેદ બજાવના અધિકાર ન હતો એ વાત ઠેકાના માન્યામાં આવે ?

આગળ ચાલતાં રાજર્ષિ જનકની રાજસભામાં ઘણી પંડિતાઓ પણ આવતી હતી. એક વાર જનકે યજ્ઞ કર્યા પછી પંડિતોની મોટી સભા કરી. તેમાં દેશદેશથી ઋષિમુનિઓ, પંડિતો, પંડિતાઓ વગેરેને ખાસ નિમંત્રણો મોકલીને તેડાવ્યાં હતાં. જ્યાં સભામાં આવીને બેઠા પછી જનકે કહ્યું: “મારી પાસે એક હજાર ગાયો છે. તેમનાં શિંગડાં અને ખરીઓ સોનાથી મઢી લીધેલાં છે. આ સભામાં હાજર રહેલા વિદ્વાનોમાંથી જે પ્રશ્નને જાણતો હશે તેને હું આ ગાયોનું દાન આપીશ.” સભામાંથી કેાઈ કાંઈ બોલી શક્યું નહિ. સૌ ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. પ્રશ્ન ને કેાણ જાણી શક્યું છે ? અને પ્રશ્નને જાણ્યા વગર એ ગાયો મળે પણ કેાને ? થોડી વાર બાદ મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે એ ગાયોને આપણા આશ્રમમાં લઈ જાઓ. યાજ્ઞવલ્ક્યની ધૃતતા જોઈને સભામાં બેઠેલા જવા ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી તેઓમાંથી દરેક જણ વારાફરતી યાજ્ઞવલ્ક્યને પ્રશ્ન ને વિશે પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યા, યાજ્ઞવલ્ક્યે તેમને સૌને ચોખ્ખો ઉત્તર દીધા. એજ સભામાં વિદુષી ગાર્ગી પણ હાજર હતી. તે ઉભી થઈ અને ધીમી ચાલે ચાલતી મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યની પાસે ગઈ. પછી તેણે પ્રશ્નના સંગ્રહમાં કેટલાક અત્યંત કઠિન પ્રશ્નો પૂછ્યા, જે સાંભળીને આખી સભા આશ્ચર્યમાં મરકાવ થઈ ગઈ. એ સિવાય મત્રેયી, આત્રેયી વગેરે ઘણી પંડિતાઓ તેમની વિદ્વતા માટે ભારતના ઇતિહાસમાં અમર થઈ ગઈ છે.

(જ) મહાભારતના યુગમાં—

બલિ રાજાની સ્ત્રી તારા ઘણી વિદુષી હતી. વલિષ્ઠ ઋષિની પુત્રવધૂ વેદ જાણી હતી x માન્ય રી રાણી પણ વેદનું સ્મરણ જાણતી હતી અને જ રે વિદ્વાન હતી, એવું મહાભારતમાં લખ્યું છે. ક દ્રૌપદી એકલે હ.યે ઈન્દ્રપ્રસ્થના વિશાલ રાજ્યની આગક અને ખર્ચને દિસ જ રાખતી હતી— શિખંડી દુપર રાજાની પુત્ર હતી તેના પિતાએ તેને અક્ષરજ્ઞાન ઉપરાંત શિશુવિદ્યા

અને ધનુર્વિદ્યા પણ ભણાવી હતી. એ ઉપરાંત કુંતી, સુલભા, વિદુલા, શાંડિલી વગેરે અનેક સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓના મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. †

યમ કહે છે કે “પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓ ઉપવીત ધારણ કરતી, વેદનું અધ્યયન કરતી અને ગાયત્રીમંત્રનો પણ ઉચ્ચાર કરતી.” ‡ મહાનિર્વાણ તંત્રમાં તો એવી આશા કરી છે કે “પુત્રો પાલન કરવું અને તેને ખૂબ યત્નપૂર્વક કેળવણી આપવી.” ×

(ગ) બૌદ્ધ યુગમાં—

બૌદ્ધ યુગમાં તો સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ જોઈએ તેટલી હતી. તેઓમાં ગૌતમી, માલિની અને ધર્માદિત્તા ખાસ ધ્યાન જેણે એવી છે. તેમણે નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્રો ભણીને ઘણી ઉંચી કોટિની વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. માલિની કાશીના રાજાની પુત્રી હતી. તે જીવનપર્યંત અવિવાહિતા રહી હતી અને કાશીની નજીક આવેલા સારનાથ ક્ષેત્રમાં વિદ્યાલય સ્થાપીને દશ હજાર સ્ત્રીઓને વિદ્યા ભણાવતી, અરે ધર્મનો ઉપદેશ આપતી. † વિજયવર્દ મન્નુમહારે “થેરી ગાથા” નામના એક બૌદ્ધ ગ્રંથનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો છે. તેની અંદર ૭૩ ધાર્મિક જીવન ગાળનારી સ્ત્રી-કવિઓનાં કાવ્યો છે. એ “થેરી” સન્નારીઓની કાવ્યરચના અને તેમનાં પવિત્ર જીવનને લક્ષમાં લઈને પાશ્ચાત્ય પંડિતો લખે છે કે અત્રી હજાર વર્ષ પૂર્વે ભરતખંડની સ્ત્રીઓ જેટલી કેળવણી પ્રાપ્ત કરતી અને જેટલી સ્વતંત્રતા ભોગવતી, તેટલી કેળવણી આખા જગતમાં કોઈ પણ દેશની સ્ત્રીઓએ કદી પ્રાપ્ત કરી નથી અને તેટલી સ્વતંત્રતા કદી કોઈએ ભોગવી નથી. ‡ બૌદ્ધ યુગમાં ભરતખંડમાં અનેક જગ્યાએ બૌદ્ધ વિદ્યાદેહો હતા. એ વિદ્યાદેહો રહેલી વિદ્વાન બૌદ્ધ સંન્યાસિનીઓ બૃહસ્પતિની

† ઉલ્લેખ કર્યો, ૧૯૦૦-૧૯ થી ૧૯૦૧-૧૯૦૨ ૧

‡ ઉલ્લેખ કર્યો ૧૯૦૬ ૨ અનુવાદનું નામ ૧૯૦૬ ૨

વૃદ્ધાસ્ત્રવણુ નારીજાં મૌઝ્ઝીયન્ધનતિવ્યત .

અજ્ઞાનજ્ઞા વેદાનાં માચિત્રીવચનં તથા ‖

• કન્ધ-અર્થે પાન્નનીયા વિદ્વાર્જ્યાવિવચનતઃ

શ્રીઓને સલાવવાનું કામ કરતી. ઇસવી સન પૂર્વેના ચોથા સૈકામાં મેગારિથનિસ નામનો એક શ્રીક રાજદૂત ચંદ્રગુપ્તાના દરબારમાં રહ્યો હતો. તે પોતાની નોંધમાં લખી ગયો કે તે જમાનામાં દક્ષિણ ભારતમાં શ્રીઓજ ગાદી ઉપર હતી અને રાજ્ય-વહીવટ પણ તેઓજ ચલાવતી. તેઓ કલેહલી હોવીજ ન્નેઇજો. પ્રાચીન ભારતમાં શ્રીકેળવણીની અને શ્રીઓની સ્વતંત્રતાની આના કરતાં વધારે સંગીન આગિતી બીજી શી હોય ?

(૫) અર્ધાચીન યુગમાં—

ચરક સંહિતાનો રચનાકાળ ઇસવીસનના બીજા સૈકામાં મનાય છે. તે ઉપરથી પણ તે જમાનામાં શ્રીઓ સારી રીતે કેળવાએલી માણસ પડે છે. ૪ છઠ્ઠા સૈકામાં જના નામની એક પંડિતાએ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં નામના મેળવી હતી. એજ સૈકામાં કાબ્યકુબ્જના બળવાન રાજા હર્ષવર્ધનની આણુ ગંગાળાના ઉપસાગરથી અરબી સમુદ્રના કિનારા સુધી ફેલાઈ હતી. આવા મોટા વિશાળ સામ્રાજ્યનો વહીવટ તે પોતાની વિધવા બહેનના સહકારથી ચલાવતો હતો. મંદનમિશ્રની વિદ્વાન શ્રી ઉભય-ભારતીનો જન્મ આઠમા સૈકામાં થયો હતો. તે ચારે વેદ અને શિક્ષા, કદપ, બ્યાકરણ, નિરુક્ત, છન્દ અને જ્યોતિષ એટલાં છ વેદાંગ, સાંખ્ય, પાતંજલિ, ન્યાય, મીમાંસા, વેદોપનિષદ અને વેદાંત, એ છ દર્શનો, તમામ મુખ્ય કાબ્યો, કાબ્યશાસ્ત્ર વગેરે બધાંજ શાસ્ત્રોમાં પારંગત થઈ હતી. ત્રિગિજથી શંકરાચાર્ય અને ઉભયભારતીના પતિ, જેઉનો વિવાહ જામ્બો ત્યારે મધ્ય-રથનું અત્યંત માનભર્યું સ્થાન આ પંડિતાએ લીધું હતું. તે વિવાહ વખતે સમાજી બાંદર મોટા મોટા પુરંધર પડિતો હાજર હતા. તે બધાની વચમાં બેસીને શાંત અને સ્થિર બુદ્ધિ વડે પોતાના પતિ અને શંકરાચાર્યનો વિવાહ રોજ રોજ ન્યાયાધીશની માફક ઝંભીર ભાવે તે સાંભળતી હતી અને છેવટે તેણે પોતેજ પોતાના પતિની વિરુદ્ધ ચુકાદો આપ્યો હતો અને શંકરાચાર્યને વિવાહમાં છતેલા બહાર દર્શાવે હતા. ત્યાર પછી આ અસાધારણ વિવાસંપન્ન શ્રીએ જુદા શંકરાચાર્યનેજ પોતાના સાથે વિવાહ કરવાનું આદેશન કર્યું હતું. તેના અગાધ પાંડિત્યથી તે જમાનાના મોટા મોટા દિગ્ગજ જેવા પંડિતો આજા થઈ

ગયા હતી. અને તેને ચરચનીનોજ અવતાર કહેવા લાગ્યા
 હતા. આજમા સૈકામાં લોકાવલી નામની મોટી ગણિતવેત્તા
 ગઈ ગઈ. આજમા જતાં પંદરમા સૈકામાં ગિતોડના રાજા કુંભની
 ગણી ગીરંગાધ કાંતે તરીકે આખા ભારતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલીજ
 છે. સોળમા સૈકામાં ગોરિકાની કવચિની ગાધવી દારી ચેતન્ય-
 દેવને લોભને તેમના પ્રવર્તાવેતા નેષણુવ સંપ્રદાયમાં જોડાઈ અને
 તેમાંથી ગેરજા પામીને ગુપ્તજ પદો મૂકી ગઈ છે, જેમાંનાં કેટ-
 લાંક નેષણુવ પદ કટપત્તજ નામના કાવ્યસંપ્રદાયમાં છે. જગન્નાથ
 પુરીના તે વખતના રાજાએ જગન્નાથના મંદિરનો દૈનિક હેવાલ
 લખવાને આ બાઈનીજ નિમણુક કરી હતી. સત્તરમા સૈકામાં
 થયેલા તાંજોરના વિદ્યાનુરાગી રાજા મહારાજ રઘુનાથ ભૂપાલની
 રાજસભામાં સેંકડો પંડિતાઓ હતી. તેઓમાં મધુરવાણી
 નામની પંડિતા અગ્રસ્થાને હતી. તેણે વાદમીકિની પદરચનાતું
 અનુકરણ કરીને દોઢ હજાર સંસ્કૃત શ્લોકમાં આખી રામાયણની
 કથા સમાવી લીધી છે. દક્ષિણના બીજા એક દેશમાં કુંભારને ઘેર
 જન્મેલી મદલી નામની એક બીજી કવચિયત્રીએ પણ રામાયણ
 વિષે કાવ્ય લખ્યું છે. અસ્પૃશ્ય જાતિમાં પણ આજેયા નામની
 કવચિત્રીએ તામિલ ભાષામાં ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારનાં કાવ્યો
 રચ્યાં છે અને કાવ્યો લખવા ઉપરાંત તેણે ઉપદેશિકા તરીકે
 પણ સારી કીર્તિ સંપાદન કરી છે. § વૈષ્ણુવ કવચિત્રી અન્દલતું
 નામ પણ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. રાજર્ષિ જનકના વખતથીજ
 મિથિલા રાજ્યની બાઈજ મહારાણીઓ સુશિક્ષિત હતી.

(ક) બંગાળાની વિદ્વાન સ્ત્રીઓ—

બંગ દેશમાં પણ અસલ વિદ્વાન સ્ત્રીઓ ગઈ છે. જૂના
 વૈષ્ણુવ ગ્રંથોમાં અનેક બંગાળી લેખિકાઓનાં નામ જોવામાં
 આવે છે. સોળમા સૈકામાં કૃષ્ણનાથ સાર્વભૌમે “આનંદ લતિકા
 ચંપૂ” નામનું સંસ્કૃત કાવ્ય રચ્યું હતું તેની પ્રસ્તાવનામાં તે
 લખે છે કે એ કાવ્ય મેં મારી પત્ની વૈજયન્તી દેવીની મદદથી
 રચ્યું છે. એ કાવ્યમાં એ બાઈના રચેલા કેટલાક શ્લોક પણ
 છે. બંગાળાની પ્રિયંવદા નામની એક બીજી પંડિતાનું સ્થાન

* કેલાસચંદ્ર સિંહની શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની આવૃત્તિની પ્રસ્તા-
 વનાને આધારે.

§ પૃથ્વીરાજ કાવ્ય, પૃષ્ઠ ૨૭૨

પણ ઘણું ઉંચું છે. તે સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાખ્યાનો પણ આપી શકતી અને સુંદર શ્લોક પણ રચી શકતી. તે ઉપરાંત માક"ડેય પુરાણમાંના મદાલસા આખ્યાન ઉપરની એક દાર્શનિક ટીકા અને શાંતિપર્વના મોક્ષ ધર્મ પર તેણે લખેલું વિવેચન, જે બે તેની ખાસ કૃતિઓ છે. આગળ જતાં અદારમા શ્રેકામાં દ્વિવિદ્યુર જિવતામાં આનંદમયી નામની એક પંડિતા જન્મી હતી. તેણે અને તેના એક કાકાએ મળીને "દક્ષિણીલા" નામનું એક સુંદર કાવ્ય રચ્યું છે. બીજી યજ્ઞેશ્વરી નામની કવયિત્રી થઈ ગઈ છે, તેનાં કાવ્યો પણ સુંદર ગણાય છે. જોગણીમ્મમાં શેકામાં દ્વિવિદ્યુર જિવતામાં બીજી એક શ્રીરત્ન જન્મ્યું હતું. તેનું નામ ગંગામણિ દેવી હતું. તેણે રચેલાં ગીત આજે પણ વિક્રમપુર જિવતામાં વિવાદપ્રસંગે ગવાય છે. ગાણીમેકામાં દ્વિવિદ્યુરનીજ પંડિતા સુંદરીદેવી તેની ન્યાયશાસ્ત્રની અસાધારણ નિપુણતામાટે પંદાઈ મે. દેવરંદ જે. લોંગનામના એક પાદરીએ બંગાળી પુસ્તકોની એક યાદી તૈયાર કરી હતી તેમાં આ બાઈનો નામનિર્દેશ થયો છે. ક અને જેમનાં નામ ગણ્યાં તે ઉપરાંત બીજી ઘણી વિદ્વાન મહિલાઓએ બંગલૂમિનું નામ દીધું છે.

બંગાળની સ્ત્રીઓ માત્ર જુદાના વિદેશમાં અથવા સાદિ-ત્યના વ્યાસંગમાંજ કુશળ હતી એમ નહિ, પણ જ્ઞાનદારિક કાર્યોમાં પણ તેમણે સરળતા મેળવી બતાવી છે. ઘરજુદા સ્ત્રી ગામની સરસમાં સૌકામાં દર્શનએલી બંગાળી વૈષ્ણવ સાધ્વી શમિતો પ્રચાર કરતી કરતી દેક સુન્ન સુખી પદોંચી હતી તે જમાનામાં અંગગાલી ન હતી અને વિદેશ જમણુ કરવ નું કામ ઘણુંજ જોખમભરેલું હતું. એ સાધ્વીની પાસે સુન્નના સીમંત દેડીઆંબ, ધર્મ અને શાંતી આદેયના કવચ આગળ હતું. તેણે પંડાની પાસે આગળ રહે સમિત્તેથી કરપૂજ જનની મુલ્ય હતું. દેડીની પાસેથી હેડમો બેઠેલું જણાઈ તેણે જુગાર... દેડ મોડુ નહિ જણાયું હતું તે આજે પણ વિદ્યુદ કા કાલ ત "નોડીક હ મહિર" ૨.૬૪ "અડકુને અમ્મડે"

• ૧૦૧૨ ૧૦૮૬ છે ૨

૧૦૧૨ ૧૦૮૬ છે ૨
૧૦૧૨ ૧૦૮૬ છે ૨
૧૦૧૨ ૧૦૮૬ છે ૨

(જ) સ્ત્રી કેળવણીની ખામીનું પરિણામ

મહાલાસતમાં લખ્યું છે કે “ પંડિતની સાથે ગૂર્ખની મૈત્રી હોઈ શકેજ નહિ. ” આ વાત આપણા સંસારમાં અત્યંત અદ્ધર સાચી પડી છે. વિદ્વાન પતિ અને અજ્ઞાન પત્ની એ બેની વચ્ચે હૃદયનો મેળ થઈ શકતો નથી. સ્ત્રીઓ બાતબાતના વહેમની જનેતા અને પુષ્ટિહાતા થઈ પડી છે અને દેશની ઉત્થતિને અનેક રીતે અટકાવી રહી છે.

એ વિદુષા, કુન્તી, દ્રૌપદી મૂર્ખા હોત તો તેમણે તેમના
 સિંચ મલિને કે પુત્રોને સ્પર્દેશના ઉદ્ધાર માટે કદી ઉત્તેજન આપ્યું
 હોત કે અને તેમના ઉત્તેજનવિના તેમણે પોતાનું શુભાવેશું શા
 કારણ પામ્યું નજ મેળવ્યું હોત, એ પણ તેટલુંજ સાચું છે.

અવગણના ડોક્ટરોએ આજે જગતભરમાં અપૂર્વ સ્થાન મળી
જ્યું. હાલે લેમના દેશની ફળભાગી પામેલી સ્ત્રીઓની મહત્ત્વની
પાત્ર જ્યું. ફેર. સ્ત્રીનની સ્ત્રીઓ પાત્ર નહું શિદ્ધાન્ત પાસીને અમત
શરત અનિવાર્ય બનવી જાય છે.

[illegible]

સ્થાનનો સ્ત્રીવર્ગ બહુત યદ્ય ગયો છે અને સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો બેઠે પોતાના દેશના ઉત્કર્ષના કાર્યમાં સારું જીવન અર્પી રહ્યાં છે. એવા લોકોનો દેશ કેમ ઉત્તર ન થાય ?=

ત્યારે આજે જંગાણાની-સારા ભારતવર્ષની-શી સ્થિતિ છે ? શક્તિની ઉપાસના કરનાર જંગદેશ તો ઘણા વખતથી સમજી ગયો છે કે અને સૌને કહે પણ છે કે “સ્ત્રી એજ તમામ કાર્યોની આદિશક્તિ-પ્રેરક બળ છે.” પણ વ્યવહારમાં જંગ-દેશે પોતાના સ્ત્રીવર્ગની આંખે પાટા બાંધીને તેમને આંધળી બનાવી રાખી છે. અંધશક્તિ વડે કયું કાર્ય સફળ થાય ? ઈ. સ. ૧૯૨૬ના વરતીપત્રક પ્રમાણે જંગાણામાં પાંચ વરસથી મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓમાંથી હજારે એકવીસ જણનેજ કાગળ લખતાં પાંચતાં આવડે છે ! * આના કરતાં વધારે શોચનીય અવસ્થા બીજી શી હોય ? હજી આધુનિક જંગાણામાં સર્વત્ર જ્ઞાન અને કેળવણી તરફ લાગુ પડે છે. તે જોઈને એક કવિ પોતાની મમ્મવેદના વ્યક્ત કરતાં લખે છે કે:-

“ ના જાગિલે શબ ભારત લલના,
એ ભારત આર જાગે ના જાગે ના.” x

(૧૫) લોકશિક્ષણ

મહાભારતમાં એક વ્યાધ બારે પાંડિત હતો એવું લખ્યું છે. તે જોતાં તે જમાનામાં કેળવણીનાં દ્વાર નીચ ઉંચ સૌ ઠાઈને માટે એકસરખી રીતે ખુલ્લાં હોવાં જ જોઈએ.

(ક) વેદના યુગમાં—

કક્ષીવાન નામનો ઋષિ દાસીને પેટે જન્મ્યો હતો. ઋગ્-વેદના કેટલાક મંત્રો તેના રચેલા છે. બીજા એક એલુપ ઋષિ યદ્ય પ્રયા. તે જાતના સદ્ર હતા. ઋગ્વેદના ૧૦ માં મંડળનાં

= માસિક વસુમતી, ફાલ્ગુન, ૧૩૩૦ (ખં. સં.) પૃ. ૬૨૯, સ્ત્ર ૧૩૩૦, પૃ. ૭૮૬.

* પ્રવાસી, પીપ, ૧૩૩૦ (ખં. સં.) પૃ. ૪૦૬.

x બંધી સ્ત્રીઓના જાગૃતિ આપ્યા પગર ભરતખંડ જામન નદિજ યાવ-હારકાનાથ ગંગાપાધ્યાય.

(આ ગ્રામનીય અવસ્થામાં હેતુ દશકામાં બારે પરિવર્તન થયું છે.
સેવાનંદ)

૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩ અને ૩૪ એટલાં સૂકતો એ તેમની કૃતિ છે. વેદની અનેક ગાથાઓ પારશવ નામના શૂદ્ર જાતિના ઋષિની રચેલી છે.* ભલન્ધ, વન્ધ અને સંકૃતિ, એ ત્રણે ઋષિઓ શૂદ્ર હતા. તેમણે પણ વેદના કેટલાક મંત્રો રચ્યા છે.*

ત્યાંથી આગળ આલતાં ઉપનિષદના સમયમાં પણ લોક-શિક્ષણનો ઘણો સારો પ્રચાર હતો એવાં ચિહ્ન જણાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં કેકય દેશનો રાજા અશ્વપતિ ઋષિઓને કહે છે કે “મારા રાજ્યમાં પણ અભણ માણસ નથી.” હવે કોઈ પણ દેશ વૈશ્યો અને શૂદ્રો વગરનો તો હોયજ નહિ. ત્યારે એ દેશના વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ કેળવાએલા હતા એવું ઉપરના વચન ઉપરથી સાબિત થાય છે. એજ ઉપનિષદમાં ખીજે એક ઠેકાણે એવું આવે છે કે એક દિવસ સત્યકામ તેની માને કહ્યું: “મા ! મારે કોઈ પણ એક ઋષિની પાસે જઈને વિદ્યા ભણવાની ઇચ્છા છે. માઈં ગોત્ર કયું ? મારો પિતા કોણ ?” તેના મા બોલી: “હું જ્યારે જુવાન હતી ત્યારે ઘણા જણની દાસી હતી. તે વખતે તારો જન્મ થયેલો. તાઈં ગોત્ર કયું અને તારો પિતા કોણ તે હું કહી શકતી નથી. તાઈં નામ સત્યકામ અને માઈં નામ જળાલા. તારે તારા ગુરુની આગળ જઈને કહેવું કે માઈં નામ સત્યકામ જળાલ છે.” પોતાનું આવું શરમભરેલું જન્મવૃત્તાંત કયો માણસ પોતાને મોઢેથી જ નહિર કરે ? પણ સત્યકામ તો સત્યકામજ હતો. તેણે સત્યના આદેશને અધીન થઈને ગુરુની આગળ પોતાનો સાચોસાચો જન્મવૃત્તાંત કહ્યો. ઋષિ આવડા નાના છોકરાની સત્યપરાયણતા ઉપર દ્વિધ થઈ ગયા અને તેને બ્રહ્મવિદ્યા શીખવવા કબૂલ થયા. આગળ જતાં જળાલ પણ મોટો મહર્ષિ ગણાવા લાગ્યો અને રાજર્ષિ જનકને પણ તેણે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો. કહેવાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાને જાણનારા એકલા બ્રાહ્મણોજ હતા એવું તે વખતે હતુંજ નહિ. ઉપનિષદો ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાક બ્રાહ્મણો અને મહર્ષિઓ પણ બ્રહ્મવિદ્યા શીખવા મારે રાજર્ષિ જનક, પ્રવાહણ વગેરે દ્વિતીય બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની પાસે જતા હતા. અને તેમને મોઢેથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ અલભ્ય કરતા હતા.

* જનન્દર નરિતા, અંક ૧૯૫, પૃષ્ઠ ૩૨. જનનિન્દર, પૃષ્ઠ ૫૬.

* જનન્દર નરિતા, અંક ૧૯૫, પૃષ્ઠ ૩૨.

ઈશ્વરી સન પૂર્વે ત્રાતમા સિકામાં તદ્દશચિત્તાનાઈ પ્રચિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલયમાં રજપૂત, બ્રાહ્મણ અને બીજી તમામ જાતિના છોકરાઓ વગરદ્વરકેતે ભોગા બજીશકતા દતા, મગધ દેશનો જીવક નામનો એક ગરીબ માળાપનો છોકરો એ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ભણ્યો હતો. તે આયુધશાસ્ત્ર અને અશ્વચિકિત્સામાં એટલો નિપુણ હતો કે મગધ દેશના રાજા બિંબિસારે તેને રાજવેધની પઠવી આપીને પોતાના હરબારમાં ચિકિત્સક તરીકે રાખી લીધો.

(ત્ર) મહાભારતના યુગમાં—

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “રાજાનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે રાજ્યના તમામ બ્રાહ્મણો, શત્રિયો, વૈશ્યો અને ‘માનનીય’ યદ્રોને સભામાં નોતરવા. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે યદ્રોમાં પણ ‘માનનીય’ માણસો હતા ખરા. જે યદ્ર મૂખ હોય તે માનનીય હોઈ ચક્રે કેવી રીતે ? મનુ, મહાભારતકાર અને આણક્ય, ત્રણે જણ એકના એકજ શબ્દોમાં કહે છે કે “યદ્રની પાસેથી પણ જ્ઞાન મળતું હોય તો તે ગ્રહણ કરવું”+ આ ઉપરથી યદ્રોમાં પણ જ્ઞાનીઓ હતા એવું સાબિત થાય છે. રાજાના પ્રધાનમંડળમાં ત્રણ યદ્રો પણ હોવાજ નોંધએ એવું મહાભારતમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે. રાજાના પ્રધાનમંડળમાં દાખલ થવા જેટલો જેનો અધિકાર હોય તે કાંઈ મૂખ હોય ? મૂખ પ્રધાન કરે પણ શું ? વળી મનુસંહિતામાં એવું લખ્યું છે કે યદ્ર રાજાના રાજ્યમાં વસવું નહિ.+ તે જમાનામાં કાંઈ કાંઈ દેશના રાજાઓ યદ્રો પણ હતા તેની આ એક સાબિતી છે. જો એમજ હોય તો જે જે યદ્રો રાજા હતા તે બધા ભણેલા હોવાજ નોંધએ.

હવે બીજા કેટલાક દાખલા લઈએ. વિદુર જન્મે પારશવ યદ્ર કહેવાય, છતાં તે વેદ, વેદાંગ, પુરાણ, ઇતિહાસ, બધાજ વિષયો ભણ્યા હતા x યુયુત્સુ પણ યદ્ર હતો તોપણ તેને કેળવણી તો મળીજ હતી. જો તે અભણ હોત તો યુધિષ્ઠિર તેને

§ તદ્દશચિત્તા પંચમમા દાસના અટક ચંદ્રેરની નજીકમાં હતું.

* સમાપર્વ, ૪૨-૪૧

— યાનિપર્વ, ૪૧૮-૮૮.

+ મનુસંહિતા, ૪-૬૧

x આદિપર્વ ૧૦૬-૨૫નીચકંદની ટીકા. આદિપર્વ—અધ્યાય ૧૦૮

હસ્તિનાપુર નગરના મુખ્ય રક્ષક (લોર્ડ મેયર)ની પદવી આપદ નહિ. સૂતજાતિના એટલે શૂદ્ર જાતિમાં જન્મેલા લોમકર્ણ, સૌતિ, સંજય, કર્ણ અને બીજા ઘણીએ નીચ કોમોમાં પેલા થયેલા તુલાધાર, ધર્મવ્યાધ આટલું ગદ્યું જ્ઞાન સંપાદન કરેજ કેવી રીતે ? તેઓને બ્રહ્મવિદ્યાનું પણ જ્ઞાન હતું. એ બન્યુંજ શાથી ? કારણ કે તે જમાનામાં શૂદ્રોને પણ કેળવણી લેવાનો ફક બીજા કોમોના જેટલોજ હતો. પછી મહર્ષિ વેદ વ્યાસ, શુક, નારદ, વસિષ્ઠ, મન્દપાલ, દાર્શનિક કણ્વાદ વગેરે બીજા ઘણાએ અત્યંત નીચ જાતિની સ્ત્રીઓને પેટે જન્મ્યા હતા અને તેમને ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી મળી હતી અને વેદ પણ ભણ્યા હતા. વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યું છે કે વેદ વ્યાસે પ્રથમ એક પુરાણ રચ્યું અને તે પોતાના એક શૂદ્ર શિષ્યને ભણાવ્યું. તે શિષ્યે વળી પોતાના બીજા ત્રણ શિષ્યોને તે પુરાણ ભણાવ્યું. તે ત્રણ જણે ત્રણ નવાં પુરાણ લખી કાઢ્યાં. તે ત્રણે પુરાણ અને વેદગ્રામનું રચેલું અસલ પુરાણ મળીને હાલનું વિષ્ણુપુરાણ રચાયું છે.

(ગ) બૌદ્ધ યુગમાં—

બૌદ્ધોની જાહેરાતલાલીના જમાનામાં ભરતખંડમાં અનેક જગ્યાએ બૌદ્ધ સાધુઓના વિહાર હતા. એ ગાંધાર વિહાર તે જમાનાનાં કેળવણીનાં મથકોજ હતાં. બૌદ્ધ લોકો જાતિભેદને તો માનતાજ ન હતા. તેથી તેઓ ગાંધીજ જાતિના લોકોને ભણાવતા હતા. તે વખતના બૌદ્ધ સાધુઓમાંથી ઘણા તો માત્ર લોકોને વિદ્યા ભણાવીને જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવામાંજ પોતાનું આખું જીવન વ્યતીત કરતા. એકલા નાગરહતા વિશ્વવિદ્યાલયમાં જ પાંચસો અધ્યાપકો અને દશહજાર વિદ્યાર્થીઓ સરકારી ખર્ચે પોષાતા અને ભણતા ભણાવતા. તે ઉપરાંત તથાગિહ, વિક્રમાશિલા, વગ્ગસન, ઉદંડપુરી, કાશી, કાંચી વગેરે મોટાં મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં તે તો જુદાં. એ ગાંધાં વિદ્યાલયોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને તે વખતની સરકાર તરફથી છાત્રવૃત્તિએ (સ્કોલરશિપ) મળતી. એ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત બીજા હજારો દરીઆઓ બૌદ્ધ ગ્રંથોની નકલો કરવાનું કામ કરતા હતા. બરુતવર્ષમાંથી કાબુલ, પર્થિયા, તુર્કસ્તાન, સિંદ, અરબ એશિયા, ચીન, દેરિયા, જાપાન, સિયામ વગેરે દેશોમાં સંસ્કૃત ગ્રંથો જતા તે આ લોકોની મહેનતનુંજ પરિ

જામ હતું. આ તો મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયો-યુનિવર્સિટીઓની વાત થઈ. પણ એ સિવાય દરેક નાની મોટી રાજધાનીમાં લોકોને ભણાવવાની પૂરતી યગવડ હતી. દરેક પ્રાદ્યલુવાડામાં ૨૧ પ્રાદ્યલુ માત્ર ભણાવવાનું જ કામ કરતા. ઉપાધિ નામનો એક હજમ જોટલો વિદ્વાન હતો અને એવો મહાન દાર્શનિક હતો કે તે બુદ્ધદેવના મુખ્ય શિષ્યોમાં ગણાવા લાગ્યો અને આગળ જતાં બૌદ્ધ સંઘનો મુખ્ય નેતા તેમજ બુદ્ધદેવના જમણા હાથ એવો થઈ પડ્યો. ઇસવીસન પૂર્વેના ચોથા સૈકામાં થયેલો ચાણક્ય પંડિત પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં લખે છે કે શૂદ્રો ખેતી, કારીગરીના કંધા, નોકરી અને રાજકવિનું કામ પણ કરે છે. જે શૂદ્ર રાજકવિ થયા હશે તે મુશિસિલ તો હોવાજ નેહએ. મહારાજ યાકવતી* અથોકના વખતમાં આખા જનસમાજમાં બધાનેજ કુળવણી આપવામાં આવતી હતી.† ઇસવીસન પૂર્વેના ચોથા સૈકાથી ઇસવીસનના પહેલા સૈકા સુધી ભરતખંડની વસ્તીના મોટા ભાગને અક્ષરજ્ઞાન તો મળતું જ હતું.

એમ હતું ત્યારે તો ભારતવર્ષનો આટલો બધો મહિમા હતો.

(૫) અર્વાચીન યુગમાં—

અરપૂર્ય જાતિમાં જન્મેલો પિરુવલ્લહ તામિલ સાહિત્યનો સર્વોત્તમ કવિ અને ધર્મોપદેશક થઈ ગયો છે.† મહાકવિ કાલીદાસ જે ઇસવીસનના ૯મી સૈકામાં થઈ ગયો તેનો એક મુંબાર મિત્ર ભારે પંડિત હતો.† ચોદમાથી સોળમા સૈકા સુધી જોલા જાતના કવિઓ મધુર અને મર્મરૂપશી† દુદાઓ રચતા અને તે ગાઈ સંભળાવીને આખી સભાનાં ચિત્ત ટોલાવી નાખતા. આજે પણ એ કવિઓના વંશજોના હિન્દુ અને મુસલમાન બેડ કામના શિષ્યો છે. નાભાજી નામનો એક પંડિત થઈ ગયો તે ટામ

* અર્.ક.

- આ મહામાનું સંબંધ પુનઃ આ સંગ્રહ તૃતીય સુદરેશ સંમદન ૪૫૫૫ છે

સિમુ-અખંદાનંદ

• યુવ.રાજ દાખ, પૃષ્ઠ ૭૭૨

† સંખેષ નિર્ણય, પૃષ્ઠ ૧૮૭

† કાલીદાસના કાવ્યનિર્ણયને લક્ષ્યી હેતુથી રૂ.ધર્મજ કામ.જી તરે જી. દી.ક. કવિ. થરે: અર.ર. એટલેક નવી જનન. ૧૮૭૧ અગર આજ સે.મ. ૨૬૨. ૧૩ છે. સંજાવંદ)

The first of these was the discovery of gold in California in 1848. This discovery led to a great influx of people to California, and the state became a great source of wealth for the United States. The second was the discovery of oil in Texas in 1859. This discovery led to a great influx of people to Texas, and the state became a great source of wealth for the United States. The third was the discovery of silver in Nevada in 1859. This discovery led to a great influx of people to Nevada, and the state became a great source of wealth for the United States. The fourth was the discovery of copper in Arizona in 1863. This discovery led to a great influx of people to Arizona, and the state became a great source of wealth for the United States. The fifth was the discovery of gold in Colorado in 1859. This discovery led to a great influx of people to Colorado, and the state became a great source of wealth for the United States. The sixth was the discovery of silver in New Mexico in 1861. This discovery led to a great influx of people to New Mexico, and the state became a great source of wealth for the United States. The seventh was the discovery of gold in Idaho in 1860. This discovery led to a great influx of people to Idaho, and the state became a great source of wealth for the United States. The eighth was the discovery of silver in Utah in 1863. This discovery led to a great influx of people to Utah, and the state became a great source of wealth for the United States. The ninth was the discovery of gold in Montana in 1864. This discovery led to a great influx of people to Montana, and the state became a great source of wealth for the United States. The tenth was the discovery of silver in Wyoming in 1869. This discovery led to a great influx of people to Wyoming, and the state became a great source of wealth for the United States.

The discovery of gold in California in 1848 was the first of a series of discoveries that led to the great wealth of the United States. The discovery of oil in Texas in 1859 was the second, and the discovery of silver in Nevada in 1859 was the third. The discovery of copper in Arizona in 1863 was the fourth, and the discovery of gold in Colorado in 1859 was the fifth. The discovery of silver in New Mexico in 1861 was the sixth, and the discovery of gold in Idaho in 1860 was the seventh. The discovery of silver in Utah in 1863 was the eighth, and the discovery of gold in Montana in 1864 was the ninth. The discovery of silver in Wyoming in 1869 was the tenth.

“અનાદિમંગલ” નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. ત્યારપછી મધુસૂદન નામના એક હજારે “નળદમયંતી” નામનું કાવ્ય બનાવ્યું છે. અઢારમા સૈકાના અંતમાં લોખો કંદોઈ, નીલમણિ બાવસાર, રઘુનાથ વણકર, કૃષ્ણ મોચી, રામ કાનાઈ નામનો એક લોઈ વગેરે નીચ લલિતા કવિઓ સારાં સારાં બજનો, પઢો અને લોકગીતો લખી ગયા છે. ઘોષી ગોપાળ વગેરે હલકી જાતના લોકોના આંખને ઉઠીને વળગે એવા મોતીના દાણા જેવા અક્ષર જૂના હસ્તાવેળે જોતાં મળી આવે છે. તેઓ પુસ્તકોની પણ મુંઠર નકલો કરતા હતા.*

ત્રણસો વર્ષ અગાઉ બંગાળામાં કેળવણીનો બહોળો ફેલાવો હતો. અંગ્રેજી રાજ્યના આરંભકાળમાં એકલા બંગાળામાં જ એંશી હજાર ગામઠી નિશાળો હતો. સને ૧૮૩૫ના સરકારી રિપોર્ટ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતે દરેક ૪૦૦ છોકરાં દીક એક એક ગામઠી નિશાળ હતી.

હવે અત્યારે શી સ્થિતિ છે ? છેલ્લા વસ્તીપત્રક ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે બંગાળામાં દરેક અગીઆર માણસોમાંથી દશ માણસ અક્ષર છે. આના કરતાં વધારે શોચનીય બીજું શું હોય ?

(૧) લોકશિક્ષણની ખામીનું ફળ—

જ્ઞાન એજ મુક્તિ છે, જ્ઞાનમાંથી સ્વતંત્ર વિચારનો જન્મ થાય છે; વિવેકબુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે અને હિત શું અને અહિત શું તેનો નિર્ણય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ અગત્યની બાબતો જો કોઈ પણ પ્રજાને સૌથી પહેલી સમજાઈ હોય તો તે હિંદુઓજ છે, એવો જગતના ઇતિહાસનો પુરાવો છે. જ્ઞાનનો મહિમા તો હમણાં ઉપર કહ્યો તેવો છે. હવે એવા જ્ઞાનનો ત્યારે અભાવ હોય ત્યારે કેવાં પરિણામ આવે તે જોઈએ. જ્ઞાન વિના મનુષ્ય મનુષ્ય મટીને પશુ બની જાય છે, હજારો વહેંચે તેની બુદ્ધિને પેરીને આંધળી કરી નાખે છે. આજ કારણે હીંદી હિંદુ જનતા નાના પ્રકારના કલેશ, ગરીબાઈ વગેરે દુ ખો લોગથી વધી છે તે તેમના પૂર્વજન્મનાં કર્મનું ફળ. હું એમ માનીને તેઓ મૂંઝે મોઢે સહન કરે છે અને ક્યાં

* બંગાળા અને ઝાહિન્ય, ૪૨૬ ૪૧૪, ૧૩૪, ૫૮૬, ૫૫૦.
વિશ્વકુમાર નિહાન, ૪૫૬ ૨૧૦

બંગાળા અને ઝાહિન્ય, ૪૫૬ ૫૪૯.

કર્મનાં ફળ તો ભોગવ્યે જ છૂટકો, એનું નિવારણ તો થઈ શકે
જ નહિ, એમ સમજીને પોતાનાં દુઃખ દૂર કરવાને હાથ સરખો
હલાવતા નથી. જો ભારતખંડની ફરીથી ઉત્તત અવસ્થા કરવી
હોય, તેના ભૂતકાળના ગૌરવને પાછું સતેજ કરવું હોય તો તેનો
એકજ ઉપાય છે કે દેશનાં સ્ત્રીપુરુષને-ન્યાત જાત, નીચ ઉચ
કશાનો ભેદભાવ રાખ્યા વગર-પૂર્વનાં અને પશ્ચિમનાં વિજ્ઞાન,
સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે મફત ફરજિયાત રીતે ભણાવવાની
વ્યવસ્થા કરવી. ચાલુ જમાનાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ એક વાર ભારત-
વર્ષની જનતાનાં નેત્ર અજવાળે તો પછી તેમને જગતની ખીણ
પ્રજાઓની સાથે ગૌરવભર્યું સ્થાન લેતાં વાર નહિ લાગે.

(૧૬) મફત અને ફરજિયાત કેળવણી

મહર્ષિ પરાશર, વસિષ્ઠ અને અત્રિ, એ ત્રણે સ્મૃતિકારો
નીચે મુજબ આદેશ કરી ગયા છે:-

“જે ગામનો કોઈ પ્રાદ્યક્ષ ક્ષત્રિય અગર વૈશ્ય અભણ,
જૂઠું બોલનારો અને ભીખ માગીને પેટ ભરનારો હોય તે
ગામના રહેવાસીઓને રાજાએ સજા કરવી; કારણ કે આવા ચોર
લોકને નિભાવનાર તે ગામના લોકોજ છે. આ વચન ઉપરથી
સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે પ્રાચીન કાળમાં પ્રાદ્યક્ષ, ક્ષત્રિય અને
વૈશ્ય, એ ત્રણ વર્ણને માટે કેળવણી ફરજિયાત હતી, અને
આખા ભારતમાં કોઈ પણ યુગમાં કેળવણીને માટે ફ્રી લેવામાં
આવતીજ ન હતી તે અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ. આમ
હોવાને લીધે ઉપલી ત્રણ વર્ણમાં તો ભાગ્યેજ કોઈ માણસ
નિરક્ષર રહેવા પામતો હોય.

(૧૭) શિક્ષણના વિષયો

અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિદ્યા ચાર પ્રકારની કહેવાય છે:- (૧)
આન્વીક્ષિકી, એમાં દર્શનશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. (૨)
ત્રયી, એમાં ચારે વેદ, વેદાંગ (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત
અર્થાત્ વેદના શબ્દોના અર્થ, છંદ અને જ્યોતિષ, પુરાણ,
ઇતિહાસ, આખ્યાયિકા, ઉદાહરણ, ધર્મશાસ્ત્ર, અને અર્થશાસ્ત્ર,
એટલા વિષયનો સમાવેશ થાય છે. દેશમાં સંપત્તિ બહારથી
II રીતે ખેંચાઈ આવે, દેવી રીતે તે સંપત્તિનું રક્ષણ થાય

— પરાશર સંહિતા, ૧-૫૬; વસિષ્ઠ સંહિતા, અધ્યાય ૩;
ત્રેલોકિયા અધ્યાય ૨૨.

અને તેમાં વૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય, એ બધી બાબતો જે વિદ્યાર્થીએ જાણી શકાય તે અર્થશાસ્ત્ર. (૩) વાર્તા, એમાં ખાસ કરીને દૃષ્ટિવિદ્યા, પશુપાલન, વાણિજ્યનો સમાવેશ થાય છે. (૪) દંડનીતિ એટલે રાજ્યશાસન કરવાની પદ્ધતિનું શાસ્ત્ર. ઉપર ગણાવેલા વિષયો ઉપરાંત ગણિતશાસ્ત્ર, ચિત્પથશાસ્ત્ર, યુદ્ધવિદ્યા, દુર્ભરકળા, મનુષ્યચિકિત્સા, પશુચિકિત્સા, યાંત્રિક વિદ્યા ઇતિવાદિયો પણ સીખવાતા. વિજ્ઞાનના તરફ પણ ખૂબ લગ્ન અપાતું.

અસલના અધ્યાપકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓનાં મન ઉપર નીચેની બાબત તો ખાસ કરાવતા:- “સત્ય વચન જોણું, સત્યથી હરી પણ જાણે યવું” નહિ, પોતપોતાનાં કર્તવ્ય કેમ અચૂકપણે કરવાં, કર્તવ્ય કરવામાં હરી પણ આજસ અગર દીલ ન કરવી. જે કાર્યો હિતકર હોય તે તો અવશ્ય કરવાંજ, હિતકર કાર્યો કરવામાં હરી બેદરકારી રાખવી નહિ. જેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું મંદસ્વ હોય તેની અવજ્ઞા કરવી નહિ.”=

(૧૮) આર્યો સિંધુ નદી ઓળંગતા

જે અસલના હિંદુઓ સિંધુ નદી ઓળંગવામાં હોય માનતા હોત તો અર્જુન હિંદુ હોવા છતાં સિંધુની પેલી પાર આવેલા ગાંધાર દેશમાં ગયોજ કેવી રીતે ?

હિંદુઓની જાણવાલાલીના જમાનામાં સિંધુ નદીને પેલે કાંઠે જવામાં કોઈ કશું પાપ માનતાજ ન હતા. દાખલા તરીકે બીજાએવ પોતે વૃદ્ધ અમાત્ય, બ્રાહ્મણ, મહર્ષિઓ અને શત્રુ-દંભ સૂન્યને લઈને બાહ્લીક દેશમાં આવેલા મદ્ર નગરમાં ગયા હતા.* ધૃતરાષ્ટ્રનો શણી ગાંધારી ગાંધાર દેશના (કંકહારના) રાજાની પુત્રી હતી. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે અર્જુન પણ બાહ્લીક દેશમાં અને અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે ગાંધાર દેશમાં પોતાના સૈન્યસહિત ગયો હતો. મૃષ્ટે પણ ગાંધાર દેશ ઉપર ચઢાઈ કરીને ત્યાંના લોકોને હરાધ્યા હતા.† સિંધુ નદી ઓળંગ્યા વગર આ લોકો ગાંધાર, બાહ્લીક વગેરે દેશોમાં શું ઉઠીને

= તૈત્તિરીય ઉપનિષદ.

* આદિપર્વ, ૧૧૩-૧, ૨, ૩. બાહ્લીક દેશ હાલમાં બાલુચિસ્તાન છે અને અફઘાનિસ્તાનની ઉત્તરે આવેલો છે.

† સભાપર્વ, ૨૭-૧, ૧૭-૨૨. અશ્વમેધપર્વ, ૮૩-૧૬, ૨૦, ઉવાચપર્વ, ૪૮-૭૫

કર્મનાં કૃણ તો લોગવ્યે જ છૂટકો, જોનું નિવારણુ તો ચર્ચ રહે
જ નહિ, જોમ સમજીને પોતાનાં હુઃખ દૂર કરવાને હાથ મરણો
હલાવતા નથી. જો ભરતખંડની ફરીથી ઉત્તમ અવસ્થા કરવી
હોય, તેના ભૂતકાળના ગોરવને પાછું સતેજ કરવું હોય તો તેનો
એકજ ઉપાય છે કે દેશનાં સ્ત્રીયુરુપને-ન્યાત જાત, નીચ ઉંચ
કથાનો લેહભાવ રાખ્યા વગર-પૂર્વનાં અને પશ્ચિમનાં વિજ્ઞાન,
સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે મફત ફરજીઆત રીતે લાગુવાવળી
વ્યવસ્થા કરવી. સાલુ જમાનાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ જોક વાર વારત-
વર્ષની જનતાનાં નેત્ર અજવાળે તો પછી તેમને જગતની જીજ્ઞ
પ્રજ્ઞજોની સાથે ગોરવભર્યું સ્થાન લેતાં વાર નહિ લાગે.

(૧૬) મફત અને ફરજીઆત કેળવણી

મદર્ગિ પરાશર, વસિષ્ઠ અને અત્રિ, જો તમું મુનિમારો
નીચે મુજબ આદેશ કરી ગયા છે:-

“જો ગામનો દોઢ ગ્રાહણ, દ્વિત્રિય અગર વૈદ્ય અમલ,
બહુ જોડનારો અને વીજ માગીને પેટ ભરનારો દિવસ તે
ગામના રહેવાસીઓને સન્નત કરવી; કાશ્યુ કે આવા મોર
કોઈને નિભાવનાર તે ગામના લોકોજ છે. આ વચન ઉપજી
સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે કે પ્રાચીન કાળમાં ગ્રાહણ, દ્વિત્રિય અને
વૈદ્ય, જો તમું વર્ણને માટે કેળવણી ફરજીઆત હતી, અને
આખા ભારતમાં દેશ પાત્ર યુગમાં કેળવણીને માટે ફી લેવાના
આવડીજ ન હતી તે અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ. આજ
દેવને સીધે ઉપજી તમું વર્ણમાં તે જાણેજ કે જે મહત્ત્વ
નિરક્ષર રહેવા પડતો દિવસ.

(૧૭) શિક્ષણના વિષયો

અર્ધશસ્ત્ર પ્રમાણે વિદ્યા એ કે પ્રકૃતી કહેવાય છે. (૧)
આન્વીયિટી, એનાં દર્શનશાસ્ત્રને. ગુણવેદ એ વેદ. વિ
મયી, એનાં આર્ય વેદ, વેદાંગ ક્રિષ્ક, કલ્પ, અવસ્થા નિર્ણય
અર્થાત વેદન શરૂદેના અર્થ. જર અને તમે વિદ્યા એનાં
ક્રિયાક્રમ, આન્વીયિટ, ઉદ્દેશ્ય, અર્થ, અને અવસ્થા
એકલા વિષયને. ગુણવેદ એ વેદ કે દેશન એનાં અર્થ
દેશી રીતે વિદ્યા એનાં કેવો રીતે વિદ્યા એનાં અર્થ

અને તેમાં વૃદ્ધિ દેવી રીતે યાય, એ બધી બાબતો જે વિદ્યા વટે જાણી શકાય તે અર્થશાસ્ત્ર. (૩) વાર્તા, એમાં ખાસ કરીને કૃષિવિદ્યા, પશુપાલન, વાણિજ્યનો સમાવેશ થાય છે. (૪) દંડનીતિ એટલે રાજ્યશાસન કરવાની પદ્ધતિનું શાસ્ત્ર. ઉપર ગણાવેલા વિષયો ઉપરાંત ગણિતશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, યુદ્ધવિદ્યા, દુસ્તરકળા, મનુષ્યચિકિત્સા, પશુચિકિત્સા, યાંત્રિક વિદ્યા ઇતિ વિષયો પણ શીખવાતા. વિજ્ઞાનના તરફ પણ ખૂબ લક્ષ અપાતું.

અસલના અધ્યાપકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓનાં મન ઉપર નીચેની બાબત તો ખાસ ઠસાવતા:- “સત્ય વચન જોણું, સત્યથી કરી પણ શ્રદ્ધ થવું નહિ, પોતપોતાનાં કર્તવ્ય કર્મ અચૂકપણે કરવાં, કર્તવ્ય કરવામાં કદી પણ આજસ અગર દીલ ન કરવી. જે કાર્યો હિતકર હોય તે તો અવશ્ય કરવાંજ. હિતકર કાર્યો કરવામાં કદી જોરકારી રાખવી નહિ. જેનામાં કોઈ પણ પ્રકારનું મહત્ત્વ હોય તેની અવજા કરવી નહિ.”=

(૧૮) આર્યો સિંધુ નદી ઓળંગતા

જે અસલના હિંદુઓ સિંધુ નદી ઓળંગવામાં હોય માનતા હોત તો અર્જુન હિંદુ હોવા છતાં સિંધુની પેલી પાર આવેલા ગાન્ધાર દેશમાં ગયોજ દેવી રીતે ?

હિંદુઓની બહોળલાલીના જમાનામાં સિંધુ નદીને પેલે કાંઠે જવામાં કોઈ દશ્ય પાપ માનતાજ ન હતા. દાખલા તરીકે બીષ્મકેવ પોતે વૃદ્ધ અમાત્ય, પ્રાહ્લ્યો, મહર્ષિઓ અને ચતુરંગ સૈન્યને લઈને બાહ્લીક દેશમાં આવેલા મદ્ર નગરમાં ગયા હતા. જુ ધૃતરાષ્ટ્રની રાણી ગાન્ધારી ગાન્ધાર દેશના (કંદહારના) રાજાની પુત્રી હતી. રાજસૂય યજ્ઞ વખતે અર્જુન પણ બાહ્લીક દેશમાં અને અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે ગાન્ધાર દેશમાં પોતાના સૈન્યસહિત ગયો હતો. કૃષ્ણે પણ ગાન્ધાર દેશ ઉપર ચડાઈ કરીને ત્યાંના લોકોને હરાવ્યા હતા.† સિંધુ નદી ઓળંગ્યા વગર આ લોકો ગાન્ધાર, બાહ્લીક વગેરે દેશોમાં શું ઉડીને

= તૈત્તિરીય ઉપનિષદ.

* આદિપર્વ, ૧૧૩-૧, ૨, ૩. બાહ્લીક દેશ હાલમાં બાલુક દેવવાય છે અને આફગાનિસ્તાનની ઉત્તરે આવેલો છે.

† સમાપર્વ, ૨૭-૧, ૧૭-૨૨. અશ્વમેધપર્વ, ૮૩-૧૯, ૨૦. ઉદ્યાગપર્વ, ૪૮-૭૫

કર્મનાં કૃણ તો લોગવ્યે જ છૂટકો, એનું નિવારણ તો થઈ શકે જ નહિ, એમ સમજીને પોતાનાં દુઃખ દૂર કરવાને હાથ સરખો હલાવતા નથી. જો ભારતખંડની ફરીથી ઉન્નત અવસ્થા કરવી હોય, તેના ભૂતકાળના ગૌરવને પાછું સતેજ કરવું હોય તો તેનો એક જ ઉપાય છે કે દેશનાં સ્ત્રીપુરુષને—ન્યાત જાત, નીચ ઉચ કશાનો લેદલાવ રાખ્યા વગર—પૂર્વનાં અને પશ્ચિમનાં વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે મફત ફરજિયાત રીતે લણાવવાની વ્યવસ્થા કરવી. આજુ જમાનાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ એક વાર ભારત-વર્ષની જનતાનાં નેત્ર અજવાળે તો પછી તેમને જગતની ખીજ પ્રજાઓની સાથે ગૌરવભર્યું સ્થાન લેતાં વાર નહિ લાગે.

(૧૬) મફત અને ફરજિયાત કેળવણી

મહર્ષિ પરાશર, વસિષ્ઠ અને અત્રિ, એ ત્રણે સ્મૃતિકારો નીચે સુજળ આદેશ કરી ગયા છે:—

“જે ગામનો કોઈ પ્રાદ્ધણ ક્ષત્રિય અગર વૈશ્ય અભણ જૂઠું બોલનારો અને લીખ માગીને પેટ ભરનારો હોય તે ગામના રહેવાસીઓને રાજાએ સજા કરવી; કારણ કે આવા ચોર લોકને નિભાવનાર તે ગામના લોકોજ છે. આ વચન ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે પ્રાચીન કાળમાં પ્રાદ્ધણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ ત્રણ વર્ણને માટે કેળવણી ફરજિયાત હતી, અને આખા ભારતમાં કોઈ પણ યુગમાં કેળવણીને માટે ફી લેવામાં આવતીજ ન હતી તે અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ. આમ હોવાને લીધે ઉપલી ત્રણ વર્ણમાં તો ભાગ્યેજ કોઈ માણસ નિરક્ષર રહેવા પામતો હોય.

(૧૭) શિક્ષણના વિષયો

અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિદ્યા ચાર પ્રકારની કહેવાય છે:—(૧) આન્વીક્ષિકી, એમાં દર્શનશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. (૨) ત્રયી, એમાં ચારે વેદ, વેદાંગ શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્તિ અથવા વેદના શબ્દોના અર્થ, છંદ અને જ્યોતિષ, પુરાણ, ઇતિહાસ, આખ્યાયિકા, ઉદાહરણ, ધર્મશાસ્ત્ર, અને અર્થશાસ્ત્ર, એટલા વિષયનો સમાવેશ થાય છે. દેશમાં સંપત્તિ બહારથી કેવી રીતે આવે તેની રીતે તે સંપત્તિનું રક્ષણ થાય

ગયા હતા ? હિંદુઓની ઉન્નતિના મધ્યાર્ધ કાળમાં આવાં યોદ્ધાં ધતિંગને કોઈ માનતું જ ન હતું.

(૧૯) સમુદ્રપર્યટન

પાંડવો હિન્દુ થઈને સમુદ્રપર્યટન કરતા હતા એ વાત સાચી હશે ? જોશક, જ્યારે હિન્દુ સ્વતંત્ર હતો, તેની કીર્તિ સોળે કળાએ ખીલી હતી ત્યારે તેઓ પૃથ્વીના સમુદ્રે સમુદ્રમાં ફરી વળતા હતા અને કોઈ શાસ્ત્ર તેમને મના કરતું ન હતું.

(ક) વેદના યુગમાં—

ઋગ્વેદમાં આવે છે કે “મહર્ષિ વસિષ્ઠ સમુદ્રને પ્રવાસે ગયા હતા. રાજર્ષિ તુઞ્ચ રાજાએ તેના પુત્ર ભુજ્યુને પોતાના શત્રુઓને વશ કરવા માટે આઘેના દ્વીપમાં મોકલ્યો હતો. વૈશ્યો ધન કમાવાની લાલચે દૂર દૂરના દેશોમાં પોતાનાં વહાણ મોકલે છે. સમુદ્રના કોઈ પણ ભાગને તેઓ છોડતા નથી. જેમને ધન કમાવાની અભિલાષા હોય તેમણે સમુદ્રની આરાધના કરીને દરિયાની સફરો કરવી જોઈએ.”*

ગોલ્ડસ્ટકર લખે છે કે ઋગ્વેદનાં વર્ણનો ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે સમયના આર્યોને સમુદ્રનો પરિચય તો હતોજ, પરંતુ તેઓ દરિયો જોડી જાણતા હતા એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે.”

બંગદર્શનના એક લેખમાં લખ્યું છે કે “ઋગ્વેદમાં સમુદ્રમાર્ગે અવરજવર કરવાનાં વર્ણનો છે અને તે જમાનામાં સો સો સ્તંભનાં વહાણો હતાં એવાં પ્રમાણ પણ છે.”

ડૉઝરવેલ લખે છે કે “વેદ ઉપરથી આપણે ચોક્કસપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે જમાનાના આર્યો ભરદરિયામાં ચાલે એવાં વહાણમાં ચઢીને પરદેશીઓ સાથે વેપાર ખેડતા હતા.

“ભારતવર્ષ” નામની એક માસિક પત્રિકાના એક લેખમાં લખ્યું છે કે “છેક પ્રાચીન કાળમાં અર્ધાત્ વેદોના જમાનામાં ભરતખંડમાં વસતા આર્યો વેપારવણજને માટે દરિયાપારના દેશોમાં જતા હતા તેની સાબિતીઓ વેદમાંથી મળે છે.”*

* ઋગ્વેદ. ૫-૮૮, ૩૬. ૧-૧૧૬, ૩. ૧-૮૮, ૩; ૧-૫૧, ૨. ૪-૫૫, ૧.

= બંગદર્શન. ૧૨૮૫, ૬: ૧૭૬.

૧. ભ. ૧-૧૧૬ અગ્રહ. ૫૫-૧૩-૨૨. ૫-૬ ૧૦૨૨

પ્રોદેસર લેકાનપિરી લખે છે કે “ઈસવી સનની પૂર્વે આન-
મા દેકાથી બારનવાસીઓ સમુદ્રમાર્ગે ચીન દેશમાં જવા આવવા-
ને બંધ કરવા લાગ્યા હતા. તે જમાનામાં ચીની મહાસાગર-
ને કાઠિ આવેલા દેશોની સાથે વેપાર કરનાર વેપારીઓ જોમના
નેતા દ્વિન્દુઓ દ્વારા તેમજે હાલ જેને કિડટચોનો ઉપચાર
કરે છે તેને કિનારે લંકાને મળતું આવે એવું “લંગા” નામનું
બંદર વસાવીને ત્યાં પોતાની વસાહત સ્થાપી હતી.

અમે આગળ ઉપર “વિધવા વિવાહ”ના વિષયની ચર્ચા
કરતાં ચંકરાચાર્ય અને વાયસ્પતિ મિત્રની વેદના અર્થ કરવાની
જોરીત ટાંકી બતાવી છે તેને આધારે સિદ્ધ થાય છે કે ન્યારે
વેદમાં સમુદ્રપર્યટનનાં ઉદાહરણ છે અને તેની વિરુદ્ધમાં કેશુ
લખ્યું નથી ત્યારે સમુદ્રપર્યટનને વેદની સંમતિ હોવી જ જોઈએ.

(ત) મહાભારતના યુગમાં—

બોધાયનમાં લખ્યું છે કે “ આર્યાવર્તના રહેવાસીઓ
દરિયામાર્ગે આવ-જા કરે છે.”* બોધાયનનાં ધર્મસૂત્રોમાં તેમ-
જ ગૌતમનાં ધર્મસૂત્રોમાં લખ્યું છે કે “વહાણના માલિકો
સરકારી વેરા ભરે છે.”= મનુસંહિતામાં નૌકાસૈન્યનો ઉલ્લેખ
છે. મનુસંહિતામાં એવું પણ લખ્યું છે કે નદીરસ્તે એક જગ્યા-
થી બીજી જગ્યાએ જવાના શાહાનો દર કરાવતી વખતે અમલ-
દારે નદીનો વેગ, નદી બારે માસ વહે છે કે ઉન્હાળામાં સૂકાઈ
જાય છે તે, તથા ઉન્હાળામાં તેમજ ચોમાસામાં હોડીનો જોછો
થા વધતો ઉપયોગ ધ્યાનમાં લઈને શાહાનો દર નક્કી કરવો.
સમુદ્રમાં ફરતાં વહાણોને આ વસ્તુસ્થિતિ લાગુ પડતી નથી તેથી
તેનો દર કરાવતી વખતે માત્ર વાજળી દર કરાવવા કાળજી રા-
ખવી. દરિયાનો પ્રવાસ કરવામાં કુશળ એવા દેશકાળને સારી રીતે
જોખખનાર વેપારીઓ જે જગ્યાને માટે જે શાહાનો દર કરાવે
તે દર મંજૂર રાખવો.”x યાસવલ્લ્ય સંહિતામાં લખ્યું છે કે જે
વેપારીઓ જાહોના નફાની આશાએ પોતાના જાનમાલનું જોખમ
વેઢીને પણ દરિયાઈ વેપાર કરે છે તેમના ઉપર તેમના ચેખખા
નફાના પાંચ ટકા કર લેવો.÷ મહર્ષિ પરાશરે રચેલી સંહિતા

* બોધાયન, ૧-૧,૨.

= બોધાયન ૧-૧૮, ૧૪. ગૌતમ ૧૦-૩૩

x મનુસંહિતા ૭-૧૯૨, ૪૦૬, ૧૫૭. ન્યાયવલ્કય સંહિતા, ૨-૩૪

અથવા સ્મૃતિ એ કલિયુગનું ધર્મશાસ્ત્ર મનાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે “ ઉપર ગણાવેલાં તમામ તીર્થસ્થાનોમાં જઈને પોતાનાં પાપનું સ્મરણ કર્યા પછી પવિત્ર સાગરતટે જવું; ત્યાં દશ યોજન પહોળો અને સો યોજન લાંબો સમુદ્ર ઉપરનો સેતુ જેને રામચંદ્રના આદેશથી નળ વાનરે ભારે પરિશ્રમ કરીને તૈયાર કર્યો હતો તેનું દર્શન કરીને પ્રદક્ષિણાના પાપથી મુક્ત થવું.”+

રામાયણમાંથી સમુદ્રપર્યટન કરવાના રિવાજની સાળિતી-ઓ મળી આવે છે. સુગ્રીવ રાજાએ સીતાની શોધ કરવાને માટે પોતાનાં માણસોને દેશવિદેશ જવા હુકમ કરતી વખતે સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા પર્વતો અને દ્વીપની ઉપર વસેલાં નગર શોધી વળવાની તથા ઠેઠ ચીનદેશ સુધી જઈ આવવાનીજ આજ્ઞા કરી હતી.*

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “લોકો વહાણમાં બેસીને વિશાળ સમુદ્રને સુખપૂર્વક ઓળંગી જાય છે. વેપારી લોકો સમુદ્રયાત્રા કરીને પોતપોતાની મૂડીના પ્રમાણમાં નફો પેદા કરે છે. વેપારી લોકોનાં વહાણ સમુદ્રમાં કોઈ વાર લાંગીને ડૂબી જાય છે ત્યારે લોકો તેમને નૌકાઓમાં બેસાડીને બચાવી લે છે. મહારાજા પૃથુએ સમુદ્રયાત્રા કરી હતી. મહારાજા પુરૂરવાએ મહાસાગરની વચ્ચે આવેલા તેર દ્વીપોને જીતી લીધા હતા અને ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડ્યો હતો. દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશાના સમુદ્રકિનારે જે જે તીર્થો આવેલાં છે તે બધાંને અર્જુન જોઈ વળ્યો હતો. ગોકર્ણ નામનું તીર્થ તો સમુદ્રની વચ્ચે આવેલું છે. એ તીર્થમાં જે ત્રણ રાત્રિપર્યંત વાસો કરે તેને અશ્વમેધયજ્ઞનું ફળ મળે છે. યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુલ, સહદેવ, દ્રૌપદી, મહર્ષિ ધૌમ્ય અને લોમશ મુનિ એટલાં યાત્રાળુઓનો સંઘ સમુદ્ર ઓળંગીને ગોકર્ણ તથા ખીજાં એવાં તીર્થોમાં જઈ આવ્યો હતો. નકુલ સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા ટાપુઓમાં વસતા મ્લેચ્છોને જીતી આવ્યો હતો, તામ્રદ્વીપ નામનો ટાપુ પણ તેણે જીત્યો હતો. લંકાના રાજા વિલીપણને પણ તે હરાવી આવ્યો હતો. તે વખતના લોકો પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ તરફના સમુદ્રોમાં તો ફરી વળતા હતા; પણ ઉત્તર તરફના સમુદ્ર તરફ માત્ર પંખીઓજ જઈ શકતાં. માણસની ત્યાં જવાની હિંમત

+ પરાશરસંહિતા, ૧૨-૬૨, ૬૩.

* રામાયણ, કિષ્કિન્ધા કાંડ, ૪૦-૨૧ થી ૨૬ સુધી

ચાલી ન દતી. પણ પાંટવો તે હરિગો પણ ઠલોગી વળ્યા હતા. વળી દેવર્ષિ નારદ પણ અમુદ્ર જોળંગીને તે શ્વેતદીપ કહેવાય છે ત્યાં જઈ આવ્યા હતા.” *

મદુર્ષિ કષિલ જોડે દ્વીપમાં જઈ ગઈયા હતા. રામચંદ્ર અમુદ્ર જોળંગીને લંકા ગયા હતા. યુરોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ અમુદ્ર જોળંગીને તેની વચ્ચેના પહાડી ટાપુ ચક્રવાન ઉપર જઈને ત્યાંના પંચજન નામના દેવને મારી નાખ્યો હતો અને ત્યાંથી મુદશન ચક્ર અને પાંચજન્ય શંખલઈ આવ્યા હતા.†

વરાહ પુરાણમાં જોકે કયા જોની આવે છે કે ગોકર્ણ નામનો ઠોઠ વાણીઓ વેપાર અર્થે હરિયાપાર ગયો હતો અને જોકે બીજો વાણીઓ મોતી લેવા માટે સમુદ્ર જોળંગીને વિદેશ ગયો હતો.

અસલના આર્યો પોતાની માલિકીનાં વડાજીમાં બેસીને સમુદ્ર પર્યટન કરતા અને ચીન, જાપાન વગેરે દ્વરના દેશો સાથે વેપાર કરતા. પ્રસદેશ, સિયામ, કાંબોડિયા, મિસર, સુમાત્રા, જાવા, બોર્નિયો અને જાસિના દ્વીપોમાં આર્યોએ વસાહતો સ્થાપી હતી, હિન્દુ નગરો વસાવ્યાં હતાં અને હિન્દુઓના રીતરિવાજ મુજબ તે નગરોનો નામ પણ પાડ્યાં હતાં.

પ્રાચીન સમયના આર્ય લોકો વડાજીમાં ચઢીને હિન્દી મહાસાગર જોળંગીને આફ્રિકાની હરિણે શુદ્ધોપની ભૂશિર જોળંગીને આટલાંટિક મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરતા. બીજી જાણુએ સાર્થભિરિયાની ઉત્તરે યઈને જાપાન સુધી પહોંચી જતા અને ત્યાંથી પાછા લેપલેન્ડ અને નોર્વેના કિનારાને સ્પર્શ કરીને આફ્રિકા સમુદ્રમાં ઉતરી પડતા.

(ગ) યૌદ્ધ યુગમાં—

પિલની નામનો રામન વિદ્વાન લખે છે કે “ધર્મીસનની પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં ભરતખંડમાં વેપારીઓ સમુદ્રમાર્ગે યઈને ઇરાન જતા આવતા હતા.” એજ સૈકામાં પૂર્વ નામનો જોકે

* આદિપર્વ, ૨-૩૬૬. ૨૧૬-૧, ૭૫-૧૯, ૨૧૮-૨. ઠાળપર્વ, ૮૨-૨૩. સભાપર્વ, ૨૬-૬, ૩૧-૬૬, ૩૨-૨૬, ૫૩-૧૬, ૧૭. વનપર્વ, ૮૫-૨૪ અધ્યાય ૧૧૮. શાંતિપર્વ, ૨૬૮-૨૮ અધ્યાય ૩૩૫ થી ૩૩૮.

(હાલ ઉત્તરમાં જોકે ટાપુને વ્હાઈટ આવર્લેન્ડ કહે છે તે શ્વેતદીપ હોય. સેવાનંદ)

† રામાયણ, ઉપરકાંડ, ૨૮-૬૮. કિષ્કિન્ધાકાંડ, ૪૨-૨૭, ૨૮.

હિન્દુ વણિક વેપાર કરવા માટે સાત વાર દરિયાઈ સફરે ગયો હતો, એવો ખૌદ્ર વિનયશાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે. ઇસ્વી સનની પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં હિન્દુઓ સમુદ્રમાર્ગે ઘણે દૂર જઈ આવતા હતા એવી હકીકત ખૌદ્ર ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. ખૌદ્રોના જાતક નામના ગ્રંથોમાંથી પણ આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. હિન્દના વેપારીઓ વહાણમાં બેસીને અનેક દ્વીપો સાથે વેપાર રાજગાર કરતા એવા દાખલા એ પુસ્તકમાં છે. એમાંનાં કેટલાંક વહાણને પાંચ પાંચ સઠના સ્તંભ હતા અને તેમાં સાતસો માણસ બેસી શકતાં. ઇસ્વી સનની પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં રચાએલા જૈનોના ગ્રંથોમાંથી પણ એવી હકીકત મળી આવે છે કે હિન્દુ વણિક વેપારીઓ અંગદેશમાં આવેલી ચંપાનગરીથી વહાણમાં બેસીને વેપાર અર્થે સમુદ્રની સફરે જતા. = “સમુદ્ર-વાણિજ્ય-જાતક” નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “એક એક વહાણમાં હજાર હજાર મુસાફરો બેસી શકતા.” ઇસ્વી સનની પૂર્વે ચોથા સૈકામાં ગ્રીક રાજદૂત મેગાસ્થિનિસ ભરતખંડમાં રહી ગયો હતો. તે પોતાની નજરે દીઠેલી હકીકતને આધારે લખી ગયો છે કે હિન્દુઓની પાસે સમુદ્રમાં યુદ્ધ કરવાનાં જહાજ પણ છે અને એવાં વહાણ બાંધવાનો હિન્દુઓની અમુક ન્યાતના લોકોનો ખાસ ધંધોજ થઈ પડ્યો છે. અર્થશાસ્ત્રોમાં પણ નૌકાઓના ઉલ્લેખ કર્યા છે. એજ સૈકામાં ભરતખંડ ઉપર સ્વારી કરનાર સિકંદરનું સૈન્ય ભરતખંડમાંજ બનેલાં વહાણની મારફતે સિંધુ નદીથી રાતા સમુદ્ર સમુદ્ર સુધી જઈ શક્યું હતું. ઇસ્વી સનની પૂર્વે પહેલા સૈકામાં રોમનો પ્રસિદ્ધ લેખક સ્ટ્રાબો લખી ગયો છે કે “હિન્દુ લોકો વહાણમાં બેસીને યુદ્ધ કરે છે.” વળી એજ સૈકામાં હિન્દુ લોકોનાં વહાણ જર્મન સમુદ્રને કિનારે ડૂબી જવાથી તેમાં બેઠેલા માણસો ગોલ દેશમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ખંગાળાના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાંથી એવું પ્રમાણ મળી આવે છે કે “હિન્દુ વેપારીઓનાં જહાજ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે વેપાર કરવા માટે ગ્રેટ બ્રિટન અને જર્મની સુધી જઈ આવતાં હતાં.”

(ઘ) અર્વાચીન યુગમાં—

ઇસ્વી સનના ચોથા સૈકામાં ચિનાઈ પ્રવાસી ફાહિયાન હિન્દને પ્રવાસે આવ્યો હતો. તે જ્યારે પોતાને દેશ પાછો ગયો

ત્યારે ભારતખંડના કોઈ વહાણમાં બેસીને ગયો હતો. એક એક વહાણમાં બસો બસો મુસાફરો બેસી શકતા હતા. એમાંનાં કેટલાંક વહાણમાં બ્રાહ્મણ મુસાફર પણ હતા. ચોથા સૈકાના છેવટના ભાગમાં અને પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમાં ઘઈ ગયેલો મિસર દેશનો એક કવિ લખી ગયો છે કે હિન્દુ લોકોને હરિયો ખેડવાનો ધંધો અભ્યાસ છે. જમીન ઉપર યુદ્ધ કરવા કરતાં સમુદ્ર-યુદ્ધમાં તેઓ વિશેષ કુશળ છે અને એવાં યુદ્ધોમાંજ તેમણે ખરેખરે પરાક્રમ જગતી નીકળે છે. છઠ્ઠા સૈકામાં હિન્દને પ્રવાસે આવેલો ચિનાઇ પ્રવાસી છુયેનત્સાંગ ભારતખંડમાં બધે ફર્યો હતો અને ત્યાંના હરિયાઈ વેપારના સંબંધમાં ઘણું લખી ગયો છે. તેણે આગળ વધીને એવું પણ લખ્યું છે કે “ઝોરિસ્તાનાં ષંદરેથી ઘણા વેપારીઓ વહાણમાં ચઢીને ફર ફરના દેશોમાં જઈ આવે છે.” અગીઆરમા સૈકામાં આફગેસ્તાની નામનો અરબ લેખક અને જ્યોતિષી હિન્દને પ્રવાસે આવ્યો હતો. તે જાતે આખા દેશમાં ફર્યો હતો અને તે પોતાના ભારતભ્રમણના વૃત્તાંતમાં લખી ગયો છે કે તે જમાનામાં ભારતખંડનો હરિયાઈ વેપાર ધમધાકાર ચાલતો હતો અને હરિયાઈ સફરે જનાર લોકોને વાસ્તે ષંદરો હતાં. તે જમાનામાં હક્ષિણ ભારતનાં લડાયક ભારતસો.આખો હિંદી મહાસાગર જોળંગીને બ્રહ્મદેશમાં આવેલો પેશુ પ્રદેશ અને હિન્દી મહાસાગરના આન્દામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ છતી વધ્યાં હતાં. તેરમા સૈકામાં માર્કોપોલો અને ચોઈમા સૈકામાં ફ્રાયર ઓટોરિક અહોં આવી જાતે જોયેલી હકીકત લખી ગયા છે કે ભારતખંડનાં હરિયાઈ જહાજ બધાંજ મોટા કદનાં છે. સને ૧૪૬૮માં પહેલવહેલો યુરોપી નાવિક પોર્ટુગીઝ વાસ્કો ડી ગામા ગુડહોપની બૃશિરની પ્રદક્ષિણા કરીને યુરોપથી ભારતખંડ આવવાનો જળમાર્ગ શોધવામાં સફળ થયો હતો. તે વખતે આફ્રિકાને પૂર્વકિનારે આવેલા મોઝાંબિક દેશમાં હિન્દના નાવિકોનો તેને ભેટો થયો હતો. તેમણેજ તેને સમુદ્રમાર્ગ જતાવાંને હિંદુસ્તાનના કિનારા સુધી પહોંચાડ્યો હતો. આ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે વાસ્કો ડી ગામાના પહેલાં ઘણા વખત અગાઉ હિંદના નાવિકોને ગુડહોપની બૃશિરવાળો જળમાર્ગ બહીતો હતો અને તે રસ્તે ઘઈનેજ તેઓ જાવ-આવ કરતા હતા. સત્તરમા સૈકામાં ભારતખંડની પાસે વેપારી અને

લડાયક વહાણ હતાં એ વાત ટોમસ ગાઉરી અને ડાક્ટર ક્રિયર નોંધી ગયા છે. ડૉ. ક્રિયરે પોતે સુરતના ખંદર આગળ ભરતખંડનાં ફેટલાંક વેપારી વહાણ જોયાં હતાં. તેમના ઉપર ત્રીસ ચાળીસ તોપો પણ ગોઠવેલી હતી. તે ઉપરાંત ત્યાં તેણે ત્રણ ચાર મધ્યમ કદનાં લડાયક વહાણ પણ જોયાં હતાં. મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો લેખક ડૉ. પોતાના ઇતિહાસમાં લખે છે કે, મરાઠાઓને લડાયક વહાણો ખાંધતાં આવડતાં હતાં. તેમના દરેક વહાણ ઉપર ત્રીસથી ચાળીસ તોપો રહેતી હતી. અઢારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં મરાઠાનાં લડાયક વહાણોએ અંગ્રેજ અને વલંદાઓનાં વહાણોને હાર ખવરાવી હતી. ઓગણીસમા સૈકાની અધવચ સુધી ભરતખંડના નદીમાર્ગે ઉપરનો અધોજ વેપાર અને દરિયાઈ વેપારનો ૪૫ ટકા જેટલો વેપાર ભરતખંડમાં જ ગનેલાં વહાણો અને ભરતખંડના જ નાવિકોની મારફતે ચાલતો હતો.

(જ) ભારતવાસીઓએ બનાવેલાં વહાણ—

ઝોરિસાના લોકો છેક પ્રાચીન કાળથી નાનાં નાનાં વહાણ બનાવીને તેમની મારફતે સમુદ્રમાં ભ્રમણ કરતા હતા. ઇતિહાસકર્તા ટેલર લખે છે કે “ભરતખંડમાં ગનેલાં વહાણોમાં ભરતખંડનો માલ લાંડનને ખંદરે ઉતર્યો તે ઉપરથી એકલપેટા અંગ્રેજ વેપારીઓએ એટલું બધું આન્દોલન મચાવી મૂક્યું કે એટલું તો શત્રુનો કાફલો ટેમ્સના ખારામાં પેઠો હોત ત્યારે પણ ન થયું હોત. લાંડનના કુરજઓમાં વહાણ બાંધવાનો ધંધો કરનારાઓએ ચારે દિશામાં આકૃતના સમાચાર ફેલાવી દીધા કે “આમ થશે તો અમારો વહાણ બાંધવાનો હુન્નર પડી જાયશે અને અમારાં ઘેરાંછોકરાંને બૂળે મરવાનો વખત આવશે.” પ્રોફેસર હેમિલ્ટન લખે છે કે “ભરતખંડનાં વહાણમાં ચઢીને ભરતખંડનો માલ અરબસ્તાનને કિનારે એડન ખંદરે ઉતરતો. ત્યાંથી પછી ફેટલાંક માલ દેરા અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા જતો. ખાકીનો માલ ધીર, રોમ અને વેનિસ તરફ વળતો. છેક તેમ પણ ન હતું, હિન્દુસ્તાનના કારીગરોએ બનાવેલો માલ ઇંગ્લંડમાં પણ વ્યાપ્ત થતો હતો.”

હુંબંડના કુરજઓમાં સિંદી બહાડીઆ જેમા ખાલ કરીને પાવ્લીઓ હતા) ખુદ ઇંગ્લંડને માટે લડાયક બારકસા

બાંધી આપતા. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ વૉકર લખે છે કે “ઇંગ્લંડમાં વહાણ બાંધવાનો જે ખર્ચ પડતો તે કરતાં રૂપિયે ચાર આની જોણે ખર્ચે હિંદી કારીગરો વહાણ બાંધી આપતા હતા અને વળી હિંદમાં બનેલાં વહાણ ઇંગ્લંડમાં બનેલાં વહાણ કરતાં ચારગણું કામ આપતાં. જે ઉપરથી ઇ. સ. ૧૮૦૨માં ઇંગ્લંડના નૌકા ખાતાના પ્રધાને ઇંગ્લંડને માટે લડાયક વહાણ બાંધવાનું કામ હિંદના વહાણોને સોંપ્યું હતું. હિંદમાં બનતાં વેપારી અને લડાયક વહાણોએ પોતાની કીર્તિ અને ૧૮૪૦ લગી અખંડ રીતે સાચવી હતી. ત્યારપછી ઇંગ્લંડે પોતાનો વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ ખીલવવાને બલબલતાં સલાં બૂડાં પગલાં ભરીને હિંદુસ્તાનના વહાણ બાંધવાના ઉદ્યોગને ગૂંચળાવી નાખ્યો.”

સને ૧૮૧૧માં એક ફ્રેન્ચ લેખક લખી ગયો છે કે અસહન વખતમાં હિંદના લોકો વહાણ બાંધવાના હુમ્મરમાં દુનિયાના બીજા દેશોને ટપી જતા, અત્યારે પણ એ બાબતમાં યુરોપના વહાણ બાંધનારાઓ તેમનેજ આદર્શ માનીને તેમના હુમ્મરની નકલ કરે છે. અંગ્રેજો હિંદુઓની પાસેથી વહાણ બાંધવાના ધંધાને લગતી અનેક ઉપયોગી બાબતો શીખીને પોતાનાં વહાણ બાંધવામાં તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે.” બીજો એક ઇતિહાસકાર માલકમ લખે છે કે “યુરોપનો અને વારતખંડનો સંસર્ગ જોણમાં જોણાં બસો વપનો છે, છતાં યુરોપના લોકોથી તેમની પાસે આવું ઉચ્ચ પ્રકારનું વિજ્ઞાન હોવા છતાં હિંદુસ્તાનના વહાણ બાંધવાના ઉદ્યોગમાં કશોજ નવો સુધારો થઈ શક્યો નથી.”

(વ) બંગાળીઓએ બનાવેલાં વહાણ—

કલકત્તા અને તામલુકનાં કુરળઓમાં બંગાળનાં વેપારમાં ઉપયોગી એવાં મોટાં મોટાં વહાણ બંધાતાં હતાં. બંગાળનાં ઉપસાગરના સંદીપમાં પણ બંગાળી કારીગરો ઘાટીલાં અને મજબૂત વહાણ બાંધતા હતા. તેઓ પોતાના દેશમાં રદ્યા રદ્યા યુરોપી હુકમસ્તાનના રાજને પણ વહાણ બાંધી આપતા હતા. ચટ્ટોપાધ્યાય (ચિતાગોંગ)ના બંદરમાં બંગાળી મીસ્ત્રીઓ મોટાં મોટાં જહોજ બાંધતા હતા, સને ૧૮૧૫ થી થોડાંક વર્ષ અગાઉ ચટ્ટોપાધ્યાય બંદરે બંગાળી કારીગરોએ બાંધેલા બંગાળી માલિ-દીના વહાણને લઈને બંગાળી ખારવાઓ ઠેઠ રફાટલેન્ડ સુધી

જઈ આવ્યા હતા. ચટ્ટગ્રામમાં બંગાળી બહાડીઓને હાથે તૈયાર થતાં વહાણ ઇંગ્લંડનાં તે વખતનાં વહાણ કરતાં બધી બાબતમાં ચઢીઆતાં ગણાતાં હતાં. હન્ટર લખે છે કે તે વખતનાં બંગાળનાં વહાણ બાંધવાનાં કારખાનાં સને ૧૮૧૫ સુધી પોતે એક વાર મેળવેલી કીર્તિ જેવી ને તેવી જાળવી રહ્યા હતા. બંગાળનો જૂનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે વહાણ બાંધવાના હુન્નરમાં બંગાળના કારીગરો ખીજ બધા પ્રાન્તના કારીગરોને માથે ટપી જતા હતા. હિંદનો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ વેલેસ્લી સને ૧૮૦૦ ની સાલમાં શેરો કરી ગયો છે કે “વહાણ બાંધવાના ઉદ્યોગને બંગાળીઓએ પૂર્ણતાએ ખીલવ્યો છે. હજી પણ તેઓ એ ધંધામાં વધારે ઉત્તિ કરશે એવી આશા રહે છે.” આજે પણ ચટ્ટગ્રામના બંદરમાં મોટામોટા મહવા તો બાંધાય છેજ.

(છ) બંગાળીઓનું સમુદ્રપર્યટન—

બંગાળનો જૂનો ઇતિહાસ કહે છે કે “બંગાળના લોકો દસમા અને અગીઆરમા સૈકામાં એક બાબુએ લંકા અને મલબારના કિનારા સુધી અને ખીજ બાબુએ આરાકાન, જાવા, સુમાત્રા, કાંબોજ અને ચીન સુધી વહાણમાં અથવા મોટામોટા મહવામાં બેસીને વેપાર અર્થે આવ જાવ કરતા હતા. ત્યાર પછીની તવારીખો ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે બંગાળીઓનાં દશથી બાર શઠ-સ્તંભવાળાં વહાણ સમુદ્રોમાં ફરતાં હતાં. વહાણનાં કદ પણ ખૂબ મોટાં હતાં. એક એક વહાણમાં ત્રણથી ચાર હજાર મણ બોજો સમાઈ શકતો હતો.”

શ્રીહીનેશચંદ્ર સેન લખે છે કે “બંગાળના હિંદુઓ અગત્ય મહવા બાંધના અને તેમની મારફતે દરિયાની સફરે જતા.”*

મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કહે છે કે “મનસા-દેવીની અને મંગલ ચંદીની કથાઓમાંથી બંગાળીઓના સમુદ્રપર્યટનની, દીવાની જ્યોત જેવી, સ્પષ્ટ માહિતી મળી આવે છે. એકએક મોઢાગર ચોદ પંદર કે સોળ સોળ વહાણનો કાફલો લઈને પ્રત્યેક વહાણ એક એક દુશગ નાખુદાને સાંપીને ગંગા-નદીમાં ઘડને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરતો. પ્રથમ તે કાફલો લોકના બંદરે ડાંગરતો. ત્યાંથી નીકળીને ૧૮ કે ૧૫ દવસની સફર કરીને મહાસાગરની વચમાં અવેલા ટાપુઓની સાથે વેપાર

કરી આવતો. ચાંદ સોદાગરના એક જગી વહાણનું નામ 'મધુ-કર' હતું. કોઈ કોઈ કથાઓમાં તો એવું પણ લખ્યું છે કે એક એક જહાજને ધારસો ધારસો શહ-સ્તંભ હતા. દિગ્ગજ વંશીદાસે રચેલી મનસાહેવીની કથામાં લખ્યું છે કે એક વાર લંકાથી ઉપડયા પછી મહાસાગરમાં તેર દિવસની સફર થયા બાદ એકા-એક બચકર તોફાન ચડે ચડ્યું. રૂની જેણુના જેવા શ્રીણુના ગોટે-ગોટા વહાણના ઉપર ફરી વળવા લાગ્યા. ચાંદ સોદાગર બેભા-કળો બનીને રડવા લાગ્યો. તે નાખુદાની કોટે વળગીને કરગરવા લાગ્યો કે આનો કાંઈ ઉપાય કર. નાખુદાએ 'મધુકર'ના બંડાર-માંથી થોડાંક તેલનાં પીપ તોડીને હરિયામાં ફેંકી દીધાં તેથી તોફાન શમી ગયું."*

કવિ હંકણુરચિત ચંડીની અને મનસાહેવીની કથાઓમાં જંગાળી હિન્દુઓનાં અનેક સફરી વહાણોનાં અને સફર કરનારા જંગાળી હિન્દુ વેપારીઓનાં નામોના ઉલ્લેખ આવે છે. સત્ય-નારાયણની જે કથા પ્રત્યેક કુટુંબમાં અવારનવાર વંચાય છે તેમાં પણ એવી એક વાત આવે છે કે ગોડ જંગાળાનો એક વાણીઓ સફર કરતો કરતો ઠંઠ સુરત બંદરસુધી ગયેલો અને ત્યાંથી સાંજે શ્રીમા પાછો આવેલો. આ રહ્યો તે કથાનો એક અંશ:-

"સાજિ સખ તરી નાના કમ્બે પુરિ સાધુ ધનેશ્વર જ્ય,
જનમાતા સંહતિ બાદિ બાગીરથી નદનદી સિન્ધુ બાય."

(જ) તે વિષે પંડિતોનો અભિપ્રાય—

મૈકફસંન લખે છે કે "હિન્દુસ્તાનના લોકો વહાણની મારફતે મિસર દેશની સાથે વેપાર કરતા હતા."

ડૉ૦ રાધાકૃષ્ણ મુકરજી લખે છે કે "પ્રાચીન સમયમાં બરતખંડને હરિયાઈ વેપારહતો. હિન્દીઓ હરેક સમુદ્રમાં નિવિઘ્ને ફરી વળતા હતા તેનાં અનેક પ્રમાણ વેદ, સૂત્ર ગ્રંથો, પુરાણ, કાવ્ય, નાટક, કથાઓ વગેરે તમામ પ્રકારના સંસ્કૃત સાહિત્ય-માંથી, ગૌડ સાહિત્યમાંથી તથા વિદેશી પ્રવાસીઓએ લખેલાં વૃત્તાન્તોમાંથી મળી આવે છે." એજ વિદ્વાન લેખકે અનેક દાખ-લાદલીલો વડે સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે એક પ્રાચીન યુગથી માંડીને જોગણીસમા સેકા સુધી હિન્દુસ્તાન હરિયાઈ વેપાર ખેડતું હતું અને હિન્દુઓ વગર હરફતે સમુદ્રોમાં ધૂમતા હતા.

નારા, શૂદ્રોની પાસેથી દાનદક્ષિણા લેનારા, દુકાનદારી કરનારા, પોતાના પિતાની સાથે કજીઓ કરનારા, વેદની નિંદા કરનારા, પુષ્કળ યજ્ઞ કરાવનારા, અનેક ન્યાતના લોકોનું ગોરપડું કરનારા, શૂદ્રોનું ગોરપડું કરનારા, જુગાર રમવાનો જેમને ચકસ લાગ્યો હોય એવા શ્રીતરમાર્ત, વિધિનો અને અભિહોત્રનો ત્યાગ કરનારા, પંચમહાયજ્ઞ રહિત હોય એવા-અરે ! હજી તો ઘણા બાકી છે કારણ કે યાદી ઘણી લાંબી છે-આ બધાને ન્યાત બહાર ન મૂકતાં એકલા સમુદ્રનો પ્રવાસ કરી આવનાર પ્રાણીઓ, છું બગાડ્યું કે તેને એકલાનેજ ન્યાતબહાર મૂકવાને આપણે તૈયાર થઈએ છીએ ?

કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે “જૃહતારહીય પુરાણમાં એક એવું વચન છે કે કલિયુગમાં સમુદ્રયાત્રા કરવી નહિ.” આ દલીલ કેટલી વસ્તુદ વગરની છે તે અમે આગળ ઉપર “વિધવા-વિવાહ” ની અર્થા કરતી વખતે બતાવ્યું છે.

શ્રી. પરેશનાથ બન્દોપાધ્યાય લખે છે કે “અઘાર પુરાણોમાંથી કેાઈપણ પુરાણ સમુદ્રપર્યટનનો નિરોધ કરતું નથી. પરંતુ એથી ઉલટું હિન્દુઓ સમુદ્રજમણ કરતા એવું ઘણાંખરાં પુરાણોને આધાર સાબિત થાય છે. ઉપર જે જે પૌરાણિક વર્ણનો મેં ટાંકી બતાવ્યાં છે તે વડે સાબિત પૂરવાર થાય. કે પૌરાણિક યુગમાં હિન્દુ લોકો રોમથી ચીન સુધીના અનેક દેશવિદેશોમાં હંમેશાં જાવ આવ કરતા હતા.”

(મ) સમુદ્રપર્યટન બંધ થવાનાં માહાં પરિણામ—

એશિયાખંડના જુદા જુદા દેશો સાથેનો વેપાર, યુરોપ, અમેરિકા, આફ્રિકા, એસ્ટ્રેલિયા એટલા ખટો સાથેનો વેપાર તેમજ દેશનાંજ જુદાં જુદાં ખંડરો વચ્ચેનો વેપાર, એ તમામ બંધીને કારણખંડનો કુલ દરિયાઈ વેપાર ચાર અઝર અને પંદ્યાતેર કરોડ રૂપીઆનો થવા જાય છે. તે હપતોનું દર વર્ષે સે. ૭ લાખ માણસો હિન્દની બહાર દેશાવર જાવ આવ કરે છે. અત્યંત મોટા ધીકતા ધધાને બહુજ અલપ કામ આપણા દેશની નોકા કંપની. એના હાથમાં છે. ઘણાજ મોટા હિરસો પકડેલી નોકા કંપની. એએ પકડી લીધે છે; તેઓ દરવર્ષે નવલવર નહેા કરે છે ત્યારે અ. રૂ. ૩૫ લાખો દર વર્ષે ચરીખાંડના ખાદામાં ઉંદાને ઉંદા દત્ત.

રતા જાય છે. આપણી દુર્દશા જોટલે સુધી પહોંચી છે કે આપણી સરેરાશ વાર્ષિક કમાણી ઘટી ઘટીને ત્રીસ રૂપીઆની થઇ ગઇ છે.

તે ઉપરાંત પરદેશના લોકો આપણા કરતાં કેટલી કેટલી બાબતોમાં આગળ વધી ગયા છે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. પરદેશમાં કયી કયી બાબતોની શોધખોળ થઇ રહી છે, ત્યાંના સમાજજીવનમાં કેટલા અને કયા સુધારા થતા જાય છે તેની આપણને કાંઈજ ખબર નથી; કારણકે આપણે આપણા દેશની સીમામાં પુરાઇ રહીએ છીએ અને દુનિયા કેટલી આગળ ધપે છે તે જોવા દેશની બહાર ડોકિયું કરતા નથી. પરદેશથી આપણે વિદ્યા, સંપત્તિ, યંત્રો, એમાંનું કાંઈ લાવી શકતા નથી અને તેથી જગતના બીજા મુલકોની સાથે હરીફાઈ કરવાની તાકાત આપણામાં રહી નથી.

પોલેન્ડ દેશમાં જમીનની અંદર ગંજાવર મીઠાની ખાણો છે. ખાણોની અંદર હમેશાં ઘોર અંધકારજ હોય છે. એ ખાણોમાં કામ કરનારા મજૂરો આજકાલ કરતાં લગભગ ૬૦૦ વર્ષથી પેઢી દર પેઢીથી દીવાના પ્રકાશની મદદથીજ પોતાનો ઉદ્યમ કરતા આવ્યા છે. એવા થોડા ઘણા નહિ પણ હજારો મજૂરો-સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-ખાણોની અંદરજ વાસો કરે છે. તેઓ ખાણોની અંદરજ જન્મ્યાં હતાં, ખાણોમાંજ મોટાં થયાં અને ત્યાંનાં ત્યાંજ ઘરડાં થઇને મરી જવાનાં. તેમણે બાપજન્મારામાં એક વાર પણ અન્દ્ર, સૂર્ય કે બહારના જગતનું દર્શન કયું નથી; આ વિશ્વની શોભા અને વૈભવની તેમને કદી આંખી થઈ નથી. તેઓ બિચારાં એમજ સમજે છે કે અમારી ખાણ એજ સઘળું વિશ્વ છે અને એ સિવાય જગતમાં બીજું કાંઈ પણ જોવા કે જાણવા જેવું છેજ નહિ. સમુદ્રપર્યટનને અભાવે ભારતવાસીઓની પણ આવીજ મનોદશા થઈ ગઈ છે.

સ્મરણાતીત કાળથી માંડીને છેક ગઈ કાલ સુધી જે પ્રજા દરિયાઈ વેપાર કરતી, જે પ્રજા જગતના સમુદ્રે સમુદ્રમાં ધૂમી આવતી, જેની પાસે પોતાનાં વેપારી અને લડાયક જહાજ હતાં, જેના દેશમાં વહાણ બાંધવાનાં મોટાં ગંજાવર કારખાનાં હતાં, જેને સમુદ્રકિનારે સમૃદ્ધિવાન બંદર હતાં તે પ્રજા આજે કહે છે કે અમે વહાણમાં બેસીને દરિયો જોળાંગીએ તો વટલાઈ જઈએ ! જે કામ મહર્ષિ વસિષ્ઠે કયું હતું, ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે

અને પુરુષોત્તમ સરખા કૃષ્ણે કયું હતું તે કામ કરવા જતાં આજે હિન્દુઓને વટલાવાની ખીક લાગે છે ! આવા લોકોનો અધઃપાત ન થાય તો ખીજા કોનો થાય ? કવિ માર્મિક વેદનાથી ખીડાઈને આંસુ ખેરવતો ગાય છે કે:-

“ એકદા જનદાર વિજય સેનાની, હેત્રાય લંકા કૌરિસો જય;
એકદા જનદાર અર્જુનપોત જનિવો ભારત આગરમય;
સન્તાન જતર તિષ્ઠત ચીન જપાને ઝાઝિસો ઉપનિવેશ,
તારકિ સાજે ગો ધૂસાય આસન, તાર કિ જાજે ગો છિન્ન બેશ ? x
દિગ્વિન્દલાલ રાય

(૨૦) વિદેશગમન

અણું ન વગેરે હિન્દુ હોવા છતાં પરદેશ કેવી રીતે જઈ આવ્યા હશે ? તેઓ વટલાઈ નહિ ગયા હોય ? તેમને કોઈએ ન્યાતણદાર નહિ મૂક્યા હોય ? નહિજ.

પ્રાચીન શ્રમણમાં વિદેશપથદન એ કેળવણીનું મુખ્ય અંગ અને ઉન્નતિનું સાધન મનાતું. મતલબ કે, જેને કુવામાંના દેડકાના જેવી હયામાંથી છૂટીને ઉન્નત થવું હોય તેને માટે પરદેશગમન ખાસ અગત્યનું છે. પરદેશ જવાથી આપણે જાણી શકીએ કે આપણી પાસે જે કંઈ છે તેમાંનું બધુંજ શ્રેષ્ઠ નથી. અને આપણે પોતે પણ જગતની શ્રેષ્ઠ પ્રજાતરીકે ગણાવા લાયક નથી. વળી દેશદેશના જુદાજુદા પ્રકારના આચારવિચાર, તેમનું રાજ્યમંત્ર, તેમનાં સાધનસંપત્તિ વગેરેથી આપણે જાણકાર થઈએ છીએ. પરદેશ ફરી આવવાથી ભુદ્ધિ સતેજ થાય છે, મન ઉદાર અને ઉન્નત થાય છે, કયા દેશની કયી બાબત શ્રેષ્ઠ છે તેનો સ્વતંત્રપણે નિર્ણય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારપછી ખીજા દેશનું જે કંઈ શ્રેષ્ઠ કરે તેને પોતાના દેશમાં હાજલ કરીને દેશની ઉન્નતિ કરવાની સૂઝ પડે છે. આવો વિચાર કરીનેજ મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “પૃથ્વી ઉપરના આવે આવેના સુલકોમાં

x એક વાર જે દેશના વિજય નામના સેનાપતિએ રમતા રમતાં લંકાને જીતી લીધો હતો, જેનો કાફલો આખા હિન્દી મહાસાગરમાં ધૂમનો હતો, જેના સંતાનોએ રિબેટ, ચીન અને જપાનમાં વસાહતો સ્થાપી હતી તે દેશનું આમન ધૂળમાં હોતું થયે ખરૂં ? તેને ચીથરેલાલ વેશ શોભે ખરો !

(બંગાળના એક રાજાના યુવરાજા વિજયને તેના પિતાએ દેશ-નિકાલ કર્યો ત્યારે તેણે લંકા જીતીને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. સેવાનંદ)

ફરી આવનાર માણસનું જ્ઞાન વિશાળ થાય છે અને દેશનું કલ્યાણ કરવાના ઉપાય જાણી શકે છે.”* અસલના હિન્દુઓ જગતના દૂરદૂરના મુલકોમાં જઈ આવતા તેની આ એક સાળિતી છે; નહિ તો આવું સત્ય તેઓ જાણેજ કેવી રીતે? શ્રીમદ્ ભાગવત-માં પણ કહ્યું છે કે “જગતમાં પ્રવાસ કરવો.† તે ઉપરાંત રામાયણ, મહાભારત વગેરે અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જગતના બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોની ભૂગોળનાં વર્ણન છે. દાખલા તરીકે ઉત્તરધ્રુવના પ્રદેશમાં છ માસ દિવસ અને છ માસ રાત્રિ રહે છે તેનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.‡ વળી એજ પ્રદેશમાં રાત્રિને વળતે મેરુજ્યોતિ ગ્રથવા “ઓરોરા ઓટિલિસ” નામનો વિશિષ્ટ પ્રકાશ દેખાય છે તેનું વર્ણન રામાયણમાં અને મહાભારતમાં બેઉમાં છે.×

યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુલ, સહદેવ અને દ્રૌપદી ભારતવર્ષનાં એકે એક તીર્થસ્થાનમાં અને ટિબેટમાં પણ જઈ આવ્યાં હતાં. અર્જુને તો ઘણી વાર આખા હિન્દુસ્તાનનો પ્રવાસ કર્યો હતો. એકલી જાતે, કોઈની પણ સહાય વગર હિમાલય ઓળંગીને ટિબેટ દેશ વીંધીને ઠેઠ સ્વર્ગમાં જઈને ત્યાંથી પાછો સ્વદેશ આવ્યો હતો. વેદવ્યાસ, લોમશ મુનિ અને ણીજા કેટલાંચે ઋષિમુનિઓ અને બ્રાહ્મણો સદેહે સ્વર્ગમાં જઈને ભરતખંડમાં પાછા આવ્યા હતા.‡ દેવર્ષિ નારદ ક્ષીરસમુદ્રની પેલી પાર આવેલા શ્વેતદ્વીપમાં જઈ આવ્યા હતા.† વેદવ્યાસના પુત્ર શુકદેવ સુમેરુ પર્વતથી ભરતખંડ સુધીનો આખો એશિયાખંડ પગે ચાલીને જોઈ આવ્યા હતા.‡ કૃષ્ણ પોતે પણ ભરતખંડની બહાર આવેલા ચક્રવાન નામનો દ્વીપ અને ગાન્ધાર દેશ છૂટી આવ્યા હતા. =

* સમાપર્વ, ૧૫-૪

† શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૧૧, અધ્યાય ૧૪

‡ શાંતિપર્વ, ૨૩૧-૧૭

× ભીમપર્વ, ૮-૧૧-૧૨. રામાયણ, કિષ્કિંધા ૬૬, ભગ ૬૬.

‡ વનપર્વ, અધ્યાય ૪૭. ૬૧. મન્જરીપર્વ, ૧-૧૬ અર્જુનપર્વ ૧૬-૧૫.

અર્જુનપર્વ, અધ્યાય ૧૬૫.

† શાંતિપર્વ, અધ્યાય ૩૩૫ થી ૩૩૮ સુધી.

‡ ભગ ૧૧૬, ૨૨૩ ૧૧. ૩૪૫-૧ ૨૨

= રામાયણ, કિષ્કિંધા ૬૬, ૬૭-૬૮ કિષ્કિંધા ૬૬, ૬૭ ૧૧૧.

હિરોમપર્વ, ૮૬-૭૫.

વીર શરચ્ચંદ્ર દાસ ટિબેટની રાજધાની લાસાસુધી જઈ આવ્યો હતો. ટિબેટના લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખીને તેમની કેટલીએ જગ્યાઓ તે જોઈ આવ્યો હતો અને તેમને લગતી જાણવા જેવી હકીકતો એકઠી કરીને ભારે ભારે સંકટો અને વિપત્તિઓમાંથી ગચીને સ્વદેશ પાછો ફર્યો હતો.

(૨૧) જાતિભેદ

ક્ષત્રિય રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પારશળ ચૂદ્ર જાતિમાં જન્મેલા વિદુરને “ભાઈ” કહીને આલિંગન દીધું હતું, કારણ કે અસલના જમાનામાં હાલના જેવા નીચ ઉંચના કૃત્રિમ ભેદ હતાજ નહિ.

(ક) પશ્ચિમની પ્રજાઓના અને હિંદુ-

ઓના પૂર્વજો એક હતા—

વેદની સંસ્કૃત ભાષા, પારસીઓની પ્રાચીન ભાષા ઝન્દ અવેસ્તા, ગ્રીક, લૅટિન, પ્રાચીન અંગ્રેજી, આઈરિશ, સ્કોટિશ, જર્મન, ડેન, નોર્વે, સ્વીડિશ, પ્રાચીન પ્રશિયન, લિથુઆનિયન, આલ્બેનિયન, બલ્ગેરિયન, રશિયન અને એ સિવાયની યુરોપમાં બોલાતી ઘણી ભાષાઓમાં એવા હજારો શબ્દો છે કે જેમની વચ્ચે આશ્ચર્યકારક મળતાપણું જોવામાં આવે છે. વળી વિશેષ ખુબીની વાત એ છે કે એકબીજાથી આટલે દૂર આવેલા દેશોમાં બોલાતી જુદી જુદી ભાષાઓમાં એ બધાજ શબ્દો એકજ અર્થમાં વપરાય છે. એ શબ્દોના ધાતુ અને એ બધી ભાષાઓના વ્યાકરણના નિયમો પણ બહુધા એકસરખા છે. પ્રાચીન હિંદુઓના અને હાલના યુરોપના લોકોના પૂર્વજોના સામાજિક નિયમો અને ધાર્મિક માન્યતાઓ પણ એકસરખાજ હતાં. તેઓ બધાજ આત્માને માનતા, મરી ગએલા પૂર્વજોની અને ભૂતપ્રેતની પૂજા કરતા. વળી તેઓ ઉપા, વરુણ વગેરે દેવોની આરાધના કરતા અને તેમનામાં યજ્ઞયાગ કરવાનો રિવાજ હતો તેથી કરીને તેઓના સમાજમાં પુરોહિતોનો એક વર્ગ ઉભો થયો હતો. વેદના અનેક દેવતાઓનાં નામ થોડાક ફેરફાર સાથે ઉપર ગણાવેલી બધી ભાષાઓમાંથી મળી આવે છે. આ બધી બાબતોના મળતાપણા ઉપરાંત યુરોપની પ્રજાઓનો ઇતિહાસ કહે છે કે તેમના પૂર્વજોએ કોઈ આવેના મુલકમાંથી આવીને યુરોપમાં પોતાની વસાહતો જમાવી હતી. આ બધાં કારણોને અને તે ઉપરાંત બીજી કેટલીક આસપાસની હકીકતોને ધ્યાન-

માં લઈને ભાષાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારા પાશ્ચાત્ય ભાષાતરત્રવિદ્ પંડિતો એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે ઉપર ગણાવેલી ભાષાઓનું અને સંસ્કૃત ભાષાનું મૂળ સ્વરૂપ એકજ હોયું જોઈએ. હિંદના આર્યોના પૂર્વજો અને આ બધી ભાષાઓ બોલનારી પ્રજાઓના પૂર્વજો અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં એકજ દેશમાં એકા રહેતા હોવા જોઈએ; દૂરમાં કહીએ તો તેમને બધાને એકજ પ્રજાનાં અંગ માન્યા વગર છૂટકા નથી.

કર્નલ ટાડ અનેક દાખલાદલીલો આપીને લખે છે કે “હય અથવા અશ્વજાતિ, તક્ષક, ચીન, તાતાર, મોંગોલ, શક અને હિંદુ એ બધું કરીને એકજ મૂળજાતિમાંથી ઉતરી આવ્યા છે.”

(૨) હાલના હિંદુઓ પણ અનેક જાતિઓના મિશ્રણમાંથી જન્મ્યા છે.

કર્મરણ્યાતીત ભૂતકાળથીજ ભરતખંડની અંદર મુંડા, કોણ, ગોન્ડ, સાન્તાલ, બીલ, કિરાત વગેરે જનાર્ય અને અસહ્ય જાતિઓ વસતી હતી એવો વિદ્વાનેનો અભિપ્રાય છે. ત્યારપછી દ્રાવિડ નામની એક બીજી જનાર્ય જાતિ બહારના કોઈ મુલકમાંથી આવીને આખા ભરતખંડમાં ફેલાઈ ગઈ. તેમના પછી આર્યો આવ્યા અને પહેલાં પંજાબ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં વસ્યા. વખત જતાં તેઓ ધીમે ધીમે આગળ વધતા ગયા અને એમ કરતાં તેમનો વંશવેલો આખા ભરતખંડમાં પથરાઈ ગયો. ત્યારપછી ઇતિહાસના જુદા જુદા મુગમાં મોંગોલ, પારસ, પર્શિય, શક, યવન, અવેતદ્જુ, તક્ષક, ઇરાનીઓ, શીક, જાટ, તુરાન, ગુર્જર, આબીર, અહોમ, તાતાર, બહુચ, આરબ વગેરે પ્રજાઓની એક પછી એક ટોળીઓ ભરતખંડની બહારના મુલકોમાંથી આવી આવીને અહીં ઠરીકામ થઈ. વખત જતાં એ બધી જનાર્ય અને આર્ય જાતિઓ તેમજ મુંડા, ગોન્ડ, કોણ, કિરાત વગેરે અસહ્ય જાતો સેગસેગ થઈ ગઈ અને તે બધાના સમિશ્રણમાંથી હાલની હિંદુ પ્રજા બની છે.

(૩) જાતિ વિષે મહાભારત વગેરેનો મત

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે મનુષ્યજાતિનો મૂળ પૂર્વજ મનુ હતો. તેમાંથી બધી માનવપ્રજાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. મતલબ કે હિંદુ, યવન, અવેતદ્જુ વગેરે અસહ્ય એકજ મૂળપુરુષની ઓલાદ છે. દાનિય રાજ્ય સ્થાપિતની ઓ દેવદાની જન્મણની પુત્રી હતી.

તેને પેટે યદુ અને તુર્વસુ નામના બે પુત્રો જન્મ્યા. એજ યયાતિ-
ને એક બીજી સ્ત્રી પણ હતી. તે કોઈ અસુરની પુત્રી હતી. તેનું
નામ શર્મિષ્ઠા હતું. તેને પેટે દ્રુહ્યુ, અનુ અને પુરુ, એ ત્રણ પુત્રો
જન્મ્યા હતા. હવે આ યદુનાં વંશમાંથી ચાલેલો થયા; દ્રુહ્યુના
વંશમાંથી ભોજ લોકો પેદા થયા; પુરુના વંશને પૌરવો કહેવા-
યા; અને તુર્વસુના વંશમાંથી ળધી મ્લેચ્છ જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. x

કદાચ કોઈ એવી દલીલ કરે કે મહાભારતમાં વર્ણવેલો
પ્રજાઓની ઉત્પત્તિનો કાળ બીજા બનાવોની સરખામણીમાં
ઘણો પાછળનો કહેવાય; તેથી એ વિવરણ વિશ્વાસપાત્ર નથી.
તેનો જવાબ એ છે કે, મહાભારત કરતાંએ ઘણો પ્રાચીન જે
ઋગ્વેદ તેમાં પણ યદુ, તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ, અનુ અને પુરુ, એ પાંચ
વંશના ઉલ્લેખ છે અને તેઓ એકબીજાની સાથે લડતા ઝઘ-
ડતા એવું પણ ઋગ્વેદમાં લખ્યું છે.

મનુસંહિતા અને મહાભારત બેઉમાં લખ્યું છે કે યવન,
શક, ચીન, પારદ, દરદ અને ખશ જાતિઓ અસલ ક્ષત્રિય જાતિઓ
હતી. પણ પાછળથી તેમનો ગ્રાહણોની સાથે સંસર્ગ ન રહેવાથી
તેઓ પતિત થએલી મનાય છે. ÷ આ ઉપરથી આપણે અનુમાન
કરી શકીએ છીએ કે જે જે દેશોમાં ગ્રાહણો રહેતા ન હતા તે
તે આદિના દેશોમાં ક્ષત્રિયો જઈ વસ્યા હતા. પછી વળત જતાં
તેમનાં અસલ નામ ભૂંસાઈ ગયાં અને તેઓ જુદે જુદે નામે
ઓળખાતા થયા. પરશુરામે એકવીસ વાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિના-
ની કરી હતી. આથી કરીને ગ્રાહણો અને ક્ષત્રિયોનો ઝઘડો
ઘણાં વર્ષ સુધી ચાલ્યો હોવો જોઈએ. એ જમાનામાં ઘણા ક્ષ-
ત્રિયો પોતાના જાન બચાવવા માટે હિન્દની બહાર નાસી ગયા
હતા. વિષ્ણુપુરાણમાં લખ્યું છે કે ઘણા હિન્દુઓએ અપરાધ કર્યો
હશે. તેટલા માટે સગર રાજાએ તેમનાં માથાં મૂંડી નખાવીને
તેમને ભરતખંડમાંથી દેશનિકાલ કર્યા. એજ લોકોના વંશને
પાછળથી યવન કહેવાયા.

(વ) વેદના યુગમાં જાતિભેદ ન હતો.

વેદના જમાનામાં તો ચાર વર્ણવિભાગ પણ પડ્યા ન
હતા. તો પછી હાલના જેવા સાંકડા જાતિભેદની તો વાતજ શી

x આદિપર્વ, ૭૫-૧૩. ૮૫-૩૪, ૩૫.

÷ મનુસંહિતા, ૧૦-૪૩, ૪૪. અનુશાસનપર્વ, ૨૩-૨૧, ૨૨, ૨૩

કરવી ? જગ્ગેદના પુરુષસૂક્તમાં ચાર વર્ણનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેની ભાષા, છન્દ, વ્યાકરણ અને શૈલિની પરીક્ષા કરીને પાશ્ચાત્ય પંડિતો એવું અનુમાન ગાંધે છે કે, જગ્ગેદની રચના યથા પછી ઘણી લાંબી મુદત વીત્યા બાદ આ સૂક્તને ઠેકાંએ રચીને જગ્ગેદની અંદર પ્રક્ષિપ્ત કરી દીધું છે. જગ્ગેદમાં જો ઠેકાં પણ ઠેકાંએ ચાર વર્ણનો ઉલ્લેખ હોય તો માત્ર આ એકલાજ સૂક્તની અંદર છે. એ સિવાય આખા જગ્ગેદમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એવા જાતિવાચક શબ્દો નજરેજ પડતા નથી.

વેદના જમાનામાં જેટલા આર્યો હતા તે જધાજ ઋષિઓ હતા. જગ્ગેદના મંત્રો જનાવનાર પણ તેઓ, યજ્ઞ કરનાર પણ તેઓ અને જરૂર પડે ત્યારે હાથમાં ચક્ષ લઈને સુદે ચઢનાર પણ એજ ઋષિઓ. વળી બારે માસ જેતીવાડીનું કામ પણ તેમનુંજ. એમ કરતાં કરતાં તેમનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણું વધી પડ્યું ત્યારે કેટલાક ઋષિઓએ કેવળ બાણવા ભણાવવાનું અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ કરવાનું કામ પોતાને માથે લીધું, કેટલાક લડાઈઓ લડવાનાજ કામમાં રોકાઈ ગયા અને કેટલાક જેતીવાડી અને મશુપાલનનું કામ ઉપાડી લીધું. પછી જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તેમના વંશજો પોતાના ભાષાદાના ધંધામાંજ પહોંટાતા ગયા.

(દ્વ) ચાર વર્ણ

અસલતો બ્રાહ્મણો પણ મુદ્ધવિદ્યા શીખતા અને ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મવિદ્યા પણ ભણાવતા. અમુક કામ તો અમુક વર્ણના હોય તેજ કરે એવું કશું હતુંજ નહિ. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે અભિમન્યુના જાતકમં વગેરે તમામ સંસ્કાર કૃષ્ણે પોતેજ પુરોહિતની જગ્યાએ બેસીને કરાવ્યા હતા. કૃષ્ણ બ્રાહ્મણ ન હતા તો પણ પુરોહિતનું કામ ભણતા હતા. મહાભારતમાં એક બીજો ઠેકાણે કૃષ્ણને ‘ઋત્વિક’ એટલે જગને ભણનારા પુરોહિત કહ્યા છે. x વળી શાન્તનુ રાજાના મોટા ભાઈ દેવાપિએ પોતાના નાના ભાઈનો યજ્ઞ કરાવી આપ્યો હતો. અસલ ચારે

* જુઓ ધાન્ડોપાધિપતિ

x આદિપર્વ ૨૨૧-૩૧. (૧૬માન રાજકુટુંબની આગળિને આધારે)

x મહાપર્વ, ૩૮-૨૨.

તેજ પવિત્ર છે, અને તેજ સાચો પ્રાદાણ છે. જે વ્યક્તિ મન, વચન અને કર્મથી પાપ કરતોજ નથી, જે અતિશય મંથમી છે તેનેજ હું પ્રાદાણ કરું છું.”†

મનુ કહે છે કે “જે પોતાનાં વિહિત કર્મનું અનુદાન કરે છે, જે જનસમાજને ઉપદેશ આપીને તેમના વ્યવહારનું નિયમન કરે છે, જે ધર્મનાં વ્યાખ્યાન આપી શકે છે, જે ભૂતમાત્ર પ્રત્યે મિત્રભાવ ધારણ કરે છે તેજ સાચો પ્રાદાણ છે. પોતાના શુણ્ણના પ્રભાવથી શૂદ્ર પણ પ્રાદાણ થઈ શકે છે અને તેવા શુણ્ણનો જેનામાં અભાવ હોય તે પ્રાદાણને ઘેર જન્મેલો છતાં શૂદ્રજ છે. પ્રાદાણ વેદાવધાસ ન કરે તો તે શૂદ્ર સમાન છે.”‡

મનુ, પરાશર, વ્યાસ, વસિષ્ઠ અને મહાભારતના રચનાર, એ ણધાએ એકના એકજ શ્લોક દ્વારા જાહેર કરે છે કે “જેમ લોકશાનો હાથી તે કાંઈ સાચો હાથી નથી, મૃગના ચામડા વડે મટેલું મૃગનું પૂતણું તે કાંઈ સાચું મૃગ નથી, તેજ પ્રમાણે જે માત્ર નામનોજ પ્રાદાણ છે, જેણે અધ્યયન કર્યું નથી એવો મૂર્ખ અભણ પ્રાદાણ સાચો પ્રાદાણ નથી.”

હમણાં ઋષિમુનિઓનો જે અભિપ્રાય આપણે જોઈ ગયા તેમાં શુદ્ધદેવના અભિપ્રાયનોજ પડયો છે તે વાચક લક્ષમાં રાખે. જોલોની આવી ઉદાર ભાવના મહાભારતના એકે એક પૃથમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. વળી મહાભારત કહે છે કે “જન્મ, ઉપનયન સંસ્કાર અને વેદનું અધ્યયન, એ ત્રણ વડે પણ પ્રાદાણત્વ સિદ્ધ થતું નથી. ખરેખર પ્રાદાણત્વ તો સમ્યક્ત્વમાં રહેલું છે. વિશુદ્ધ ચરિત્ર એ એકજ પ્રાદાણપણાનું ચિહ્ન છે. ચિત્તાશુદ્ધિ સિદ્ધ કર્યા વગર કોઈ પ્રાદાણ થઈ શકતો નથી. જેનામાં ક્રોધ અને મોહની ગંધ સરખી નથી, જે અહિંસક અને જિતેન્દ્રિય છે, તે એકલોજ પ્રાદાણ છે. જે ભૂતમાત્ર તરફ સમાન દ્રષ્ટિ રાખે છે, સર્વને આત્મવત્ જાણે છે, તે જીર્ણ ધર્મકૃત્ય કરે યા ન કરે તોપણ તે સાચો પ્રાદાણ છે. જે સર્વને પોતાના સમાન ગણીને સર્વના ઉપર પ્રીતિયુક્ત રહે છે, જે લોકકલ્યાણના સાંધનને

† ધર્મપદ, પૃ. ૨૨૭, ૨૨૮

‡ મનુસંહિતા, ૧૧-૩૫. ૧૦-૬૫. ૨-૧૭૨.

÷ મનુસંહિતા, ૨-૧૫૭. પરાશર સંહિતા, ૮-૨૩. વ્યાસ સંહિતા, ૪-૨૭. વસિષ્ઠ સંહિતા, અધ્યાય ૩. શાંતિપર્વ, ૩૬-૪૬.

પોતાનો પરમ ધર્મ જાણે છે તેજ સાચો પ્રાદાણ છે. જે કમળ છે, ક્ષમાવાન છે, સરળ છે અને સચ્ચરિત્રવાન છે તેજ પ્રાદાણ છે. આટલા ગુણ જેમનામાં હોય તેઓજ પ્રાદાણ છે-શાંતિ નહિ. જો ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો આવા પ્રાદાણધર્મનું અનુસરીએ કરે અને પ્રાદાણનો વ્યવસાય કરે તો તેઓ પણ પ્રાદાણપદને યોગ્ય ગણાય. પવિત્ર સ્વભાવ અને પવિત્ર કાર્યદ્વારા શૂદ્રો પણ પ્રાદાણ બની શકે; વૈશ્યો અને ક્ષત્રિય તો થાયજ. હોકો પોતાનાં સત્કર્મ વડે દિવ્ય થઈ શકે છે, પોતાના સચ્ચરિત્ર વડે પ્રાદાણ થાય છે; દુઃકમાં માત્ર સરળ સ્વભાવ હોય તો પણ પ્રાદાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. જૂતમાત્ર તરફ સમદૃષ્ટિ રાખતી એ તો આર્ય વેદના અધ્યયનના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.” જગી પ્રસ્તુત ઘંઘામાં સુધિષ્ટિર અને નાગરાજના સંવાદમાં નાગના પદેશ પ્રશ્નના જવાબમાં અને સુધિષ્ટિર અને યજ્ઞના સંવાદમાં યજ્ઞના સાતમા પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રાદાણની ઘણીજ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરી છે.

આ બધા અત્યંત ઉદાર અને માન્ય કરવા જેવા અભિપ્રાય શાંતિની પાંચીઓમાંજ બંધાઈ રહ્યા ન હતા, પરંતુ જ્યાંકાંકાં પણ તેમનુંજ અનુસરણ થતું હતું.

(૪) એકજ માણસનો એક પુત્ર એક જાનિનો અને બીજો પુત્ર તેથી જુદી જાનિનો ગણાનો.

એકજ એકજ માણસના પુત્રોમાંથી કેઈ બાદાણ, કેઈ ક્ષત્રિય, કેઈ વૈશ્ય અને કેઈ વળી શૂદ્ર પણ થઈ જતા, એવું જોઈએ શ્રી કૌરવો વર્ણનોથી પ્રાદાણ અર્થ; બીજાના પુત્રોમાંથી કેઈકે અને કેઈકે જાનિના પુત્રોમાંથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થવા અસંભવિય બાદાણ રહ્યા. તેમજ કેટલાક પુત્રો બાદાણ અને કેટલાક ક્ષત્રિય થવા જતા. કૌરવો, ધૃતરાષ્ટ્ર અને વૈશ્યો કેટલાકે પુત્રોમાંથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થઈ શકે એવું કહ્યું છે કે ક્ષત્રિય-જાનિન શૂદ્રકન પુત્રોમાંથી

ટાંકીને આ ચર્ચા પૂરી કરીશું. જરતકાર નામનો એક બ્રાહ્મણ
અનાર્ય નાગ જાતિની કન્યાને પરણ્યો; પણ એ નાગણી સ્ત્રીને
પેટે જન્મેલો તેનો પુત્ર આસ્તિક મુનિ બ્રાહ્મણ ગણાયો.÷

(જ) ક્ષત્રિય પિતા અને બ્રાહ્મણી માતાના
પુત્રો ક્ષત્રિય ગણાયા છે.

મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતના મત પ્રમાણે ક્ષત્રિય પિતા
અને બ્રાહ્મણી માતાના પુત્રો સૂત જાતિના ગણાવા જોઈએ.*
પણ ક્ષત્રિય રાજા યયાતિ દેવયાની નામની બ્રાહ્મણની પુત્રીને
પરણ્યો હતો. તેથી કરીને મનુ અને મહાભારતકાર બેઉના મત
પ્રમાણે યયાતિ અને દેવયાનીના પુત્રો યદુ અને તેના બધા
વંશજો સૂત જાતિના ગણાવા જોઈતા હતા. હવે એજ યદુના
વંશમાં કૃષ્ણ, બલરામ અને બીજા કેટલાએ પુરુષો જન્મ્યા હતા.
પણ તેઓ પોતાના બળ, શૌર્ય આદિ ક્ષાત્રગુણોને લીધે સૂત
નહિ પણ ક્ષત્રિયોજ ગણાયા.

(બ) અગાઉ ક્ષત્રિયો પોતાના ગુણ વડે બ્રાહ્મણો બનતા.

સિન્ધુદ્વીપ; દેવાધિ, x રાજર્ષિ જનક, વિશ્વામિત્ર, વીતહવ્ય
અને ગૃતસમદ વગેરે ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મેલા છતાં પાછળથી
બ્રાહ્મણોમાં ગણાયા છે.= ક્ષત્રિય પુરુષવાના વંશમાં જન્મેલો
મેધાતિથિ બ્રાહ્મણ થઈ ગયો હતો. § ગર્ગ ગોત્રમાં જન્મેલા
માણસો જન્મે ક્ષત્રિયો હોવા છતાં પાછળથી બ્રાહ્મણો થઈ ગયા
હતા. † શ્રીમદ્ ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી લખે છે કે
ક્ષત્રિયોના અનેક વંશજો પૂર્વે બ્રાહ્મણો થઈ ગયા છે. ‡

(ટ) અગાઉ વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ બ્રાહ્મણ થઈ શકતા

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “વીસ પ્રકારના પુત્રોમાં કૃત્રિમ
પુત્રની પણ ગણના થાય છે. માળાપ પોતાના બાળકને તજીને

÷ આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૫

* મનુસંહિતા, ૧૦-૧૧. અનુશાસનપર્વ, ૪૮-૧૦.

x શત્યપર્વ, ૪૦-૧, ૨, ૧૦

= શતપથ બ્રાહ્મણ, અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૩૦. રામાયણ,

આદિકાંડ, ૧૮-૫૫.

§ ગૌડ બ્રાહ્મણ પૃષ્ઠ ૨૯.

† શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કન્ધ ૯, અધ્યાય ૨૧, શ્લોક ૧૯

‡ શ્રીમદ્ ભાગવત-સ્કન્ધ ૯-૨૧-૧૯ ટીકા.

આદ્યાં ભય અને તે બાળકને પોતાને ઘેર લઈ જઈને જે કોઈ ઉછેરીને મોટું કરે તે તેનું કૃત્રિમ સંતાન કહેવાય છે; જે બાળકનાં અસહ્ય માતાપિતા કોણ છે તેની જો બાળ ન મળે તો જે ભતના માણસને ઘેર ઉછેરીને તે મોટું થયું હોય તેનીજ ભતમાં તે ગણાય છે અને તેજ ભતના રીતરિવાજ પ્રમાણે તે બાળકના વિવાહાદિ સંસ્કાર થવા જોઈએ. * આજ વિધાન પ્રમાણે કર્ણ સૂત્રભતિનો ગણાયો. જેવા સંજોગોમાં વેશ્ય, શૂદ્ર અને યવન ભતિનાં છોકરાંઓ પણ બ્રાહ્મણમાં ગણાઈ ગયાં છે. નાસાગારિ-પ્તના બેઉ છોકરા વેશ્ય હતા. પાછળથી તેઓ બ્રાહ્મણમાં ગણાવા લાગ્યા. x અંધસુનિ વેશ્ય હતા. તેમની શૂદ્ર ભતિની સીને પેટે જન્મેલા પુત્ર સિન્ધુસુનિ મોટા બ્રાહ્મણની ઋષિ કહેવાયા. દશરથ રાજાને હાથે તેમનું મોત થવાથી દશરથને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગ્યું. † કક્ષીવાન ઋષિ દાસીપુત્ર હતા પણ પાછળથી માનનીય ઋષિ થઈ પડ્યા. ‡ બીજા દાસીપુત્ર નારદ બ્રાહ્મણ તો શું પણ દેવર્ષિ ગણાયા. † ગૌતમ ઋષિએ કોઈ અબળાની ભતની દાસીના પુત્ર અત્યકામ જાળાની સત્યવાહિતાથી પ્રસન્ન થઈને તેને બ્રાહ્મણ બનાવી દીધો. †

(ઠ) હલકી ભતિમાં જન્મેલા પણ અગાઉ બ્રાહ્મણોમાં ગણાયા છે.

કલિયુગમાંજ અંકલ ભતિની સીને પેટે જન્મેલા પરા-શર સુનિ બ્રાહ્મણ, મહર્ષિ અને કલિયુગના સ્મૃતિકાર ગણાઈ ગયા. તેમના પુત્ર કૃષ્ણદે. પાંચન માછળને પેટે જન્મ્યા છતાં તે બ્રાહ્મણ કહેવાયા, જેટલુંજ નહિ પણ મહર્ષિ થયા અને વેદના વિભાગકર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. વળી તેમના પુત્ર શુકદેવ તે મ્હેંચ ભતિની શુકી નામની કોઈ સીને પેટે જન્મ્યા હતા તો પણ બ્રાહ્મણધુરંધર બ્રહ્મવેત્તા અને મોટા તપસ્વી ગણાયા. અનાય ભતિની કન્યા ઉલ્કીને પેટે જન્મેલા કણ્વાદ બ્રાહ્મણ

* અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૪૯.

x હરિવંશ, હરિવંશપર્વ, ૧૧-૯

† રામાયણ, અંગાધ્યાય ૬, ૧૩-૫૧. ૧૪-૨૪, ૨૫.

‡ મનુર્વર્ણ્ય વિભાગ, ૫૫ ૧૭

† શીમદ્ ભાગવત, ૨૬૩ ૧, અધ્યાય ૫.

+ હાન્ડેઓપનિષદ ૪-૮, ૫. તેજ રામમોહન રાયદેવ અંધા-વશી, ૫૫ ૨૯.

અને મહર્ષિ કહેવાયા અને વૈશેષિક દર્શનશાસ્ત્રના પ્રણેતા તરીકે આજે સૌ તેમને વંદન કરે છે. બીજા એક ઋષ્યશૃંગ ઋષિ મૃગી નામની કોઈ સૂદ્રની છોકરીને પેટે જન્મ્યા હતા છતાં તેમની ગણના બ્રાહ્મણ અને મહર્ષિઓમાં થાય છે. વેશ્યાના પુત્ર વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ અને મહર્ષિ મનાયા અને મહાભારતમાં તેમને બ્રાહ્મણજાતિમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે. મન્દપાલ મુનિ કોઈ હોડી હાંકનારની છોકરીના પુત્ર હતા; અને માંડવ્ય ઋષિ અતિશય હલકી જાતની મંડુકી નામની કોઈ સ્ત્રીના પુત્ર હતા અને છતાં બેઉ જણ બ્રાહ્મણ અને મહર્ષિ ગણાઈ ગયા. એવા તો કેટલાએ ઋષિમુનિઓ શૂદ્ર સ્ત્રીઓને પેટે જન્મ્યા છતાં પોતાના ગુણના પ્રતાપે બ્રાહ્મણ અને મહર્ષિ તરીકે પૂજાયા છે.* વળી ઉપરોક્ત મહર્ષિ મન્દપાલની સ્ત્રી પણ બહુજ હલકી ન્યાતની હતી. તેને પેટે એ ઋષિને ચાર દીકરા થયા હતા. તે બધાજ બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓજ ગણાયા હતા.+ એમની વાત બાબુએ મૂકેા, પણ હુસ્કર અને પાડાનાં માંસ વેચનાર કસાઈ તો દેખીતી રીતેજ ઘણા નીચ કહેવાય; છતાં એવા કસાઈઓ માંથી પણ કેટલાકને તેમના ધર્મજ્ઞાનના પ્રતાપે મહાભારતમાં બ્રાહ્મણ તરીકે વર્ણવ્યા છે. સ્વામી વિવેકાનંદ લખે છે કે “વેશ્યાના પુત્ર નારદ અને વસિષ્ઠ, દાસીનો પુત્ર સત્યકામ જાળાલ, માછલાના પુત્ર વ્યાસ, જેના બાપનો કશો પત્તોજ નથી એવા કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ એ બધા પોતાની વિદ્યા અથવા શૌર્યને પ્રતાપે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરીને બ્રાહ્મણ અગર ક્ષત્રિયોમાં ગણાઈ ગયા છે.”†

* જાતો વ્યાસસ્તુ કૈવર્ત્તાન્ શ્વપાકાચ પરાશરઃ ।

શુક્યો શુકઃ કળાદારુણઃ તથોલુક્યાઃ સુતોઽમ્ભવત્ ॥

નૃગીજ ઋષ્યશૃંગોઽપિ વસિષ્ઠો ગણિકાન્મજ ।

મન્દપાલો મુનિશ્રેષ્ઠો નાલિકાપત્યમુચ્યતે ॥

માંડવ્યો મુનિરાજસ્તુ મંડુકીગર્ભસંભવઃ ।

વહવાંઽન્યેઽપિ વિમત્ત્વં પ્રાપ્તા યે સૂદ્રયોનયઃ ॥

નિર્દિષ્ટ કુલેનુ, અન્નાગ્રાપક અપ્યવ ૬૦. વનુર્વર્ગ વિભાગ,

પુસ્તક ૩૬, કાન્ડાપર ૧-૨૨૨

— અપદિવર્ગ, ૨૨૬-૧, ૧૭ ૨૩૦-૨, ૧૦. ૨૩૨-૨૧.

૨૩૩-૨૫, ૨૩૬-૩.

૨. ધર્મનામ બાદત, ૨૦ ૨૧

(૬) સત્તાવાળાઓના દબાણથી પણ હાલકી જાતના લોકોને પ્રાદક્ષિણીએ પોતાની ન્યાતમાં લીધા છે.

એક વાર મહારાજાધિરાજ જરાસંધને એક યજ્ઞસંગે એક લાખ પ્રાદક્ષિણીને લોજન કરાવવાની ઈચ્છા થઈ, અને આ કાર્યને પાર ઉતારવાની જવાબદારી એક કાયસ્થ મંત્રીના માથા ઉપર આવી પડી. હવે મંત્રીએ જિયારાએ એક લાખ પ્રાદક્ષિણી લાવવા ક્યાંથી ? છેવટે તેણે પોતાની અક્ષત દોડાવીને એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો. પ્રાદક્ષિણી પાસે જનોઈ વણાવીને એક મોટો ઢગલો કરાવ્યો. પછી જે જે લોકો યજ્ઞનાં દર્શન કરવા આવ્યા તેમને બધાને અકકેકું જનોઈ પહેરાવી પહેરાવીને જમવા બેસાડવા માંડ્યા. આ રીતે અઢારે વર્ષના લોકો ખાધે જનોઈ વીંટીને પ્રાદક્ષિણી બન્યા અને લોજન આરોગવા બેઠા; પણ જરાસંધના મનમાં સંદેહ પેઠો. તેણે મંત્રીને બોલાવીને પૂછ્યું: “આ જાણ જમવા બેઠો છે તેઓ ખરેખર પ્રાદક્ષિણી ?” મંત્રી બોલ્યો: “મહારાજાધિરાજ ! એમાં સંદેહ શો ?” રાજા બોલ્યો: “ત્યારે તું એમના હાથની રસોઈ ખા.” મંત્રીએ પેલા લોકોના હાથનું ખાઈ નાખ્યું. આ રીતે એકેકે દિવસે અઢારે વર્ષના લોકો એકેકે તડાકે પ્રાદક્ષિણી બની ગયા અને એકબીજા સાથે રાટીબેટીનો બ્યવહાર કરતાં તેમની સંખ્યા અને લાગવગ હહાટે હહાટે પૂજા વધી ગયાં. તેમના વંશને અત્યારે પણ બિહાર અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસે છે અને “ભૂમિહાર પ્રાદક્ષિણી” ની માનવરી સંસાથી જોળખાય છે. x

x અનુવાદકે પોતે એક વાર ઓરિસ્સાના પ્રવાસ દરમ્યાન ખાધે જનોઈ પહેરીને ઇટ ચૂનો ઉપાડવાનો ધંધો કરનારા બ્રહ્મદેવો દોઢા. તેમની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ સ્મૃતિ અને બોધપ્રદ હોવાથી અત્રે આપવામાં આવે છે. ઓદમાથી મોગમા નૈઋત્ય સુધી ઓરિસ્સામાં ચતુર્થ પંચાંગના સ્વપૂત રાત્રીઓ રાત્રી દરમ્યાન હતા. એ પંચમાં પુરોહિતમહેશ્વર ચતુર્થ પતિ નામનો પળો બળવાન રાત્રી ચર્ચાગ્રેયો. પોતે ચૂસ્ત વૈષ્ણવ પણ હતા તેથી સ્વપાત્રને પ્રસંગે વજ્રબાથજ્ઞના સ્વ આજગ દાયમાં આવરગી લાદીને રરનો સાફ કરનો હનો. તેણે કાંચીના રાત્રીની કુંવરીને માટે પોતાનું માર્ગ મોકલ્યું. કાંચીરાજ ચૂસ્ત ચેત્ર હનો અને વૈષ્ણવોને ખૂબ પિંડારતો હનો તે બોલ્યો કે શું હું જાક વાજનારને મારી દીધરી પરખાવું ? આથી પુરોહિતમહેશ્વરે કાંચી ઉપર ચલાઈ કરી, પણ તેનું નૈન્ય દારીને પાછું આવ્યું. હવે દાઢયા ઉપર ડામ જેવું થયું. એક તો કાંચીરાજે અપ-

ઈસવી સનના નવમા સૈકામાં શંકરાચાર્યે માછી લોકોની ટોળીઓની ટોળીઓને એછે તડાકે પ્રાદ્ધણનાવી દીધી હતી.* લગભગ બસો વર્ષ અગાઉ પૂર્વ બિહારના ધીરેન્દ્ર જા પાંજીઆરે અનેક નીચ ઉંચ વર્ણના લોકોને પ્રાદ્ધણ કરી દીધા હતા. તેમના વંશજો આજે પણ મૈથિલ પ્રાદ્ધણો કહેવાય છે.

મેરઠ (મિરત) જિલ્લામાં તાગા અને ભાર્ગવ પ્રાદ્ધણોની વસ્તી છે. તેઓ અસલ પ્રાદ્ધણ ન હતા. ૧૮૯૧ ની સાલના વસ્તીપત્રકમાં તેમને સરકારે પ્રાદ્ધણોમાં ગણી લીધા ત્યારથી તેઓ પ્રાદ્ધણ હોવાનો દાવો કરે છે અને પ્રાદ્ધણો તરીકે ખપવા લાગ્યા છે. x

આસામના રાજના હુકમની રૂઢિએ કેટલીક હલકી વર્ણના લોકોને ઉંચકીને પ્રાદ્ધણોમાં ગણી લીધા છે. તેમની દીકરીઓ ઉંચી જાતના પ્રાદ્ધણોનાં કુટુંબોમાં પરણી છે. ઓરિસ્સામાં પણ કેટલાક હલકી જાતના લોકો આજે પોતાને પૂજરી પ્રાદ્ધણ

માન કર્યું અને ઉપરથી હાર ખવરાવી. હવે કરવું શું? આખરે તેના પ્રધાને અછલ દોડાવી. કાંચીના રાજાને પ્રાદ્ધણોનું ખૂબ સન્માન કરતો ગાણીને, ઓરિસ્સાના પ્રધાને સેનાપતિથી માંડીને પડખમગી મુઠ્ઠી લશ્કરના તમામ માણસોને ખાંધે જનોઈ અને કપાળે ત્રિપુંડ્ર સહિત લડવા મોકલ્યા. કાંચીના પ્રધાને કહ્યું કે આ તો વેશધારી પ્રાદ્ધણો છે, ખરા પ્રાદ્ધણ નથી. પણ રાજા તો કહે કે આ પ્રાદ્ધણો વેશ લધને આપ્યા એટલે તેમને મરાય તો નહિજ. તેથી કરીને કાંચીનો રાજા તાબે થયો. પુરુષોત્તમદેવે બે શરતો માગી: એક તો કાંચીના રાજાએ તેની દીકરી પરણાવવી અને બીજી શરત એ કે કાંચીના કુળદેવતા ગણપતિની મૂર્તિ આપી દેવી. નેપોલિયનને જેમ છતાંએકા મુલકમાંથી કાઢાના નમુના લઈ લેવાનો શોખ હતો, તેમ પુરુષોત્તમને બીજાના દેવો પડાવી લેવાનો શોખ હતો. એ શરત પ્રમાણે કાંચીરાજે દીકરી અને ગણપતિ બેઉ આપી દીધાં. એ ગણપતિની મૂર્તિ પણ જંગમથપુરીમાં છે. પછી લશ્કરના સિપાઈઓએ તેમનાં જનોઈ ઉતારવાની ના પાડી અને બાકી કે હવે તો અમે પ્રાદ્ધણજ રહેવાના. તેમના વંશજોની મોટી સંખ્યા આજે ઓરિસ્સામાં વસે છે અને પ્રાદ્ધણોજ કહેવાય છે.

અ. ૬૮૧૨૧ એ. ૧૧૧૧ ન. મનિદાસમાંથી લીધી છે—ઈન્દ્રધા નથી.

સેવાનંદ

ઇસવી સનની પૂર્વે છઠ્ઠા ચૈકાથી ઇસવી સનના નવમા ચૈકાસુધી ચોટલે કુલ દોઢ હજાર વર્ષ સુધી ભરતખંડમાં જોદ્ધ ધર્મનું અતિશય પ્રાણલય રહ્યું. જોદ્ધ લોકો જ્ઞાતિલેહને માનતા-જ ન હતા; તેથી યાદા લોકો અંદર અંદર લગભગ વહાર કરતા. આ પ્રમાણે દોઢ હજાર વર્ષ સુધી હિંદમાં અસવર્ણ લગ્નની પ્રથા ધમધોધાર ચાલ્યા કરી અને તેમાંથી કેટલી વર્ણસંકર પ્રજા પેદા થઇ હતી તેનો શુભારજ નથી. પછી ઇસવી સનના નવમા ચૈકામાં ચંકરાચાર્યે પ્રાણલયધર્મની ફરીથી સ્થાપના કરી તે વખતે વર્ણસંકર જોદ્ધ લોકોમાંથી કોઇને પ્રાણલયની ન્યાતમાં લઈ લીધા; કોઇને કાવિયોની, કોઇને વૈશ્યોની, કોઇને શૂદ્રોની અને કોઇ કોઇને અસ્પૃશ્ય અત્યજ સમાજમાં ગણી લીધા.

(ખ) મ્લેચ્છ, યવન અને અસહી અનાર્થ જ્ઞાતિઓ હિંદુસમાજમાં સમાઈ ગઈ છે.

ગ્રીક, મોંગોલ, ગ્રીક, પારસ, પહાલવ, શક, કુશન, શ્વેત-વર્ણ, લકાક, ઇરાની, જાડ, તુરાન, આબીર, ગુર્જર, તાતાર, યાવન, અરબ, આરબ વગેરે આસાંખ્ય જ્ઞાતિઓનાં ધાત્રાં ને મેં ધર્મ નું મુઠે મુઠે વખતે હિંદની યાદારના પ્રદેશોમાંથી હિંદમાં આવનાર થયાં અને અહિંજ વાસો કરીને રહેતાં થયાં. જેમ વખત-મળે મળે, તેમ તેઓમાંના કેટલાકે જોદ્ધ ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો, કેટલાકે હિંદુઓનો ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો અને એમ કરતાં તેઓ અથજ હિંદુસમાજમાં એવા સંખ્યાબેધ થઇ ગયા કે તેમની અસહ જ્ઞાતિય-દની એકાગ્રી પાત્ર સ્વી નહિ. યવન અથવા ગ્રીક કે કે તે નું મંત્રય જનરખંડના વાયવ્ય દોખના પ્રદેશમાં લગભગ જામે વર્ષસુધી રહ્યું હતું. તરશિલા, કાંપશા, મયુરા અને બીજાં કેટલાંકે મેટાં મેટાં નગરોના ગ્રીક લોકો વાસો કરીને રહેતા હતા હતા. તેમાંના ઘણું જોદ્ધ અથવા હિંદુધર્મ સ્વીકરીને હિંદુઓના જ્ઞાતિજના દાખલ થઇ ગયા હતા. આ લેખની તરફ ફરતે જોવાનું મેં આપણી આંતર દે દે ને. આંતર દેશલેખ નહિ હો તેમ. હિંદુધર્મ ન હોય પડે છે કે નહિ પ્રાક નજરને હિંદુધર્મ સ્વીકરે છે તેમ ન હોય નહિ. આંતર દેશલેખ નહિ.

મિલિન્દા કહેવા લાગ્યા હતા તે પણ એક પ્રસિદ્ધ ગ્રીક રાજા થઈ ગયો છે. તેનું રાજ્ય દિંદના વાયવ્ય કોણમાં હતું. તે બૌદ્ધધર્મ પાળતો હતો. કાઠો અને નાસિકની ગિરિશૃંગના લેખે ઉપરથી પણ ગ્રીક અને બીજી જાતિઓના લોકો દિંદુધર્મ પાળતા હતા, અને દિંદુઓએ તેમને પોતાના સમાજમાં દાખલ કરી દીધા હતા, તેની સાબીતી મળી આવે છે. મદ્રાસ પ્રેસીડેન્સી ત્રિચિનાપલી શહેરમાં એક ડેવાલય છે, તે ૫૬૩૫ જાતના એક પ્રતાપવાન રાજાએ પર્વતમાંથી કાઢીને તૈયાર કરાવ્યું હતું. એ મંદિરમાં એક શિલાલેખ છે. તે ઉપરથી એટલું જાણવા મળે છે કે તે રાજાએ તે પર્વત ઉપર એક શિવાલય પણ બંધાવ્યું હતું અને તેમાં શિવલિંગની અને પોતાની એક પથ્થરની મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી. જૂના શિલાલેખો જોતાં ખાત્રી થાય છે કે શક જાતિના અનેક લોકો ક્ષત્રિયની અટક ધારણ કરીને દિંદુઓની સાથે લક્ષ્મણધર્મી જોડાઈને દિંદુસમાજમાં ભળી ગયા હતા. હયાન વંશનો સૌથી મોટો રાજા કનિષ્ક ઇસવી સનની પૂર્વે પહેલા સૈકામાં કાશ્મીરથી કાશી સુધીના મુલક ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. તે બૌદ્ધધર્મ પાળતો હતો. શક, હયાન અને શ્વેતકૂણ, એ ત્રણે જાતના લોકોએ દિંદમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ધીમે ધીમે તેઓ બધા બૌદ્ધ થઈ ગયા અને એમ કરતાં કરતાં દિંદુઓની સાથે સેળલેખ થઈને દિંદુ થઈ ગયા. પછી ઇસવી સનના સાતમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં જોજ લોકો રજપૂત કહેવાયા અને એ રીતે અનેક રજપૂત કુટુંબોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ટાંડ લખે છે કે “રાજસ્થાનના ૩૬ રાજવંશી કુટુંબોના પૂર્વજો કાં તો દૂણ, કાં તો આબીર અને કાં તો તક્ષક હતા. અત્યારે પણ પંજાબનાં કેટલાંક દિંદુ કુટુંબોની અટકો દૂણ છે.” મહાભારતમાં જણાવાયલા તક્ષક, સર્પ, નાગ, બુદ્ધગમ એ બધા એકજ જાતના લોક હતા એવું કહ્યું છે. + આ અનાય તક્ષક જાતના લોકો પણ દિંદુસમાજમાં ભળી ગયા છે. તેઓ સ્નાન, જપ, મંગલાચરણ વગેરે શુભ ક્રિયાઓ કરતા અને આખી ન્યાતની સભા બરીને ન્યાતે શું શું કરવું તે બધું નક્કી કરતા. * પાંડવોનો એક પૂર્વજ

+ આદિપર્વ, અધ્યાય, ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૫૦.

* આદિપર્વ, અધ્યાય, ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૪૩, ૪૮.

તક્ષક જાતિની સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. x કૃષ્ણનો કોઈ પૂર્વજ નાગ-
જાતિની સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. આસ્તિક મુનિ પ્રાદક્ષણ હતા, પણ
તેમની માતા નાગકન્યા હતી. મહામદ પેગંબરનો જન્મ થયો તે
પહેલાં ઘણાં વર્ષ અગાઉ અરબ લોકો મલબારમાં આવી વસ્યા
હતા. તેઓ ત્યાંના હિંદુ લોકોની સાથે લગ્ન સગપણ કરીને
હિંદુસમાજમાં ભળી ગયા હતા. વળી શકદ્વીપ (મધ્ય એશિયા)
થી આવેલા અમુક શકદ્વીપી લોકોની એક શાખામાંથી કેટ-
લાક પ્રાદક્ષણ થયા, કેટલાક ક્ષત્રિય અને કેટલાક વૈશ્ય પણ
થયા. તેમના વંશજો હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ફેલાઈ જઈને
જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાંના જુદી જુદી વર્ણના હિંદુઓ સાથે
સેળસેળ થઈ ગયા. દક્ષિણમાં જન્મેલા રામાનુજચાર્યે અનાય, અરુણ
અને પારિયા જાતના લોકોમાંથી ઘણાને પોતાના શિષ્ય
બનાવીને હિંદુસમાજમાં દાખલ કર્યા હતા. અહમ્ નામની
એક મોંગોલ જાતના લોકોનું આસામમાં રાજ્ય હતું. તેમણે
હિંદુધર્મ સ્વીકાર્યો અને આસામના બીજા હિંદુઓની સાથે
મળી ગયા. એ સિવાય પણ ઘણી અનાય જાતિઓ આસામના
હિંદુસમાજમાં દાખલ થઈ ગઈ છે. ગોંડ, મુંડા, કોલ, લોર
વગેરે ઘણી અનાય અને જંગલી જાતના લોકો પણ ક્ષત્રિય
ધર્મ સ્વીકારીને રજપૂત થઈ ગયા છે. બંકિમચંદ્ર લખે છે કે
હજારીબાગની વિદ્યા નામની જાતના લોકો, આસામના ચૂટીઆ
તેમજ કાછાડી લોકો, કુચબિહારના કોચ લોકો, ત્રિપુરા
રાજ્યના પહાડી, ખાડોવાર, પાલામોર, પહેયા, સારગુજર,
કિસાન અને ખુનો, એ બધી જાતના લોકો અસલ અનાયો
હતા. તેઓ હિંદુધર્મ પાળવા લાગ્યા અને આર્યભાષા બોલવા
લાગ્યા તે દિવસથી તેમની ગણના હિંદુઓમાં થવા લાગી.”
રાધાકમલ મુખોપાધ્યાય લખે છે કે “આજે પણ અસલી અનાય
જાતિના લોકો હિંદુસમાજમાં દાખલ થતા જાય છે. કેટલાકે
તો ક્ષત્રિયોનાં નામ ધારણ કરી લીધાં છે. અસલી અનાય
જાતિના ગેર લોકો, પ્રાદક્ષણનાં ન મ અને અટકે. ધારણ કરીને
હિંદુસમાજમાં ધૂસતા જાય છે” જેમના અ.પ કે ઇ યુરે. પેયન
જાતના અને જેમની મ ન અ વ દાણી એવ. મિશ્ર મ.ત.પિત.નાં
છેકરને પણ ૧૮૮૭ ગણીને હિંદુસમાજ પાળનારા બન્યા

દીધાં છે. ઉપર કહી ગયા તે રીતે આર્ય અને અનાર્ય જાતિ-
ઓના પરસ્પર સંમિશ્રણમાંથી જે વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ
છે તેજ આજનો હિંદનો હિંદુસમાજ છે. *

* બંગેર જાતીય ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૩૫, ૩૬, ૪૦, ૪૧. બંગ-
દર્શન, ૧૮૮૫, પૃષ્ઠ ૧૭૭. ભારતી, ૧૩૨૩, પૃષ્ઠ ૨૩૮. નવ્યભારત
૧૩૨૩, પૃષ્ઠ ૩૬૧; ૧૩૨૬, પૃષ્ઠ ૨૪૮. માનસી-અમૃતાવલ્લ, ૧૩૨૮,
પૃ. ૨૮૬. ભારતે વિવેકાનંદ, પૃષ્ઠ ૧૫૨, ૨૧૫. પ્રવાસી, વ્યેષ, ૧૩૨૨
પૃ. ૨૦૬. વિવિધ પ્રબંધ, બાંગ્લાસિર-ઉત્પત્તિ, ૪ થો પર્વિચેદ.
મીઠ સોડો (મીઠ=યુનાની=યવન) એ દિંદુકુશ પર્વતની ઉત્તરે
આવેલા ઝંઝરિયા (હાલ જેને બદ્મિ કહે છે) માં રાજ્ય સ્થાપ્યું
હતું. ઇસવી મનની પૂર્વે બીજા સૈદ્ધમાં કાબુલ, પંજાબ, અને
સિંધ, એટલે પ્રદેશ તેમની હકુમત નીચે આવી ગયો હતો. ત્યાર
પછી શક સોડોએ તેમના હાથમાંથી ઝંઝરિયાનું રાજ્ય ખૂંટવી લીધું.
મિના-હર નામનો એક મીઠ સેનાપતિ (ધણું કરીને તે કાબુલનો
રાજા હતો) ઇસવી સન પૂર્વે બીજા સૈદ્ધમાં ભરતખંડ ઉપર ચઢી
આવ્યો અને જીતનો જીતો હે પાટલિપુત્ર (પટણા) સુધી પહોંચી
ગયો. કવિ કાલીદાસના માલવિકાગ્નિમિત્ર નામના નાટકમાં, પત-
ન્જિના મહાભાષ્યમાં, અને ગાર્ગીચંદ્રિતામાં મીઠ સોડોની સ્વારી-
ઓના ઉલ્લેખ છે. મહાભારત વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મીઠ સોડોને
યવનની સંગ્રામી જોગખાવ્યા છે. વિદુર અને યુધિષ્ઠિર જે મેચ્છ
ભાષામાં ધૂપી વાતચીત કરે છે (આદિપર્વ, અધ્યાય ૯૨) તે મીઠ
ભાષા હતી, અને ધૃતરાષ્ટ્રનો પુરોચન નામનો મંત્રી પણ મીઠ હતો
એવું ધણું વિદ્વાનો માને છે. ભરતખંડનાં નાટકોમાં નાટકના પડદા-
ને “યવનિકા” કહે છે. પ્રવેશ પૂરા થતાં રંગભૂમિ ઉપર પડદો
પડે તેને “યવનિકા પતન” કહ્યું છે. એ પ્રથા મીઠ સોડો પાસેથી
આર્યોએ મદળ હરેલી તે ઉપરથી તેનું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું.
હિન્દની પ્રાચીન હજારોમાં પણ મીઠ સ્થાપત્યકલાનાં ચિહ્નો ક્તેવામાં
આવે છે તેનું પણ ઉપર કહ્યું તેજ કાબુલ છે. પુરાણોમાં યવન
શબ્દઓના ઉલ્લેખ આવે છે.

પાર્સ જાતિના સોડોનું રાજ્ય કારિપવન સંગેવરના અગ્નિ-
શાળમાં આવેલું હતું. તેઓ ધીમે ધીમે દક્ષિણ દિશા તરફ આગળ
ધપતા ગયા છેવટે હમવી સનની પૂર્વે બીજા સૈદ્ધમાં તેઓની એક
રેળાએ ભરતખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને પંજાબમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને
ત્યાં તેમને પણ યવન સુધી રાજ્ય ક્યું હતું.

પરસવ જાતના સોડો અશ્વમિત્તાનના પૂર્વજાતમાં અને
બહુચિસ્તાનમાં વસતા હતા. ૧૪ી ત. થી તેઓમાંના ઘણા ભગ-
ન.

તક્ષક જાતિની સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. x કૃષ્ણનો કોઈ પૂર્વ જાતિની સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. આસ્તિક મુનિ બ્રાહ્મણ હોય તેમની માતા નાગકન્યા હતી. મહંમદ પેગંબરનો જન્મ પહેલાં ઘણું વર્ષ અગાઉ અરબ લોકો મલબારમાં આવ્યા હતા. તેઓ ત્યાંના હિંદુ લોકોની સાથે લગ્નનું સગપણ હિંદુસમાજમાં લગી ગયા હતા. વળી શકદીપ (મધ્ય) થી આવેલા અમુક શાકદીપી લોકોની એક શાખામાં લોક બ્રાહ્મણ થયા, કેટલાક ક્ષત્રિય અને કેટલાક વૈશ્ય થયા. તેમના વંશજો હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ફેલાઈ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાંના જુદી જુદી વર્ણના હિંદુ સેજલેજ થઈ ગયા. દક્ષિણમાં જન્મેલા રામાનુજનાચે અસ્પૃશ્ય અને પારિયા જાતના લોકોમાંથી ઘણાને પોતા બનાવીને હિંદુસમાજમાં દાખલ કર્યા હતા. અહમ એક મોંગોલ જાતના લોકોનું આસામમાં રાજ્ય હતું હિંદુધર્મ સ્વીકાર્યો અને આસામના બીજા હિંદુઓ મળી ગયા. એ સિવાય પણ ઘણી અનાય જાતિઓ હિંદુસમાજમાં દાખલ થઈ ગઈ છે. ગોંડ, મુંડા, વગેરે ઘણી અનાય અને જંગલી જાતના લોકો ધર્મ સ્વીકારીને રજપૂત થઈ ગયા છે. બંકિમચંદ્ર હજારીબાગની વિદ્યા નામની જાતના લોકો, આસામ તેમજ કાછાડી લોકો, કુચબિહારના કોચ જે રાજ્યના પહાડી, ખાડોવાર, પાલામોર, પહેચા કિસાન અને ખુનો, એ બધી જાતના લોકો હતા. તેઓ હિંદુધર્મ પાળવા લાગ્યા અને આજે લાગ્યા તે દિવસથી તેમની ગણના હિંદુઓમાં રાધાકમલ મુખોપાધ્યાય લખે છે કે “આજે પાળ જાતિના લોકો હિંદુસમાજમાં દાખલ થતાં તે ક્ષત્રિયોનાં નામ ધારણ કરી લીધાં છે. જાતિના ગોર લોકો બ્રાહ્મણોનાં નામ અને આજે હિંદુસમાજમાં ધૂસતા જાય છે.” જેમના બાપ જાતના અને જેમની માતાઓ બ્રાહ્મણી એવાં સિંહોકરાંને પણ શૂદ્ર ગણીને હિંદુસમાજે પોતાના

હિન્દુઓએ પોતાના સમાજમાં હાખલ કરી દીધા, = શંકરાચાર્ય
નવમા સૈકામાં જન્મ્યા હતા. તેમને વિષે સ્વામી વિવેકાનંદ
કહે છે કે “શંકરાચાર્ય વગેરે મોટા ધુરંધર યુગાચાર્યો જાતીય
અંગકન કરનારા હતા. x x x x જુદે જુદે વખતે તેમણે જલ્સ
લોકોનાં ટોળેટોળાંને એકઠે તકાઠે ક્ષત્રિય જનાવી દીધાં હતાં.”*
અગીઆરમા સૈકામાં દક્ષિણમાં રામાનુજાચાર્ય થયા તેમણે પણ
પુષ્કળ મુસલમાનોને પોતાના શિષ્ય જનાવીને હિન્દુસમાજમાં
ધુસાડી દીધા હતા. પંદરમા સૈકામાં મહાત્મા નાનકે સંખ્યા-
બંધ મુસલમાનોને પોતાના શિષ્યમંડળમાં હાખલ કરીને
શિખ સમાજમાં લઈ લીધા, અને એક રીતે તેઓ હિન્દુસમા-
જમાં જ હાખલ થયા કહેવાય. આજે પણ સિખ લોકો મુસલ-
માનોની છોકરીઓને શિખ ધર્મની દીસા આપીને પરણે છે.
એથી ઉલટું ગયા જમાનામાં હજારો શિખો મુસલમાન થઈ
ગએલા તેમને પણ તેઓ પાછા પોતાના શિખ સંપ્રદાયમાં
હાખલ કરે છે. જાદ લોકો હિન્દુ છે. તેઓ હિન્દુઓના દેવમંદિર-
માં જાય છે ત્યારે તેમને કોઈ અટકાવતું નથી. તેઓ પણ
મુસલમાનોની છોકરીઓને પરણે છે અને હિન્દુસમાજમાં હાખલ
કરે છે. + સૈકા ૨૪ પૂતોનાં કુટુંબો અસલ મુસલમાન થઈ

આખીર અને ગુર્જર લોકો અ.વ્યા અને અ.દી વસતા થયા.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં નામ લોકો પાંડવોના તરફથી લડ્યા હતા.
(બી.મ.પર્વ, ૫૪-૬૩) યવન, પદ્મવ, સક, ઘણાર, દરદ વગેરે
જનના લોકો કુરુક્ષેત્રના પક્ષમાં ઉભા રહ્યા હતા. (બી.મ.પર્વ ૨૦, ૧૨.
૧૫-૧૬. ૫૭-૭. ૭૫-૨૧. ૧૧૭-૩૩, ૩૪)

મહાભારતમાં અનેક દેશોએ સક, પદ્મવ, યવન, દરદ, ખડ્ગ,
પુલિન્દ, ચાન, દણુ વગેરે જનિઓનાં નામ આવે છે. (આદિપર્વ,
૧૭૫-૩૬, ૨૭, ૨૮. ઉદ્યોગપર્વ, ૧૫૬-૧૦૧. ૧૬૦-૨૧. ૧૬૭-૭.
ભીષ્મપર્વ, ૨૦-૧૩.) ત્યાર પછી પારદ, મેરુ અને કિન્નર જનિ-
ઓનો ઉલ્લેખ નીચે જનાવેલાં પર્વોમાં છે: (શીમુપર્વ, અધ્યાય ૧૨, ૧૬,
૬૧, ૧૧૭, ૧૧૮. કૃષ્ણ પર્વ, અધ્યાય ૪૬, ૭૩, ૮૬, ૮૮. દ્રુપદપર્વ-
અધ્યાય ૧, સનિપર્વ-અધ્યાય ૧૫. અશ્વમેધપર્વ, અધ્યાય ૭૩.)
વળી અશ્વમેધ પર્વના અધ્યાય ૨૬-૨૬માં કાતીઃ અને આખીર
જનિઓનો પણ ઉલ્લેખ છે.

= ગ્રીક રાજમાત્રા, પૃષ્ઠ ૪૦

* ભારતે વિવેકાનંદ, પૃષ્ઠ ૨૫૮

+ ભારતે વિવેકાનંદ, પૃષ્ઠ ૨૬૮

ગચોલાં. સત્તરમા સૈકામાં જોસલગીરના રાજા અમરસિંહ તેમને
 બધાને પાછા હિન્દુસમાજમાં લેવડાવ્યા. અઠારમા સૈકામાં
 બાહુરાવ પેશ્વાએ જાતે ગ્રાહણ છતાં પકાણની છોકરીને પોતાના
 ઘરમાં રાખી હતી અને તેને પેટે થયેલા છોકરાઓને જનોઈ
 દેવાવવાનો પણ તે વિચાર કરતો હતો.* એજ સૈકામાં પુતોજી
 ગન્ધગરનામનો મરાઠો મોગલ લોકોને હાથે કેદ પકડાયો હતો
 અને તેમણે તેને જોર જીલમથી મુસલમાન બનાવ્યો હતો. એક
 વરસ પછી તે મોગલોના હાથમાંથી નાસી છૂટ્યો અને મરાઠા
 સैन्यની છાવણીમાં આવી ઉભો. તે વખતે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા
 ભોગવતા મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના રાજા અને ગ્રાહણોએ મળીને
 પુતોજીને આગશિત્ત કરાવીને તેની ન્યાતમાં લેવડાવ્યો. બીજો
 એક ગ્રાહણ અમલદાર મોગલોના હાથમાં કેદ પકડાતાં જીવ
 બચાવવાને માટે મુસલમાન થઈ ગયો હતો; પણ મહારાષ્ટ્રના
 ગ્રાહણોએ તેને શુદ્ધ કરીને પોતાની ન્યાતમાં પાછો હાથલ
 કરી લીધો હતો. એ સિવાય બીજા એ મહારાષ્ટ્રી ગ્રાહણો મુસલ
 માન થઈ ગયા હતા. તે વખતના ગ્રાહણ પેશ્વા સરકારના
 કલેક્ટરથી ગ્રાહણોએ તેમને જોડેને પોતાની ન્યાતમાં લઈ લીધા
 હતા તેનો લેખિત દાખલો છે. એ ગણીયમા સૈકામાં મહારા
 દયાનંદ કુન્વરીએ મુસલમાનોને પોતાના શિષ્ય બનાવીને
 હિન્દુસમાજના દાખલ કર્યા હતા. આવકે પણ અંગ્રેજોની
 આજ્ઞાપાલના પ્રદેશમાં મુસલમાન ઓળખાને પેટે મન્મતા છોક
 રોએને હિન્દુ ધર્મની લીલા આપીને હિન્દુ બનાવ્યા છે; તેઓ
 હિન્દુઓનાં કેવમોદરેના છુટથી જાણ છે અને રાજા રાવ
 ગરો કુદરિની કન્યાએને પણ પાળ્યા છે. પાળવણ વગે
 વરસ અગાઉ જે હિન્દુએ મુસલમાન થઈ પાળવા મળ્યા
 વંદ્યોને આજે સમજે હિન્દુધર્મની લીલા આપનાર છે. હિન્દુ
 સમાજમાં દાખલ થઈ જાય છે અને એવી રીતે હિન્દુ સમાજ
 હિન્દુ સમાજમાં આજે નવા નવા હિન્દુઓ આવે છે. હિન્દુ
 સમાજમાં આજે નવા નવા હિન્દુઓ આવે છે. હિન્દુ

બહુ સુકેવ મે. દાલ પેનાના પૂર્વજોની ઉર આ જૂઠી મળેલી.
 હિન્દુસમાજ એ હરિયાં જનકાની ઉદર નીનિર્મુ અનુગ્રામ
 કરેના મોરે નો દિન્દુ અને મુસલમાન લેકેને કંઈ તે એકું નેડે
 કેમોનું સંમિલન આપી શકશે-હિન્દુ અને મુસલમાન એક
 એક બની જશે. તે સિવાય દિન્દની કસતિને બીજો ઉપાય
 નથી-આચા પણ ક્યાંથી કૈય ?

(૬) બંગાળામાં પણ મુસલમાનો હિંદુ સમાજ.

માં સન્યા છે અને બધે છે તેના દાખલા

૫૫લી સનના સોળમા સપ્તામાં, આજો બંગાળા જેમને

પ્રાચીનમરણીય માને છે એવા ચૈતન્યદેવ વચ્ચે દના. તે જાગિ-
 બેદને માનતા ન દતા. તેમના ધર્મમાં પ્રાદ્યો અને મૂંઢા
 સો સમાન દરજ્જે ભોગવતા દતા. ચૈતન્યદેવની ઇચ્છાએ
 નેકને ધણા મુસલમાનો તેમના તરફ આકર્ષીતા દના. તેમાંના
 એક "હરિદાસ કામુર"ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. હિંદુ લોકોએ
 તેમને પોતાના કરી લીધા દતા. ચૈતન્યદેવ પોતે તથા તેમના
 બીજા હિંદુ બકતો હરિદાસની સાથે એક પંગતે મેસીને જમતા
 પણ ખરા. ચૈતન્યદેવે હરિદાસ સિવાય બીજા ધણા મુસલમાનો-
 ને વૈષ્ણવધર્મની દીક્ષા આપીને હિંદુસમાજમાં લીધા દના. =
 બંગાળાના સામાજિક ઇતિહાસમાં કહ્યું છે કે:-“ ધણા મુસલ-
 માનો હિંદુ વૈષ્ણવ થઇ ગયા હતા. કેટલાક તો ગોસ્વામીની
 પદવી મુખી પહોંચી ગયા છે. x x x x પ્રાદ્ય હરિ-
 દાસ તો તેવા બકતોમાં ચોથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. અસલ મુસલ-
 માનની ઇાકરીઓ હિંદુ-વૈષ્ણવી થઇ જતી.” ત્યારપછી કેાઇ
 મૈત્ર નામના વૈષ્ણવે એક મુસલમાન બાઈબહેનને વૈષ્ણવધર્મની
 દીક્ષા આપીને તેમનાં નામ રૂપદયાળ અને ભૂપણા પાડ્યાં હતાં.
 બંગાળી કાવ્યસાહિત્યમાં કેટલાએ મુસલમાન વૈષ્ણવ અને
 શાક્ત કવિઓ સુંદર કાવ્યો આપતા ગયા છે. હાલમાંજ સુપ્રસિદ્ધ
 હિંદુધર્મપ્રચારક શ્રી. હરનાથ બંદોપાધ્યાયે ધણા મુસલમાનો-
 ને પોતાના શિષ્ય બનાવીને હિંદુધર્મમાં દાખલ કર્યા છે. તેમજ
 આસામના મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓને પાછા હિંદુધર્મમાં
 લેવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. ÷

= ગોડ પ્રાદ્ય, પૃષ્ઠ ૨૨૬. ચૈતન્ય, ચરિતામૃત પૃષ્ઠ ૨૧૦

- બાંગાદાર સામાજિક ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૧૩૦.

મ. ૪૨

(દ) ખ્રિસ્તીઓને પણ હિન્દુસમાજમાં લીધા છે.

મદ્રાસ પ્રાન્તમાં એક હિન્દુઓની ન્યાતના લોકો અત્યારે ખ્રિસ્તીઓની છોકરીઓને હિન્દુ બનાવીને તેમની સાથે લગ્ન કરે છે. ખ્રિસ્તી બાપ અને હિન્દુ માતાનાં વ્યભિચારોત્પન્ન સંતાનને પણ જો હિન્દુધર્મ પ્રમાણે ઉછેર્યા હોય તો તેમને હિન્દુ ગણી શકાય છે. એન્ટોનિ નામનો એક પોર્ટુગીઝ હિન્દુ ધર્મ પાળતો હતો અને તેણે હિન્દુધર્મને લગતાં પદો, ભજનો વગેરે રચ્યાં છે અને કવિઓની એક મંડળી બાંધીને જંગ-સાહિત્યમાં અમર થઈ ગયો છે. =

(ધ) કેઈ પણ જાતિના લોકો હિન્દુ થઈ શકે છે.

વાત્સ્યાયન લખે છે કે “આર્ય, અનાર્ય અને મ્લેચ્છ પણ ઋષિ થઈ શકે છે.”* ગૌતમ સંહિતામાં લખ્યું છે કે “હિ રાજા ! ન્યાતજાત નહિ પરંતુ કલ્યાણકારક ગુણુજ પૂજનીય છે. ચાંડાલ ગુણુવાન હોય તો તેને પણ દેવલોકો ગ્રાહ્ય માને છે.”x ગરુડ-પુરાણમાં લખ્યું છે કે “જો કેઈ મ્લેચ્છમાં આઠે પ્રકારની ભક્તિ હોય તો તે મ્લેચ્છ છતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગ્રાહ્ય છે, તે મુનિ છે, તે શ્રીમાન છે, તે જિતેન્દ્રિય છે અને તે પંડિત છે.”=

જંગાળના સામાજિક ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે “પરધર્મી-ઓને સનાતન ધર્મમાં પ્રવેશ કરાવવાનો વિધિ શાસ્ત્રોમાં છે.”*

શાસ્ત્રોમાં આવું વિધાન છે તેથીજ ભરતખંડના હિન્દુ-સમાજના આગેવાનો પરધર્મીઓની આટલી મોટી સંખ્યાને લાંબા વખતથી હિન્દુસમાજમાં દાખલ કરતા આવ્યા છે.

દેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયનો પાંત્રીસમો શ્લોક અને અઠારમો અધ્યાયનો મુળા-લીસમો શ્લોક એ બેઉ પરધર્મીઓને હિન્દુ બનાવવાની વિરુદ્ધ વાચ્ય છે; પરંતુ આ દલીલ વાજળી નથી. ગીતાનું સદાપૂર્વક અપ લોકન કર્યાથી માત્રમ પડે છે કે એ બેઉ “સ કર્મ” “ધર્મ” શબ્દ

* અગ્નિવિદ્યા અને ન દિવ્ય કાન્ડ ૧૦

* ભાસ્કરે વિદિવાન ૧૭ ૧૩૬

x ન જ્ઞાતિ વૃક્ષને માર્ગન મુગો કન્યાગ દામક.

= અગ્નિવિદ્યા ભક્તિ ચમ્પવન મ્લેચ્છઋષિ વચન

ન વિરેન્દ્રો મુનિઃ શ્રીમાન મ યાન સ ન પંડિત

૧. ભગવદ્ગીતા ૧૦. ૨૮. ૨૯. ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩. ૩૪. ૩૫. ૩૬. ૩૭. ૩૮. ૩૯. ૪૦.

(વ) હાલ છે તેવા જાતિભેદની શરૂઆત
ભરતખંડમાં ક્યારે થઈ ?

બૌદ્ધધર્મની પડતી થઈ અને ભરતખંડમાં બીજી વાર
પ્રાક્ષણધર્મની સ્થાપના થઈ ત્યારથી હાલના જેવો જાતિભેદ
હિન્દુસમાજમાં દાખલ થયો. તે વખતના પ્રાક્ષણોએ પોતાનો
અધિકાર કાયમનો જમાવી રાખવા માટે જાતિભેદનું તંત્ર રચ્યું.
તેમણે સ્વાર્થાન્ધ થઈને ભારતવર્ષની કાયમની પાયમાલીનો પાયો
નાખ્યો. આજે આપણો દેશ કોમ કોમવચ્ચેના કલહથી છિન્નભિન્ન
થઈ ગયો છે તેનું આજ કારણ છે. જે દેશમાં કુસંપે ઘર કયું હોય
તેના ઉપર પરાધીનતાની બેડીઓ જકડાય એમાં આશ્ચર્ય શું ?

(ફ) અસલ શૂદ્રો ઉપર કરો જીલમ ન હતો.

ઘણા એવું માને છે કે શૂદ્રો ઉપર પ્રાચીન કાળથીજ જીલમ
થતો આવ્યો છે. આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. કારણકે એક તો
અસલ હાલના જેવા ન્યાતજાતના ભેદજ ન હતા તેની આપણ-
ને પૂરતી સાબિતી મળી ચૂકી છે. મહાભારત કહે છે કે “ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ત્રણે વર્ણના લોકો પ્રાક્ષણોનાજ કુટુંબીઓ
છે અને તેમનો તથા પ્રાક્ષણોનો દરજ્જો એકસરખો છે.” જો
આવીજ લોકમાન્યતા હોય તો પછી શૂદ્રો ઉપર જીલમ થવાનો
સંભવજ ક્યાં રહ્યો ? વળી અસલના શૂદ્રો નિરક્ષર ન હતા.
તેઓને વેદ ભણવાનો પણ અધિકાર હતો. તેઓ પ્રાક્ષણ પણ
થઈ શકતા. ક્ષત્રિયો અને પ્રાક્ષણો પોતાના શૂદ્ર કુટુંબીને વડીલ
ગણીને વંદન કરતા. x શૂદ્રો રાજના પ્રધાન પણ થતા. શૂદ્રોમાં
જેમને “માનનીય” કહેવાય એવી વ્યક્તિઓ પણ હતી. રાજનો
રાજ્યાભિષેક કરતી વખતે પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોની માફક
“માનનીય” શૂદ્રોને પણ અભિષેકસભામાં નિમંત્રણ કરવામાં
આવતું. અમુક રાજનો રાજ્યાભિષેક કરવો કે નહિ એ બાબ-
તમાં તેમનો અભિપ્રાય પણ પૂછવામાં આવતો. અર્થશાસ્ત્રોમાં
લખ્યું છે કે શૂદ્રો ખેતી કરતા, કારીગરીના ધંધા કરતા, નોકરી
કરતા અને રાજકર્મિનું કામ પણ કરતા. શૂદ્રોમાં ઘણી પેટા-
જાતિઓ હતી. એ બધી જાતિના લોકો પેત્રપેતાની અછંદ,
ઢેળવણી, નાણાંની જોગવાઈ અને મનના વલણ મુજબ પોતાને
મન ફાવે તેવો ધંધો કરતા. બધા શૂદ્રો એકઠી નોકરી કરતા

x આના સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન “ક્ષત્ર” ના વિષયમાં છે.

એણું હતુંજ નહિ. વગી પ્રાણજ, શત્રિય અને વૈશ્ય, જે તમ વળુંના લોકોને શુદ્રની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની પણ છૂટ હતી. આથી કરીને ત્રણે વળુંના લોકોને શુદ્રોની સાથે અનિ નિકટનો સંબંધ હતો. અને ત્રણે વળુંના લોકો શુદ્રોના હાથનો રસોઈ લખતા. પાંચ પાંડવ સરખા ઉંચા દરજ્જાના લોકો પણ પોતાના શુદ્ર પ્રજાજનોને ઘેર પણ જતા. આ બધું જોતાં ખાત્રી થાય છે કે શુદ્રોને કોઈ હલકો અગર નીચા મળતું નહિ. વગી શુદ્રો પ્રાણજ અને મહર્ષિ પણ થઈ શકતા. હવે જો શુદ્રો ઉપર જુલમ થતો હોય તો શુદ્ર કોમમાંથી જેઓ પ્રાણજ અને મહર્ષિ થયા હોય તેઓ વાંધો લીધા વગર રહેજ નહિ. અસલ કેટલાક દેશની ગાદી ઉપર પણ શુદ્ર રાજ્યો હતા. મગધ દેશના મહાભગવાન શુદ્ર રાજ્યોએ ઘણા લાંબા વખત મુખી પ્રાણજોની ગોટી વસ્તીથી ભરેલા આર્યાવર્ત ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. ખુદ રાજ્ય જેમની ન્યાતનો હોય તેમના ઉપર જુલમ થાયજ કેવી રીતે ?

ત્યારે મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં શુદ્રો ઉપર અત્યાચાર અને અન્યાયી વર્તન કરવાનાં ફરમાન છે તેનો ચો ખુલાસો છે ? જોનો જોકજ જવાબ છે કે જો બધાં ફરમાનોને પાછળથી કોઈએ ધુસારી દીધાં છે; કારણકે મનુસંહિતાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે કે “પોતાના આત્મા વડે જૂનમાત્રમાં આત્મદર્શન કરવું અને સર્વ સમાન છે એવો ભાવ રાખવો.”* તમામ હિન્દુશાસ્ત્રોમાં સમાનતા, બન્ધુભાવ અને સ્વતંત્રતાનોજ મહિમા મુકતકેંગે ગાયો છે.

(વ) બંગાળના હાલના પ્રાણજો અને કાયરો.

વગેરે મિશ્રજાતિની યોગદાહ છે. *

(ઘ) સામાન્ય લોકવર્ગ

સ્મરણાતીત પ્રાચીનકાળથી બંગાળમાં આર્ય અને અનાર્ય બેડ જાતિના લોકો સાથે સાથે રહેતા આવ્યા છે. તે ઉપરાંત મૌર્ય, ચીના, અનાર્ય, દ્રાવિડ વગેરે જાતના લોકોનાં પણ ધાર્ડાને ધાર્ડાં બંગાળમાં આવી આવીને વસવા લાગ્યાં હતાં. તેઓ બધા બંગાળના મૂળ વતનીઓ સાથે સેજસેજ થઈ ગયા અને તેમના સંમિશ્રણમાંથી હાલની બંગાળી જનતાની ઉત્પત્તિ

* મનુસંહિતા, ૧૨-૧૨૫

* બંગાળની પરિસ્થિતિ ઘોડાકે ફેરફાર સાથે ગુજરાતને પણ લાગુ પડે છે. સેવાનંદ

થઈ છે. વળી મેદીનીપુર જિલ્લાનાં અનેક બંગાળી કુટુંબો બંગાળીઓ અને ઓરિસ્સાવાસીઓની મિશ્ર ઓલાદનાં છે. તે ઉપરાંત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે બૌદ્ધધર્મનું જોર બંગાળના જુદા જુદા વિભાગમાં સત્તરસો વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યું હતું. બૌદ્ધધર્મીઓ તો ગમે તે જાતની કન્યા પરણી શકતા. જોટલે બંગાળમાં સત્તરસો વર્ષ સુધી વર્ણસંકરતાનો વ્યાપાર ધમ-ધોકાર ચાલતો જ ગયો. જ્યારે બૌદ્ધધર્મ લાગી પડ્યો ત્યારે બધાજ બૌદ્ધધર્મીઓ પાછા હિન્દુસમાજમાં દાખલ થઈ ગયા. બંગાળની વસ્તીના રૂપિયે પંદર આના જેટલા લોકોની ઉત્પત્તિનો ઉપર કહ્યો તેવો ઇતિહાસ છે.

(આ) બ્રાહ્મણો X

બંગાળનાં હાલનાં બ્રાહ્મણ કુટુંબો ગૌડ, સાતશતી, કનોજીઆ, ઉત્કલ વૈદિક, દક્ષિણાત્ય વૈદિક, પાશ્ચાત્ય વૈદિક અને પશ્ચિમથી આવેલા બ્રાહ્મણોના પરસ્પર લગ્નમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. રાઠી અને બારેન્દ્ર જાતના બ્રાહ્મણોએ પણ અરસપરસ કન્યાની લેવડદેવડ કરીને આ મિશ્રણને વધારે વેગ આપ્યો છે. બાર જાતના સમૂહની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરીને આજના બંગાળના બ્રાહ્મણોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે. વળી મધ્ય-એશિયાથી આવેલા શાકદ્રીપના શક લોકોમાંથી પણ ઘણા બ્રાહ્મણસમાજમાં દાખલ થયા હતા. તેઓ હાલમાં ગ્રહવિપ્ર અથવા આચાર્ય કહેવાય છે. આ ઉપરથી આજના બંગાળના બ્રાહ્મણો મિશ્રજાતિના છે એ સાબિત થાય છે.*

(ઇ) કાયસ્થો

કાયસ્થોનો મૂળ પુરુષ ચિત્રસેન કહેવાય છે. તેના બાપનું નામ કાયસ્થ હતું એ ઉપરથી આ જાતનું નામ કાયસ્થ પડ્યું છે. આદિશૂર રાજાના અમલ પહેલાં બંગાળનાં બધાજ કાયસ્થ

X આ અને હવે પછીના કેટલાક વિષય ખાસ બંગાળને લગતા હોઈ આપણે સારું ધ્યાન ઉપયોગી નથી. જતા લેખકની દલીલની સાંકળ વડે નહિ એવી મનઃપ્રત્યક્ષ એટલે જાગ કાયમ એવો દાવો છે. સેવાનંદ

* નહ. મહાપાત્રવાય દરપ્રસાદ શાસ્ત્રી લખે છે કે "શાકદ્રીને હાલ સિંધિયા કહે છે. એની અદ્ય દરબારની ઉત્પત્તિ. પણ તુર્કિસ્તાન દરેક નોકરો નોકરો દેશ ભરેલ છે. વૃજી દલિયની જનમલ મિત. મુર્ચ્છાને નોકરો પ્રદેશ આવા કાય છે." પ્રસ્તુત દલિય. ૧૩૩૦.

કુટુંબો કાં તો ઉત્તર રાદી કાયસ્થ અથવા તો બારેન્દ્ર કાયસ્થ, જે બે નામથી જોળખાતાં હતાં. પછી આદિશૂર રાજના વખતમાં જે કાયસ્થ કુટુંબો જંગાળામાં આવી વસ્યાં તેમના વંશજો દક્ષિણ રાદી કાયસ્થ અને જંગલ કાયસ્થ જે જેમાંથી ગમે તે એક નામથી જોળખાવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે જંગાળાની કાયસ્થ જ્ઞાતિના ચાર મુખ્ય વિભાગ છે. પણ જેઓ અસલ કાયસ્થ નહિ એવાં પણ ઘણા લોકો એવી જ્ઞાતિમાં દાખલ થઈ ગયા છે. જે તો શું પણ વણકર, જોપ, જાંઠારી, લોઈ, બારૂઈ, મધ અને ટિબેટના લામાની જોલાદના પણ કેટલાક લોકો કાયસ્થોની ન્યાતમાં દાખલ થઈ ગયા છે. ઘણા નીચી વર્ણના લોકો ઉંચે ચઢીને ક્ષત્રિયો બની ગયા છે. બ્રાહ્મણોએ નીચ જાતિની કન્યાઓ પરણીને જે પ્રજા ઉત્પત્ત કરી તેઓમાંના કેટલાક ક્ષત્રિયોની ન્યાતમાં પેસી ગયા. વળી કેટલાક ક્ષત્રિયો લહીઆનો ધંધો લઈ બેઠા તેવા કેટલીક જગ્યાએ કાયસ્થમાં ગણાવા લાગ્યા.

(૨) ચેલો

જાંગલ અને માહિષ્ય, જાતિઓના મિશ્રણમાંથી આ ન્યાતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તેમાં વળી મૂર્ધાવસિક્ત એટલે બ્રાહ્મણ બાપ અને ક્ષત્રિયાણી માતાનાં સંતાન સાથે ક્ષત્રિય અને માહિષ્ય લોકો પણ બળી ગયા છે. પશ્ચિમથી આવી વસેલી કેટલીએક ન્યાતો પણ વૈદ્યોની સાથે મળી ગઈ છે. જે પ્રમાણે કેટલીક જુદી જુદી ન્યાતોના મિશ્રણમાંથી આ જાતિની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થઈ છે.

(૩) વૈષ્ણવો*

વૈષ્ણવોમાં નાતજાતનો ભેદ હોતો નથી. ગમે તે જાતનો માણસ વિષ્ણુમંત્રની દીક્ષા લઈને વૈષ્ણવ થઈ શકે છે અને દીક્ષા લીધી એટલે જો સરખા. હાકાના વણકર વૈષ્ણવો સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિભેદ પાળતા નથી.

* વૈષ્ણવ એટલે વિષ્ણુનો ઉપાસક તો ખરો, પણ બંગાળમાં જે રાજાનો પિંગલ અર્થે બેરીહાકસંવલો મન્નેગી માધુ ધાવ છે. વૈષ્ણવો એટલે વેગજી. આવા સંનેગી વેરાગીઓની ત્યાં એક જન ઉભી થઈ છે. વળી ખીલ ન્યાતોના વટણી મંત્રિણ અથવા કોઈ પણ કાનુસર ન્યાત બહાર થએલા માણસે પણ આ ન્યાતમાં જળી જાય છે. તેથી કરીને બંગાળમાં એક દેવન પડી છે કે “જાત

(ક) એ વિષે પંડિતોના મત

રિજલી નામના એક વિદ્વાન અંગ્રેજનો એવો મત છે કે બંગાળીઓમાં દ્રવીડ અને મોંગોલ બેઉ જાતિઓનું લોહી સેળ-લેળ થઈ ગયું છે. x વિન્સેન્ટ રિમથ લખે છે કે બ્રાહ્મણોમાં અનેક જાતિઓનાં લોહી લળી ગયાં છે. બંગાળાના જૂના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે “બંગાળાના લોકો આર્ય અને અનાર્ય બેઉ પ્રજાની અનેક જુદી જુદી શાખાઓના સંમિશ્રણમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને બંગાળાની જનતામાં આજે અનેક જાતિઓના વર્ણસાંકર્યની નિશાનીઓ દેખાઈ આવે છે. § બંકિમચંદ્ર લખે છે કે “પ્રથમ તો દેહજાતિના અનાર્યો, તેના પછી દ્રવિડ જાતિના અનાર્યો અને તેમના પછી આર્યો, એ ત્રણ પ્રજાઓના મિશ્રણમાંથી આજની બંગાળી જનતા ઉત્પન્ન થઈ છે.” + પ્રોફેસર વિનયકુમાર સરકાર લખે છે કે હિન્દુઓ પોતાના શુદ્ધ લોહીનો દાવો કરતા હોય તો તે દાવો તદ્દન કાલ્પનિક અને ખિનપાયાદાર છે.”

ખરી વાત તો એ છે કે જે દેહ બંગાળાના રહેવાસી હોય તે બધાજ બંગાળી. બંગાળીઓ મિશ્ર પ્રજા છે અને અસંખ્ય બંગાળીઓ આર્ય અને અનાર્ય બેઉ જાતિઓના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયા છે, એ કબૂલ કર્યા વગર ચાલે એમજ નથી. પોતાના ઉંચા કુળનો ખાલી ગર્વ કરવો એ મૂર્ખાઈ છે. એવો ગર્વ કરનારાઓને મનુષ્ય એક વચન યાદ કરાવીએ છીએ:— “વેદનું અધ્યયન ન કરવાથી બ્રાહ્મણ શૂદ્રના જેવો થઈ જાય છે.” + ત્યારે હવે વિચાર કરો કે બંગાળામાં બ્રાહ્મણ છે કેટલા? હાલના બંગાળી બ્રાહ્મણોનું જાણે આગેદુરુળ ચિત્ર ન દોયું હોય તેમ

હારાલે વૈષ્ણવ — વટલાઈ ગયો ત્યાર પૈશ્વૃષ થયો. આ ઉપરથી દેહ એમ ન સમજી લે કે બંગાળીમાં જેઓ વિષ્ણવ, ઉપાસક એટલે જાગૃત્ત ધર્મને માનનારા છે તેઓમાં પણ ન્યાતિવંદ નથી. જનતામાં તો અપાણુ ક્રિતદેહજ ન્યાતિવંદ છે. અનુદાનને મેળાને પણ આર્યો જન્મ હતા કે કેવલન્યાસ ન પ્રદાનના ન્યાતિવંદ નથી. આ જાણ મંગલમાન. વિષ્ણુ ધર્મ પાળનારા દુકુળના ન્યાતિવંદ નથી. આ જાણ

સરવાલંક

જાન્યુઆરી ૧૯૨૨ — પૃષ્ઠ ૪૬

૧. નામદાર પુસ્તકાલય, ૨. લા. ભા. ૩. ૪. ૫. ૬. ૭. ૮. ૯. ૧૦.

— સિવિલ સેક્શન, નાગરિક કોર્ટ, અમદાવાદ.

૧. નામદાર પુસ્તકાલય, ૨. લા. ભા. ૩. ૪. ૫. ૬. ૭. ૮. ૯. ૧૦.

મહર્ષિ અત્રિ લખી ગયા છે:—

“ દ્વાવતત્ત્વં ન જાનાતિ પ્રજાસૂત્રેણ ગવિતઃ ।

તેનૈવ સ્ત ચ પાપેન વિપ્રઃ પશુરુદ્ધતઃ ॥”

(મ) જનોઈ વિષે

જનોઈનો ઇતિહાસ જોતાં તે છેક પ્રાચીન સમયનું તો નથી જ હરતું. વેદના યુગમાં જનોઈ પહેરવાનો રિવાજ ન હતો. ત્યાર પછીના જમાનામાં બ્રાહ્મણો, દાત્રિયો અને વૈશ્યો માત્ર ચણ કરતી વખતે જ જનોઈ પારણ કરતા. ત્યાર પછીના જમાનામાં વૈદિક યજ્ઞો થતા બંધ થયા; પણ બ્રાહ્મણોએ જનોઈ બાંધી રાખ્યું અને ચોપીસે કલાક પહેરવું જ જોઈએ એવો રિવાજ દાખલ કર્યો. એટલે પછી બ્રાહ્મણોની દેખાડેથી કરીને દાત્રિયો અને વૈશ્યો પણ બારે પહેરે અને બગીસે ઘડી ખાંધે જનોઈ લટકાવતા થયા. મહર્ષિ ગૌતમે શૂદ્ર જાતિના સત્યકામ જાખાલને ઉપવીત પહેરાવ્યું હતું તે પ્રસંગ આગળ આવી ગયો છે. ત્યાર બાદ શ્રીઓ પણ જનોઈ પહેરતી. જે માત્ર ખાંધે જનોઈ પહેરવી એ જ બ્રાહ્મણનું લક્ષણ હોય તો ઇરાનના પારસીઓને પણ શા માટે બ્રાહ્મણ ન કહેવા ? કારણ કે તેઓમાં પણ ઉાકરાઉકરી પંદર વરસનાં થાય એટલે જનોઈ દેવાનો-કરતી પહેરવાનો-રિવાજ છે. x બ્રાહ્મણોએ જનોઈને આટલી બધી અગત્ય આપી એટલે આ દેશની બીજી કેટલીએ નીચી કેમો પણ ખાંધે જનોઈ પહેરતી થઈ છે અને પોતાને ઉંચી કહેવડાવે છે. બધી-એ ન્યાતના લોકોને પોતાનાથી ઉંચી ન્યાતોની સરસાઈ કરવાનું ગાંઠપણ લાગ્યું છે; પણ જે પોતાનાથી નીચા કહેવાતા હોય

* બ્રહ્મતત્ત્વનો દક્ષો પણ જાણના ન હોય અને ફક્ત પોતાના જનોઈનો જ ગર્વ કરતા હોય એવા બ્રાહ્મણ તેમનાં આ પાપને લીધે પશુમાં ગણાય છે. (અત્રિમંદિરા, ૨૭૨.)

÷ એનું નામ જ વસોપતી-એટલે કોર્ટમાં વકીલાત કરતી વખતે વકીલ બારિસ્ટરો જબો પહેરે છે તેમ ચણ કરતી વખતે જ પહેરવાનું સત્ર. પોતાની મોટાઈને ખાનર આજો દિવસ જનોઈ પહેરી રાખવાનો રિવાજ બ્રાહ્મણોએ દાખલ કર્યો છે. સેવાનંદ

† ડાન્ડોગ ઉપનિષદ.

x આ જાખનમા આપણને યુજરાતીઓને પ્રમાણની જરૂર નથી. પારસીઓની નવજોનની દિશા તો ધણાએ જાતે પણ જોઈ હશે.

સેવાનંદ

તેમને પોતાના બરોબરીઆ કરી લેવા કોઈ તૈયાર નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમ કરવાનું કોઈ કહે ત્યારે તેમનાં મોઢાં ભેવાં ભેવાં થાય છે ! આ દેશનું બધુંજ વિચિત્ર-છે !

(મ) અસલ તો માત્ર ગુણુનોજ આદર થતો

અસલ હાલના જેવો જાતિભેદ તો જાણે હતોજ નહિ, પણ કોણ કોના કુળમાં, કયી ન્યાતમાં જન્મ્યો છે તેનો કોઈ વિચાર પણ કરતું ન હતું, કોઈ પડપૂછ પણ કરતું ન હતું. હલકી જાતની સ્ત્રીને પેટે જન્મેલા વેદવ્યાસ, ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ, વિદુર એ બધા પોતાના ગુણુને લીધે સંસારમાં આદરમાન પામતા હતા. પાંચે પાંડવો અને દુર્યોધન વિદુરના ચરણને વંદન કરતા હતા. કૃષ્ણ પણ વેદવ્યાસને ચરણે પોતાનું મસ્તક નમાવતા હતા. = ક્ષત્રિય જાપ અને બ્રાહ્મણી માતાથી પેદા થએલાં સંતાનને સૂત જાતિનાં કહેવાં એવો મનુસંહિતા અને મહાભારતનો અભિપ્રાય છે. એટલે ક્ષત્રિય પિતા યયાતિ અને બ્રાહ્મણી મા દેવયાનીનો પુત્ર યદુ અને તેના વંશજો બધાએ હલકી સૂત જાતિના-અર્થાત્ શૂદ્રોજ ગણાવા ભેદતા હતા. તો પછી એજ યદુના વંશમાં જન્મેલા કૃષ્ણ અને બલરામ પણ સૂત જાતિનાજ ઠરે. વળી તેમનાં શરીરમાં અનાર્ય નાગ જાતિનું પણ રુધિર હતું, x તોપણ તેઓ તેમના પરાક્રમ, શૌર્ય વગેરે ગુણુને લીધે સારા ખાનદાન ક્ષત્રિયો કહેવાતા હતા; અને કૃષ્ણને તો તેમના અનંત ગુણુને લીધે બ્રાહ્મણો પણ આદરમાન આપતા હતા. અને આને પણ ઉંચા કુળવાન બ્રાહ્મણો નીચ સ્ત્રીને પેટે જન્મેલા ભીષ્મદેવને ભક્તિભાવપૂર્વક યાદ કરે છે તેનું કારણ શું ? ગુણુવાનના ગુણુજ પૂજ્ય છે. તેઓ કયી જાતના હતા તેનો કોઈ વિચાર પણ કરતું નથી. સુધરેલા દેશોમાં પણ માત્ર ગુણુનીજ કદર થાય છે. અમુકના જાપનો જાપ મોટો પંડિત હોય પણ તે પંડિતનો પોત જો દઢા જેવો હોય તો તેને પંડિતોની સભામાં માનપાન મળવાની શી આશા ?

(ય) અમૃષ્ય જાતિઓ

અસલ તો કોઈ પણ ન્યાત કે જાતના માણસને કોઈ

= અમૃષ્ય, ૬૩-૬૬, ૭૫.

x કૃષ્ણનો કોઈ ક્ષત્રિય નાગ જાતિની કન્યા પરણેલા. બુદ્ધિ:
“ક્રમ”નો વિષય.

અરપૂર્ય ગણતુંજ નહિ. ઠારણ કે (૧) તમામ હિંદુશાસ્ત્રમાં
ગનુપમાત્રની સમાનતાનો ઉદાર ધર્મ ઘણોજ ભાર મૂકી
મૂકીને સમજાવ્યો છે. હિંદુ માત્રને અત્યંત માન્ય એવા વેદાન્ત
શાસ્ત્રનો મત એવો છે કે “નાનાં મોટાં સૌ ઈશ્વરનાં અધિ-
પાન છે-સૌ ઈશ્વરજ છે.” હિંદુમાત્રને પરમ આદરણીય એવી
ભગવદ્ગીતાની આજ્ઞા છે કે “બ્રાહ્મણ, કૃતરો, ચાંડાલ, સૌના
ઉપર સમાન હૃદિ રાખવી. સૌ બધે પોતાનાંજ સ્વરૂપ હોય
એવો ભાવ રાખીને સૌના ઉપર પ્રીતિ રાખવી.” (૨) અસલ
કોઈ પણ જાતિના માણસને હિંદુસમાજમાં કાબલ ધવાની છૂટ
હતી. અનાય જાતિના લોકો પણ પોતાની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં
સમાજમાં ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરતા. (૩) અસલ ઉંચ વર્ણના
હિંદુઓ કોઈપણ જાતિની કન્યાને પરણી શકતા. (૪) અસલ ઉંચ
વર્ણના હિંદુઓને કોઈપણ ન્યાતના માણસનાં અન્નપાણી ખપતાં.
(૫) કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની બુદ્ધિ અગર ધર્મના અનુસરને
લીધે પ્રસિદ્ધિમાં આવતાં આખો હિંદુસમાજ તેને માન આપતો.
દ્વિત્રિય રાજકુમાર રામે શુદ્ધ જેવા હલકી કામના માણસ સાથે
મૈત્રી કરી હતી. નિષાદ જાતિમાં જન્મેલા એકલવ્યને તેની
ખઠાદૂરીને લીધે ભલભલા દ્વિત્રિય રાજાઓ માન આપતા હતા.
માંસનો વેપાર કરનાર વ્યાધને તેનાં ધર્મશાસ્ત્રના જ્ઞાન અને
ધાર્મિકતાને લીધે બ્રાહ્મણો પણ બ્રાહ્મણ મણીને માન આપતા હતા.

ત્યાર પછીના જમાનામાં અરપૂર્ય જાતિઓની ઉત્પત્તિ
ઘણી ત્યારે પણ રોહીદાસ ચમાર, ચોખામેલા મહાર અને સજન
કસાઇ જેવાં રત્નો એવી અરપૂર્ય જાતિઓમાંથી પાકતાં હતાં.
તેઓ ભલે અરપૂર્ય જાતિના હોય પણ તેમની બુદ્ધિ અને
તેમની ધર્મભાવનાને લીધે તે વખતનો આખો હિંદુસમાજ
તેમને ચરણે પડતો હતો. મહારાષ્ટ્રમાં ત્યારે પેશ્વાઓ સંપૂર્ણ
સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે પણ અરપૂર્ય મહાર
જાતના લોકો ચામરાની મશકમાં પાણી ભરી લાવતા અને
બ્રાહ્મણો તે છૂટથી પીતા હતા. એજ બ્રાહ્મણ પેશ્વાના રાજ્યમાં
અરપૂર્ય મહાર જાતના લોકોમાંથી કોઈ કોઈને તેમની ચૂર-
વીરતા અને શુદ્ધ શૃણુતાની કદર કરીને પેશ્વા એકઠું માન
આપતો કે કૃષ્ણ કર્તાં માર્ગમાં જ્યાં જ્યાં ઊભા પડ્યા ત્યાં
ત્યાં પેશ્વાના તંત્રીઓએ પેશ્વા ચૂરવીર મહાર મોકલ્યાના

તંબુઓ રોપવામાં આવતા. મધ્યભારતમાં જેદાર નામની એક અસ્પૃશ્ય કોમ હતી. શંકરાચાર્યે તેને ઉંચે ચઢાવી હતી. વળી ગંગાજાની એક અસ્પૃશ્ય કોમમાં જન્મેલા બલરામ હાડીને તેમની ભક્તિ અને ધાર્મિકતાને લીધે ઉંચી ન્યાતના હિંદુઓ પૂજતા હતા. અત્યારે પણ ગંગાજાની અંદર ખાન્દી, કોમ, મોચી વગેરે અસ્પૃશ્ય જાતિના લોકો વૈષ્ણવ ધર્મની દીક્ષા લે છે તો લોકો તેમના હાથનું પાણી પીવામાં વાંધો લેતા નથી. x વૈષ્ણવ થયો અને કંઠી ખાંધી એટલે પછી કોઈ કોઈની ન્યાતજાત પૂછતું નથી. વૈષ્ણવ થયો એટલે ગસ.

મહાત્મા ગાંધીજી લખે છે કે “જો અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુ ધર્મનું અંગ હોત તો હું મારી જાતને હિંદુ કહેવરાવવાની ના કહેત. x x x x અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુધર્મનું અંગ નથી એમ મારી ખાત્રી થઈ છે તે માફ અહોભાગ્ય માનું છું. એથી ઉલટપક્ષે અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુધર્મનું ઘોર કલંક છે. હિંદુધર્મ ઉપર જેમને પ્રેમ હોય તેઓ આત્મજાગૃતિ આપીને પણ એ કલંક દૂર કરે એજ યોગ્ય છે.”

(૨) અસ્પૃશ્ય જાતિઓ ક્યારથી ઉત્પન્ન થઈ ?

બૌદ્ધ ધર્મની પડતી દશા જેઠી એટલે હિન્દુઓ બૌદ્ધ ધર્મીઓ ઉપર સખત જીલમ કરવા લાગ્યા. તે વખતે બધા બૌદ્ધો પોતાનો ધર્મ છોડી દેવા ખુશી ન હતા. એવા લોકોમાંથી કોઈ કોઈ દેશ છોડીને જંગલો અને પહાડોમાં ભરાઈ ગયા. આજે પણ ઓરિસ્સાનાં જંગલોમાં એ લોકોના બૌદ્ધ વંશજો વસે છે. જેઓ હિન્દુઓના જીલમથી ત્રાસી જઈને હિન્દુ થવા અને હિન્દુસમાજમાં દાખલ થવા તૈયાર થયા, તેમાંના મોટા ભાગને ગ્રાહ્યલોએ સમાજમાં છેક હલકામાં હલકી ન્યાતના ગણીને અસ્પૃશ્ય ઠરાવી દીધા. રાધાકમલ મુખોપાધ્યાય લખે છે કે “ગંગાજાની અસ્પૃશ્ય કોમો મોટે ભાગે વિસરઈ ગયેલા બૌદ્ધ લોકોની આલાદ છે.” મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી લખે છે કે “આપણા દેશમાં આપણે જેમને અડકતા નથી અથવા જેના હાથનું પાણી આપણને ખપતું નથી તેવ. કે કે. એક વાર બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા હતા. એટલા મટેજ તેમને અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ. અગીઆરમા સદ્ગતિમાં જ્યારે ગંગાજા મ. ૫૩

રાજાઓની હાક વાગતી હતી ત્યારે બૌદ્ધધર્મીઓનું ઘણું જોર હતું. તે વખતે તેઓ આપણી સાથે મળી જવાની દરકાર કરતા ન હતા. તે વખતે તો તેઓ એવા અક્કડ થઇને ફરતા કે પ્રાક્ષલોને પણ ખોતાની પાસે ફરકવા દેતા ન હતા.”*

પરંતુ તે છતાં હજી અમને તો એમજ લાગે છે કે હિન્દુઓના લાગલાગટ અત્યાચારથી એ લોકો ધીમેધીમે ધણા બળહીન થઈ ગયા ત્યારેજ તેઓને હિન્દુ થવાની ફરજ પડી. ત્યારે તેઓ નાટ્ટકે પ્રાક્ષલોનું વડપણ કબૂલ કરીને હિન્દુસમાજમાં પેઠા. જે અસ્પૃશ્ય ભત્તિઓની કન્યાઓને પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, વૈદ્ય બધી કામોના લોકો પરણતા હતા, જેમના હાથનું પાણી અને જેમની રાંધેલી રસોઈ બધીજ વર્ણના લોકો ખુશીથી ખાતા હતા, જેમની કામના માણસ સાથે રામચંદ્ર જેવાઓ પણ દોસ્તી કરી હતી તેમને આપણે આજે અસ્પૃશ્ય ગણીને આપણાથી વેગળા રાખીએ એ શું વાજબી કહેવાય ? અને તેમ કરીને આપણા હિન્દુસમાજને કાયમને માટે બળહીન રાખવામાં શું ઠહાપણ છે ? મુસલમાનોના અત્યાચારના કાળલા તો સૌની નજર આગળ બન્યાજ કરે છે અને દિવસે દિવસે વધતા જાય છે. હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સતીત્વ દહાડે દહાડે વધારે જોખમવારું બનતું જાય છે. આ અવસ્થામાં નમઃશુદ્ર જેવી શરીરે બળવાન કામોને ઉત્તર કરીને, તેમની સાથે મેળ રાખીને, તેમને રીઝવીને હિન્દુ કામના બળમાં વૃદ્ધિ કર્યા સિવાય ઉગરવાનો એકે ઉપાયજ નથી. = ગીતાનો પાઠ કર્યાથી પાંચમાત્રનો નાશ થાય છે એમ તો હિન્દુઓ માને છે, ત્યારે પછી વળી આટલો લોકલોક અને અંદર અંદરના વિખવાદ શાને હોવા જોઈએ ?

પાછી ખૂણીની વાત એ જ કે એજ અસ્પૃશ્ય મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી થઈ જાય તો તે અસ્પૃશ્ય મરી જાય છે અને બધા હિન્દુઓ તેને અડકવામાં વાંધા લેતા નથી !

જુદેવ મુખોપાધ્યાય લખે છે કે “ જ્યાં સુધી અત્યજ કામના લોકો હિન્દુ ધર્મને વળગી રહે ત્યાંસુધી તેઓ હલકા,

* પ્રવાંક, કાર્નિંગ, ૧૭૩૦.

= મુંબઈના છેલ્લા દુહા વખતે અત્યજ કામના સ્વયંસેવકોએ જનને જોખમે ઉઘાડી કામની સ્ત્રીઓનું સિવજ સાચવું છે, હિન્દુ મંદિરોનો બચાવ કર્યો છે, છતાં તે અસ્પૃશ્ય ! સેવાનંદ મ. ૪૩

અસ્પૃશ્ય, બહારવાસીઆ વગેરે ગણાય છે. તે કદમો ભણીને સુસલમાન થાય એટલે ઉંચી કોમના હિન્દુઓ તેમને મીઠાં સાહેબ કહીને સલામ કરવા તૈયાર થાય છે અને બેસવાનું આસન આપે છે.”

જે દેશના મહાત્માઓએ કાચ અને કાંચનને, વિષ્ણુ અને ચંદનને સમાન ભાવે જોવાનો અભ્યાસ પાડવાને કેટલી ઉશ્ર અને કઠોર તપશ્ચર્યાઓ કરી હતી, જે દેશનાં તમામ શાસ્ત્રોએ એકસરખી રૂપે આજ્ઞા કરી છે કે “આત્મા વડે ભૂતમાત્રમાં આત્મદર્શન કરવું”, સર્વને સમદૃષ્ટિથી જોવા, તમારામાં અને સામા માણસમાં લેશ પણ તફાવત છે એવો મનમાં વિચાર સરખો આવવા ન દેવો, ઈશ્વર પ્રાણીમાત્રનો અંતર્યામી આત્મા છે એવો અનુભવ કરવો, ભૂતમાત્રમાં તેનું અધિષ્ઠાન છે એવી ભાવનાને દૃઢ કરવી, અને સૌના તરફ ઈશ્વરભાવ રાખીને સૌને સમાન દાન કરવું, સૌનું સન્માન કરવું, સૌના તરફ અંધુભાવ રાખવો, પ્રાણીમાત્રની સમાન ભાવે સેવા કરવી, નિષ્કામ ભાવે જગતની સેવા બજાવવી એજ મનુષ્યમાત્રનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે.” આવા સર્વોત્તમ આદર્શને જન્મ આપનાર દેશના લોકો આજે માણસને-પોતાના જાતબાઈને અડકતાં અભડાઈ જાય છે !

“હે મોરે દુર્ભાગા દેશ ! જાદર કરે છો અપમાન,
અપમાને હોતે હોયે તાહાદર સળાર સમાન.”

(લ) એ વિષે પંડિતોનો મત

સર મોનિયર વિલિયમ્સે યથાયોગ્ય લખ્યું છે કે “હિંદુ ધર્મ એ વિરાટ અતિથિગૃહ છે. જે કોઈ બહારથી દાખલ થવા આવે છે તેને તેમાં સ્થાન મળી રહે છે. ઉંચામાં ઉંચી કોટિના મનુષ્યથી તે અધમમાં અધમ કોટિના મનુષ્ય સર્વને હિંદુ ધર્મમાં જોડાવાની ઇચ્છા હોય તો તેને આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. શરત માત્ર એટલીજ કે તેણે ગ્રાહણીનું વડપણ અને હિંદુસમાજના નિયમ માન્ય રાખવા જોઈએ.”

— એન.યુ.કેશન મેજેસ્ટ. ૨૨ વૈદ્યાન્ય, ૧૩૦૩.

— મનુસંહિતા, ૧૦-૧૨૫. શ્રીમદ્ભગવત, અધ્ય ૩ અખ્યાય ૨૬ અને ૩૧ના.

— હિંદુ નાનું સ. અધીન દેશ ૧૩૦૩ નું અધ્યયન કરે છે તો, જેવા જ નામ હવે ૧૯૩૬. અધ્યાત્મની સેવા માટે કે કર્મોન્મતાથ દાખાર

છે, એવું ને પ્રજાનાં શાસો વારંવાર હાંડી વગાડીને કહે છે. તે
કિન્તુ પ્રજા ચાલે આટલી ણધી નાની નાની ન્યાતેથી વિમળ
થઈ ગઈ છે અને એ લોકસાવને હજી પ્રાણપક્ષે વગળી રહે છે!
ભારતવર્ષમાંથી ન્યાતીભેદ સહંતર ખૂંસાઈ નહિ જાય. ભારતવર્ષના
તમામ રહેવાસીઓ લેગા થઈને એક અશિષ્ટ જાતિનું ગઠન નહિ
કરે ત્યાંસુધી તેને માટે સ્વતંત્રતા અત્યંત દુર્લભ વસ્તુ છે. તેની
રક્ષાને પણ આશા રાખવી એ મિથ્યા છે.

“ એવંચરણ મનિમેદ ગુણે, ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણ-વૈશ્ય-શૂદ્ર મિત્રે,
 દેવ-દા-પદમ, એ મહી મંડલે સુમિત્રે આપન મહિમા મનન. ”

[illegible]

॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम् भगवत्पादौ च स्पर्शयामः ॥
॥ भद्रं भद्रं भवतु नमः, माष्टि मित्रं नरनारी ॥”

જો અનુભવાતનું અને સમાનતાનું સંજીવ નથીન છે એવું
જો કહે છે, પણ જો તો પ્રાચીનથીજો પ્રાચીન છે, બીજાંદેશોને
જો તે નથીન નહો, પણ જાણનાંડને માટે તો નથી, પરંતુ અને
તે નથી પણ સ્ત્રીનું.

(୨୨) ଶିଳା

• • • • •

[illegible]

၂၇ ဇန်နဝါရီ ၁၉၆၄ ခုနှစ်

1. 在 1950 年 10 月 1 日以前，
 2. 在 1950 年 10 月 1 日以后，
 3. 在 1950 年 10 月 1 日以后，

[illegible]

Journal of Management Studies, 19(1), 67-80.

1. The first part of the document is a list of names and their corresponding dates. The names are: "John", "Mary", "James", "Elizabeth", "Thomas", "Sarah", "Michael", "David", "William", "Richard", "Robert", "Henry", "George", "Charles", "Edward", "Frederick", "John", "Mary", "James", "Elizabeth", "Thomas", "Sarah", "Michael", "David", "William", "Richard", "Robert", "Henry", "George", "Charles", "Edward", "Frederick". The dates are: "1800", "1801", "1802", "1803", "1804", "1805", "1806", "1807", "1808", "1809", "1810", "1811", "1812", "1813", "1814", "1815", "1816", "1817", "1818", "1819", "1820", "1821", "1822", "1823", "1824", "1825", "1826", "1827", "1828", "1829", "1830", "1831", "1832", "1833", "1834", "1835", "1836", "1837", "1838", "1839", "1840", "1841", "1842", "1843", "1844", "1845", "1846", "1847", "1848", "1849", "1850", "1851", "1852", "1853", "1854", "1855", "1856", "1857", "1858", "1859", "1860", "1861", "1862", "1863", "1864", "1865", "1866", "1867", "1868", "1869", "1870", "1871", "1872", "1873", "1874", "1875", "1876", "1877", "1878", "1879", "1880", "1881", "1882", "1883", "1884", "1885", "1886", "1887", "1888", "1889", "1890", "1891", "1892", "1893", "1894", "1895", "1896", "1897", "1898", "1899".

દાગ્રિયાણી અગર વૈશ્યા અગર શૂદ્રાણી, એ ચારમાંથી ગમે તે વર્ણની સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરી શકે. ચારે વર્ણમાંથી ઉચ્ચી વર્ણનો પુરુષ પોતાના વર્ણની અગર પોતાથી નીચી વર્ણોમાંની ગમે તે વર્ણની કન્યાને પરણી શકે. x

(આ) આ ઉપરાંત મહર્ષિ વિષ્ણુ, યાગવલ્કય, ઉશના, આપસ્તંબ, કાત્યાયન, પરાશર, વ્યાસ, શંખ, દક્ષ, ગૌતમ અને વસિષ્ઠ એટલા ઋષિઓ અસવર્ણ લગ્નને શાસ્ત્રસંમત માને છે. #

(ક) પરાશર સંહિતા, એ કલિયુગની ખાસ સ્મૃતિ અથવા ધર્મશાસ્ત્ર મનાય છે. તેના અગ્રીઆરમા અધ્યાયના એકવીસમા અને ત્રેવીસમા શ્લોકમાં શૂદ્રાણી અને વૈશ્યાને પેટે જન્મેલા બ્રાહ્મણોના પુત્રોના ઉદ્ભવે છે તે ઉપરથી પણ સાબિત થાય છે કે કલિયુગમાં અસવર્ણ લગ્નનો શાસ્ત્ર નિરોધ કરતાં નથી.

(છ) હિન્દુઓને શાસ્ત્ર પ્રમાણે કોઈપણ જાતિની કન્યાને પરણવાની છૂટ છે.

(જ) મનુસંહિતામાં કહ્યું છે કે “નીચ જાતિના માણસ પાસેથી પણ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને ઉત્તમ વિદ્યા શ્રદ્ધણુ કરવી, નીચ જાતિના માણસ પાસેથી પણ એક ધર્મનો ધોધ શ્રદ્ધણુ કરવો, અને છેક હલકા કુળમાંથી પણ મુંદર સ્ત્રી મળી શકતી હોય તો તેની સાથે પરણી જવું. વિવમાંથી અમૃત ચોખી લેવું, બાળકની પાસેથી દિતની વાત મળતી હોય તો તે સાંભળીને શ્રદ્ધણુ કરવી; શત્રુની પાસે સત્કાર્ય કરવાની રીત શીખતી હોય તો તે શીખી લેવી; મેલી જગ્યાએ મુવર્ણ પડ્યું હોય તો તે ઉપાડીજ લેવું; રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, યોગ, દિતકથા, નાના પ્રકારની દુર્ગરક્ષણ અને સ્ત્રી, એટલાં વાનાં ગમે ત્યાંથી ગમે

x મનુસંહિતા, ૨-૧૨, ૧૩. ૬-૧૪૮ થી ૧૫૩. અધ્યાય ૧૦ મો. વિષ્ણુસંહિતા, ૨૪-૧ થી ૪. યાગવલ્કયસંહિતા, ૨-૧૨૮. મહાભારત, આદિપર્વ, અધ્યાય ૮૧. અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૪૮, શીમદલાગરવ ૨૩ થી ૧૧-અધ્યાય ૧૭.

* વિષ્ણુસંહિતા, ૫૫ ૫૦, ૫૨, ૬૪, ૬૬. યાગવલ્કયસંહિતા ૫૫ ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૮૧. ઉશનાસંહિતા, ૫૫ ૨૭૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૧૭. આપસ્તંબ સંહિતા, ૫૫ ૨૮૬. કાત્યાયન સંહિતા, ૫૫ ૨૧૬. પરાશરસંહિતા, ૫૫ ૨૮૮. વ્યાસસંહિતા, ૫૫ ૩૬૦, ૩૬૩. શંખસંહિતા, ૫૫ ૪૦૯, દક્ષસંહિતા ૫૪ ૪૪૫, ગૌતમસંહિતા ૫૪ ૪૫૩, ૪૭૬, ૪૧૬. વસિષ્ઠસંહિતા ૫૫ ૫૨૦.

તેની પાસેથી લેવાની છૂટ છે.”x

(આ) ઉપર ટાંકેલા મનુસ્મૃતિના અભિપ્રાયને મહાભારત પૂરેપૂરો ટેકો આપે છે. તેમાં લખ્યું છે કે “શ્રદ્ધવાન પુરુષે હલકી જાતિના માણસ પાસેથી પણ ઉત્તમ પ્રકારની વિદ્યા શીખી લેવી. સુવર્ણ મેલી જગ્યાએ પડ્યું હોય તોપણ તેને વિચાર કે શંકા કર્યા વગર ઉંચકીજ લેવું, વિષમાં પણ જો અમૃત હોય તો તે પી જવું; અને હલકી જાતમાં પણ કોઈ સુંદર સ્ત્રી હોય તો તેને પરણી જવું. સ્ત્રી, રત્ન અને પાણી એ ત્રણ વાનાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે અપવિત્ર હોયજ નહિ.”*

(ક) ઇસવીસન પૂર્વે ચોથા સૈકામાં જન્મેલો મહાણુદ્ધિમાન ચાણક્ય પંડિત ઉપલા બેઉ મતને સંપૂર્ણ રીતે ટેકો આપતાં એવીજ મતલબનું વિધાન પોતે રચેલા શાસ્ત્રમાં બતાવે છે.+

(દ) આજના જમાનામાં ણંગાલાના કુળાચાર્ય ગણાતા પંડિત નુલો પંચાનન ઉપલા બધા મતને પોતાના તરફથી ટેકો આપતાં લખે છે કે:-

“નયો જોત્રે પ્રથા આ છે, લોય અતિ જલ્દે,

નીચ દોત્રે શ્રેષ્ઠ વિદ્યા દુષ્કૃત સ્ત્રી રત્ને.”§

આ ચાર પ્રમાણ ઉપરથી વાચક પોતેજ જોઈ શક્યો હશે કે મનુ, મહાભારતકાર, ચાણક્ય અને નુલો પંચાનન વગેરે માનનીય વ્યક્તિઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે જેમ ગમે તેની પાસે વિદ્યા શીખી લેવાય, તેમ ગમે તે જાતની સ્ત્રી, જો તે સુંદર હોય તો તેને પણ પરણી જવાય. લગ્નની બાબતમાં ન્યાતજાતનો વિચાર કરવાનો હિયજ નહિ.

(ક) મહાનિર્વાણ તંત્રમાં એવું વિધાન છે કે ‘શીવ વિવાહ પ્રમાણે લગ્ન કરતી વખતે સ્ત્રીની ઉંમર ઠેકલી છે અગર તે કમી જાતની છે તેનો વિચારજ ન કરવો. માત્ર એટલુંજ જોવું કે તે સ્વપિંડા એટલે પુત્રવતી ન હોય અને પતિ વગરની હોય.

x મનુસ્મૃતિ, ૨-૨૩૮ થી ૨૪૦.

+ મહાભારત અભિપ્રય, ૧-૧-૩૧ ૩૨

- ચાણક્ય કોશ ૨૬ નો.

§ નુલો કહે છે કે ‘જલ્દ કરાવે નર નર્ય નીચ જોયે

અતિ ઘેરે નીચની, નીચની, હલકી જાતની સ્ત્રી નીચ જોયે

દુષ્કૃત જાતની નીચ સ્ત્રી દોત્રે નીચ જોયે નીચ જોયે નીચ જોયે

નિર્વાણ તંત્ર, ૧-૧-૧૬

એવી પતિધી પુત્ર વિનાની ગમે તે સ્ત્રી સાથે શિવની આરાધી લગ્ન કરી શકાય.”*

(ક) મહર્ષિ ચારવલ્કય, આપસ્તંબ, અત્રિ અને મહા-ભારતકાર, ચારે જણ એકજ અભિપ્રાય આપે છે કે “સ્ત્રી માત્રજ સદા પવિત્ર છે.”+ એથી કરીને કોઈ પણ જાતિની કન્યા સાથે લગ્ન કરવામાં પાપ લાગતુંજ નથી.

(ઝ) “પુત્રને માટે સ્ત્રીનું પાણિમહણ કરવું” એ સર્વ શાસ્ત્રોનું ફરમાન છે. એટલે જે સ્ત્રીથી જળવાન અને ઉત્તમ પુત્ર જન્મવાનો સંભવ હોય તેવી સ્ત્રી ભલે ગમે તે જાતિની હોય તોપણ તેની સાથે લગ્ન કરવામાં હરકત ન હોવી જોઈએ.

(છ) અત્યારે પણ વિવાહપ્રસંગે જે મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે તે મંત્રો ઠેઠ ઝગ્ગેલના જમાનાથી વ્યાધ્યા આવે છે. તેમાં એક મંત્રની મતલબ નીચે મુજબ છે:-૧૨ હલે છે: “આ કન્યાનું દાન કોણુ કરે છે ? કેને દાન કરે છે ?” એજ મંત્રમાં આ પ્રશ્નોના ઉત્તર છે: “પ્રેમ તેનું દાન કરે છે. પ્રેમનેજ તેનું દાન કરે છે. પ્રેમજ તેનું શ્રદ્ધણુ કરે છે. પ્રેમનીજ અનંતતા છે. હું પ્રેમ વડે આ કન્યાને સ્વીકારે છું. હે પ્રેમ ! એ તારીજ થલે.”= આ મંત્ર ઉપરથી દ્વિતિય થાય છે કે જેમની વચ્ચે પ્રેમનો ઉદય થયો હોય તેમનાં લગ્ન ન્યાતબતતા લેહ વગર થઈ શકે છે. ઉપર જેમનો આધાર બતાવ્યો ॥ તે બધાંજ શાસ્ત્રોના વિધાન મુજબ હિન્દુઓને અનામ, અસ્પૃશ્ય, ધવન અગર કોઈ પણ જાતિની કન્યાને પરણવાની છૂટ છે.

ઠકાચ કોઈ એવી ક્ષીલ કરે-અને કેટલાક કરે પણ છે- કે “મનુ, મહાભારતકાર અને બીજા યુગિઓએ ‘સ્ત્રી-રત્ન’ એવો શબ્દ વાપર્યો છે. સ્ત્રીરત્ન એટલે રૂપાળી સ્ત્રી નહિ પણ અનેક ગુણવાળી સ્ત્રી.” એનો જવાબ એ છે કે આ ઠકાણે રત્ન એટલે હીરા, મોતી કે માણેક નથી, પણ સુંદર સ્ત્રી એવોજ

* યયો જાતિ વિચારોઽત્ર સૈવોદ્ધૈ ન વિષતે ।

असर्पिर्हा मर्तुर्हानामुद्वेच्छंमुद्रासजात् ॥

—મહાનિર્વાણ તંત્ર.

+ પાશવલ્કય સંહિતા, ૧-૭૧. આપસ્તંબ સંહિતા, ૨-૩. અત્રિસંહિતા, શ્લોક ૧૮૮. શાંતિપર્વ, ૧૬૫-૩૨.

= પુરોહિત દર્પણ, પૃષ્ઠ ૪૭૨.

અર્થ' લેવાનો છે. કારણ કે કૃષ્ણ જા'ણવતીને પરણ્યા, નરકાસુર-
ની સ્ત્રીઓને પરણ્યા, વળી શાન્તનુ રાજા ગંગાને અને મત્સ્ય-
વતીને પરણ્યો, હીમ રાક્ષસની છોકરીને પરણ્યો, અર્જુન
ઉદ્ધવીને પરણ્યો-તે યધા કાંઈ તેમના ગુણ જોઈને પરણ્યા ન
હતા-ગુણ જોવાનો તેમને અવકાશજ ક્યાં હતો ? વિશેષમાં તો
સ્ત્રીમાંની કોઈ પણ સ્ત્રીમાં અનેક તો શુ' પણ એક પણ ખામ
ગુણ હતો જોયો કોઈ પણ ગ્રંથમાં ઇસારો કર્યો નથી. પણ એ
સ્ત્રીઓને પરણનારાઓ શાસ્ત્રના મર્મને જાણતા હતા. તેઓ
મનુ વગેરે સ્મૃતિકારોનાં વિધાનથી વાકેફ હતા. એટલા માટે
તેઓ તે સ્ત્રીઓનાં સૌંદર્યને લીધેજ તેમને પરણ્યા હતા.

(૧૦) જિન્દગીમાં આસવાર્ણ લગ્ન કરવાનો
શિવાજી હતો તેના દાખલા

(११) विशेष प्रश्न

(૩) વળી ગામમાં
વેળા સુખમાં અચાનક લગ્નો થતાં હતાં. વ્યવન અમિ
જા કામ હતા. તેઓ સુકન્યા નામની કાનિય વતિની કન્યાને અને
કામજી એ કન્યાની પુત્રીની પુત્રીને પગલા હતા. અચર્ચવેદમાં લખ્યું
છે કે "જે કોઈ પગલા સ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય ન હોય એવી બીજી કોઈ પગ
વળીને એક પગી એક દશ પુત્રોને પગલી પુત્રી હોય તોમજ
જો તે કોઈ પગ પ્રાપ્ત થાય એક દશ પુત્રોને આને આને પગલી
વેળા પગ પ્રાપ્ત થાય." આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે
પગલા એક દશ પુત્રોને પગલી પુત્રી આને આને પગ પ્રાપ્ત થાય
કન્યા એક દશ.

(20) *gagana* *gani*

[illegible]

માંથી ભદ્રતા ઉતરતા કમ પ્રમાણે વારસાનો અધિકાર હોય છે. x

તે જમાનામાં જો અસવજુ લગ્ન કરવાનો વિવાજ માન્ય ન હોત તો આવા વારસાના દાયદા ઘડવાનું; કશું પ્રયોજન ન હોત. જો સિવાય વિપ્લુ, યાજ્ઞવલ્કય, ઉશનાઃ, આપસ્તંબ, દાત્યાયન, પરાશર, વ્યાસ, શંખ, દંડ, ગૌતમ અને વસિષ્ઠ એટલા સ્મૃતિકારોની સ્મૃતિઓમાંથી તે વખતના હિન્દુસમાજમાં આદર્શ અસવજુ લગ્નોની પુષ્કળ સાનિતીઓ મળી આવે છે = જો વિશે રામાયણમાં પણ દાખલો છે કે ક્ષત્રિય રાજા દશરથને ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, ત્રણે જાતિની સ્ત્રીઓ હતી.†

મહાભારતમાં પ્રાહ્લણ ક્ષત્રિયાણીને અને ક્ષત્રિય પ્રાહ્લણીને પરણ્યાનાં દંપત છે.‡ કૌપદીના સ્વયંવર વખતે તેને તેનો બાઈ પૂછ્યું કે છે કે 'આ બધામાંથી જે કોઈ નિશાન વીંધે તેને તું તારા પતિ તરીકે પસંદ કરશે.' સભામાં જાતજાતના હોદ્દા બેઠા હતા. તેમાંથી ધણીએ નિશાન વીંધવાનો પ્રયત્ન કરી લેયા પછી એવટે તે નિશાનને વીંધનાર પ્રાહ્લણની સાથે દુપદ રાજા પોતાની ઢીકરી પરણાવવા કબૂલ થયો."§ જો તે જમાનામાં અસવજુ લગ્નો થતાં ન હોત તો દુપદ રાજાથી આવું પગલું ભરી શકાત નહિ. વિરાટ રાજા જાતનો ક્ષત્રિય હતો, પણ તેની સ્ત્રી સૂત જાતિની હતી. વળી જો લગ્નનું ફરજું ઉત્તરની સાથે ક્ષત્રિય અભિમન્યુનું લગ્ન થયું હતું.† વિદલ્લે દેશના ક્ષત્રિય રાજાએ તેની લોપામુદ્રા નામની પુત્રીનું લગ્ન પ્રાહ્લણ અગસ્ત્યની સાથે ગોઠવ્યું હતું.‡ ઠાન્યકુંજના ક્ષત્રિય રાજા ગાધિએ

x મનુસંહિતા, ૯-૧૪૮ થી ૧૫૩. વિપ્લુસંહિતા, ૨૪-૧ થી ૪. અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૪૭.

= વિપ્લુ. ૧૬, ૨૮, ૨૪, ૨૬. યાજ્ઞવલ્કય. ૧-૫૬, ૫૭, ૮૮, ૯૧, ૧૨૮. ઉશનાઃ ૩-૨૭. ૬-૩૬ થી ૩૮, ૫૪, ૫૫. આપસ્તંબ, ૫-૮. દાત્યાયન, ૮-૬, ૭, ૮. પરાશર, ૧૧-૨૧ થી ૨૩. વ્યાસ, ૧-૭, ૮, ૯. ૨-૧૦, ૧૧, ૧૨. શંખ, ૪-૬, ૭, ૮. દંડ, ૬-૧૭. ગૌતમ, ૪-૨૯. વસિષ્ઠ, અધ્યાય ૧૭.

† રામાયણ, આદિકાંડ, ૧૪-૩૫.

‡ આદિપર્વ, ૮૧, ૧૯.

§ આદિપર્વ, ૧૮૯-૧.

† વિદ્યુતપર્વ, અધ્યાય ૨૩, ૨૪.

+ વનપર્વ, અધ્યાય ૯૭.

અર્થ લેવાનો છે. કારણ કે કૃષ્ણ જાંબવતીને પરણ્યા, નરકાસુરની સ્ત્રીઓને પરણ્યા, વળી શાન્તનુ રાજા ગંગાને અને સત્યવતીને પરણ્યો, ભીમ રાક્ષસની છોકરીને પરણ્યો, અર્જુન ઉલૂપીને પરણ્યો—તે બધા કાંઈ તેમના ગુણ જોઈને પરણ્યા ન હતા—ગુણ જોવાનો તેમને અવકાશજ ક્યાં હતો ? વિશેષમાં તો આમાંની કોઈ પણ સ્ત્રીમાં અનેક તો શું પણ એક પણ ખાસ ગુણ હતો એવો કોઈ પણ ગ્રંથમાં ઈસારો કર્યો નથી. પણ એ સ્ત્રીઓને પરણનારાઓ શાસ્ત્રના મર્મને જાણતા હતા. તેઓ મનુ વગેરે સ્મૃતિકારીનાં વિધાનથી વાકેફ હતા. એટલા માટે તેઓ તે સ્ત્રીઓનાં સૌંદર્યને લીધેજ તેમને પરણ્યા હતા.

(ગ) હિન્દુસમાજમાં અસવર્ણ લગ્ન કરવાનો રિવાજ હતો તેનાં દાખલા

(અ) વેદના યુગમાં

વેદના યુગમાં અસવર્ણ લગ્નો થતાં હતાં. સ્વયન ઋષિ પ્રાદ્યણ હતા. તેઓ સુકન્યા નામની ક્ષત્રિય જાતિની કન્યાને અને રથવાશ્વિ રથવીતિની પુત્રીને પરણ્યા હતા. અથર્વવેદમાં લખ્યું છે કે “જે કોઈ પણ સ્ત્રી પ્રાદ્યણ ન હોય એવી ખીજ કોઈ પણ વર્ણના એક પછી એક દશ પુરુષોને પરણી ચૂકી હોય તોપણ જો તે છેલ્લી વાર પ્રાદ્યણ સાથે લગ્ન કરે તો તે સ્ત્રીનો ખરો ધણી પેલો પ્રાદ્યણજ ગણાય.”* આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે ખીજ ન્યાતના લોકોને પરણેલી સ્ત્રીઓને પણ પ્રાદ્યણે ફરીથી પરણી શકતા.

(આ) મહાભારતના યુગમાં

મનુસંહિતા અને મહાભારત, બેઉમાં લખ્યું છે કે “દિગ્ ગણાતી ત્રણે વર્ણનો કોઈ પણ માણસ પોતાની વર્ણથી ઉતરતી વર્ણની સ્ત્રીની સાથે અનુલોમ લગ્ન કરીને જે સંતાન ઉત્પન્ન કરે તે તેમની માતાની જાતિનાં ગણાય.”+ વળી મનુસંહિતા, વિષ્ણુસંહિતા અને મહાભારત, ત્રણેમાં લખ્યું છે કે કોઈ પ્રાદ્યણને ચારે વર્ણની ચાર સ્ત્રીઓ હોય અને તેવી ચારે સ્ત્રીઓથી તેને જે જે પુત્રો થયા હોય તે બધાને તેમના બાપની મિલકત

* અથર્વવેદ, ૫-૧૭-૮.

+ મનુસંહિતા, ૧૦-૨-૭. ઉપર દર્શાવેલ અનુવાદ અગ્રગાના જાતીય દનિકાનના પૃષ્ઠ ૧૭૫ થી લીધે છે. અનુશ. મનુ ૫૧, ૪૮-૪.

માંથી થઈતા ઉતરતા ક્રમ પ્રમાણે વારસાનો અધિકાર હોય છે. x

તે જમાનામાં જે અસવર્ણ લગ્ન કરવાનો રિવાજ માન્ય ન હોત તો આવા વારસાના કાયદા ઘડવાનું કશું પ્રયોજનજ ન હોત. એ સિવાય વિધ્વ, ચામવલ્કય, ઉશનાઃ, આપસ્તંબ, કાત્યાયન, પરાશર, વ્યાસ, શંખ, હંસ, ગૌતમ અને વસિષ્ઠ એટલા સ્મૃતિકારોની સ્મૃતિઓમાંથી તે વર્ણતના હિન્દુસમાજમાં આલતો અસવર્ણ લગ્નોની પુષ્કળ સાબિતીઓ મળી આવે છે. = એ વિષે રામાયણમાં પણ દાખલો છે કે ક્ષત્રિય રાજા દશરથને ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, ત્રણે જાતિની સ્ત્રીઓ હતી. †

મહાભારતમાં પ્રાહ્લણ ક્ષત્રિયાણીને અને ક્ષત્રિય પ્રાહ્લણીને પરણવાનાં કથાંત છે. ‡ દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે તેને તેનો ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કહે છે કે ‘આ જામામાંથી જે કોઈ નિશાન વીંધે તેને તું તારા પતિ તરીકે પસંદ કરજે.’ સજામાં જાતજાતના લોકો બેઠા હતા. તેમાંથી ઘણાએ નિશાન વીંધવાનો પ્રયત્ન કરી જોયા પછી ઉઘટે તે નિશાનને વીંધનાર પ્રાહ્લણની સાથે દુપદ રાજા પોતાનો દીકરી પરણાવવા કબૂલ થયો.” * જે તે જમાનામાં અસવર્ણ લગ્નો થતાં ન હોત તો દુપદ રાજાથી આવું પગલું બેરી શકાત નહિ. વિરાટ રાજા જાતનો ક્ષત્રિય હતો, પણ તેની સ્ત્રી સૂત જાતની હતી. † વળી એ લગ્નનું ફરજંદ ઉત્તરાની સાથે ક્ષત્રિય અભિમન્યુનું લગ્ન થયું હતું. ‡ વિદર્ભ દેશના ક્ષત્રિય રાજાએ તેની લોપામુદ્રા નામની પુત્રીનું લગ્ન પ્રાહ્લણ અગસ્ત્યની સાથે ગોઠવ્યું હતું. † કાન્યકુબજના ક્ષત્રિય રાજા ગાધિએ

x મનુસંહિતા, ૬-૧૨૮થી ૧૫૩. વિષ્ણુસંહિતા, ૨૪-૧ થી ૪. અનુશાનપર્વ, અધ્યાય ૪૭.

= વિષ્ણુ, ૧૧, ૨૮, ૨૪, ૨૬. યાગવલ્કય, ૧-૫૬, ૫૭, ૮૮, ૯૧, ૧૨૮. ઉશનાઃ ૩-૨૭. ૧-૩૬ થી ૩૮, ૫૪, ૫૫. આપસ્તંબ, ૫-૮. કાત્યાયન, ૮-૬, ૭, ૮. પરાશર, ૧૧-૨૧થી ૨૩. વ્યાસ, ૧-૭, ૮, ૯. ૨-૧૦, ૧૧, ૧૨. શંખ, ૪-૬, ૭, ૮. હંસ, ૧-૧૩. ગૌતમ, ૪-૨૯. વસિષ્ઠ, અધ્યાય ૧૭.

‡ સમવર્ણ, આદિકાંડ, ૧૪-૩૫.

§ આદિપર્વ, ૮૧, ૧૯.

* આદિપર્વ, ૧૮૯-૧

† વિરાટપર્વ, અધ્યાય ૨૩, ૨૪.

+ વનપર્વ, અધ્યાય ૯૩.

પોતાની દીકરીને પ્રાક્ષણ ઋચીકની સાથે પરણાવી હતી. પ્રાક્ષણ જમદગ્નિ ક્ષત્રિય પિતાની પુત્રી રેણુકા સાથે પરણ્યા હતા. અંગ-દેશના ક્ષત્રિય રાજાએ પોતાની પુત્રી શાન્તાનો વિવાહ પ્રાક્ષણ ઋષ્યશૃંગ મુનિની સાથે કર્યો હતો. = મહર્ષિ ગૌતમને શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રી ઉશીનરીને પેટે કક્ષીવાન વગેરે પુત્રો થયા હતા. અંગ, બંગ વગેરે દેશોના મોટા મોટા પ્રતાપી રાજાઓ તેમના આશ્રમમાં જઈને તેમના સમાગમથી ઘણા પ્રસન્ન થઈને પાછા ફરતા હતા. x મહાભારતમાં એક એવો દાખલો પણ છે કે કોઈ પ્રાક્ષણ નિષાદ જાતિની સ્ત્રીને પરણ્યો હતો. * હરિવંશમાં લખ્યું છે કે “ચારે વેદ અને છએ છ વેદાંગોને જાણનાર ધર્મશુભ્રયુક્ત પ્રવક્તા નામના પ્રાક્ષણને પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ હતી. ÷ આટલાં ઉદાહરણ જો પૂરતાં ન હોય તો એક વધુ ઉમેરીએ છીએ કે કૃષ્ણ પોતે ક્ષત્રિય હોવા છતાં શૂદ્ર જાતિની રાધાને પરણ્યા હતા. +

(દ) બૌદ્ધ યુગમાં

ઇસવી સનની પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બુદ્ધદેવના સમયમાં અસવર્ણ લગ્નો થતાં હતાં.

ઇસવી સનની પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં મગધ દેશનો રાજા મહાનંદ શૂદ્ર સ્ત્રીને પરણ્યો હતો અને તે સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો તેનો પુત્ર મહાપદ્મનંદ તેના પછી મગધ દેશની ગાદીએ બેઠો હતો.

સુપ્રસિદ્ધ ચાણક્ય પંડિતનું અર્થશાસ્ત્ર ઇસવી સનની પૂર્વે ચોથા સૈકામાં લખાયું હતું. તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે જમાનામાં અસવર્ણ લગ્નની પ્રથા હિંદુસમાજમાં હતી. વિશેષ સાબિતી તો એ છે કે તે જમાનામાં ભરતખંડની અંદર બૌદ્ધધર્મનું ઘણુંજ પ્રાબલ્ય હતું અને બૌદ્ધો જાતિભેદને માનતાજ ન હતા. તે વખતે કોઈ પણ માણસને કોઈ પણ જાતિની કન્યાને પરણવાની છૂટ હતી.

(ઈ) અર્વાચીન યુગમાં

ઇસવી સનના ચોથા સૈકામાં એક પ્રખ્યાત પ્રાક્ષણે વૈશ્ય

= વનપર્વ, અધ્યાય ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૨.

x સભાષર્વ, ૨૧-૫, ૫.

= અ.દિવ્ય, અધ્યાય ૨૬

÷ હરિવંશ, હિન્દુવંશ, ૮૩-૩૪

+ મહાભારત, ૧.૫.

જાતિના શુભવંશના એક સમ્રાટની બહેન સાથે લગ્ન કર્યું હતું.^x ત્યારપછી બીજાં ઘણાં વર્ષ બાદ એક દક્ષિણી પ્રાદ્યુ કોઈ ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો.⁺

‘શાલાવંશના મૂળ પુરુષનો બાપ કોઈ નાગર પ્રાદ્યુ અને હલદી વણની સ્ત્રીનો પુત્ર હતો.’^{*}

હાલ જે ગ્રંથ મિતાક્ષરાના નામથી જોળખાય છે તે ખગીઆરમાં સિકામાં જુદા જુદા ગ્રંથો ઉપરથી સંકલિત થયો હતો. તે વખતે પણ ભરતખંડમાં અસવણું લગ્નો થતાં હતાં; કારણ કે મિતાક્ષરાના પહેલાજ અધ્યાયમાં અસવણું લગ્નથી થતા પુત્રોને તેમના બાપની પૂર્વજોપાન્નિત મિલકત ઠેવા ઠેવા દ્વિસામાં વહેંચી આપવી તેનું વિધાન બતાવ્યું છે.

અત્યારે પણ મલબાર પ્રાંતમાં નાંજુદરી પ્રાદ્યુની ન્યાત-માં સૌથી મોટા દીકરા સિવાય કુટુંબના બીજા બધા છોકરા હલદી વણની કન્યા સાથે લગ્ન કરી શકે છે; અને છતાં તેઓ બધા પ્રાદ્યુજ ગણાય છે. વળી નેપાળના સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્યના પ્રાદ્યુઓ માત્ર ચાર વણની તો ખરીજ પણ જેના હાથનું ખાણી ખપે એવી કોઈ પણ જાતની કન્યાને પરણી શકે છે.⁺

(૫) પ્રતિલોભ વિવાહ પણ થતા તેના દાખલા

મનુસંહિતામાં આવું વિધાન બતાવ્યું છે કે “પ્રાદ્યુ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જો સ્વજાતિની અને વિજાતિની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરે તો તેમની હયાત સ્ત્રીઓમાં જે સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં ઉંચી ન્યાતની હોય તેનો દરજ્જો વધારે ઉંચો ગણવો. † મનુ અને મહાભારતકાર બેઉ એકસરખો અભિપ્રાય આપે છે કે “ક્ષત્રિય બાપ અને પ્રાદ્યુ જાતિની માતાને પેટે જન્મેલા પુત્રને ‘સૂત’ કહેવો; વૈશ્ય બાપ અને ક્ષત્રિય માતાના પુત્રને ‘માગધ’ કહેવો; અને વૈશ્ય બાપ અને પ્રાદ્યુ જાતિની માતાના પુત્રને ‘વૈદહ’ કહેવો.”⁺

x બગેર જાનીય ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૪૦

— બ્રાંચાક્ષર સામાજિક ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૨૧

* બ્રાંચાક્ષર ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૩૩૮

† પ્રવાસી, કાશ્યુન, ૧૩૨૨, પૃષ્ઠ ૫૨૪.

‡ મનુસંહિતા, ૬-૮૫.

+ મનુસંહિતા, ૧૦-૧૨. અનુવાસનપર્વ, ૪૮-૧૦

મહાભારતમાં બીજે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે “તમામ વર્ણના લોકો હરકોઈ વર્ણની સ્ત્રીથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે. ક્ષત્રિયો પ્રાહ્મણીઓને અને પ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયાણીઓને પરણે છે.” = ક્ષત્રિયજાતિના પુરુષો અને પ્રાહ્મણજાતિની સ્ત્રીઓનાં લગ્ન માંથીજ સૂત જાતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ક્ષત્રિય રાજા યયાતિ પ્રાહ્મણ શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાનીને પરણ્યો હતો. બીજે ક્ષત્રિય રાજ્ય સગર કશ્યપ નામના પ્રાહ્મણની પુત્રી સુમતિને પરણ્યો હતો.* લંકાનો અનાર્ય રાજા રાવણ એક પ્રાહ્મણની પુત્રીને પણ પરણ્યો હતો.† કૌશલ દેશનો રાજા કોઈ દાસીની છોકરીને અને કૌશાંબીનો રાજા ઉદયન એક પ્રાહ્મણની પુત્રીને પરણ્યા હતા. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં મગધરાજ ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર ગિન્દુસાર (ગિંબીસાર) એક શાસ્ત્રજ્ઞ પ્રાહ્મણની પુત્રીને પરણ્યો હતો.x અને તેજ સ્ત્રીએ જગદ્રિપ્ત્યાત મહારાજા અશોકને જન્મ આપ્યો હતો. બૌદ્ધધર્મ ભરતખંડમાં લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ સુધી ખૂબ પ્રાધાન્ય ભોગવતો હતો; અને બૌદ્ધો તો જાતિભેદને માનતાજ ન હતા. બધી જાતના લોકો કાવે તે જાતની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકતા હતા. ઉંચ વર્ણ નીચ વર્ણની અને નીચ વર્ણ ઉંચ વર્ણની સ્ત્રીને પરણતા હતા.

તેવાળનો સ્વતંત્ર હિંદુ રાજા પોતે ક્ષત્રિય હોવા છતાં પ્રાહ્મણની કન્યાને પરણી શકે છે.÷

(ક) હિંદુઓ અનાર્ય કન્યાઓ પરણતા તેના દાખલા

મનુસંહિતામાં એક જગ્યાએ કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો છે કે “પ્રાહ્મણની અનાર્ય જાતિની સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો પુત્ર અને અનાર્યની પ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો પુત્ર, એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ?” ‡ ત્યારે આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે આર્યો અનાર્ય કન્યાઓને પરણતા, અનાર્યો આર્યોની કન્યાઓને પર-

= વનપર્વ, ૧૮૦-૩૨. આદિપર્વ, ૮૧-૧૯

* રામાયણ, આદિકાંડ, ૩૮-૮

† રામાયણ સુંદરકાંડ, ૯-૬૮

x બંગેર જાતિય દત્તિદાસ, પૃષ્ઠ ૪૮

÷ પ્રવાસી, કાશ્યપ, ૧૩૨૨, પૃષ્ઠ ૫૨૮.

‡ મનુસંહિતા, ૧૦-૬૬

ધૃતા અને પ્રાદ્યુષ્ઠા પણ અનાયોની કન્યાઓને પરણી શકતા.

વિધવા નામના ઋષિ કેકરી નામની કોઈ રાક્ષસ ભતિની કન્યાને પરણ્યા હતા. લોકોનો રાજા સંવણ તે આ દંપતિનું જ સંતાન. = રઘુવંશમાં લખ્યું છે કે રામચંદ્રનો પુત્ર કુશ અનાય ભતિની નાગકન્યાને પરણ્યો હતો.

કલિયુગમાં પણ પ્રાદ્યુષ્ઠાભતિના જરહાડ નામના ઋષિ વાશુકિ નામના કોઈ અનાયની બહેનને પરણ્યા હતા. એ લગનનું દરજ્જું આસ્તિક ઋષિ ધણા માનનીય પ્રાદ્યુષ્ઠા ગણાતા હતા. † પ્રાદ્યુષ્ઠા ઋષિ વસિષ્ઠ હવેલી ભતિની અશમાલા નામની સ્ત્રીને અને મંદપાલ ઋષિ પણ કોઈ ધણી હવેલી ભતની શારંગી નામની સ્ત્રીને પરણ્યા હતા. × પાંડવોના પૂર્વજોમાંનો ઋક્ષ નામનો હનિય રાજા લક્ષ્મી ઓકરીને પરણ્યો હતો. + એજ વંશનો શાન્તનુ રાજા પ્રથમ જંગલમાં વસનારા કોઈ જંગલી માણસની ઓકરી ગંભાને અને ત્યારપછી સત્યવતી નામની માણીની ઓકરીને પરણ્યો હતો. વળી સીમે એક રાક્ષસીની સાથે અને યાજ્ઞને નાગ ભતિની ઉલ્લીની સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

દૃષ્યનો પૂર્વજ ધમાતિ રાજા અમ્બરની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને પરણેલો; એ ધમાતિનો ઓકરો થકુ નાગકન્યાને પરણેલો અને દૃષ્યના દાદાનો બાપ પણ એક બીજા નાગકન્યાને પરણ્યો હતો. દૃષ્યનો દાદો સૂરસેન તે એજ નાગકન્યાનો પુત્ર થાય. + ત્યારપછી દૃષ્ય પણ એક વાર ઘોર જંગલની અંદર ગયેલા ત્યાં શુક્રામાં વસનાર કોઈ અસંખ્ય રાત્રીની ઓકરી જાળવતીને અને

= રામાયણ, હિતરકાંડ, ૬-૧૨.

† આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૫.

× મનુસાહિત, ૬-૨૩. આદિપર્વ, ૨૨૬-૧૧, ૧૭. ૨૩૧-૧૪.

• આદિપર્વ, ૬૫-૨૫. હરિવંશ, હરિવંશપર્વ, અધ્યાય ૭૨.

+ આદિપર્વ, ૧૨૮-૧૪, ૧૫. એ રંગનેનને એ સંતાન દર્શન-

પુત્રી કેન્દી અને પુત્ર વત્સદેવ. એ વત્સદેવ દૃષ્યના પિતા રાવ (આદિપર્વ, ૧૧૧-૧. વનપર્વ, ૭૦૨-૨૩, ૨૪.) અને આ.પર્વ ભગિનિ ૬૫ છે કે પાંડવોને મનો હરસેન તેજ દૃષ્યનો દાદો. આદિપર્વના. ૧૨૮મ. અધ્યાયના. ૧૪મ. અને ૧૫મ. શ્લોકના જાહેર ના. ૪૧૧મ. દિવિષને. દિવિષ કહે છે એ હિરણ્યકશિપુને એ નામ રાખેલો. દિવિષ ભગિનિ ૬૫ છે. દૃષ્ય અને પાંડવના કુટુંબના. આનંદ તે હો હતું તેની આજ કહેવા જઈને ભગિની ૪૧ શ્લોકને !

નરકાસુર નામના દૈત્યની વિવિધ જાતિની સ્ત્રીઓને પરણી લાવ્યા હતા. કૃષ્ણનો છોકરો પ્રદ્યુમ્ન અનાયની કન્યા પ્રભાવતીને પરણ્યો હતો અને તેનો પુત્ર અનિરુદ્ધ પણ અનાય કુંવરી ઉપાને પરણી લાવ્યો હતો. કૃષ્ણનો બીજો પુત્ર શામ્બ અને ભાઈ ગદ બેઉ જણ અનાયોની છોકરીઓને પરણ્યા હતા.* ખેલવામાં અને વર્તનમાં કૃષ્ણના જેવો સમદૃષ્ટિવાળો કોઈ થયોજ નથી.

ઉજ્જનનો હિન્દુરાજ વિક્રમાદિત્ય પણ ન્યાતજાતનો વિચાર્યા વગર ગમે તે જાતિની સ્ત્રીને પરણ્યો હતો; અને વળી તે તો અસભ્ય જંગલી ભીલની મદનસુંદરી નામની કોઈ કન્યાને પણ પરણ્યો હતો.+

(ચ) હિન્દુઓ યવન વગેરે કોઈ પણ જાતિની સ્ત્રીને પરણતા તેના દાખલા

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે દ્રૌપદી અને ચિત્રાંગદાના સ્વયંવર વખતે પ્રાહ્લણ અશ્વત્થામા, સૂતપુત્ર કર્ણ, યવન રાજાઓ, મ્લેચ્છ રાજાઓ વગેરે બધાએજ નિશાન વીંધવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો હતો.= ક્ષત્રિયની કન્યાને પરણવામાં ઉપર ગણાવી તેમાંની કોઈ પણ જાતિના માણસને કશી નડતર હોત તો તેમને કાં તો સ્વયંવરમાં આવવાનું નોતરૂં મળત નહિ અને કદાચ અમરતા આવ્યા હોત તોપણ લક્ષ્યભેદ કરીને કન્યાને પરણવાનો પ્રયત્ન તો તેમને કરવા દેતજ નહિ.

બ્રહ્મદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ભરતખંડના કેટલાક રાજાઓ બ્રહ્મદેશની કોઈ કોઈ રાજકુમારીઓને પરણ્યાના દાખલા છે. x

ઈસવી સન પૂર્વે ચોથા સૈકામાં મગધ દેશનો રાજા ચંદ્રગુપ્ત યવન જાતિના ગ્રીક સેલ્યુકસની છોકરીને પરણ્યો હતો. ઈસવી સનના બીજા સૈકામાં આન્ધ્ર દેશનો હિન્દુ રાજા ઉજ્જનના કોઈ અનાય શક જાતિના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો. ચોથા સૈકામાં મગધનો બીજો એક ચંદ્રગુપ્ત રાજા નેપાલમાં લિચ્છવી

* શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કન્ધ ૧૦, અધ્યાય ૫૬. હરિવંશ વિષ્ણુ-પર્વ અં ૬૭, ૯૪, ૧૧૯ અને હરિવંશપર્વ, અધ્યાય ૩૮.

+ કથાસરિત્ સાગર.

= આદિપર્વ, ૧૮૭-૧૬. શાંતિપર્વ, ૪-૮. આ ચિત્રાંગદા તે દ્યૌધનની સ્ત્રી.

x સંજયની, ૧૮, વૈશાખ, ૧૩૩૧.

નામની એક જાત વસતી હતી તેની કન્યાને પરણ્યો હતો. એજ સ્ત્રીને પેટે જન્મેલો દિગ્વિજયી સમુદ્રગુપ્ત મગધના રાજ્યાસન ઉપર લગભગ અડધા સૈકા સુધી બેઠો હતો. પાંચમા સૈકામાં કાન્યકુબ્જના હિન્દુ રાજાએ પોતાની છોકરીને ઈરાનના રાજા સાથે પરણાવી હતી. આઠમા સૈકામાં ગેવાડનો હિન્દુ રાજા બાપ્પા શવળ એક બે નહિ પણ ઘણી તુરસ્ક જાતિની કન્યાઓને પરણ્યો હતો. સોળમા સૈકામાં હાનિય રાજા માનસિંહે ઠેાઢ જાતિના ઠેાઢ બિહાર (કુચબિહાર) ના રાજાની ઠાહેન સાથે લગ્ન કર્યું હતું. અઢારમા સૈકામાં જ્યાં હિન્દુ ધર્મ સૌથી વધારે પ્રબળ હતો અને જ્યાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હિન્દુ રાજ્ય હતું એવા મહારાષ્ટ્ર દેશના સુખ્ય પ્રધાન બાહરાવ પેશ્વાએ મુસલમાનની છોકરી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને તેને પેટે જન્મેલા પુત્ર ઉસમાન બહાદુરને જનોઈ દેવાની તે પેરવી કરી રહ્યો હતો.†

આ સિવાય દ્રવીડ, મોંગોલ, યવન, પારસ, પર્સિયન, શક, કુશન, કુષ્ઠ, તક્ષક, જાટ, તુરાન, તાતાર, આબીર, ગુજર, બલુચ, અરબ, અહોમ વગેરે અનેકાનેક જાતોનાં ધાડાં ને ધાડાં જુદે જુદે સમયે બહારથી હિન્દમાં આવ્યાં આવતાં અને હિન્દમાંજ રહી પડતાં. હિન્દુઓમાંથી ઉચી અને નીચી વર્ણના બધાજ લોકો તેમની છોકરીઓ લેતા અને તેમને પોતાની છોકરીઓ પરણાવતા પણ નહા. એ રીતે એ બધીજ કોમો હિન્દુ જાતીને હિન્દુસમાજમાં મળી ગઈ.

નેપાળના સ્વતંત્ર હિન્દુ રાજ્યમાં વસતા હાનિયો આજે પણ મુસલમાનોની છોકરીઓને પરણે છે અને તેમના પેટના છોકરા બધા હાનિયોજ કહેવાય છે અને બીજા હાનિયો તેમની સાથે વ્યવહાર રાખે છે. વળી નિઝામ રાજ્યમાં હિન્દુઓ મુસલમાનોની છોકરીઓને પરણે છે; x એટલે સુધી કે નિઝામના રાજ્યના મોટા મોટા હિન્દુ જાગીરદારો, રાજાઓ પણ મુસલમાનોની છોકરીઓને પરણે છે અને છતાં હિન્દુસમાજમાં સૌથી ઉચામાં ઉચો દરજ્જો અને સન્માન લોગવે છે. હજી બીજા હાજલા બેઈતા હોય તો અયોધ્યા પ્રાન્તમાં જેટલા નાના નાના હાનિય રાજાઓ છે તેમની મુસલમાન રખાતોના છોકરાઓ

† પ્રવાસી, માધ, ૧૩૧૮, પૃષ્ઠ ૩૯૬.

x સંજીવની, માધ ૨૫, ૧૩૨૬.

જે હિન્દુઓના જેવા આચારવ્યવહાર સાચવે તો તેઓ આખર હાર હિન્દુ કુટુંબની દીકરીઓને પરણે છે અને હિન્દુસમાજ તેમને પોતાની અંદર સમાવી લે છે. વળી મદ્રાસ ઇલાકામાં શંદ્રોની એક જાત થાય છે તેનામાં ખ્રિસ્તીઓની છોકરીઓને પરણવાની છટ છે. કેાઇ તેમને ન્યાતળહાર મૂકતું નથી. એવાં લગ્નનાં કરજદને પણ હિન્દુસમાજમાં સ્થાન મળે છે. આ બધા દેશ ગણાવ્યા ત્યાં હિન્દુ શાસ્ત્રોનો અધિકાર ચાલતો હશે કે નહિ ચાલતો હોય ? ત્યાં શાસ્ત્રોના અર્થ કરનારા પડિતો હશે કે નહિ ? અસર્વણું લગ્નોના પુરાવામાં જે જે શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ અમે થોડી વાર પહેલાં બતાવ્યાં હતાં તેમને આધારેજ આ બધાં લગ્નો થાય છે એમ હવે વગર તકરારે મનવું પડે છે.

(છ) બંગાળના બ્રાહ્મણો અને કાયસ્થો કેને નથી પરણ્યા ?

સ્મરણાતીત સમયથી બંગાળમાં અનાય જાતિઓ રહેતી આવી છે. ત્યાર પછી દ્રવિડ, મોંગોલ અને ચીનાઓનાં ટોળેટોળાં બંગાળમાં ઉતરી આવ્યાં અને બંગાળના અસલ અનાય વતનીઓની સાથે લગ્નવ્યવહાર કરીને સેળસેળ થઇ ગયાં. મેદનીપુર જિલ્લામાં ઘણા બંગાળીઓ અને ઓરિસ્સાવાસીઓ એકબીજાની સાથે લગ્નવ્યવહાર જોડીને એક થઈ ગયા છે અને તેમના સંમિશ્રણમાંથી ઘણાં બંગાળી કુટુંબો ઉત્પન્ન થયાં છે. બંગાળની સાધારણ જનતાની આ રીતેજ પેદાશ થઈ છે.

રિજલી લખે છે કે “હાલના બંગાળના લોકો અનાય દ્રવીડ અને મોંગોલ જાતિના મિશ્રણથી પેદા થયા છે.” રાખાલ-દાસ બન્દોપાધ્યાય લખે છે કે “બંગાળના લોકો દ્રવિડ અને મોંગોલ બેઉ જાતિના લોકોના મિશ્રણમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ કહેવાને કશી હરકત નથી.”

(આના પછીના કેટલાક વિષય ખાસ બંગાળનેજ લાગુ પડતા હોવાથી અને ત્યાંની પેટાજ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ અને પરસ્પર વ્યવહારને લગતા હોવાથી તે લાગ છોડી દીધો છે.)

(જ) આ બાબતમાં કાયદો શું કહે છે ?

પંબળની હાઈ કોર્ટના ન્યાયાધીશ ન્યાયમૂર્તિ પ્રતુલ ચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પોતાના એક ફેસલામાં લખે છે કે “સ્મૃતિ-

જોમાં અને જીવ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં એવાં પુસ્તક પ્રમાણ નજરે પડે છે કે તેથી પ્રાચીન ભારતમાં જુદી જુદી ન્યાતોના હિન્દુઓ એકજીવની સાથે લગભગવહાર કરતાં એવું સાબિત થાય છે. વળી એવાં લગ્નો શાસ્ત્રાનુસાર હતાં અને અમુક જગ્યાએજ નહિ પણ આખા દેશમાં ગંધેજ થયાં હતાં એવું પણ સાબિત થાય છે.”

રજપૂત વરની સાથે વૈશ્યની અને દ્વિત્રિય જાતિની કન્યાનું લગ્ન વહી અદાલતે હિન્દુશાસ્ત્ર મુજબ કાયદેસર કરાવ્યું છે. એ ઉપરાંત શિખ લોકો મુસલમાનની છોકરીને પરણે તો તે લગ્ન પણ હિન્દુશાસ્ત્રને આધારે કાયદેસર કરે છે. શિખ લોકો પણ હિન્દુજ છે અને તેમને પણ હિન્દુઓનાજ કાયદા લાગુ પડે છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં અમુક શૂદ્ર જાતિની અંદર એક ઉચી અને એક નીચી એવી બે પેઢાજાતિઓ છે. તેઓની વચ્ચે લગભગવહાર થાય છે. ઇંગ્લંડની પ્રિવી કાઉન્સિલે પણ વારંવાર ચૂકાદા આપ્યા છે કે આવાં લગ્ન હિન્દુ કાયદા મુજબ કાયદેસર છે. એજ પ્રાન્તની ઠેટલોક શૂદ્ર ન્યાતોમાં ખ્રિસ્તીઓની કન્યાઓને પણ પરણવાનો રિવાજ છે. મદ્રાસની હાઇ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર ચંકર નાયરે આવાં લગ્નને હિન્દુશાસ્ત્રને આધારે કાયદેસર કરાવ્યાં છે.

મુંબઈ ઇલાકાના કોઈ કોઈ કોંગ્રેસવાદી કલાલ લોકોએ ગુજરાતના કલાલોને ઠીકરીઓ પરણાવી હતી. તે ઉપરાંત તેમને ન્યાતવાળાઓએ ન્યાત બહાર મૂક્યા હતા. તે વખતના મહારાષ્ટ્રના રાજ્યકર્તા બાલુરાવ જેશાએ તેમને ફરીથી ન્યાતમાં લેવાનો હુકમ કર્યો હતો. અને ૧૭૬૦માં એજ દેશના પ્રાદ્યક્ષ રાજકર્તા બાલુરાવે પોતે પ્રાદ્યક્ષથી જુદી ન્યાતની કન્યા સાથે લગ્ન કરીને સામાજિક મુદ્દરણાને માટે માર્ગ ખુલ્લો કરી દીધો હતો.

મનુ લખે છે કે “પ્રાદ્યક્ષ, દ્વિત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-એ ચાર વર્ણ સિવાય પાંચમી વર્ણ હોયજ નહિ.” તો પછી જંગાળની પ્રાદ્યક્ષ, દ્વિત્રિય, વૈશ્ય એ ત્રણ મુખ્ય ન્યાતો સિવાય કુસરથ, કેવર્ (માછી), જોષ, હજમ, વણકર, સ.હા, મુથાર, મ.હીમર, નમ.શૂદ્ર, શિખી વગેરે જે અલગબધ ન્યાતો ઉપજાઈ છે તે બધાનો સ્થાના સુકોમાજ કવી પડે.

કલકત્તાની હાઈકોર્ટ અને વિલિંગ્ડનની પ્રિવી કાઉન્સિલે

વારંવાર ચૂકાદા આપ્યા છે કે બંગાળના કાયસ્થોને શૂદ્રોમાં ગણવા જોઈએ. તેથી શૂદ્રોની જે જે પેટાજ્ઞાતિઓ છે તેઓ દરેકનું પરસ્પર લગ્ન હિન્દુશાસ્ત્ર મુજબ થઈ શકે છે. આવો સામાન્ય નિર્ણય આપ્યા પછી કલકત્તાના એક ધનવાન અને જ્ઞાનદાન કાયસ્થે વણકર કન્યા સાથે કરેલું લગ્ન હાઈકોર્ટે હિન્દુશાસ્ત્રાનુસાર અને તેથી કરીને કાયદેસર ઠરાવ્યું હતું.

એક ઘોખી કોઈ માછીમારની છોકરી સાથે પરણ્યો હતો. કલકત્તાની હાઈકોર્ટે ચૂકાદો આપ્યો કે “આ લગ્ન હિન્દુશાસ્ત્ર મુજબ થયું છે અને તે કાયદેસર છે; કારણ કે પરણનાર બેઉ જણ શૂદ્ર જાતિનાં છે. શૂદ્રોની અંદર જે જે પેટાજ્ઞાતિઓ છે તે બધાંની અંદર હિન્દુશાસ્ત્રને આધારે લગ્નવ્યવહાર થઈ શકે છે.” સને ૧૯૨૩ ની સાલમાં ઘોષ કુટુંબનો એક કાયસ્થ ડોમ (અસ્પૃશ્ય) જાતિની એક ખૂબસુરત કન્યાને પરણ્યો. કલકત્તા હાઈકોર્ટના ઉપર ટાંકેલા દેંસલાને આધારે સને ૧૯૨૩ ની આખરે એજ હાઈકોર્ટે ફરીથી ચૂકાદો આપ્યો હતો કે “શૂદ્ર જાતિની અંદર જે અનેક પેટાજ્ઞાતિઓ છે તે બધાંની વચ્ચે હિન્દુશાસ્ત્રને આધારે પરસ્પર લગ્નવ્યવહાર થઈ શકે. બંગાળના કાયસ્થો અને ડોમ લોકો બેઉ શૂદ્રોજ છે. માટે કાયસ્થ વર અને ડોમ જાતિની કન્યાનું લગ્ન હિન્દુશાસ્ત્રસંમત અને કાયદેસર છે.”

આ બધા ચૂકાદા જોતાં શૂદ્રોની અંદર જે નાની મોટી અનેક પેટાજ્ઞાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ છે તે બધાની વચ્ચે લગ્નવ્યવહાર થઈ શકે અને તેને હિન્દુશાસ્ત્ર બહાલી પણ આપે.

એજ પ્રમાણે ગ્રાહણોની અંદર અંદરજે જે પેટાજ્ઞાતિઓ હોય તે બધી જુદાં જુદાં ગોત્રની હોવાથી હિન્દુશાસ્ત્ર મુજબ તેમની વચ્ચે લગ્નવ્યવહાર કરવાને કશી હરકત નથી. એવાં લગ્નો કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે તો આખા દેશમાંજ ચાલુ કરવામાં આવે તો તેમાં ગ્રાહણ જ્ઞાતિનું કલ્યાણજ છે.

(દ્વ) નવા કાયદા

સને ૧૯૨૩ માં ૩૦ મે કાયદો પસાર થયો છે તેના વડે સને ૧૮૭૨ના ૩૭ કાયદામાં કેટલોક સુધારોવધારો કરવામાં આવ્યો છે. એ કાયદાને આધારે હિન્દુની કોઈ પણ ન્યાતને! પુરુષ હિન્દુની કોઈ પણ ન્યાતની કન્યા સાથે અનુલોમ અથવા પ્રતિલોમ ક્રમ પ્રમાણે લગ્ન કરી શકે છે. એ કાયદો હિન્દુ,

બોદ, લીન અને શિખ, જે ચારે દેશના લોકોને પરસ્પર લગ-
વ્યવહાર કરવાની છટ આપે છે. માત્ર એ લગ્નોને સરકારી દફ-
તરમાં નોંધાવવાં પડે છે.

(અ) હલદી વણુની કન્યા ઉંચી વણુના વરને
પરણે એટલે તે ઉંચી વણુની ગણાય.

કન્યા બહે હલદી વણુની હોય પણ તે ઉંચી વણુના વરને
પરણ્યા પછી હલદી વણુની રહેતી નથી; કારણ કે લગ્નના
મંત્રોમાંજ એવી મતલબનો એક મંત્ર છે કે “હે નવવધુ! તું
તારા સસરા ઉપર રાજ કરજે, તારી સાસુ ઉપર રાજ કરજે,
તારી નણંદ ઉપર રાજ કરજે, તારા દિયેર ઉપર-રાજ કરજે.”

બીજા એક લગ્નમંત્રમાં વર કન્યાને કહે છે કે “હું સત્ય
વડે તારા હૃદયને અને મનને બાંધી લઉં છું. તારું હૃદય મારું
થાઓ અને મારું હૃદય તારું થાઓ.”* ઉંચામાં ઉંચી ન્યાત-
નો પુરુષ હલકામાં હલકી ન્યાતની કન્યાને પરણે તોપણ
લગ્નનો મંત્ર બીજો નહિ પણ આજ બોલવાનો. ત્યારે હવે ઠાણી-
લાવ રહ્યાજ કયાં? કીપુરુષની વચ્ચે તક્ષાવતજ કયાં રહ્યા?
મનુ લખે છે કે “અક્ષમાતા હલદી વણુની હતી, પણ તે નસિષ્ઠ
ઋષિને પરણી અને નીચ જાતિની ચારંગી મહત્ત્વાલ જેવા મહ-
ર્ષિને પરણી એટલે તેઓ પૂજનીય ગણાઈ. કારણ કે આ
સંસારમાં જે કીઓ તેમજ બીજી પણ કેટલીક કીઓ નીચ
કેશોમાં જન્મેલી છતાં ઉત્કૃષ્ટ પતિને પરણીને ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગઈ
છે.”+ મનુ એક ઠેકણે એમ પણ કહે છે કે “શુરુપત્નીનું
સન્માન કરવું. શુરુએ અસવણું લગ્ન કયું હોય તોપણ શિષ્યો-
એ શુરુની અસવણું પત્નીનું પણ સન્માન કરવું.”‡ જે જોતાં
મનુના વચનની મતલબ એવી હોવી એમ છે કે કેાઈપણ અમુક
શુરુને ચદ્ર જાતિની કી હોય અને પ્રાણી વિદ્યાર્થીઓ હોય
તો પણ પ્રાણી વિદ્યાર્થીઓએ ચદ્ર જાતિની શુરુપત્નીનું અભિ-
વાદન કરવું. શબ્દકોષમાં “અભિવાદન” શબ્દની જે વ્યાખ્યા
આપી છે તેમાં ચરણસ્પર્શ અને પ્રણામનો પણ સમાવેશ થાય

x પુરોહિત દર્પણ, પૃષ્ઠ ૪૦૫.

* પુરોહિત દર્પણ, પૃષ્ઠ ૪૧૫

+ મનુસંહિતા, ૬-૨૨ થી ૨૪.

‡ મનુસંહિતા, ૨-૧૩૧, ૨૧૦

છે. મહાવીર, સર્વ શાસ્ત્રને જાણનારા ક્ષત્રિય રાજકુમાર ભીષ્મદેવ
પોતાની સાવકી મા જે માછીની દીકરી હતી તેને પગે પડીને
પ્રણામ કરતા.* કૃષ્ણે અત્યંત નીચ અને હલકામાં હલકી જાતિની
જાળવતી સાથે લગ્ન કર્યું હતું પણ લગ્ન પછી તે સ્ત્રી કૃષ્ણની
જાતિનીજ કહેવાઈ અને સૌ તેનું સન્માન કરવા લાગ્યા હતા.
વળી કૃષ્ણે રાયાણુ ઘોષની સ્ત્રી રાધા જે શૂદ્ર ન્યાતિની હતી તેની
સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આજે એ રાધાની ગ્રાહણો સુદ્ધા પૂજા કરે છે.

(૮) કલિયુગમાં અસવર્ણ લગ્નનો નિષેધ નથી.

કેટલાક કહે છે કે “આદિત્ય પુરાણ અને જૈનશાસ્ત્રીય
પુરાણમાં એક વચન એવી મતલબનું છે કે તેને આધારે કલિ-
યુગમાં અસવર્ણ લગ્નનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે એવું માનવું જોઈએ.”
આ તકરારનો જવાબ આગળ ઉપર “વિધવા વિવાહ”ની ચર્ચા
કરતી વખતે અમે આપ્યો છે.

કલિયુગમાં અસવર્ણ લગ્ન કરવાનો અથવા અનાર્યોની
કન્યાઓને પરણવાનો હિન્દુશાસ્ત્રો નિષેધ કરતાં હોત અને
એવાં લગ્નો સમાજમાં પ્રચલિત ન હોત તો કૃષ્ણના જેવો મહા-
શાસ્ત્રજ્ઞ અને ઔચી શ્રેષ્ઠ પુરુષ પોતે એવાં લગ્ન કરે ખરા? અને
તેમના છોકરા અને છોકરાના છોકરા પણ અનાર્યોની કન્યાઓને
પરણ્યા તેમાં પોતે કદી સંગતિ આપે ખરા? ત્યારપછી કલિયુગ-
ના જુદા મનુ, વિવશણુ વેદવ્યાસ અને અતિગુહિમાન સાણક્ય
એ ત્રણ જણ એકમતે “મૌન્યં દુષ્કૃત્યાદપિ”--નીચ જાતિમાં
પણ સુન્દર સ્ત્રી હોય તો તેને પરણાય એવું વિધાન કદી આપે ખરા?

(૯) લગ્નનું દેવ સાંકડું કર્યાનાં માઠાં ફળ

(૭) પ્રાદ્યુ, કાયસ્થ, શૂદ્ર જમીએ મુખ્ય ન્યાનીમા
એવી કેટલીક પેદાશો છે કે જેમને જાર પાંડનામણીના
આર્થને વર પડીરહે પડે છે. દામીની કમલ આવીને તરફે
પડીરવા જેવું આ કામ છે. તેમ ન કરે તો તેના અન્યાર ન્યાર
જનમરૂં જાતલ થાય! આવા જોડા રડેમને તરફે વળેને કેડ
હાથે પિત્ત છેડેરીએને પન્નુવર. દેવદાન અથવા નાગ રીયક
મર્યા છે! જે તમારું અને આ સવર્ણનાં દેવ નાત રીયક
હાથેડેડ હાથેને આના મન્દારી નરુડા ફેરે રડાક રડાક રી
છે રડેરીએના હાથના રડુ જાતના નાત રડેડેડના અના રડાક

ગાન્યાજ કરે છે. બિચારી જીવિશાળી છોકરીઓની હાલત સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ જાય છે. એક બાળુએ પોતાના પ્રિય પિતાની મૂંઝવણ અને અકળામણનો પાર નહિ અને બીજી બાળુ આત્મહત્યાનું બચકર પાપ! આટલા દાખલાઓ પોતાની આંખ આગળ બન્યા જાય છે તોપણ હિન્દુ સમાજનું રૂપ પણ હાલતું નથી. દોષ મોટેથી ચૂંકે ચાં કરતું નથી. આવી કુમળી કન્યાઓની આત્મહત્યાઓથી પણ હિન્દુસમાજનું લોહી ઉકળતું નથી !

(બા) જેમ અમુક ન્યાતના લોકોને મોંઘા મૂલને કુળવાન વર ખરીદવા ધરખાર અને ખેતરવાડી વેચવાં પડે છે, તેમ પાછી ટેટલીક ન્યાતો એવી છે કે જેને કન્યાને ખરીદવા સારૂ રૂપીઆની કાંધળીઓ હાલવવી પડે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે ટેટલાક લોકો પસંજવાની ખાતર ધરખાર ગીરો મૂકીને અથવા વેચીને બિચારી થઈ જાય છે ત્યારે બીજા ટેટલાક જિંદગી સુધી વાંદા ને વાંદાજ રહે છે અને મરે છે ત્યારે નિર્વંશ મરે છે. હિન્દુઓની સંખ્યામાં આ કારણને લીધે ભારે ઘટ લાગે છે.

(ક) લગ્નું દોષ અત્યંત સાંકડું કરી નાખવાથી એક બીજી મુશ્કેલી એ ઉભી થાય છે કે છોકરીઓને માટે નણકનાં ગામોમાં વર ન મળવાથી તેમને ઘણે આવે પરજીવવી પડે છે. વરને સમરોગ, દુરોગ કે એવો બીજો દુઃસાધ્ય રોગ થયો છે કે નહિ તે આટલે ઉંટેથી જાણી લેવાનું બની શકતું નથી. પરિણામ એ આવે કે ઘણી છોકરીઓ ચોરીમાંથીજ રંડાય છે. લગ્નું દોષ સાંકડું ન હોય તો પોતાની નણકનાં ગામોમાંથી જોઈએ તેટલા ચોગ્ય વર મળી શકત અને તેમનાં શરીર તથા આસ્થિ કેવાં છે તેની પણ ચોગ્ય પરીક્ષા થઈ શકત અને તેમ થવાથી છોકરીઓના બચ ભગદન નહિ.

(ર) નાના સાંકડા દોષમાં પેટી દર પેટી સુધી લગ્નવ્યવહાર ઠયારી પ્રજા નિર્બળ, અદ્ય સુ અને અરપવીય થઈ જાય છે, એ એક વધારાનું નુકસાન છે. એથી ઉલટું એ કુટુંબમાં દોઢે દોઢે અંદરે નવું લોહી દાખલ થતું દેય, છોકરીઓ અને ઉ.કર.ઓ મટે વિશાળ દોષમાંથી વરવા કન્યાની પસંદગી દરવાનો મુટ દેય તો તે કુટુંબની જોલદ ડનમનથી વધારે બળવાન નવરે અ.જોડાલ અ.પરૂનજરોનજરે જોઈએ છીએ કે જ.પન દરમાં દીકર. ઉતરે નર દુર્બળ, દીંચડા અને વધનમંડ

પણ ઉતરતા થતા જાય છે. જેમનાં શરીર ઉંચાં અને હૃષ્ટપુષ્ટ છે એવી જાતિઓની સાથે લગ્ન કરવાથી હિન્દુઓની ઓલાદ પણ દહાડે દહાડે શરીરે બળવાન બને અને તેથી હિન્દુ કોમ બળવાન અને પરાક્રમી નીવડે એ આશા હાલ તો રાખી શકાતી નથી.

(૭) ન્યાતમાં વરની અને કન્યાની સંખ્યા તેમની માગણીના કરતાં વધારે ન થાય ત્યાંસુધી વરની અને કન્યાની કિંમત લગ્નના બજારમાં ઘટવાનો સંભવ નથી, કદાવર અને બળવાન જાતિના લોકોની સાથે લગ્નવ્યવહાર જોડ્યા વગર હિન્દુ કોમની શારીરિક અવસ્થા સુધરવાની નથી, હિન્દુ કુટુંબમાં બળવાન અને લોહીઆળ દીકરા દીકરીઓ પેદા થનાર નથી-એટલા મુદ્દા હજી હાલના હિન્દુઓ સમજ્યા નથી. વધારે આગળ ન જવાય તો પણ છેવટે મુખ્ય ન્યાતોની અંદર જે પેટાન્યાતો ઉભી થઈ છે તેમની વચ્ચે લગ્નવ્યવહારની છૂટ આપ્યાથી પણ વરકન્યાની તંગી અમુક પ્રમાણમાં દૂર થઈ શકે. આટલી સહેલી વાત પણ હજી હિન્દુઓને ગળે ઉતરતી નથી.

(૮) કલકત્તાની હાઇકોર્ટના માણ ન્યાયાધીશ સર આશુ-તોષ મુખોપાધ્યાય લખે છે કે “આપણે પ્રાચીન કાળની લગ્ન-રીતિને ઉલટાવી નાખી છે એ વાત તો સાબિત થઈ જ ચૂકી છે. ખરું કહીએ તો હાલની કઠંગી લગ્નની પદ્ધતિથીજ હિન્દુજાતિ પાયમાલ થઈ ગઈ છે. આ બાબત અભિપ્રાય આપવાની જેમનામાં યોગ્યતા છે તેઓ બધાજ એકેઅવાજે જાહેર કરે છે કે,

‘જો હિન્દુ જાતિને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી લેવી હોય તો હાલ તેમનામાં જે લગ્નની પ્રથા ચાલે છે તેમનામાં સદંતર પરિવર્તન કરવાની ખાસ જરૂર છે.’

(૯) અમે અત્યાર અગાઉ સાબિત કરી ચૂક્યા છીએ કે દેટલીએ અનાય જાતિઓ આર્યોની સાથે મેળમેળ થઈ ગઈ છે. અસંખ્ય અનાય જાતિની કન્યાઓ ઉંચામાં ઉંચાં જ્ઞાનદાન હિન્દુ કુટુંબોમાં પરણી છે. આપણા પૂર્વજો આપણા જેવા સાંકડા વિચારવાળા ન હતા પણ અન્યત્ર ઉદાર અને સમાન ભાવવાળા હતા; છતાં મૃત્યુ અને વિનાશના મુખમાં ધસી જતા હિન્દુઓ આટલા બધા સાંકડા વિચારવાળા, દુડી બુદ્ધિવાળા શા માટે થતા હશે? આ નાનિર્ધારી તો હિન્દુ જાતિને કપાળે ધક્કો જ મારું જાણિયું કહાયું છે તેને દેવવાને જો આપણે સંયેગ

ચેતીએ તો હજી અવકાશ છે.

(ક) યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ લગ્ન થતાં.

દ્રોપદી પરણી ત્યારે તે યૌવનમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી હતી. જોનું કારણ એ છે કે અસલ આપણા દેશમાં છોકરાઓકરીઓ યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યા પછીજ પરણતાં.

(અ) વેદના યુગમાં

વેદમાં લાયક ઉમ્મર થયા પછી લગ્ન કરવાનું વિધાન અને કોઈ સ્ત્રીને પરણવાની મરજી ન હોય તો તેને આખી જીંદગી કુંવારાં રહેવાની પણ વેદમાં છૂટ આપી છે. વેદના યુગમાં તો માદ્રી ઉમ્મરે લગ્ન થતાં. તે જમાનામાં લગ્ન નહિ કરનારી સ્ત્રીઓ પણ ઘણી હતી. વિનયચંદ્ર મજુમદાર લખે છે કે “વેદના યુગમાં બાળલગ્નો તો થતાંજ નહિ એટલે સ્ત્રીઓ પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે ગમે તેટલી ઉમ્મરે લગ્ન કરી શકતી અને પરણવાની છત્છા ન હોય તો જિંદગીભર કુંવારી પણ રહેતી. ત્યાર પછીના પણ ઘણા લાંબા કાળ સુધી આની આજ પ્રથા ચાલુ રહી હતી તેના જોઈએ તેટલા પુરાવા છે.” *

(આ) મહાભારતના યુગમાં

મહાભારતના જમાનામાં પણ ઉપર કહી તેવીજ પરિસ્થિતિ હતી. મનુસંહિતામાં લખ્યું છે કે “કન્યા રજસ્વલા થયા પછી પણ અથવા તો તેની મરજીમાં આવે તો જીવતા સુધી તેના પિતાના ઘરમાં પડી રહે, પણ તેને ગ્રાસુદીન વર સાથે કદી પણ પરણાવવી નહિ. કન્યા રજસ્વલા થયા પછી પણ તેના વાલી-ઓએ ત્રણ વર્ષ સુધી સારા વરની સહ જોવી. ત્યાર પછી તેને પોતાને મનપસંદ વર પોતાની મેળે ચોધો લેવાની છૂટ છે.” † આ છેલ્લા વિધાનને મહર્ષિ વસિષ્ઠ પણ અનુમોદન આપે છે, ‡

અસલના જમાનામાં જો બાળલગ્નોજ થતાં હોત તો “સહોદ પુત્ર” એવો શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવી શકતજ નહિ. મનુસંહિતામાં સહોદ પુત્રનો એવો અર્થ કર્યો છે કે “અમુક કન્યા ગર્ભિણી ■ કે નથી એવું જાણ્યા વગર જો કોઈ તેને પરણે તો તે કન્યાને ચેટે અવતરેલો પુત્ર તે કન્યાને પરણનાર

* પ્રવાસી, કાર્તિક ૧૩૨૦, ૫૪ ૬૮

† મનુસંહિતા, ૬-૮૯, ૬૦, ૯૧.

‡ વસિષ્ઠ સંહિતા, અધ્યાય ૧૭

† મનુસંહિતા, ૬-૧૭૩

આસામીનો ‘સહોઠ પુત્ર’ કહેવાય છે.”

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “અસલના વખતમાં થાવનની પ્રાપ્તિ થયા વગર કોઈ પરણતું નહિ. પુત્ર જુવાન થાય ત્યારે તેને પરણાવવો. ચતુર માણસોએ જુવાનીમાં આવેલી પુત્રીને પરણાવવીજ જોઈએ. કન્યાએ રજસ્વલા થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી રાહ જોવી. તેટલી મુદતમાં જો તેનાં માતાપિતા તેને પરણાવે નહિ તો તેણે જાતે પોતાનો પતિ જોળી લેવો.”+ ગાન્ધારી રાણી, કુન્તી, માદ્રી, દ્રૌપદી, રુકિમણી, સુભદ્રા, ઉત્તરા, દમયન્તી, સાવિત્રી વગેરે જેટલી સ્ત્રીઓનાં લગ્નનાં વૃત્તાન્ત મહાભારતમાં છે તે બધી જુવાનીમાં પ્રવેશ કર્યા પછીજ પરણી હતી. આવડા મોટા વિશાળ મહાભારતમાં નાની છોકરીને પરણાવી હોય એવા લગ્નનો એક પણ દાખલો નથી.

(દ) બૌદ્ધ યુગમાં

બૌદ્ધ યુગમાં પણ છોકરીઓ જુવાન થયા પછીજ પરણતી હતી. નેપાલમાં હજી પણ છોકરીઓનાં લગ્ન ૧૬ થી ૨૦ વર્ષની અંદરજ થાય છે.×

“એવું એક પણ શાસ્ત્રવચન નથી કે જેને આધારે પોણી-ચોવીસ વર્ષના યુવકના લગ્નનો બચાવ કરી શકાય.” *

(ઈ) બાળલગ્નનાં માઠાં ફળ

બાળલગ્નનાં શાં શાં માઠાં ફળ છે તે કહેવાની જરૂરજ શી છે? આપણે ઘેરે ઘેર ક્યાં જોતા નથી કે તેમને ગણાવવાની જરૂર પડે? આપણા દેશમાં બાળમરણનો આંકડો આટલો બધો ભારે છે તેનું સૌથી મુખ્ય કારણ બાળલગ્ન છે. વાડ, પછી જે બાળકો મરતાં બચે છે તે પણ કેવાં? દૂબળાં, માયકાંગલાં, અદ્ય આયુષ્યવાળાં અને નિસ્તેજ હોય છે. નાની વયમાં પરણીને કળશી છોકરાંના બોજથી લદાએલા જુવાનો નીચેથી ઉંચી મૂંડી નથી કરી શકતા. બાળવયે માતા થએલી સ્ત્રી પણ અકાળે કરમાઈ જાય છે અથવા ભરજુવાનીમાંજ ઘરડી ડોશી બની જાય છે. આ દુર્દશા જોઈને બિચારો કવિ અશ્રુપાત કરે છે પણ કોણ તેની પરવા કરે છે?

+ આદિપર્વ, ૬૪-૧૭. શાંતિપર્વ, ૨૮૮-૮. અનુશાસન પર્વ, ૧૦૪-૧૨૪, ૪૮-૧૬.

× પ્રવાસી, દ્વાયુન, ૧૩૨૨, ૫૪ પૃષ્ઠ.

* વિવાહ ઔનાદાર આદર્શ.

બંગાળીની ચિત્ર

રોજે શીશું, ગન્ડ, ઓઠ લોહિલ જિહ્વીન,
નયન કોટરે મન, કરે પઠ દીણ,
નાદિ સ્તુતિ, નાદિ તેજ, દેહે નાદિ બધ,
અધ્યક્ષ કિ મનસ્તાપે નયન સમ્મલ.
દેસોર ના હો'તે શેષ આસિયા છે બરા,
અકાસે માતૃત્વે કુખ, સજ્જને મરા.
એક જદિ આમાદેર માતૃદેવી મણ,
કિ વિરમય ખરેસ દુત દિલે દરસન !

(પૃથ્વીરાજ કાવ્ય, પૃષ્ઠ ૧૬૩)

(૬) સ્નેહસમ

(અ) વેદના યુગમાં

વેદના જમાનાથી માંડીને આજ દિન સુધી હિંદુઓના લગ્નસંસ્કાર એકના એકજ મંત્ર વડે થતા આવ્યા છે. તેમાંના એક મંત્રમાં વર બેઠે છે: “આ કન્યાનું અને કોણ દાન કરે છે ? કોણ દેને દાન કરે છે ? પ્રેમ તેનું દાન કરે છે. પ્રેમ પ્રેમને જ દાન કરે છે. દાન આપનાર પ્રેમ છે અને દાન લેનાર પણ પ્રેમ છે. પ્રેમનીજ અનંતતા છે. હું પ્રેમ વડે આ કન્યાને પ્રદણ કરું છું. હે પ્રેમ ! એ તારીજ થએ.” † આ લગ્નમંત્ર ઉપરથી સાબિત થાય છે કે વેદના જમાનામાં વર અને કન્યા બેઠે પ્રેમના વિકાસને શોધ્ય ઉમ્મદેજ અને પરસ્પર પ્રેમથી ભેટાયા પછીજ પરણતાં અને એથી ઉત્પદ્ધુ યૌવનપ્રાપ્તિ પહેલાં, બેઠનું પરસ્પર પ્રેમલગ્ન થયા પહેલાં લગ્ન થઈ શકતાંજ નહિ. ‘પ્રવાસી’ને એક લેખક લખે છે કે “વેદના યુગમાં બાળકઅનેા આલ ન હોવાથી

† આધિથી જેનું સરીર ખરાબ થયું છે, જેના માત્ર અને હોઠ ઉપર ભોલીના ખીટો નથી, જેની આંખો હંડા ખાડામાં ઉતરી ગયે છે અને હાથપગ કંનાઈ ગયા છે, જેની આત્મા અવગતા નથી, જેના મોઢા ઉપર તુ નથી, જેના સરીરમાં કોરુ નથી, કૃષ્ણની અદર પૂર્ણવર્ણ રહેલા કૃષ્ણ સંતાપથી જેનો આંખમાં આંસુ ઉત્ક્રાંત થઈ રહે છે, જુદાની પૂરી થતા પહેલાજ જેને ધરમનું પેરી લાંબા છે, તેની દિનનિરા મન. અને જે પોતાનું કષ્ટ સુધારી બેઠે છે, તે સુખી કુળ. જેના થઈ છે-

અ. ૫૭, ૬૮ની મન જેની જે નિ. વૃ. ૬૮: દોષ તે અ. ૫૭: ૬૮ની વિન. ૬૯ એ. અ. ૬૯: મું.

† પુરુષોત્તમ ૧૫: ૬૬ ૬૭.

પ્રેમલગ્નનાં ઉદ્દાહરણોની ખોટજ ન હતી.” =

(આ) મહાભારતના યુગમાં

મહાભારતના જમાનામાં એની એજ પરિસ્થિતિ હતી અને લગ્નક્રિયામાં વપરાતા મંત્રો પણ એના એજ હતા. કાશીના રાજાની પુત્રીના સ્વયંવરમાં ભેગા થયેલા તમામ રાજાઓને હરાવીને ભીષ્મદેવ જ્યારે તે રાજકુમારી અંગાને હસ્તિનાપુર લઈ આવ્યા ત્યારે તે બોલી: “હું સૌભદ્રેશના રાજા શાલ્વને મનથી પરણી ચૂકી છું” અને તે પણ મને પોતાની સ્ત્રી તરીકે જોતો આવ્યો છે. તેથી હું વિચિત્રવીર્ય રાજાને અત્યારે નહિજ પરણી શકું.” આ ઉપરથી તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે લક્ષ પહેલાં વર અને કન્યા એકબીજાના પરિચયમાં આવતાં અને તેમની વચ્ચે પ્રેમ જામતો.

સાવિત્રી પોતાને મનપસંદ વર શોધતી શોધતી જ્યાં સત્યવાન રહેતો હતો તે તપોવનમાં ચાલી આવી તે ઉપરથી પણ સાબિત થાય છે કે, તેમણે પરણુતા પહેલાં એકબીજાનો પરિચય સાધ્યો હશે અને તેમની વચ્ચે પ્રેમનો પણ ઉદય થયો હશે. એટલા માટેજ જ્યારે નારદ ઋષિ બોલ્યા કે “આ વર તો આજથી એક વર્ષ બાદ મરણ પામશે ત્યારે સાવિત્રી બોલી ઉઠી: “લલ્લે, પણ હું તો તેનેજ પતિ તરીકે ગણી ચૂકી છું; હવે બીજો પુરુષ મારે કામનો નથી.” ÷ એમ કહીને પોતે પસંદ કરેલા વરને પરણવાની તે છોકરી જીદ લઈ બેઠી.

દુષ્યંત રાજા અને શકુન્તલાનાં લગ્ન તેઓ વચ્ચે પ્રેમનો ઉદય થયા પછી થયાં હતાં. તેવીજ રીતે નળ અને દમયંતી, કૃષ્ણ અને રુકિમણી, કૃષ્ણ અને રાધા, એ બધાંનાં લગ્નનું મૂળ-કારણ પ્રેમજ હતો. આ બધાં ઉદ્દાહરણ સ્વતંત્ર હિંદુ રાજાઓ અને રાજકુમારીઓને લગતાં તેમજ હિંદુસમાજની ઉંચામાં ઉંચી શ્રેણીના લોકોનાંજ છે તે તરફ વાંચકનું લક્ષ ખેંચીએ છીએ.

મનુએ સહોદ પુત્રની કરેલી વ્યાખ્યા જોતાં પણ લગ્ન અગાઉ વરકન્યા એકબીજાના પરિચયમાં આવતાંજ હોવાં જોઈએ.

અસલ ગાંધર્વલગ્નો પણ ખૂબ થતાં. એવાં લગ્નમાં તો પ્રેમ સિવાય બીજું કારણજ શું હોય? તેથી સ્નેહલગ્નની એક વધુ સાબિતી ગાંધર્વ લગ્નમાંથી મળી આવે છે.

(૬) બૌદ્ધ યુગમાં

બૌદ્ધ યુગમાં તો યુવકો અને યુવતીઓ પરસ્પર પ્રીતિ કર્યા પછીજ પરણતાં. વરની પસંદગી કરવામાં કન્યાનો ફેટલો અધિકાર હતો તે વિષે અર્થાથશે ત્યારે તેમાંથી આ મતને વિશેષ પુષ્ટિ મળી રહેશે.

(૬) અર્વાચીન યુગમાં

અત્યારે પણ હિંદુઓમાં રૂપિયે ચોદ આની નેટલી ન્યાતોમાં વિધવાઓને ફરીથી પરણવાનો આલ છે. x એવાં લગ્ન ક્યાં ક્યાં થતાં હશે ત્યાં ત્યાં પરણનાર સ્ત્રીપુરુષ વગરપરિચયે કે વગર પ્રેમે તો નહિજ પરણી બેસતાં હોય ?

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પર અનુરક્ત થઈને પરણે તો તેમનું લગ્ન અમૃત સમાન મુખ આપે છે અને અનુરક્ત ન હોય એવાં સ્ત્રીપુરુષનું લગ્ન વિપત્તિનું નીવડે છે.” *

(૭) કન્યા પોતાનો વર પસંદ કરી લેતી.

(૭) વેદના યુગમાં

વેદના કાળમાં કન્યાઓને પોતાને મનમતો પતિ પસંદ કરી લેવાની પૂરતી છૂટ હતી. ન લગ્નક્રિયામાં વપરાતા ફેટલાક મંત્રો અને અગાઉ ટાંક્યા હતા તે ઉપરથી પણ સાબિત થાય છે કે વેદકન્યા પરસ્પર પ્રેમથી જોડવા પછીજ તેમનાં લગ્ન થતાં. કન્યાનાં માતાપિતા કન્યાની સંમતિ વગર તેને કોઈની સાથે પરણાવી શકતાં ન હતાં.

(૮) મહાભારતના યુગમાં

કૃતિમણીનાં માતાપિતાએ તથા તેના ભાઈએ શિશુપાળ રાજાની સાથે તેનું લગ્ન જોડ્યું હતું. લગ્નને માટે શિશુપાળને નિમંત્રણ મોકલીને તેમણે તેને પોતાને ઘેર લેવાની ઘરમાં ઉતારે. પણ આખો હતો. પણ એ વર કૃતિમણીને પસંદ ન હતો. તેણે એક દ્રવની સાથે કૂણું કહેવડાવ્યું કે હું તમને મનથી પરણી રહી છું. કૂણું એ સંજોગ સાંભળીને ત્યાં આવ્યા અને કૃતિમણી તેમને પરણીને તેમની સાથે આલી ગઈ. = દેવયાનીએ યયાનિ રાજાને, દમયંતીએ નગને અને આલિંચીએ સત્યવાનને

* પિંડી, નવો ‘વિવિધ વિરહના વિષયમાં’ નો. મેલી

* યાનિપર, ૩૦૦-૧૬

= પ્રવચી, દેવયા ૧૩૨૮, પૃષ્ઠ ૮૮.

= શ્રીનર ભાગવત, ૨૨૫ ૧૦ અધ્યાય ૬૦.

લગ્ન પહેલાંજ પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કરી લીધા હતા અને ત્યાર પછીજ તેમનાં લગ્ન ગયાં હતાં. કુષ્ઠે નરકાસુરને યુદ્ધમાં હરાવીને મારી નાખ્યો અને પાત્રી તેની સ્ત્રીઓ સાથે પોતે લગ્ન કર્યું. એ લગ્ન પણ તે સ્ત્રીઓની મરજીથીજ થયેલું. અસલ સ્વયંવર કરીને પણ લગ્ન કરવાનો રિવાજ હતો. સ્વયંવર એટલે કન્યા પોતેજ વરને પસંદ કરીને પરાંજો તે.

એક એટલું પણ નહિ, યુદ્ધમાં ખીજત હરીદેને હરાવીને દોઢ કન્યાને ઉપાડી જાય તોપણ આખરે કન્યાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેની સાથે લગ્ન તો થઈ શકતુંજ નહિ.† દાખલા તરીકે બીધ્મદેવ સ્વયંવરમાં હાજર રહેલા તમામ રાજાઓને હરાવીને કાશીના રાજાની ત્રણ પુત્રીઓને હસ્તિનાપુર લાવ્યા તો ખરા, પણ તેમાંની સાથી મોટી અંબાએ વિચિત્રવીર્યને પરણવાની ચોખ્ખી નાજ પાડી. ત્યારે 'વેદશાસ્ત્રને જાણનારા પ્રાદ્યણોની સલાહ મુજબ' તેને છૂટી કરવાની બીધ્મને ફરજ પડી અને તેની ખીજ બે બહેનોની સાથેજ વિચિત્રવીર્યને પરણવું પડ્યું. x મનુ પણ કહે છે કે “દોઢ અમુક કન્યાને પરણવાને વાસ્તે કન્યાને શુદ્ધ (ધરેણું, રોઠકડ નાણું ૬૦) આપી ચૂક્યા પછી તે આસામીતું જો મરાણુ નીપજે તો તે કન્યાની મરજી વિરુદ્ધ મરનારનો નાનો ભાઈ પરણી શકે નહિ.” §

(દ) બૌદ્ધ યુગમાં

બૌદ્ધ યુગમાં સુમેધા કરીને એક કન્યાનું લગ્ન તેનાં માતા-પિતાએ એક રાજાની સાથે ગોઠવ્યું હતું. પણ લગ્ન થતા પહેલાં રાજા તે કન્યાના બાપને ઘેર ગયો અને તું મારી સાથે પરણવા કબૂલ છે કે નહિ એવું તેને પૂછતાં કન્યાએ ના કહેવાથી તે લગ્ન બંધ રહ્યાં અને રાજા નિરાશ થઈને પાછો ગયો.=

હવે ધ્યાનમાં લેવા જેવી બાબત એ છે કે જો પરણતા પહેલાં કન્યાની સંમતિ લેવીજ પડતી હોય તો શું તે પોતાના ભવિષ્યના પતિને જાણ્યા પીછાણ્યા વગર એમ ને એમ સંમતિ આપી દેતી ? તેની સાથે પ્રીતિ કર્યા વગરજ પરણવા કબૂલ થઈ જતી ? અથવા શું તેનું રૂપ જોઈનેજ હા કે ના કહેતી ?

† શાંતિપર્વ, ૯૬-૫

x આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૦૨

§ મનુસંહિતા, ૯-૯૭

= નવ્યભારત, ૧૩૨૯, ૫૪ ૪૧૧.

(૨) સધવા શ્રીઓ ફરી પરણી શકતી.

દ્રોપદી પરણી ત્યારે પહેલે દિવસે મુષિધિર સાથે તેનું લગ્ન થયું. ત્યાર પછી એજ સધવા દ્રોપદીને બીમ, અર્જુન ગધા વારાફરતી પરણ્યા હતા. ત્યારે હવે વિચારવાનું એ રહે છે કે સધવા શ્રી ફરીથી પરણે તેને શાઓ સંમતિ આપે છે કે નહિ અને જો આપે છે તો કયા સંલેખોમાં ?

એક કરતાં વધારે ભાઈઓ વચ્ચે એકજ શ્રીને પરણવાનો શિવાજ છેક જૂના વખતથી અત્યાર મુખી ભરતખંડના જુદા જુદા ભાગમાં ચાલ્યો આવે છે.*

વળી શ્રીનો પતિ સંસારત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો હોય, ધરખાર છોડીને રવડતો ફરતો હોય અને ક્યાં છે તેનો પત્તોજ ન લાગતો હોય, વટલી ગયો હોય, પ્રવાસે નીકળી ગયો હોય, ચારિત્ર્યક્ષત થઈ ગયો હોય, સ્વચ્છંદી આચરણવાળો હોય, ફેફસાનો રોગ થયો હોય, ગધા વખત માંદો ને માંદોજ રહેતો હોય, નપુંસક હોય, તપ કરવાનો ટોંગ લઈ બેઠો હોય, શ્રીનાજ ગોત્રનો અથવા કોઈનો હાસ છે એવું માલૂમ પડે તો તેવી સધવા શ્રીને બીજો ધણી કરવાનો હક છે. વળી કોઈ શ્રીને તેના ધણીએ કાઢી મૂકી હોય અથવા તે પોતેજ તેના ધણીને મૂકીને ચાલી આવી હોય તો તેના આગલા ધણીની હયાતીમાં પણ તેને બીજા પુરુષને પરણવાનો હક રહે છે. હિન્દુશાસ્ત્રે તો બેટલે મુખી કહે છે કે અમુક સંલેખોમાં તે શ્રીનો ધણી પણ તેને ફરી ફરીને પરણી શકે છે. હવે આ બાબત વિષે નીચે મુજબ પુરાવા છે:-

(અ) આગળ જતાં "વિધવા વિવાહ"ના વિધયની ચર્ચા કરતાં અમે "નષ્ટે મૃતે પ્રમજિતે" ઇત્યાદિ નારદસંહિતાનું વચન ટાંક્યું છે. તેની મતલબ એવી છે કે જેમ રંડાયેલી શ્રી બીજા પુરુષને પરણી શકે છે, તેમ જો સધવા શ્રીનો ધણી ઘેરથી ચાલ્યો ગયો હોય અને તેની ભાગજ ન મળતી હોય અથવા તે સાધુ ત્રંન્યાસી થઈ ગયો હોય અથવા વટલી ગયો હોય અથવા નપુંસક થઈ ગયો હોય તો તે શ્રીને તેના ધણીની હયાતીમાં પણ બીજા પુરુષ સાથે પુનર્લગ્ન કરવાનો હક છે.

પોતાના ધણીની તપાસ કરતાં તે ક્યાં છે તેનો કશોજ

* જુઓ આદિપર્વ, પ્રકરણ ૧૧ માંના ૫૮ ૫૧ નીચેની કુટનોટ.

પત્નો ન લાગે તો ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ પૈકી કોણ કેટલો વખત રાહ જોયા પછી ફરી લગ્ન કરી શકે તે વિષે પણ હિન્દુશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ નિર્ણય છે.

ઉપરોક્ત “નષ્ટે મૃતે” વાળા શાસ્ત્રવચન ઉપર વિવેચન કરતાં ગોપાલચન્દ્ર શાસ્ત્રી લખે છે કે “પહેલા ધણીની હયાતીમાં પણ ઉપર્યુક્ત સંજોગોમાં સધવા સ્ત્રીને પુનર્લગ્નની છૂટ રહે છે.”

આગળ જતાં “વિધવાવિવાહ”ના વિષયમાં અમે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે આ “નષ્ટે મૃતે” વાળું વચન એકલા નારદત્ર્યંજનથી પણ પ્રજાપતિ બ્રહ્મા અને મનુ ભગવાનનું પણ છે.

(આ) હાલ જે મનુસ્મૃતિ ચાલે છે તેમાં લખ્યું છે કે “પતિ ધર્માર્થે પ્રવાસે ગયો હોય તો તેની સ્ત્રીએ આઠ વર્ષ સુધી રાહ જોવી. વિધ્યા ભણવા અથવા યશની પ્રાપ્તિ કરવા પરદેશ ગયો હોય તો છ વર્ષ સુધી રાહ જોવી અને પોતાની કોઈ કામનાને તૃપ્ત કરવા ગયો હોય તો ત્રણ વર્ષ રાહ જોવી. (એટલી મુદતમાં તે માણસ ઘેર પાછો ન આવે તો તે સ્ત્રી ફરીથી પરણી શકે છે.)+

મનુસ્મૃતિની અંદર બીજી કોઈ જગ્યાએ નહિ પણ લગ્નના વિષયની ચર્ચાની અંદરજ ઉપરનાં વચન જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી સુકરર કરેલી મુદત સુધી રાહ જોયા પછી તે સ્ત્રી ફરીથી પરણી શકે છે એવુંજ તે વચનનું તાત્પર્ય હોવું જોઈએ. વળી “નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે” વાળા શ્લોક પછી તરતજ “અષ્ટૌ વર્ષાણ્યપેક્ષેત” ઇત્યાદિ ચાર શ્લોક જોવામાં આવે છે. મનુસ્મૃતિના આ શ્લોક નારદસંહિતામાં પણ લીધા છે. આ ચાર શ્લોક વડે તથા ચાણક્ય પંડિતના શ્લોકના નીચે ટાંકેલા ભાવાર્થ વડે સધવા સ્ત્રી તેના ધણીને માટે અમુક સમય સુધી રાહ જોયા પછી ફરીથી પરણી શકે એવા અમારા તાત્પર્યને પુષ્ટિ મળે છે.*

(દ) “ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર પૈકી કોઈ પણ વર્ણનો માણસ પ્રવાસે ગયો હોય તો તેની સધવા સ્ત્રી અમુક વખત સુધી તેની રાહ જોઈને ફરીથી લગ્ન કરી શકે છે.”*

+ મનુસંહિતા, ૬-૫૦.

* મનુસ્મૃતિના આ ચાર શ્લોક અગાઉ ઉપર “વિધવા વિવાહ”ના વિષયમાં અમે ટાંક્યા બતાવ્યા છે.

* ચાણક્યદૃત અર્થશાસ્ત્ર

સધવા સ્ત્રીએ પોતાના ધણીના આવવાની કેટલા વખત મુખી રાહ જોતી તેનો પણ આણુકર્યે નિર્દેશ કર્યો છે. ઘર છોડીને વિદેશ રાજગનારાઓને જોવા માટે એ સ્ત્રોક ખુલ્લા છે.†

(દ) મનુસંહિતાના અધ્યાય ૯, સ્ત્રોક ૧૭૫-૧૭૬ નો ભાવાર્થ એ છે કે, “કેઈ સધવા સ્ત્રીને તેના ધણીએ કાઢી મૂકી હોય, અથવા તેનો ત્યાગ કર્યો હોય અથવા તેણે પોતેજ ધણીને તણ દીધો હોય તો તેને બીજા પુરુષને પરણવાનો હક્ક છે. એ સ્ત્રી પુરુષના સમાગમમાં આવ્યા પહેલાં જ કેઈ પુરુષના આશ્રય નીચે રહેતી હોય તે પુરુષ તેને પરણી શકે છે. અથવા સ્ત્રી પોતાના આગલા ધણીને છોડીને ચાલી આવ્યા પછી કેઈ બીજા પુરુષના ઘરમાં રહી હોય અને ત્યારપછી પણ જો તે પોતાના આગલા ધણીને ઘેર પાછી આવે તો તે ધણી તેને ફરીથી પોતાની સ્ત્રી તરીકે ગ્રહણ કરી શકે છે.”

હાલ જો મનુસ્મૃતિ ચાલે છે તેના સંકલનકર્તા ભૃગુ ક્ષપિ છે. એથી મનુસંહિતાના કેઈ કેઈ સ્ત્રોક ભૃગુ ક્ષપિના પણ હોય.

(ઠ) મહર્ષિ વસિષ્ઠનો આ બાબતમાં એવો અભિપ્રાય છે કે “કુળથી અને સારિંધથી શરૂ થએલો, નપુંસક, વટહી ગએલો, દેહરાના રોગવાળો, સ્વચ્છંદી રીતે વર્તનારો, બધા વખત માંદો ને માંદોજ રહેનારો, તપશ્ચર્યા કરવાનો, ઢોંગ લઈ બેસનારો, એવાની સાથે જો કન્યાને પરણાવી દોય અથવા કન્યાના યોગને જો કેઈ માણસ તેને પરણી ગયો હોય તો એવા બધાની પાસેથી તે કન્યાને ઉઠી દરિને તેને બીજાની સાથે પરણાવી દેવી.”‡

(ડ) મહર્ષિ કાત્યાયન આ બાબત વિષે નીચે મુજબ નિર્ણય આપે છે: “જેનો સાથે કન્યાને પરણાવી દોય તે આસામી જો બીજા જાતિનો નીકળે, વટહી જાય, નપુંસક આવડે,

† એ જોઈ સ્ત્રોક આગળ ઉપર “વિધવ. વિવાહ” નામના વિષયના હાલના છે.

× કુલસ્તાવિદોન્વસ્ય વણ્ટાદિ વતિનસ્ય ચ ।

અવસ્તાવિવિધર્મસ્ય સંતિર્ણાં ચેદાધર્મિણામ્ ॥

દક્ષામૌષ દરોગમ્પદાં સમોષીટાં સયેષ ચ ।

૯૩૬-કન્યા-ગમન-થી હંધિત પુરુષનું વચન આ સ્ત્રોક અને તેનો હેતુ આ રીતે: અનુપર જોઈ ઉપરનાં મિથ્યાન્ય ૧૧ “વિધવ. વિવાહ” નામના પુસ્તકના ૫૯ ૨૮ અને ૨૬૫-૨૬૬ મુજબ છે.

સ્વચ્છંદી વર્તાણુકનો હોય, કન્યાના ગોત્રનો માલુમ પડે, કોઈનો દાસ એટલે ગુલામ હોય અથવા કાયમનો માંદો ને માંદોજ રહેતો હોય તો તે કન્યાને તેને પરણાવી હોય તોપણ તેને ફરીથી વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવીને કોઈ બીજા વર સાથે પરણાવી દેવી.”*

(ક) આધુનિક ‘હિન્દુ લો’નો સંપાદક મેન લખે છે કે “જે સ્ત્રીઓએ તેમના ધણીનો વાજબી કારણસર ત્યાગ કર્યો હોય અથવા જેમના ધણીઓએ તેમનો ત્યાગ કર્યો હોય અથવા વિધવા થઈ હોય તો તેમને ફરીથી પરણાવવી એવો પ્રાચીન હિન્દુ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટ ભાષામાં નિર્ણય આપે છે.”

સ્વચ્છંદી વર્તાણુકવાળા ધણી પણ સલામત નથી એ બાબત તરફ વાચકનું લક્ષ ખેંચીએ છીએ. અસલામત હિન્દુસમાજને સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતાની કેટલી કિંમત હતી તે આ ઉપરથી સમજાય છે. વળી સઘવા સ્ત્રીનો એક ધણી ઉપર બતાવેલાં કારણસર તેનો ધણી થવા નાલાયક નીવડે તો તે બીજાને પરણે અને તે પણ તેવો નીકળે તો ત્રીજાને પણ પરણી શકે, એવું પણ ઉપર ટાંકેલાં શાસ્ત્રવચનથી સાબિત થાય છે. એ રીતે તે સ્ત્રીને જેટલી વાર પરણવું હોય તેટલી વાર તેને પરણવાની છૂટ હતી.

હવે આવી જુદી જુદી બાબતોનાં થોડાંક હપ્તાં આપીએ છીએ.

(અ) વેદના યુગમાં

એક વાર ઇંદ્ર સ્વર્ગમાંથી ક્યાંક ચાલ્યો ગયો અને તે ક્યાં ગયો તેની કશી ભાળ મળી નહિ. ત્યારે ક્ષત્રિય રાજા નહુપ સ્વર્ગનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. પછી ઇન્દ્રની સ્ત્રી શચીને પરણવાની નહુપને ઇચ્છા થઈ. શચી બોલી: “તમે ઋષિઓથી ખેંચા-ચેલા અપૂર્વ રથમાં બેસીને મને પરણવા આવજો.”* શચીએ એવો જવાબ નથી આપ્યો કે “મારો ધણી હજી હયાત છે ને તું મને કેવી રીતે પરણે?”

* સ તુ ચદ્યન્યજાતીયઃ પતિતઃ કૃતિવ ઇવ વા ।

વિકર્મસ્થઃ સગોત્રો વા દાસો દીર્ઘામયોઽપિ વા ॥

ઝઢાપિ દેવા સાન્યસ્મૈ સદામરણમૃપણા ।

કાલ્યાણનનો આ નિર્ણય પરાશરત્તા બ્રાહ્મણ નય નિર્ણય નો માં ટાંકેલો છે. આ શ્લોક અને તેનો ઉપર અર્થ. અનુવં ૩૦૩ વિચ સામરતા ‘વિધવા વિવાહ’ નામના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૮ નંબર ૩૦૩ પર

(આ) મદ્રાસાસ્તના યુગમાં

કૃષ્ણના પૂર્વજ સત્રિયરાજ યથાતિને માધવી નામની ધણી. જ રૂપાળી હીકરી હતી. તેને પ્રથમ ઈશ્વાકુ વંશનો 'રામજોમાં' દોષ અને તપશ્ચર્યામાં ગમ' એવો હયંશ નામનો રાજા પરણ્યો હતો. પણ લગ્ન પછી માધવી તેનું ઘર છોડીને ચાલી આવી. ત્યારપછી 'પરમ ધાર્મિક' દેવોદાસ નામનો કાશીનો રાજા તેની સાથે પરણ્યો. કાશી નગર વસાવનાર એજ રાજા હતો. માધવીને તેનાથી એક પુત્ર થયો; પણ ત્યારપછી વળી પાછી માધવી તેને મૂંઝીને ચાલતી ઘઈ. ત્યારે 'સર્વ' પ્રકારના ધર્મોને જાણનાર ઉશીનર રાજા તેને પરણ્યો. માધવીને ત્રીજા ધણીથી જે પુત્ર થયો તેજ સુપ્રસિદ્ધ શિળિ રાજા. પણ માધવીને તો ઉશીનર સાથે પણ ન બન્યું અને તેને છોડી દઇને ચાલી ગઈ. ત્યારે મહા-તપસ્વી મહર્ષિ' વિશ્વામિત્ર તેને પરણ્યા અને તેમને પેટે માધવીને વળી એક પુત્ર થયો. હવે આ માધવીને જે જે પરણ્યા તે તે બધા સારી પેઠે જાણતા હતા કે તેના આગલા ધણી હયાત છે અને તેને તેમાંના કોઈને પેટે સંતાન પણ થએલ છે, છતાં તેઓ તેને પરણ્યા. પણ માધવી વિશ્વામિત્રના ઘરમાં પણ ઠરી કામ થઈને બેઠી નહિ. તે પાછી તેમને મૂંઝીને ચાલી ગઈ. ત્યારે હવે યથાતિ રાજા અને તેમના પુત્ર અને ચક્ર નામના બે હીકરા માધવીને પાંચમી વાર પરણાવવાને તેનો સ્વયંવર કરાવવાનો વિચાર કરતા હતા પણ માધવી ચાર ચાર ધણીને પરણીને થકાઈ ગઈ હતી તેથી તે પાંચમી વાર ન પરણતાં વનમાં જઈને તપસ્વિનીની માફક રહેવા લાગી. +

દાધાના પાંત રાયાણુ ઘોષની હયાતીમાંજ કૃષ્ણ તેની સાથે પરણ્યા હતા. +

(ઈ) બીજા યુગમાં

શાક્યસિંહ-જુહાદેવ-ગૃહાધાગ કરીને સંન્યાસી થયા ત્યાર પછી તેમની સધવા સીને પરણવાને માટે ઘણા માણસો ઉમેદવારી કરવા લાગ્યા હતા, પણ તે બાઈની ફરી પરણવાની મરજ ન હતી તેથીજ તેનું પુનર્લગ્ન થઈ શક્યું નહિ.

+ ઉદ્યોતપર્વ, અધ્યાય ૧૧૫થી ૧૨૦ સુધી. અનુશાસન ૦ ૩૦-૧૬

+ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ. રામાણ નપુંસક દ્વેષ એવું કહેવાય છે.

બ્રહ્મવૈવર્ત સિંચય બીજા કોઈ પુરાણનો આ લગ્નને આધાર નથી.

આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં ખાતરી થાય છે કે અસલ સધવા ઓઝો દરીયા પરણતી અને આજે પણ દેશમાં ઘણે ઠેકાણે ધણીની હયાતીમાં તેની ઓઝે ધણી કરવાની છૂટ છે તેને હિંદુશાસનો આધાર છે.

દાકા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર હરિદાસ બટ્ટાચાર્ય લખે છે કે “સરસ્વતી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર, એ ત્રણે દેવોની અનુ-ક્રમે પત્ની ગણાઈ છે.” *

(ધ) જેનું વાગ્દાન થયું હોય એવી

કન્યા બીજાને પરણી શકતી

સધવા ઓઝોને દરીયા પરણવાની હિંદુશાસનો છૂટ આપે છે ત્યારે જેનું માત્ર વાગ્દાનજ થયું હોય એવી કન્યાને તો છૂટ આપે એમાં શકજ શો ?

હતાં વિશેષ ખાતરા માટે અમે શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ બતાવીએ છીએ. આ બાબતમાં મનુનો નિર્ણય એવો છે કે “કોઈ કન્યાનું વાગ્દાન થયા પછી તેના વરનું મૃત્યુ નીપજે તો નીચે જણાવેલું વિધાન કર્યા પછી તે કન્યાને તેના મરનાર વરના સગા નાના બાઈ સાથે પરણાવવી.” †

વસિષ્ઠનો મત એવો છે કે “જેનું દાન માત્ર વાણીથી અસવા જળના સંકલ્પથીજ થયું હોય પણ મંત્રે,ચારથી ન થયું હોય એવી કન્યાનો વર મરી જાય તો તેના ઉપર તેના પિતાનોજ અધિકાર રહે છે. તે કુમારિકા જેવીજ હોવાથી તેને વિધિપુર-સર બીજાની સાથે પરણાવવી.” ‡

(ગ) લગ્ન એ કાંઈ કન્યાનું દાન નથી.

અત્યાર આમમય અમે દોકેલા લગ્નમંત્રો ઉપરથી એમ શકાયે કે કન્યાનું દાન કરનાર અને તેનું પ્રદણ કરનાર પ્રેમ લિંગાય બીજે દેહીજ નથી એ એમજ હોય તો દોઢ પણ વ્યભિ-ને કન્યાનું દાન કરવાનો અવકાશજ ક્યાં રહ્યો ?

દરિય સાબરે તો લગ્નજ બધાજ દ.ખ.લ.માં પાતાના દરીદ્ર દ.મ.એને કુદમાં દરારીને કન્યાને લઈ લેવાને વળગતા.

* ન-ન.પ.૨૨, ૧૩૩૦, ૨૫ ૧૩૮

† મનુ-સિ.૧, ૬-૧૬. ૧૮૮ એન્ટ ઉપર દીક્ષા કરનાં કુચુક

જા. તેને છે કે દક્ષિણ કન્યાદા વાગ્દાન જેને લઈને સર્વાધિકાર લાભેનજ દરદરઃસેટાદુષ્ટાને જ સર્વોઃ સોદરજાતા લઈલેલજ.

‡ વસિષ્ઠ સંહિતા, અખ.૧ ૧૭

શ્રીઓનાં પુનર્જન્ન અને લગ્ન એ કન્યાનું કાન નથી, એ બે વિષયોની ચર્ચા કરવી વખતે હિન્દુશાસ્ત્ર મુજબ એકની એક શ્રી કયા કયા સંલેખોમાં ફરી ફરીને પરણી શકે છે તે અમે જાણી ચૂક્યા છીએ. કેટલાક એવા દાખલા મળી આવે છે કે તે શ્રીનો આગલો ધણીજ તેને એક કરતાં વધારે વાર પરણ્યો હોય. આ બધાં દાંતો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે હિન્દુ લગ્ન દોઢ દિવસ અનંતકાળનું બંધન મનાયુંજ નથી. તે તો અમુક ચોક્કસ મુદત માટેનો કરારજ છે. મદ્રાસ હાઈકોર્ટના મુખ્યસિદ્ધ ન્યાયાધીશ સર ચંકર નાયર કહે છે કે “ હિન્દુ વિવાહ એ કરારજ છે એમાં કશોજ સંદેહ નથી.”

(ક) મામાની દીકરીને પરણવાના દાખલા

અણુન પોતાના મામા વસુદેવની દીકરીને પરણ્યો હતો. સહદેવ પણ પોતાના સગા મામાની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો. શાક્યસિંહ (જુહાદેવ)નું લગ્ન પણ તેમના મામાની દીકરીની સાથેજ થયું હતું. હેન્રી મદ્રાસ ઇલાકાના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રાધ્યોમાં એવો વિવાદ છે કે મામાની દીકરી મળવી હોય તો બીજને પરણવાનો વિચારજ ન કરવો.

(ઘ) અનેક લગ્ન-શ્રીઓનાં અને પુરુષોનાં

(અ) પુરુષો એકેકે વખતે એક કરતાં વધારે શ્રીઓ પરણતા પુરુષો એક શ્રી છોડી હોય છતાં એક અથવા વધારે શ્રીઓને પરણે એ વિવાદ અસલ તો હતોજ અને અત્યારે પણ છે.

(બા) શ્રીઓ એકેકે વખતે એક કરતાં વધારે પુરુષોને પરણતી

(૧) એક શ્રી એકેકે વખતે બે ચાર બાઈઓની સાથે સામદુ લગ્ન કરે એવો વિવાદ અસલના વખતમાં આ રીઝમાં હતો અને અત્યારે પણ દોઢ દોઢ જાગમાં છે, એ વિષે અમારૂં પૂરતાં પ્રમાણ આપી ચૂક્યા છીએ.

(૨) શ્રી એકવચ્ચ રંડાય ત્યારે તે બીજની સાથે પરણી શકે એવો વિવાદ અસલ હતો અને અત્યારે પણ છે.

(૩) અસલના વખતમાં સદાજ શ્રીઓ તેમના ધણીની હયાતીમાં બીજ એક કન્યા વધારે પુરુષોને વારંવારની પગલી શકતી અને અત્યારે પણ હિન્દુશાસ્ત્રની સંમતિથી પગલી શકે છે.

* વિષ્ણુ ભગવાને કાષ્ઠની મૂર્તિ કેમ ધારણ કરી તે વિષે વકેાકિત કરતાં એક કવિએ કહ્યું છે કે:-

एका भार्या प्रकृतिमुखरा चंचला च द्वितीया
पुत्रोऽप्येको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
शेषः शय्या वसतिजलधिर्वाहनं पन्नगारिः
स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥

અર્થ:-એક સ્ત્રી સ્વભાવથીજ લાંબી જીવવાળી (સરસ્વતી) અને બીજી અંચળ (લક્ષ્મી), આખા જગતને જીતે એવો એકનો એક દીકરો તે પણ કોઈને ગાંઠે નહિ એવો, વળી રહેવાનું સમુદ્રની અંદર અને બિછાનું જોઈએ તો શેષનાગ, વાહનમાં એજ સર્પજાતિનો પરમ શત્રુ ગરુડ ! પોતાના ઘરની આવી વિચિત્ર અવસ્થાનો વિચાર કરતા કરતા વિષ્ણુ ભગવાન કાષ્ઠની મૂર્તિ ધારી ગયા. (કવિ ઉદ્દલટ)

અમને એવો ભય રહે છે કે અમારા હિન્દુ ભાઈઓ પોતાના સંસારની વિષમ અવસ્થા જોઈ જોઈને રખેને લાકડાની મૂર્તિ જેવા ન બની જાય !

(૨૩) વિધવાવિવાહ

અર્જુન= વિધવા ઉલૂપીને પરણ્યો હતો છતાં તેને મહાભારતમાં વારંવાર ધાર્મિકજ કહ્યો છે તેનું કારણ શું ? કારણ કે અસલ વિધવાઓ ફરીથી પરણી શકે કે નહિ એવી શંકાજ કોઈ ઉઠાવતું ન હતું.

(ક) વિધવાવિવાહ વેદસંમત છે.

(અ) ઋગ્વેદમાં એક મંત્ર એવી મતલબનો છે કે “હિ સ્ત્રી ! તું ઉઠીને ઉભી થા. તું જેની સાથે સૂતી છે તે મરણ પામ્યો છે. હવે તારા એ ધણીનો ત્યાગ કરીને જેઓ હજી જીવતા છે તેમનામાં પાછી આવ. જે અત્યારે તારો હાથ પકડીને જે ઉભો છે, તેતને પરણવા ઈચ્છે છે તેની સ્ત્રી થઈ જા. x પતિના મરણ પાદ વિધવા પોતાના દિયેરનું ઘર માંડતી એવા પુરાવા પણ ઋગ્વેદમાં છે.”

॥ ૧૦૮-૧૦૯ ॥ ૧૦૮-૧૦૯ ॥

= બીજાપર્વ, ૬૩-૭, ૮, ૯.

x ઉદીર્ઘ નાર્યમિજીવલોકં ગતામુમેતમુપે શેષર્ણવઃ ।

દન્તદ્રાવન્ય દિધિયોસ્તવેદં પત્યુર્જનિત્વમાભિસંવમૃથ ॥

ઋગ્વેદ ૧-૧૧-૧

સંસ્કૃત-૧૨૮૫ પૃષ્ઠ ૧૦૬. પ્રવ. સી. વૈદ. ૫-૧૩૨૮ પૃષ્ઠ ૮૮.

(બા) અથર્વ વેદમાં વિધવાવિવાહનાં પ્રમાણ છે. યજુર્વેદ લખે છે કે “અથર્વ વેદમાં એક ઠેકાણે એવું લખ્યું છે કે ‘કે.મં શ્રી બ્રાહ્મણ ન દોષ એવી બીજી ન્યાતના દસ ધર્મોને દસ વાર પરપાયા પછી જો કેાઈ બ્રાહ્મણ તેની સાથે લગ્ન કરે તો તે બ્રાહ્મણ તેનો પતિ ગણાય છે.’ આ ઉપરથી માત્રમ પટે છે કે ‘બ્રહ્મણે બીજી ન્યાતની વિધવાઓને પણ પરણ્યાં.” અથર્વ વેદમાં તો એવું પણ લખ્યું છે કે “વિધવા યજ્ઞેષ્ઠી શ્રી કરીથી લગ્ન કરે તો તે તેના નવા ધણીની સાથે પતિટોકની પ્રાપ્તિ કરે છે.”+

(દ) વિશ્વયજુર્ મલુગદાર લખે છે કે “વેદકાળમાં વિધવા-વિવાહનો આહુ રિવાજ તો હતો, પણ એવાં લગ્ન દિગેર અથવા ધણીના કેાઈ નણકના સમાની સાથે થતાં એટલુંજ વેદની હદી-કતો ઉપરથી કહી શકાય છે. ત્યાર પછીના મુગનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ કેવા સંભોગોમાં વિધવા ઓને પુનર્લગ્ન કરવાની મૂટ આપી શકાય તે વધારે ચોક્કસ રીતે બતાવી દીધું છે.”+

(ઈ) ટાં. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર લખે છે કે “વેદના સમયમાં વિધવા શ્રી પુનર્લગ્ન કરી શકે એવો રિવાજ આર્યોનો બાલીય રિવાજજ હતો, એવું અનેક દાખલાદલીલોથી સાબિત કરી શકાય છે. છેક બુના સમયથી સંસ્કૃત ભાષામાં ‘દિધિપુ’ ‘પરપૂર્વા’ અને ‘પૌનર્મવ’ શબ્દો છે તેમના અર્થમાંથીજ પૂરતી સાબિતી મળી રહે છે. કારણ કે ‘દિધિપુ’ અથવા ‘પરપૂર્વા’ એટલે પુનર્લગ્ન કરનારી વિધવા એવોજ અર્થ થાય છે; અને પૌનર્મવ નો અર્થ વિધવાએ પુનર્લગ્ન કર્યા પછી જેને જન્મ આપ્યો હોય એવો પુત્ર છે.”

(ઉ) ટાં. મેયર વેદનાં અનેક વચનો ટાંકીને વિધવાવિવાહને વેદનો આપ્તાર છે એવું સાબિત કરી બતાવે છે.

(ઝ) પરેશનાથ બટ્ટાપાધ્યાય લખે છે કે “શંકરાચાર્ય તેમનાં વેદાન્તસૂત્રો ઉપરના ભાષ્યમાં અને વાચસ્પતિ મિથ તેમની ભામતી નામની ટીકામાં એક એવો નિયમ સ્થાપિત કરે છે કે વેદમાં જે જે દષ્ટાન્તો છે તે બધાંજ વિધવાચક છે-અર્થાત્

÷ ભાગવતચંદ્ર દામડુન વિધવાવિવાહ, પૃષ્ઠ ૧૯.

+ પ્રવાસી, કાર્તિક, ૧૩૨૦, પૃષ્ઠ ૯૮.

÷ દિધિપુ (પુ.)=વિધવા સાથે લગ્ન કરનાર. (સ્ત્રી)=કરીથી પરણી વિધવા.

વેદમાં અમુક બાબતને લગતો પ્રત્યક્ષ વિધિનિષેધ ન હોય પણ તેમને લગતાં માત્ર દૃષ્ટાંતોજ હોય તો તે દૃષ્ટાંતોને વેદની આજ્ઞા-રૂપજ ગણી લેવાં જોઈએ. §

આ ઉપરથી અમોએ વિધવાવિવાહના સમર્થનમાં વેદો-માંથી જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં છે તે, વેદમાં વિધવાવિવાહની આજ્ઞા છે અને તેને વેદની સંમતિ છે એવું સાબિત કરવા પૂરતાં છે.

(ક્ર) વળી મનુસંહિતામાં લખ્યું છે કે “વેદોના સાચા અર્થ અને તેમના ઉપયોગ વિષે મનુના જેટલું જ્ઞાન બીજ કોઈને નથી. મનુ જેને જેને ધર્મ કહે છે તે સર્વને વેદપણુ ધર્મ-જ કહે છે, કારણ કે મનુ તમામ પ્રકારના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.”* મનુસ્મૃતિ ઉપર ‘મન્વર્થ’ મુક્તાવલી’ નામની ટીકાનો લખનાર કુલ્લુક ભટ્ટ પોતાની ટીકાની શરૂઆત કરતાંજ લખે છે કે “મનુ-સંહિતા દોષ વગરની, મહાપુરુષો માન્ય ગણે એવી, વેદમૂલક અને વેદનેજ અનુસરનારી છે.” જૃહસ્પતિ લખે છે કે “મનુસ્મૃ-તિના મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે તેની અંદર વેદના વિષયોને સમાવી દીધા છે. જે સ્મૃતિ મનુના અર્થથી વિરુદ્ધ જતી હોય તે પ્રશંસાને પાત્ર નથી.” x

આ ઉપરથી પણ સૌને સમજાશે કે વિધવાવિવાહને વેદનો આધાર છે માટેજ મનુએ વિધવાવિવાહને અનુમોદન આપ્યું છે અને તેને માટે જે નિયમો ઘડ્યા છે તે આપણે અગાઉ જોયા છે.

(ઘ) વિધવાવિવાહને સ્મૃતિ મંજૂરી આપે છે.

(અ) મનુસંહિતાના અસલ એક લાખ શ્લોક હતા. આટલો મોટો ગ્રંથ બધાને વાંચવો ભારે પડશે એમ જાણીને નારદે તેને સંક્ષેપમાં લખી. તેનું નામ નારદસંહિતા પડ્યું. આ વાતનો નારદ પોતે નારદસંહિતાના આરંભમાંજ ઉલ્લેખ કરે છે. નારદ સંહિતાનો વિધવાવિવાહની બાબતમાં નીચે પ્રમાણે નિર્ણય છે:-

“પોતાનો ધણી મરી ગયો છે કે જીવતો છે તેની ચોક્કસ ખબર મળતી ન હોય, તેનું મરણ થયું હોય, તેણે સંસારત્યાગ

§ પ્રવાસી, વૈશાખ, ૧૯૨૧, પૃ ૨૬.

* મનુસંહિતા, ૧-૩. ૨-૭.

x વેદાર્થોપનિવૃત્ત્વાત્ પ્રાધાન્યં દિ મનોઃ સ્મૃતમ્ ।

મન્વર્થવિપરીતા યા સા સ્મૃતિર્ન પ્રશસ્યતે ॥

(—જૃહસ્પતિવચન.)

ધોઈ હોય, નપુસક હોય, અથવા વટલો ગમે હોય-આ પાંચ પ્રકારની આપત્તિમાંથી ગમે તે આપત્તિ આવી પડે તો સ્ત્રીને બીજી વાર લગ્ન કરવાની શાસ્ત્રો રજા આપે છે. પોતાના પતિની કશી ભાળ ન મળે તો બ્રાહ્મણ સ્ત્રીની સ્ત્રી જો પુત્રવતી હોય તો તેણે આઠ વરસ સુધી રાહ જોવી અને પુત્રવિનાની હોય તો તેણે ચાર વરસ સુધી રાહ જોવી. જોઈ પ્રમાણે ક્ષત્રિય સ્ત્રીની પુત્રવાળી સ્ત્રીએ છ વરસ અને પુત્ર વગરનીએ ત્રણ વરસ સુધી રાહ જોવી. વૈશ્ય સ્ત્રીની પુત્રવાળી સ્ત્રીએ ચાર વરસ અને પુત્ર-વિનાનીએ બે વરસ સુધી રાહ જોવી. શૂદ્ર સ્ત્રીની સ્ત્રીએ કેટલાં વરસ સુધી રાહ જોવી તેની ચોક્કસ મર્યાદા નથી. બાકીની સ્ત્રી-ની સ્ત્રીઓને માટે એવો નિયમ કરવામાં આવે છે કે ધણી હયાત છે એવી ખબર મળે તો ઉપર કહેલી મુદતથી જામણી મુદત સુધી તે સ્ત્રીએ ઘોડી જવું. જો કશા સમાચાર નજ મળે તો ઉપર બતાવેલી મુદત નેટલો વખત તેણે ઘોડી જવું. પ્રજાપતિ પ્રજ્ઞા-નો આ નિર્ણય છે. માટે આવા આવા સંજોગોમાં સ્ત્રીઓ બીજો ધણી કરે તો તેમને દોષ લાગતો નથી.”+

આ નિર્ણય પ્રજાપતિ પ્રજ્ઞાનો છે તે તરફ વાચકનું લક્ષ્ય જે સ્ત્રીએ હીએ. વળી બૃહત્ મનુસંહિતા ઉપરથી નારદે સંક્ષેપ-માં પોતાની સંહિતા રચી. એટલા માટે ઉપરનો નિર્ણય નારદ-નોજ નહિ પરંતુ મનુનો પણ હોવોજ જોઈએ. આ કારણને લીધે “નદે મૃતે પ્રગ્રજિતે” વાળા શ્લોકો મનુતાજ છે એવું માધવા-ચાર્ય પરાશર સ્મૃતિ ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં કહે છે.

(જા) આહુ મનુસંહિતાનો નિર્ણય તોયે પ્રમાણે છે:-

“જે સ્ત્રી વિધવા થયા પછી અથવા તેના પતિએ કાઢી

+ નદે મૃતે પ્રગ્રજિતે જીવે ચ પતિતે પતૌ ।

વચ્ચર્યાપરતુ મારીણાં પતિરન્યો વિધાયતે ॥

અર્થે વર્ષાણ્યપેક્ષેત બ્રાહ્મણો પ્રોવિતં પતિમ્ ।

અમરુતા ચ અત્યારિ પરતોડન્યં સમાધયેત્ ॥

ક્ષત્રિયા વદ્ સમાસ્તિષ્ઠેદમરુતા સમાવપમ્ ।

વૈદ્યા પ્રમુતા અત્યારિ દે વર્ષે સ્વિત્રાં વસેત્ ॥

ન શૂદ્રાયાઃ સ્મૃતઃ કાલ વપ પ્રોષિતયોષિતામ્ ।

સ્ત્રીપતિ અપમાણે નુ સ્વાદ્ય દ્વિગુણો વિધિઃ ॥

અમરુતી નુ મૃતાર્થ દર્શિયા પ્રગ્રાગતઃ ।

અતોડન્યમને સ્ત્રીજામેવ દોષો ન વિચિતે ॥

આના સંબંધમાં મનુનાં બીજાં કેટલાંક વચન આગળ જતાં ટાંકીશું.

(૬) મહર્ષિં વસિષ્ઠનો નિર્ણય નીચે મુજબ છે:-

“એ સ્ત્રી તેના પતિના સમાગમમાં ન આવી હોય તે એ વિધવા થાય તો તે ફરીથી પરણી શકે છે.” +

(૬) મહર્ષિં પરાશરની રચેલી સ્મૃતિ કલિયુગનું ધર્મશાસ્ત્ર મનાય છે. ‡ પ્રજ્ઞા, નારદ અને મનુ, ત્રણનો નિર્ણય જેની અંદર છે તે “નષ્ટે સૂતે” વાળા વચનને મહર્ષિં પરાશર પોતાનું સંપૂર્ણ અનુમોદન આપે છે, અને પોતાની સ્મૃતિમાં એના એ સ્તોકનો શબ્દે શબ્દ ઉતારો કરે છે.× એટલે તે પણ કલિયુગની વિધવા-

આપીને નવી નવી સ્ત્રીઓને પરણી શકે છે, તેમ સ્ત્રી પણ પોતાની મરણ મુજબ પારાહરતી ધણી ધણીઓને ફારગતી આપીને નવા નવા ધણીના ઘર માંડી શકે છે. “નષ્ટે સૂતે પ્રવ્રજિતે” વાળા સ્તોકમાં મણુવેલી પાંચમાંથી ગમે તે પ્રકારની આપત્તિ સ્ત્રીના ઉપર આવી પડે તો જેટલી વાર એવી કોઈ આપત્તિ આવે તેટલી વાર સધવા સ્ત્રીને પણ ફરી ફરીને પરણવાની શાસ્ત્ર છૂટ આપે છે. (૬) કોઈ સ્ત્રી પોતાના ધણીના સમાગમમાં આવ્યા પહેલાં તે તેને છોડીને કોઈ પુરુષના ઘરમાં રહે અને પાછી તે સ્ત્રી પોતાના આગમના ધણીને ઘેર આવે તોપણ તેનો આગમો ધણી ફરીથી લગ્નસંસ્કાર કરીને તેને પરણી શકે છે. આ કારણને લીધે એકના એક પુરુષને એકની એક સ્ત્રી એક કરતા વધારે વાર પરણી શકે છે. (જ) “લગ્ન એટલે કન્યાનું દાન છે અને એક વાર જેનું દાન થયું હોય તેનું બીજી વાર દાન ન થઈ શકે” આવી તકરાર કરનારાઓની દલીલ ઉપરના નિર્ણયથી આપોઆપ તૂટી જાય છે. (ઘ) જેઓ એવો દાવો કરે છે કે દિંદુલ લગ્ન તો એક વાર થયું એટલે થયું, તેનો લગ્ન થાયજ નહિ; દિંદુલમનું બંધન તો અનંત કાળનું-બવોલવનું છે-તેમનો દાવો પણ હિંદી જાય છે, આના સંબંધમાં અગાઉ પણ વિવેચન થઈ ગયું છે અને (છ) દિંદુલમ એ અમુક ઓક્સ મુદત મારેનો કારણ છે એવું આ ઉપરથી સાબિત થાય છે.

÷ પાણિમોદે સૂતે ઘાલા કેવલં મંત્રસંસ્કૃતા ।

સા ચેદક્ષતયોનિઃ સ્યાત્પુનઃ સંસ્કારમદંતિ ॥

વસિષ્ઠસંહિતા, અધ્યાય ૧૭. ઉપર ટાંકેલો અનુવાદ વિદ્યા-સાગરજીવ વિધવા વિવાહના પૃષ્ઠ ૧૭૧માંથી લીધેલ છે.

‡ પરાશરસંહિતા, ૧-૨૩.

× પરાશરસંહિતા, ૪-૨૬.

એને અને બીજી કમનસીબ સ્ત્રીઓને બીજી વાર લગ્ન કરવાનું મંજૂરી આપે છે.

(૩) આણક્ય પંડિતે પોતાનું અર્થશાસ્ત્ર ઇસવીસન પૂર્વેન ચોથા સૈકામાં લખ્યું હતું. તે પણ લખે છે કે, વિધવા પોતાના દિયેરને પરણી શકે છે. દિયેર ન હોય તો પોતાના મરનાર ધણીના ગોત્રના કોઈ પણ પુરુષની સાથે લગ્ન કરે.”

(૪) વળી પ્રજાપતિ પ્રજ્ઞા, મનુ, નારદ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ, કાલ્યાણ, પરાશર અને આણક્ય એવો નિર્ણય કરે છે કે પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે જાતિની સધવા સ્ત્રીઓ પણ જો તેમના પતિએ સંસારનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેઓ નપુંસક હોય, વટલી ગયા હોય, ઘેરથી ચાલ્યા ગયા હોય અને તેમની કશી ભાળ મળતી ન હોય, દેશાવર રક્ષણતા ફરતા હોય, આરિચ્ચક્ષ્મ હોય, સ્વચ્છંદી વર્તણૂકના હોય, તેમને ફેફરાનો રોગ થયો હોય, હમેશાં માંદાને માંદાજ રહેતા હોય, તપશ્ચર્યા કરવાનો ઢોંગ લઈ બેઠા હોય, સગોત્ર હોય, કોઈના ગુલામ હોય અથવા જે સ્ત્રીઓને તેમના પતિએજ કાઢી મૂકેલ હોય અથવા સ્ત્રી પોતેજ પતિને છોડીને ચાલી આવી હોય, આવા સંજોગોમાં સધવા સ્ત્રીઓને તેમના ધણીની હયાતીમાં પણ બીજો ધણી કરવાની છૂટ છે.

જો સ્ત્રીને આટલી હદ સુધી શાસ્ત્રોએ છૂટ આપી છે ત્યારે તેને રંડાયા પછી પુનર્લગ્ન કરવાની શાસ્ત્ર મના કરે છે એવી દલીલ કયો અક્ષલવાળો માણસ કરી શકે ?

(૫) રમેશચંદ્ર દત્ત લખે છે કે “પૌરાણિક યુગમાં પણ વિધવાના પુનર્વિવાહનો કોઈ નિષેધ કરતું ન હતું એવું અનેક શાસ્ત્રગ્રંથોને આધારે સાબિત કરી શકાય છે.”

(૬) કેટલાક વળી એવી દલીલ કરે છે કે મહર્ષિ મનુ “યા પત્યા પરિત્યક્તા” એ વાક્ય વડે અને મહર્ષિ વસિષ્ઠ “પાણિગ્રાહે મૃતે વાલા” એ વાક્ય વડે માત્ર જે વિધવાઓ “અક્ષતયોનિ” હોય તેમનાજ પુનર્વિવાહની છૂટ આપે છે. પરંતુ આ દલીલ પણ વાજબી નથી. ભાગવત ચંદ્રદાસ લખે છે કે “અક્ષતયોનિ શબ્દનો ખરો અર્થ પતિના સમાગમમાં આવી ન હોય એવી નહિ પણ અત્યલિચારિણી એટલે જેણે કદી વ્યભિચાર કર્યો નથી એવો કરવો જોઈએ. “પત્યુરન્યેન અસંસ્પૃષ્ટા ઇતિ સર્વદ્વ નારાયણઃ.” મતલબ કે જેને તેના પતિ સિવાય

બીજા કોઈ પુરુષે સ્પર્શ કર્યો નથી એવી, આ ઉપરથી મનુ અને વસિષ્ઠ એકના નિર્ણયનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેણે પરપુરુષ સાથે પાપાચરણ કર્યું હોય એવી વિધવા પુનર્વિવાહ કરવા યોગ્ય નથી, પણ જે સ્ત્રી પોતાના પતિ ઉપરજી સર્વદા આસક્ત રહેલી છે તે એ કમનસીબે રંડાય તો તેને ફરીથી પરણવાનો મનુસ્મૃતિ નિયેધ કરતી નથી. મનુસ્મૃતિ તો એથી આગળ વધીને પુત્રવતી વિધવાને પણ ફરીથી પરણાવવાની તરફેણમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે.”* એ બધાં પ્રમાણ અમે આગળ જતાં આપીશું.

વિશેષમાં મનુસંહિતાના ૮મા અધ્યાયના ૨૨૬મા શ્લોક ઉપર વિવેચન કરતાં કુદ્દલક બદ્ધ લખે છે કે “મનુના મત પ્રમાણે ક્ષતયોનિનું પણ પુનર્લગ્ન થઈ શકે છે.”

(ગ) આધુનિક પંડિતો પણ વિધવાવિવાહને શાસ્ત્રસંમત ઠરાવે છે.

(જ) નાટોરનો પ્રાતઃસ્મરણીયા રાણી ભવાનીની પુત્રી તારાબાઈ બહુજ નાની વયે વિધવા થઈ હતી. રાણી ભવાની હિન્દુ ધર્મ ઉપર પરમ શ્રદ્ધાવાન હોવા છતાં હાલની હિન્દુ સ્ત્રીઓના જેવી કઠણ હેવાની ન હતી. તેને પોતાની વિધવા પુત્રીનું દુઃખ રાતદિવસ સાહ્યા કરતું હતું. આખરે તેનાથી રહેવાયું નહિ ત્યાંજે પોતાની વિધવા દીકરીને ફરીથી પરણાવાય કે નહિ એવો પ્રશ્ન તેણે પંડિતોની સલાહ સમક્ષ રજૂ કર્યો. x લગભગ એજ અરસામાં વિક્રમપુરના રાજા રાજવલ્લભની દીકરી અમયા પણ રંડાઈ. રાજા રાજવલ્લભ આજના હિન્દુ પિતાઓના જેવો ન હતો. એ રાજાના શુવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે એ અરસામાં કૃષ્ણદાસ વેદાન્તવાગ્ગીશ, નીલકંઠ સ્વામીશ અને કૃષ્ણદેવ વિદ્યાવાગ્ગીશ, રાજા રાજવલ્લભના સલાહપંડિતો હતા. x x x x તેમણે શાસ્ત્રોના નિર્ણય તપાસીને તથા એકબીજાની સાથે ચર્ચા કરીને એવો ચૂકાદો આપ્યો કે હિન્દુશાસ્ત્રોમાં અક્ષતયોનિ વિધવાને ફરી પરણાવવાની કોઈ પણ ઠેકાણે મના કરી નથી. x x x x આ બાબત ઉપર હેરાના તે વખતના મોટા મોટા પંડિતોના અભિપ્રાય જાણી લેવાને માટે રાજા રાજવલ્લભે ફર ફરતા પંડિતોની પાસે પોતાનાં માણસ મોકલાવ્યાં. કાશી, કાંચી, મિથિલા

* ભાગવત ચંદ્રદાસ કૃત વિધવા વિવાહ, પૃષ્ઠ ૨૦

x રાજશાહીના સક્ષિત દત્તિદાસ, પૃષ્ઠ ૧૭૮

વગેરે અનેક વિદ્યાપીઠોના પંડિતોના અનુકૂળ અભિપ્રાયો લઈને તેઓ નવદ્વીપમાં ભેગા થયા. x x x x નવદ્વીપના રાજા કૃષ્ણચંદ્રે પંડિતોની એક છૂપી સભા પ્રથમ યોજાવી અને વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસંમત છે કે નહિ તે વિષે તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો અને વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસંમત છે એટલી વાત તો તેણે તેમને મોઢેથી ચાઢસપણે જાણી લીધા પછી તેણે પંડિતોને ભરમાવ્યા તેથી તેમણે નવદ્વીપના પંડિતોની જાહેર સભામાં વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધમાં મત આપ્યો. જો નવદ્વીપનો રાજા કૃષ્ણચંદ્ર રાજવલ્લભના પક્ષમાં ગયો હોત તો બંગાળામાં તે દિવસથીજ વિધવાઓનાં પુનર્લગ્નનો સવાલ ઉઠી ગયો હોત અને આખા દેશમાં એ રિવાજની શરૂઆત થઈ ગઈ હોત પણ કૃષ્ણચંદ્રે એની વિરુદ્ધમાં ભારે ખટપટ કરી મૂકી તેને લીધે રાજવલ્લભથી તેનું મનનું ધાર્યું થયું નહિ. પણ વિધવાવિવાહ હિન્દુશાસ્ત્રોને મંજૂર છે એવું તો આજે પણ ઘણાને કબૂલ કરવું પડે છે.”x

મન્દારમાલામાં લખ્યું છે કે “વિક્રમપુરના મહારાજ રાજવલ્લભની અરજ ઉપર વિચાર કરીને અંગ, બંગ, કલિંગ, મિથિલા, કાન્યકુબ્જ, કાશી, કાંચી, મહારાષ્ટ્ર, કાશ્મીર, દ્રાવિડ વગેરે ભારત સમસ્તનાં હિન્દુધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રોના શાસ્ત્રવિદ્ પંડિતોએ નિર્ણય આપ્યો હતો કે કળિયુગમાં બાળવિધવાના પુનર્લગ્નને શાસ્ત્રનું અનુમોદન છે. x x x x પછી વિધવાવિવાહની પ્રથા ચાલુ કરવી કે નહિ તેને માટે આ આખો કેસ દેશના પંડિતોના અભિપ્રાય સાથે નવદ્વીપના રાજા કૃષ્ણચંદ્રની પાસે તેના અભિપ્રાયને માટે આપ્યો. x x x x તેનાથી રાજા રાજવલ્લભની માગણીનો સ્પષ્ટ રીતે તો ઇનકાર કરાયો નહિ, પણ તેણે એવો જવાબ લખી મોકલ્યો કે આ નિર્ણય શાસ્ત્રસંમત તો છે પણ દેશાચારની વિરુદ્ધ છે.”*

૩૦ જોગેન્દ્રનાથ ભટ્ટાચાર્ય સ્માર્ત્તશિરોમણિ પોતાના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં ઉપરની હકીકતને ટેકો આપે છે.

કાર્તિકેય ચન્દ્રરાય કૃષ્ણનગરના રાજાના રાજ્યમાં પહેલાં ૧૦ વર્ષ સુધી બીજી કેટલીએક જગ્યાએ કામકાજ કર્યા પછી છેવટનાં ૨૪ વર્ષ સુધી ત્યાંનો દિવાન બન્યો હતો. એજ માણસ

લખે છે કે “વિક્રમપુર અને નવદ્રીપના આરાચાર માણસોને મોટે-
થી આજે પણ જોજી વાત સાંભળીએ છીએ કે વિક્રમપુરના પ્રચિદ્ધ
રાજા રાજવદલસે વિધવાવિવાદ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નથી એવો નિર્ણય
પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં વિવિધ સ્થાનોના પંડિતોની પાસેથી મેળવ્યા
પછી નવદ્રીપના પંડિતોની સંમતિને માટે રાજા કૃષ્ણચંદ્રના
દરબારમાં પોતાના તરફથી દેવલાક પંડિતોને મોકલ્યા. x x x
રાજા કૃષ્ણચંદ્રે પોતાના સમાપંડિતોને તથા નવદ્રીપના મોટા
મોટા પંડિતોને તેડાવીને પ્રથમ પેલો નિર્ણય તેમને ખાનગીમાં
બતાવ્યો. તેમણે તે વાંચી એવા પછી ઘણેજ ધીમે આવળે કહ્યું:
“આ નિર્ણય તો સંપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રાનુસાર છે.” આ સાંભળીને
રાજા કૃષ્ણચંદ્ર અદેખાઈથી બગીને ખાક થઈ ગયો. તે બોલ્યો:
“આ નિર્ણય બસે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ન હોય પણ દેશાચારની વિરુદ્ધ
તો છેજ, એવો ઉત્તર આપીને આ રાજવદલસને તો તમારે
નિરાશ કરવોજ પડશે. વેદની વાતનો એક માણસ ઘણા વખત-
થી બંધ પડી ગયેલો રિવાજ પાછો ચાલુ કરે એ સહનજ
કેમ થાય ?” x x x x બીજે દિવસે બધા પંડિતોની એક
બહિર સભા થઈ. તેમાં પંડિત લોકોએ રાજાની આગલા દિવસ-
ની સૂચના મુજબ પેલા નિર્ણયની સામે તરફતરેહના વાંધા
ઉઠાવ્યા અને તેના ઉપર પોતાનાં મતાં કરવાની ના પાડી.” એજ
દિવાન કાર્તિકચંદ્ર રાય આગળ વધીને એવું પણ લખે છે કે
“મેં મહારાજા શ્રીશચંદ્રને મોઢેથી સાંભળ્યું છે કે રાજવદલસે
મોકલાવેલો પંડિતોને નિર્ણય વાંચીને કૃષ્ણચંદ્ર પક્ષાત્તાપના ખૂબ
ઉદ્ગાર કાઢીને કહેવા લાગ્યો: “અરેરે ! અત્યાર પહેલાં મેં પોતેજ
આ બાબત ઉપર લશ આપ્યું હોત તો કેવું સાફ થાત !” = ઉપરા-
ન્ત શ્રીશચંદ્ર કૃષ્ણચંદ્રનો વંશજ અને કૃષ્ણનગરનો રાજા હતો.

વિક્રમપુરના ઇતિહાસમાં પણ એવી નોંધ છે કે “રાજા
રાજવદલસે આખા ભરતખંડનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં પંડિત-
સમાજની પાસે પોતાનાં માણસો મોકલીને તેમના અભિપ્રાય
પૂછાવી મંગાવ્યા હતા. આખા દેશના તમામ મોટા મોટા પંડિ-
તોએ શાસ્ત્રોના નિર્ણય ધ્યાનમાં લઈને ઉવટે ચૂકાદો આપ્યો કે
બાળવિધવાઓને ફરીથી પરણાવવાની બાબતમાં શાસ્ત્રની સંમતિ
છે; પણ રાજા કૃષ્ણચંદ્રની દુષ્ટતાને લીધેજ નવદ્રીપના પંડિત-

સમાજે પોતાનો અભિપ્રાય આની વિરુદ્ધમાં આપ્યો.”x

(આ) પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરકૃત “વિધવાવિવાહ”નું પુસ્તક ઘણું કરીને સને ૧૮૫૬માં પહેલી વાર પ્રકટ થયું હતું. તે પહેલાં થોડાંકજ વર્ષ અગાઉ તે વખતના બંગાળના સૌથી આગળ પડતા સ્માર્ત પંડિત કાશીનાથ તર્કાલંકાર, કલકત્તાના શોભા બજારના રાજગૃહના સભાપંડિત, પાથુરિયા ઘાટવાળા રાજગૃહના સભાપંડિત અને બીજા અનેક મોટા મોટા નામાંકિત પંડિતોએ મળીને વિધવાઓના સંબંધમાં એવો નિર્ણય જાહેર કર્યો હતો કે “સ્ત્રીઓએ તેમના પતિઓના મૃત્યુ બાદ કાં તો બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અથવા પતિની સાથે બળી મરવું અથવા પુનર્લગ્ન કરવું એવા મનુ વગેરે શાસ્ત્રકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિધવાઓના ધર્મ છે.” પણ વિદ્યાસાગરનું પેલું “વિધવાવિવાહ” નામનું પુસ્તક છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયા પછી એના એજ પંડિતો સામા પક્ષમાં જઈને વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરવા લાગ્યા.

આ પંડિતો શા કારણથી ફરી ગયા તેના કારણમાં ડૉ. જોગેન્દ્રનાથ ભટ્ટાચાર્ય સ્માર્તશિરોમણિ એવું લખી જણાવે છે કે “હિન્દુ વિધવાઓના પુનર્લગ્નની બાબતમાં ન્યારે દેશમાં ખૂબ આંદોલન મચી રહ્યું હતું ત્યારે કલકત્તાના શોભા બજારવાળા રાજ સર રાધાકાન્ત દેવબહાદુર અને કેટલાક ભદ્રંભદ્ર પંડિતો વિદ્યાસાગરની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા કે અમે માત્ર બાળવિધવાઓના પુનર્લગ્નની બાબતમાં અમારી સંમતિ આપવા તૈયાર છીએ; પણ વિદ્યાસાગર કહે છે તે એકલી બાળવિધવાઓ જ ફરીથી પરણી શકે અને મોટી વયની વિધવાઓ ન પરણી શકે એ શરત મને કબૂલ નથી. તે ઉપરથી પેલા ભદ્રંભદ્ર પંડિતો સામે પાટલે જઈ બેઠા અને નાનીમોટી બધીજ વિધવાઓના પુનર્લગ્નની વિરુદ્ધમાં ચળવળ કરવા લાગ્યા.”

(દ) ઉક્ત સ્માર્ત શિરોમણિ ડૉ. જોગેન્દ્રનાથ એમ પણ લખે છે કે “વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન કરાવવાની બાબતમાં શાસ્ત્રોમાં જોઈએ તેટલી આજ્ઞાઓ છે. x x x x આ દેશના

x વિદ્યમયુરેર ઇન્દિહાસ. ૫૮ ૧૫૦.

÷ વિદ્યાસાગરવાળા વિધવાવિવાહના કુત્સકના પહેલા પ્રકરણમાંજ આ નિર્ણયની મૂળ સંદેશ નક્ક, તેના અનુવાદ અને ઉપત્તિ અટકળ, બધુંજ આપેલું છે.

ભદ્રંબદ્ર પંડિતોના મન પ્રમાણે પણ ગિરિધર ગિરિધર કાલકાલ
 હિંદુઓને કહેતું બહુ દુઃખે કાલકાલ કે પદાનુકૂળ છે. આ
 બાળકમાં સ્વપ્ન પ્રમાણે હિંદુઓને કહેતું કાલકાલ ગિરિધર
 પ્રમાણે હિંદુઓને કહેતું વિધવાવિવાદને કાલકાલ પ્રમાણે
 નામંદુર કરે છે. આમ તો બધું કહી શકાય. પણ તેને કહે
 છે કે “વિધવા દુરીથી બધું થયું છે. તેને કહે છે કે પદાનુકૂળ
 કરેતું નથી. વાસ્તવિક રીતે તમામ સમુદાયમાં આવી વિધવા
 છે કે જે દુષ્કારથી સીધી થા. આવી રીતે વિધવાવિવાદની
 પ્રધાને બહુમતિને મળે છે.” કહીને નીચે કહે છે કે “આવી
 વધારાને હિંદુ કાલકાલમાં પદાનુકૂળ નથી. આવી પ્રમાણે
 કહે છે કે “સમુદાયમાં વિધવાઓને આવી પ્રમાણે બધું
 છે-પતિની સાથે બની મળે, પ્રમાણે પદાનુકૂળ બધું બધું
 કહે.” પ્રમાણે પ્રમાણે વિધવાવિવાદને કહે છે કે “બધું
 બધું બધું બધું વિધવાવિવાદને વિધવાવિવાદને બધું
 છે.” આવી સાથે તમામ હિંદુઓને મળે કહેતું હિંદુ
 હિંદુ તૈયાર કરે છે. તે બધું કહે છે “આવી હિંદુઓ
 વિધવાઓને દુરીથી બધું બધું બધું બધું બધું બધું
 આવી છે.” કાલકાલ પ્રમાણે પદાનુકૂળ સમુદાય વિધવા
 બધું બધું વિધવાવિવાદને વાળીપણું કહે છે. આવી
 વિધવાવિવાદ બધું તેની તરફથી બધું બધું બધું

(૫) આસક્ત ભરતખંડમાં વિધવાવિવાદ

થતાં તેનાં પ્રમાણ

રાજા દુષ્કારને બહુસલાહ માનીને નવલોપના નીમક-
 હસાહ પંડિતોએ વિધવાવિવાદ દેશાચારની વિરુદ્ધ છે એવો
 વાંધો બતાવ્યો તે બિલકુલ નાપાયાદાર છે.

(અ) વેદના મુગમાં

વેદના કાળમાં વિધવાઓનાં પુત્રલંબ થતાં તેનાં અનેક
 પ્રમાણ અને દર્શાવે અમે અમારું આપી ચૂક્યા છીએ.

(આ) મહાભારતના મુગમાં

વિષ્ણુ સંહિતામાં લખ્યું છે કે “જે આસત્યોનિ સ્ત્રી

૦ મહાભારત, ૧૨૨૪, પૃષ્ઠ ૧૭ કુટનોટ

૬ બાલવિધવા વિવાદ, પૃષ્ઠ ૨૩.

ફરીથી પરણે તે પુનર્ભૂ કહેવાય છે.”+ યાજ્ઞવલ્કય લખે છે કે “ક્ષતયોનિ હો કે અક્ષતયોનિ હો, ગમે તે અવસ્થામાં કોઈ સ્ત્રી ફરીથી પરણે તો તે પુનર્ભૂ કહેવાય.”= વસિષ્ઠ ઋષિ પુનર્ભૂની વ્યાખ્યા કરતાં લખે છે કે “નપુંસક, વટલી ગએલા અથવા ગાંડા થઈ ગએલા પતિનો ત્યાગ કરીને જે સ્ત્રી બીજા પુરુષને પરણે છે તે પુનર્ભૂ કહેવાય છે.”÷

મનુસંહિતામાં પૌનર્ભવ પુત્ર, પૌનર્ભવ દિવ્ય, પરપૂર્વાનો પતિ અથવા દિધિપુનો પતિ એવા શબ્દો આવે છે.x જે અસલના વળતમાં હિન્દુસમાજમાં વિધવાવિવાહનો રિવાજ ચાલતો ન હોત તો પુનર્ભૂ, પરપૂર્વાનો પતિ, દિધિપુનો પતિ, પૌનર્ભવ પુત્ર એવા શબ્દોનો વપરાશ હોતજ નહિ. વળી ગ્રાહ્યણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણમાં વિધવાવિવાહનો રિવાજ ન હોત તો “પૌનર્ભવ દિવ્ય” એવો શબ્દ યોગ્યો હોતજ નહિ. આકાશકુસુમની વાત કદી થતીજ નથી. જે આપણી સામે હોય તેનીજ વાત થાય.

મનુ અને વિષ્ણુ બેઉ પોતપોતાની સ્મૃતિઓમાં લખે છે કે “કોઈ સ્ત્રીને એક એક ધણીથી એક એક છોકરો હોય તો તે બેઉ છોકરાને તેમના પોતપોતાના બાપની મિલકત મળી શકે.”§ આ ઉપરથી તો છોકરાવાળી સ્ત્રી પણ રંડાયા પછી ફરીથી પરણી શકતી એવું સાબિત થાય છે.

શંખ કહે છે કે “વિધવા ફરીથી પરણ્યા બાદ મરણ પામે તો તેનાં કુટુંબીઓએ ત્રણ રાત્રિ સુધી સૂતક પાળવું.”† તે જમાનામાં હિન્દુસમાજમાં વિધવાવિવાહનો રિવાજ ચાલતો હતો તેનો આ પણ એક પુરાવો છે. સંક્ષેપમાં કહીએ તો અસલ વિધવાવિવાહનો રિવાજ હતો એની સાબિતી તરીકે મનુ, વિષ્ણુ, યાજ્ઞવલ્કય, ઉશના, આપસ્તંબ, પરાશર, શંખ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ,

+ “અક્ષતા મૂયઃ સંસ્કૃતા પુનર્મૂઃ” વિષ્ણુસંહિતા, ૧૫-૮.
= અક્ષતા ચ ક્ષતા ચૈવ પુનર્મૂઃ સંસ્કૃતા પુનઃ ।

(યાજ્ઞવલ્કય સંહિતા, ૧-૬૭.)

÷ યા ચ ક્લીબં પતિતમુન્મત્તં વા મર્તારમુત્સૃજ્યાન્યં પતિં વિન્દતે મૃતે વા સા પુનર્મૂઃ ભવતિ । (વસિષ્ઠ સંહિતા, અધ્યાય ૧૭)

x મનુસંહિતા, ૩-૧૫૫, ૧૮૧, ૧૬૬, ૧૭૩, ૯-૧૬૦.

§ મનુસંહિતા. ૯-૧૯૧.

† શંખ સંહિતા ૧૫-૧૩

તમામ સ્મૃતિઓમાંથી દગલે દગલા પુરાવા મળી આવે છે.*

રાણી તારા અને મંદોદરીને બેઠને છોકરા થયા હતા તોપણ રંઠાયા પછી તેઓ પોતપોતાના દિયેરને પરણી ગઇ હતી.

મહાભારતમાં બાર પ્રકારના પુત્રો ગણાવ્યા છે તેમાં એક પૌનર્ભવ પુત્ર પણ છે. = મહાભારતનો ટીકાકાર નીલકંઠ આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં લખે છે કે “કાઇ સ્ત્રી એક પતિને પર-
ણ્યા બાદ બીજાની સાથે લગ્ન કરે અને તેનાથી તેને જે પુત્ર થાય તે તેનો પૌનર્ભવ પુત્ર કહેવાય છે.” એવો પુત્ર ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેના ભાઈઓની મિલકતનો વારસ થઈ શકે છે એવું પણ મહાભારતમાં લખ્યું છે. x “સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની રજા કળ થયા પછી દિયેરને પરણે છે” એવું મહાભારતમાં ઘણું ઠેકાણે લખેલું જોવામાં આવે છે. ડુ આપત્ કાળમાં મોટો ભાઈ નાના ભાઈની પાસેથી પુત્રની આશા રાખે છે. + આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે મોટા ભાઈના મરણ પછી તેની વિધવાને પર-
ણીને નાના ભાઈએ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ. નળરાજાનો ત્યારે ક્યાંઈએ પત્તો ન લાગ્યો ત્યારે તેની રાણી દમયન્તીએ નીચેની મતલબની જાહેરાત અયોધ્યા શહેરમાં પ્રકટ કરાવી:- “વીર નળ હયાત છે કે નહિ તેની દમયન્તીને જાણ ન હોવાથી આવતી કાલે સૂર્યોદય વખતે તે બીજો પતિ પસંદ કરી લેશે.” ‡ આ જાહેરાત સાંભળીને અયોધ્યાનો રાજા ઋતુપર્ણ દમયન્તીને પર-
ણવાની ઉમેદથી અત્યંત ત્વરાથી વિદર્ભ નગર જઈ પહોંચ્યો. આ ગાજુએ નળ પોતે પણ આ ખબર સાંભળીને અધીરા થયો અને તે પણ ત્યાં ત્વરાથી હાજર થઈ ગયો. આ વખતે “નષ્ટે

* વિષયસંહિતા, અધ્યાય ૧૫. માતૃવશ્કય સંહિતા, ૧-૬૭, ૨૨૪. ૨-૫૨, ૧૩૩. ઉશના, ૪-૨૮, ૬-૩૦. આપસર્ગ, ૯-૨૬. પરાશર, ૪-૨૬. રામ, ૧૫-૧૩. ગૌતમ, અધ્યાય ૧૫, ૨૯. વસિષ્ઠ, અધ્યાય ૧, ૧૭.

= આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૨૦

x આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૨૦

ડુ શાંતિપર્વ ૭૨-૧૨. અનુશાસનપર્વ, ૮-૨૨.

+ આદિપર્વ, ૧૨૦-૩૫.

‡ સૂર્યોદયે દ્વિર્તાયં સા મર્તારં નુષરિપ્યતિ ।

ન દિ સ શાયસે ચારો મલો ઝાવતિ વા ન ધા ॥

(વનપર્વ, ૭૦-૨૬)

મૃતે” વાળી સ્મૃતિઓની આજ્ઞા મુજબ આ કાર્ય ન થયું હોત, પરદેશ આલ્યા ગએલા પતિની ભાળ ન લાગે અથવા તો તેનું મરણ નીપજે તો તેની વિધવાને પુનર્લગ્ન કરવાની સાર્વત્રિક છૂટ ન હોત તો અયોધ્યાનો હિન્દુ રાજા દમયન્તીને પરણવાના વિચારથી તેના બાપને ઘેર બયજ કેવી રીતે? નળ પોતે પણ અધીરો ન થતાં એવી બહિરાતને હસીજ કાઢતં. વિશેષ જોવા જેવું તો એ છે કે દમયન્તીને તે વખતે એક છોકરો અને એક છોકરી એમ બે સંતાન હતાં અને તે પોતે તેના પિયેરમાં તેનાં માબાપના રક્ષણ નીચે રહેતી હતી. મહાભારતમાંજ વળી એક જગ્યાએ ઠેાઠં એક બ્રાહ્મણે શૂદ્ર બતિની વિધવા સાથે લગ્ન કરેલું તેનો ઉલ્લેખ છે. x

અર્જુન વિધવા ઉલૂપીને પરણ્યો હતો તે પણ કાંઈ ચોરી છૂપીથી પરણ્યો ન હતો. તેને ઉલૂપીથી ધરાવાન નામે મહા-પરાક્રમી પુત્ર થયો હતો. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધસમયે તે પોતાના સૈન્ય-સહિત બાપ અને કાકાઓ તરફથી લડાઈમાં ઉતર્યો હતો અને લડતાં લડતાં મરાયો હતો. ઉલૂપી પણ હસ્તિનાપુર આવીને પાંડવો અને તેમની સ્ત્રીઓની સાથે ઘણાં વરસ સુધી ભેગી રહી હતી.*

હવે કૃષ્ણે પોતે શું શું કર્યું હતું તે જોઈએ. રાધાના આગલા ધણીની હયાતીમાંજ કૃષ્ણે તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. “વા પત્યા વા પરિત્યક્તા” (૯-૧૭૫, ૧૭૬) વાળા મનુના આદેશ મુજબ રાધાએ તેના આગલા ધણીને છોડી દીધો તે બાળીને સર્વ શાસ્ત્રને જાણનાર કૃષ્ણે તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. મનુના આ વચનમાંજ વિધવાવિવાહની સંમતિ આવી જાય છે તો પછી કૃષ્ણને વિધવાવિવાહ સંમત હતો એ તો ઉઘાડીજ વાત છે.

કૃષ્ણનાં કાર્યોનો હિસાબ આમ ટુંકામાં પતાવી દેવાય એવો નથી. નરકાસુર કરીને પ્રાચ્નયોતિષ (આસામ)નો રાજા હતો. તે અનેક ગન્ધર્વોને અને ભલભલા દેવોને હરાવીને તેમની રૂપાળી રૂપાળી સ્ત્રીઓને અને પુત્રીઓને બળાત્કારે પકડી લાવ્યે. હતો. તે બધી સ્ત્રીઓને તેણે પોતાના ઘરમાં પોતાની સ્ત્રી તરીકે રાખી હતી. હરિવંશનું વર્ણન જોતાં તે સ્ત્રીઓ ત્યાં મુખી હતી. કૃષ્ણે નરકાસુરને યુદ્ધમાં હરાવીને મારી નાખ્યે. અને પછી

x શાંતિપર્વ, ૧.૭૧-૫.

* અશ્વમેધપર્વ, અધ્યાય ૮૧. મહાપ્રત્યાનપર્વ, ૧-૨.

તેની બધીજ વિધવા સ્ત્રીઓને દારકા લઈ જઈને કૃષ્ણ તેમની દરેકની સાથે પરણ્યા. ✽

કૃષ્ણનો ભયેષ પુત્ર પ્રહુમ્ન શંબર નામના અમુરને મારીને તેની વિધવા રાણી માયાવતીને પરણીને દારકા લઈ આપ્યો હતો. કૃષ્ણે પોતે તથા રુકિમણી વગેરે તેની રાણીઓએ આ પુત્રને અતિ પ્રેમ અને આદરભાવથી આવકાર આપ્યો હતો. ✽

(૪) બૌદ્ધ યુગમાં

બુદ્ધદેવે સંસારત્યાગ કર્યો તે પછી તેમની સ્ત્રીને પરણવા માટે ઘણા જણ ઉત્તેજવારી કરવા લાગ્યા હતા. માત્ર તે સ્ત્રીએજ પોતે પુનર્લગ્ન કરવાની ના પાડી તેથીજ તેને બીજીવાર કોઈ પરણી શક્યું નહિ. ઇસિદાસીની વાત તો આગળ ઉપર થઈ ગઈ છે. તેના જેટલા ધણીઓએ તેને કાઢી મૂકી તેટલી વાર તે નવા નવા ધણી કરતી ગઈ. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે જમાનામાં “નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે” અને “યા પત્ન્યા સા પરિત્યક્તા” એવી સ્ત્રીઓની આજ્ઞાઓ મુજબજ સમાજનો વ્યવહાર ચાલતો હતો.

એ ઉપરાંત બૌદ્ધોના જાતક નામના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે બૌદ્ધયુગમાં ઉચ્ચનીચ તમામ શ્રેણીના લોકોમાં વિધવા સ્ત્રીઓ ફરીથી પરણી શકતી. કથાસરિત્સાગરમાં તો એક વાતમાં એવું આવે છે કે એક સ્ત્રી ૧૧ વાર રંડાઈ અને ૧૧ વાર પરણી. ✽

સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમચંદ્ર લખે છે કે “ભરતખંડના સાહિત્યમાં નજર કરતાં વિધવા સ્ત્રીઓ બીજી વાર પરણતી તેના

✽ ઉલ્લોગપૂર્વ, ૧૫૭-૮, ૯. હરિવંશ, વિષ્ણુપૂર્વ, ૧૪-૨૪, ૨૬. શ્રીમદ્ ભાગવત, ૩-૩-૭, ૮. ૧૦-૫૮, ૫૯. ૫૯-૩૩, ૪૨, ૬૬-૧. અસહના વખતમાં આઠ પ્રકારના લગ્ન થતાં. તેમાંનો એક પ્રકાર રાક્ષસ વિવાહ હતો. “કન્યાનાં સર્ગાઓને મારી કાપીને તેમનું પર ભાગી તેાડીને રડતી કંકળી કન્યાને બ્રમ્હપૂર્વક ઉપાડી જવી એનું નામ રાક્ષસ વિવાહ.”-મનુસંહિતા, ૩-૩૩

* હરિવંશ, વિષ્ણુપૂર્વ અધ્યાય ૧૦૮. શ્રીમદ્ ભાગવત, ૧૦-૫૫, ૧૨-૩૮. કોઈ એવી દત્તીજ દરે કે માયાવતી શંબરની સ્ત્રીજ ન હતી ત્યારે આ વાતનો સાર એટલોજ કે તે તેની રખાત દોવી લેઇએ. પ્રહુમ્ન દોહની રખાતને પરણી લાંબે અને કૃષ્ણ તથા રુકિમણી એકે તેને આવકાર આપે એ કૃષ્ણના ચરિત્ર સાથે બધું એસતું નથી.

✽ કથાસરિત સાગર, અધ્યાય ૬૬.

અનેક પુરાવા મળી આવે છે. ÷

(ક) અત્યારે પણ ભરતખંડમાં વિધવાવિવાહ ચાલુ હોવાનાં પ્રમાણ

(અ) બ્રાહ્મણોમાં-નેપાળના હિન્દુ રાજ્યમાં બ્રાહ્મણની સ્ત્રી રંડાયા પછી બીજી વાર પરણી શકે છે. એવી વિધવા બ્રાહ્મણીના પુત્રને નેપાળમાં જૈસિ બ્રાહ્મણ કહે છે.ઃ ઓરિસ્સાના બ્રાહ્મણોમાં અને અમદાવાદના સોમપુરા બ્રાહ્મણોમાં વિધવાવિવાહનો રિવાજ છે.+ પંજાબના બ્રાહ્મણોમાં પણ વિધવાઓ પુનર્વિવાહ કરી શકે છે.x કોચીન અને ત્રાવણકોરનાં રાજ્યોમાં અને સામાન્ય રીતે દક્ષિણના હિન્દુઓમાં વિધવાવિવાહનો નિષેધ નથી.

(આ) બીજી ન્યાતોમાં-અઢારમા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રના સ્વાધીન હિન્દુ રાજ્યના રાજ્યકર્તા બીજા બાજુરાવ ચેશવાએ પરશુરામ ભાઉ પટવર્ધનની વિધવા પુત્રીને ફરીથી પરણાવવાની રજા આપી હતી, પણ પટવર્ધનના કુટુંબનાં ઘેરાંની જીદને લીધે તે છોકરીનું પુનર્લગ્ન થઈ શક્યું નહિ. નેપાળના હિન્દુ રાજ્યમાં ફક્ત રાજકુટુંબ અને તેનાં સગાંઓ સિવાય ક્ષત્રિ અને બીજા બધી ન્યાતોમાં પુનર્લગ્નનો ચાલ છે.† પંજાબના રજપૂતોમાં અને મધ્યભારતની કેટલીક રજપૂત ન્યાતોમાં વિધવાવિવાહ થાય છે. અરે ! એ તો બધું ઠીક પણ ચિતોડના મહાકુળાભિમાની રાણા હમીરે ચૌદમા સૈકામાં વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ વિધવાનો બાપ પણ કોઈ કુળવાન રજપૂત રાજા હતો અને તેણે પોતેજ પોતાની વિધવા દીકરીને ફરીથી પરણાવી હતી. હાલમાં પણ સંયુક્ત પ્રાંતના ગાઠ રજપૂતોમાં અને મહારાષ્ટ્ર તથા ગૂજરાતની કેટલીક ઉંચી ન્યાતોમાં વિધવાવિવાહ થાય છે. વાયવ્ય કોણના પ્રદેશોમાં વસતા જાટ લોકોમાં તો વિધવાઓ છૂટથી બીજી વાર લગ્ન કરે છે. મદ્રાસ ઇલાકાની વસ્તીના સેકંડે આઠ ટકા જેટલા લોકોમાં પુનર્લગ્ન થાય છે. આસામમાં બ્રાહ્મણની એક ઉંચી કોમને બાદ કરતાં બીજા બધી

÷ વિવિધ પ્રબન્ધ, દ્રાપદી નિબંધ ૨ જો.

* પ્રવાસી, ફાલ્ગુન, ૧૩૨૨, પૃષ્ઠ ૫૨૪

+ સોમપુરા બ્રાહ્મણ નહિ પણ સલાટની એક જાત છે.-સેવાનંદ

x બંગદર્શન, ૧૨૮૪, પૃષ્ઠ ૪૫૯

† પ્રવાસી, ફાલ્ગુન ૧૩૨૨, પૃષ્ઠ ૫૨૪

કેમોમાં પુનર્લંઘની છૂટ છે. x જંગાળાના એક જાતના વૈધ્ય-
વોમાં તેંતુલોઆ જાગદી સિવાય બીજા બધા જાગદીઓમાં
અને નમઃશુદ્ધ જાતિની કંટલીક પેટાન્યાતોમાં વિધવાઓને
બીજી વાર પરણવાની રીત છે. એકલા જંગાળાને બાદ કરતાં
આવડા મોટા વિશાળ હિન્દુસ્તાન દેશમાં માત્ર દિગ્ગ્ જાતિ
સિવાયની બીજી અસંખ્ય હિન્દુ જાતિઓમાં જેમનો સ્પર્શ અને
જેમના હાથનું પાછી સોને ખર્ચે એવી ન્યાતોમાં પણ બેધડક
પુનર્લંઘ થયાજ કરે છે. ઘણીએ વિધવા સ્ત્રીઓ પોતાના દિયેરનાં
ઘર મોકલે છે. ભરતખંડની અસંખ્ય હિન્દુ જાતિઓમાં આજે
પણ પુનર્વિવાહનો રિવાજ ચાલે છે એનો પુરાવો વાચકને મેનના
પુસ્તકમાંથી મળી રહેશે. આ બધું જોતાં ભારતની કૃત વસ્તી-
માંથી રૂપીએ ચૌદ આના જેટલા લોકોમાં પુનર્લંઘ બેધડક ચાલ
છે. તો પછી તે દેશાચારની વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાયજ શી રીતે ?

(વ) વિધવા ફરી પરણે તોપણ તે સતીજ કહેવાતી.

(જ) “સત્” શબ્દનું સ્ત્રીલિંગમાં “સતી” રૂપ થાય છે.
જે સંજોગોમાં પુરુષને “સત્પુરુષ” કહીએ તેજ સંજોગોમાં સ્ત્રીને
“સતી” કહી શકાય. એક સ્ત્રીના મરણ બાદ પુરુષ બીજું લગ્ન
કરે તોપણ તે “સત્પુરુષ” અથવા “સત્તમન કહેવાય છે. તેવીજ
રીતે સ્ત્રી પણ બીજી વાર પરણે તોપણ તે “સતી” જ રહે છે.

(ઝા) “નષ્ટે મૃતે” વાળું જે સ્મૃતિવચન અમે અગાઉ ટાંક્યું
હતું તેની દશમી પંક્તિમાં એવી મતલબનું વાક્ય છે કે “ઉપર
દયા તેવા સંજોગોમાં જે કોઈ પણ સ્ત્રી બીજા પુરુષનો અંગી-
કાર કરે તો તેને કથો દોષ લાગતો નથી.” આવો નિષ્પર્ષ
મળપતિ પ્રદા, મનુ, નારદ અને બૃહુનો છે.

(ઈ) વિધવા ફરીથી લગ્ન કરે તેમાં વેદોની અને સ્મૃતિઓની
સંમતિ છે. જે કાર્યને વેદ અને સ્મૃતિ બેડોના ટેકા હોય તેમાં
દોષ નજ હોય. એટલે પુનર્લગ્ન કરનાર વિધવા સતીજ ગણાય.

(ઈ) વિધવા ઉછીની અર્જુનને પરણી અને તેની સાથે તેણે
સંસાર માંડ્યા પછી પણ મહાભારતમાં તેને માટે “સાધ્વી” શબ્દ
જ લાગુ પાડ્યો છે અને “પતિવ્રતા તથા ત્રિલોકમાં ધર્મને સારી
રીતે બજનારી” એવાં એવાં સંજોગોમાંથી તેને સર્વત્ર અભિનંદન

આખું છે. x વિધવા સ્ત્રીઓ બીજી વાર પરણ્યાથી જો અસતી ગણાતી હોય તો તારા અને મંદોદરી જેવી સતીઓ બીજી વાર લગ્ન કરવાનો વિચારજ ન કરત.

(ડ) પુનર્લગ્ન કર્યા પછી પણ જો સ્ત્રીઓ વેદના સમયથી અત્યાર સુધી સતી ગણાતી ન હોત તો આટલી બધી અસંખ્ય હિંદુ સ્ત્રીઓમાં પુનર્લગ્નનો રિવાજ છે તે હોતજ કેવી રીતે?

(છ) વિધવાવિવાહનો કાયદો

પ્રાતઃસ્મરણીય ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના અપાર પરિશ્રમ-ને પરિણામે સરકારે સન ૧૮૫૬માં વિધવાવિવાહનો કાયદો જેને “હિંદુ વિધવાઓના પુનર્વિવાહનો કાયદો” કહે છે તેને પસાર કર્યો. તેની સંક્ષેપમાં મતલબ એવી છે કે બ્રાહ્મણ તથા બીજી હરકોઈ કોમની વિધવા સ્ત્રીને ફરીથી પરણવાની ઇચ્છા હોય તો પરણી શકે છે અને તે લગ્ન કાયદેસર મનાય છે. કુંવારી કન્યાઓના લગ્નસંસ્કાર કરતી વખતે જે જે મંત્રો અને વિધિઓ કરવામાં આવે છે તે બધાનોજ ઉપયોગ વિધવાના લગ્નમાં પણ કરવો. એવા સંસ્કાર કરાવીને પરણેલી વિધવાનું લગ્ન કાયદેસર છે અને તે લગ્નનાં ફરજીયાત કાયદેસર ફરજીયાત છે. સને ૧૯૨૩નો ૩૦મો કાયદો જ્યારે ધારાસભાએ પસાર કર્યો ત્યારે તેમાં સન ૧૮૭૨ના ત્રીજા કાયદામાં ફેટલોક સુધારોવધારો કર્યો છે. એ નવા કાયદાની રૂઠ્ઠીએ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચાર વર્ણમાંથી કોઈપણ વિધવાને તેની વર્ણના અગર બીજી ગમે તે વર્ણના પુરુષને અનુલોભ અથવા પ્રતિલોભ ક્રમ પ્રમાણે પરણવાની છૂટ છે. એ સિવાય બોદ્ધ, જૈન અથવા શિખને પણ તે પરણી શકે છે. માત્ર એટલું છે કે એવાં વર્ણાન્તર લગ્ન કરનારાઓએ પોતાનાં લગ્નને સરકારનાં દફતરમાં નોંધાવવાં પડે છે.

(જ) વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધની દલીલોના રદીઆ

(અ) વિધવાવિવાહના સંગ્રંથમાં પહેલો વાંધો એ છે કે મનુસ્મૃતિમાં તેની વિરુદ્ધના પાંચ ફેટલાક શ્લોક છે. ૬૦ જોગેન્દ્રનાથ બટ્ટાચાર્ય સમ. ના. ચારોમણિ તથા હિંદુ કાયદાનો પ્રલેખ. મેન વેડે એ બધાજ શ્લોકોને પાછળથી દાખલ થયેલા કહેવે છે. ૬૦ જોગેન્દ્રનાથ બટ્ટાચાર્ય કહે છે કે “મનુસંહિતામાં એક-

બીજાની વિરુદ્ધ અર્થના અને પ્રશ્નિત સ્વરૂપે છે.”

એ સ્વરૂપે પ્રશ્નિત છે એ વાત મનાવવા જેનો નૈમિશ્સ હાય તેમને માટે અમારો હિતર નો છે કે:-

મનુસંહિતામાં એક સ્વરૂપે એવા છે કે “હનના મત્રેમાં કોઈ પણ જમ્યાનો નિયોગની પ્રથાનો ઉદ્દેશ નથી તેમ જન્મ-વિધિમાં વિધવાવિવાહનો પણ ઉદ્દેશ નથી.” *

હવે આપણે વિચાર કરીએ કે હનના મત્રેમાં નિયોગની પ્રથાનો ઉદ્દેશ ન હોય તોપણ નિયોગ સામ્યવિરુદ્ધ છે તેમ કોઈથી કહી શકાય નહિ. કારણ કે એ સ્વરૂપના અગાઉના કોઈ સ્વરૂપમાં જ નિયોગની પ્રથાનું પણ નોંધમાં આવે છે. † અને એ પ્રથા એકસ જમાનામાં સમાજની અંદર ચાલતી પણ હતીજ.

એજ પ્રમાણે વિધવાવિવાહના અર્થમાં કોઈપણ સ્મૃતિ-માં કશું જણ્યું ન હોય તોપણ તે વિધિ સામ્યવિરુદ્ધ છે એવું સાબિત થતું નથી. કારણ કે વિવાહવિધિનો વિષય પૂરો થયા પછી મનુસ્મૃતિમાં જ વિધવાવિવાહનો સ્પષ્ટ આશા આવે છે. અને વળી આખા ભરતખંડના પંડિતસમાજના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિધવાવિવાહ સામ્યસંમત કથો છે.

વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધ વચન એવું મનુસંહિતાનું બીજું વચન નીચે પ્રમાણે છે:- “આધ્વી સ્ત્રીઓ બીજો પતિ કરે એવો ઉપદેશ કોઈપણ જમ્યાનો નથી.” ‡ એવા ઉપદેશ નોંધએ તેટલા છે અને બીજા પતિ કરનારી વિધવાઓ સાધ્વીઓજ મનાઈ છે તેના પુરાવા અને અત્યાર આગમસ આપી ચૂક્યા છીએ. તેથી કરીને ઉપલા વચનનું કશું મહત્ત્વ રહેતું નથી.

મનુસંહિતાનું ત્રીજું વિરુદ્ધ વચન નીચે મુજબ છે:- “હનના મત્રેનો ઉપયોગ માત્ર કુંવારી કન્યાઓને પરજાવતી વખતેજ કરવો. જેઓ કુંવારી ન હોય તેમને માટે નહિ; કારણ કે ધર્મક્રિયા ઉપર તેમનો કશો અધિકાર રહેતો નથી.” § જે એમજ હોય તો જગત્તે હાકરાની મા માધવીનું, વેદવ્યાસને જન્મ આપ્યા પછી સત્યવતીનું, કર્ણને જન્મ આપ્યા પછી

* મનુસંહિતા, ૯-૧૫

† મનુસંહિતા, ૯-૫૯ થી ૬૪.

‡ મનુસંહિતા, ૫-૧૧૨

§ મનુસંહિતા, ૮-૨૨૬

કુન્તીનું અને રંડાયા પછી ઉલૂપીનું તથા બીજી ગણી ગણુય નહિ એટલી વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન થયાં તે કયા મંત્રો વડે થયાં હશે ? ઇસિદાસી ઉપરાઉપરી ત્રણ ત્રણ પતિને પરણી તે વખતે તે કયા મંત્ર બોલાયા હશે ? અને સર્વ શાસ્ત્રને જાણનાર કૃષ્ણ રાધાને તેના ધણીની હયાતીમાં પરણેલા તે કયા મંત્ર બોલીને પરણ્યા હશે ? વળી તેમણે નરકાસુરની વિધવાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં તેનું શું ? અને કૃષ્ણનો પુત્ર પ્રદુમ્ન શંખર અસુરની વિધવાને પરણી લાવ્યો તે કયા મંત્ર લાણીને પરણ્યો હશે ? મનુસ્મૃતિનો ચોથો કૃતવો આ પ્રમાણે છે:—“પતિપત્નીનો સંબંધ વેચાણ અથવા ત્યાગથી તૂટી શકતો નથી એ નિયમ અસલ વિધાતાએજ ઘડ્યો છે તે આપણે જાણીએ છીએ.”† હિંદુ લગ્ન ચિરસ્થાયી નથી તે અમે અનેક દાખલા દલીલથી અને શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ ટાંકીને સિદ્ધ કર્યું છે. સારાંશ કે, અમે ટાંકેલી શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓ અને દૃષ્ટાંતો વડે આવા વાંધાનો સજ્જડ જવાબ અપાઈ ગયો છે, અને કોઈ પણ શાસ્ત્રના મત મુજબ વિધવાવિવાહ નિષિદ્ધ ઠરતો નથી એવું વગરસંદેહે સાબિત થઈ ચૂક્યું છે.

પણ હજી અમારે થોડુંક કહેવાનું બાકી છે. શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓ બે પ્રકારની હોય છે: સામાન્ય અને વિશેષ. મનુસંહિતામાં એક જગ્યાએ એવું લખ્યું છે કે સ્ત્રીઓની પાસે મિલકત રહી શકે નહિ. આ જાણે સામાન્ય આજ્ઞા થઈ. હવે સ્ત્રીઓની પાસે તેમના સ્ત્રીધનની—પદ્ધતિની મિલકત રહી શકે એવું મનુસંહિતામાં બીજી જગ્યાએ આવે છે. આ વિશેષ આજ્ઞા કહેવાય. મનુનો કહેવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે સ્ત્રીઓના કબજામાં તેમના પત્ની સિવાય બીજી મિલકત ન હોઈ શકે. એવીજ રીતે મનુનું એક વચન એવું છે કે જે કન્યાનું એક વાર દાન થઈ ચૂક્યું તેનું બીજી વાર દાન ન થઈ શકે. એ જાણે સામાન્ય આજ્ઞા થઈ. પછી કયા કયા ખાસ સંજોગોમાં તેમ થઈ શકે તે પણ બીજી ઉકાળે જતાં છે. એ વિશેષ આજ્ઞા કહેવાય. મનુની કહેવાની મનાઈ એ છે કે, જે જે ખાસ સંજોગોમાં કન્યાનું બીજી વાર દાન થઈ શકે એમ કહ્યું છે તે સિવાયના બીજા કોઈપણ સંજોગોમાં તેનું દાન ન થઈ શકે; અને તેમ કોઈ કરે તો તે શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ થાય. પણ લગ્ન એ કન્યાનું દાનજ નથી તે તો અમે ક્યારેક

એ સાબિત કરી દીધું છે.

એજ પ્રમાણે મનુસંહિતામાં ત્યાંત્યાં વિધવાવિવાહની તરફેણમાં અને સધવા સ્ત્રીઓને પણ ફરી પરજીવની બાબતમાં જે જે વચનો છે તે બધી મનુની વિશેષ આજ્ઞાઓ છે. મનુને ઉદ્દેશ એ છે કે અમે વિશેષ આજ્ઞાઓમાં બતાવેલા સંલોગો સિવાયની તમામ પરિસ્થિતિમાં અમારી સામાન્ય આજ્ઞાનુંજ અનુસરણ કરવું. એમ જો ન હોય તો વિધવાઓના અને સધવાઓના પુનર્વિવાહનો વિધિ અને મંત્રો પણ તે સૂચવતજ. પણ તેમ કરવાની મનુને કશી જરૂરજ ન હતી. કારણ કે જોવાં લગ્નો સમાજમાં થતાં હતાં અને જે ઉલ્લંઘના મંત્ર અને વિધિ ચરખાજ હતા.

વળી મનુસંહિતાના આગલા ભાગમાં વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધમાં કેટલાંક વચન છે અને પાછળના ભાગમાં કેવા કેવા સંલોગોમાં વિધવા તેમજ સધવા સ્ત્રીઓ ફરીથી પરણી શકે તેને લગતી સ્પષ્ટ આજ્ઞાઓ છે; તે ઉપરથી મનુસંહિતાના આગળના ભાગની આજ્ઞાઓ આપોઆપ રદ થાય છે, x કારણકે આગળની આજ્ઞાઓ કરતાં પાછળની આજ્ઞાઓનું પ્રાધાન્ય વધારે હોવાથી આગળની આજ્ઞાઓનો કશો અર્થ રહેતો નથી.

ઉપર જે ત્રણ ચાર વચનો અમે ટાંક્યાં છે તે સિવાય આખી મનુસંહિતામાં વિધવાવિવાહની વિરુદ્ધ બાકી એવો એક શબ્દ પણ નથી. આથી કરીને મનુસંહિતાને આગળ કરીને જેઓ વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરે છે તેમની તકરાર ખોટી હરે છે.

(જા) કેટલાક વળી એવી તકરાર ઉઠાવે છે કે આદિત્ય પુરાણમાં લખ્યું છે કે મહાપુરુષોએ સમાજનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી ઇલિયુગને માટે નીચેનાં કર્મોનો નિયેષ કર્યો છે:-

(૧) પરણાવેલી કન્યાનું બીજા વાર કન્યાહાર, (૨) દિયે-રની મારફતે પુત્રની ઉત્પત્તિ, (૩) લાંબા વખત સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન, (૪) દિવસ વર્ણનું અસંવર્ણ લગ્ન, (૫) દત્તક અથવા ઔરસ પુત્ર સિવાય બીજા કોઈને પુત્ર તરીકે ગણવે તે, (૬) ચંદ્રજાતિમાં જેઓ હાસ, ગોવાળ, કુલમિત્ર, x અથવા જેઓ આધસાળે ખેતી કરતા હોય એવા ખેડુત, એટલાનું અન્ન.”

x મનુસંહિતા, ૯, ૧૭૫, ૧૭૬

x આ શબ્દ ઉપરથી કદાચ આપણા હાલનો “દાણી” શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોય ! —ગોવાનંદ

તેઓ વળી એમ પણ કહે છે કે “જૃહ્વારહીય પુરાણમાં
લખ્યું છે કે પરણાવેલી કન્યાનું પુનઃ કન્યાદાન, દિગેર દ્વારા
પુત્રની ઉત્પત્તિ, લાંબા સમય સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન, દ્રિષ્ટ
બલિનું અસવર્ણ લગ્ન, કમંડલુ ધારણ અને સમુદ્રયાત્રા, આદિ-
લાં કર્મોના પંડિતો કલિયુગને માટે નિષેધ કરે છે. આમાંથી
ખિનજરૂરી અંશ એમ છોડી દીધો છે.

આ બધાં નિષિદ્ધ કર્મોની સાથે જો વિધવાવિતાન્વી
બાબત સામેલ ન હોત તો તેમાંનાં કોઈ પણ કર્મના નિરોધને
આજે કોઈ માનતું ન હોત.

શાસ્ત્રની ચોખ્ખી આજ્ઞા છે કે જ્યાં વેદ, સ્મૃતિ અને પુરાણનો ત્રણમાં પરસ્પર વિરોધ દેખાતો હોય ત્યાં વેદનેજ પ્રમાણ તરીકે ગણવો, અને જો સ્મૃતિ અને પુરાણ વચ્ચે વિરોધ નાહ્ય તો સ્મૃતિની આજ્ઞાને માન્ય રાખવી.”x

આવી સાચાશા પ્રમાણે અમોએ વેદ અને મનુ યજ્ઞશાસ્ત્રી
રત્નનિર્મામાંથી ટાંકેલાં અનેકાનેક પ્રમાણોની સામે આદિત્ય
સૂત્રનું અને અપસ્તામ્બીય પુરાણનું કાંઈ સાદનું નથી.

ત્રીજી કથા મહાપુરુષોએ અગર પડિતોએ જાની નિમેષમાં
કરી છે તેમનાં નામ પણ આ બે પુરાણોમાં આપ્યાં નથી. એમને
મનુ વગેરે સ્મૃતિદાતાની તુલનામાં લેમનું વચ્ચન નહિ જોઈ
તરી. મહેજ તેમના નામ જોઈએ જ પણ મહત્તા છે.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

Journal of Management Education 30(6)p.789-804

હિંદુસ્તાનમાં ખપે પુનલંગન થાય છે અને ઘણીએ વિધવાઓ તેમના દિયેરનાં ઘર માંડે છે, અને તેમને છોકરા થાય છે.

(૩) લાંબા સમય સુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન—દેહ-લાએ આધુ સંન્યાસીઓ અને વિધવા સ્ત્રીઓ લાંબા વખત સુધી બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરે છે. વળી એ ઉપપુરાણ એ લાંબા વખતના બ્રહ્મચર્યનો નિષેધજ કરતાં હોય તો તેઓ વિધવાઓના પુનલંગનને આડકતરી રીતે ટેકોજ આપે છે.

(૪) દ્વિજ જાતિના લોકોનાં અસવણું લગન—આ કલિયુગમાંપણ કેટલાંએ અસવણું લગ્નો થયાં છે અને થાય છે તેના અમે ચોકખંધ દાખલા આપ્યા છે.

(૫) દત્તક અને ઔરસ ન હોય એવા પુત્રો—મિથિલા એતો ભદ્રંભદ્ર રૂઢિચુસ્ત હિન્દુઓનો કિલ્લો છે. ત્યાં આજે પણ દત્તક પણ નહિ અને ઔરસ તો નહિજ એવા પુત્રોને પુત્રોના હક આપવાનો દિવાજ સામાન્ય છે.

(૬) રાદ્રનું અન્ન ખવાય નહિ—પહેલાંની વાત તો ખાતુએ મૂઢીએ પણ કલિયુગમાં પણ બધા બધાનુંજ ખાય છે એ અમે આગળ જતાં “ખાવાપીવા વિષે”ના વિષયમાં પૂરવાર કરીશું.

(૭) કમંડલધારણુ—આ કલિયુગમાંજ પાંડવો હાથમાં કમંડલ લઈને આખા ભરતખંડમાં ફરી આવ્યા હતા. આજે પણ સાધુસંન્યાસીઓ ક્યાં હાથમાં કમંડલ નથી રાખતા ?

(૮) સમુદ્રયાત્રા—કલિયુગમાં ગઈ કાલ સુધી હિન્દુઓ વહાણમાં ચઢીને સમુદ્રપર્યટન કરતા તે અગાઉનાં પૃથ્વીમાં પૂરવાર થઈ ચૂકેલું છે.

આ ગંધુ જોતાં આ ઉપપુરાણ નિષેધાક્ષામાંથી એકનો પણ કોઈ દિવસ કોઈએ અમલ કર્યો નથી એ વિષે કયો શક રહેતો નથી એટલે તેમની કશી કિંમત નથી.

એ બેઉ આજ્ઞાઓ એ ઉપપુરાણોમાં પણ લગભગ હમણું હમણુંજ કોઈએ ઘુસાડી રીધી હોય એ ઘલુંજ બનવાજોગ છે.

આ બધા ઉપરાંત વિચારવા જેવું તો એ છે કે, જ્યારે વિધવાવિવાહને વેદ મંજૂરી આપે છે અને મહર્ષિ મનુ પણ વેદની આજ્ઞાને અનુસરીનેજ વિધવાવિવાહની રજા આપે છે ત્યારે પછી “વેદની આજ્ઞાઓ કલિયુગમાં ન ચાલે” એ દાવો કેણુ મંજૂર રાખે ? વળી પરાશર સ્મૃતિ તો ખાસ કલિયુગનું-

જ ધર્મશાસ્ત્ર છે. તેમાં વિધવાવિવાહની આજ્ઞા છે અને દાસ તથા હનુમ વગેરેનું અન્ન ખાવાની પણ વ્યવસ્થા છે તો પછી ભલેને પેલાં બે ઉપપુરાણ ટકકટ કર્યાં કરે !*

આવા આવા વાંધા ઉઠાવનારાઓ એક મુદ્દાની વાત ભૂલી જાય છે કે મનુસ્મૃતિ, મહાભારત વગેરે ગ્રંથો કલિયુગમાંજ લખાયા છે અને કલિયુગનાંજ ધર્મશાસ્ત્રો છે. પરાશરની આજ્ઞાઓ કલિયુગને માટેજ છે. કૃષ્ણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અર્જુન વિધવાઓને પરણેલા તે કલિયુગમાંજ પરણેલા. કૃષ્ણ, ભીમ અને અર્જુને અસવર્ણ લગ્ન કરેલાં તે પણ કલિયુગમાંજ અને કૃષ્ણે ચંદ્રનું અન્ન ખાધેલું તે પણ બીજા યુગમાં નહિ પણ આ કલિયુગમાંજ.

(દ્વ) કેટલાકે કહ્યું છે એવી તકરાર કરે છે કે “સમાજમાં વિધવાવિવાહ ચાલુ થાય તો સ્ત્રીઓ તેમના હયાત પતિ તરફ સાચા અંતઃકરણથી પ્રીતિ નહિ રાખે.” વાડ, રંડાએલા પુરુષોને ફરીથી પરણવાની સમાજે રબ્બ આપી છે અને તેઓ પરણે પણ છે. હવે આવી તકરાર કરનારાઓને અમે પૂછીએ છીએ કે પુરુષો તેમની હયાત સ્ત્રી તરફ સાચા અંતઃકરણથી પ્રીતિ રાખે છે કે નહિ ?

(ઈ) કેટલાકે દધિમાંથી ઇ કાઢનારા એવી તકરાર લાવે છે છે કે “કન્યા પરણે એટલે તે તેના વરના ગોત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે હવે તેના પુનર્લગ્ન વખતે તેનું ગોત્ર બોલવાનો વખત આવે ત્યારે કયું ગોત્ર બોલાય ? ” આના જવાબમાં ભાગવત ચંદ્રદાસ લખે છે કે “પુનર્લગ્ન વખતે પરણનાર સ્ત્રીના બાપનું જે ગોત્ર હોય તેજ ગોત્ર બોલાવું જોઈએ. કારણ કે ગોત્ર શબ્દનો અર્થજ પૂર્વજ થાય છે. જેના વંશમાં જે જન્મ્યો તે તેનું ગોત્ર. કન્યા જે ગોત્રમાં જન્મી હોય તેજ ગોત્રમાં તે મરતા સુધીજ રહે છે.”= જે તેમ ન હોય અને લગ્ન પછી કન્યા પોતાના વરના ગોત્રમાં પ્રવેશ કરતી હોય તો જે વિધવાઓ રંડાયા પછી પોતાનાજ ગોત્રના સગા દિયેરને પરણે છે તે શી રીતે બને ? સગોત્ર લગ્ન તો હિન્દુશાસ્ત્ર મુજબ ગેરકાયદેસર છે અને દિયેર સાથેનાં લગ્ન તો સેંકડો થયાં છે અને થાય છે તેનું શું ?

(ઉ) કેટલાકે વગી એવી દલીલ કરે છે કે બંગાળામાં

* પરાશરસ્મૃતિના, ૪-૨૬. ૧૧-૨૦.

= દક્ષિણપુરમાં સુલેક કરાવવા મળે ત્યારે પિતૃને તે જન્મેલા.

= ભાગવતચંદ્ર દાસદેવ વિવેકવિવાદ, ૪૦૦-૨૬

પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે છે, તેથી કરીને જો વિધવાવિવાહ ચાલુ કરવામાં આવશે તો ઘણી દોકરીઓને વર નહિ મળવાથી કુંવારાં રહેવું પડશે.” આ તકરાર પણ વજનદાર નથી. કારણકે સન ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની સંખ્યા ૧૩ લાખ જેટલી વધારે માલૂમ પડી છે. x બંગાળામાં ૬૨ હજાર પુરુષો થીક સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઠેકામવાર નીચે પ્રમાણે છે:- બ્રાહ્મણ ૮૪૫, વૈદ્ય ૬૬૫, કાયસ્થ ૬૧૧, હાલમ ૬૨૬, બાર્ધ ૬૨૫, કંદોઈ ૮૮૪, ગોવાળ ૮૦૭, ગાંધીવાળીઆ ૮૬૦, સોની ૬૫૩, સાહા ૬૫૩, કલાલ ૬૩૨, મુથાર ૬૨૩, ધાંચી ૬૦૧, છુકાર ૬૨૪, ધોળી ૬૧૪, શૂદ્ર ૮૪૩. =

(ક) વિધવાવિવાહ એ દેશાચારની વિરુદ્ધ છે એવી એક દલીલ છે. આનો જવાબ એ છે કે બંગાળામાં અમુક અમુક હલકી ન્યાતોમાં આજે પણ પુનર્વિવાહની છૂટ છે. બંગાળને બાદ કરીએ તો બાકીના આવડા મોટા વિશાળ દેશના હિન્દુ-સમાજમાં પુનર્વિવાહનો સિવાજ સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે એટલે મુખી કે હિન્દુઓની કુલ વસ્તીમાંથી રૂપિયે થોડા આના જેટલા હિન્દુઓમાં છૂટથી પુનર્લગ્ન થાય છે, છતાં એ દેશાચારની વિરુદ્ધ છે એવી તકરાર કરનારને શું કહેવું ?

(જ) બંગાળામાં વિધવાવિવાહ બંધ થવાનાં માઠાં ફળ બંગાળામાં અમુક અમુક હલકી ન્યાતો સિવાય બીજા ઉંચ વર્ણના હિન્દુઓમાં પુનર્લગ્નની છૂટ નથી તેનું પરિણામ શું આવે છે તેનો વિચાર કરતાં હૃદય વલોવાઈ જાય છે.

(ઝ) હિન્દુઓ અને મુસલમાનો બેઉ કેમના લોકો મેલેરિયા તાવથી પીડાતા એકજ દેશમાં, એકજ આબોહવામાં સાથે સાથે રહે છે, છતાં હિન્દુઓની સંખ્યા કેમ ઝપાટાબંધ ઘટતી જાય છે અને મુસલમાનોની કેમ વધતી જાય છે ?

સને ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેની અગાઉનાં છેલ્લાં દશ વરસમાં બંગાળામાં હિન્દુઓની સંખ્યા સેંકડે ૦.૭ ટકા ઝીણી થઈ છે ત્યારે મુસલમાનોની સંખ્યામાં સેંકડે ૫.૨ ટકા જેટલો વધારો થયો છે. ÷

x પ્રવાસી, પૃષ્ઠ ૧૩૨૦, ૪૫૬ ૨૦૪

= સંજ્ઞરની, ૧૬ ઇસુન, ૧૩૩૦

÷ ભાગર, પૃષ્ઠ ૧૩૨૦, ૪૪, ૧૩૮

તેમની નરવીયર પગાંજી પાંખામાં મોટી ઉમરની વિધવા
 જીવેને જોઈએ. જાણીએ કે તે જાણે માત્ર પડી છે, તેમાં
 જ નહીં જોઈએ વિધવાઓ આસાન તાળ જેટલી
 જે નવની પાંખામાં પાડાળ. જાણે, વેદ્ય અને શુદ્ધ, જે જાણે
 નહીંમાં કેમકે જે પાંખાઓ છે કે જેમનામાં કન્યાઓ
 જોઈએ જાણી માંની શાંતિ અને જે તે તે ન્યાતોના મળ પુરુષોને
 વિધવાઓમાંની જે જે જિંદગીનાર પાડાળાંજી પાંખામાં ફરત
 પડે છે. જેના ફરતીજીની રીતે જાણવારી અને જાણવાની સંજ્યા
 પણ જાણીએ મોટી છે. તે તેમની ન્યાતમાં પુનર્જન કરવાની છૂટ
 હોત તે તેઓ જાણ અને વિધવાઓને પસંદી શકત, પણ તેમ
 ન જાણી તેઓ મરે છે ત્યારે નિર્વિશ મરે છે. જાણ કરીને
 આ મોંજી કાણેને લીધે જિંદગીની સંજ્યામાં દિવસે દિવસે
 મરતો થતો જાય છે. આસાનમાં આવી નડતર ન હોવાથી
 તેઓની સંજ્યા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે.

(આ) હવે આ લાગો વિધવાઓ કેવા દોહતા દિવસ જ
 બરે છે ! તેમને પસંદે મર રાતદિવસ વેતર કરીને પેટ ભરું
 પડે છે. તેમનું આપું જીવન દુઃખ અને દુર્દશાનું એક કાળું ચિ-
 ત્ર છે જે ગરીબ વિધવાઓ ને તેમનાં કુટુંબીઓ સાપના
 ભારા જેવી અને ગળે વળગેલા ઘંટીના પડ જેવી ગણે છે. અસારે-
 દેશમાં ગરીબાઇ એટલી વધતી જાય છે અને તેને પરિણામે
 બીજાના દુઃખ તરફ આપણું હૈયાં પણ સાથે સાથે તેટલાજ
 પ્રમાણમાં કંડણ થતાં જાય છે તેથી ઘણા લોકો સગાંઓની
 વિધવા સ્ત્રીઓનું અગર પુત્રીઓનું ભરણપોષણ કરે અગર ન પણ
 કરે; અને ભરણપોષણ કરે તોપણ તેઓ તેમને સુખનો રોટલો
 તો ખવરાવેજ નહિ. તેમની પાસે આજો દિવસ અને મોડી રાત
 સુધી ખડે પગે વેતર કરાવે તેના બદલામાં તેમને રોટલો આપે.
 બિચારી હાલભાગી વિધવાઓ પોતાના ભાઈ, દિયેર કે જેઠને
 ઘેર જિંદગીભર ઘસડળોરો કરીને તેમનાં ચઢ્યાં ઉતર્યાં મોઢાં
 જોઈને કાળજી કરી નાખે એવાં તેમનાં મહેણાં ટોણાં સહન
 કરીને પોતાનું દુઃખી જીવન પૂરું કરે છે. લેખક પોતે દેટલાંક
 આખરૂદાર પ્રાણજી કુટુંબી સાથે નિકટનો પરિચય ધરાવે છે.
 તેમને ઘેર નોકર ચાકર છે; જાણે માસ ભટ રસોઈઆથી કામ

લે છે. પેચાટકાની તેમને કશી જોટ નથી તેમનેજ ઘેર, જ્યારે તેમની ગરીબ બિચારી વિધવા બહેન ચોડા દિવસને માટે બા-
ધને ઘેર આરામ લેવા આવે એટલે પેલા ભટને રબા મળે અને
એવડા મોટા કુટુંબને માટે રોજ સવારસાંજ સંધવાનો જોગો
પેલી રાંડીરાંડ બહેનના માથા ઉપર આવી પડે. જોકાદશીને દહાડે
પણ તેના પરનું કામ કોઈ જોણું કરતું નથી. તે ભલે પાણીને
ઘાંટદો પણ ન પી શકે પણ બધા ઘરને માટે તેણે જે વખત
રસોઈ કરવીજ જોઈએ. એક સદ્દેશ, મહામહોપાધ્યાયની પદવી
ધરાવનાર પંડિતરાજ અને કવિચંદ્રાટ ગણાતા જાડવેશ્વર
તર્કરત્ન મહાશય લખે છે કે (અમુક) તર્કરત્ન પંડિત કહે છે કે
મારે એક જીવાન વિધવા બાળેજવહુ છે. ઉંઢાળામાં પણ તેણે
૩૬ કલાક સુધી ફરાળ અને પાણી પગરનો કોરો ઉપવાસ કરવો-
જ જોઈએ; પણ આજે તો ઉપવાસ છે તેથી ધરના કામકાજમાં
એક તલમાત્ર ખજ દીલ થાય તે ન ચાલે. સંધવાનું કામ તો તેનું
જ છે. એ કામમાં દીલ કયે કેમ પરવટે ? બીજું ધરકામ પણ
તેણે કરવુંજ જોઈએ. ઉપવાસ હોય તેમાં શું થઈ ગયું ? બંગાળા-
માં જન્મ લીધો અને પાછી વિધવા થઈ એટલે આ બધું મારે
કપાળે લખ્યું છે એમ તેણે બલવુંજ જોઈએ. બંગાળામાં
સાવા સાસા મૃદસ્થાના ધરમાં મેં આવા અનેક દાખલા જોયા છે;
બ્રાહ્મણ પંડિતોને ઘેર શી અવસ્થા છે તે મેં મારી આંખે જોઈ
નથી; પણ આજે પેલા તર્કરત્ન મહાશયે પોતાને મોઢેજ
પુલ્લા ફિલધી બધું કહી દીધું એટલે હું સમજ્યો છું કે બ્રાહ્મણ
પંડિતોનાં ધરમાં આવા ને આવાજ મોઢાણના સમાચાર છે.

(૬) ઉખતોશરમ આવે છે પણ આજે બંગાળાના પ્રત્યેક
શહેરમાં-અરે ! ગામડાંઓમાં પણ-હિન્દુ વેશ્યાઓનાં ટોળેટોળાં
આપણી સંસ્કૃતિને સરમાવે એવે ધણી ચલતી રહ્યાં !
તપાસ કરના માલુમ પડ્યો કે એ સ્ત્રીઓ વેશ્યાઓને ઘેર જન્મી
ન હતી પણ એક વાર કેઈ એ બરદાર બાપની દીકરી અગર
બાબરદાર પત્નીની પટ્ટીઆણી હતી. બંગાળની વેશ્યાઓમાંથી

* બ. ર. ગ. મ. વિવિધ એ ૬૫૦ થના અનેક જુનેનાં બારે
મ. ત. નિર્મળ. - ૧૦૦ અને ૫૦૦ પત્રોની-એક. ૨૨૧ વિવિધ. એ પાને
૧૦૮-૧૦૯ નીચે કહે વરને એક જુરમ છે.

—મેવાનંદ

રૂપિયે પંદર આની જેટલી વેશ્યાઓનો ઇતિહાસ કહે છે કે તેઓ અસહ્ય હિન્દુ વિધવાઓ હતી. આ અભિપ્રાય લેખકનો એકલાનો નથી પણ “પ્રવાસી”ના એક લેખકનો પણ છે.*

(ઈ) અતિશય દુઃખને અંતે પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર-ને લખવું પડ્યું છે કે “કુમનસીમે જેઓ કુમળી વયમાં રંડાય છે તેઓ તેમનું બાકીનું જીવન એવી એવી અસહ્ય યંત્રણાઓ ભોગવવામાં વીતાવે છે અને તેમને પુનર્વિવાહ કરવાની છૂટ ન હોવાથી અંતે પાપમાર્ગમાં ઘસડાઈને વ્યભિચાર, ગર્ભપાત અને બાળહત્યાનાં કાળાં કર્મથી દૂષિત થાય છે કે જેમનાં આંખ અને કાન સલામત છે એવાઓને આ વાત શરમની સાથે કબૂલ કરવી પડે છે.”x

બંગદર્શનનો એક લેખક લખે છે કે “હિન્દુસમાજમાં આજે હજારો માણસો શું કરી રહ્યાં છે ? પા ગર્ભપાત અને બાળહત્યાઓનાં મહાપાપ તેમની આસપાસ થાય છે અને છતાં તેમના પેટનું પાણી પણ હાલતું નથી અને વિધવાવિવાહને સંમતિ આપતા નથી. બધાને જો એ વાત કબૂલ હોય તો મારે પણ કબૂલ છે એ દલીલ હવે નહિ ચાલે.”y

ભાગવત ચંદ્રહાસ લખે છે કે “એવું એકે શહેર નથી કે જ્યાં વ્યભિચાર ન થતા હોય; એવું એકે ગામડું નથી કે જ્યાં ગર્ભપાત કે બાળહત્યાઓ ન થતાં હોય.”=

દેશમાં વ્યભિચારનો પ્રવાહ કેટલો ફેલાઈ ગયો છે તેનો અંદાજ કરવો મુશ્કેલ છે. ગર્ભપાતની તો વાતજ ન કરશે. લેખકે પોતે પણ એક અભાગિની બાળવિધવાને ગર્ભપાત કરતાં અટકાવવાનો યત્ન કરેલો, પણ વ્યર્થ ગયો ! તે સિવાય એક સારા ઘરની પ્રાદ્વણુ વિધવાએ, એક માછી વિધવાએ અને એક બીજી સારા ઘરની પ્રાદ્વણુ જ્ઞાતિની સધવા સ્ત્રીએ કરેલા ગર્ભપાતના કિસ્સા તેણે જોયા છે. એ સધવા સ્ત્રીનો ઘણી બીજી ગૈરી પરણેલો હોવાથી તેને પોતાના ભાઈને ઘેર દહાડા કાઢવા પડતા હતા.

(ઙ) આ પાપનો હિસાબ એકલા ગર્ભપાતના દૃત્યથીજ

* પ્રવાસી આશ્રિત, ૧૩૧૬, પૃષ્ઠ ૪૩૪.

x વિદ્યાસાગરજીન વિધવાવિવાહ, પૃષ્ઠ ૧૮૧.

y બંગદર્શન, ૧૨૮૫, પૃષ્ઠ ૨૬૮.

= ભાગવત ચંદ્રહાસજીન વિધવાવિવાહ, પૃષ્ઠ ૨૫.

પૂરો થતો નથી. ગર્ભપાત કરવાને માટે વિધવાઓ ઝેરી ઝોસ-
ડીયાં ખાઈને ઢેટલાક મરી ગઈ હશે તેનો અડસટીજ કેવી રીતે
ઠાઢવો ? લેખકે હમણાં જે ચાર દાખલા ગણાવ્યા તેમાંની ત્રણ
જણીઓ ગર્ભપાતમાંથી પેદા થતા નાના પ્રકારના બાળકોનો
લોગ થઈને આંકાળે મરણ પામી છે. તેમની મરતી વખતની
બચકર અવસ્થાનું સ્મરણ લેખકના મનમાં એટલું ઉંડું કેત-
શઈ ગયું છે કે તે તેના પોતાના મૃત્યુની ઘડીએજ ભૂંસાશે. વળી
લેખકે પોતે ઘણાજ વિશ્વાસપાત્ર માણસોને મોટેથી સાંભળ્યું છે
કે ત્યારે આવાં ઝેરી ઝોસડીયાં પણ ગર્ભપાત કરવામાં નિષ્ફળ
નીવડે છે ત્યારે ઢેટલાક દાખલામાં એવી વિધવાનાં બીજા કોઈ
રીતે ખૂન કરવાની પણ તેનાં કુટુંબીઓ કેશિય કરે છે.† જે
શહેરમાં રહીને લેખક આ પુસ્તક લખી રહ્યો છે ત્યાંથી થોડેક
દૂર આવેલા એક ગામમાં સને ૧૯૨૩ ની આખરે એક પ્રાદાણ
વિધવાને શતને પહોર ગામના પ્રાદાણોએ મળીને મારી નાખી.
તાલુકાના દોજદારને કોઈ પ્રાદાણે જઈને ત્યાંની ખાધી કે અમુક
ગામની એક પ્રાદાણીનો ગર્ભપાત ન થવાથી અમુક અમુક
પ્રાદાણોએ મળીને મારી નાખી છે અને તેને ગાળવા લાઈ જવાની
તેયારીમાં છે. દોજદાર અને પોલિસનું ધાડું ત્યાં તાબડોતોબ દોડી
ગયું અને તે ખાઈની અડધી બળેલી લાશને ચિતામાંથી ખેંચી
ઠઠાવી અને તેના મરણના કારણની તપાસ કરાવવાને મોકલાવી
આપી. આવા આવા ઢેટલા કિસ્સા દેશમાં બનતા હશે ?

(ક) જે વિધવાવિવાહ વેદ વિકૃત, સ્મૃતિ વિકૃત અને
દેશાચાર વિકૃત હોય તો વેદ, પ્રભાપતિ શ્રદ્ધા, મત્ત, નારદ,
ભૃગુ, વિષ્ણુ, મારકન્દેય, વસિષ્ઠ, શંખ, કાત્યાયન, પરાશર અને

† એક પ્રાદાણ ગ્રામિની વિધવાનો કિસ્સો અનુસારકે જાને જોયો
છે. * * * * * ગામની એક વિધવા હંમર આશરે ૩૦-૪૫ની
ગર્ભવતી થઈ તેના સગાએ ગર્ભપાત કરાવવા કેશિય કરી ને નિષ્કળ
શા ત્યારે તાં જંગ અવસ્થામાં. તેની પણ અતર ન થઈ ત્યારે તેને
નર્મદમાં ડૂબાડી મરણની ખાણ ત્યાં. એક પરીપ્રકારી મુલકે તે
ખાઈને પોતાના ઘરમાં લગાડી રખી, તેના કપડા નર્મદમાં નખા-
વતે તેના સગાને તેના નાનની ખાતી કરાવી અને પગમાં એક
મિત્રને લઈ નેત્રીય તરીકે ને જાને છેડેરી રહે અને તે છેડેરી
અને તેનો જ આજે અનુકરણ એક વિધવા ઘરમાં છેડા પાદ
પરથી નહ. છે.—લેખકનાં

નદવેશ્વર તર્કરત્ન કહે છે કે ગર્ભવતી, પ્રસૂતા, રજસ્વલા અને
 ખીજા કોઈ કારણસર અશક્ત થએલી વિધવાને એકાદશીને દહાડે
 અનુકલ્પ કરવાની-ફળાહાર કરવાની શાસ્ત્રમાં છૂટ મૂકી છે. તે
 ચોખ્ખોચોખ્ખું લખી દે છે કે “હું ગંગાજળમાં ઉભો રહીને
 કહેવા તૈયાર છું કે આસલના ઋષિઓ ઘણા દયાળુ હતા. તેઓ
 નિષ્કુર તો કદી હતાજ નહિ. તેમણે અશક્ત વિધવાઓને એકા-
 દશીને દહાડે ફળાહાર કરવાની રજા આપી છે. શાસ્ત્રો ઉપરથી
 નિત્યના વ્યવહારના નિયમોનો સંગ્રહ કરનારાઓ પણ ફળા-
 હારનો નિષેધ કરતા નથી; ઉલટી રજા આપે છે. x x x x
 કલકત્તાની સંસ્કૃત કૉલેજમાં સ્મૃતિશાસ્ત્રના જે એક વાર અધ્યા-
 પક હતા અને છેવટે નવદ્વીપના પંડિતસમાજના મુખ્ય નેતાને
 પદે જે ધિરાજ્યા હતા તે સ્વર્ગસ્થ મહામહોપાધ્યાય મધુસૂદન
 સ્મૃતિરત્ને તિથિતત્ત્વના ઉપર એક ટિપ્પણી લખી છે. તેમાં
 પણ તેમણે વિધવાઓને એકાદશીને દહાડે ફળાહાર કરવાની
 છૂટ આપી છે. x x x મહામહોપાધ્યાય રાખાલદાસ ન્યાય-
 રત્ન તેમની વિધવા પુત્રવધૂને એકાદશીને દહાડે પીવાને ગંગા-
 જળ અને ખોરાકમાં દૂધ, ફળ, મૂળ વગેરે ભગવાનને અર્પણ
 કર્યા પછી લેવાની રજા આપતા. વળી વિધવા સ્ત્રી જો ગર્ભવતી
 પ્રસૂતા અથવા રજસ્વલા હોય તો રાત્રે હવિષ્યાન્ન પણ ખાઈ
 શકે એવી શાસ્ત્રોમાં વ્યવસ્થા છે. x

નારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે કે “હે વરવર્ણિનિ! શરીરે
 નખળા માણસો એકાદશીને દહાડે ફળાહાર કરી શકે.” ÷
 વાયુપુરાણ કહે છે કે “જેઓ એકાદશીને દહાડે ઉપવાસ કરવા
 અશક્ત હોય તેવાને માટે કાંઈક ખાવાની વ્યવસ્થા કરવી. થોડુંક
 હલકું ભોજન કર્યાથી તેમનો ઉપવાસ ભાગતો નથી એટલુંજ
 નહિ પણ તેમને ઉપવાસનું સંપૂર્ણ ફળ મળે છે.” *

x ભારતવર્ષ, આપાદ, ૧૩૨૭, પૃષ્ઠ ૯૭

÷ અનુકલ્પો નૃણાં પ્રોક્તઃ ક્ષીણાનાં વરવર્ણિનિ ।

(નારદીયપુરાણ.)

* ઉપવાસનિષેધે તુ કિञ્ચિદ્ ભક્ત્યં પ્રકલ્પયેન્ ।

ન દુષ્યેદુપવાસેન ઉપવાસફલં લભેત્ ॥ (વાયુપુરાણ.)

મૂલં ફલં પયસ્તોગમુપયોગ્યં ભવેચ્છુભમ ।

નક્તં હવિષ્યાન્નમનોદનં વા ફલં તિલાઃ ક્ષીરમથાન્વુ ચાજ્યમ્ ॥

(વાયુપુરાણ.)

હવે શી શી વસ્તુઓ ખવાય તેનો પણ શસ્ત્રમાં નિર્દેશ કર્યો છે. એ વિષે નારદીય પુરાણ કહે છે કે “કૃત્ત, કંદમૂળ ૩૫, પાણી એ ગાંધી વસ્તુઓ શુભ છે અને ઉપવાસને દબાડે ખવાય એવી છે.” વાયુપુરાણમાં લખ્યું છે કે “રાત્રે દ્વિધ્યાના ખવાય; ભાત સિવાયની બીજી સંધેલી વસ્તુ ખવાય; તેમજ કૃત્ત, લલ, ખીર, ઘી અને પાણી લઈ શકાય.”

ઉપર ટાંકેલાં અને બાકીનાં તમામ ધર્મશાસ્ત્રોને આધારેન પશ્ચિમ બંગાળામાં મોટા ભાગના લોકોએ શરીરે નળાળી દોય એવો વિધવાઓને માટે રાત્રે ઉપર ગણાવેલી વીજ્ઞેમાંથી ગમે તે ક્ષાઈ ખાવાની છૂટ રાખી છે. * મેદિનીપુર, વીરમૂમ, બાંકુડા, વિક્રમપુર, અન્દ્રકોપ, ચાંદપ્રતાપ વગેરે પૂર્વ બંગાળના જિલ્લાઓમાં, એદિસ્સા, મદ્રાસ, મુંબઈ તથા મદ્રાસપટ્ટ વગેરે પ્રાન્તોમાં તેમજ ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રાન્તોમાં એકાદશીને દિવસે વિધવા સ્ત્રીઓ નકકારડો ઉપવાસ કરતી નથી. * જિહારમાં પણ એવોજ વિવાજ છે. તેઓ પણ કૃત્ત, કંદમૂળ વગેરે કાંઈક ખાઈ લે છે. પંજાબમાં તો નક્કોરડી એકાદશી કરવાનો રિવાજજ નથી. ત્યાંની ધણીખરી સ્ત્રીઓ કૃત્તાર કરીને એકાદશીનું જત કરે છે. =

તે પંડિતરાજ એમ પણ લખે છે કે ક્ષાઈ વિધવાથી એકાદશીને ઉપવાસ ન કરાય તો તેણે ત્રણ કાલનની કિંમતની કોડી-ઓનું દાન કરવું એટલે ઉપવાસ નહિ કર્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. †

તે એક લેખમાં એવું પણ લખે છે કે “સાધારણ માણસો-ને માટે એકાદશીનું જત નિત્ય છે તેથી તે તોડાય નહિ. સાધારણ માણસો પોતાનું નિત્યકર્મ શ્રુકે તો તેમને જેટલું પાપ લાગે તેટલુંજ પાપ વિધવાઓ એકાદશીનું જત ન કરે તો તેમને લાગે છે-આવો નરણુનંદનનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. પણ બ્રાહ્મણોને માટે તો શાસ્ત્રમાં વધારે કડક આજ્ઞા છે-સાધારણ માણસોના કરતાં બ્રાહ્મણોને ઓના ઓજ અપરાધને માટે વધારે પાપ લાગે છે. ‡

* પ્રવાસી, માવ, ૧૩૩૦, પૃષ્ઠ ૫૩૨

† નમ્યભારત, ૧૩૧૬, પૃષ્ઠ ૩૩૮

= બંગદર્શન, ૧૨૮૪, પૃષ્ઠ ૪૯૫

‡ વિમાર નર્મ અભ્યાસાર પૃષ્ઠ ૧૪. કાલન=આનાનો ૧૬મો ભાગ.

÷ બંગાળામાં મોળમા સેકામા યદ્ય ગએતો નામાંકિત રમાતો પંડિત. એની રચેલી રમ્પનિ બંગાળામાં માન્ય ગણાય છે.

‡ ભારતવર્ષ, આશાઢ, ૧૩૨૭, પૃષ્ઠ ૧૦૧.

ત્યારે હવે એટલુંજ જુઓને કે આવડા મોટા વિશાળ બંગદેશમાંથી કેટલા પ્રાહ્મણો એકાદશીનું વ્રત કરતા હશે? ત્યારે આટલી કઠોર નિર્દય શાસ્ત્રાજ્ઞા કૃત ગરીબ બિચારી વિધવાઓનેજ માટે? વાહ?

(૨૫) ખાવાપીવા વિષે

મહાભારતમાં ઘણી જગ્યાએ એવાં વર્ણન આવે છે કે દ્રૌપદી રસોઈ બનાવતી, પીરસતી અને તે ક્ષત્રિય જ્ઞાતિની છે એમ જાણ્યા છતાં મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ અને પ્રાહ્મણો નિરાંતે જમતા તેનું કારણ શું હશે?—

(ક) પ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, સૌ એક-

બીજાના હાથનું ખાતા

મહાભારતમાંજ કહ્યું છે કે “પ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એઓ એકબીજાના હાથનું ખાઈ શકે.”*

બંકિમચંદ્ર લખે છે કે “અસલના વખતમાં ખાવાપીવાની બાબતમાં કોઈ જાતની મર્યાદાઓ હતીજ નહિ એવો ઇતિહાસનો પુરાવો છે. પ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, એકબીજાના હાથની રસોઈ ખાતા હતા.”=

(ખ) શૂદ્રનું રાંધેલું અન્ન પણ ખવાય

મહર્ષિ મનુએ જે જે આજ્ઞાઓ કરી છે તે તો બધી વેદને અનુસરતીજ હોય એમાં તો કાંઈ શકજ નહિ. ત્યારે મનુએ ખાવાપીવા સંબંધે શી વ્યવસ્થા બતાવી છે તે જોઈએ:—“અન્ન, ક્ષૂણ, જળ, કંદમૂળ અને લાકડાં જે વગરમાગ્યે આવી મળે તો તે લઈ લેવાય અને મધ અને અભયદાન તો સૌની પાસેથી માગીને પણ લેવાય.”x

આપસ્તંબ (પ્રશ્ન ૧ લો, કાંડ ૧૯)માં કોઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે “કોનું કોનું અન્ન ખાઈ શકાય?” કણ્વ તેનો ઉત્તર આપે છે કે “જે કોઈ પોતાની ખુશીથી અન્ન ખવરાવે તેનું ખાઈ શકાય.” કૌત્સ કહે છે કે “જે પવિત્ર હોય તેનું અન્ન ગ્રહણ

÷ વનપર્વ, ૫૦-૧૦. ૨૩૨-૪૫.

* અનુશાસનપર્વ, ૧૩૫-૧ થી ૪.

= ધૃત્યુચરિત, ખંડ ૫, પૃષ્ઠ ૬ની કુટનોટ.

x યથોદકં મૂલફલમન્નમમ્યુદ્યતશ્ચ યત્ ।

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણિયાન્મધ્વથામયદક્ષિણામ્ ॥

—મનુસંહિતા ૪-૨૪૭

કરાય." વાર્ષાયણિનો અભિપ્રાય એવો છે કે "જેને ખવરાવવાની ઇચ્છા હોય તેનેજ ઘેર લોજન કરી શકાય." પછી આપસ્તંબ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતાં કહે છે કે "જે કોઈ વગર માગ્યે બાજ આપવા યુક્તિ જતાવે તેનુંજ અન્ન^x ખાવું." ગૌતમ, વસિષ્ઠ અને બૌદ્ધાયન, એ ત્રણેનો પણ એવોજ અભિપ્રાય છે.

મહાભારત કહે છે કે "પ્રાદાણુ, દાનિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એકો એકબીજાના કુટુંબીએજ છે." જે એમજ હોય તો એ બારે વર્ણના લોકોને એકબીજાનું ખાવામાં હરકતજ શી હોય ?

મહિપુરનો રાજા બ્રહ્મવાહન નહોતો પ્રાદાણુ, નહોતો દાનિય અને નહોતો વૈશ્ય. મોટે તે શૂદ્રજ હોવો જોઈએ. યુધિષ્ઠિર રાજાના અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે પ્રાદાણુ, દાનિય અને વૈશ્ય, એ ત્રણે વર્ણના પરાંબુઓને ખીરસવાનું દાન તેણેજ કયું હતું.⁺

મહર્ષિ મનુ, દેવ, કૌત્ય, વાર્ષાયણિ, આપસ્તંબ, વસિષ્ઠ અને બૌદ્ધાયન, એ બધાની એકસરખી આજ્ઞા છે કે કોઈ વગર-માગ્યે ખવરાવે તેનું ખવાય તે તરફ પાત્રકનું લક્ષ્ય જે^૫થીએ હીએ.

હવે જે વગર કદો ખવરાવવા તૈયાર ન હોય તેને ત્યાં કયા કયા સંજોગોમાં જમાય તેની પણ વ્યવસ્થા બતાવી છે.

મનુની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે છે:-જે અરૂધ વાગે મરણની જમીન ખેડતો હોય તેનું, કુલમિત્ર (કોળી)નું, દાસ (ચાકર)નું, હજમનું અને શુદ્ધમનું ખાઈ શકાય. આના સિવાયના બીજા સુદ્રોનું ખવાય નહિ.⁼

વિણુ, ચાકરકથ, યમ, પરશુર, ગૌતમ અને વ્યાસની સંદિગ્ધાઓમાં તેમજ કૃમી અને મરુક પુરાણમાં પણ મનુએ બતાવેલું વિધાન અક્ષરે અક્ષર એકસરખુંજ આપેલું છે.^૬ એટલે

x પૂર્વ.૫૨ સંખ્યે એનાં કિંમ્ સુત્રે ઇ કે સંખ્યે "અમ"
સંખ્યે ૫.૫૧ સંખ્યે અને કાન્તે અનન્ન મેકે અર્થેનં ૬.૫૨ છે.

—સંધ્યાનાંક

+ અપરંપ ૫૨, ૮૧-૮૬.

= આર્યિક કુલમિત્રજ મોરારો વાહનાગિરી ।

એ સુદ્રુ મોરારો મધ્યમને નિદેશ્યેત ॥

—મનુ-દિગ્, ૮-૨૪૩

૬ વિણુ, ૧-૧૬, ૨-૨૬, ૩-૨૬, ૪-૨૬, ૫-૨૬, ૬-૨૬, ૭-૨૬, ૮-૨૬, ૯-૨૬, ૧૦-૨૬, ૧૧-૨૬, ૧૨-૨૬, ૧૩-૨૬, ૧૪-૨૬, ૧૫-૨૬, ૧૬-૨૬, ૧૭-૨૬, ૧૮-૨૬, ૧૯-૨૬, ૨૦-૨૬, ૨૧-૨૬, ૨૨-૨૬, ૨૩-૨૬, ૨૪-૨૬, ૨૫-૨૬, ૨૬-૨૬, ૨૭-૨૬, ૨૮-૨૬, ૨૯-૨૬, ૩૦-૨૬, ૩૧-૨૬, ૩૨-૨૬, ૩૩-૨૬, ૩૪-૨૬, ૩૫-૨૬, ૩૬-૨૬, ૩૭-૨૬, ૩૮-૨૬, ૩૯-૨૬, ૪૦-૨૬, ૪૧-૨૬, ૪૨-૨૬, ૪૩-૨૬, ૪૪-૨૬, ૪૫-૨૬, ૪૬-૨૬, ૪૭-૨૬, ૪૮-૨૬, ૪૯-૨૬, ૫૦-૨૬, ૫૧-૨૬, ૫૨-૨૬, ૫૩-૨૬, ૫૪-૨૬, ૫૫-૨૬, ૫૬-૨૬, ૫૭-૨૬, ૫૮-૨૬, ૫૯-૨૬, ૬૦-૨૬, ૬૧-૨૬, ૬૨-૨૬, ૬૩-૨૬, ૬૪-૨૬, ૬૫-૨૬, ૬૬-૨૬, ૬૭-૨૬, ૬૮-૨૬, ૬૯-૨૬, ૭૦-૨૬, ૭૧-૨૬, ૭૨-૨૬, ૭૩-૨૬, ૭૪-૨૬, ૭૫-૨૬, ૭૬-૨૬, ૭૭-૨૬, ૭૮-૨૬, ૭૯-૨૬, ૮૦-૨૬, ૮૧-૨૬, ૮૨-૨૬, ૮૩-૨૬, ૮૪-૨૬, ૮૫-૨૬, ૮૬-૨૬, ૮૭-૨૬, ૮૮-૨૬, ૮૯-૨૬, ૯૦-૨૬, ૯૧-૨૬, ૯૨-૨૬, ૯૩-૨૬, ૯૪-૨૬, ૯૫-૨૬, ૯૬-૨૬, ૯૭-૨૬, ૯૮-૨૬, ૯૯-૨૬, ૧૦૦-૨૬.

તો બધાજ ઋષિઓ અને ક્ષત્રિકારો એકમત થયા કહેવાય. આ બધાં શાસ્ત્રનાં વિધાનોને અનુસરીનેજ સર્વશાસ્ત્રજ અને ધર્મસંક્રુણ્ણે પારશવ શૂદ્ર જાતિના મિત્ર વિહરને ઘેર લોજન કર્યું હતું.

ત્યારે હવે અમે પૂછીએ છીએ કે જો આ બધાનું અન્ન ખપતું હોય તો તેમના બાપ, ભાઈ અગર સગાઓનું અન્ન ન ખવાય એવો દાવો કયો અછકલવાળો માણસ કરશે ?

મહર્ષિ^૧ વસિષ્ઠ કહે છે કે “બ્રાહ્મણને ભૂખ લાગી હોય તો તે તેના શિષ્યના હાથનું પણ ખાઈ શકે.”= હવે અસલના વખતમાં મહર્ષિઓના શિષ્યોમાં શૂદ્રો પણ હતા. એટલે વિદ્યાર્થી શૂદ્ર હોય તો પણ તેના હાથનું અન્ન બ્રાહ્મણથી ખાઈ શકાય એ સાબિત થઈ ગયું.

અસલના બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીઓને પણ પરણતા, છતાં તેઓ તેમનું રાંધેલું અગર અડકેલું અન્ન ન ખાતા એ શી રીતે મનાય ? હવે કયા કયા શૂદ્રોનું અન્ન ખવાય તેનાં નામ ગણાવતાં ગુલામનું નામ પણ ગણાવ્યું છે. ગુલામ તો પુરુષ પણ હોય અને સ્ત્રી પણ હોય. ત્યારે દાસનું રાંધેલું ખવાય અને દાસીનું ન ખવાય એ કયા ગામનો ન્યાય ?

આ બધા ઉપરાત દૂર્મપુરાણમાં વળી એક બીજી વ્યવસ્થા આપેલી છે:—“બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતિના લોકો શૂદ્રને ઘેર દૂધપાક, ઘીમાં તળેલી રસોઇ, દૂધ, સાથવો, તલની સાગી અને તેલ એટલું ખાઈ શકે. નટ, કુંભાર અને ખેડુતને ઘેરથી મળતા ખોરાકના બદલામાં તેમને થોડુંક વળતર આપીને તેમનું અન્ન પણ ખાઈ શકાય.”^૨

આ બધું જોતાં શૂદ્રના હાથનો શીરો, પૂરી અને દૂધપાક તો જાણે ખવાયજ, પણ તેમના હાથનાં દાળ ભાત ખાવાની જરૂર ઉભી થાય તો તેમાં જરાક ઘી દૂધ ખાંડ અથવા ચમચો તેલ નાખીને ખાવામાં શી હરકત ?

(ગ) તમામ જાતિના લોકના હાથનું ખવાય

ઉપર ટાંકેલા શાસ્ત્રવચન દ્વારા વાચકને સમજાવ્યું હશે કે કોઈ પણ ન્યાતના માણસનું રાંધેલું ખાઈ શકાય. વળી મનુના

૧ = ઉત્તરોગપર્વ, ૯૧-૩૨.

૨ = વસિષ્ઠ સંહિતા, અધ્યાય ૧૨.

૩ = દૂર્મપુરાણ, ઉપરિ વિભાગ, અધ્યાય ૧૧.

મત પ્રમાણે તેમના હાથનું પાણી હાથ આપવાને ખપતું નથી તે અને કાયસ્થ વગેરે ન્યાતના લોકો બધાજ શૂદ્રો છે તો એક-થીજનું શા માટે ન ખાય ?

મહર્ષિ* અત્રિ કહે છે કે “એવછોને ઘેરથી પણ યતિ માધુકરી માગી લાવી શકે; મતલબ કે તેણે ઘેર ઘેરથી બિશા માગીને પોતાનું પેટ ભરાય એટલું ખાવાનું એકદુનું કરવું. હવે યતિ તો બ્રાહ્મણ પણ હોય. જ્યારે બ્રાહ્મણ યતિને એવછનું રંધેલું ખપે તો પછી ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને એવછના હાથનું ખાવામાં શાને વાંધો હોવો જોઇએ ?

મહર્ષિ* યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે “આપકાળે બ્રાહ્મણ ગમે તેના હાથનું અન્ન ખાઇ લે તોપણ તેને પાપ લાગે નહિ; કારણ કે બ્રાહ્મણ તો અગ્નિ અને સૂર્ય જેવો છે.”* હવે જ્યારે આપ-તિમાં આવી પડેલો બ્રાહ્મણ જો અગ્નિ અને સૂર્ય જેવો હોય તો તેના ઉપર જ્યારે આપતિ ન હોય ત્યારે તો તે હાવાનગ જેવો અગર બાર સૂર્ય જેવો હોવોજ જોઇએ ને ? ત્યારે તો તે તેના પાર વગરના બ્રહ્મતેજથી ગમે તેનું અન્ન પણ તડાકાની માથે હેજમ કરી બધા એમાં શક થો ?

પદ્મ પુરાણ તો કહે છે કે “પ્રસાદનું અન્ન દેશાવરથી આવે તોપણ તેને સુત્ર પુરુષે રચણકાળનો વિચાર કર્યા વગર મળવાની સાથેજ ખાઇ જવું.”*

જરાસંધ રાજાના કાયસ્થ મંત્રીએ હજારો હલ્દી વર્ણના લોકોને ખાંધેજનોઇ પહેરાવીને “બૃમિદાર બ્રાહ્મણ” બનાવી દીધા. તેમનું રંધેલું તેણે અને સૌએ ખાધું. તે દિવસથી તેમના હાથની રસોઇ ધણી ઉંચી ન્યાતોના લોકો ખાવા લાગ્યા અને દલ ખાય છે.

અસલના વખતમાં જ હાલો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો છેક દલ-કામાં હલ્દી બાવની કન્યાઓને પણ પરણ્યા. ત્યારે તેઓ તેમના હાથની અને તેમની ગરદેહી રસોઇ ખાવા લાગ્યા જોઇએ ઉપર ટીકેલાં કેટલાંક શાસ્ત્રવલ્લભ દ્વારા આ માન્યતાને ટેકો મળે છે.

(૫) નમ્ર શૂદ્રના હાથનું પણ ખવાય.

— નમ્ર શૂદ્રો પણ જ્યારે શાસ્ત્ર પ્રમાણે રંધેલું ખાય

* ૧. ૨. ૧. ૨૫-૨૬. ૩-૪.

* કાવ્યમાત્રેજ એવદં બાધ વાતવિદ્યારણ : — ૫૨, ૫૩.

— ૫. ૨. ૨. ૨૬. ૨૭. ૨૮. ૨૯. ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩. ૩૪. ૩૫. ૩૬. ૩૭. ૩૮. ૩૯. ૪૦. ૪૧. ૪૨. ૪૩. ૪૪. ૪૫. ૪૬. ૪૭. ૪૮. ૪૯. ૫૦. ૫૧. ૫૨. ૫૩. ૫૪. ૫૫. ૫૬. ૫૭. ૫૮. ૫૯. ૬૦. ૬૧. ૬૨. ૬૩. ૬૪. ૬૫. ૬૬. ૬૭. ૬૮. ૬૯. ૭૦. ૭૧. ૭૨. ૭૩. ૭૪. ૭૫. ૭૬. ૭૭. ૭૮. ૭૯. ૮૦. ૮૧. ૮૨. ૮૩. ૮૪. ૮૫. ૮૬. ૮૭. ૮૮. ૮૯. ૯૦. ૯૧. ૯૨. ૯૩. ૯૪. ૯૫. ૯૬. ૯૭. ૯૮. ૯૯. ૧૦૦.

પેટાન્યાતિજ છે ત્યારે ઉપર જતાવેલી શાસ્ત્રાણા મુજબ તેમના હાથની રસોઈ ખાવાને પણ કશી હરકત ન હોવી જોઈએ.

રામ જ્યારે વનવાસ જવા નીકળ્યા હતા ત્યારે તેમણે ગુહક નામના નમઃશુદ્ર-ચાંડાળને ઘેર મુકામ કર્યો હતો. ગુહકે તેમને સારૂ ભાત અને નાના પ્રકારનાં શાકભાજી, માંસ વગેરે રંધાવ્યાં હતાં. ગુહકે તેમને લોજન કરવાનું કહેતાં રામ બોલ્યા: “ આ રસોઈઓનો હું સ્વીકાર કંઈ છું, પણ મારાથી જમાશે નહિ. કારણ કે હમણાં હું માત્ર કૃષ્ણ અને કંઠમૂળ ખાઈનેજ રહું છું.”*

જો ક્ષત્રિય જાતિના લોકોથી નમઃશુદ્ર-ચાંડાળના હાથની રસોઈ ખવાતી ન હોત તો રામે આવો નહિ પણ એથી જુદોજ જવાબ આપ્યો હોત; અને ગુહકની તેમને લોજનનું નિમંત્રણ કરવાની હિંમતજ ન ચાલત. આજે કોઈ પ્રાદ્વિષ્ટ પંડિત ખરા ઉન્ડાળાની બપોરે ભૂખે અને તરસે મરવા પડ્યો હોય અને કોઈ ઢંઢ ભંગી અગર એવી કોઈ હલકી વર્ણના લોકને ઘેર જઈને ઉભો રહે અને તેને કહે કે તારા ઘરમાં જે કાંઈ રાંધેલું હોય તે લાવીને મને જમાડ, ભૂખથી મારો જીવ જાય છે ત્યારે તે ઢંઢ શું તેને એમ કહેશે કે ભલે મહારાજ! પધારો, રસોઈ તૈયાર છે? તે તો એમજ કહેશે કે બાપજી! તમને વટાળીને હું કયે ભવ છું? આ અવતાર તો મારો ઢંઢનો આવ્યો. પણ પ્રાદ્વિષ્ટને વટાળું તો બીજો અવતાર કોણ જાણે શેનોએ આવે? ના રે બાપજી!

ડોમ તો નમઃશુદ્રના કરતાં પણ ઘણા હલકા મનાય છે. આજકાલ નહિ પણ ઘણા જૂના વખતથી લોકો તેમને નીચા ગણતા આવ્યા છે. ઈસવી સનના ખારમા સૈકામાં બંગાળાનો સ્વતંત્ર હિન્દુ રાજા, આખો બંગાળા જેને માટે આજે પણ મગફળ થાય છે એવો વૈદ્ય જ્ઞાતિનો રાજા બદલાલ સેન ડોમના ઘરની પકિની નામની ખૂબસુરત છોકરીને પરણ્યો. એ લગ્ન શાસ્ત્રસંમત છે એવો નિર્ણય તે વખતના મોટા મોટા પંડિતોએ સલા વચ્ચે જાહેર કર્યો હતો અને તે સ્ત્રીએ અડધેલી રસોઈ પુષ્કળ પ્રાદ્વિષ્ટો વૈદ્યો અને કાયસ્થો જમ્યા હતા. બદલાલસેન શાસ્ત્રજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ અને પરમ આસ્તિક હિન્દુ હતો. આ બેઉ કાર્ય તેણે હિન્દુશાસ્ત્રને આધારેજ કર્યાં હતાં. આજે બંગાળામાં પ્રાદ્વિષ્ટો, વૈદ્યો અને કાયસ્થો છે તે પેલી ડોમ જાતિની પકિનીની

અડકેલી રસોઈ ખાનારાનાજ વંશજો છે.

(ક) વાનર અને રાક્ષસનું અજ પણ ખવાય.

હવે આ નમઃશુદ્ધ અને ડોમના કરતાં વાંદરાં અને રાક્ષસો તો હલકાજ કેની? પણ હિન્દુશાસ્ત્રોને આધારે અસલના પ્રાણીય વાંદરાઓ અને રાક્ષસોની અડકેલી રસોઈ પણ ખાતા હતા. રામાયણમાં લખ્યું છે કે “શમે ત્યારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો ત્યારે ભરત અને શત્રુઘ્ને તે પ્રસંગે આવેલા રાજાઓને લોજનનું નિમંત્રણ કર્યું. તે વખતે પ્રાણીયો વગેરેને વાંદરાઓ અને રાક્ષસો પીરસવા લાગ્યા હતા.”^x લોકમાં સીતા ઘણા વખત સુધી ઢેદ હતી. તેટલો વખત તેણે રાક્ષસોના હાથનુંજ ખાધું પીધું હશે ને?

બીમ એકઅઠ્ઠા નગરમાંથી સંધેરી ખાવાની વસ્તુઓને લઈને રાક્ષસને ઘેર ગયો હતો અને તેના ઘર આગળ બેસીનેજ ખાવા મંડ્યો હતો. તે ખાતો હતો તેજ વખતે રાક્ષસ આવીને તેને અડકી પડ્યો, છતાં બીમ ખાતો ખાતો ઉઠી ન ગયો. તે તો બધું ખાઈ રહ્યો ત્યારેજ બાણ ઉપરથી ઉઠ્યો.⁺

મહાભારતમાં એવી પણ એક કથા આવે છે કે “રાક્ષસોના એક રાજા દરબરે” આપાદી, કાર્તિકી અને માધી પૂર્ણિમાને દહાડે એક એક હજાર વિદ્વાન પ્રાણીયોને લોજન કરાવતો અને તેમને દરેકને સુવર્ણ અને રત્નો દક્ષિણામાં આપતો.[†] સોનાની અને રત્નોની દક્ષિણા મળતી હોય તો આજના પ્રાણીયો પણ રાક્ષસના ઘરનું નોતડું ભાગ્યેજ છોડે.

હવે જેમને વાંદરા અને રાક્ષસ કહ્યા છે તેઓ ખરું જોતાં દક્ષિણભારતની અનાય લાતિના લોકો હતા. જે પ્રદેશોમાં આજે જે અરપૂશ્યલાતિના ગણાય છે તેઓ ઘણું કરીને તેમનાજ વંશજો છે. જેમની અડકેલી રસોઈ રામે સોને ખવરાવી અને બીમે પણ ખાધી તેમનું અજ આજે શા માટે નિષિદ્ધ ગણાયું નેઈએ? (વ) આપત્કાળમાં કોઈપણ લાતિનું અજ ખાઈ શકાય.

મહર્ષિ આપસ્તંબ કહે છે કે આપત્કાળમાં પ્રાણીય ચત્રનું અજ પણ ખાઈ શકે. ત્યાર પછી માનસિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને અથવા દ્રુપદ મંત્રનો સો વાર જપ કરીને તે પાછો શુદ્ધ થઈ

x રામાયણ, ઉત્તરકોંડ, ૧૦૪-૫, ૬, ૧૯.

÷ આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૬૩

† રાનિપર્વ, અધ્યાય ૧૦૧

શકે.”* મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કય લખે છે કે આપત્કાળે ગમે તેનું ખાઈ લેવાની ગ્રાહ્યણને છૂટ છે. = ત્યારે ચાલુ જમાનામાં હિન્દુ પ્રજાને માથે કાંઈ ચોછી વિપત્તિ આવી પડી છે ?

(છ) જીવ જવાનો વખત આવે ત્યારે તો ગમે તેનું પણ ખવાય.

“ગ્રાણુ જવાનો સંભવ હોય ત્યારે તો જેનું મળી આવે તેનું અન્ન ખાઈ લેવું” એવી તો મનુસંહિતાની પણ આજ્ઞા છે.† એજ આજ્ઞાને પોતાનો સંપૂર્ણ ટેકો આપતાં મહાભારતકાર લખે છે કે “ગ્રાણુ જવાનો સંભવ હોય ત્યારે તો અભક્ષ્ય પદાર્થનું પણ ભક્ષણ કરી શકાય.” આવાજ સંલ્લેગોમાં દુષ્કાળ વખતે વિશ્વામિત્ર ઋષિ આંડાળના ઘરમાં પેસીને કૂતરાનું માંસ ચોરી ખાઈ ગયા હતા.†† ઊભા એક ચાકાયણુ ઋષિ થઈ ગયા તેમણે પણ દુષ્કાળના વખતમાં એક વાર હાથીના માવતના ઘરનું છાંટેલું અન્ન ખાધું હતું.*

જાદવેશ્વર તર્કરત્ન લખે છે કે શંકરાચાર્યે‡ વેદાન્તસૂત્રના એક સૂત્રનો એવો અર્થ કર્યો છે કે “ગ્રાણુવિનાશનો સંદેહ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હરકોઈ માણસને હરકોઈ માણસના ઘરનું ભક્ષ્ય અભક્ષ્ય બધુંજ ખાવાની છૂટ છે. કારણ કે આ બાબતમાં શ્રુતિની આજ્ઞાઓ અતિ સ્પષ્ટ છે. ગ્રાણુ બચાવવાની ખાતર અભક્ષ્ય પણ ખવાય એવી આચાર્યના લખાણની મતલબ છે. x x x x આચાર્ય વળી એક સ્મૃતિનું વચન ટાંકે છે. તે વચનનો ભાવાર્થ એવો છે કે પોતાનો જીવ જવાનો વખત આવે ત્યારે માણસો ગમે તેનું અન્ન ખાઈ લે તોપણ તેઓ જળમાં ઉગેલા કમળપત્રની માફક નિર્લિપ રહે છે.”§

(જ) માંદગીમાં અને મુસાફરીમાં કરો
વિધનિષેધજ નહિ.

મહર્ષિ યજ્ઞવલ્કય લખે છે કે “માંદગીમાં, મુસાફરીમાં,

* આ સૂત્રનું અનુવિદિત, ૮-૨૦. હરદાસ ના આ અનુવિદન ૧૦

= આજ્ઞા સૂત્રનું અનુવિદન આ: પ્રમાણે ૮-૨૦

† મનુસંહિતા, ૧૦-૧૦૬.

†† કાલિદાસ, અપભ્રંશ ૧૮૨.

* મનુસંહિતા, સંસ્કૃત સંસ્કૃતિ, ૧૮૨-૧૮૩

§ મનુસંહિતા, અનુવિદન ૧૦-૨૦

આપત્કાળમાં અને દુષ્કાળ પર્યો હોય ત્યારે ગમે તેમ કરીને પણ દેહનું રક્ષણ કરવું; પછી ધર્મોચ્ચ કરવું.” + પરાશરની સ્મૃતિ એ અત્યારનું-કલિયુગનું જ ધર્મશાસ્ત્ર છે. ત્યારે તેને આધારે માંદગીમાં તેમજ સુસાક્ષરીમાં ગમે તેના હાથનું ખાઈ લેવાને હરકત નથી.

અરે ભાઈ! અત્યારે દેશમાં કેણુ માંદુ નથી તેજ બતાવેને! આખી દુનિયામાં મરણપ્રમાણુ તો આપણું જ સીધી વધારે છે. કેાઇને તાપ, કેાઇને જરોળ, કેાઇને યજ્ઞતની પીડા, કેાઇને અલ્હું અને સેંકડે એંરી ટકાને બંધકાશ તો ખરોજ.

અને ઘરમાંથી બહાર પગ મૂક્યો એટલે પ્રવાસી તો થયાજ. ગામ પરગામ નોકરી કે વેપારદોજગારને માટે જઇએ એટલે પ્રવાસી તો થઈજ ચૂક્યા. વળી એક કવિ તો કહે છે કે હાલ તો આપણે બધાજ ઘર બહાર રવડતા પ્રવાસીનીજ હાલત સોગવીએ છીએ:-

“નિજ બાસજૂએ પરખાસી હો લે,
પરદાસખતે સમુદાય દિલે. * ”

બીજે એક કવિ વધારે મર્મવેધક રીતે લખે છે:-

“સ્વદેશ સ્વદેશ કોરિસુ કારે !

એ દેશ તોદર નોખ—

એહ જમુના ગંગા નદી, એ સખ તોદર હોતો જદિ,

પરેર પડ્યે, ગોરા સૈન્યે બહાજ કેનો બચ ?

એ દેશ તોદર નોખ. x ”

(સ) ઓઝોનું છાંડેલું પાણુ ખવાય.

આપસ્તંબ કહે છે કે “જો કેાઈ બ્રાહ્મણ તેની બ્રાહ્મણી સી સાથે એક માળીમાં ખાય અથવા તેનું અલ્હું ખાય તો તેથી

+ પરાશરસંહિતા, ૭-૪૧

* તું તારા પોતાનાજ વનનમાં પરદેશી જેવો બની ગયો છે. તેં પરાયણે ગુલામી ખન લખી આપીને તારા બધાજ દુક તેને આપી દીધા છે. તારું દલે દાંધળું નથી. ગોવિંદચંદ્ર રાય

x અરે ! ‘આ મારો દેશ ! આ મારો દેશ !’ એવું છું કયા દેશને માટે કહેનો કરે છે ? આ દેશ તારો નથી. આ જમુના અને ગંગા નદી-અને આ દેશનું બીજું જખું જો તારું દોન તો ગોરાં લસ્કરથી અને પરદેશી માણથી ભરેલી ત્રિદેશી આજબોરો તેમના ઉપર ધૂમન ખરી ? અરે ભાઈ ! આ દેશ હવે તારો રવ્યો નથી. ગોવિંદરાસ

હરિદાસના હાથનું ખાધું હતું.* પ્રાદ્યુ નિન્યાનંદ પ્રમુ પન્ન શૂદ્રના હાથનું ખાતા હતા. જોગણીસમા અને વીસમા સેકાના મહાપુરુષો જેવા કે કાદીના તૈલંગ સ્વામી, વિશુદ્ધાનંદ સ્વામી, ભાસ્કરાનંદ સ્વામી, વેદસ દયાનંદ ચરચવતી, સ્વામી વિવેકાનંદ, લોકનાથ પ્રદાચારી, પરમદંસ શિવનારાયણ સ્વામી, બાળા પ્રેમાનંદ ભારતી વગેરે મહાત્માઓ પણ ખાવાપીવાના સંબંધમાં ઘણા ઉદાર વિચાર ધરાવતા હતા. † હાલના હિંદુધર્મના એક મુખ્યસિદ્ધ પ્રચારક હરનાથ જનદોષાધ્યાય તેમના પ્રાદ્યુ, કાય-સ્થ, વેદ, મુસલમાન વગેરે અદારે વર્ણના શિષ્યોની સાથે લેગા બેસીને ખાય છે. નારાયણભારતી અને કૃપાનંદ પ્રદાચારી પ્રાદ્યુ, નમઃશૂદ્ર, ટોમ, મેથર (ભંગી) સૌની સાથે લેમા બેસીને ભજન કીર્તન કરે છે અને પછી સૌ એક પંગતે લેભજન કરે છે. ‡ જે આ કાય શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અને ધર્મવિરુદ્ધ હોત તો ઉપર ગણાવ્યા તે મહાપુરુષો કદી પણ એવા કામમાં હાથ ઘાલત નહિ.

(ઠ) હિંદુમત્તાજમાં અત્યારે પણ ખાવા પીવા સંબંધી રિવાજ કેવા છે ?

પંજગમાં તો અત્યારે પણ પ્રાદ્યુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણના લોકો કોઈ કોઈના અડકવાથી રસોઈ અબડાઈ ભય એવું માનતા નથી. શૂદ્રના હાથની રસોઈ ત્યાંના પ્રાદ્યુઓ બેધડક ખાઈ શકે છે. = મહારાષ્ટ્રમાં પણ જુદી જુદી ન્યાતના લોકો એક જગ્યાએ બેસીને જમે છે-માત્ર ન્યાતવાર જુદી પંક્તિ દોવી ભેંઈએ એટલીજ મર્યાદા સાચવે છે. એ રીતે મુસલમાન પણ જુદો બેસીને હિંદુઓની મંડળીમાં જમી શકે છે. † પંક્તિભેદ જળવાવો ભેંઈએ એટલેજ ત્યાંના લોકોનો આચર છે. — મદ્રાસ ઈલાકાના શૂદ્રોની એક પેટાન્યાતમાં ખ્રિસ્તીઓની કન્યાઓને પદ્મવાની છૂટ છે. પછી તે ખ્રિસ્તી છોકરીઓ હિંદુ વરને પરણે ત્યારપછી તેમના હાથની રસોઈ તે ન્યાતના લોકોને ખરે છે. શિખ અને જાટ લોકોમાં મુસલમાનોની કન્યાઓને

* સંબંધ નિર્ણય, પૃષ્ઠ ૩૬૨.

† જાતિભેદ પૃષ્ઠ ૭૧. ધર્મસાર સંમદ.

‡ સંજ્ઞની ૨૫ પૃષ્ઠાખ, ૧૩૩૧

= બંગદર્શન, ૧૨૮૪, પૃષ્ઠ ૪૬૬

÷ પ્રવાસી, પૃષ્ઠ, ૧૩૨૦, પૃષ્ઠ ૩૧૮

(જં) બ્રાહ્મણો પોતાનું હિત તાકે છે; દેશના
હિતનો વિચાર કરતા નથી.

+ શિકાર કરીને આણેલા માંસ ઉપરથી બ્રાહ્મણોને પોતાનો
હક ઉઠાવી દેવો પડે એટલા વાસ્તે કૃતરો જે બધો વખત
અશુદ્ધ છે તેને શિકાર વખતે બ્રાહ્મણોએ શુદ્ધ બનાવ્યો. બ્રાહ્મ-
ણોને મધ ખાવા તો જોઈએ, પણ મધપૂડો તોડવા જતાં મધમાખ
ચટકો ભરે એટલા માટે અસ્પૃશ્ય જાતિના હાથનું મધ તો
ખવાય-મધ અપવિત્ર થાયજ નહિ-એવો કૃતવો ચલાવ્યો.
ખીલીના ઝાડને પણ મોટા મોટા કાંટા હોય છે. બ્રાહ્મણભાઈના
હાથમાં વાગી બેસે માટે ગમે તે હલકી જાતનો માણસ ખીલી-
પત્ર તોડી લાવે તે પૂજામાં વપરાય, એવો રસ્તો ખોળી કાઢ્યો.
અસ્પૃશ્ય જાતિના સ્પર્શથી ખીલીપત્ર અલડાય નહિ. હલકી
ન્યાતનાં માણસ આવેથી ગંગાજળ લાવી આપે તે પણ બ્રાહ્મણો-
ને ખપે છે કારણકે ઘેર બેઠાં ગંગા આવે છે.

શાસ્ત્રોને આજ કોણ પૂછે છે? તર્કની, દલીલની કેને
પરવા પડી છે? અમે શાસ્ત્રોનાં થોડેથોડા પ્રમાણ અત્યાર સુધીમાં
આપ્યાં છે, પણ બ્રાહ્મણો શાસ્ત્ર મુજબ વર્તતા હોય ત્યારે કેની?
તેઓ શાસ્ત્રને નથી અનુસરતા; રૂઢિબાઈને અનુસરે છે. સાઠી
સમજને પણ તેમણે બાર ગાઉ દૂર કાઢી મૂકી છે. આ લક્ષણ
તો મરી ગયેલી અગર મરવા પડેલી પ્રજામાંજ હોય.

(ત) અત્યારે અમુક અમુક જાતિનું ન ખવાય
એવો નિષેધ શાથી થયો?

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે “શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ખાવાની
વસ્તુઓમાં ત્રણ પ્રકારના દોષ હોય છે અગર તેમાં પાછળથી
લાગુ પડે છે: ૧. જાતિદોષ એટલે કે કેટલાક પદાર્થો સ્વભા-
વથીજ અપવિત્ર છે જેમકે કમળ, કદાવગેરે. એ પદાર્થો
ખાનારને સ્વભાવથીજ રૂપિત પદાર્થ બાધને દોષ લાગે છે. x

+ જાતિદોષ એટલે કે જાતિના દોષો. જેમકે ગાય, ઘેરુ
ગુરુ, વગેરે. આ દોષો અપવિત્ર બનાવે છે. ૨. સ્પર્શદોષ એટલે કે
તમને કે જે સ્પર્શ કરનાર જાતિના દોષો. જેમકે અપવિત્ર પદાર્થો સ્પર્શ
કરનાર જાતિના દોષો. ૩. સ્પર્શદોષ એટલે કે સ્પર્શ કરનાર જાતિના દોષો.

સ્વામીનંદ

x અપવિત્ર પદાર્થો સ્પર્શ કરનાર જાતિના દોષો. જેમકે અપવિત્ર પદાર્થો સ્પર્શ

(૨) નિમિત્ત દોષ-જેટલે જ્યાં મેલું પડ્યું હોય અથવા કીડી મંદાડા એવાં છવડાં જ્યાં ભગતાં હોય એવી જગ્યાએ ખાવા બેસવાથી લાગતો દોષ. (૩) આશ્રયદોષ-દુષ્ટ માણસનો જેને સ્પર્શ થયો હોય તે, એવો ખોરાક ખાવાના કામમાં લેવાયજ નહિ. ભલે બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ્યો હોય પણ તે માણસને બિચારી અને દુરાચરણી હોય તો તેના હાથનું ખાવું ચોખ્ખું નથી.* આ નિયમનો દુરુપયોગ થવાથી નાના પ્રકારનો ન્યાતના લોકોનું રાંધેલું દૂષિત મનાયું છે, પણ તેમાં શાસ્ત્રકારોનો ઉદ્દેશ માર્યો ગયો છે.

(૫) વિરુદ્ધની દલીલોનો જવાબ

કેટલાક વળી આદિત્ય પુરાણને આગળ કરીને તેને આધારે એવો દાવો કરે છે કે કલિયુગમાં શૂદ્રના હાથનું ખાવાનો નિષેધ છે. આ દલીલ કેટલી લૂછી છે તે અમોએ “વિધવાવિવાહ”ના વિષયની ચર્ચા કરતી વખતે બતાવી દીધું છે.

જે દેશનાં શાસ્ત્રો સૌથી વિશેષ ઉદાર છે, જે દેશના મહા-પુરોહિતો આચાર અને વિચાર બેઉ અત્યંત ઉદાર છે તે દેશના લોકોજ આટલા બધા સાંકડા વિચાર ધરાવે છે, એ થોડા અક્ષોષોની વાત છે? અને તેઓ પરાધીન છે તેવું કારણ પણ એજ છે!

(૨૬) પાણી વિષે

અસલના ઋષિમુનિઓ અને બ્રાહ્મણો હલકી ભાતની કન્યાઓને પણ પરણતા, ત્યારે તેઓ તેમના હાથનું પાણી પણ પીતાજ હશે ને ?

(ક) અસૂક્ષ્મ ગમે તેના હાથનું પાણી ખપતું.

મનુ લખે કે “અન્નપાણી જે કંઈ વગરમાગ્યે આવી મળતું હોય તે ગમે તેની પાસેથી પણ લઈ શકાય.”* વળી “પાણી, દહિં, શમ્બા, ઘર, દર્લ, સુગંધી વસ્તુઓ, પુષ્પ, મધિ, ધાણી, મત્સ્ય, માંસ, અને શાકભાજી, આટલી વસ્તુઓમાંથી

દૂષિત નથી માનના. અનુવાદકને જંગાળના પ્રવાસ દરમ્યાન ત્યાંના લોકો પૂછતા કે ત્યારે તમારા દેશમાં બ્રાહ્મણો પણ માછલી ન ખાય ? ગુજરાતના બ્રાહ્મણો માછલી ન ખાય એ જંગાળોએને માટે થોડો આશ્ચર્યનો વિષય !—સેવાનંદ

* બારતે વિવેકાનંદ, પૃષ્ઠ ૩૬૩.

x મનુસંહિતા, ૪-૨૪૭.

ગમે તે વખતે માણે જાણી ગમે તો તે ભેડાવી નહિ. *
 વિષ્ણુસંહિતાનો મત પણ ઘરાણર આજ પ્રમાણે છે. *

મદ્ભગવદ્ ગાંધારીમાં આખું છે કે “જળ, સ્ત્રી અને રત્ન, એ સ-
 વાનથી ક્ષિપ્ત હોતાંજ નથી. માટે ઉંચા પ્રકારનો વિદ્યા, ખુબ-
 રાસત સ્ત્રી, રત્ન, રાવણ, એ બધાં જેમ નીચ જાતિમાંથી પણ
 રાવણ કરી શકાય તેમ જળ પણ ગમે તેના હાથનું લઈ શકાય.” †

સીતા લોકમાં આટલો બધો વખત કેત રહી ત્યારે તેણે રાક્ષ-
 સોના હાથનું પાણી પીધું હોતુંજ જોઈએ. મહર્ષિ ઉત્તર મુનિને
 કોઈ નીચ જાતિના માણસે પીવાને પાણી લાવી આપ્યું, પણ
 તે તેમણે પીધું નહિ તે ઉપરથી કૃષ્ણ તેમને કપકો આપ્યો હતો. ‡
 મિથિલા શહેરમાં એક અત્યંત હલકી જાતનો વ્યાધ હુકુર અને
 પાડાનું માંસ વેગવાનો ધંધો કરતો હતો. = ગ્રાહણે પણ તેને
 ઘેર જતા અને તેનું આપેલું પગ ધોવાનું પાણી અને આચમન
 લેતા. + વાડ, જ્યારે અસલના વખતમાં વાનર, રાક્ષસ અને નીચ
 જાતિના લોકોનું અન્ન ખાવામાં કોઈને હરકત ન હતી ત્યારે
 પછી પાણીનું તો પૂછવંજ શું ? વળી જ્યારે ઋષિમુનિઓ નીચ
 જાતિમાંથી રૂપાળી રૂપાળી સ્ત્રીઓને પરણવા તૈયાર થતા તો પછી
 નીચ જાતિના હાથના પાણીનો તો તે વખતે સવાલજ શો હોય ?
 જરાસંધ રાજના કાયસ્થ મંત્રીએ જે જે હલકી વર્ણના લોકોને
 ગળે જનોઈ પહેરાવીને ભૂમિહાર ગ્રાહણે બનાવી દીધા તે બધાના
 હાથનું પાણી આજે કયો ગ્રાહણ નથી પીતો ? બારમા સૈકામાં
 મહારાજા બલ્લાલસેને ખેડુત અને માછીના હાથનું પાણી
 સમાજમાં ચાલુ કરાવ્યું હતું અને સોનીનું પાણી બંધ કરાવ્યું
 હતું. ÷ અઢારમા સૈકામાં કૃષ્ણનગરના રાજા કૃષ્ણચંદ્ર રાયે
 ગોવાળનું પાણી સૌથી પહેલી વાર ચાલુ કરાવ્યું હતું. † મહા-
 રાષ્ટ્રના પેશ્વા તો ગ્રાહણેજ હતા. પણ અઢારમા સૈકામાં

* શર્યાં ગૃહાન્ કુશાન્ ગન્ધાનપઃ પુષ્પં મળીન્ દધિ ।

ધાનામત્સ્યાન્ પયો માંસં શાકઞ્ચૈવ ન નિર્નુદેત્ ॥

મનુસંહિતા, ૪-૨૫૦

* વિષ્ણુસંહિતા ૫૭-૧૦.

† શાંતિપર્વ, ૧૬૫-૩૧, ૩૨.

+ અશ્વમેધપર્વ, અધ્યાય ૫૫.

= વનપર્વ, ૨૦૬-૩૨, ૧૧.

+ વનપર્વ, ૨૦૬-૧૮.

÷ ગૌડે ગ્રાહણ, પૃષ્ઠ ૨૫૪

† સંબંધ નિર્ણય, પૃષ્ઠ ૧૯૩. ક્ષિતીશ વંશાવલી ચરિત, પૃષ્ઠ ૩૦

અરપૂર્ય ગણાવી મહાર જાતના લોકો આમડાની ગસકોમાં પાણી ભરી લાવતા તે પેશ્વા પોતે અને તેના દરબારના શ્રાવણ અમલદારો પણ ખીતા-હતા.

(૨) હાથ ગું ચાલે છે ?

હાલના જમાનામાં બંગાળામાં હાડી, બાગડી, ટોમ, મોચી વગેરે જાતના લોકો અરપૂર્ય કહેવાય છે અને તેમના હાથનું પાણી કોઈને ખપતું નથી; પરંતુ એજ લોકો જો વેળુવ ઘડ જાય તો તેમના હાથનું પાણી ચાલુ થઈ જાય છે. * બાઉરી કરીને બંગાળામાં એક ન્યાત છે. તેમનો છાંટો કોઈ લેતું નથી, પણ તેમનો બનાવેલો ચૂનાનો કોલ બધેજ વપરાય છે. કલાલનું પાણી તો મોઢે અડાડાયજ નહિ, પણ તેમની દુકાનના દારૂમાં પાણી આવે તેની કરી છોઈ નહિ.

(૩) અમુક ન્યાતનું પાણી ફેરાના એક ભાગમાં પીવાય અને બીજામાં ન પીવાય.

તિયર નામની એક દ્રવીડ જાતિ છે. તેમના હાથનું પાણી લોકો જિલ્લાના એક ભાગમાં ખપે છે અને એ સિવાય બંગાળાના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં ખપતું નથી. તામલી કરીને એક બીજી જાત થાય છે તેનું ભરેલું પાણી બંગાળાના એક ભાગમાં ખપે છે અને બીજા ભાગમાં નથી ખપતું. આશુડીના હાથનું પાણી પશ્ચિમ બંગાળના લોકોને ખપે છે અને પૂર્વ બંગાળના લોકોને નથી ખપતું. હુદાર, કુંભાર અને ગોવાળના હાથનું પાણી પૂર્વ બંગાળના લોકો વાપરે છે ત્યારે પશ્ચિમ બંગાળના લોકો નથી વાપરતા. ગોવાળના હાથનું પાણી બિહારના લોકો પીએ છે. તુનીયા કરીને એક દ્રવીડ જાત થાય છે. તેમનું ભરેલું પાણી બિહારના એક ભાગના લોકો પીએ છે અને બીજા ભાગના નથી પીતા. ધાંચીઓમાંથી જે લોકોએ ઘાણીનો ધંધો 'છોડી દીધો' તેમના હાથનું પાણી બંગાળામાં ખપતું ઘડ ગયું છે ત્યારે તેમનીજ ન્યાતના બીજા ધાંચીઓનું પાણી નથી ખપતું. બંગાળામાં વજુકરના હાથનું પાણી લોકો પીએ છે પણ બિહારના લોકો નથી પીતા. સોની, કાદાર, મુથાર, હોડી હાંકનાર, દોચ અને માછીમાર, એટલાનું પાણી બંગાળામાં ખપતું નથી, પણ બિહારમાં એ બધાનું પાણી ખપે છે. એવીનો ધંધો કર-

નાર માછીનું પાણી નદીઆ અને મેઢનીપુર જિલ્લાના અમુક ભાગમાં અને જિહારમાં ખપે છે ત્યારે એજ જિલ્લાના બીજા ભાગમાં અને પૂર્વખંગાળમાં નથી ખપતું. ખંગાળાના કોઈ કોઈ ભાગમાં ઉપર ગણાવેલી ન્યાતોનું પાણી ખપે છે, પણ તેમના ગોરનું પાણી નથી ખપતું ! એ ન્યાતોના લોકો તેમના ગોરનું પાણી પીએ છે અને તેમનો પ્રસાદ* પણ ખાય છે. એજ ગોર તેમને અશોચ વગેરે આભડછેટમાંથી શુદ્ધ બનાવે છે. અગ્રદાની કરીને જિહારમાં બ્રાહ્મણની એક ન્યાત છે. તેમને જિહારમાં મહાપાત્ર કહે છે, પણ તેમના હાથનું પાણી ખંગાળાના લોકોને ખપતું નથી. પણ જિહારમાં બધા તેમનું પાણી પીએ છે એટલુંજ નહિ પણ ત્યાંના ઉંચામાં ઉંચી ન્યાતના બ્રાહ્મણો તેમની સાથે એક પંગતે જમે છે અને શ્રાદ્ધને દિવસે તેમના અને તેમની સ્ત્રીઓના પગનું પૂજન કરે છે.‡

* ખંગાળામાં બ્રાહ્મણ સિવાયની બીજી ન્યાતો બ્રાહ્મણનું અને બધા લોકો પોતપોતાના ગુરુનું જાંડેલું પ્રસાદ તરીકે ખાય છે.

—સેવાનંદ

‡ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાન્તોના ખાવાપીવાના અને અડકવા-આભડવાના રિવાજો એકબીજાથી તદ્દન ઉલટા છે છતાં પણ દરેક પ્રાન્તના લોકો શાસ્ત્રને અનુસરવાનો દાવો કરે છે ! ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં લોટમાં પાણી પડે એટલે એકું થયું કહેવાય. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં ઘીમાં બનાવેલી “પકકી રસોઇ” ગમે તેના હાથની ખવાય. રજસ્વલા સ્ત્રીને અડકાય નહિ પણ તેને હાથોહાથ પાનની બીડી આપી શકાય. પૂછીએ ત્યારે કહે કે થોડા અમે એને અડક્યા છીએ ! અમે તો પાનનેજ અડક્યા છીએ. ચાકરડી લોટ બાંધી આપે તેની પૂરીઓ બ્રાહ્મણને ખપે. પંજાબના લોક એ હાથે ખાય અને હાથ ખરડાયા હોય તોજ ધૂએ અગર રૂમાલથી લૂછી નાખે, નહિ તો કાંઈ નહિ. ખંગાળીઓ માંસ ખાય પણ લસણ ન ખાય ! સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મુસલમાન નોકરને પૂરીનું પોટલું લાકડીએ ભેરવીને ઉંચકવા આપ્યું હોય તો ચાલે, કારણ કે મુસલમાન થોડોજ પૂરીઓને અડક્યો છે ? તે તો લાકડીને અડક્યો છે ! મતલબ કે, શાસ્ત્ર નહિ પણ રૂઢિબાધ હિન્દુસમાજ ઉપર રાજ્ય કરે છે. આ લખનાર એક વાર પંજાબમાં ફરતો ફરતો સિયાલકોટ જઈ ચઢ્યો. અગરમાં હોટેલ દીડી એટલે ત્યાં જઈને પૂછ્યું : “કયા ખાના તૈયાર હય ?” હોટેલવાળો બોલ્યો : “ગોસ્ત હય, રોટી હય.” મેં ચાલવા માંડ્યું ત્યારે હોટેલવાળો સમજ્યો કે એ હિન્દુ હશે તેથી વાછરડાનું માંસ સમજી

(૫) નાતરીઆ નાતના હાથનું પાણી પણ પીવાય છે.

બંગાળના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં એક ન્યાત એવી છે કે તેમનામાં નાતરાં કરવાનો અને ગમે તે ન્યાતની કન્યાને પરણવાનો ચાલ છે. એ ન્યાતના વૈષ્ણવ અને વૈષ્ણવીનું પાણી બધા લોકોને ખપે છે, ખિહાર અને જોરિસામાં એવી કેટલીક ન્યાતો છે કે તેમનામાં નાતરાં કરવાનો ચાલ હોવા છતાં તેમના હાથનું પાણી સોને ખપે છે. એ નાતરીઆ નાતના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બેઠેલા હાથનું પાણી એકલા જોરિસા અને ખિહારમાંજ નહિ પરંતુ બંગાળમાં પણ ઘેરે ઘેર ખપી શકે છે. બંગાળનાં ઘણાં હિંદુ કુટુંબોમાં એ ન્યાતની સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો નોકરીએ રહે છે અને રાંધવાનું તેમજ પીવાનું પાણી ભરી લાવે છે. પરંતુ જો કોઈ બંગાળની વિધવાએ પુનર્લગ્ન કર્યું તો બસ તેના પાણીનો છાંટો કોઈ લેશે નહિ !

(૬) ગંગાજળ

અરુધ્ધ ન્યાતોના લોકો ગંગાજળ ભરી લાવે તે આજે પણ બંગાળમાં બધાજ લોકો ઉપયોગમાં લે છે. તેંતુલીઆ બાગદી સિવાય બીજા બધા બાગદીઓમાં નાતરાંનો ચાલ છે. પણ એવાં નાતરાં કરનારા બાયડા અને બાયડીઓના હાથનું ગંગાજળ પીવામાં કોઈ વાંધો લેતું નથી.

(૭) મુસલમાનના હાથનું પાણી

હવાખાનાઓમાં ઘણી જગ્યાએ મુસલમાન કૌમ્પાઉન્ડર હોય છે. તેઓ એક હાથમાં પાણીનો ગ્લાસ અને બીજા હાથમાં હવા રાખીને બેઠેનું મિથળ કરે છે. એ હવા ટીલાં ટપકાં કરનારા પ્રાણલો અને બીજા બધા ઉંચી ન્યાતના હિંદુઓ વગર હરકતે પી શકે છે. ÷ મુસલમાનના હાથનું નાળીએરનું પાણી, દૂધ,

ને આપ્યો જતો હશે; એટલે તેણે વગી ફરીથી કહ્યું: “ગોસ્ત બકરાકા દમ.” તો પણ મેં તો પાણું ફરીને જોયુંજ નહિ. ત્યારે પેલો ખૂમ પાડવા લાગ્યો: “કયુ સાદબ ! કયું તબિયત બિગાડને હો ?” મેં કહ્યું, “હમ લોક ગોસ્ત હસ્તિભાસ નહી કરતે દમ.” ત્યારે તે ભલો માણસ બોલી છાંયો, “અચ્છા, આપ ગોસ્ત ખત ખાધએ. આપકો ગોસ્તખી અંદર સે આહુ આહુ (ખટાટા) ચૂન ચૂન કે નિકાત ફુગા.”

—સેવાનંદ

■ અસવર્ણ વિવાદ-૫૪ ૧૧

÷ આપણા ગુજરાતમાં નડિયાદ, આણંદ અને વલસાડમાં

ખરફ, સોડા, લેમોનેડ અને પાનસોપારી સૌને ખપે છે. મુસલમાન હજમ પાસે હજમત કરાવતી વખતે તે મોઢે પાણી લગાડે તે ચાલે. મુસલમાન ઘાંચીના ઘરનું તેલ ખવાય ! પેલી કહેવત ખરીજ છે કે “જેનો ખપ તેનો છોછ નહિ.”

થોડા વખતની વાત ઉપર શ્રીનગર (કાશ્મીર)ના પ્રાદ્યુષ પડિતો મુસલમાન ખ્રિસ્તીઓના હાથનું પાણી પીવાના કામ-માં લેતા હતા. =

(છ) વધારે આશ્ચર્યની વાત ?

જે ન્યાતના હાથનું પાણી પીવાને માટે પ્રાદ્યુષોને ન્યાત-ખહાર મૂકવામાં આવે છે તેજ પ્રાદ્યુષો પરદેશમાં જઈને તેજ ન્યાતના હાથનું પાણી પીએ તો તેમાં કોઈ વાંધો લેતું નથી અને તે પ્રાદ્યુષ વટલાતો પણ નથી !

ઉંચ વર્ણના લોકો અસ્પૃશ્ય જાતિના હિંદુઓને તેમને ફેવે પાણી ભરવા દેતા નથી, ફેવાને અડકવા પણ દેતા નથી; પણ તેજ ફેવે મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓના ઘરનાં પાણી ભરવા આવે તો કોઈથી ચૂં કે ચાં થતી નથી. તેઓ બેઠક ફેવામાં પોતાનાં વાસણ નાખે, પાણી ભરે અને હિંદુઓનાં બેરાં તેમના છાંટા ઉડવાની ધાકે ઉભાં ઉભાં જોયા કરે !

(જ) દહીં

દહીંને વિષે તો મહર્ષિ મનુ અને વિષ્ણુ બેઉ લખી ગયા છે કે દહીં તો વગર માગ્યે જેની પાસે મળે તેની પાસેથી લેવાય. ખંગાળાના સ્વતંત્ર હિંદુ રાજા શાસ્ત્રજી બલ્લાલ સેને પક્ષિની નામની ડોમ જાતિની સ્ત્રીના હાથનું દહીં ખાધું હતું. શાસ્ત્રમાં છૂટ ન હોત તો બલ્લાલ સેન જેવો ધાર્મિક રાજા એવું કામ કરેજ નહિ. આજે પણ આગગાડીમાં ચઢીને એક ગામથી બીજે ગામ દહીં, દૂધ અને માખણના ડબ્બા જાય છે જ ને ? ઢેડ, લંગી પોર્ટરો તેને ગાડીમાં ચઢાવે છે અને ઉતારે છે. ગામડાં-માંથી શહેરમાં જતાં તેમને કેના કેના હાથ અડકે છે તે પ્રાદ્યુષો જાણે છે અને છતાં તે દહીં ચારોગે છે અને ઠાકોરજીના

ખ્રિસ્તી મિશનનાં દવાખાનાં છે. ત્યાં ભદ્રભદ્ર પ્રાદ્યુષ વાણીઆ બધા-એ દવા કરાવવા જાય છે અને રહે છે પણ ખરા. પણ દવાખાનાની ખહાર એજ ખ્રિસ્તીઓની સાથે સંસર્ગ રાખવા તેઓ તૈયાર નથી.

—સેવાનંદ

પંચામૃતમાં પણ વાપરે છે. વારૂ, ગુબર્ષ જેવા શહેરમાં ગયા પછી એ દહીં વેચનારાની દુકાને બહારે વર્ણના લોકો દ્રવ્ય દહીં દેવા આવે છે-તેમાં મુશ્કેલીઓ અને લાલીઓ (મુરતી કેડ) પણ હોય-તે બધાનો અડકોબો ધાય તોપણ તે દહીં ચીને ખાય. પણ એજ દહીંને દુકાનની બહાર કોઈ નીચ કોમનો હાથ અડ્યો એટલે બસ તે અમકાઈ ગયું !

આ બધું જોતાં હિન્દુઓના વ્યવહારમાં અમુક ચોક્કસ નિયમ છે એવું કહેવાની કોની હિંમત ચાલશે ? આમાં કોઈ પણ દંગમકો છે ? સાદી સમજ છે ? જુદિપૂર્વકની દલીલ છે ?

(૨૭) ખોરાક

ગીતામાં કહ્યું છે કે “જે ખોરાકથી સ્વાસ્થ્ય, આયુષ્ય અને બળ પ્રાપ્ત થાય, શરીર પુષ્ટ થાય, કામ કરવાનો ઉત્સાહ પેદા થાય, ચિત્ત મસત રહે, ખોરાક ઉપર રુચિ વધે, રસ ઉત્પન્ન થાય એવો સ્નિગ્ધ ખોરાક ખાવો.” *

મહાભારત કહે છે કે “ સવારસાંજ મળીને દિવસમાં બે વાર ખાવું. ખોરાક જરૂરીઆત કરતાં વધારે હોવો ન જોઈએ તેમ જરૂરીઆત કરતાં ઓછો પણ ન હોવો જોઈએ.† ઉદરનો અડધો ભાગ ખોરાકથી અને પા ભાગ પાણીથી ભરી દેવો, અને બાકીનો પા ભાગ ખાલી રહેવા દેવો. એમ કરવાથી આપેલું જલદી અને સહેલાઈથી પાચન થઈ જાય છે.”

(૨૮) શરીર

ચારિત્ર્યગઠન કરવાની, જ્ઞાન સંપાદન કરવાની અને ઉદાર થવાની જોટલી જરૂર ‡ તેટલીજ આપણું શરીરને પુષ્ટ અને બળવાન બનાવવાની પણ છે. મહાભારત કહે છે કે શરીરની કદી પણ અવગણના કરવી નહિ. કર્મ કરવાનું અને ધર્મની સાધના કરવાનું સાધન જોઈએ તો શરીરજ છે. શરીરને હરકત ન પહોંચે એવી રીતે ધર્મનું પાલન કરવું. ધર્મનું પાલન કરવા જતાં શરીર

* ચોક્કસ નિયમની વાતજ ક્યા છે ? જે મદિરામાં અત્યંત્રે-થી ન જવાય તે મદિરામાં ગોરા અનલદારો અને તેમની સ્ત્રીઓ જાય છે. દારૂ વિશ્વનાથના મદિરામાં લોડ અર્ધિન ગયા હતા. હમણાં મદુરા, રામેશ્વર વગેરે મદિરામાં સેનાધિપતિની છોકરી જઇ આવી !

—સેવાનંદ

ખરાબ ન થઈ જાય તેની કાળજી રાખવી. x ઈન્દ્રિયોને સં-
યમમાં રાખ્યાથી હીર્વાયુષી થવાય છે.

(૨૯) રોજગાર

મનુ તથા બીજા બધા ઋષિમુનિઓ લખી ગયા છે કે,
ખેતી, વેપાર વગેરે રોજગાર કરીને પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ
કરવો. નોકરી તો કરવીજ નહિ. કોઈ પણ જાતની નોકરી એ
શ્વાનવૃત્તિજ કહેવાય છે. *

(૩૦) તોપ, બંદુક વગેરે

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બેઉ પક્ષે ઘણાજ મોટાં સૈન્યનો જમાવ
કર્યો હતો. ત્યારે હવે સવાલ એ થાય છે કે આવડાં મોટાં સૈન્યો-
નો માત્ર અઢારજ દિવસની લડાઈમાં કેવી રીતે સંહાર થઈ ગયો ?

ઉત્તર એ છે કે, કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બેઉ પક્ષે આગ્નેયાસ્ત્ર
બંદુક, તોપ, દારૂગોળો, વિષ, અશ્વિ, ઝેરી વાયુ વગેરે નાશકારક
સાધનોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો હતો.

આગ્નેયાસ્ત્ર દેખાવમાં તેજથી જળહળતાં અને ભયંકર
અવાજ કરે એવાં હતાં. = કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં એવાં અસ્ત્રોનો
ઉપયોગ થયો હતો. + એવાં અસ્ત્રોના ઉદ્ભવે યુદ્ધપર્વ સિવાય
મહાભારતમાં બીજે કેટલેક ઠેકાણે પણ છે. ÷

રામાયણમાં લખ્યું છે કે, વિશ્વામિત્ર મુનિએ રામચંદ્રને
આગ્નેય અને શિખર અસ્ત્ર આપ્યાં હતાં. કુંરિ અને માર્શમેન
બેઉ જણ ઉપરોક્ત શિખર અસ્ત્રને (જેને શિખા અર્થાત્ અગ્નિની
શિખા હોય છે એવું અસ્ત્ર) આગ્નેય અસ્ત્ર એટલે એક પ્રકારનું
બંદુકના જેવું અસ્ત્ર કહે છે.

હરિવંશ અને વાયુપુરાણમાં લખ્યું છે કે પરશુરામે સગર
રાજાને આગ્નેયાસ્ત્ર આપ્યું હતું.†

x શાંતિપર્વ, ૨૬૪-૧૪.

* મનુસંહિતા, ૪-૯, ૬. ૧૦-૮૨. પરાશર સંહિતા, ૨-૨, ૮.
ગૌતમ સંહિતા, અધ્યાય ૧૦. વસિષ્ઠ સંહિતા-અધ્યાય ૨. શ્રીમદ્-
ભાગવત સ્કંધ ૧૧, અધ્યાય ૧૭.

= કર્ણપર્વ, ૮૯-૧૭, ૧૮.

+ દ્રોણપર્વ, ૩૧-૫૪. ૯૬-૪૮. કર્ણપર્વ, ૮૯-૧૭, ૧૮.

÷ વનપર્વ, ૨૪૪-૭. વિરાટ પર્વ, ૫૮-૫૨. ઉદ્યોગ પર્વ,
૧૮૨-૧૨.

† વાયુપુરાણ, ૮૮-૧૩૫.

(ક) બંદુક

કૃષ્ણ યજુર્વેદનો ૧-૫-૬-૭ મી ઋચા ઉપરની સાયજ્ઞા-
ચાર્યની ટીકામાં લખ્યું છે કે, તે અગ્નિ લોહાનું જનાવેલું હોય
છે, તેની અંદર છિદ્ર હોય છે, અંદરના ભાગમાં સળગતો અગ્નિ
હોય છે અને તેમાંથી અગ્નિના ભડકા જેવું તેજ બહાર નીકળે છે.
ત્યારે હવે આ અગ્નિને બંદુક નહિ તો બીજું શું કહેવું? પ્રિન્સી-
પાલ આપાટં લખે છે કે વેદમાં બંદુકનો ઉલ્લેખ છે.

વેદપાલનની નીતિપ્રકાશિકામાં નલિકા અગ્નિનું નીચે
મુજબ વર્ણન છે:-તેની આકૃતિ સીધી, પાતળી અને વચમાં
છિદ્રવાળી છે. તે રંગે કાળું હોય છે. તેના છિદ્રમાંથી નાની
લોહાની ગોળી નીકળીને સામા માણસને વાગે છે. આ વર્ણન
ઉપરથી અને શુક્રનીતિમાં પણ નલિકા અગ્નિનું જે વર્ણન છે તે
જોતાં એ અગ્નિ બંદુકજ હોવું જોઈએ.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બેઉ પક્ષનાં સૈન્યે ઉપર કદા તેવા
નલિકાઓ ઉપયોગ કર્યો હતો. *

મહાભારતમાં એવું પણ લખ્યું છે કે “દ્રોણાચાર્યે” અર્જુન.
નને પ્રહારિ નામનું અતિ ઉત્કૃષ્ટ, અસાધારણ, અગ્રોધ, અત્યંત
વેગ અને બળશુક્ત અને વીજળીના જેવું બળકર્તું અસ્ત્ર તેના
ઉપયોગ અને ઉપસંહારની પૂરેપૂરી સમજ સાથે આપ્યું હતું.
તેનામાં આખી પૃથ્વીનો નાશ કરવા જેટલું બળ હતું. + આજ
જાતનું અસ્ત્ર તેમણે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને પણ આપ્યું
હતું. તેના ઉપયોગ કરતી વખતે અશ્વત્થામાએ તેને ડાબા
હાથથી પકડ્યું હતું અને તેમાંથી અગ્નિના ભડકા નીકળવા
લાગ્યા હતા. * અર્જુનને વાપરેલા પ્રહારિનામાંથી પણ એકા-
એક અગ્નિનો ભડકો ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેના ધડાકાથી
આઠાશ ગાળી ઉઠ્યું હતું. ÷ આ બધી હકીકત બંદુકને મળતી
આવે છે તે જોતાં પ્રહારિના તે એક પ્રકારની બંદુકજ હશે.

* ઉદ્યોગપર્વ, ૧૭૧-૩૮. ભીષ્મપર્વ, ૯૫-૩૧. ૧૦૬-૧૩.
દ્રોણપર્વ, ૧૮૧-૮૪. કર્ણપર્વ ૪૯-૩૪. ૮૯-૨૪. સૌપ્તિકપર્વ, ૧૦-
૧૫. બીપર્વ, ૧૯-૬. ૨૩-૧૮.

+ અર્ધિપર્વ, ૧૩૩-૧૮, ૧૯, ૨૦. ૧૩૯-૧૦, ૧૧.

* સૌપ્તિકપર્વ, ૧૩-૧૯, ૨૨. ૧૫-૧૬.

÷ સૌપ્તિકપર્વ, ૧૪-૭, ૧૦.

મહાભારતમાં વળી અયઃકણ્ણ નામના અસ્રનો ઉલ્લેખ છે. જે શ્લોકમાં તેનો ઉલ્લેખ છે તેના ઉપરની ટીકામાં ટીકાકાર નીલકંઠ લખે છે કે “જેમાં અયઃકણ્ણ અર્થાત્ લોઢાની ગોળી ભરવામાં આવે છે અને તે ગોળીને અગ્નિના પ્રયોગ વડે ફેંકવામાં આવે છે તે લોઢાના બનેલા યંત્રને ‘અયઃકણ્ણ’ કહે છે.” ત્યારે આ અસ્ર તે બંદુક ખંડ કે નહિ? x

(સ્વ) તોપ

રામાયણમાં શતઘ્ની નામના અસ્રનું નીચે મુજબ વર્ણન છે:— તે લોખંડની બને છે. તેની આકૃતિ એકસરખી ગોળ અને લીસી છે અને દેખાવમાં ભયંકર છે. * તેનું કદ મોટા વૃક્ષના થડ જેવું હોય છે અને જ્યારે તે ફૂટે છે ત્યારે મેઘગર્જનાના જેવો ધડાકો થાય છે. તેને કિલ્લાના ખુરજ ઉપર ગોઠવવામાં આવે છે અથવા યુદ્ધક્ષેત્રમાં લઈ જવામાં આવે છે. મહાભારતમાં શતઘ્નીનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે તેને બે અથવા ચાર પેડાં હોય છે. તે ખૂબ મોટી અને કાળા લોઢાની બનેલી હોય છે. એકકે વખતે સો સો જણનો સંહાર કરી શકે છે. એકકે વખતે હજાર માણસના પણ ભૂકા કાઢી નાખે એવું પણ એક મહાઅસ્ર થાય છે તેને સહસ્રઘ્ની કહે છે. † આવી શતઘ્નીઓએ કિલ્લાના ખુરજ ઉપર ગોઠવવાનો ઉલ્લેખ મત્સ્ય પુરાણમાં પણ છે.

હોલોહોડ લખે છે કે, અસલના વખતમાં તોપોનેજ શતધ્વી કહેતા હતા; અને ઘણીજ મોટી તોપોને સહસ્રઘ્ની કહેતા હતા.

અયોધ્યામાં સેંકડો શતઘ્નીઓ હતી એવો ઉલ્લેખ રામાયણમાં પણ છે. લંકાના કિલ્લાના દરવાજાઓ ઉપર રાક્ષસોએ સેંકડો શતઘ્નીઓ ગોઠવી હતી એવું વર્ણન પણ રામાયણમાં છે. ‡

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “પાંડવોએ ઈન્દ્રપ્રસ્થ નગરીને શતઘ્નીઓ અને મોટાં મોટાં લોખંડનાં ચક્રો વડે સુશોભિત બનાવી દીધી હતી. એવી શતઘ્નીઓ દ્વારકામાં પણ હતી. કિલ્લાના દરવાજાની ઉપર તેમને ગોઠવવામાં આવતી હતી. †

x આદિપર્વ, ૨૭ ૧-૨૫

* રામાયણ, લકા. ૬. ૩ ૧૩

† શ્રીમદ્ભગવત્, ૧૬૮-૧૬ ૧૫૫-૬૦, ૩૫, ૬

‡ રામાયણ, આદિ. ૬. ૧ ૧૧ લકા. ૬. ૩ ૧૩

- આદિપર્વ, ૨૭ ૧-૨૫. વનપર્વ ૧૫-૨. શાંતિપર્વ ૧૬-૬૧.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બેઉ પક્ષ તરફથી અગ્નિનીઓનો ઉપયોગ થયો હતો.*

મહાભારતમાં તુલ્યગ્રુહ નામના જ્ઞેષ્ઠ સીન્ધુ સંતનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંથી કંપની ગર્જનાના જેવો પ્રચંડ મહાકો થાય છે અને તેના વેગથી પવન સૂમવાટા કરતો અગ્નિમાન થાય છે. તેને પેઠાં પણ કહેવાય છે. મહાભારતમાં તુલ્યગ્રુહ સંતનુ* અર્ધુ* વર્ણન છે. નીલકંઠ તેને બંદુકજ કરે છે પણ તે પિંચવાળો છે તે જોતાં તો તેને તોપજ કહેવી જોઈએ. †

૧મી મહાભારતમાં ઘોરા પ્રચંડ કરના નામ સંતનો ઉલ્લેખ છે; તેના મુખમાંથી પણ અગ્નિના ભટકા નીકળતાદતા. ‡

રામાયણમાં પ્રહાસ્ય નામના અમરુ* નીલ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:- તે વચ્ચના જેવું અત્યંત કઠણ અને બધંકર આકૃતિવાળું છે. તે અંકુરથી પોણું હોવા છતાં ઘણું વચનદાર છે. તેમાંથી ધૂમાટો અને અગ્નિના ભટકા નીકળે છે. વાસુના જેવો તેનો વેગ છે. તેનો મહાકો અત્યંત પ્રચંડ હોય છે. રથ, યોડા, હાથી, કિલકાના દરવાજા અને પર્વતોનાં પણ તે ભાંગીને શુદ્ધા ઉડાવી દે છે. + રેવરંડ કૃષ્ણમોહન બન્દોપાધ્યાય લખે છે કે એ પ્રહાસ્ય મહું કરીને બંદુકજ હશે. પણ તેને પર્વતને પણ તોડી નાખે એવી કહી છે માટે બંદુક નહિ પણ તે તોપજ હોવી જોઈએ. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે જ્યારે પ્રહાસ્ય સળગી ઉઠતું ત્યારે તેમાંથી ધૂમાટો નીકળતો હતો. આર્ધુ* મહામૂલ્યવાન પ્રહાસ્ય પરશુરામે દ્રોણાચાર્યને તેનો ઉપયોગ, ઉપસંહાર અને રહસ્યની પૂરેપૂરી સમજ પાડવા પછી તેમના હાથમાં આપ્યું હતું.+

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બેઉ પક્ષ તરફથી પ્રહાસ્યનો ઉપયોગ થયો હતો. †

* ઉદ્યોગપર્વ, ૧૬૫-૧૪. ૪૮-૧૯. ભીષ્મપર્વ, ૯૬-૫૮; ૧૧૯-૨૧. દ્રોણપર્વ, ૧૦૦-૨૯. ૧૩૬-૨૦. ૧૫૪-૧૪૧. ૧૭૩-૪૦. કર્ણપર્વ, ૧૧-૮. ૨૭-૩૦. ૫૮-૧૫.

× વનપર્વ, ૪૨-૫

= વનપર્વ, ૪૨-૬

÷ રામાયણ, લંકાકાંડ, ૧૧૦-૬ થી ૧૦

+ ઉદ્યોગપર્વ, ૧૮૬-૧૫, ૧૬, ૧૭, ૨૧. આશ્વિપર્વ, ૧૬૬-૧૭.

૧૩૦-૬૩, ૬૫.

† દ્રોણપર્વ, ૨૬-૨૦. ૬૦-૯, ૧૨. ૧૨૩-૧૨, ૧૩. ૧૫૫-૩૬, ૪૧.

મહાભારતમાં એક જગ્યાએ એવું વર્ણન છે કે એક ગોળો મેઘની માફક ગર્જના કરતો કરતો વાયુવેગે આવ્યો ગયો. સ્કંદલિચટ લખે છે કે એ તોપનો ગોળો હોવો જોઈએ.

જે આર્યો પ્રાચીનકાળમાં મોટા મોટા લોખંડના સ્તંભ બનાવી શકતા તેમને માટે તોપ બનાવતાં શું અઘરું પડવાનું હતું?

(ગ) ફાટી નીકળે એવાં યંત્રો

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ફાટી નીકળે એવાં યંત્રોનો પણ ઉપયોગ થયો હતો. અર્જુને ઇન્દ્રાસ્ત્ર ફેંક્યું ત્યારે તેમાંથી સેંકડો ધગધગતાં અને તેજસ્વી દિવ્યાસ્ત્ર નીકળવા લાગ્યાં. x અશ્વત્થામાએ નારાયણાસ્ત્ર વાપર્યું હતું એમ કહેવાય છે. તેમાંથી બળતા અગ્નિ જેવાં તેજસ્વી સેંકડો અસ્ત્રો ઉત્પન્ન થયાં હતાં. તેમને પોતાની સામે આવતાં જોઈને પાંડવોએ હાથી, રથ, ઘોડા વગેરે ઉંચાં વાહન ઉપરથી ચટોચટ ફૂદી પડીને તે અસ્ત્રોનો ઘા ચુકાવ્યો હતો. =

(ઘ) પાશ્ચાત્ય પંડિતોના મત

થેમિસ્ટીયસ નામનો ગ્રીક લેખક લખે છે કે “બ્રાહ્મણો વજ્ર અને વીજળી વડે આવે રહ્યા રહ્યા યુદ્ધ કરે છે.” મહાન સિકંદર લખી ગયો છે કે “ભારતવર્ષમાં મારા સૈન્ય ઉપર રાજગતી અગ્નિશિખાઓની વૃષ્ટિ કરી હતી.” ફિલોસ્ટ્રેટસ લખે છે કે “સિકંદર સિંધુ નદી ઓળંગીને આગળ તો વધ્યો પણ તેનાથી હિન્દુઓનો સુરક્ષિત પ્રદેશ છૂટી શકાયો નહિ. હિન્દુસ્તાનમાં તે જેટલી લડાઈઓ લડ્યો તે દરેકમાં તેના શત્રુઓ તેના સૈન્ય ઉપર વેગળે રહ્યાં રહ્યાં આકાશમાંથી તૂટી પડતી વીજળીના જેવાં નાશક અસ્ત્રોનો વરસાદ વરસાવીને તેને પાછા હઠવાની ફરજ પાડતા. મિસરવાસીઓ અનેક યંત્રોની મદદથી તેમની જગ્યાનો કળજો લેવાનો પ્રયત્ન કરતા, પણ તેમનો ખરેખરો હુમલો થતા સુધી હિન્દુઓ ઠંડે કલેજે શત્રુની રમત ઉભા ઉભા જોયા કરતા અને પછી ઉંચી જગ્યા ઉપરથી વીજળીનાં જેવાં તેજસ્વી અને નાશકારક અસ્ત્રોની ઝડી વરસાવીને શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખતા.” હોલોહેડ લખે છે કે છેક

૧૮૭-૪૮. ૧૯૧-૨૫. ૧૯૮-૩૪. ૨૦૦-૩૬. કર્ણપર્વ, ૧૬-૩૬.

૮૯-૫૦. ૯૧-૨૦, ૨૧. વિરાટપર્વ, ૫૧-૮, ૧૧.

x દ્રોણપર્વ, ૧૮-૫, ૬.

= દ્રોણપર્વ, અધ્યાય ૧૯૮.

પ્રાચીન કાળમાં પણ હિન્દુ લોકો જાંદુકના જેવાં અઘ્ર વાપરી જાણતા. ઇલિયટ લખે છે કે “પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડના લોકો કોઈ નહિને કોઈ પ્રકારનાં આગ્નેયાશ્ર તો વાપરતાજ હતા એટલું આપણે કબૂલ કરવુંજ પડશે.” મેંડમ ઇલાવાટ્સ્કી લખે છે કે “પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુ લોકો આગ્નેયાશ્રનો ઉપયોગ કરતા હતા.” ડૉ. રામદાસ સેન લખે છે કે અસલના ભારતવાસીઓ જાંદુક અને દારૂગોળાનો ઉપયોગ કરી જાણતા હતા અને એ વસ્તુઓની સૌથી પહેલી શોધ કરનાર પણ તેઓજ હતા.”

(૪) દારૂગોળો

દારૂગોળો એટલે આગ્નેયાશ્રમાં વપરાતું રાસાયનિક દ્રવ્ય એવું મહાભારતમાં લખ્યું છે. તે વખતે દારૂગોળાનો ઉપયોગ થતોજ હતો. ઋગ્વેદ લખે છે કે જાંદુકના દારૂની શોધ ભરતખંડમાંજ થઈ છે. હોલોહેડે પણ લખ્યું છે કે જાંદુકના દારૂનો વપરાશ હિન્દ અને ચીનમાં છેક પ્રાચીનકાળથી થતો આવ્યો છે.

(૫) સૂરોખાર અને ગંધક

જાંદુક માટેના દારૂની બનાવટમાં સૂરોખાર, ગંધક અને કાલકાંના કોલસા, એ ત્રણ ચીજો વપરાય છે. ઇલિયટ લખે છે કે ગંગાની ખીણના પ્રદેશની માટીમાં જોઈએ તેટલો સૂરોખાર છે અને ભરતખંડના વાયવ્ય કોણના પ્રદેશમાં ગંધક મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. વિટસન લખે છે કે “હિન્દુઓના પૈઠક શાસ્ત્રને લગતા ગ્રંથસમૂહ ઉપરથી એટલું ચોક્કસપણે કહી શકાય છે કે જાંદુકના દારૂની બનાવટમાં વપરાતી વસ્તુઓ જેવી કે ગંધક, સૂરોખાર અને કોલસાથી તે લોકો સારી રીતે જાણીતા હતા અને એ બધાં દ્રવ્યોના ઢગના ઢગ તેમનાં રહેઠાણની આસપાસ પડેલા હતા. આટલું બધું છતાં તે દ્રવ્યોને એકત્ર કરીને સંગ્રહાવવાની કળાનું તેમને જ્ઞાન ન હતું, એ વાતજ અસંભવિત છે. એવી જાતના સંદેહને માટે પણ અવકાશ નથી; કારણ કે તેઓ સુદમાં આગ્નેયાશ્ર વાપરતા એવાં અનેક પ્રમાણ તેમનાં કાંચોમાં છે.”

+ ભારતરદરશ.

× પ્રકાશી, માપ ૧૩૨૮, પૃષ્ઠ ૪૬૪.

• ખાસ કરીને ખરસાખી અથવા ધીરીઆના કોલસા.

(છ) ગંસ (ઝેરી વાયુ)

મહાભારતમાં વાયુયંત્રનો પણ ઉલ્લેખ છે. § વળી અશ્વમેધ એક વાર સંમોહન અશ્વનો પણ ઉપયોગ કર્યો હતો તેનાથી બધા કૌરવો ઘોર નિદ્રાવશ થઈને બેહોશ બની ગયા હતા. તે દરમ્યાન રાજકુમાર ઉત્તર તેમના રથ ઉપર ચઢી જઈને તેમનાં શરીર ઉપરનાં વસ્ત્ર ઉતારી લાવ્યો હતો. † એ સંમોહન અશ્વમાંથી કોઈ બ્રાહ્મણે ઝેરી વાયુ નીકળતો હોવો જોયો. ‘થિયોસોફિસ્ટ’ નામની માસિક પત્રિકાના એક અંકમાં લખ્યું છે કે અસલના વખતમાં હિન્દુ લોકો ઝેરી વાયુને મળતા કોઈ પદાર્થનો ઉપયોગ કરીને સામા પક્ષનો સંહાર કરતા હતા.

(જ) સળગી ઉઠે એવા પદાર્થ અને ઝેર

હિન્દુસ્તાનના લોકો અસલના વખતમાં લડાઈની આંદર સળગી ઉઠે એવા પદાર્થોનો અને ઝેરનો પણ ઉપયોગ કરતા. ‡ મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “અસિ અને ઝેર વડે શત્રુના રાજ્યમાં ઉપદ્રવ કરવો.” § અશ્વમેધ એક આગ્નેયાશ્વ સળગતું છોડીને ચિત્રરથ ગંધર્વનો રથ બાળી મૂક્યો હતો. ¶ દુર્યોધનના ઉર-ભાગ પછી અશ્વમેધ અને કૃષ્ણ કૌરવોની છ.વણીના દરવાજા આગળ જેવા રથમાંથી ઉતર્યા તેવોજ તે સળગી ઉઠ્યો અને ખાક થઈ ગયો. કૌરવપક્ષમાંના કોઈએ તેમાં પહેલેથીજ કોઈ દાહ્ય પદાર્થ મૂકી રાખ્યો હોય એ જાનવા જોગ છે. =

ટેસિયસ, ઇલિયસ અને ક્રિસોસ્ટેડસ, ત્રણે જણુ લખી ગયા છે કે પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુ લોકો લડાઈમાં વાપરવાને માટે એક ચોક્કસ પ્રકારનું તેલ જનાવતા. તેના વડે તેઓ શત્રુ-રનાં શહેર અને કિલ્લાની દિવાલોનો નાશ કરતા. તે એક વાર સળગ્યું એટલે પછી તેને હોલવાવાની વાતજ નહિ. તેના વડે મૈત્ર્ય અને શત્રુભંધાર બાધુએ બળીને સાફ થઈ જતુ.

ઇલ્લા મહાયુદ્ધમાં જે જર્મન લોકોએ નાના પ્રકારનાં

§ વિરાટપર્વ, ૫૧-૫૨. ઉદા. ૧૮૨ ૩૧ નાના ૧૮૨ ૫૨ ૫૨.

† વિરાટપર્વ, અધ્ય. ૧૬.

‡ સભ્યપર્વ, ૫-૧૨૨ ૨૧૨૧, ૧૫ - ઉદા. ૧૨૨ ૧૨૨ ૧૨.

§ સભ્યપર્વ, ૫-૧૨૨ ૨૧૨૧, ૧૫ - ઉદા. ૧૨૨ ૧૨૨ ૧૨.

¶ સંતિપર્વ, ૧૬-૬૦.

= અર્જુનપર્વ, ૧૭૦-૭૬, ૭૭ ૭૮.

= મૈત્ર્યપર્વ, અધ્ય. ૧૦.

આશ્ચર્યકારક અસંશયજનો ઉપયોગ કર્યોજ ન હોય તો ભરત-ખંડનાં આ બધાં અસંશયો વાસ્તવિક નહિ પણ કવિઓએ કલ્પેલાંજ કહેવાત.

(૩૧) દેશાચાર

હિન્દુભૂતિને-એકલા હિન્દુઓનેજ શા માટે ?-ને બીજા દેશીપણુ ભૂતિને ઉત્તર અને ગતિભાવંતી યજુ' હોય તો તેને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિની અનિવાર્ય અગત્ય છે. સ્વતંત્ર વિચાર-શક્તિમાંથીજ શુદ્ધ વિવેકબુદ્ધિ જાગ્રત થાય છે. વિવેકબુદ્ધિ વડે કયું કાર્ય દેશના લાભનું ? અને કયું ગેરલાભનું છે તે નક્કી થાય છે. એટલું નક્કી થયા પછી ગેરલાભનાં કામોનો ત્યાગ કરીને લાભદાયી કામોની પાછળ મંડી જવામાં જાણે વિલંબ લાગતો નથી; પણ જેમણે પોતેજ આખી જિંદગીમાં સ્વતંત્રતાના મુખ-નો અને તેના ઉત્તમ લાભોનો સ્વાદ કંઠી ચાખ્યોજ નથી તેઓ-ને દેશની સ્વતંત્રતાને માટે ઉત્કંઠા થાયજ કેવી રીતે ? દેશને સ્વ-તંત્ર બનાવવા માટે તેઓ પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરેજ શાના ? અસંસ-ના વખતમાં આપણા દેશમાં સ્વતંત્રતાની કિંમત લોકો સમજ-તા હતા, સ્વતંત્રતાને પૂજતા હતા તેથીજ આપણે દેશ આવો મહિમાવાન હતો. જેટલી બાબતમાં દેશ સ્વતંત્ર તેટલી બાબત-માં તેનું મંગલ યજુ'જ જલણુ. આપણા પૂર્વજો ગાંધીજ બાબત-માં સ્વતંત્ર હતા તેથી પોતાના કલ્યાણની સિદ્ધિને માટે હજારો માર્ગ બહણુ કરવાની તેમને છૂટ હતી. ગાંધીજ રીતે પરાધીન એવી કોઈ વ્યક્તિએ અગર કોઈ પ્રબલે પોતાની ઉત્તતિ સાધી હોય એવો એક પણ હાખલો કોઈ બતાવી શકશે ? દેશાચારને વાળે ધધને આપણે આપણા દેશનું સત્યાનાથ વાળી દીધું છે.

અસંસના આપણા ધર્મમાં અને દેશાચારમાં કેટલો આસ-માન જમીન જેટલો ફેરફાર થઈ ગયો છે ? ઝગ્ગેદના છેક પ્રાચીન મત્રોનાં ઉપા, આકાશ, મરુત વગેરે દેવદેવીઓ આજે કયાં હવા ખાતાં હશે ? ઝગ્ગેદનીજ પણ જરા પાછલા સમયની યજુયાગ વગેરે ક્રિયાઓ આજે આપણે કેટલે ઠેકાણે જોઈએ છીએ ? અસંસના વખતના જેવા વર્ણાશ્રમ ધર્મ આજે કોણ પાળે છે ? અમિદોત્રી પ્રાણલો તો આજે ચોધ્યા જડતા નથી. ઉપનિષદનો એકેશ્વરવાદ આજે કેટલાને માન્ય છે ? ત્યારપછી આગળ જતાં બોદ્ધ ધર્મની અસરથી હિન્દુધર્મની અંદર શું થોડા

વિપ્લવ થવા પામ્યો છે? વેદના યજ્ઞયાગની સામે બળવો જગાડીને ઈન્દ્રિયહમન એજ સુક્તિનો સાચો ઉપાય છે એવા તે વખતના લોકોને મન તદ્દન નવીન વિચારનો પ્રચાર કરીને ધૌર્ધ્ર્યે એકલા ભરતખંડની નહિ પણ આખા જગતની વિચાર-સૃષ્ટિમાં ક્રાંતિ કરી દીધી હતી તે ધૌર્ધ્ર્ય આજે ભરતખંડમાં એ નથી અને આખા જગતના કોઈ પણ એક ખૂણામાં પણ નથી. ત્યારપછી વળી એજ ધૌર્ધ્ર્યમાં સડો પેઠો અને તેણે તાંત્રિક ધર્મનું અને વામાચારનું સ્વરૂપ લીધું તેની પણ નિશાની આજે કોઈને દેખાય છે? આજે એજ ભૂંસાઈ જતા ધૌર્ધ્ર્ય ધર્મના અવશેષ, તાંત્રિક ધર્મની સડેલી ક્રિયાઓ અને અનાય પ્રજાઓના દેવો, દેવીઓ અને ધાર્મિક માન્યતાઓ એ બધાના તાંત્રી લેગા થઈને તેમાંથી હાલનો મૂર્તિપૂજાપ્રધાન હિન્દુધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે. આવું પરિવર્તન એકલા ધર્મમાંજ થયું છે એમ નહિ પણ જાતિભેદ, લક્ષ, સ્ત્રીજાતિના અધિકાર, સમુદ્રયાત્રા વગેરે તમામ બાબતોમાં થઈ ચૂક્યું છે. દૂકામાં હિન્દુ પ્રજાનો દષ્ટિકોણ જ બદલાઈ ગયો છે !

જો અગાઉ પણ ધર્મમાં અને દેશાચારમાં વારંવાર ફેરફાર થતાજ આવ્યા છે તો આજે દેશના હિતને ખાતર તેમાં એક વાર ફરીથી ફેરફાર કરીએ તો શી હરકત છે ?

દયાસાગર ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે જ્યારે નીચેનાં વાક્ય લખ્યાં હશે ત્યારે તેમને અત્યંત દુઃખ થયું હશે. તે લખે છે કે:-

“ઓ દેશાચાર! ધન્ય છે તને! તારા અનિર્વાચનીય મહિમાનાં હું શાં શાં વખાણ કરું? તું તારા અનુગત ભક્તોને કદી પણ ભાંગે નહિ એવી લોઠાની બેડીઓથી જકડી લઈને તેમના ઉપર એકહૃદ્ય સત્તા લોગવી રહ્યો છે! તું પગલે પગલે તારી સત્તા વધારતોજ જાય છે, શાસ્ત્રોના ઉપર પણ તું પગ મૂકવા લાગ્યો છે, તેં ધર્મને પણ મરણતોલ જખમી કરી દીધો છે, હિતાહિતનો વિચાર કરવાની અમારી શક્તિ તેં હરી લીધી છે, ન્યાય-અન્યાયના વિચારનો માર્ગ તેં બંધ કરી દીધો છે! તારા પ્રભાવથી આજે શાસ્ત્ર અશાસ્ત્ર ગણાય છે અને અશાસ્ત્ર શાસ્ત્ર ગણાય છે, ધર્મ અધર્મ ગણાય છે અને જે અધર્મ છે તે ધર્મ ગણાય છે એવી તારા સામ્રાજ્યની બલિહારી છે!”x

કેટલાક એવી ફલીલ કરે છે કે સ્વતંત્ર રીતે ચિંતન અને તર્ક કરવાની છૂટ મળશે તો ઘણા જણ જમ અને પ્રમાદના ખાડામાં પડશે. અમે કહીએ છીએ કે, સલે તેમ થાય. ખાડામાં પડેલા પશુ પોતાની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ અને તર્કના બળથી પોતાની મેળે જો ખાડામાંથી ધૂળ ખાંચેરીને ઉભા થશે અને જમ તથા પ્રમાદને દૂર કરશે. દરેકને ભૂલ કરવાની અને કરેલી ભૂલ પોતેજ સુધારવાની છૂટ હશે તોજ તે મનુષ્ય બની શકશે.

કેટલાક ડાહ્યા લોકો વળી એવી ફલીલ કરે છે કે “જે રીત આજકાલ કરતાં ઘણાં વરસથી ચાલતી આવી છે તેને સાંચવી રાખવામાંજ આપણી સલામતી છે.” એના જવાબમાં અમે અંગ્રેજ કેવિ ટનિસનના એક કાવ્યની થોડીક પંક્તિઓનો બાવાયું ટાંકીએ છીએ:-

નવાને સ્થાન આપવાને જૂના રિવાજો બદલાશે;
અને જગત્તે સારાં રિવાજોને નહિ બગાડે તો ઈશ્વર તે
પરિપૂર્ણ પશુ કરશે.*

ખરી વાત એ છે કે આપણે જે જે દેશાચારનું પાલન કરવાનો હાવો કરીએ છીએ તે હિતાહિતનો વિચાર કરીને સમજ-પૂર્વક નથી કરતા. પશુ ઘણી વાર હિતાહિત વસ્તુ એપરવાહ બનીને દેશાચારની સત્તાને નમીને ચાલીએ છીએ. અમુક કાયં આપણા અગર દેશના હિતનું છે કે નહિ તેનો આપણે વિચાર નથી કરતા, પણ આમ કરીશું તો આપણી ન્યાતવાળા અથવા આસ-પાસના લોકો શું કહેશે અગર આપણે વિષે કેવો ભત ખાંધશે

* આ પંક્તિઓ ઉપર વિવેચન કરનાં એફ. જે. શેવ લખે છે કે:-

એકની એક પ્રથા, બમેને તે ધણી સારી દોષ તોપણ લાંબો વખત ચાલુ રહેવાથી સમાજનું અદિત કરે છે. માનુસના મનને જૂની અને સોદગ્રન્થિત પ્રથાના ઉપર દૈન્યી વધારે આધાર ગ્રાપવાની ટેવ પડી જવાથી અને પરિવર્તનના અભાવથી તેનામાં આગમનું દોર વધે છે અને તેથી ઉન્નતિનો વેગ રથગિન થઈ જવલ છે. વળી સક્રિય અદા અને પ્રબળ પુરુષાર્થને દેશણે અથ જીવનદીન અનુકરણરૂપિ જગ પામે છે, તેટલાજ ખાટે હમેસાં જૂની પ્રથાની અવધ પૂરી થતાં નેત્રી જગ્યાએ નવી પ્રથાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થતીજ જોઈએ. કારણ કે ઈશ્વર એ રીતિજ-જૂની જેમકેને તોડીને નવ રચના ઉપાડીને અવશ્ય જૂનાં સાધનેને જાદો નવ સાધનોનો ઉપયોગ કરીને પોતાના દેનુને મિલ કરે છે. એવેજ તેને નિર્દોષ સ્વભાવ છે.

તેનોજ મિત્રાર કરીએ છીએ.

“ લોકરંજન, લોકગંજન, ના કરિ દક્ષિણ;
મદા સુખ, મદા મુખ, ન્યાય, તાદાતે જીવન કરે દાન.”*

“ દાતી ગયે જાનરમે કૃતા બુદ્ધે દક્ષર,
સાધુમે દુર્ગાંવ નદિ જળ નિદે સંસાર.”x

(૩૨) પુરુષાર્થ

અગ્નેદના ઐતરેય શ્રાદ્ધાણમાં લખ્યું છે કે “એસી રહેના-
રનું ભાગ્ય એસી રહે છે, ઉઠીને ઉભા થનારનું ભાગ્ય પણ ઉભું
થાય છે, જે સૂઈ રહે છે તેનું ભાગ્ય પણ સૂઈ રહે છે અને જે
ચાલવા લાગે છે તેનું ભાગ્ય પણ તેની સાથે ચાલવા લાગે છે.”
આ ઉપરથી સમજાય છે કે, મનુષ્ય પોતેજ પોતાનું ભાગ્ય ઘડે
છે એ મત વેદને પણ માન્ય છે. મનુ કહે છે કે “અગાઉની
મેળવેલી સંપત્તિ આપણી પાસે રહી નથી અને નવી સંપત્તિ
પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્ન સફળ થતા નથી, એ જોઈને નાઉમેદ તો
થવુંજ નહિ પરંતુ મરતા સુધી પોતાની લક્ષ્મીમાં વૃદ્ધિ કરવાનો
પ્રયત્ન કરતાજ રહેવું. લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે એવો ખ્યાલ
તો મનમાં આવવાજ ન દેવો.” ÷ મહાભારત કહે છે કે પુરુષ-
પ્રયત્ન વગર કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. ક્રિયા વગરનું
બળ અને બળ વગરની ક્રિયા બેઉ નિષ્ફળ જાય છે; પરંતુ બળ
અને ક્રિયા, બેઉનો યોગ કર્યાથી અસાધ્ય કાર્યો પણ સિદ્ધ
થઈ શકે છે. દૈવ અથવા અદૃષ્ટતા ઉપર આધાર રાખીને કંઈ
પણ નિશ્ચેષ્ટ થઈને એસી રહેવું નહિ. પુરુષપ્રયત્ન વડે વિદ્યા અને
પુષ્કળ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તપશ્ચર્યા પણ
પ્રયત્ન વડેજ સિદ્ધ થાય છે. પ્રયત્ન કર્યાથી કશું વળતું ન હોય
અને પ્રારબ્ધ પ્રમાણેજ થયા કરતું હોય તો પછી ઔષધિ બના-
વવાની અને તેનું સેવન કરવાની જરૂરજ શી? મહાનુભાવ પુરુષો
હમેશાં પુરુષપ્રયત્નના ઉપરજ આધાર રાખે છે અને જેઓ
કાયર અને બાયલા હોય તેઓજ દૈવની સામે આંખો તકાવીને
પડયા રહે છે. મનુષ્યને આ લોકમાં જે કાંઈ સુખ અને દુઃખની
પ્રાપ્તિ થાય છે તે તેનાં પોતાનાં કર્મનું ફળ છે એટલા માટે સંસા-

* લોક રાજ થાય કે ગુરુસે થાય તેના ઉપર નજર ન કરતાં જે
શુભ હોય, દુષ્ટ હોય, જે ન્યાયસંગત હોય તેને જીવન સમર્પવું જોઈએ.

જ્યોતીન્દ્રનાથ ટાગોર

રમો પોતાનાં કર્મો જોઈ શુભની પ્રાપ્તિનો સ્ત્રોતમા ઉપાય છે. માણસ જેવાં જેવાં શુભ થા જાયુ જ કર્મ કરે તેવાંજ તેને શુભ અથવા અશુભ કૃત્ય મળે છે. વળી માણસ જે શરીર વડે જો કર્મ કરે છે તે કર્મનાં કૃત્ય તેને તેજ શરીર દ્વારા સોનવવાં પડે છે. તેનાં મુખદુઃખનો આધાર તેનાં પોતાનાં કર્મો ઉપરજ છે. માત્ર મૂખ લોહાજ કહેના કહે છે કે “વિધાતાએ અમારા ઉપાયમાં આણું તેણું લખેલું એટલે પછી અમારો ચો ઉપાય ચાલે ?” પ્રયત્ન વડે મુખ અને આજન્ન વડે દુઃખ આવી મળે છે. આજન્ન નહિ પણ ઉદ્યોગી મનુષ્યજ લક્ષ્મી અને ધીતિ પ્રાપ્ત કરે છે. માણસ જેવા લોહાનો અદ્વૈત રાખે છે, જે દેવની ઉપાસના કરે છે અથવા જેના જેવો ધર્મ ધરે છે તેવો તે ધર્મ શકે છે.” x

બીજાંદેવે માણસમાં ઉપરથી યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું હતું કે “તમારે હંમેશાં પુરુષપ્રયત્ન કરતા રહેવું. પ્રયત્નની મદદ વગર એકલું પ્રારંભ અથવા કિસ્મત કળીજીત થતું નથી. વળી જો જેમાં પ્રયત્નજ એક છે. કિસ્મત અથવા પ્રારંભ પણ જૂતકાળના પ્રયત્નમાંથીજ ધડાણું હોય છે. કોઈ કાર્યમાં સફળતા ન મળે તો તેથી નાઉમેદ ન થતાં ફરીથી જો કાર્યમાં મંડી જવું. જેઓ અદ્વૈતના ઉપરજ આધાર રાખે છે તેમનામાં ભવનને ટકાવી રાખવા એટલું પણ જાણ નથી.” =

કૃષ્ણ કહે છે કે “પ્રયત્નમાંજ કાર્યસિદ્ધિ કરવાતું જાણ છે, બીજા કશામાં નથી. આત્મા વડેજ આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો. જે આત્મા પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે તે આત્માજ આત્માનો મિત્ર છે અને એણું જે ન કરી શકે તે આત્મા આત્માનો શત્રુ છે. પુરુષપ્રયત્નરૂપે ધર્મર પોતેજ સીમાં વસે છે.” +

મહર્ષિ વસિષ્ઠ શમને ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે:-

“હે શમ ! કોઈપણ કાર્યનો સાધક પુરુષપ્રયત્નજ છે; દેવ નથી. દેવ જેણું કંઈ છેજ નહિ; એ તો લોકોની કલ્પનાજ છે. પુરુષપ્રયત્ન કરતાં જ્યારે સારાં અથવા માઠાં કૃત્ય આવે

x અનુશાસનપર્વ, ૧૦૮-૨૦. શાંતિપર્વ, ૧૩૦-૨૯, ૧૨૦-૪૫, ૧૩૯-૫૬, ૧૩૨-૮૨. સીપર્વ, ૩-૯. ૨-૩૩ થી ૩૬. ૭-૧૨. શાંતિપર્વ, ૨૭-૩૨, ૨૯૬-૩૨.

= શાંતિપર્વ, ૫૬-૧૪, ૧૫, ૧૬. ૧૩૦-૨૯,

+ અશ્વપર્વ, ૩૧-૧૩. ગીતા, ૬-૫, ૬. ૭-૮૧.

છે ત્યારેજ લોકો કહેવા લાગે છે કે ‘એના નસીબમાં આવુંજ લખાયું હતું.’” ત્યારે રામ પૂછે છે: “મારા પૂર્વજન્મનાં કર્મોએ મને જેવો ઘડયો છે તેવો હું અત્યારે છું, હું મારાં પૂર્વજન્મનાં કર્મને આધીન છું, એ બધું શું સાચું હશે?” વસિષ્ઠ કહે છે: “તમે બુદ્ધિયુક્ત ચેતન્યસ્વરૂપ છો, જડ નથી. ચેતન્ય માંથી તમારી ચેતના ઉત્પન્ન થઈ નથી. તમારું ચેતન્ય તમારું પોતાનુંજ સ્વતંત્ર છે. એટલે પછી તમે કોઈને આધીન છોજ નહિ. જો બીજા કોઈની પાસેથી તમને તમારી ચેતના મળી છે એવું કોઈ કહે તો તે વ્યક્તિને ચેતના આપનાર કોણ? વળી તે તે ચેતના આપનારને કોણ? ચેતના આપી? આવી જાતના પ્રશ્નોની પંરાપરાનો છેડોજ ન આવે. વાસનારૂપી નદી શુભ અને અશુભ બેઉ રસ્તે વહી જવાનું વલણ ધરાવે છે; પણ પ્રયત્ન વડે તેને શુભ રસ્તેજ વાળી લેવી. આ સંસારમાં જે કાર્ય પુરુષપ્રયત્ન વડે થઈ શકે એવું હોય તેટલુંજ થાય છે. આ વાત નાનાં મોટાં સૌ કબૂલ કરશે. આ વાતમાં તમારે સંદેહજ લાવવો નહિ. તમારે તમારા કલ્યાણને માટે એકમાત્ર તમારા પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખવો; બીજા-કશા ઉપર નહિ. ખરું જોતાં દૈવ જેવું કંઈ છેજ નહિ. જો આ જગતમાં કાર્યનો બધો આધાર એકલા દૈવ ઉપરજ હોત તો પછી પુરુષાર્થ કરવાનું પ્રયોજનજ ક્યાં રહ્યું? કોઈને કશો ઉપદેશ દેવાની સાર્થકતાજ ક્યાં રહી? કોઈપણ બે માણસને કર્મ કરવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ બરાબર એકસરખાંજ હોય છે. પણ તેમાંનો એક જણ સફળ થાય છે અને બીજો નથી થતો. એનું કારણ શું હશે? કારણ એ છે કે એક જણે પોતાની કલ્પનામાંથી દૈવનું ભૂત ઉત્તું કરીને પ્રયત્ન કર્યો નહિ તેથી તે નિષ્ફળ થયો. આ જગતના તમામ પદાર્થો દેશ, કાળ, ક્રિયા અને શક્તિના પ્રમાણમાં પરિણત થાય છે; તેથી માત્ર પૂરતો પ્રયત્ન કરનારાઓનેજ સફળતા મળે છે. આવડી મોટી પૃથ્વી ઉપર મૂર્ખ અને દરિદ્ર માણસો જ્યાં ત્યાં તજરે પડે છે તેનું કારણ આળસ અને પુરુષાર્થનો અભાવ એજ છે. જે લોકો પોતાની મૂર્ખાઈને વશ થઈને હુ:ખને વખતે માથે હાથ દઈને રડવા બેસે છે તેવા બેવકૂફોના મનને દિલાસો આપવાને માટેજ દૈવ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. “દૈવે મને જેવી બુદ્ધિ આપી તે પ્રમાણે મેં કાર્ય કર્યું” અને દૈવે અગાઉથી કરી

મૂકેલા સંકલ્પ મુજબ પરિણામ આપ્યું' એ માત્ર રહતાનાં આંધુ લૂછવાની વાતો છે. પોતાના કર્મની જવાબદારી પોતાને માથે ન લેતાં જે માણસ એમ કહે કે 'દેવજ અને આ કાર્ય કરવા પ્રેર્યો છે' તે માણસ અનર્થકારી છે એમ જાણીને એવા ખોટા તર્કવિતર્ક કરનારને નવ ગાઉના નમસ્કારજ કરવા જોઈએ. 'દેવજ મારી પાસે અમુક કાર્ય કરાવે છે' એવા હંતબુદ્ધિ, પુરુષાર્થહીન માણસનું મોઢું જોઈને લક્ષ્મી પણ પાછી વળે છે.'*

કર્મવીર આણુમ્ય પંડિત લખે છે કે "માત્ર મૂખાઓજ દેવના ઉપર બરોસો રાખે છે."

અરક સંહિતામાં લખ્યું છે કે "જો માણસનું આયુષ્ય મુકેરરજ હોત તો પછી અતિ સાહસને લીધે હેશકાળથી વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા માટે રાજાની સભાને લીધે, સપેંદંશથી, કાલેશથી અથવા એવાં અકસ્માતકારણોને લીધે માણસના આયુષ્યનો અંકાળે અંત આવે તેનું કદી બનતજ નહિ. તસ્માદ્ દિવોપચારમૂલં કૌવિત્તમ્ । ઘતો વિપર્યયાન્મૃત્યુરિતિ ॥ આયુષ્યનો અને બળનો હિતકર ઉપયોગ એજ દીર્ઘાયુ થવાની ચાવી છે અને એથી વિપરીત વ્યવહાર કર્યાથી આયુષ્યનો નાશ થાય છે એમ નક્કી માનવું." તાત્પર્ય એ છે કે, અરક સરખા અતિ પ્રાચીન આય વેદના અભિપ્રાય પ્રમાણે પણ આયુષ્યની મર્યાદા કોઈએ મુકેરર કરી નથી, પરંતુ મનુષ્ય પોતાની જીવનપદ્ધતિ પ્રમાણે તેને લાંબુ અથવા ટૂંકું કરી શકે છે એટલે આયુષ્યની બાળતમાં પણ પુરુષપ્રયત્ન એજ મુખ્ય વસ્તુ છે.

દેવ, અદૃષ્ટ, ભાગ્ય, નિયતિ અને પૂર્વજન્મનાં કર્મનાં ફળ, એ બધા એક અર્થવાચક શબ્દો છે. *

પણ આજે આપણે આ ઉદાર સિદ્ધાંતને બૂલી જઈને પ્રારબ્ધના દાસ બની ગયાં છીએ ! ભર્તૃહરિ પણ નીતિચતક માં કહે છે :-

ઉપોગિતઃ પુરુષસિદ્ધમુપેતિ સ્વર્ગાઃ

દેવેન દેવમિતિ કાપુરુષા વદન્તિ ।

દેવં નિદત્ય કુદ પાંડવમાત્મશત્રુયા

યતેજ્ઞં યદિ ન સિદ્ધયતિ કોડચ દોષઃ ॥

લક્ષ્મી પુરુષાર્થવાન ઉપોગી પુરુષની પાસે આવે છે. દેવ

* યોગવામિહ ગમાવણ, મુમુક્ષુ વ્યવહાર પ્રકરણ સર્ગ-૯, ૮, ૬, ૭.

* દોષવિદ્વાન : ૬-૧૫ પ્રયમઃ ૨, ૫૪ ૧૦-૧૬

અમને અમુક અપાવશે એ તો કાયરની વાણી છે. માટે રેખ પર મેખ મારીને આત્માશક્તિ દ્વારા પુરુષાર્થ કરવો. યત્ન કરવા છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તેમાં નુકસાન શું છે ?

(૩૩) હિન્દુઓની ઉદાર ભાવના

અસહના હિન્દુઓ અત્યંત ઉદાર વિચારવાળા હતા એ વાતની અમે આ પુસ્તકને પાને પાને સાબીતીઓ આપી ચૂક્યા છીએ. ઉદાર વિચાર, ઉદાર નીતિ અને ઉદાર વ્યવહાર વગર કદી કોઈ પ્રજા ઉત્તત થઈ છે ખરી ? સાંકડા વિચારવાળી અને ટુંકી દૃષ્ટિવાળી પ્રજાએ કદી આખા જગત ઉપર પોતાનો પ્રભાવ બેસાડ્યો છે ? હિંદના વિદ્યમાન અગ્રણીઓમાં જેની ગણના થાય છે એવા વડોદરાના સ્વદેશવત્સલ નરેશ શ્રીમંત ગાયકવાડે એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે:-

“હું અંતઃકરણપૂર્વક શ્રદ્ધા રાખું છું કે કાશીનું હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય પહેલેથીજ સાવધાન રહેશે અને જે ભૂલ જીજ્ઞાસી ભૂલો કરતાં સૌથી વધારે ભયંકર છે તેનાથી દૂર રહેશે. એ ભૂલ કયી ? મનનું સાંકડાપણું, જેનાથી પરિણામે સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિનો અને મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો નાશ થાય છે તે.”

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે, તમારામાંનો દરેક જણ વહેંચેથી ઘેરાઈ ગયેલો, અક્ષલ વગરનો અને મૂર્ખ થાય તે કરતાં તમે બધાએ હડહડતા નાસ્તિક થાઓ તે મને વધારે ગમે. કારણ કે નાસ્તિકોને એક પ્રકારનું સ્વતંત્ર જીવન છે, તેને માટે પોતાના વિચાર ફેરવવાને અવકાશ છે, સંભાવ છે, આશા છે. તે નિર્જીવ નથી પણ જેના મનમાં એક વાર વહેમ અને અધર્મનાં બેઠાં બેસ્યા, તેની વિચારશક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેનું મગજ બિલકુલ કમનાકાત બની જાય છે જાણે મૃત્યુનો શ્રીકે. તેના જીવતા શરીરમાં પેડે ન હોય ! ”x આ મહા પુરુષના મહત્ત્વની વાણીને વર્તન ન હિન્દુ પ્રજાએ અદારે અદાર સચી નથી પાડી એમ કહેવા કહેશે ? જો હિન્દુ પ્રજાને આ નું અવગત હશે તો પડ્યું ન હોત તે. જગતમા તેઓ કયી વસ્તુને પ્રમત કરી શકે ? જગતમાં તેમની સામે કોઈ નહીં. પડ્યું કે નહીં. પ્રમત થયે ? આજના જગત સ્વામી તરફ નહીં કહે છે કે

“ આજના પૂર્વજોને એક પ્રવીણ નમવધા જે ને હોય

હી કાઢ્યાં છે, તે બધાંને જો બરાબર વ્યવહારમાં ઉતારી
પ્રકાય તો આપણા વિચાર વધારે ઉદાર થયા વિના રહેજ નહિ.
પોતાની સાંકડી ધરેડમાંથી બહાર આવીને સૌની સાથે હળીમળીને
વેચારની આપ-લે કરીને પોતાના હૃદયની ઉદારતાનો કમથા:
વેસ્તાર કરતે કરતે આખરે સાર્વભૌમિક બન્ધુભાવ સુધી પહોંચી
જવું, એજ આપણું શાસ્ત્રોનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. = બીજા પણ એક
વિચારક, મુશિસિત અને સ્વદેશપ્રેમી સજ્જન લખે છે કે “સર-
તખંડ તો પહેલેથીજ ઉદારતાનો સર્વોત્તમ આદર્શ. જગતની
આગળ ધરતો આગ્યો છે અને રાષ્ટ્રીય આદર્શની સૌથી વિશેષ
ઉદાર ભાવના ન્યારે ત્યારે પણ સરતખંડજ બતાવશે.” x અસત
હોલના જેવા નાની નાની ન્યાતોના વાડા ન હતા તે અમે અત્યાર
આગમથ સાબિત કરી ચૂક્યા છીએ. ચર્વન અને બીજી ગમે તે
જાતિના લોકોને માટે હિન્દુ ધર્મના અને હિન્દુ સમાજના દર-
વાજા ઉઘાડા હતા. કોઈ પણ જાતનો માણસ કોઈ પણ જાતની
અથવા વસ્તુની કન્યા સાથે લગ્ન કરી શકતો. મનુષ્યમાત્ર એક
બીજાના હાથની રસોઈ ખાઈ શકતા. સ્ત્રી અને પુરુષોના અધિકાર
સમાન હતા. જે સ્ત્રી પોતાનીજ ઇચ્છાથી પતિત ન થઈ હોય
તેને કોઈ પતિત થયેલી ગણતુંજ નહિ. વળી જે એક વાર
પતિત થઈ તેને ત્રિદગ્ગીભર પતિતજ ગણવાની અનુદાર ભાવના
તે વખતના હિન્દુ સમાજમાં ન હતી. ધાર્મિક અને સામાજિક
બેઉ બાબતોમાં તે જમાનાના હિન્દુ લોકો અત્યંત ઉદાર હતા.

હરિવંશમાં લખ્યું છે કે “ધર્મ અને ધર્મિય એવું તેવું
કંઈ છેજ નહિ. આવું નાસ્તિક શાસ્ત્ર રચનાર બૃહસ્પતિ ઋષિઓ-
માં સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તેમનું નાસ્તિક શાસ્ત્ર પણ ન્યાયના
વિષયના અંશેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. + મહર્ષિ ચાર્વાકે
પોતાના નાસ્તિક શાસ્ત્રની સામગ્રી દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિનાં
શાસ્ત્રોમાંથીજ લીધી છે.

હવે વિચાર કરો કે જે બૃહસ્પતિ હદહદતી નાસ્તિકતાથી
બરેહું શાસ્ત્ર રચે છે તેને હિન્દુઓના આસ્તિક અંશેમાંનો એક

= ભારતે વિવેકાનંદ-પૃષ્ઠ ૨૩૩

x માનવજનન, પૃષ્ઠ ૭૨

+ હરિવંશ, હરિવંશપર્વ; અખ્યાય ૨૮, અનિપર્વ ૨૯, ૧૫,
અને તેના ઉપરની નીચકંડની રીઠા.

હરિવંશ “ઋષિઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ” કહે છે અને એમ નાસ્તિક શાસ્ત્રને ન્યાયના ગ્રંથોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ કહીને તેની રતુતિ કરી છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામચન્દ્રની બુદ્ધિને જૃહસ્પતિની બુદ્ધિની સાથે સરખાવીને જૃહસ્પતિની બુદ્ધિની ચોગ્ય કહર કરી છે. અને કૃષ્ણની ઉદારતા કાંઈ ઓછી છે ? તે કહે છે કે “વેદ પ્રાદ્ધણોમાં હું જૃહસ્પતિ છું.”* એમ કહીને તેમણે જૃહસ્પતિને ઠેકઠું ઉંચું સ્થાન આપ્યું છે ? વળી રામાયણમાં લખ્યું છે કે “આસ્તિક રાજા હશરથે ચાર્વાકના મતના નાસ્તિક ઋષિ અમારા પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો હતો.”†

(૩૪) આસ્તિકો અને નાસ્તિકો

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “જે તપોવનોમાં આસ્તિક અને પ્રહ્લાવાદી ઋષિઓ રહેતા હતા તેમાંજ અને તે આસ્તિક ઋષિઓની સાથે સાથેજ ચાર્વાકના મતને અનુસરનારા નાસ્તિક ઋષિઓ પણ રહેતા હતા. જેઉ વચ્ચે સુંદર મધુર પ્રેમસંબંધ હતો અને આવડા મોટા આસ્તિક ઋષિઓના સમુદાયની વચ્ચેમાં નાસ્તિકો ઘણાજ સુખ અને સન્માનપૂર્વક વસતા હતા.”‡

મહાભારતમાં કપિલ મુનિના સાંખ્યદર્શનને નાસ્તિકદર્શન કહ્યું છે.§ તે છતાં આસ્તિક કૃષ્ણ કહે છે કે “સિદ્ધોમાં હું પોતેજ કપિલ મુનિ છું” એમ કહીને તેમણે નાસ્તિક સાંખ્યદર્શનકાર કપિલનો થોડો મદિમા બધાર્યો છે ?¶ વળી પ્રહ્લાવાદી રાજા જનકે પત્નિ સાંખ્યાચાર્ય પંચશિખ મુનિનું દેવું સન્માન કરતા હતા.‡

તેનાજ વંશજ મહારાજા જનકેવના હરણારમાં ચોકડો આસ્તિકવાદી અને નાસ્તિકવાદી ઋષિઓનો મેળો ભ્રમનો હતો. નેમની વચ્ચે અત્માના અસ્તિત્વ અને પુનર્જન્મની બાબતમાં તીવ્ર વલ્લભિવદ્ધ થનો હતો, છતાં રાજા નો બેડેને આક્રમણ આપનો હતો.

અતઃ સંનિવૃત્તિઃ કાલ્યુષકૃમિઃ (ક્રમેજ ની ગાદી ઉપરના)

* મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯

† રામાયણ, અનુશાસનપર્વ, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯

‡ મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯

§ મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯

¶ મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯

‡ મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯

§ મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯

અર્થ નામનો કોટો. પ્રતાપી નામ ઘડી ગયો. તે નિષ્કલ ન
 બોલપ્રમાણે એના છતાં આ દર્શનું સન્માન કરવો દેવો. તેજ
 મરણમાં લખાવેલા દર્શનગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “જુદા જુદા
 દેશોથી આ વેદા પાર વિનાના બોલો ત્યાં વગે છે. જેનો અને
 કૃષ્ણના દેવાણે પાલુ છે. જિતજિત મંત્રદાયને માનનારા મંત્રા-
 સીઓ પણ તેમની સાથે સાથે વગે છે, નિરીશ્વર સાંખ્યદર્શનના
 પ્રણેતા કપિલ મુનિના શિષ્યો, તેમના કદર વિરોધી કળાદના
 શિષ્યો, લોકાચર નામના ભયંકર નારિક સંપ્રદાયના અનુયા-
 યીઓ, ઈશ્વરને માનનારા વેદાન્તીઓ, કૃમ્મિ અને પુરાણોનો
 પક્ષપાત કરનારા પંડિતો, યાજ્ઞિકો, વૈયાકરણીઓ એમ તરેલ
 તરેલની માન્યતાઓવાળા દંતરો માણસો ત્યાં સાથે સાથે વસે
 છે અને પોતપોતાની માન્યતા મુજબ ભવન ન્યતીન કરે છે.
 વળી તેઓ પોતાના મંત્રાન્ય વિગે ભાંડેર બાધો આપીને તેનું
 સ્મર્યન કરે છે, બીજાઓની માન્યતાઓને વિગે શંકા ઉઠાવે
 છે અને તેમનું ખંડન પણ કરે છે. કોઈ પક્ષનું વ્યાખ્યાન પૂરું
 થઈ રહ્યા પછી બીજા પક્ષના વક્તાઓ ઉભા થાય છે. તેઓ પેલા-
 ઓની શંકાઓના જવાબ આપે છે અને તેમની વિરુદ્ધની
 દલીલોનું ખંડન કરે છે, છતાં આ બધું કાર્ય ખૂબ ગ્રેમ અને
 સૌજન્યપૂર્વક ઉકલી જાય છે.” કેવું સુંદર ચિત્ર છે! તેની
 કદરના કરતાં હેયાને ટાકક વળે એવું છે કે નહિ? અને આ
 બધુંજ કદિપત છે એવું રખે કોઈ માની લે.

સાતમા સિકાના ઉવટમાં ચિનાઇ પ્રવાસી હુએન ત્સંગ તે
 જમાનાની ભરતખંડની પરિસ્થિતિનું ભતે અવલોકન કરી ગયો
 હતો. તે કહે છે કે બૌદ્ધ શ્રમણોની પાસે પ્રાદાણના ઓકરા
 પણ ભણે છે. પ્રાદાણો બૌદ્ધોનું સન્માન કરે છે અને બૌદ્ધો
 પ્રાદાણોનું પણ સન્માન કરે છે. આ રીતે હિન્દુઓ અને બૌદ્ધો
 એકબીજાની સાથે હજીમજીને કાળનિર્ગમન કરે છે. વધારે
 કહેવાની શી જરૂર છે? નવમા સિકામાં જંગાળામાં પાલવંશી
 રાજાઓની સત્તાઓનો મધ્યહનકાળ હતો. તે બધાએ બૌદ્ધ-
 ધર્મી હતા, છતાં તેમના પ્રધાનો પ્રાદાણો હતા. બૌદ્ધો અને
 પ્રાદાણો એકબીજાની સાથે સહકાર કરીને રાજ્યવતંત્ર ચલા-
 વતા હતા. બુદ્ધદેવને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કબૂલ ન હતું; વેદને
 તો તેઓ માનતાજ ન હતા; છતાં આસ્તિક હિન્દુઓ એટલા

બધા ઉદાર, મોટા મનના અને મહાપુરુષના ગુણની કદર કરનારા હતા કે તેમણે બુદ્ધદેવને તેમના ઈશ્વરના અવતારમાં ગણી લીધા. એ તો ઉદારતાની હદજ કહેવાય ને ! ગુણવાનના ગુણની કદર કરનાર બ્રાહ્મણો અત્યંત હલકી જાતની સ્ત્રીને પેટે જન્મેલા બીજમદેવને આજે આટલાં બધાં વર્ષ પછી પણ ભક્તિ અને સન્માન સહિત યાદ કરે છે તે તેમની ઉદારતા નહિ તો બીજું શું ? બીજમની વાત એક બાબુએ મૂકીએ કારણ કે તેઓ તો ધર્મ અને ઈશ્વરમાં પૂરી શ્રદ્ધાવાળા હતા. પણ આજદિન સુધી બ્રાહ્મણો તર્પણ કરતી વખતે જેમ તેમનાં પોતાનાં માતાપિતાને અને તેમના પૂર્વજોને જેટલી શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક અંજલિ આપે છે, તેટલીજ શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક તેઓ કપિલ મુનિ વગેરે સાંખ્યાચાર્યોને પણ તેમની નાસ્તિકતા છતાં તેમની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ, મૌલિક તર્કશક્તિ અને અગાધ જ્ઞાનને નમીને તેમનાં નામની પણ અંજલિઓ ભરે છે:-

સનકશ્ચ સનન્દશ્ચ તૃતીયશ્ચ સનાતનઃ ।

કપિલશ્ચાસુરિશ્ચૈવ વોદુઃ પઞ્ચશિખસ્તથા ॥

સર્વે તે તૃપ્તિમાયાન્તુ મન્દતે નામ્બુના સદા ।*

અસલ ધાર્મિક માન્યતાઓમાં અથવા બીજી ગમે તે બાબતમાં એકબીજાના મત બુદ્ધ હોય તે છતાં તેમની વચ્ચે દ્વેષ, કલહ અને વૈરવૃત્તિ જેવું કંઈ હતુંજ નહિ. તે વખતના આર્યોમાં મતભિન્નતા આત્મદ્રોહની જનેતા થતી ન હતી. આ બધાં દૃષ્ટાન્તો કરતાં અસલના હિન્દુઓની ઉદારતાની વધારે જ્વલંત સાબિતીઓ બીજી શી હોઈ શકે ? અસલના હિન્દુઓ કેટલા ઉદાર અને મોટા મનના હતા ! મૌલિકતાની અને સ્વતંત્ર વિચારપરાયણતાની તેઓ કેટલી કદર કરતા ! અનેક બુદ્ધ બુદ્ધ ધર્મોના અને બુદ્ધ બુદ્ધ મતમતાન્તરવાળાઓ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતિનીતિ અને આચારવિચારવાળા લોકોથી સચરાચર ભરેલા આ વિશાળ ભારતવર્ષમાં અસલની ઉદારતા, પરમત-સહિષ્ણુતા, ગુણુક્ષતા, સ્વતંત્ર વિચારો તરફ આદર અને માલિક તર્કશક્તિની કદર કરવાની ઉદાર વૃત્તિ, એ બધાં પાછાં ફરીથી

* આ મંત્ર ભણીને બ્રાહ્મણો તર્પણ કરતી વખતે તેમને જાણતી અંજલિઓ આપે છે. અહીં જેમના નામ ગણાવ્યાં છે તે બધાજ સાંખ્યવાદના સ્થાપન કરનારાઓ હતા. (નારાયણ, ૧૩૩૧ ક્રા.સુ.)

ક્યારે પ્રકટી નીકળશે ?

બે હજાર કરતાં વધારે વર્ષની વાત ઉપર ભારતના અદિ-
તીય સમ્રાટ અશોકે શિલાસ્તંભો ઉપર કંટલાક આદેશો કાત-
શબ્દો હતા. તેમાંના એકમાં નીચે મુજબ આદેશ છે:-

“ભારતમાં વસતા સિત્ત સિત્ત જાતિના લોકો ગમે તે ધર્મ
માળતા હોય તોપણ તેઓ પોતાના આસ્થિકનો વિકાસ કરે,
સ્વભાવમાં સંસ્કારિતા લાવે, ‘સૌ એકબીજાની સાથે પ્રેમ અને
શ્રદ્ધાપૂર્વક વ્યવહાર કરે અને તેમનામાં મતસિદ્ધતાને લીધે કદી
પણ કંઈકો કંઈકાસ અગર વૈરવિદેષ ઉત્પન્ન થાય નહિ એવી
જમાવી ઔકાન્તિક અભિલાષા છે.”

બે દિવસે બવિધવેધી દષ્ટિવાળા ચક્રવર્તી મહારાજ
અશોકની આ ખરા અંતઃકરણની એકજ વાચના તુલ્ય થશે તે
કહાડે ભારતને માટે સોનાનો સૂરજ ઉગશે.

(૩૫) મહાભારતનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રો

ક્યારે થઈ ગયાં ?

ઋગ્વેદમાં પુરુ અને ભદ્રતવંશનાં નામ આવે છે. છાન્દોગ્ય
ઉપનિષદમાં ‘દેવહીપુત્ર કૃષ્ણ’નો ઉલ્લેખ છે. કાઠક સંહિતામાં
‘વિશ્વિત્રવીર્ય’ના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રની કથા આવે છે. શુકલ યજુર્વે-
દના ચતુર્થ પ્રાણલુમાં કુરુ, પાંચાલ, દ્રુપ્યન્ત અને શકુન્તલાનો
પુત્ર ભરત, ‘પરીક્ષિતનો પુત્ર જનમેજય’ એ વંશના ઉલ્લેખ છે.
હવે આ બધા ગ્રંથો અતિ પ્રાચીન છે. એ ઉપરથી સાબિત થાય
છે કે જેમનાં જેમનાં નામ એ ગ્રંથોમાં ગણાવ્યાં છે તે લોકો
યજુર્મ પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ. એ વિષે પ્રદે-
શર મેંકલેનેડનો અભિપ્રાય એવો છે કે “કુરુ અને પાંચાલ એ
બે પ્રજાઓની વચ્ચે ઐક્ય સ્થપાયાનો ઉલ્લેખ યજુર્વેદમાં છે.
તો પછી એ બે પ્રજાઓ વચ્ચે થયેલું સુદ-કુરુક્ષેત્રનું સુદ-
તે પહેલાં થઈ ચૂક્યું હોય” જોઈએ. આ બધા ગ્રંથોમાં ધ્યાનમાં
લેતાં કુરુક્ષેત્રના સુદનો ઐતિહાસિક પાયો ઇસવી સન પૂર્વે
એક હજાર વર્ષ પૂર્વે રચાયો હોય એ અચંચિત છે.”

(૩૬) કુરુક્ષેત્રના સુદનો કાળનિર્ણય

ખાસ કરીને જ્યારે ચતુર્થ પ્રકરણમાં “પરીક્ષિતના પુત્ર
જનમેજયનો ઉલ્લેખ છે ત્યારે કુરુક્ષેત્રનું સુદ તો ચતુર્થ

પ્રાદ્યણની રચના થઈ તે અગાઉ થઈ ચૂકેલું સાબિત થાય છે. કૃષ્ણના કહેવા પ્રમાણે એ યુદ્ધ કલિયુગમાંજ થયું હતું. x રમેશ-ચંદ્ર દત્ત અને બંકિમચંદ્ર બેઉના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ યુદ્ધને સમય ઈસવી સનની પૂર્વે તેરસો વર્ષ પૂર્વેનો છે. સીતાનાય તત્વભૂષણ પણ એ ઘનાવને ઈસવી સન પૂર્વે જારમા અગર તેરમા સૈકામાં મૂકે છે.

(૩૭) મહાભારતની રચનાનો સમય

દ્રુતરાષ્ટ્રના મરણ પછી મહાભારતની રચના થઈ એવું મહાભારતમાંજ એક ઠેકાણે લખ્યું છે. પણ કેટલાં વર્ષ પછી તે ત્યાં ચોક્કસ જણાવ્યું નથી. શાંતિપર્વના ૧૫૦ અને ૧૫૨ માં અધ્યાયમાં ભીષ્મદેવ યુધિષ્ઠિરને, પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજય રાજાને લાગેલી પ્રહારહત્યાની અને તેણે કરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞની કથા કહે છે. એજ પર્વના ૧૫૧મા અધ્યાયમાં ૨૦ માં શ્લોકમાં લખ્યું છે કે એ જનમેજય રાજા ભરતવંશમાં જન્મ્યો હતો. આદિપર્વના ૯૫ માં અધ્યાયમાં એ ભરતની વંશાવલી આપી છે, તેમાં એકલા અર્જુનના પ્રપૌત્ર જનમેજયનુંજ નામ છે. એના સિવાય બીજા કોઈ જનમેજયનું નામ ભરતવંશના રાજાઓની યાદીમાં નથી. પણ એ જનમેજયનો જન્મ તો ભીષ્મના મરણ પછી ઘણે વર્ષે થયોલો અને તેણે કરેલો અશ્વમેધયજ્ઞ તો વળી એથીએ આઘેની બીજા તો ભીષ્મદેવે મરતી વખતે જાણી દેવી રીતે અને તેનું વર્ણન કર્યું દેવી રીતે ? વળી આ પ્રસંગ સિવાય પણ આદિપર્વના ૯૫ માં અધ્યાયમાં જનમેજયના હુએનાં અને તેના પૌત્ર અશ્વમેધદાનાં નામ છે આ બેમાં કયમ જણાય છે કે, મહાભારતની રચના દ્રુતરાષ્ટ્રના મરણ પછી ભરતમાં તો થયેલી નહિજ પણ જનમેજયને પૌત્ર અશ્વમેધયજ્ઞ જન્મ્યે. ત્યાર પછી પણ ઘણે વર્ષે થયેલી હે તો એકલો પણ દ્રુતરાષ્ટ્રના મરણ પછી કેટલાં વર્ષના ગણ ન. તેનહીં ચક્રું ન કિ

અ. અને ઉનાં પૂઠે મા અન્ય નયને અને જે જે પ્રસંગે વળી કયો છે તે એનાં જણું કે આ વસ્તુ કે મુજબ મહાભારતની રચના પછી જુદેજુદા જન્મ પછીનાં કાળમાં અનેક જાનને પાંચ પાંચ વસ્તુ કેટલેક મુજબે વિવિધ વિવિધ રીતે કે ન ત પ્રકારે રચના

હળી હળીને તેમાં ઘુસાડવાજ મદા છે. વળી મહાભારતમાં જ્યાં જ્યાં જુદરેવના ઉલ્લેખ છે ત્યાં ત્યાં જયે તેમની સ્તુતિજ દરી છે, કેમકે તેમની નિંદા કરી નથો. પણ જોદોની સ્તુતિ અને નિંદા, બેટ હ. તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે મહાભારતના જે જે ભાગમાં જુદરેવની અને જોદોની પ્રશંસા કરી છે તેટલા ભાગ જોદધર્મના યોરવના જમાનામાં જ્યારે જો ધર્મદારા ભારતનું પાર વિનાનું દિત સમાધુ દનું તે જમાનામાં રચાએલા હોવા જોઈએ; અને જે જે ભાગમાં જોદોની અતિશય નિંદા કરી છે તે જમાના ભાગ તેમની અપકર અવનતિના સમયમાં, જ્યારે તેમણે ભારતવર્ષને અવનતિના ઉડા ઉડા પાતળમાં ધકેલો હોયો તે વખતમાં રચયા હશે. આ મુદો પણ અમારા પૂર્વોક્ત કથનને પુષ્ટિ આપે છે.

વળી મહાભારતમાં પછી જગ્યાએ મવન (મીક), શક, આભીર, પારક, વૃષ્ટ જોવી જોવી અનેક જાતના લોકોનાં નામ આવે છે. વળી એકે કેમકે જોવું પણ કહ્યું છે કે “કલિયુગમાં મવન, શક, આભીર, અન્ધ, પુલિંદ, કાંતોજ અને બાહિલ્ક જાતના રાજાઓ રાજ્ય કરશે.” + આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે ઉપર ગણાવેલી જાતના રાજાઓનાં ભરતખંડમાં રાજ્ય સ્થપાયાં ત્યાર પછીના કાળમાં મહાભારતની રચના થઈ હોવી જોઈએ. અન્ધ રાજાઓ ઇસવીસન પૂર્વે પહેલા સૈકાથી સને ૪૩૦ સુધી દક્ષિણ ભારતમાં રાજ્ય કરતા હતા. તે દરમિયાન તેમણે મગધ દેશ છતી હીણા અને આગળ જતાં ઉત્તરભારતના ઉપર તેમણે પોતાની સત્તા જમાવી. બીજી જાતિઓ ભરતખંડમાં ક્યારે આવી અને તેમણે પોતાનાં રાજ્યો ક્યારે ક્યારે જમાવ્યાં તે અમે અગાઉ જતાવી ગયા છીએ. મહાભારતની રચના જુદરેવના જન્મ પછી ધણે વર્ષે થઈ એ માન્યતાને પણ ઉપર ગણાવેલી ઐતિહાસિક બીનાઓ પુષ્ટિ આપે છે.

વળી મહાભારતમાં એક બે જગ્યાએ નહિ પણ તેના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી બધેજ તેના ઉપર પડેલી જોદધર્મની છાયા તરીકે ઉઠે છે. જોદધર્મનો સારમાં સારો અંશ મહાભારતના તાણાવાણામાં વણાઈ ગયો છે. આ બધું લક્ષમાં લેતાં કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ થયું ત્યારપછી લગભગ એક હજાર વર્ષે ધૃતરાષ્ટ્રના

મરણ પછી તો નહિજ પણ જનમેજયના મૃત્યુ પછી પણ લગ-
લગ હજાર વર્ષે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનાં મુખ્ય પાત્રો અને એ પ્રસંગની
મુખ્ય મુખ્ય ખીનાઓને આધારે મહાભારતના મૂળ ભાગની રચના
થઈ એવું અનુમાન અનિવાર્ય થઈ પડે છે અને એથી જુદા
અનુમાનને માટે અવકાશજ નથી. ત્યારપછી ખીજાં એક હજાર
વર્ષ સુધી જુદી જુદી વ્યક્તિઓની કલમથી લખાએલાં લખાણ
તેમાં ઉમેરાતાંજ ગયાં અને એ રીતે મહાભારતે તેનું વર્તમાન
સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે.

વળી મનુસંહિતાનો રચનાકાળ યુદ્ધના પછીનો ઠરે અને
મહાભારત મનુસંહિતાથી પછીનું સાબિત થાય છે પણ તેમજ
તો મહાભારત યુદ્ધદેવના સમય પછીનું છે એમ પૂરવાર થાય.

પંડિત મેક્ષમૂલર કહે છે કે “મહાભારતનો જૂનામાં જૂનો
ભાગ ઔદ્ધ યુગમાં લખાયો હાગે છે.” એટલે મેક્ષમૂલરના અભિ-
પ્રાય પ્રમાણે મહાભારતનો પાછળનો ભાગ તો ઔદ્ધ યુગની
પછીનો એટલે તેની લયંકર અવનતિ શરૂ થઈ તે વખતનોજ
ઠર્યો. અનેક પુરાવા ટાંક્યા પછી હાપ્કિન્સ એવો વાદ રજૂ કરે
છે કે, મહાભારતની રચના યુદ્ધદેવના જન્મ પછી ઇસવીસન
પૂર્વે ચોથો સૈકા અને ઇસવીસનનો ચોથો સૈકા, એ બેની વચ્ચેના
આઠસો વર્ષના ગાળામાં થએલી છે અને ત્યારપછી પણ તેમાં
કેટલોક ભાગ ઉમેરાયો છે. ગ્રેફેસર મેંડોનેલ લખે છે કે “મહા-
ભારતને તેનું હાલનું સ્વરૂપ લેતાં ઇસવીસન પૂર્વે પાંચમા
સૈકાથી તે ઇસવીસનના ચોથા સૈકાનો લગભગ નવસો વર્ષ
જેટલો સમય લાગ્યો છે.” ડૉ. એમ. વિન્ટરનિટ્ઝ લખે
છે કે ઇસવીસન પૂર્વે ચોથા સૈકાથી તે ઇસવીસનના ચોથા સૈકા
સુધીમાં મહાભારત તેનું હાલનું સ્વરૂપ લેતું થયું છે. સ્વામી
વિવેકાનંદ કહે છે કે “મહાભારતનો ઘણો ભાગ તો યુદ્ધદેવની
અપેક્ષાએ ઘણાજ આધુનિક કહેવાય-યુદ્ધદેવ તો તે પહેલાના ઘણા
પ્રાચીન કાળના.” x સીતાનાથ તત્ત્વમૂલ્ય લખે છે કે, ઇસવી-
સનની પૂર્વે પાંચમા સૈકાથી તે ઇસવીસનના પાંચમા સૈકા સુધી
માં લગભગ એક હજાર વર્ષના કાળનાં ચિત્ર ચિત્ર વ્યક્તિઓને
હાથે મહાભારતની રચના થઈ છે.

(૩૮) હિંદુઓની વસાહતો આખા જગતમાં હતી.

(ક) સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પ્રમાણ

મનુસંહિતામાં લખ્યું છે “યવન, શક, પાર્થ, પહ્લવ, ચીના, કિરાત, દરદ અને ખસ, એ બધી જાતના લોકો અસલ તો ક્ષત્રિયો હતા, પણ દૂર દેશાવર જઈ વસ્યા અને પ્રાદ્યલોની સાથે તેમને સંસર્ગ ન રહેવાથી તેઓ પતિત થઈ ગઈ છે.” + મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “યવન, શક, પહ્લવ, ચીના ગાંધાર વગેરે જાતોની ઉત્પત્તિ હિંદુઓમાંથીજ થઈ છે. યવન, શક, વગેરે ઘણી જાતિઓ અસલ તો ક્ષત્રિય હતી, પણ પ્રાદ્યલોની સાથેનો તેમનો સંસર્ગ તૂટી જવાથી તેઓ પતિત થઈ ગઈ છે.” † એ બધી જાતના લોકો ભરતખંડની બહારના મુલકોમાંથી ટોળાં-બંધ આ દેશ તરફ આવતાં ગયા અને ભરતખંડના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતા ગયા, એ અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ. સંભવ છે કે તેમના પૂર્વજો હિંદુ હતા અને કોઈ જમાનામાં ભારત-વર્ષની બહાર આવ્યા ગયા હતા. દરના દેશોમાં જઈ વસ્યા પછી તેમનો અને પ્રાદ્યલોનો સંસર્ગ તૂટી ગયો. એ બનાવને ઘણા જમાના વીતી ગયા બાદ તેમનાજ વંશજો પાછા ભરતખંડમાં આવી વસ્યા. ‡ મહાભારતમાં એક જગ્યાએ એવું આવે છે કે, મહારાજા પુરંદરાએ મહાસાગરની વચ્ચે આવેલા તેર કીપો ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. “+ સગર રાજાએ તેના એક પુત્રને દેવનિકાલ કર્યો હતો. x તે રાજકુમાર ત્યારે હિન્દની બહાર ગયો હશે ત્યારે કાંઈ એટલો તો નહિ જ મયો હોય. તે અને તેની સાથે નીકળી આવેલા લોકો-એ મગી ભરતખંડની બહાર કોઈ દેશાંતે સંસ્થાન જમાવ્યું હેતુજ એઈએ. વાલુપુરાણમાં લખ્યું છે કે “દુનુઃ પ્રણીત ગાંધાર નામના રાજાએ ભરતખંડની બહાર એક રાજ્ય રચાવ્યું

+ મનુસંહિતા, ૧૦-૪૩, ૪૪.

‡ આ.ક્રિ.૧૬, ૭૧-૧૩, ૮૫-૮૮, ૮૫. સ.ક્રિ.૧૨, ૬૪-૧૩, ૧૮.

અનુ. સન.૧૬, ૨૨-૨૧, ૨૨, ૨૩.

† અનુ. અ.પો. અને અ. જા.નં. પૂર્વજો મુખ્ય એઝિયન લોકો: ૧૦૦. હ.૩. તેમની અ.ને આ દેશ તરફ પહોંચ્યા અને તેમ. ૧૦૦. ૧૦૦. ૧૦૦. એ વગર કંઈક નહીં.

+ આ.ક્રિ.૧૬, અ.પ. ૭૧. x સન.૧૬, અ.પ. ૧૦૭

અને તેનું નામ પોતાના નામ ઉપરથી ગાન્ધાર પાડ્યું. તેના વંશજોએ ઉત્તરમાં આવેલાં બધાં મ્લેચ્છ રાજ્યો જીતી લીધાં અને ત્યાં તેઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. બીજો એક રાજા પશ્ચિમ દિશાએ ગયો હતો. વળી પ્રિયવ્રતરાજાના સાત દીકરાઓ આખી સમદ્રીપા પૃથ્વીમાં ફરી વળ્યા અને ત્યાં જુદાં જુદાં રાજ્યો વસાવ્યાં.”* પુરાણો પ્રમાણે એ સાત દ્વીપનાં નામ જંબુ, કુશ, શાલ્મલિ, કૌચ, શાક, પુષ્કર અને પ્લક્ષ છે. એજ દ્વીપોનાં આજનાં નામ અનુક્રમે એશિયા, હિન્દી મહાસાગરના દ્વીપસમૂહ, આસ્ટ્રેલેશિયા, આફ્રિકા, યુરોપ, ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા, એ પ્રમાણે છે. સ્કન્દ અને બ્રહ્માંડ પુરાણમાં લખ્યું છે કે, બંગાળના લોકોએ શંખદ્વીપ ઉપર અને કાલીતટમાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં હતાં. આફ્રિકાને શંખદ્વીપ પણ કહે છે અને ઇથિયોપિયા, ન્યુગિયા અને મિસર, એ ત્રણ દેશો મળીને કાલીતટ દેશ બને છે. વળી અસલના વખતમાં હિન્દુઓ મિસર જતા હતા અને નાઈલ નદીનું મૂળ સૌથી પહેલપહેલું શોધી કાઢનાર હિન્દુઓજ હતા. x

દેવો અને અસુરો વચ્ચે ઘણા લાંબા કાળ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યા કયું હતું. તે ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે, ભરતખંડનીજ બે જુદી જુદી જાતિઓ વચ્ચે લાંબો વખત યુદ્ધ ચાલ્યું હોયું જોઇએ. આખરે અસુર લોકો પરાજિત થઇને ભરતખંડ છોડીને પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યા ગયા; અને તે તરફ આગળ વધતાં વધતાં હાલ જેને ઇરાન કહે છે તે દેશમાંજ તેઓ ઠરીઠામ થયા. એ લોકોના મુખ્ય દેવનું નામ “અસુર” છે અને હજી પણ તેમના વંશજો-હાલના પારસીઓ-“અસુર” શબ્દનો અપભ્રંશ “અહુર” “અહુરમઝ્દ”નેજ માને છે અને રાક્ષસને ઠેકાણે “દેવ” શબ્દ વાપરીને દેવોના તરફ તિરસ્કાર બતાવે છે. પારસીઓના વડવાઓ અને હિન્દુઓ વચ્ચે ઘણું મળતાપણું છે. ÷

* વાયુપુરાણ, ૯૯-૯, ૧૧, ૧૨. ૨૮-૩૭ અને અધ્યાય ૩૩.

x પ્રવાસી, ભાદ્રપદ ૧૩૨૨, પૃષ્ઠ ૬૫૫.

÷ ગમે તેમ કરીને પોતાનો આગળથી નક્કી કરેલો મુદ્દો સાબિત કરવાની હલેમાં લેખકે “અસુર” શબ્દનો જૂનો દત્તિકાસ ધ્યાનમાં લીધો નથી. ઋગ્વેદના જૂનામા જૂના ભાગમાં પણ “અસુર” નો અર્થ દેવ થાય છે અને ઈન્દ્ર, વરુણ વગેરે દેવતાઓને “અસુર” કહીને બોલાવ્યા છે. તે વખતે દેવને માટેનો “સુર” શબ્દ વ્યવહારમાં આવ્યો.

વળી પરશુરામે પૃથ્વીને ૨૧ વાર નક્કરી કરી કહેવાય છે તે ભેતાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે પણ લાંબો વખત લડાઈઓ ચાલ્યા કરી હોવી ભેધજો. તેને પરિણામે પણ બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિયો ઘણાં ક્ષત્રિય કુટુંબો પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી ભરતખંડથી ઘણું દૂર ચાલ્યાં ગયાં હોય એવો સંભવ છે.

મહાભારતના યુગમાં કન્દહાર(ગાન્ધાર)માં હિન્દુરાજ્ય હતું. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા કન્દહારની રાજકન્યા સાથે પરણ્યો હતો. બંધ્ય દેશ (બાહ્લીક) તો કન્દહારથી પણ ઘણો ઉત્તરે આવેલો છે. શાન્તનુ રાજાનો બાપ તે દેશના રાજાની છોકરી સાથે પરણ્યો હતો. તે ઉપરથી તો શાન્તનુનો મોટો ભાઈ મોસાળના રાજ્યનો વારસ થયો હતો. વળી દશરથ રાજાએ તો જોથીએ ઘણું આયેના કાકેસસ પર્વતના પ્રદેશના કેકય દેશની રાજકુમારી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. * યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજસૂય યજ્ઞ વખતે રૌભ, રશીઆ અને ચીનના રાજાઓએ પણ ભાત ભાતની વસ્તુઓની ભેટ મોકલી હતી. તે ભેટોં જો બધા દેશો ઉપર ભારતનો સર્વોપરિ પ્રભાવ પડતો હતો એટલું સાબિત થાય છે. * ઈસવી સનના

ન હતો. ખરી રીતે પારસીઓના પૂર્વજો અસુર એટલે દેવોને પૂજનારા નહિ પણ આર્યો જો અસુર કહેતા તેજ દેવોને પૂજનારા અને આર્યોત્રનાજ હતા. એ સિવાય ખીજ દેવોનાં નામ પણ બેઉનાં સરખાં છે. જેમકે આર્યોનો "મિત્ર" તે પારસીઓનો "મિથ્રા," આર્યોનો "વૃત્રદન" તે પારસીઓનો "બદેરામ" વગેરે. નગ્નવેદના કેટલાક મંત્રો અને અવેસ્તાઓની કેટલીક ગાથાઓ એટલાં મળતાં છે કે જો તે દેશો હુ દરીએ અથવા એવાજ નહિ જેવા ફેરફાર કરીએ તો બેઉના શબ્દે શબ્દ એક થઈ જાય છે. આ ઉપરથી પણ પારસીઓના પૂર્વજો, લેખક કહે છે તેમ, આર્યોથી બિન્ન જાતિના નહિ પણ આર્યોનાજ મગોત્રીઓ સાબિત થાય છે. —સેવાનંદ

* આ ઉપરથી આ બધા દેશોના રાજાઓ હિન્દુ હતા એમ સિદ્ધ થતું નથી. લેખકે અગાઉ જનાવ્યું છે તેમ તે જમાનામાં આર્યો ખીજ જાતિના ભોડા સાથે લગ્નવ્યવહાર કરતા તે પ્રમાણે આ લગ્નો પણ થએલા. પરંતુ લેખકને જે વખતે જે વાત સાબિત કરવી હોય છે તે વખતે તે વાત સિવાય ખીજું તેના ધ્યાનમાંજ આવતું નથી. તેજે પોતે ચાલ વખત ઉપર શું કહેવું તે પણ ખૂબી જાય છે. —સેવાનંદ

* આ ઉપરથી માત્ર એટલુંજ સાબિત થાય છે કે જે રાજાઓની સાથે હિન્દુરાજ્યોને મિત્રી હતી. તેઓ હિન્દુ હતા એમ સાબિત થતું નથી. —સેવાનંદ

પહેલા સૈકામાં હિન્દુ જ્યોતિષીઓમાંના કેટલાક રામ નમરમાં
જઈ વસ્યા હતા.× રાજસૂય યજ્ઞ વળતે અર્બુન મેઝોલિયા
અને સાઈબીરિયા વગેરે દેશો જતતો જતતો ઠેક ઉત્તરસમુદ્રના
કિનારા સુધી પહોંચી ગયો હતો. તેની સાથે હિન્દુસ્તાનનું સૈન્ય
પણ હતું. જે જે દેશો તેણે જતા, તે તે ઠેકાણે પોતાનાં માણસો
માંથી થોડાં થોડાં મૂકતા જઈને અને એ રીતે પોતાની પાછલી
બાજુ નિર્ભય બનાવીને અર્બુન આગળ વધ્યો હોય એ મંત્રવિત
લાગે છે. એ લોકો તે તે દેશોમાં હિન્દુ વસાહતો વસાવીને ત્યાં જ
રહી પડ્યા હોય તો તેની ના ન કહેવાય.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધની પછીના કાળમાં ચન્દ્રવંશના દાનિયોની
બધી શાખાઓની પુરાસાન(મધ્ય એશિયા)માં રાજ્ય કરવા લાગી
હતી. ગ્રીક લેખકો તેમને ભારતીય શકના નામથી જોળખાવે
છે. જેસામીરના રજપૂતો જોજ અરસામાં ગિઝનીથી ગમરકંડ
સુધીનો પ્રદેશ પોતાની સત્તા હેઠળ લાવીને ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા
હતા. ચન્દ્રવંશના અને સૂર્યવંશના દાનિયો જ્યારે જ્યારે તેમની
વસ્તી વધી પડતી ત્યારે ત્યારે વધારાના લોકોને દેશાવર મોકલ
વાની દેખાડતા. મેવાડના રાજા બાખ્ખા રાવળે મધ્ય એશિયામાં
એક રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ઇસ્લામ પૂર્વે એથા સૈકામાં ચન્દ્ર
ગુપ્ત રાજાનું રાજ્ય કાપુલ, કંદહાર અને હિરાન સુધી ફેલાઈ ગયું
હતું. મધ્ય એશિયા, ચીન, તુર્કસ્તાન વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મ
ને એટલા મેટા પાયા ઉપર પ્રચાર થવા લાગ્યો હતો કે તે તે
દેશોની સંસ્કૃતિ ઉપર બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનો અનિશય પ્રભાવ પડ
વાથી તે હાલના બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના જેવીજ બની ગઈ હતી. એ
બદલા દેશોમાં ગણદ વિચાર સ્થપાયા હતા અને તેના સંદર્ભ
બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના ન્યાંના લોકોને વસ્તુ બાબત બાબતના હતા.

આ દુર્ભાગ્યના સમયે ચિત્રના આ રાજા નવનગરના રાજા હતા
અને તે સમયે જ્યારે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે
રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે
રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે

આ રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે
રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે
રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે
રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે રાજાના માર્ગે

વિન્સેન્ટ સ્મિથ લખે છે કે “યુરોપમાં બોલાતી તમામ ભાષાઓ, ત્યાંનું સાહિત્ય, શિલ્પ અને દર્શનશાસ્ત્ર તપાસીએ તો તેમનો ભરતખંડની ભાષા, સાહિત્ય, શિલ્પ અને દર્શન-શાસ્ત્રની સાથેનો પાર વિનાનો સંબંધ જોવામાં આવે છે.”

કર્નલ ઑલકાટ લખે છે કે “યુરોપની ભાષાઓની સંસ્કૃત ભાષાની સાથે સરખામણી કરીને ભાષાતત્ત્વવિદ્ પાંડિતોએ નક્કી કર્યું છે કે આર્ય સંસ્કૃતિજ યુરોપમાં દાખલ થઈ છે. ભાષાની સરખામણીના કરતાં ચઢીઆતાં નહિ તોપણ તેના જેટલાં જ ધીજાં સખળ પ્રમાણે વડે પણ એની એ દલીલ સાબિત થઈ શકે છે. બાબિલોનિયા,† મિસર, ગ્રીસ, રોમ અને ઉત્તર યુરોપનું દર્શન અને ધર્મનું અવલોકન કરતાં પણ માલૂમ પડે છે કે, આર્ય સંસ્કૃતિજ પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશા તરફ વળી હોવી જોઈએ. પાઇથેગોરાસ, સૉક્રેટિસ, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, હોમર, જેનો, હિડિયસ, સિસેરો, સ્કીવોલા, વેરો અને વર્જીલના * મુખ્ય અભિપ્રાયોની સાથે વેદવ્યાસ, કપિલ, ગૌતમ, પતંજલિ, કણ્વાદ, જૈમિનિ, નારદ, પાણિનિ, મરીચિ વગેરે આર્ય ઋષિઓના અભિપ્રાયોની સરખામણી કરીએ તો બેઉની વચ્ચે આશ્ચર્ય-કારક સામ્ય દષ્ટિગોચર થશે. એ જોતાં મનમાં સ્વાભાવિક રીતે એવો વિચાર આવે છે કે હિંદના દાર્શનિકોની પછીના કાળમાં થએલા પશ્ચિમના દાર્શનિકો પોતાની પહેલાં થઈ ગએલા પૂર્વના-હિંદના-દાર્શનિકોના અભિપ્રાયનો પડથો તો નહિ પાડતા હોય ? x x x x ભરતખંડના પ્રાચીન ઋષિઓના અભિપ્રાયની સાથે તેમના પછીના કાળમાં થએલા ગ્રીસ અને રોમના દાર્શનિકોના વિચારોની એટલી બધી એકતા છે કે જાણે હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી દર્પણમાં આપણે જોતા હોઈએ એવો ભાસ થાય છે. પૂર્વના દેશથી કેઈ શિક્ષક અથવા ત્યાંનાં પુસ્તકો પશ્ચિમમાં આવ્યા વગર બેઉની વિચારસરણીમાં આટલું બધું મળનાપાતું આવી જાય

† હાલમાં જે મેસોપોટેમિયા કહેવાય છે તેના મુખ્ય શહેર મગદાની થી આશરે ૫૦ માઈલ દક્ષિણ પૂર્વે હાલ નાબૂદ થયેલું બાબિલ નગરના ખડિયર પડ્યા છે. મિસરના રાજાઓ દ્વારા મેસોપોટેમિયા નગર હતું અને એક વિદ્યાપીઠ તરીકે તેના ઉપયોગ થયો.

* ગ્રીસ અને રોમના મહાવિદ્ને.

એ માનવું મુશ્કેલ છે. અમારી પોતાની તો એટલે મુખી હઠ માન્યતા છે કે ભારતવાસીઓની મિશર દેશમાં વનાહનો દની અને મુસા (મોલિસ)થી માંડીને ઓસ દેશના પટ્ટેટા મુખીના હમખતગામ મોટા મોટા પાશ્ચાત્ય દાર્શનિકો મિશરમાં આવી વસેલા હિંદુ પંડિતો પામેથી વિદ્યા બણી ગયા હતા. x x x x હમખતગ આઠ હજાર વર્ષ પૂર્વે ભારતવાસીઓએ મિશર દેશમાં પોતાનાં સંસ્થાનો જમાવ્યાં હતાં અને એ રીતે તેમણે મિશર-માં પોતાની ઉંચા પ્રકારની સંસ્કૃતિ અને દુર્ભારકગાઓ દાખલ કરી હતી, એ વિષે અમે માત્ર સંદેહજ ઉપસ્થિત કરતા નથી પરંતુ અમે વિશ્વાસપૂર્વક માનીએ છીએ પણ ખરા. મિસરનો પ્રમાણભૂત ગણાતો આધુનિક પુરાતત્ત્વવેત્તા પ્રે. હેસર ધુમ્મ એ આવેજ અભિપ્રાય ધરાવે છે. તે કહે છે કે “સ્મરજ્ઞાતીત ભૂત-કાળમાં હિંદુસ્તાનના લોકોનું એક ટોણું નાઈલ નદીને કાંઠે આવીને વસ્યું હતું.” મિસરના લોકોનો પોતાનોજ ઇતિહાસ કહે છે કે તેઓ કોઈ અજાણ્યા મુલકમાંથી અહીં આવીને વસ્યા હતા. તે મુલક હિંદુસ્તાનજ હોવો જોઈએ. મિસરની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ એ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનીજ એક શાખા છે અને તે હિંદમાંથીજ ત્યાં ગએલી એ વિષે જરાએ સંદેહ નથી.”

આખી હિંદગી મુખી પ્રાચીન ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યા પછી પોર્કોકે લખે છે કે “યુગના યુગ મુખી આખા ભારતવર્ષમાં સચરાચર ધર્મયુદ્ધો થાણુ ને થાણુ રહ્યાં હતાં તેથી કરીને ત્યાંના અસંખ્ય સૈનિકો અને કારીગર લોકો હિંદ છોડીને દેશાવર નીકળી પડ્યા હતા. તેમાંના કેટલાક હિમાલય જોળંગીને ઉત્તર તરફ ગયા અને બીજા કેટલાક દક્ષિણ બાજુ લંકા તરફ વળ્યા. પશ્ચિમ તરફ સિંધુ નદી જોળંગીને એક પછી એક પ્રદેશમાં ધતા ધતા ઠેઠ યુરોપ મુખી હિંદની કારીગરી અને વિજ્ઞાનનાં બીજા વાવી આવનાર આ લોકોજ હતા. આ પ્રણાળ જનપ્રવાહ ધીમે ધીમે આખા એશિયા અને યુરોપ ખંડમાં ફેલાઈ ગયો અને તેણે આખા જગતની નેતિક તત્ત્વચિંતન કરવાની શક્તિને વેગ આપીને સમસ્ત માનવપ્રજા ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે. x x x x મીસર અને ઓસની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, શિલ્પકલા અને સાહિત્ય, પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ, શિલ્પકલા અને સાહિત્યની સાથે જરાજર મળતા આવે છે. ઐતિહાસિક જનાવો અને

ધર્મોની સ્થાપનાના સમયની સાથે લૌગોલિક પ્રમાણોનો સંયોજ કરી જોતાં પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ ગ્રીસ અને મિસરમાં વસાહતો સ્થાપીને ત્યાંની સંસ્કૃતિઓનું ઘડતર ઘડ્યું છે, એ વિષે જરા પણ શક રહેતો નથી. x x x x ભરતખંડની પશ્ચિમ તરફના સમુદ્રકિનારા ઉપર એવા દરિયો ખેડનારા સાહસિક વેપારીઓ વસતા કે જેઓ વહાણમાં ચડીને રાતા સમુદ્રમાં નાઈલ નદીના મુખ સુધી પહોંચી ગએલા અને ત્યાંથી પછી મિસર, ઇજિપ્ત અને ઍબિસિનિયામાં જઈને ત્યાં પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપી આવેલા. ત્યાર પછી ઘણા સૈંકા વીતી ગયા બાદ એજ લોકો ગ્રીસમાં તથા તેને લગતા ક્ષીપસમૂહોમાં જઈને ત્યાં પણ પોતાની સંસ્કૃતિની જડ નાખી આવ્યા હતા.”

હિન્દુઓની સાથે પ્રાચીન મિસરવાસીઓનું ધર્મ, સમાજનીતિ, રાજ્યતંત્ર અને આચારવ્યવહારમાં આશ્ચર્યકારક મળતાં-પણું જોઈને પ્રોફેસર હિરને જાહેર કર્યું છે કે ભારતવાસીઓએજ મિસર દેશમાં પોતાનાં સંસ્થાન વસાવ્યાંજ હશે.

ટેલર લખે છે કે “ભારતવર્ષ અને મિસરની ઘણી બાબતો એકબીજાને મળતી છે. સિંધુ નદીના મુખ આગળથી સાંસ્થાનિકોની એક નાની ટોળી આફ્રિકાને કિનારે ઉતરી અને ત્યાંથી આગળ વધતી વધતી મિસરની દક્ષિણ સીમાને બાંધનારી નાઈલ નદી સુધી ગઈ હતી એવા પુરાવા છે. મિસરમાં પણ ભરતખંડની માફક જાતિલેદનો રિવાજ હતો. ત્યાં પણ ભરતખંડની માફક પુરોહિતો અને યોદ્ધાઓ સમાજમાં સૌથી વિશેષ સન્માન પામતા હતા. તેમની નીચેનો દરજ્જો ખેડુતો, વેપારીઓ, નાવિકોનો અને કારીગરોનો હતો અને ભરવાડ લોકો સૌથી હલકા ગણાતા હતા. પુરોહિતોમાં પણ કેટલાક માજીસ્ટ્રેટો, કેટલાક ન્યેતિની ઓ અને કેટલાક વૈદ્ય હતા. રાજા અને તેનું કુટુંબ સ્વયંકે કામનું હતું. તમામ વેપારદેજગાર વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી પ્રજાલિકા મુજબ ચાલતે હતે. વર્ગો વ્યાપકતાના પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તને પણ લોકો માનતા હતા. એ તે ઘણું

ન્યુનિય. એટલે નિમ્નજાતિના લોકોને માન્યતા નહોતી. કિતાબની પ્રથમ અનુવર્તિતિ એટલે કે પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં સમુદ્રના વંશવંશનું નામ નોંધાયેલું છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતવાસીઓએજ મિસર દેશમાં પોતાનાં સંસ્થાન વસાવ્યાંજ હશે.

કરીને બહુખંડમાંથી જ આવેલો. એવો ભેદજો મિસરના લોકો ગાયની પૂજા કરતા. તેઓ મર્તિ પૂજકે દત્તા અને તેમના મુજકમાં દેવમંદિરો પણ રૂનાં. મિસર અને દિંદ બેડ વચ્ચે વેપાર પણ ચાલતો હતો.”

કાઉન્ટ જોનરટોન લખે છે કે “આર્યાવર્તમાં ભેડતા બ્રાહ્મણ ધર્મનીજ ઉત્પત્તિ ઘડીએમ નથી, પણ તે ઉપરાંત ત્યાં હિન્દુઓની સમગ્ર સંસ્કૃતિ હિન્દની બહાર પ્રગતિ કરતી કરતી ઇથિયોપિયા, મિસર અને ફિનિશિયામાં ફાખલ થઈ; ત્યાંથી ઉત્તર દિશામાં ઇરાન દેશિયા અને કાલચિય દેશોમાં પેડી; અને પછી ત્યાંથી ગ્રીસ, રોમ અને જગતના બીજા બાકીના દેશોમાં ફરી વળી. તેવીજ રીતે જો સંસ્કૃતિનો જોક બીજો વેગ પૂર્વ દિશા તરફ વળ્યો અને સિયામ, ચીન અને જાપાનમાં પેડા તથા દક્ષિણ દિશાએ લંકા, બાવા અને સુમાત્રાના દીપોમાં ફેલાયો.”

અનેક ભાષાઓમાં પ્રવીણ એવો સર વિલિયમ જેન્સ લખે છે કે “હિન્દુઓ વિષે બધીજ હકીકતો કહેવા બેસીએ તો ઘણા મંથ લખવા પડે, પણ સારાંશમાં એટલું જ કહીશું કે પ્રાચીન સમયના પાદસીઓ, ઇથિયોપિયા અને મિસરના લોકો, ફિનિશિયા, ગ્રીસ અને ટર્કીના રહેવાસીઓ, શક, ગાથ અને કેલ્ટસ લોકો, ચીન, જાપાન અને પેરુના વતનીઓ, એ બધા લોકોની સાથે છેક જૂનામાં જૂના વખતથી હિન્દુઓને સંપર્ક હતો.” *

= બૃહમ્મ સમુદ્રને પૂર્વકિનારે આવેલા સિરિયા દેશના એક ભાગને ફિનિશિયા કહે છે. મિશિયાના હામરોપોલિસ નામના એક શહેરમાંથી હિન્દુ દેવદેવીઓની મર્તિઓ મળી આવી છે. બાબિલોનિયાનું બીબુલ નામ દેશિયા છે. કાલચિય દેશ કાળા સમુદ્રને પૂર્વકિનારે આવેલો છે, ત્યાંના અસલ રહેવાસીઓ તેની આસપાસના મુજકથી તદન જુદાજ દેખાતા હતા તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, તેઓ કાંઈ દૂરના દેશથી આવેલા હોવા નોંધ્યે.

* ઇટાલીના એક ભાગને ટર્કનિ કહે છે. ગાથ એક જૂની યુરોપીય જાતિ છે. તેઓ મૂળ એશિયાના પણ પશ્ચિમ તરફ આત્મા મળેલા. એમણે રોમન સામ્રાજ્યને તોડી નાખ્યું અને યુરોપના પૂર્વ ભાગ અને નોર્વે તથા સ્વીડન સુધીનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. ખ્રિસ્તના અસલ વતનીઓ કેલ્ટસ કહેવાતા. કેલ્ટસ, ડ્રુઇડસ, ન્યુટ, સેકસન વગેરે અનેક જાતિઓના મિશ્રણમાંથી હાલની અંગ્રેજ પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. જે દક્ષિણ અમેરિકામાં પાસિફિક મહાસાગરકિનારે

મતલબનું લખાણ છે કે કોઈ કોઈના કહેવા પ્રમાણે ઇરાનનો પ્રોટો ભાગ હિન્દુશાસ્ત્રાન્યની અંદર સમાઈ જાય છે. પારસી-ઓનાં જૂનાં ધર્મપુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે તેમના પૂર્વજે પૂર્વ તરફના કોઈ મુલકમાંથી ધત્તું કરીને અફઘાનિસ્તાન અને કાશ્મીર-ઇરાનમાં આવીને વસ્યા હતા. પ્રોટેસ્ટન્ટોમ કહે છે કે ભારતના પ્રાકૃત્ય ધર્મની સાથે ઇરાનના જરથોસ્ત્રી ધર્મનું ધત્તું મળતા પાતું છે. દેવોનાં નામ, હંતકયાઓ, યજ્ઞયાગ કરવાની પદ્ધતિ અને મંત્રો-એ બધી બાબતો બેઉ પ્રભાની લગભગ એકસરખીજ છે. પારસીઓના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથ અન્દ અવેસ્તા ભાષામાં લખાયા છે તે ભાષા વેદની ભાષાને ઘણીજ મળતી છે. વેદના ધણા દેવતાઓનાં નામના ઉચ્ચારમાં થોટોક ફેરફાર કરીએ એટલે અન્દ અવેસ્તાના દેવતાઓનાં નામ બની જાય છે. x હિન્દુઓ અને પારસીઓ, બેઉની ધર્મક્રિયામાં અગ્નિની તો પહેલીજ જગ્ગર પડે છે-બેઉ અગ્નિના ઉપાસકો છે. * પારસીઓમાં ઉપવીત પહેરવાનો પથુ રિવાજ છે. સર વિલિયમ જોન્સ લખે છે કે કુ-પેરન કૃત અન્દ શબ્દકોશના હથ શબ્દોમાંથી છ કે સાત તો શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો છે.

કાઉન્ટ જોર્જસ્ટોન લખે છે કે બાબિલોનિયા, કેલ્ડયા અને કેલ્ડિયસ દેશના લોકોએ પોતાની સંસ્કૃતિ ભારતવાસીઓની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી છે. મધ્ય એશિયાને તાબે ટુરકાન નામની એક જગ્યાએથી હસ્તલિખિત સંસ્કૃત ગ્રંથો મળી આવ્યા છે. તેમાં ૨૫૦૦૦ વર્ષ અગાઉ લખાએલા પ્રાચીન નાટકના અંશ પથુ છે. ÷

x મંથકર્તાએ થોડા વખત ઉપર જ્યારે પારસીઓને અસુરોની જાતિના વગેરે કલા હતા ત્યારે તેના જવાબમા આ લખનારે બરાબર આજ દલીલો પુટનોટમા દાકી છે. હકીકત એ છે કે, પ્રાચીન આર્યો અને ઇરાનીઓ બેઉ એકજ દેશમાંથી પશ્ચિમ તરફ આપ્યા આવ્યા. તેમાં ઇરાનીઓ કરતાં આર્યો આગળ વધીને હિંદમા વસ્યા. ત્યારપછી પથુ ધણા કાળ સુધી બેઉની વચ્ચે ગાઢ સંપર્ક રહી હતો. સેવાનંદ

• દારજુ કે બેઉ ઉત્તરમુખના હંડા મુલકમાંથી આવેલા. જુઓ લોકમાન્ય ટિળક કૃત 'આર્કટીક રોમ ઓફ હિંદુઝ' —સેવાનંદ

÷ મંથકર્તા બીજી બધી બાબતોને માટે પ્રમાણ આપે છે ત્યારે આ આશ્ચર્યકારક બીનાનું પ્રમાણ આપ્યું હોત તો સાઈ થાન. જૂની સંસ્કૃત પોથીઓ તો મધ્ય એશિયામાંથી મળી આવે છે, પથુ તે મંથકાર કહે છે તેટલી જૂની નહિ. આમાં કથનથી બલે અધકચરૂ

શ્રીમંતી પાસેથી જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ રામન લોકો શીખ્યા અને રામન લોકોની પાસેથી મુરોપના બીજા દેસો શીખ્યા, કો તો સૌ કબૂલ કરે છે. પછી જ્યેષ્ઠ આચીન સંસ્કૃતિ મુરોપથી અમેરિકા અને બીજે બધે ગઈ તે તો આજકાલની વાત છે.

(૬) રશિયામાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

રશિયાની પશ્ચિમે લિથુઆનિયા નામનું એક મોટું ૨૧-૯૦૦ ચોરસ કીલોમી. ત્યાર પછી તે રશિયાને દ્વાય ગએલું અને ઉત્તર મહાસુદ. પછી પાશુ સ્વતંત્ર બહાર થયું છે. ત્યાંના બધાજ ખેડૂતો સંસ્કૃત ભાષા સમજી શકે છે. * હિન્દુઓનું એક વાર આ દેશમાં સંસ્થાન હશે તેનો આ એક પુરાવો છે.

રશિયાના સૌથી ઉત્તરના પ્રદેશને લેપલેન્ડ કહે છે. ત્યાં હાલ પણ બાદધર્મનો પ્રચાર છે.

(૭) જર્મનીમાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

જર્મન ભાષાનું સંસ્કૃત ભાષા સાથે આશ્ચર્યકારક મળતા-પડતું છે. તે ઉપરાંત જર્મન શબ્દ સંસ્કૃત શર્મન શબ્દનો અપભ્રંશ છે. મૂળ લખે છે કે હિન્દુ લોકો જેમ મનુને પોતાનો આદિપુરુષ માને છે, તેમ જર્મન લોકો મનુષ્યને માને છે. * ટેલિટસ લખે

* સંજ્ઞાની, ૨૧ મે ૧૮૨૪.

બાર મહાના ગ્રીસમાં તેર તેર મહાના બીઆ જેવી આ વાત છે. અતિશયોક્તિ કરવી એ બંગાળીઓનો સ્વભાવજ છે. બંગાળીઓ ત્યારે લાખો માણસ હતાં એમ કહે ત્યારે હજાર બે હજાર માત્રી લેવાં. સતેક વર્ષની વાત ઉપર ચિત્તન્ય સંપ્રદાયના એક પ્રચારક ગુજરાતમાં આવેલા તેની સાથે આ લખનાર પોતે બંગાળી ગયો. માનશૂન્ય નિસ્તાના રમુનાથપુરના એક વજીરે તેમને પૂછ્યું કે મુંબઈ ઈલાકામાં ચિત્તન્ય સંપ્રદાયનો કેટલો ફેલાવો છે ? ત્યારે તે મહાશય બોલ્યા : "અમદાવાદી મુંબઈ સુધીનો તમામ પ્રદેશ ચિત્તન્યદેવની ભક્તિમાં રૂપી ગયો છે ! " હવે હકીકત એટલી કે ચિત્તન્યના ભક્તો અમદાવાદમાં એક, વડોદરામાં ત્રણ, વજ્રસાડમાં એક અને મુંબઈમાં એક એટલા હતાં. તે ઉપરથી આખો ગુજરાત ચિત્તન્યનો ભક્ત બની ગયો છે એમ કહેવાને તે મહાશયને જરા પણ વાંધો આવ્યો નહિ. બંગાળીઓના સ્વભાવનું આ એક દર્શાવ આપ્યું. એવી ને એવીજ લિથુઆનિયાના ખેડૂતોના સંસ્કૃતની વાત. — સેવાનંદ

* આ મળતાપણનું કારણ આ લખનારે કહ્યું તેમ હિન્દુઓ અને જર્મનોના પૂર્વજો એક કુળના હતા એજ છે. જર્મન શબ્દની આ વ્યુત્પત્તિ કેાઈ આર્યસમાજ પંડિતના ભેગની પેદાશ છે ! એક

છે કે અસલના જર્મન લોકોમાં સવારમાં ઉઠીને સ્નાન કરવાનો રિવાજ હતો. તે ઉપરથી કર્નલ ટાંડ અનુમાન કરે છે કે, આ રિવાજ તેઓ અસલ ગરમ પ્રદેશમાંથી લાવ્યા હોવા ભેધએ. જર્મની જેવા ઠંડા દેશના લોકોનો તો આ રિવાજ હોયજ નહિ. પ્રાચીન જર્મન લોકો અસલ ઢીલો પોશાક પહેરતા અને માથે લાંબી જટા રાખતા. આ બધું જોતાં ભારતવાસીઓજ જર્મનીમાં જઈને વસેલા એવા અનુમાનને ટેકો મળે છે. એ સિવાય જે જે અસલી જાતોના સંમિશ્રણથી હાલની જર્મન પ્રજા બની છે તેમાંની એક કાટ્ટી નામની એક હતી. હાલ સૌરાષ્ટ્રમાં કાડી કહેવાય છે તેજ એ જાત.

(૩) સ્કેન્ડિનેવિયામાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

નોર્વે અને સ્વીડનનું લેશું નામ સ્કેન્ડિનેવિયા છે. એ શબ્દનો અર્થ ક્ષત્રિ-લડવૈયા- એવો થાય છે. એજ પ્રદેશનો વતની કાઉન્ટ બોર્નસ્ટોર્ન લખે છે કે હિન્દુઓના 'વેદ' શબ્દ ઉપરથી અમારા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથનો 'એડડાર' શબ્દ બન્યો છે. હિન્દુઓએ જે રીતે અઠવાડીયાના વારનાં નામ પાડ્યાં છે તેજ રીતે અમારા દેશના લોકોએ પણ પાડ્યાં છે. અમારા દેશની પ્રાચીન ધાર્મિક દંતકથાઓ પણ હિન્દુઓની પાસેથી અમારા દેશના લોકોએ લીધી હોય એમ જણાય છે. x ત્યારે હવે આ

આર્યસમાજ પાંડિતે એવું પણ જાહેરસભામાં કહેલું કે બાઇબલમાં સૌથી પ્રથમ કૃત્તવર્તિ અબ્રાહામનું નામ આવે છે તે આર્યોનો પ્રાણ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. ઉચ્ચારમાં જરાક મળતાપણું આવ્યું કે આ ભાષાશાસ્ત્રીઓને વ્યુત્પત્તિ બેસાડી કાઢનાં વારજ ત્રાગતી નથી. જર્મની શબ્દની ખરી વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે:—(ઐટિન-જર્મેનિ-બ્રૂસો પાઠનારા—સેલ્ટિક ભાષાના જર્મે-બ્રૂમ અથવા 'પાટોશીઓ' ઉપરથી ગોત્ર લોકો જર્મનોના પાટોશીઓ હોવાથી તેમણે તેમનું આવું નામ રાખેલું. એ જર્મે શબ્દ સેલ્ટિક જર-પાટોશી ઉપરથી બન્યો છે.) વેન્ડર, એન્ગર, આલ્બી વગેરે પ્રમાણમૂલ શબ્દોની આ વ્યુત્પત્તિ સાથે ગ્રંથકારની અકલાતુન વ્યુત્પત્તિ ભરખાલીને તેની આ વિષયની બધીજ દલીલાંત નેત્ર કરી લેવો. — સુવાનંદ

સ્કેન્ડિનેવિયામાં પાનુ ગ્રામ નામ અને જર્મનોનાં માકક આર્યોનું એક વેદો ગ્રંથો હતો તેથી દત્તત્રય: રંગરત્ન ભગત. પદ્મ એ આર્ય જાતિના વેદો તેમનાં અમરત મહા પુન પા. જ્ઞાનના. અને આર્ય દેવતા: પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના દેવતા: કૃત્ત એ નવ અને નવ: જા. ૧૧, ૧૨,

બધું જોતાં હિન્દુઓનું રહેઠિતનેવિધમાં સંસ્થાન હોવાનું જોઈએ એવું અનુમાન કરવું પડે છે.

(ક) ઈંગ્લંડમાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

પિક્ટેટ લખે છે કે “સંસ્કૃત ભાષા અને ઇંગ્લંડની પ્રાચીન સેલ્ટિક ભાષા, જો બે એકબીજાને એટલી જાણી મળતી આવે છે કે બેઉ ભાષા બોલનારી પ્રજાઓ વચ્ચે ખૂબ ઘાડો સંબંધ હોવાનું જોઈએ, એવું જાણને કળૂલ કરવું પડે છે.”

ગોડફ્રે હિગિન્સ સાબિતીઓ સાથે કહે છે કે ભારતવાસી-ઓએ ખ્રિસ્તમાં પોતાનું એક સંસ્થાન વસાવ્યું હતું અને ખ્રિસ્ત લોકોના પુરોહિતો જેઓ કુમ્મર કહેવાતા તે આર્યોના પ્રાણભોજ હતા. કારણ કે બેઉની ધર્મક્રિયાઓ અને ધર્મ આચારવિચારમાં ઘણું જ મળતાપણું છે. આત્મા જન્મરહિત છે, મનુષ્યતા મૃત્યુ પછી તેનો આત્મા આકાશમાં ચાલ્યો જાય છે અને જગતને પેદા કરનાર, તેનું રક્ષણ કરનાર અને તેનો નાશ કરનાર ત્રણ હાથોવાળા દેવો છે; આવી આવી કેટલીક માન્યતાઓ હિંદુ લોકોની અને પ્રાણભોજી એકસરખી છે. હિંદુ લોકો પણ પ્રાણભોજી માફક યાજ્ઞિકો, પુરોહિતો અને ધર્મશુરો હતા. ધર્મને ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર તેમણે પણ પોતાના હાથમાં જ રાખ્યો હતો. વળી પ્રાણભોજી માફક તેઓ પણ શાપ દેતા અને તેમના શાપથી મોટામોટા રાજાઓ પણ મૂછ જતા. આ હિંદુ લોકોનાં દેવદેવીઓ તેમનું શાસ્ત્ર અને તેમની સમ્મતા, એ ત્રણે જાળતો હિન્દુઓની તે જાળતોની સાથે અબાદ મળતાં આવે છે. પોકોક લખે છે કે “અંગ્રેજો ‘હુરરા’ એવો જયદોષ ઉચ્ચારે છે તે તેમના પૂર્વજો-રજપૂતોના ‘હર હર’નો જ અપભ્રંશ છે. કારણ કે રજપૂત લોકો ખ્રિસ્તના ટાપુ ઉપર રહ્યા હતા.” કર્નલ ટૉડ લખે છે કે “ઈંગ્લંડમાં અને યુરોપમાં જેટલાં પ્રાચીન સેક્સન મંદિરો છે તેમની ખાંધણી અને શિલ્પકળા હિન્દુસ્થાનનાં મંદિરોના જેવી જોઈને મને ઘણું

રીતરિવાજ, રીતકથા વગેરેમાં ખૂબ મળતાપણું છે એ વાત વાચકે હમેશાં મોટે વાદ રાખી લેવી. હિન્દુઓનાં દુનિવાજરનાં સંસ્થાનોની ચર્ચામાં મંચકારે આખી વસ્તુચિત્રિ ઉત્પત્તિ નાખી છે અને ધર્મોજ્ઞ દનવા જેવો જગરણ કરી મૂક્યો છે — સેવાનંદ

આશ્ચર્ય પેઠા થયું. ઇંગ્લંડની સેફસન પ્રજાના પૂર્વજો ક્રોએને વિગાના હતા. તેઓ અસિ અને જિત નામની પ્રજાઓના વંશજ હતા. તેઓ એશિયાથી (અસિ ઉપરથી !) તો આ સરસ નદિ આઝ્યા હોય ? ” x

ઇંગ્લંડમાંથી એક જગ્યાએ જમીન ખોદતાં એક તામ્ર લેખ મળી આવ્યો છે. તે લેખની બાબા સંસ્કૃત છે. તે ક્રીસ્તી મેશમૂકર વગેરે પંડિતોએ નક્કી કર્યું કે, ૬૦ સહ પૂર્વે ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ભારતવાસીઓ લેખાર કરતા ગાદે ઇંગ્લંડ આવ્યા તેનો આ એક પુરાવો છે. એ તામ્રલેખ બ્રિટિશ સંગ્રહસ્થાનમાં સંચાલી રાખ્યો છે. બંગાળના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, હિન્દુ લેખારીઓ બે હજાર વર્ષ પૂર્વે ગ્રેટબ્રિટન અને જર્મની સુધી લેખાર કરતા જતા તેના પુરાવા છે.

(જ) પ્રવાદેશમાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

પ્રવાદેશમાં પહેલાં પહેલાં સંસ્થાનો વસાવનાર હિન્દુઓના નાજ પોકો હતા. પ્રામ નગરની પાસે ખોરોદ્ધવ નામના એક પ્રવિદ્ધ હિન્દુ સંસ્થાનનાં અંદિયેર આજે પણ સૌ જોઈ શકે છે. ઇંગ્લીસનની પૂર્વે હરક માં હિન્દુ નામના હાશિવા પુરુષો જાણે કે અંગે પ્રવાદેશમાં ભાંભા નામના નગરમાં સત્ય સ્થાપે છે. હાલુ ત્યાં પાછી મંત્રાવના સત્ત અશોકે પ્રવાદેશનાં બૌદ્ધધર્મને પ્રચાર કરવા ને યજ્ઞા બૌદ્ધ આપુર્યાને ત્યાં માકલ્યા હતા. એક દી નામના બૌદ્ધ સેકાના યજ્ઞા હિન્દુઓની ના પ્રવાદેશનો પ્રવે કરવા હતા. આ બંને પ્રવાદેશના યજ્ઞા પ્રવાદેશ દુરુદ્ધા પ્રવાદેશના નામ કરવા કર્યાં અને આજથી આજેના વર્ષ પહેલાં

ત્યાંથી નીકળીને તેઓ પ્રદેશની રાજધાની માન્દાલય (માંડલે) ની નજીક જઈને રહેવા લાગ્યાં. તેઓ અત્યારે જર્મીઝ ભાષા બોલતાં થઈ ગયાં છે અને તેમનો પહેરવેશ પણ તે દેશના લોકોના જેવોજ છે, પરંતુ હજી તેઓ છોકરાને ઉપનયન સંસ્કાર કરાવે છે. કેટલાકને જંગાળી પણ બોલતાં આવડે છે. x પ્રદેશમાં જે બૌદ્ધધર્મ ચાલે છે તે પણ હિન્દુસ્તાનમાંથીજ ગએલો.

(વે) કાંબોડિયામાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

હાલેલ લખે છે કે તક્ષિલાની આસપાસના પ્રદેશનું અસલ નામ કાંબોજ હતું. ત્યાંના લોકો પ્રદેશના અસિક્કાણુમાં જઈને વસ્યા હતા અને તે દેશનું નામ પોતાના મૂળ દેશના નામને મળતુંજ રાખ્યું હતું.

(બે) કોચીન ચીનમાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

ભાગલપુર પાસે અંમાનગરી કરીને શહેર છે. ત્યાંના લોકો એ કોચીન ચીનમાં હિન્દુ સંસ્થાન વસાવ્યું હતું અને તેથી તેમણે તે દેશનું નામ પણ અંપાજ રાખ્યું હતું.

(ઝે) સિયામમાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

સિયામમાં ચાલતી હંતકયાઓ મુજબ એ પ્રદેશને વસ્તીવાળો કરનાર હિન્દુઓજ હતા. આજે પણ ત્યાં બેથી ત્રણ માઇલના ઘેરાવાનું એક આશ્વર્થકારક મંદિર છે, જેની આકૃતિ મિસરનાં પિરામિડ જેવી અને શિવપસૌન્દર્ય ગ્રીસનાં સ્થાપત્ય અને શિવપ્રજ્વાળાની સાથે ત્રસાઈ કરે એવું છે. એ મંદિરમાં હિન્દુ અને બૌદ્ધ દેવતાઓની મૂર્તિઓ છે. સિયામના રાજાઓ પણ પોતાને હિન્દુસ્તાનના સુત્રિયો કહેવડાવે છે. ત્યાંનો ધર્મ પણ બૌદ્ધધર્મ છે.

(સં) હિન્દી મહાસાગરના દ્વીપસમૂહમાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

સુમાત્રા, જાવા, જાવિ, બોર્નિયો વગેરે દ્વીપોમાં હિન્દુઓએ સંસ્થાન વસાવ્યાં હતાં તે વિષે તો કોઈને કરી તકરાર નથી; અને વગી ત્યાં આગળ હિન્દુઓના પ્રાચીન ગૌરવનાં સ્મૃતિચિહ્નો પણ જોઈએ તેટલાં છે.

(મઃ) લાંદામાં હિન્દુઓનાં સંસ્થાન

જંગાળના એક રાજાના રાજકુમાર વિજયસિંહે ઐન્ય સદિત લંદા ઉપર સ્વારી કરી હતી અને ત્યાં તેણે હિન્દુરાજ્યની

ખંડનો પુષ્કળ પ્રભાવ પડતો હતો. અમલના વખતમાં ઘણા ભારતવાસીઓ જાપાનમાં વેપાર અથવા ધર્મપ્રચાર અર્થે આવતા હતા. જાપાનમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરવા ત્રાડ જંગમીઓ પણ યોરા નથી ગયા. જાપાનના દોરે-જા નામના એક મંદિરમાં એક ધર્મપુસ્તક છે તે છટ્ટા કૈકાની જંગમી લિપિમાં લખાએલું છે. જાપાનનાં ઘણાં મંદિરોની દિવાલો ઉપર લૂની જંગમી લિપિમાં કાતરેલા સંસ્કૃત શ્લોક છે. x જાપાનમાં એક જગ્યાએ હજી પણ એવા લોકો વસે છે કે જેઓ જંગમીઓની પેઠે ઉઘાટે માથે ફેરે છે. આ ઉપરથી જંગમી લોકો જાપાનમાં જઈને વસ્યા હશે એવું અનુમાન થાય છે. ત્યાંનો ધર્મ તો બૌદ્ધધર્મ છે જ.

(જ-૩) અમેરિકામાં હિંદુઓનાં સંસ્થાન

હસિષ્ઠ અમેરિકામાં ઘણા જૂના વખતનાં શહેર, હવેલીઓ, કિલ્લા, જળાશય, નહેરો અને રાજમાર્ગનાં ખંડિયેર હાથ લાગ્યાં છે. જર્મન પ્રવાસી અને વૈજ્ઞાનિક બેરન હમ્બોલ્ટ લખે છે કે, હસિષ્ઠ અમેરિકામાંથી હિંદુ લોકોની ઘણી નિશાનીઓ મળી આવે છે. હસિષ્ઠ અમેરિકાના પેરુ નામના એક સુલકના લોકોના આચાર અને વ્યવહારનું વર્ણન કરતાં પોકોક લખે છે કે, પેરુના લોકો અને હિન્દીઓ એકજ ભાતના લોકો લાગે છે. ઉત્તર અમેરિકાના મેક્સિકો નામના એક દેશમાંથી ગણપતિ અને મનસા-દેવીની મૂર્તિઓ મળી આવી છે. તે સિવાય ત્યાંથી હિંદુઓના વસવાટની બીજી પણ કેટલીક નિશાનીઓ મળી છે. મેક્સિકો શબ્દ પણ સંસ્કૃત 'માક્ષિક' અર્થાત્ સુવર્ણ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય એ ધર્મજ્ઞ બનવાએગ છે. ત્યાં પહેલાં સોનાની ખાણો હતી તે ઉપરથી હિંદુ લોકોએ તે દેશનું 'આણું' નામ રાખ્યું પણ હોય. ઉત્તર અમેરિકાની મિસિસિપી નદીની ખાણમાંથી જમીન ખોદતાં એક તામ્રલેખ જડ્યો હતો. એ લેખ ઉપરથી એવું માન્ય પડે છે કે ત્યાં આગળ માટીનો જંગી સ્તંભ છે તે ઇસવી સન પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ ઉપર એટલે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના સમયમાં રચાયેલો હતો અને તેને જાંઘાવનાગઓમાં હિંદુઓ પણ હતા, હુ વળી હાડિં અને સ્ક્રુવર, ખેઉ જણ કહે છે કે અમેરિકાનાં પ્રાચીન મંદિરો અત્યંત ખંડનાં મંદિરોને અભાયજ રીતે મળતાં આવે છે.

x ભારતે વિવેકાનંદ, પૃષ્ઠ ૮૮૧

હુ સમિત્રની, ૧૦ વૈશાખ ૧૩૨૦

મ. ૫૬

એ ઉપરાંત અમેરિકાના અસલી લોકો હિંદુઓની માફક પ્રજા પતિ અને મનસાદેવીની પૂજા કરતા હતા. વળી તેઓ હિંદુઓની પેઠે સ્ત્રિનો પ્રલય અને આત્માના પુનર્જન્મને પણ માનતા હતા. પૃથ્વી એક કાચળાની પીઠ ઉપર રહેલી છે અને પ્રલય થાય છે ત્યારે સૂર્યચંદ્રને કોઈ રાક્ષસ ગળી જાય છે, એવી વાતો પણ તેઓ માનતા હતા. આ બધા ઉપરાંત તેમના આમાસ્મર-હાર, રીતરિવાજ, પોશાક વગેરેમાં પણ તેમનું અને હિંદુઓનું ખૂબજ મળતાપણું હતું.

મેક્સિકોના લોકો છે કે “પ્રાચીન એશિયા અને પ્રાચીન અમેરિકાની ભાષાઓ અને ધર્મની અંદર એવાં કેટલાંક લક્ષણો નજરે પડે છે કે જેથી પ્રાચીન કાળમાં એશિયાના ઘણા લોકો અમેરિકા જઈને વસ્યા હોય એવી મન ઉપર છાપ પડે છે. તેઓ કાં તો એશિયાની ઉત્તર દિશાએથી અથવા દક્ષિણ દિશાએથી નીકળીને પવન અનુકૂળ હોય તેટલો વળત વહાણના સહ છોડતા જઈને એક દ્વીપ ઉપરથી બીજા દ્વીપ ઉપર અને બીજા ઉપરથી ત્રીજા ઉપર એમ કટકે કટકે સફર કરતા કરતા આખો દ્વીપપુંજ ઓળંગીને અમેરિકા જઈ પહોંચ્યા હશે.”

એશિયાના લોકો અમેરિકા ગયા હતા એટલી વાત જો પૂરવાર થતી હોય તો પછી એશિયામાં હિન્દુઓ સિવાય બીજા કોઈ દેશના લોકો તો જાય એવા હતાજ નહિ, એ તો ઢેળીતી ઉઘાડી વાત છે.

(ગ) હિંદુઓને વિષે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના અભિપ્રાય

મિલકે છે કે “એક જમાનામાં હિંદુલોકો આખા જગતમાં સૌથી વધારે બળવાન અને સૌથી આગળ પડતા લોકો હતા.”

ટાટ લખે છે કે “હિંદુઓની સંસ્કૃતિ એ આખા જગતની જૂનામાં જૂની સંસ્કૃતિને ભગવશે છે.”

કાઉન્ટ બોર્નરે નં લખે છે કે “જગતના બીજાં એકે પ્રકાર નથી કે જેની સંસ્કૃતિ અથવા જેને ધર્મ પ્રચીન ની મનામાં હિંદુઓની સંસ્કૃતિ અથવા ધર્મના સાથે મુકાવે કરી શકે.”

થે નંરે ન લખે છે કે “જગતના બીજાં એકે પ્રકાર નથી કે જેની સંસ્કૃતિ અથવા જેને ધર્મ પ્રચીન ની મનામાં હિંદુઓની સંસ્કૃતિ અથવા ધર્મના સાથે મુકાવે કરી શકે.”

નિવાસભૂમિ હતી, તે પ્રાચીનતમ જમાનામાં ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિ પૂરબહારમાં ખીલી હતી અને ત્યાં ઐશ્વર્ય અને વૈભવ-વિલાસની છાંયો ઉછળતી હતી.”

ઠેલભો લખે છે કે “હજારો વર્ષ પૂર્વે ભારતવર્ષમાં જે સંસ્કૃતિનો જન્મ થયો હતો તેનો પ્રભાવ આજે પણ આપણી ચારે બાજુએ અને આપણા રાજના જીવનમાં દેખાય છે. તેનો વિસ્તાર તમામ મુખરેલા દેશોના સીમાપ્રાંત સુધી ફરી વળ્યો છે. તમે યુરોપ, અમેરિકા-ગમે તે તરફ જોશો તો જે સંસ્કૃતિ પ્રથમ ગંગાને કિનારેથી ત્યાં એક વાર આવેલી તેનાજ પ્રભાવ આજે પણ તમે સર્વત્ર જોઈ શકશો.”

ઉદાર હૃદયના પંડિત મેક્સમૂલર લખે છે કે “આખા જગતમાંથી મારે એવો એકજ દેશ બતાવવો હોય કે જ્યાં પ્રકૃતિ-દેવીએ શક્તિ, સૌન્દર્ય અને ઐશ્વર્ય સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છૂટે હાથે વેરી દીધાં હોય. —કોઈ કોઈ બાબતમાં તો જે દેશને સ્વર્ગસ્થ બનાવી મૂક્યો હોય-તો હું ભારતવર્ષનેજ બતાવું. કોઈ મને પૂછે કે કયા દેશના આકાશની છાયા નીચે મનુષ્યના મનની ઉંચામાં ઉંચી શક્તિઓનો સંપૂર્ણરૂપે વિકાસ થયો છે, કયા દેશના લોકોએ જીવનના સૌથી વિશેષ મહત્ત્વના પ્રશ્નો વિશે સૌથી વધારે ઉઠા ઉતરીને વિચાર કર્યા છે અને તેમાંના કેટલાક પ્રશ્નો તો જેમણે એવું સુંદર સમાધાન કર્યું હોય કે પ્લેટો અને ઈન્ટનાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને માટે પણ જે વિચારવા જેવું ગણાય ત્યારે તો મારી નજર ભારતવર્ષ ઉપરજ જઈને ઠરે. જો કોઈ મને પૂછે કે ગ્રીક, રોમન અને યહૂદીઓનાં તત્ત્વચિંતનથી પોપાએલી યુરોપની પ્રજાનાં આંતરિક જીવનનો સૌથી વિશેષ પૂર્ણ, સૌથી વિશેષ ઉદાર, સૌથી વિશેષ વિશ્વવ્યાપક, એક શબ્દમાં કહીએ તો સૌથી વિશેષ મનુષ્યોચિત્ત બનાવી શકે—માત્ર આજ જગતના જીવનને માટેજ નહિ પણ અનંત જીવનના પ્રવાસને માટે જેમાંથી તેમને પૂરતું બાકું મળી રહે એવું કયી પ્રજાનું સાહિત્ય છે તો હું કહીશ કે એકલા ભારતવર્ષનુંજ.”

ક્રેન્ચ પંડિત જેકોબિયટ લખે છે કે “પૃથ્વીની તમામ પ્રજાઓનાં પાંચાં ભારતવર્ષમાંજ મંદાયાં છે. ભારતવર્ષજ જગતની તમામ પ્રજાઓની સામાન્ય જનેતા છે. ભારતવર્ષજ પા-

તાનાં સંતાનોને પશ્ચિમના દેશોના છેક છેલ્લામાં છેલ્લા સીમા-
પ્રાંત સુધી મોકલાવ્યા છે. અમને યુરોપના લોકોને ભાષા,
સાહિત્ય, કાયદા, નીતિ અને ધર્મનો યોગ્ય કરનાર ભારતવર્ષજ
છે અને અમારું ઉત્પત્તિસ્થાન કયું તેનાં પણ અવિચળ પ્રમાણ
અમારે વાસ્તે મૂકી જનાર ભારતવર્ષજ છે. હે ભારતભૂમિ! હે
સમગ્ર માનવજાતિની આદ્યજનનિ ! હું તને પુનઃ પુનઃ વંદન કરું
છું, તને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ કરું છું. તુંજ પ્રજાઓની માતામહી
છે, તુંજ માનવકુળની સુદક્ષ ધાત્રી છે. સૈકાઓનાં પાશવિક
આક્રમણથી પણ તને વિસ્મૃતિના સમાધિગર્તમાં દાટી દેવાઈ
નથી. ધર્મનિષ્ઠા, પ્રેમ, કાવ્ય અને જ્ઞાનની જન્મભૂમિ ! મારા
તને પ્રણામ હો ! ભવિષ્યમાં પાશ્ચાત્ય ભાવનાઓથી રંગાયેલી
છતાં તારા પોતાનાજ ભૂતકાળના ગૌરવના તેજથી દેહીપ્યમાન
થતી તારી મૂર્તિને નમન કરવા હું જીવું એવી મને ઇચ્છા છે.”

સહૃદય ડબ્લ્યુ. ડી. પ્રાઉન લખે છે કે, સ્થિર અને પક્ષ-
પાતરહિત ખ્રિસ્તી ઉંડા ઉતરીને પરીક્ષા કરી જોતાં એટલું તો
કપૂલ કરવું પડશે કે, હિન્દુસ્થાનના લોકોજ જગતના સાહિત્ય-
ના અને ધર્મશાસ્ત્રોના સર્જક છે. મેક્સમૂલર જેકોલિયટ, સર
વિલિયમ જોન્સ વગેરે મહાખ્રિસ્તિમાન પંડિતોએ સંસ્કૃત સાહિ-
ત્યને ઠસોટીએ ચઢાવી જોઈને તેની ચારે બાજુએથી પરીક્ષા
કરી જોઈ છે અને તેમણે કરેલી શોધખોળમાંથી એવા સળળ
પુરાવા હાથ લાગ્યા છે કે જેને આધારે આપણે ખાત્રીપૂર્વક કહી
શકીએ કે, પાછળથી થયેલા ધર્મશાસ્ત્રકારોએ ભારતખંડના
પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથીજ કોઈએ પૂરેપૂરું તો કોઈએ થોડું ઘણું
ઉછીનું લઈને પોતપોતાના ધર્મમતનું ગડન કર્યું છે. વળી
ભારતખંડના સાહિત્યમાં નજર કરતાં સૌની એવી ખાત્રી થાય
છે કે હિન્દુઓમાંથી જ્યાંજ કાંઈ મૂર્તિપૂજક, મૂર્ખ, જંગલી
અને અણસુધરેલ ન હતા, પણ તેમનામાં કોઈ કોઈ તો એવા
મહાખ્રિસ્તિમાન હતા કે જેઓ આજની મદગર્વિત પ્રજાઓને
પણ તેમની ખુદ્દિના વેશવની ધ્યાન આપે. પ્રાચીન હિન્દુ સાહિ-
ત્યનો જગતની અધુનિક ભાષાઓમાં અનુવદ્ધ થાય તો હાલ-
ની કહેવતી સમ્યક્તાને તે કિત્તે વી નાખે એમાં કોશમાત્ર પણ
સંદેહ નથી અને ત્યારે ને જોશે કે મનનારે શક્તિશાળિતા

પુત્રની માફક પોતાની મનોદર અને ચાલિકામુશરોનું આખા જગતને દાન દેવા માટે પાછો પૂરજીવનમાં ખીલવા લાગ્યો છે, અને ત્યારે જગતની એકેએક પ્રજાનારના પુરુષ તીર્થને આંગણે આવીને ચતાજિની દાનીએથી એકેએક ફેપગ ચૂંટી લેવા ઉત્ક્રાંતિ થશે.”

‘કેવું પ્રેમાર્દ્રીસથી બરેણું ઉદાર સ્વપ્ન છે ! તે શું કરી પ્રત્યક્ષ થયે ખરું ? ક્યારે ?

(૩૬) બંગાળા અને બંગાળીઓ

(ક) બંગાળા એક પ્રાચીન દેશ છે.

પંજાબની સિન્ધુ નદી ઉપરથી હિન્દુ શબ્દ બન્યો છે. ખરું જોતાં એ સિન્ધુ શબ્દનોજ અપભ્રંશ છે. અમલના વખતના ઈરાનના વતનીઓ ‘સિન્ધુ’ નો ઉચ્ચાર ‘હિન્દુ’ કરતા અને સિન્ધુ નદીની આ તરફના લોકોને પણ તેઓ હિન્દુ કહેતા. એમ કરતાં કરતાં સિન્ધુનદીની પૂર્વ દિશાએ આવેલા આખા પ્રદેશના લોકો હિન્દુ એવા નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. પારસીઓનાં જૂનાં જન અવેસ્તાનાં પુસ્તકોમાં ‘હિન્દુ’ એવો શબ્દ છે. ઈરાનીઓના પછી શીક લોકો આવ્યા. તેમણે હિન્દુ શબ્દને ગયરીને ‘ઇન્ડો’ બનાવ્યો અને તેના ઉપરથી ‘ઇન્ડિયા’ નામ ઉદ્ભવ્યું છે.

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “ જલિરાજને અંગ, બંગ, કલિંગ, પુન્ડ્ર અને સુક્ષ, એ નામના પાંચ છોકરા હતા. તેઓ જુદા જુદા પાંચ દેશના રાજા થયા અને તેમના હરેકના નામ પરથી તે તે દેશનાં નામ પડ્યાં છે.”* આ ઉપરથી એટલું તો સાબિત થયું કે એ પાંચે ભાઈ એછી વખતે જીવતા હતા અને એ પાંચ દેશનાં નામ પણ એછી વખતેજ પડ્યાં હતાં. હવે કોઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં આપણને આ પાંચ પેઢી ગમે તે એક દેશનું મળી આવે તોપણ આપણે માનવું પડે કે એ ગ્રંથ લખાયો તે પહેલાં પેલા પાંચે દેશોનાં નામ બહાર ચર્ચિત થયાં હોવાં જોઈએ.

ત્યારે હવે એ નામ કયા જમાનામાં પડ્યાં તે શોધી કાઢવું રહ્યું. બંગદેશનું નામ સૌથી પહેલી વાર ઋગ્વેદના ઐતરેય આરણ્યકમાં જોવામાં આવે છે.† ત્યારે હવે એ ઉપરથી કલિત થાય છે કે ઐતરેય આરણ્યકની રચનાના કાળ પહેલાંજ અંગ,

ખંગ, કલિંગ, પુંડ્ર અને સુદ્ધ, એ પાંચે દેશનાં નામો મહેર મર્ધ
ગએલાં હોવાં જોઇએ. વળી અથર્વવેદની સંહિતામાં અંગ
દેશનું નામ આવે છે.* ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં પુંડ્ર લોકોના નામનો
ઉલ્લેખ છે. ઐતરેય આરણ્યકમાં ખંગની સાથે 'વગધ' દેશનો
ઉલ્લેખ છે તે 'મગધ'નું જ રૂપાન્તર લાગે છે.+ વળી શતપથ
બ્રાહ્મણમાં મિથિલા નગરનું નામ આવે છે. જોટલે હવે તો બેશક
સાળિત થઇ ગયું કે, ઋગ્વેદના ઐતરેય આરણ્યકની રચના મર્ધ
તે અગાઉ આ પાંચે રાજ્યો, તેનાં રાજા, પ્રજા અને વસ્તી વગેરે
બધાં જ હોવાં જોઇએ. મહાભારતમાં તેમનાં વર્ણનો છે તે જોતાં
એ બધા દેશ સુસભ્ય લાગે છે.

(સ) ખંગાળા પ્રાચીન કાળથી સુસભ્ય છે.

મહાભારત ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, ભારતખંડના પૂર્વ-
ભાગમાં અંગ, ખંગ, સુદ્ધ, પુંડ્ર, તામ્રલિપ્ત, કલિંગ, મલિપુર,
કિરાતરાજ્ય (ત્રિપુરા-ટિપેરા) અને પ્રાગજ્યોતિષ (આસામ),
જોટલાં નવ સ્વતંત્ર અને બળવાન રાજ્યો હતાં.

અંગ, ખંગ, પુંડ્ર અને કલિંગ, એ ચાર દેશના રાજાઓ
સુધિષ્ટિરની રાજધાની ઇંદ્રપ્રસ્થની રાજરાજામાં ઘણી વાર જતા
આવતા હતા.† પાંડવોએ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તે પ્રસંગે પુંડ્રના
રાજા વામુદેવને, ખંગદેશના રાજાને, કલિંગના રાજાને અને
પ્રાગજ્યોતિષના રાજા ગગદત્તને નિમંત્રણ થયેલું હોવાથી તેઓ
તે કાર્ય વખતે હાજર હતા.‡ અર્જુન જ્યારે વનવાસે નીકળ્યો
ત્યારે તે અંગ, ખંગ અને કલિંગ દેશના બધા તીર્થ જોઇ વળ્યો
હતો. અને ત્યાં બધે તે થોડે થોડે રાજા જ્યાં પણ હતો.‡
ત્યાંથી વાલીને તે મલિપુર પણ ગયે હતા. જ્યારે સુધિષ્ટિર,
બીમ, નદુર, સદેવ અને કે પદ્મ તીર્થવાસ કરના નીકળ્યા
હતાં ત્યારે તેઓ કન્ન કન્ન ન ન ન ન ન નુપી આવી ગયાં
હતાં. ‡ પાંડવ પાંડવ અને કે પદ્મોએ જ્યારે કે રાજા ત્યાં મળ્યા

પ્રસ્થાન આદ્યું ત્યારે પણ તેઓ જંગાળાની મુલાકાત લેતાં ગયાં હતાં. તે વખતે જંગાળામાં તીર્થો પણ ઘણાં હતાં અને પ્રાચીનો પણ જોઈએ તેટલા હતા. જંગાળા કાંઈ પાંડવોની ટાળી મૂકેલો દેશ તો નહીં. એક વાર પાંડુરાજ પુંડ્ર દેશ ઉપર ચડી આવ્યો હતો. x પુંડ્રદેશ તે વખતે સભ્ય હતો તેની આ પણ એક સાબિતી છે.

રામાયણમાં અંજ, જંગ અને મગધ, એ ત્રણે દેશો ઘણા સમૃદ્ધ હતા એવાં વર્ણન છે. =

મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી લખે છે કે “છક જૂના વખતમાં પણ જંગાળા સભ્યતાના ચિહ્નરે પહોંચ્યો હતો. ઇસવી સન પૂર્વે ચોથા સદ્કામાં લખાએલા એક જૈન ગ્રંથમાં એવી હકીકત છે કે, મહાવીરસ્વામીએ જાર વર્ષ સુધી રાહ દેશમાં (હાલનું) ગરદાન રાજ્ય અને થોડાક બીજા પ્રદેશ) રહ્યા હતા અને ત્યાં બીજા ઘણા શ્રમણો પણ રહેતા હતા. તે દેશે તે વખતે સારી ઉન્નતિ કરી હશે માટેજ એ મહાત્માઓ ધર્મપ્રચાર કરવાને ત્યાં આવ્યા હશે. એજ સદ્કામાં યદ્ય ગએલો વ્યાણક્ય પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં જંગાળાના કુશળ વણકરોએ વણેલાં ‘ત્રવેત સિન્ધ’ અને પુંડ્રના વણકરોનાં ‘રયામ મણિ સિન્ધ’ રેશમી વસ્ત્રોની પ્રશંસા કરે છે. + ઇસવી સન પૂર્વે ચોથા સદ્કામાં અને ત્યાર પહેલાં પણ જંગાળા સુસભ્ય પ્રદેશ હતો, તેની આ બધી સાબિતીઓ છે.

(ગ) જંગાળીઓનું જ્ઞાન

ઇસવી સનના છઠ્ઠા સદ્કામાં સમતટનો વતની જંગાળી બૌદ્ધ શીલભદ્ર ભારતવિખ્યાત નાલંદના વિશ્વવિદ્યાલયના ગૌરવવંતા અધ્યક્ષ (ચેન્સેલર)ના સ્થાન ઉપર બિરાજ્યો હતો. સુમસિદ્ધ ચીનાઈ પ્રવાસી હ્યુએન સાંગને તેણેજ પાંચ વર્ષ સુધી નાના પ્રકારની વિદ્યા ભણાવી હતી. આઠમા સદ્કામાં એજ પદવી ઉપર ચાંતરદક્ષિત નામનો બીજો જંગાળી બૌદ્ધ નીભાયો હતો. અગ્નીઆરમા સદ્કામાં દીપંકર નામનો વિક્રમપુરનો વતની અને મહાપંડિત જંગાળી બૌદ્ધ વિક્રમશિલાના પ્રખ્યાત વિશ્વવિદ્યા-

x આદિપર્વ, ૧૧૩-૨૬.

= રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ, ૧૦-૩૭.

+ ભારતવર્ષ, માસ ૧૩૨૨, પૃષ્ઠ ૩૧૦.

ખંગ, કલિંગ, પુંડ્ર અને સુદ્રા, એ પાંચે દેશનાં નામે। અહરે સર્વ
ગચ્છેલાં હોવાં જોઈએ। વળી અથર્વવેદની શાંકિતામાં અંગ
દેશનું નામ આવે છે.+ ચીતરેય શ્રાદ્ધજુમાં પુંડ્ર લોકોના નામનો
ઉલ્લેખ છે. ચીતરેય આરણ્યકમાં ખંગની સાથે 'વગધ' દેશનો
ઉલ્લેખ છે તે 'મગધ'નુંજ રૂપાન્તર લાગે છે.+ વળી શતપથ
શ્રાદ્ધજુમાં મિથિલા નગરનું નામ આવે છે. એટલે હવે તો બિશ્વ
સાગિત થઈ ગયું છે, ગચ્છેલના ચીતરેય આરણ્યકની રચના થઈ
તે અગાઉ આ પાંચે રાજ્યો, તેનાં રાજા, પ્રજા અને વરતી વગેરે
ખખાંજ હોવાં જોઈએ। મધ્યભારતમાં તેમનાં વર્ણનો છે તે જોવાં
એ બધા દેશ સુસમ્ય લાગે છે.

(૨) ખંગાખા પ્રાચીન કાળથી સુસમ્ય છે.

મધ્યભારત ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, ભરતખંડના પૂર્વ-
ભાગમાં અંગ, ખંગ, સુદ્રા, પુંડ્ર, તામ્રલિપ્ત, કલિંગ, મલ્લિપુર,
કિમ્બલિપ્ત (નિપુલ-ટિપેરા) અને આગત્ત્યોનિય (આસામ),
એકસે સપ સપાંચ અને બળવાન રાજ્યો વર્તા.

અંગ, ખંગ, પુંડ્ર અને કલિંગ, એ બાર દેશના રાજાઓ
કુરિંગની બજારખાની ઇદ્રપ્રસ્થની રાજરાજામાં ઘણી વાર જતા
સામ્રાજ્ય હતા. પાંચેમાં રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ને પ્રમુખે પુંડ્રના
રાજા વાસુદેવને, અંગદેશના રાજાને, કલિંગના રાજાને અને
પ્રમુખેરિંગન નાજા ભગદત્તને નિમંત્રણ થયેલું હોવાથી એમાં
એ દેશો અને રાજા હજાર હજાર અર્જુન તથા એ વનવાસે બીજાઓ
અને એ અંગ, ખંગ અને કલિંગ દેશનાં બધાં વીરો હતા વળી
હવે અને અંગ, કલિંગ એ કે કે. એ દેશ વનવાસે પહોં જાયે
અને એ અંગ, કલિંગ એ સ્વિકૃત્ય પહોં જાયે અને. અંગ, કલિંગ,
એકસે સપ સપાંચ અને દેશની નિમંત્રણ કરનાર રાજાઓ
પૂર્વ ભારતે એકે. કલિંગ કલિંગ. અંગ, સપ સપાંચ અંગ, કલિંગ
અંગ, કલિંગ એકે અને દેશની નિમંત્રણ કરનાર રાજાઓ

પ્રસ્થાન આદ્યુ^૧ ત્યારે પણ તેઓ બંગાળાની મુલાકાત લેતાં ગયાં હતાં. તે વખતે બંગાળામાં તીર્થો પણ ઘણાં હતાં અને પ્રાક્ષણો પણ જોઈએ તેટલા હતા. બંગાળા કાંઈ પાંડવોએ ટાળી મૂકેલો દેશ તો નથીજ. એક વાર પાંડુરાજ પુંડ્ર દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો.† પુંડ્રદેશ તે વખતે સભ્ય હતો તેની આ પણ એક સાબિતી છે.

સમાયણમાં અંગ, બંગ અને મગધ, એ ત્રણે દેશો ઘણા સમૃદ્ધ હતા એવાં વર્ણન છે.=

મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી લખે છે કે “છકે જૂના વખતમાં પણ બંગાળા સભ્યતાના શિખરે પહોંચ્યો હતો. ઇસવી સન પૂર્વે ચોથા સૈકામાં લખાએલા એક જૈન ગ્રંથમાં એવી હકીકત છે કે, મહાવીરસ્વામીએ બાર વર્ષ સુધી શઢ દેશમાં (હાલનું બરદ્વાન રાજ્ય અને થોડોક બીજો પ્રદેશ) રહ્યા હતા અને ત્યાં બીજા ઘણા ગ્રંથો પણ રહેતા હતા. તે દેશે તે વખતે સારી ઉન્નતિ કરી હશે માટેજ એ મહાત્માઓ ધર્મપ્રચાર કરવાને ત્યાં આવ્યા હશે. એજ સૈકામાં યદ્ય જાએલો ચાણક્ય પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં બંગાળાના કુશળ વણકરોએ વણેલાં ‘પ્રવેન સિન્ધ’ અને પુંડ્રના વણકરોનાં ‘શ્યામ મણિ સિન્ધ’ રેશમી વસ્ત્રોની પ્રશંસા કરે છે.† ઇસવી સન પૂર્વે ચોથા સૈકામાં અને ત્યાર પહેલાં પણ બંગાળા મુસભ્ય પ્રદેશ હતો, તેની આ બધી સાબિતીઓ છે.

(ગ) બંગાળીઓનું જ્ઞાન

ઇસવી સનના છઠ્ઠા સૈકામાં સમતટનો વતની બંગાળી બોદ શીલભદ્ર ભારતવિખ્યાત નાલંદના વિશ્વવિદ્યાલયના ગૌરવવંતા અધ્યક્ષ (ચિન્સેલર)ના સ્થાન ઉપર બિરાજ્યો હતો. સુપ્રસિદ્ધ ચીનાઈ પ્રવાસી હ્યુએન સાંગને તેણેજ પાંચ વર્ષ સુધી નાના પ્રકારની વિદ્યા ભણાવી હતી. આદ્રમા સૈકામાં એજ પદવી ઉપર ચાંતરણિત નામનો બીજો બંગાળી બોદ નીમાયો હતો. અગ્નિચારમા સૈકામાં દીપકર નામનો વિક્રમપુરનો વતની અને મહાપરિજ બંગાળી બોદ વિક્રમશિલાના પ્રખ્યાત વિશ્વવિદ્યા-

× આદિપર્વ, ૧૧૩-૨૯.

= રુમાવણ, અયોધ્યાકાંડ, ૧૦-૩૭.

† ભારતચરિત્ર, મ.પ ૧૨૨૨, ૪૫ ૩૧૦.

લયનો અધ્યક્ષ હતો. આ છેલ્લા બે પુરુષો તથા બીજા કેટલાક બંગાળી પંડિતો ટિબેટમાં ધર્મપ્રચાર કરવા ગયા હતા. x

. (ઘ) બંગાળીઓએ બનાવેલી તોપો અને બંદુકો

મુર્શિદાબાદની નજીક કટરા નામના એક ગામમાં ૧૮ ફુટ લાંબી અને ૪૫ ફુટના ઘેરાવાની એક જંગી લોખંડી તોપ પડેલી છે. તેના ઉપર કેતરેલા લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, હરવલ્લ-ભદ્રાસની દેખરેખ નીચે જનાર્દન નામના કંસારાએ સને ૧૬૨૬ માં આ તોપ બનાવી હતી. ‡

ઢાકા શહેરની પુડી ગંગા નદીને કાંઠે ૧૬ ફુટ લાંબી બીજી એક જંગી તોપ પડી છે. કહેવાય છે કે, કાલુ નામના કેઈ કંસારાએ તે ઘડી હતી. કેપ્ટન રાજકૃષ્ણ કર્મકાર ઘણાં વરસથી નેપાળ અને અફઘાનિસ્તાનનાં રાજ્યોમાં તોપ બંદુકો બનાવવાનું જ કામ કામ કરે છે. † પૂમ લખે છે કે બંગાળના નવાબ મીર-કાસીમના સૈન્યમાં જે બંદુકો વપરાતી હતી તે બધીજ દેશી બનાવટની હતી. ત્યાર પછીના જમાનામાં આ બંદુકોનો વિલાયતી બંદુકો સાથે મુકાબલો કરતાં તે પેલી કરતાં ચઢીઆતી સાબિત થઈ હતી. *

x પ્રવાસી, આપાદ, ૧૩૩૨ પૃષ્ઠ ૩૫૩.

‡ મુર્શિદાબાદ કાલિણી, પૃષ્ઠ ૩૮.

† પ્રવાસી, ચૈત્ર, ૧૩૨૧. પૃષ્ઠ ૬૩૦.

* અંધકારની માફક દીવો લઇને શોધવા જઈએ તો ગુજરાતનો પ્રાચીન મહિમા કાંઈ ઓછો નથી. આ લખનારે અજંટાની ગુફાઓથી ઇલોરાની ગુફાઓને રસ્તે દેવગિરિ અથવા દોલતનાબાદના કિલ્લાના પુરજ ઉપર “શ્રીદુર્ગા” નામની એક તોપ “મંગલદાસ ગુજરાતી”ની ઘડેલી જોઈ છે. બનાવટનો સંવત હાલ યાદ નથી. મોદેરાના મોઢા બ્રાહ્મણો જેકીમદલ તરીકે દેશમરાહર થયા હતા. માત્ર કવિ ગૂજરાતી હતો. પ્રોફેસર વિનયકુમાર સરકારે “પોઝીટીવ એક્રાઉન્ડ ઓફ કિંદુ સોશિયોલોજી” નામના પુસ્તકમાં પ્રાચીન ભારતના આઠ પુરંધર વૈદ્ય ગણાવ્યા છે તેમાંનો એક દેવદત્ત ગુજરાતનો હતો. આવું આવું તો ઘણુંએ ગુજરાતના જૂના ઇતિહાસનાં ભાંયરાં શોધી વળીએ તો મળી આવે તેમ છે.

પ્રકરણ ૬ કું-નીતિસૂત્રો

(ક) ચારિત્ર્ય

(૧) શુદ્ધ મન જોજ સાચું તીથં છે. જ જો તીથં તરફ દુર્લભ દરીને ધીજાં તીથો તરફ મન દોડાવવું જો દોમટ ધમાજ છે.

(૨) ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો જોજ સાચી તપશ્ચર્યા છે. જો શિવાય ખીજ ઠાઈ તપશ્ચર્યાજ નથી. જેતે ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ સિદ્ધ કર્યો તેજે સિદ્ધિ મેળવી છે જોમ જાણવું. ઇન્દ્રિય-સંયમરૂપી યજ્ઞનું જોટણું અદ્ભુત ફળ છે કે હજારો અગ્નિમેધ યજ્ઞો પણ તેની તોલે આવે નહિ. *

(૩) સૌને સુખ માય તેટલ માટે યજ્ઞનો વિનિયોગ કરવો જોજ સાચો યજ્ઞ છે.

(૪) જે હમેશાં પોતાના દેશનું હિત સાધવા તત્પર રહે છે તેજ સાચો સંન્યાસી છે.

(૫) જે પોતાનાં કર્મનાં ફળ જોગવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી તેજ સાચો ત્યાગી છે.

(૬) વીકરી ગજોલા ઘોડાને જેમ ઠાઈ ખુશળ અગ્નિચાલક વશ કરે, તેમ જે પોતાના ઉદ્દેશોજોલા પદ્મિપુને વશ કરી શકે છે તેજ સાચો સારથિ છે.

(૭) કામ, ક્રોધ અને લોભ, જો ત્રણે નરકનાં દાર છે. જો ત્રણે દારને જોળાંબીને જે આગળ વધે છે તેનેજ ઉત્તરિને રસ્તે આગળ વધેલો જાણવો.

(૮) જે પોતાના જ શત્રુઓને પોતાને તાણે રાખી શકે છે તેને હજારો શત્રુઓ ઠશુંજ કરી શકતા નથી.

(૯) શરીરરૂપી કિલ્લાનાં હાથ, પગ, પાંચુ, સુખ, ઉદર અને ઉપદ્રવ, જો છ દાર છે. જો દારની જે કાળજીપૂર્વક રક્ષા કરે છે તેને તેના હજારો શત્રુઓ ઠાંધ કરી શકતા નથી.

(૧૦) ગમે તેટલા મોટા પાત્રમાં જોકે નાનું સરખું પણ છિદ્ર હોય તો તેમાંનું જાધુજ પાણી ગળી જાય છે, તેમ માણસની

* અનુશાસન પર્વ, ૧૦૮-૩, ૮.

† વનપર્વ, ૨૧૨-૨૮. ૨૫૬-૨૫. ચાતિપર્વ, ૩૨૩-૩, ૮, ૯.

ગમે તે ત્રેક દ્વિત્રય પદ્ય બે બેકગમ હોય તો તેને ત્રયમ
સુદ્ધિ કરાઈ ગાય છે.

(૧૧) સાન વડે મનને વશ કરવું; મન વડે ચક્ષુ અને
કર્ણને વશ કરવાં; ગદ્ય અને કવ્ય વડે સાયપણને વશ રાખવું
અને મૈત્ર્ય વડે હિપરય અને ઉદરને વશ રાખવાં.

(૧૨) મૈત્ર્ય એ ધર્મની નીમરણી છે. જે નીમરણી વડે
ધર્મ મુખ્યા વચ્ચે પ્રાપ્તિ ઉત્તમતા પામેશ કરાતો નથી.

૧૩ મમતા એ મૈત્ર્યનો સેતુ છે. તેના લેખ અધિકાર
તેજાવડા વચ્ચે પ્રાપ્તિ રાવન હિપર યાગ કર્યો અધિકાર ધર્મ
કર્યો નથી. એવા માટે મુખદુઃખ, અપ્રતિષ્ઠિતિ, સ્તુતિ
નિંદા કર્યો. ધર્મે નેમ અનુક્રમ તા પ્રતિક્રમ સંતોષે આવી
જાય તોમુખ કર્યોમાં વિચારી ગમતા અગતી રાખવી.

૧૪ મનરણી પ્રાપ્તિ મોત્તમ સદી જાણ કર્યો. ધર્મક
સેતુ મોત્તમ મમતા કર્યો. મમતા અધિકાર સદી જાણ કર્યો
અનુક્રમ પ્રતિક્રમ મમતા કર્યો.

૧૫ મનરણી પ્રાપ્તિ મોત્તમ સદી જાણ કર્યો. ધર્મક
સેતુ મોત્તમ મમતા કર્યો. મમતા અધિકાર સદી જાણ કર્યો
અનુક્રમ પ્રતિક્રમ મમતા કર્યો.

૧૬ મનરણી પ્રાપ્તિ મોત્તમ સદી જાણ કર્યો. ધર્મક
સેતુ મોત્તમ મમતા કર્યો. મમતા અધિકાર સદી જાણ કર્યો
અનુક્રમ પ્રતિક્રમ મમતા કર્યો.

૧૭ મનરણી પ્રાપ્તિ મોત્તમ સદી જાણ કર્યો. ધર્મક
સેતુ મોત્તમ મમતા કર્યો. મમતા અધિકાર સદી જાણ કર્યો
અનુક્રમ પ્રતિક્રમ મમતા કર્યો.

૧૮ મનરણી પ્રાપ્તિ મોત્તમ સદી જાણ કર્યો. ધર્મક
સેતુ મોત્તમ મમતા કર્યો. મમતા અધિકાર સદી જાણ કર્યો
અનુક્રમ પ્રતિક્રમ મમતા કર્યો.

૧૯ મનરણી પ્રાપ્તિ મોત્તમ સદી જાણ કર્યો. ધર્મક
સેતુ મોત્તમ મમતા કર્યો. મમતા અધિકાર સદી જાણ કર્યો
અનુક્રમ પ્રતિક્રમ મમતા કર્યો.

૨૦ મનરણી પ્રાપ્તિ મોત્તમ સદી જાણ કર્યો. ધર્મક
સેતુ મોત્તમ મમતા કર્યો. મમતા અધિકાર સદી જાણ કર્યો
અનુક્રમ પ્રતિક્રમ મમતા કર્યો.

નથી; ક્રોધ સમાન શત્રુ નથી અને ત્યાગના સમાન સુખ નથી.

(૨૫) સત્ય એજ પરમ ધર્મ છે; ક્ષમા એજ પરમ ગુણ છે; આત્મજ્ઞાન એ પરમ જ્ઞાન છે.

(૨૬) જે સર્વને—આખા દેશને લાલકર્તા હોય તેમ સત્ય અને તેજ ધર્મ.

(૨૭) પાણી પીવું હોય તો કપડા વડે ગાળીને શુદ્ધ કરીને પીવું; ડગલું ભરવું હોય તો ચક્ષુ વડે માર્ગ શુદ્ધ કરીને ડગલું ભરવું; વિચાર કરતી વખતે બુદ્ધિ વડે વિચારને શુદ્ધ કરીને વિચાર કરવો; અને જો કાંઈ મોઢેથી બોલવું હોય તો સત્ય વડે વાણીને શુદ્ધ કરીને જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહેવું.

(ગ) સત્સંગ

(૨૮) જેમ ગંધ વિનાનું તેલ પુષ્પના સંસર્ગમાં આવીને પુષ્પની સૌરભ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ માણસ પણ સદ્ગુણી માણસના સંસર્ગથી સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૨૯) હમેશાં સાધુ, વૃદ્ધ અને વિદ્વાનની સેવા કરતાં રહેવું; હમેશાં ન્યાયસંગત વચનજ બોલવું; હમેશાં સૌનું બહુ કરતા રહેવું; હમેશાં મનને પોતાના કાબુમાંજ રાખવું; અને ધર્મનું હમેશાં અન્વેષણ કરતા રહેવું.

(ઘ) કર્મ

(૩૦) દિવસે એવાં કામ કરવાં કે રાત્રે સુખે નિદ્રા આવે; દોરી ઋતુના દશ મહિના એવો ઉદ્યમ કરવો કે વર્ષાઋતુમાં સુખે ઘરમાં બેસી રહેવાય; જીવાનીમાં એવું કાર્ય કરવું કે ઘડ પણ સુખમાં પસાર થાય; અને આખી જિંદગીભર એવાંજ કામ કરવાં કે જેથી મરણ પછી પણ આપણી કીર્તિ જગવાઇ રહે.

(૩૧) સૂતેલા મનુષ્યનું પ્રારબ્ધ પણ સૂઝ જાય છે; ઉભા વચેલા મનુષ્યનું પ્રારબ્ધ ઉઠતું થાય છે અને કામ કરવા મંડી ગયેલા મનુષ્યનું પ્રારબ્ધ પણ કામ કરવા મંડી જાય છે.

૩૨. કવચને આરંભિતું કવચ દગદગ થતું નથી એવ્ય વખતે આરંભિતું કાર્યજ રૂઢુ રૂઢુ આપે છે.

૩૩. મૃદુરુચ છતાં જે નિરુચમી હોય અને કામ કરવાને સક્ષમ છતાં જે બીજા માગતો હોય તે બંનેને વચ્ચે રાખે.

(૩૪) દોહવાન નદી ગયેલો જન જેટલો બા.મ. કરના જાણે, જરૂર વડા ગયેલો દોહુ કરના કરના અને મરણ મરણ

જવનો રહી ગયેલો નાનો અરુણો મનુ કોટી વારમાંજ વધી જાય છે અને સર્વજનો નાથ કરે છે.

(૩૫) જે માત્ર પોતાના પેટને આટલું માંધે છે, જે પોતાને આટલું પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જેને પોતાના રવાઈ મિત્રાઈ બીજું કંઈ સુખતુંજ નથી તેનું જીવનદ ક્રાંત છે.

(૩૬) જે કંઈનો જય રાજનો નથી, જેનાથી કંઈને જય પેદા થતો નથી અને જે સર્વનો મિત્ર તથા વિતેન્દ્ર છે તેજ ઉત્તમ પુરુષ છે.

(૩૭) જે હોબથી અથવા બયથી, ઉત્તતિ અથવા અવ-નતિના સંભવથી અથવા બીજા કંઈ પણ કારણને લીધે પોતાનું કર્તવ્ય કરતો અટકતો નથી તેજ સાગી છે.

(૩૮) જે વગરનેડે આવીને ઉભો રહે છે, વગરપૂણે સજાક આપતો કરે છે, જે વિશ્વાસપાત્ર ન હોય તેનો વિશ્વાસ કરે છે અને વિશ્વાસપાત્ર હોય તેનો અવિશ્વાસ કરે છે, તેજ મૂખ છે.

(૩૯) જે આત્માને જોયા વગર અને જાણ્યા વગર એમનો એમ આશ્યો જાય છે તે અંધારામાંજ ભટકે છે.

(૪૦) બીજાની પાત્રેથી આપણે જેવા વ્યવહારની આશા રાખીએ, તેવોજ વ્યવહાર આપણે બીજાની સાથે રાખવો. આ ધર્મનો દૂકામાં દૂકા નિયમ છે.

(૪૧) જે કુટુંબના એક માણસનો ત્યાગ કર્યાથી આપણું કુટુંબ બચી જતું હોય તો એક જણનો ત્યાગ કરીજ દેવો; કુટુંબ-નું બલિદાન આપતાં જે આપણું ગામ બચતું હોય તો કુટુંબનું બલિદાન દઈ દેવું; જે ગામનું બલિદાન આપવાથી આપણો દેશ બચી જતો હોય તો ગામનો લોગ આપી દેવો; અને આખા જગતનો ત્યાગ કર્યાથી જે આત્માનું રક્ષણ થતું હોય તો સુખેથી આખા જગતનો ત્યાગ કરવો.*

(૪૨) ક્રોધ કરતા પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો. મોહમાંથી વેળુ ઉચ્ચારવું તે ઘણો વિચાર કરીને ઉચ્ચારવું; પોતાનું કર્તવ્ય નક્કી કરવું તે પણ ખૂબ વિચાર કરીને કરવું. કંઈ કંઈ કામમાં હાથ ધાલતાં પહેલો ખૂબ વિચાર કરવો અને આરંભેલું કામ પડતું મૂકતા પહેલાં પણ ઘણોજ વિચાર કરવો.

(ટ) હિતકથા

(૬૬) હમેશાં મોઢે મીકું, મીકું બોલનારા લોકો તો જ્યાં જઈએ ત્યાં મળી આવે છે. પરંતુ ખરા લોકની પણ કંઠવી વાત કહેનારાએ ફલંબ છે અને સાંભળનારા પણ ફલંબ છે.

(ઠ) ધર્મ

(૬૭) સત્ય ધર્મને સહાય કરે છે, ધર્મ ઉત્પત્તિને સહાય કરે છે, વાયન વિધાને સહાય કરે છે અને જ્ઞાન આરોગ્યને સહાય કરે છે.

(૬૮) ધર્મ એજ સર્વોત્તમ કલ્યાણ છે. ક્ષમા એજ ઉત્તમ-માં ઉત્તમ પ્રકારની શાંતિ છે. જ્ઞાન એજ પરમ તૃપ્તિ છે. દેશનું હિત સાધવું એજ તમામ પ્રકારનાં સુખનો ભંડાર છે.

(૬૯) વેદનું રહસ્ય જ્ઞાન છે; જ્ઞાનનું રહસ્ય સત્ય છે; સત્યનું રહસ્ય હમ છે; હમનું રહસ્ય ત્યાગ છે; ત્યાગનું રહસ્ય સુખ છે અને સુખનું રહસ્ય શાંતિ છે.

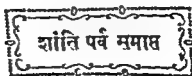
(૭૦) જેણે પોતાના શત્રુઓને છુટ્યા છે તેજ ધર્મનો ખરેખરો સાર બાણી ગયો છે.

(૭૧) જે કુહાડી અંદનવૃક્ષને કાપે છે તેને અંદનવૃક્ષ સામી ખુશખો આવે છે.

(૭૨) દગ્ધં દગ્ધં ન ત્યજતિ ન પુનઃ કાઞ્ચનં વિવ્યયણં
પૃષ્ઠં પૃષ્ઠં ત્યજતિ ન પુનઃ સ્વચ્છદનં ચાશ્વત્તમમ્ ।

સળ્લં સળ્લં ત્યજતિ ન પુનઃ સ્વાદુતામિશ્નુદણ્ડમ્
પ્રાણાન્તેઽપિ પ્રહતિવિકૃતિર્ગાયત્રે નોત્તમાતામ્ ॥

સુવર્ણને વારંવાર તપાવતાં પણ પોતાનો મુંદર રંગ છોડતું નથી; અંદનને વારંવાર ઘસતાં પણ તે તેની મુખંધ છોડતું નથી; ચેરડીના સાંકાના નાના નાના કટકા કરતાં પણ તે તેની મીઠાશ છોડતી નથી; તેમ જે ઉત્તમ પુરુષો છે તેમના સ્વભાવમાં કદી ફેરફાર થતો નથી.

૧૩-અનુશાસન પર્વ

પ્રકરણ ૧ લું-ભીષ્મનો દેહત્યાગ

હવે સૂર્યનારાયણ ઉત્તરાયણના થયા છે. માધ માસના શુક્લ પક્ષની અષ્ટમી થઈ છે. x આજે કૃષ્ણ, ધૃતરાષ્ટ્ર, યુધિષ્ઠિર, પાંડવો તથા હસ્તિનાપુરનાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો ભીષ્મદેવનાં દર્શન કરવા આવ્યાં છે. તેમની સાથે ઘણા ઋષિમુનિઓ અને બ્રાહ્મણો પણ આવ્યા છે. એમ કરતાં કરતાં ભીષ્મની આસપાસ લોકોનું મોટું ટોળું એકઠું થઈ ગયું છે અને હજી બીજા ઘણા આવતાજ નાંચ છે.

પછી ભીષ્મ યુધિષ્ઠિર તરફ ફરીને બોલ્યા: “સગાંવહાલાં-નાં મંત્રણનો તારે લગારે શોક કરવો નહિ. તારા જેવા જ્ઞાનીને શોક કરવો ઘટેજ નાહ.”

પછી તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને સંબોધીને કહ્યું: “પાંડુના છોકરા તે તમારાજ છોકરા છે, એમ જાણજો. તેમના ઉપર સગા દીકરાના જેટલી પ્રીતિ રાખજો. તેઓ પણ સગા બાપની સેવા કરે તેટલીજ તમારી સેવા કરે અને તમારીજ આજ્ઞામાં રહે. યુધિષ્ઠિર ધર્માત્મા પુરુષ છે. તમારા છોકરા પાપી, દુરાચારી, ક્રોધી અને અદેખા હતા. તેમને માટે તમે હવે શોક કરશો નહિ. તમને તે ઘટે પણ નહિ.”*

x ત્રણેક હજાર વર્ષ પૂર્વે એટલે મહાભારતના જમાનામાં માધ શુક્લ અષ્ટમીને દહાડે મકરસંક્રાન્તિ થતી. અત્યારે સંક્રાન્તિ માધને બદલે પોષ માસમાં થાય છે. ખરૂં જોતાં તો ડિસેમ્બરની ૨૧ મી તારીખેજ થાય, પણ આપણાં પચાંગ એટલાં અશુદ્ધ થઈ ગયાં છે કે જન-યુગ્મારીની ૧૪ મીએ સંક્રાન્તિ મનાય છે. બે દિવસનો તફાવત તો હમણાં છેલ્લાં ૧૦ કે ૧૫ વરસથીજ પડ્યો છે. દક્ષપતરામ કવિ ખી ગયા હતા કે વરસ બેસતાં બારમી તારીખ તે સંક્રાન્તિ.-સેવાનંદ

* અનુશાસન પર્વ, ૧૬૭-૩૪, ૩૫.

પછી એના ધબલ્યા હોદાને સંબોધીને શીખ બોલ્યાઃ
“તમે શ્રોધમને માંગેજ શ્યાલજો. સત્વનું સેવન કરજો અને સૌના
દિવમાં તરફ રહેજો. હવે મને દેહત્યાગ કરવાની રજા આપો.”

આટલું બોલ્યા પછી શીખદેવ બોલતા બટકી મવા
તેમણે નેત્રો મીંચી રીધાં અને થોડા વખતમાં પોતાના યોમ-
બગથી પ્રાણને શરીરથી છૂટા પાડ્યો. આ રીતે સદનંદીવતાના
આધાર જેવા શીખદેવે પદ દિવસ બાળુચમ્યા પર અપાર દુઃખ
વેડ્યા પછી આ જગતની વિદાય લીધી.

ત્યારપછી પાંડવોએ તેમના મૃતદેહમાંથી એકે એક બાળુ
જેંથી કાઢ્યાં. પછી તેમને સ્નાન કરાવીને વસ્ત્ર, પુષ્પો અને પુષ્પની
માળાઓથી શણગાર્યાં. તેમના શરીરે મુખથી દ્રવ્યોનો લેપ કરીને
તેમને મુખધુણી બનાવ્યા. પછી સૌએ રડતા રડતા તેમને
ઉમરીને ચિતા ઉપર મુવાડ્યા. ચિતાને પલ્લુ થન્દત, અમર, ધી
વગેરે મુગંધીદાર અને ઝટ બગી સંકે જેવા પદાર્થોથી ભરી દીધી;
પછી ધૂતરાદ્રે અને પાંડવોએ તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને આગ લગાડી.
થોડી વારમાં ચિતા ભડભડ સળગવા લાગી. તે વખતે દિશાઓ
નિર્મળ થઈ હતી અને અનુકૂળ વાયુ વાવા લાગ્યો હતો. આદ્ય
સમસ્તવરે સામવેદના મંત્રો બણતા હતા. બીજાં જ્યાં સ્ત્રીપુરુષો
આથે એકાં બેકાં શુષ્કરૂપ અશુષ્કપાત કરીને તે વીરનરને ઘડાંજલિ
આપતાં હતાં. જોતજોતામાં તે મહાપુરુષનાં દેહની થોડીક ભાસ
મિલવાય બીજી કાંઈજ અવશિષ્ટ રહ્યું નહિ.

જે મહાપુરુષે પોતાના પિતાને મુખી કરવા માટે રાજ્ય,
પૈત્ર્ય, મુખ-સાહેબી એ બધાનું શણગારીથી બલિદાન આપ્યું,
એ આજીવન કઠોર બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું; જે સંસારમાં
છા છતાં લોભ, મોહ વગેરેથી એટલી ઉંચી કક્ષાએ ઉભા હતા
તેમના આદિગ્યને સૌ આદર્ય માનીને પૂજતાં હતાં; તે મહો-
માના-તે મહર્ષિના તપોમય જીવનનો આ રીતે અંત આવ્યો.

પછી ધૂતરાદ્ર, પાંડવો અને બીજાં સ્ત્રીપુરુષો સૌ ગંગાને
કેનારે ગયાં અને સ્નાન કરી સૌએ શીખને સંભારી તપેણ કર્યું.

આજે આ બનાવ ઉપર ત્રણ ચાર હજાર વર્ષનો પડદો
ફરી વળ્યો છે; છતાં હિન્દુજનતાનો શીખના પ્રત્યે ક્રેટલો સદ્-
ભાવ છે. દરવરે માથ શુકલા અષ્ટમી આવે છે એટલે હિન્દુ
માત્ર શીખને યાદ કરે છે. તે દિવસે સ્નાન કરી પવિત્ર થઇને

શ્રદ્ધાપૂર્વક નીચેનો મંત્ર ભણીને સૌ ભીષ્મદેવને જલની અંજલિઓ અર્પણ કરે છે:-

વૈયાઘ્રપદગોત્રાય સાંકૃતિપ્રવરાય ચ ।

અપુત્રાય દદામ્યેતત્ સાલિલં ભીષ્મવર્મણે ॥

ભીષ્મઃ શાન્તનવો વીરઃ સત્યવાદી જિતેન્દ્રિયઃ ।

આભિરક્ષિરવાપ્નોતુ પુત્રપૌત્રોચિતાં ક્રિયામ્ ॥

વૈયાઘ્રપદ જેનું ગોત્ર છે અને સાંકૃતિ જેનું પ્રવર છે એવા અપુત્ર ભીષ્મવર્માને હું આ અંજલિ અર્પણ કરું છું. શાન્તનુના પુત્ર ભીષ્મદેવ વીરપુરુષ, સત્યવાદી અને જિતેન્દ્રિય હતા. અમે તેમના પુત્ર-પૌત્ર તરીકે આ જળની અંજલિઓ આપીએ છીએ તેનો તે સ્વીકાર કરો.

ભીષ્મ પોતાની પાછળ પુત્ર કે પૌત્ર મૂકી ગયા ન હતા; પણ સમગ્ર હિન્દુજનતાએ તેમના પુત્ર અને પૌત્રની જગ્યા લઈ લીધી છે; અને તેમના વંશજોને બહાર બધાજ તેમનું તર્પણ કરે છે. આ ભાવના કેટલી સુંદર મધુર અને ભવ્ય છે ! છે કોઈ દેશના ઇતિહાસમાં ગુણુવાનના ગુણુપૂજનનો આવો દાખલો ? સ્વર્ગસ્થ મહાપુરુષના તરફ સન્માન બતાવવાની આના કરતાં વધારે સુંદર અને સુયોગ્ય રીત બીજી શી હોઈ શકે ? અને તેમનું સ્મરણ જાળવી રાખવાની પણ આના કરતાં વધારે હૃદયસ્પર્શી, પવિત્ર અને ઉન્નતિકારક રીત પણ બીજી કયી હોઈ શકે ?

હિન્દુઓનાં પંચાંગમાં માઘ શુક્લ અષ્ટમીને ભીષ્મ અષ્ટમી કહી હોય છે અને તેનો હેતુ હિન્દુજનતાને તે મહાપુરુષની મૃત્યુ-તિથિનું સ્મરણ કરાવવાનો અને તેમના તરફ તેમની શી કૃતજ છે તેનું સૂચન કરવાનોજ હોય છે.

આપણે મહાપુરુષોનું પૂજન કરીએ છીએ ત્યારે તેમના અનેક પ્રકારના સદ્ગુણોની છાપ આપણા મન ઉપર પડે છે અને એ સંતે તે તે સદ્ગુણોના અદ્ભુત આપણા પોતાના મનમાં કૃતજ માટે છે. જે પ્રજા પોતાના મહાપુરુષોને યેગ્ય સન્માન આપવું સમજતી નથી તે પ્રજા કદી પણ કેવે ચઢી શકતી નથી. હિન્દુ પ્રજા નવાનો પાતકની છે પુણ્યમાં ખરડાઈ છે; તેપણ તેના દેશના દિગ્ગજ પુરુષ પ્રયેગને માન્ય એ છે થયો નથી. પણ ભીષ્મ પુરુષના નામ, સ્મરણ વગેરે એક એક અથવા એકથી વધારે સુદૃઢ આ દેશકેવ મહા પુરુષને હિન્દુજનતાના હૃદયમાં

સ્થાન છે. હિન્દુઓ તેમને તેમની અનોખી રીતે પૂજે છે. ઇંગ્લંડ તેના મહાપુરુષોની યાદગીરી માટે નેક્સન સ્કેવર અને વૉટહુ સ્કેવર રચાવે છે. કારણ કે એ રીત તેમના જનસ્વભાવને અનુકૂળ છે; ત્યારે ધર્મપ્રાણુ હિન્દુ જનતા તેના બીજીયસ્વભાવને અનુકૂળ રીતે તેના મહાપુરુષોને શ્રદ્ધાંજલિ આપે છે. જ્યાં સુધી હિન્દુ-પ્રજાનો સંબંધ તેના જૂતકાળ સાથે, આધ્યાત્મિક બંધન વડે જોડાઈ રહ્યો છે ત્યાં સુધી હેલ તેના અન્યુદયની આશા છે. માત્ર એ પૂજન વધારે સંજવ અને આત્મોદીપન કરે એવું થાય એટલું જ વિરોધ ઇંગ્લેન્ડ જણે છે.

ભીખદેવ તો હસતા હસતા આ જગતની વિહાય લઇને ચાલતા થયા અને જેમને તેઓ પાછળ મૂકતા ગયા તેઓ તેમના ઇંચુને યાદ કરી કરીને રડવા લાગ્યા. આવી રીતે જે કંઈ આ જગતને છોડીને જાય તેવું જ 'હુ'નું સાર્થક છે.

તુલસીદાસ કહે છે કે:-

તુલસી જન તુમ જગમેં આપા જગ દાસે તુમ રાય;
બીસી કરની કર અસો કિ તુમ દામે જગ રાય.

તું જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે સૌ પુરી થતા હતા અને તું એકલો જ રહતો હતો. હવે તું એવાં એવાં કામમાં તારી જિંદગી વીતાય કે તું જ્યારે મરી જાય ત્યારે સૌ તારે માટે રહે અને તું એકલો અહીંથી હસતો હસતો ચાલ્યો જાય.

અનુશાસન પર્વ સમાપ્ત

૧૪-અશ્વમેધ પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-અશ્વમેધ યજ્ઞ

કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધમાં અનેક સગાંસંબંધીઓ અને ન્યાતજાતના લોકો માર્યા ગયા તેનો સંતાપ હજી યુધિષ્ઠિર રાજાના હૃદયમાં સાદ્યા કરતો હતો. જેમણે તેમને પોતાને તથા તેમના બાઈઓ વગેરેને જીવતા સુધી પાર વિનાનું દુઃખ દીધું હતું; જેમણે અન્યાય અને છળકપટ કરીને તેમનું પૈતૃક રાજ્ય અને તેમનું પોતાનું રાજ્ય પણ પડાવી લીધાં હતાં; તેમને યુદ્ધમાં હરાવીને બેઠે રાજ્યો પાછાં મેળવ્યા પછી પણ આખા ભારતવર્ષનું એકજાત સામ્રાજ્ય તેમના પોતાના હાથમાં આવી ગયું; તે છતાં પણ યુધિષ્ઠિરના મનને ન હતો આનંદ અને ન હતી શાંતિ. “મારા અંતરમાં ઘણું દુઃખ થયા કરે છે અને હું તો રાજપાટ છોડીને વનવાસી થઈ જઈશ” એવું તે ઘણી વાર કહેતા. ત્યારે કૃષ્ણ કહેતા:—“રાજન્ ! તમારું કર્તવ્ય હજી છેક પૂરું થયું નથી. હજી તમે તમારા તમામ શત્રુઓનો પરાજય કર્યો નથી. તમારે હવે બીજી વાર લડવા તયાર થવું પડશે અને તે તમારા પોતાના મનની સાથે જેણે પોતાના મનને જીત્યું નથી તેનો ખડારનો વિજય ગમે તેટલો મોટો હોય તોપણ તે મિથ્યા છે. તમારા પોતાના શરીરમાંજ કેટલા દુશ્મનો વસે છે, તેની હજી તમને પૂરી ખબર પણ નથી. જુઓ, તમારા શરીરમાં કામનો, અભિમાનનો, અહંકારનો અને એવા બીજા કેટલાયે શત્રુઓનો વાસો છે. તેમને તમારે હરાવવાજ જોઈશે; માટે આજે તમે કામગીતાનું શ્રવણ કરો.

“કામ કહે છે કે જે વ્યાક્રાન જપ-તપ વટે મને હજીવાની કૃત્તિ રાખે છે તેના મનમાં હું એકલોજ ઉત્તમ કર્મ કરી રહ્યો

હું; એવું અભિમાન જાત્રત કરીને હું તેની જય તપ આદિ તમામ સાધનાને બરબાદ કરી મૂકું છું. જે મને યજ્ઞ વડે જીતવા આજે છે તેના મનમાં હું અહંકાર ઉત્પન્ન કરીને તેના બધાજ પ્રયત્ન નકામા કરી નાખું છું. જે જ્ઞાની મોક્ષમાર્ગનું અવલંબન કરીને મને દૂર કરવા ઇચ્છે છે તેના પ્રયત્નને હું હસી કાઢું છું; કારણ કે હું અવધ્ય છું, સનાતન છું અને અદિતીય છું.”

મહારાજ ! અનાસક્ત મન અને કઠોર સાધના વગર કામ વગેરે અતિ બગવાન રિપુઓને કોઈ હરાવી શકતું નથી. શુદ્ધમાં મરાયલા માણસોની વાત તમે વારંવાર સંભારી સંભારીને સંતાપ કરો છો; પણ તેઓને સંભાર્યાથી કાંઈ તમે તેમને પાછા બોલાવી શકવાના નથી. માટે હવે તમે તેમને છેકજ બૂલી લાવો જોગ સાફ છે. નિષ્કામભાવે અધ્યયન યજ્ઞ કરો એટલે તમારા ચિત્તને શાંતિ થશે.”

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા: “હિ મહારાજ ! દુર્યોધને લોકોને વશ થઈને આ શુદ્ધ ઉણું કહ્યું અને તેમાં આખા ભારતવર્ષની પામ-માલી ધઈ ગઈ છે. સરકારી ત્રિજેરીનું તળિયું આવી ગયું છે. આખા દેશમાં જોવો એક પણ રાજા નથી કે જેણે આ શુદ્ધમાં ભાગ લીધો ન હોય અથવા મરાયો ન હોય. આજે જેઓ તેમની જગ્યાએ ગાદીએ બેઠા છે તે બધાજ નાના નાના છોકરા છે; અને ગિયારા જેમ તેમ કરીને રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છે. આવા સંજોગોમાં યજ્ઞના અર્થ પેટે તેમની પાસેથી કર લઈ શકાય એમ નથી અને હેવાની મારી ઈન્છા પણ નથી.”

એવામાં વેદવ્યાસ આવી પહોંચ્યા. મહાભારતમાં ત્યારે ત્યારે જોનો ઉલ્લેખ થઈ ન શકે એવી મૂંઝવણ આવીને ઉભી રહે જે ત્યારે તેનો તોડ કાઢવા વેદવ્યાસ ગમે ત્યાંથી ડગ દઈને આવીને ઉભાજ હોય ! વેદવ્યાસ બોલ્યા:—“હિમાલય પર્વતમાં સોનાની ખાણ છે. તે સોનું લઈને યજ્ઞ કરો.” ત્યારે હવે યુધિષ્ઠિર યજ્ઞ કરવા તૈયાર થયા.

એક દિવસ અણુને કૃષ્ણને કહ્યું: “ગીતાનો સારાંશ મને એક વાર ફરીથી કહી સંભળાવો.” તે ઉપરથી કૃષ્ણે તેને વર્ણવેલ કેટલાક ઉપદેશ કહ્યો. તે ઉપદેશ અનુગીતને નામે મહાભારતમાં સંપ્રદાયો છે. તેનો અગત્યનો ભાગ તો આ પુસ્તકમાં અનેક દેકાણે આપેલો છે તેનો સીધો અગત્યનો સુરો એ છે કે જો

ધાર્મિક જીવનની પ્રાપ્તિ કરવીજ હોય તો પ્રથમ સંયમની ચોક્કસ મર્યાદાનું પાલન કરવુંજ જોઈએ અને સંયમ સાધવાનો ખાસ ઉપાય એકલો યોગજ છે. મુંબઈની હાઈકોર્ટના માજી ન્યાયાધીશ કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગે અનેક સાળિતીઓ ટાંકીને પૂરવાર કહ્યું છે કે, અનુગીતાની રચના ભગદ્ગીતા લખાયાને ઘણા સૈકા વીત્યા પછીજ થયેલી છે. બંકિમચંદ્રે પણ એજ મતને અનુમોદન આપતાં લખ્યું છે કે, આખી અનુગીતાજ મહાભારતમાં પાછળથી ઘુસી ગયેલી છે.

પછી કૃષ્ણે દ્રારકા જવાની ઈચ્છા જણાવી ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા: “કૃષ્ણ ! તમારી કૃપા વડેજ અમે જીત્યા છીએ. અમે અમારા સ્વદેશનો અને સ્વરાજ્યનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા તે પણ તમારી કૃપાનુંજ ફળ છે. અમારી પાસે પુષ્કળ કિંમતી અને દુર્લભ વસ્તુઓ છે; રત્નો, મણિ, માણેક, મોતી વગેરે છે; તેમાંથી જે તમારી નજરમાં આવે તે માગી લ્યો. તમે લેશો તો તેથી અમને ઘણોજ સંતોષ થશે. અમારી દોલત અને અમારા પ્રાણ પણ તમારાજ છે. વળી અશ્વમેધ યજ્ઞને પ્રસંગે તમે બલરામ અને સાત્યકિ ણીજા બધા સગાસ્નેહીઓને લઈ જરૂર પધારજો.”

કૃષ્ણે તેના જવાબમાં કહ્યું: “આખા ભારતવર્ષનું રાજ્ય અને તેમાંની તમામ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ—એ બધું તમારુંજ છે. મારા ઘરમાં જે કંઈ છે તે બધું પણ તમારુંજ છે.” એમ કહીને કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર પાસેથી કંઈજ લીધું નહિ.

પછી કૃષ્ણ પોતાની બહેન સુભદ્રા, જેને પોતાના પુત્રના મરણનો ઘા હજી રૂઝાયો ન હતો તેને લઈને દ્રારકા ગયા. તેમના વૃદ્ધ પિતા વસુદેવે તેમને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનું વર્ણન કરવા કહ્યું. તેમણે દૂકામાં બધી હડીકત સમજાવી દીધી. થોડો વખત દ્રારકા રહીને સાત્યકિ, બલરામ વગેરેને લઈને યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં લાગ લેવા માટે પાછા હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યા. એ વખતે પાંડવો સોનું લેવા માટે હિમાલયના પ્રદેશમાં ગયા હતા.

અભિમન્યુના મૃત્યુનો ઉત્તરાને એટલો સખત અઘાત લાગ્યો હતો કે, તે ગર્ભવતી હોવા છતાં તેણે ઘણા દિવસ સુધી તો કંઈ ખાધું પીધુંજ નહિ. અર્થી દરીને તેના પેટમાંના ગર્ભને કંઈ પાવણ મળ્યું નહિ અને તે વધ્યોજ નહિ. x આખરે ત્ર્યંબકે

તેને પ્રમત્ર ધર્યો. આદેશ મળ્યા બાદ એકે એકે રાત્રિ ૩ મુ ગમે
મદ જોવો હોય. ગાયવંદો, જાગરે જગમોને જગ્ન કરે એ, જલ
જાગરવેલા જાગરોમાં કદવડ જેટલું જલુ દે મા ન દત, જા
અમારો માંજાગોને જાગરો પુરની જાગરો કે કાલુર ચત્રી પામે.
અને કૃષ્ણ પાને ત્યાં રોટી ગ્રાહ્યા.

ઉત્તરનું પ્રમત્રિગૃહ એક પુરનાં મ-વ. જે રાં ૪, ૫ વા-
કાનું હતું. તેની આદેશિયાર જગમો બનેલા મ-વ-કુંજ મૂકવા
હતા. યુત, સપ્તમ, અષ્ટિ, ધૈ, સ્વેત્ત કપડાં વહેરે જગમો ૧૪ મુ-
જો તે તે યોગ્ય રીતે નેવાર રાખી મૂકી હતી. ગરૂદ વચ્ચેમાં
સજ્જ થયેલી જુદા પશ્ચિમિશિખેલા લાજર હતી. પુરના વેદ-
પત્ર વખતે પાતાનો ખપ પડે એમ યામણને નેવાર માગિ ઉભા
હતા. કૃષ્ણનું ધિત આ બધું એઈને પ્રમત્ર ૪ મુ.

પછી તે પ્રમત્રિગૃહમાં પેલા પુરના યોગ્ય નિર્દેશ બની
મથેલી ઉત્તરા રહ્યા ચહેરે બોલી: “એ:વિન્દા! આપ ત્રેા
હો અને મારો પુત્ર મરણ પામે એ બનેલ કેમ? તે જીવતો નહિ
માથ તો હું અહીં આપના દેખાંજ મારો જીવ કાઢી નાખીશ.”

કૃષ્ણ પ્રથમ તો સોને ધીરજ આપી અને પછી કહ્યું કે,
મને એ ઊકરો જતાવો. પહેલાં તો તેમતો તેને ધ્યાનથી તપા-
ર્યો અને પછી તેના ઉપર પાછી છાંટવા માંડ્યું. આમ પાછી
છાંટવાં છાંટતાં કૃષ્ણ બોલ્યા:—“હું અત્યાર સુધી લેશમાત્ર પણ
અમૃત્ય વચન કહી બોલ્યો નથી અને સુદમાંથી મેં કહી ખીક
ફેરવી નથી. મારા એ પુત્રને પ્રભાવે આ ઊકરો જીવતો થાઓ.
તો મારામાં સત્ય અને ધર્મ સદાએ પ્રતિષ્ઠિત હોય તો આ
ઊકરો જીવતો થાઓ.”— યોદી વારમાં તે ઊકરાના શરીરમાં
થેતન આવવા લાગ્યું અને કેટલીક વારે તે રડતો થયો અને

* અશ્વમેધ પર્વ, ૬૮-૩ થી ૬ સુધી.

* અશ્વમેધ પર્વ, અધ્યાય ૬૮. પ્રમત્રિગૃહનો સ્વરૂપ—સુધર
દેખાય. ૧૪ મુ અને મકેદ કપડા પહેરીને ઉભેલી નસો અને ડાકરો
એ બધું આધુનિક પશ્ચિમની દગના સવાવડખાનાને મગનું આવે છે.
અધારી મે-ટી, ગુમાટા, કાટવા મેલા બોદડા—એ બધી આ દેરાની
આગની નુકાવટી ઓળાની નિર્ણયિત અસલ નો દતીજ નહિ. પછી
સુસાવટી ઉત્તરના પાત ના વડીલ નાનાજન નામ દર્શન બાલાને છે અને
તમની માથ રગર નાનાવ સાવનીન કર છે.—સંવાન ૬

* અશ્વમેધ પર્વ, ૬૮ ૧૬, ૧૨.

હાથપગ હલાવવા લાગ્યો. તે જોઈને સોના મનને આનંદ આનંદ થઈ ગયો. ભરતવંશનો ક્ષય થવાને વખતે તે જન્મ્યો તે ઉપરથી કૃષ્ણે તેનું નામ ‘પરીક્ષિત’ પાડ્યું.

આ બનાવ બન્યા પછી પાંડવો હિમાલયથી ઠગલાખંધ સોનું લઈને હસ્તિનાપુર આવ્યા. નાના પરીક્ષિતને જોઈને અને કૃષ્ણે તેને કેવી રીતે જીવિત કર્યો તે જોઈને તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર રાજાએ કૃષ્ણને કહ્યું:—“કૃષ્ણ ! તમારી કૃપા વડેજ અમે સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા છીએ; માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ તમારેજ હાથે થાય તો તે જોઈને અમે ઘણાજ સંતુષ્ટ થઈશું.” કૃષ્ણે કહ્યું:—“ના, એમ નહિ. યજ્ઞ તો તમારેજ કરવો જોઈએ. તમારા મનોરથ પૂર્ણ થયેલા જોઈને મને પાર વગરનો આનંદ થશે.” x

પછી યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. યજ્ઞના કાળા ઘોડાને તેમણે મન ફાવે ત્યાં જવાને છૂટો મૂકી દીધો. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું:—“ભરતખંડના રાજકુમારો મારા એકલાનાજ પાપે પિતા વગરના થઈ ગયા છે; માટે તેમની સાથે તું યુદ્ધ કરતોજ નહિ. તેમની પાસેથી સુલેહશાંતિથી જે કાંઈ ઘોડું ઘણું નજરાણું મળે તે સ્વીકારી લેજે; અને તેમને યજ્ઞ વખતે પધારવાનું નિમંત્રણ દેતો આવજે.”

પછી અર્જુન સફેદ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને યજ્ઞના અશ્વની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો અને તેની પાછળ એક મોટું સૈન્ય પણ આલતું ગયું. યજ્ઞનો ઘોડો પોતાની મરજી મુજબ ફરતો ફરતો ભરતખંડનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં દાખલ થતો ગયો.* તે તે દેશના રાજાઓની સાથે અર્જુન મધુર સંભાષણ કરતો અને તેઓ જે કાંઈ નજરાણું રાજી પુશીથી આપતા તે સ્વીકારી લેતો. કોઈ રાજા પોતેજ તેના ઉપર હુમલો કરવા આવતો તેની સાથેજ યુદ્ધ કરતો. મણિપુરના રાજ્યમાં તેનો પોતાનો છોકરોજ તેની સામે લડવા આવ્યો અને બાપ દીકરો ખૂબ લડ્યા. આ પ્રમાણે

x અશ્વમેધ પર્વ, ૭૧-૨૧-૨૫.

* ઘોડો પણ ભૂગોળવિદ્યા લઈયો હોવો જોઈએ ! નહિ તો એક પછી એક બધાં રાજ્યોમાં શી રીતે જાય ? જેમાં એક વાર પેડો તેમાં પાછો કેમ ન જાય ? અને આખરે આવ્યો આવ્યો હસ્તિનાપુરજ કેવી રીતે આવીને ઉભો રહે ?—સેવાનંદ

૧૬-આશ્રમવાસ પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-ધૃતરાષ્ટ્ર વનમાં જાય છે.

મહારાજ યુધિષ્ઠિર રાજ્યકારભાર ધર્મોત્સારજ ચલાવે જતા હતાં. પોતાની પ્રજા સુખી, આરોગ્યવાન, સમૃદ્ધ અને ઉત્તમગામી થાય એવા જે જે ઉપાય દેવાં જોઈએ તે બધાજ તેજો લેતા હતા. પ્રજાજનોમાંથી પછું સૌ તેમને પોતાના અતિ નિકટના સગા જેવાજ માનતા હતા.

ધૃતરાષ્ટ્રે તો પાંડવોને સતાવવામાં કશીજ કચાશ રાખી ન હતી. પાંડવોએ દુઃખના ડુંગર વેઠ્યા પછી અને પોતાનાં લોહીનાં બલિદાન આપીને તેના કાથમાંથી પોતાનું પૈતૃક રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું; છતાં બહા બિચારા પાંડવોએ બધાજ વીતક વિચારે નાખીને આંધળા ઘરઠા ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે અત્યંત પ્રેમ અને સૌજન્યયુક્ત વ્યવહાર રાખતા હતા. તેઓ હમેશાં તેની પાસે જતા. અમુક બાબતમાં તેની શી આજ્ઞા છે તે પૂછતા અને તે પ્રમાણે અમલ કરતા. વળી તે શી રીતે વધારેમાં વધારે સુખી થાય, એવા જેટલા ઉપાય લેવા ઘટે તે બધાજ તેઓ લેતા. તે કહે કે, અમુકને આટલું દાન આપો એટલે તરતજ પાંડવો તેના વતી તેટલું દાન આપી દેતા. યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓને તથા મંત્રીઓને કહી કાપ્યું હતું કે “ધૃતરાષ્ટ્રનું હું જેટલું માન સાચવું છું તેટલુંજ તમે સાચવતા રહેજો. મારે જે કાઈ તેની પાસે રહીને તેમની જેટલી સેવા કરશે તેટલો તે મારો પ્રીતિપાત્ર થશે જે કાંઈ હલોટ બાલશે તેને હું મારો અંગત શત્રુ ગણીશ.”

દુન્વી, દ્રોણી, મુખદ્ર, ઉત્તરા વગેરે પાંડવકુલની સ્ત્રીઓ જાન્યરી અને ધૃતરાષ્ટ્રની અમલ દાસીઓની આકૃષ્ટ સેવા કરતી

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “ધૃતરાષ્ટ્રના સો છોકરાઓએ જેટલી સેવા નથી કરી તેટલી પાંચ પાંડવો કરવા લાગ્યા છે.” §

આમ બીજાં પંદર વર્ષ નીકળી ગયાં, છતાં હજી ધૃતરાષ્ટ્રનો તેના પુત્રોના મરણનો જખમ રૂઝાયો ન હતો. જ્વાલાસુખી પર્વતના પોલાણમાં ભયંકર અગ્નિ ભભૂકતો હોય છે તોપણ બહારથી તે જેમ ઠંડો દેખાય છે, તેમ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ પોતાના શોકાનલને હેયાના ઉંડાણમાં દબાવી રાખીને ઉપર ઉપરથી શાંત, મિષ્ટ વ્યવહાર રાખતો હતો. જખમ રૂઝાય પણ તેનું આહું રહી જાય છે. હજારો ઇલાજ કરતાં પણ આહું જતું નથી; તેમ એક વાર અંતઃકરણમાં પડી ગયેલી ગાંઠ છૂટી શકતી નથી. એક દિવસ એવું જાન્યું કે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાન્ધારીએ દુર્યોધન અને દુઃશાસનને યાદ કરી તેનાં વખાણ કર્યાં. તે સાંભળીને ભીમનો ક્રોધ ભભૂકી ઉઠ્યો. તે બોલ્યો: “તેજો તો પાપી હતા; તેથી (પોતાના હાથ બતાવીને) આ મારે હાથે માર્યા ગયા અને આજે તે મારા અંદનના લેપવાળા બાહુ કેવા શોભાયમાન દેખાય છે!” આ કૂર વચન સાંભળતાંજ ધૃતરાષ્ટ્ર જ્વાલાસુખીની પેઠે સળગી ઉઠ્યો.

ત્યાર પછી તેણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: “રાજા ! મારા હૃદયમાં જે અગ્નિ નિરંતર ધગ્યા કરે છે; તે તો કાંઈ કરતાં એ હાલવાવાનો નથી. હું રોજ આખો દિવસ ઉપવાસ કરું છું. છેક સાંજ પડી ગયા પછી જરાક ખાઉં છું અને ઘૂંટડો પાણી પીઉં છું. રાત્રે જમીન ઉપરજ માત્ર ઘાસ ગાયરીને તેના ઉપર સૂઈને રાત કાઢું છું. અને આખી રાત ભૂતકાળનું સ્મરણ કરતાં કરતાં રડી રડીને વીંતાવું છું. તું મને સુખમાં રાખવાને ઘણું ઘણું કરે છે; છતાં તમારે બધાને હાથેજ મારા પુત્રોનાં મોત થયાં એ મારા હેયાનો જખમ રૂઝાતોજ નથી. ત્યારે હવે અહીં પડી રહેવાનું મારે પ્રયોજનજ શું છે ? મેં તો હવે મારા મનથી નિશ્ચય કરી નાખ્યો છે કે, હું વડકલ ધારણ કરીને વનમાંજ રહેવા જઈશ.”

આ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરના મનને ઘણું સંતાપ થયો. તેમણે કહ્યું:—“રાજા ! હું વિષયનિગમાં એટલો બધો દુઃખી ગયો કે આપ ઉપવાસ કરીને મન સૂકવી નાખો છો અને રાત્રે જોય ઉપરજ પડી રહો છો. તે મેં આજસુધી જાણ્યુંજ નહિ ! બળપું

આ રાત્રીમાં આદે વનુ તે કદાચ મનુષ્ય નહીં, જ્યાં જાનવનુ કુદ
યુધિષ્ઠિરને માફી જાણાવે જાણીએ એવાં જાણવું જાણવું મર-
ણમાં આવે તેને કાળખાટ મોંપી દે." *

યુધિષ્ઠિરને આજે જવાળા કાંઈકને અંધારા મનાવતું
એકદમ યદને ગાંધારીના જોણમાં હતી પડે. યુધિષ્ઠિરે તેના
પગનાં તળિયાં ઉપર તથા આજે શરીરે પેનાનો કંટો અને
મુઠાંધુમ કાઢ કંટલીક વાર મૂકી દેખ્યા કર્યો; ત્યારે આજે
દોસાને જાન આપ્યું. જોવામાં બેઠાના ત્યાં આજે જોઈએ
તેમણે કહ્યું કે, ધૃતરાષ્ટ્ર વનવાસ કરે એજ કીક છે. આજે આજે
અભિમાય આપવાથી યુધિષ્ઠિરે પણ નિરુપાયે તે કમૂત કરી.

પછી એક દિવસ મુનરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને રાત્રીવદીવટની
બાળતમાં કંટલીક સૂચનાઓ અને શિખામણો આપી; જેનો
સાર જમીનો શાંતિપર્વના બીજા પ્રકરણમાં સામેલ કરી દીધો છે.
ત્યારપછી વળી એક વાર મરડા રાત્રીએ વિદુરની મારફતે
યુધિષ્ઠિરને કહેવડાવ્યું કે "જો તને હરકત ન હોય અને તું મારું
તેટલું ધન મને આપી શકતો હોય તો મારે મારા ઉકરાઓ
તથા બીજા સમારનેદીઓને નિમિત્તે મહાદાન કરવાની ઇચ્છા
છે તે હું પૂર્ણ કરું." યુધિષ્ઠિરે તેના જવાબમાં ધૃતરાષ્ટ્રને કહા-
વ્યું કે "બધું આપવુંજ છે, મારું કાંઈજ નથી. આપની ઇચ્છા-
માં આવે એટલું દાન કરે."

પછી યુધિષ્ઠિરે દરારેક દિવસે ધનજાંડાર ખુલ્લો મૂકી
દીધો અને ધૃતરાષ્ટ્રે તેમાંથી બીજા, દ્રોણ, કર્ણ, જયદ્રથ, પોતાના
સો દીકરા તથા બીજા મિત્રો અને શુભેચ્છકોને નિમિત્તે દર
દિવસપર્યંત છૂટે હાથે દાન આપ્યાજ કર્યું. સોનું, હીરા, મોતી,
અક્ષત, વસ્ત્ર, હાથી, ઘોડા, ગાયો અને ગામનાં પસાયતાં—એમાંથી
નજરમાં આવ્યું તેને પોતાની મરજી મુજબ આપતોજ ગયો.
પોતાને હાથે પોતાનું અને ગાંધારીનું શ્રાદ્ધ પણ કરી નાખ્યું.

એમ કરતાં કાર્તિકી પૂનેમનો દિવસ ઉગ્યો. તે દિવસે
ધૃતરાષ્ટ્ર રાત્રીએ વારાફરતી સોની રત્ન લીધી અને રાજપોશાક
ઉતારીને અંગે વહકલ અને મૃગચર્મ ધારણ કર્યાં. પછી તે
પોતાના અતિ પ્રિય વાસસ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યો અને તેની
પછી હવે સદાને માટે વિદાય લીધી બારણાના આંગણમાં ઉભા

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે “ધૃતરાષ્ટ્રના સો છોકરાઓએ બેટલી સેવા નથી કરી તેટલી પાંચ પાંડવો કરવા લાગ્યા છે.” §

આમ બીજાં પંદર વર્ષ નીકળી ગયાં, છતાં હજી ધૃતરાષ્ટ્રનો તેના પુત્રોના મરણનો જખમ રૂઝાયો ન હતો. જ્વાલામુખી પર્વતના પોલાણમાં ભયંકર અગ્નિ ભભૂકતો હોય છે તોપણ બહારથી તે જેમ ઠંડો દેખાય છે, તેમ ધૃતરાષ્ટ્ર પણ પોતાના શોકાનલને હેયાના ઉંડાણમાં દબાવી રાખીને ઉપર ઉપરથી શાંત, મિષ્ટ વ્યવહાર રાખતો હતો. જખમ રૂઝાય પણ તેનું આહું રહી જાય છે. હજારો ઈલાજ કરતાં પણ આહું જતું નથી; તેમ એક વાર અંતઃકરણમાં પડી ગએલી ગાંઠ છૂટી શકતી નથી. એક દિવસ એવું બન્યું કે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાન્ધારીએ દુર્યોધન અને દુઃશાસનને યાદ કરી તેનાં વખાણ કર્યાં. તે સાંભળીને ભીમનો ક્રોધ ભભૂકી ઉઠ્યો. તે બોલ્યો: “તેઓ તો પાપી હતા; તેથી (પોતાના હાથ બતાવીને) આ મારે હાથે માર્યા ગયા અને આજે તે મારા અંદનના લેપવાળા બાહું કેવા શોભાયમાન દેખાય છે!” આ કૂર વચન સાંભળતાંજ ધૃતરાષ્ટ્ર જ્વાલામુખીની પેઠે સળગી ઉઠ્યો.

ત્યાર પછી તેણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: “રાજા ! મારા હૃદયમાં જે અગ્નિ નિરંતર ધગ્યા કરે છે; તે તો કાંઈ કરતાં એ હોલવાવાનો નથી. હું રોજ આખો દિવસ ઉપવાસ કરું છું. છેક સાંજ પડી ગયા પછી જરાક ખાઉં છું અને ઘૂંટડો પાણી પીઉં છું. રાત્રે જમીન ઉપરજ માત્ર ઘાસ પાથરીને તેના ઉપર સૂઈને રાત કાઢું છું. અને આખી રાત ભૂતકાળનું સ્મરણ કરતાં કરતાં રડી રડીને વીતાવું છું. તું મને સુખમાં રાખવાને ઘણું ઘણું કરે છે; છતાં તમારે બધાને હાથેજ મારા પુત્રોનાં મોત થયાં એ મારા હેયાનો જખમ રૂઝાતોજ નથી. ત્યારે હવે અહીં પડી રહેવાનું મારે પ્રયોજનજ શું છે ? મેં તો હવે મારા મનથી નિશ્ચય કરી નાખ્યો છે કે, હું વલ્કલ ધારણ કરીને વનમાંજ રહેવા જઈશ.”

આ સાંભળીને યુધિષ્ઠિરના મનને ઘણો સંતાપ થયો. તેમણે કહ્યું:—“રાજાજી ! હું વિષયલોભમાં એટલો બધો દૂળી ગયો કે આપ ઉપવાસ કરીને જાત સૂકવી નાખો છો અને રાત્રે લોંબ ઉપરજ પડી રહો છો તે મેં આજસુધી જાણ્યુંજ નહિ ! બચ્યું

આ રાજ્ય ! મારે પણ તે કશા ખપતું નથી. આપે આપના પુત્ર યુધિષ્ઠિને મારી જગ્યાએ ગાદીએ બેસાડો અથવા આપની મર-
ણમાં આવે તેને રાજપાટ સોંપી દો.” *

યુધિષ્ઠિરનો આવો જવાબ સાંભળીને આંધળો ધૃતરાષ્ટ્ર બેઠું થઈને ગાન્ધારીના ખોળામાં ઢળી પડ્યો. યુધિષ્ઠિરે તેનાં પગનાં તળિયાં ઉપર તથા આજે શરીરે પોતાનો ઠંડો અને મુગધયુક્ત હાથ કેટલીક વાર મુઠી ફેરવ્યા કર્યો; ત્યારે આખરે ટોસાને લાન આંચું. એવામાં વેદવ્યાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું કે, ધૃતરાષ્ટ્ર વનવાસ કરે એજ ઠીક છે. વ્યાસેજ આવો અભિપ્રાય પ્રાપ્તવાયો યુધિષ્ઠિરે પણ નિરુપાયે તે કળૂલ કરી.

પછી એક દિવસ ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને રાજ્યવહીવટની બાજવમાં કેટલીક સૂચનાઓ અને શિખામણો આપી; જેનો સાર અમોએ શાંતિપર્વના બીજા પ્રકરણમાં સામેલ કરી દીધો છે.

ત્યારપછી વળી એક વાર ઘરડા રાજ્યે વિદુરની મારફતે યુધિષ્ઠિરને કહેવડાવ્યું કે “જો તને હરકત ન હોય અને હું માશું તેટલું ધન મને આપી શકતો હોય તો મારે મારા છોકરાઓ તથા બીજા સગારનેદીઓને નિમિત્તે મહાદાન કરવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન પૂર્ણ કરે.” યુધિષ્ઠિરે તેના જવાબમાં ધૃતરાષ્ટ્રને કહા-
વ્યું કે “બધું આપતુંજ છે, મારું કાંઈજ નથી. આપની ઈચ્છા-
માં આવે એટલું દાન કરે.”

પછી યુધિષ્ઠિરે કરાવેલે દિવસે ધનભંડાર ખુલ્લો મૂકી દીધો અને ધૃતરાષ્ટ્રે તેમાંથી બીજમ, દ્રોણ, કર્ણ, જયદ્રથ, પોતાના સો દીકરા તથા બીજા મિત્રો અને શુભેચ્છકોને નિમિત્તે દર દિવસપર્યંત છૂટે હાથે દાન આપ્યાજ કર્યું. સોનું, દીરા, માતી, અક્ષ, વજ્ર, હાથી, પોદા, ગાયો અને ગામનાં પસાયતાં-એમાંથી નજરમાં આવ્યું તેને પોતાની મરજી મુજબ આપતોજ ગયો. પોતાને હાથે પોતાનું અને ગાન્ધારીનું ચાલુ પણ કરી નાખ્યું.

અમ કસ્તા કાર્તિંદી પૂનેમનો દિવસ ઉગ્યો. તે દિવસે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે વારાફરતી સોની રથ લીધી અને રાજપોશાક ઉતારીને અંગે વલકલ અને મૃગચર્મ ધારણ કર્યા. પછી તે પોતાના અતિ મિત્ર વાસકથાનમાંથી બહાર નીકળ્યો અને તેની પણ દબે સદાને નાટે વિદાય લીધી. જ રજુના અંતર્યામાં ઉભા

રહીને તેમણે તે મહેલનું ચોખ્ખાની ધાણી અને નાના પ્રાસનાં
ગુણેશી પૂજન કર્યું. એટલું કર્યા પછી જે મહેલમાં વર્ષોનાં
વર્ષો સુધી તેમણે પોતાની જી, હેઠરા અને હેઠરાના છેલ્લા સાને
લાલચાતના સુખોપભોગ લોગવ્યા હતા તેમાંથી તે પોતાનેજ
પાપે-પોતાનાંજ ભૂડાં કર્મને હીમે બહાર નીકળ્યા અને તેમના
તરફ એક હેલ્લી નજર કરી લીધી.

રાજમહેલમાંથી નીકળીને પૂતરાબૂ સરીઆમ રહતા ઉપર
આવી પહોંચ્યા. કુન્તીદેવી સૌની આગળ આગળ ચાલતાં હતાં.
તેમની પાછળ પાછળ તેમના ખાખા ઉપર હાથ મૂકીને પોતાની
આંખ ઉપર જેજે કાચમનાજ પાટા બાંધી રાખ્યા હતા તે ગાંધારી
રહી ચાલતી હતી. તેના ખાખા ઉપર હાથ ટેકવીને આંખનો રાજ
ધૂલગણુ ચાલ્યો આવતો હતો. તેની પાછળ વિદુર અને સૌની
પાછળ સંજય ચાલતો હતો. ગામનાં સજાં હીપુરોનું ઠાણું
તેમની પાછળ બાહ્ય આવતું હતું.

કરું એ મદ્રાપુત્રેનું નહિ પણ અધમ માણસનું હમણું છે. માટે બુદ્ધિજીને બૂલી જલો. વર્તમાન સમયમાં તમારું શું કરું-
વ્ય છે તેજ નહીં કરીને દશેઘાં તમારી નજર તેના ઉપરજ રાખજો. એમણે અત્યાર સુખી કેટલા સુખચેતનમાં જીવન ગુજ-
શું હતું અને આજે કેવા દુઃખી હોયે વરનાર છાડીને વનની વાટ જાણે છે અને એકંદર તેમની કેવી દુહંશા થયે ગઈ છે તેનોજ વિચાર કરજો. એમને માથે દુઃખ તો ખાર વગરનું છે; પણ તેમાંથી કિંચિત્તમાત્ર પણ જો હું જોણું કરી શકું તો મારે શા માટે તેમ ન કરું ? પરોપકાર કરવામાંજ સુખની આવી છે; પોતાની જાતના સુખનો વિચાર અને ઘેલા કરવામાં નથી. માટે તમે ઘેર જઈને તમારા દેશની સેવા કરો અને હું વનમાં જઈને એમની સેવા કરીશ. મને પોતાને એ રીતેજ સુખ થશે એમ લાગે છે.”

પછી ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાન્ધારી ગેઠ જણ કુન્તીદેવીને ઘર તરફ પાછાં ફરવાને ફરી ફરીને આગ્રહ કરવા લાગ્યાં પણ તે તો એકની બે ન થઈ તે નજ થઈ. પછી તેના પાંચે દીકરા અને દ્રૌપદી તેને વિનવવા લાગ્યાં. તેઓ તેની આગળ રડયાં, કંકળ્યાં; પણ કુન્તીએ પોતાનો નિઃશ્વસ નજ ફેરવ્યો. પુત્રસ્નેહ અથવા પોતાના અંગત સુખનો વિચાર-એ બેમાંથી કોઈ વડે તેના વનમાં જવાનો સંકલ્પ દગ્યો નહિ. તેણે પોતાની રાજપુત્રીથી દુઃખીઆરાંની સેવા કરવાનું મત ઉપાડી લીધું હતું; અને વગર-કહ્યે પોતાના હેયાની ઉલટથી પરોપકાર કરવાનો ઉદ્ધાર સંકલ્પ કરીને તેણે ન ગણ્યાં પોતાનાં દીકરાઓનાં આંસુ અને ન વિચાર કર્યો પોતાની સુખ-સાહેબીનો. એ બધાંને પોતાના મનમાંથી દાળી નાખીને, હેયું કંઠણ કરીને તે પોતાના મરના પાસનને રક્તે દંડ મગલે આગળ વધી.

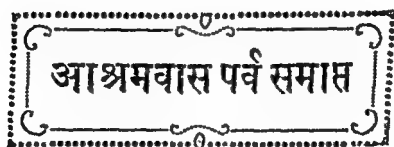
પછી વિદુરે કહ્યું “યુધિષ્ઠિર ! હવે હું પણ વનવાસ જવા ઇચ્છું છું. હું એમની સાથે ન જઈ તો એમની સંજાળ ઠાણુ દેશે ?” ત્યારે સજય બ્રાહ્મી ઉઠ્યો.-“રાજાજી ! હું પણ એમની સાથે વનમાજ જઈશ નહિ તો એકલા વિદુરને એમની સેવા કરવાનું જગ અથડું પડશે. સંસારનાં સુખ અનિત્ય છે; જાંઘવા-નાં જળ જવા બૂટા છે તે હવે મને જરાજર સમજાય ગયું છે. પુધાં સ સાન્દર્ભી ઉજ્જડ રણમાં હું સુખચાંતિની”

વાટછી વળગે છું. હવે સંસારની બહાર મને તેની શોધ કરવા દો.”

પાંડવો તો આ એક પછી એક ઘડાકા સાંભળીને વિસ્મિત થઈ ગયા. પણ કરે શું ? જે જવા બેઠાં તેને કાંઈ રોક્યાં રોકાય છે ? તેમણે કથવાતે મને સર્વને રજા આપી અને રડતા રડતા રાજમહેલ તરફ પાછા ફર્યા. આંધળા રાજ ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાનીજ આવળી અક્કલને લીધે અને પોતાનાંજ અધર્મચરણને લીધે રાજ પાટ બાંધું ગુમાવીને આખરે વનવાસી થવું પડ્યું.

વિદુર અને સંજય-બેઠે જણુ તેને ખરે રસ્તે વાળવા માટે કાંઈ જોછી માથાફૂટ કરતા હતા ? તેમની સાચી સલાહના બદલામાં ધૃતરાષ્ટ્ર તેમનું અપમાન કરતો, તેમને ધૂતકારી કાઢતો; છતાં આજે તેઓજ તેના અસાધારણ કષ્ટમાં ભાગ પડાવવા અને તેની સેવા કરવા-તેની સાથે વનવાસ કરવા તૈયાર થયા હતા !

કુન્તીદેવીને પોતાને અને તેના પ્રાણાધિક પ્રિય પુત્રોને જેણે પાર વગરનું હુંબ લીધું હતું; તેમનું હૃદયનું રાજ્ય પડાવી લઈને જેણે વને વને અને ઝાડે ઝાડે અથડાતાં કરી મૂડ્યાં હતાં; જીવતાં ને જીવતાંજ બાળી મૂકવાને પણ જેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો; આજે તેનીજ ખરી વિપત્તિને ટાંકણે તેની બરહસ્ત દેવાને સંકલ્પ કરીને કુન્તીદેવી ઘડપણમાં આરામ દેવાને બદલે વનની વાટ પકડે છે એવાં ભવ્ય દશ્યો આપણે ભરતખંડમાં ફરીથી ક્યારે જોવા પામીશું ?

પ્રકરણ ૨ જી—ધૃતરાષ્ટ્રનો હૃદય્યાગ

અયા પ્રકરણમાં વળવેલી બીનાને એક વર્ષ થઈ ગયું છે. કુન્તીદેવી પોતાની રાણપુત્રીથી સેવામત આદરીને વનમાં જ રહે છે. પણ પાંડવોના મનમાંથી પોતાની માતાના વિચાર ખસતા જ નથી. તેઓ તેને યાદ કરી કરીને રાતદિવસ કદેખાંત કરે છે. તેઓ કહે છે:—“અરે ! આપણી પરત્વી અને સૂકા સોટા જેવી થઈ ગયેલી માંથી તે વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષની સેવા સી રીતે ચલી હશે ?” આખરે મુષિષિરનો જીવ માતાને મળવા માટે ધણેજ ઉત્કંઠિત થઈ ગયો. તેમણે કહ્યું:—“હું તો આવતી કાલે આપણી માતાને મળવા જનાર છું.” ચારે ભાઈઓ બોલી ઉઠ્યા:—“ત્યારે અમે પણ આવીશું.” સ્ત્રીવર્ગે કહ્યું:—“અમે પણ કેમ ન આવીએ ?” અને મુષિષિરે સર્વને પોતાની સાથે આવવાની રજા આપી.

બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે નાના પ્રકારનાં વાહનમાં સ્વાર થઈને તેમણે સૌએ પ્રયાણ કર્યું. કૃપાચાર્ય એન્ધ લઈને સેનાપતિ તરીકે તેમની આગળ આગળ જવા લાગ્યા. માત્ર મુષિષિરે શાસની આજ્ઞાથી યુયુત્સુ અને ધૌમ્ય પુરોહિત એ બે જણ જ નગરનું સ્થાન કરવા રહ્યા.

યાત્રાશ્રુઓનો સંઘ યમુના નદી કાળંગીને કુરુક્ષેત્રમાં રાજપિં શતધૂપના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. એ આશ્રમની નજીકમાં જ પોતાની એક પર્ણકુટી બાંધીને તેમાં અધરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર રહેતો હતો. તે કુટી નજીક આવી એટલે સૌ પોતા પોતાના સ્થાનમાંથી ઉતરી પડીને કુટી તરફ પગે ચાલીને જવા લાગ્યાં. થોડે દૂર ગયાં હશે એટલામાં તો કુન્તીદેવી ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાન્ધારીના હાથ પકડીને યમુના નદીથી પોતાના આશ્રમ તરફ જતાં હશે તે સામાંજ મળી ગયાં ધૃતરાષ્ટ્રને માર્થ હવે જટા ઉગી હતી અને શરીર પણ શુષ્ક થઈ ગયું હતું. તેણે, ગાન્ધારીએ અને કુન્તીએ—ત્રણે જણે વલકલ અને મૃગચર્મ ધારણ કર્યાં હતા નેમને બેતાની સાથેજ પાંડવોએ દોરી જઈને તેમને વંદન કર્યું ત્રણેના હાથના પાણીના ઘડા હતા. તે તેમના હાથમાંથી ખૂચવી લઈને પાને ઉપાડી લીધા. પછી પોતાની સાથે આવેલાં માણસોના નામ મુષિષિરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યાં. બેઠ

પક્ષના હૈયામાં આજે આનંદનો મહાસાગર ઉછળતો હતો.

પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું: “પુત્ર ! તારા કુટુંબમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન તો થાય છે ને ? ” તેના જવાબમાં યુધિષ્ઠિરે જે કાંઈ કહ્યું તેથી ધૃતરાષ્ટ્રના જીવને ઘણો સંતોષ થયો.

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર વનમાં આવ્યા છે એ ખબર આજા તપોવનમાં ફેલાઈ જતાં કેટલાય ઋષિમુનિઓ તેમને જોવાને આવ્યા આવવા લાગ્યા. જે આવે તે પ્રશ્ન કરે કે ‘આટલામાં યુધિષ્ઠિર કયા ? દ્રૌપદી કેણ ?’ સંજયે સૌની સાથે તેમનું જોળખાણ કરાવ્યું. યુધિષ્ઠિરે પણ તેમની સાથે ઘણો સહૃદય વર્તાવ કર્યો.

પછી યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું: “મને આવ્યે આટલો બધો વખત થયો છતાં વિદુર કાકાને હું જોતો નથી એ શું ? ”

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું: “વિદુરે હમણાં હમણાં ઘણી ઉશ્મતપશ્ચર્યા કરવા માંડી છે. મોઢે વસ્ત્ર બાંધીને મૌન ધારણ કરે છે. કશું ખાતાપીતા પણ નથી. માત્ર વાયુલક્ષણ કરીનેજ જીવન ધારણ કરે છે. હમણાં તો તે માત્ર જંગલોમાંજ વિચરણ કરતા ફરે છે. વનમાં ભ્રમણ કરતા કોઈ તપસ્વીને કોઈ વાર અચાનક તેમનો મેળાપ થઈ જાય છે.

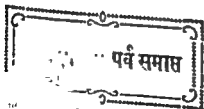
આ વાત આલતી હતી એટલામાં યુધિષ્ઠિરની નગર આશ્રમ તરફ આવેથી આવ્યા આવતા વિદુર તરફ ગઈ; પણ આશ્રમની નજીક આવતાં તે એકાએક પાછા ફર્યા અને આવ્યા જવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિર તરતજ ત્યાંથી ઉઠીને વિદુરની પાછળ દોડ્યા. વિદુર એક ઘોર અરણ્યમાં પેડા અને પછી ત્યાંના કોઈ એકાન્ત સ્થળમાં એકાદ વૃક્ષ નીચે જઈને ઉભા રહ્યા. યુધિષ્ઠિરે તેમની પાસે જઈને જોયું તો વિદુર પોતાનાં બધાંજ વસ્ત્રો પરિત્યાગ કરીને તદ્દન દિગંબર બની ગયા હતા. માથે જટા વધી ગઈ હતી અને આખું શરીર શુષ્ક બની ગયું હતું. વિદુર મોટેથી એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર તેમ આંખને એક પલકાનો પણ માર્યા વગર યુધિષ્ઠિરની દષ્ટિ સામે પોતાની દષ્ટિ રિપા કરીને કેટલીક વાર સુધી જોઈજ રહ્યા. યુધિષ્ઠિરને થોડો વખત વીન્યા બંદ બેઠા પડી કે, ધર્મરાજ વિદુરે તે આ રીતે જોવા બાળ વડે પ્રાપ્ત થાય છે એવો હતો.

યુધિષ્ઠિરે તેમને મૃતદેહને અભિપ્રાય રાખવાની કાંઈ દર્શાવી પણ ન પાડી. આ પછી એ તેમને નિવેશ કર્યો.

હિમાલય પર્વતના પ્રદેશમાં ચેઠા.

આ શોકસમાચાર નારદે હસ્તિનાપુરમાં પહોંચ્યાડયા. તે સાંભળીને યુધિષ્ઠિર અને બીજા જાણીતા યોદ્ધાઓ તરફ ગયાં અને કષ્ટપાત કરવા લાગ્યાં. પછી સૌએ ગંગાકિનારે જઈને સ્નાન કર્યું. પછી યુયુત્સુને આગળ કરીને સૌએ ધૃતરાષ્ટ્રને જગની અંજલિઓ અર્પણ કરી અને કુન્તી તથા ગાન્ધારીને માટે ને સંસ્કાર કરવા ઘટે તે જાણ કર્યા. ત્યાર પછી ચોતાના સેવકોને ગંગાદ્વાર મોકલાવ્યા અને ત્યાં પહોંચે કાંઈ કરવું નહોતું તે બધું કર્યું. આટલું કર્યા પછી પાંડવોએ ભારે ધામ-ધૂમથી તેઓ સૌનું આદ્ય કર્યું અને તે નિમિત્તે ખૂબ દાન કર્યું.

આ રીતે વિદુર અને કુન્તીદેવીની અવનલીલા ઉપર છેલ્લો પડદો પડ્યો. વિદુરના શુભને લીધે આજે તેનો મહિમા હિન્દુમાત્ર યાદ કરે છે અને કુન્તીદેવીને પણ હિન્દુ સ્ત્રીપુરુષો સર્વાસમાં ઉઠતાની સાથે જ યાદ કરે છે તે પણ તેના શુભને લીધે જ શુભને પ્રતાપે જ ભારતવર્ષે એક વાર ખૂબ ઉન્નતિ સાધી હતી અને એ શુભોની ખાતરીને લીધે જ આજે તેની પડતી થઈ છે.

લવા લાગ્યું. આખી રાત સોને જે અપૂર્વ અવર્ણનીય સુખનો અનુભવ થયો, તેનું માનવલાષામાં શી રીતે વર્ણન કરી શકાય ? પણ ચારેરે ! જ્યાં રાત પૂરી થઈ અને સવાર પડી એટલે તેમનું મધુર સુખમય સ્વપ્ન ઉડી ગયું. પેલા બધા આવનારાઓ પાછા અદૃશ્ય થઈ ગયા. એટલે તો તેમના વિયોગની વેદના પ્રથમ હતી તે કરતાંજ વધારે પ્રબળપણે પીડા કરવા લાગી. એક રાત્રિના મેળાપથી જૂના ઘાતાબ્ધ થયા. ઠંડો પડવા આવેલો શોકાગ્નિ પાછો સતેજ થયો. બધાંજ અતિ આર્તસ્વરે કંઈન કરવા લાગ્યાં. મેળાપ પછી વિયોગની વેદના આટલી આકરી છે છતાં પોતાનાં મરેલાં સગાંઓને ફરીથી એક વાર જોવાની ઈચ્છા શા માટે સૌના મનમાંથી ટળતી નહિ હોય ?

યુધિષ્ઠિર અને તેમની સાથે આવેલાં સ્ત્રીપુરુષો તપોવનમાં એકાદ માસ રહ્યાં. તેઓ તપોવનમાં રહેતા ઋષિમુનિઓના આશ્રમે જોઈ આવતાં, સૌની સાથે સદ્ભાવ દાખવતાં અને કોઈને કોઈ તો કોઈને કોઈ એમ દરેકને યથાશક્તિ ભેટ આપી આવતાં. છેવટે ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાન્ધારી અને કુન્તીદેવીના ખૂબ આગ્રહને વશ થઈને યુધિષ્ઠિર વગેરે હસ્તિનાપુર તરફ પાછાં ફર્યાં.

ત્યારપછી ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાન્ધારી, કુન્તીદેવી અને સંજય, એ ચાર જણ ત્યાંથી નીકળીને ગંગાદ્વાર (હરદ્વાર) ગયાં. ત્યાં આગળ ધૃતરાષ્ટ્રે પણ મોઢે વસ્રનો પાટો બાંધીને મૌન ધારણ કરવાનું વ્રત લીધું; તેણે આહાર પણ તજ્યો અને કેવળ વાયુભક્ષણ કરીને રહેવા માંડ્યું. ગાન્ધારી ફક્ત પાણી પીનેજ રહેતી. કુન્તી મહિનાને છેલ્લે દિવસે થોડુંક ખાતી અને સંજય રોજ પાછલે પહોરે સૂક્ષ્મ ભોજન કરતો. આવી કઠોર તપશ્ચર્યા કર્યાથી તેઓ ચારે જણ છેક શુષ્ક અને દુર્બળ બની ગયાં. ધૃતરાષ્ટ્રના શરીરમાં તો માત્ર હાડકાં અને ચામડીજ બાકી હતાં.

એક દિવસ ધૃતરાષ્ટ્ર ઉઠીને હરદ્વારની આસપાસના વનમાં જવા લાગ્યો. તેને જતો જોઈને ગાન્ધારી, કુન્તી અને સંજય પણ તેની પાછળ પાછળ ગયાં. એકાએક વનમાં દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો અને ભયંકર પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. ભેતજેતામાં આપું જંગલ લડલડાટ બળવા લાગ્યું. એ દાવાનળમાં બગીને પેલાં ત્રણ જણ તો મરણ પામ્યાં. જીવતો રહ્યો એકલો સંજય. દેમકે તેને નાસવાનો માર્ગ હાથ લાગ્યો હતો. ત્યાંથી નીકળીને સંજય

દિમાલય પર્વતના પ્રદેશમાં પેડો.

આ શોકમગ્નવાદ નાટકે દર્શિતનાપુરમાં જડેંગરવા. તે માંસળીને મુપિદિર અને બીજાં જ્યાં ઘણાં શોકાતુર થઈ ગયાં અને હસપાંત કરવા લાગ્યાં. પછી સૌએ જંગ કિનારે જાયને જાન કર્યું. પછી શુશ્રુષુને આગળ કરીને સૌએ પુનરાપ્તને જળની અંજલિઓ અર્પણ કરી અને કુન્તી તથા માંધારીને માટે તે સંસ્કાર કરવા ઘટે તે જાણ કર્યા. ત્યાર પછી પોતાના સેવકોને ગંગાદ્વાર મોકલ્યા અને ત્યાં પજુ જે કંઈ કર્યું તેજે તે જણ કર્યું. આટલું કર્યા પછી પાંડવોએ બારે ધામ-પૂમથી તેઓ સૌનું સાદ કર્યું અને તે નિમિત્તે પૂજા દાન કર્યું.

આ રીતે વિદુર અને કુન્તીદેવીની લજ્જાની ઉપર ઉદ્ધો પડ્યો પડ્યો. વિદુરના શુભને લીધે આજે તેનો મહિમા હિન્દુમાત્ર યાદ કરે છે અને કુન્તીદેવીને પણ હિન્દુ શ્રીપુરુષો સવારમાં ઉઠતાની સાથેજ યાદ કરે છે તે પણ તેના શુભને લીધેજ શુભને પ્રતાપેજ ભારતવર્ષે એક વાર પૂજા ઉત્તતિ સાધી હતી અને એ શુભોની ખાતરીને લીધેજ આજે તેની પડવી થઈ છે.

૧૬-મુષલ પર્વ

પ્રકરણ ૧ લું-કૃષ્ણ

ભારતવર્ષમાં ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરવી અને ધર્મને અનુસરીનેજ રાજ્ય કરે એવા કેાઈ ધર્માત્મા સમ્રાટના એક-છત્ર નીચે સમસ્ત ભારતનાં નાનાંમોટાં રાજ્યોનો સમુદાય એક-ત્ર કરીને રાષ્ટ્રીયતાનું સંગઠન કરવું એ કૃષ્ણની મોટામાં મોટી ઉમેદ હતી. તે પૂર્ણ થયા પછી કેટલોક કાળ વ્યતીત કર્યા બાદ તેમણે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી અને ભારતવર્ષની રાજનૈતિક રંગભૂમિ ઉપરથી તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. આ પુસ્તકનો ઉપસંહાર કરતાં પહેલાં આપણે એ મહાપુરુષના જીવનનું વિહંગાવલોકન કરી લઈએ.

દ્વારકા એ કૃષ્ણનું પૈતૃક વતન ન હતું. તેમના બાપદાદા અસલ મથુરામાં રહેતા હતા. તેમનો જન્મ પણ મથુરામાંજ થયેલો. એ શહેરનું અસલ નામ મધુપુરી હતું. મધુ નામનો એક બળવાન દૈત્ય યમુનાને કાંઠે પોતાનાજ નામનું ગામ વસાવીને ત્યાં રહેતો હતો. તેના મરણ પછી રામના ભાઈ શત્રુઘ્ને મધુ દૈત્યના પુત્ર લવણને મારીને મથુરા જીતી લીધું. ત્યાર પછી શત્રુઘ્ને એજ જગ્યાએ એક નવું સુંદર નગર વસાવ્યું અને તેનું નામ મથુરા પાડ્યું. ત્યાર પછી ઘણે વર્ષે યાદવોની ભોજ નામની શાખામાં જન્મેલો ઉત્ત્રસેન ત્યાંનો રાજા થયો. તેનો કબાડી છોકરો કંસ પોતાના બાપને પદબ્રષ્ટ કરીને પોતે રાજ્યાસન ઉપર ચઢી બેઠો. પોતાના પશુબળની સામે કેાઈનું કશું ચાલવાનું નથી એવું સમજીને તેણે પોતાની પ્રજા ઉપર

છેકર અવિચારીપણે જુલમ કરવા માંડ્યો; અને તેથી આખા રાજ્યમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાઈ ગયો. તેના જુલમથી ત્રાસીને રૂપવમાંથી ઘણા લોકો મથુરા છાડીને બીજાં રાજ્યોમાં જઈને વસવા લાગ્યા.

પરંતુ જુલમી રાજા ગમે તેટલો બળવાન હોય, સૌને બલે ગમે તેટલો દબાવે તોપણ તેના ચિત્તને શાંતિ તો હોતીજ નથી. કંસના મનને પણ અશાંતિનો કંઈ પારજ ન હતો. પોતાનું પ્રિય પોતાના ભાણેજને હાથે ઘવાનું છે એવું તેને કાંઈએ કહી શકેલું; તેથી તેણે પોતાનાં બહેન-બનેલીને બેઠીઓ પહેરાવીને મથુરાના દેહખાનામાં કેદ કરી રાખ્યાં અને તેમને જે જે છોકરાં થઈ તેમને એક પરચરની આપટ ઉપર બીંધીને મારી નાંખતો. કંસના એ બનેલીનું નામ વસુદેવ હતું અને તેનો જન્મ માદવે-ની એક બીજા શાખા, જે વૃષ્ણને નામે જાણખાતી હતી તેમાં થયો હતો. તેના બાપનું નામ શરસેન હતું.

મજા મથુરાથી બાહુરું છેટે નથી. તેનું બીજું નામ ગોકુલ છે. બેઉની વચ્ચે વસુના નદી વહી જાય છે. ત્યાં ગોવાળ લોકોનો વાસ હતો. તેમનો રાજા અથવા મુખી નન્દ નામનો એક જોશ-વાર ગોવાળ હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ યશોદા હતું. એ નંદની સાથે વસુદેવને દોસ્તી હતી. આ સંબંધને લીધે કંસની ધાકે વસુદેવે પોતાની બીજા સ્ત્રી રાહિણીને આ નંદ ગોપને ઘેર રાખી હતી. ત્યાં રાહિણીએ બલરામ નામના એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનો ખરો પિતા કૌણ, તે તો પરમેશ્વર બલે; કારણ કે તેનો જન્મ થયો તેની પહેલાં છ કે સાત વર્ષ અમાઉથી વસુદેવ તો મથુરાના દેહખાનામાં પુરાર્ધ સૂમ્યા હતા.

એમ કરતાં કરતાં આવજી માસના કૃષ્ણ પક્ષની અષ્ટમી આવી. તે દહાડે રાહિણી નક્કર બેઠું હતું. વરસાદ મુસળધાર વરસતો હતો અને કાળી ધનધોર રાત્રિનું રાજ્ય ચારે દિશાએ વ્યાપ્યું હતું. દેહખાનાના ચાહીદારો પણ આજે ઘસઘસાટ ફેરતા હતા. એજ વખતે મથુરાના દેહખાનામાં કંસની બહેન દેવકીએ તેના આઠમા સંતાન કૃષ્ણને જન્મ આપ્યો. વસુદેવે સમસ્તસુખકામ વાપરીને તેજ વખતે તત્કાળ અવતરેલા બાળકને સંપૂર્ણ આવી જાવના ક.વિમાં, વરસાદની ઝડીઓની વચમાં,

૧૬-મુષલ પર્વ

પ્રકરણ ૧ લું-કૃષ્ણ

ભારતવર્ષમાં ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરવી અને ધર્મને અનુસરીનેજ રાજ્ય કરે એવા કેાઈ ધર્માત્મા સમ્રાટના એક-છત્ર નીચે સમસ્ત ભારતનાં નાનાંમોટાં રાજ્યોનો સમુદાય એક-ત્ર કરીને રાષ્ટ્રીયતાનું સંગઠન કરવું એ કૃષ્ણની મોટામાં મોટી ઉમેદ હતી. તે પૂર્ણ થયા પછી કેટલોક કાળ વ્યતીત કર્યા બાદ તેમણે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી અને ભારતવર્ષની રાજનૈતિક રંગભૂમિ ઉપરથી તે અદૃશ્ય થઈ ગયા. આ પુસ્તકનો ઉપસંહાર કરતાં પહેલાં આપણે એ મહાપુરુષના જીવનનું વિક-ગાવલોકન કરી લઈએ.

દ્વારકા એ કૃષ્ણનું પૈતૃક વતન ન હતું. તેમના બાપકાકા અસલ મથુરામાં રહેતા હતા. તેમનો જન્મ પણ મથુરામાંજ થયેલો. એ શહેરનું અસલ નામ મધુપુરી હતું. મધુ નામનો એક બળવાન દૈત્ય યમુનાને કાંઠે પોતાનાજ નામનું ગામ વસાવીને ત્યાં રહેતો હતો. તેના મરણ પછી સમના ભાઈ શત્રુઘ્ને મધુ દૈત્યના પુત્ર કાવ્યને મારીને મથુરા છતી લીધું. ત્યાર પછી શત્રુઘ્ને એજ જગ્યાએ એક નવું મુંદર નગર વસાવ્યું અને તેનું નામ મથુરા પાડ્યું. ત્યાર પછી ઘણે વર્ષો પહેલાંની કોઈ નામની શત્રુઓમાં જન્મેલો કૃષ્ણને ત્યાં રાજા રહેતા. તેને કાવ્ય ડી છોકરો કંઈ પે નાના બાપને પદબ્રજ કરીને પોતે નજીકના ઉપર ચડી બેઠે પોત ના પશુબળની સામે કે કંઈ કશું આજીવન નથી એવું જાનજીને તેણે પે નાની પ્રજા કે તે

ઉંચ અવિચારીપણે જુલમ કરવા માંડ્યો; અને તેથી આખા રાજ્યમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાઈ ગયો. તેના જુલમથી ત્રાસીને રૈયતમાંથી ધણા લોકો મથુરા છોડીને બીજાં રાજ્યોમાં જઈને વસવા લાગ્યા.

પરંતુ જુલમી રાજા ગમે તેટલો બળવાન હોય, છોને ગમે ગમે તેટલો દબડાવે તોપણ તેના ચિત્તને શાંતિ તો હોતીજ નથી. કંસના મનને પણ અશાંતિનો કંઈ પારજ ન હતો. પોતાનું મોત પોતાના ભણેજને હાથે થવાનું છે એવું તેને ઠાઠજે કહી દાંએલું; તેથી તેણે પોતાનાં બહેન-બનેવીને બેઠીઓ પહેરાવીને મથુરાના ઠેઠખાનામાં ઠેઠ કરી રાખ્યાં અને તેમને જે જે છોકરાં થતાં તેમને એક પ્રથરની આપટ ઉપર બીંદીને મારી નાખતો. કંસના એ બનેવીનું નામ વસુદેવ હતું અને તેનો જન્મ યાદવો-ની એક બીજી શાખા, જે વૃષ્ણને નામે ઓળખાતી હતી તેમાં થયો હતો. તેના બાપનું નામ યરસેન હતું.

મજ મથુરાથી બાહુરું છેટે નથી. તેનું બીજું નામ ગોકુલ છે. બેઠની વચ્ચે યમુના નદી વહી જાય છે. ત્યાં ગોવાળ લોકોનો વાસ હતો. તેમનો રાજા અથવા મુખી નન્દ નામનો એક જ્ઞેશ-વર ગોવાળ હતો. તેની સ્ત્રીનું નામ યયોદા હતું. એ નંદની સાથે વસુદેવને દોસ્તી હતી. આ સંબંધને લીધે કંસની ધાકે વસુદેવે પોતાની બીજી સ્ત્રી રોહિણીને આ નંદ ગોપને ઘેર રાખી હતી. ત્યાં રોહિણીએ બલરામ નામના એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનો ખરો પિતા ઠાણ, તે તો પરમિશ્વર ભણે; કારણ કે તેનો જન્મ થયો તેની પહેલાં છ કે સાત વર્ષ અગાઉથી વસુદેવ તો મથુરાના ઠેઠખાનામાં પુસાઈ ચૂક્યા હતા.

એમ કરતાં કરતાં આવળ આસના કૃષ્ણ પક્ષની અપ્તમી આવી. તે દહાડે રોહિણી નક્ષત્ર બેઠું હતું. વરસાદ મુસળધાર વરસતો હતો અને કાળી ધનધોર રાત્રિનું રાત્ર્ય આરે દિશાએ વ્યાપ્ત હતું. ઠેઠખાનાના ચોકીદારો પણ આજે ધસધસાટ યોરતા હતા. એજ વખતે મથુરાના ઠેઠખાનામાં કંસની બહેન દેવદીએ તેના આઠમા સંતાન કૃષ્ણને જન્મ આપ્યો. વસુદેવે સમયસૂચકતા વાપરીને તેજ વખતે તરતના અવતરેલા બાળકને લઈને આવી બયાનક રાત્રિમાં, વરસાદની ઝડીઓની વચમાં,

ગમે તેમ કરી યમુના જોળંગીને મજમાં નંદના ઘરમાં છાના-
માના દાખલ થઇને યશોદાજી તરતમાંજ પ્રસવેલી છોકરી-
ની જગ્યાએ પોતાના છોકરાને મૂકીને તે છોકરીને લઇને પાછા
પોતાના કેદખાનામાં આવીને દાખલ થઇ ગયા. આ અદ્ભુત
વાત જો સાચીજ હોય તો વસુદેવે કેદખાનાના ચોકીદારને
પહેલેથી ફાડેલા હોવા જોઇએ; તેમજ છોકરાંની અદલાબદલીની
ગોઠવણ પણ પહેલેથીજ કરી રાખેલી હોવી જોઇએ; નહિ તો
આ ળાધો ઘાટ તરત ને તરત ગોઠવી દેવાનું બનેજ નહિ. બીજે
દહાડે સવારમાં કંસે પેલી છોકરીને મારી નાખી અને તેથી તે
નિરાંત છવે રહેવા લાગ્યો. પોતાને મારનાર હવે કોઇજ રહ્યું નથી
એમ ધારીને તેણે પહેલાંના કરતાં વધારે ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યો.

આ બાબતુએ કૃષ્ણ અને બલરામ મજમાં ઉછરીને મોટા
થવા લાગ્યા. ત્યાર પછી નંદ વગેરે ગોવાળો પોતાના વાસ
ઉઠાવીને વૃંદાવનમાં રહેવા ગયા. કૃષ્ણ અને બલરામ પણ તેમની
સાથે વૃંદાવન રહેતા થયા. તે જમાનામાં સ્ત્રીઓને પડદે પૂરી
રાખવાનો રિવાજ પડ્યો ન હતો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો લેગાં થઇને
ગાઇ નાચીને આનંદ કરતાં. એ રીતે કૃષ્ણ અને બલરામ તેમની
વયનાં યુવક-યુવતીઓની સાથે ગાતા અને નાચતા. એમાં
શૃંગાર રસની ગંધ સરખી હતીજ નહિ. તેની સાથે સાથે બેઉ
ભાઇ અંગને સારી રીતે કસીને બળવાન બન્યા અને સાહસનો
ગુણ પણ તેમણે સારી રીતે કેળવ્યો. કંસના બુદ્ધિમાની વાતો
જેમ જેમ કૃષ્ણને કાને આવતી ગઇ, તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં
જખમ વાગતા ગયા; અને આખા દેશને ત્રાસરૂપ થઇ પડેલા
હુષ્ટનું કેવી રીતે કાટણું કાઢી નાખવું, તેનો ઘણી ઉત્કંઠાથી
વિચાર કરવા લાગ્યા. જેને સ્વદેશસેવા કરવાની લગનીજ લાગી
હોય છે તેને વહેલો મોડો સુયોગ પણ મળી આવે છે.

હવે કંસને પણ ખબર પડી ગઇ કે, કૃષ્ણ અને બલરામ
તો વસુદેવનાજ છોકરા છે. તેણે તેમને સહેલાઇથી મારી નાખ-
વાનો ઘાટ ઘડ્યો. તેણે એક ધનુર્યક્ષ કરાવ્યો. તે જોવાને માટે
નંદ-યશોદા વગેરે ગોપ-ગોપીઓને તથા કૃષ્ણ અને બલરામ-
ને અકૂરની મારફતે ખૂબ આગ્રહપૂર્વક નિમંત્રણ મોકલાવ્યું.

યજ્ઞનું સ્થળ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોથી ચીકાર ભરાઇ ગયું
હતું. કંસ એક ઉંચા માંચડા ઉપર ચઢીને અંગરક્ષકો અને

બીજા અમલદારો સહિત તમારો જોવા બેઠો હતો. કૃષ્ણ અને બલરામને મારી નાખવાનો તેણે પોતાના કેટલાક જળવાન મણ લોકોને પહેલેથી જ સૂચના આપી દીધી હતી. એ સૂચના મુજબ કૃષ્ણ અને બલરામની સાથે અડકેદો જળરક્ત પહેલવાન દુસ્તી લડવા લાગ્યો; પણ કેટલોક વખત બેઠું મહાયુદ્ધ ચાલ્યા પછી તે બંને પહેલવાનો કૃષ્ણ અને બલરામને હાથે માર્યા ગયા; ત્યારે કંઈ વળી બે બીજા જળરા જળરા મહાને મોકલ્યા. તેઓ પણ પેલાની માફક જ માર્યા ગયા. પોતાની મુશ્કેલી નિષ્ફળ થતી જોઈને કંઈ ક્રોધાન્ધ બની ગયો અને તેણે હુકમ કર્યો કે, “વસુદેવના આ બેઉ દુષ્ટ છોકરાઓને અહીંથી હાંકી કાઢો; ગોપ લોકો પાસે જે કાંઈ હોય તે લૂંટી લો; વસુદેવના શિરચ્છેદ કરો અને મારો જાપ પણ આ પામર લોકોનો પણ લે છે, માટે તેને પણ પૂરો કરી નાખો.” આ સાંભળીને લોકો બિચારા બિ-આકળા બનીને જેનાથી જે તરફ નસાયું તે તરફ સૌ નાસવાગ કરવા લાગ્યા અને યજ્ઞસ્થળમાં બારે ગરબડાટ મચી રહ્યો.

આજ સરસ સાગ છે, એમ જાણીને કૃષ્ણ અને બલરામ એક છતંગ મારીને માંચડા ઉપર ચઢી ગયા અને કંસની શિખા પકડીને તેને માંચડા ઉપરથી નીચે ઢસડી પાડ્યો. પછી તેને રંગબ્રૂંમિમાં ધસડી જઈને પૂરો કરી નાખ્યો. તેના બાઇઓ તેનું વેર લેવા દોડી આવ્યા તે પણ બલરામને હાથે માર્યા ગયા.

પછી ધરડા ઉગ્રસેન અને વસુદેવ વગેરેઓ આગળ આવીને કૃષ્ણ અને બલરામને પ્રેમાલિંગન દીધું. ઉગ્રસેનની મરણ કૃષ્ણને જ મથુરાની માદીઓ બેસાડી દેવાની હતી; પણ કૃષ્ણે રાજ્ય ધરાની ના પાડી. તેમણે કહ્યું:—“મેં કાંઈ રાજ્યના લોભથી મારા મામાનો વધ કર્યો નથી. પરંતુ આખા દેશના હિતનો વિચાર કરીને મેં તે પાપીનો તથા તેના મળતીઆઓનો નાશ કર્યો છે.” કૃષ્ણે રાજ્ય તો નજ લીધું, પણ તેમને લોકોએ મૃત્યુવાન રત્નો વગેરેની વેટ આપવા માંડી તે પણ ન સ્વીકારી અને મથુરાની માદી તેમણે પોતાની માતાના પિતા ઉગ્રસેનને અપાવી. x

દવે એ બેઉ બાઈ યૌવનમાં પ્રવેશ કરતા થયા. તેઓ નંદ વગેરે ગોપ લોકોની સાથે યજ્ઞમાં પાછા ન જતાં મથુરામાં જ રહેવા લાગ્યા. સૌના તરફ સમાન અને સદૃઢ્ય વ્યવહારથી

ગમે તેમ કરી યમુના જોળંગીને વ્રજમાં નંદના ઘરમાં છાના-
માના દાખલ થઇને યશોદાએ તરતમાંજ પ્રસવેલી છોકરી-
ની જગ્યાએ પોતાના છોકરાને મૂકીને તે છોકરીને લઇને પાછા
પોતાના કેદખાનામાં આવીને દાખલ થઇ ગયા. આ અદ્ભુત
વાત જો સાચીજ હોય તો વસુદેવે કેદખાનાના ચોકીદારને
પહેલેથી ફેડેલા હોવા જોઇએ; તેમજ છોકરાંની અદલાબદલીની
ગોઠવણ પણ પહેલેથીજ કરી રાખેલી હોવી જોઇએ; નહિ તો
આ બધો ઘાટ તરત ને તરત ગોઠવી દેવાનું બનેજ નહિ. ખીજે
દહાડે સવારમાં કંસે પેલી છોકરીને મારી નાખી અને તેથી તે
નિરાંત જીવે રહેવા લાગ્યો. પોતાને મારનાર હવે કોઈજ રહ્યું નથી
એમ ધારીને તેણે પહેલાંના કરતાં વધારે ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યો.

આ બાબતુએ કૃષ્ણ અને બલરામ વ્રજમાં ઉછરીને મોટા
થવા લાગ્યા. ત્યાર પછી નંદ વગેરે ગોવાળો પોતાના વાસ
ઉઠાવીને વૃંદાવનમાં રહેવા ગયા. કૃષ્ણ અને બલરામ પણ તેમની
સાથે વૃંદાવન રહેતા થયા. તે જમાનામાં સ્ત્રીઓને પડદે પૂરી
રાખવાનો રિવાજ પડ્યો ન હતો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો લેગાં થઇને
ગાઇ નાચીને આનંદ કરતાં. એ રીતે કૃષ્ણ અને બલરામ તેમની
વયનાં યુવક-યુવતીઓની સાથે ગાતા અને નાચતા. એમાં
શૃંગાર રસની ગંધ સરખી હતીજ નહિ. તેની સાથે સાથે જેઠ
લાઇ અંગને સારી રીતે કસીને બળવાન બન્યા અને સાહસનો
ગુણ પણ તેમણે સારી રીતે કેળવ્યો. કંસના જુઝમોની વાતો
જેમ જેમ કૃષ્ણને કાને આવતી ગઇ, તેમ તેમ તેમના હૃદયમાં
જખમ વાગતા ગયા; અને આખા દેશને ત્રાસરૂપ થઇ પડેલા
હૃદયનું કેવી રીતે કાટણું કાઢી નાખવું, તેનો ઘણી ઉત્કંઠાથી
વિચાર કરવા લાગ્યા. જેને સ્વદેશસેવા કરવાની લગનીજ લાગી
હોય છે તેને વહેલો મોઠો સુયોગ પણ મળી આવે છે.

હવે કંસને પણ ખજાર પડી ગઇ કે, કૃષ્ણ અને બલરામ
તો વસુદેવનાજ છોકરા છે. તેણે તેમને સહેલાઈથી મારી નાખ-
વાનો ઘાટ ઘડ્યો. તેણે એક ધનુર્ધરા કરાવ્યો. તે જોવાને માટે
નંદ-યશોદા વગેરે ગોપ-ગોપીઓને તથા કૃષ્ણ અને બલરામ-
ને અકૂરની મારફતે ખૂબ આગ્રહપૂર્વક નિમંત્રણ મોકલાવ્યું.

યજ્ઞનું સ્થળ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોથી ચીકાર ભરાઇ ગયું
હતું. કંસ એક ઉંચા માંચડા ઉપર ચઢીને

બીજા અમલદારો સહિત તમારો જોવા બેઠો હતો. કૃષ્ણ અને જલરામને મારી નાખવાની તેણે પોતાના કેટલાક જળવાન મણ દોઢોને પહેલેથી જ સૂચના આપી દીધી હતી. એ સૂચના મુજબ કૃષ્ણ અને જલરામની સાથે અડકેકો જળરક્ત પહેલવાન કુસ્તી લડવા લાગ્યો; પણ કેટલોક વખત બેઠું મહાયુદ્ધ ચાલ્યા પછી તે બંને પહેલવાનો કૃષ્ણ અને જલરામને હાથે માર્યા ગયા; ત્યારે કંઈ વળી બે બીજા જળરા જળરા મહને મોકલ્યા. તેઓ પણ પેલાની માફક જ માર્યા ગયા. પોતાની મુરાદને નિષ્ફળ થતી જોઈને કંઈ કોપાન્ધ બની ગયો અને તેણે હુકમ કર્યો કે, "વસુદેવના આ બેઉ દુષ્ટ છોકરાઓને અહીંથી હાંકી કાઢો; જોય દોઢો પાસે જે કાંઈ હોય તે લૂંટી લે; વસુદેવના શિરચ્છેદ કરો અને મારો જાપ પણ આ પામર દોઢોનો પણ લે છે માટે તેને પણ પૂરો કરી નાખો." આ સાંભળીને દોઢો બિચારા બે. બાકીના બીજાને જેનાથી જે વરદ નસાયું તે વરદ સૌ નાસભાગ કરવા લાગ્યા અને ઘસારણમાં બારે ગરબડાટ મચી રહ્યો.

આજ સરસ સાગ છે, એમ બાળીને કૃષ્ણ અને જલરામ એક છલંગ મારીને માંચડા ઉપર ચઢી ગયા અને કંઈની શિખા પાડીને તેને માંચડા ઉપરથી નીચે ઢસડી પાડ્યો. પછી તેને રમખાંડિમાં ઘસડી જઈને પૂરો કરી નાખ્યો. તેના બાકીઓ તેનું લેર લેવા દોડી આવ્યા તે પણ જલરામને હાથે માર્યા ગયા.

પછી ઘરડા ઉમ્મસેન અને વસુદેવ વગેરેએ આગળ આવીને કૃષ્ણ અને જલરામને પ્રેમાલિંગન દીધું. ઉમ્મસેનની મરણ કૃષ્ણને જ મધુરાની ગાદીએ બેસાડી દેવાની હતી; પણ કૃષ્ણે રાજ્ય ધરાની ના પાડી. તેમણે કહ્યું:—“મિ' કાંઈ રાજ્યના લોકથી મારા મામાનો વધ કર્યો નથી. પરંતુ આખા રાજ્યના દિનને વિચાર કરીને મિ' તે પાપીનો તથા તેના મળતીઓનો નાશ કર્યો છે.” કૃષ્ણે રાજ્ય તો નજ લીધું, પણ તેમને લે દોઢો મૂલ્યવાન રહ્યો. વગેરેનો કોટ આ પવા માડી તે પણ ન સ્વીકારી અને મધુરાની ગાદી તેમણે પોતાની મનન પિત્ર ઉમ્મસેનને જાહેર કરી.

હવે એ બેડે જાતે રોવનમાં પ્રવેશ કરવા કરવા તેઓ નદ વગેરે જે જાતે જાતે મજમા પછી ન જાતે મધુરામાં જ રહેવા જાય તેને જાતે સમજ અને મધુરા જાતે જાતે

તેમણે સર્વની પ્રીતિ સંપાદન કરી. તેમને અમુક પ્રિય અને અમુક અપ્રિય એવો ભેદભાવ તો હતોજ નહિ. તેવીજ રીતે આ ઉત્તમ અને આ અધમ એવો કોઈ પણ જાતનો ભેદભાવ તેમના બાવહારમાં ન હતો. તેઓ સાની સાથે સમભાવે વર્તતા હતા.

હવે આટલી મોટી ઉમ્મરે બેઉ ભાઈઓએ લખતાં વાંચતાં શીખવા માંડ્યું. તેમની સ્મરણશક્તિ એવી તીવ્ર હતી કે એકજ વાર સાંભળેલું અગર વાંચેલું તેમને હમેશને માટે યાદ રહી જતું. તેઓ વેદ-વેદાન્ત વગેરે શાસ્ત્રો ભણીને થોડા વખતમાં સારા વિદ્વાનમાં ગણાવા લાગ્યા. યુદ્ધવિદ્યા અને રાજનીતિનો અભ્યાસ કરીને યોદ્ધા અને રાજનીતિજ્ઞ તરીકે તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી. કૃષ્ણે તો થોડાજ વખતમાં વીર્ય, ઐશ્વર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-એ છએ પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય એટલી હદ સુધી પ્રાપ્ત કર્યાં, તેથી તે પુરુષોત્તમ કહેવાયા.

કંસનું લગ્ન મગધના રાજા જરાસંધની બે પુત્રીઓ સાથે થયું હતું. તેઓ રાંડયા પછી પોતાના આપને ઘેર ગઈ અને પોતાના પતિને મારનારને યોગ્ય સજા કરાવવા પિતાને ઉશ્કેરવા લાગી. જરાસંધે મોટી મોટી સેનાઓ લઈને મથુરા ઉપર સત્તર વાર સ્વારી કરી, પણ દરેક વખતે કૃષ્ણ અને બલરામની અસામાન્ય બહાદુરી આગળ હાર ખાઈને તેને પાછા હાંધું પડતું.

પછી કાલયવન (ગ્રીક) નામના કોઈ યવને મોટું સૈન્ય લઈને મથુરાને ઘેરો નાખ્યો. કૃષ્ણે તેને એક ગુફામાં તેડી જઈને પૂરો કરી નાખ્યો. તે મૂંઝો એટલે તેના સૈન્યને મારી કાઢતાં ઝાઝી વાર લાગી નહિ. આ પ્રમાણે યાદવો ઉપરાઉપરી છતતા તો ખરા; પણ તેમની સ્થિતિ ભયભરેલી હતી. જરાસંધના બળવાન સૈન્યનો અને તેમના ત્રાસનો વિચાર કરતાં તેમને ભયની કંપારી વછૂટતી. એવી કચી જગ્યા નિર્ભય હશે કે જ્યાં રહેવા જઈએ તો આ ત્રાસમાંથી આપણો છૂટકારો થાય, તેનાજ તેઓ ઉત્કંઠાપૂર્વક વિચાર કરવા લાગ્યા. છેવટે તેમણે ભેગા મળીને ઠરાવ કર્યો કે, મથુરાથી ખૂબ આઘે સમુદ્રકિનારે દ્વારકા તરફ ચાલ્યા જવું અને ત્યાંજ રહી પડવું. પછી કૃષ્ણની સલાહ મુજબ કુકુર, ભોજ, અન્ધક અને વૃષ્ણિ, એ ચારે ટોળીઓના યાદવો, તેમનાં ધૈરાં-છોકરાં અને મથુરાનાં બીજાં રહેવાસી-

એને પણ પોતાની સાથે લઈને ત્યાંથી વિપદા અને દારકામાં પોતાનું સંરથાન વસાવીને રહેવા લાગ્યા. ઉપર જે જે ટોળી-એનાં નામ મળ્યાં તે બધી યાદવવંશની પેટાચાખાઓ હતી.

દારકા અથવા દારાવતી નગરી ભરતખંડના છેક પશ્ચિમ છેડા ઉપર સમુદ્રકિનારે આવેલી છે. તેનું પોરાણિક નામ કુશ-રથલી હતું. તેની આસપાસ રૈવતક પર્વતની સુંદર દારમાળા આવી રહેલી છે. એ પર્વતમાળાની પહોળાઈ ત્રણ ચોજન જેટલી છે. યાદવોએ ૬૨ ચોજને એકવીસ હરવાજઓ અને મોરચા-ઓ રચ્યા અને તે ઉપરાંત ત્યાં જે જે જૂના પુરાણા કિલ્લા હતા તેમને સમરાવીને પાછા નવા જેવા કરી દીધા. એ જૂના કિલ્લાઓ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે, યાદવો ત્યાં જન્મ વચ્ચે તે અગાઉ પણ કોઈ સુધરેલી અને લડાયક પ્રજા આ કોટકિલ્લા રચીને ત્યાં વસી હશે. એ કિલ્લા એવા હુલોંધ હતા કે પુરુષોની ગેરહાજરી-માં સ્ત્રીઓ પણ તેમનું વગર મુશ્કેલીએ રક્ષણ કરી શકે.

વરસમાં અમુક અમુક દિવસ રૈવતક પર્વત ઉપર બહાર ઉતરેલા અને રમતગમતોને માટે કૃષ્ણે મુકરર કર્યા હતા. તે વહેવારના દિવસોના આરંભથી અંત સુધી બધાં યાદવો એક-સરખો આનંદ કરતા. તેટલો વખત પર્વતનાં શિખર રંગબેરંગી અજપતાકા તથા ભાતભાતનાં યત્રપ્રખપનાં તોરણોથી શણગારાઈ જતાં. રસ્તામાં સુંદર સુંદર-નેત્રનું આકર્ષણ કરે એવી સ્મિક કમાનો રચાતી અને તેના ઉપર હીરા, મોતી અને માણિક-નાં હૂમખાં લટકતાં. પર્વતના ઉપર તેટલા દિવસ આનંદનું જ પાતાવરણ રચાઈ જતું. જ્યાં નગર લાય ત્યાં નયનરંજક રંગોનો વૈભવ જોઈને નેત્રો ધરાઈ જાય. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, યુવકો યુવ-તીઓ, બાળકો અને બાલિકાઓ તેમના સારામાં સારાં વચાલંકાર ધારણ કરીને ઉત્સવની મોજ માણવા ટોળાંબંધ ચાલ્યાં આવતાં અને પર્વત ઉપર પોતાને મન દ્રાવે ત્યાં જમણ કરીને ઉજળીઓ ઉઠાવતાં. આટલાં બધાં માણસો ગમત કરવાનાજ ઉદ્દેશથી જ્યાં એકઠાં થતાં હોય ત્યાં દુકાનદારો પોતપોતાના માલની દુકાનો માંડ્યા વગર રહે ? એટલે ત્યાં ભાતભાતની સ્ત્રીઓનાં સુંદર હાટ મડાઈ જતાં. કોઈ કોઠાએ સ્વાદિષ્ટ મિઠાઈઓની, કોઈ કોઠાએ વીણા, વેણુ, મૃદંગ એવાં નાના પ્રકારનાં વાગિત્રોની, કોઈ કોઠાએ યાદવોને અતિ પ્રિય એવા મૈદ્ય નામના દારૂની,

કોઈ ઠેકાણે ણીજી મોજશોખની વસ્તુઓની-એમ તરેહ તરેહની ચીજોની આકર્ષક દુકાનો મંડાઈ જતી. લોકો ખાતાપીતા અને આનંદના કદલોક ઉડાવતા. આખો પર્વત તેમના આનંદ-ધ્વનિથી ગાજી ઉઠતો. કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીપુરુષોની નાની નાની ટોળીઓ ગાયન, વાદ્ય અને નાચની રમઝટ મચાવી મૂકતી. કોઈ ઠેકાણે લોકો ગોળકુંડાળું વળીને બેસતા અને કાં તો નાના પ્રકારની વાતો અથવા ગરમત મજાક મશ્કરી કરતા અથવા બધા ભેગા બેસીને લોજન કરતા. ગરીબ-કંગાલ લોકો એ દિવસોમાં તો સાફ સાફ લોજન ખાવા પામતા. રાત પડતી એટલે તો આખો પર્વતજ રોશનીથી અને તરેહ તરેહની રમણીય આકૃતિની દીપમાળાઓથી ઝળહળી ઉઠતો. થોડે થોડે અંતરે દીપસ્તંભ ગોઠવાઈ જતા અને તેથી કરીને રૈવતક પર્વત જુદા જુદા રંગના અગણિત તારાઓ વડે શોભાયમાન દેખાતા ભૂરા આકાશની સાથે સ્પર્ધા કરતો. આ ઉત્સવમાં આખુંજ યાદવકુળ ભાગ લેતું. તેઓ, તેમની સ્ત્રીઓ, છોકરા અને છોકરીઓ-બધાંજ તેટલા દિવસ પોતપોતાનો કામધંધો બાબુએ મૂકીને કેવળ આનંદનુંજ સેવન કરતાં. =

આ ઉત્સવોના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે કૃષ્ણ તો ત્યાં ખરાબ. તેઓ કોઈ કોઈ વાર યાદવોના ભેગા સમુદ્રસ્નાન કરવા તથા જળક્રીડા કરવા દરિયામાં ઉતરતા. એમાં પણ નાનાં મોટાં, સ્ત્રીઓ પુરુષો, બધાંજ સામેલ થતાં અને ત્યાં પણ નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય અને નાના પ્રકારની ગરમતોની લહેર ઉડાવતાં. રાતના નાટ્યપ્રયોગો પણ થતા અને તેમાં સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો બેઉ અભિનય કરતાં.

કૃષ્ણે, ભરતખંડના તે જમાનાના લગભગ તમામ રાજાઓને યુદ્ધમાં હરાવીને ચોદ્યા તરીકે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં અદ્વિતીય પદ પ્રાપ્ત કર્યું * અને જે જરાસંઘના જીતમથી આખો દેશ થરથર કંપતો હતો તેનો પણ જ્યારે તેમણે અંત આણી દીધો ત્યારે તો આખા ભારતવર્ષની જનતા તેમને પૂજવા લાગી.

સુધિષ્ટિર રાજાના રાજસૂય યજ્ઞ વખતે કૃષ્ણે શિશુપાળને મારી નાખ્યો તેનું વેરલેવાને માટે પ્રાગ્જ્યોતિષનો રાજા શાલ્વ, જે શિશુપાળનો બાઈ થતો હતો તે શાલ્વ નામના વિમાનમાં

કેસીને દારૂકા ઉપર ચઢી આંચો અને તેની વિપુલ સેનાએ તે
શહેર ઉપર ઘેરો નાખ્યો. x

આ વખતે શહેરના લોકોને તથા સૈનિકોને પાનો ચઢાવવાને વાસ્તે આખું શહેર ધ્વજા-પતાકા-તોરણ વગેરે વડે ખૂબ રાહમાઠથી શણગારાવ્યું. આ સમય રાજ્ય ઉપર ભારે વિપત્તિને છે, એમ વિચારીને રણે લોકો દાંડ પીને બાનજૂલાં બની જાય અને નગરનો બચાવ કરવામાં ગફલત કરી બેસે તેટલા માટે એક બહેર આજ્ઞા પ્રકટ કરીને દાંડની વપરાશ અને તેનું વેચાણ બંધ કરાવ્યું. વળી લોકો મોજ-ચોખમાં પડી જઈને સ્વદેશના ઉપર અજૂમલી વિપત્તિની વાત વિસરી જાય તેટલા વાસ્તે નગરમાંથી ભવૈયાઓ, નાચનારીઓ, ગવૈયાઓ વગેરેને રજા આપી. શત્રુનો હુલ્લો ખાળવાને વાસ્તે દ્વારકા જવાના માર્ગ ઉપર શેટલા પૂલ હતા તેટલા બધાજ તોડી નખાવ્યા. હોડીઓનો અવર જવર બંધ કરાવ્યો. દ્વારકાથી એક ગાઉને છેટે ચારે બાજુએ ઉંડી ખાઈ ખોદાવી અને બાકીની આસપાસની તમામ જમીન કાંઈ ઠેકાણે નીચી તો કાંઈ ઠેકાણે ઉંચી કરી દીધી. વળી મુરંગ ખોદીને ભોંયરાં અને ધૂપા રસ્તા તથા ઉંડી ખાઈઓ તૈયાર કરાવી દાખ્યાં. + યાદવ થોદાઓ એ ખાઈઓ વગેરેનો આશરો લઈને શત્રુનો હુમલો ખાળવા લાગ્યા. દ્વારકાનો કિલ્લો એક તો

[illegible]

અને તેના કુટુંબીઓને જાણાને શૂળીએ ચઢાવીને મારી નાખવામાં આવશે; પણ તેનું પરિણામ એ આવુંયું કે, જાધાજ કૃષ્ણની અને જલરામની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. ÷ દોઢએ દોડે છોડ્યો નહિ. એમ કરતાં કરતાં લોકો રાજ્યના કાયદા-કાનુનોનો પણ ભંગ કરવા લાગ્યા અને જેટલા પ્રકારનાં પાપ જગતમાં હોય છે તે જાધાજ દ્વારકામાં હાજલ થયાં. સ્ત્રીઓ તેમના પતિઓને અને પુરુષો તેમની સ્ત્રીઓને છેતરવા લાગ્યા. કૃષ્ણે ઘણાએ પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ આ દુરવસ્થામાં સુધારો ન થયો તે નજ થયો.

એમ કરતાં કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધને છત્રીસ વર્ષ થવા આવ્યાં. કૃષ્ણે યાદવોને કહ્યું કે ચાલો આપણે સમુદ્રકિનારે આવેલા પ્રભાસપટ્ટણમાં ઉજાણી કરવા જઈએ. ઉજાણીની અને જાધાજીને તાગડધિક્તા કરવાની વાત સાંભળીને જાધાજ પ્રભાસ જવા એકઠે પગે થઈ ગયા. સાથે પુષ્કળ દોડ અને માંસ લઈને જાધા પ્રભાસ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં સૌએ ખૂબ જાધું અને પછી ગળાં સુધી દોડી ચીને છાકટા થઈ ગયા. જલરામ, સાત્યકિ, કૃતવર્મા, ગદ-એ જાધા મોટા મોટા યાદવો પણ દોડ પીને ગાંડાતુર બની ગયા.

પછી દોડના નશામાં સાત્યકિએ કૃતવર્માને કહ્યું:—“કેમ રે જલમાસ! તેં ક્ષત્રિય થઈને ઉઘી ગયોહી પાંડવસેનાની કેમ કનક કરી? તારા જેવો પાપી જગતમાં બીજો કોઈ હશે કે?” અને કૃતવર્મા કાંઈ છોડે? તે તરતજ તરુકી ઉડ્યો:—“અરે જાણ્યો જાણ્યો તું મોટો ધર્માત્માની પૂંછડી છે તે! તેં પેલા અનશનવ્રત લઈ એકલા અને હાથ વગરના થઈ ગયોહી ભૂતિશ્રવાને મારી નાખ્યો તે ભૂલી ગયો હોઈશ!” સાત્યકિએ તેના જવાબમાં તરવાર ખેંચી અને કૃતવર્માનું ડોકું ઉડાવી દીધું અને તેના બીજા કેટલાક કુટુંબીઓને પણ પૂરા કરી નાખ્યા. એટલે તો પછી ભોજ અને અંધક શાળાના યાદવો સાત્યકિ ઉપર તૂટી પડ્યા. કૃષ્ણના પુત્ર પ્રવ્રન્ને સાત્યકિનું ઉપરાતું લીધું. એવજેવામાં કૃષ્ણએ લયકર રૂપ પકડ્યું. એજ, અન્ધક, તૃણિ અને કુકુર-એ ચારે

— મશ્કરી કેવલ ન કરાવે કેવલ સિદ્ધિપાવ પ્રાપ્ત થઈને દોડીને જતા જાણનારો તેણે પણ કાલે એકે સંવત્રે નવ દશ સ્વર્ગના ભવે જઈને તે સ્વર્ગના ભવે પાપના ભવે પડ્યા નહીં. હૃદયમાં પાપના ભવે તેણે પાપના ભવે પડ્યા નહીં. હૃદયમાં પાપના ભવે તેણે પાપના ભવે પડ્યા નહીં. હૃદયમાં પાપના ભવે તેણે પાપના ભવે પડ્યા નહીં.

શાખાઓના યાદવો અંદર અંદર જાગવા લાગ્યા અને આત્મ-
દ્રેહની ભવાણમાં આપું યાદવકુળ સંટોવાઈ મથું. માન્યકિ
બને પ્રયુગ્મન-જેઠનો યોદી વારમાંજ ધટોલાદવો ધર્ષ મયો; પણ
તેથી લડાઈ થ'બી નહિ. સમુદ્રકિનારે વાંગનું જંગલ હતું;
તેમાંથી મોટા મોટા ઇંદુકા કાપી કાપીને ત્યાં એકબીજાને રાંદાર
કરવા મંડયા. આજે બધાએ ગળા મુખી હાર પીધા હતા.
કોઈને ભાન તો હતુંજ નહિ અને આંખો પણ ઘેનમાં અધમીંચી
હતી. આવી અવસ્થામાં જેની લાઠીના મપાટામાં જે આંગ્રો તે
મુઓ. કૃષ્ણ પણ એક મોટો વાંસનો સોટો લઈને જે તેમના કાથ-
માં આવ્યો તેને મૂડવા મંડયા અને તેમને હાથે પણ ધણા મુઆ.
જે રીતે કોઈનાથી જેમનો પરાજય થયો ન હતો તે યાદવો,
એકબીજાને હાથે માત્ર લાકડીઓના હથિવારથીજ માર્યા ગયા.

ત્યારે યાદવવંશના પૂરેપુરા કુનાકાલીઆ થઈ ગયા ત્યારે
કૃષ્ણના જીવને નિરાંત વળી. પછી તેમણે પોતાના સારથિ હારુ-
કને કહ્યું કે, હસ્તિનાપુર જઈને અર્જુનને બોલાવી લાવ. ત્યાર
પછી તેમણે જોયું તો બલરામ જંગલના એક એકાંત સ્થાનમાં
બેસીને પોતાના યોગબળથી પ્રાણત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં હતા.
ત્યારે કૃષ્ણ પણ યોગબળથી પ્રાણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરીને
વનમાં જઈને સૂતા. જોવામાં એક જરા નામનો વ્યાધ ત્યાં આવી
પહોંચ્યો. તેણે કૃષ્ણને બદલે હરણ સૂતેલું હશે, એમ ધારીને
એક બાણ માર્યું. આ પ્રમાણે સો કરતાં વધારે વધનું આયુષ્ય
લોગલા પછી કૃષ્ણની જીવનલીલા પ્રભાસ આગળ પૂરી થઈ.

એ મહાપુરુષ અત્યાચાર, અન્યાય અને અધર્મની સામે-
ના મંદ્રામમાં જીવનભર ઝગડ્યા હતા. તેમણે કંસને માર્યો;
જરાસંધને અને શિશુપાળને માર્યા તો પણ તેમનાં રાજ્ય તરફ
કદી પણ લોભની નજરે જોયું નથી. બરતખ ડના એકે એક રાજાને
તેઓ યુદ્ધમાં હરાવી વળ્યા, તો પણ કોઈના રાજ્યની એક તમુ
જેટલી પણ જમીન તેમણે દબાવી નથી. તે અસાધારણ બળવાન
અને અદ્વિતીય વીર પુરુષ હોવા છતાં અત્યંત નિઃસ્વાર્થી હતા.
તેમનું વેદાદિ જ્ઞાન, રાજનીતિનું, ધર્મનું અને વ્યવહારનું
જ્ઞાન અગાધ અને અજોડ હતું; તે છતાં સિંધુ નદી બોળાગીને
એવું ભૂમિમા જઈ આવ્યા હતા; સમુદ્રપર્યટન કરી આવ્યા
હતા; અનાય અને સદ્ર જાતિનો આંખોને પરદા હતા; સદ્રના

હાથની રસોઈ પણ તેમણે ખાધી હતી. તે જાતિભેદને માનતા ન હતા. વાણી અને વર્તનમાં તેઓ પૂરા સમદર્શી હતા. તે અત્યંત ઉદાર, મહાન સમાજસુધારક, ધર્મસંસ્કારક અને સંદેશપ્રેમી હતા. આજે તો આપણે તેમનું સ્મરણ કરવાનું રહ્યું છે !

મહાભારત તેમને વિષે કહે છે કે “કૃષ્ણ સર્વગુણસંપન્ન હતા.” x સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે “શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિભા અલૌકિક હતી.”- લેખકે આઠ આઠ વર્ષ સુધી એકલું કૃષ્ણ ચરિત્ર તપાસ્યું છે. તે પછી તેની ખાત્રી થઈ છે કે, બકિમચંદ્રે તેમને વિષે જે લખ્યું છે કે “કૃષ્ણનું ચરિત્ર પવિત્રતામાં અને સર્વગુણસંપન્નતામાં આખા જગતમાં એક અને અનુપમ છે”# તે તદ્દન યથાર્થજ લખ્યું છે. કૃષ્ણ અસામાન્ય શક્તિસંપન્ન અને ઉંચામાં ઉંચી કોટિના મહાપુરુષ હતા, એમાં કાંઈજ સંદેહ નથી.

અત્યંત ખેદની વાત છે કે, આદર્શ કર્મવીર, આદર્શ પુરુષાર્થવાદી, ગીતાશાસ્ત્રના પ્રબોધક અને પરમ દેશવત્સલ કૃષ્ણની ઉપાસના કરનારા હિન્દુઓ કર્મબ્રહ્મ, નિષ્કર્મણ્ય અને શુષ્ક વૈરાગ્યવાળા બની ગયા છે ! કૃષ્ણને પૂજનારા એવા શા કારણથી થયા હશે, તે પણ એક પ્રશ્ન છે. તેમના ઉપર જે જે દુઃખ પડે છે, તેમની જે જે પ્રકારની દુર્દશા થઈ છે, થાય છે અને થશે તે બધાનું કારણ તેમનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મ છે, એવું કોણ જાણે તેમણે શાથી નિશ્ચયપણે માની લીધું છે અને એમ માનીને તેઓ નિશ્ચિન્ત, નિશ્ચેષ્ટ અને નિરુદ્ધમી બની ગયા છે ! પારકાના પગ ધોવાના બદલામાં તે લાત લગાવે તોપણ તે લાત ખાઈને પડ્યા રહેવામાં તેઓ સાર્વિક ગુણનો ઉદય માને છે અને એવા વર્તનને તેઓ વખાણે છે. આ બધી વિચિત્રતાનું કારણ શું હશે ?

કારણ શોધવા માટે શા વાસ્તે આઘે જવું જોઈએ ? કૃષ્ણ પોતેજ તેનું કારણ બતાવતા ગયા છે: “જે જેની ઉપાસના કરે છે તે તેના જેવો થાય છે.” કૃષ્ણનું એ વચન કદી ખોટું પડેજ નહિ. હિન્દુઓ જીવંત કૃષ્ણની ઉપાસના નથી કરતા; મહાભારતના વીર કૃષ્ણની ઉપાસના નથી કરતા; ગીતાના નિષ્કામ કર્મ-યોગના પ્રબોધક કર્મયોગી કૃષ્ણની ઉપાસના નથી કરતા. તેઓ તો પરચરના કૃષ્ણને પૂજે છે એટલે પરચર જેવા જડ થાયજ ને ?

x આદિપર્વ, ૫૫-૧૫

— વર્તમાન ભારત, પૃષ્ઠ ૪

* કૃષ્ણચરિત્ર, ખંડ ૨, પ્રકરણ

હવે સાલો દારકામાં શું થઈ રહ્યું છે તે જોઈ આવીએ.
 કૃષ્ણના કહેવાથી તેમનો સારથિ દારક દોડતે ઘોડે હસ્તિનાપુર
 જઈ પહોંચ્યો અને સઘળા ચોકના સમાચાર પાંડવોને વિદિત
 થયાં. તે સાંભળીને પાંચે ભાઈઓ અને દ્રૌપદી રડી રડીને જમીન
 ઉપર આઘોટીઆં ખાવાં લાગ્યાં. પછી અર્જુન રડતો રડતો
 દારકા જવા ઉપડી ગયો. ત્યાં જઈને તેણે જે જોયું તેનાથી તેનાં
 મનસ્વલ વીરધાઈ ગયાં. આજે તે અસલનું ઝાંકઝમાળ દારકા-
 જ ન હતું. તેના ઉપરનું બધું નૂર ઉડી ગયું હતું. આજે ત્યાં
 આનંદોદાસનો નાનો સરખો એક તરંગ પણ ન હતો. જે
 દારકામાં ઘેરે ઘેર નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યોના ઘેંચેકાર થઈ રહેતા તે
 આજે રમથાન જેવું શમશમાકાર હતું. ક્યાં ગયો તે જનપદનો
 દોલતલલ ? અને ક્યાં ઉડી ગયા તે રંગરાગ ? જે દારકામાં
 એક વાર-મહોન્મત વીર પુરુષો ધૂમતા હતા ત્યાં આજે ગાપ
 વગરનાં નાનાં છોકરાં અને રાંડીરાંટોજ રહ્યાં છે; અને તે છોકરાં
 અને સ્ત્રીઓ પણ કેવાં ? નથી તેમનાં અંગ ઉપર સુશોભિત વસ્ત્ર,
 નથી આભરણ, નથી અંગરાગ અને નથી મુખ ઉપર મુખની
 એક રેખા ! રૂપ અને યૌવનથી કાટ કાટ થવી જોળનવંતી યૌવના-
 ઓના માથાની લટો આજે વેરણ ખેરણ ઉડતી ફરે છે; ચરીરે
 વિષવાનાં ધોળાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે; તેમના મુખમાંથી નિઃશ્વાસ અને
 નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વહી જાય છે. દારકાના વિહારોદ્યાન અને
 જળાશયો રાજરાજ દબરો મુવક-મુવલીઓના આનંદકલ્લોલ-
 થી જે ગાલ ઉઠતાં ત્યાં આજે કામડા ઉટે છે અને ગાયો ચરે છે !

અર્જુન ગયો તેવો સીપા પોતાના પરમ સખા કૃષ્ણને
 ઘેરજ ગયો. હાથ ! તે ઘર તેને આજે કૃષ્ણ વગર ખાવા ધાય
 એવું સૂઝું સૂઝું લાગ્યું તેવું પોતાના અંતરની જ્યાં દિલમાંજ
 દબાવી રાખેલાં કૃષ્ણના આંખને દિલ સે આપ્યો. પછી એક
 બાજુએથી પાન નાનું અને બીજી બાજુએથી સસરા વમુ-
 દેવને ઘેર ગયો. તે સસરા પુત્રને બેઠકડેને ધણુ નિધા, કલ્પ્યા
 અને બીજા... નાનગણું દેહવાન થયો.
 અર્જુન... નાનગણું દેહવાન થયો.
 મુવકે...

... અને છેકજેને લોકને
 ... નાનગણું દેહવાન થયો, દરિય,

વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિનાં કુટુંબો પણ સાથે આવવા તૈયાર થયાં. તેમને પણ અર્જુને પોતાની સાથે આવવા હીધાં. ઘોડાગાડીઓ, બળદગાડાં, હાથી, ઘોડા અને ઉંટ, એ બધાંનો કાફલો એટલે લાંબો હતો કે તેમના એ છેડાની વચ્ચે કેટલાક માઈલનું અંતર સમાઈ જતું હતું. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ પંજાબ સુધી તો સહિસલામત આવી પહોંચ્યાં. પંજાબમાં પેઠા પછી ત્યાંના આલીર નામના લોકોના ટોળાએ તેમના ઉપર આક્રમણ કર્યું. અર્જુન તેમનો બચાવ કરવા ઘણુંએ મથ્યો પણ આલીર લોકો સ્ત્રીઓ અને માલમિલકતને ઉપાડીને ચાલતા થયા. તેમના સપાટામાંથી જે થોડી ઘણી બંદવ સ્ત્રીઓ બચી હતી તેમને લઈને અર્જુન કુરુક્ષેત્ર ગયો. ત્યાં આગળ તેમને સૌને માટે રહેવાની સગવડ કરી આપી. લોજવંશની સ્ત્રીઓને માર્તિંકાવર્ત શહેરમાં રાખી. સાત્યકિની સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓને રાડ સરસ્વતી નદીના કિનારાની જગ્યા કાઢી આપી. કૃષ્ણના હીકરાનો હીકરો વજ્ર, આ કાફલામાં હતો તેને ઇન્દ્રપ્રસ્થનો રાજા બનાવ્યો. કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને પણ ત્યાંજ રાખી. કૃષ્ણનો પુત્ર પ્રહુઅ, તેનો પુત્ર અનિરુદ્ધ અને તેનો પુત્ર તે આ વજ્ર.

આ પ્રમાણે આત્મદ્રોહની આગમાં બારતની ઝોક પછી એક વીર્યવાન જાતિઓ બાળીને બાદમ થતી ચાલી અને તેના ઉપર પરદેશીઓના હુમલા તો ચાલુ ને ચાલુજ હતા. જે દેશનું રક્ષણ કરનાર લગ્નચક્ર જાતિઓ અંદર અંદર લડીને નાશ પામે તે દેશને પરદેશીઓની તાબેદારીજ કરવી પડે ને? તેમના ઉપર પરદેશી પ્રજા એટલુંકમી ન કરે તો કરે કોના ઉપર? જંગલમાં સળગેલો દાવાનલ જેન આખા જંગલને બાળીને બાક કયા પછીજ હોયવાય છે, તેમ આત્મદ્રોહનો દાવાનલ પણ આ વિશાળ ભારતવર્ષની નાની મોટી વમામ કેમિનો વિનાશ કરી પછીજ હોયવાશે. અંદર અંદરના કલહમાં રમ્યા પમ્યા રહેના કિન્દુઓ આ દાવાનલના પડેલા આગ સર્પ પડે અને પછી બીજા કેમે ને પછુ વરફાવતી રહેવા અગરો પ્રહુ મૌને સન્નિવિ આનો અને જુનુનની કેમ રી હો !

મુપલ પર્વ નમાન

૧૭-મહાપ્રસ્થાન પર્વ

પ્રકરણ ૧ હું-પાંડવોનું મહાપ્રસ્થાન

કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધને હવે લગભગ આળીસ વર્ષ થઈ ગયાં. પાંડવોએ તેટલો વખત હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય ભોગવ્યું. હવે એ પાંચ ભાઈઓની ઉંમર સો વર્ષ ઉપર થઈ ગઈ હતી. યુધિષ્ઠિર રાજા તે પછી મહાપ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેમની સાથે તેમનાં ભાઈઓ આવવાં તૈયાર થયા અને તેમની સલાહની સહાયતા આરિષ્ટી દ્રૌપદી, જે સુંબદુઃખની તડકા-છાંય-દીથી ભરેલાં અનેક વર્ષો દરમ્યાન તેમની છાંયાની માફક સાથે ને સાથેજ રહી હતી તે કંઈ પાછળ એકલી ઘેર રહે પણ ખરી? તેને રાજ્યવેશવનો થોડોજ મોહ હતો કે તે ધરનો ખૂણો સાથ-વીને બેસી રહે?

આ વાતની નગરજનોને ખબર પડી ગઈ એટલે તેઓનાં ટોળેટોળાં રાજસભામાં આવી આવીને યુધિષ્ઠિર રાજાને તેમનો વિચાર પડતો સુકાવવા આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. નગરની ઓંઓ રડવા લાગી; પણ તેનું કશું પરિણામ આગ્યું નહિ; કારણ કે યુધિષ્ઠિરનો નિશ્ચય થઈજ ચૂક્યો હતો. જેનું મન એક વાર વિચયતૃપ્તિમાથી ઉપરામ પામી ગયું હોય, તમામ જાતના સ્નેહનાં બંધનોમાથી છૂટું થઈ ચૂક્યું હોય અને સંસાર ક્ષણિક અને સારહીન છે એવી જોને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ ગઈ હોય તેને કોણ રોકી શકે?

સુવરાજ પરીક્ષિતને યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરની ગાદીએ બેસાડ્યો. તેનાં ઉમર પણ આ વખતે આળીસ વર્ષની થવા આવી હતી. રાજ્યવેદીવટના કૃત જવાળદારી યુધિષ્ઠિરે યુયુત્સુને માથે નાખી અને તેને સુખ્ય પ્રધાનનું પદ આપ્યું. પરીક્ષિતને

પોતાનો શિષ્ય ગણીને તેને સાચવવાનું અને યોગ્ય રસ્તે દોરવાનું કામ કૃપાચાર્યને સોંપ્યું. પછી ઘેરથી નીકળવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. યુધિષ્ઠિરે સુભદ્રાને પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ભદ્રે! વળતે ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય અને તારા પાત્ર પરીક્ષિતને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય હું આપી બાંહે છું. તું જેઠને બાળવતી રહેજે. મારો વંશજ રાજ્યલોભી ન થાય તેની તું ખૂબ સાવચેતી રાખજે. મારા વંશજે પેઢી દરપેઢી સુધી પોતાને કૃષ્ણના વંશજોના ઋણીજ માને. અમે જઈએ છીએ પણ તને જેઠ રાજ્યોનું રક્ષણ કરનાર કુળદેવી બનાવતાં જઈએ છીએ.”

પછી યુધિષ્ઠિરે પોતાના અંગ ઉપરથી રાજાનો પોશાક અને અલંકાર વગેરે ઉતાર્યાં અને તેમની જગ્યાએ વડકલ તથા મૃગચર્મ ધારણ કર્યાં. તેમના લાઇઓએ અને દ્રૌપદીએ પણ તેવું જ કર્યું. ત્યાર પછી સૌને મળી હળી, સૌની રજા લઇને તેઓ રાજમહેલમાંથી નીકળીને સરિયામ રસ્તા ઉપર આવ્યાં; અને તેઓ જેમ જેમ આગળ જતાં તેમ તેમ આખા નગરનાં તમામ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો રડતાં રડતાં તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યાં. આખું જગત તેમને રોકવા મથે, પણ હવે તેઓ રોક્યા રોકાય એવા ન હતા. જેમણે આવડું મોટું સામ્રાજ્ય તુરંત રમકડાની માફક ફગાવી દીધું, તેમણે ન તો ખીજ કોઇને વિચાર કર્યો અગર ન તો કોઇની સામે નજર માંડીને જોયું. તેઓ તીવ્ર વૈરાગ્યના આવેશમાં જેવી દૃઢ ચાલે રાજમહેલમાંથી નીકળ્યા હતા તેવીજ દૃઢ ચાલે આગળ ને આગળ વધતાજ ગયા; અને એમ કરતાં કરતાં તેમનું એક વારનું અતિપ્રિય હસ્તિનાપુર નગર ઘણુંજ પાછળ રહી ગયું.

જ્યારે તેઓ છેકજ દેખાતા બાંધ થઈ ગયા ત્યારે તેમના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ અને નગરનાં સ્ત્રીપુરુષો આંસુ લૂછતાં લૂછતાં અને તેમના શુભોનું સ્મરણ કરતાં કરતાં પોતપોતાના ઘર તરફ પાછાં ફર્યાં. અર્જુનની સ્ત્રી ઉલ્પી અને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓએ શોકના આવેશમાં નદીમાં ડૂબી મરીને પ્રાણત્યાગ કર્યો; પણ એક વક્ષાદાર દંતરાએ પાંડવોનો પીછો છોડ્યોજ નહિ. તે આખર સુધી તેમની સાથેનો સાથેજ રહ્યો.

પાંડવો હસ્તિનાપુરથી નીકળ્યા તેવા પૂર્વ દિશા તરફ વળ્યા. લોહિત સમુદ્રને કિનારે પહોંચ્યા પછી અર્જુને પોતાનું ગાંડીવ

ખનાવ આવતી કાલેજ આપણી નજર આગળ એ કાળ સિદ્ધ કરી બતાવે છે.”

દારકાની અવસ્થા જોઈને તેમનો શોકાગ્નિ શાંત તો નજ થયો; પણ તેણે તેમના કૃષ્ણપ્રેમને વધારે ઉદ્દીપિત કર્યો. એ પ્રેમની પાવકજ્વાલાથી સળગતે હોયે, મુખે કૃષ્ણનાં ગુણકીર્તન કરતાં અને નેત્રોમાંથી અશ્રુમાલા ટપકાવતાં તે છએ જણ ત્યાંથી હિમાલયને રસ્તે વળ્યાં. હિમાલય તો શીતળ પ્રદેશ છે. ત્યાં જઈશું તો હૃદયની જ્વાલા શાંત થશે એવો વિચાર તેમણે કર્યો હશે; પરંતુ હૃદયની જ્વાલાનો તાપ જેમણે વેઠ્યો છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે, એ જ્વાલા એક વાર સળગી તેજ સળગી. તે તો સળગનારની ચિતાના બડકાની સાથેજ હોલવાય છે. અરક્ષ હિમ અગર સમુદ્ર તેને શાંત કરી શકતો નથી. સમુદ્રના અનંત સૌંદર્યનાં અને હિમાલયની વિરાટ મૂર્તિનાં દર્શનથી તે આગમાં ઉલટું ધી રેડાય છે, અને તેથી હતી તે કરતાંયે વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે.

મહા પ્રસ્થાન પર્વ સમાપ્ત

૧૮-સ્વર્ગારોહણ પર્વ

પ્રકરણ ૧ સું-પાંડવોના છેલ્લા દિવસ

આખા જગતમાં અલેક એવો પર્વતરાજ હિમાલય પોતાની વિશાટ કાયા વડે ભારતની ઉત્તરસીમાને ઢાંકીને ઉભો છે. તેની પૂર્વ અને પશ્ચિમ-બેઉ બાજુએથી બીજા બે પર્વતોની દ્વાર નીકળે છે અને તે વડે હિમાલય પોતાના ડાબા અને જમણા બાહુ વડે ભરતખંડને પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાએથી પકડી વીંટ-બાંધીને તેનું રક્ષણ કરે છે. હિમાલય પર્વત ભરતખંડના અધિપતિના દેવની આજ્ઞા તેની ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમ-ત્રણે દિશાએને પોતાના અસેધ દુર્ગ જેવા બાહુ વડે સુરક્ષિત કરીને ઉભો છે; છતાં જેને પોતાની બાજુનું રક્ષણ કરવાનું ન આવડે તેનો કુદરત કયાં સુધી બચાવ કરે? તેથી આખરે મિત્રરાજ હિમાલય ભરતખંડની દુર્ગચાથી અતિથય ખેદ પામીને, છેવટે તેનાથી ઠંડાળીને, ઉચે ઈશ્વરના સામે મોઢું કરીને ઉભો રહ્યો છે.

અનંતવાની પ્રતિભૂતિ જેવા હિમાલયને આદિ નથી અને અંત નથી. જે દિશાએ નજર કરે તે દિશાએ પર્વતની ઉપરા-ઉપરી દોરખાણને જોતાં જોતાં આખરે તમારી નજર ધમણી જશે જેને કળાયકને ધસારો કરી દરબોજ નહે પણ એવું અનંત હોય. કોઈ ઉગેલાં ધનધોર અસ્ત્ર તેની બાજુએની અગ્નિગુને દબાં છે; અને તેના રક્ષકથી પરિપુષ્ટ થઈને તેના વિશાટ દેહ ઉપર તેમની સ્થામલ કાયા-વિશાટ રીવરે છે. તે જ વહે મોંઘેલી રક્તી કાનાં સેકે પર્વતો બન્યાં. કુદરતે દે.ઈ હિમ દવને ગણે, દે.ઈ તેનું રક્તનું દેહન અને દે.ઈ તેનું અનંતને વરગાળે અનંતિ કાળથી કુદરતનું આ વ. ન. નથી રહ્યું છે તેવું જોઈએ એક-બીજાની કારે રથે ર.ઈ છે અને તેનું ઉપર નજર ર.ઈ ર.ઈ

વેલા-વેલીઓની જટિલ જાળ રચાવાથી અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી રહ્યાં છે. આકાશ સુધી ઉંચી ઠોકને લંબાવીને ઉભેલાં કેટલાંક વૃક્ષો થડથી ટોચ સુધી રંગબેરંગી પુષ્પોના વાંધા સજ્જને મહાભાર ઉભાં છે. તેમનાં કાળજૂનાં થડ ઉપર લીલ અને શેવાળની મળામલી ચાદર પથરાઈ છે અને કોઈ નાની નાનુક પાંદડીઓ-વાળી, તો કોઈ મોટાં કઢાવર પાંદડાંવાળી વેલીઓ તેમને આલિંગીને સુખસ્વપ્નમાં ડોલી રહી છે. કોઈ કોઈ વૃક્ષની તડોમાં બીજાં વૃક્ષોનાં બીજ પડવાથી તેમના ઉપર તે તે બીજનાં ઝાડ ઉગી નીકળ્યાં છે; અને તેથી કરીને એક એક વૃક્ષ ઉપર અનેક-રંગી પુષ્પોના ઝૂમળા લટકે છે. તેમના પરાગને ચારે દિશાએ વહી જતો પવન પણ તેમની ખુશબોના નશાથી મદમાતો બનીને ચારે બાજુએ સ્વચ્છન્દથી વહે છે. તે સુશીતલ સુગન્ધી વાયુની લહરીઓ મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને પરિતૃપ્ત કરી દે છે. અનંત કાળથી પૂર્ણ સ્વતંત્રતામાં મહાલતાં રંગબેરંગી પાંખોવાળાં પંખી-ઓનાં ટોળાં ડાળીએ ડાળીએ ઉડતાં ખેલતાં ફરે છે અને તેમના મધુર કર્ણપ્રિય કલરવથી વનસ્થલીને ગજવી મૂકે છે. સદૈવ હૃદયના જેવા પ્રવાહવાળાં પહાડી ઝરણાં રમતીઆળ બાળકોની માફક ખડ-ખડ હસતાં, ફૂંટતાં, ઠેકતાં નીચે ઉતરી પડે છે; અને તેમના રૂપેરી જળકણ વડે દિશાઓને સુશીતળ કરે છે. કોઈ ઠેકાણે મદમાતા પ્રચંડ જળધોધ પર્વતની બાજુએથી નીચેના ગહ્વરોમાં ભીપણ નિનાદસહિત ભેરભેર ફૂંદી પડે છે; અને તેના ગંભીર ધ્વનિના પડધા વડે પર્વતની એકાન્ત શુદ્ધાઓને ગજવતા આગળ ધસ્યા જાય છે. તેમાંથી ઉડતાં જળખિંદુઓની ચાદર ઉપર સૂર્યનાં ત્રાંસાં ફિરણ પડવાથી સુંદર મેઘધનુષ્યો રચાય છે. આ મહા-વનમાં સિંહ, વાઘ, ચિત્તા, રાની પાડા, હાથી, કસ્તૂરીમૃગ, જંગલી ગાયો વગેરે વન્ય પશુઓનાં ટોળાં નિર્ભયપણે સ્વચ્છન્દે ભમે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે માઇલના માઇલસુધી શુભ્ર ખરફનો ઓછાડ પથરાયો હોય છે અને તેના ઉપર જ્યારે સૂર્યનાં ફિરણ પડે છે ત્યારે ચાંદીની માફક ઝગમગી ઉઠે છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પર્વતની ટોચ પાતળા નાનુક મિનારાની ટોચની માફક આસ્તે આસ્તે પાતળી થતી થતી આકાશને વીંધીને અનંતતા સુધી પહોંચી જતી દેખાય છે; અને તેના ખરફના શુભ્ર અમલ-ધવલ સુકુટ ઉપર આદ્યમતા રવિનાં ફિરણ પડે છે ત્યારે શુદ્ધ સુવ-

જેનાં મને પણ ચરમાને જોવી અપૂર્વ એનેરી કાંનિને મરજી
 હો છે. આ પર્વતરાજની વિકટ ધાંટીએને વટાડીને, તેનાં અસંખ્ય
 ભક્તમૂલને ભેડીને નવ્ય ષશ્વતો અને અશ્વત્થ માનવજાતિને
 સંવિવિધ નિર્મલપદ્મ આપ-જા કરી રહી છે. તેમના રાજના
 જગદારને પરિણામેજ પર્વત ઉપર જગદાની ગાંઠડી, વિકટ
 પગદંડીઓ બની છે. જો પગદંડીઓ સર્પાકારે પર્વતની ભાજીએ
 જાણીએયકેને જોક પર્વત ઉપરથી બીજા પર્વત ઉપર અને બીજાથી
 સીધા ઉપર જોમ ઉતરેતર જગતનીજ જાય છે. કેટલેક ઠેકાણે
 પહાડી ઝરાઓ ઉપર આડાં પડેલાં વૃક્ષો વડે કુદરતી પૂલ બંધાયા
 છે. કેટલીકવાર જો પગદંડીઓ ઉઠ નીચે પર્વતની પાતાળ-ડંડી
 સુધીઓમાં ઉતરી પડે છે અને ત્યાંથી પાણી ટાંચો ચઢાવો ખાતી
 ખાતી બીજા પર્વત ઉપર ટોચિયું કરતી દેખાય છે. અમુક જગ્યા
 તે આપણીજ છે; હમણાં થોડી વારમાં ત્યાં પહોંચી જઈશું,
 જોતું આપણે ધારીએ પણ ત્યાં પહોંચતાં પહોંચતાં આજો દિવસ
 નીકળી જાય છે. આ વિકટ પગદંડીઓ ઉપર થઇને પાંચ પાંડવો
 અને દ્રૌપદી કોઇ ઠેકાણે હિમાલયની સૌમ્ય સુખકર મૂર્તિનાં,
 તે કોઇઠેકાણે તેના બીયણ-કસળ સ્વરૂપનાં દર્શન કરતાં કરતાં
 ચાલ્યાં જાય છે.

તેઓ તો સ્વર્ગે જવા નીકળ્યાં છે. સ્વર્ગના રસ્તા તો વિકટ-
 જ હોય ને ? સ્વર્ગે જવાને ગાટે ઉત્તર દિશા તરફ મુખ રાખીને
 હિમાલયની જોક પછી જોક, જોક જોકથી ઉંચી ટેકરીઓ જોળાંગી
 જોળાંગીને જવું પડે છે. જોમ કરતાં કરતાં પ્રવાસી પૃથ્વીની સપા-
 ટીથી ધણે ઉંચે ચઢી જાય છે. હિમાલયની નીચાણની ટેકરીઓની
 પ્રાકૃતિક શોભા અતિશય સુંદર છે; પણ તેની ઉંચાણની ટેકરી-
 જોતું ચઢાણ તેટલુંજ વિકટ અને જોળમભરેલું છે. વચમાં કોઇ
 ઠેકાણે પાધર, તો કોઇ ઠેકાણે ચઢ ઉતરવાળાં જંગલો આવે છે.
 તેમને વટાવીને પહાડી નદીઓ અતિશય વેગથી ધસી જાય છે.
 વચમાં મોટી મોટી ભયંકર ગુફાઓ આવે છે. કેટલીક જગ્યાએ
 અનાદિ કાળથી ખરફના થર ઉપર થર ભામ્યાજ કરે છે. ત્યાં
 તો ન મળે ઝાડપાન અને ન મળે પશુપંખીઓ. ચારે દિશાએ
 જ્યાં લુઓ ત્યાં કેવળ ખરફ, ખરફ ને ખરફ કોઇ કોઇ વાર વર-
 સાદનાં અને કરાનાં એવાં ભયકર ઝાપટાં તૂટી પડે કે આગળ
 વધવાની હામજ ન ચાલે અને ક્યાં ઉભાં રહેવું તેનું પણ ઠેકા.

રથ, ઘોડા, ઘોડાગાડીઓ, એ બધું ત્યાં જોઈએ એટલું હતું. ત્યાં હરણાં ખેલતાં કરતાં હતાં અને પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરતાં ઉડાઉડ કરતાં હતાં. નૃત્ય ગીત અને વાદ્યની હેલી મચી રહેતી હતી. બાગબગીચાઓનો ત્યાં પારજ નહોતો. સ્વર્ગનાં વૃક્ષોનાં પાન બારે માસ લીલાંછમ જેવાં અને ફળ પણ તેમને બારેમાસ આવ્યાજ કરે. તળાવ જોયાં હોય તો રંગબેરંગી કમળ અને બીજાં જળપુષ્પથી ભરપૂર. સૂર્યપ્રકાશ પણ ત્યાં ઝાંઝો ચાકરો નહિ. મધુરો મધુરો તડકો પડ્યા કરે, અને ત્યાં કંઈને થાક તો લાગેજ નહિ.

એ પૌરાણિક ધર્મોના ગ્રંથોમાં છે અને દરેક દેશના લોકોએ પોતાના દેશની પરિસ્થિતિ ઉપરથી સ્વર્ગની કલ્પના કરી છે. પ્રસ્તુત વર્ણનમાં ટિપ્પેટના સારામાં સારા લાગની રમણીયતાને કલ્પનાના કાચથી અનંતગણી વિસ્તૃત કરી છે અને ટિપ્પેટમાં જે નથી તે કલ્પનામાંથી ઉમેર્યું છે. બાકી એની એકે એક વિગતની પરીક્ષા કરવા બેસીએ તો એનું ઉપરછલ્લાપણું સાફ દેખાઈ આવે. એ સ્વર્ગ તો સ્થૂલ સ્વર્ગ. એટલે હિમાલયની પેલી મેરનો દેશ છે એ વાત મૂળ ગ્રંથકારની નીચેની નોટ ઉપરથી પણ સમજાશે. બાકી વાચકે એટલું લક્ષમાં રાખવું કે જેને સ્વર્ગ, વૈકુંઠ, પરમધામ ઇત્યાદિ નામો આપ્યાં છે તે આધ્યાત્મિક અવસ્થાઓ છે. સ્થૂળ ભૂમિકાઓ નથી કે જ્યાં હીરા, મોતી અને લાકુ-જલેખીઓ મળે અને મુસલમાનોના ધારવા પ્રમાણે અકકેક મુસલમાનને સિત્તેર સિત્તેર આસરાઓના સમાગમનું સુખ મળે ! આ બધીજ કલ્પના છે અને જેનો જેવો અધિકાર તેણે તેવી કલ્પના કરી છે.—સેવાનંદ

મૂળ ગ્રંથકારની ટીકા:—

ઉપર અગોએ સ્વર્ગનું વર્ણન કર્યું છે તે વનપર્વના અધ્યાય ૪૨, ૪૩, ૪૪ અને ૧૬૮ ને આધારે કર્યું છે. અનુશાસનપર્વના ૬૩ માં અધ્યાયમાં પણ સ્વર્ગનું વર્ણન છે. અર્જુન, લોમશ ઋષિ (વનપર્વ, અધ્યાય ૪૭. ૯૧), વેદવ્યાસ (સ્ત્રીપર્વ, ૮-૧૯) અને બીજા ધણાએ ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો (અનુશાસનપર્વ, અધ્યાય ૧૪૭, અશ્વમેધપર્વ, ૧૬-૧૫) સદેહે સ્વર્ગમાં ગયા હતા અને પાછા ભરતખંડમાં ઉતરી આવ્યા હતા. અર્જુન તો છવતેછવત પાંચ વરસ સુધી ત્યાં રહી આવ્યો હતો અને તે નાચતાં, ગાતાં અને વાદ્ય વગાડતાં શીખેલો તે ત્યાં રહીનેજ શીખ્યો હતો. વળી ત્યાં તેણે સ્વર્ગના લોકોના પક્ષમાં રહીને દાનવોની સાથે યુદ્ધ પણ કર્યું હતું. પાછા આવતી વખતે ત્યાંના લોકો પાસેથી કેટલાંક નવાં અને દુર્લભ અસ્ત્ર શસ્ત્ર પણ ભરતખંડમાં લેતો આવ્યો હતો. નદુપ રાજા તો સ્વર્ગનો રાજા પણ થયો હતો, (વનપર્વ, ૯૧-૫, ૬. અને એજ પર્વના અધ્યાય ૧૬૪, ૧૮૧. ઉદ્યોગપર્વ, અધ્યાય ૧૧. અશ્વમેધપર્વ, ૧૬-૧૫.

પરિશિષ્ટ

રાજા પરીક્ષિત

પ્રિય વાચક ! આપણે છટા પડીએ તે પહેલાં એક વાર હરિતનાપુર તરફ નજર કરતા આવીએ. હવે તેના રાજ્યાસન ઉપર પરીક્ષિત રાજા બેઠો હતો. તેણે વીસેક વર્ષ રાજ્ય લોગવું અને હવે તે લગભગ સાઠ વર્ષની ઉંમરનો થવા આવ્યો છે. તે પણ ધર્માત્મા, મહાનુભાવ, સત્યવાદી અને પ્રજાપાલનમાં તત્પર હતો. પ્રજાજનોમાં તમામ શ્રેણીના લોકોને તે સમાન ગણતો હતો. અમુક વ્યક્તિ અગર મંડળ ઉપર તે કદી પણ પક્ષ-પાત કરતોજ નહિ. વિધવાઓ, ગરીબો, લાચાર લોકો અને માળાપ વગરનાં બાળકોના ભરણપોષણ માટે સરકારી ત્રિજેરી-માંથી ખર્ચ કરતો. તે હમેશાં પોતાની પ્રજાનું હિત સાધતો અને પ્રજા પણ તેને ખૂબ આદરતી હતી. તેના રાજ્યમાં આખો દેશ તનમન અને ધનથી સુખી હતો અને કોઈ પરદેશી પ્રજાની મગદ્દર ન હતી કે ભરતખંડની સામે નજર પણ કરી શકે. x

એક દિવસ પોતાના પ્રધાનમંડળને રાજ્યવહીવટ સોંપીને પરીક્ષિત રાજા વનમાં મૃગયા ખેલવા ગયો. એક મૃગ તેના બાણથી જખમી થયું છતાં નાસી છૂટ્યું. રાજા તેની શોધમાં આખા વનમાં ભ્રમવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં તેને અતિશય થાક લાગ્યો અને તરસ પણ ધણીજ લાગી. એવામાં કરતાં કરતાં એક મુનિ ઉપર તેની નજર પડી. તે મુનિ વનમાંજ બેઠો હતો. રાજાએ જઈને તેને પૂછ્યું કે ધાયલ થએલા એક મૃગને તમે આ તરફ આવવું દીકું છે? મુનિએ કયો જવાબ ન આપ્યો. આથી રાજા ચીડાયો અને પોતાના ધનુષ્યના છેડા વડે એક સપનું

મૂંઢું તેના બળામાં બોંટાળ્યું, તો પણ જરિ તો કશું બોલ્યા નહિ. તે તો પહેલાંની માફક મૌન ધારણ કરીને બેઠા તે બેઠા, રાજાને તેથી ધણું અચરજ પડ્યા થયું અને તે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો ગયો.

આ બનાવ જાણ્યા પછી કેટલીક વારે તે મુનિનો ઓકરો લાંબો પહોંચ્યો. પોતાના પિતાનું કેાંઈ આવીને આવું અપમાન કરી ગયો તે બાણીને તેને ખૂબ ક્રોધ બ્યાપ્યો અને તેણે શાપ દીધો કે “આજથી સાતમે દહાડે તે માણસનો ત્સક નાશ કરો.” બ્યારે તે મુનિ ધ્યાનમાંથી જાગ્યા ત્યારે તેમણે બધી બીના બાણી પ્રથમ તો તે પોતાના પુત્ર ઉપર ઘણાજ નારાજ થયા અને તેની ખૂબ ખૂબ ખંખેરી નાખી. પછી તેમણે કહ્યું: “પરીક્ષિત રાજા બ્રૂખ્યાતરસ્યા મારી પાસે આવ્યા હતા પણ મારે તે વખતે મૌનવ્રત હતું તેથી મારાથી કશું બોલી શકાયું નહિ. તેને બિચારાને શી ખબર કે હું મારા મૌનવ્રતને લીધે નથી બોલતો? તેથી તે ચીડાયો હશે. કેાંઈ અપમાન કરે તો સહન કરી લેવું, એજ મહાપુરુષનું લક્ષણ છે. ક્ષમા કરતાં વધારે કિંમતી ખજાનો મનુષ્યની પાસે બીજો કયોજ હોય? તે રાજાને શાપ દીધો તે ધણુંજ બોલું કશું.”

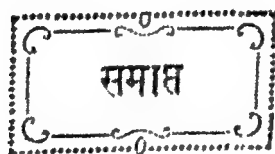
પણ મુનિદ્વંદ્વેશનો ક્રોધ ઉતર્યો નહિ અને રાજાને ક્ષમા કરવાની પણ તેની વૃત્તિ યઈ નહિ. ત્યારે નાઇલાજે ઋષિએ પોતાના એક શિષ્યને રાજાની પાસે મોકલાવ્યો અને તેને લાગેલા શાપની હકીકતથી તેને વાકેફ કર્યો કે જેથી તે સાવધાન રહે. આ બધું બ્યારે પરીક્ષિત રાજાએ જાણ્યું ત્યારે તેના પત્ન્યા-ત્તાપનો પાર ન રહ્યો. તેને થયું કે, અરે! જે ઋષિનું હું આવું અપમાન કરી આવ્યો તેજ મારો પ્રાણ બચાવવાને કેટલી ઉત્કંઠા ધરાવે છે! તેને ખેદ, દુઃખ અને પત્ન્યાત્તાપ, એ ત્રણ પ્રકારની લાગણીઓ પીડવા લાગી.

એમ કરતાં છ દિવસ પૂરા થયા અને પેલો સાતમો દિવસ હજ્યો. તે દિવસે નાગરાજ તક્ષક પરીક્ષિત રાજાને મારવા જાય છે ત્યાં રસ્તામાં એક વ્રાહ્મણને ઉતાવળે પગલે જતો દિઠિલ તક્ષકે તેને પૂછ્યું: “તું આવડો ઉતાવળો કયાં જાય છે?” તે વ્રાહ્મણ બોલ્યો: “મેં સંભળ્યું છે કે આજે પરીક્ષિત રાજાને તક્ષક મારી નાખવાનો છે. માટે હું તેને ફરીથી જીવતો કરવાને જાઉં છું. હું

ના આશ્રમમાં લેગા થયેલા ઋષિઓને એ કથા સંભળાવી.
મહાભારતરૂપી મહાકાવ્ય એ રીતે જનસમાજમાં પ્રસારિત
થવા લાગ્યું.

ભારતવર્ષમાં શું ન હતું ? બધુંજ હતું. નિષ્કામ કર્મ-
યોગ, સાર્વજનિક ધર્મ, અગાધ જ્ઞાન, અનુપમ રાજ્યતંત્ર, અ-
તુલ્ય ઐશ્વર્ય, અસાધારણ શૌર્ય, સભ્યતા, ઉદારતા બધુંજે હતું.
આને તો તે શોધ્યાં પણ જડતાં નથી.

અંધશ્રદ્ધાના અંધકારભર્યા પટલને ચીરીને, જેનાથી
ઘણામાં ઘણાં મનુષ્યોનું ઘણામાં ઘણું ભહું થાય એવા સ્તિ-
વાદને રસ્તે બંધુભાવ, સમાનતા, મૈત્રી અને સ્વતંત્રતાનો ઉ-
જ્જવલ પ્રકાશ એશિયા, યુરોપ આદિ દેશોમાં ધૂમતો ધૂમતો
પાછો ભરતખંડમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો છે. ભારતવાસીઓ તેને
વધાવી દેશે કે તેની સામે પોતાનાં નેત્રો બંધ કરશે ?

ગ્રંથસ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકોનો સાલાર સ્વીકાર કરી જણાવવાનું કે, આ મંરેદા તરફ આવતાં પુસ્તકો વાંચી-વંચાવી અભિપ્રાયોદિ છાપવાનું ધારણ રખાયું નથી; પરંતુ યોગાનુયોગ નીચે પ્રમાણે માત્ર પુસ્તકોનાં નામ, કામ, કદ, મૂલ્ય વગેરેજ જણાવાય છે.

૧-ગીતા પ્રેસ-ગોરખપુરનાં હિંદી પુસ્તકો

- પુલકીદલ—લેખક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર. કદ ૫x૭ા, સાફ પૃષ્ઠ ૫૪ ૨૫૫, મૂલ્ય રૂ. ૦ા
- આનંદકી લલરે—લેખક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૩૦, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦)ના
- નૈયેય—લેખક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૩૪૨, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૦ા
- આદર્શ ભક્ત—સંપાદક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૧૦૮, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦ા
- ભક્તસખત—લેખક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૧૦૨, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦ા
- ભક્તચંદ્રિકા—લેખક:-શ્રી. હનુમાનપ્રસાદ પોદાર. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૧૦૨, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦ા
- વિવેકચૂડામણિ—લેખક:-શ્રી. મુનિલાલ. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૨૧૧, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૦ા
- મયોધ મુદાકર—લેખક:-શ્રી. મુનિલાલ મુન. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૭૬, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦)જા
- અપરોક્ષાનુભૂતિ—લેખક:-શ્રી. મુનિલાલ મુન. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૪૦, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦)જા
- એકાદશ સ્કંધ—અનુવાદક:-શ્રી. મુનિલાલ મુન. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૪૧૨, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૦ા
- અધ્યાત્મ સુખાવણુ—અનુવાદક:-શ્રી. મુનિલાલ મુન. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૪૬૧, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૧ા
- દાનિષ્ક પુરાણ—અનુવાદક:-શ્રી. મુનિલાલ મુન. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૫૪૦, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૨ા
- ભજનસંગ્રહ—બા. ૩ લે—લેખક:-શ્રી. વિદ્યાદી દેવિ. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૨૪૪, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦)જા
- શ્રીભજનસંગ્રહ—બા. ૪ લે—લેખક:-શ્રી. વિદ્યાદી દેવિ. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૨૪૪, સાફ પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦)જા

માતા—લેખક:—શ્રી. અરવિંદ ઘોષ. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૬૦, સાદું પૂઠું,
મૂલ્ય રૂ. ૦

લકત ભારતી—લેખક:—પંડિત તુલસીરામ શર્મા. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ
૧૧૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦

શ્રીકૃષ્ણવિજ્ઞાન—લેખક:—શ્રી. રામપ્રતાપ. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૨૩૩,
સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

દેવર્ષિ નારદ—લેખક:—શ્રી. દ્વારકાપ્રસાદ શર્મા. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૨૩૦,
સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦

પરમાર્થ પત્રાવલિ—લેખક:—શ્રી. જયદયાલજી ગોયન્દકા. કદ ૫x૭ા,
પૃષ્ઠ ૧૪૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦

શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામ—અનુવાદક:—શ્રી. 'ભોલા.' ૫x૭ા, પૃષ્ઠ
૨૭૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦

હનુમાનખાલુક—ટીકાકાર:—શ્રી. મહાવીરપ્રસાદ માલવીય વૈદ્ય. કદ
૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૩૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦)ના

શ્રીચૈતન્યચરિતાવલિ—ખંડ ૨ જો—લેખક:—શ્રી. પ્રમુદત અઠાચારી.
કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૪૦૪, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરચરિત્ર—અનુવાદક:—શ્રી. લક્ષ્મણ નારાયણ ગદે. કદ ૫x૭ા,
પૃષ્ઠ ૩૪૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦

દિનચર્યા—લેખક:—શ્રી. ભૂપેન્દ્રનાથ સાન્યાલ. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૨૨૮,
સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦

લકતકૃમુખ—લેખક:—શ્રી. ધનશ્યામદાસ. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૮૮, સાદું
પૂઠું, મૂલ્ય ૦

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—લેખક:—શ્રી. હરિકૃષ્ણદાસ ગોયન્દકા. કદ
૫x૧૦ા, પૃષ્ઠ ૪૭૦, પૂઠું સાદું, મૂલ્ય રૂ. ૨

૨-શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર-ભાવનગર તરફનાં

ટેક, જીવજંતુ, મેંડિયો, વસંત આવી, સરપટર વાતો, જોયું
ને આંખ ઠરી, ત્રેવીસમું યુગ્મ વિજાયતી વાતો, કૃત્તક-
ઓ, બે બાળનાટકો, દાદાજીની તલવાર—લેખક:—
શ્રી. ગિણુભાઈ દરેકતું કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૩૨, મૂલ્ય ૦)ના

માન્ડીસોરી પ્રવેશિકા—અનુવાદક:—તારાગદેન. કદ ૪x૬ા, પૃષ્ઠ
૧૪૪, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦

ટેકટેકા—લેખિકા:—તારાગદેન. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૩૨, સાદું પૂઠું, ૦)ના

નિગદ્યા ગુણદ્યા—લેખિકા:—તારાગદેન. પૃષ્ઠ ૩૬, સાદું પૂઠું, ૦)ના

તારુબનના પાકે—લેખિકા:—તારાગદેન. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૩૨, સાદું
પૂઠું, મૂલ્ય ૦)ના

- જીવિને—સેખક:-શ્રી. નાનાભાઈ. ૪૫૬૧, પૃષ્ઠ ૨૪૮, સાકું ૦૧૧
 બીજા—સેખક:-શ્રી. નાનાભાઈ. ૬૬ પૃષ્ઠા, પૃષ્ઠ ૮૩, સાકું પૂરું, ૦૧.
 ૬૭૫૫—સેખક:-શ્રી. નાનાભાઈ. ૬૬ પૃષ્ઠા, પૃષ્ઠ ૪૬, સાકું ૦) ૦૧
 મહાભારતકથા—સેખક:-શ્રી. નાનાભાઈ. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૨૬૦, પાકું ૧૧.
 નવી દેગવણી—સેખક:-શ્રી. દરભાઈ. ૪૫૬૧, પૃષ્ઠ ૨૬૪, પાકું ૦૧૧
 મુંઝવણ બાળક—સેખક:-દરભાઈ. ૪૫૬૧, પૃષ્ઠ ૩૬૦, પાકું
 પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૧)
 મા મારે?—સેખક:-શ્રી. દરભાઈ. ૬૬ પૃષ્ઠા, પૃષ્ઠ ૧૪૪, પાકું ૦૧
 વીસા વાંચી—સેખક:-શ્રી. દરભાઈ. ૬૬ ૪૫૬૧, પૃષ્ઠ ૧૬૦, પાકું
 પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧૦
 સાચી માંગાખાણુ—સેખક:-શ્રી. દરભાઈ. ૬૬ ૪૫૫૬૧, પૃષ્ઠ ૧૬૦,
 પાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧૦
 મૂંઝવણ તરફ દુ—સેખક:-મોંઘી બેન. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૩૨, સાકું ૦) ૦૧
 માંગાએ દહેલી વાનો—સેખક:-મોંઘીબેન. ૬૬ ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૩૨,
 સાકું પૂરું, મુલ્ય ૦) ૦૧
 માસંગિક મનન—સેખક:-શ્રી. ગિજુભાઈ. ૬૬, ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૫૮,
 સાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 માંગા વાંચી—સેખક:-શ્રી. ગિજુભાઈ. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૩૨, સાકું ૦) ૦૧
 માધમિક શાળામાં શિક્ષણપદ્ધતિઓ—સેખક:-ગિજુભાઈ. ૬૬
 ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, પાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 માધમિક શાળામાં ચિદ્દીનાથન—સેખક:-શ્રી. ગિજુભાઈ. ૬૬ ૫૫૭૧
 પૃષ્ઠ ૬૧, સાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 પંચાંગ—સેખક:-શ્રી. ગિજુભાઈ. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, સાકું પૂરું, મુલ્ય
 દાસનાં વાસનાં—સેખક:-શ્રી. ગિજુભાઈ. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૬૦
 મે. મુભાઈના પાટો—સેખક:-શ્રી. દરભાઈ. ૬૬ ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૩૨
 સાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 દરોશની બાળકોનાં કથાઓ—સેખક:-શ્રી. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, સાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 સંસ્કૃત મુજરાતી લખાણ—સેખક:-શ્રી. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, સાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, પાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 અપભ્રંશ અભિજ્ઞાન—સેખક:-શ્રી. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, સાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, પાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 અમરદેવીની કથા—સેખક:-શ્રી. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, સાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, પાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 કે. સિ. સિ. —સેખક:-શ્રી. ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, સાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧
 ૫૫૭૧, પૃષ્ઠ ૧૩૩, પાકું પૂરું, મુલ્ય રૂ. ૦૧

૩-સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય-રાણપુર તરફનાં પુસ્તકો

ચિતાના અંગારા—લેખક:-શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ

૯૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧

સળગતું આયલેન્ડ—લેખક:-ઝવેરચંદ મેઘાણી. ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૧૨૪,

સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦ા

સોરઠને તીરે તીરે—લેખક:-શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી. કદ ૫x૭ા,

પૃષ્ઠ ૧૩૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

ઝાલરી—લેખક:-શ્રી. કકલભાઈ કોઠારી. ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૧૩૪, સાદું ૧ા

વતનનો સાદ—સંપાદક:-શ્રી. કકલભાઈ કોઠારી. ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૧૩૬,

સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦ા

જીવનપરાગ—સંપાદક:-શ્રી. કકલભાઈ કોઠારી. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ

૧૩૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦ા

પીડિતોનાં ગીતો—સંગ્રાહક:-શ્રી. કકલભાઈ કોઠારી. કદ ૫x૭ા.

પૃષ્ઠ ૮૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦ા

ઈન્સાનની આહ—લેખક:-શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય. ૫x૭ા, પૃષ્ઠ

૧૨૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦ા

૪-નવજીવન કાર્યાલય-અમદાવાદનાં પુસ્તકો

ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો—લેખક:-શ્રી. ગાંધીજી. કદ ૫x૭ા,

પૃષ્ઠ ૩૩૪, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦ા

ગોસેવા—લેખક:-શ્રી. ગાંધીજી. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૧૮૪, સાદું પૂઠું, ૦ા

જીવતા તહેવારો—લેખક:-કાકા કાલેલકર. કદ, ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૭૨,

સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦)ના

સ્મરણયાત્રા—લેખક:-ઉપર પ્રમાણે. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૩૨૪, સાદું

પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)

હિમાલયનો પ્રવાસ—લેખક:-ઉપર પ્રમાણે. કદ ૫x૭ા, પૃષ્ઠ

૩૧૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦ા

લોકમાતા (ભારતની નદીઓ)—લેખક:-ઉપર પ્રમાણે. કદ ૫x૭ા,

પૃષ્ઠ ૧૩૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦

જીવનશોધન—લેખક:-શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા. કદ ૫x૭ા,

પૃષ્ઠ ૫૩૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)

સંત ક્રાંસિસ—લેખક:-શ્રી. મદદેવ દરિયાઈ દેસાઈ. ૫x૭ા, પૃષ્ઠ

૮૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦)ના

સ્વદેશી સમાજ—અનુવાદક:-શ્રી. નગીનલાલ પાટેલ. કદ ૫x૭ા,

પૃષ્ઠ ૧૩૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦ા

બુદ્ધનીતા—લેખક:-શ્રી. ધર્મચંદ દેસાઈ. ૫x૭ા, પૃષ્ઠ ૩૨૨,

સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦ા

૫-ગુજરાતે વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફનાં પુસ્તકો

- અંધ અને અંધકાર ભા. ૧ ભા. — લેખક: — શ્રી. હિરાલાલ ત્રિભોવન-
દાસ પારેખ. ૬૬ ૬૪૯, પૃષ્ઠ ૨૭૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)
- અંધ અને અંધકાર — ભાગ ૨ ભે. — લેખિકા: — વિદ્યાબહેન રમણભાઈ
નીચકંદે. ૬૪૯, ૧૬૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)
- અંધ અને અંધકાર — ભાગ ૩ ભે. — લેખક: — હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ
પારેખ. ૬૬ ૬૪૯, પૃષ્ઠ ૧૭૪, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)
- ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ — અંપોજક: — શ્રી.
હિરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ. ૬૪૯, પૃષ્ઠ ૩૦૦, સાદું રા. ૧)
- પારિભાષિક શબ્દકોષ — ભાગ ૧ ભા. — લેખક: — શ્રી. વિશ્વનાથ મગન-
લાલ ભટ્ટ. ૬૬ ૬૩૩x૧૦, પૃષ્ઠ ૧૦૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)
- પારિભાષિક શબ્દકોષ — ભાગ ૨ ભે. લેખક: — શ્રી. વિશ્વનાથ મગન-
લાલ ભટ્ટ. ૬૬ ૬૩૩x૧૦, પૃષ્ઠ ૫૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦/-
- ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ચિત્તશાસ્ત્ર — વ્યાખ્યાનાત: — પ્રાણજીવન વિશ્વ-
નાથ પાંદે. ૬૬ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૬૪, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦/-
- અર્થાર્થીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય — વ્યાખ્યાનાત: — શ્રી. પ્રાણજીવન
વિશ્વનાથ પાંદે. ૬૬ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૧૧૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦/-
- પૌરાણિક કથાકોષ — લેખક: — શ્રી. કાલ્યાભાઈ પીનાબરદાસ દેગસરી.
૬૬ ૬૩૩x૧૦, પૃષ્ઠ ૧૯૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)
- જૂસ્તરવિજ્ઞાન — પૂર્વાર્ધ — લેખક: — શ્રી. કાલ્યાભાઈ પીનાબરદાસ
દેગસરી. ૬૬ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૨૭૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)
- જૂસ્તરવિજ્ઞાન — હિત્તરાર્ધ — લેખક: — શ્રી. કાલ્યાભાઈ પીનાબરદાસ
દેગસરી. ૫૪૭, ૨૫૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૧)
- આરોગ્યના પ્રદેશ — લેખક: — શ્રી. દેવાચકર ઓપડભાઈ સોમપુત્ર.
૬૬ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૧૪૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦/-
- પુરાણવિવેચન — લેખક: — શ્રી. દુર્ભાઈકર કેવળગાય યાચી. ૬૬ ૫૪૭,
પૃષ્ઠ ૨૪૨, સાદું પૂઠું, કિમત રા. ૧)
- અખાદ્ય કાવ્યો — નવાદર — શ્રી. નર્મદાચંદ્ર દેવમંદર મહેતા.
૬૬ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૧૯૨, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય ૧)
- દંભવાની કળા — લેખક: — શ્રી. મદાવજીભાઈ સુઝનમંદર નારીમંદર.
૬૬ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૧૮૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૦/-
- આપણી દરિયાસમૃદ્ધિ — લેખક: — શ્રી. જગદેવરાવ દેવજીભાઈ દિગર.
૬૬ ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૨૪૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રા. ૧)
- ઓડી, અહબદા અને જગીઆ — લેખક: — શ્રી. જગદેવરાવ દેવજીભાઈ
પાંદે ૫૪૭, પૃષ્ઠ ૧૬૧, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦/-
- જાતકર આખ્યાન — લેખક: — શ્રી. દેવજીભાઈ દેવજીભાઈ. ૫૦ મા.
૫૦ ૧૮૮, મૂલ્ય ૧૬૬, મૂલ્ય રા. ૦/-

પ્રાચીન જગત—લેખક:—શ્રી.મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ. પૃષ્ઠ ૫૪૫, સાદું પૂઠું, પૃષ્ઠ ૨૨૦, મૂલ્ય રૂ. ૦૥

હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ—લેખક:—શ્રી. હોટાલાલ આર. કૃષ્ણ પુરાણી. ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૩૭૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી—લેખક:—શ્રી. જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી. ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૨૮૦, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ધર્મ અને સમાજ—લેખક:—શ્રી.રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ. ૬૬ ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૩૩૬, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

જીવનશિક્ષણ—લેખક:—શ્રી.મણિલાલ જગજીવન દિવેદી. ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૨૦૮, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ઉપનિષદવિચારણા—લેખક:—શ્રી.નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. ૬૬ ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૨૩૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા—લેખક:—પ્રો. કે. વી. જયસ્વાલ. અનુવાદક:—શ્રી. ચંપકલાલ લાલલાલ મહેતા. ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૩૨૮, સાદું પૂઠું

સંસ્કૃત નાટક—ભા. ૧ ભા.—અનુવાદક:—શ્રી. નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહિત. ૬૬ ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૨૬૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ગૃહલક્ષ્મી કેવી જોઈએ—લેખક:—શ્રીમતી દિવાળીબેન વાલજી બા. ૬૬ ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૧૫૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦)૨

રસિકવલ્લભ—સંપાદક:—શ્રી. જ્ઞાનાલ ગોવર્ધન શાહ. ૬૬ ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૧૦૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦

મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ—લેખક:—શ્રી.ગૌરીશંકર લીલગંઠ ઝોઝા. ૬૬ ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૧૮૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

રમાબાઈ રાનડે—લેખક:—શ્રીમતી માતાલીબેન ધર્મચરણરાદ પંડિત. ૬૬ ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૧૩૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦

શિક્ષણનું સ્વરૂપ—અનુવાદક:—શ્રી. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી એમ. એ. ૬૬ ૫૪૫, પૃષ્ઠ ૧૨૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦

૬-પુસ્તકાલય સં. સં. મંડળ ત્રિ. નાં પુસ્તકો

બાળવિજ્ઞાન ભાગ ૧ ભા-ભાગ ૨ ભા—લેખક:—ડૉ. મિત્તા. નો વિવરણ ગૌરી સેતગઢ. ૬૬ ૬૫૪૨૧૦, પૃષ્ઠ ૧૨૮ અને ૧૮૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય દરેકનું રૂ. ૩)

બાળવિજ્ઞાન ભા. ૩ ભા—લેખક:—ડૉ. મિત્તા. નો વિવરણ ગૌરી સેતગઢ. ૬૬ ૬૫૪૨૧૦, પૃષ્ઠ ૧૨૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૩)

વાર્તાઓનાં પુસ્તકોનો પરિચય—લેખક:—કરમચંદ બા. ૬૬ ૬૫૪૨૧૦, પૃષ્ઠ ૧૨૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૩)

અનુદેશિકા—લેખક:—શ્રી. મનિલાલ જગજીવન દિવેદી. ૬૬ ૬૫૪૨૧૦, પૃષ્ઠ ૧૨૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૩)

સારી રીતભાવ—લેખક:-શ્રી. એ.વિંદ્યાજી કાશીભાઈ રેડાણ.
૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ પૃષ્ઠ, સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦.૭૫
બાલસાહિત્ય સર્વસંમત—લેખક:-શ્રી. મિલ્લુભાઈ. ૬૬ ૧૧૧×૧૦,
૫૪ ૧૦૮, સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૦.૧૧

૭-શ્રી. ન્હાનાલાલ દ. ઠવિ તરફનાં પુસ્તકો

ઉપનિષદ પંચક—૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૧૫૨, સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૧.૧૧
શુદ્ધગી બીજાળ—૬૬ પૃષ્ઠ, ૭૮, સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૦.૧૧
શિક્ષાપત્રી—૬૬ પૃષ્ઠ, ૮૪, સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૦.૧૧
હિંદુકુમાર—૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૧૬૮, સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૧.૧૧
હીરોયર દલપતરામ-ભાગ ૧ લો-કાવ્યદોષ—૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪
૨૦૬, સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૨.૧

૮-સસ્તાસાહિત્ય મંડળ-અજમેર તરફનાં પુસ્તકો

ગ્રીસમથા—લેખક-શ્રી. મુકુલબિકારી વર્મા. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૪૩૨,
સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૧.૧૧
શુદ્ધર્મ—લે. શ્રી. હરિભાઈ ઉપાધ્યાય. પૃષ્ઠ, ૫૪ ૨૬૪, સાદું ૧) ૭
વિદેશી કપડેકા ચુકાવલા કેસે કિયા જાય?—લેખક:-શ્રી. મન-
ભાઈન પુરગોતમ ગાંધી. પૃષ્ઠ, ૫૪ ૧૩૬, સાદું મૂલ્ય રૂ. ૦.૧૧

૯-અન્ય સજ્જનો તરફથી મળેલાં

મુહુંદની હિંદુવીર મહિલા અથવા રમણીરત્ન રત્નદેવી—
સંપાદક:-નારાયણ વિસનજી દેકર. પ્રકાશક:-હિંદુ ગીરવ મંથ-
માળા-વડોદરા. ૬૬, પૃષ્ઠ, ૫૪ ૩૫૨, પાકું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૨)
મહાભારત યાને અવધાન અમરદર્શન—અનુવાદક અને પ્રકાશક:-
શ્રી. જાનુભાઈ મણિગમ વ્યાસ. ૨૧૪, બાઉન્ડરી, કલકત્તા. ૬૬
પૃષ્ઠ, ૫૪ ૩૧૬, સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૦.૧૧
આત્માનંદ ગીતાવલિ—લેખક અને પ્રકાશક:-લક્ષ્મણરામ કાશીરામ
રામી. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૭૨, સાદું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય ૦) ૭
શ્રીકૃષ્ણસીકૃત રામાયણ (હિંદી)—પ્રકાશક:-સંતરામ મદિર-
નડિયાદ. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૫૩૫, પાકું પૃષ્ઠ, મૂલ્ય રૂ. ૦.૧૧
કૃષ્ણસીકૃત રામાયણ કોષ—સંપાદક અને પ્રકાશક:-શ્રી. કુલાભાઈ
અને કાલાભાઈ, મુ. નડિયાદ. ૫૪ ૧૨૪, સાદું ૦)
હીર્તનસંમત—લેખક:-શ્રી. મનગદાસ ચત્રવર્તી ઠવિ. પ્રકાશક:-
અરવિંદ ભટ્ટ મંડળ-વિજાપુર. ૬૪, ૫૪ ૪૮, સાદું રૂ. ૦) ૭
ત્યાગમાં ભગવત્પ્રાસિ—લેખક:-શ્રી. હરિરામ બાજપય્ય પલ્લવ.
પ્રકાશક:- પ્રધાનજી પ્રાગજી દેસર. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૮૮, અમૂલ્ય.

હિમાલયના પુણ્ય પ્રદેશમાં—લેખક:—શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપદ.

પ્રકાશક:—શ્રી. મૂળરાજ લીલાધરની કંપની—કરાંચી. કદ, ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૩૩૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧૧

આયુર્વેદ પ્રીત્કીપરના—લેખક:—વૈદ્ય ગોપાળજી કુંવરજી દક્ષર.

પ્રકાશક:—ધી સિંધ આયુર્વેદિક કાર્મશી, કરાંચી. કદ, ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૭૬, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧.

હિંદ પર્યટન—લેખક અને પ્રકાશક:—શ્રી. મણિલાલ જગજીવન દિવેદી, મુ. વડોદરા. કદ ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૩૫૪, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૩૧

બાયોકેમિક પ્રવેશિકા—લેખક અને પ્રકાશક:—ડૉ. ગોવિંદજી ભૂલાભાઈ પટેલ. કદ ૪x૫૧, પૃષ્ઠ ૬૦, સાદું પૂઠું, ૦૧

હોમોથોપથી એટલે શું?—લેખક અને પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કદ ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૩૨, સાદું પૂઠું કિંમત લખી નથી.

સુબોધ સંગ્રહ—સંગ્રાહક અને પ્રકાશક:—શ્રી. સત્સંગ મંડળ, નર-નારાયણ મંદિર, મુંબઈ. ૫x૬૧, ૨૦૮, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય નથી.

ગીતસંગ્રહ—સંગ્રાહક અને પ્રકાશક:—સીતારામ નથુભાઈ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી—આણંદ. ૫x૭૧, ૧૧૨, સાદું મૂલ્ય ૦.૧૦

નવો જમાનો અને આત્મજ્ઞાન—લેખક:—શ્રી. આનુરામ મુળદાસ વરતીઆ. પ્રકાશક:—સત્ય સુબોધમંડળ અમદાવાદ. કદ ૫x૬૧, પૃષ્ઠ ૧૨૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય ૦૧

ચેતવણીનો શંખ—લેખક:—શ્રી. કાળીદાસ આર્ય. પ્રકાશક:—ભીલ આશ્રમ—અમૃતપુરા. ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૬૨, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧

ભાઈલાલ વ્યાસનાં સંસ્મરણો—લેખક અને પ્રકાશક શ્રી દયા શંકર ભાઈશંકર શુક્લ, મુન્ન. ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૩૩૨, સાદું પૂઠું ૧.૦૦

સદ્બોધસરિતા—લેખક:—શ્રી. ગોપાળજી એ. ધવજી 'કલ્પ' પ્રકાશક શ્રી. ભીખાભાઈ ગોપાળજી પરીખ, મુ. અ. વનવન કદ ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૨૧૦, સાદું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧.૦૦

કરુણ કથાઓ—લેખક:—શ્રી. દારદાવગયુ રાહી. પ્રકાશક:—મુ. પ્રભાશંકર વ્યાસ. ૩૮, ઉદીચ્ય ટ્રોળક માનવજી, મુ. અમદાવાદ. કદ ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૧૨૮, મૂલ્ય ૦૧

નરવીર શિવાજી છત્રપતિ—લેખક:—શ્રી. હરિપ્રભાદ બાદ પ્રકાશક:—નવવીરન માસિક ગ્રંથમાળા, મુ. હરિજીવ. પૃષ્ઠ ૩૬, સાદું પૂઠું ૦.૧૦

નરવીર નેપોલિયન—લેખક:—શિવપ્રભાદ અને બાલુભાઈ પ્રકાશક:—નવવીરન માસિક ગ્રંથમાળા, મુ. હરિજીવ. કદ ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૩૨, સાદું પૂઠું ૦.૧૦

શ્રીહરિચરિત્ર—લેખક:—શ્રી. પીરબેગદાસ અમરજીભાઈ પ્રકાશક:—મુ. મહેશ્વર દાસ પુસ્તક મંદિર, અમદાવાદ. ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૧૬૬, સાદું પૂઠું ૦.૧૦

અનુ દેવદાસજી—લેખક:—શ્રી. દેવદાસ. પ્રકાશક:—કલ્પ પ્રકાશક શ્રી. ભીખાભાઈ ગોપાળજી પરીખ, મુ. અ. વનવન કદ ૫x૭૧, પૃષ્ઠ ૩૩૨, સાદું પૂઠું ૧.૦૦

- શ્રીનારાયણ—લેખક:-શ્રી. રામદાસ. પ્રકાશક:-જ્ઞાનાશંકર મજનવાય
વ્યાસ. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૧૪૮, સાકું પૂઠું, મૂલ્ય ૨૫૦૦ નાંદી.
- સોરઠની સંધ્યા—લેખક:-શ્રી. પ્રજ્ઞાનરાય જ્ઞાનાર્થ. પ્રકાશક:-કુલ-
જાન કાપોસથ, રાણપુર. ૫૦૫, ૫૪ ૨૩૦, પાકું પૂઠું, ૧૧.
- પુત્રપ્રમુદન મુગ અને બારાનર (ચતુર્વેદીય)—અનુવાદક અને પ્રકા-
શક:-શ્રી. દરિયાલ નરસિંહરામ વ્યાસ, મુ. માનર. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૪૮, સાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧
- શાંતિ—પ્રકાશક:-માણેકલાલ જમનાદાસ-સુરત. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૩૨, સાકું પૂઠું, અમૂલ્ય.
- ન્યાયકૃત લજ્જનમાળા—લેખક:-પાંચી ન્યાયચંદ વીરજી પટિયાર-
ગોરગ. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૨૩૨, પાકું પૂઠું, અમૂલ્ય.
- વિશ્વમનો વિકાસ—લેખક:-શ્રી. રેવાચંકર ઓધડમાઇ સોમપુરા.
પ્રકાશક:-સામચંકર રેવાચંકર-પાલીનાથુલ. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૪૨૦, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૨૧
- પુરાનામું-ભાગ ૫ એ—લેખક:-અનેપ્રકાશક:-સોરાબજી મંચેરજી
દેસાઈ, નવસારી. ૬૬, ૬૧૧૫૧૦, ૫૪ ૨૯૪, પાકું પૂઠું, રૂ. ૧૧
- મસ્તકદીર મહાત્મા વસાહી—લેખક:-શ્રી. સોરાબજી મંચેરજી
દેસાઈ, નવસારી. ૬૬ ૬૫૯, ૫૪ ૮૪, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧
- તત્ત્વમ્ અથવા છાશસેવનવિધિ—લેખક:-વૈષ્ણવ પં. હરિ-
પ્રસાદ મુનિલાલ બદ-દિન્દી. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૯૬, પાકું પૂઠું, ૦૧૧-
- દેવી પુણ્ય રત્નમાળા (પાંચમી)—લેખક:-શ્રી. માણેકલાલ જમનાદાસ
મહારાજ. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૧૭૬, સાકું પૂઠું, મૂલ્ય ૦)
- રસતંત્રસાર ૫ સિદ્ધપ્રયોગ—લેખક:-શ્રી. ઠાકુર નાયસિંહ વર્મા.
૬૬, ૫૪૭, ૫૪ ૫૦૪, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૨૧
- આપજી શિક્ષણપદ્ધતિઓની અભિધાસિક સમીક્ષા—લેખક
અને પ્રકાશક:-શ્રી. નરવરલાલ ચંકરલાલ. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૧૦૦, સાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦૧
- મુખ અને શાન્તિ—લેખક અને પ્રકાશક:-શ્રી. પ્રભુચંકર નરભેરામ
વ્યાસ. અડાજણ, સુરત. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૧૬૦, સાકું રૂ. ૧)
- બેહાથ જોડી—લેખક:-મુનિશ્રી. છોટાલાલજી. પ્રકાશક:-શ્રી. રતિલાલ
પોપટભાઈ-વડવાણ કેમ્પ. ૬૬ પૃષ્ઠ, ૫૪ ૫૬, સાકું રૂ. ૦૧
- ગોરવામી તુલસીદાસજી—લેખક:-શ્રી. માધવલાલ ત્રિભુવન રાવળ.
પ્રકાશક:-લાલજી નાગજી મણાવા, મુ. રાજકોટ. ૬૬ ૪૧૧૬૧૧, ૫૪ ૨૧૬, સાકું પૂઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)
- સાધવી શ્રીવિમળાદિવીરું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર—લેખક:-શ્રી. લક્ષ્મી-
દાસ પરમાનંદ બી. એ. પ્રકાશક:-શ્રી. લક્ષ્મીબાઈ, ટે. પંચવટી,
નારીક. ૬૬, ૫૪૭, ૫૪ ૭૬, અમૂલ્ય.

સાધ્વીશ્રી વિમળાદેવીના પત્રો—લેખક:—સાધ્વી વિમળાદેવી. પ્રકા-
શક:—શ્રી. કૃપાશંકર જયરામ ભટ્ટ, આનંદાશ્રમ-ખીલખા. કદ,
૫૪૦જા, પૃષ્ઠ ૨૦૪, પાકું પૂઠું મૂલ્ય ૦૥૥

૧૦-વૃત્તાંતો ઇત્યાદિ

ગુજરાત વર્નાક્યુલ સોસાયટી અમદાવાદનો સને ૧૯૩૦-૩૧ નો.
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૮ સુધીનો.
અત્યજ સેવા મંડળ નવસારીનો સં. ૧૯૮૬-૮૭નો અહેવાલ.
શ્રી. સિનોર સયાજી શ્વેતોત્સવ પુસ્તકાલયનું નિવેદન ૧૯૩૦-૩૧નું.
વરણામા સેવા સમાજનો દશમો વાર્ષિક હેવાલ.
બહેરાં મૂંગાંની શાળા અમદાવાદનો ૨૩ મો વાર્ષિક હેવાલ.
આનંદાશ્રમ ખીલખાનું ટ્રસ્ટડીડ. પ્રકાશક:—મેનેજીંગ ટ્રસ્ટીઓ.
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ભવનનો અહેવાલ સને ૧૯૩૧ નો.
ગુરુકુલ વિદ્યાલય સોનગઢનો તૃતીય વાર્ષિક વૃત્તાંત-સં. ૧૯૮૭નો.
મહીરેવા લોહાણા બોર્ડિંગ-સંવત ૧૯૮૬-૮૭ ની સાલનો.
શ્રીવિદ્યામૃતવર્ષિણી પાઠશાળા-વલસાડનો સં. ૧૯૮૭નો.
અહેવાલસંગ્રહ-વાઘોડીઆ મહાત્મનાં વિધવિધ મંડળોના.
ધી કાવસજીધનજીભાઈ ગજદર લાયબ્રેરી ગણદેવીનો ઇ.સ. ૧૯૩૧-
૩૨નો રિપોર્ટ.
ધી રામકૃષ્ણ મીશન સેવાશ્રમ વૃંદાવનનો ૨૬મો ઇ. સ. ૧૯૩૨નો.
હાંસોટ હિંદુ પુસ્તકાલયનું વાર્ષિક નિવેદન ઇ. સ. ૧૯૩૧-૩૨ નું
શ્રી ચોરવાડ મિત્ર મંડળ લાયબ્રેરીનો સને ૧૯૩૧-૩૨નો.
ભૃગુપુર ઋષિ નિવાસ-ભરૂચનો વાર્ષિક રિપોર્ટ સં. ૧૯૮૯.
આર્યકુમાર આશ્રમ કારેલીઆગ વડોદરાનો દશમો રિપોર્ટ સં. ૧૯૮૮.

શ્રી રામાયણનું મહત્ત્વ

પ્રીતિ કરે રામાયણ માંहीं, તેही सम भाग्यवंत कोउ नाहीं ॥

“રામાયણ, એ જન્મમાં જેનો જેટલો મળતો નથી એવો અનન્ય આદિત્યમય છે.” વિવેકાનંદ

“રામાયણથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણનાનો દોષ જેટલો દૂર કરાયો છે; તેટલો કોઈ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રામથી પણ દૂર કરાયો નથી.” ધ્વંકિમચંદ્ર

“કાવ્યનો બને અંજ-કવિ અને નાયક-ની બાબતમાં રામાયણના જેવાનો કોઈ પણ અંચ કોઈ દેશમાં મળે તેમ નથી. રામચંદ્ર સમાન પ્રખર સામર્થ્યવાળો તથા ઉદાત્ત નીતિવાળો કોઈ પણ પુરુષ જન્મભરના ઇતિહાસમાં દેખાતો નથી; તેમ મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને વૃદ્ધસીદાસજી જેવી દિવ્ય પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કક્ષનાવાળા કવિ પણ કોઈ જણના નથી. હોમર તથા વર્જિલના “ઈલિયડ” તથા “ઈનીડ” અને મિલ્ટન કવિનો ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’ પાશ્ચાત્યોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા પ્રયો કરતાં રામાયણ અંચ કેટલો બધો શ્રેષ્ઠ છે? કદાચ કોઈ કાવ્યશક્તિમાં હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની બરાબરીએ બેસાડે; પણ તેઓના કાવ્યનામકો ઍકિલિસ વગેરે નીતિની દૃષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં બહુ ઉતરતા છે. સારાંસ કે, રામાયણ માટે આપેં સોડો જે અભિમાન ધરે છે તે યોગ્યજ છે.” ચિંતામણુ વિ. વૈદ્ય

“રામાયણ એ કહેવામાં તો એક મહારાજનું જીવન ચરિત્ર છે; પરંતુ વારતવર્ષમાં તો એ અંચ આ સંસારના મળતો નાશ કરનારા અમિત્ર છે. એ અધિકારમાં પ્રકાશ, સ્ત્રીઓનો ધર્મ, પુરુષોનું પૌરુષ, બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મતેજ, ક્ષત્રિયોનો ક્ષાત્રધર્મ, વૈશ્યોનું ધન, શૂદ્રોનો ધર્મ અને શૂદ્રચાત્રમી નરનારીઓનો સુખદીપક છે. એ અચરપી તેજસ્વી દીપક હાથમાં રાખીને જે કોઈ તેના પ્રકાશમાં આવે છે તે જીવનસુદમાં કદી પણ હારવાનો નહિ.” સતેરામ શર્મા

“રામાયણને વાંચીને અમે કંઈકના કંઈક બની રહીએ છીએ. અમારામાં ઉંચા ઉંચા પ્યાલ ઉપજી મનુષ્યના બૂપણુરૂપ સદ્ગુણો આવી હાજર થાય છે. સત્યાચરણ, પિતૃભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિ-કર્તવ્ય, પિતામાતાનો સ્નેહ, વિનય, ધીરજ, દયા, સારાસ કે માનુષી ગુણોનું એવું કોઈ ચિત્ર નથી કે જેનું મધ્યમ રૂપ કવિએ પોતાની જાદુબરી દક્ષમ વડે આમાં આલેખ્યું નથી.” મિ. ૧

“એમાં સ્ત્રીસમાજની શક્તિ, પવિત્રતા તથા મહત્તા વિશે જેવો પ્રકાશ સમાયેલો છે; તેવો ખીજા કોઈ પણ ગ્રંથમાં નથી દેખાતો.”

“મેં મારી કોમના કેટલાય વિવાહોમાં કન્યાઓને રામાયણ દહેજમાં આપી છે, કે જેથી તે પતિવ્રત ધર્મ પાળનારી થઈને સ્ત્રી-જાતિની મહત્તા માટે ગર્વ રાખે. આથી જોકે મારી જ્ઞાતિએ તો મને કલંકિત કરવાનું ખીકું ઉઠાવેલું; પરંતુ મેં સ્પષ્ટ કહી દીધું કે રામાયણ કંઈ માત્ર હિંદુસમાજનો ગ્રંથ નથી પણ આખી દુનિયાના માણસોની સંપત્તિ છે. x x હાલમાં પશ્ચિમની સભ્યતાએ ભારતીય આદર્શની ભવ્યતાને ટાળવા-ભૂંસવામાં કસર નથી રાખી; અને તેથી અમારી નૈતિક શક્તિ પ્રાયઃ બધાંજ ધર્મકાર્યોને માટે ક્ષીણ થતી ચાલી છે.”

સૈયદ કાસીમઅલી સાહિત્યાલંકાર

“આજથી ત્રણસો વર્ષ પહેલાં તુલસીદાસરૂપી મધુષે સંસ્કૃત ભાષાનાં અનેક રામાયણ, પુરાણ, કાવ્ય, ઇતિહાસ, નાટક, સ્મૃતિ, ઉપનિષદ અને સંહિતારૂપી અત્યંત સુંદર ફૂલોનો મધુર રસ એકત્ર કરીને તુલસીકૃત રામાયણરૂપી જે મધ તૈયાર કર્યું હતું તે હજી સુધી આર્ય-હિંદુઓને ઘેરઘેર મોલુદ છે; અને મધ જેમ અનેક શારીરિક વ્યાધિઓ ટાળવામાં ઔષધિઓને સહાય આપે છે, તેમ રામાયણરૂપી મધ અનેક વ્યાધિઓ ટાળવામાં સહાય કરે છે. વળી મધ જેટલું જૂનું થતું ચાલે છે તેટલોજ તેનો સ્વાદ અધિક મધુર થતો જાય છે. (તો આ રામાયણરૂપી મધ તો સાડાત્રણસો વર્ષ જેટલું જૂનું છે; એટલે એની મીઠાશનું તો કહેવુંજ શું? રામાયણરૂપી મધનું મહત્ત્વ આથી પણ સમજાશે કે) એમાંનો એક માત્ર અયોધ્યાકાંડ રચવામાંજ તેના મધુકર મહર્ષિ તુલસીદાસજીએ દોઢસોથી વધારે સંસ્કૃત ગ્રંથોનો રસ ગ્રહણ કર્યો છે.

“હવે આ પ્રશ્ન સ્વભાવતઃ સામે આવે છે કે, શું સંસ્કૃતના બધા ગ્રંથ તુલસીદાસજીને કંઈસ્થ હતા? અમે જેટલા પણ ઉંડા ઉતરીએ છીએ તેટલા આ અદિતીય રામાયણની અદ્ભુત પ્રતિભા જોઈને ચક્રિત થઈએ છીએ. સંસ્કૃતરૂપી નંદનકાનનમાં વિચરણ કરીને તુલસીદાસરૂપી શ્રમરે સમસ્ત ફૂલોનો રસ ભેગો કરીને જે મદામિષ્ટ અને અતિ દિવાલદ મધ હિંદુ જાતિને દાન કર્યું છે તેની તુલના આ સંસારમાં કોઈ પણ દાન સાથે થઈ શકે નહિ.”

પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠી

આ સંસ્થાના તૈયાર.ગ્રંથો

૧-ચોરેજી ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ જુદું લાગે છે.
૨-અમદાવાદના કાર્યોલય માટે પ્રજ્ઞાનનાં પુસ્તકોની કિંમત ઊપાધ્યા કરનાં
ચોરી કરાશે તે પણ આમાં આવી છે; અને રૂ. ૧૦૦)નાં સેવાથી એમાં
પણ ૧૧ ટકા કપાશે. ૩-મુંબઈના કાર્યોલય માટે આમાં જે કિંમત
આવી છે; તેમાં પણ કમમાં કમ રપ૦)નાં પુસ્તક સેવાથી જે આના
મુજબ કપાશે. ૪-જે પુસ્તકની તરત માટે અથવા અમુક મુદત માટે
કિંમત અરથી, ચોણી કે કાંઈ પણ જોાજી રખાય, તેમાં કમિયન
કપાશે નહિ, તથા મુંબઈના કાર્યોલયમાં ખર્ચ જોગી વધુ કિંમત રહેશે.
ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો મુંબઈમાં અમદાવાદમાં

મુલસીદૃત રામાયણ-ઉત્તમ ભાષાંતર-૩૨ ચિત્રો....	૪૧૧	...	૪૧
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-ઉત્તમ ભા. ૦, નવી આવૃત્તિ	૫	...	૪૧
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૨૧	...	૨
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ	૨૧	...	૨
શ્રીભગવતી ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૪૧૧	...	૪
શ્રીમદ્ભાગવત-સચિત્ર નવી આવૃત્તિ ઊપાયેથી મળશે.			
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-બંને ભાગ ભેગા... ..	૨૧	...	૨
ધર્મતત્ત્વ-આકિમચરિત્ર સાથે	૦૧૧	...	૦૧
સ્વામી રામતીર્થ-અંધ ૨ થી ૪ (ભાગ ૧ થી ૧૩)...	૬૧	...	૫૧
સ્વામી વિવેકાનંદ-અંધ પહેલો ભાગ ૧-૩-૩	૨૧	...	૧૧૧
" " અંધ ૨ જો ભાગ ૪-૫	૨૧	...	૧૧૧
" " ભાગ ૮ મો ૧૧, ભા. ૧૧ મો ૧૧૧, ભા. ૧૨-૧૩ ૧૧			
મધુમય છવન-સુધારેલી ૫ થી આવૃત્તિ	૦૧	...	૦૧
શ્રીવિષ્ણુસદ્સનામ-ગુ. ભાષાંતર સાથે	૦)૧	...	૦)૧
ઉપદેશસારસંગ્રહ-ભાગ ૧, ૨ ભેગા	૧	...	૧
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-ગુ. સરલાય સહિત પાકું પૂકું ...	૦)૧૧	...	૦)૧૧
" " " " મોટા અક્ષર... ..	૦)૧૧	...	૦)૧૧
" " શીવરી અનુસાર અર્થ સાથે	૦)૧૧	...	૦)૧૧
" " માત્ર સરલાય	૦)૧૧	...	૦)૧૧
પંચરત્ન ગીતા-સરલાય સાથે મોટા અક્ષર... ..	૦૧૧	...	૦૧૧
" " " " નાના અક્ષરમાં	૦૧૧	...	૦૧૧
ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-મધ્યમ અક્ષર ૦૧, મોટા અક્ષર ૦૧			
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના, મધ્યમ, મોટા અક્ષરમાં ૦૧, ૦૧૧, ૦૧૧			
<u>સંત-મહાત્માઓની વાણી</u>			
અખાની વાણી-મનદર ૫૬ સાથે	૧૧	...	૧૧
હાલમની વાણી-જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથોમાં	૩૧	...	૨૧

ઉર્તિસાહ અને ચેતનાગ્રેસ્ક પુસ્તકો

મુખી જીવનનાં સાધન	૧૧૧ ... ૧૧૧
મુખસામર્થ્ય સમૃદ્ધિ અને વિચારોના ચમત્કાર ... ૧૧	૧૧ ... ૧૧
ભાગ્યના સપ્તાંગો	૧૧૧ ... ૧૧૧
શુભસંપ્રદ-ભાગ ત્રીજો ૧૧૧, અને ભાગ છઠ્ઠો ૧૧૧	૧૧૧ ... ૧૧૧

ધર્મિહાસ અને વૈદિક સંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ધર્મિહાસ-એ મોટા અંશોમાં	૧૦ ... ૧૦
આર્યભિપદ અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ-આહમી આદિતિ ૩૧	૩૧ ... ૩૧
વૈદિક સંબંધી વિચારો-૧૬૫ લેખોનો મોટો સંગ્રહ ૧૧૧	૧૧૧ ... ૧૧૧
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીનું	૧૦ ... ૧૦

ગોષ્ઠાચક્ર ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

શ્રીરામકૃષ્ણપરમહંસજીનું ચરિત્ર અને ઉપદેશો ૧૧૧ ... ૧૧૧	૧૧૧ ... ૧૧૧
સ્વામી ભાસ્કરાનંદ તથા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી ૧૧૧ ... ૧૧૧	૧૧૧ ... ૧૧૧
સ્વામી રામતીર્થની જીવનકથા	૨ ... ૧૧
શ્રી શિવાજી જીવનકથા	૨૧ ... ૧૧૧
મહાન સત્યાગ્રહ આંદોલન	૧૧ ... ૧
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ ચરકારો	૧૧૧ ... ૧૧૧
શ્રીજીવનચરિત્ર અથવા ભક્તિરસાગ્રત	૧૧૧ ... ૧
મુસ્લીમ મહાત્માઓ	૧૧ ... ૧
મહાન સાધવીઓ-ઉત્તમ ૧૫ ચરિત્રો	૧ ... ૧
નૈવેદ્યચિત્રન ધોનાપાદ	૧ ... ૧

જ્ઞાન ગોષ્ઠાચક્ર દ્વંદ્વી વાનાંગી

દ્વંદ્વીવર્તમાનિતિ અથવા બીજી-જ્ઞાન પત્રી ૧૧૧ ... ૧૧૧	૧૧૧ ... ૧૧૧
દ્વંદ્વી માતા અને મહાગુણી પુત્રી	૧૧૧ ... ૧૧૧

જ્ઞાનગોષ્ઠી માટે જ્ઞાન ઉપદેશોની પુસ્તકો

મહાગુણી જ્ઞાનગોષ્ઠી-૬૬ અથવા જ્ઞાનગોષ્ઠી સંગ્રહ	૧૧૧ ... ૧૧૧
મુસ્લીમ નીતિદેશ-૧૧૧ નીતિ	૧૧૧ ... ૧૧૧

વિદ્યા અને નિયામકી

શ્રીજીવનચરિત્ર વિદ્યાવર્તમાનિતિ-૧૧૧ અથવા વિદ્યા	૧૧૧ ... ૧૧૧
શ્રીજીવનચરિત્ર વિદ્યાવર્તમાનિતિ-૧૧૧	૧૧૧ ... ૧૧૧
જ્ઞાનગોષ્ઠી નીતિદેશ-૧૧૧ નીતિ	૧૧૧ ... ૧૧૧

મુસ્લીમ જ્ઞાનગોષ્ઠી નીતિદેશ દ્વારા

મુસ્લીમ જ્ઞાનગોષ્ઠી નીતિદેશ-૧૧૧ નીતિ

મુસ્લીમ જ્ઞાનગોષ્ઠી નીતિદેશ-૧૧૧ નીતિ

